

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXXI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

1971. 12. 1. Budapesti Könyvtár

TARTALOM

BALÁZS JÁNOS: Kempelen Farkas emlékezete 19. — Országh László emlékezete 242. — Régi magyar glosszárium	492
BÉKÉSI IMRE: A konstrukciótípus állományi és használati szintje	63
BENKŐ LORÁND: Székely Oklevéltár	111
BOLLA KÁLMÁN—KESZLER BORBÁLA: Az alany és az állítmány közötti írásjelek	435
FÁBIÁN PÁL: Nagy Ferenc	248
FÁBRICZ KÁROLY: Az <i>is</i> mint kötőszó és mint partikula	79
FÜLÖP LAJOS: Szende Aladár köszöntése 70. születésnapján	250
GECSŐ TAMÁS: A kontrasztivitás a jelentésintegráció tükrében (a német és a magyar alapján)	70
GREGOR FERENC: László Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbokroatischen	488
GYÓRI-NAGY SÁNDOR: Analitikus jelenségek a magyar gyermeknyelvben	342
HAJDÚ MIHÁLY: A XXX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól 103. — Káldy-Nagy Gyula, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása 233. — Matijevics Lajos	248
S. HÁMORI ANTÓNIA: Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban	404
HEGEDŰS ATTILA: Névtudomány és tisztelettörténet II. (Nepomuki Szent János) 213. — Magyar levél a XVI. század 40-es éveiből 225. — A magyar nyelv-tudomány-történet periodizációjához	465
HERMAN JÓZSEF: Tamás Lajos nyolevanéves	118
HEXENDORF EDIT: A tájnyelvi <i>darabban</i> múltjáról és mai megítéléséről	478
HOFFMANN ISTVÁN: Kalapács	216
HONTI LÁSZLÓ: Ósmagyar hangtörténeti talányok	140
HORVÁTH LÁSZLÓ: Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez ...	314
R. HUTÁS MAGDOLNA: Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák történeti vizsgálata	414
IMRE SAMU: Egy igecsoport néhány szófeldrajzi jellemzője 87. — Honcsok	351
KÁROLY SÁNDOR: Temesi Mihály hetvenéves 121. — A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880—1950)	129
KÁZMÉR MIKLÓS: Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn	109
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	118, 251
KIRÁLY PÉTER: Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár	29, 198, 323
KISS JENŐ: Bálint Sándor, A szögedi nemzet 113. — Nyelvjárási monográfiák — kéte-lyek és remények 163. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXX. közgyűlése	236
KISS LAJOS: Az orosz—magyar nagyszótár készülő új kiadásáról	502
† E. KISS SÁNDOR: Gaz	96
KOLLÁTH ANNA: Adalékok a nyelvi viselkedéshez és a nyelvjárás változásához Rumban	221
KOROMPAY KLÁRA: A birtokos személyjelezés néhány rendszertani összefüggése a kései ómagyar korban	155
KOVALOVSKY MIKLÓS: Egy veszedelmes nyelvi elődsdi: <i>alapvető</i>	100
LAKÓ GYÖRGY: Szinnyei József új nyugvóhelye	510
LENDVAI ENDRE: Sajátos orosz jeltárgyak magyar megnevezése	348
LIGETI LAJOS: Levédia és Etelköz	1
B. LŐRINCZY ÉVA: D. Bartha Katalin hetvenéves	120

D. MÁTAI MÁRIA: Az irányhármasság érvényesülése a magyar adverbiumrendszer történetében	395
MÉSZÁROS ISTVÁN: Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790—1861)	385
A. MOLNÁR FERENC: Mige zocoztia vola (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 1.)	441
POSGAY ILDIKÓ: A hátrább képzett <i>l</i>	107
RÁCZ ENDRE: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben 257. — Beszámoló az „Adalékok a magyar, illetőleg a magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című pályázat eredményéről	506
REUTER CAMILLO: <i>Kégyeri és Kudzsir</i>	469
ROT SÁNDOR: К. Е. Майтинская, Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков	111
SÁROSI ZSÓFIA: A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben	334
SKRIPCZ SÁNDOR: Más nyomon a <i>csont</i> eredetéhez	219
SZABÓ GÉZA: A gyűjtögetéssel történő természetakarítás szókincséhez: <i>lécskál, meggerél ~ meggél</i>	473
SZABÓ JÓZSEF: Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárászigtet vizsgálata (A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján) 178. — Nagy Jenő, Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok	228
SZABÓ T. ÁDÁM: Könyv Apor Péter kéziratáról 115. — A legrégibb finn szókincs kézikönyve	230
SZÉPE GYÖRGY: Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás	267
SZEPESY GYULA: Nekünk gyermek isten adta	210
† TAKÁCS LAJOS: Miskár — miskáros — miskárol	99
TOMPA JÓZSEF: Tegnapelőtt és ma (Egy XX. századi nyelvtani folyamat némely előzményei)	279
ÚRHEGYI EMILIA: Batyu, bútor, cucc — és ami még velük összefügg	451
VERES PÉTER: Újabb adatok a „kaukázusi őshaza” kérdéséhez	93
ZEMAN LÁSZLÓ: Hang és jelentés	42
Élő nyelv	103, 221
Kisebb közlemények	87, 210, 348, 466
Különfélék	369, 504
Levélszekrény	384
Nyelvművelés	100, 480
Nyelvtörténeti adatok	225
Szemle	109, 228, 361, 489
Szó- és szólásmagyarázatok	96, 216, 351, 469
Társasági ügyek	118, 236, 373, 508

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- alany és állítmány közötti tagolás jelölése (írásjellel) 435–42
alapvető mint divatszó 100–3
 anyanyelv 267–79
- Balázs János 379–82
 batyú 453–8
 beszédintonációs vizsgálatok 57–61
 birtokos személyjelezés a kései ómagyar korban 155–63
 bízik 141
 bútor 458–62
- cucc 462–5
 csont 219–21
 csutak, csuta, csutka (etimológia) 221
- darabban* hsz. 'megkezdve, befejezetlenül' 480–9
 délkelet-magyarországi nyelvjárásszigetek 178–97
 divatszók nyelvszegényítő hatása 100–3
- egy* szn. állítmányi használata 466
 érzékeliségék szintaktikai struktúrái 414–34
 1648-as latin–magyar–szlovák szótár 198–209, 323–34
- faggyú 141
falnagy, fónagy, fónagy – a szó jelentésköre 356–61
 falu 142–5
 finn keresztnév 363–4
 finn nyelv legrégibb szókincse 230–2
 finnugor nyelvek történeti összevető szótára 111–3
- gaz* 'erdő', *gaz* utótagú erdőnevek 96–9
 globális nyelvészet 361–2
 Gombocz Zoltán mondattani kutatásai 135–8
 grammatika tantervi helye az anyanyelvi nevelésben 257–66
 gyermeknyelv analitikus jelenségei 342–8
 gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása 233–6 | ~nak névtani vonatkozásai 234–5
 gyűjtögetés szókincse 473–80
- Halotti Beszéd 442–53
 hangtani kutatások 42–63
 XXX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat 103–7
 háromirányú határozószók az ómagyar korban 398–402
 határozói igeneveink mondatbeli funkciói 314–23
 határozós szerkezetek 301–14
 honcsok 351
 Huszár Gál énekeskönyve 367–8
- i : -ai/-ei (birtoktöbbségitő jel) váltakozása a kései ómagyar korban 157–63
 iktat 151–3
 irányhármasság 395–8 | ~ ómagyar kori határozószó-rendszerünkben 398–403
 irodalom nyelvelméleti kérdései 364–6
 is (kötőszó, partikula) 79–87 | ~ nem kötőszói funkciói 83–7
isten-adta-féle szerkezetek 210–3
- jelentésintegráción alapuló kontrasztivitás 70–9 | ~ és a tükörfordítások 77–8
 jelentésszerkezetek egybevetése 70–9
- Kalapács (hn.) 216–8
 Kégyeri (hn.) 469–75
 kétirányú határozószók az ómagyar korban 402–3
 Sz. Kispál Magdolna 377–8
 É. Kiss Sándor 378–9
 Klemm Antal mondattani munkássága 135–8
 konstrukciótípus (következtetés) szöveggrammatikai elemzése 63–70
 közsvény 154
 középfokjeles melléknév kötött szerkezetek (ómagyar kor) 408–11
 Kudzsir (hn.) 468, 472–3
- latin–magyar–szlovák szótár 1648-ból 198–209, 323–34
 lécskál 475–9
 Levédia és Etelköz (névmagyarázat, területmeghatározás, kronológiai kérdések) 1–19
- Magyar Fonetikai Füzetek 42–63
 magyar mint oktatási segédnyelv 385–93
 magyar nyelv- és irodalomoktatás a középiskolában (1790–1861) 385–95
 magyar nyelvtanítás 385–9
 magyar nyelvtudomány korszakolása 467–8
 Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései 251–5
 Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXX. közgyűlése 236–42
 magyar nyelvtudomány-történeti pályázat 508–12
 'emlősállat' magzatot hoz a világra' jelentésű igék földrajzi tagolódása 87–93
 Matijevics Lajos 248–9
 melléknévi alaptagú kötött (vonzatos) szószervezetek a kései ómagyar korban 300–14, 404–14
 melléknévi igeneveink állítmányi használata 279–300
 megerél ~ megerél 475–80
 mige zocoztia vola (HB.) 442–53
 miskár, miskáros, miskárol 99–100
 mondattani kutatások 129–40

- Nagy Ferenc 248
 Nagy Jenő néprajzi és nyelvjárási tanulmányai 228—30
 ném. *halten* és m. *tart* jelentéseinek egybevetése 70—9
 népnyelvi témájú dolgozatok a XXX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtő-pályázaton 103—7
 névdivat (névkultusz) 213—6
 névtani konferencia Giessenben 371—3
 nyelvi viselkedés a nyelvjárásiasságban 221—8
 nyelvjárási monográfiák 163
 nyelvjárásszigetek 178—97
 nyelvtanítás korszerűsítésének lehetőségei 261—6
 orosz jeltárgyak magyar megnevezése 348—51
 orosz—magyar nagyszótár 504—8
 Ország László 242—7
 Pais Dezső mondattani munkássága 139
 Péchy Blanka 382—4
 péra 352—3
 poggyász 353—4
 Régi Magyar Glosszárium 493—300
 Rum (Vas m.) nyelvjárása 221—8
 Simonyi Zsigmond mondattani kutatásai 131—4
 Székely Oklevéltár 500—3
 Szende Aladár 250—1
 szerb-horvát (horvát-szerb) nyelv magyar eredetű rétege 489—93
 Szinnyei József 512
 Tamás Lajos 373—7
 tiszai nyelvjárástípus néhány belső nyelvjárásszigetének nyelve 178—97
 XVI. századi magyar levél 255—6
 XVI. századi misszilisok nyelvi, stíláriai sajátosságai 334—42
 XV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus 369—71
 több vonzatos melléknevek kötött szerkezetei (ómagyar kor) 412—4
 történeti helynévkutatás 109—10
 tűz (fn.) 154—5
 ugor etimológiák 141—55
 ugor hangtörténeti megjegyzések 140—55
 újgrammatikusok és Wundt hatása a magyar mondattani kutatásokra 129—39
 vakítás 384
 Zsámbék, Zsámbok 354—6

Összeállította: Kiss Gabriella

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI.

ÉVFOLYAM

1985.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : Levédia és Etelköz	1
<i>Balázs János</i> : Kempelen Farkas emlékezete	19
<i>Király Péter</i> : Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár	29
<i>Zeman László</i> : Hang és jelentés	42
<i>Békési Imre</i> : A konstrukciótípus állományi és használati szintje	63
<i>Gecső Tamás</i> : A kontrasztivitás a jelentésintegráció tükrében (a német és a magyar alapján)	70
<i>Fábricz Károly</i> : Az <i>is</i> mint kötőszó és mint partikula	79
Kisebbségi közlemények. <i>Imre Samu</i> : Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője. — <i>Veres Péter</i> : Újabb adatok a „kaukázusi őshaza” kérdéséhez	87
Szó- és szólásmagyarázatok. † <i>É. Kiss Sándor</i> : <i>Gaz.</i> — <i>Takács Lajos</i> : <i>Miskár</i> — <i>miskáros</i> — <i>miskáról</i>	96
Nyelvművelés. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Egy veszedelmes nyelvi élősd: <i>alapvető</i>	100
Élő nyelv. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól. — <i>Posgay Ildikó</i> : A hátrább képzett	103
Szemle. <i>Kázmér Miklós</i> : Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn. — <i>Rot Sándor</i> : К. Е. Майтинская, Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. — <i>Kiss Jenő</i> : Bálint Sándor, A szögedi nemzet. — <i>Szabó T. Ádám</i> : Könyv Apor Péter kéziratáról	109
Társasági ügyek. <i>Herman József</i> : Tamás Lajos nyolcvanéves. — <i>B. Lőrinczy Éva</i> : D. Bartha Katalin hetvenéves. — <i>Károly Sándor</i> : Temesi Mihály hetvenéves. — <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	118

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft

1 szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXI. ÉVF.

1985. MÁRCIUS

1. SZÁM

Levédia és Etelköz

1. BENKŐ LORÁND, A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved* és *Etelköz* kapcsán, valamint HARMATTA JÁNOS, Lebedia és Atelkuzu (MNy. LXXX, 389—419 és 419—31) című tanulmányában a magyar őstörténet jó száz éve vitatott két kérdését tűzte napirendre. Mindkét tanulmány számos ponton lényeges érintő módosításokat tartalmaz a korábbi megállapításokkal szemben, és nem egy véglegesnek tekinthető megoldást javasol.

Az alapvető forrásanyag az eltelt tekintélyes idő alatt alig gyarapodott számbavehető módon, de a mögöttes tudományok jelentékeny mértékben gazdagodtak, s ez új módszerek alkalmazását s a problémáknak a korábbinál sikeresebb megközelítését teszi lehetővé. Ám az igényes, friss magyarázatok sem nélkülözhetik a hipotéziseket, ez természetszerűleg maga után vonja a kutatók további véleménykülönbségét. Az eltérő nézetek szembesítése különösen gyümölcsöző, ha azok egymástól eltérő szakterületekről táplálkoznak. Ez bátorít fel arra, hogy a két jeles szerző után török – magyar nyelvi (és őstörténeti) oldalról fűzzek néhány megjegyzést a címben megjelölt témához. BENKŐ LORÁND és HARMATTA JÁNOS szívességéből módomban volt dolgozataik kéziratát megjelenésük előtt tanulmányozni, e helyen is köszönöm lekötelező előzékenységüket.

2. Levédia és Etelköz nevének magyarázata, e nevek által jelölt területek meghatározása, a hozzájuk fűződő kronológiai kérdések tisztázása: ez a tét. Hosszú időn át e két név a honfoglalás előtti „hazát” jelentette: nem tekintették pusztán átmeneti szállásterületnek; a hozzájuk fűződő korábbi illúziók kissé megtépázva kerültek ki a modern kutatásokból.

Főforrásunk egyetlen szöveg: Konstantinos császár „De administrando imperio” (DAI.) című műve. HARMATTA, ezúttal mint grecista, filológiai akribiával ügyel a szöveg tisztaságára, gondosan mérlegeli nyelvhasználatát, mindenekelőtt nagy súlyt vet a görög szöveg helyes értelmezésére. A DAI. magyarokról szóló információinak tartalmi értékelése szempontjából alapvető fontosságú azok eredetének kérdése. Korábbi álláspont szerint valamennyi a 948-ban Bizáncban megfordult Termacsutól és Bulcsutól származnék. Ha valóban így volna, megmagyarázatlanok maradnának az értesítésekben mutatkozó ellentmondások. Egyet kell értenünk HARMATTÁVAL, aki nyomatékosan utalt arra, hogy szakítanunk kell ezzel a felfogással. Nézete szerint legalább három forrásból táplálkozott a DAI. magyarokra vonatkozó anyaga: 1. Termacsu és Bulcsu közlései; 2. Niketas Skleros követsége 894-ben valahol a Duna torkolata közelében, ahol Árpáddal és Kusánnal tárgyalt (vö. MHK. 106); 3. Gabriel klerikos követségéről beszámoló jelentés (vö. DAI. 8. fej.). Ezek mellett alkalmasint más, kisebb jelentőségű forrásokkal is számolhatunk.

Máig nem történt kísérlet a DAI. forrásainak módszeres szétválasztására, s e tekintetben belátható időn belül aligha számíthatunk gyökeres változásra.

3. A kétszemélyes magyar követség értesítés-anyagát változatlanul jelentősnek kell tartanunk, még úgy is, hogy azt nem tekintjük valamennyi értesülés forrásának. Előljáróban talán nem árt néhány szót ejteni a két követ személyéről s rajtuk keresztül a X. század közepe táján kialakult magyar vezetői rendről; ezúttal nem térnénk ki látogatásuk tulajdonképpeni céljára, megkeresztelkedésükre s a béke szándékolt meghosszabbítására.

GYÖRFFY szerint (István király 41, 47) a fejedelmek korában magas szintű követségekben részt vett a fejedelmi család valamelyik tagja és a vezéri rend egyik képviselője. Nem közli pontosan, hogy megállapítására mely példakon keresztül jutott el, jelen esetben azonban ez így is valószínűnek látszik, s aligha gondolhatunk a pusztá véletlen játékára.

Termacsu (*Τερματσοῦς*) valóban a fejedelmi család tagja, Árpád dédunokája volt. Nevét KARÁCSONYI JÁNOS óta a mai *Tormás* helynevekkel szokás azonosítani. A két alak úgy viszonylik egymáshoz, mint *Almucsi* (*Ἀλμουτσης*) és *Álmos*, *Jutocs* (*Ἰουτοτῆς*) és *Jutas*; a *č* > *š* szabályos fejlődés, mely kései ősmagyar korból való török jövevényszavainkban is jelentkezik (*čarik* > *sereg* stb.). A név megfejtésére is történt kísérlet. NÉMETH (HonfKial. 292) szerint a név török eredetű, megtámogatására a szibériai törökségből a többször előforduló *Tarba* személynévre, valamint az orhoni feliratokban *Kängü Tarban*, *Kängü Tarman* földrajzi nevekre hivatkozik; szerinte a magyar alakban a *cs* kicsinyítő képző, az *u* pedig tővégi magánhangzó. GYÓNI (MNy. XXIV, 166) a magyarhoz csatolja egy kazár vezérnek, *Tarmač*-nak a nevét, s benne a kazár – magyar kapcsolatok egyik emlékét látja. Ez utóbbiról vö. még CZEGLÉDY: AAnt. X, 79–84 és GOLDEN, Khazar Studies I, 213–4. A korábbi felfogással szemben nem gondolnám, hogy a kazár *Tarmač* névnek köze volna a nyugati türkökhöz, s még kevésbé azt, hogy 730 táján nyugati türk helytartó trónolt volna a kazár fővárosban, hiszen 659 óta a nyugati türkök nem képeztek többé önálló politikai erőt, katonai hatalmat meg éppenséggel nem.

A *Termacsu* név különben arról is tanúskodik, hogy a X. század derekán még virult a kabar – magyar kétnyelvűség; a kétnyelvűség természetesen nem terjedt ki a magyar nép egészére, csak annak vezető rétegére. Megvan a valószínűsége annak, hogy *Termacsu* és *Bulcsu* a magyaron kívül értette, sőt beszélte a kazár nyelvet is.

Emellett szól az is, amit a császár a DAI.-ban *Termacsu*hoz kapcsolódva *Bulcsu*ról mond: *ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Τερματσοῦς ὁ ἀρτίως ἀνεληθὼν φίλος μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ τοῦ τρίτου ἀρχοντος καὶ καρχᾶ Τονρχίας*. MORAVCSIK fordításában: „az ő [Tevel] fia barátunk, *Termacsu*, aki a minap jött fel *Bulcsu*val, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával”. Ez a fordítás nem pontos, legalábbis félreérthető; az *ἀρχων* jelentése itt nem ’fejedelelem’, hanem ’főember’. Ez derül ki világosan ugyanezen fejezet következő passzusából: *ἔχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἀρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἑτέροους τὸν τε γυλάν καὶ τὸν καρχᾶν οἵτινες ἔχουσι τάξιν κριτοῦ*. „Első fejük Árpád nemzetiségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztet viselnek”.

Vagyis a X. századi magyarok első főembere a fejedelem (Árpád nemzetiségéből), a második a jila (*γυλᾶς*), a harmadik a karcha (*καρχᾶς*). Az első kettő világosan tükrözi az egykori kettős királyságot, azzal az Árpád alatt bekövet-

kezett változtatással, hogy a valóságos hatalom a fejedelem kezébe került, a *dzsila* utána a második helyre szorult, s „bírói” funkciót kapott. A vezetésben harmadik tagként jelentkező *karcha*-bíró a kabarok részvételét jelenti a hatalomban; ő egyben a kabarok főembere ebben az időben. Ebből arra kell következtetni, hogy a komoly katonai hatalmat képviselő, Augsburgban tragikus sorsra jutott Bulcsu kabar volt, méltóságát nomád szokás szerint apjától, *Kál* karchától örökölte.

Erre a körülményre eddig nemigen ügyeltünk. PAIS DEZSŐ (KCsA. II, 357—65 és MNy. XXXI, 270) a tör. *gar*- 'kever, vegyít' igei -*ga* képzős származékának próbálta magyarázni e címet. Mint arra korábban már utaltam (MNy. LXXV, 271—3 és MNyTK. II, 467—8), a javasolt magyarázatnak hangtani akadályai vannak. GYÓNI (Szórványok 67) a kavar-kálizok vezéri méltóságnévét keresi a szóban. A rendhagyó török etimológia kabar eredet mellett szavaz.

Mindezen megfontolások alapján a DAI. kabarokra vonatkozó feljegyzései Termacsutól és Bulcsutól származhatnak, hitelességükben nincs okunk kételkedni.

A dédunoka és a félig már elmagyarosodott kabar vezér mit tudhatott Levédiáról és Etelközről?

4. A legrégibb ismert nevű magyar vezér, fejedelem szálláshelyéből „öshazává” szublimálódott területet régebben Lebédiának nevezték: ez volt a „magyarság hazája Etelközbe való költözése előtt” (GYÓNI i. m. 81). A név alakja rövidesen módosult. Megállapították, hogy a vezéri név magyar eredetű, a *lenni* (*lè-, lèv-*) ige származéka, és eredetileg *Lèvedi*-nek hangzott; helynévként ebből keletkezett a *Levedia*. Kétségtelen, hogy a *Levedia* idegen (görög) eredetű helynév, amely *v-s* alakjában a *Levedi* név hatása alatt terjedőben van, nem illik mai földrajzi neveink hangtani rendszerébe. Földrajzi neveinkben ugyanis az -*ia* formánst megelőző szótag magánhangzója hosszú, ha nyílt szótagban áll, rövid, ha zárt szótagban fordul elő. Példáink;

á: Itá-lia, Dá-nia, Szlová-kia, Romá-nia, Bulgá-ria, Albá-nia, Jugoszlá-via, Hungá-ria, Portugá-lia, Moldá-via, Árká-dia, Dalmá-cia, Abchá-zia, Alá-nia, Kazá-ria, Ará-bia, Jordá-nia; Bengá-lia; Tazmá-nia; Ausztrá-lia;

a: Hollan-dia, Norman-dia, Lombar-dia, Fland-ria, (Nagy-)Britan-nia, Gal-lia, Alexand-ria; fran-cia;

é: Ruté-nia, Szlové-nia, Norvé-gia, Ibé-ria, Armé-nia, Mingré-lia; Algé-ria, Tuné-zia, Libé-ria, Nigé-ria; Szibé-ria; Indoné-zia, Poliné-zia;

e: Szer-bia, Per-zsia; Óperen-cia;

í: Szici-lia, Szardi-nia, Kaszti-lia, Gali-cia, Baski-ria, Argentí-nia, Brazí-lia, Abesszi-nia, Szi-ria, Li-bia; Bolí-via;

i: Karin-tia, In-dia;

ó: Macedó-nia, Poló-nia, Szó-fia, Aragó-nia, Skó-cia, Kataló-nia, Szlavó-nia, Bergengó-cia; Anató-lia, Mongó-lia; Babiló-nia; Eti-ópia, Patagó-nia;

o: Bosz-nia; Kalifor-nia;

ú: Andalu-zia, Grú-zia; Mandzsú-ria;

u: Burgun-dia; Kolum-bia; Hun-nia.

Alig fér kétség ahhoz, hogy ez a kivétel nélkülinek mondható szabályszerűség úgy jött létre, hogy a kérdéses hangtani helyzetben a magánhangzók zöme eredetileg hosszú, illetőleg rövid volt, s ezekhez igazodtak analógia útján a többiek.

Mindezek alapján indokolt, hogy a *Levedia* alakot a többi földrajzi nevünkhöz igazítva *Levé-diá*-nak írjuk és ejtsük. Megjegyzendő, a korábbi *Lebé-dia* alak sem kifogásolható, hiszen olyan régi, nem értett könyvolvasatok, mint *Géza*, *Zoltán* szintén polgárjogot nyertek nyelvünkben. A *Levédia* alak mellett döntött KISS LAJOS (FöldrNEtSz. 379).

Hasonló képet nyújtanak ilyen típusú idegen eredetű közszavaink is:

á: *demokrá-cia*, *diplomá-cia*, *ármá-dia*, *kompá-nia*, *bürokrá-cia*, *malá-ria*, *má-gia*, *má-nia*, *pá-ria*, *dá-lia*;

a: *garan-cia*, *elegan-cia*, *distan-cia*, *konkuren-cia*, *restan-cia*, *miskulan-cia*, *nosztal-gia*, *autar-ka*;

é: *tragé-dia*, *komé-dia*, *elé-gia*, *polé-mia*, *mizé-ria*, *bolondé-ria*, *blaszfé-mia*, *straté-gia*, *ortopé-dia*, *buté-lia*, *lé-nia*;

e: *konferen-cia*, *szenten-cia*, *káden-cia*, *intelligen-cia*, *tenden-cia*, *virulen-cia*, *vehemen-cia*, *szimmet-ria*, *geomet-ria*;

i: *máli-cia*, *malí-cia*, *vigi-lia*, *akrí-bia*, *famí-lia*, *vaní-lia*, *alkí-mia*, *metoni-mia*, *szardí-nia*, *virzsi-nia*;

i: *provin-cia*, *olim-pia*, *bib-lia*, *relik-via*;

ó: *filozó-fia*, *ideoló-gia*, *teó-ria*, *filoló-gia*, *szimfó-nia*, *eufó-ria*, *teozó-fia*, *utó-pia*, *filagó-ria*, *elemó-zsia*;

o: *ortodok-szia* (*ortodoxia*);

ú: *petú-nia*, *fú-ria*, *kú-ria*;

u: *nut-ria*, *fuk-szia*, *un-cia*.

E szabályszerűség alól néhány kivételt jelezhetünk: *da-lia* (de: *dá-lia*), *csizma-dia*, *hara-mia*, *baga-zia* és *baga-ria*. Közülük az első négy délszláv jövevényszó, az ötödik velük egy bolyba sodródott; érdemes elgondolkozni a *bagaria* délszláv eredetét megkérdőjelező nézeteken; vö. Kniezsa, SzlJsz. 590 és TESz. I, 214; a kételkedés az EtSz. (I, 223) óta tart. Az eredeti hosszúság megőrződött ebben: *pát-ria*, újabban: *frát-ria*.

5. Nem kétséges, hogy *Levédia* végső soron idegen (bizánci) eredetű földrajzi neveink közé tartozik. Abban sem igen lehet kételkedni, hogy a bizánci földrajzi meghatározás magyar előzményre megy vissza.

Amióta a fejedelmi név eredete tisztázódott, abban is hamar kialakult az egyetértés, hogy a kérdéses hely megjelölésére elegendő volt a puszta név. MELICH (HonfMg. 6) hangsúlyozza, hogy a *Bene*, *Buda*, *Csanád*, *Gyula*, *Lél*, *Taksony*, *Tas*, *Tétény* típusú helynevek régebbiek, mint a személynév mellett a birtokot is jelölő szót tartalmazó név, így a *Budaháza*, *Benefalva*, *Gyulafalva*, *Gyulaháza*. Ma is egyet lehet vele érteni abban, hogy a puszta személynévekből álló régibb típusú helynevek X–XII. századból származó adatai alapján fel lehet tenni, hogy az ilyen jellegű helynévadás megvolt már a IX. században is.

E sokaktól vallott nézetet kissé sarkítanám. A puszta személynév helynévként való használata az új hazában a szomszédos népeknél ismeretlen, a honfoglalás előtti időből származik; megvolt tehát nemcsak a IX. század végén, de korábban is. Keletkezése könnyen érthető: valamely jeles hadnagy vagy kapitány házanépe, állatai, szállásterülete a gazda nevét viselte; ez a név nem jelentett eleinte egyazon helyhez való kötődést (nem beszélve a téli és nyári szálláshely közti ingázásról), hanem a nomadizálás vagy éppen vándorlás következtében tovább mozgult a szálláshely is. Nem képezett e névadási szokás alól kivételt a törzs vagy törzsszövetség főnöke sem; ez esetben persze a stratégiai, hadi körülmények, valamint a szomszédos (baráti vagy ellenséges)

népekhez való viszonynak döntő szerepe lehetett a vezetői szálláshely kijelölésében. Kelet-Európa egynémely török népénél e sajátos névadás emlékei máig fennmaradtak. Az 1968-ban Moszkvában rendezett névtani kongresszuson több előadó szolt egyelemű személynévek toponymiai használatáról; vö. LIGETI: MNyTK. II, 428.

Ez a névadási szokás érvényes volt Levedi szálláshelyére is. A császár azonban nem ismervén a nomád helynévadási szokásokat helynevet fabrikált *Levedi*-ből *Levedia* alakban, *Turkia* és *Kazária* analógiájára. E félrevezető, a magyarban ismeretlen bizánci alak hatására többen is megkísérelték azt Lizonnyítani, hogy a személynév vidék, nagyobb terület megjelölésére is szolgált; ennek alapján állapította meg pl. MELICH, hogy „a magyarok első történelmileg ismert hazája magyarul *Levedi* [így, tévesen *é*-vel] volt” (HonfM. 7). Így magyarázták *Csepel* nevét (EtSz. I, 945—6), a *Nogaj*-síkságot (PAULER nyomán JAKUBOVICH: MNy. XIV, 229) és *Akkagá*-t (NÉMETH, HonfKial. 87). BENKŐ joggal vonta kétségbe e nevek bizonyító értékét, minthogy azok nem személynévi eredetűek. A személynévből keletkezett helynévadás tárgyi háttérét vizsgálva nem különösebben meglepő, hogy nem találni példát arra (ha egyáltalán van ilyen), hogy személynévi eredetű helynév nagyobb terület vagy éppen ország megjelölésére szolgált.

A következő kérdés tehát az, hogy megkíséreljük meghatározni, merre keressük azt a területet, amely a DAI. magyarázata alapján a magyarok első név szerinti ismert hazáját jelenti. Felfogásunk szerint ez a terület Levedi szűkebb szállásterületére korlátozódik; nem kétséges, hogy körülötte valahol ott kell keresnünk a magyar törzsek szálláshelyeit, az akkori magyar hazát.

6. Korábban szinte általános egyetértés uralkodott a tekintetben, hogy Levédia a magyar törzsek szálláshelye, hazája volt; e terület lokalizálását illetőleg annál jobban eltértek a vélemények. A különböző nézetek közül itt csak néhányra utalnék.

Elsőnek NÉMETH GYULÁÉ (HonfKial. 152 kk.) említeném, aki a korábbi felfogások ismeretében fogalmazta meg a magáét. NÉMETH Levédia határait közvetett módszerrel, a besenyő határok segítségével határozza meg. Főforrása a DAI. 37. fejezete az új besenyő határokról: a nyolc besenyő törzs közül négy a Dnyepertől keletre, négy pedig a Dnyeperen innen telepedett meg. Ebből leszámítja az Etelközt, azaz a Dnyepertől nyugatra eső területet. A besenyők levédiai országának keleti határait a 42. fejezet alapján határozza meg, amely Šarkel várát említi meg határuk; ezt NÉMETH úgy értelmezi, hogy Levédia egykori határa keleten a Donig terjedt.

HÓMAN korábban (1908) a Don—Dnyeper—Bug közti területen kereste Levédiát, később azokhoz pártolt, akik szerint Levédia Kaukázus—Don—Kubán közti területen feküdt.

A további részletek helyett KRISTÓ (Levedi 41—4) áttekintésére utalnék, amelyben szó esik a kutatóknak arról a két csoportjáról, amelyek közül az egyik a Dontól keletre, a másik a Dontól nyugatra keresi Levédiát. Ez utóbbiak számára már nem kis szerepe van a Levédiát átszelő folyónak. Itt csak annyit, hogy MARQUART (Streifzüge 32), DEÉR (Száz. 1945—1946: 14) és VÁCZY PÉTER (AntTan. 1975: 283—4) képviseli a korábbi nézetet, amely a Dontól keletre próbálja megtalálni Levédiát. Az adott időpontra vonatkozóan a helyes nyomra a Dontól nyugatra juthatunk. Itt kereste Levédiát DUNLOP (Khazars 199 sköv.), ARTAMONOV (Istorija chazar 340—1, 343). Őstörténé-

szeink közül BARTHA (A IX—X. századi magyar társadalom 116), szerinte Levédiát a Don, Dnyeper, a Fekete és az Azovi tenger határolta. ZICHY ISTVÁN (MŰst. 9—10) szerint Levédia a Don és a Dnyeper közt keresendő. CZEGLÉDY korábban (A magyarság Dél-Oroszországban: MŰst. 102) úgy vélte, hogy Levédia „valahol a Dontól keletre lehetett”, később azonban a Dontól nyugatra fekvő területen nyomozott utána a területén áthaladó folyó alapján. Ezen a nyomon járt GYÖRFFY is. A kérdés történetéről vö. BARTHA i. m. 116—9.

7. Levédia lokalizálása hosszú időn át általánosságban mozgott, fekvését a kísérő körülmények értelmezése útján próbálták meghatározni. Újabban a figyelem mindinkább a 38. fejezetre kezdett irányulni, amely közli, hogy „Levédiában folyik a *Khidmas* folyó, melyet *Chingilusz*-nak is neveznek” (171: 38, 8). E két nevű folyó más forrásból ismeretlen, és vagy száz éve folyik az azonosítására irányuló kutatás. BENKŐ LORÁND és HARMATTA JÁNOS jeles tanulmányai ezen a ponton értékes továbblépést jelentenek.

Az újabb kutatásokban a két nevű folyót két különböző folyóval próbálták azonosítani. Ezzel az újfajta értelmezéssel vet számot KRISTÓ is (Levedi 43): „Elképzelhetőnek tartom, hogy e nevek ma *Kodüma* [= *Kodima*], illetőleg *Ingul* néven ismert folyókat jelölik. Ezek közül a *Kodüma* nyugati mellékfolyója a Déli-Bugnak, az *Ingul* pedig ugyanennek a folyónak torkolati deltájába ömlik”. Ez az elmélet CZEGLÉDY nem kis elmeíllel felépített értelmezésére támaszkodik (a *Khingilus*-t GYÖRFFY az *Ingulec*-cal azonosítja). Ez az azonosítási kísérlet nem előzmények nélkül való, részben megtalálható már KUUN GÉZÁNÁL (*Relationum Hungarorum cum gentibus orientalibus historia antiquissima* I, 39 sköv.), onnan átszivárgott MARQUARTHOZ (Streifzüge 32) is, annak alapján vitatkozik JERNEYVEL, aki a kettős nevű folyót az *Ingul* helyett a *Molócna*-val azonosította; MARQUART (i. m. 340—1) felveti, hogy a *Khidmas* jól azonosítható a *Čimhul*-lal, sőt a *Jejá*-val is. ARTAMONOV (i. m. 340—1) a *Khingilus*-t az *Ingul*-lal azonosítja. Különben nem meglepő, hogy a *Khidmas* rovására a *Khingilus* azonosítása került előtérbe: nyelvészeti ismeretek nélkül is könnyű volt felfedezni némi összecsengést a *Khingilus* és az *Ingul* között.

Anélkül, hogy állást foglalnék e megnyerő magyarázat tárgyában, néhány vele közvetve összefüggő kérdésre tennék pár rövid megjegyzést.

A *Khidmas*: *Kodyma* egyeztetésnek nyilvánvaló szépséghibája, hogy nem a *Khidmas*-ból magyarázza meg a *Kodymá*-t, hanem fordítva. Ez esetben ugyanis világos, hogy miféle megfelelésekre van szükség a *Kodyma* alak igazolásához; a szükséges szabályokat azonban így is csak némi erőszak útján lehet biztosítani. Már annak idején rámutattam arra, hogy MORAVCSIK jeles Byaantinoturcicájának kevés számú gyengéi közé tartozik, hogy téves egyeztetések alapján konstruálja meg átírási szabályainak egy részét (AOH. X, 301—7); az ily eredendő hibák számát növeli, hogy a 2. kiadásban több név azonosítását megváltoztatta, de megfeledezett az első kiadás immár tárgyalanná vált átírási szabályának a módosításáról. Így például az első kiadásban a *Περκλιτζίας* olvasata *Börklüje* (II, 216), amely annak a szabálynak a példája, hogy az *ε* török nyelvi *ö* (41), az *ι* pedig a tör. *ü* átírására szolgál. A második kiadásban a szót *Bürklüje*-nek olvassa (251), a példák (32, 33) változatlanul a régi helyükön már nem azt bizonyítják, amire szerzőjük eredetileg szánta. Az már más lapra tartozik, hogy a szó helyes olvasata sem az egyik, sem a másik, hanem *Börklüje*.

Az eddig javasolt etimológiák elemzésébe nem bocsátkoznék. Azt azonban megjegyezném, hogy ha a *Khidmas*-ban valóban a *Khidmant* töve lappang (mint ahogy feltehető), akkor ez HARMATTA legszebb alán etimológiája. A tőle idézett adatokhoz csatolható még: G. MORGENSTIERNE (An Etymological Vocabulary of Pashtu. Oslo, 1927. 30): **hél* 'ford, dam' (*Hélmant*), G., Av. *Haētu-mant*. Az alapszó a mai afgánból kiveszett, a feltehető **haitu* kel. iráni szó, megfelelői: parhanacsi *hī*, oszét *χēd*, szarikoli *yeid* 'bridge'; ez utóbbiakhoz kapcsolandó az alánból a m. *híd*.

Megjegyezném, hogy a Bug két mellékfolyójának mai nevét a törökből próbálták magyarázni. Mindkét szófejtés VASMERTől származik; jeles etimológiai szótárának — mint ismeretes — a török elemek értelmezése a gyenge oldala. Vö. É. V. SEVORTJAN, O tjurkskich élementach v „Russkom etimologičeskom slovarě” M. Fasmera: Leksikografičeskij Sbornik V, 1962. 11 — 29.

VASMER (REW. II, 589) szerint a КОДЫМА (van КОДЫМ alakja is), a Bug déli mellékfolyója, feltehetőleg török-tatár eredetű. Egybeveti vele a következő adatokat: alt., tel. *qadın* 1. 'der Fluss Katunja [die Frau, die sich mit dem Herrn (*Pi*) vereinigt und den Ob (Beide) bildet]'; 2. 'der Berg Katun am Flusse Kondoma'; 3. 'ein Stamm der Schoren an der Kondoma' (RADL. II, 323). A REW. mellőzi RADL. 2. és 3. jelentését, helyette utal az oszm. *qadın* 'Frau' szóra. Mindkét adatesoport korábbi *qatun*-ra megy vissza. (Újabban az altaji *Katunj* és *Bij* folyónevek etimológiájáról vö. É. M. MURZAEV, Toponimika vostoka. Moskva, 1964. 9—11.) A szibériai adatokban a *d* hangzóközi helyzetben minden szóban eredeti *t* helyett is jelentkezik; az oszm. adat *d*-je ettől függetlenül oguz nyelvi sajátosság. A szóvégi *m* magyarázatául VASMER hivatkozik (GOMBOCZra utalva) az ócsuv. *sam* 'szám' szóra, mely szemben áll az oszm., kirg. *san* alakkal. Az etimológiában megbúvó ötletek nem hozhatók közös nevezőre: a csuvasos *m* összebékíthetetlen a *t* helyén jelentkező *d*-vel. A REW. orosz kiadásában (Étimologičeskij slovarj russkogo jazyka II. Moskva, 1967. 277) O. N. TRUBAČOV az eredeti szöveg után, annak cáfolata nélkül, utal arra, hogy e folyónév beleillik az észak-európai *ma*-ra végződő víznevek közé.

A REW. II, 481 szerint az *Ingul*, a déli Bug mellékfolyója, a térképeken *Angul* alakban ismeretes; e névből való az *Ingulec*, az Alsó-Dnyeper mellékfolyója. VASMER szerint ez is tör.-tat. eredetű; összeveti vele a következő adatokat: oszm. *ängül* 'langsam, faul, arm; der Vagabund'; 2. *Engul* 'ein Fluss in Serbien' (RADL. I, 736). Vö. még: oszm.-tör. (XIV, XVI. sz.) *angul* [= *aḡul*] 'quite, gentle' (Tarama Sözlüğü I, 172); oszm. انګول *angyul* 'stupid and annoying; without tact' (REDHOUSE 229); CLAUSON (ED. 161) az oszm. adatot a török régiségben az *amal*, *amīl*, *amul* szóhoz kapcsolja. VASMER szerint az *Ingul* forrásaként szóba jöhet összetett szó is, melynek második eleméhez kapcsolja az oszm. *göl* 'See' szót, ugyanezt a török elemet véli felfedezni a *Tiligul* folyó nevében is. Az *Ingul* név első részét illetőleg a következő tör. szavakra gondol: tel., sór, leb., szag., zsk., kirg., krm., kún CC., ujj. (= QB.), oszm., csag., turki, kar. L., T. *in* 'die Höhle der Tiere' (RADL. I, 1438), de lehetségesnek tartja az *än*, *en*, *in* 'breit' szót a folyónév első elemeként. Aligha véletlen, hogy VASMER ezúttal is egy csuvasos elemekkel foglalkozó műre hivatkozik (WICHMANN, Tschuv. Lehnw. 39). Az orosz kiadás (II, 131) jelen esetben nem tartalmaz utólagos megjegyzést. A javasolt etimológiához csak annyit fűznék, hogy az itt egy megengedhetetlen oguz sajátóságot tartalmaz, a *göl* zöngés szókezdőjét: a többi török nyelvben *köl* a megfelelője.

Megemlíteném a hivatkozott *Tiligul*-t is, nem mintha ez esetben az előbbinél külön etimológiát kapnánk, de e folyónév a kérdéses terület hydronymiai közé tartozik; lehet, hogy átfogóbb vizsgálatuk az eddigieknél jobb eredményekhez vezet.

Tiligul, folyó a Déli-Bug és a Dnyeszter között, az olasz térképeken *Teligol* és *Deligiol* néven ismert. A név előtagjához a következőkre hivatkozik: tel., kún CC., kar. T. *täli* 'töricht, dumm, närrisch, der Narr' (RADL. III, 1083). A név második tagjában megint az oszm. *göl* 'tó' volna keresendő. A folyónevet (nem egészen pontosan) 'wilder Strom'-nak értelmezi, mely tavasszal viharos, egyébként nyugodt áramlású víz (REW. III, 104). Az orosz kiadás érdemi hozzátoldást nem tartalmaz (IV, 57).

8. Nem bolygatnám tovább Levedi szálláshelyének a kérdését. Fogadjuk el a feltevést, hogy a téli szállásról van szó. A császár egy sor vele szorosan összefüggő kérdésre adós maradt a válasszal. Hol volt Levedi nyári szállása? Hol volt az ebben az időben feltehetően a kabarok nélkül is nyolc magyar törzs szálláshelye? Hol voltak a kabarok? Egy szóval Levedi idejében hol feküdt a „turkok”, azaz a magyarok földje, melyet a DAI. kissé félrevezetően Levédiának nevez? Kérdések, melyekre a jövő kutatások hivatottak feleletet keresni.

Nyomatékosan utalnék azonban már most arra, hogy a Fekete-tengertől északra, a Volgától a Kárpátokig nyúló terület toponymiajának a vizsgálata rendkívüli nehézségekbe ütközik. E terület etnikai és nyelvi arculata gyökeresen megváltozott a magyarok távozása után. Rövidesen eltűntek a kazárok, eltűntek a besenyők, majd utánuk az oguzok vagy úzok. A már felbolydult füves pusztaság etnikai képét szinte teljesen kicserélte a tatárjárás. Az alánok fő árama a Kaukázusba szorult, a perifériákon ragadt diasporák tovább vándoroltak, majd felszívódtak a szomszédos népekbe és nyelvekbe. A régi török népek helyét a kipcsakok különböző ágai (köztük a kúnok) foglalták el. Krímben Bizánc örököséiként megjelentek az oszmán-törökök (innen a kétféle krími török nyelv); most elegendő a pusztaság utalás az oguz típusú nyelvet beszélő gagauzokra. Z. ABRAHAMOWICZ adatai a mai toponymiaik közvetlen előzményeit jelentik. Az esetek többségében a kontinuitást lényeges hiányzó láncszemek teszik bizonytalaná, melyeket csak igazolhatatlan hipotézisekkel pótolhatunk. Ezekből a kései, XVI–XVII. századi oszmán-török nyelvi adatokból IX. századi, alig hasonlító előzményekre következtetni tévedések kockázata nélkül nem lehet.

9. Levedi az első név szerint ismert magyar törzsfő. A DAI. szerint (38. fej.) „sem saját, sem idegen fejedelem (*ἀρχων*) felettük soha nem volt” (ez ellentmondást provokáló megállapítás elemzését most mellőznünk kell); ebben az időben mégis első vajdának (*πρωτος βοεβοδος*) titulálja Levedit. Az újabb magyar őstörténeti kutatások joggal firtatják a vele kapcsolatos kronológiai kérdéseket.

KRISTÓ nemrég összefoglalta a legutóbbi időkben javasolt kronológiai megoldásokat (i. m. 36–41), és arra a megállapításra jutott, hogy Levedi 800 körül született és 65–70 évet kellett megélnie. BENKŐ Levedi születési dátumát a IX. század első tizedére teszi. Megvallom, magam nem mernék ebben az életkor-meghatározásban véleményt nyilvánítani. Sokszor kellett hasonló problémával szembenéznem. A nomád vezetők életkorának meghatározása

során régóta kialakult az a nézet, hogy a VIII–IX. században a nomádoknál az általános életkor 35–40 év körül mozgott; kivételesen akkor is akadtak 60 éves „matuzsálemek”, de ezt a körülményt forrásaink a legtöbbször megemlítik. Jelen esetben azonban nehezen dönthető el, vajon ebbe a „magas” életkorba sorolható-e Levedi, Álmos vagy más nevezetes honfoglaló vezér. Aligha jogosít fel bennünket erre a feltevésre az a körülmény, hogy 950 táján Árpád u n o k á i közül már egyik sem élt.

A konstantinosi tudósításnak ez alkalomból idézett passzusa, amely Levedi kazár házasságáról szól, mégis figyelmet érdemel, mert jól tükrözi — bizánci (aligha elfogulatlanul) megvilágításban — a kazár–magyar viszonyt.

Ismeretes, hogy a kazár kagánok, különösen hatalmuk zenitjén, szívesen éltek a fejedelmi házasságok diplomáciájával. E házasságok közül most csak kettőre utalnék.

Az első II. Justinianosé (685–695), akit Bizáncban megfosztottak trónjától, s megcsónkított orral Krímbe (Khersonba) száműztek. Ebben az időben Krímbe kazár birtokok is voltak, nemcsak bizánciak. A száműzött császárnak sikerült átköltöznie a gót fővárosba, Dorasba (*Daras*), s innen segítségért a kazár kagánhoz fordult. Az igen barátságosan fogadta a közeledést, saját testvérhúgát adta feleségül a száműzöthöz, és Tamanban biztosított neki szállást. Ám a kazár kagán az éppen akkor uralkodó bizánci császár, III. Tiberios (689–705) kérésére korábbi védencétől megvonta támogatását, sőt megbízta Balgitzist és Papatzest, hogy a száműzöttet takarítsák el az útból. Az időben értesülvén az ellene készülő merényletről, Tervel bolgár fejedelem segítségével, váratlanul megjelent Konstantinápolyban, visszafoglalta trónját; maga után hozatta a kazár feleséget, aki Theodóra néven bizánci császárné lett (708). Rövidesen elhozatta a kazár asszonytól született fiát is. A bizánciak azonban újból fellázadtak és megölték az erőszakkal visszatért császárt. Vö. DUNLOP, *Khazars* 170–1; ARTAMONOV, *Istorija chazar* 196–7.

A másik kazár házasság sikeresebbnek bizonyult. V. Konstantinos (741–775) még trónralépte előtt (732-ben) vette feleségül a kazár kagán leányát (vagy húgát), Čičäket, a későbbi Eiréné császárnét. Az ő fia a IV. vagy Kazár Leó (775–780). Vö. DUNLOP i. m. 178; ARTAMONOV i. m. 231.

A DAI. 38. fejezete tudósít Levedi kazár feleségéről: „Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagán vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül (*γυναῖκα δέδωκεν πρὸς γάμον Χαζάρων ἐγγενῇ*) a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy ez a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket” (MORAVCSIK fordítása 171).

A kazár kagán tehát nem a húgát, nem is a leányát adta feleségül Levedihez, hanem egy „nemes kazár nőt” (MHK.: „egy előkelő kozár hölgyet”), akit a DAI. másodjára már csak egyszerűen „kazár nő”-nek (MHK.: „kozár hölgy”) nevez. A kazárok napja már lemenőben volt, de a kagán még mindig érezhető távolságot tartott a bizánci császári család trónvesztett vagy trónörökös tagja és a türkök első vajdája között. Mindamellet ragaszkodott a régi függő viszony fenntartásához, és magához hívatta Levedit, aki a besenyő támadás következtében már Etelközbe vonult. Innen érkezett vissza Levedi, akivel a kazár kagán ezt közölte: „Azért hivattunk, hogy mivel nemes

származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljük, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak” (MORAVCSIK fordítása). Ismeretes, hogy a DAI. szerint Levedi elhárította a megítisztelő ajánlatot. Kazár kísérettel visszatérve az Etelközben megválasztották fejedelmüknek Árpádot, kazár módra pajzsra emelték.

Sajátságos, hogy Konstantinos semmit sem tud sem a kazárok, sem a magyarok kettős királyságáról. Minden jel arra mutat, hogy ezt a kazár eredetű szokást Árpád végérvényesen megszüntette, a fejedelmi hatalmat, annak külsőséges és gyakorlati, vezéri funkciójával együtt maga vette a kezébe. Alig vonható kétségbe, hogy Árpád előtt még működött a kettős vezetési forma. Levedi nem volt elég idős, hogy habozás nélkül elfogadja a kazár feleséget, de a valószínű fejedelmi vezetéstől húzódkodott, talán azért, mert ő volt a kündü. Mindenesetre Levedi rövidesen (mintha ez túlságosan is gyorsan történt volna) eltűnt a porondról. Utóda — úgy látszik — Álmos lett, aki szintén nem gondolhatott arra, hogy a dzsila tisztséget vele töltsék be.

10. *Ἀτελκούζου* vagyis Etelköz neve régóta világos. Az összetett területnév második eleme a honfoglalás előtti magyar nyelv becses finnugor eredetű szóránya. A honfoglalás-kori magyarság török nyelvűségének időről-időre felröppenő hipotézisében a cáfolat egyik megingathatatlan pillére. A fő bizonyítékot Konstantinosnak az a passzusa (39. fejezet) szolgáltatja, amely a kabarok kétnyelvűségéről szól, amely szerint a kabarok még a X. század közepén is beszélték régi kazár nyelvüket, de ugyanakkor megtanulták a türkök (= magyarok) „másik” (= finnugor) nyelvét is. A kabarok valóban megtanulták a magyarok nyelvét, mégpedig olyan jól, hogy a honfoglalás-kori törzs- és nemzetségnéveket hűen tükröző helyneveinkben alig vagyunk képesek a kabarok egykori nyelvi nyomaira bukkanni.

Az *Etel-küzü* név első tagja török eredetű eleme a IX. századi magyar nyelvnek; az átvett alak *ätül*-nek hangozhatott. Átadó nyelvként a kazárra (egyesek szerint a besenyőre) gondolhatunk. Az első szótag nyílt *ä*-je a besenyőről alkotott mai ismereteinkkel nehezen egyeztethető össze. A kazár fonetikáról rendelkezésre álló adatok még a besenyőnél is szerényebb méretűek, de a Volgának és a kazár fővárosnak hasonló hangzású neve alapján nem lehetetlen az első szótag *ä*-je.

Az *Etel* különben magyar hangtani sajátyságot tartalmaz. Régi török jövevényszavainkban megfigyelhetjük, hogy a második zárt szótagban a tör. *i*-ből zárt *ë*, ebből pedig a mai nyelvben olykor *ö* is fejlődött: *bälik* > *bélyeg*, *ikir* > *ikër*, *ġimiš* > *ġimëč* > *gyimëlcs* > *gyümölcs*, *kändir* > *kendër*, *kindik* > *köldök*, *čärik* > *serëg*, *tingil* > *tengëly*, *tängir* > *tengër* (vö. GOMBÓCZ, BTLw. 153).

A nyíltabbá válásnak erre a kategóriájára természetesen nemcsak régi török jövevényszavaink szolgáltatnak példákat. A jelenség nyelvünkben régi. BÁRCZI (MNYT. 148—9) lehetségesnek tartja, hogy az ősmagyar korig nyúlik vissza. Nézetét a konstantinosi szórványok tanúságára alapítja, nem minden kétkedés nélkül, a példák bizonyító erejét ugyanis nem tartotta teljes értékűnek; aggályoskodása — úgy látom — indokolatlan. Az *Etel* zárt *ë*-je magyar sajátység, a IX—X. századi törökben mai ismereteink szerint csak *i*-vel számolhatunk. *Levedi* zárt *ë*-jét BENKŐ is igazoltnak tekinti. Példái közül a *λέλεχ*-et kiiktatnám, ez ugyanis kazár-kabar változata a köztör. *iläy*-nek; az előbbiből a magyarban *Jelő*, az utóbbiból *Ülő* lett. Kifogástalan példák alapján tehát

nincs okunk kételkedni abban, hogy az $i > \tilde{e}$ nyíltabbá válás a X. század közepe óta igazolható a magyarban. A DAI. tanúsága alapján ugyanis az *Etél* élő, ejtett alak volt ebben az időben. Az *Etelköz* nevet a magyarok persze jóval korábban ismerték már, még mielőtt az általa jelölt területre költöztek volna, alkalmasint a IX. század eleje óta. Lehet, hogy e névnek kazár vagy besenyő változata is élt, nyoma azonban nem maradt, ha ugyan az *Etel* nem annak az emléket őrzi.

Úgy vélem, hogy a magyarok Etelközben való megjelenésének a dátumát nem szabad azonosítanunk e név (és terület) ismeretének kezdő időpontjával; a könnyen mozgó lovas magyarok odaköltözésüket jóval megelőző időben járhattak a földjén, ismerhették a nevét, és kialakíthatták annak magyar változatát. Ezt igazolja, többek között, az is, hogy 881-ben egy magyar lovaskommandó, a kabarok egy csoportjának a kíséretében, a Bécsi medencében kalandozott; Etelköz területe jóval kevesebb fáradsággal volt elérhető.

Az Etelköz neve már a régmúlt leltárába került, amikor ugyanez a török szó egy másik folyó nevében újra megjelent a magyarban. Emlékét krónikáink tartották fenn. Adatai ezek: Kézai: „duo magna flumina, uni nomen *Etul* et alterius *Togora*” (SRH. I, 145: 21–2); „Fluvius siquidem *Don* in Schithia oritur, qui ab Hungaris *Etul* nominatur” (146: 5–6). A XIV. századi krónikák így említik: „Cui de oriente Asya et de occidente fluvius *Etul*, id est *Don*” (252: 13–4); „*Don* grandis fluvius est, in Scytia oritur, an Hungaris *Etul* nuncupatur” (251: 12–3); „in littore *Don* fluvii id est *Etul*” (269: 7).

Az *Etul*, olv. *Etül* magyar nyelvi változata a tör. *Átil*-nek, amelyben az eredeti tör. i labializálódott: Vö. *kender* ~ 1256/1367: *Kendurturlo* < tör. *kündir*; *iker* ~ 1214: *Ykvtou* < tör. *ikir*; *tenger* ~ 1152: *Tengurdi*, KTSz.: [*te*]ngurukne < tör. *tängir*. (Az első szótagban jelentkező ilyen típusú labializálódást most mellőzném.) BÁRCZI (MNYT. 156) szerint e folyamat a XIV. századdal nagyjából lezárult.

Sajátságos módon e folyónév János minoritának Nagy Lajosról szóló krónikatöredékében a szintén magyaros változatú *Ethel* alakban jelentkezik (EtSz. II, 946).

Egyetértek BENKŐVEL abban, hogy idegen tulajdonneveknek a magyarban való meghonosodásához egy-két évnél huzamosabb időre volt szükség. Helytálló ez a megállapítás akkor is, amikor az *Etul* (olv. *Etül*) és az imént említett *Ethel* (*Etél*) eredetét vizsgáljuk.

Az idézett krónikás adatokkal szemben a változatlan török forma található Anonymusnál: „venientes . . . per deserta loca et fluvium *Etyl* super *tulbou* sedentes” (SRH. I, 41). Az idegen nyelvi alak használata annál meglepőbb, mert a (valószínűleg török eredetű) magyar *tulbou* szomszédságában bukkan fel. Kevésbé feltűnő, hogy Ricardus jelentésében az idegen alak olvasható: „iuxta magnum flumen *Ethyl*” (GOMBOS, Catalogus III, 2049), csakúgy mint Julián levelében: „fluvium *Ethil* in finibus Ruscie” (GOMBOS II, 1365).

II. Az *Átil* a Volga neveként legkorábban talán a bizánci íróknál jelentkezik. Közülük kiemelném Theophylaktos Symmokatess (VII. sz. első fele) *Tíl* adatát: *Tíl* . . . ποταμός ὃν Μέλανα Τούρκοις ἀποκαλεῖν (ἔθος). Ide sorolandó egy VIII. század első feléből való püspökségi jegyzék, melynek Krím topográfiájára vonatkozó glosszái közt található: ὁ Ἀσσηλ ὁ ποταμός τῆς Χαζαρίας; ez a Volga nevét idézi romlott, de felismerhető formában. Végül ide tartozik a DAI. 37. fejezetének az a megjegyzése, amely szerint a besenyők

két folyója Ἀττήλ és Γεήχ (Menandros és Theophanes rossz szöveghagyományozással fennmaradt alakjaira itt nem térnek ki.) Vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 78.

A mohamedán kútfők IX–X. századi adatai általában [ʔtl] gráfiát tartalmaznak, *Ātil* vagy *Itil* formában írják át kiadóik. TOGAN (Ibn Faḍlān 173–4) szerint az arab írásos adatok *Itil* és *Idil* olvasatát Kazánban dolgozó orientalisták, elsősorban FRÄHN, terjesztették el. Ennek az olvasatnak alapja valóban a név kazáni tatár változata, ami különben szintén egy korábbi *Ātil* alakot tükröz. Feleslegesen zavart keltett az IF. meshedi kéziratában található ʔl *Ātil* (Yāqūt kivonatában egyszerűen [ʔtl] olvasható).

A kazár birodalom bukását követő időből való Kāšyari (1070 k.) [ʔatyl] gráfiája, amely félreérthetetlenül *Ātil* olvasatot képvisel. A szót BROCKELMANN (BOH. I, 244) *Ītil*-nek, első előfordulását *Itil*-nek írja át. Mindkét olvasat téves. Megtalálható a szó helyes alakban ATALAY török kiadásában (I, 30: 12; 73: 3; 73: 8) és Endeks-ében (838, 841), valamint DILČIN arab betűs indexében (11).

A név hagyományozása folyamatosnak mondható. Megjelenik Rašidu'd-Dinnál mint [ʔtl], melyet VERCHOVSKIJ, hiven a kazáni tradícióhoz, *Itil*-nek olvas (RD. II, 237). BOYLE viszont helyesen az *Etil* olvasat mellett döntött (The Successors of Genguis Khan 155). Megvan e folyónév Juvaininál ugyanebben a formában, melyet fordítója BOYLE *Etil*-nek olvas szintén (II, 738).

A mongol kori utazók közül Benedictus Polonusnál e folyónév *Ethil*-nek hangzik: „super magnum flumen *Ethil* quem Rusci vocant *Volga*, qui creditur esse *Thanais*” (WYNGAERT, Sinica Franciscana I, 136, 4. fej.). Rubruknál *Ethilia* és *Etilia* alakban tűnik fel a név (WYNGAERT I, 195, stb.). Ez az alak emlékeztet a bizánci források Ἀττίλας, Ἀταλ változataira. PELLiot ezek, valamint a Hudūd *Ātil* gráfiájára támaszkodva a névnek veláris változatára következtetett (Notes on Marco Polo I, 523). Ezek az írásmódok azonban megközelítő vagy éppen romlott gráfiák, hangtani következtetéseket nem bírnak el.

A folyónévnek van mongol változata is. A MTT. 270. szakaszában „a Volga és az Urál vízbő folyóiról” olvasunk (*Adil Jayaq usutan müret*: Monumenta I, 243); a két név a 274. szakaszában ismét párosan jelenik meg (*Ejil Jayaq*: Monumenta I, 247; az *Adil* hibás kínai átírás *Edil* v. *Etil* helyett). Magyar fordításomban vö. 186–7. E név máig megtalálható a kalmükben: ir. kalm. *Ijil müren* 'Volga' (POZDNEEV 27), kalm. *idžl* 'die Wolga', i. *zāq* 'die Wolga und der Uralfloss' (RAMST. 205).

Végül említést érdemel, hogy e folyónév megtalálható a XV. századi ujjur nyelvű Oguz-mondában is, mégpedig [ʔydʲl] alakban (23: 5; 23: 7); figyelembe véve a kézirat rendhagyó helyesírását, a szót *Itil*-nek olvassuk. Ugyane szövegben hasonló „elírások” nagy számban találhatók; ilyen pl. [bʲz-nʲng] a. m. *biz-ning* (22: 1), [bʲrʲb] a. m. *birip* (22: 7), stb.; vö. még PELLiot: T'oung Pao XXVII, 251, 257, 295, 319, 326 stb.

A név ismeretes a mai törökben is, de a török nyelveknek meglehetősen szűk körére korlátozódik. Főbb adatai ezek: kaz. tat. *Idil* 'ein grosser Strom, besonders die Wolga', *Aq Idil* 'der Fluss Kama und ihr Nebenfluss die Bjelaja', *Qara Idil* 'die Wolga', *Uqa Idil* 'der Fluss Oka' (RADL. I, 1509); kzk. *Edil* 'die Wolga' (R. I, 857), tel. *Ādāl* 'ein Fluss (Wolga)' (R. I, 850). Megjegyzendő, a folyó neve a kazáni tatárban hitelesen és szabályosan *Idel* (< *Ātil*) alakban

van feljegyezve; a baskírban a név *Idel* 'Volga', *Agidel* 'Bjelaja', *Qaridel* 'Ufimka' (BRS 739, 740). Végül néhány csuvas adat AŠMARIN „Thesaurus”-ából. (II, 111–5): *Atāl* 'Rha, fluvii nomen; Volga', *Vilē Atāl* 'alveus quo olim Rha flexit', *Kavāk Atāl* 'Rha Caeruleus, nom. fluminis, quod in carminibus tantum invenitur', *Kēsēn Atāl* 'brachium Rha quod ab ipso flumine insula vel peninsula disternitur', *Čistaj Atālē* 'Camae fluvii nomen et oppidi nomine inditam quod ei oppositum est' *Xara Atāl* 'Rha Niger, nom. fluminis quod in carminibus invenitur', *Šura Atāl*, *Šur Atāl*, *Šor Atāl* 'Cama fluvius; alii vero eodem amnem illum, in Caman influentem, designant, qui Russice *B e l a j a* appellatur', *Atāl jal* 'nom. vici', *Atāl kušē* 'ita app. ea in Rha flumine loca, quae cetero amne glaciata aperta manserunt', *Atāl pīre* 'ostium Rha', *Atāl šinči irāsem* 'numina, quorum sedes prope esse existimantur'.

A csuv. *Atāl* (pontosabban *aval*) szabályos megfelelője köztör. *Ātil*. A köztör. ā-ből csuv. *a* lett: csuv. *ar* 'férfi' ~ köztör. *ār*, csuv. *alāk* 'ajtó' ~ köztörök *āšik*, csuv. *amak* 'betegség' ~ köztör. *āmgāk*. A köztör. *i*, a második szótagban *ā* alakban jelentkezik a csuvasban: csuv. *ansār* 'szűk' ~ köztör. *āngsiz*, csuv. *parām* 'adósság' ~ köztör. *berim*. (Vö. POPPE: KCsA. II, 67–9 és BENZING, Fundamenta I, 706).

Figyelemre méltó, hogy a Volga (*Ātil*) 'Fekete' jelzője, amely először TheophSym.-nál olvasható, kimutatható a csagatájból, a kazáni tatárból, a baskírból, sőt a csuvasból is.

Az *Ādil* folyónév a törökség legnyugatibb területein tűnik fel, meglehetősen korán. Közzsói funkciója mindössze három nyelvben van: tat. *idel* 'folyó' (TRS. 161), bask. *idel* 'nagy folyó' (BRS. 197) és csag. *ādil* 'der Strom, Fluss', *ādilčā* 'ein kleiner Fluss, Flüsschen', *ādilčik* 'ua.' (RADL. I, 857). Megjegyzendő, hogy a csagatáj hagyományt – számomra hozzáférhető forrásban – nem őrzi sem az özbeg, sem más szomszédos nyelv. Mind a három nyelv folyónévként is használja, ebből következik, hogy közzsói jelentése másodlagos; jelentéstani párhuzama tehát nem *don* > *Don*, hanem m. *Duna* > *duna*.

12. A háttér-adatokból világos, hogy a honfoglalást megelőző és követő időkben az *Ātil* a Volgának a neve. Az is világos, hogy ebben az időben a *Dont* is így hívták, mert a középkori szemléletet követve a két folyót egynek tartották, két torkolattal. A kétségnek árnyéka sem férhet ahhoz, hogy krónikáink *Etil id est Don* meghatározása hiteles: az *Etil* itt valóban a Donnak a neve. A *Dentü*-t tévesen azonosítják a Donnal, ez a *Donyec* m a g y a r neve. A Don alán eredetű régi *Den* neve megtalálható Julián levelében, de a magyarban nincs nyoma (vö. GOMBOS, Catalogus II, 1365). Itt az a gond, vajon elfogadjuk-e GOMBOCZ nézetét, aki ezt írja: „valószínűnek tartom, hogy e folyó-nevet csakugyan a nemzeti hagyomány őrizte meg... *Etil* folyónevet... honfoglaláselőtti török jövevényszavaink közé soroljuk” (NyK. XLV, 183–4 és EtSz. II, 94–5). Alig kételkedhetünk abban, hogy a Don *Etil* neve magyar változata a tör. *Ātil*-nek, történetét a magyarban azonban a XIII. századnál korábbi előzményekig nem tudjuk követni (Anonymus a török alakot használja). GOMBOCZ gondolatát követve úgy vélem, hogy a honfoglalás előtti idők tulajdonneveit a magyar epikus hagyomány őrizte meg és nem a vezérek egyéni emlékezete.

A X. század közepéről adatolt *Etil* ugyanúgy része az egykorú magyar szókészletnek, mint az azt követő *küzü*. A jelenleg forgalomban levő szűk kronológiát elvetve sem gondolhatunk arra, hogy a magyar szókészletnek

évszázados elemei közé utalhatnók, ebből következik, hogy belőle másodlagosan aligha fejlődhetett 'nagy víz, folyó' jelentésű közszó.

Alig kétséges, hogy a magyar ez esetben az egykorú török gyakorlathoz igazodott.

A mai török párhuzamok ezen a ponton látszólag cserben hagynak bennünket. A törökből az *Átil* csak mint a Volga—Don neve igazolható, más kisebb folyók (Káma, Bjelája) elnevezéseként csak jelzős előtéttel használatos. De kár volna megfedkezni arról, hogy nem standard török szóval van dolgunk, hanem egy olyan folyónévvel, melyet az akkori török világ periferiáján a csuvasos típusú bolgár—kazár nyelv őrzött meg, s közvetített a környező többi török nyelvbe. A török törzsanyag (tatár, baskír, csagatáj) tanúsága alapján feltehető, hogy e folyónév közszóként is forgalomban volt már a VIII—IX. században. Egykorú dokumentum híján azonban ma már nem állapítható meg, vajon az *Etelköz* egyszerűen *Vízköz*-t jelentett-e, vagy az *Etel*-t valamelyik kisebb folyó tulajdonneveként használták-e? Úgy vélem, ez utóbbi feltevésnek kisebb a valószínűsége.

Turkológiai megfontolások nélkül is, a tárgyi mérlegelések arra szorították az eddigi kutatókat, hogy a jelző nélküli, pusztán *Étil* nevet is egyébként kisebb folyókra próbálják ráruházni. Ott azonban nem alakulhatott ki egyetértés, mert a tárgyi megfontolásokra alapított *Etelköz*-elméletek más—más folyót helyeztek előtérbe. Így került forgalomba a Dnyeszter (MARQUART, PAULER), a Dnyeper (FEHÉR GÉZA és mások) stb. folyókkal való azonosítása. Az EtSz. (I, 171) nem ok nélkül tért ki az azonosítás elől azzal, hogy ez „nem nyelvi kérdés”. Valóban nem az, de mai ismereteink birtokában továbbra is csak feltevésekkel kísérlelhetjük meg az azonosítást.

Az azonosítás alapvető nehézsége, hogy könnyen mozgó, sőt mozgásra kényszerített lovas magyar törzsek fokozatosan nyugatibb és nyugatibb szállásterületekre szorultak. Aligha kétséges, hogy ennek a nehezen rögzíthető állapotnak következményeként Levédia és Etelköz geográfiai és kronológiai határai egybemosódni kezdtek. Ennek a nézetnek ad kifejezést ARTAMONOV (i. m. 340—1), amikor Levédiát és Etelközt lényegében azonos területnek tekinti. Konstantinos szövegének verbális kritikai értelmezése e nézetet megerősíteni látszik. Anélkül, hogy a DAI. erre vonatkozó, két különböző forrásból összetákolt tudósításának a hitelét kétségbevonnánk, érdemes a 38. fejezet következő passzusát is figyelembe venni: „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók szerint hívják”. Az ezután felsorolt öt folyó a következő: *Barukh, Kubu, Trullos, Brutos* és a *Seretos*; ARTAMONOV azonosítása szerint: Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut és a Szeret. A szövegből értelemszerűen következik ARTAMONOV megállapítása: ez az Etelköz. Ha figyelembe vesszük ehhez még, hogy a magyarok és a besenyők Etelköze délen elérte az Al-Dunát, aligha gondolhatunk Levédia és Etelköz geográfiai azonosságára.

A két terület azonosítására vonatkozó nézetekről jó kritikai áttekintést nyújt BARTHA ANTAL (i. m. 116—7). Igen tanulságos GYÖRFFY GYÖRGY „Sur la question de l'établissement des Péchénegues en Europe” című kis tanulmánya (AOH. XXV, 283—92; a térkép aláírása: L'établissement des tribus péchénegues après 895 en Atelkouzou). Ez az „Etelköz” a Dontól az Al-Dunáig terjed. Ha ez a terület valóban azonos volna a magyar Etelközzel, akkor a név előtagja simán jelenthetné a Dont, s a körülötte kavargó problémák egy csapásra megoldódnának. A magyar Etelköz déli határát valóban az Al-

Duna képezte, a mellette szóló érvek közismertek, ismételt felsorolásukat feleslegesnek tartjuk. Más a helyzet a Don-menti keleti határral. A besenyő Eteköz közfelfogás szerint magában foglalta a magyar Levédiát is. Ettől eltérő eretnek nézetekkel azonban a jövőben is számolnunk kell.

13. Levédiára és Etekökre vonatkozó fő forrásunk Konstantinos műve, a két nevet kizárólag ez a mű tartotta fenn számunkra. A IX. századi magyar történet egynémely vonatkozását azonban más forrásokból is ismerjük. Ezek vallomását érdemes szembesítenünk a bizánci forrás információival. Közülük kettőt emelnénk ki.

Elsőként a mohamedán szövegekre gondolunk, amelyek — mint ismeretes — a IX. századra vonatkozó értesítéseket tartalmaznak; időben tehát megelőzik a DAI. szövegét, és a magyarok történetének valamelyest korábbi szakaszáról beszélnek. A Jayhāni-hagyományt őrző szövegek közül Ibn Rusta és Gardēzi a magyarok lakóhelyéről ezt mondja (az első hasáiban IR., a másodikban G. tudósítását adjuk, ezúttal a MHK. szerint):

Tartományuk kiterjedt, s egyik határukat a Fekete tenger alkotja, s ebbe két folyó szakad, az egyik nagyobb a Dsajhúnnál, s ezen folyamok közt laknak. Télvíz idején, aki ezen folyók valamelyikének közelében lakik, a folyóhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászsza.

Tartományuk kiterjedése hosszában és szélességében száz négyzet paraszangát teszi. Ez a tartomány a Fekete tengerrel határos, ahonnan a Dsajhún folyó ezen tengerbe folyik és ők e folyam ármentében laknak. Tél idején, ki a Dsaihúntól távolabb lakik, az közelébe húzódik és az egész telet ott tölti, halászával foglalkozva.

Mint látható, Gardēzi szövege valamivel bővebb, többet őrzött meg a Jayhāni-hagyományból. A többlet egyik passzusa ezt mondja: „A két folyó közül az egyiket *Átil*-nak [pontosabban [’tl], olv. *Átil*]], a másikat *Duná*-nak [pontosabban [dwb’]] hívják. Amikor a magyarok a folyó partján vannak, látják [ezeket] a *n.n.d.r*-okat [olv. *nandur*, azaz dunai bolgár]” (CZEGLÉDY fordítása: A magyarok elődei 52).

A két szövegben előforduló folyónevek közül egyedül a *Jaihūn* azonosítása nem vitás, ez ui. az *Amu-darja* jól ismert neve.

A perzsa szöveg [Dwb’] gráfiáját BARTHOLD [Dwn’]-ra emendálta és *Duná*-nak olvasta. Ezt a magyarázatot fogadta el jóval BARTHOLD előtt már KUUN GÉZA (MHK. 170). A [Dwb’] gráfia azonban szívósnak bizonyult, és sokáig ellenállt a javasolt magyarázatnak, s nem is egy újabb hipotézis kiindulópontjává vált (vö. pl. MELICH: MNy. XXIV, 84–7). A belőle tovább emendált *Dānā* grafikailag védhetetlen, *Don*-nal való azonosítása merész. A *Dūnā* grafikailag egyszerű, hangtörténetileg azonban első látásra problematikus. Annyi bizonyos, hogy a IX. századi Duna nem tükrözheti sem az óorosz, sem a magyar változatot. A m. *Duna* ugyanis a honfoglalás előtti óorosz *Dunajb* átvétele, ebből csak az ómagyar korban lett *Duna*; vö. *boka* < *baqai*, *búza* < *buyzai*. De történetileg is valószínűtlen, hogy a Jayhāni-hagyomány ilyen jelentős folyónak a nevét a magyarból kölcsönözze volna. Ezzel szemben nem lehetetlen, hogy ez a szláv eredetű folyónév, *Dunā* (< *Dunaj*) alakban az Al-Dunától délre lakó onogundur (= *nandur*) nyelvből (de nem a bolgár-szlávból!) került forgalomba. Rendhagyó e folyónév oszm. változata

is: *طونا* *Tuna* 'the river Danube' (REDHOUSE 1261), *Tuna* 'Danube' (HONY 372). Az oszm. szót az EtSz. (I, 1439) a magyarból származtatja, de magyarázatlanul hagyja a zöngétlen szókezdőt. Kronológiai okokból valóban a magyar alakból kell kiindulni, de az az oszm.-ba alighanem tatár közvetítéssel jutott. Hasonló jelenség figyelhető meg egy másik folyónévben, amely tatár közvetítéssel került az oszm.-ba: *Tän* 'ein grosser Fluss; der Fluss Don' (RADL. III, 1052). *Ten* '1. a large river; 2. the river Don' (REDHOUSE 595). A szó megvan a csagatájban is: *Tin*, olv. *Tën* 'der Fluss Don' (RADL. III, 1360; a zárt *ë* kipszakos sajtáság). A *Tën* 'Don' megtalálható Abu-'l-Gāzínál (DESMAISONS II, 19, 37; KONONOV 43, 44). A törökből: kalm. nyj. *ten* 'der Fluss Don' (RAMST. 392). A szó végső soron alán eredetű, vö. ir. oszét *don* 'víz; folyó' (ROS. 70, 459); ABAEV (Ėt. slov. I, 366—7) rámutatott arra, hogy a szó régi alakja *dan*, amely kaukázusi víznevekben máig fennmaradt. A szó a magyarországi jászok nyelvében is *dan* 'aqua' alakban volt meg (NÉMETH, Eine Wörterliste der Jassen 16). Vö. még MUNKÁCSI, Über die Namen der Flüsse Don, Wolga und Ob: KCsA. I, 301—5.

Gardēzi tudósításának *Ātil* eleme szintén nem probléma nélkül való. KUUN GÉZA (MHK. 169) a Dnyeperrel azonosította, ezt a nézetet vallja ARTAMONOV (Istorija chazar 347) is. MINORSKY (Hudūd 322, 3. jegyz.) tovább megy, és a Szeret folyót veszi gyanúba, mert szerinte csak így lehet szó arról, hogy az *Ātil* nagyobb mint a *Dūnā*. Őstörténészeink e tekintetben máig nem jutottak közös nevezőre. GYÖRFFY (A magyarok elődeiről 210, 158. jegyz.) úgy véli, hogy az *Ātil* „minden valószínűség szerint a Don régi török és magyar neve”.

Általánosan elfogadott nézet szerint a mohamedán kútfők idézett tudósítása a 870 körüli állapotot tükrözi. A DAI. alapján azt várják, hogy a magyarok ebben az időpontban még Levédiában tartózkodtak. Ezt a feltevést megengedné az *Ātil* azonosítása, akár a Dnyepert, akár a Dont fogadjuk el. De e feltevés ellen szól a déli határul megjelölt *Duba*: *Duna*, melyet — látszólagos hangtani nehézsége ellenére is — lehetetlen nem azonosítani az Al-Dunával, hiszen csak annak a partjáról láttak át a magyarok a nandurok, azaz a dunai bolgárok országába. Ez már nem Levédia.

Másodjára a Konstantin- (Cirill) és Metód-legenda magyarokra vonatkozó adatairól is meg kell emlékeznünk.

A Konstantin-legenda magyarokra vonatkozó rövid szövege alig érdemel figyelmet, mert félreismerhetetlenül hagiográfiai topos: a szent ember kegyes magatartással, imádsággal megszelídíti a legvadabb embereket is. Másként ítéendő meg a történetileg hitelesnek tekinthető találkozás ideje és helye. E téren teljes az egyetértés a kutatók közt. A kazár kagán kérésére, valamint a kazár származású Photios sürgetésére a bizánci császár egyházi küldöttséget meneszt a kazárokhoz, ennek résztvevője vagy talán vezetője Konstantin. A küldöttség előbb a bizánci birtokban levő Khersónba ment, ottani huzamosabb tartózkodása után megindult a kazárokhoz. Odavezető útján — 861 elején — találkozott a magyarokkal. Vö. KIRÁLY PÉTER, A magyarok említése a Konstantin-legendában: MNy. LXX, 7. KNIEZSA szerint (A magyarok elődeiről 89) Konstantin a kazároktól jövet találkozott volna a magyarokkal.

A találkozás időpontja korábbi a Jayhāni-tudósítás dátumánál, ebből következik, hogy aligha vonatkozhatik az Etelköz korára. A legenda sommás tájékoztatásából nemigen következtethetünk arra, hogy a magyarok 861-ben Khersón környékén laktak. Egy portyázó magyar lovascsapattal akadhatott

össze Konstantin, amely valószínűleg a kazárokkal egyetértésben végzett harci feladatokat; tulajdonképpen szálláshelyére következtetni a szűkszavú tudósításból nem lehet.

A Metód-legenda szerint Metódot egy magyar fejedelmi személy meghívta és kitüntető szívességgel fogadta. A találkozás a legenda szerint 882-ben történt. A magyar fejedelmi személyt egyesek közelebbről meg nem határozható törzsfővel, mások magával Árpáddal próbálták azonosítani. A találkozás az Al-Dunától északra történt. Itt kétségtelenül csak az Etelközről lehetett szó. Vö. KIRÁLY PÉTER: MNy. LXX, 269 – 85, 406 – 30.

14. A magyar nép honfoglaláselőtti történetének utolsó szakaszáról, annak mindenképp jelentős részéről vallanak az elbeszélő források. E szakasz eseményei térben a Dontól az Al-Dunáig zajlottak le a mohamedán kútfők szerint; a szláv legendában a keleti határ valamennyire keletebbre húzódott; lényegesen nyugatabbra a bizánci forrásban. Időben a IX. század második felében járunk, legrégibb kronológiaiilag megfogható pontja a hatvanas évek legelejére esik, legkésőbbi dátuma a honfoglalást közvetlenül megelőző évek valamelyike. A vándorlásra kényszerült magyar törzsek már jókora utat tudhattak maguk mögött, mire a bizánci császár látókörébe kerültek.

Ismeretes, hogy a magyar törzsek régi szállásterületeikről való kimozdításában jelentős szerepet játszottak a besenyők, de nemigen mérlegeltük, hogy elvándorlásuk milyen mértékben érintette a kazár kaganátus magyhatalmi pozícióját. A kazár történelem kutatói szerint ez az elvándorlás egyet jelentett a kazár politikai és katonai hatalom további gyengülésével. A IX. század legelején lezajlott belső forrongás eredményeként a kazárok három törzse, a kabaroknak nevezett szakadárok a magyaroknál kerestek és találtak menedéket. A friss katonai erő elvesztése jelentősen gyengítette a kazárokat, ugyanakkor erősítette a magyarokat. Az akció elkerülhetetlenül befolyásolta a kazár magyar viszonyt is, a kagán minden erőfeszítése ellenére, hiszen a kabarok után le kellett mondania a magyarok katonai szolgálatáról is. (Vö. DUNLOP i. m. 196 kk.; ARTAMONOV i. m. 343 – 50).

A lefelé vezető úton mostmár nem volt megállás. A magyar honfoglalás idejében Kiev még kazár kézen volt; 930 körül a város a rúszok birtokába került, s 960-ban már a Kievi fejedelemség fővárosa. A rúsz-orosz egyre nyomasztóbban fenyegette magát a kazár birodalmat is. A IX. század második felében – a magyar-kabar segédcsaták elvesztésével szinte egyidőben – megjelentek a Volgánál az oroszok. Végighajóztak a Volgán, végig a kazár fővároson, és kereskedni kezdtek a Káspi-tenger keleti partjain élő népekkel. E tevékenység a kagán tudtával és egyetértésével ment végbe, aki akkor sem avatkozott a dolgok menetébe, amikor az oroszok katonai akciókba kezdtek egyes mohamedán városok, kikötők ellen. A kagán mohamedán alattvalóinak a nyomására az orosz hajók elől elzáratta a volgai vízi utat. Megtorlásul Szvjatoszláv 965-ben nagyszabású hadjáratot indított a kazárok ellen. Ennek során elesett a kazár főváros, elesett Šarkel, s utána valamennyi megerősített hely. A Volga, a Don és a Kaukázus közti egykor hatalmas nomád birodalom, a Kazár kaganátus eltűnt a történelem színpadáról.

Mindez nem egészen húsz évvel Termacsu és Bulcsu bizánci látogatása után történt. Ugyanakkor a magyar törzsek a Kárpát-medencében szerzett új haza biztonságos földjén éltek, a magukkal vitt három kazár-kabar törzsszel.

15. A jól ismert kazár — magyar kapcsolatokat felesleges volna itt részletesen újra vizsgálni, néhány fontosabb címszavát azonban nem árt felvillantani. A magyar kettős fejedelemség kazár eredetű. Kazár eredetű a szakrális kündünek és az ügyvezető dzsilának nemcsak az intézménye, de a címe is. A magyar vezető réteg még a X. század derekán is ismerte a kazár nyelvet, az elmagyarosodó kabarok ebben az időpontban — a magyar mellett — korábbi kazár nyelvüket is beszélték.

Gyakran elkövetjük azt a hibát, hogy figyelmen kívül hagyva a bizánci forrás időbeli és térbeli korlátait, értesítéseiben a kazár — magyar kapcsolatok kezdeteit keressük, holott azok olyan időkre nyúlnak vissza, amelyekről a császárnak nem voltak forrásai. Konstantinos szerint a magyarok már a Dnyepernél, sőt attól is nyugatabbra élnek, holott nem kétséges, hogy oda a Don mellől jöttek. Minden jel arra mutat, hogy a Donon akkor keltek át, amikor elszakadtak a kazároktól, s eltávoztak a kazár földön levő korábbi szálláshelyeikről. Távozásuk egyet jelentett a közvetlen kazár függéssel való szakítással. A Dontól az Al-Dunáig terjedő vándorlási területet — némileg igazodva a későbbi bizánci hagyományhoz — szintén Turkiának neveznék, annak hangsúlyozásával, hogy az egész terület soha nem volt a magyarok birtokában, s e térségben szinte lépésről lépésre szorultak egyre nyugatabbra. A vonulás során Levedi szálláshelye és a hozzá fűződő problémák egy nem éppen tartós korszaknak a vetülete, csupán a bizánci forrás Levédia elnevezése emelte félrevezető módon a magyar törzsek szállásterületének a rangjára.

A turkiai vándorlások feleútjánál megszakad az elbeszélő források tanúságtétele, a szót ezen a ponton nyelvünk régi török jövevényszavai veszik át. A magyar nyelv e régi, csuvasos jellegű elemeit korábban nem sikerült közvetlenül bekapcsolni őstörténeti kutatásainkba.

BUDENZ óta ismeretes, hogy régi török elemeink olyan hangtani sajátosságokat tartalmaznak, amelyek a mai török nyelvek közül egyedül a csuvasból mutathatók ki. Később a csuvas tanúságához csatlakozott az ún. bolgari sírfeliratok vallomása, ezek ugyanis egy csuvasal rokon, annál archaikusabb nyelvjárást tükröznek. AŠMARIN a csuvasok őseit a bolgár-törökökben vélte felismerni. GOMBOCZ — nem minden habozás nélkül — 1912-ben megjelent monográfiájában csatlakozott AŠMARIN nézetéhez, és csuvasos jövevényszavainkat a bolgár-törökből eredeztette. A bolgár-török mellett szóba jöhető kazárról azt állapította meg, hogy a kazár nem lehet csuvasos nyelv, mert a *qazar* névben található *z* tanúsága alapján ezt a nyelvet csak köztörök jellegűnek tarthatjuk. GOMBOCZ nézetét elfogadták itthon is, külföldön is. Am ily módon előállt az a különös helyzet, hogy a közismert intenzív kazár — magyar kapcsolatok ellenére nem voltak a magyar nyelvnek kazár jövevényszavai. Ezzel szemben a jelentős számú, fontos művelődéstörténeti tanulságokkal járó bolgár-török jövevényszavak mögül hiányzott az intenzív bolgár-török — magyar kapcsolatok hálózata. NÉMETH GYULA (HonfKial. 122) kénytelen volt megállapítani: „Hogy a bolgár-törökség hol és milyen körülmények között került a magyarsággal közelebbi összeköttetésbe, arról — adatok híján — nehéz valamit mondani”. Viszont nem vagyunk zavarban, ha a bolgár-török kultúráról kell beszélnünk, mert: „Legszebben tükröződik ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban” (NÉMETH i. m. 119). A bizonyítandóval való bizonyítás nem tartozik az érvelés legsikeresebb módszerei közé.

Az elmúlt évtizedek során ez az ellentmondásos helyzet kezdett feloldódni. GOMBOCZ fő érve, mely a kazár köztörök jellegét igazolta volna, a

qazar etimológiája, elvesztette bizonyító erejét. Nem azért, mert újabban előkerült e névnek török (ujgúr) *qasar* változata, hanem azért, mert a népnév nem bizonyíték az azt beszélők nyelvének hovatarthatósága kérdésében, mint ahogy a *csuvas* név alapján is hiba volna e nyelv köztörök jellegére következtetni (vö. MNy. LXXX, 17).

GOMBOCZ utolsó munkájában (NytudÉrt. 21. sz. 29) módosította a bolgár-török jövevényszavainak átvételének helyére és idejére vonatkozó nézetét. Módosított felfogása szerint e hatás jóval délebbre érte a magyar nyelvet, mint a korábban feltett Közép-Volga vidéke; új kronológiájában a korábbi 600–800 helyett V. századtól a VII. század elejéig tartó idő mellett döntött. Szemmellátható gondossággal igyekezett megkerülni GOMBOCZ a „köztörök nyelvet” beszélő kazárokat.

A török–magyar érintkezés helyének délebbre helyezése mellett szólnak az életföldrajzi megfontolások is. Ha viszont a meghatározó koordinátákat a Közép-Volgától délibb vidékre vázoljuk fel, nem kis meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy az általuk kikövetkeztetett terület a Kazár birodalom határain belül található meg. Történeti és régészeti megfontolások alapján többen ugyanerre a területre teszik a török–magyar érintkezéseket. BARTHA szerint pl. (i. m. 82) a magyarok a VII. vagy a VI. század második felétől kezdve a Kazár birodalom területén éltek.

Az eltelt idő óta jelentős változás következett be a kazár nyelvről alkotott korábbi elképzelések terén is. Ma sincs ugyan összefüggő kazár nyelvi emlékünkhöz (ilyennel a bolgár-török sem rendelkezik), de az azóta megvizsgált kazár szórványemlékek alapján indokolt az a feltevés, hogy a kazár is a *csuvas* típusú nyelvek közé tartozott. Mindez szükségessé teszi a korábbi nézetek revízióját.

A magyar nyelv régi török elemeinek nyelvi és őstörténeti értelmezéséről egy más alkalommal szándékozom bővebben szólni.

LIGETI LAJOS

Kempelen Farkas emlékezete*

Mindenképpen illő megemlékeznünk KEMPELEN FARKASRÓL, nekünk, magyar nyelvészeknek is. Ha másért nem, a kettős évforduló okán: ebben az évben ünnepelhetjük ugyanis születésének kétszázötvenedik, halálának pedig száznyolcvanadik évfordulóját. Igaz, mint polihisztorról, a sakkautomata feltalálójáról, sőt mint építészről és jeles, hazánkat szerető és érte sokat tevő közéleti férfiúról írtak már többen is. Az emberi beszéd mechanizmusát és beszélő gépét ismertető, 1791-ben németül, majd pedig ugyanebben az évben franciául is közzétett jeles művét szintén méltatták már érdeme szerint hazai kutatók, előbb TARNÓCZY TAMÁS (H. DUDLEY—T. H. TARNÓCZY, *The Speaking Machine of Wolfgang von Kempelen*: JASA. XXII [1950.], 151–66), majd pedig legújabbán VERTES O. ANDRÁS (*A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Bp., 1980. 65–72). Arról azonban, hogy Kempelennek ez a műve nemcsak általános és magyar hangtani, hanem nyelvbolcsészeti, általános és magyar nyelvészeti s egyebek között nyelvtipológiai szempontból is rendkívül fontos, mindeddig alig esett szó. Ebbéli érdemeinek egy részéről

* Elhangzott a Kempelen-emlékülésen 1984. május 18-án, Budapesten.

nemrégiben magam is csupán futólag emlékeztem meg (Magyar deákság. Bp., 40—4). Legfőbb ideje tehát, hogy mulasztásainkat legalább most próbáljuk törleszteni, amikor az említett évfordulók erre nyomatékosan intenek bennünket.

A méltán világhírűvé vált mű eredeti, német kiadása (*Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine*) 456 lap terjedelmű, s összesen öt fejezetre oszlik. Ezek közül az 56 lapnyi, első két fejezetben szerzőnk a nyelv mibenlétére, eredetére, az ősnyelvekre, illetőleg az alapnyelvekre vonatkozó, rendkívül figyelemreméltó nézeteit fejt ki, a harmadik fejezetben a beszédszerveket, a negyedikben az európai nyelvek hangjait és ezek betűjeleit, végül pedig az ötödikben beszélő gépének szerkezetét ismerteti, kereken 400 lapon. Nem lévén szakértő, s így illetékes sem, ezekkel a fejezetekkel nem foglalkozom. Ebbéli igyekezetem egyébként is fölösleges volna, mivel TARNÓCZY TAMÁS és VÉRTES O. ANDRÁS ezekkel kapcsolatban már minden lényegeset elmondott, érdeme szerint méltatva Kempelent mint a fonetikai kutatások zseniális úttörőjét, sőt egyik legjelentősebb megalapozóját. Így csak arra szorítkozhatom, hogy a fentebb említett két bevezető fejezetet ismertessem, méltassam, s hogy rámutassak Kempelen ezekben kifejtett nézeteinek rendkívüli jelentőségére.

Ésszerűnek találjuk, hogy az emberi beszéd mechanizmusát elemző fejtegetéseit szerzőnk korszakalkotó művének első fejezetében a nyelv mivoltának meghatározásával kezdi. Szerinte a nyelv a legszélesebb értelemben véve nem más, mint „arra irányuló képességünk, hogy érzelmeinket vagy gondolatainkat másokkal jelek révén közöljük” (1). A nyelv vagy egyszerű, amilyen az állatoké, vagy összetett, amely csupán az ember sajátja. Az előbbi a természet ajándéka, s csak néhány fogalomra korlátozódik, míg az utóbbi, amelynek birtokába csupán tanulás útján juthatunk, e szempontból határtalan.

Kempelennek szilárd meggyőződése, hogy az állatoknak is van nyelvük, mint ahogyan érezni és gondolkodni is tudnak. Nyelvi képességeik azonban ösztöneik körére korlátozódnak. De ha jól megfigyeljük őket, közölni valójukat éppen úgy megértjük, mintha tagolt nyelven beszélőnének. Erre példaként a kutya, a kakas és a galamb jelbeszédét említi, hozzátéve, hogy az állatok nyelve nemcsak hangadásból, hanem hangtalan mozdulatokból is áll.

Ezzel kapcsolatos lapalji jegyzetében hivatkozik BOUGEANT 1739-ben Párizsban kiadott, az állatok nyelvéről szóló művére, amelyben egyebek között azt a szellemes megállapítást is olvashatjuk, hogy az állatok nyelve az emberénél bizonyos tekintetben tökéletesebb. Az állatok ugyanis csak lényeges mondanivalót közölnek. Tömör jelbeszédük mindig célratoró. Nem fecsegnék, nem hazudnak és nem is rágalmaznak (13).

Az állatoknak természettől adott s nem tanult hang- és mozdulatnyelve az emberénél annyiban is tökéletesebb, amennyiben az utánzóképessegnek magasabb fokán alapul. Mint 1776-ban Párizsban közzétett és Kempelentől elismerőleg idézett művében COURT DE GÉBELIN is hangsúlyozza, a nyelv eredetét kutatva az utánzásnak valóban igen nagy szerepet kell tulajdonítanunk. Lám, mondja Kempelen, az idegen földekre vetődött hajósok is utánzáson alapuló jelbeszéddel igen jól meg tudják értetni magukat.

A gesztusnyelv persze igazában akkor természetes és előnyös, ha a jelölendő tárgyak éppen kéznél vannak, és szükség esetén rájuk is mutathatunk. Kempelen másik forrása, DE BROSSES 1765-ben Párizsban kiadott műve is hangsúlyozza, hogy az állatokat, pl. az ökröt, a juhot, a galambot vagy a békát

milyen könnyű volt megnevezni a tőlük adott hangok utánzásával. Eszerint az emberi nyelv legősibb hangelemei efféle hangutánzó szavak lehettek. Ezt Kempelen így nem mondja ki, de sejtetni engedi, hogy hajlott erre a feltevésre.

A nyelvalkotás következő szakaszában kerülhetett sor egyes cselekvések jelképes kifejezésére. Az évszakra az ősemler szájának teltségét jelképező mozdulatokkal utalhatott, az ivásra pedig úgy, hogy száját tenyeréhez érintve szűcsölni kezdett. Kempelen szerint hasonló módon könnyűszerrel ki lehetett fejezni a futást, az elesést, az alvást, a vágást, az ütést, a szúrást, a jövés-menést, az egy helyben maradást, az átadást és átvételt, a húzást, a vívést, a törést, a lépést, a félelmet, a szeretetet, az utálatot, a könnyezést és sok más hasonló cselekvést. Majd az olyan tulajdonságokat is, mint nagy, kicsiny, széles, vastag, vékony, keskeny, szép, csúnya, erős, vaskos, könnyű stb. Efféle egyetemes érvényűnek tekinthető gesztusnyelv segítségével az indiánokkal vagy bármely más újonnan fölfedezett nép fiával az oda utazó minden nehézség nélkül közölhetne efféléket: „Én és ezek az én embereim, itt, enni szeretnénk. Menj, hozz nekem két kis bárányt, értük ezt a tükröt adom neked. Ezeket a bárányokat levágjuk, megsütjük, köréjük telepszünk, és elfogyasztjuk őket. Aztán ebben az edényben inni való vizet is hozol nekünk, s ezért ezt a baltát fogod kapni.” (15–6.)

De hát bizonyos-e, hogy mindezt pusztá mutogatással félreérthetetlenül mindenki képes lehet vagy lehetett kifejezni? Kempelen ebben — úgy látszik — egy pillanatig sem kételkedett. Erre nézve voltak ugyanis meggyőző, személyes tapasztalatai: Párizsban de L'épée abbé, Bécsben pedig P. Storch süketnéma tanuló az ő jelenlétében pusztá jelbeszéddel a legelvontabb dolgokról is a legcsodálatraméltóbb készséggel tudtak beszámolni.

Feltűnő, hogy Kempelent a süketnémák jelbeszédének s általában a gesztusnyelvnek kommunikációs lehetőségei mennyire érdekelték. Ennek okát is adja. Szerinte ugyanis mindez meggyőző bizonyítéka lehet annak, hogy a nyelv nem feltétlenül isteni adomány, hanem „lépésről lépésre haladva maga az ember is föltalálhatta” (i. m. 17). E megjegyzésből arra következtethetünk, hogy a nyelv eredetének a XVIII. század második felében különösen sokat vitatott kérdése szerzőnknek komolyan foglalkoztatta. S valóban, műve előszavában külön is utal erre, elnézést kérve olvasóitól, hogy értekezésében ezzel kapcsolatos nézeteivel is előhozakodik, bár jól tudja, hogy témájával „semmi-féle kapcsolatban sincsenek, s ezért akár el is maradhattak volna”. Jól tudja ő, hogy a nyelv eredetének problémaköre olyan széles, hogy néhány lapnyi terjedelemben érdeme szerint megtárgyalni lehetetlen. De hát akkor miért iktatta bele mégis e művébe erre vonatkozó megállapításait? Azért, mert úgy érezte, hogy észrevételei újszerű elemeket is tartalmaznak, s hogy esetleg olvasóit is serkentik majd további elmélkedésre. Mindamellet a nyelv eredetével kapcsolatosan itt kifejtett gondolatait szerénykedve véletlenszerűeknek („zufällige Gedanken”) mondja.

De vajon valóban csupán odavetett, igénytelen gondolatfoszlányok ezek? Semmiképpen sem. Éppen ellenkezőleg. Szerzőnknek a nyelv emberi eredete mellett voksoló érvei nyelvölceseleti szempontból rendkívüli figyelmet érdemelnek, ha tekintetbe vesszük, hogy észrevételei a legszorosabban kapcsolódhatnak ahhoz a nevezetes vitához, amelyet SÜSSMILCHnek 1766-ban, majd pedig HERDERnek 1772-ben a szóban forgó problémát tárgyaló műve váltott ki. Kempelen igen jól ismerte e két értekezést. Az előbbit, mely a nyelv isteni eredetét próbálta bizonygatni, gúnyos modorban cáfolja, míg a másodikat,

HERDER remekművét, mely az emberi eredet mellett tör lándzsát, a legnagyobb elismeréssel illeti. Sőt, mint fejtegetéseiből a figyelmes olvasó megállapíthatja, szerzőnk arra is vállalkozik, hogy HERDER határozott állásfoglalásának helyességét új meg új érvekkel támassza alá.

Különös módon tudtommal eddig senki sem figyelt fel arra, hogy milyen újszerűek, alaposak és meggondolkodtatók azok az érvek, amelyekkel szerzőnk a nyelv emberi eredetét bizonyítja. Újszerűek még akkor is, ha tudjuk, hogy Kempelen valójában csak arra szorítkozott, hogy HERDER nevezetes érvelését mintegy folytatva és kiegészítve új argumentumokat dobjon a sorpenyőbe.

Hogy ezek mennyire csattanósak, nyomban kitűnik, ha összevetjük őket HERDER-ével, amelyeket a közelmúltban nyelvbölcseleti szempontból KELEMEN JÁNOS elemzett példamutató alapossggal és mélységgel (A népszellem és a nyelv géniusza. Herder korai nyelvfilozófiája. Világosság. Melléklet az 1977 decemberi számához. 27. kk.).

A német bölcseleti érveinek első csoportja az emberi nyelv felépítettségének vizsgálatán alapszik. HERDER szerint, ha nyelvünket ebből a szempontból tekintjük, megállapíthatjuk, hogy struktúrája nem tükröz semmiféle magasabb lényre valló gondolkodásmódot. Márpedig, ha az emberi nyelv isteni eredetű volna, ennek szerkezetében is meg kellene nyilvánulnia. S ebben az esetben a nyelvhasználatban metaforákra sem lett volna szükség. Ezek ugyanis a nyelv eredetibb állapotának kifejezésbeli szegénységéről tanúskodnak. De ha nyelvünk valóban isteni alkotás lett volna, e fogyatékoságát a Teremtő bizonyára eltüntette volna. Ugyanígy az Alkotó a logikailag fölösleges és zavaró szinonimákat is aligha tűrte volna meg. A fogalomalkotás eredményeit rögzítő, elvont jelentésű szavak sem mutatnak isteni eredetre. Ezekből ugyanis minden nyelvben csak annyi van, amennyit az illető nép érzéki tapasztalatai alapján maga hozott létre. Emberi eredetre enged következtetni az a jól ismert tény is, hogy a legtöbb szó több jelentésű. Mert ha a mindent előre kitervelő s mindent a legtökéletesebben megalkotó isteni bölcsesség teremtette volna a nyelvet, e fogyatékoságát semmiképpen sem nézte volna el.

HERDERnek ezek az érvei — KELEMEN JÁNOS találó megállapítása szerint — szükségszerű következményei annak a valódi értelemben vett nyelvtudományt megalapozó felismerésnek, hogy „a nyelv egy nép reális életébe szövődik, s csakis e reális élet részeként, a folytonos változásban levő konkrét szükségletek kielégítésével maradhat egyáltalán életben” (i. m. 28).

Figyelmet érdemel HERDER következő érve is, amely a nyelvszajátítás módjával kapcsolatos. Eszerint a gyermek sohasem mint teljesen kész valamit tanulja meg a nyelvet, hanem — szülei segítségével ugyan, de mégis a maga aktív közreműködésével — mintegy önmaga számára is újrateremtve ezt az elsajátítandó ismeretet. Talán nem járunk el helytelenül, ha — mint KELEMEN JÁNOS is megállapítja — HERDERnek ezt az elképzelését azzal a nyelvszajátítási elmélettel rokonítjuk, amely „egy nyelvi képesség föltételezése alapján úgy ábrázolja a tanulási folyamatot, hogy a gyermek a környezettől kapott adatokból elvonja a megfelelő szabályokat, véges számú empirikus adat birtokában újraalkotja a nyelv grammatikáját” (i. m. 29).

Bonyolult okfejtésen alapszik HERDER következő érve, amely voltaképpen SÜSSMILCHnek Kempelentől is joggal kipécézett okoskodását cáfolja meg. Mint említettük, SÜSSMILCH 1766-ban közzétett műve szerint az emberi nyelv isteni eredetű. A vallási ideológiától elszakadni képtelen szerző alap gondolata,

mint ezt Kempelen is idézi, az, hogy az ember nyelv nélkül sohasem válhatott volna értelmessé (KEMPELEN i. m. 29). HERDER maga, már Kempelen előtt, SÜSSMILCH alábbi végkövetkeztetését veszi célba: „Egyetlen ember sem találhatta fel a nyelvet, mert a nyelv feltalálásához már észre van szükség, következésképpen már meg kellett volna lennie a nyelvnek, mielőtt megvolt” (JOHANN GOTTFRIED HERDER, *Értekezések, levelek*. Bp. 1983. 216). Ezt a jellegzetesen körbe forgó érvelésmódot örök pörgettyűnek nevezve és SÜSSMILCHnek egész elképzelését határozottan cáfolva HERDER az alábbiakat mondja ki: „Ha nyelv nélkül egyáltalán nem lehetett esze az embernek, rendben van, akkor a nyelv feltalálása olyan természetes, olyan ősi, olyan eredeti, olyan jellemző dolog az ember számára, mint az ész használata” (uo.). Majd pedig — szellemesen — így okolja meg, miért hasonlította SÜSSMILCH következtetési módszerét örök pörgettyűhöz „... tudniillik éppen úgy forgathatom vele szemben, mint ő velem szemben, a játék pedig mindig tovább pörög. Nyelv nélkül nincs az embernek esze, ész nélkül pedig nincs nyelve. Nyelv és ész híján semmiféle isteni oktatás befogadására nem képes, isteni oktatás nélkül viszont megint csak nincs esze és nincs nyelve. Hova jutunk így? Mképp tanulhatja meg az ember isteni oktatással a nyelvet, ha nincs esze? Eszét pedig a legkisebb mértékben sem tudja használni” (i. m. 216—7). Bizony, ördögi kör ez, amelyből csak úgy juthatunk ki, ha HERDERT követve elfogadjuk, amit SÜSSMILCH sem tagad, hogy tudniillik az embernek „ahhoz, hogy képes legyen az isteni oktatás első szótagjának befogadására, embernek kellett lennie, azaz világosan gondolkodni, és már az első világos gondolat pillanatában megvolt lelkében a nyelv: az ember saját eszközeinek köszönhetette feltalálását, nem pedig mechanikusan jött létre, isteni oktatással” (uo.). E világos megfogalmazás szerint tehát ahhoz, hogy Istentől bármiféle nyelvet vagy akármi mást megtanulhassunk, „már a nyelv birtokában kell lennünk” (vö. KELEMEN i. m. 29). Ez pedig annyit jelent, hogy az embernek saját magának kellett felkészülnie a nyelv megalkotására.

Végül van még egy érve HERDERnek, amelyre Kempelen nem reflektált, de amelyet RÉVAI határozottan cáfol, VERSEGHY viszont fenntartás nélkül elfogad. Eszerint a nyelv első elemei az igék voltak, nem pedig a névszók, mint némelyek gondolták, abból kiindulva, hogy előbb a dolgokat ismerjük meg, s így ezek nevei elsődlegesebbek, mint az igék, amelyek a dolgok változását jelölik. HERDER tehát még habozás nélkül kimondta, hogy „előbb vannak meg a nyelv igéi, mint a belőlük kereken absztrahált névszók...” (i. m. 271). De, mint tudjuk, HUMBOLDT egyik, A. W. VON SCHLEGELhez intézett levelében kételyét fejezi ki az efféle nézeteket illetően, amelyek szerint az egyes szófajok egymás után keletkeztek. Századunk elején az ígéről írt jeles értekezésében nálunk CSÚRI BÁLINT is „meggyőződésének teljes erejével” csatlakozott HUMBOLDTnak ehhez a felfogásához (vö. NyF. 63. sz. 47), amelyet napjainkban is érdemes fontolóra vennünk.

KELEMEN JÁNOS legújabbban helyesen emelte ki, hogy HERDER érveinek sorában az ige-argumentum „a többinél gyengébb lábon áll, hiszen premisszája nem a nyelv valamely megfigyelhető tulajdonságára vonatkozó helyes vagy helytelen állítás, hanem úgyszólván ellenőrizhetetlen hipotézis” (i. m. 29). De azért, mint KELEMEN is hangsúlyozza, HERDERnek ezt az érvét sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert ez az argumentum végső soron azt mondja ki, hogy „a nyelv magából az emberi természetből fakad” (i. m. 30). Ebben az esetben viszont semmiképpen sem lehet isteni eredetű.

De lássuk most, milyen új érveket hozott fel Kempelen ennek a feltétel nélkül előbbre vivő elméletnek az alátámasztására. Fentebb ismertetett saját tapasztalatai a párizsi és bécsi süketnéma tanulók rendkívül sikeres jelbeszédére vonatkozólag szerinte csattanós bizonyítékai lehetnek annak, hogy „a nyelvet nem feltétlenül a Teremtő alkotta meg, hanem fokról-fokra haladva az ember is föltalálhatta” (i. m. 17). Mert ha a gesztusnyelvet — mint ő is tapasztalta — szükség esetén az ember napjainkban bármikor képes létrehozni, ezt a fejlődés kezdeti szakaszán is megtehetette. Ha pedig ez a fajta, taglejtéses jelbeszéd emberi találmány, a hangnyelv is bízvást annak tekinthető (i. m. 18).

Ezek után Kempelen, okfejtését tovább folytatva, hivatkozik 1783-ban L'épée abbé párizsi házában tett látogatására, amikor is egy 20 év körüli néma leányka jelbeszédével elmesélte neki származását, addigi életútját, beszámolva arról is, hogy pár éve került az abbé intézetébe, s hogy egy alkalommal tanulmányainak sikeres haladásáról az éppen akkor Párizsban időző császárnak is beszámolt, s tőle ajándékot is kapott, amelyet kis dobozba rejtve élete végéig drága ereklyeként fog őrizni. Mindennek előadására — jegyzi meg Kempelen — „az egyetemes természetes nyelv már semmiképpen sem lehetett elégséges; jelentősen tovább kellett fejleszteni, hogy mindezeket a fogalmakat kifejezhesse” (i. h.).

Az említett párizsi és bécsi tanulók jelbeszédének fejlettségére rámutatva Kempelen megemlíti, hogy e növendékek egymás között olyan „tanult” nyelven is érintkeztek, amelyből ő maga egy kukkot sem értett. De megtudta, hogy képesek voltak az igék jelen, múlt és jövő idejének, valamint a melléknévek fokozásának a kifejezésére is, sőt mindezt le is tudták írni (i. m. 19–20).

Mit akarhatott Kempelen mindezzel bizonyítani? Nyilván azt, hogy az ember az őskorban nemcsak a legkezdetlegesebb nyelv létrehozására lehetett képes, hanem e találmányának továbbfejlesztésére, fokozatos tökéletesítésére is. Az ember tehát nemcsak a nyelv teremtés, hanem a nyelv fejlesztés képességével is kezdettől fogva rendelkezett. Ezt ugyan szerzőnk itt és így nem mondja ki, de szavaiból ez a következtetés feltétlenül levonható. Az említett példákkal Kempelen nyilván azt a herderi tételt kívánta alátámasztani, hogy a nyelv fejlődik, mivel az emberiség kezdettől fogva folyamatosan alkotta és tökéletesítette az érintkezésnek ezt a semmi mással nem pótolható eszközét. Ezért a nyelv természetfölötti eredetének tételét határozottan el kell vetnünk.

Figyelmet érdemel az is, hogy Kempelen méltatlanul elfelejtett KALMÁR GYÖRGYÜNK egyetemes nyelvtervezetét is szóba hozza, mint az ember nyelvalkotó képességének további bizonyítékát. Az egyetemes nyelvet, amelyet a felvilágosodás e századában oly gyakran emlegettek, valóban sikerült megvalósítani, de — mint Kempelen megjegyzi — „csak egy kis népnél, de ez is feltárta előttem azt a lehetőséget, hogy az ember egyezményes, kézzel alkotott jelekkel mindent el tud mondani, s hogy ennél fogva egyezményes írásjelekkel is közölni tud mindent másokkal, s hogy az így írt könyvet bárki, aki e jeleket megismerte, saját nyelvén olvashatná” (i. m. 21). Majd szerzőnk, föltehetőleg J. H. LAMBERTNEK, KALMÁR nagy tudású pártfogójának 1764-ben Lipcsében közzétett híres „Neues Organon . . .” című művét visszhangozva, amelyben egy egyetemes jelemélet (szemiológia) elvei először kezdenek kibontakozni, hivatkozik a hangjegyrásra is, amely szintén efféle egyetemes kommunikációs eszköz. Ez az írott jelrendszer, jegyzi meg Kempelen, az egész világon ugyanaz: „Amit az olasz ír, azt éneкли az orosz. A különféle hangszerek, amelyeknek a

segítségével ezt az írást megszólaltatják, mind-mind egy-egy anyanyelvnek tekinthetők, amelyeken mindenki mindig azt fejezi ki, amit az idegen szerző, aki talán e hangszereken egyetlen hangot sem tudna megszólaltatni, az öt vonalon felsorakoztatott jelekkel előírt” (uo.).

Aligha lehet vitás, hogy Kempelen ezeknek a példákknak az említésével szintén a nyelv emberi eredetének tételét kívánta bizonyítani. Hiszen ezek is egytől-egyig olyan emberi találmányok, amelyek az érintkezés, a gondolatközlés eszközei.

Kempelen további érvei a nyelvelsajátítás egyetemes emberi képességét igazolják. Ismeretes, hogy a süketnémák számról le tudják olvasni a szavakat. Sőt, az említett párizsi abbé tanítványai nemcsak erre voltak képesek, hanem le is jegyezték, amit mesterük felolvasott. Ugyanígy Kempelen egyes barátai is le tudták olvasni szájáról, amit ő suttogva mondott. Ez a képességünk pedig a beszédhangok képzésének elvont törvényszerűségeit segít fölfedezni. Kempelen mindezt újabb érvnek szánta annak bizonyítására, hogy a nyelv minden ízében jellegzetesen emberi találmány.

Művének következő fejezetében az illusztris szerző a hangnyelvet olyan képességgént határozza meg, amelynek révén „érzelmeinket és gondolatainkat torkunknak különböző módon összetett vagy egymásra következő hangjai által másokkal közölni tudjuk” (i. m. 24). Szerinte a nyelv úgy keletkezett, hogy első megalkotói egymással megegyezésre jutottak abban, hogy az így létrejövő hangjelekből melyik mit jelöljön. Sietve hozzáteszi azonban, hogy ez a megállapodás nem valamiféle ünnepélyes megegyezés lehetett, hanem hallgatólágos jóváhagyás, amely végül, amikor mindenki elfogadta, törvénnyé vált. Kempelen eszerint a *t h e s z e i - e l m é l e t* rendíthetetlen híve volt.

Ezek után szerzőnk — mintegy előlegezve az ismertebb európai nyelvek hangjainak képzésével kapcsolatos, később részletesen is ismertetett, teljesen újszerű vizsgálatainak legfőbb tanulságát — megállapítja, hogy szinte csodálatos, milyen egyszerű eszközökkel képes az emberi hangnyelv elérni célját, amelyen „az emberi boldogság legnagyobb része alapszik, amely egyedül különbözteti meg az embert az állattól, s amely fölemelte a műveltségnek arra a fokára, amelyen ma áll” (i. m. 25). Kempelen a beszédhangok képzésének módozataiban élénk táruló, meghökkentő egyszerűséget hangsúlyozva minden bizonnyal azt akarta kiemelni, hogy e mechanizmusban nincs semmiféle ördögösség és rendkívüliség, ezért ezt a jelrendszert az ember is könnyűszerrel kieszelhette!

A továbbiakban Kempelen szinte költői szárnyalású szavakkal számlálja elő a nyelv áldásait. Az emberi nyelv a földkerekség legnagyobb adománya, az emberi testvériesülés legfőbb záloga, a társadalom alappillére, minden ismeretnek, fölfedezésnek hírül adója és hagyományozója. Semmi nincs, ami szellemünket úgy felüdítené, mint a beszéd elragadó varázsa. S mi volna elménk manapság a nyelv s a tőle örökített ismeretek nélkül? Magasztalását végül a HERDER Ideénjének 1784-ben közreadott I. kötetéből vett alábbi idézettel zárja: „Csak a beszéd-től ébred fel a szunnyadó értelem vagy inkább az a pusztá képesség, amely önmagában örökké halott maradt volna, a nyelv révén válik eleven erővé és hatékonyná. [...] Finom beszédszerveinket mint értelmünk kormányrúdját és a beszédet mint azt az égi szikrát tekinthetjük, amely érzékeinket és gondolatainkat lassanként lánggra lobbantotta. [...] Csupán beszédképességének kibontakoztatásával fogadta az ember magába az istenség lehelletét, a tökéletesedés csíráját, a földkerekség feletti uralomra hívó, teremtő

szózat visszhangját, egyszóval, az isteni eszmevilágot, minden tudomány anyját.” (I. m. 27. — Az idézet forrása: J. G. HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Erster Theil. Riga und Leipzig 1784. 219 — 25. — E résznek még mindig nincs magyar fordítása.) Ez az eddig kevés figyelemre méltatott idézet egyik legrégebbi nyoma a herderi eszmék hazai hatásának!

Mindezt előrebocsátva veti fel Kempelen azt a kérdést, hogy a nyelv emberi vagy isteni eredetű-e, nyomban megtoldva egy másikkal is, hogy tudniillik a világ nyelvei egyetlen alapnyelvből sarjadtak-e. E két problémakör ugyanis — mint későbbi fejtegetéseiből kitűnik — nem választható el egymástól. Éppen ennek kifejtésében rejlik Kempelen érvelésének újszerűsége, a herderi argumentumok körének éles elméjű kibővítése.

Mielőtt szerzőnk erre vonatkozó, eddig csak burkoltan előadott érveit nyíltan is kifejtené, szerénykedve inti olvasóit, hogy ne várják tőle a fenti vélemények beható vizsgálatát, mivel az efféle próbálkozás céljától eltértené, s külön kötetet kívánna. Különben is, mivel szerinte R. H. ZOBEL 1773-ban Frankfurtban „Gedanken über die verschiedenen Meinungen vom Ursprung der Sprache” címen közzétett művében mindezeket a kérdéseket már kellőképpen megtárgyalta, ő maga csupán néhány olyan körülményt kíván szóba hozni, amire véleményét alapozza.

Érvelését SÜSSMILCH fentebb említett művének HERDER nyomdokain haladó, szellemes bírálatával kezdi. Ő maga is végtelen csavarhoz hasonlítja e szerző eszmemenetét. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy értelem nélkül nem lehet nyelvet föltalálni, akkor fel kell tennünk, hogy az ember a Teremtőtől már értelmének kifejlődése előtt kapta a nyelvet. Csakhogy, jegyzi meg Kempelen, mit jelent az: nyelvvel rendelkezni az értelem kifejlődése előtt? Nem azt-e, hogy az ember előbb beszélt, értelem nélkül, mint a papagáj, s csak azután tanult meg gondolkodni és következtetni? Ez a feltevés tehát teljesen elvetendő. Így SÜSSMILCH okoskodása alapján éppen arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy az embernek magának kellett föltalálnia a nyelvet. Ő maga is, HERDERhez hasonlóan, körben forgónak találta SÜSSMILCH okfejtését, végül is nem tudva, hogy a tyúk volt-e előbb, vagy a tojás. Ezt a csomót szerinte csak HERDER oldotta meg (i. m. 30).

A másik szerző COURT DE GÉBELIN, aki 1775-nen Párizsban „Monde primitif . . .” címen kiadott művében szintén a nyelv isteni eredetét próbálta bizonygatni, s akivel Kempelen szintén vitatkozik. E nagy tudású francia nyelvbölcse szerint minden nyelv egyetlen ősnyelvből sarjadt, s mindazok a szavak, amelyeket az ember isteni sugallatra megalkotott, nem önkényesek, hanem a dolgok valódi természetét tükrözik, s ezért eredetileg csupán egyféle hangalakjuk lehetett. Kempelen azonban kételkedik ebben, korántsem tartva bizonyosnak, hogy azok az egytagú gyökérszavak, amelyeket a francia tudós az ősnyelv alapjainak mond, mind egyetlen forrásból valók. Mivel ugyanis Kempelen szerint mindössze 16 fő beszédhanggal kell számolnunk, s ezek kombinációinak száma korlátozott, e gyökérszavak egyezése a véletlen műve is lehet. A GÉBELINTŐL hangyaszorgalommal összegyűjtött szógyökök semmit sem nyomnak a latban, mivel számtalan olyan szótó van, amit közös gyökből nem lehet származtatnunk. Ezenkívül számolnunk kell a népek közti keveredés közben végbement szókölcsonzésekkel is. Az így támadt lexikális egyezések azonban korántsem bizonyítják, hogy minden nyelv egyetlen ősnyelv sarjádéka.

Érvelését tovább folytatva Kempelen említi azt is, hogy a németben mintegy 600, a latinnal egyező szót talált. Ez azonban szerinte korántsem bizonyítja, hogy e két nyelv ugyanazon törzsekből eredt. Lehetséges ugyanis, hogy e közös szavakat e nyelvek mindegyike egy harmadik nyelvből kölcsönözte. Ez az átadó nyelv viszont még régebbi nyelvekből keletkezhetett. Ennek eredetét kutatva pedig az ősnyelvig jutnánk el. Csakhogy erre nézve nincsenek bizonyítékaink, jelenti ki Kempelen (i. m. 35), mit sem tudva ekkor még az indogermán nyelvek rokonságáról, amelyet — mint ismeretes — Bopp csak 1816-ban mutatott ki.

Ezután Kempelen arra hívja fel a figyelmet, hogy vannak nyelvek, mint például a német és a magyar is, amelyeknek nyilván ősi szavai annyira különböznek egymástól, hogy semmiképpen sem származhattak valamely közös ősnyelvből. E két nyelvből 12 ilyen névszót, 9 melléknevet, 8 határozószót és névutót, végül pedig 12 igét sorol fel, amelyek (mint a *Mensch* ~ *ember*, *gross* ~ *nagy*, *nach* ~ *után*, *ich bin* ~ *vagyok* stb.) hangalakjukban annyira elütnek egymástól, hogy közös előzményekből semmiképpen sem eredeztethetnénk őket. Aki tehát azt akarná bizonygatni, hogy ezek a GÉBELIN felsorolta ősszavak sarjai, még több joggal akár azt is állíthatná, hogy Isten kezdetben csupán néhány fajta négylábú állatot teremtett, majd pedig a tigrisből a macska, a lóból a szamár, a farkasból a kutya, a krokodilból pedig a gyík keletkezett, mivel ezek létrehozóikhoz még mindig sokkal jobban hasonlítanak, mint egymáshoz a fenti szavak, amelyeknek egyetlen olyan szótagja, sőt hangja sincs, ami közös eredetükre mutatna. A *Schnur* ~ *zsinór*, *Wagner* ~ *bognár*-féle német—magyar egyezések szerinte nyilván szókölcsonzés eredményei, míg a *Wasser* ~ *víz*, *essen* ~ *eszem*-féle egybecsengése csupán a véletlen műve.

Kempelen azonban nem éri be ezekkel a példákkal. Szerinte a ném. *klein*, gör. *mikrosz*, lat. *parvus*, fr. *petit*, m. *kis*, ang. *little* valamint a szl. *maly*, bár ugyanazt jelentik, s nyilván mindezen nyelvek legősibb elemei közé sorolandók, szintén nem eredhetnek közös forrásból. S ugyanígy a magyar, a török, a lamut s még további kilenc egzotikus nyelv egytől tizig terjedő számnevei is, amelyeket szerzőnk felsorolt, hangalakjukban annyira különböznek egymástól, hogy közös eredetük nehezen képzelhető el: „Amily kevésbé eredhetett az almafa, a tölgyfa vagy a hársfa a fenyőből, éppoly kevésbé sarjadhatott e 120 számnév valamely ősnyelv 10 szavából. Márpedig — folytatja érvelését Kempelen — ha az eddig felsorolt szavakból akár egyetlen egy is akad, amely nem az ősnyelvből ered, hanem valamely emberi közösség alkotása, akkor száz vagy ezer ilyen is lehetett, sőt egy egész nyelv megalkotására is sor kerülhetett” (i. m. 43—4).

Csattanós érv ez is! Semmiben sem marad HERDER fentebb tárgyalt argumentumai mögött. De Kempelen nem éri be ennyivel. Míg érvelésében HERDER nem lépte túl a szókinés kereteit, Kempelen érveit a magasabb nyelvi szintekre is kiterjesztette. Szerinte ugyanis annak, aki a nyelvek közti különbségeket akarja föltárni, ezek szintaxisát és egész alkatát is tekintetbe kell vennie. A szókinés maga ugyanis a tapasztalatok szerint az idők folyamán fokozatosan kicserélődik, mint ezt a német nyelv 800 éves története is bizonyítja. E nyelv szerkezete, vagy ahogy ma mondanók, tipológiai alapstruktúrája viszont lényegében ezer év alatt sem változott meg. Alapvető változtatására e tekintetben évezredek múlva sem számíthatunk. Nem valószínű, hogy valaha is *mit der Hand* 'kézzel' helyett *der Hand mit-et*, *unglücklich* 'szerencsétlen'

helyett *glücklichun*-t mondanak, vagy azt, hogy *in der Stube sind viel Weiber* 'a szobában sok nő van', így mondják majd: *Stube in ist viel Weib*.

Nyilván ugyanilyen változatlanul öröklődhetett ránk a mi nyelvünk ősi tipológiai alkata is, amely a többi európai nyelvtől Kempelen szerint gyökereken eltér, s így ezekkel nem lehet azonos eredetű. Mik ezek a különbségek? Kempelen ezeket is rendre felsorolja. Elöljáró szók helyett nyelvünkben ragok és névutók vannak. Igeragozásunk lehet tárgyias is. A birtokos személyére a magyarban nem névmás, hanem személyjel utal. Azt, amit mi ható és műveltető igeképzővel jelölünk, az európai nyelvek csak külön igékkel tudják kifejezni. Nálunk a 'haben' jelentésű ige helyett a 'nekem van'-féle szerkezet járja. Az igenlést mi a kérdésben szereplő ige megismétlésével fejezzük ki (*voltál?* — *voltam!*), a tagadást pedig *nincs* szavunk segítségével, ami szintén ismeretlen az említett nyelvekben. A mi az névelőnk mindig változatlan, még a többesben is, míg az európai nyelvekben változik. A német praefixumok nálunk szuffixumok (*unglücklich* ~ *szerencsétlen*). A számnevek után mindig egyes számot használunk. Vannak olyan szavaink, amelyek jelentését az európai nyelvek csak három szóval tudják kifejezni, vö. *bátyám* ~ *mein älterer Bruder*, *öcsém* ~ *mein jüngerer Bruder* stb. Nyelvünket magvas kifejezőmódja és hősies csengése is megkülönbözteti a többi nyelvtől.

Mindebből Kempelen arra következtet, hogy „nyelvünknek sajátos szavai mellett különleges, más nyelvekéből le nem vezethető alkata van” (i. m. 48). Ilyen „eredeti” nyelv azonban, mint amilyen a magyar is, sok van a földkerekségen. Kérdés mármost, hogy ezek közül melyik lehetett az ősnyelv. Erre nézve a vélemények megoszlottak. Ősnyelvként a föníciait, a hébert, a kínait, az abesszíniait, a szkítát, a latint, a görögöt, sőt a svédet is szóba hozták. De ha a vélemények ennyire eltérnek, ki tudhatná, hogy az állítólagos ősnyelv hogyan hangzott? S ha ez az ősnyelv isteni adomány volt, hogyan tűnhetett el, vagy hogyan változhatott meg? Lám, vérkeringésünket, amely a teremtés alkotása, képtelenek volnánk megváltoztatni. Ha pedig a nyelv szintén isteni alkotás lett volna, akkor ugyanígy változatatlannak kellett volna maradnia, mint testi tulajdonságainknak vagy az állatok hangjainak. S ebben az esetben a pusztában felnőtt gyermeknek is tudnia kellene beszélnie, amikor az emberek közé kerül. A kakas ma is ugyanúgy kukorékol, mint évezredekkel ezelőtt, s a fehér papagáj is ugyanazt a hangot hallatja, mint a teremtés első napján (i. m. 49—50).

Kempelennek ebből a megállapításából szükségszerűen következik, hogy az állatok nyelve nem fejlődik. Rá tehát a történetiségnek HERDERTől újszerűen megfogalmazott elve nem lehet érvényes. Az emberi nyelv viszont a történelem folyamán állandóan változik és tökéletesedik. Szerzőnk érdekes okfejtéssel bizonyítja e történelmi fejlődés szükségszerűségét, föltéve a kérdést, hogy vajon az első emberpárnak milyen fejlettségű nyelvre lehetett szüksége a teremtés napjaiban, s mit kellett egymásnak mondaniuk, amikor táplálékuk a fák gyümölcse, sátruk a fák lombja, szállásuk pedig a pusztta föld volt. Ekkor a létfenntartásra és a szaporodásra irányuló állati ösztönön kívül még semmi sem sarkallhatta őket. Elképzelhető-e, hogy ekkori nyelvük ilyen körülmények között néhány szegényes szófoszlányon kívül másra is kiterjedt? Lehetett-e szavuk az arany, ezüst, vas, ólom, réz és az akkor még a föld mélyében szunnyadó többi ásványi kincs megnevezésére, az állatok belső részeinek, a szerszámoknak, a ruhaneműeknek, az ételeknek, a sokféle munkafolyamatnak a megjelölésére? Nyilvánvalóan nem. Mindebből viszont Kempelen meggyőző

érvelése alapján azt a fontos következtetést kell levonnunk, hogy ha a Teremtő az első emberpárt már teljesen kész nyelvvel ajándékozta volna meg, akkor őszüleinknek már a későbbi fejlődést előlegező fogalmakkal és ismeretekkel is rendelkezniük kellett volna, különben az ezeket jelölő szavakat csupán papagájok módjára mondhatták volna. Vagyis, ha a nyelv a teremtéssel egyidejű isteni adomány lett volna, akkor már az első emberpárnak teljesen kifejlett értelmet és tudást kellett volna birtokolnia (i. m. 50—1).

KEMPELENNEK e rendkívül csattanós érvei a nyelv emberi eredete és történetisége mellett a herderi okfejtésnek kétségkívül eredeti kiegészítései. A lángeszű magyar ezermester éppen ezért nemcsak mint az egyetemes és magyar fonetikai és hangfiziológiai kutatások egyik legnagyobb alakja, hanem mint eredeti gondolatokat megfogalmazó nyelvbölcselelő és a hazai nyelvfilozófia egyik úttörője is méltó arra, hogy az évfordulók kapcsán nemes emlékének áldozzunk.

BALÁZS JÁNOS

Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár

I. 1648-ban Nagyszombatban az Akadémia betűivel egy ötven lapos nyolcadrétnyi szótár látott napvilágot (*Verborum in institutione grammaticâ contentorum in Ungaricvm et Sclavonicum tranſlatio Secundum ordinem Alphabeticum. Tyrnaviae, Typis Academicis, per Philippum Iacobum Mayr, Anno 1648.; rövid.: Verb.*). A szótár létezéséről elsőként CSERY JÓZSEF adott hírt: „*Typographia in domo S. Adalberti in platea Pistorum collocata est, et expreſſit: Vocabularium Ungarico-Slavico-Latinum. Tyrnaviae 1648. in 8°*” (vö. *Historia C. R. Scientiarum Universitatis Pestiensis. Scripsit Joſephus Csery ejusdem Univerſitatis Bibliothecae Officialis Ius. Fasc. I—III. Fasciculus IIIus. Archi-Epiſcopalis Societatis Jeſu Universitas Tyrnavienſis ab Anno 1641—1660. . . . Pestini, 1856. 24 verso; rövid.: CSERY. Lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár: G 163.; rövid.: BEK.*). Majd e szószeretet megemlíti BELOŇ RUSINSKÝ, KÄFER ISTVÁN és KONŠTANTÍN PALKOVIČ (vö. BELOŇ RUSINSKÝ [SZTRIPSZKY HIADOR], *K dejinám Bernolákovho slovníka: Slovenské noviny, Budapešť, 1940. ápr. 7.; ISTVÁN KÄFER, K dejinám slovenskej predberňolákovskej literatúry a jazyka: Sborník Fil. Fak. Univ. Komenského. Philologica XIV [1962.], 57; KONŠTANTÍN PALKOVIČ, Z predberňolákovských slovníkov: i. m. 104*). A szótár egyetlen példányát FRANTIŠEK ŽAMPACH (Brünn) találta meg a Brünnből délre fekvő rajhradi kolostorban, jelzete: R V. e. 36.

A szlovák szakemberek közül JÁN PÖSTÉNYI (Nagyszombat) tájékoztatása alapján PETER RATKOŠ (Pozsony) 1967-ben hívta fel újból a figyelmet e szótárra (*Svedectvo národnej kontinuity: Kultúrny život 22 (1967), č. 28, 1—*), majd MATILDA HAYEKOVÁ (*Dva staré trnavské slovníky: Slavica Slovaca VI [1971.], 88—92; Uő., Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Bratislava, Univ. Komenského, 1979. 76—8, 237*) és KONŠTANTÍN PALKOVIČ (*Trnavský školský slovník z roku 1648: Jazykovedné štúdie. 17. Bratislava, 1982. 119—26*) foglalkoztak e művel szlovák nyelvészeti szempontból. E három nyelvű szótár ma már közkinccsé vált, 1968-ban ugyanis a Matica slovenská faksimile kiadásban ezer példányban megjelentette. Magyarországon e szótárról még nem írtak, az alábbiakban ezt a hiányt igyekszem pótolni.

2. Mint már említettem, a szótár szlovák része fel van dolgozva, de a szlovák nyelvészek e szótár szótártörténeti vonatkozásaiba nem mélyedtek el. HAYEKOVÁ e „nagyyszombati szótárt” a legrégebbi szlovák szótárnak tartja annak alapján, hogy szókinsét nagyjából szlováknak minősíti. A szótár latin betűs és ábécérendű. Feltehetőleg diákok és papok részére készült, s gyakorlati célt volt hivatott betölteni, amit az is alátámaszt, hogy a szavak grammatikai alakjai (pl. a főnevek sg. gen.-a) csak ritkán vannak feltüntetve. HAYEKOVÁ valószínűnek tartja, hogy a szótár szerzője szlovák volt, mivel a szlovák megfelelések kétharmad része közép- és nyugatszlovák eredetű, és csak az egyharmad rész minősülhet csehnek. A szótár a nyugatszlovák kulturális központban jött létre. A szerző kísérletet tett új szlovák szavak képzésére. Magyar tükörszó is előfordul benne (*abax — pohar fzek — ftul poharni*). A szlovák szavak helyesírása: $g = j$; $w = v$; $vv = v$; $j = í$; $cz = č$; $ts = č$; $ss = š$; $ni = ñ$; $ti = t$; $rz = ř$.

K. PALKOVIČ, aki önálló tanulmányt szentelt e szótárnak, újabb szempontokat vetett fel. Az 50 lapon 1248 latin címszót tartalmazó szótár szerzője ismeretlen, de a nagyyszombati egyetem köréhez tartozhatott. A helyesírásban a latin (*ae, ph, x*), a német (*s — z* felcserélése, *ck = k*) és a magyar helyesírás (*ch = č, h = ch*) nyomai is felfedezhetők. A mássalhangzók lágyítását némely esetekben az *i* jelöli (*di, ti, ni*), a magánhangzók hosszúságának feltüntetése gyakran elmarad. Bizonyos nyomdahiábkból arra lehet következtetni, hogy a szedő nem tudott jól szlovákkul, talán német lehetett. Az ajakhangúak utáni *i* (*kwiēt . . .*) a cseh mellett a nyugatszlovák Záhorie vidékének (a Kis-Kárpátok és a Morava folyó alsó folyása közötti terület) nyelvjárására is jellemző. A hangtani jelenségek nagyobb része nyugatszlovák, ezen belül is elsősorban záhoriei jellegű, de néhány cseh és kevés középszlovák elem is felbukkan. A szótár szlovák részének szókinsében képviselve vannak az általánosan elterjedt szlovák szavak, a déli nyugatszlovák, illetve záhoriei, valamint a déltrencseni tájszavak, a cseh eredetű szavak, a régebbi korok tárgyait jelölő, de ma már nem használatos kifejezések, valamint néhány középszlovák nyelvjárási tájszó. A szlovák rész elemzése alapján több régebbi szótár felhasználására lehet következtetni, az egyik ezek közül VELESLAVÍN 1598. évi szótára lehetett. Ugyanakkor az 1648. évi nagyyszombati szótárból is merítettek a későbbi szótárírók, így IOANNES LYCZEI (*Iter oeconomicum . . . Tyrnaviae, 1707.*), valamint ANTON BERNOLÁK (*Slowár . . . , Budae, 1825—1827.*). A szókins vegyes fogalomköre arra mutat, hogy a szótár gyakorlati célú segédeszközként készült el, valamelyik vegyes tartalmú szövegeket magában foglaló latin nyelvtan tanulmányozásához. A szótár szerzője olyan egyén lehetett, aki Záhorieben született, de hosszabb ideig Nagyszombatban működött. A nagyyszombati szótár tehát, amely a nyugatszlovák nyelvi műveltség egyik változatát képviseli, teljes joggal nevezhető szlovák szótárnak. A szótár létrejöttében az érdem a nagyyszombati egyetemé, amely sokat tett a szlovák nyelv kiműveléséért — írja K. PALKOVIČ.

A továbbiakban most már saját gondolataimat fogom kifejezni a szótár keletkezésének művelődéstörténeti háttéréről, nyomdatörténeti vonatkozásairól, a magyar és a szlovák értelmezések szótártörténeti forrásairól, valamint a magyar rész nyelvészeti értékeléséről.

3. Lássuk először a népesség összetételét és a nyelvi háttérét. Nagyszombat középkori lakosságának összetételében a fontosabb változásokat az alábbi

események eredményezték: 1350 után a németek betelepődése, 1440—1462 között a szlovák elem beköltözése Jiskra cseh hadvezér katonai sikerei nyomán, 1526 után a törökök győztes előnyomulása következtében a magyarok betelepülése, 1543-ban az esztergomi káptalan és klérus áttelepülése, a XVII. század elején az erdélyi fejedelmek szabadságharcaihoz kapcsolódva magyar katonaság időleges beszállásolása. Mindezek eredményeképp a város háromnyelvű lett (vö. JÁN PÖSTÉNYI, *Z minulosti Trnavy do prevratu* [1918]: Trnava 1238—1938. Trnava, 1938. 5—96, 17, 24, 30—8, 46—8. Rövid.: PÖSTÉNYI). DOBRONOKI GYÖRGY, a nagyszombati egyetem első rektora kiemeli, hogy Nagyszombatban régóta vegyesen élnek magyarok, szlovákok és németek: „1561. . . . Caeterum, ut Hungaris etiam et Slavis, qui mixtim cum Germanis Tyrnaviam ab antiquo incolunt, . . . Triplex in hac urbe Nationum est diversitas, Germanorum scilicet, qui primas tenent, et quorum est tam Templum Parochiale, quam Altarium Beneficia, Hungarorum jtem ac Slavorum, inter quos et annui Magistratus, iuxta hanc Nationum varietatem, communes sunt. . . .” Tehát három nemzetiség élt a városban, a legtöbben a németek voltak, de a városi tanácsban mind a három nemzetiség képviselőt kapott (vö. *Historia Societatis Jesu In Austria, Hungaria, Transylvania, Croatia, Bohemia, Moravia, Silesia, . . .* Scriptit GEORGIUS DOBRONOKI. Lelőhelye: BEK. Hevenesi-Gyűjt. XXVI., 16, 18. lap). BRANISLAV VARSÍK is hangsúlyozza, hogy Nagyszombat városát három nemzetiség lakta (Národnostný problém trnavskej univerzity. Le problème des nationalités à l'Université de Trnava. Bratislava, 1938. 57. Rövid.: VARSÍK).

A város háromnyelvűségét a megőrzött iratok is igazolják: a városi jegyzőkönyveket latinul, magyarul, németül vezették, de a gazdasági vonatkozású iratokat szlovákul is. Vö. *Rechnungs Buch der K. Fr. Stadt Tyrnau von Jahre 1394 bis 1530*; Az Nagy Zombath Városának Koezenséges Ki—Bevitelének Registroma (1591.); *Regestrum MDLXIII* (szlovák nyelvű gazdasági iratok, 1512—1643.); céhlevelek a XVI—XVII. századból (ezek az előfordulás gyakoriságát tekintve szlovák, német és magyar nyelvűek). Vö. PÖSTÉNYI i. m. 20—1, 46—50. 1651-ben Nagyszombatban egy ünnepség alkalmával magyar, szlovák és német asszonyok vonultak fel (CSERY i. m. III, 31).

Az istentiszteleteknél is ez a három nyelvűség érvényesült. Vö.: a Szent Miklós plébániatemplom 1551-től a magyaroké volt, de a szlovákok és a németek számára is tartottak istentiszteleteket (vö. PÖSTÉNYI i. m. 46, 68—9). Telegdi Miklós, akit Oláh Miklós esztergomi érsek 1564-ben nevezett ki nagyszombati plébánossá és magyar hitszónokká, a nagyszombati polgárok között az istentiszteletek nyelve körül kibontakozott vita miatt elrendezte a magyar, német és szlovák istentiszteletek időpontját (vö. PINTÉR JENŐ, *Magyar irodalomtörténet. II. Bp., 1930. 137—8*; *Archív trnavskej fary*: Fasc. C.C. N° 5., I. PÖSTÉNYI i. m. 68). Az erdélyi protestantizmus megerősödése és a nemzeti nyelvű istentiszteletek vonzása arra készítette II. Rudolf császárt, hogy 1603-ban Prágából levélben forduljon a nagyszombatiakhoz: a latinon kívül magyar, német és szlovák nyelven is hirdessék a hitet, erősítsék a katolikus vallást (*Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu. Authore FRANCISCO KAZY, . . . Tyrnaviae, 1737. 75—6. Rövid.: KAZY*). 1615-ben Bernardus Musman esztergomi kanonok a nagyszombati németek prédikátora (*Ortus et Progressus almae, Archi-Episcopalis Societatis Jesu Universitatis Tyrnaviensis . . . Promotore R. P. FRANCISCO CSERNOVICS . . . Tyrnaviae, 1725. 20.*); 1616-ban a nagyszombati székesegyházban (in cathedrali) németül és némely-

kor magyarul, a parókiatemplomban 1647-ben magyarul prédikáltak (BEK. Hevenesi-Gyűjt. 26. köt. 197–8); Paulus Ferenczffi, a nagyszombati iskola (collegium) rektora 1619-ben a jezsuitáknál bevezette a három nyelven való prédikálást; Adamus Holouicius 'concionator Slavorum'-ként szerepel a jezsuiták Catalogus-ában (VARSIK i. m. 58, 61); 1640. Februarius 20.: Concioniones . . . Mane Vngarice dixit P. Michael Tani, â meridie flauonice P. Stan-kouich, uespero Germanice Mgr. Andreas Helesffeni (Actuum Academicorum Collegij Societ. Jesu Tyrnaviae. Tomus Decimus Septimus. Continens Ephe-merides, seu diarios Euentus Collegij et Academiae . . . Inchoatus A^o M.DC. XXXVI — usque 1773. Autore GEORGIO DOBRONOKI. Rövid.: DOBRONOKI; I. BEK. Collectio Prayana, Tom. XXX.) ; Benedictus Szöllösi . . . Concionator. Catechista et Confessorius Slavonicus . . . Anno 1641. (PAPP GÉZA, Szőlősy Benedek és énekeskönyveink nyomdahelye: Magyar Könyvszemle LXXXIII [1967.], 81. Rövid.: PAPP). A XVII. század elején az egyetemi (academia) templomban latinul és magyarul, a városi templomban magyarul és németül, míg a Szent Mihály templomban szlovákul végezték az istentiszteleteket (KAZY i. m. 189; PÖSTÉNYI i. m. 85). A jezsuiták eredményes munkát fejtettek ki: a XVII. század elejére vonatkozólag azt olvassuk, hogy a nagyszombati barátok a collegium kápolnájában a magyarokat, a plébániatemplomban a szlovákokat úgy felkészítették, hogy a fiatalok a szülők tanítóivá váltak: „Socii Tyrnavienfes . . . in Sacello Collegii Ungaros, in Parochiali Ecclesia Slavos ita imbuere, ut . . .” (KAZY i. m. 78).

Mint ismeretes, Nagyszombatban katolikus papnevelde (collegium) 1543 óta működött, de az egyetemet (academia) Pázmány Péter alapította 1635-ben. Az academia 1667-ig teológiai és filozófiai karral rendelkezett.

A tanulóifjúság nemzetiségi összetétele vegyes volt, amit a megőrződött katalógusok névanyaga és a tanulók nemzetiségének feltüntetése is bizonyít (a katalógusokra vö. Catalogue de l'exposition jubilaire de l'Université Royale Hongroise Pierre Pázmány de Budapest 1635–1935. Bp., 1935. 9–13). A vegyes nemzetiségi összetétel természetes. Nagyszombat város lakossága három nemzetiségből tevődött össze, a város szlovák környezetben feküdt, s a tanulóifjúság egy része Magyarország határain túlról jött ide tanulni, amit az alábbi megjelölések is tanúsítanak: Transylvanus, Polonus, Silesius, -sita, Bohemus, Moravus, Croata, Carniolus, Austriacus, Sueuus.

A nagyszombati tanárok és diákok nemzetiségi összetételének VARSIK önálló munkát szentelt, s ő a szlovákok nagy többségét állapította meg (i. m. 62, 182, 232). Ez tehát egyben azt is jelenti, hogy a történeti Magyarország (a Magyar Királyság) területén a szlovák ifjúság bő teret kapott a tanulásra. CSERY (i. m. III, 23–4) a három nyelvű szótár megjelenésének évében, 1648-ban, a mintegy 160 tanár és diák nevéből csak négyenél tünteti fel a „Slav.” jelzőt, egyébként az alábbi nemzetiségek, illetve pátriák olvashatók: Nob. Ung., Nob. Transylvanus, Nob. [Ung.], Slav., Croata, Moravus (6-szor), Silesius, Cracoviensis. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nevek többségénél a nemzetiség nincs megjelölve. VARSIKNál ugyanakkor, aki az 1648. évi magisterek és baccalaureusok neveit közli, szám szerint húszat, a megoszlás az alábbi: nob. Ungarus 5, Ungarus 1, nob. Transylvanus 1, Moravus 6, nob. Silesius 1, Slavus 4, Croata 2 (i. m. 132–3). Tanuláságos az 1649-ben Nagyszombatban megjelent színdarab szereplőinek névsora (Patrona Hvngariae . . . Tyrnaviae, Typis Academicis, 1649.), amelyből kitűnik, hogy a szereplő diákok (Rhetor., Poëta., Phil. Magifter, Grammatifta, Principifta, Parvifta, Syn-

VERBORUM

IN INSTITUTIONE

grammaticæ contentorum

IN

UNGARICVM ET

SCLAVONICVM

translatio

Secundum ordinem Alphabeticum.

Imprimatur

TYRNAVIÆ,

Typis Academicis, per Philippum
Iacobum Mayr, ANNO 1648.

A nagyszombati szótár címlapja

48	Latine.	Ungaricè.	Slavonicè.	49	Latine.	Ungaricè.	Slavonicè.
	Vena	ér	žilá.		Via	erő	сила, moc,
	Vendo	el adom	prodawam.		Vifo.	látogatom	nawisziwugem.
	Venetia	velencza	bemmatka.		Vivo	élek	zigem.
	Venio	jövök, megyek	prichazam.		Vicifcor	befizetű állók	pomstu bejem.
	Venter	has	zywot, brucha.		Vltra	túl	za.
	Venundo	árulom	prodawam.		Vlyfles	egy ravasz ember nevé	gmeno chloveka.
	Vepres	idősejés bokor	trn.		Vngvis	köröm	nechr.
	Ver	szavaz	garo, podlet.		Vnio	együttesség, gyöngy	spogeni.
	Verber	vereség	biti.		Vnitas	együttesség	gednota.
	Vereor	átalakom	bogim sa.		Vnà	együtt	popolu.
	Vergo	hasilek	zapadam.		Volo, as.	röppölök	letina.
	Vermis	férőz, nix	czerv.		Volo, vis.	akarek	chcem.
	Vervex	herelt juh	flkop.		Volucris	madar	ptah.
	Verro	sóprók	zametam.		Voluo	forogatom, hengeritem	walam.
	Verfus	felő	ku.		Voluox	szőlő fereg	geden czerv.
	Verto	forditom	obracam.		Vomis	szántó vas	kragadlo.
	Vescor	ráplátatom	poziwam.		Vomo	okádok	widawam, wiblu-
	Vesta	isten aszony	bohina gedna.				wam.
	Vetus	agg, régi, ó	stary, letny, da-		Vrgeo.	kenyszeritem	nutim.
			wny.		Vro	égetem	palim.
	Victoria	győzelem	witieztyw.		Viq;	ig	sz.
	Vibex	kek belye vereségnek	modra rana.		Vter	lömölő	mech kozenny.
	Vigilia	vigylás, verrafta	warta.		Vter, rus.	melb anya	ziwot.
	Vincio	meg kötöm	zwazugem.		Vter, a. um.	mellyik	ktery.
	Vinco	meg győzöm	premaham.		Vtor	élek véle	uziwam.
	Vix	forin, férj	muz.		Vulgus	kötség	obecní lid.
	Virtus	jóságas cholekedet	cnost.		Vulpes	roka	liška.
	Virus	méreg	ged.				Vultur

A nagyszombati szótár 48. és 49. lapja

taxifta) is többféle nemzetiséget képviseltek: Nob. Vng. (köztük főrendűek), Vngarus, Slavus, Moravus, Nob. Silefius, Croata, Germanus, Styrys.

A Szent Adalbert konviktusban, amelyet Pázmány Péter 1619-ben a szegény, de tehetséges fiatalok számára építtetett, a magyarokon és a szlovákokon kívül a horvátok, szerbek, ruszinok és románok üdvösségére is neveltek ifjakat: „praeter Hungaros, et Slavos, faluti Croatarum, Dacorum, Rascianorum, Ruthenorum, Valachorum educantur” (KAZY i. m. 181). Lippay György esztergomi érsek ebben a konviktusban helyezte el 1643-ban a svédek elől elmenekült olmüci tanárokat és diákokat.

A török hódítás következményeképp az ország három részre szakadt: a Magyar Királyságra (Horvátország, Dunántúl nyugati fele, Felföld több főkapitánysággal), az Erdélyi Fejedelemségre (Szászfölddel és Székelyfölddel) és a török hódoltsági területre (Török Birodalom több vilajettel) (vö. Történelmi atlasz. Bp., 1981. 16a térkép). Esztergomot 1542-ben foglalták el az oszmán törökök, s ezért az esztergomi érsek káptalanával és a székesegyházi (káptalani) iskolával 1543-ban Nagyszombatba települt át. Nagyszombatnak már volt városi iskolája, amely most káptalani iskolává alakult át (vö.: FRANKL VILMOS, A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 128—9; uő., A nagyszombati gymnasium a XVI. században: Új Magyar Sion 1873: 401). A nagyszombati iskola átszervezése Oláh Miklós esztergomi érsek nevéhez fűződik. Oláh 1558-ban kidolgozta az iskola tanítási és nevelési rendjét (Modus et ordo regendae Scholae Tyrnauensis, Institutus per Rsmum Dominum Strigoniensem Vigesima Februarii Anno Domini 1558. Lelőhelye: Érseki Levéltár, Esztergom: Protocoll. B. 227—33 levél. Közli: OLGYAY BÉLA, A nagyszombati tanoda szabályai Oláh Miklóstól: Magyar Sion V [1867.], 208—12, 279—82, 364—7). Oláh, akinek érseki székhelye 1543 óta Nagyszombatban volt, a szabályzatban az alábbi fontosabb gondolatokat fogalmazta meg: A magisterek katolikusok legyenek, hogy a diákokat a katolikus hitre neveljék, s ügyelniük kell arra, hogy a diákok Luthert vagy mások eretnek tanait ne kövessék, s ilyen könyveik ne legyenek. A rector tudjon magyarul („sit hungaricae linguae peritus”), mivel a szülőkkel és a gyermekekkel a kezdő fokon ő érintkezik (BÉKEFI REMIG magyarázata, vö. Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete: Századok XXXI [1897.], 896). A rector az első osztály tanára és a latin nyelvtant tanítja, továbbá Cicero epistoláit, Terentiust, Vergiliust, Caesart vagy más valamelyik auctort olvas-tatja. Három vagy négy segédtanítója van, akik a diákokat írni és olvasni, valamint latinul és görögül declinálni tanítják. A rectoron kívül még két kép-zett tanár működik, az egyik szlovák, a másik német („Sint praeterea duo docti Magistri, alter Sclausus, alter vero Germanus.”), de még jobb lenne, ha valamelyikük mind a két nyelvet beszéli („vel quilibet vtramque si fieri poterit linguam callens, . . .”). Egyikük a görög irodalmat tanítja, kikérdezi a tanulókat és előgyakorlatokat (praeexercitationes) tart. A másik a retorikát tanítja az előgyakorlatokkal, továbbá előadja a latin, görög és a héber nyelvet. Az iskolában disputák is voltak, s az eretnek tanok ellen irányultak. A disputákat leírták, s ha az érsek vagy helyettese szükségesnek találta, a főesperesek révén írásban — latin és magyar nyelven („cum sermonibus latinis et Hungaricis”) — megküldték a plébánosoknak, hogy az egyházmegyében a népet a hitre ily szellemben oktassák. A diákokkal kapcsolatosan az alábbiakat találjuk: Oly fiatalokat vegyenek fel, akik az egyháznak Magyarországon bajnokai lesznek („in Ecclesijs Hungarie”). Szemeljenek ki 16—25 év közötti, Magyar-

országban született ifjakat, magyarokat, németeket és szlovákokat vegyesen („Hungari, Germani et Sclau mixtim . . . in hungaria nati . . .”), katolikuskokat, akik papi pályára akarnak lépni, hogy azután a magyar népet oktassák („mittantur ad plebem Hungaricam docendam”). (Vö.: OLGYAY i. m. 208–10, 212, 281–2; BÉKEFI i. m. 881–902.)

Láthatjuk tehát, hogy Oláh Miklós iskolájában a tanítás nyelve latin volt, a fiatalok tanultak görögül és héberül is, de a nemzeti nyelvek (magyar, szlovák stb.) nem szerepeltek a tantárgyak között. Ugyanakkor a fiatalokkal való foglalkozás, valamint hitvédelmi okok miatt szükséges volt a magyar, német és szlovák nyelv ismerete.

Oláh Miklós már 1559-ben jezsuita tanárokat hívott meg Nagyszombatba Bécsből, majd ezek elmentek, de 1615-től újból jezsuiták oktattak (PÖSTÉNYI i. m. 73). A római katolikus teológiai szeminárium 1619 óta működött, majd Pázmány Péter 1635-ben megalapította az egyetemet. Az iskolák nyelve latin volt, a Jézus Társaság szabályai (Regulae Societatis Iesv. Tyrnaviae, Typis Academicis, 1655.) ezt egyértelműen megfogalmazták: „Omnes quidem, sed praecipue humaniorum literarum studiofi, latine loquantur; . . . ac ftylum in compositionibus diligenter exerceant” (i. m. 178–9). Ugyanakkor a néppel való érintkezés és az eredményes hitterjesztés érdekében szükséges volt, hogy a papok a vidék nyelvét is megtanulják: „Ad maiorem unionem eorum, . . . linguli addiscant eius regionis linguam, in qua resident, nifi forte ipforum nativa illic effet utilior; . . .” (i. m. 46).

A nagyszombati gimnázium (collegium) és egyetem (academia) oktatási rendjét az 1599. [1655.] évi Ratio tartalmazza (Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu . . . Romae . . . 1599 roborata, ibidem 1606 typis edita, . . . quae hoc anno [1655 Tyrnaviae] typis Academicis lucem conspexit; CSERY i. m. III, 42, 78a). A gimnáziumban az oktatási nyelv latin volt, vö. pl. „Domi linguae latinae usum inter scholasticos [rector scholae] diligenter conseruandum curet” (i. m. 47). A diákok a latin mellett a görög és héber nyelvet is tanulták. A tanárok EMMANUEL nyelvtanát használták („nostri magistri utantur Grammatica Emmanuelis”; i. m. 45), vagyis ALVARUS (Alvarez) grammatikájának három részét tanulták, egy-egy osztályhoz kapcsolva: „Primus liber pro infima classe continebit primum Emmanuelis librum, . . . Secundus liber pro media classe continebit secundum librum Emmanuelis, . . . Tertius liber pro suprema classe continebit tertium librum Emmanuelis” (i. m. 57a).

A retorika professzorának tananyagában Cicero könyvei, Aristoteles rhetoricája és poeticája szerepelt (i. m. 66), míg a humaniorák professzora Cicerót, valamint Caesar, Sallustius, Livius történeti, továbbá Virgilius poétikai munkáit tanította (i. m. 68a).

Emellett azonban figyelemre méltó, hogy az oktatásban a nemzeti nyelvek is — ha csak alárendelt szerepben — helyet kaptak. Erre utalnak az alábbi kifejezések, mint *patria* [*lingva*], *vernacula* [*lingva*], *patrio sermone*, *vulgi sermone* stb. A diákok két esetben használhatták a nemzeti nyelvet: egyrészt a szünnapokon és a pihenés óráiban társaloghattak egymással anyanyelvükön, másrészt az iskolai foglalkozások alkalmával, amikor latinból (főleg Ciceróból) fordítási és fogalmazási gyakorlatokat végeztek. Vö. az elsőre: „Regulae Rectoris (i. m. 46a) . . . Domi linguae latinae usum inter scholasticos diligenter conseruandum curet; ab hac autem latine loquendi lege non eximantur, nisi vacationum dies et recreationis horae; . . .” (i. m. 47). A

„Regulae Professoris supremae Classis Grammaticae” fejezetben meg ezt találjuk: „4. Exercitationes tradendae discipulis, dum scripta corrigit, erunt e. gr., vernacula dictata, tum ad auctoris imitationem, tum ad syntaxis praecepta latine facere, lectionem Ciceronianam ex latino in patrium sermonem transferre, . . .” (i. m. 70a). „5. Praelectionis forma haec erit. Primum quidem argumentum tum latino, tum patrio sermone perstringat. Deinde unamquamque periodum ita interpretetur, ut vernacula expositio latinae subinde subiiciatur . . . Postremo scriptoris verba vulgi sermone decurrat” (i. m. 70a—71). „6. Dictandum argumentum scribendi ad Epistolae [Ciceronis] fere formam vulgi sermone ad verbum, quod ad praecepta syntaxeos, . . .” (i. m. 71). S ugyanezeket megtaláljuk a középső és az alsó grammatikai osztály tananyagában is (i. m. 71—73a). Vö. például: „Praelectionis Ciceronianae, . . . haec forma sit. Primum totam continenter pronunciet, eiusque argumentum brevissime vulgi sermone perstringat. Secundo periodum ad verbum vulgari sermone interpretetur . . . Quarto scriptionis iterum verba vulgi sermone decurrat” (i. m. 73).

A Ratio további része az egyetemmel foglalkozik (Regulae Academiae), amelynek keretében teológusok és philosophusok, másrészt rhetorok, humanisták és grammatisták tanultak (i. m. 75a—76). A nemzeti nyelv a már ismertetett feltételek között itt is teret kapott, vö. „Regulae Academiae Grammaticorum . . . 2. . . aut vernaculas locutiones latine vertendas . . .” (i. m. 78).

Íme, a felsorolt adatok tükrében előttünk áll az a nyelvi háttér (Nagyszombat városának háromnyelvűsége, a tanárok és diákok vegyes nemzetiségi összetétele, a Jézus Társaság és a jezsuita iskolák viszonya a nemzeti nyelvhez), mely az 1648. évi három nyelvű szótár megjelenését indokolta.

4. Mint ismeretes, a nyomdát Nagyszombatban Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost alapította 1577-ben megvásárolva a volt bécsi jezsuita nyomda felszerelését. De mikor Pázmány Péter 1635-ben Nagyszombatban az egyetemet megalapította, 1644-ben a pozsonyi érseki nyomdával bővítve e nyomtatóműhelyt a nagyszombati egyetemhez kapcsolta (vö. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927. . . . Összegyűjtötte és írta IVÁNYI BÉLA és GÁRDONYI ALBERT. . . . Szerkesztette CZAKÓ ELEMÉR . . . Bp., [1927.], 17, 34—45, 178. Rövid.: ENyTört.; KÄFER ISTVÁN, Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve [1577—1977]. Bp., 1977. 25, 33. Rövid.: KÄFER). A nagyszombati nyomda kiadványainak nyelvek szerinti megoszlása: 1578—1609. [Telegdi Miklós nyomdája]: 54 magyar, 13 latin; 1648—1685. [Egyetemi Nyomda]: 157 latin, 65 magyar, 6 szlovák, 4 német; 1686—1711. [ua.]: 460 latin, 104 magyar, 37 szlovák, 18 német, 5 horvát, 3 szerb, 2 ukrán, 1 román (vö. KÄFER i. m. 226 kk.; ENyTört. 17, 196).

A nagyszombati nyomda kiadványainak sorát 1578-ban két munkával nyitotta meg, ezek: Telegdi Miklós: Az Évangeliomoknac . . . Magyarazattyanac Masodik resze és a latin nyelvű Canones sev Leges. Ezeket az alábbi magyar nyelvű művek követték: Pécsi Lukács: Kalendarivm. 1579; Perneszi Andrasnac valasz tetele. 1579.; Telegdi Miklós négy műve 1580. és 1581.; az 1583. évi Agendarius (Agendarivs. Liber continens Ritvs et Caeremonias . . . quibvs additae svnt, lingva vernacvla, piaae et catholicae aliquot exhortationes . . .) nagyobb részét magyar nyelvű; Monoszlai András három írása 1588. és 1589.; Pécsi Lukács négy munkája 1591., 1597., 1598.; Pázmány Péter: Felelet. 1603.

és Az Nagi Calvinvs Ianosnac... 1609.; teljesen magyar nyelvű Canisius katekizmusa (Kereztényi tvdomany... 1618/1624.); stb. 1642-ben jelent meg: Evangeliumok és epistolák, majd 1645-ben: Nádas János—Kerti Fábán: Maria Az Boldog örökke-Valóságnak Szent Aitaja. A nagyszombati nyomda kiadványainak jegyzékére vö. Pantheon Tyrnaviense bibliographicam continens recensionem operum Typis Tyrnaviensibus aa. 1578—1930. editorum, ... Congessit ALOYSIUS ZELLIGER. Tyrnaviae, 1931.; a magyar nyelvű kiadványokra vö. SZABÓ KÁROLY, Régi magyar könyvtár. I. Bp., 1879.; ENyTört. 176—177.

A nagyszombati nyomda első olyan kiadványa, amelyben szlovák rész is van, az 1648. évi Verb. Ezt követi az 1656. évi latin betűs esztergomi szertartáskönyv (Rituale Strigoniense, seu Formvla Agendorvm... Jussu et Authoritate... Petri Pazmany... Posonii In Aula Archiepiscopali... 1625; ua. Denuò verò [Jussu et Authoritate]... Georgii Lippay... Archiepiscopi Strigoniensis... editvm. Tyrnaviae, Typis Academicis, Excudebat Melchior VVenceslaus Schneckenhaus... 1656. További nagyszombati kiadásai ugyan-csak latin betűsek: 1682., 1692.), amelyben a keresztes és az esketési formulák latin—magyar—német—szlovák nyelven olvashatók (i. m. 14—5, 20—2, 147—8, 150—2, 157—8). Teljesen szlovák nyelvű a katolikus énekeskönyv 1655-ből (Cantvs Catholici. Pýfne Katholicke. Latinšké, y Slowenšké: Nowé y Starodawné... h. n., ny. n. 1655.), amely azonban már gót betűs, és helyesírása mellékjeles. De kérdéses, hogy az énekeskönyv valóban Nagyszombatban jelent-e meg (vö. erről részletesebben a dolgozat végén). Megjegyzendő, hogy a szlovák Cantus 1700-ban újból megjelent, de most már a megjelenés helyének és a nyomtató nevének feltüntetésével (vö. Cantus Catholici. Pýfne... Cum facultate... Leopoldi Cardinalis Kollonicz Archi-Episcopi Strigoniensis... Wytýftene w-Ternawe / z-krze Jana Ondrege Hõrmanna / Roku Pane 1700.).

A valóban Nagyszombatban kinyomtatott és most már következetesen gót betűs és mellékjeles kiadványok az alábbiak: Swětlo Katolického Včenj /... pro Obecnej Lid... Wytýftěno w Trnawe / 1673.; Přepěkné / a převžitěčné Modlitby za sřtáftnau řmrt... Wytýftěno w Trnawe / Léta Páně / 1673.; Hora Zlatta Šeraffinfka... Tyrnaviae, Typis Academicis, Anno 1674.; Konfessý Katholicka... Od Jakuba Horčického z Tepence... Wytýstěna w Trnawe skrz Matthiassa Rietmillera... 1677.; stb.

A fenti idézett könyveket szlovákként jelöltem meg, de gondolnunk kell arra, hogy e könyvek nyelve a valóságban még erősen csehes. A címleírásban „haček”-ot használók (‘), de ez a jel ilyen alakban még ritkán fordul elő, a szokásos változatok: a betű fölötti pont, kocka, vonal (vízszintes, ferde), ékezet, aposztrof.

A fenti bibliográfiai adatokból tehát egyértelműen kitűnik, hogy az 1648. évi Verb. a kezdetet jelenti a szlovák nyelvű kiadványok sorában. De láthattuk azt is, hogy 1648 előtt már sok magyar nyelvű munka kikerült e nyomdából.

5. A Verb. három nyelvű, a latin címszavakhoz magyar és szlovák értelmezések kapcsolódnak. Az alábbiakban arra a kérdésre keresek választ, hogy a nagyszombati iskola tanárai között tudunk-e olyanokról, akik a felsorolt nyelveket ismerték. A források azt mutatják, hogy voltak ilyenek. Vö.: „Paulus Ferenczffi, Ungarus Polonienfis, de Collegio nostro, qui Rectoris nomine,

... primus praefuit, ... rexit Collegium Tyrnavienſe ſexennio, Doctrinam Chriſtianam primus in templum noſtrum [Tyrnaviae] intulit, et tribus idiomatibus, Hungarico, Germanico, Slavonico tradidit. In principe Urbis Eccleſia pro concione dixit Ungarice, in alia Slavonice ... Obiit Tyrnaviae 1629." (KAZY i. m. 273; CSERY i. m. II, 54). Ferenczffi magyar voltát VARSIK is elismeri (i. m. 84). — Petrus Belleczius [Anno 1631. Praefectus ſcholarum, Anno 1640 Decanus Lingvarum, Anno 1641. Rector Magnificus Universitatis] ... in Hungaria natus, ... Tyrnaviae doctrinam Chriſtianam Ungaris explicuit, ... obiit Poſonii ... 1649." (KAZY i. m. 281; CSERY i. m. I, 33, II, 48, III, 3, 93a: SZINNYEI, Magyar írók I [1891.], 800—1). Belleczius ſzlovák nyelvſmeretére azonban nincs adatunk. — Dobronoki iskolai tankönyvet is írt, és valamennyire ſzlovákul is tudott. „Georgius Dobronoki, nobili Hungarorum ſanguine Alſó Lindvae [Dabronak, Com. Szaladienſis] A[nno] 1588 natus, ... (a morvaorſzági Brünſben belépett a szerzetes rendbe) ... Primus Academiae Tirnavienſis Rector, ſubſecivis horis ad uſum Iuventutis ſcripſit: Phraſes latinas verborum primitivorum. [Phraſes latinae in gratiam Vngaricae Iuventutis concinnata. Tyrnaviae, 1709., 1728. in 8°. Opusculum diu privatim conſervatum, tandem ſexageſimo poſt Auctoris obitu anno typis vulgatum.] Historiam S[ocietatis] I[eſu] Hungaricae. Diarium Universitatis Tyrnav. in MSS. reliquit. (Vö. GEORGIUS FEJÉR, Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archiepiſcopalis ... Tirnavienſis ... Budae, 1835. 27. Rövid.: FEJÉR; a zárójelben levő részekre lásd CSERY i. m. III, 96a). Meghalt 1649-ben Nagyszombatban. Kiegészítésként megemlítem, hogy Dobronoki hittudor a nagyszombati collegiumnak 1630 óta igazgatója, a nagyszombati egyetem első rektora (1635—1636., 1645.) s egyben az egyetem szervezője is volt (vö. PAULER TIVADAR, A budapeſti Magyar Kir. Tudomány-Egyetem története. I. Bp., 1880. 8, 14, 488—9. Rövid.: PAULER). Dobronoki magyar nemzetiségét VARSIK is kiemeli (i. m. 57, 61, 84). — A nagyszombati egyetemen két Hellesvényi fiú tanult, a jelentősebb András volt. Vö. „Hellesfeni Andream Regentem Convictus ... mors abſtulit ... anno 1655. Natus fuit Tyrnaviae ... 1612 ... In Societate abſolvit Philoſophiam et Theologiam. Profeliſionem quatuor votorum emiſit ... 1649. Docuit aliquot annis Humaniora uſque Rhetoricam incluſive. Ex tertio Probationis anno miſſus adiit Transylvaniam ... Revocatus ex Transylvania, partim Poſonii, partim Comaromii, ... partim Tyrnaviae quinquennium egit, frequens et facilis ad dicendum triplici Idiomate: Hungarico, Slavonico, Germanico ... Caſſoviae trimetre egit, cum Officio Regentis, iungens Conciones Vngaricas, et Cathechesin in templo Cathedrali, ... ſe in Eccleſiaſten Slavonicum, et in Cuſtodem Reſidentiae offerebat. ... 1655. Andreas Hellesfeni, Decanus Lingvarum ... " (Epistolae. Elogia defunctorum e Soc. Jeſu. BEK. Ab 148. Tom. XII. N° 7.; Rövid. Epistolae: CSERY i. m. III, 40, 106). VARSIK kutatásai ſzerint a két Hellesvény nagyszombati német volt, vö. 1625. Paulus Helleschuenk Tyrnavienſis Germanus [Poetiſta], 1633. Paulus Hellesfenij Germanus Tyrnavienſis, 1625. Andreas Hellescheuenk Tyrnavienſis Germanus [Grammatista] (VARSIK i. m. 58, 227). — Martinus Palkowich (ſajátkezű aláírása 1649-ben és 1656-ban) Vittencen ſzületett Nyitra megyében. 1625-ben a nagyszombati collegium rhetorok osztályában ſzlovákként szerepel, hasonlóképp 1651-ben (1625: Martinus Palkovits Slavus Vitenciensis), KAZY magyarnak mondja (Martinu Palkovics Ungarum Vitenzinum). 1625-ben belépett a jezsuita rendbe. Nagyszombatban tanította a hébert, bölceſetet, theologia moralis, ſzentírás-magyarázatot, dogmatikát.

1635-ben az egyetem megnyitásakor ő mondta az ünnepi beszédet. Az egyetem rectora (1650—1652.) és cancellarius (1642—1644.) volt. Meghalt 1662-ben. (Vö.: KAZY i. m. 282; PAULER i. m. 9, 14, 22, 488—9; VARSIK i. m. 198.) VARSIK szerint jól tudott latinul és szlovákul, de magyarul és németül csak gyengébben (vö. 1651. . . . aliquid), illetőleg közepesen (vö. 1660. . . . medio-criter). (L. VARSIK i. m. 58—9, 198.) — Martinus Palkowich, a nagyszombati collegium rectora 1656-ban ezeket írta: „ . . . P. Benedictus Szőlősy Coadiutor [spiritualis Formatus. Natus is erat An(n)o huius saeculi nono [1609.], ad Soc[ieta]tem ex Rhetorica Tyrnaviae admiffus, ad Tyrocinium . . . 1630 Leobij ingressus . . . varia obiit munia: na(m) inferiores literas plures docuit annos, egit m[unus] Miniftri Collegij . . . , potissime tamen in Milfionib(us) eximio cu(m) fructu . . . Vir Apostolici zeli vitâ longiore dignus, pro fuo in promovendam devotione(m) zelo typis vulgavit cantus Vngarico-Latinos et Latino-Slavonicos. Paupertatis cultur adeo . . . Tyrnaviae . . . 1656. . . . Martinus Palkowich.” (Vö. Epistolae i. m. N° 67.; Liber ordinis Soc. Jesu Pars Ia quae continet Mortvos Hvivs Collegij [Tyrnaviensis] cum suis Elogiij ab Anno 1617.: BEK. Ab 118. p. 86.; CSERY i. m. III, 121a—121b; PAPP i. m. 79—81.). VARSIK adatai szerint Szőlősy B. a nagyszombati iskolában szlováknak van bejegyezve, vö. 1625. Benedictus Szöllősi Slavus [Principista], 1626. Benedictus Szöllősi Szöllősiensis Slavus [Grammatista], 1633. Benedictus Szöllősi Slavus Szöllősiensis (VARSIK i. m. 153, 58, 196, 217). Kérdés azonban, hogy Szőlősy szótárszerzőként számításba jöhet-e. Életrajzi adataiból ugyanis kitűnik, hogy tanulmányai befejezése után Nagyszombatban, a szótár összeállításához nélkülözhetetlen szótári anyag gyűjteményének színhelyén, csak öt évig (1633., 1637—1641.) tartózkodott (PAPP i. m. 81).

Ha tovább kutatjuk a forrásokat, újabb nevekre bukkanunk. Ilyen a nagyszombati Georgius Soos, szepeskáptalani kanonok, akit Lippay György érsek a szlovák katolikus egyházi énekek szerzőjének vélt (vö. a tanulmány végén). Soosról ez ideig nem tudok többet, legfeljebb annyit, hogy Lippay esztergomi érsek 1658-ban a Szent Adalbert-szeminarium számára megvásárolta tőle nagyszombati házát (vö. CSERY i. m. III, 171). — Megemlítek még két szakolcai születésű jezsuitát. Ioannes Sztankowicz (1591—1674.) Olmücben lett misés pap, majd egyebek mellett Esztergomban és Nagyszombatban működött: 1625-től 35 éven át magyar hitszónok volt Nagyszombatban és más helyeken, 16 évig pedig szlovák hitszónok Pozsonyban. Vö. „ . . . P. Ioannem Sztankowicz. Fuit is Patriâ Szakolczyensis . . . ipse eminentissimo Cardin: Pazmano apprime dilectus . . . Dalmaticae lingvae egregie gnarus . . . , Concionatorem et Catechistam Ungaricum in diversis Missionibus et residentij Annis 35, Concionatorem et Catechistam Slavonicum Posonij Annis 16, . . . ”, meghalt Győrben 1674-ben (I. Epistolae i. m. 147a—148a; SZINNYEY, Magyar írók XII [1908.], 1399). — Ugyancsak szakolcai születésű Wenceslaus Kubiei (1631—1691.), aki négy évig Nagyszombatban szlovák prédikátor volt; vö. „ . . . erat P. Wencesla(us) Kubiei Thuroczÿ 28 10bris 1691 mortuus. Patria illi obtigit Szakoleza . . . ubi mundo nat(us) A^o . . . 1631. Deo v. et Religioni Tyrnaviae hic ille en(im) litteris pietate(m) et Virt(u)tem ita coluit, . . . tota(m) fere vita(m) in munere Concionatoris exegit. Na(m) prater Catechifticu(m) mun(us) q(uo)que zelose obiuit annis 11. Concionatore(m) Dominicale(m) linguâ Slavonicâ egit Tyrnaviae annis 4., Pofonij annis 6. . . . in Evangelica Paupertate progressu fecit, ut praeter brevium et scriptas conciones nihil habuerit. . . . ” (Epistolae i. m. N° 163.).

Lépünk most eggyel tovább és nézzük meg, hogy a felsoroltak közül irodalmi munkásságuk alapján kik jöhetnek számításba az 1648. évi szótár szerzőjeként.

Ferenczffi szerzőként számításba jöhetne annak ellenére, hogy már 1629-ben meghalt. Kézírtos munkáját éppúgy kiadhatták később, mint Dobronokiét (l. a következőkben). Bellecius szlovák nyelvtudásáról nincs tudomásunk. Dobronoki „Phrases latinae” című munkája már 1649 előtt készen volt, de csak 1709-ben jelent meg, szerzőként viszont Stephanus Dobronoki van feltüntetve. A munka magyar mondásokat, szólásokat magyaráz latin nyelven, amit a könyv végén levő ábécérendű magyar szószeret (magyar szavak, magyar mondások gyűjteménye) zár. Magyar helyesírása más, mint az 1648. évi szótáré, de itt tekintetbe kell venni azt, hogy a Phrases elkészülte után csak hatvan évvel később jelent meg, s feltehetőleg javított formában. Fontos hangsúlyoznunk, hogy Dobronoki valamennyire szlovákul is tudott, vö. 1637. 15. Majj: . . . „Egit Latine gratias R. P. Rector suae Majestati. Ego quantu(m) Slavonice potui populum hortatus fu(m) ad Obedientiam.” (L. DOBRONOKI i. m. Coll. Prayana Tom. XXX.). Dobronoki tehát szerzőként számításba jöhet. Hellesveny A. magyarul és szlovákul is tudott, de nincs adatunk arra, hogy írt és publikált volna. Palkowich M. viszont magyarul gyengén tudott. Gondolni lehetne Szőlősy B.-re is, de a Cantvs Catholici magyar nyelvű kiadásában (1651.), az 1648. évi szótár magyar részének helyesírásához viszonyítva, új betűjeleket is találunk, ilyenek *cs* (a *ch*-val szemben) és *ę* (= *é*), egyeznek viszont: *ů*, *ô*, *é*, *fz*, *f*, *s*, *ny*, *gy*. Továbbá a Cantvs Catholici szlovák nyelvű átdolgozásában (1655.), amelyet szintén Szőlősy munkájának tartanak, az 1648. évi szótár szlovák részéhez képest, amelyben nincsenek mellékjelek, az alábbi gót mellékjeles betűket látjuk: *č*, *ž*, *ň*, *ů*; egyeznek ugyanakkor a *g* (= *j*) és *ff* (= *š*).

Íme, ennyi az, amit a nagyszombati több nyelvet ismerő literátus jezsuitákról sikerült felderíteni. A szerző személyének felkutatása során még egy szempontra kell ügyelnünk. Miként azt a későbbiekben látni fogjuk, az 1648. évi szótár szerzője több régebbi magyar és cseh szótárt használt forrásul. S ezek a szótárak a nagyszombati collegium és academia könyvtárában voltak fellelhetők. Mivel a kis szótár ALVARUS latin iskolai nyelvtanához készült segédeszközül (l. a továbbiakban), az 1648. évi szótár szerzője a nagyszombati jezsuita iskola valamelyik több nyelvet — köztük a magyart és a szlovákot — ismerő tanárai között keresendő. A szótár iskolai segédkönyv jellege miatt sem valószínű, hogy vidéken élő szerzetes pap állíthatta volna össze. Bár MICHAELUS PRIELESZKI (Prileský) ilavai pap 1656-ban egy latin—magyar—szlovák befejezetlen szószeretetet hagyott hátra. PRIELESZKI feltehetően a nagyszombati iskolába járt, s talán annak könyvtárát is használta, miként Joannes Prilecky/Prélesky a XVIII. század első felében, aki Nagyszombatban tanult és tanított. A szótár kézirata a nyitrai állami levéltárban található, és a magyar szavakon kívül 250 szlovák szót és 50 bohemizmust tartalmaz. Az *Abacus* című szó és a helyesírás alapján arra lehet következtetni, hogy nem ő volt az 1648. évi szótár szerzője. Szótárát segédeszköznek szánhatta prédikációihoz vagy a latin nyelv oktatásához. (Vö. HAYEKOVÁ i. m. 78—82, 237; VARSÍK i. m. 209.)

Feltehetőleg szintén nem jöhet számításba szerzőként az a névtelen jezsuita pap, aki 1634-ben „közönséges szlovákra” lefordította Pázmány Péter Kalauz-át. (Vö. „Kv Prawde wodýci Predchudce ktereho zepsal a w Uherškem

gazyku dwa krát witlačyti dal, ... Leta Páňe 1613. ... 1623. Peter Pazmány ... Niňy Na obecnu Slowenčinu pro Inadneglfe obecnego také čloweka wirozumeňy ... obraceni, od gedneho Kneza z Towarizftwa Gezižfloweho Leta Páňe 1634 [a 6 áthúзва és kijavítva 7-re]". Lelőhely: BEK. A 79. Ismeretetésére vö. KÄFER ISTVÁN, K dejinám slovenskej predbernlákovskej literatúry a jazyka: Sborník Fil Fak. UK. Philologica XIV [1962.], 55–66). Az ismeretlen szerző nyelvezete az 1648. évi szótárához hasonlóan ugyancsak a nyugatszlovák nyelvjáráson alapszik. A helyesírás tekintetében azonban eltérés figyelhető meg: a szlovák Kalauz helyesírása ugyanis mellékjeles, vö. *á, é, í, ý, ó, ú, ů; ě, ž, ň, ě, š = ff*. A fordító egy megjegyzéséből kitűnik, hogy segédeszközülni MOLNÁR ALBERT Vocabularium-át használta (i. m. 1052).

A Verb. összeállítóját (vagy összeállítóit) tehát nem sikerült tisztáznom. S nem találtam erre vonatkozólag anyagot sem a nagyszombati egyetem és nyomda anyagában, sem a jezsuiták bibliográfiáiban.

6. Milyen szótárakat és nyelvtanokat használtak Nagyszombatban? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kérdésre pontos választ adhatunk. A nagyszombati collegium könyvtárának ugyanis két katalógusa fennmaradt, lelőhely: BEK. J 1. és J 2/I. – II. (vö. Catalogus Collegii Tyrnaviensis Soc. Jesu, sec. XVII. — a katalógus eredeti címe nem őrződött meg, az utolsó lapon egy könyvkölcsönzés évszáma: 1634.; Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus Anno Domini 1690. — ez a katalógus eredeti nyomtatott címe). A két katalógus felépítése hasonló: ábécérendű és a könyvek ezen belül alcsoportokra vannak bontva (vö. Libri theologici, conciones, humanistae, historici, Graeci et Hebraei libri stb.). Az 1690. évi azonban továbbfejlesztette a bontást, és a katalógus az alábbi nyomtatott fejezetcímeket tartalmazza: a szerző neve, a könyv címe, a fóliók száma, Locus et Annus Typi, a papír minősége és Annus inscriptionis. Vagyis a kiadás helyén és évén kívül a katalógusba való bevezetés időpontja is fel van tüntetve. Szerintem azonban a katalógusból egy évszám kimaradt, nevezetesen a vétel vagy ajándékozás időpontja. Emiatt tehát kérdésként felvethető, hogy az „Annus inscriptionis” egyben a vétel vagy ajándékozás időpontját is magában foglalja, avagy ez az évszám ténylegesen csak a katalógusba való bejegyzés időpontját jelöli. E mozzanat bejegyzése ugyanis az 1648 előtti kiadványok szempontjából lett volna fontos, vagyis annak a feltüntetése, hogy melyek valóban a könyvtár 1648 előtti szerzeményei. Az 1690. évi katalógus a nyelvekre való bontást is tovább finomította, vö. [Libri] Graeci; Hebraei; Vngarici et Bohemici; Germanici; Italici, Gallici, Hispanici. Számunkra érdekes, hogy a magyar és cseh nyelvű könyvek kerültek egy csoportba, az *M* betűs könyveknél azonban a cseh helyett a szlovák van kinyomtatva: Vngarici et Slauonici. A magyarnak a cseh, illetőleg egy esetben a szlovák nyelvvel való párosítása, egy csoportba való besorolása azzal függhet össze, hogy abban az időben a magyar nyelv eredetének kérdése még nem volt egyértelműen tisztázva, hisz SAJNOVICS JÁNOS jezsuita pap munkája csak 1770-ben látott napvilágot (JOANNIS SAJNOVICS S. J. ... Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. ... Tyrnaviae, ... [1770.]), s ezért a földrajzi elhelyezkedés és a gazdag történeti kapcsolatok alapján kerültek e nyelvek egy csoportba.

Lássuk először a magyar értelmezésekkel bővített szótárakat: a régebbi katalógusban: CALEPINUS (Ambrosius Calepinus in folio Bafilea, 1553 — i. m.

125), SZENCZI MOLNÁR ALBERT (*Dictionaryum Latino Graeco Vngaricum, Hanouiae, 1611* — i. m. 135; *Dictionaryum Latino-Graeco-Vngaricum Alberti Molnar, Heidelbergae, A^o 1621.*; *Idem Auctor . . . Francofurti A^o 1645.* — i. m. 159), SZIKSZAY (*Dictionaryum latino Vngaricum Basilij fabricij Szikszaj* — i. m. 159); VERANTIUS (*Dictionaryum Quinque Europae Linguarum, Vene-tijs 1595.* — i. m. 135). Mint ismeretes, CALEPINUSban a magyar értelmezések 1585-ben tűntek fel első ízben (vö. MELICH JÁNOS, *A magyar szótáriróadalom.* Bp., 1907. 77–9; Uő., *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből.* Bp., 1912. IV; SÁGI ISTVÁN, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete.* Bp., 1922. 4), míg VERANTIUS szótárában a magyar megfelelések már 1595-ben megtalálhatók (az utolsó helyen).

Az új katalógus szótárai (az első évszám a megjelenés éve, a második — szögletes zárójelben — a katalogizálás időpontja). Magyar értelmezésűek: CALEPINUS (*Calepini Ambrosij Dictionaryum 6. linguarum folio, Bafileae 1568.* [1647.]; *Eiusdem 7. linguarum folio, Basileae s. d.* [1690.]; *Calepini Ambrosii Dictionaryum undecim [XI] Linguarum folio, Bafileae s. d.* [1598., 1690., 1635.] — i. m. 250, 252; *Calepinus compendiatu octau. Viennae, 1630.* [1644.] — i. m. 250); MOLNÁR ALBERT (*Dictionaryum Vngarico-latinum In octau. s. l. d.* [1690.] — i. m. 353; *Vocabularium Latino-Vngaricum In octauo. Albae Iuliae, 1642.* [1690.] — in: "V. Humaniftae"; *Molnar Alberti Dictionaryum latino-Ungaricum 4to, Francofurti, 1644.* [1705.] — in: "M. Humaniftae"; *Dictionaryum Vngarico-latinum octau. Francofurti, 1645.* [1690.] — i. m. 353); cseh értelmezésűek: DASYPIDIUS, PETRUS—RESCHELIUS [Rešel], THOMAS (*Dictionaryum Bohemico-latinum quar. Olomucij, 1560.* [1690.] — i. m. 353); FABER, BASILIUS—VELESLAVÍN, ADAM DANIEL (*Dictionaryum Latino-Bohemicum quar. Praegae, 1579.* [1690.] — i. m. 353); EMMELIUS, HELFRI-CUS—VELESLAVÍN, ADAM DANIEL (*Vocabulorum Sylua octauo s. l. d.,* [1690.] — in: "V. Humaniftae").

A latin nyelvű szótárak közül megemlítendő: *Virgilianorum Verborum et rerum Thesaurus, Turnoni 1588.* (régi katalógus, 659), *Verborum et Rerum Virgilij Thesaurus. Turnoni, 1588.* [1600.] (új katalógus "V. Humaniftae").

Nyelvtanok, nyelvkönyvek a régi katalógusban: *Emmanuelis Aluari De Institutione Grammatica. Dilingae, 1586.* *Praegae, 1616., Gracij, 1620.*; *Grammatica, Syntaxis. Praegae, s. d.*; *Praeceptor Grammatices. Monachij, 1633.*; *Principia. Vienna Austria, 1619.*; *De Syllabarum Dimenfione. Dilingae, 1593.* (i. m. 164, 166); az új katalógusban: *Grammatica Emmanuelis Alvari S. Ie. Coloniae, 1596.* [1690.] (i. m. 509); *Rhenii Ioanni Grammatica Latina. Lipflae, 1611.* [Ø] ("R. Humaniftae").

Magyar nyelvű könyvek a régebbi katalógusban: *Biblia Vngarica. Viennae, 1626.* (52b); *Georgij Kaldy e Soc. Jes. Conciones. Vng. Posonij, 1634.* (351a); *Thoma à Kempis ungarice. Pofonij, 1624.* (632b); *Martini Kopcfani Euangelia vngarica. Vienna, 1616.* (408b); *Pazmany Peter: . . . Felelet az Magjarj Istvan farvarj Praedikatornak . . . Tyrnauia, 1603.* (539a); *Petri Pazman Kalauz Vngarice. Pofonj, 1637.* (543a); *Kalauz, Pofonij, 1613., 1623.* (351a); *Luca Pechi: Az Teft környül valo . . . Tyrnavia, 1598.* (372b); *Auctore Nicolao Telegdi: Az Evangeliomoknak Elő része . . . Vienna, 1577.; . . . Második része, Tyrnavia, 1578.* (453); stb. — Az új katalógusban: *Biblia Vngarica P. Georgij Káldy Societ. Jesu. Viennae, 1626.* [1688.] (i. m. 175); *Canifij Petri Soc. Ie. Catechismus Vngaricus. Auguftae, 1618.* [1677.] (i. m. 271); *Kaldi Georgij Soc. Ie. Conciones per Annum. Posonij, 1631.* [1631.]

(661); Kempensis Thomas : Ungarice. Posonij, 1631. [1673.] (661); Monoslai Andreae de Inuocatione SSrum Vngarice. Tyrnauiae, 1589. [1632.] ("M. Vng. et Slav."); Pazmani Petri S. I. Hodegus seu Kalauz. Polonii, 1613. [1629.] ("P. Vng. et Bohem."); Rituale Vngarico-latinum. quart. s. d. l. [1617.] ("R. Canonistae"); Telegdi Nicolai Euangelia Vngarica. Tyrnauiae, 1580. [1632.] ("T. Vng. et Boh."); Eiusdem Conciones Vngaricae. Tyrnauiae, 1580. [1632.] (uo.).

Cseh nyelvű könyvek a régebbi katalógusban : Thoma à Kempis Bohemicè. Pragae, 1640. (643a); Krestianske a nabozne modlitbi. Holomuc (uo.). — Az új katalógusban : Biblia Bohemica Pragae 1549. [1628.] (175; a Melantrich-féle első kiadás, vö. VÁCLAV FLAJŠHANS, Písemnictví české slovem i obrazem. V Praze, 1901. 346. Rövid.: FLAJŠHANS); Chronica Bohemica. quar. Pragae, 1578. [1622.] (211; tisztázatlan, hogy melyik krónikáról van szó, Václav Hájek z Libočan Kronyka Czelká-ja ugyanis 1541/1542-ben jelent meg, vö. FLAJŠHANS i. m. 304, 313); Daniel Adam Veleslavín (à Weleslavina Adami Diarium Historicum. fol. Pragae, 1590. — "V. Vngarici et Bohemici"; eredeti címe: Kalendář hystorycký, vö. FLAJŠHANS i. m. 353). Cseh (szlovák) nyelvű részeket tartalmaznak: Drexelij Hieromiae S. I. de Vitij linguae Bohemice. octauo. Pragae, 1637. [1656.] (353) és Comenij Ianua aurea 5. linguarum. octau. Francofur., 1644. [1672.] — i. m. 250.

A két katalógusból idézett könyvek meggyőzően bizonyítják, hogy az érdeklődő szakemberek a nagyszombati jezsuita collegium és academia könyvtárában megtalálhatták mindazokat a könyveket (szótárak, nyelvtanok, latin scriptorok, magyar és cseh nyelvű munkák), amelyek az 1648. évi latin–magyar–szlovák szótár összeállításához szükségesek voltak.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

Hang és jelentés

A hangnak és a jelentésnek a kapcsolata mint a természetes nyelv ismérve kifejezetten vagy bennfoglalva, de a nyelv mindegyik definíciójának alapvető eleme. Ha a mai nyelvtudományban a j e l e n t é s r e irányulást, a jelentésből kiindulást véljük a kutatás célja és módszerei folytán is meghatározónak, miközben attól függően, milyen mélységben, szűkebb vagy tágabb értelmezésében „követjük meg” a jelentés kérdését, láthatjuk be, hogyan alakul a hagyományos langue szintű grammatikaelmélet a nyelvnek egyetemesebb, a kontextuálist messzemenően figyelembe vevő (gondoljunk például a beszédaktus-elmélet beépülésére a grammatikába), a kód és a funkció, a jelölő és a jelölt kapcsolatait, kölcsönösségét sokrétűségében elemző modellezésévé, akkor — az előbbiekkal analógnak s egyben e fejlődés részének kell tekintenünk a h a n g n a k mint jelölő anyagnak, mint a jelentések közvetlen hordozójának a beszédszintézist és a gépi beszédfelismerést, a számítógépes feldolgozás ilyenmű lehetőségeit kiaknázó vizsgálatát is. Eszerint a nyelvnek a szubsztancia felőli elemzésében, annak mindegyik mozzanatában, a jelentésrögzítés, -továbbítás és -felfogás szempontjából releváns tulajdonságok megkülönböztetéséről van szó, a hangnak, hangoztatásnak és a funkciónak, jelentésnek a nyelvet meghatározó egysége jegyében, amelyben a jelentés számol a hanggal és a hang a jelentéssel. S e kérdéskörben alapvető tájékozottságra tehetünk

szert „a hang felől” a Magyar Fonetikai Füzetek (= Hungarian Papers in Phonetics. 1—11. sz. Szerk. BOLLA KÁLMÁN) kiadványsorozatban közölt dolgozatok révén, amelyek nem csupán tanulmányszerű megközelítésben, hanem a kutatás közvetlenségét is megőrizve tárják fel a nyelv fonikus arculatát, a hangnak és összetevőinek szerkezetét és funkcionálását, közvetlen vagy közvetett jelentéssé válásának feltételeit.

A kísérleti fonetika spektrografikus és számítógépes szakaszában ismét s magasabb szinten aktualizálódik a nyelvtudománynak és a természettudományoknak épp a nyelv hangtani síkjának vizsgálatában olyannyira szembetűnő átfedődése, a szükségszerűen kettős megközelítés, és nyilatkozik meg általánosabb összefüggésben a tudományos-technikai haladás korszakára jellemzően a természettudományokat és a humán tudományokat egymáshoz közelítő matematikai-kibernetikus szemléletmódnak és módszereknek egységesítő értéke, esetünkben a beszédhangjelenségek objektíve mérhető meghatározottságának nyelvi affinitását illetően. Megjegyezhetjük, hogy napjaink fonetikájában többek közt az anyag fizikai, kémiai, sőt biológiai vizsgálatában is általános „szintézis” fogalmának és módszerének központivá válásában fejeződik ki kézzelfoghatóan a természettudományinak az érvényesülése és igénylése (körülhatároltabban főképpen a hjelmslevi nyelvelmélet fogalomrendszerére alkalmazva a kémia és a nyelvtudomány tárgyának és módszereinek effajta izomorfiáját exponálja S. W. SCHUMACHER [*'Analyse' und 'Synthese' in Chemie und Linguistik: Linguistics 1968: 45, 62—6*]).

Bevezetőnkben így a nyelvnek és hangtani vizsgálatának módszertanilag is központi kérdését érintjük, amely ott lappang a Füzetek szinte mindegyik írásának hátterében, s kifejezetten, témaszerűen jelenik meg SZENDE TAMÁS két vizsgálódásában (l. a következőkben). A Füzetek „vonalvezetéséhez” igazodva azonban talán a legcélszerűbb, ha ilyen vonatkozásban BOLLA KÁLMÁNNak „A nyelvészeti fonetika szakágazatai” című dolgozatából (NyK. LXXVIII, 292—9) indulunk ki, amelyre a szerző a sorozatban is többször hivatkozik, illetve amelyben a fonetikai vizsgálat elvi programját a következőképpen fogalmazza meg: „A fonetika feladata a beszédjelenségek vizsgálatában kettős: egyrészt vizsgálnia kell a beszédsszignálkomplexumokat anyagi szubsztanciális szempontból; a beszéd belső strukturáltságát, szerkezeti felépítését, szerkezeti elemeit, a hangsorépítés biofiziológiai mechanizmusát, a hangrezgések előállítását, percepcióját. Az agyban lejátszódó folyamatokat éppúgy, mint a beszédsszignálok különböző átalakításait/átalakulásait az emberi testben és a hangrezgéseket továbbító közegben. | Másrészt a fonetika feladata megkeresni a kapcsolatokat, megfeleléseket a beszédelemek és nyelvi jelek, a beszédelemek és szemantikai egységek között.” (I. m. 295.) A továbbiak során a nyelvi működés formájaként értelmezett beszédnek, azaz beszédláncnak, a fonetikai vizsgálat komplex tárgyának, öt szakaszát különböztetve meg (beszédkódolás, beszédfiziológia, beszédakusztika, beszédpercepció, beszédértés), e szakaszoknak megfelelően jelöli ki a nyelvészeti fonetika szakágazatait (kortikális, artikulációs, akusztikai, auditorikus, [a dekódolást elemző] kortikális fonetika), valamint a vizsgálati egységeket. S kulcsként a sorozathoz azért is térünk ki e tanulmányra, mivel nemcsak a szerkesztő álláspontját és munkahipotézisét ismerjük meg általa, hanem a közölt vizsgálatok témáját, eredményeit és módszereit illetően is jellemzésül szolgálhat. A szerző a fentieket az MFF-ben programadó tételként ismétli, a mondottakat a beszédsszintézis és a számítógépes vezérlésű fonetikai feldolgozás jelentőségének

és eredményeinek bevonásával egészítve ki és témacsoportokra bontva (összszegezően lásd: BOLLA KÁLMÁN, A magyar beszéd akusztikai szerkezetének analízise és szintézise. Kutatástörténeti áttekintés: MFF. 10. sz. 7–19).

Ha az idézetek parafrázisaként utalunk arra, miszerint a korszerű kísérleti fonetika programja épp az, hogy a beszédrealizálás folyamatának metszeiben analitikusan, vagyis összetevőiben is kimutassa az egymásnak megfelelő, egymáshoz rendelhető jelenségeket és tényeket, és az elemzés eredményét, integráltságuk felismerésének helyességét, a gépi szintézis s annak gyakorlati kihatása által igazolja, ezzel az MFF.-ben közölteknek jellegét és értékét kívánjuk legalábbis tájolólag meghatározni. Ugyanis akárcsak mindennemű tudományos vizsgálódásban ez esetben is meghatározó a jelenségnek és változónak a megfelelő invariánsra vonatkoztatása, aminek összetevőjeként, inkluzív módozataként fogjuk fel a tudományközinek az érvényesítését. BOLLÁnak a fonetika szakágazatairól szóló fejtegetése ez utóbbit valójában követelményként jegyzi, s a szerző másutt is leszögezi: „Az interdisciplinaritás a kísérleti fonetika egyik legjellemzőbb vonása” (i. m. 9); s például a spektrografikus vagy a beszédsszintézist s az ennél sokkalta bonyolultabb gépi beszédfelismerést eszközölő vizsgálódás természetszerűleg a szakemberek kifejezetten interdiszciplináris együttműködését feltételezi. Az pedig, hogy a beszédlánc vizsgálata több tudományszak körébe tartozik, az MFF.-ben a pediátriai, logopédiai vagy a speciálisan is műszaki tanulmányok felvételében nyer kifejezést (l.: PINTÉR NÁNDOR—BOLLA KÁLMÁN, Rendeződő cerebellaris dysarthria fonetikai vizsgálata: MFF. 3. sz. 117–34; FRINT TIBOR, A hangképzés szervi eredetű zavara: MFF. 1. sz. 18–24; VINCZÉNÉ BÍRÓ ETELKA, A fonetikai hibák javításának dinamizmusa: MFF. 1. sz. 103–12; VINCZÉNÉ BÍRÓ ETELKA—SUBOSITS ISTVÁN, Monotónia a dadogók beszédében: MFF. 3. sz. 84–92; OLASZY GÁBOR, Hangsorok számítógépes formánsszintézisének előkészítése: MFF. 8. sz. 147–59; KISS GÁBOR—OLASZY GÁBOR, Interaktív beszédsszintetizáló rendszer számítógéppel és OVE III szintetizátorral: MFF. 10. sz. 21–45).

De a tudományközinek tulajdonképpen a nyelvtudományon belüli (interdiszciplináris) párhuzamaként kell felfognunk a vizsgálódás kiterjesztését más nyelvekre, illetve a nyelvközinek a bevonását a fonetikai vizsgálatba, amely az MFF.-ben nem kevésbé kifejezett, megfelelő összevető háttérrel létesítve mind a „szubsztanciális”, mind a „funkcionális” elemzéshez; s a gyermeknyelvi vizsgálatokat is ilyen viszonylatban kell értékelnünk (a folytatásban ismertetetteken kívül l. főképpen GÓSY MÁRIA, A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben: MFF. 7. sz. 67–90).

A következőkben nem részletezzük az MFF. köteteinek teljes anyagát, hanem „olvasatunk” esetlegességét is vállalva a vázolt szempontok figyelembevételével a klasszikus hangtani témaköröket: 1. a beszédhang sajátosságait; 2. a fonológia-fonematika kérdéskörét; 3. az intonáció problémáit taglaló elemzéseket tekintjük át.¹

1. A sorozat eddig megjelent füzetekinek egy része összegező és monografikus jellegű feldolgozás. Ezek közül nyilván a magyar hangállomány bemutató kötetet kell elsősorban kiemelni (BOLLA KÁLMÁN, Magyar hangalbum:

¹ A Füzetekben közölt szintézisprogramnak műszaki feltételeit és megoldásait illetően lásd: Á. KRÁL’—G. WIMMER. Fonetika v Mad’arskeji l’udovej republike: Jazykovedný časopis 36 [1985.], sajtó alatt.

MFF. 6. sz. 179 lap), amely a magyar beszédhangoknak — 16 magánhangzónak, 33 rövid és 26 hosszú mássalhangzónak, beleértve az *e* hang három, a *h* négy változatának, az *n* és *m* hangnak, továbbá a főképpen morfémahatáron jelentkező két labiodentális affrikátának *bv*, *pf* — artikulációs és akusztikai jellemzőit tartalmazza. Az elemzett beszédhangok 1—3 szótagú szavakból származnak, s a közölt mérési eredményeket a hang szintetizált formájának tesztelése is igazolta. A magánhangzók és a rövid mássalhangzók tablói a hang röntgeno-, labio-, palato- és lingvogramját, kirajzolt röntgenogram-sémával és dinamikus labiogram-, valamint röntgenogram-sorokkal együtt, a hangzók hangszínképét, amplitúdómetsetét és részletezett oscillogramját, külön táblákba foglalva pedig pharyngogramjukat követhetjük. Nem hiányzik az összeállításból a magánhangzók a férfi és a nő ejtés viszonyításában szemléltetett formánsképe (23) sem, s úgyszintén mindkét nembeli alany ejtését rögzíti a rövid mássalhangzók összesített hangszínképe (62—3). A táblázatsor a nő ejtésű beszédhangok labiogramjaival zárul. A kötet tartalmának ismertetéséhez annyit fűzhetünk még hozzá, hogy a hosszú mássalhangzók oscillogramjai, hangszínképük és amplitúdómetsetük egyaránt dokumentálják beszédhangbeli önállóságukat.

A kötet a szerző két másik hasonló munkájával (Az Amerikai angol beszédhangok atlasza. MFF. 9. sz. 215 lap; Orosz hangalbum. MFF. 11. sz. 286 lap; ezekben a tablók szerkesztése és a szemléltetés, a didaktikai felhasználást jobban szolgáló sematizáltság látszik az előbbihez viszonyítva célszerűbbnek), valamint a lengyel beszédhangoknak az összevetést is alkalmazó vizsgálatával együtt (l.: BOLLA KÁLMÁN—FÖLDI ÉVA, A lengyel beszédhangok képzési és akusztikus sajátosságairól: MFF. 7. sz. 91—139; Uő., A lengyel beszédhangok palato- és lingvografikus vizsgálata: MFF. 7. sz. 140—55; Uő., A lengyel beszédhangok ajakartikulációja: MFF. 8. sz. 104—46) a diagramok, mérési adatok és felvételek közvetlen használhatóságán kívül a bevezetőben vázolt s a szerkesztésben könnyen áttekinthető lépésekre tagolt, azaz a feldolgozás módszertani megalapozását tükröző megközelítésével tűnik ki, amely révén az egyedi realizálásban is rögzíthető a közösségi érvényű normatív beszédhangtípus.

A fenti kiadványokban és elemzésekben összegeződő vizsgálatok módszerbelileg is részletezett előzményeit, hátterét és folytatását képviselik az MFF. első tíz számában a szerzőnek és munkatársainak tollából származó tanulmányok, amelyek valójában mind a korszerű fonetikai vizsgálatnak megfelelően a fonetikai elemzésnek és hangzósintézis általi kontrolljának kölcsönösségében fogantak. Ilyen értelemben egészülnek ki a „Magyar hangalbum”-ban feltártak azáltal, hogy szerzője „A magyar magánhangzók akusztikai analízise és szintézise” (MFF. 1. sz. 53—67) című közleményében egyrészt részletezi az elvi kérdéseket, s utal a vizsgálat eszközeire és feltételeire, másrészt pedig megadja a magánhangzók időtartamának mérési adatait, továbbá az alaphangnak és az első három formánsnak határ- és középpértékét férfi és női ejtésükben, kritériumként az előállított hangzó azonosításának tényére is hivatkozva. Azt, hogy a teljes értékű hangzósintézis lényeges tényezője az intenzitás, OLASZ GÁBOR kísérlete fedi fel (Szintetizált magyar magánhangzók formáns-intenzitás és formáns-sávzsélesség értékei: MFF. 1. sz. 68—76). Ebben a formánsintenzitással kapcsolatban három körülményt vizsgált: mennyiben függ a formánsintenzitás az alapfrekvenciától, mennyiben változik a formánsok intenzitása egymáshoz viszonyított helyzetüktől függően, s milyen

összefüggés van a magánhangzó formánsmintázata és átlagos intenzitása között.

Míg „A magyar beszédhangok ajakartikulációjának kísérleti-fonetikai vizsgálata” (MFF. 2. sz. 31–50) és „A magyar beszédhangok képzési konfigurációinak meghatározása palato- és lingvografikus kísérletekkel” (MFF. 2. sz. 51–65) kutatástörténeti áttekintésével is a „Magyar hangalbum”-nak előkészítő munkálataiba sorolható, BOLLA két újabb dolgozatában lényegesen egészíti ki a Hangalumban közölteket (l.: A magyar hosszú mássalhangzók képzése [Kinoröntgenografikus vizsgálat számítógéppel]: MFF. 7. sz. 7–55; A magyar magánhangzók és rövid mássalhangzók képzési sajátosságainak dinamikus kinoröntgenográfiai elemzése: MFF. 8. sz. 5–62).

Mind anyagában, mind az alkalmazott módszer tekintetében tárgykörünkre vonatkozólag megfelelő tájolódnást nyújt BOLLÁnak „Az orosz magánhangzók akusztikai analízise és szintézise” (MFF. 4. sz. 33–79) című tanulmánya. Elvi állásfoglalásként benne LAZICZIUST idézi: „Beszédünk hangjelenségei mindig egyéniek és egyszerűek. A tudomány feladata az egyedi sajátosságok burkából kifejteni az általánosat, az egyedi adottságok mögött pedig kitapogatni azt, ami állandó.” (I. m. 34.) S az elemzésben a szerző is arra törekszik, hogy a mai orosz nyelv „egyéni” és „egyszeri” beszédjelenségeiben kimutassa a magánhangzók nyelvileg releváns, a beszédképzés és a beszédértés szempontjából jelentős akusztikai sajátosságait, miközben: „E feladat bonyolultabb és összetettebb annál, mintsem első próbálkozásra kielégítő megoldásokat találjunk. Így vizsgálatainkban is szükségszerűen több a konkrét, egzakt paraméterekben kifejezhető fonetikai jellemző, és kevesebb az elvontabb nyelvi struktúrát érzékeltető általánosítás.” (Uo. 33.) A kutatás és a „funkcionális kutatás” folyamatában azonban e jelenség szükségszerű. A tétel leitmotívuszerűen ismétlődik a szerző szinte valamennyi dolgozatában, a kísérleti fonetika és a kísérleti fonetikus irányultságát juttatva kifejezésre, s egyben kijelöli a Magyar Fonetikai Füzetekben közzétett kutatási eredményeknek elvi módszerbeli jellegét, talán egyfajta mércéjét is.

Maga a vizsgálat a standard orosz kiejtés ún. fonetikai pozíciójű (a hangsúlytól, a sorrendtől függően, a mássalhangzókönyezetben stb. is módosuló) hangtípusait veszi számba; az így kimutatható 34 beszédhangból álló orosz magánhangzóállománynak megfelelő szegmentumok kvázi-azonos rezgéskomplexumoknak vagy rezgéssztereotípiáknak tekintendők, amelyek szociális érvényűek (eszerint — hangsúlyozza BOLLA — a vizsgálat nem fonémaszemléletű). A kilenc nő és három férfi közreműködésével készült felvételek analízisében a magánhangzó mért és minőségétől függő sajátos időtartamának, a hangzó átlagos intenzitásának, az első három formáns frekvenciaértékének, sáv szélességének és intenzitásértékének megállapítása volt a feladat. A nyert paramétereket OVE III. beszédsszintetizátorba táplálták, s a szintetizált hangokat lehallgatással azonosították. Az elemzés ugyan a hangsorba ágyazott hangot határolja körül, de a kísérleti alanyok elsajátították a hangzó önmagában való hangoztatását is, aminek főképpen a nyelvtanulás szempontjából van jelentősége (az így felvett hangok adatolását és hangszínképét l. a 41. és az 58. lapon).

A szegmentális sík jelölő anyagának releváns tulajdonságait tárgyaló dolgozatok sorából meg kell említenünk SUBOSITS ISTVÁN „Energiaelosztás a magyar s és / hangok hangszínképében” (MFF. 1. sz. 77–91) című munkáját, de ugyancsak ide tartozik a zöngekutató témaköréből TARNÓCZY TAMÁS tö-

mör és magvas írása (A hangrészmozgás néhány tulajdonságáról: MFF. 1. sz. 9—17), amelyben a hangrész abszolút nyitódási idejére és nyitódási hányadosára a hangmagasság függvényében a negyvenes években általa kimutatott értékeket — semleges hangok *a*, *v*, *z*, *m* mérésével, amelyeket a hangképző üregek alig módosítanak, tehát a zöngé formájával azonosnak vehetők, az előbbi 2—2,5 msec-ban, az utóbbit 100 Hz-nél 0,2 msec-ban, 400 Hz-nél 0,7 msec-ban határozta meg — hasonlítja össze mások vizsgálati eredményeivel, utalva a hibaforrásokra, illetve arra, mi vezethet modellkísérletei tanúsága szerint is főképpen a gégetükrös módszernél látszatméréshez. TARNÓCZY leszögezi, hogy a hangrész alakulása és a hangszalagmozgás együttesen tárgyalandó, összegező kitekintésként pedig arról szól, mennyire soktényezős e mozgás jellege, nem zárva ki a nem mechanikus, hanem pusztán idegimpulzusokkal „finomszabályozott” hangszalagmozgást sem.

Elmes kísérletről számol be OLASZY GÁBOR (A zöngé szerepe az egyéni hangszínezet kialakításában: MFF. 4. sz. 137—46), melynek során négy kísérleti személy *a*: hangszalagzöngéjét és formánsszerkezetét kölcsönösségükben kombinálva, továbbá azonos szintetikus formánsszerkezetet kapcsolva mindegyikük alaphangjához, vagyis a két összetevőnek egyikét állandóra állítva a másiknak a szerepét tesztették az egyéni hangszín felismerhetőségében. A kísérlet meggyőzően bizonyította, hogy az egyéni hangszín kialakításában és felismerésében ugyan mindkét összetevő részt vesz, de a toldalékcsonk, azaz a formánsszerkezetnek a szerepe a zöngé részvételénél meghatározóbb, a zöngé a finomabb egyéni árnyalást biztosítja.

Amint látjuk, a percepciós tesztelés majd mindegyik ismertett elemzés szerves része. A hangzók észlelésének és azonosításának, illetve a beszéd megértésének mechanizmusa azonban önmagában is a fonetikai vizsgálat egyik központi témájává vált. Az eddigi kutatási eredményeket és problémákat, a tárgykör szakirodalmát instruktív módon tekinti át GÓSY MÁRIA (A szegmentális hangszerkezet percepciójáról: MFF. 8. sz. 87—103). A percepciós modellekről szólva részletezi a „motoros teóriát”, mely szerint az akusztikai inger csak azáltal és akkor válik észleltté és azonosítottá nyelvileg is, ha áttevédik a befogadó saját artikulációs szférájába, s helyesen utal arra, hogy ez a feltevés az ún. „analízis szintézissel” (elemzés belső újraképzéssel) hipotézisével rokonítható. A percepcióban egységként fellépő szegmentumot (vagy részelemét — megkülönböztető jegy, fonéma, szótag, „fonemikus frázis”, mondat) illetően sem kevésbé különböznek a vélemények; számunkra az idézett A. WINGFIELD értékelése látszik a leginkább valósnak, miszerint a percepcióban a megfelelő visszacsatolást eszközöző hierarchikusan rendezett „folyamategységekkel” kell számolni, s a felfogás ilyformán mindig egész-jellegű. Természetesen a beszédhangoknak a percepcióban releváns tulajdonságainak a vizsgálatokor közvetlenül a hangnak vagy a célirányosan választott hangkapcsolatnak a szerkezeti elemeiből kell kiindulnunk. A tapasztalatok a mássalhangzóknál úgynevezett kategoriális percepciójukat bizonyítják (a percepció jellege nem folyamatos, a mássalhangzónak mint fonémának az azonosítása a fonémahatárnál hirtelen változik, csap át az egyik fonémából a másikba) szemben a magánhangzók nem kategoriális (folyamatos jellegű) percepciójával (artikulációjuk folyamatos átmenetet képez egymásba). Míg a magánhangzóknál lényeges a formánsszerkezet és az időtartam, a mássalhangzók felismerésében a hangszignálnak az egyes mássalhangzócsoporthoz szerint más-más sajátja lép előtérbe, a legtöbbet vizsgált felpattanó zárhangok esetében a magánhangzóátmenetet mi-

nősítik döntőnek. Épp ezeket a mássalhangzókat vizsgálja Gósy saját kísérletsorozatában (A *b, d, g* mássalhangzók percepcióis vizsgálata: MFF. 10. sz. 84—109). A három hangnak szintetizált CV kapcsolatban történő azonosítását követve (18 főnyi kísérleti csoportban) a következőket állapítja meg: a *b* felismerését mint a bilabiális képzéshely akusztikai vetülete a második formáns biztosítja; a *d* azonosítása palatális magánhangzó előtt az F_2 értékétől, velárisak előtt az F_2 -től és az intenzitásértékektől egyaránt függ; a *g* mássalhangzóra jellemző, hogy a hangkapcsolatokban nem kizárólag az F_2 értéke a döntő, a palatális magánhangzók előtt ezzel egyformán fontosak az intenzitásviszonyok, az F_1 menete és a tartamviszonyok; a velárisak előtt elsősorban az intenzitásmenet, az F_1 menete és az időtartam, s csak másodsorban az F_2 értéke hatnak. A társított magánhangzóra vonatkozólag kitűnt, hogy mindhárom zárhangot a legkönnyebben a középső nyelvvállású, hátul képzett, ajakkerekítéses vokálisok előtt, a legnehezebben az elől képzett, felső nyelvvállású, ajakréses vokálisok előtt lehet felismerni.

Az időtartam azonosító hatására nézve rávezető VICSI KLÁRA kísérlete, amelyben réshang-vokális hangkapcsolatban a réshang elejéről a súrlódási zörejt néhány ms-os maradékig levágták, majd növelve a zörejrész tartamát, a kísérleti személyek először homorgán zárhangot, utána affrikátát, s végül az eredeti réshangot ismerték fel. Eszerint e hangzócsoporthoz a mássalhangzó típusát az időtartam határozza meg (képzési helyüket a színeképük). A közleményben (Az időtartam szerepe néhány mássalhangzó típus hallás alapján történő megkülönböztetésében: MFF. 7. sz. 59—66) a szerző a zöngétlen zárhangokkal végzett hasonló vizsgálatait említi (66).

KASSAI ILONA írásainak olvasásakor felfigyelünk a stílusra, a kompozíció arányaira, beleértve a választott téma körüljárhatóságát és a hivatkozások szabatos háttérét. A hangkapcsolatok kérdését előbb általánosságában körvonalazza, kiemelve az igazodásnak, hasonulásnak a magyarra különösképpen érvényes hátraható jellegét (az előretartóan programozott képzésfolyamatból adódó anticipációt), s azt, hogy az a beszédelemzés mindhárom — fiziológiai, akusztikai, percepcionális — aspektusában vizsgálható, majd tömör összefoglalásban és az irodalmi-köznyelvi norma intenciójában tér rá a hangok egymásrahatásának problémáira a magyarban (A hangkapcsolatokról: MFF. 2. sz. 66—72). A témafelvetés folytatásaként saját vizsgálatában a rövid mássalhangzók és az *i, o, u* hangkapcsolatának hangszíneképét (a magánhangzók első három formánsát, az átmenetben mutatkozó frekvenciaértékeket, a pozitív és a negatív értéket a locus felé, a mássalhangzó locus-frekvenciáját, illetve a locus mozgását a hangkapcsolatban) elemezve (Magánhangzó — mássalhangzó találkozások: MFF. 4. sz. 80—118), a következő tendenciákat mutatja ki: 1. A hangsor belsejében levő hang a legerősebben befolyásolt; ha magánhangzó, tiszta fázisában is változik a formánsfrekvencia, ha mássalhangzó, locus-frekvenciája a megelőző vagy a rákövetkező magánhangzó F_2 értékéhez közeledik. 2. A hangsorkezdő hang akusztikai jellemzői az önálló hang értékeihez állnak közel, a kezdő szótag hangsúlya ellenállóbbá teszi a hangot. 3. A magánhangzó az előtte levő mássalhangzóra erősebben hat, mint a mögötte következőre. 4. Az átmenet a zöngétlen mássalhangzóhoz kisebb, mint a zöngéshez, vagyis a koartikuláció elleni védetség a zöngétlen mássalhangzóknál nagyobb (ennek oka fokozottabb arikulációs feszítettségük, amely gátolja a következő magánhangzó anticipálását, és blokkolja a megelőző magánhangzó artikulálásának továbbvitelét). 5. Két magánhangzó formánsai

átívelhetik a köztük levő gyenge energiájú mássalhangzót (ez egyben bizonyíték a nem szomszédos hangzók egymáshatására). 6. Az átmenet időtartama fordítottan arányos az igazodás fokával, minél kisebb, gyengébb az igazodás, annál nagyobb az időtartam. 7. A hosszú hangok hatása erősebb. 8. A mássalhangzók locus-frekvenciája az *i* környezetében magasabb, alacsony az *u*-nál, az *o* esetében középső értéket mutat. 9. A locus-frekvenciák a legkevésbé változnak a palatális mássalhangzóknál (vagyis ezek a legönállóbbak), aztán a palato-alveoláris, alveoláris, labio-dentális, labiális és végül a veláris mássalhangzóknál; a magánhangzókra kifejtett hatásuk ennek a fordítottja. Az érvelésben — bár a szerző hivatkozik az ismert tényre, miszerint az artikuláló szervek mozgása és az akusztikai eredmény között nincs egy-az-egyhez megfelelés (vö. 81) — példás következetességgel rendeli egymáshoz a hangkapcsolatban kimutatható akusztikai tény, eltérés és artikulációs megfeleljét, indoklását.

KASSAI egy további dolgozatában az eddigi kutatási eredményeket is hasznosítva és értékelve a hangkapcsolatok nyelvi szintű törvényszerűségeit, a két- három és többemű hangkapcsolatok affinitásviszonyait és kötöttségüket a fonetikai pozíciókban, a szótagtípusokat és a fonémaeloszlást, a hangkapcsolatnak a szótagban, a morféma- és szóalakfelépítésben való részvételét, egyszóval a magyar nyelv fonotaktikai szabályait összegezi (A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei: MFF. 8. sz. 63–86). A témakörhöz csatlakozik a Füzetekben VÉRTES Ö. ANDRÁSNAK a tőle megszokott sokoldalú, történeti, lélektani és stilisztikai tényezőket s a kérdés kutatástörténetét is felölelő pásztázása (A szótag: MFF. 2. sz. 73–89).

A magyar beszédhangok és hangkapcsolatok akusztikai szerkezetének mind ez ideig a legteljesebben feltárt paramétereit (a rövid mássalhangzók frekvencia-, idő- és intenzitás szerkezetét CV, VCV és VC kapcsolatban, valamint a csatlakozó magánhangzó intenzitás- és frekvenciaadatait az átmeneti fázisban s úgyszintén a hangzók szintézisének adatolását OVE III. szintetizátorhoz) közli OLASZY GÁBOR — „A magyar mássalhangzók és a mássalhangzó — magánhangzó-kapcsolódások akusztikai szerkezetének analízise és szintézise” (MFF. 10. sz. 46–83). A szerző a vizsgálat egészében az „analízis szintézissel” eljárást alkalmazta, s a nyert értékek alapján mindegyik mássalhangzót egy vagy két szintetizált mintaszóban is előállította. Az előbbieken ismertetett dolgozatok egyes tételeit OLASZY vizsgálatai igazolják, mások kiegészülnek vagy módosulnak általuk. Többek közt a zöngés és a zöngétlen zárhangoknak (különösképpen a *k*-ra vonatkozó, l. 76) táblázatba foglalt jellemzői vagy a két nazálisnak csak a magánhangzóátmenetben fellépő különválása a hangsorban sokatmondóak. A közölt hangleírások felhasználásával jól hangzó magyar szavak és mondatok szintetikus előállítása vált lehetővé 1980-ban. (A kérdéskörre vonatkozólag lásd úgyszintén: BOLLA KÁLMÁN, Folyamatos beszéd szintetizáló rendszer magyar nyelven [VOXON]: MFF. 10. sz. 118–128).

2. Amint e dolgozat elején utaltunk rá, az invariánsra, mintára vonatkoztatásnak — amelyet összetettségében, lépcsőzetességében és átváltásaiban kell felfognunk — egyik módja a nyelvközinek a figyelembe vétele. S ilyen összefüggésben mi sem természetesebb, hogy a fonológiai kérdések épp az MFF. 5-ik kötetében — Interlingvális hangtani egybevetések. (1980.) — kerülnek előtérbe.

A szegmentálisnak a körzetében SZENDE TAMÁS az elemi fonetikai-fonológiai egységek egyetemességének elvi jelentőségéről értekezik ('Egyetemes fonetikai-fonológiai' egységek kutatása és értéke a nyelvközi fonológiai összevetésben, 29–39); kifejti, hogy ezek egyetemességét már a fonológia kialakulásakor is feltételezték, JAKOBSON koncepciójában pedig annak szerves tényezője lett, ebben ugyanis univerzálé jellegűek az alapvető oppozíciók, illetve az így létesülő magánhangzó- és mássalhangzóháromszög. S bár az elemi háromszögek univerzalizitását egyes nyelvek tényei csorbíthatják (az arabban valóban hiányzik a $|p|$, a magánhangzók alapviszonylatát pedig illetéknéppen az újperzsa bontja . . .), mindez az összevető fonológiai vizsgálatok és az univerzálékutatás szempontjából nem semlegesíti a jakobsoni elképzelést. A szerző a vizsgálódások egy másik csoportjaként említi a „következtetésszerű fonológiai univerzálék”-at felfedő elemzéseket, tehát azokat, amelyek egy oppozíciónak és tagjainak meglétéből vagy hiányából a társítható fonológiai jelenségeknek egyetemes érvényét mutatják ki. A továbbiakban „önálló, egyben meglehetősen heterogén csoportba” gyűjthetőknek mondja azokat a fonetikai-fonológiai univerzálévizsgálatokat, amelyek „valamely egység meglétét vagy hiányát, milyenségét egy az elemek összességét magában foglaló rendszer belső erőterének szabályaiból vezetik le” (31), s „távoli kezdőpontként” tér ki e vonulatban a lehetséges humán hangképzést és -észlelést mint a hangrendszer szubsztanciális bázisát értékelő koncepcióra, majd a szűkebb értelemben vett rendszertani viszonylatokból eredő — vagyis az egyes fonológiai iskolák rendszerkonstituáló eljárás módjára alapozott — univerzális és kontrasztív jellemzőket szemlélteti, elismerve a nyelvközi összevetés feltáró értékét. Záró következtetésként azonban megjegyzi: „Az összevetésben figyelembe vehető jegyek egy hányada kétségtelenül minden nyelv fonémarendszerének egyetemes tagja: minthogy minden nyelvben vannak magánhangzók és mássalhangzók, minden fonémarendszer fonológiai leírásának eszköztárában szerepel a {magánhangzós} és a {mássalhangzós} jegy. Ez azt sugallja, hogy ebben és a hasonlóan univerzális jegypárokban egyetemes fonetikai-fonológiai egységet lássunk. A helyzet azonban az, hogy lettek legyen bár ezek a disztinktív jegyek mégoly univerzálisak is az összes emberi nyelv vonatkozásában, nem merítik ki a fonetikai-fonológiai e g y s é g fogalmának minden kritériumát, hiszen önmagukban soha nem jelennek meg, következésképpen ezek a l k o t ó r é s z, nem pedig e l e m jellegűek (vö. SZENDE 1976, 69–70). Ilyenformán e tárgykörben önálló helyük nem lehet” (i. m. 33; kiemelés tőlünk [Z. L.]).

A hangtani-fonológiai univerzálékra irányuló mindhárom gondolkodásmód kölcsönösen kiegészíti egymást, s egységbe is foglalható. A sajátos szembeállítás ezekkel a negyedik irányzat képviseli, abban a változatában, amelyet a szerző két indiai nyelvész kezdeményezéseként ismer, s az absztrakció abszolút fokának megfelelő „metafonológiai” szintűnek nevez. Az ilyen típusú eszmefuttatásban ugyanis nem a természetes nyelvek fonológiai egységeiben és ejtési gyakorlatában kimutatható egyetemes mintákról van szó, hanem egyfajta „lételméletükről”, amelyben meghatározandó a beszédstruktúra alapelve, az a legkisebb egység — ún. alfafonoid —, amely minden nyelvileg fölhasznált beszédelemben megvan. Kiszabásához a szerzők a legkisebb szükséges időtartamot s az abban kiteljesedő közlésnek közegeit (a fizikai jelzés létrejöttének és befogadásának tényezőit) veszik igénybe, anélkül hogy e fizikai időtartamot másképpen mint fiktíve értékelnék. Ezt már az is gátolja, hogy a beszédjelenség három közegének időtartamigénye nem azonos. Sejtbiológiai tel-

jesítménybeli határértékek, valamint az ember észlelési kapacitásának mutatói segítségével azonban kalkulálható egy olyan legkisebb időtartam, amelybe mindhárom közeg alsó határértéke belefér. Ez az „alfafonoid alapreprézenciójának kulcsintervalluma” (37); egységnyi fizikai jelzést, egységnyi élettani működést és egységnyi észlelési-értelmezési műveletet tartalmaz. SZENDE az ilyen konstruktumot, amennyiben hozzárendelhetővé válik a konkrét beszéd-tényekhez, a kontrasztív fonológiai vizsgálat számára a disztinktív jegyeknél alkalmasabbnak gondolja. De a szerző az elvontság hasonló szintjéig hatóként értékeli BOLLA koncepcióját, amelyet idézett tanulmányából (1976.) ismerünk, s amelyre az ismertetés ismertetéseként itt is célszerű még egyszer kitérnünk. BOLLA ebben a közlésfolyamat egyes síkjainak, metszeteinek megfelelően határozza meg a beszédszignál egységeit: a kódolás szakaszában a központi idegrendszer sejtbiológiai folyamatában keletkező — neurémát, a beszédszignált a képzés fiziológiai szintjén megvalósító — kinémát, a szignált a levegő közegében továbbító fizikai jellegű — akuszmát, a szignál felfogásakor a hallás szervében keletkező akusztikai-pszichofiziológiai jellegű — szonust s dekódolás-kor az agyközpont halántéklebenyében végbemenő sejtbiológiai folyamatnak az eredményét, a beérkeztető neurémát. SZENDE a konkrét kutatási tények alapján fenntartással él a beszédlánc síkjainak, egységeinek a modellben túlságosan is közvetlen csatlakoztatásával szemben, s főképpen a kinéma szintjén szemléltetően követhető illeszkedési hiátusokra hívja fel figyelmünket, legfőképpen pedig a beszéd folyamatban, ejtési konfigurációkban rejlő „elővételezésre” (anticipációra) mutat rá, ahogy az például a fonémarealizálások pozicionális kötöttségeiben és következősi valószínűségük folytán is megnyilatkozik. Mindazonáltal a modellt használhatónak és jelentősnek minősíti. Amit a modellből hiányzó fonológiai síkkal és egységgel kapcsolatban mond, hogy tudniillik BOLLÁnak „ama szigorúan alkalmazott ismértvéből következik, hogy semmit nem vesz föl, aminek rögvést meg ne tudná nevezni élettani-anyagi megfelelőjét és a beszédláncban a legköznapiabb értelemben vett helyét, térbeli paramétereit”, s hogy a fonológiai tényezők így „mindegyik láncszemben benne vannak” (34), lényege szerint — amint arra utaltunk — a kísérleti fonetikus beállítottságának felel meg. A fenti ismértv szó szerint azonban a sztoikusoknak a nyelv teóriáját magába foglaló dialektikájából, logikájából ismert „foné” és „szémainon” (a saussure-i „jelölő” előképének) fogalmát juttatja eszünkbe. Ezeknek — észlelhetőségük alapján, szemben a nem materiális jelentéssel, „jelölttel” (szémainomenon, lektón) — valós létezését tulajdonítottak, ahogy azt legutóbb TELEGDI ZSIGMONDnak a témával foglalkozó tanulmányában is megtalálhatjuk (Zur Herausbildung des Begriffs 'Sprachliches Zeichen' und zur stoischen Sprachlehre: *ALingu.* XXVI, 267–305; [a „szémainomenon” jellegéről l. 282 és másutt]). Megjegyezhetjük még: BOLLA a „szoros értelmezést” a nyelvközösség kollektív tudatában létező szemiotikai rendszerre való hivatkozással (l. A beszédhang fonetikai definíciója: *MFF.* 9. sz. 9), továbbá a fizikai-akusztikai szerkezet és a nyelv fonológiai-fonetikai szervezetsége közti feszültség bekalkulálásával módosítja (vö. Folyamatos beszédszintetizáló rendszer magyar nyelven [*VOXON*]: *MFF.* 10. sz. 118).

HAJDÚ PÉTERnek a fonéma–beszédhang nyelvközi megfeleltethetőségéről szóló tömör problémakifejtése (Rokon nyelvi fonológiai rendszerek egybevetése 17–21) a hangjelölés metamorfózisaiából s egységességének hiányából következő bizonytalan fonematizálást dokumentálja az uráli nyelvekben. Fonológiai összevetésükben járható útnak épp a megkülönböztető jegyek alap-

ján kidolgozott KATZ-féle eljárásmodot tekinti, s az ilyenmű feldolgozáshoz a redundáns jegyek kiszűrését szolgáló leírást, példát közöl.

Mind az egy nyelven belüli (a beszédhangnak ideális és a hangkörnyezetben, továbbá férfi és nő ejtésben, valamint a gyermekhangban módosuló fonetikai paramétereit számításba vevő), mind a nyelvközi kontrasztív szempontoknak a bevonásával az átírás, lejegyzés körülményes voltára mutat rá, főképpen a jelentősen eltérő formánsszerkezeteket is egyazon magánhangzómintához rendelő APhI jelöléssel kapcsolatban VÉRTES O. ANDRÁS (A fonetikus írás egyetemessége és a kontrasztív fonetika 70–6). A cikk BOLLÁnak ugyancsak az egyetemességet szorgalmazó állásfoglalását idézi (l. A fonetikus írás: MFF. 2. sz. 7–23), s ha a két írást „párbeszédként” olvassuk, a kérdést a „szükséges, de nem elégséges”-nek s egyben a fonetikainak és a fonematikusnak függőségében követhetjük. Hisz például mindkét szerző az APhI effajta kettősségére utal, s nyelvek szerinti adaptálását igényli (BOLLA i. m. 13; VÉRTES i. m. 73), miközben az illeszthetőségbe mindenképpen belejátszik a fonetikainak és a fonológiaiak a feszültsége, sőt azt BOLLA az átírás elveként is elfogadja: „A beszéd folyamat fonetikus lejegyzése tehát korántsem jelenti a hangsor csupán fizikai (akusztikai és artikulációs) sajátosságainak megjelenítését, hanem annak megszűnését, rendezettségét, funkcionális értelmezettségét is”, „... kifejezi ... e hangzástípusok hangsorépítő és fonémarealizáló szerepét” (uo. 9).

S tulajdonképpen e feszültség jelentkezik IMRE SAMU jegyzetében is (A magyar nyelvjárások néhány fonológiai kérdése 22–8), amikor a klasszikus fonológia elvével szemben a nyelvjárások fonémarendszerének leírásában bizonyos engedményeket kíván; szembetűnő például a zárt *ē* fonémaszintű érvényességének pártolása olyan nyelvjárásban, amelyben ugyan oppozíció nélküli, de egyes szavakban kizárólagos használatú (i. m. 26). HONTI LÁSZLÓ az MFF. e kötetében azt bizonyítja, hogy az északi vogul és az északi osztyák magánhangzórendszer azonossága belső, fejlődési konvergencia, s nem az érintkezés, egymáshatás eredménye (Az északi obi-ugor nyelvjárások fonémarendszerének összevetése 90–9). BANCZEROWSKI JANUSZ (A lengyel és a magyar vokális rendszer egybevetésének néhány kérdése 117–29) a lengyel és a magyar magánhangzók fonetikai hasonlóságát és eltérését, kölesönös „helyettesíthetőségüket” követi, s a lengyel magánhangzók nazalizáltságának leképezéseként a magyarban a nazális mássalhangzók csatlakoztatását ajánlja. KOLBEJEV V. I. írásának (A csuvas és az orosz magánhangzók egybevető akusztikai elemzése 130–8) metodológiai erénye a vonatkoztatási háttérnek és a leírás módszerének egyöntetűsége és egyszerűsége. P. TÁLOS ENDRE fejtegetésében (Fonológiai szabálykölesönzés a cigányban 152–8) hangsúlyozza a cigány nyelv vizsgálatának általános nyelvészeti jelentőségét, s a felsorakoztatott tények tükrében meggyőzően bizonyítja, hogy sajátos areális helyzete, érintkezése a különböző típusú nyelvekkel — mondjuk azt, hogy ezekkel szinte vegytani kísérlet jellegű összerázódása — mennyi tanulságot nyújthat. Tételvezetően a változások benne elsősorban olyan felszíni szabályokat érintenek, amelyeknek valamilyen párhuzama megtalálható a környezeti nyelvekben. TÁLOS először a hehezetségi oppozíciónak ilyenén módosulását mutatja be az amerikai kelderaiban és a finn cigány kreolizált változatában. (Mivel az európai nyelvekben ez az oppozíció általában hiányzik, a cigányban itt megőrződik, bár feltételezhetjük, hogy a *h* nélküli nyelvek areájában kihagy, máshol pedig csökkenhet a megterheltsége.) A szerző ezenkívül a balkáni nyelvekből ugyan csak ismert *ř* — *r* oppozíciónak az alakulását és a magánhangzókquantitás sze-

rintit taglalja sokrétű függőségében. Ez utóbbit teljes mértékben újnak, szerzettnek minősíti; a cigányban a szókölcsönzéssel meghonosuló fonemikus hosszúság folyamányaként figyelhetjük meg, miként szűnik meg egyrészt a más-salhangzókiesést, illetve vokalizálódást-nyúlást törő szabály érvénye, másrészt — mivel az egyes szóalakokban csupán allofón hosszúság funkciótlanul és zavaróan tűnhetne fonemikusnak — miként rögzül a kvantitást váltakoztató alakokban az egyiknek, a grammatikailag jelöletlenebbnek kvantitás-értéke.

KASSAI ILONA a „sva” kérdéskörével foglalkozó egyik korábbi vizsgálatát (Sva-jelenségek a magyar beszédben: MFF. 1. sz. 92 — 6) egészíti ki konfrontatív elemzéssel (Sva-jelenségek a francia és a magyar beszédben 139 — 52). A *svá*-nak (= szanszkrit svarabhakti) nevezett hangjelenségnek francia és magyar változata más nyelvekkel szemben — bár felépítésének sajátágaiban lényegében nem különbözik — abban tér el, hogy nem fonematizálódhat (más nyelvekben mint redukált hangzó fonémavariánsként is gyakori). Akusztikai felépítésében a hangrendszer többi hangjától a határozott jellemzők hiánya különbözteti meg; a svának a magyarban az *ø* szóródási sávjával lefedhető formánsfrekvencia-értékei közel esnek a francia *ə* és *o* s úgyszintén G. FANT szintetizált semleges magánhangzójának frekvenciáértékeihez; DÉCSY (1977.) a mintát egyenest őshangnak minősíti . . .; de a nagy szórás ellenére az adatok összevetéséből kitűnik, hogy az *ə*-nek vannak specifikus akusztikai jellemzői is, amelyek a semleges hangszínt létrehozzák (147). Sorra véve a magyar svának és a franciában túlnyomórészt etimologikus jellegű s az írásban is megőrződő szelvény (e instable, caduc, „muet”) jelentkezésének tényezőit, e tekintetben is nagymérvű egyezést állapíthatunk meg (képzésbeli kényszer két egymást követő mássalhangzó kapcsolatában, pl. *gənom*, gondos ejtésükkor a természet-szerűleg meghosszabbodó átmenet következménye, szó- és morfémahatár szándékolt érzékeltetése, három és négy elemű mássalhangzótorlódásokban a kieséssel veszélyeztetett hangzó [*mutəzdəmeg*] megóvása, a zöngé megtartása szóvégi mássalhangzó lecsengési szakaszában; felléphet továbbá hezitatív töltelékanyagként mint „hangos szünet”, de erős nyomaték folytán is, a nyomatékos vagyis feszített képzéssel ejtett mássalhangzókhoz majd mindenkor csatlakozik). S ugyanezt még funkcionálisabban összegezve azt mondhatjuk, hogy e hang biztosítja a zöngés/zöngétlen oppozíciót szóvégi helyzetben, mássalhangzó közti kapcsolóelemként pedig a beszédet tagoltabbá és ezáltal érthetőbbé teszi, a nyomaték eszközeként a kijelentés egésze szempontjából emfázisjelölővé válhat, a hezitációs felhasználás a közlemény szerkesztése, a kódolás szempontjából játszik szerepet, s végül határjelölő funkciója sem kevésbé fontos. A franciában ezenkívül — tudjuk — verstani elem. Mind a csatolt hangszínképfelvételek és tanúságuk, így például a Francis Carco-i versorban „szabálytalanul” (vagy hiperpoétikusan?) megjelenő *ə* hangokat szemléltető és értelmezése, mind a hivatkozások köre, a nyelvtörténeti visszapillantás és a sokrétű kitekintés a vizsgálat vonalvezetésének, az eszközfonetikainak és a teoretikus tételezés egymásra vonatkoztatásának példás megoldása. (A témát érinti A. MOLNÁR ILDIKÓ analízise is [Hezitációs jelenségek az élőbeszédben: MFF. 3. sz. 49 — 57]).

A fonológiai kérdésfeltevés lényeges problémájának a tisztázására tesz kísérletet SZENDE TAMÁS, amikor áttekinti mindazokat az ismérveket, amelyek a fonémának és a fonémák rendszerének mint a nyelvnek és az egyes nyelveknek konstituáló és jellemző „sine qua non”-szintjét határozzák meg, szemben a generatív szemlélettel, amelyben az átírás szabályai a morfológia, pontosab-

ban a morfofonemikus szintről közvetlenül kapcsolnak át a megkülönböztető jegyekre (Az 'elvont' fonéma definíciói: MFF. 2. sz. 24–30; újabb változatban – Defining the Phoneme: Phenomenological Aspects: ALingu. XXX [1980.], 63–6). A szerző a fonémának nyelvi egység státusát ismeretelméleti, lételméleti és logikai viszonylatban fedi fel (a fonéma „önazonossága”, mint absztraktnak kényszerű részesedése a variánsokban [„az allofónok realizációs alosztályai” 27] és ugyancsak ekképpen a disztinktív jegyek közvetlen vonatkoztatási kerete), hangsúlyozza funkcionális szerepét és rendszertani függőségét („a DF-összesség egység voltát nem a disztinktív jegyek közötti belső viszonyok, hanem rendszerösszefüggések kölcsönös utalásai konstituálják. E meghatározottság a megkülönböztető jegyek nyálábját önálló minőséggé avatja” i. m. 27), azt, hogy a közlésfolyamatban elkülöníthető egységként csak a fonémák léphetnek fel, s a disztinktív jegyek ilyen önállósággal nem rendelkeznek, azaz csak „összetevők”.

Az összetevő-egység örvén utalhatunk (Z. L.) metaforikusan a kémiai elemek rendszerének és a fonémarendszernek az analógiáira, a megkülönböztető jegyek és az elemeket minőségükben (ez, amint tudjuk, a protonok számától függ, s kifejezője az elem rendszáma) meghatározó elemi részecskék korrespondenálhatóságára, olyformán, ahogy azt W. SCHUMACHER idézett cikkében is megtalálhatjuk. Eszerint – explikálását kissé átfogalmazva –, ahogy a kémiai elemek periódusos rendszerében az elem helye, az elemek csoportképzése, azaz kémiai tulajdonságaik és hasonlóságuk atomszerkezetüktől, tehát fizikai felépítésüktől függ, a fizikai-szerkezeti felépítés alapján különböznek kémiai minőségükben, s rendszerezésüket fizikai, nem kémiai kritériumok teszik lehetővé, ugyanúgy nem nyelvi, fiziológiai és akusztikai kritériumok differenciálják a nyelvi elemeket. SCHUMACHER az analógiák keresésében még tovább lép, s az elem vegyüléskészségét (amelyet a külső elektronhéj foglaltsága szabályoz) a hangzók előfordulásával, eloszlásával állítja párhuzamba a hangkapcsolatokban SOL SAPORTA vizsgálatára hivatkozva, mely szerint a mássalhangzóknál összefüggés van a megkülönböztető jegyek száma és mássalhangzókapcsolatokban való részvételük („vegyüléskészségük”) között (vö. i. m. 64–6). A „kémiai metaforát” már terjedelmi okokból sem „fordíthatjuk le” helyült részletesebben, bár a mikrofizika újabb eredményei további lehetőségeket, párhuzamokat villantanak fel... A szerzőnek azonban a kémiai minőség fizikai meghatározottságának a hangtani jelenségekben fennálló párhuzamaként megfogalmazott tétele még idekívánczozik: „Wir kommen mithin zu dem Ergebnis, dass bei den sprachlichen Elementen ein Zusammenhang zwischen sprachlicher und nichtsprachlicher Eigenschaft bestehen kann” (uo.). Mindez SZENDE összetevő-elem (egység) dilemmáját oly módon érintheti, hogy a megkülönböztető jegy a fonémában összetevő, szerkezeti részelem, de a saját paradigmájában (akárcsak az anyagi részecskék) egység lehet. S ez a kérdéssel kapcsolatban épp az egyik észrevételünk, tudniillik hogy a disztinktív jegyek szerkezetét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Tudjuk, HALLÉk a disztinktív jegyet minősítve tulajdonképpen hangtani egységnek, szerkezetét igyekeztek egyetlen megkülönböztető sajátságban megadni. A valóság viszont az, hogy a „disztinktív jegy” is megkettőződik, s akusztikai felépítésében inkább a tulajdonságoknak-jegyeknek az adott nyelv fonológiai sajátságait is tükröző, hierarchikusan rendezett és dinamikus halmaza (vö. a MIT-csoport konklúzióival szemben fenntartását kifejtő M. ROMPORTL érvelésével: Zvukový rozbor ruštiny: Acta Universitatis Carolinae. Philologica, Monographia III. Praha,

1962. 149—209; űő.: Studies in Phonetics. Prague-The Hague, 1973. 9—105; hasznos módszertani szempontokat közöl L. V. BONDARKO, Fonetičeskoe opisanie jazyka i fonologičeskoe opisanie reči. Leningrad, 1981.).

A másik észrevételünk: a „fenomenológiai” megközelítés látszólag függetlenül kíván a fonéma fogalmának történetiségétől, ami alig lehetséges. A fogalom az egyes fonológiai iskolákban más-más tartalmat nyert, illetve mindenkor az adott nyelvelmélet szerves része. Az összevetés itt fogódzót jelenthet az ’egyetemes’ felé, és egyúttal megvonja a határokat. A disztribucionalisták közül többen (például TWADDELL) csak a nyelvész fiktív eszközeként kezelték a hangtani jelenségek leírására, a prágai funkcionális nyelvészetben a nyelv releváns fonetikai vetületében is elemzendő síkjának, rendszerszerűségének egy-sége. S nincs ez másképpen a generatív szemlélettel kapcsolatban sem, amely-lyel SZENDE vitába száll. A generatív fonológiában a fonéma mint szegmentum az allofónok „taxonomikus” tárával együtt nem operatív egység. A súlypont benne a fonológiai szabályokra tevődött át, amelyek a morfémaláncot vagy szabatosabban a morfonematikus képviséletet — a fonémát mellőzve — a fel-színi reprezentáció disztinktív jegyeinek együttesévé fejlesztik (egyszóval: pszichológiai és funkcionális valóságában a morfonemikus szint van kitüntet-ve). A fonémát pártoló elgondolásokkal összevetve más az értelmezési stra-tégiája és spektruma, az alternációk levezetésében megkülönbözteti a fonoló-giai és a grammatikai tényezőket stb. Az ’elvont’ fonémát bemutató okfejtés a nyelvi jel bináris teóriáját, paradigmatis és szintagmatikus szerveződését, valamint a nyelvi rendszer kifejezett szintezettségét implicite tételezi. A disz-tinktív jegy és a fonéma kapcsolatának kérdése, az, vajon a disztinktív jegy vagy a fonéma morfémadifferenciáló-e, bizonyos formában a morféma—szó jelviszonyban ismétlődik. Ezt boncolgatja B. TRNKA, a Prágai Nyelvész-kör egykori tagja, és visszautalva az alsóbb szintre SZENDE TAMÁSSal egybeavágóan fogalmaz: „A fonológiai sík egysége a fonéma, a szó jelölője van, akárcsak a releváns jegynek . . . disztinktív, megkülönböztető funkciója van, akárcsak a fonémá-nak, de nincs közvetlen jelviszonyban a szóval, csupán a fonémán keresztül, amelynek összetevője.” (vö. Teorie znakových plánu a vztah slov k morfémum: Slovo a slovesnost. XXXIX [1978.], 223; a szerző azonban elfogadja a jel-viszony tranzitivitását). De ugyancsak szimptomatikus, ahogy a fogalmat a kézikönyvek csak az adott teória behatároltságában, esetleg metamorfózisai-ban „érik el” (I. V. BECKER MAKKAI célzatosan effajta összeállítását: Pho-nological Theory. Evolution and Current Practice. New York, 1972.; vagy A. H. SOMMERSTEIN kötetét: Modern Phonology. London, 1977.). SZENDE rokonszenves hajlama az „utolsó kérdések” iránt, amely mindkét részletezett dolgozatában megnyilvánul, és munkássága egészét is áthatja, jelentős a ku-tatások eredményének megfelelő távlatba állítása szempontjából (a Füzetek ben I. még: A hangtulajdonságok felhasználásának rétegei: MFF. 3. sz. 14—8). Tételei egy-egy fejezet helyett állnak, mögöttük mindenkor a tárgykör egé-szének jelenlétét s az összefüggések sorjázó vonulatát észlelhetjük. Így például taglalt tanulmányában többek közt helyesen emeli ki a beszédhang és a foné-ma „kölcsonös bennfoglaltságát” (i. m. 28, 30; „bidirectional mutuality” i. m. 66); vagyis az inkluzivitás iránya a fogalom terjedelme szerint: beszédhang \subset fonéma \subset morfofonéma, és fordított — tartalma szerint (vö. J. SABOL, Fonetika a fonológia. Metódy fonologického rozboru. UPJŠ, Košice, 1982. 11). S megjegyezhetjük még, hogy a fonéma értelmezését elmélyítik az újabb al-gebraikus vizsgálatok is, amelyeknek a hatvanas években talán a šaumjani

volt legismertebb változata. Ezek a szerző univerzálé-tanulmányában említett absztrakt teóriák 4. csoportjába természetszerűleg beletartoznak; az algebraikus irányzatnak az európai szocialista országokban számos jelentős képviselője van (az irányzat beható ismertetését és értékelését l.: F. H. H. KORTLANDT, *Modelling the Phoneme. New Trends in East European Phonemic Theory*. The Hague—Paris, 1972.; L. NEBESKÝ, *On the Notion of Relevant Features: The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 6. 1966. 35—43).

3. Egyazon indokból és célzattal, mint az előbb tárgyaltakat, a szuprasegmentális jelenségek vizsgálatát is a Füzetekben az interlingvális kötettel kezdve tekinthetjük át a legegységesebben, s az adott összefüggésben ismét megalapozónak bizonyul BOLLA KÁLMÁN „problémavázlata” (A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről 40—69). Bevezetésül az összevetés feltételeként tulajdonképpen a tudományos vizsgálódás általános követelményeiről olvashatunk (a vizsgálat tárgyának, a tárgy összetevőinek, rendszertani vonatkozásuknak, az egységeknek és jellemzőiknek meghatározása, mindenkor a kitűzött cél és az alkalmazott módszerek kölcsönösségében is, ez például az intonációnak a vizsgálatában mind az objektív, mind a szubjektív módszerek igénybevételeét jelenti). A szerző értelmezve a „hangszerkezet” jelölést — egyszerűsítve: 'a beszédsszignálnak az intenzitáson, az alaphang frekvenciáján, az időtartamon és a hangszínkép változásain alapuló s a hangsor szakaszaira ráépülő folyamatváltozása, illetve a felsorolt hangszközökkel előállítható hangzásstruktúrák' (41), amelyet hagyományosan az úgynevezett szuprasegmentális jellemzők fednek, vagy amelyeket a nyelv prozódiai eszközeiként tartunk számon, s nyelvileg releváns mintájuknak napjaink fonetikai kutatásában mint az intonációnak a vizsgálata bontakozik ki (42). A nyelvközi összevetés feltétele ez esetben is a fogalom egységes kezelése. Általában a dallam, a hangsúly és a tempó (időtartam) látszik elfogadottnak, s ezekhez járul még a hangszín is, de nem ritka az 5—9 komponens felvétele sem. Saját tárába BOLLA a dallamot (hanglejtésforma, hangterjedelem és hangköz, hangfekvés, a hanglejtés meredeksége), az intenzitást (szünet, dinamika), az időtényezőt (tempó, ritmus, emfaktikus nyújtás) és a hangszínezetet foglalja bele. A felsoroltaknak és elemeiknek csoportosításával pedig hát intonációs összetevőt jelöl ki (dallam, dinamika, tempó, hangszín, szünet, valamint a ritmus és az emfaktikus nyújtás, de e két utóbbi státusát nem tekinti véglegesnek; 43). A dolgozat az alakulásmódjuk leírásához szükséges tételeket és nevezéktant ismerteti (ereszkedő, lebegő, emelkedő hanglejtés és kombinációik; hangfekvési szintek, a hangterjedelem és a hangköz sáv szélessége; az intenzitásváltozásnak a dallammal analóg irányváltozásai és megnevezésük; az erősségi változás foka és szintje vagy szintkülönbsége; beszédsebesség; hangszín — ennél, szemben az előbbiekkal, amelyeknél a mérés mód objektív, a szubjektív értékelést kifejező metaforikus jelöléssel élhetünk csak: világos, sötét, préselt stb.). A szünet meghatározásában a relatív érték a mérvadó (ez az abszolút időtartam és a szomszédos szegmentumok tempója szorzatának és az időtartam mértékegységének hányadosa), de a szerző eközben számol a szünet realizálódásbeli sokarcúságával is. A ritmushatást a szótagok időtartamviszonyaihoz kötődése alapján, de további részletezés nélkül, kísérleti jelleggel veszi fel az intonációs eszközök közé, s az emfaktikus nyújtást mint lehetséges tényezőt említi.

Dolgozatunknak az ismertetett anyaggal korrespondáló téziséből következik itt is a vizsgálat tárgyának kettős kötődése, tehát egyrészt az into-

nációs szerkezetnek („hangszerkezetnek”) mint a beszédsszignál mérhető részének, másrészt nyelvi-rendszerbeli jellegének ténye és egymáshoz illeszthetőségüknek kérdése. BOLLA ezt szabatosabban mint a „kettős megfeleltetés elvét” tartja számon (i. m. 40), s a hangszerkezetre épülő nyelvi — szemantikai, szintaktikai és stilisztikai — funkciókat táblázatszerűen kísérli meg összefoglalni. A vázlat részletesebb indoklását, példákkal való szemléltetését azonban elhagyja, s így az, paradox módon, a szinte mindenre, még a koherencia biztosítására is kiterjedő lajstromozás ellenére, elnagyolt marad. (Az „emotív jelentéstípussal” kapcsolatban a főnagyi-magdicsi feldolgozásra utal; az „ábrázoló jelentéstartalom” kifejezést a közvetlen mimézis értelmében használja; vö. 49.)

Az ismertetett elemzésmód és fonetikai rögzítésének a dolgozatban kijelölt kerete kell hogy képezze a nyelv prozódiai szisztémájának és következőképp az intonáció és összetevői nyelvközi összemérhetőségének a hátterét. A csatolt példatár (az intonációvizsgálat céljaira készült stúdiófelvételek, rádió- és tévéműsorok hangfelvételeinek a szerző által kidolgozott s a Füzetekben meghonosított lejegyzésében feltüntetett „hangszerkezeti típusok”) kiindulásul szolgálhat a magyar—orosz konfrontatív intonációvizsgálatokhoz. Egyelőre a két nyelv ilyenmő rendszerjellegő összevetését a szerző feladatként említi, az ábrákról azonban bizonyos tanulságok leolvashatók. (Amint látjuk, a szerző az „intonáció” terminust a nyelvi funkció felől, a „hangszerkezet”-et pedig mint ennek fizikai-hangtani hordozóját választja; ez utóbbit nem tartjuk szerencsésen motiválnak már az angol nyelvű összefoglalásban olvasható és természetszerűleg internacionális nevezéktanhoz — „suprasegmental construction”, „intonational construction” — viszonyítva sem, s a Füzetekben az intonációval foglalkozó írásokban általában nem merül fel.)

Programszerűen képviseli a beszédintonáció vizsgálatát a sorozat 3. füzete. Ebben találhatjuk meg a közölt példamondatra (és csak így) az intonáció szerkezeti egységének a kijelölését (l. BOLLA KÁLMÁN, A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése: MFF. 3. sz. 19—30; beszédszakasz = intonációs szerkezet, vö. i. m. 24—5). A beszédlánc, szöveg szakaszokra tagolásának fonetikai és nyelvi szabályait a tanulmányok explicit módon nem elemzik. A mondat-kijelentés szakaszolásának, intonációs tagolásának ismerveire vonatkozólag a magyar szakirodalomban rávezető FÓNAGY IVÁN „Áthajlás, szünet, szerkezet” (NyK. LXIX, 313—43) című közleménye, de a jelenség nyelvközi érvényességére is támaszkodhatunk. A kényszerű vagy lehetséges szakaszhatár — szünet vagy más intonációs allofónja — által ki-szabott mondatszakasz, beszédszakasz alakulását bizonyos szótagszám szerinti numerikusság, illetve a szakasz illető telítettsége, a szintaktikai szerkezet, valamint a mondat aktuális tagolása határozza meg. Eszerint a szövegben szakaszhatárt jelöl a központozás (főképpen a spontán beszédben azonban a tagmondatot kezdő kötőszó a megelőző szakaszhoz csatlakozik); egy szakaszba foglaljuk rendszerint a kéttagú jelzős szerkezetet, az alaptagot és szoros határozóját, az értelmező jelzőt és értelmezettjét, szótagszámtelítettségen belül a kéttagú mondatot, a kéttagú mellérendelő szó szerkezetet és a közbevetést. FÓNAGY, aki idézett tanulmányában főképpen a szó szerkezetben fellépő szüneteket vizsgálja, meggyőzően bizonyítja a bővítményes birtokos jelzős szintagma modellértékű kettéválását; s hasonlóképpen viselkednek más bővítményes és többtagú szerkezetek is. Mindaz, amit a főnagyi tanulmányból a szórend és a szünet kapcsolatáról, továbbá a szünetre következő szó hirtartalmá-

ról megtudunk, például hogy a kiemelt bővítmény magához ragadja az igei állítmányt („*A kedvéért szokott le | | a dohányzásról*” i. m. 335), a mondat aktuális tagolását érinti, amelynek az intonáció egyik fő eszköze. A kérdéskör klasszikus feldolgozása F. DANEŠ munkája (Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha, 1957.; angol nyelvű összegezése: Sentence Intonation from a Functional Point of View: Word XVI [1960.], 34—54; FÓNAGY IVÁNNAK a kérdéskört taglaló dolgozatai közül l. még: Zur Gliederung der Satzmelodie: Proceedings of the Fifth Intern. Congr. of Phonetic Sciences. Münster, 1964.; Basel—New York, 1965. 281—6).

Mivel a hanglejtésnek—intonációnak szembeállítható és így rendszerjellegű grammatizált mintája a mondatmodalitás alapvető oppozíciójának, a kijelentő és a jelöletlen kérdő mondatok közötti különbségének a kifejezője, ennek az egy nyelven belüli és az összevető vizsgálatokban egyaránt kulcspozíciója van. FÖLDI ÉVA jegyzete (A kérdés kifejezésének intonációs eszközei a magyarban és a lengyelben: MFF. 5. sz. 109—16) a kiválasztott lengyel mondatok intonációját a BOLLA-féle ábrázolást alkalmazó átírással dokumentálja. A témakörben írt másik dolgozatában (A lengyel beszédintonáció elemzése szintézissel: MFF. 10. sz. 129—52) a címben megadott módszerrel, tehát a hangfelvételek mellett pusztán a szupraszegmentális jegyeket tároló szintetizált szerkezeteket is elemezve, követte a lengyel kijelentő, kérdő és felszólító mondatok dallam-, intenzitás-, tempó- és ritmusbeli sajátosságait. Az egymással szembeállítható intonációs jelenségeket a mondatmodalitás megkülönböztetéséhez a szerző elégségesnek minősíti, s kiemeli a lengyel beszédnek a magyarral szembeni nagyobb hangterjedelmét.

GÓSY MÁRIA percepció hanglejtésvizsgálatainak (Egy percepciós hanglejtésvizsgálat: MFF. 3. sz. 58—67; Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és a nyomaték percepciójában: MFF. 4. sz. 119—36) tanúsága szerint imitált dallam percepciójakor (a tesztesztben a kísérleti alanyoknak fel kellett rajzolniuk a dallam menetét, figyelembe venniük a hangterjedelmet és a hangfekvést, jelölni a nyomatékot, valamint hozzá kellett társítani az adott dallamhoz egy lehetséges mondatot, illetve mondatfajtát) egyöntetűen csak a jelöletlen eldöntendő kérdés dallamát ismerjük fel, más dallammintáknál csak bizonyos valószínűséggel számolhatunk. GÓSY a frekvenciacsúcsnak az intenzitástól függetlenül hangsúlykénti felfogását s a dallam meredekségének, vagyis a kontrasztnak természetszerűleg meghatározó jellegét állapítja meg. A közölt adatokból kivehetően tűnnek elő a modalitásbeli „átfedődések” is. Számos releváns mozzanatot igazol GÓSYNAK a nyelvközit igénybe vevő kísérlete (Az intonáció percepciója összehasonlító vizsgálatban: MFF. 5. sz. 100—8). Egy 13—13 megoszlásban magyar és orosz anyanyelvű, de a másik nyelvet is ismerő csoportban az intonáció öt összetevőjének, a dallamnak, hangsúlynak, tempónak, a szünetnek és a ritmusnak az azonosítását vizsgálta mindkét nyelvben. (Az egyes intonációs eszközök észlelését megállapítandó, öt-öt példamondatot szerkesztettek, tehát például a dallamot öt magyar és öt orosz mondat által tesztették, miközben a két nyelvben hasonló dallamszerkezetű mondatokat választottak ki.) A kísérlet célja ezek szerint annak a felmérése volt, mennyire befolyásolja az anyanyelvi percepciós bázis az intonációs tényezők iránti érzékenységet. Így többek közt a magyar eldöntendő kérdésben és orosz intonációs megfelelőjében az orosz anyanyelvűek nem tudatosították kellő mértékben a dallamvég ereszkedését, vagy a magyar anyanyelvűeknek az orosz nyelvűekkel szemben a szünet fontosabb intonációs elemnek bizonyult. S a

hangterjedelem, hangfekvés, a hangsúly, a tempó és a ritmus érzékelése is mind az anyanyelv percepció bázisának jellege szerint módosult.

KASSAI ILONA az 1,2–1,8 éves kisleánya „mondataiból” mingográfhoz csatolt frekvencia- és intenzitásmérővel készített dallam- és frekvenciagörbéket értékel, részletezve az akusztikai inger érzékelésének törvényszerűségeit, s definiálva az alapfogalmakat (Gyermeknyelvi dallamminták: MFF. 4. sz. 147–71). Megállapítja, hogy a beszéddallam a gyermek nyelvében az első szupraszegmentális eszköz, amely a többit megelőzve kifejezi a kommunikatív szándékot, azaz jelzi a modalitástípusokat mint közlési kategóriákat, a közlés szerkesztettségét, és biztosítja aktualizálását. Mind funkciójában, mind realizálásmódjával kifejezetten különbözik ezektől a játék-kategória, amelyben a gyermek magára a hangadásra irányul. A tanulmány vázolja az appercepció általános szabályait, s az intonációnak általános nyelvi jelentőségét világítja meg gyermeknyelvi formája alapján. Ekképpen folytatása a szerző egyik korábbi írásának (Az intonáció szerepe a gyermeknyelvben: MFF. 3. sz. 80–3), amelyben a hanglejtésnek a fonemikushoz viszonyítva elsődleges szemantizálódását mutatja be közvetlenül és megragadóan, s az eszköz ösiségjellegét bizonyítandó, nem feledkezik meg a zooszemiotikai kutatásokról sem. A témával kapcsolatban ötlök fel bennünk teljes egészében FÓNAGY IVÁNNAK a „természeti kódról” szóló elmélete (l. A stílus hírtéke: ÁNyT. I, 91–123 és másutt), mindaz, amit a dallamnak a funkcionálásáról, a diszkrét-nyelvi és a folyamatos-affektív közötti oszcillálásáról mond (Üő., A magyar beszéd dallama. Bp., 1967. 306–13 és Öregség. Bp., 1974. 55–62, 80, 207 és k.).

A fentieket szervesen egészíti ki KASSAI ILONÁNAK a hangsúly ontogenézisét taglaló tüzetes feldolgozása (A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvben: MFF. 7. sz. 156–74). Ebben az előbbi vizsgálódásban is elemzett gyermeknyelvi mondatoknak-kijelentéseknek („megnyilatkozásoknak”) intenzitásértékeit teszi a többi akusztikai paraméter tekintetbe vételével vizsgálat tárgyává. Kellő körületekintéssel tisztázza az alapfogalmakat (hangerő, hangosság, hangsúly) s a megfeleltethetőséget a hangsúly és fizikai jelzése között, elemzi az alapfrekvencia változásainak részvételét a hangsúlyélmény kialakításában; a magasság és a hangerő kölcsönösségében a frekvencia elsődlegességét igazolja, követi az időtartam szerepét, és elfogadja a szünet és a hangsúly egymáshoz kötődésének tényét. A hangsúlyos pozícióknak egy húsz főnyi csoporttal végzett tesztezésekor a közlési kategóriákat (jelentés, kérdés, felszólítás, felhívás), valamint a játékkategóriát exponáló egy-, két-, három és többszótagú egyszavas és kétszavas nyilatkozatokban szembetűnően tükröződik, ahogy a gyermek univerzális hangsúlykezelése (a hangsúllyal megcsinál mindent, amit a nyelvben meg lehet csinálni) egyben magába foglalja az egy nyelven belüli szabályozottságot, illetve afelé fejlődik. Így például jelentős mértékben használja fel a gyermek a hangsúlyt homonim kifejezések megkülönböztetésére (a második szótagján is hangsúlyos *tűz* más, egyébként homofon szavakkal szemben a „tiktak”-ot jelentette). A gyermeknyelvi szekvenciákban az első vagy az utolsó szótag hangsúlya gyakori, s az utolsó szótagon jelentkezőt funkcionálásában a szerző a kapcsolattartás eszközének véli. De szinte mindegyik tétel, akár a szótagnak mint a gyermek beszédében a legtermészetesebb és a legközvetlenebb „nyelvi” egységnek és szerkezetnek jelentés megelevenedéséről, lexematizálódásáról vagy morfematizálódásáról szóló (kétszótagos szavak második szótagjában), a nyelvnek egyetemes szerkezeti-működési lehetőségeit villantja fel, azoknak mintegy prototípusaként. S végeredményben

a játék-kategória — mint a nyelvpróbálgatás, -tanulás egyfajta modellezése — sem öncélú, hisz a nyomatékkal kiemelés, amely a ritmikai játékokban valamely szekvenciárészt a többi fölé rendel, a nyilatkozatszerkesztés, -tagolás, a mondat- vagy szakaszhangsúly alkalmazását egyengeti. A vizsgálatokat összegezve KASSAI megállapítja, hogy a gyermek beszédfejlődésének e szakaszában a hangsúly kétségkívül jelen van, s hogy nyelvhasználatában „a szóhangsúly szuverén funkció” (163). Különösképpen az egyszótagú közlésben és kérdésben mutatkozik meg, ahogy a hangerő vezérlése a dallammal párhuzamosan ívelődik, de a többi kifejezésben is túlnyomórészt azzal bizonyos interakcióban s tendenciaértékűen az adott modalitás szerint igazodik.

Nem mondunk újat, amikor kiemeljük, mennyire fontos az intonáció kutatásban a nyelvjárások vizsgálata. Tudniillik a nyelvjárási rendszer vagy változatok tükrében a köznyelvit is szabatosabban ismerhetjük meg, vehetjük észre benne az egyébként elfedettet. B. FODOR KATALIN közlésében (Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról: MFF. 3. sz. 73–80) elsősorban a többi nyelvjárástól és a köznyelvitől jelentősen eltérő északi-csángó sajátosságairól tudósít (az igeikötő hátravetése és hangsúlyossá válása egyszerű kijelentő mondatban, mind az eldöntendő, mind a kiegészítendő kérdésnek az utolsó szótagban hirtelen felszökő dallama, az érzelmileg aláfestett beszéd markáns intonációs jelzései stb.; s mindez — tegyük hozzá — a felidéző-azonosító és kifejező stilisztikai funkció regisztrálásán túl rendszertanilag is értékelhető).

A Füzetekben közzétett hanglejtésvizsgálatoknak rendező keretét nyújtja BARTÓK JÁNOS dolgozata (A négyféle kérdő hanglejtés: MFF. 1. sz. 97–103). Ebben didaktikai célzattal a lényeges mozzanatokra összpontosítva állítja össze a leginkább meghatározottnak és meghatározónak, a jelöletlen eldöntendő kérdés hanglejtésének négy alaptípusát (tulajdonképpen variánsát). Megoldásai és indoklásuk a CSÚRY BALINTTÓL FÓNAGYIG terjedő (illetve fónagyi-magdicsi) feldolgozások tükrében is helytálló (a levezetésben megtartja a kérdő dallam háromszögletes végződését, felfedi a hangsúlyozási szakasztól való függőségét stb.). Ezzel kapcsolatban jegyezhetjük meg, hogy például a két szóból álló három szótagú hangsornak („Azt hiszi ?” — „Azt hiszi?”), illetve a hangsúlyhelyzettől függő kétféle dallammenetének és a suttogott „Étette?” — „E tette?” hangszínképében jelentkező „mímelő” formánsemelkedésnek (l. FÓNAGY, Suttogott dallam: Nyr. XCII, 253–62) egymásraveztetését mennyire instruktív, vagy kitérhetünk arra, hogy a 3. és 4. típusú dallammin-tárból is számunkra az intonáció — s ezen belül a dallam — szerepe rajzolódik ki a mondat aktuális tagolásában („Felment a hegyre?” [a határozó a fókusz] — „Felment a hegyre?” [az igeikötő a fókusz]: 100, 101). Általánosabb összefüggésben rávezető az is, hogy BARTÓK kifejti, miszerint a kérdés valójában a felszólítás egyik esete, s ezt a német nyelvű összefoglalásban azzal toldja meg, hogy felszólító alkatában a pásztorok állatterelő intonációjához hasonlít, és utal az intonáció archaikus eszközvoltára.

E harmadik témakörünk vizsgálatát még további tanulmányok egészítik ki (VINCZÉNÉ BÍRÓ ETELKA—SUBOSITS ISTVÁN i. m.; VASSNÉ KOVÁCS EMŐKE—KASSAI ILONA, A hadaró beszéd dallama: MFF. 3. sz. 93–100; OLASZY GÁBOR, Új módszer a beszéd intonációjának perцепciós vizsgálatához: MFF. 2. sz. 108–13; Uő., A magyar beszéd intonációs vizsgálatának eszközfonetikai háttere: MFF. 3. sz. 101–9). SZENDE TAMÁS sokrétűen mutatja be a szünetnek mint szupraszegmentális zérómorfémának az alapfunkcióját és a ráreagáló funkciókat, realizálásbeli sokarcúságát és ilyenén összefüggését az

intonációval, elhatárolva a szünetet a vele érintkező, úgyszintén delimitatív, de morfemikus határjelzéseket rendező s kizárólag a szótagstruktúrához kötött junktúráról (A szünet és a junktúra: MFF. 4. sz. 7–32).

Végül egy rendkívül ráfogó, a szerző eredeti felfogását tükröző írásról számolhatunk be, amely a beszédritmusnak a kérdését veti fel a hagyományos szemléletmódot megkérdőjelezendő (BARTÓK JÁNOS, Röviden a beszéd ritmusáról: MFF. 3. sz. 31–41). A beszédritmust a szerző az időtartamarányokból eredezteti, amelyeket külön-külön a szótag, illetve a szótagsor kétféle — a szótaghatárt, -kezdést és a hangzóssági csúcsot jelentő — iktusai szabnak ki. A szótagkezdést minősítve ekképpen iktusnak például a „kimondhatatlan” szótagsorban hat iktust (öt tartamot) különböztetünk meg, a szótag leghangzóssabb elemét választva azonban csak ötöt (négy tartamot). Pontos műszeres mérésekkel rögzítve a kétfajta szelvények időtartamát BARTÓK kimutatja, hogy a kétféle szelvényezettség, ritmizáltság sehol sem esik egybe, s bár a dinamikai, hangzóssági csúcsok révén egyénivé váló tartamokat hallószervünk könnyebben fogja fel, a teljes szótaghossz szerintit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Meggyőződése szerint a kötetlen beszéd ritmusát e kettős tartamhadványnak és a megfelelő arányoknak a létéből kell magyaráznunk. Amit BARTÓK a ritmusról mond, és definíciójával kapcsolatban megállapít, ahogy annak lényegét pusztán a tagolhatóságban és arányításban látja, azzal mindennemű ritmusvizsgálatban számolnunk kell; s a részletezés is releváns tényezőkre irányul. Mindazonáltal nem tartjuk eléggé indokoltnak a kötetlen beszéd ritmusát csak a vázolt „mikroszegmentálásból” levezetni. A beszédritmusban épp az értelmi tagolhatóságnak, azaz a beszédszakaszoknak mint makroszegmentumoknak numerikusan is megragadható arányai, a körülhatárolásukat biztosító jelzések és percepciójuk, valamint a szegmentumok belső rendeződése látszik elsődlegesnek. A szótagsor mikroszerkezete ezen belül válhat jelentőssé, s a kötetlen formákkal szemben talán legfőképpen a versritmusban, amelynek az elfűződését az előbbtől inkább skálaszerűségében fogjuk fel. A tanulmánynak egyoldalúan a hangsúly ismétlésére támaszkodó ritmuselméletet vitató állásfoglalásával nagymértékben egyetérthetünk, de a beszédritmus kérdésében többek közt a prózaritmus és a drámai dialógus vizsgálatának eredményeit is számításba kell vennünk. (A mondatszakasz releváns voltát bizonyítja felolvasott, kifejezetten nem ritmizált prózai szöveg percepció vizsgálatával Z. PALKOVÁ, Rytmická stavba prozaického textu. Praha, 1974.; a kérdéskörre vonatkozólag l. még: G. ČERNÝ—F. MIKO, Rytmus a vetná stavba v próze: Litteraria XI [1968.], 267–96.)

A hangos nyelv vizsgálatában két irányzatot különböztethetünk meg: a beszédakusztikát, amely a hangszignál fizikai-akusztikai sajátságait elemzi és az akusztikai hangtant, amelyben a vizsgálat tárgya (látszólag) ugyanaz, de a beszéd hangjelenségeit a nyelvi kód fonikus megnyilatkozásaként, funkcionálásaként szemlélik. Az MFF.-ben közölt tanulmányok egy része, amint azt ismertetésünkben is kiolvashatjuk, az egyik vagy a másik „pólus” közelében, másik részük inkább egy átmeneti sávban helyezhető el. A polaritás fennállását sokhelyütt a szerkesztő is hangsúlyozza, sőt: „A beszédhangsor fizikai-akusztikai szerkezete és a nyelv fonológiai-fonetikai organizációja nem fedik egymást. Az akusztikai és a nyelvi-fonetikai struktúra különbözősége folytán az akusztikus folyamatban más-más szerkezeti alapelemeket kapunk aszerint, hogy a fizikai azonosság—eltérés vagy a nyelvi-fonetikai azonosság—eltérés alapján határozzuk-e meg a folyamat diszkrét egységeit.” (BOLLA: MFF.

10. sz. 118.) A nyelvészeti vizsgálódás szemszögéből azonban, tudjuk, minden a kettő egymáshoz illeszthetőségén múlik. A nyelv fonikus arculatának nem kevésbé mint más szintjeinek és formáinak a kutatásában a jelentésből való kiindulás minősül alapvetőnek és módszertanilag célszerűnek. Más szóval: a jelölőt — bármennyire áttételesen, de mindig — csak a jelölthöz viszonyítva és azon keresztül definiálhatjuk, teljességében csak ekképpen konstituálódhat. SZENDE a fonéma körzetében élezi ki e tételt, amikor azt állítja, hogy a disztinktív jegyek semmilyen együttese sem képviselheti önmagában a fonémát, ez csak a fordított irányú és rendszerjellegű függőség alapján lehetséges (vö. *Defining the Phoneme* 64).

Az ismertetett intonációs vizsgálatok legtöbbjében ilyen jelleggel érződik a vonatkoztatási háttér bizonytalansága, bizonyos fokú hiánya mindannak, amit egyik újabb tanulmányában VARGA LÁSZLÓ kísérel meg tisztázni (l. a magyar intonáció — funkcionális szempontból: NYK. LXXXIII, 313—39). A vitatható nevezéktannak és a „dallamhídnak” mint funkcionáló egységnek a kijelölése ellenére (319, 321) a feldolgozásnak helyes az irányvétele — az intonációnak rendszerszintű, azaz fonológiai oppozíciókban megadandó jellemzés-igénye; a bevezető példás kitekintést nyújt főképpen az angol szakirodalom vonatkozásában. A tanulmány elgondolásával és tömörségével M. A. K. HALLIDAY egyik elegáns összegezését juttatja eszünkbe (*Intonation Systems in English*: A. MCINTOSH—M. A. K. HALLIDAY, *Patterns of Language. Papers in General, Descriptive and Applied Linguistics*. London, 1966. 111—33).

Saját „kontextusunkban” a tárgyalt jelenségeket főképpen F. DANEŠ (i. m.) és M. ROMPORTL dolgozatain keresztül látjuk. M. ROMPORTL az általa intonációtípológiailag a 3. típusba sorolt nyelvek (cseh, szlovák, magyar, lengyel, orosz, német, francia, angol — ezekben az intonáció mondatfonológiai eszköz; l. *Intonological Typology*: Ed. M. ROMPORTL—P. JANOTA: *Phonetica Pragensia*. III. Symposium on Intonology. Prague, 1970. AUC. Philologica 1972: 221—7) rendszerszintű jellemzőit vázolva a komplex jellegében felfogott intonációnak releváns — a közlési szándékot mint mondatmodalitást kifejező — egységét *i n t o n é m á n a k* nevezi (ez a mondatban a rematikus részt tartalmazó szakasz nyomatékos szótagjától a szakasz [mondat] végét jelző szünetig terjed). Az intonémának a nyelv intonációs rendszerének központját jelentő alapvető értelmi megkülönböztetést (jelöletlen kérdés, kijelentés, befeketlenség) biztosító disztinktív eleme: dallambeli összetevője — a *m e l o d é m a* (DANEŠ „kádenciájá”-val azonosítható, bizonyos megszorítással ennek felelne meg az, amit VARGA LÁSZLÓ a fődallam karakterének nevez; vö. i. m. 321). Az intonéma, illetve jelentésmegkülönböztető funkcionáló része — a melodéma — számos, elsősorban a szótagszámtól függő (s ilyformán tulajdonképpen „helyzeti”) variánsokban létezhet. A többszótagú variánsok az élhangsúlyos nyelvekben, mint amilyen a cseh, a szlovák s még inkább a magyar, természetesen gyakoribbak, mint mondjuk a penultimás lengyelben (vö. uő., K synonymii a homonymii intonačních prostředku: *Slavica Pragensia* XIII [1971.], 209—17). Ilyen módszertani premisszák alapján az akusztikai paraméterek hozzárendelése az intonémához, az intonéma és a non-intonéma megkülönböztetése, az érzelmi variánsok kimutatása stb. mind áttekinthetőbb és kezelhetőbb szisztémává állhat össze (l.: M. ROMPORTL, *Kadence, intoném, melodém*: *Slovo a slovesnost* XLII [1981.], 257—261; uő., *Zum Problem der Fragemelodie*: *Lingua* V [1955.], 87—108; s a fentieket is gyűjteményes kötetében: *Studies in Phonetics*. Prague, 1973. 129—176).

A hangos nyelv mindennemű vizsgálatában, a fizikai paraméterek számbevételekor sem feledkezhetünk meg arról, hogy a humán hangképzés és -percepció mennyire képlékeny, komplex és integrálódó jelenség, hogy a szuprasegmentális sajátságok vagy a beszédhang jegyei funkcionálásukban kiegészíthetők, sőt helyettesíthetők egymást (ahogy például a zöngétlen – zöngés mássalhangzópárok suttogott alakjában az egyébként redundáns feszes – laza oppozíció lép az elsődlegesnek a helyébe). Eszerint a humán hangképzés és -érzékelés, az emberi hang antropológiai és szemiotikai jellege mintegy rátapad fizikai összetevőire. Bizonyos módon ezt bizonyítja a „kardinális magánhangzók” kritikája is (magvas kifejtését l.: A. SKALIČKOVÁ, *Fonetika současné angličtiny*. Praha, 1982. 238). De JAKOBSON is az emberi hang legkisebb szemiotikai funkciójú elemének sajátos, nem pusztán csak fizikai státusát emeli ki; szerinte — mivel a nyelv hanganyaga szemiotikai eszközzé szervezett és alakított anyag, a megkülönböztető jegyeknek nem csupán szignifikatív funkciója, hanem fonikus lényege is kulturális artefaktum (vö. R. JAKOBSON, *On the Identification of Phonemic Entities: Selected Writings*. I. The Hague, 1962. 418–425, 422 és k.).

Összefoglalás helyett főképpen az intonáció kérdéskörébe fogódzva térünk vissza a dolgozatunk címében és bevezetésében idézettekhez, ezáltal is a Füzetek ismertetését elmélyítendő. S ha ismertetésünket-jellemzésünket értékelésként összegezzük, azt kell mondanunk, hogy — a sorozat a közelmúltban megjelent fonetikai tárgykörű kiadványokkal együtt a magyarországi hangtani kutatást mint a magyar nyelvészeti vizsgálódás legintenzívebben kibontakozó ágazatát tárja elénk, jelentős mértékben gazdagítja a magyar hivatkozások bázisát, s növeli a magyar fonetika súlyát nemzetközi viszonylatban; LAZICZIUS egyszemélyes budapesti fonológiai iskolája, az egyszemélyes főnagyi fonostilisztika, s kezdeteiben egyszemélyes akusztika (TARNÓCZY TAMÁS) után, mint ha kialakulóban volna egy budapesti fonetikai iskola, vagy legalábbis — a Füzetek tanúsága alapján — mind a kísérleti-fonetikai eredmények, mind a kutatók elkötelezettsége révén ehhez a feltételek adva vannak.

ZEMAN LÁSZLÓ

A konstrukciótípus állományi és használati szintje

I. Ez a dolgozat a szövegszerkezeti kutatások egyik alapkérdését emeli ki: mi az, ami a mindig új jelenséggént keletkező szövegben szerkezetileg viszonylagosan állandó (állományi szint), s hogyan értelmezhető ennek működése, alkalmi megvalósulása (a használati szint). A választ egy három éve kezdett (állami megbízással támogatott) kutatástól várjuk. Munkatársaimmal mintegy 3 ezer kisebb-nagyobb szegmentumot emeltünk ki XX. századi magyar esszéírók műveiből Kosztolányitól Németh Lászlón át Nemes Nagy Ágnesig, s ebben az anyagban vizsgáljuk a (nyelvészeti értelemben vett) logikai kapcsolás konstrukcióalkotó szerepét, a korábbi vizsgálatok alapján feltételezhető konstrukciótípusok meglétét, összefüggéseit és gyakoriságát (vö. BÉKESI IMRE, *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Bp., 1982.).

Hogy megelőzzük vagy legalábbis mérsékeljük a faktuális kutatásokban nem ritkán érvényesülő szubjektív vélekedéseket, előre bocsátjuk a vizsgálat kategóriáit:

Meghatározás¹. — A konstrukciótípus egyfajta szövegszerkezeti egység, amely többnyire tárgyas, érvelő, intellektuális műfajokban jut szerephez (1.). Formailag két (2.) logikai (3.) viszonyfajta hierarchikus (4.) kapcsolatából áll, s a főkapcsolás (5.) sorrendi cseréjével (6.) épül be a magasabb szövegegységbe.

Értelmezés. — 1. A szövegszerkezet természete többféle lehet: épülhet időre, térbeli együttlétre, asszociációkra, hangzásbeli és gondolati ritmusra, vizuális megjelenésre stb.; a szövegszerkezet itt tárgyalt fajtája az egyik legáltalánosabb. — 2. Egyikük főkapcsolás, másikuk alkapcsolás. — 3. A logikain egyaránt értjük a mellérendelő (koordinatív) viszonyfajtákat s ezek grammatikalizálódott változatait (az ún. sajátos jelentéstartalmú alárendeléseket az okhatározói alárendeléssel együtt), valamint az általános—egyes és az egész—rész viszonyát. — 4. A hierarchia az alárendelő viszonyításban grammatikai, a mellérendelő viszonyfajta esetében fontossági. — 5. A két viszonyfajta közül az tölti be a főkapcsolás szerepét, amelynek tengelyén a konstrukció elő- és utótagja szabályosan helyet cserélhet. — 6. A sorrendi csere a komponensek beépítésének legáltalánosabb eszköze.

Szemléltetés. — Az alábbi, más-más szerzőktől való különféle témájú szövegrészletek egyaránt a magyarázó (okhatározói) alkapcsolásra s az ellentétes (megszorító, szembeállító; megengedő) főkapcsolásra épülnek. E konstrukciótípus általános képlete: $(1 \rightarrow 2) * 3$. (A számok az egyes mondatok bekezdésen belüli sorszámai, a zárójelek a komprimálódást, elkülönülést mutatják, a ferde vonal a grammatikai alárendelés jele. Az egyes viszonyfajták: \rightarrow : magyarázó; $*$: megszorító, szembeállító; $/$: megengedő; \leftarrow : következtető).

A) „... (1) a szegényproletár és a szegényparaszt gyermekek közt nagyobb megegyezés volna várható, *hiszen* környezetük azonos ... (2) *Mégis* a proletárgyermekek közt több az életkoránál fejlettebb ...” — Az egyszerűsített gondolatmenet ábrája $(1 \rightarrow 1) * 2$; Illyés Gyula eredeti szövegében két komponens továbbtagolódik, ami itt nem érinti a konstrukciótípus lényegét: $[1 \rightarrow (1 \rightarrow 1)] * [2 - 2]$: „[Még egyszer vissza kell térni a statisztikai adatokhoz:] (1) a szegényproletár és a szegényparaszt gyermekek között nagyobb megegyezés volna várható, *hiszen* környezetük azonos: mindegyik csoport egyaránt nyomorban él. (2) *Mégis*, a proletárgyermekek közt több az életkoránál fejlettebb, és kevesebb közöttük az elmaradott.” (Illyés Gyula: Itt élned kell: Lélek és kenyér 618.)

B) Illés Endre alábbi szövegrészletében nem jelöli kötőszó a magyarázó alviszonyt; a konstrukciótípus ismeretében azonban nem kétséges a 2. mondat kapcsolásfajtája. (Az ábrán a betűk mellékmondatokat képviselnek; a 2. mondat kifejtő magyarázatként tagolódik tovább): $[(1/t) \rightarrow (2 : 2)] * [(1/h) - h]$: „(1) Tudom, jól tudom, hogy Petőfi és Arany levelezése inkább szorongató olvasmány. (2) Mennyi minden zsúfolódik a levelekbe: a berekedt magány, a váratlan hírnév, az irodalmi élet orvlövésai, a szegénység, a barátság, a pénz-gondok, s legforróbban mégis a két egymásba fonódó év: 48 és 49, a bizakodás s a háborús ide-oda vetettség. / (1) *De* ritka pillanatokban *mégis* olvashatom úgy leveleiket, — hogy tréfálni is tudtak, hogy hangoskodva, egymást hátba

¹A meghatározás szövegében szereplő zárójeles számok az értelmezés kifejtő tételeire utalnak.

vágva sokat tréfáltak.” (Illés Endre: Árnyékrajzok. Lord Krumppli Arthur nyelvgeése Fa-Jankóval. (Bp., 1972. 91.)

C) Az alábbi — beépített — konstrukcióban egyik viszonyt sem jelöli kötőszó: $[2 \rightarrow 2] * [3/t_1/(j_2 - j_2)]$: „(1) A kérdésre fényt vethetne a csallóközi, bácskai, esetleg még az erdélyi magyarság statisztikája is; vajon az itteni gyermekszám zuhanást követtek-e, vagy csak a lassúbb jugoszláv, szlovák visszaesést? (2) Az előbbi nem szólna föltétlen kimerülés mellett: *[hiszen]* az idegen országba jutás is lehet szaporodásgátló. (3) Az utóbbi *[viszont]* nagy erővel bizonyíthatná, hogy itt, a mi társadalmi viszonyainkban kell azt a valamit keresni, ami nem a szocializmussal jár, s a méheket ilyen mértékben bezárja.” (Németh László: Megmentett gondolatok. Elvágott kötelek. Bp., 1975. 441.)

D) Az alábbi szegmentum *mert* kötőszava grammatikai (alárendelő) szorossággal kapcsolna, ha Somlyó György ugyanakkor nem elkülönülést jelezne: $[(6/h) \rightarrow 7] * [h/8]$: „(6) Lehetőleg úgy vitázzunk, hogy eszméink koccanjanak össze. (7) *Mert* abból tán szikra pattan. (8) *De* ha érzékenységeink horzsolódnak egymáshoz, abból csak keserű égésszag marad.” (Somlyó György: Szerelőszőnyeg. Régi vita új formában. Bp., 1978. 308.)

E tájékoztató rész után térjünk át a használati, majd az állományi szint értelmezésére.

2. Az állományi és a használati szint elkülöníthetősége. — Az előző rész A)–D) pontjai alatt szemléltetett konstrukciótípusban két viszonyfajta szerepel. Az egyik magyarázatot ad: $(1 \rightarrow 2)$, a másikban ellentét fejeződik ki: $(1 * 2)$. A két kapcsolásfajta viszonyában két szerkezeti sajátosság van. Mindenekelőtt és általánosan a hierarchia: a két viszonyfajta fontossági vagy grammatikai fölé-, illetve alárendeltsége. Eszerint az $(1 \rightarrow 2) * 3$ -féle, vagyis az ellentétre épülő konstrukciótípus egészen más, mint az, amelyikben a magyarázat szerepel főkapcsolásként: $1 \rightarrow (2 * 3)$. Szerkezeti sajátosság a két viszonyfajta lineáris egymásutániséga is, az tudniillik, hogy magyarázat–ellentét, vagy pedig az ellentét–magyarázat sorrendjében követik-e egymást: $1 \rightarrow 2 * 3$, $1 * 2 \rightarrow 3$; a sorrend azonban nem önálló sajátosság, hanem kettejük hierarchikus rendjének függvénye, sőt — bizonyos esetekben — nem független a főkapcsolás szemantikai (hierarchikus vagy koordinatív) természetétől sem. Induljunk ki egy példából, s figyeljük meg a hierarchia és a sorrend összefüggéseit! Csáth Géza alábbi novellarészletének 4. mondatában szintén az $(1 \rightarrow 2) * 3$ -féle konstrukciótípust ismerhetjük fel:

A) „(3) Asztalos a megkéréskor már a legszigorúbb flörtöt űzte Ernával, mert a modern iskola híve lévén, elve volt, hogy csak azt a lányt szabad feleségül kérni, akit az ember körülményesen, apróra ismer. (4) *Erna a flörttől nem vonakodott*, mert *Asztalos tetszett neki*, de *a házasságra vonatkozólag nemet mondott*. / Asztalos után még két-három fiatalúr jutott hasonló sorsra. Erna nem dicsekedett velük. Nem a barátnőinek az irigykedésére dolgozott, saját magát akarta rehabilitálni saját maga előtt.” (Csáth Géza: A varázsló halála. Erna. Bp., 1982. 297.)

Ha eltekintünk a 4. mondata beépített helyzetétől, azt tapasztaljuk, hogy mindhárom tagmondat megjelenhetik az elvi konstrukció mindegyik helyén, a sorrendi felcserélés nem változtatja meg a konstrukció tartalmi-logikai jellegét, a sorrendi cserékkel keletkező változatok ugyanannak a tartalmi-logikai konstellációnak a megjelenési formái:

$$\begin{aligned}
 (1 \rightarrow 2) * 3 \\
 3 * (1 \rightarrow 2) \\
 (2 \leftarrow 1) * 3 \\
 3 * (2 \leftarrow 1). \text{ Konkrétan:}
 \end{aligned}$$

- $(1 \rightarrow 2) * 3$: (1) Erna a flörttől nem vonakodott,
 (2) *mert* Asztalos tetszett neki,
 (3) *de* a házasságra vonatkozólag nemet mondott.
 $(2 \leftarrow 1) * 3$: (2) Asztalos tetszett Ernának,
 (1) *ezért* a flörttől nem vonakodott,
 (3) *de* a házasságra vonatkozólag nemet mondott.
 $3 * (1 \rightarrow 2)$: (3) Erna a házasságra vonatkozólag nemet mondott,
 (1) *de* a flörttől nem vonakodott,
 (2) *mert* Asztalos tetszett neki.
 $3 * (1 \overline{h} 1)$: (3) Erna a házasságra vonatkozólag nemet mondott,
 (2) *de mivel* Asztalos tetszett neki,
 (1) A flörttől nem vonakodott.

A változatok azt igazolják, hogy a tartalmi-logikai konstelláció megőrződik; a sorrend a jelentésben csak annyiban változtat, amennyiben más-más folytatást (más-más beépülést) tesz lehetővé:

- $3 * (1 \overline{h} 1)$: folytatódik a flört,
 $3 * (1 \rightarrow 2)$: a tetszés indítékait ismerjük meg,
 $(1 \rightarrow 2) * 3$
 $(2 \leftarrow 1) * 3$: a történet a visszautasítás szálán folytatódik: [Erna] „... a házasságra vonatkozólag nemet mondott. // Asztalos után még két-három fiatalember jutott h a s o n l ó sorsra...”

B) Az alábbi példa ugyancsak azt szemlélteti, hogy a sorrendi csere lényegében változatlanul hagyja a konstrukcióban kifejeződő információ tartalmi-logikai jellegét, az ellentétes főkapcsolás két oldalát az információ megváltoztatása nélkül cserélhetjük fel:

$$\begin{aligned}
 [f \setminus 7] * [7 \rightarrow (f \setminus 7)] \\
 [7 \rightarrow f \setminus 7] * [f \setminus 7],
 \end{aligned}$$

mindkét változat ugyanis ugyanannak a következtetésnek az előtagja: $\langle [7 \rightarrow (f \setminus 7)] * [f \setminus 7] \rangle \leftarrow \langle 8 \rangle$: [Barna úr] „(7) nem hagyhatja a tápióbicskei üzletet, *mert* ha más elcsípné, akkor ötet menten megütné a guta, *de viszont* ha nem kapta meg a halasztást, akkor meg fogják büntetni, *de viszont* ha nem hagyhatja a tápióbicskei üzletet sem, *mert* ha más elcsípné, akkor ötet menten megütné a guta. *Tehát* meghagyta, hogy tudjam meg a katonai ügyosztálynál, ...”

Az eredeti tagmondatsorrend kontextusával együtt: [Barna úr] „(6) Káromkodott, hogy most jut eszébe, hogy behívták gyakorlatra, holnap kellene jelentkeznie, a kérvénye pedig, amelyben az elhalasztás végett folyamodott, még nem jött vissza. (7) Szidta az istent, hogy ez hamarabb eszébe nem jutott, és hogyha nem kapta meg a halasztást, akkor meg fogják büntetni, *de viszont* nem hagyhatja a tápióbicskei üzletet sem, *mert* ha más elcsípné, akkor ötet menten megütné a guta. *Tehát* meghagyta, hogy tudjam meg a katonai ügyosztálynál, mi lett a kérvénnyel, és ha nem kapott halasztást, akkor sürgönyözzek vagy telefonáljak Tápióbicske 3. Frenreisz Gyula úrnál, a sógoránál. Ezzel elment.” (Csáth Géza: A varázsló halála. Katonai behívó. Bp., 1982. 315.)

Ebben a szövegrészletben *b e é p í t v e*, egy következtető konstrukció előtagjaként látjuk az ismert konstrukciótípust: $[(1 \rightarrow 2) * 3] \leftarrow [4]$. Az ellen-

tét itt alkapolásként szerepel, s ebben a helyzetben csökken annak a jelentősége, hogy az egymással ellentétben álló információrészek milyen sorrendben követik egymást. Tudjuk azonban, hogy a mellérendelő viszonyfajta logikai specifikuma többnyire a mindenkori utótagban van, a gondolatmenet hierarchikus széttagolódása során az egymásba épülő konstrukciótípusok ezért lineárisan is rendeződnek. Nem mindig mindegy tehát, hogy az egymással ellentétes információrészek közül melyik áll elől, illetőleg melyik foglalja el a nyomatékosabb, érvényesebb, fontosabb későbbi pozíciót. A C) példa sorrendi átalakítása például az eredetinek éppen az ellenkezőjét jelenti: $5 * (3 \rightarrow 4)$:

C) „(5) Én, ha elszántam magam, írtam. (3) A vállalkozás *azonban* szinte reménytelen volt. (4) *Hisz* egy gondolat elsősorban a kifejtése . . .” Az ellentétes tagok sorrendje itt azt sugallja, hogy az író hiába szánta el magát az írásra. Az eredeti gondolatmenet azonban éppen az eredményességről tudósít: „(1) A betegségem első heteiben, még Ádyligeten egy tanulmányorozatba kezdtem. (2) *Életem pillanatnyi ürügyei*, egy versküldemény, az Ószövetség-et magyarázó német munka, a Tolsztoj- vagy Nóra-fordítás, a rádióban hallott zene vagy vásárhelyi sétáim *kapcsán*, de mégis *azt próbáltam rögzíteni, amit feltorlódott kifejezetlen gondolataimban a legfontosabbnak éreztem*. (3) A vállalkozás szinte reménytelen volt. (4) *Hisz* egy gondolat elsősorban a kifejtése, az ágak, állabak, amikkel emlékezetünkbe, tudásunkba nyúlik. (5) *Én azonban*, ha elszántam rá magam, írtam. (6) Amikorra Debrecenbe értem, már hét ilyen kusza, lankadt írású s fogalmazású írás volt a füzeteimben.” (Németh László: *Megmentett gondolatok*. Gulyás Pál szobájában. Bp., 1975. 145.) Ábrázolva: $[2 - (3 \rightarrow 4)] * [5 f 5 \leftarrow 6]$.

A C) példa nem cáfolja meg a korábbiak lényegét: az $[5 * (3 \rightarrow 4)]$ -féle változat itt is megőrzi azt a tartalmi-logikai konstellációt, ami az eredeti $(3 \rightarrow 4) * 5$ -ben volt, a gondolati szakasz gondolati irányváltozása mégis felvet egy kérdést. Az előző példákából leszűrt tapasztalatok csupán az elkülönítve vizsgált konstrukciótípusra érvényesek maradéktalanul, a beépített esetekre már nem mindig? Ha ez így van, akkor mely esetekben érvényesek, illetőleg érvénytelenek, és miért? A választ nem ebben az irányban keressük: a megoldás a két viszonyfajta hierarchiájának megtartásában van. Ha a beépítés érdekében végrehajtandó sorrendi csere megváltoztatná a fontossági hierarchiát, akkor grammatikalizálni kell a logikait: jelölni kell, hogy melyik tag áll a beszéd szintjén, és melyik van a beszéd szintje alatt. A C) példa esetében ezt úgy mondhatjuk, hogy a szinttartó megszorító ellentétből szintváltó megengedő alárendelést hozunk létre, s ebben az esetben nemcsak a tartalmi-logikai konstelláció marad meg, hanem a gondolatmenet is: „(5) Én, ha elszántam magam, írtam. (3) *Jóllehet* a vállalkozás szinte reménytelen volt. (4) *Hisz* egy gondolat elsősorban a kifejtése . . . (6) Amikorra Debrecenbe értem, már hét ilyen kusza, lankadt írású s fogalmazású írás volt a füzeteimben.”

D) Az alábbi példában egymásba épülve láthatjuk az ismert konstrukciótípus tartalmi-logikai: $(1 \rightarrow 2) * 3$, illetőleg annak grammatikalizálódott változatát: $(m_1/o_2) \setminus F$:

„(1) Engem a rektor nem sokra becsült, a könyvlopásokról *ugyan* nem tudott, *mert* mindig sikerült visszacsempésznem a polcra, *de* óráin elábrándoztam, érthetetlen szavakat dűnnyögtem magam elé, csak akkor tértem magamhoz, amikor hajamnál fogva felrántott, és ami a legfőbb bűnöm volt: a grammatikai versekben is eltévedtem néha. (2) *Mégis*, mint jóindulatú ember megígérte, ha sikerrel teszem le a vizsgát, odavesz iskolaszolgának maga mellé,

fizetést *ugyan* keveset ad, alig néhány forintot, *de* a község alamizsnájából, templomtisztoztatásból, gyertyaöntésből megélhetek.” (Moldova György: Negyven prédikátor. Bp., 1973. 14.)

A szerkezeti egység főkapcsolása a második mondat élén álló *Mégis*, az előtag magyarázó alkapcsolását már nehezebb megtalálni. Ennek a helyén ugyanis a *de* áll, ami maga is főkapcsolása saját konstrukciójának: „a könyvlopásokról a rektor *ugyan* nem tudott, *mert* mindig sikerült visszacsempészni a polcra, *de* óráin elábrándoztam, érthetetlen szavakat dünnyögtem magam elé...”

Ebben a szegmentumban a konstrukciótípus komprimált, grammatikalizálódott változatát láthatjuk: az ellentét megengedő, a magyarázat okhatározói mellékmondatként jelenik meg: $(m_1/o_2) \setminus F$. (A számok a mellékmondatok szintmélységére utalnak, az F a főmondatok [a beszéd] szintjét jelöli. Vö. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp. 1971.) Ha kiemeljük a szövegből a beépített konstrukciót, akkor feltáru előttünk a másik, a beszéd szintjén álló konstrukció is; így már látható, hogy a korábban keresett magyarázó alkapcsolás egybeesik a megengedő konstrukció főmondati részével: „(1) Engem a rektor nem sokra becsült, [*ugyanis, tudniillik*] óráin elábrándoztam, érthetetlen szavakat dünnyögtem magam elé, csak akkor tértem magamhoz, amikor hajamnál fogva felrántott, és ami a legfőbb bűnöm volt: a grammatikai versekben is eltévedtem néha. (2) *Mégis*, mint jóindulatú ember megígérte...”

A két konstrukció egybeépülését a következő ábra mutatja: $\langle 1 \rightarrow [(m_1/o_2) \setminus 1] \rangle * \langle 2 \rangle$, s ez után már a halmozott tagok feltüntetése sem zavarja az áttekintést: $\langle 1 \rightarrow [(m_1/o_2) \setminus ((1 - 1 - 1/h) - 1\bar{e}1)] \rangle * \langle 2/[(f_2 \setminus t_1) - (m_2 \setminus t_1)] \rangle$ (Részletkérdés, hogy az utótagban ismét találkozunk a *de* kötőszó kettős szerepével, csak itt nem *ugyanis* áll mögötte: „*Mégis* megígérte, ... odavesz iskolaszolgának maga mellé, és, *így* a község alamizsnájából, templom-tisztoztatásból, gyertyaöntésből megélhetek.”)

A D) példa általános tanulsága, hogy a konstrukciótípus tartalmi-logikai összefüggései az aktuális szerep kívánsága szerint jelennek meg mellérendelő, alárendelő, illetve a közti átmenet valamely formájában, így az alábbi négy formát ugyanazon állomány más-más használati lehetőségének tekinthetjük:

$$\begin{array}{rcl} (F \rightarrow F) & * & F \\ (F/o_1) & * & F \\ (m_1 \rightarrow m_1) \setminus & F \\ (m_1/o_2) & \setminus & F \end{array}$$

Mivel a megjelenési formákban mint elkülönülőkben benne kell lennie a konstrukciótípusnak mint nem-elkülönülőnek, a fenti változatok lényegi közös jegyeit így foglalhatjuk össze: az ellentét és a megokolás hierarchikus kapcsolata, amelyben az ellentét uralkodik. Ehhez a jellemzéshez képest már különös értékű jegy, hogy az alkapcsolás szerepű megokolás a konstrukció elő- vagy utótagjában foglal-e helyet: az ellentét ugyanis mindkét tagjában feltételezi vagy megengedi a megokolást: $(1 \rightarrow 2) * (3 \rightarrow 4)$; az elő- és az utótag sorrendi cseréje ebben a logikai konstellációban tehát kézenfekvő művelet:

$$\begin{array}{c} (1 \rightarrow 2) * 3 \\ 3 * (1 \rightarrow 2). \end{array}$$

A főkapcsolás menti sorrendi felcserélhetőség nem kombinatorikai tisztsággal érvényesül az egyes konstrukciótípusokban. Megvan az igen gyakori oksági (tételmondatos, konklúziómondatos) konstrukciótípusban, ahol a magyarázó főkapcsolás következtetőbe fordul:

$$\begin{aligned} 1 &\rightarrow (2 * 3) \\ (2 * 3) &\leftarrow 1; \end{aligned}$$

így az élő nyelvhasználatban ritkán jönnek létre az alábbi matematikai lehetőségek:

$$\begin{aligned} (2 * 3) &\rightarrow 1 \\ 1 &\leftarrow (2 * 3). \end{aligned}$$

Ezek a (vizsgálatunkban eddig alig realizálódott) konstrukciótípusok egyébként a legerősebb érvet szolgáltatják a két viszonyfajta kapcsolatának hierarchikus természetéhez. Alkapcsolási helyzetben a sorrendi csere nem érinti az oksági viszony jellegét, a magyarázó magyarázónak megy át:

$$\begin{aligned} (1 \rightarrow 2) * 3 \\ 3 * (1 \rightarrow 2); \end{aligned}$$

a főkapcsolás helyén azonban a magyarázó következtetőbe fordul, és viszont:

$$\begin{aligned} (1 * 2) &\rightarrow 3 \\ 3 &\leftarrow (1 * 2). \end{aligned}$$

Vizsgálati korpuszunk háromezer szegmentumában sem találtunk példát az $1 * (2 \leftarrow 3)$ -féle változatra sem, pedig ez az alkapcsolás sorrendi cseréjével elméletileg reális lenne:

$$\begin{aligned} 1 * (2 \rightarrow 3), \\ 1 * (3 \leftarrow 2). \end{aligned}$$

Itt a két viszonyfajta lineáris egymásutánja fontosabb a sorrendcsere elvi lehetőségénél: ellentétes viszonyítás után a következtető viszonyfajta főkapcsolásként szeret jönni: $(1 * 2) \leftarrow 3$.

3. Gondolatmenetünk lényegét a következőképpen foglalhatjuk össze. A valóság összefüggéseinek nyelvi (gondolati) megragadásában a legmagasabb nagyságrend nem a mondat (az ítélet), hanem a konstrukciótípus (a következtetés). A következtetést mint a legösszetettebb gondolkodási alapformát a logika különféle megközelítésekben vizsgálja (függvény, predikátum-kalkulus stb.), a konstrukciótípus fogalmának körvonala azazával ugyanezt a feladatot szöveggrammatikai megközelítésben kíséreltük meg.

A konstrukciótípus állományi szintjének azt a tartalmi-logikai konstellációt tekintettük, amelyet két tartalmi-logikai viszonyfajta (vagy ezek grammatikalizálódott formáinak) hierarchikus kapcsolata alkot; a használati szint pedig az a paradigma (transzformációs csoport), amely a konstrukciótípus beépíthetőségét; a konstrukciótípus komponenseinek sorrendi cserélhetőségeit tartalmazza. Tömörebben: az állományi szint a két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus egysége, a használati szint a beépítési lehetőségek paradigmája. A paradigmához tartoznak a hierarchia grammatikalizálódott formái is, ezek nemcsak arra valók, hogy egyértelműen jelöljék a konstrukciótípus viszonyait, hanem arra is, hogy a komponensek hierarchiáját a beépítő sorrendi cserék közben (ellenére) is megőrizzék.

Az előzőekből következik, hogy az állomány szintjén nincs értelme a konstrukciótípusok homogén vagy heterogén természetéről beszélni (korábban még osztályozási szempontnak tekintettük ezt); egy többszörösen összetett mondat éppúgy megjelenési formája lehet egy konstrukciótípusnak, mint egy mondat fölötti szövegegység. A használat módja és gyakorisága nem a nyelvésznek, hanem a stilisztának szolgálatat értékes adatokat.

BÉKÉSI IMRE

A kontrasztivitás a jelentésintegráció tükrében (a német és a magyar alapján)

I. B e v e z e t é s. — A nyelvek osztályozásának, egybevetésének három alapvető módszere a genetikai, az areális, illetve a tipológiai. ROMAN JAKOBSON így jellemzi ezeket a nyelvészeti diszciplínákat: „A származtató módszer a rokonságra, a területi a hasonlóságra, a tipológiai az izomorfizmusra épít. A rokonsággal és hasonlósággal ellentétben az izomorfizmus nem kívánja meg szükségszerűen sem az idő-, sem a tényezőző figyelembevételét. Az izomorfizmus egységbe foghatja [...] két különböző nyelv két (akár egyidejű, akár időben különböző) állapotát, akár érintkezők ezek a nyelvek, akár egymástól távoliak, akár rokonok, akár sem.” (JAKOBSON, Hang—Jel—Vers. Bp., 1969. 177–8.)

A hagyományos módszerek alapján a g e n e t i k a i l a g két különböző nyelvcsaládba (az indoeurópaiba, illetve a finnugorba) sorolható a két nyelv; b) a r e á l i s a n megállapítható, hogy a több évszázados földrajzi közelség hatására hasonlóságok, egyezések tapasztalhatók — elsősorban a szókincs területén; c) t i p o l ó g i a i l a g a német flektáló, a magyar agglutináló nyelv (bár tiszta típusok nincsenek). Valószínűnek látszik tehát, hogy a két nyelv egybevetése mindenekelőtt a különbségekre világít majd rá. A német és a magyar a r e á l i s rokonsága azonban feladatul tűzi ki számunkra, hogy feltárjuk a hasonlóságok, egyezések t e r m é s z e t é t.

Ennek a dolgozatnak a tárgya két ige jelentéseinek (jelentésszerkezeteinek) egybevetése a két nyelvben. „Ha a szavaknak az lenne a feladata, hogy eleve adott fogalmakat tükrözzenek, akkor a jelentés tekintetében mindegyiknek — egyik nyelvben éppúgy, mint a másikban — pontos megfelelői lennének; márpedig ez nem így van. A francia válogatás nélkül *louer* (*une maison*)-t mond a 'bérbe venni', és a 'bérbe adni'-ra ott, ahol a német két kifejezést, *mieten*-t és *vermieten*-t használ. Az értékek tehát nem felelnek meg pontosan egymásnak. A *schätzen* és *urteilen* olyan jelentéskomplexumot nyújtanak, amely nagyjából a francia *estimer* és *juger* szavak jelentéseinek felel meg; ez a megfelelés mégis több ponton hibás.” (SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 149.) Induljunk ki SAUSSURE fenti megállapításából, és vizsgáljuk meg a német *halten*, illetve a magyar *tart* jelentéseinek (jelentésszerkezeteinek) viszonyát!

2. A *halten* és a *tart* egybevetése. — A *tart* különböző jelentéseinek elemzésével igen bəhatóan foglalkozott ZSILKA JÁNOS „Jelentésintegráció” című művében. Gondolatmenetének végső konklúziója: „A *tart* eredetileg = (meg-)gátol, amelynek a köre egyelőre szűk: a domesztikálással függhet össze. Ehhez kapcsolódik a *folyamat*, mint az állatok mozgásban való

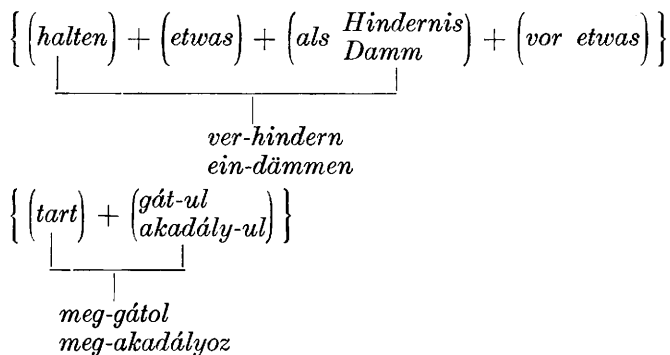
gátolt állapotának jellemzője. És a nyelv mai állapotában is a *folyamat* a *meggátol*-al alkotott integrációkon át kapcsolódik bizonyos jelentésekhez. A *folyamat* a jelentéseknek erről az eredeti köréről leválhat, és akkor a folyamat viszonylag független tartalmához vezet el. Viszonylag független — ez annyit jelent: bár közvetlenül önálló, de közvetve feltételezi a *meggátol*-ra visszavezethető *folyamat*-tal alkotott jelentések körét.” (ZSILKA, Jelentés-integráció. Bp., 1978. 91.) A *halten* és a *tart* jelentéseinek egybevetése előtt említést érdemel, hogy különösebb elemzések nélkül is megállapítható a két ige bizonyos jelentéseinek egyezése, illetve eltérése. Ahhoz azonban, hogy átfogó képet kapjunk a *halten* és a *tart* jelentéseinek egymáshoz való viszonyáról, szükség van a jelentések szisztematikus egybevetésére.

A) Tulajdonképpeni jelentés.

etwas in der Hand halten : *tart valamit a kezében*

A *halten*, illetve a *tart* ebben a — tulajdonképpeni — jelentésében minden további nélkül helyettesíthető a *fassen*-nel, illetve a *fog*-gal: *etwas in der Hand halten* = *etwas in der Hand fassen* : *tart valamit a kezében* = *fog valamit a kezében*. (A tulajdonképpeni jelentés definíciójára l. SCHMIDT véleményét: „Wir sprechen... von wörtlicher, eigentlicher oder direkter Wortbedeutung, deren Wesensmerkmal darin zu sehen ist, dass sie jeweils direkt durch die konkret-sinnliche Anschauung verifizierbar ist”. W. SCHMIDT, Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin, 1963. 25.)

B) Levezetett jelentés. — A *halten*, illetve a *tart* legkülönbözőbb jelentéseinek parafrázisaiban szerepel egy állandó mozzanat, közös elem: *ver-hindern*, *ein-dämmen*, *nicht lassen*, illetve *meg-gátol*, *meg-akadályoz*, *nem enged*. A *halten* és a *ver-hindern*, *ein-dämmen*, illetve a *tart* és a *meg-gátol*, *meg-akadályoz* között ugyanakkor szinkrón, szintaktikai szinten kimutatható egy olyan szerves összefüggés, amelynek a *halten*, illetve a *tart* a kiinduló eleme — a *ver-hindern*, *ein-dämmen*, illetve a *meg-gátol*, *meg-akadályoz* a levezetett mozzanat:

Vagyis: *halten* (jel.₁) → *ver-hindern* ~ *ein-dämmen* (jel.₂); *tart* (jel.₁) → *meg-gátol* ~ *meg-akadályoz* (jel.₂).

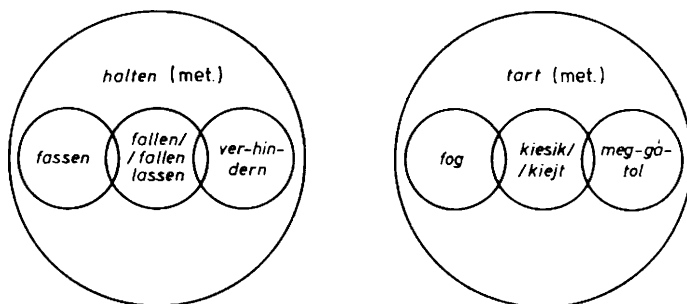
C) Jelentésintegráció. — A *Ver-hindern* ~ *Ein-dämmen* (⊃*halten*) egysége nem merül ki a *halten* — *ver-hindern* ~ *ein-dämmen* kapcsolatával; ugyanez vonatkozik a *tart* és a *meg-gátol* ~ *meg-akadályoz* viszonyára. A *ver-hindern* ~ *ein-dämmen*, illetve a *meg-gátol* ~ *meg-akadályoz* a jelentések újabb sorával integrálódik; az integráció a *halten*, illetve a *tart* egy magasabb szintű rétegének a kicsapódását jelenti:

halten (metaforikus) $\supset \{V(x) + (\text{ver-hindern} \sim \text{ein-dämmen} (\supset \text{halten}))\}$;
tart (metaforikus) $\supset \{V(y) + (\text{meg-gátol} \sim \text{meg-akadályoz} (\supset \text{tart}))\}$.

D) A tulajdonképpeni elemzett formája. — Az előbbieken fényében világossá válik, hogy a tulajdonképpeni jelentés is elemezhető jelentések integrációjaként:

etwas in der Hand halten : tart valamit a kezében

A *halten*, illetve a *tart* fenti jelentése feltételezi: a) a ((*fassen* + *etwas* + *in der Hand*) : (*etwas* + *fällt* \sim *fallen lassen* + *aus der Hand*)), illetve a ((*fog* + *valamit* + *a kezében*) : (*valami(t)* + *kiesik* \sim *kiejt* + *a kezéből*)) oppozícióját; b) az oppozíció második elemének a *ver-hindern*-nel, illetve a *meg-gátol*-al való integrációját; c) az integrációnak a *halten*-ben, illetve a *tart*-ban való kicsapódását. Vagyis:

A *halten*, illetve a *tart* csak azért képes az integráció kifejezésévé válni, mert önmaga — tulajdonképpeni jelentésében — a *Ver-hindern* \sim *Ein-dämmen*, illetve a *meg-gátol-ás* \sim *meg-akadályoz-ás* előfokát, anyagát alkotja. A jelentésnek ezen a szintjén azonban a jelentést alkotó mozzanatok alig válnak el egymástól: a tulajdonképpeni jelentés monolitikusnak tekinthető.

E) A *halten* (jel.₃), illetve a *tart* (jel.₃) egyéb integrációi.

1. *die Festung halten* : tartja az erődöt

A fenti jelentések képlete: oppozíció: ((*verteidigen* + *die Festung*) : (*die Festung* + *einnehmen* \sim *die Festung* + *fällt*)); — integráció: ((*die Festung* + *einnehmen* \sim *die Festung* + *fällt*) + (*ver-hindern*)); illetve oppozíció: ((*védi* + *az erődöt*) : (*az erőd* + *elesik* \sim *az erődöt* + *elfoglalják*)); — integráció: ((*az erőd* + *elesik* \sim *az erődöt* + *elfoglalják*) + (*meg-gátol*)). A *halten*, illetve a *tart* kérdéses jelentései a fenti viszonyok integrációi.

2. *Richtung halten* : tartja az irányt

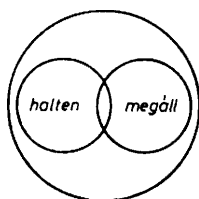
A fenti jelentések képlete: oppozíció: ((*folgen* + *der Richtung*) : (*abweichen* + *von der Richtung*)); — integráció: ((*abweichen* + *von der Richtung*) + (*ver-hindern*)); illetve oppozíció: ((*követi* + *az irányt*) : (*eltér* + *az iránytól*)); — integráció: ((*eltér* + *az iránytól*) + (*meg-gátol*)).

3. *das Essen warm halten* : melegen tartja az ételt

A fenti jelentések képlete: oppozíció: ((*warm*) : (*auskühlen*)); — integráció: ((*auskühlen*) + (*ver-hindern*)); illetve oppozíció: ((*meleg*) : (*kihűl*)); — integráció: ((*kihűl*) + (*meg-gátol*)).

4. der Zug hält : a vonat megáll

A *halten* fenti használata különbözik a *tart*-étól, vagyis:

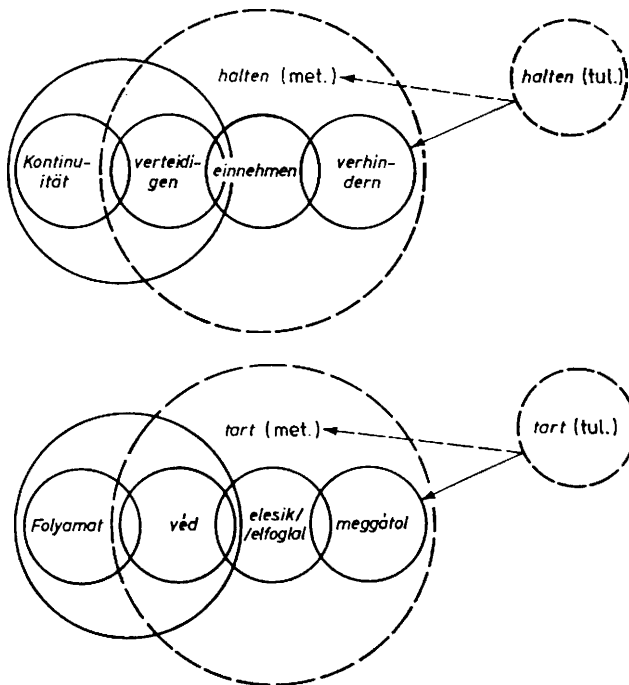
5. die Farbe hält : a festék (ill. festés) tart

A fenti jelentések képlete: oppozíció: ((*fest*) : (*abspringen*)); – integráció: ((*abspringen*) + (*nicht lassen*)): illetve oppozíció: ((*ragad*) : (*lepattozódik*)); – integráció: ((*lepattozódik*) + (*nem enged*)).

F) A *halten* (jel.₃), illetve a *tart* (jel.₃) újabb elemekre bontása (I.).

die Festung halten : tartja az erődöt

A *halten*, illetve a *tart* fenti jelentése kétféleképpen elemezhető. Egyrészt elemezhető, mint a {((*verteidigen* + *die Festung*) : (*die Festung* + *einnehmen* ~ *die Festung* + *fällt*)) + a (*verhindern*)}, illetve a {((*védi* + az erődöt) : (*az erőd* + *elesik* ~ *az erődöt* + *elfoglalják*)) + a (*meggátol*)} integrációja; másrészt, mint a {(*verteidigen* + *die Festung*) + a (*Kontinuität*)}, illetve a {(*védi* + az erődöt) + a (*Folyamat*)} integrációja. Vagyis:

A fenti gondolatmenet minden további nélkül alkalmazható az E) 2., 3. és 5. jelentések esetében is.

G) A *Kontinuität*, illetve *Folyamat* mozzanatának viszonylag függetlenné válása.

1. *eine Rede halten : beszédet tart*

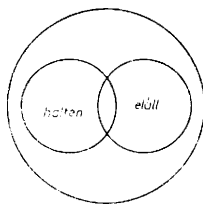
A *halten*, illetve a *tart* fenti jelentése feltételezi: a) a ((*reden*) + a (*Kontinuität*)), illetve a ((*beszél*) + a (*Folyamat*)) integrációját; b) az integrációnak a *halten*-ben, illetve a *tart*-ban való kicsapódását.

2. *Hund halten : kutyát tart*

A fenti jelentések képlete: integráció: ((*füttern* ~ *tränken* ~ *verpflegen*) + (*Kontinuität*)), illetve ((*etet* ~ *itat* ~ *ellát*) + (*Folyamat*)).

3. *die Äpfel, die Rosen halten sich : az almák, a rózsák elállnak*

A *halten* fenti használata különbözik a *tart*-étól, vagyis:

H) A *halten* (jel.₃), illetve a *tart* (jel.₃) újabb elemekre bontása (II.).

1. *jemanden für tot halten : valakit halottnak tart*

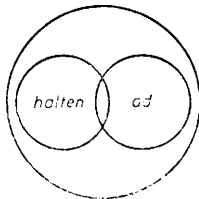
A *halten*, illetve a *tart* fenti jelentése feltételezi: a) a ((*glauben* ~ *meinen*) + (*etwas*) [*etwas* = *jemand ist tot*] + a (*Kontinuität* ~ *Nachdruck*)), illetve a ((*vél* ~ *gondol*) + (*valamit*) [*valami* = *valaki halott*] + a (*Folyamat* ~ *Nyomaték*)) integrációját; b) az integrációnak a *halten*-ben, illetve a *tart*-ban való kicsapódását.

2. *Mund halten : tartja a száját*

A fenti jelentések képlete: integráció: ((*schweigen*) + (*Kontinuität* ~ *Nachdruck*)), illetve ((*hallgat*) + (*Folyamat* ~ *Nyomaték*)).

3. *auf sich halten : ad magára*

A *halten* fenti használata eltér a *tart*-étól, vagyis:

De:

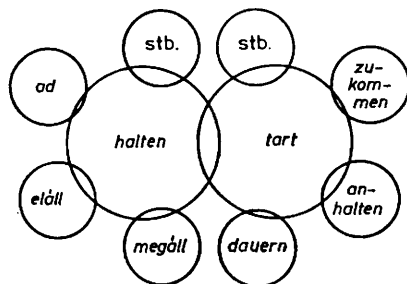
4. *grosse Stücke auf jemanden halten : nagyra tart valakit*

A fenti jelentések képlete: integráció: $((schätzen \sim hochachten) + (Kontinuität \sim Nachdruck))$, illetve $((becsül \sim értékel) + (Folyamat \sim Nyomaték))$.

I) A *halten*, illetve a *tart* tulajdonképpeni és metaforikus jelentéseinek fejlődése a szinkrón rendszerben:

halten = *fassen* \rightarrow
 $\rightarrow halten = ((ver-hindern) \supset (halten)) \rightarrow$
 $\rightarrow halten = \{(V(x) : [V(x)Neg.] + (ver-hindern))\} \rightarrow$
 $\rightarrow halten = (V(x) + (Kontinuität)) \rightarrow$
 $\rightarrow halten = (V(x) + (Nachdruck))$
tart = *fog* \rightarrow
 $\rightarrow tart = ((meg-gátol) \supset (tart)) \rightarrow$
 $\rightarrow tart = \{(V(y) : [V(y)Neg.] + (meg-gátol))\} \rightarrow$
 $\rightarrow tart = (V(y) + (Folyamat)) \rightarrow$
 $\rightarrow tart = (V(y) + (Nyomaték))$

J) A jelentés kettős mozgása. — Mind a *halten*, mind a *tart* tulajdonképpeni jelentése a metaforikus jelentések széles körében differenciálódik. (A metaforikus jelentés definíciójára l. „... es handelt sich also um einen anderen Typ der Bedeutungsbeziehung. Er ist dadurch gekennzeichnet, dass das betreffende Wort aus seinem eigentlichen, durch die konkret-sinnliche Beobachtung bestimmten Sinnbereich heraustritt und neue Bezeichnungsfunktionen übernimmt. Wir sprechen dann von *uneigentlicher* oder *übertragener Wortbedeutung*”. SCHMIDT i. m. 25.) Ezzel párhuzamosan alakul ki mind a *halten*-nek, mind a *tart*-nak egy olyan általános tartalma, amely lehetővé teszi a beszélő számára a legkülönbözőbb (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentések megértését: hipotetikus jelentés. („Die einzelnen Bewusstseinsinhalte ... sind für uns nicht die Bedeutungen verschiedener Homonyme, sondern die verschiedenen aktuellen Bedeutungen des *einen* Wortes ...” SCHMIDT i. m. 28.) A hipotetikus jelentésből pedig mind a *halten*, mind a *tart* összes jelentése levezethető. A jelentésnek a tulajdonképpentől a metaforikusokon át a hipotetikusig, illetve a hipotetikustól a metaforikusokon át a tulajdonképpeniig terjedő mozgását *kettős mozgásnak* nevezzük. (A tulajdonképpeni jelentés közvetlenül is levezethető a hipotetikusból!) A *halten* (hipotetikus) és a *tart* (hipotetikus) lényegében véve megegyezik egymással. Bizonyítást nyert, hogy a két ige jelentéseinek megegyező használata a jelentésszerkezetek azonosságán alapul. Az elemzések mindamellett különbségeket is feltártak. A kimutatható különbségek — a teljesség igénye nélkül:

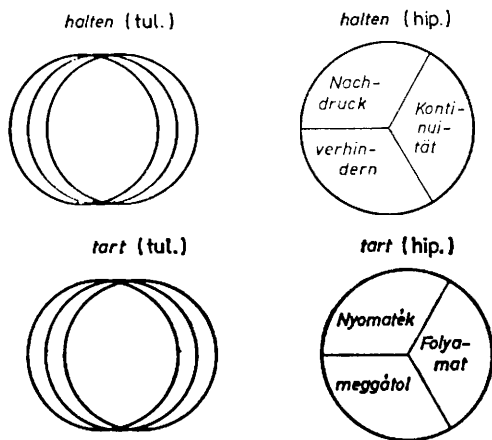

A két ige legkülönbözőbb jelentéseinek egybevetése azt mutatja, hogy — a vitathatatlan különbségek ellenére — a *halten* és a *tart* jelentéseinek túlnyomó többsége megegyezik egymással. Ezek az azonosságok nem véletlenszerűek: mélyebb összefüggéseken, a jelentésszerkezetek azonosságán alapulnak.

3. A kontrasztivitás új tartalma; a kontrasztivitás fogalmának elmélyítése. — A nyelvek egybevetésének hagyományos módszerei mellett a jelentésintegráción alapuló kontrasztivitás új típust képvisel. A dolgozat második pontjában bebizonyítottuk, hogy a jelentésintegráció nemcsak a magyar nyelv sajátja: a magyarhoz hasonló, a magyarral azonos összefüggéseket más nyelvekben (itt: a németben) is kimutathatunk. Elemzéseink során német és magyar jelentésszerkezeteket vetettünk egybe. Melyek voltak azok az alapvető kérdések, amelyeket megválaszolni igyekeztünk? a) Hogyan épül fel a jelentés? — b) Melyek a jelentés meghatározó mozzanatai, elemei? — c) Vannak-e hasonlóságok, azonosságok a német és a magyar jelentésszerkezetek között?

Mind a német, mind a magyar esetében érvényes a következő gondolatmenet. Az igék tulajdonképpeni jelentése a metaforikus jelentések széles körében differenciálódik. Ezzel egyidejűleg alakul ki az adott igenek egy olyan általános tartalma („*Einheit des Wortes*”), amely lehetővé teszi a beszélő számára a legkülönbözőbb (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentések megértését: a hipotetikus jelentés. A hipotetikus jelentés átsugározza a metaforikus jelentéseken keresztül magát a tulajdonképpeni jelentést is: a hipotetikus jelentésből az adott ige összes (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentése levezethető. A jelentések mozgása tehát *k e t t ő s*.

A tulajdonképpeni jelentés *m o n o l i t* jellegű: bár az elemzések során nyilvánvalóvá válik, hogy a tulajdonképpeni is elemezhető jelentések integrációjaként, a jelentésnek ezen a szintjén a jelentést alkotó mozzanatok még szorosan fedik egymást. A tulajdonképpeni inherens módon tartalmazott mozzanatok felszabadulnak — felismerődnek az egyes metaforikus jelentésekben a jelentés differenciálódásának szintjén. (A *p a r s p r o t o t o* elve alapján a részen az egészet értjük.) A hipotetikus jelentés mintegy más formája a tulajdonképpeniének: a tulajdonképpeni inherens módon tartalmazott mozzanatok explicitté válnak — mintegy legyezőszerűen szétterülnek:

A jelentések egybevetése a jelentésintegráció alapján nem más, mint a jelentésszerkezetek, illetve a hipotetikus jelentések *s z i s z t e m a t i k u s* egybevetése. A jelentésintegráción alapuló kontrasztivitás a nyelvek között kimutatható hasonlóságok, azonosságok, illetve különbségek *t e r m é s z e t é n e k* mélyebb megértését segíti elő. A nyelvek egybevetésének hagyományos módszerei (a genetikai, az areális, a tipológiai) *o s z t á l y o z z á k* a nyelveket; az új módszer ezzel szemben *u n i v e r z á l i s* jellegű. A jelentésszerkezetek egybevetése során kiderül, hogy van valami általános érvényű abban, ahogyan a jelentések a különböző nyelvekben felépülnek: *k e t t ő s m o z g á s*. A jelentésszerkezetek, illetve a hipotetikus jelentések egybevetése során olyan elvont kategóriákhoz jutunk el, amelyek megint csak *u n i v e r z á l i s* jellegűek; ezek az elvont kategóriák pedig a maguk részéről elvezetnek bennünket a logika, a filozófia stb. területére. Az elemzések anyagául az értelmező szótárak adatai szolgálnak. Az anyag mind nagyobb mértékben (számban és mélységben) való feldolgozása a jövő feladata.

4. A jelentésintegráción alapuló kontrasztivitás és a tükörfordítások („calque”-ok) kérdése. — „Nyelvünk mindazokból a nyelvekből vett át tükörszavakat, amelyekkel behatóbban érintkezett, s amelyekből következésképpen jövevényszavakat is nagyobb számban kölcsönzött.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 305.) A német és a magyar *a r e á l i s* rokonságából következik, hogy a különböző jelentések egybevetése során számos tükörfordításra („calque”-ra) bukkanunk. „Tükörszavaknak nevezzük az olyan szókölcsonzéseket, amikor az átvevő nyelv nem az idegen nyelvi hangalakban veszi át a szót, hanem az átadó nyelvi tartalmát saját nyelvi elemeivel tükrözteti vissza, mintegy szóról szóra lefordítja. Az *ideológia* magyar nyelvi kifejezője azért lett például *világnézet*, mert szó szerint magyarra fordították a német *Weltanschauung* szót (*Welt* = világ, *Anschaung* = nézet). Mivel a tükörszó megteremtésében az átadó és az átvevő nyelv speciális szóalkotó szerepe egyaránt érvényesül, a szókészlet gyarapításának ez a módja *á t m e n e t i k a t e g ó r i á t* alkot az idegen nyelvi elemek és a belső keletkezésű szavak között.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 305.) A magyarra az elmúlt évszázadok során a német volt a legnagyobb hatással. „Tükörszavaink legnagyobb része... *n é m e t* nyelvi minták után igazodott, s az utóbbi két-három évszázadban alakult ki nyelvünkben. Első nagyobb hullámuk a felvilágosodás korában észlelhető, s mivel ez az időszak egyúttal a magyar nyelvújítás hőskora, német eredetű tükörszavaink között különösen sok a mesterséges, nyelvújítási alkotás.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 306.) Az idegen nyelv hatása azonban másként érvényesül a *s z ó k i n c s*, megint másként a *s z i n t a x i s* területén. „A kölcsönös népi és nyelvi érintkezések során átkerült nyelvi elemek legnagyobb része a dolog természeténél fogva szó; ezek az úgynevezett *j ö v e v é n y s z a v a k*. A jövevényszavaknak is nagyobb hányada névszói elem (főként főnév), ami érthető, hiszen a művelődési hatások révén a különböző tárgyak, fogalmak elnevezései terjednek legjobban egyik nyelvből a másikba. Hosszabb ideig tartó, erősebb nyelvi érintkezések a szókölcsonzésen túl a hangrendszerben és a nyelvtani szerkezetben is nyomot hagynak: az efféle átvételek azonban általában jóval kisebb számúak, arányúak szoktak lenni a szókölcsonzéseknél.” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 28.)

A szinkrón rendszer működése szempontjából nincs jelentősége annak, hogy egy adott jelentés a magyarban tükörfordítás-e (történeti aspektus!), vagy pedig az adott ige eredeti jelentésének a rendszeren belüli differenciálódása során jött létre. Elképzelhető tehát, hogy a magyar *tart* stb. bizonyos jelentései a német *halten* megfelelő jelentéseinek tükörfordításai. Ezek a jelentések azonban nem izoláltan léteznek, hanem – a többi jelentéssel együtt – szervesen épülnek be az adott ige jelentérendszerébe.

5. A szinkrón elemzések eredményeinek egybevetése az etimológia adataival. — A fentiekben megkíséreltük feltárni a *halten*, illetve a *tart* jelentéseinek egymáshoz való viszonyát a szinkrón rendszerben. A jelentések történeti összefüggéseit nem érintettük; az elemzések az állapot mozgásának a leírására irányultak. Érdekes lenne azonban szembesíteni az eredményül kapottakat az etimológia adataival!

A) A közgermán *halten* ige (középfelnémet *halten*, ófelnémet *haltan*, gót *haldan*) eredeti jelentése 'Vieh hüten, weiden'. Az ige az indoeurópai **kel-* 'treiben' töre vezethető vissza (óind *kālayati* 'treibt (Vieh)' és görög *kéllein* 'treiben'). A *halten*-nek ezt az eredeti jelentését az etimológia egy másik ősi jelentéssel rokonítja: „Diese Wurzel war urspr. wahrscheinlich identisch mit der unter → *hell* dargestellten idg. Wz. **kel-* 'rufen, schreien, lärmern', da das Treiben des Viehs oder des Wildes auf der Jagd unter lautem Rufen und Lärmen vor sich ging.” (DUDEN, Etymologie. Mannheim, 1963. 246.) Az etimológiai szótárnak ezek az adatai megerősítik ZSILKÁNAK a magyar *tart*-tal kapcsolatban tett megállapítását — kiterjesztve annak érvényességét a *halten*-re: „A *tart* eredetileg = (*meg*)-gátol, amelynek a köre egyelőre szűk: a domesztikálással függhet össze. Ehhez kapcsolódik a *folymat*, mint az állatok mozgásban való gátolt állapotának jellemzője.” (ZSILKA i. m. 91.) A *halten* esetében tehát megállapítható, hogy a szinkrón elemzések eredményei összhangban vannak az etimológia adataival.

B) A *tart*-nak az alábbi jelentése mutatható ki 1350 körül: 'fog, kezével, karjával, ölével alátámasztva nem enged leesni; *halten*'. Ami az ige eredetét illeti, az etimológia szerint: „Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból; vö.: finn *tarttua* 'fog, megfog, megragad; valami felé kap; megakad; odaragad; megfertőz, <betegség> ráragad'; vót *tarttua* 'ua.'. A finnségi szavak visszaható igeképzővel alakulhattak egy **tartta* alapszóból. Az egyeztetés azon kívül, hogy kevés és távoli rokon nyelvi szavakat vet egybe, azért is bizonytalan, mert a finn szó talán más etimológiai kapcsolatba vonható származék. — A *tart*-ról jelentéskörének, használatának gazdagsága alapján mindenképpen feltehető, hogy szókinszünknek igen régi eleme. A *-t* esetleges képző voltáról az eredet bizonytalansága miatt nem lehet dönteni. A jelentések a 3.-ból vezethetők le ['fog, kezével, karjával, ölével alátámasztva nem enged leesni; *halten*' — kiemelés tőlem], s részben különféle ige kötős vagy egyéb kapcsolatokban fejlődtek ki és szilárdultak meg. Feltehető, hogy némely használatát illetően a *tart* kölcsönhatásba került a részben rokon értelmű *fog*, illetőleg *visel* igével, de a tárgyhasználat mellett szintén régen meglevő tárgyatlan használat alapján is kibontakozó jelentéstagozódása azokéhoz képest jóval gazdagabb. — Egyéb finnugor szavakkal való egyeztetése, valamint török származtatásai tévesek.” (TESZ. III, 860.) Igaz ugyan, hogy az etimológia szerint a *tart* eredeti jelentése nem a domesztikálással függ össze, de az eredeti jelentésnek a 'fog'-gal, illetve a 'meggátol'-lal, 'nem enged'-del való

kapcsolata egyértelműen azt jelzi, hogy a *tart* esetében is összhang van a szinkrón elemzések eredményei és az etimológia adatai között.

6. Összefoglalás. -- Dolgozatunkban az igék különböző (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentéseinek egymáshoz való viszonyát a szinkrón rendszerben vizsgáltuk. Ha a nyelv mai állapotát tesszük meg elemzésünk tárgyává, elvileg korlátlan lehetőségünk nyílik ezeknek az összefüggéseknek a feltárására. Az állapot összefüggéseinek ismeretében nem a történetet akarjuk magyarázni; a szinkrón elemzések eredményei azonban jelentős támpontot nyújthatnak a történeti kutatásokhoz, az igék eredeti jelentésének meghatározásához.

GECSŐ TAMÁS

Az *is* mint kötőszó és mint partikula

1. E dolgozat elsődleges célja annak kimutatása, hogy *is* szavunk használati körét meghatározott formai és funkcionális-szemantikai jegyek alapján két egymástól elkülönülő részre lehet bontani. Ennek megfelelően nem törekszünk az *is* lexéma teljes használati körének leírására (e tekintetben egyébként is aligha lehetséges az ÉrtSz. megfelelő szócikkénél kimerítőbb deskripció), hanem inkább azon mozzanatokot igyekezünk számba venni, amelyek a jelzett szétválasztás szempontjából relevánsak.

A feladat aktualitását mindenekelőtt a módosítószók -- ezen belül pedig a partikulák -- kutatásában megmutatkozó hiányosságok teszik indokolttá: a magyar nyelvi módosítószók kutatása terén H. MOLNÁR ILONA tanulmányának megjelenése óta (NytudÉrt. 60. sz.) nem történt számottevő előrelépés. Amennyire örömteli, hogy ezen értekezésnek köszönhetően a módosítószók kikerültek a határozószók köréből, annyira sajnálatos, hogy a megkezdett vizsgálódásokat nem követte a módosítószók osztályának tüzetesebb tanulmányozása. Ugyanakkor egyre intenzívebbé váltak az egyéb, elsősorban orosz és német nyelvi módosítószókkal kapcsolatos bűvárlatok, többek között a szubjektív modalitás, a szövegnyelvészet, illetve a beszélt nyelv iránti megnövekedett érdeklődésnek köszönhetően.

A címben szereplő „partikula” terminus alkalmazása azon törekvésünket tükrözi, hogy a módosítószók osztályán belül kijelöljünk egy olyan szócsoportot, mely a többi módosítószó-csoporttól az absztraktság foka és az ezzel összefüggő funkcionális sokarcúság tekintetében különbözik (vö. Nyr. CV, 447). A partikula másik ismérve viszont módosítószó-jellegéből következik: a nyelvfejlődés késői szakaszán képződik egyéb szófajok egyes elemeinek funkcionális-szemantikai módosulása eredményeként, ebben az értelemben tehát „származékszó”, új fejlemény. Egy-egy partikula leírása történhet idegen nyelvi megfelelők egybevetésével, de kivitelezhető egy nyelv keretein belül is, ez esetben azonban az etimonjával való kapcsolat mibenlétének felderítésén keresztül érhetünk célt. Az *is* partikula kijelölésénél ez utóbbi módozatot követjük.

2. Először is foglaljuk össze röviden az *is* lexémára vonatkozó nyelvészeti előzmények idevágó részleteit. -- Az *is* szó eredete SZARVAS GÁBOR véleménye

szerint — a görög és latin nyelvi megfelelők mintájára — az *és* kötőszóra vezethető vissza (Nyr. II, 57). FISCHER IGNÁCZ további példákat idéz ennek alátámasztására finn, német, dán, svéd, illetőleg szláv nyelvi ekvivalensek felsorakoztatásával (vö. Nyr. VI, 301). SIMONYI ZSIGMOND gazdag forrásanyag bemutatásával bizonyítja, hogy az *is* kezdetben az *és*-sel megegyezően a kapcsolt mondatrész előtt helyezkedett el (l. úgyszintén JOANNOVICS: Nyr. I, 167), később már utána is megismétlődött, majd végleg rögzült a vele kapcsolatos mondatrész mögött (Nyr. IX, 293). Hasonlóképpen az *és* kötőszóból származtatja az *is*-t FOKOS DÁVID is (Nyr. LXIII, 22). KLEMM ANTAL álláspontja az előbbiekkal ellentétes: szerinte az *is* kötőszóból fejlődött az *és* „alkalmas helyzetekben” (vö. MNy. XVII, 167). GRÉTSY LÁSZLÓ az *és* és az *is* szavak kialakulását szóhasadás eredményének tekinti (A szóhasadás. Bp., 1962. 94). Ez utóbbi magyarázatot erősíti meg a TESz. *is*, mely e két szót szintén egy közös motiváló szóra vezeti vissza (II, 236).

A másik, az *is* kötőszó és az *is* partikula elkülönítése szempontjából nem kevésbé fontos előzmény az *is* szófaji szétválasztására való törekvés.

Már JOANNOVICS GYÖRGY is megkülönböztet *is* „nyomósító szót” és *is* „kötőszót” (Nyr. I, 167), KIRÁLY PÁL pedig az *is* kötőszói szerepe mellett „kiemelő” funkciójáról ír (Nyr. VIII, 159). SIMONYI ZSIGMOND ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy „... voltaképpen mindig kapcsoló kötőszó az *is*, és a kiemelő s a megengedő *is* csak alsóbb fajai, különös alkalmazásai a kapcsolónak” (Nyr. IX, 345). JOANNOVICS (Nyr. I, 167, XVIII, 256) és SIMONYI (Nyr. IX, 294) megkülönböztetnek továbbá „fogalmakat kapcsoló *is*” és „mondatokat kapcsoló *is*” kötőszót, ami azon megfigyelésükön alapszik, mely szerint hasonló mondatkörnyezetben az *is* számottevő hangsúlyozási, illetve szórendi különbségeket idéz elő attól függően, hogy a mondatelőzmény mely mondatrészéhez kapcsolja az adott mondat megfelelő mondatrészt. JOANNOVICS fogalmakat kapcsolónak nevezi az *is*-t például a következő esetben: „(Azután a körben találkoztak); o t t *is* össztűztek”; szemben a mondatokat kapcsolóval: „(A klubban találkoztak); o t t *is* tűztek ö s s z e” (vö. Nyr. XVIII, 256). É. KISS KATALIN az *is* ezen sajátóságát a mondat fókuszának kiemelésével hozza kapcsolatba, s ezért az *is*-t a „fókuszáló hatású operátorok” közé sorolja (l. NyK. LXXX, 273). Az ÉrtSz. megkülönböztet *is* kötőszót és *is* határozószót (III, 543–55). Az, hogy az *is* nem-kötőszói használatát határozószóinak vagy egyébnek tekintjük, a szófajtani terminológia kérdése, s mint ilyen magát a szétválasztást közvetlenül nem érinti. Szükséges azonban megjegyezni, hogy határozószó és valódi (valóságos) mellérendelő kötőszó olyan szófajok, melyek nem töltenek be egymással rokonítható — s ennek megfelelően a szófaji átcsapásnak teret engedő — funkciókat.

3. A fenti áttekintésből kiindulva tekintsük át az *is* kötőszói funkcionálásának leglényegesebb jegyeit.

Az ismertetett etimológiai megfigyelések nem csupán arra hívják fel a figyelmet, hogy az *és* és az *is* közös eredetűek, hanem arra is, hogy alkalmazásuk során egymással rokon, ugyanakkor eltérő funkció és jelentés közvetítésére specializálódtak. Míg az *és* a terminus tulajdonképpen értelmében vett mellérendelő kötőszó szerepét tölti be, s ennek megfelelően a kapcsolt komponensek szintaktikai egyenértékűsége alapján a f e l s o r o l á s alapjelentését fejezi ki, addig az *is* kötőszó használatát egy kiegészítő szemantikai jegy, az azonosság mozzanata befolyásolja, minek következté-

ben a mellérendelés mint alapfunkció a párhuzamba állítás irányába tolódik el. Vö.: 1. a) *Anna és Éva iskolás.* — 1. b) *Anna iskolás. Éva is iskolás.*

Mellérendelés és párhuzamba állítás minőségileg különböző funkciók. Mondatrészek mellérendelésével halmazott mondatrészeket, mondatok mellérendelésével pedig mellérendelő összetett mondatokat kapunk. Ha viszont mondatrészeket állítunk párhuzamba, az csakis az állítmány révén kifejezett azonosságuk esetén kivitelezhető. Mondatok párhuzamba állításakor pedig az azonossági mozzanatot egyéb mondatrész (JOANNOVICS fenti példájában a határozó) testesíti meg. Mellérendelés és párhuzamba állítás különböznek továbbá abban is, hogy míg az előző csak egymás mellett álló (kontakt) komponensek egyesítésére alkalmas, addig párhuzamba állítás segítségével éppen az azonosság kiemelése révén — egymástól távoli (disztális) elemeket is összeköthetünk. Így a „... *hasonló jelenséggel más nyelvben is találkozhatunk.*” mondatban az *is* a magyar nyelv bizonyos jelenségét köti más nyelvek hasonló jelenségéhez, de ez csak a mondatot megelőző egész bekezdésből derül ki (l. Nyelvünk világa. Bp., 1978. 151).

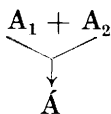
A párhuzamba állítás jellegéből fakad, hogy az *is* kötőszóval szerkesztett mondatokból mondatrészes párhuzamba állítás esetén az egyéb mondatrészek (téma, topic) elhagyhatók: 1. b) *Anna iskolás. Éva is.*

Más a helyzet mondatok párhuzamba állításakor. Mivel ez esetben egész cselekvéseket, eseményeket stb. állítunk nyelvi formájukban párhuzamba egymással, ezért az azonossági mozzanatot ezek egy helyen, egy időben stb. való lezajlása képezi: 2. *A gyárban dolgoztak. Ott is kapták kézhez a fizetésüket.* — 3. *Későn érkezett a városba. Későn is indult tovább.*

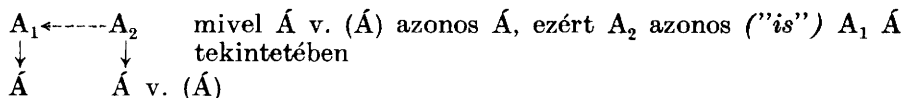
Emellett megkülönböztethető explicit és implicit azonossági mozzanatot tartalmazó mondat párhuzamba állítása. Explicit az azonosság, ha a mondat az előzőhöz valamely mondatrész közvetítésével kapcsolódik (l. a 2. és 3. példát). Implicitnek akkor tekinthető az azonossági mozzanat, amikor nem mondatrészek, hanem mondatartalmak — vagy a MMNyR. megfogalmazásában (II, 414): „gondolatpárhuzamok” — szintjén fejeződik ki. A 4. példában ilyen azonossági mozzanatnak tekinthető a „betegség” érvényessége a második mondatban is: 4. *Péterék gyereke tüdőgyulladást kapott. A Feriéké is influenzás.*

Összegezve: az *is* kötőszói alkalmazásának leglényegesebb jegyei a párhuzamba állítás és az általa kifejezett azonosság. Az *is* ezen azonosság-mutató jellegéből következik az a képessége, hogy az *és*-től eltérően állítmányi párhuzam esetén mondatrészek, egyéb mondatrészeire épülő azonosságnál állítmányok, míg mondatartalmon alapuló azonosság alkalmával elvont tartalmi kapcsolatok korrelációjára tud visszautalni:

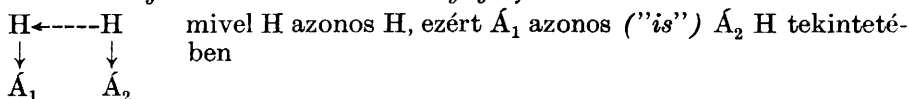
a) *Az alma és a körte gyümölcs.*

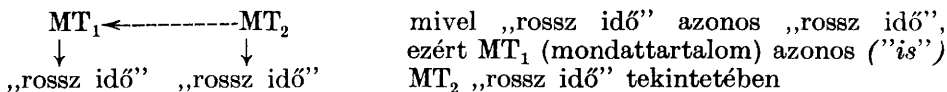
b) *Az alma gyümölcs. A körte is (gyümölcs).*

c) *A boltban dolgozott. Onnan is ment nyugdíjba.*

d) *Süvít a szél. Az eső is esik.*

4. Az azonosság speciálisabb eseteit mutató páros kötőszókat figyelmen kívül hagyjuk, és áttérünk az *is* kötőszó és az *is* partikula szétválasztásának kérdésére.

Kiindulási alapként fogadjuk el azt a feltételezést, mely szerint egy adott mondatból mindig kikövetkeztethető, hogy a benne levő *is* szó milyen szerepet tölt be. Ez egyben azt jelenti, hogy egy olyan mondatban, amelyben a hagyományosan számon tartott öt mondatrész (beleértve a jelzőt is) képviselve van, az *is* helyének változtatásával kimutatható minden lehetséges alkalmazási sajátága. Vegyük szemügyre a következő mondatot és átalakításait (kerülve a „transzformáció” terminust, mivel az itteni átalakítások nem a transzformációs-generatív grammatikában végrehajtott transzformációs szabályoknak megfelelően történnek): 5. *Tegnap Péter szürke bundát vásárolt.* — 5. a) *Tegnap is Péter szürke bundát vásárolt.* — 5. b) *Tegnap Péter is szürke bundát vásárolt.* — 5. c) *Tegnap Péter szürke is bundát vásárolt.* — 5. d) *Tegnap Péter szürke bundát is vásárolt.* — 5. e) *Tegnap Péter szürke bundát vásárolt is.*

Az egyszerűbb és célratoróbb kifejtés érdekében két megszorítást kell tennünk. Egyrésztől figyelmen kívül hagyjuk az átalakítások elemzése során a mondat aktuális tagolásából fakadó problémákat, így például az 5. a) kapcsán a formai egységesség megtartása céljából eltekintünk a természetesebb *Péter tegnap is szürke bundát vásárolt* variánstól.¹ Másrésztől nem vesszük figyelembe szituáció meghatározta jellegük miatt a lehetséges implicit azonossági mozzanatokkal sem.

Az átalakítások értelmezésénél kézenfekvő olyan mondatok bemutatása, amelyek a párhuzamba állítás adekvát mondatelőzményei lehetnek. Így ha az *is* határozót követ, megállapítható, hogy az azonossági mozzanatot egy másik határozóval való kapcsolatán keresztül mutatja meg, például: *Tegnapelőtt Péter szürke bundát vásárolt*, illetve *Tegnap is Péter szürke bundát vásárolt*. Amennyiben a párhuzamba állítás az alany szintjén valósul meg, úgy az 5. b) lehetséges mondatelőzménye például a *Tegnap János szürke bundát vásárolt* mondat. Az 5. c) grammatikailag helytelen volta nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelző nem a többi mondatrész szintjén épül a mondatba, hanem arra is, hogy ez okból az 5. d) variánsnak kétféle mondatelőzménye lehet: egy tárgyra utaló és egy jelzőre utaló, vö.: *Tegnap Péter motorkerékpárt vásárolt* és *Tegnap Péter fekete bundát vásárolt*.

Sajátos esetnek kell tekintenünk az *is* használatát az 5. e) változatban. E mondat különállását mindenekelőtt az mutatja, hogy az *is* az előző átalaki-

¹ Az aktuális tagolással kapcsolatos szórendi kérdéseket kellő részletességgel tárgyalja É. KISS KATALIN (NyK. LXXX, 261–86), egy, a dolgozat szempontjából releváns momentum kivételével, l. később.

tásoktól eltérően éppen ahhoz a mondatrészhez simul, amely eddig a párhuzamba állítás azonossági mozzanatát megtestesítette. A párhuzamba állítás jellegének megváltozására utal továbbá az *is*, hogy az állítmány után álló *is*-t tartalmazó mondat lehetséges mondatelőzményének a felderítése bizonyos nehézségekbe ütközik. Az, hogy az állítmány ilyen körülmények között nem lehet az azonossági mozzanat mutatója, két rendkívül lényeges következménnyel jár: egyfelől az állítmánynak kell ezúttal korrelálnia egy másik állítmánnyal, másfelől pedig az azonossági mozzanatot valami másnak kell kifejeznie. Ami az állítmánynak egy másik állítmánnyal való egyezését illeti, alapjában véve lexiko-szemantikai egyenértékűsége kell gondolnunk. Ennek legegyszerűbb változata a szóismétléses egyezés, pl.: 6. *Mennyit mondom, hogy vigyázz! / Vigyázzok i s. Persze hogy vigyázok . . .* (Mesterházi: A tizenegyedik parancsolat.) Ennek mintájára az 5. e) — immáron a természetesebb szórendet alkalmazva — mondatelőzményeként fogadhatja el a következőt: *Gondoltam, hogy Péter vásárolni fog szürke bundát. (Tegnap Péter vásárolt i s . . .)*.

Más esetekben szinonimikus egyezéssel találkozunk: 7. . . . *az a gondolata támadt, hogy ő várost telepít Kárpátfalva helyibe. Építettett i s egy sor hosszú házat a füzek aljába . . .* (Jókai: Egy magyar nábob.)

Mi fejezi ki állítmányi párhuzamba állítás esetén az azonossági mozzanatot? Két állítmányt egymással kapcsolatba hozni úgy, hogy közöttük egyfajta azonosság, egyezés fejeződjön ki, csakis az utóbbinak az előzőhöz viszonyított bizonyos szempontú megfelelése alapján lehetséges. Az 5. e) átalakításban a megfelelés a feltételezett, várható vásárlás és annak bekövetkezése között, a 6. példában a felszólítás és az annak való engedelmesség között áll fenn. A 7. esetén a városépítési szándék és e szándék megvalósítása között fedezhető fel a megfelelés.

A párhuzamba állítás speciális esetét, azaz a megfelelés gondolati tartalmának kifejezését az *is* kötőszónak *is* partikulává történő átváltozása kíséri. Miért szükséges az *is* szó állítmányhoz való kapcsolódását egyéb használatától elkülönítve kezelnünk? Az állítmány szintjén történő kapcsolódás két fontos eleme, hogy egyrészről nem érinti az adott mondatban foglalt egyéb mondatrészeket, tehát ezek nem játszanak közvetlen szerepet az azonosság kifejezésében (ennyiben tér el az állítmányi megfelelés az explicit párhuzamba állítástól) másrészről viszont a gondolati-tartalmi megfelelésnek nem kell szükségszerűen korrelálnia valamely komponenssel a mondatrészek szintjén (ez mutatja különbözősét az implicit párhuzamba állítástól). Ez utóbbit azt értjük, hogy míg a 4. példában az implicit azonossági mozzanatot (ti. a betegséget) két szinttaktikailag (más esetekben pedig legalábbis tartalmilag) azonos mondatrész is támogatja, addig a 8.-ban ilyet nem tapasztalunk: 8. *Eltelt az idő. Már mehetek i s haza.* (Nagy Lajos: Tanyai történet.)

Mindebből megfogalmazhatjuk a kötőszó és a partikula szerepében használt *is* közötti különbséget. Az *is* elveszti kötőszó jellegét, ha az előtte álló mondatrész nem hozható közvetlen formai illetve tartalmi kapcsolatba az előtte levő szövegrész valamely mondatrészével. Ezzel együtt partikula mivoltában is érezhetően jelen van kötőszói eredete, amennyiben gondolati-tartalmi szinten továbbra is kapcsolatokat, összefüggéseket fejez ki.

A továbbiakban az *is* partikulaszerű használatán keresztül kíséreljük meg felvázolni funkcionális sokarcúságát.

5. Az *is* partikulaként használatos sok olyan esetben, amikor nem állítmányt követ. Ennek legtipikusabb esetein keresztül képet alkothatunk az *is*

nem-kötőszói használatának hatósugaráról. Az *is* kötőszó és az *is* partikula elkülönítésekor nem kerülhető el a magyar nyelvészeti szakirodalomban újra és újra felmerülő kérdés: a „megengedő *is*” használata. Végezetül ehhez a problémához szeretnénk hozzászólni az *is* kötőszó és az *is* partikula szétválasztásának szemszögéből.

A) Amikor az *is* nem kötőszóként kapcsolódik valamely mondatrészhöz, alapvető funkciója a kiemelés vagy nyomósítás. Az *is* mint nyomósító partikula az ÉrtSz. (551—5) tanúsága szerint számos jelentésárnyalat kifejezésében vehet részt. Bennünket az *is* mint nem állítmány után álló partikula abból a szempontból érdekel, minek alapján dönthető el, hogy egy meghatározott esetben nem kötőszóval van dolgunk. Ennek megállapításánál eddigi kritériumunkat, azaz a szórendi tényezőt félre kell tennünk. Ha szemügyre vesszük a következő példákat, érezhető, hogy bennük az *is* nem párhuzamba állító, hanem nyomósító szerepet játszik: 9. *Csinálja diszkréten, titokban, volt már olyan a világtörténelemben. Nem kell földülni az egész család életét. | Úgy is van!* (Mesterházi: A tizenegyedik parancsolat.) — 10. *Valóban nőd angyal. Kárpáthyné elenyészik mellette. Ő különben sem az a szépség, ami szellemes férfiakat érdekelhet; nagyon is érzi.* (Jókai: Egy magyar nábob.) — 11. *... van egy gukkerje, azzal lesi, ki mit csinál. | Én is jó helyen bújtam el itt nálatok. Egy árgus távcsöve elé ...* (Hubay: C'est la guerre.) — 12. *Küldjétek legelőbb is a jószágigazgatót.* (Jókai: Egy magyar nábob.)

A fenti példák azt mutatják, hogy a párhuzamba állítás elmaradásának lexikai-szemantikai okai vannak. Utálnak továbbá ezek a példák arra is, hogy a jelzett okokat két részre kell választanunk.

Az esetek egy részében az *is* partikula által kiemelt szó lexikai jelentése a b o v o megakadályozza a párhuzamba állítás lehetőségeit. Ilyenkor ugyanis az *is* olyan szavakhoz simul, melyek jelentésükben olyan tartalmakat hordoznak, amelyekkel más, azzal szintaktikai, illetve tartalmi vonatkozásban egyenértékű szavak nem állíthatók párhuzamba. Más szavakkal megfogalmazva: ezen szavak esetében hiányzik az a képesség, hogy egyéb szavakkal egyenértékű azonossági kapcsolatra lépjenek (vö. *nagyon, úgy*). Az azonossági mozzanatot kizáró szerkezetek közül talán a tagadó- és a kérdőszót, illetőleg a jelentésében erre alkalmas határozót tartalmazó konstrukciókat tekinthetjük a legjellemzőbbeknek: 13. *Nem is tudta, mit eszik, csak gyorsan falt, szokása szerint ...* (Nagy Lajos: Tanyai történet.) — 14. *Miért is kötötte a sors az ő lelkét annyira össze a nyomorultakéval?* (Nagy Lajos: Tanyai történet.) — 15. *Azt hiszed, hogy én gondolkodtam valaha is ilyen marhaságokon?* (Nagy Lajos: Tanyai történet.)

Az *is* partikula fenti használata igen kiterjedt. Bizonyítja ezt a számos állandósult szókapcsolat (vö. ÉrtSz. 555), melyeket ma már annyira az *is*-sel összeforrottnak tekintünk, hogy régebbi, az *is*-t még elhagyó használatát zavarónak érezzük: 16. *... könnyen azt hihette volna, hogy ő maga az, aki mindenhez ért, legalább János úr abban a meggyőződésben élt ...* (Jókai: Egy magyar nábob.) — 17. *Fanny sohasem hallott ilyen mulatságos dolgokat; legalább életében soha ily jóízűen nem nevetett.* (Jókai: Egy magyar nábob.)

Más esetekben viszont — amint azt a 11., 12. mondat példázza — az *is* nyomósító használatát a fentihez hasonló jelentésbeli sajátosságok nem indokolják. Például önmagában az *Én is jó helyen bújtam el itt nálatok* mondatban az *is* potenciálisan lehet párhuzamba állító kötőszó is meg nyomósító partikula is. Esetünkben ez utóbbi javára nyilvánvalóan a kontextus dönt. Ha ellenben ezt a mondatot pl. az *A barátom jó helyen bújt el a szomszédnál* előzné meg,

akkor az *is* — lévén az explicit párhuzamba állítási mozzanat adott — párhuzamba állító kötőszó lenne. Az eltérésre magyarázatot adó kontextusok tehát annyiban különböznek egymástól, hogy míg ez utóbbiban az *is* két alanyt egymáshoz rendelő szerepe egyértelmű, addig az előzőből hiányzik az „én” alanynak egy másikra való vonatkoztatottsága.

Jellegzetes nyomósító partikulaként szerepel az *is*, amikor mennyiséget jelölő mondatrész után állva jelentését fokozza, vagyis a mennyiség szubjektív és az adott beszédhelyzetre vonatkoztatott nagyságát emeli ki: 18. *Nézzétek csak, most ketten is fölkeltek, hogy odamenjenek hozzá.* (Jókai: Egy magyar nábob.)

Összegezve megállapíthatjuk, hogy azon esetekben, amikor az *is* partikula nem az állítmány után áll, jelentéskörét és használatát mindenekelőtt az előtte álló szó jelentése és funkciója határozza meg. Mindazonáltal nem beszélhetünk az *is* partikula funkcionális-szemantikai elszegényedéséről, ürességéről. Úgy tűnik, a partikula teljes mértékű külső meghatározottsága csak látszólagos, a vele és a nélküle szerkesztett konstrukciók között lényeges különbségeket találunk. Számottevő például az az információs többlet, amelyhez a 19. a)-hoz képest a 19. b)-ben jutunk: 19. a) *Hol volt az előadás márciusban?* — 19. b) *Hol is volt az előadás márciusban?*

Míg a 19. b) kérdés feltétlenül implikálja azt, hogy a kérdezőnek a választ ismernie kell (csak esetleg nem jut eszébe, tehát afféle ellenőrző kérdéssel van dolgunk), addig a 19. a) lehet tisztán informatív kérdés is. — Az ellenőrző kérdésről és az informatív kérdésről l. bővebben felosztásunkat (Nyr. CV, 448—9).

B) Amikor kitérünk a megengedő *is* használatának kérdésére, célunk nem az 1872-ben megkezdett vita eldöntése, még csak nem is az, hogy a szórendi kérdésben kialakult két nyelvészta-
bor egyike vagy másika fölött pálcát törjünk. — Meglepő, hogy az *is*-re vonatkozó nyelvészeti irodalom mintegy 90%-a a megengedő *is* elhelyezkedésével kapcsolatos. Mi több, az utóbbi években már kizárólag erről a kérdésről jelennek meg cikkek, főként SZEPESY GYULA (Nyr. C, 385—94, MNy. LXXV, 352—3) és P. EÖRY VILMA (MNy. LXXIV, 489—91) jóvoltából. A már-már meddőnek mondható vitát a Nyelv-művelő Kézikönyv (1056) kompromisszumos megoldásával lezártnak tekinthetjük.

Tudvalevőleg a megengedő *is* szórendi elhelyezkedésében bizonyos ingadozások mutatkoznak. Nézetünk szerint ezen szórendi bizonytalanság oka abban keresendő, hogy az *is* mint megengedő kötőszó a nyomósító *is* partikulához közeli funkciót tölt be. A megengedő *is* helytelennek minősített használata két részre bontható.

Egyfelől szabálytalan az *is* elhelyezkedése akkor, amikor az ígét elhagyva mintegy „fókuszáló hatású operátorként” működve az adott mondat logikailag hangsúlyos eleméhez simul, pl.: 20. *Akármit is válaszolt, nem hittek neki.* — 21. *Ha nem is tud angolul, azért a szót még megértheti.*

Azon nyelvészek, akik síkraszállnak a megengedő *is* fenti alkalmazásának megengedhető volta mellett, valójában elutasítják azt a törekvést, hogy le lehessen csökkenteni bizonyos többértelmű mondatok számát. Vegyük szemügyre a 22. példát: 22. *Ha ott is evett, nem biztos, hogy maradt pénze.* A fenti mondatnak háromféle értelmezése lehetséges. Jelentheti egyfelől azt, hogy „valaki már előzőleg evett valahol, s ha ez a cselekvés a jelzett helyen megismétlődött, fogytán lehet a pénze”. Másfelől lehetséges a következő

interpretáció: „valaki megszállyt valahol éjszakára, de ha ezenfelül még ott is evett (és szaporította költségeit), nem biztos, hogy maradt pénze”. Az explicit és az implicit párhuzamba állítás esetein kívül végül ide kell sorolnunk a megengedő is révén kifejezhető tartalmat is: „annak ellenére, hogy olcsó helyen evett, nem biztos, hogy maradt pénze”. A mindenkori beszédhelyzet persze rendszerint tisztázza az efféle többértelműséget, arról nem is beszélve, hogy a klasszikus megoldás sem teljesen egyértelmű: 22₁. *Ha ott evett i s, nem biztos, hogy maradt pénze.* A 22₁. a harmadik interpretáció mellett megengedi a másodikat is. Emellett megjegyzendő azonban, hogy a második értelmezési lehetőséget beszédben egyértelművé teszi az *evett* állítmány intonációs kiemelése, s ily módon végső soron a helyesebbnek ítélt szórend elősegítheti az értelmezési nehézségek leküzdését.

Szabálytalannak minősül másfelől a megengedő *is* használata akkor, ha a szó igekötős igéhez simul ugyan, de nem magát az igét követi, hanem beékelődik az igekötő és az ige közé. É. Kiss említett tanulmányában felvázolja az igekötőnek az igétől való elválásával kapcsolatos szabályszerűségeket. A megengedő *is* szempontjából alapvetően fontosnak tartjuk az elválás kettősségének hangsúlyozását. Az igekötő ugyanis nem mindig „cserél helyet” az igével, hanem esetenként előtte maradva is elkülönülhet tőle. Amint azt fentebb tárgyaltuk, az igéhez simuló *is* partikulaként a megfelelés kifejezésére szolgál. Igekötős igék esetén a megfelelés *is*-sel történő kifejezése az *is*-nek az igekötő és az ige közé való beékelődésével jön létre, pl.: 23. *Meg i s mondta neki a hittan tanár már a hatodikban, hogy „magának, Boromeusz, nem lesz jó vége”...* (Nagy Lajos: *Panacea magna.*) – 24. ... *megtevé őt egyenesen jószágigazgatónak, mely hivatalában mind a fentebb említett napig híven meg i s maradt...* (Jókai: *Egy magyar nábob.*) – 25. *Mire visszamentem, Tibor éppen a lemezek közt válogatott, valami tánczenét tett fel, s fel i s kért mindjárt.* (Sarkadi: *A gyáva.*)

Ha a szabályosan használt *is* partikula helyébe a megengedő *is* kötőszót tesszük, eljutunk a másik jellegzetes szórendi hibához. Míg azonban az előző szórendi vétség alkalmával a kiemelő funkcióval magyaráztuk a megengedő *is*-nek az igétől való eltávolodását, itt a megengedés és a megfelelés rokon voltát tekinthetjük az *is* használata körüli bizonytalanság okának. Ennek megfelelően a partikulát tartalmazó 26. *Ha be i s látja hibáját, nem tekintendő vétkesnek* mondat ugyanúgy megfelelést takar, mint a 26₁. *Ha belátja i s („be i s látja”) hibáját, vétkesnek tekintendő,* a különbség csak a két mondat közti előjelben van. Vagyis, a megengedés is egyfajta megfelelés (reális feltétel teljesülése), csak a vele kapcsolatos mondat e megfelelést mint irreleváns megfelelést kezeli.

Azon nyelvészek tehát, akik a megengedő *is* elhelyezkedésénél az *-e* kérdő partikula szórendi szabályait veszik figyelembe, voltaképpen abból indulnak ki, hogy a megengedő *is* a tagmondat egészét hivatott kiemelni, nem pedig annak egyéb elemeit. Hogy az *is* szórendi megrendülése mégsem jár minden esetben sikerrel, annak feltehetően az az oka, hogy az *-e*-től eltérően az *is* többféle funkciót képes betölteni, melyek bizonyos mértékig érintkeznek egymással.

6. Az *is* kötőszó és az *is* partikula szétválasztásában több tényező is szerephez jut, úgymint a szórend, a funkcionális-szemantikai jelleg, a mondatfölkötti egységek közötti gondolati-tartalmi kapcsolat. Mindezen tényezők azonban egyetlen megkülönböztető jeget hivatottak kiemelni, a párhuzamba

állítás (vagy, az MMNyR. terminológiája szerint: a hozzátoldást). A párhuzamba állítás mint a kötőszót a partikulától megkülönböztető funkció eredendően a kötőszó sajátja.

Az *is* partikula szintén megőriz valamit a párhuzamba állításból, nevezetesen a kapcsolatteremtés képességét, ez esetben viszont a megvalósítandó kapcsolat már nem konkrét szavak, illetve mondatok szintjén, hanem ezen komponensek és a beszélőnek hozzájuk viszonyított kapcsolata szintjén valósul meg. A beszélő viszonyulása a mondat tartalmához magát a predikatív viszonyt érinti: a partikula beiktatása sajátosan polipredikatívvá teszi a mondatot, amennyiben az alapvető predikatív viszony kiegészül a beszélő szubjektív modális viszonyával (erről l. H. MOLNÁR i. h.), melynek lehetséges változatait az ÉrtSz. mutatja be kellő részletességgel.

FÁBRICZ KÁROLY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője

1. A MNyA. négy térképlapon (326., 338., 355., 379.) mutatja be négy „nagyobb” háziállatra (ló, tehén, disznó, kutya) vonatkozóan az ’<emlős állat> magzatot hoz a világra’ cselekvés helyi megnevezéseit, azok földrajzi tagolódását.

Nem véletlen, hogy az atlasz kérdőívének összeállítói éppen ezt a négy állatot vették figyelembe, ugyanis a „nagyobb” háziállatok közül ez a négy az, amelyeknek tenyésztése-tartása az egész magyar nyelvterületen történelmileg is hagyományos, és eléggé általános volt még a nyelvatlasz anyaggyűjtése idején is. (Azóta a ló mint „háziállat” a másik háromhoz viszonyítva már más kategóriába került.) Kétségtelenül tanulságos lett volna, ha készül hasonló térkép még legalább a birkáról, bár a birka mindig is erősebben regionális jellegű háziállat volt nálunk, mint az említett négy; — az egyéb „nagyobb” háziállatokról (szamár, bivaly, kecske) nem is beszélve. Így a rájuk vonatkozó nyelvi anyag is nyilvánvalóan — a területi tagoltságát illetően mindenképpen — erősen más jellegű lett volna, mint az említett négy térképé, s az ezekre az utóbbiakra vonatkozó vizsgálatban legfeljebb mint kiegészítő anyagot lehetett volna felhasználni.

2. A vizsgált négy térképlapon — figyelmen kívül hagyva a ’<kutya> kölykezik’ jelentésű *pacikozik* szót, amelyre egy adat van Dny.-Dunántúlról (Ju-1) és a *kutyádzik*-ot, amelyre kettő Erdélyből (Ro-10, 18; az elsőn változatként a *fiádzik* mellett), a négy térképlapon a következő megnevezések jelentkeznek: *csikózik*, *vemhezik*, *borjazik*, *malacozik*, *kölykezik*, *fiázik*, *fial*, *ellik*. Mindegyik megnevezés viszonylag nagy területen él, esetleg olyan morfológiai jellegű változatokkal, mint: *fiázik* : *fiaddzik*, *malacozik* : *maladdzik*, *borgyuzik* : *borgyazik* stb.

A hét megnevezést a szó motiváltsága szempontjából három csoportra oszthatjuk: a) az illető állat kicsinyének megnevezéséből -z denominális igeképzővel képzett származék fejezi ki a ’magzatot világra hoz’ fogalmát. Ezek: *csikózik*, *borjazik*, *malacozik*, *kölykezik*, illetőleg *vemhezik*. (A *vemhezik* ige alaptagjának, a ma már kihalt *vehem* szónak ugyanis ’csikó, számarcsikó’ volt az eredeti és elsődleges jelentése; vö. TESz., NySz.). Mindegyik ige nék a jelentésköre szűk, az említett négy állat közül mindegyik ige csak egyre vonatkoztatható. Azonnal meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a most tár-

gyaltnál szélesebb nyelvi mezőt (több állatot) véve figyelembe, a jelentések köre is némileg bővíülhet, mégpedig igénként más-más mértékben. A *malacozik* csak disznóra és vaddisznóra vonatkozhat; a *borjazik* tehénre, bivalyra, szarvasra, esetleg más nagyobb, párosujjú kérődzőre is; a *csikózik* lóra, számárra, öszvérré, tevére, zebrára; a *kölykezik* az állatok még szélesebb körére: a kutya mellett a farkasra, rókára, macskára, sőt általában a „macskafélék”-re (oroszlán, tigris stb. is), azaz mindazokra az állatokra, amelyeknek „kölykeik” vannak. — b) Az előző pontban tárgyaltaknál kevésbé motivált a *fiazik*, *fial* ige. Ezek alaki szerkezete csupán azt fejezi ki, hogy ’fiat hoz a világra’, tehát vonatkozhatnak lényegében szinte minden élve szülő állatra, az eddig felsoroltak mellett pl. nyúlra, egérre, patkányra, görényre, mókusra stb. is. — c) Az *ellik* ige — legalábbis szinkrón viszonylatban — motiválatlan. Jelentésköre azonban — szerintem s a vizsgált térképek anyagának vallomása szerint is — szűkebb, mint a *fiazik*, *fial*-é, de tágabb, mint az a) pontban felsorolt igéké.

3. A vizsgált igék három csoportja földrajzilag is szembetűnően elkülönül egymástól, s a *fiazik*, *fial*, illetőleg az *ellik* szóföldrajzi szempontból is erősebben kapcsolódnak egymáshoz, mint külön-külön és együttvéve a *csikózik* stb. típushoz.

A mellékelt térképek ezt a megállapítást önmagukban is eléggé beszédesen bizonyítják ugyan, de talán mégsem lesz felesleges, ha néhány megjegyzést is fűzök ezekhez a térképekhez.

a) A magyar nyelvterület nyugati, ény.-i, északi részén (kb. Kassa vonaláig), Erdélyben (nagyjából a volt partiumi részek kivételével) a *borjazik*, *malacozik*, *kölykezik*, *csikózik* : *vemhezik* igék használatosak; a *vemhezik* a Balatontól északra, illetve délre, viszonylag nem nagy, de jól körülhatárolható területen. Azaz: a felsorolt területeken az ’<állat> magzatot világra hoz’ jelentést a n é g y á l l a t r a v o n a t k o z ó a n n é g y i g e h o r d o z z a.

A négy ige izoglosszája Erdélyben lényegében azonos. Viszonylag kicsi az eltérés a Dunántúlon, az ény.-i részekben; jelentősebb már az északi részekben — itt is főleg a keleti területeken.

Érdemes talán megjegyezni azt is, hogy a négy ige izoglosszája az egyes területeken bár erősen hasonlít egymáshoz, nem teljesen ugyanaz. De: a *csikózik* : *vemhezik* közös izoglosszája és a *borjazik*-é, illetőleg a *kölykezik*-é és a *malacozik*-é közelebb állnak egymáshoz még az említett északi terület keleti felében is, ahol az eltérés közöttük általában erősebb, mint másutt.

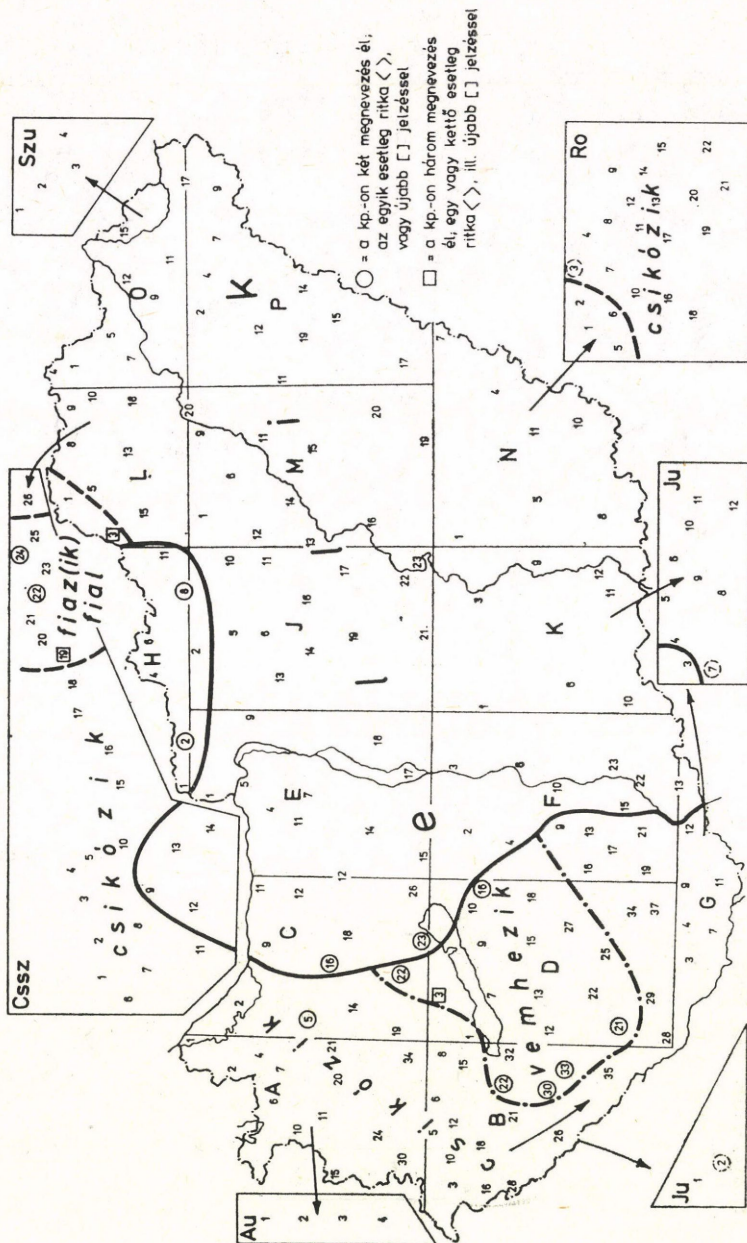
Sőt talán az is elgondolkoztató, hogy a *csikózik* : *vemhezik* egymáshoz csatlakozó izoglosszája nyugaton szinte pontosan ugyanaz, mint a *borjazik*-é.

b) A nyelvterületnek az a) pontban nem említett részein — tehát nagyjából a Dunántúl keleti-ék.-i területén, Nyugat-Szlovákia déli felében, a Duna—Tisza közén, a keleti-ék.-i, a már említett „partiumi” részekben ’csikózik’ és ’borjazik’ jelentésben az *ellik* ige él — kivéve Kassa—Rozsnyó környékét, ahol ’borjazik’ jelentésben két kp.-on (Cassz-24, 25) az *ellik* mellett jelentkezik a *fiaz* alak is; ’csikózik’ jelentésben már nagyobb területen, a csatlakozó hazai peremterületekre is kiterjedve a *fiaz(ik)*, *fial*, nem is csupán szinonimaként az *ellik* vagy a *csikózik* mellett, hanem egyetlen megnevezésként is.

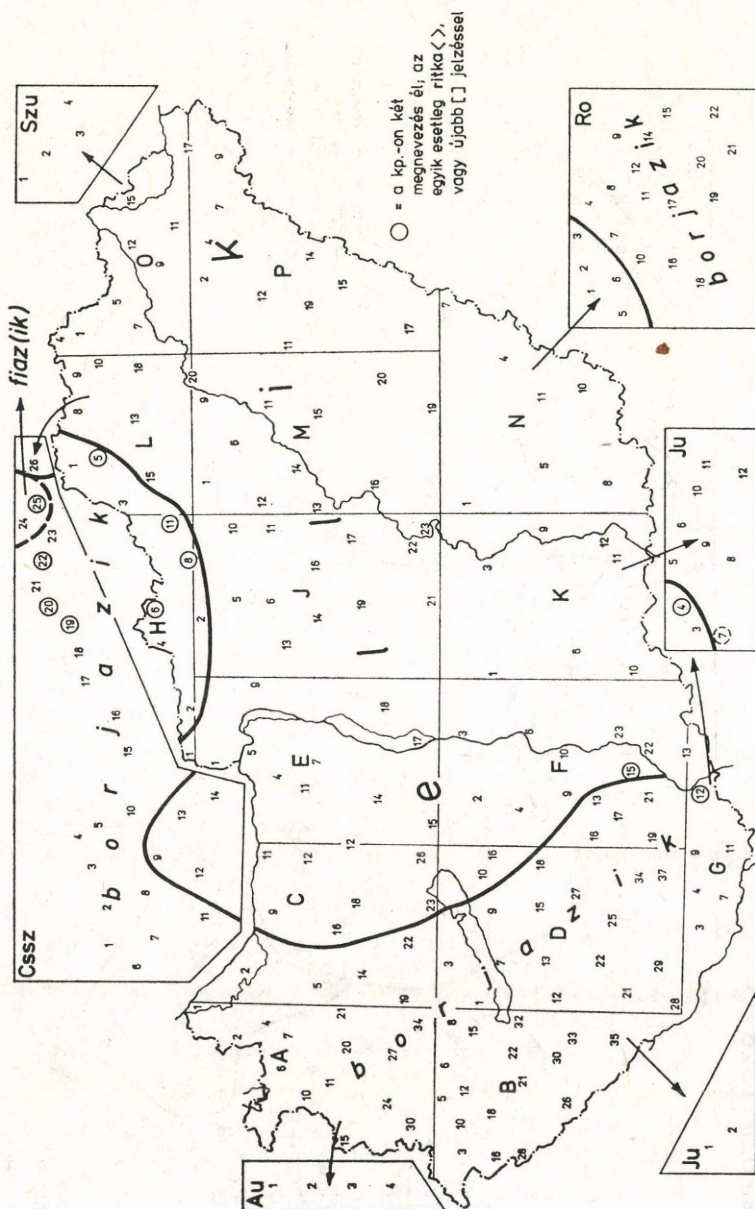
c) Az *ellik* ige ’malacozik’ és ’kölykezik’ jelentésben is él — de csak a b) pontban említett dunántúli és nyugat-szlovákiai részekben, a kb. az Ipoly-kanyartól Szolnokig húzódó vonaltól délre a Duna—Tisza közén, de a Tisza vonalát sehol sem érve el. Azaz: ezen a területen a ’magzatot világra hoz’ jelentést m i n d a n é g y á l l a t r a v o n a t k o z ó a n e g y i g e, az *ellik* fejezi ki.

d) A c) pontban említett Ipoly-kanyar—Szolnok—Duna-Tisza vonaltól keletre ’malacozik’ és ’kölykezik’ jelentésben a *fiazik*, *fial* ige él. A *fiazik* mindkét jelentésben

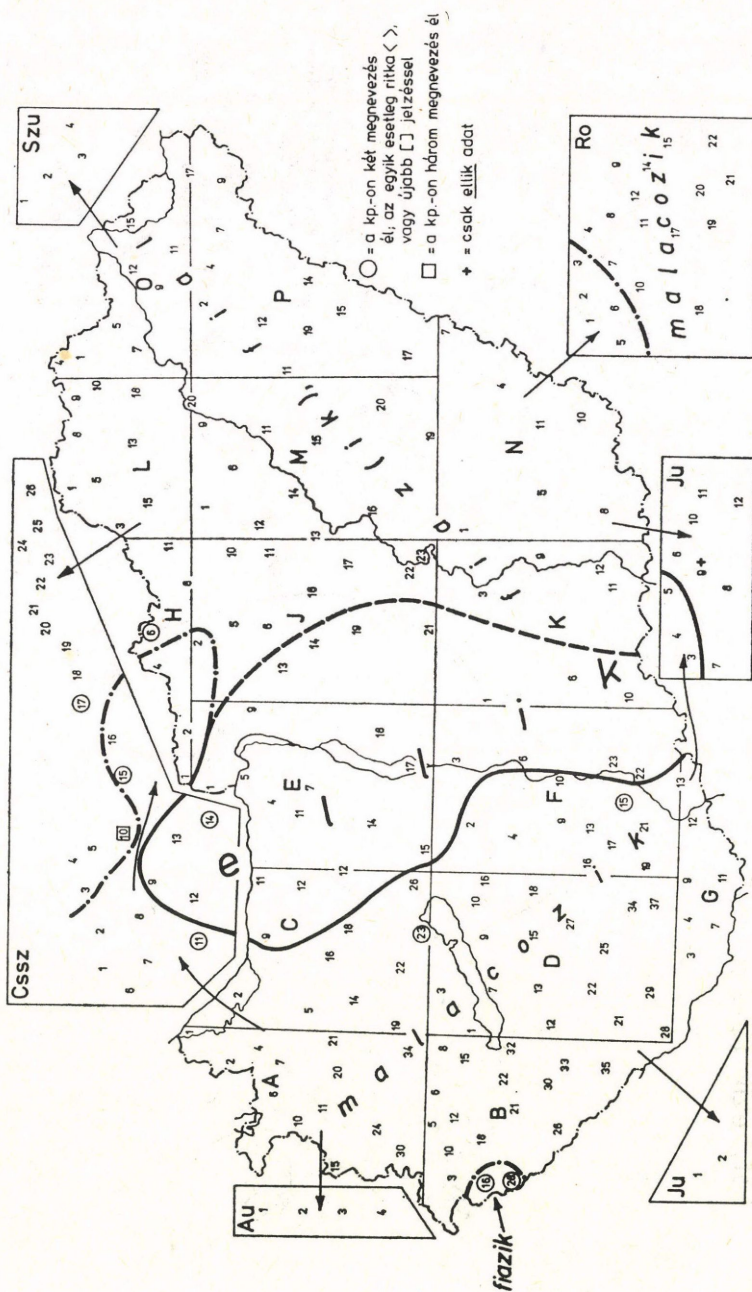
csikózik (326.)

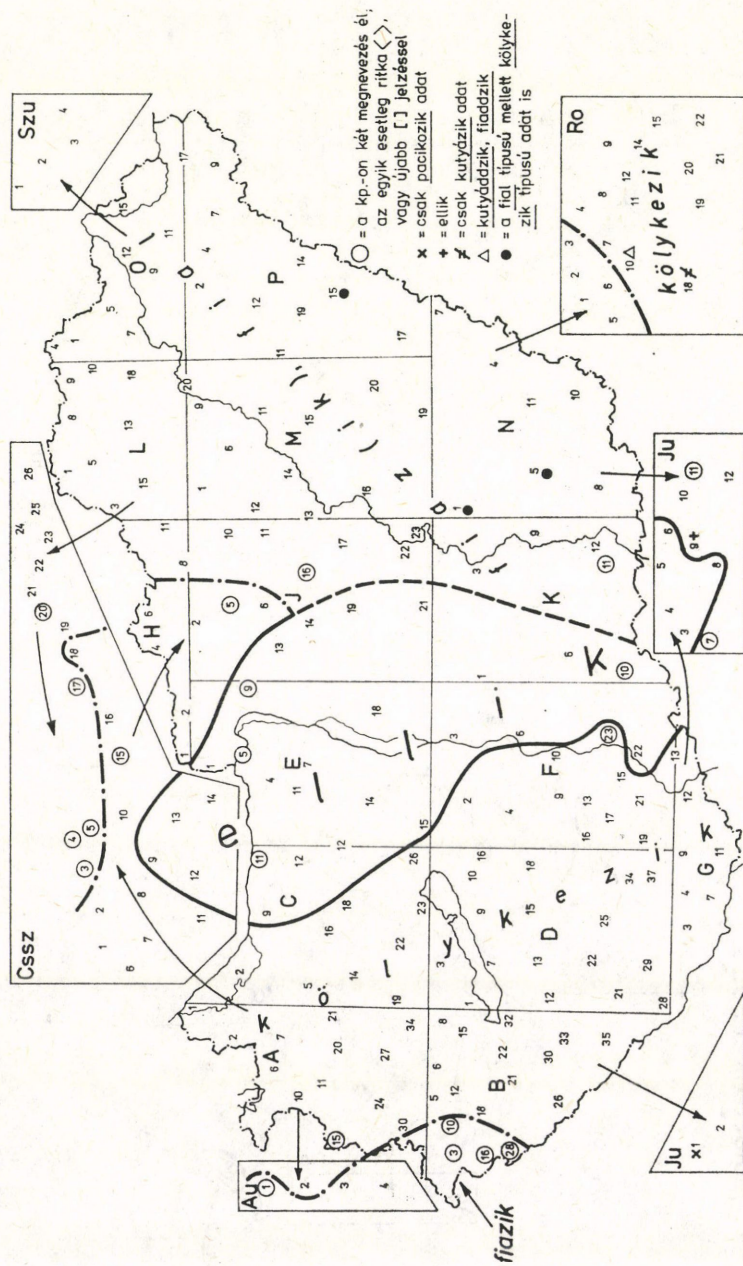
(meg)elik (a tehén) (338.)

malacozik (355.)

kölykezik (379.)

a nyelvterület északi peremén kb. Nyitra vonaláig terjed. Tehát a 'magzatot világra hoz' jelentés ezen a területen ló—tehén, ill. disznó—kutya csoportosítással két igében realizálódik.

Megjelenik azonban a *fiazik* a nyelvterület nyugati peremén is, a *malacozik* mellett csak változatként két kp.-on (B-16, 28), a *kölykezik* mellett ugyanitt már szélesebb sávon, de egyetlen megnevezésként csak két burgenlandi kutatópontról (Au-3, 4) adatolva.

Ahogy a b) pontban láttuk, viszonylag kis területen ugyan, de él a *fiazik*, *fial* 'csikózik' és 'borjazik' jelentésben is. Kassa vidékén és szintén mind a négy jelentésben a *fiazik* a jugoszláviai Kórógyon (Ju-7). Azaz: a vizsgált igecsoportból földrajzilag ez a legjobban tagolt.

Némi földrajzi megoszlást a -z és az -l képzős változatok is mutatnak, legalábbis abban az értelemben, hogy a peremvidékeken — északon, nyugaton, délen (Kórógyon), Erdély ény.-i pontjain csak a -z képzős változat található, a többi területen, tehát a nyelvterület nagy részén pedig mindkét változat él, de megfogható földrajzi kötöttség nélkül.

4. A vizsgált igék földrajzi tagolódása tehát az alábbi fő, nagyobb területeken jelentkező típusokat mutatja: A) ló: *csikózik* vagy *vemhezik*; tehén: *borjazik*; disznó: *malacozik*; kutya: *kölykezik* (vö. 3. a). — B) ló, tehén: *ellik*; disznó, kutya: *fiazik* ~ *fial* (vö. 3. b). — C) ló, tehén, disznó, kutya: *ellik* (vö. 3. c, d). — D) A fenti fő típusok mellett több, viszonylag kis területet érintő, inkább csak szigetszerű típus is kirajzolódik. Így: a) ló, tehén, disznó, kutya: *fiazik* (a szó inkább csak szinonimaként él; vö. 3. d); — b) ló, disznó, kutya: *fiazik*, *fial*; tehén: *borjazik* (vö. 3. b); — c) ló: *csikózik*; tehén: *borjazik*; disznó: *malacozik* ~ *fiazik*; kutya: *kölykezik* ~ *fiazik*.

5. A vizsgált igék területi tagolódásából, izoglosszáik egybevetéséből néhány általánosabb jellegű tanulságot is levonhatunk. Így:

1. Viszonylag kevés azoknak a kp.-oknak a száma, ahol két lexikális változat él egymás mellett. Az ilyen kp.-ok — teljesen érthető módon — elsősorban az egyes izoglosszák mentén jelentkeznek. Bizonyos eltérést azonban e tekintetben is mutatnak az egyes térképek.

2. A lóra és a tehénre, illetőleg a disznóra és a kutyára vonatkozó megnevezések több közös vonást mutatnak egymással. Erre nem könnyű teljesen egyértelmű magyarázatot adni, de talán fölvethető, nem függ-e össze ez a viszonylagosan erősebb egyezés azzal a ténnyel, hogy a ló és a tehén általában egy utódot szül, a disznó és a kutya rendszerint többet.

3. A legizgalmasabb kérdés azonban természetesen az volna: mivel magyarázható a vizsgált szavaknak a 4. A—C) pontokban vázolt csoportok szerint való területi tagolódása. Erre azonban — legalábbis egyelőre — semmiféle reálisnak látszó magyarázatot nem tudok adni.

IMRE SAMU

Újabb adatok a „kaukázusi őshaza” kérdéséhez

Östörténet-kutatásunkban igen fontos problémává vált a magyaroknak a Kaukázus előterében való tartózkodásával kapcsolatos kérdéskör, annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben a hazai tudósaink közül néhányan igen szkeptikusan nyilatkoztak e kérdés megítélésében. Többben azonban határozottan állást foglaltak az észak-kaukázusi népek és magyarok etnokulturális kapcsolatainak lehetősége mellett.

Véleményünk szerint fontos szerepet játszik ennek a kérdésnek a vizsgálatánál annak eldöntése, hogy hosszú vándorlásuk során őseink feltételezett szállásterületeit hová helyezük, a kelet-európai ligetes mezőség övezetébe vagy a füves sztyeppe zónájába. A kutatók többsége a Volga—Káma finnugor őshaza koncepciójából kiindulva, hagyományosan az előbbi alternatívát tartja valószínűbbnek, következésképpen elődeinket a szaltovó-majaki kultúra ligetes sztyeppei változatához szokás kötni. Nem csekély problémát okoz azonban az, amire érdemes figyelni, hogy a magyar nyelv bolgár—török jövevényszó-rétegét tükröző archeológiai leletek nem látszanak támogatni ezt a hipotézist. A földművelésre utaló legfontosabb régészeti anyag ugyanis a szaltovói kultúrának éppen-séggel nem az északabbi, ligetes mezőségi változatából került elő, hanem a délibb, száraz sztyeppei övezetéből. Ez a körülmény összhangban áll azzal, amit honfoglaló eleink történetéről, többek között az általuk használt cserépüstök elterjedéséről tudunk. Ez a sajátos edényfajta, amint a magyar és szovjet régészek egymástól függetlenül megállapítottak, csak a szaltovói régészeti műveltség déli részére volt jellemző. Ezzel kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Kaukázus előtere beletartozott a szaltovó-majaki kultúra elterjedési körzetébe, méghozzá annak egyik jelentős déli variánsát adta, ahol ismert volt a VIII—IX. században nemcsak a som, de a szőlő is, hogy a búzáról, árparól és kölesről ne is beszéljünk. Mindenesetre úgy látszik, egyelőre még nem eléggé értékelte tény, hogy az eke használatára utaló eszközanyag kizárólag a sztyeppei vidékről került elő a szaltovói kultúra feltárása során.

Általában feltételezik, hogy a kelet-európai ligetes sztyeppén a Kaukázusból megjelenő alánok a magyarok itteni tartózkodása idején a bolgár—törökök által már asszimilálódtak, voltaképp a nyelvet cserélő alánok gyakorolták gazdasági téren a jelentős hatást őseinkre. Ezzel kapcsolatban azonban megemlítenéd, hogy szemben a nagyszámú s kétségtelenül csuvasos típusú átvétellel, mind ez ideig lényegében nem sikerült nyelvünkben kimutatni e korból származó iráni eredetű növénytermesztési terminológiát. Ez annál is inkább különös, mivel az ekés földműveléssel jellemzett szaltovói kultúra a kutatók többségének véleménye szerint a Kaukázusból kiinduló alán hatásra jött létre. Sokan jól látják az ellentmondást, nyelvcserével próbálják megoldani. Ez nem kizárt, de ismerve nyelvünk szépszáma más jellegű alán jövevényszavát, érdemes volna az Észak-Kaukázusban levő adige, csecsen-ingus, és dagesztáni őshonos nyelvek szempontjából is tanulmányozni ezt a kérdést, illetve a magyar nyelv nagy mennyiségű ismeretlen eredetű szókészletét. Annál is inkább, hiszen Levédiában, majd Etelközben élő őseinkkel kapcsolatba kerülő kaukázusi alánok, akárcsak osszét utódainknál a köles kivételével a növénytermesztésre utaló közös iráni földművelési terminológia hiányzik. Ezeket mind kaukázusi nyelvekből származó átvételek helyettesítik.

Újabban a bolgár-törökök, kazárok és alánok mellett felmerült a szaltovó-majaki régészeti kultúra kialakításában egy kaukázusi nép, mégpedig a cserkeszek (adigék) őseinek kezdeményező szerepe is, különösen a kerámia anyag viszonylatában. Köztudomásúlag a cserkeszek a múlt század végéig, pontosabban a hatvanas évekig szálláshelyeikkel a Kaukázus Kubán folyó környéki előterét egészen az Azovi-tengerig bezárólag benépesítették. Nem véletlen, hogy éppen ebből az északnyugat-kaukázusi nyelvből — amelyben a világon a legtöbb (kb. 80) mássalhangzó van — etimologizálható a krónikáinkból jól ismert Azovi (meotiszi) tenger középkori megnevezése. Még fontosabb azonban, hogy az ezüstből készült magyar tarsolylemezekon található díszítésekkel azonos mintázatú tárgyak kerültek elő nemrég az Adige Autonóm Terület fővárosától, Majkop-tól délkeletre. Egyesek már régebben felvetették, hogy a honfoglalás-kori magyar művészet eredetét vagy annak legalábbis egyik fonálát a Kaukázusban kell keresni. Ezt a kérdést érdemes volna újból megvizsgálni. Az úgynevezett kaukázusi magyar őshaza, vagyis elődeink Kubán vidéki szálláshelye problematikájának vizsgálatát érdemes

megkülönböztetett figyelemmel kísérni, mivel egyre több adat szól amellett, hogy őseink valójában jártak ezeken a területeken. Szükségesnek látszik ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy ezt hathatósan támogatja egy eddig ismeretlen körülmény, nevezetesen az Észak-Kaukázusban őshonos cserkeszek, valamint a szomszédos osszéték nyelvében sikerült kimutatni a szilfa nevét, az előbbiben: *blač'ā*, (*блaч'ā*), az utóbbiban: *h'arman* (*хaрман*) formában. Erre a körülményre G. G. PSIZOVA, majkopi kutató hívta föl a figyelmünket. A szil ugyanis alapvető szerepet játszik a vándorló magyar törzsek útvonalának pontosabb meghatározásában a sztyeppe-övezetben, minthogy nyelvünkben szinte az egyetlen finnugor korból megmaradt faelnevezés. Mindezen túlmenően az adigék (cserkeszek) dermatoglikájája (ujjaiknak bőrlécmintázata), antropológiai típusukkal egyetemben, rendkívül közel állnak a pontusz-vidéki sztyeppén élő kelet-európai populációk embertani anyagához, beleértve a magyarokat is, akiknek egyik összetevője volt a cserkeszekre is jellemző graciális mediterrán típus. Ebből a szempontból azonban az iráni eredetű osszéték nem jöhetnek számításba, mivel antropológiai arculatuk, jövevény voltak ellenére a Kaukázusban sajátos módon őshonos jellegű, tipikus. Így nem valószínű, hogy összefüggésbe hozható őseinkkel. Ennek ellenére bizonyos nyelvi egyezések, valamint a magyar *som* szónak hasonlósága a *čim* (*чим*) osszét lexemával sokatmondónak látszik.

Feltűnő, hogy az adigék keleti etnikus egységénél a kabardoknál, de a Kaukázus előterének sztyeppéjén, nevezetesen a Lába és a Belaja folyók környékén élő „temirgoj” nyugati néprajzi csoportnál is a lótenyésztés rendkívül magas szintet ért el. Lovasságuk — a magyar huszársághoz hasonlóan — az európai ágyúk szélesebb körű alkalmazásáig verhetetlen, a világon a legjobbnak mondható volt. Érdekes, hogy SZULTAN HAN-GIREJ, a híres néprajztudósna a leírásból tudjuk, régebben a cserkesz harcosok lovas taktikája megtévesztésig hasonló volt a honfoglaló magyarok harcmodorához, amit pedig alaposan ismerünk a korabeli írásos forrásokból. ISTVÁNOVITS MÁRTON szerint nem kizárt, hogy a „Gólya, gólya gilice . . .” kezdetű gyermekmondókánk kapcsolatba hozható az adigéknél kimutatott szokással, amely szerint a sebesültet zenéléssel: síppal, dobbal, hegedűvel próbálják „gyógyítani”.

Úgy tűnik, hogy a kérdés további kutatása nyelvi, néprajzi és antropológiai téren egyaránt az eddigieknél sokkal tüzetesebb vizsgálatot érdemel. Mindezt szükségesnek látszik folytatni a múltban torzóban maradt és érdemtelenül elfelejtett hazai kezdeményezéseket, amelyek tudománytörténeti jelentősége elévülhetetlen. A viszonylag kevés adat ellenére tudásunk jelenlegi szintjén már most is megállapítható, hogy az Észak-Kaukázus előtere sehogy sem zárható ki azoknak a területeknek sorából, ahol a lovasnomád magyarok Ural vidéki őshazájukból a Kárpát-medence felé irányuló sztyeppei vándorlásuk során több-kevesebb ideig tartózkodhattak. Akárhogy is volt, mindenképpen több érv szól e mellett, mint ellene. Talán nem véletlen, hogy Majkoptól délkeletre Koloszojka település környékén, a Farsz folyó mellett a honfoglaló magyarok fegyvereihez hasonló lelet került elő, amelynek palmettás díszítése nemcsak hasonló, hanem teljes mértékben egyezik a Kárpát-medencében feltárt X. századi régészeti anyaggal. Ezt ERDÉLYI ISTVÁN és KOVÁCS LÁSZLÓ szíves közléséből tudjuk. Mindazonáltal egyet kell érteni azzal a felfogással, hogy a lovasnomád magyarok a Kazár Kaganátus déli, füves sztyeppés részén élő, főleg bolgár-török nyelvű, félig már letelepült csoportok ekés földműves kultúrájának hatására ismerkedtek meg jelentősebb mértékben a növénytermesztéssel és a belterjesebb szarvasmarha-tartással, váltak félnomád életmódot folytató néppé, még jóval a Kárpát-medencébe való megjelenésük előtt. Közvetlenül a honfoglalás előtti évszázadokban a magyarnak az észak-kaukázusi nyelvcsaládba tartozó, vagyis adigekabard (cserkesz), csecsen-ingus és dagesztáni népekkel való etnokulturális érintkezésének lehetőségét azonban továbbra sem lehet kizárni, mivel mind a három nyelvcsoporthoz ősei valamilyen formában kapcsolatban álltak a VIII–IX. század folyamán a velük közvet-

lenül szomszédos szaltovó-majaki kultúrával. Ennek a régészeti műveltségnek a hatása a magyarok gazdasági életére közismert, BARTHA ANTAL és FODOR ISTVÁN munkássága nyomán. A szóban forgó témakör jelentősége ellenére sajnálatos módon egyelőre jórészt feltáratlan. A megválaszolatlan kérdések még várják a hazai kutatókat, akik talán őseink más népekkel való kapcsolatának eddig figyelmen kívül hagyott fejezeteit tárhatják fel.

VERES PÉTER

SZÓ- ÉS SZÓLAMAGYARÁZATOK

Gaz. Bulesú, Lél és Botond Bizáncból hazafelé tartván „silvam, quae dicitur *Petur goz*” a Péter-gaz-nak nevezett erdőben megszállottak (An. 43.).

A Bécsi Képes Krónikában is szó esik erről az erőről: „Iste Colomannus, . . . qui ab Hungaris C u n u e s C a l m a n appellatur, . . . Dalmatiae regnum, occiso suo rege Petro nominato in montibus *Petergozdia*, Hungariae adjunxit.” ’Ő, Kálmán, kit a magyarok Könyves Kálmánnak hívnak, csatolta Magyarországhoz Dalmátországot, miután megölte annak Péter nevű királyát a *Petergozdia* nevű hegyekben.’ Ehhez az idézethez kapcsolódik a 136. sz. jegyzet, amely megnevezi azokat a kútfőket, amelyekben a szóban forgó erdős hegység neve előfordul, *Petergozdia* alakban: Kézai Simon Krónikája; a Bécsi Udvari Könyvtár Képes Codexe; ugyanennek a Könyvtárnak a Kisebb codexe; a Béli Kódex; a Teleki Kódex és a Zsámboki Kódex; — *Petergordia* formában: Csepreghy Kódex; — *Petergazia*-ként: Kaprinaianum Apographon; Budai Krónika; a Dubnici Kódex.

A *gaz* névszó gyakorta előfordul a későbbi forrásokban is, és összefoglalva jelenti mindazt, amit a latin *faex*, *sordes*, *quisquiliae*, *putamen*, *colluvies*, a német *Mist* és *Unflat* főnevek, a latin *improbis*, *vitiosus* és a német *schlecht* mellénevek (NySz.).

Az említett főneveket átvitt értelemben, emberekre vonatkoztatva is használta a klasszikus latinság: *Faex populi* ’a nép sepreje’ (Cic. Q. Fr. II. 6.), *apud sordem urbis et faecem* ’a város szennye és alja’ (Cic. Att. I. 16.), *quisquiliae seditionis* ’a lázadás szemetei’ (Cic. Sex. 43.), *ex hac turba et colluvione discedens* ’távozván e moslék tömegből’ (Cic. Senect. 23.).

A *gaz* a hitvitázó prédikátoroknak kedvelt metaforája: „Felnőt a bűn *gazza*” (Mel: Sz. Ján. 310); „A világnac *gaza*, sonkolya, sőpreje” (Born: Pred. 77); „*Gazzát* hazugsággal simítja” (Mat: B. Csák. 178); „*Gazzából* kirázogatván, megújított prédikációk” (Csuzi: Sip. 746); (NySz.).

És az *improbis*-okra és *vitiosus*-okra rájuk ragadt a *gaz* név: 1478: „*Jacobus Gaz*” (OklSz.); 1496: „*Benedicto Gaz*” (uo.); „*Petro Gaz*” (uo.).

Az ÉrtSz. mai jelentéseit így magyarázza: 1. vadon tenyésző, rendszerint hasznavehetetlen, sőt káros lágú vagy kóros szárú növény (olyan területen, ahol haszonnövényeket szoktak termelni): gyom, burján, dudva. *Felveri a kertet a gaz. Merő egy gaz ez a tengeri.* 2. (nép) Szemétnek tekintett száraz, töredezett növényi részek. *A szél telehordta az udvart gazzal.* 3. (táj) Széna, takarmány. *Adj a jószágnak egy kis gazi!* 4. Szárban levő vagy levágott gabona. *Megdőlt a gaz, nehéz lesz vágni. A marékszedő ölbé szedi a gazi.* 5. Az emberek alja: *gazember*.

Szótárunkban tehát nincs benne a *gaz*-nak ’silva; erdő’ jelentése. Úgy látszik, az anonymusi előfordulás és az 1880-ból való szilágysági adat: ’kis erdő, cserjés erdőcske’ (Nyr. IX, 417) nem adott hozzá elégséges alapot.

Régebbi szótáraink közül is csak a CzF. említi An. 43-ra hivatkozva: „silvam, quae dicitur Peturgoz, azaz *Pétergaz*: itt tehát valami erdőfélélt jelentene.” A *féle* utótag használata meg a feltételes mód arra mutat, hogy a CzF.-nak kétségei vannak a *gaz* ‘silva, erdő’ értelmét illetően.

Még a Tsz. is az egy árva Szilágy megyei példára hivatkozik. Az ÚMTsz. már valamivel többet tud a *gaz* ‘erdő’-ről: ‘cserjés, bokros erdő’ (Bánffyhunrad), ‘dudvával, kóróval, bokrokkal benőtt terület’ (Lucska, Hajdúnánás, Hortobágy).

Hogy a *gaz* főnév kételemű földrajzi, pontosabban erdőnevek utótagjaként él és virul, a magam hajdúhadházi gyűjtéséből a következő példákat idézhetem: *Keskeny-gaz*: A Nagyerdő keleti széle és az Álút között fekszik. Ma akácerdő. E név az 1783. évi katonai térképen is szerepel. — *Macskás-gaz*: NAGY SÁNDOR szállásbeli kaszálónak említi (Hajdúhadház története. 1928. 68). Ma már ismeretlen. Cserjés, bokros hely lehetett, hiszen a kaszálónak természetes tartozékai a füzesek, rekettyések, kökényesek. — *Marci-gaz*: A Csere északi, a Kutas erdővel határos része. — *Marci-gaz árok*: Határárok a Marci-gaz és a Kutas között. — *Pósa-gaz*: A hadházi Poroszló puszta Téglással határos részén levő akácerdő. *Pósa gazza* néven ‘erdő hatházon’ értelmezéssel írta be RÉVÉSZ IMRE balmazújvárosi prédikátor 1853-ban helynévgyűjtésébe, melyet az Akadémia pályázatára készített. — *Tarha gaza* vagy *Tarha-gaz*: A Nagyerdőnek a Mocsolyával szomszédos délnyugati része. (É. KISS SÁNDOR, Hajdúhadház helynevei II. Külsőségi elnevezések: A Déri Múzeum 1967. évi évkönyve 429–511.)

Kornis János, a Debreceni Erdőgazdaság mérnöke hívta fel figyelmemet az alábbi *gaz*-okra: *Hosszú-gaz*: Erdő Hosszúpályiban. (BÓDI ISTVÁN tanár gyűjtéséből). — *Farkas-gaz*: Erdő Hosszúpályiban, a Debrecennel határos részeken. (Bihar megye térképtára 111. 1859). — *Vértesi-gaz*: Debrecen gúti erdejének déli része (Debrecen város Törképtára: 635. 1836., 871/a. 1927., 871/c 1932.) Ugyanez az erdő a 849. 1889. sz. térképen *Vértesi-gaz erdő*. — *Vértés-gaz útja*: A Vértesi-gazon át vezető út. — *Vértés-gaz dűlő*: A Vértesi-gaz útja és a Pókai út közt elterülő erdős pusztai dűlő. — *Szebozsgaz*: ‘erdő Olosvaapáti mellett (SzhSz.) < *Svebožb-gozdž* ‘Svebog erdeje’. A *Svebogž* szn... A helynév birtokos összetétel: *Svebog-žb gozdz*. A *gaz* ebben a nyelvjárásban mint közszo is él, vö. *Kisgaz*, *Bornyúgaz*, *Verébgaz*, *Nagygaz*, *Vargagaz*, *Valágazza* (< *Valál gazza*, ‘falu erdeje’ stb.” (KNEIZA, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei: MNy. IV, 221.)

Bartha János 67 éves ny. ref. lelkész, ki Olosvaapátiban született, s ott élte gyermek- és ifjú éveit, elmondotta, hogy édesapjával a *Székos-gaz*-ba járt fáért. Az apáti nép a maga módján értelmessé tette e nevet.

RÉVÉSZ IMRE már említett gyűjteményében benne van a Jándon (Bereg m.) feljegyzett *Péter-gaz* is. E név hitelének ellenőrzése végett megkerestem Csizsár Árpád gergelyi-ugornyai ref. lelkészt, a vásárosnaményi múzeum igazgatóját, a beregi táj és nép kitűnő ismerőjét. Az alábbi választ kaptam tőle: „A jándi határban ma is megvan a *Péter gazza* határnév, ma már szántóföld. A múlt sz. elejétől fogva sokszor szerepel élő határnévként a lelkési földek határainak megjelölésénél.” Közli a továbbiakban, hogy Felhős Szabolcsal együtt összeírták Jánd határneveit, s ott van közöttük *Péter gazza* is. Majd így folytatja: „Ma többen eltorzítva *Péter-gazda* néven is emlegetik. Ezen kívül a környéken sok helyen találkozunk a *gaz* megjelöléssel. Így van Beregsurányban *Kovács gazza*, Gulácson *Varga gazza*, Gergelyiben *Gazos-kert*.” Mint írja, a múzeum adattárából hosszan folytathatná a *gaz* elemű határneveket.

CSIZSÁR ÁRPÁD a *gaz* nevezet eredetét így magyarázza: „A XVIII. sz. végén kezdődnek a nagy erdőirtások. Bár a megye az erdők védelmére 1794-ben és 1805-ben rendeltetett, a folyamat nem állt meg. A hajdani rengeteg erdők, amelyek makkoltatással tisztes megélhetést nyújtottak a beregi népnek, az irtások nyomán haszontalan gázos helyekké váltak. Eszerint a *gaz* haszontalan bozótos hely.” Csizsár tehát úgy ítéli, hogy az irtás

helyén burjánzó giz-gazról, bozóttról kapta *Péter gazza* és hasonlóképpen a többi beregi *gaz* is nevét. Csakhogy az erdőt nem azért irtották, hogy helyén haszontalan bozótost kapjanak, hanem azért, hogy szántóföldhöz jussanak. Nem engedték, hogy az irtás bozót-tá váljék, hanem megszántották, bevetették, művelték. Éppen ezért feltehető, hogy azok a ma *gaz*-nak nevezett tájak az irtás előtt is, erdő mivoltukban is *gaz*-ok voltak: *Péter gazza*, *Varga gazza* stb., és nevük mint nyelvi kövület a táj korábbi állapotára utal. A régi beregi mappák és határbejárási protocollumok bizonyosat is tudnának erről mondani.

Tájszótáraink, mind a Tsz., mind az ÚMTsz. megmaradnak a *gaz* 'kis erdő, cserjés, bokros hely' jelentése mellett. Azok a gazok viszont, amelyeket magam is ismerek, amelyekben diákkoromban növényeket gyűjtöttem, ahová fáért jártunk, amelyeket Hadház helyneveinek gyűjtésekor bejártam: a *Pósa-gaz*, *Tarha-gaz*, *Marci-gaz* nem holmi cserjések, hanem szép szálerdők. Ilyen a Belső-Gúton a *Vértesi-gaz*, valamint a hosszúpályi *Farkas-gaz* is.

Régen, amikor egy-egy erdőt vagy erdőrészt letaroltak, a tuskót (dücsköt) nem ásták ki. A torsokból, gyökerekből az erdő újra eredt. A rengeteg hajtás, jövő s a vágás helyén kelő sok-sok kórós növény szinte áthatolhatatlan bozótot alkot. Az ilyen frissen sarjadt erdő valóban *gaz* az ÉrtSz. 1. jelentése szerint is. Ha farkas tanyázott benne, *Farkas-gaz*, ha vadmacska is került ott, *Macska-gaz*, ha *Vértesi* nevű erdész gondjaira volt bízva, *Vértesi-gaz*, ha keskeny volt a *Keskeny-gaz* nevet kapta. Az erdőnek ez az állapota megerősítette a *gaz* közönségessé vált értelmét.

PAIS DEZSŐ a *gaz* jelentésfejlődését így magyarázza: „'piszok, szemét, sár; sordes, colluvies, faex, quisquilliae' — 'dudva; herba vel frutex inutilis', ezekből a 'semmirekellő, gonosz, pravus, improbus' jelentés" (MNY. XXXVIII, 35). E magyarázatban ott van a *dudva*, a *frutex inutilis*. Vö. *Frutex* 'Tsemete', *Frutetum* 'Bokros hely, Tserés hely' (PPB.), 'ein Ort voller Strauche' (SCHELLER, Lex.).

A vágás, az irtás helyén erdő bozót, *gaz* változik. Az erőteljesebb jövősek husánggá, majd szálfává erősödnek, a kórós *gazt* elnyomják, a gyenge hajtások elszáradnak. Fel-növekszik a vágásra érett szálerdő. Valami azonban nem változik: a *gaz* nevezet. Túléli a névadás alapjául szolgáló állapotokat. A *gaz* ama bizonyos erdőrész, erdő nevének állandó, örökletes eleme marad. *Gaz* a neve nemcsak sarjadó éveiben, s *gaz* marad fiatalos és érett korában egyaránt, fordulóról fordulóra. Egy analóg példa: Újfehértó határának egy részét *Eresztvény*-nek mondják. Ez az *Eresztvény* ma szántó, jöllehet a név 'sarjadó, eredő erdő'-t jelent. Az is volt valamikor. Most már nevével emlékeztet múltjára. A jándi Péter-gazza is szántó, neve szerint ő is *gaz* ('erdő') volt valaha.

Hogy a jándi magyarok hajdani élete erősen kapcsolódott a *gaz*hoz, CSISZÁR ÁRPÁD alábbi közlése is tanúsítja: „Az olyan ökröt, amelynek csúnya hátrahajló szarva van, *gazbabúvós*-nak nevezik. Menni, bújni tud a *gaz*ban, bozótban, elcsúszik szarván a *gaz*. És van Beregben *gazbabúvós* tézsla is. Ennek füle nem előre áll, mint általában, hanem hátra, ezért ez szintén nem akad meg a *gaz*ban.”

Bizonyos, hogy jóval több *gaz*-unk volt és van, mint amennyit hivatalos iratok és térképek így neveznek. A helyszínelő földmérő látván, hogy a nép által *gaz*-nak nevezett terület az ő fogalmai szerint 'erdő', erdőként írja be a mappába a *gaz*-t, s leszen a *Pósa-gaz*-ból hivatalosan *Pósa erdeje*, *Pósa-erdő*. Berényi Gábor mérnöknek, ki 1889-ben Debrecen város güti erdeinek rajzolatát elkészítette, ismeretlen volt a *gaz* 'erdő' elnevezés, s hogy térképe meg ne tévessze a „*gaz*”-ban járatlan embert, *Vértesi-gaz* erdő-nek írta be a *Vértesi-gaz*-t.

A nép nyelvi tudatában is el-elhomályosul a *gaz*nak 'erdő' jelentése, különösen akkor, ha az egykori *gaz* az ő ismeretei szerint már nem „*gaz*”. Így lett a jándi *Péter gazza*-ból *Péter gazda*, a hosszúpályi *Farkas-gaz*-zal határos dűlőből *Farkas gazda dűlő*, s az olcsvaapáti *Szébozs-gaz*-ból *Székos-gaz*.

Honnan a *gaz* nevezet? Az Anonymus 43.-ban előforduló *Petür goz* azt az erdős hegységet jelenti, amely Karlováctól (Károlyváros) délkeletre Horvátország és Bosznia határvidékén húzódik délnyugattól északkelet felé. Mai horvát neve *Petrova gora*. Ennek *Péter hegye* vagy *erdeje* az értelme (KISS LAJOS közlése). Ezzel azonos a Képes Krónika *Petergozd*-ja. Márk barát e név eredetét azzal magyarázza, hogy Könyves Kálmán ott ölte meg Pétert, a horvátok királyát. Ez azonban GYÖRFFY GYÖRGY szerint népetimológia. Azt, hogy ki volt a névadó Péter, nem lehet megállapítani.

PAIS a *Petür goz* nevet így magyarázza: „Előrésze a *Péter* személynév, az Anonymusnál levő *goz* pedig a szláv *gozd* am. 'erdő' szónak magyar nyelvi elváltoztatása a kicsinyítő -d képző elvonásával.” Ezzel teljesen egyezik KISS LAJOS tájékoztatója: „A mai *Petrova gorá*-t jelölő anonymsi *Petür goz* nem más, mint a szerb-horvát *Petrov govzd* (tkp. 'Péter erdeje') részfordításszerű átalakítása. A szerb-horvát régi *govzd* 'erdő' megfelelője több más déli szláv nyelvben is megvolt vagy megvan még ma is: bolgár régi *gozd* 'erdő' (ma csak helynevekben: *Gozdul*, *Gozd* stb.); szlovén *gozd* 'erdő'. Előfordul az északi szlávoknál is: alsószerb régi *gozd* 'száraz talajú erdő, erdős hegy'; cseh *hvozd* 'sűrű erdő, erdőség, rengeteg'; szlovák *hvozd* 'sűrű erdőség, rengeteg'; lengyel régi *gozd* 'sűrű erdő'. Etimológiailag mindez az ősszláv **govzdb*-ra megy vissza. Ez a mai szláv nyelvekben is tovább él 'szeg' jelentéssel.”

Mint fentebb idéztem, KNEZSA szintén szláv eredetűnek tartja a *Szébozs-gaz* birtokos összetételű helynevet, s ennek utótagja is azonos a szláv *gozd* 'erdő' szóval. MUNKÁCSI szerint a *gaz* a honfoglalás előtt került volna nyelvünkbe. Ő úgy ítéli: „az osszét-digori *yade*, *yädä*, taguri *qad*, *qäd* 'baum, balken, holz, wald' (Hübschm.: Osset. Etym. 32.) . . . alakilag és jelentésben megfelel a Szilágyságban 'kis erdő, cserjés erdőske' értelemben használatos magy. *gaz* szónak” (Nyr. XXIX, 107). A SzófSz. szerint a *gaz* „eredete bizonytalan, lehet, hogy iráni kapcsolatai vannak, de ez a kérdés nincs módszeresen megvizsgálva.” A TESz. úgy látja, „Iráni és szláv származtatása — mindkettő a nyelvjárási 'cserjés' jelentésű *gaz*-zal kapcsolatban merült fel és eredetileg arra vonatkozott — nem valószínű.”

PAIS, KNEZSA és KISS talán elégséges bizonyító adatot szolgáltatott ahhoz, hogy *gaz* főnevünk szláv eredetét elfogadassuk. Eszerint az anonymsi *Petür goz*, és a jándi *Péter gazza*, valamint a többi hasonló *gaz*-ok azonos *gaz*-ok, urótagjuk a szláv *gozd* magyar nyelvi változata. Eredeti jelentése 'erdő, erdős hegység', s ebből kifejlődhettek mai szerteágazó jelentései.

A *gaz* mint önálló főnév 'erdő' jelentésben ma már nem használatos — legalábbis erre példát nem találtam —; azonban mint kételemű erdőnevek (vagy volt erdőnevek) utótagja immár egy jó évezrede nagy gyakorisággal él a Hajdúságban, Dél-Biharban, a Szamos- és Tiszaháton.

† É. KISS SÁNDOR

Miskár—miskáros—miskárol. *Miskárol* szavunk a TESz. szerint (II, 935) egészen új keletű: 1840-ből van első adata. A *miskár* pedig még fiatalabb: 1896-ból regisztrálták (uo.). A két dátumnak megfelelően vonja le a szócikk írója a következtetést: előbb a *miskárol*-t vettük át. „Elvben nem lehetetlen — olvashatjuk a szövegben — hogy a m. *miskárol* nem a szlk. N. *miškarit* átvétele, hanem a *miskár* magyar származéka . . . A *miskár*-nak a *miskárol*-nál későbbi felbukkanása azonban e feltevés ellen szól . . .”

Történeti adataink azonban jóval korábbi időkből együttesen produkálják mind a kettőt. Az 1767. június 22-én tartott határperben, amely Nógrád és Jenő közti határszakaszt volt hivatva tisztázni, a tanúk megemlékeztek egy m i s k á r ról is, aki Nógrádon lakott és mesterségét mintegy mellékesen űzte, mivel eredeti foglalkozása b o g n á r volt.

Az egyik tanú, a mikolai 50 éves Tóth Mihály arról számolt be a kihallgatáson, hogy „hallotta másoktól, de nem régen, hogy a Neográdi *Miskárnak*, vagyis Bognárnak Lovát a' midőn a' Deutrális Hegyen — amely ugyanis a per indokálul szolgált — fát vágott volt, Jenőiek elvették és Mikulásra bé vitték . . .” (OL. Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E). Ezt erősítették meg egy másik tanúnak, a 35 éves szokolyai Szecsei Istvánnak is a szavai, aki ugyancsak elmondta: „Tudgya, hogy a' midőn Neográdi *Miskár*, avagy Bognár a' Deutrális földön fát vágott az hol Jenőiek Lovát is el vették és be hajtották Hager Uram idejében, s' mind addig Lovát zálogba tartották, miglen az Uraság Céduláját meg nem mutatta, de aztán eleresztették . . .” (uo.).

Az egyik további tanú, a Nógrád megyei Berkiből való 70 éves disznópásztor, Szalai Ferenc, ugyancsak részletesen tudta elmondani a hajdani miskár kihágásait és egyúttal azt is kellően indokolta, miért is engedték szabadon elfogatása után. Vallomása elején közvetlen értesülésére is hivatkozik a következőképpen: „Ez előtt harmincz három esztendővel volt Jenő névű helységben Kondás két esztendeigh s' ugy Ad l-um — azaz az első pontban feltett kérdésre vonatkozóan — jut jól eszébe, hogy Jenőre Jöveletek az öreg Gazdák beszéllették — nyilván a határjelek megmutatásakor és részben a határsértés elkerülése érdekében —, hogy a' *Miskár* a' Neográdi Lakosok közül a' Gesztenye Patak fölött a' Dengás nevű völgyben fát vágott volna Loppal, ki be is hajtatott, és Lovátul meg fosztatott, de mivel a' M. Uraság Mikulai Tisztartójátul czédulája volt, ki eresztetett, mert — fűzte hozzá a tanú — az M. Uraságh Mikulán lévő Marháit Miskárolta . . .” (uo.).

S hogy a szó átvétele még ennek előtte történhetett, arra az is utal, hogy a *miskár* szóhoz magyar képző is járult egyes esetekben. Az egyik tanú, a Hont megyei Perőcséről való 43 éves pásztor, Kövesdi János említette pl. a következőket: „Neográdban lakozó *Miskárost* látta a' Deutrális teleken fát vágni — azaz személyes jelenléte erősítette elmondásának igazát —, de akkor is maga a' tanu a' csőszöket reá igazétotta, hogy hogy hajtának be, kit is behajtottak s' lovát megh árestálták; de hogy mutatta igasságát Háger Uramtul, akkori Mikulai Tisztartótul, ismét el eresztették, mivel, Mikulán lévő M. Uraság Marháját *miskárolta*.” (Uo.) Ehhez még a következő személyes tapasztalatot fűzte hozzá, mely során ismételten a *miskáros* kifejezést használta: „Látta, a' midőn az fönt említett *Miskáros*, az ki Bognár is, hogy a Jenei Csőszök által bé hajtatott . . .” (uo.).

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Egy veszedelmes nyelvi elődsí: *alapvető*

Mint az élet minden területén, a nyelvben is vannak divatok a kifejezőmódban, főként a szóhasználatban. Forrásuk többnyire a nagyvárosi köznyelv, a sajtóban főbukkanó újságírói ötletek vagy stílusficamok, a politika, hivatal, gazdasági élet, technika és sport nyelvhasználatának egy-egy fölkapott új fordulata, amely a rádió, televízió riporterei és nyilatkozói révén „közkinccsé” válik. Az újdonság vonzása és az utánzás ösztöne, amelyet a tájékozottság, bennfentesség látszatának igénye is sarkall, szárnyat ad nekik, használatuk azonban gyakran hibás, eltorzult értelmű. Végül bekövetkezik rajtuk is a divatekkek sorsa: újdonságuk a folytonos, tömeges használatban hamar megkopik, jelentésük felhígul; szinte tartalmatlan tölteléksszóvá válnak, s aki egy kissé is igényes, kerüli őket. Mire pedig a nyelvművelők felfigyelnek valamely divatszó elburjánzására, virágzása rendszerint már letűnőben, s újak kerülnek föl a népszerűség egére.

Elég néhány példát említenünk a közelmúlt „ügyeletes” divatszóinak gyors váltakozására: *döntő, komoly, látványos, minőségi, rangos, rendhagyó* stb.

Óvásunk tehát látszólag kétes célú, hiszen a divat lényege, hogy folytonos megújulásával önmagát érvényteleníti. A nyelvművelői eltökéltség mégis hallatja szavát — ha megkésetten is —, különösen amikor annyi tanulság kínálkozik, mint az *alapvető* esetében.

E szavunk a múlt század második felében tűnt föl, elsősorban konkrét, főnévi értelemben ('az, aki valamit megalapoz, valaminek az alapját megveti'); átvitt értelmű használata későbbi, divatszóként pedig a mi századunk közepén kezdett terjedni. Meglepő azonban, hogy szürkülés, letűnés helyett ma is népszerűsége csúcán áll, szinte a közszó-kincs leggyakoribb divateleme. A nyelvhasználatban való eluralkodásán kívül azért is szólnunk kell róla, mert stiláris egyeduralmával kiáltó példája a divatszók nyelvszegényítő, szinonimákat elsorvasztó hatásának.

Az értelmező szótár (1959.) választékosnak mondja az *alapvető* szót, és így határozza meg alapjelentését: 'olyan, ami megadja a lehetőséget, az alapot valaminek a létesítéséhez, kialakulásához; ami valaminek az alapját alkotja'. Példák: *alapvető felfedezés, feltétel, intézkedés, jogok, tudományos munka*. Ezek is megerősítik azt, hogy az értelmezés a megalapozást, alapvetést emeli ki. A sajtónyelvinek jelzett másodlagos jelentés azonban elszakad ettől, és lazítja, általánosítja a szó értelmét, azzal is, hogy csupán szinonimákkal értelmezi: *fontos, lényegbevágó, döntő*. Pl.: *alapvető álláspont, feladat, kérdés, kötelesség, újítás, változás*. Megkezdődött az értelmi lazulás, s a szó egyre több jelzős kapcsolathoz furakodott be. Kiáltó bizonyítéka ez az *alapvető* élősdie voltának. A több mint száz elem került példacsoport közt — a már említettekén kívül — ezek a leggyakoribbak: *alapvető árucikkek, dolog, élelmiszerek, eszközök, érdek, felismerés, ismeretek, követelmény, megoldás, mű, ok, probléma, szempont, szükséglet, tényező*. Más jelzővel a legritkábban fordulnak elő, annyira gépies, szinte kötelező itt az *alapvető* használata. Többségükben érvényesül is a jelző sugallta alapvetés, megalapozás képzete, az ilyen — többé-kevésbé konkrét alapú — pozitív értékű kapcsolat tehát természetesnek, logikusnak mondható. Pontosabb, szabatosabb — s főként változatosabb — volna azonban, ha például *létfentosságú árucikkek-ről, fő v. legfontosabb feladat-ról, leglényegesebb, központi kérdés-ről, elsőrendű v. elsőleges érdek-ről, nélkülözhetetlen eszköz-ről, műhatatlan kötelesség-ről, döntő, sarkalatos szempont-ról, elemi szükséglet-ről, nyomós ok-ról* beszelnénk.

Az utánzás és a gépies megszokás azonban tucatszám hozott létre és divatba olyan erőszakolt, ötletszerű vagy éppen zavaró, meghökkentő kapcsolatokat, mint pl. az *alapvető célkitűzés*, valaminek *alapvető forrása, kulcsa (!), alapvető súly, szint (!), vonás*. Minősítésükre legtalálhatóbb kifejezés ez a példa: *alapvető zöldségfélék*.

Még visszásabb a pozitív tartalmú *alapvető* jelző negatív értelmű főnév mellett. Pl. *alapvető akadály, ellentét, fogyatékoság, gond, hiányosság, hiba, különbség, nehézség, tévedés*. Feltűnően sok ilyen példa van, pedig nyilvánvaló, hogy a kapcsolat két tagja — jelentéstartalmuk ellentétes voltával — taszítja egymást, s csak a gépies használat, a vak megszokás párosította, erőszakolta őket egybe. Itt tehát mindenképpen kíváncsok a természetes, odaillő jelző használata: pl. *bénító akadály, szöges ellentét, lényegi fogyatékoság, hiba, lényegbevágó különbség, súlyos, óriási vagy végzetes tévedés*.

A jelzett szó tapadásával (és elhagyásával) gyakori sablonná vált az ilyen mondatkezdet: *Alapvető, hogy . . ., azaz: Fontos, lényeges, döntő, elengedhetetlen, okvetlenül szükséges (dolog, követelmény, tény stb.), hogy . . .*

Az *alapvető* jelzőnek a szó eredeti jelentésétől való elszakadását mutatja fokozott alakjainak gyakorisága: egy tanulmány anyanyelvi nevelésünk *alapvetőbb (!) hiányai*-t tárgyalja; rikítóan gyakori azonban a felsőfok is: a *legalapvetőbb élmény, érték, módszer, probléma*. Természetes logikával: a *legmaradandóbb, legnagyobb hatású élmény, a legjelentősebb érték, a legjobb, leghatásosabb módszer, leglényegesebb probléma* stb.

Igen gyakori az *alapvetően* módhatározói alak, többnyire nyomósításként, melléknévi jelző mellett. Jelentésértéke ilyenkor: *nagyon, jelentősen, jelentős* vagy *teljes mértékben, egészen, gyökeresen, tökéletesen; lényegében, alapjában, döntően, főként; elsősorban, első(d)legesen; mindenképpen, okvetlenül, elengedhetetlenül*. Néhány példa (zárójelben az *alapvető* helyett ajánlott egyértelműbb, szabatosabb, változatosabb megfelelő): a világ sorsát *alapvetően* befolyásoló kérdések (*döntően, meghatározón*); *alapvetően* elvárható igény (*mindenképpen*); *alapvetően* bízik az emberekben; *alapvetően* fontos (*döntően*; a *fontos* jelző vonzza leginkább az *alapvető*-t, nyomatékosító határozóként); *alapvetően* idealista gondolatmenet (*gyökeresen*); *alapvetően* kisvárosi (!) ember vagyok (*születésemnél fogva, természetem szerint*); *alapvetően* konzervatív politikus (*mélyen, teljes mértékben*); *alapvetően* kulturált körülmények (*tökéletesen*); *alapvetően* mezőgazdasági ország (*elsősorban, alapjában*); *alapvetően* új szabály (*teljesen, egészen*); a melléknévi igenév *alapvetően* melléknévi funkciójú (*lényege szerint, elsősorban*); F. *alapvetően* színész (elsősorban; született sz.).

Melléknévből alakult határozók mellett sem ritka a nyomósító *alapvetően*: én *alapvetően* másként gondolkodom erről (*egészen, teljesen*); *alapvetően* jól látják el feladatukat (e példa is elárulja a szó divatjának kártékonyosságát: nem vagyunk bizonyosak, hogy voltaképpen mi a kapcsolat értelme: 'nagyon, jól, tökéletesen' vagy pedig — köntörfalazó szépítéssel — 'lényegében, nagyjából, általában'; tehát éppen nem az *alapvetően* pozitív nyomósító szerepe érvényesül itt, hanem valami kódósító szándék).

E csoportban is gyakori az *alapvetően* tartalmával ellentétes, negatív értelmű jelzőkkel való visszas kapcsolat, pl.: *alapvetően* hazug beállítás (*teljes mértékben*); *alapvetően* helytelen módszer; *alapvetően* hiányos készlet; *alapvetően* különböző javaslat.

Meglehetően gyakori az igei és melléknévi állítmány mellett való előfordulás is, általában fokozó jelentéssel: 'nagyon, jelentősen, jelentős mértékben, lényegesen, szerfölött, számottevően'. Különösen divatozó igei kapcsolatok: *alapvetően* befolyásol, meghatároz, megváltozik (*lényegében, gyökeresen*). Egyéb példák: *alapvetően* beválik (*tökéletesen, teljes mértékben*); *alapvetően* elkötelezi magát (*teljesen, teljes mértékben*); *alapvetően* megfelel a valóságnak (*pontosan, tökéletesen*); házasságaimat *alapvetően* az én szakmám alakította életformám rontotta el (*mindenképpen, elsősorban*); *alapvetően* hangsúlyoz valamit (*különösen, nyomatékosan*). Lazább kapcsolat az állítmánnyal, mert közvetlenül más szóra is vonatkozik, pl.: *alapvetően* ezzel a kérdéssel foglalkozik; ez *alapvetően* azt jelenti, hogy . . .; *alapvetően* annak köszönheti sikerét, hogy . . . — Melléknévi állítmány mellett: a képek *alapvetően* dekoratívak (*nagyon, szerfölött, szembetűnően*); a helyzet *alapvetően* jó (*teljes mértékben*); a közbiztonság *alapvetően* szilárd; *alapvetően* szükséges, hogy . . . (*mindenképp, okvetlenül*).

Mint láttuk, a példák jó részben az *alapvetően* határozó voltaképpen nem közvetlenül az állítmányra vonatkozik, hanem vele együtt a mondatnak valamely más, kiemelő tagjára, illetve a mondat egészére. Ilyen példák még: *alapvetően* az ő érdeke, hogy . . .; a nehézséget *alapvetően* az okozza, hogy . . .; *alapvetően* erről a kérdésről szeretnénk beszélni (*elsősorban, lényegében*); a vállalat *alapvetően* nyereségre törekszik; *alapvetően* a csomagolás van még hátra (*voltaképpen csak*); a válság *alapvetően* belső okokra vezethető vissza; a városban *alapvetően* nyugalom van (*lényegében, ill. teljesen?*); az ipar *alapvetően* a vasra épül; *alapvetően* a szervezet átalakítására volna szükség; a város *alapvetően* hármas strukturális képződmény; *alapvetően* a kényszer oldotta föl tartózkodását.

Visszas itt is az ellentétes fogalomkapcsolás, pl.: *alapvetően* elűt, ellenkezik, különbözik; *alapvetően* nem ért egyet valakivel, valamivel (*egyáltalán*; de az *alapvetően* egyetért megfelel a logika igényének, bár ajánlatosabb a *teljesen, tökéletesen, teljes mértékben* használata); *alapvetően* elzárják (!) a fejlődés útját; a döntés *alapvetően* fenyegeti Európa biztonságát; *alapvetően* félreértette szerepét (*alapjában*); *alapvetően* gátolja (!) a munkát; *alapvetően* kizárja a siker lehetőségét; *alapvetően* tiltják (!) a joggal való visszaélést (*határo-*

zattan); *alapvetően attól fél, hogy...* Ilyen esetekben különösen kerülendő e divatszó logikátlan, zavaró használata.

Az *alapvető* értelmi hígulásának, beszédültelékké válásának betetőzése, amikor szinte tartalmatlan toldalék vagy a mondatkezdés nekirugaszkodásának segítője, akár csak a *hát*. Pl.: Ezek *alapvetően revolverek* — mondta a tévériporter egy fegyvergyűjtemény bemutatásakor; *Alapvetően az a helyzet, hogy...* Jelentéstartalmának tudatbeli elhomályosulását mutatja az is, hogy gyakran mint gépies és fölösleges szinonima fordul elő, tartalmas megfelelője mellett: *Csak egyet említék, a legfontosabbat, az alapvetőt:...*; *Tevékenységünk elsődlegesen és alapvetően az utazóközönség szolgálata.*

A példák hosszú — de így is erősen megválogatott — sorából nyilvánvaló, hogy az *alapvető* szó túlburjánzása mai nyelvhasználatunknak egyik „legalapvetőbb” félresiklása. Gyökere — a divat törvényszerűségén kívül — a szellemi kényelem, gondolkozásbeli restség, amely a kínálkozó sablon látszatelőnyéért lemond a kifejezés fő követelményéről, a pontosságról, s leszokik a szinonimák közt való gondos, mérlegelő választásról. Így vált az *alapvető* alig rögzíthető tartalmú, nagyon is tág, szétágazó jelentésű mindenes szóvá. Mint a példák helyesbítő kiegészítése is igazolja, legalább 30–40 árnyaló értelmű megfelelőjét szorítja ki a használatból, s ítéli őket sorvadásra. Ez a veszteség az eredménye a nyelvérzék elkényelmesedésének, annak, hogy ellazul a gondolkodás és a kifejezés feyelme. Tanulságos, figyelmeztető példa lehet minden hasonló eset mérlegelésekor.

KOVALOVSKY MIKLÓS

É L Ő N Y E L V

A XXX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

Az 1982. évben jubileumi évfordulóhoz érkezett az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat. Életképességét bizonyítja ez a harminc esztendő, eredményességét pedig mindazok elismerik, akik használták már a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában elhelyezett több százezer lapot tartalmazó pályamunkákat. Sajnos a hivatásos kutatók közül nagyon kevesen ismerik ezeket, így eddig alig kerültek be forrásértékű adataik a tudományos publikációk anyagaiba. Mindennek megkönnyítése érdekében az első tizenötezer kéziratról FORRAI IBOLYA már összeállított egy kétkötetes katalógust (A Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményének katalógusa. I–II. rész. Bp., 1979.), s ez az utóbbi évben kiegészült egy vaskos harmadik kötetrel is, amely a különböző mutatóit tartalmazza az első két kötetnek. Mindez azonban csak az 1961-ig beérkezett pályamunkákat foglalja magában, s ki tudja, meddig kell még várni ennek a kiváló összeállításnak a folytatására! A népnyelvi témájú pályaművek bibliográfiáját külön szándékozik kiadni az MTA Nyelvtudományi Intézete és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke. Ehhez az anyaggyűjtés lassan befejeződik CSERBÁK ANDRÁS áldozatos munkája eredményeként, a szerkesztés és mutatók készítése azonban még sok időt vesz igénybe — nem beszélve a megjelentetés egyre nagyobb nehézségeiről. Addig is folytatjuk az 1978-ban megkezdett és a Magyar Nyelv hasábjain rendszeresen közölt évenkénti értékelő beszámolót az előző évben beérkezett és elbírált dolgozatokról.

1982-ben a rendező szervek külön megemelt, jubileumi pályadíjakat tűztek ki a résztvevőknek, de ezek a megemelt díjösszegek sem tették vonzóbbá a pályázatot. Az a tapasztalat, hogy évente csökken a dolgozatok száma, bár minőségük általában javul

egy-egy árnyalatnyit évről évre. 1981-ben 375 pályamunka érkezett, 1982-ben, a jubileumi évben pedig csak 275. Ennek csak egyik oka, hogy ebben az esztendőben nem rendeztek középiskolai versenyeket, amelyeknek dolgozatai itt kerülnek jutalmazásra és megőrzésre. A fő okot az öntevékeny kutatómunka iránti lelkesedés csökkenésében kell látnunk, aminek magyarázata külön vizsgálatot érdemelne, de itt nincs sem hely, sem mód vitát indítani róla. Az 1982. évben beküldött pályamunkák közül 57 volt népnyelvi témájú. Ezek szűkebb tárgykör szerinti megoszlása a következő: szókincsgyűjtést adott 12, frazeológiai témájú 7, névtani volt 34 pályamunka. Ez utóbbiak között volt egy névmonográfia, 19 helynévgyűjtés, 10 személynévgyűjtés, 5 állat- és növénynévgyűjtés. Egyes témájú népnyelvi anyagot tartalmazott három pályamunka. Ezeken kívül még két olyan dolgozat érkezett, amelyeket a bíráló bizottság nem fogadott el, mert már publikált anyagok adatait közölték újra.

Ebben az esztendőben a népnyelvi pályázók közül négy kapott első, nyolc második, tizenegy pedig harmadik díjat. Néhányan közülük több dolgozatot is beküldtek, s akadt olyan is, akinek egyik munkája néprajzi, másik pedig népnyelvi témájú volt.

A t á j s z ó g y ű j t é s kiemelt pályatétel volt az utóbbi időben. Most is szép számú dolgozat érkezett e témakörben, de nem törekedtek teljességre, egy-két kivételtől eltekintve inkább az érdekességeket keresték. Hatalmas anyagot küldött VARGA ANTAL Balmazújvárosról (279 lap). Mintegy ötezer szócikke természetesen nem csupán tájszavakat tartalmaz. Törekszik a pontos fonetikai lejegyzésre, s jelentésmegadásai kiválóak. Példamondatokat nem közöl, s nyelvtani szereléssel sem látja el a szócikkeket. Anyagából mindeképpen össze lehetne állítani egy szép kis balmazújvárosi tájszótárt. Ugyancsak gazdag anyagot tartalmaz HAGYMÁSY SÁNDOR túrkevei gyűjtése (110 lap). Néprajzos szemlélettel, kiváló megfigyeléssel szerkesztette szócikkeit, amelyek nagyon sokszor szinte lírai hangvételű kis néprajzi-nyelvjárási tanulmányok. Közel kétezer szava mellett szólásokat és dalszövegeket is közöl. ZONGOR FERENC Kemenesalja nyelvéből ad négyszáz valódi vagy jelentésbeli tájszót (63 lap). Kiváló pontosságú fonetikus lejegyzése, a szavak nyelvtani szerelése, majdnem mindig kifogástalan jelentésmegadásai, szemléletes, jól megválasztott példamondatai szinte nyomdakésszé teszik a pályamunkát. RÁCZ SÁNDOR 32 lapon az idén kiegészítést adott előző évi földeáki tájszógyűjtéséhez. Ennek anyagát már be is dolgozta nemrég megjelent tájszótárába. Cs. SZABÓ ISTVÁN gyomai tájszótára (5 + 35 + 14 lap) mintegy ezer szócikket tartalmaz, de vannak alaki tájszavak is a jelentésbeli és valódiak között. A pályamű tartalmaz még helyneveket is Gyomáról gazdag magyarázatokkal, de Gyoma helynévgyűjteménye és földolgozása már korábban HÉVVÍZI SÁNDOR tollából napvilágot látott (Gyomai tanulmányok. Szerk. SZABÓ FERENC. Gyoma, 1977. 421–83). HORVÁTH GIZELLA folytatta tavaly megkezdett bogádi (Baranya m.) gyűjtését, s igen szép, jól elkészített, pontos lejegyzésű és jelentésmegadási szótárt küldött be (33 lap).

Zsámbokról közöl tájszavakat, szólásokat s egyéb népnyelvi adatokat LAPU ISTVÁNNÉ (62 lap). Versegi tájszavakat és szólásokat gyűjtött össze a néprajzi és szépirodalmi kiadványai alapján ismert MARTONNÉ HOMOK ERZSÉBET. Mintegy négyszáz szócikke között sok az időjárással kapcsolatos megfigyelés és a közismert szólás is. Fonetikai pontosságú lejegyzésre nem törekszik (20 kéziratos lap). JÁNOSSY GÁBOR hajdúsági tájszavakat, szólásokat, közmondásokat tartalmazó dolgozata (12 lap) 150–200 alaki és jelentésbeli tájszót és 250–300 közmondást vagy szólást ad nem egészen következetes fonetikus lejegyzéssel. KAPRONCZAI JÓZSEF már megszűnt kismesterségeket, foglalkozásokat sorol föl Szigetvárról, s közöl néhány szólást és közmondást is. SCHÄTTER JÓZSEF az erdőmecskei klumpakészítésről írt inkább néprajzi, mint népnyelvi dolgozatot, de szövegébe beépítette a mesterség szakszavait is (44 lap + 17 fotó). PADÁNYI LAJOS a német nemzetiségiek magyar nyelvében használatos német szavaiból gyűjtött össze

egy csokorralalót, s közöl mintegy harminc német szólást magyar jelentésével együtt (47 lap). KLAJKÓ LEONÓRA gimnáziumi tanuló kérdőív alapján gyűjtötte össze Apostagon a hagyományos paraszti gazdálkodás egy részének, a szántás-vetéssel kapcsolatos munkálatoknak a szókincsét (50 kéziratos lap).

A népi frazeológia mindig kedvelt témája volt az önkéntes gyűjtők munkásságának. Most is szép számmal küldtek be szólásokat, közmondásokat. Kiemelkedik közülük SZABÓ DÉNES csöglei szólásjegyzéke (167 lap), amely folytatása tavalyi, hasonló témájú munkájának, amely a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok sorozatában már a nyomdában várja a megjelenést. Most 1373 új adattal bővítette eddigi gyűjteményét, s ha publikálási lehetőségeink nem romlanának, ennek is meg kellene jelennie a közeljövőben. SÓFALVINÉ TAMÁS MÁRTA Szentgálról küldött 795 szólást betűrendes fölsorolásban, jó magyarázatokkal ellátva (125 lap).

Félezer szántódi közmondást küldött be SZELEI BALÁZSNÉ (30 kéziratos lap), de elég sok közöttük az általánosan elterjedt. Használatukra nem történik utalás, magyarázatokat nem kapunk hozzájuk. Hasonló hozzá HENTZ LAJOS köröstarcsai és mezőberényi 120 szólása, közmondása, jóllehet ő részletes magyarázatokkal látta el adatait. TÓTH GÁBORNÉ nádudvari és türkevei szólásokat és közmondásokat közöl 10 lapon. PADÁNYI LAJOS budakeszről ad 120 szólást és 40 találós kérdést köznyelvi leírásban, elfogadható magyarázatokkal. Adatai általában közhasználatúak.

Két nagyobb szabású névmonográfia készült az idén. Egyiket HULEY ALFRÉD küldte be a Békés megyei Gerendásról (155 lap + 2 térk.). Gazdag helynévanyagát részletes magyarázatokkal látta el. Különösen sok a tanyanévadata. Alapos és pontos munkája jó alapja lesz majd a megyei helynévgyűjteménynek. Ugyanezen pályamunka tartalmazza Gerendás család-, kereszt- és ragadványnévanyagát is többnyire teljességre törekedve, bár a keresztneveket csak 1926 és 1981 között gyűjtötte össze a szerző. E másik munka egy nagyobb néprajzi monográfia részeként készült. PINTÉR ISTVÁN három Somogy megyei település, Inke, Antalfalu és Pogányszentpéter hely- és személyneveit gyűjtötte össze, dolgozta föl bizonyos szempontok szerint (142 lap, fotók, térképek). A helynevek többnyire történetiek régi térképek fotómásolataival és a források pontos megjelölésével. Jóllehet ezeknek a történeti neveknek egy része már szerepel Somogy megye helyneveinek kötetében (Bp., 1974.), a régi térképek összegyűjtése és közreadása hasznos. A családneveket falvankénti betűrendes fölsorolásban adja a dolgozat, de a keresztneveket összevonja a vizsgált településeken, s egyik esetben sem utal gyakoriságukra. A ragadványnevek falvak szerint elkülönülnek, s mindegyik mellett megtaláljuk viselőjének teljes nevét, s a ragadványnév magyarázatát is, ha azt sikerült kideríteni.

A helynevek témaköréből az idén is kiemelkedik E. KOVÁCS KÁLMÁN munkája, amely folytatása tavaly megkezdett sárospataki névgyűjtésének és földolgozásának. Ebben az évben a K – Zs betűkkel kezdődő nevek beküldésével tette teljessé történeti és jelenkori helynévgyűjteményét (230 lap, 2 térkép — itt jegyzem meg, hogy tavalyi ismertetésemben gépelési hiba következményeként 17 laphan adtam meg az első rész terjedelmét 177 lap helyett). A pályamunka megadja a nevek első előfordulásait, eredetét, részletes etimológiai magyarázatát, földrajzi és gazdaságtörténeti leírását, régebbi térképeken előforduló alakváltozatait stb.

A már sok pályázaton kiemelkedő helyezést elérő SÜLE SÁNDOR újból két munkával jelentkezett: Iszkáz (107 lap, 2 térkép) és Apácatorna (70 lap, 2 térkép) helyneveit gyűjtötte össze a tőle megszokott lelkiismeretességgel, pontossággal. Mindkét munkában betűrendes fölsorolást, részletes földolgozást, aprólékos rendszerezést is adott, s ezen kívül a földrajzi köznevek szótárát is közölte mindkét helyen. GALUSKA IMRE Kesznyéten közel négyszáz helynévadatát gyűjtötte össze, s magyarázta meg alapos részletességgel (171 lap, 2 térkép). BALOGH LÁSZLÓ kiváló kutatómunka alapján nagyszerű földolgozás-

ban küldte be tömör pályamunkáját a szamoszegi nevekről (21 lap, 1 térkép). Ugyanő a vezetője annak a honismereti tábornak, amely már évek óta egy-egy falu helynévanyagával pályázik nyári munkája eredményeként. Idén ez a vásárosnaményi tábor Vitka bel- és külterületi helyneveivel pályázott (32 lap, 2 térkép), s mintaserű földolgozásával el is nyerte az ifjúsági kategória egyik II. díját. Ugyancsak II. díjas lett ebben a kategóriában a Bérés Endre vezette Berze Nagy János Általános Iskola honismereti szakköre, amely Besenyőtelek 803 helynevét gyűjtötte össze történeti előfordulásaiival együtt (107 lap, a térkép elkallódhatott, mert sajnos nem volt mellékelve). PELLE FERENC Kevermes 100 bel- és 120 külterületi helynevét gyűjtötte össze, s küldte be jó magyarázatokkal, pontosan lokalizált térképpel s történeti kiegészítésekkel (66 lap, 4 térkép, kb. 100 fotó). SINKOVICSNÉ KALINA JULIANNA Rákoskeresztúr, a mai Budapest XVII. kerülete 114 helynévadatát gyűjtötte össze. Közülük 74 épületnév, 40 pedig külterületi helynév (83 lap, 19 fotó). Valamennyi nevet alapos részletességgel magyarázott a szerző, s erre igen nagy szüksége lesz a későbbi kutatóknak, hiszen ez a terület ma már sűrűn lakott része a fővárosnak, s aligha lesz még valakinek módja összegyűjteni ezeket a külterületi névadatokat. PÁL LAJOSNÉ kiváló módszerekkel végzett gyűjtést Jásd községben (47 + 12 lap, 2 térkép, fotók). Száz névadatát sokoldalú vizsgálatnak vetette alá. MOLNÁR EMMA Káptalanfa 55 bel- és 248 külterületi nevét közölte az országos helynévgyűjtés elveinek megfelelően (54 lap, 2 térk.), s munkájához betűrendes mutatót is adott. KINDERT JUDIT Fegyvernek külterületi helyneveit gyűjtötte össze (40 lap — a térkép minden bizonnyal a szolnoki Damjanich Múzeumban található), s közölte betűrendben alapos magyarázatokkal. SZAKÁCS ÉVA Tiszabó külterületi neveiből adott válogatást (20 lap, fotók, térk.), s látta el a neveket részletes, néha érdekes magyarázatokkal.

PUSKÁS TIBOR Csetény községnek mintegy 80 dűlőnevét sorolta föl betűrendben, majd külön adta meg az utak, patakok, kutak, hidak, árkok stb. neveit részletes magyarázatokkal (39 lap, 2 térkép). DOBAY PÁL a Pilis hegység délnyugati részéből közölt teljes ségre nem törekvő adatokat pontos hivatkozásokkal, s elsősorban szépirodalmi és népköltészeti előfordulásokkal (26 lap). SASHALMI ENDRE Fehérvársurgóról közölt 77 helynevet (7 lap). AMBRUS VILMOS sok fényképpel illusztrált régi Tolna megyei helyneveket küldött (120 kéziratos lap, 51 fotó). Ezek többsége azonban a Pesty-féle gyűjtésből való, s megjelent Tolna megye helynévkötetében (Bp., 1981.), noha ezt a pályázó még nem tudhatta pályamunkája készítésekor.

A főváros egyik részének, a Belvárosnak az 1867-től napjainkig lezajlott utcanév-változtatásairól írt NAGY PÉTER pályamunkát (24 lap, 2 melléklet). Igen különös mikrotoponímiai vizsgálatot végzett BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES a budapesti Nagyvásártelepen, ahol az ott dolgozóktól gyűjtötte össze a kisebb munkahelynevek, épületrészeknek a neveit, alkalmaserű megnevezéseit (44 lap, 1 térkép). A 68 objektumnak számos névváltozatát jegyezte föl, s ezeket több szempont szerint is rendszerezte. A pályamű nemrég megjelent a Magyar Névtani Dolgozatok sorozatában, a 34. számként.

DUKA JÁNOS 23 érmelléki község falucsúfolóját küldte be (3 lap, 1 térkép), amelynek mindegyike igen érdekes, rövid, egy-két soros rígmus.

A személynevek közül elsősorban a ragadványnévként használt névelemek foglalkoztatják a gyűjtőket. Ezt meg is lehet érteni, hiszen ez a legszínesebb, legérdekesebb névtípus, s összegyűjtésük mindenképpen szükségszerű, mert a falvak régi közössége megbomlásával a ragadványnevek elvesztik funkciójukat, eltűnnek a használatból, vagy újak váltják föl a régieket. Kutatásukat mindenképpen siettetni kell, s közzétételüket is meg kellene gyorsítani, hogy az önkéntes gyűjtők elé lelkesítő példákat állíthassunk.

RÁCZ SÁNDOR több első vagy kiemelt első díjat kapott már az országos bíráló bizottságtól az évek folyamán. Most is több munkával pályázott, s I. díjat kapott. Munkái között Püspöklele és Maroslele ragadványnevei is szerepeltek (186 lap), amelyeket a tőle

megszokott lekiismeretességgel, magyarázatokkal ellátva, betűrendes felsorolásban nyújtott be.

CSÁKY KÁROLY egy csehszlovákiai magyar település, Kelenye család- és ragadványneveit gyűjtötte össze (61 lap), s mindkét névtípust településtörténeti valamint jelentéstani szempontból is rendszerezte. Hasonló módon rendszerezve küldte be DUSEK LÁSZLÓ Tápiószentmárton család- és ragadványneveit (110 lap). GÖRBEDI MIKLÓS Tiszalök ragadványneveiből adott pótlást korábbi pályamunkájához (28 lap). KLIMENT ZSUZSANNA Alap község család- és ragadványneveit gyűjtötte össze és rendszerezte (30 lap). AVAS KÁLMÁNNÉ Pankasz és Kistrákos (29 lap), KÓNYA LAJOSNÉ Daraboshegy (12 lap), ANTAL ANDREA Felnémet és Kislána (6 lap + 150 kérdőív), a tímári általános iskola honismereti szakköre Tímár (10 kéziratot lap), KIS JUDIT pedig Dabas (5 lap) ragadványneveit küldte be pályamunkaként.

Az állat- és növénynevek gyűjtése az utóbbi időben lendült föl, s csak az utolsó néhány évben került a pályamunkák közé egyre több ebből a témakörből. Különösen az iskolai honismereti szakkörök kedvelik az ilyenfajta gyűjtőmunkát, s minden bizonnyal ebben nagy része van az Ördög Ferenc vezette nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium honismereti szakkörének, ahol több sikeres pályamunka készült már, s közülük jónéhányat ki isadtunk a Magyar Névtani Dolgozatok sorozatában. KOVÁCS ANTAL munkája a tájszógyűjtések kategóriájába is beillene, hiszen a növények és állatok közneveit sorolta föl Kistrákos községből (55 lap). Tudományos pontosságra törekvő leírása azonban a tulajdonnevek kategóriája felé viszi ezt a dolgot, hiszen a latin növény- és állatneveket is tulajdonneveknek tartjuk. A népi nevek följegyzései szép, fonetikus formájúak, néprajzi adatkiegészítései különösen értékessé teszik a munkát.

A szigorúan vett állatneveket tartalmazó munkák sorában a győri Petőfi Művelődési Központ Néprajzi Szakkörének tagjai állnak az élen, akiket Timaffy László irányított már hosszú idő óta igen eredményesen. MÁJ MÁRTA Győrszentiván (30 lap), GRUBITS HELGA pedig Kópháza (13 lap) állatneveit küldte be. A Gelencsér Mihály vezette pécsi Széchenyi István Gimnázium honismereti szakköréből VITÁRI JENŐ pályázott Kistamási és Nemeske állatneveivel (14 lap). JELI JÓZSEF Baranya és Somogy megyéből közölt bőséges magyarázatokkal állatneveket (52 lap).

RICHTERNÉ KROPF ANIKÓ vegyes nyelvjárási anyagot küldött Jásdról (10 lap). Munkája első része keresztnévesüfőleket, második része tájszavakat, harmadik pedig gyermeknyelvi rigmusokat, mondókákat tartalmazott.

Az 1982. évi pályamunkák alapján megállapíthatjuk, hogy igen nagy energiával és akaraterővel dolgoznak az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők. Munkájuk eredménye legtöbbször a számukra nyújtott segítségtől függ. Sokan vannak azonban már, akik mesterei a kutatásnak, s tudományos szempontból is értékeset, maradandót tudnak nyújtani. Könnyelműség, mi több: bűn lenne, ha a hivatásos kutatók nem becsülnék meg az önkéntes gyűjtők eredményeit.

HAJDÚ MIHÁLY

A hátrább képzett l

1. Pápai hangszalagos gyűjtésemben találkoztam a hátrább képzett *l* és *g* jelenséggel (l. MNy. LXXVIII, 357—60), s akkori feldolgozásom során még nem tudatosodott bennem, hogy felvételeimen hátrább képzett *l* is előfordul. Felfigyeltem ugyan a köznyelvtől eltérő *l* hangokra, de először palatalizált *l*-nek véltem, s csak újabb, többszöri ellenőrzés során bizonyosodtam meg arról, hogy itt hátrább képzettségről van szó. Mentségemre szolgáljon, amit BÁRCZI GÉZA (MNy. VI, 115—6) írt e hang akusztikai

hatásáról (ő egyébként Debrecenben figyelt fel a kérdéses jelenségre): „közel áll a palatális vagy palatalizált *l'*-éhez, valószínűbb azonban, hogy voltaképpen postalveoláris [cacuminális?] ejtésű *l*-ről van szó”.

A hátrább képzett *l*-re a szakirodalomban csak TEISZLER PÁL (NyIrK. XI, 83–7) abódi anyagában találunk adatokat, igaz csak szórványosan.

2. A hátrább képzett *l* magyarázatához vissza kell kanyarodnunk a szótagzáró *l* kiesésének jelenségéhez.

Ez utóbbinak — mióta IMRE SAMU megnyitotta a sort (MNY. LXI, 368–74) — szép szakirodalma van. A felsőőri nyelvjárásán kívül azóta a büki (BALOGH LAJOS: MNY. LXIV, 355–61), a mihályi (KISS JENŐ: MNY. LXIV, 361–4), a nagykovácsi (SZABÓ JÓZSEF: MNY. LXVII, 482–90) nyelvjárásról kaptunk részletes leírást e kérdésre vonatkozóan. A felsorolt dolgozatok módszerével vizsgáltam meg magam is a szótagzáró *l* kiesésének típusait, természetesen jóval kisebb anyagban. Lássuk a példákat!

Az *l* kiesése: A) Szó belsejében: a) rövid mgh-k után: az *-al* hangkapcsolatban: *Ø* | az *-el* hangkapcsolatban: *emékedél, nevēni*, de: *áfvészelnénk* | az *-ol* hangkapcsolatban: *dógok, dógosztak, nyócadikat, nyócadikba, vótak, vótum*, de: *dolgokból, dolgoztak, dolgoztam, dolgozik, dolgozni, dolgozott, gondoltunk, megoldani, megoldottam, megoldható, megvolt, nyolcadikos* (4), *volt* (12) ~ *volt, voltak* (2) ~ *voltak, voltam* (2) | az *-öl* hangkapcsolatban: *betölthesse, bölcsődébe, hölgy, töltött*, de: *töltöttem* | az *-ul* hangkapcsolatban: *Ø*, de: *mulva, tanultak, tanultam, tanultunk* (2), [a]zelmult | az *-ül* hangkapcsolatban: *ékerütem, haza-kerütem, kerütem* (4), *megnősztem, örütem*, de: *fölmerült, került* (6), *kerültem* (2), *kerültem, sikerülni, kerültem, bekerülni*; — b) hosszú mgh-k után: az *-ál* hangkapcsolatban: *csinátam, próbátuk, sétátunk, találkoztunk*, de: *csinálni* | az *-él* hangkapcsolatban: *beszélgetéseket*, de: *reméljük* [így!] (2), *beszélgetünk*.

B) A szó utolsó végén: Tőszavakban: 1. Egytagúak végén: *kél* végezni, *kél* menni | az *el-* és *fél-* igekötőben: *ékerütem, é* *kél* *hogy* *ménnyén, ékeszte, emégyünk, eméntünk, éltározás, fővételi*, de: *elvégeszte, félkeresett*. — 2. Többtagúak végén: a) rövid mgh-k után: az *-al* hangkapcsolatban: *Ø* | az *-el* hangkapcsolatban: *réggē, közē*, de: *közel, lomfíreszél* | az *-il* hangkapcsolatban: *Ø* | az *-ol* hangkapcsolatban: *Ø*, de: *barkácsol* | az *-öl* hangkapcsolatban: *Ø* | az *-ul* hangkapcsolatban: *Ø* | az *-ül* hangkapcsolatban: [sor] *kerű*, de: *bekerül, fölmerül sikerül* (2); — b) hosszú mgh-k után: *Ø*. — 3. Toldalékok végén: Határozóragokban: *-v al, -v el* ragos névszók: *feleségemmē, katonatársakkā, erdeményel, sokkal*, de: *akkikkel, busszal, családdal, évekkel, ezzel, gépkocsival, gyerekkel, harmadmagammal, kérdéssel, lakáscserével, menyasszonyommal, munkahejével, munkákkal, piszokkal, segiccséggel, természetjárókkal, vonattal* (2), *vonattal, zuttörőkkel* | *-b ó l, -b ő l*: *Ø*, de: *dolgokból, fénymásolóból, iskolából, iskolavározsól, korosztályunkból, nyugdíjból, szempondból, vározsól, ziráttárból, erőmből, Győrből, szérszámszerkesztésből* | *-r ó l, -r ő l*: *errő*, de: *arrol, éről, Pápárol* ~ *Pápárol* ~ *Pápárol* (2) | *-t ó l, -t ő l*: *Ø* de: *januártól, kortól, válalatunktól* | *-n á l, -n é l*: *Ø*, de: *gyereknél, szüleimnél, válalatnál, kisznél*.

Ha megnézzük a hátrább képzett *l* példáit, láthatjuk, hogy olyan esetekről van szó, amikor a nyelvjárásban vagy a regionális köznyelvben elmaradhat, illetőleg el is marad az *l*. Íme: Szó belsejében: *beszélgetünk, bevonultam, csinálni, gondoltunk* (2), *került* (2), *került* (6), *megvolt, nyolcadikos* (4), *tanultunk, volt* (12) ~ *volt, voltak, voltam* (2); — Toldalékban: *Pápárol, vonattal* (2). — Egytagúakban, az *el-* igekötőben: *elvégeszte*.

3. A hátrábbképzettség magyarázatára a felsorolt példák alapján két lehetőség kínálkozik: 1. Egyrészt az analógia, hiszen a vizsgált szöveget hangszalagra mondó adatközlő — aki 37 éves, középiskolát végzett férfi — beszédében megvan a hátrább képzett *l* és *g* hang is (vö. MNY. LXXVIII, 359), vagyis a hátrább képzettség mint fonetikai jelenség jellemző rá. Ugyanakkor a két jelenség lehet egymástól független is, mint ahogy BÁRCZI GÉZA (MNY. VI, 115–6) megfigyelte; ő ugyanis olyan személyektől is

hallotta a hátrább képzett *l*-t, akik az említett két hangot nem ejtették. — 2. A köznyelvitől eltérő ejtés másik oka az lehet, hogy az illető személyek tudatosan törekednek a köznyelvi norma szerinti beszédre, és ezért ahol a nyelvjárásban kiesik az *l* — példáulinkban ez mindig a szótagzáró *l* — ott ők hangsúlyozottan ejtik e hangot. Ennek a tudatos és erőteljesebb ejtésnek a következménye a hátrább képzett hang. Az így kialakult *ø:l*, illetőleg *l:l* szembenállás mindig azonos fonetikai helyzetben jelenik meg. A jelenség egyébként éppúgy nem általános érvényű, mint a hátrább képzettség egyéb esetei.

POSGAY ILDIKÓ

S Z E M L E

Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von GERHARD GANSCHOW. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 11/1. GEORG HELLER, Comitatus Zagrabiensis A—L. München, 1980. 207 l.; Band 11/2. GEORG HELLER, Comitatus Zagrabiensis M—Z. München, 1980. 203 l.; Band 12. KARL NEHRING, Comitatus Gemeriensis. München, 1981. 100 l.; Band 13. GEORG HELLER, Comitatus Zempliniensis. München, 1981. 238 l.; Band 14. Comitatus Szathmariensis. München, 1981. 201. l.; Band 15. Comitatus Bereghiensis. München, 1983. 187 lap.

A Münchener Egyetem Finnugor Szemináriumának kutatói lankadatlan buzgalommal és változatlan színvonalon folytatják a történeti Magyarország és Horvátország helységneveinek összegyűjtését és közzétételét. Az 1973-ban indult sorozat első tíz kötete a következő megyék adatait dolgozta fel: Szerém, Bács-Bodrog, Pozsega, Bars, Árva, Verőce, Abaúj és Torna, Varasd, Hont, Körös (ismertetésüket l.: KISS LAJOS: NyK. LXXVI, 467—9; KÁZMÉR MIKLÓS: MNy. LXXIII, 109—11, LXXV, 499—500). Az újabb öt kötet közül négy: Zágráb, Zemplén, Szatmár és Bereg megye GEORG HELLER munkája, az ötödik: Gömör megye KARL NEHRINGÉ.

A Zágráb megyei kötet bevezetője jónak látja — részben válaszként is az addigi bírálatokra — újra megfogalmazni a történeti helynévkutatás célját, illetőleg e sorozat feladatát. Hangsúlyozza, hogy a történeti helynévkutatás nem öncél, funkciója csupán az „ancilla historiae” lehet. Ezzel nyilván nem lehet teljesen egyetérteni. Az kétségtelen, hogy a helyneveknek régi, írott forrásokban fennmaradt adatai nélkülözhetetlenek például a történeti földrajz, a településtörténet számára, fontosak sok esetben a korábbi etnikai viszonyok, nyelvtörténeti események kiderítésében, értékesíthetők azonban „öncélúan” is: a névkészlet belső történetének (típusok elhatárolásának, kialakulásának, változásának, kronológiai problémáinak) tisztázására. A névélettan művelésének jogsultságát ma már aligha kell megindokolni. — Ugyancsak ez az előszó szögezi le újra, hogy a gyűjtés felső határa a Monarchia felbomlása, tehát 1918. Ez természetesen indokolt, hiszen a történeti Magyarország addig létezett, mégis nehezen nélkülözzük az azóta eltelt hét évtized töméntelen változásának regisztrálását. MILAN MAJTÁN kitűnő munkája: Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov (Bratislava, 1972.), amely a mai Szlovákia településneveinek minden változását bemutatja 200 évre visszamenőleg, a gyakorlatban igazolta, hogy milyen nagy szükség lenne hasonló, az egész Kárpát-medencét feldolgozó munkára. Ez természetesen megint olyan feladat, amelyet nekünk, hazai kutatóknak kellene elsősorban elvégeznünk. — A müncheni sorozat — a zágrábi kötet bevezetője szerint — betűhíven rögzíti a történeti Magyarország helységneveit, illetőleg ezek változását a XI. század és 1918 között. A változást természetesen másként értelmezi

a történész és másként a nyelvész. Az előbbi kevesebb adattal beéri, az utóbbi a helyesírási és hangalaki változatok nagy tömegét tudja hasznosítani nem lényegtelen név- és nyelvtörténeti problémák tisztázásában. A történész számára például közömbös a Gömör megyei *Pálfalva* > *Pálfala* változás, a történeti dialektológia szempontjából egyáltalán nem az. A 12. kötet (Comitatus Gemerensis) a *v* nélküli hangalakot 1894-től adatolja, ILLA BÁLINT Gömör megyéjében (II, 430) már 1769-ben előfordul. Természetesen ilyen sűrű adatsorokat aligha kérhetünk számon a müncheni kutatóktól. — Az említett bevezető „az egy adat nem adat” elvét is hangsúlyozza, azonban nagyonis helyeselhető megszorítással: ha egy település neve tovább él határnévként, akkor helyet kap az adattárban. Ilyen szempontból a további megyék feldolgozásában nyilván jól használhatóak majd az utóbbi évtizedek hatalmas szinkrón anyagot feltáró helynévgyűjteményei (Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Vas, Heves stb.), amelyekben a határnevek számos elpusztult falu emlékét őrizték meg. — Hogy a történeti helynevek azonosítása, illetőleg lokalizálása mennyire nehéz, hosszan tartó s ugyanakkor egyáltalán nem látványos művelet, arról azokat, akik ilyen munkát már végeztek, aligha kell meggyőzni, azokat pedig úgysem lehet, akik hasonlóra nem vállalkoztak. — A történeti Magyarország vármegyéinek száma és határa is évszázadokon át többször változott. A sorozat az 1918-i állapotot vette figyelembe az egyes kötetek megszerkesztésében, a bevezetők azonban az esetleges változásokra rendre utalnak. — A Zágráb megyei kötet bevezetője megemlíti és élesen el is ítéli azt a magyarítási hullámot, amellyel a hatóság különösen az egykori Magyarország északkeleti részén változtatta meg a helységneveket. Az eredeti, népi helynevek megváltoztatását természetesen mi sem helyeseljük, tudnunk kell azonban, hogy a nacionalizmusnak ez a megnyilvánulása nem sajátosan magyar specialitás. Felbukkan — sokkal radikálisabb módon — hazánk mai területén kívül még e század közepén is, nem egy esetben mindmáig. A magyar hatósági névadás szerencsére túljutott ezen a gyakorlaton, olyannyira, hogy a magyar névtudomány már csak mint történeti eseményt vehette számba (I. MEZŐ ANDRÁS tüzetes vizsgálatát és higgadt értékelését „A magyar hivatalos helységnévadás” című monográfiájában).

Elismerés illeti a szerzőket, hogy a korábbi kötetekre tett kritikai megjegyzéseket nem hagyták figyelmen kívül. Így LIPSZKY térképének és Repertoriumának adatait pontosan elhatárolják, a Zemplén megyei kötettől kezdve a címszavakban jelzik — Cs (Csehszlovákia), H (Magyarország), R (Románia) rövidítésekkel — a település mai hovatartozását. Az ikerfaluk esetében a jelöltlen adatokat az anyatelepülés szócikkében közlik (l. például Szatmárban *Nagyhódos*, *Kishódos*), illetőleg mindkét település adatait egy névükben helyezik el (l. ugyancsak Szatmárban *Nagyecsed*, *Kisecsed*).

A Gömör megyei kötetnek van egy „filius ante patrem” vonatkozása is. Ez egyszerre örvendetes is, meg nem is. Örülünk, hogy KARL NEHRING — a szerző szívességéből — felhasználhatta Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza második, kiadatlan kötetének gömöri anyagát, ugyanakkor eszünkbe jut az a szomorú tény, hogy GYÖRFFY monumentális művének folytatását immár két évtizede hiába várjuk. GYÖRFFY munkájához képest (hacsak a második kötet nem jelenik meg hamarosan) a szerényebb igényű müncheni sorozat tempója látszólag megnyugtató: 15 vármegye anyaga 10 év alatt jelent meg. Ha azonban arra gondolunk, hogy a történeti Magyarországnak több mint 60 megyéje volt (a szám sokszor változott), akkor kevésbé lehetünk elégedettek. Ha a kiadás tempója változatlan marad, akkor még vagy harminc esztendő kell várni a sorozat befejezésére, s így az összesített mutatóra is. Úgy gondolom, ezt a távoli terminust a szerzők sem tartják elfogadhatónak, s nyilván találnak módot a munkálatok meggyorsítására. Az újabb — s remélhetőleg sűrűbben megjelenő — kötetekhez mindkettőjüknek töretlen munkakedvet kívánunk.

KÁZMÉR MIKLÓS

K. E. Майтинская, Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков

Москва, Наука, 1979. 264 lap

A jelenkori nyelvtudomány új törekvései, amelyek a különböző irányzatok szintéziséből születnek egyre jobban bizonyítják, hogy ha nem triviális nyelvi univerzálék és univerzális tendenciák (l. B. COMRIE, *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford, 1981. 19—22) levezetésén fáradozunk, akkor szükségszerű, hogy a lingvisztika művelői egyre jobban számolják fel a kutatások indoeurópai, illetve európai centrikusságát.

Itt valóban évezredes, az ógörög és római filozófok gőgjéhez és rosszízű patriotizmusához (A. MEILLET) visszamenő tévutak lezárásáról van szó, amely lehetőséget ad arra, hogy az antik világban sajnos barbárnak (a *barbár* szó etimológiájának genetikai forrása a görög *βάρβαρος* 'dadogó, hebegő', és hangutánzó jellege van; vö. a magyar *blabla*, angol *blah-blah*, francia *blabla* 'zagyva mellébeszélés, halandzsa') titulált népek és etnikai csoportok nyelvei, köztük a finnugor és szamojéd (avagy szamodij) népek nyelvei méltó helyet foglaljanak el a lingvisztikai kutatásokban.

És világszerte, de főleg Magyarországon, a Szovjetunióban, Finnországban, sőt Svédországban, az Egyesült Államokban, mindkét Németországban, Franciaországban, Angliában, Csehszlovákiában, Lengyelországban és másutt a nyelvtudomány művelői egyre nagyobb figyelmet szentelnek a finnugor és szamojéd nyelvek beható tanulmányozásának, és arra törekcsenek, hogy e nyelvek elemzésének tanulságait bevonják a nyelvelmélet, különösképpen a nyelvtipológia további kimunkálásába és a nyelvi univerzálék vagy az univerzális tendenciák (definíciós, empirikus, szelektív, összekötő stb.) feltérképezésébe.

Nagy és lelkes munkát végez e területen МАЈТЫНСКАЈА КЛАРА J. professzor-asszony, a SZTA moszkvai Nyelvtudományi Intézetének neves finnugristája, a jelenkori szovjet uralisztika egyik vezéralakja, aki sokat tett annak érdekében, hogy finn-permi finn-volgai, obi-ugor fiatal kutatók anyanyelvük vizsgálatával gazdagítsák a finnugrisztikát, illetve az uralisztikát.

Ékes bizonyítéka ennek МАЈТЫНСКАЈА КЛАРА J. újabb monográfiája „A finnugor nyelvek történeti-összevető szótana”. Miben is rejlik e könyv értéke? Mindenekelőtt egy hatalmas nyelvtani adattár (mintegy 65 nyelv és nyelvjárás, főleg uráli, indoeurópai, török és más nyelvcsaládokból származó grammatikai anyag) tüzetes megvizsgálásában és a történeti-összevető módszer következetes alkalmazásában. A szerzőről a nemzetközi nyelvtudomány már jól tudja, hogy azokhoz a nyelvészekhez tartozik, akik nem az a priori induktív módszer segítségével felállított nyelvelméleti modellekbe és struktúrákba igyekeznek a nyelvi jelenségeket „begyömöszölni”, és az előre megalkotott megállapításokhoz illusztratív anyagot bemutatni, hanem ellenkezőleg: arra törekszik, hogy a nyelvi anyag körületekintő vizsgálata után a szakirodalomban elfogadott vagy vitatott megállapítások helyességét alátámassza vagy korrigálja, esetleg új megállapításokat tegyen.

Ezt újra bizonyítja a bírált monográfia is. A szerző BEKE ÖDÖN, FOKOS-FUCHS DÁVID, ORBÁN GYÖRGY, P. RAVILA, B. A. SZEREBRENNYIKOV, J. SVENNUNG, W. TAULI és mások, a finnugor nyelvek vizsgálatában alkalmazott történeti-összevető módszer eljárásait továbbfejlesztve megkísérelte — és tegyük hozzá nagyon sikeresen —, hogy feltárja és osztályozza azokat a folyamatokat, amelyek a finnugor nyelvek morfológiai sajátosságainak kialakulásához és fejlődéséhez hozzájárultak.

Már az Előszóban (3—9) МАЈТЫНСКАЈА tömören és világosan kimondja, hogy mi a történeti-összevető módszer lényege; a nyelvi jelenségek elemzése folyamán átlépi

a nyelvcsalád határait, és bepillant a genealógiailag nem rokon nyelvekbe is; nem azért, hogy általános tipológiai nómenklatúrák feltárásán fáradozzon, hanem hogy jobban megismerje a vizsgált nyelv vagy nyelvcsalád lingvisztikai elemeinek és strukturális modelljeinek sajátosságait. Így a történeti-összevető vizsgálatok a történeti-összehasonlító és a nyelvtipológiai stúdiumok között helyezkednek el. A történeti-összevető vizsgálatok eredményei segítségünkre lehetnek abban, hogy kiegészítsék a nyelvtipológia „verifikáló” szerepét a protonyelvi rekonstrukciókban (I. R. JAKOBSON, HAJDÚ PÉTER, O. SZEMERÉNYI, V. V. IVANOV, T. GAMKRELIDZE, P. FRIEDRICH, W. LEHMANN, V. N. TOPOROV, D. E. GULSTAD, H. BIRNBAUM és mások erre vonatkozó megállapításait). Az Előszóban találjuk a szakirodalom rövid kritikai áttekintését is, valamint a könyv célkitűzéseinek tömör felvázolását.

Az ismertetett monográfia I. fejezetében — „Az ige” (10—79) — a szerző, akit a finnugor ige sajátosságai már korábban is foglalkoztattak (I. K. E. МАЙТИНСКАЯ, Будущее время в финно-угорских языках: Советское фино-угроведение 1973. вып. 2., Uő.: Прошедшее время в финно-угорских языках: Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen Symposiumi. Helsinki, 1976., Uő.: Формы настоящего времени в финно-угорских языках: Советское финно-угроведение 1977. вып. 1.) tüzetesen megvizsgálja e szófaj (a finnugor nyelvek „lelke”) grammatikai kategóriáit, a mód, idő és személy kategóriákat. МАЙТИНСЗКАЈА megfigyelései, összevetései és konklúziói még jobban megvilágítják a finnugor ige bonyolult mivoltát, a „heterogén archaizmus” (T. MILEWSKI) és a „kiterjedő innovációk” (R. HETZRON) bonyolult szövevényjellegét, a modalitás mivoltát és az analitikus alakok kialakulásának törvényszerűségét.

A bírált könyv II. fejezetében — „A névszó” (80—186) — МАЙТИНСЗКАЈА körültekintően, a török, indoeurópai és más nyelvek anyagát is bevonva, újszerűen mutatja be a finnugor főnév, melléknév és számnév grammatikai kategóriáit, például a számot, a ragot (esetet) és a fokozást. A szerző kutatásai segítségével megmagyarázhatjuk, hogy miért van a magyar nyelvben a névszók tartományában sok, köztük másodlagos rag (18, illetve 24), de a genetikailag legközelebbi rokon nyelvekben: a vogulban (vagy manysiban) csak öt, az osztjákban (vagy chantiban) csak három, és ugyanakkor a távolibb nyelvi rokonságban lévő finn-permi nyelvekben úgyszintén sok, köztük másodlagos névszórag: a vótban tizen négy, a votjákban (vagy udmurtban) tizenöt. E fejezet anyaga alapján jobban megérthetjük PĀNINI elképzeléseit a ragozásról és a névszók „eseteiről”, V. SKALIČKA állításait, hogy strukturális-tipológiai szempontból nincs pontos határ a flektáló és az agglutináló nyelvek között, hogy miben rejlik az esetgrammatika (CH. FILLMORE, J. ANDERSON, KORPONAY BÉLA stb. munkásságának) eddig még ki nem aknázott lehetősége, és hogy mi is a grammatikai absztrahálás jellege, hogyan változik egy „autoszemantikus” szó, amelynek önálló jelentése van (pl. a magyar *kor* 'a történelem vmely időszak' jelentésű szó → temporalisi *-kor*) „szisztematikus” névraggá.

МАЙТИНСЗКАЈА a névmás nagymestere. Hisz „A névmás a különböző rendszerű nyelvekben” (I. K. E. МАЙТИНСКАЯ, Местоимения в языках разных систем. Москва, 1969.) című monográfiája, amelyben mintegy 200 nyelv anyaga található, nagyon sokat forgatott kézikönyvvé vált. Az ismertetett monográfia III. fejezete — „A névmások” (187—236) — nem ismétli az előző könyv anyagát és megállapításait, hanem ezen anyag izomorfikus jelenségeit figyelembe véve magasabb szintézisre törekszik. A szerző behatóan vizsgálja a finnugor elsődleges és másodlagos névmások grammatikai kategóriáit, ezek keletkezését és fejlődését, valamint a pronominalizáció bonyolult kérdéseit. A finnugor névmások sajátosságainak a más nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek és nyelvjáráások pronominális grammatikai kategóriákkal való szerencsés és mértéktartó összevetése még jobban kidomborítja a strukturálisan, tipológiaiag nem azonos nyelvek és nyelvjáráások „specifikumát” és a nyelvi univerzálékat, illetve univerzális tendenciákat. Ezen össze-

vetések konklúziói segítségünkre lehetnek a relativisták, a neo-humboldtiánusok és ethnolingvisták tévútjainak bírálataiban.

Dicséretre méltó a szerzőnek az a törekvése, hogy kimutassa az egyes morfológiai jelenségeknél azt, hogy milyen török, germán, szláv nyelvi interferencia segítségével jöhettek létre. Hangsúlyozni kell, hogy U. WEINREICH, R. JAKOBSON, B. A. SZEREBRENNYIKOV, J. ZSLUKTENKO és mások kutatásainak fényében nyilvánvaló, hogy az ilyen interferencia csak másodlagos szerepet játszhat a grammatikai innovációk keletkezésében.

A monográfia „Összefoglalás” című fejezetében (237—48) MAJTYINSZKAJA áttekinti vizsgálatainak eredményeit, és egy, a lingvisztikai karakterológia (I. V. MATHESIUS) emlékeztető képet fest a finnugor nyelvek morfológiai kategóriáinak kialakulásáról és fejlődéséről.

Az ismertetett monográfia a finnugor nyelvtudomány fontos állomása. Sőt még ennél is több: gazdagítja a nyelvelméletet fontos megfigyelésekkel és konklúziókkal. Bizonyítja, hogy a grammatikai kategória nem érdektelen sem a statikus, sem a dinamikus paradigma szempontjából. A grammatikai kategória e kettős arculatát már W. HUMBOLDT posztulálta. A szerző kutatásainak ezen eredményei azt sugallják, hogy a grammatikai kategória létezésének alapfeltétele a minimális kéttagú oppozíció, továbbá arra is utalnak, hogy a grammatikai kategória nem marad meg a szóalak mikrorendszerén belül, hanem a nyelv egész morfológiai rendszerét áthatja.

MAJTYINSZKAJA érdekes és értékes könyvének egész anyaga azt mutatja, hogy igaza van N. SZ. TRUBETZKOYNak amikor azt állítja, hogy a nyelvcsalád is történeti kategória, és különbséget kell tenni „parente” vagyis elsődleges genealógiai nyelvrokonság és „affinité”, azaz másodlagos nyelvrokonság között.

Az a tény, hogy a finnugor nyelvek évezredek át az euro-ázsiai-amerikai nyelvi area északi részéhez szervesen hozzá tartoztak, hozzájárult ahhoz, hogy egy közös „mentalitás” vonásai alakuljanak ki, amelyek a finnugor—germán, a finnugor—török, a finnugor—szláv, a finnugor—mongol, a finnugor—mandzsu, a finnugor—paleoszibériai nyelvi kölcsönhatás lingvisztikai interferenciáival együtt segítették e nyelvi area másodlagos izomorfizmusának kialakulását (vö. SÁNDOR ROT, On the Peculiarities of Linguistic Interference in the Languages of the Northern Part of the Euro-Asian Linguistic Area: ALingu. XXIX [1979.], 71—91).

MAJTYINSZKAJA KLÁRA „A finnugor nyelvek történeti-összevető szótana” című műve nagyon hasznos és fontos könyv nemcsak a finnugristák és uralisták részére, hanem az általános nyelvészet művelői számára is. Nagyon hasznos lenne e monográfiát magyar fordításban is megjelentetni.

ROT SÁNDOR

Bálint Sándor, A szögedi nemzet

Szeged, 1976—1980.

1. Rendhagyó ismertetést vesz kézbe az olvasó. BÁLINT SÁNDOR három kötetes művét, e kétezer oldalas, impozáns szintézist ugyanis nem lehet sem tíz, sem húsz oldalon érdemeinek megfelelően ismertetni. Pedig — folyóiratunk jellegének, feladatkörének megfelelően — csupán e mű nyelvi vonatkozásairól ejtek szót. „A szögedi nemzet” azonban olyan roppant mennyiségű nyelvi anyagot ölel föl, hogy e sorok tiszte csak a figyelem-fölhívás lehet.

2. Bálint Sándor — mint művének alcíme is mutatja — a szegedi nagytáj népeletét, anyagi és szellemi műveltségét mutatja be rendkívüli alapossággal, történeti

források bevonásával, de mindenekelött saját, erre áldozott életének gyűjtő, megfigyelő és rendszerező munkájával. A néprajzi leírás szempontjait követve veszi sorra a szegedi nagytáj életének úgyszólván valamennyi mozzanatát, s ad hiteles, dokumentumokkal alátámasztott leírást róluk. Éspedig úgy, hogy a néprajzi leírásnak szerves része, természetes tartozéka a tárgyalt fogalomkörök nyelvi anyaga is — a Wörter und Sachen szellemében, a dolog és megnevezése egymásrautaltsága értelmében. A műben van ugyan külön nyelvi fejezet: „Nyelv, beszéd” (III, 407—28), ez azonban ne tévesszen meg senkit: egyetlen más fejezet sem marad a nyelvész számára is hasznos nyelvi adatok, információk — legtöbbször tömege — nélkül.

Kik forgatják első renden haszonnal a nyelvészek közül „A szögedi nemzet” köteteit? A szótörténet, a nyelvjárási szókészlet, a szakszókincs iránt érdeklődők. A névtanósok, a szólások és közmondások kutatói. Etimológusok és a nyelvjárástan művelői. A jelentéstant vizsgálók. Stiliszták és a helytörténettel foglalkozók. Azok is, akiknek megvannak Bálint Sándor nyelvészeti munkái (a Szegedi szótár, Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetőkénei: MNyTK. 105. sz., a Szegedi példabeszédek és jeles mondások: MNyTK. 127. sz.) és cikkei. A szögedi nemzet kötetiben ugyanis több a nyelvi adat, információ, mint amennyit a jelzett művekben találunk. Mert itt együtt van mindaz a szókészleti anyag, ami tematikusan együvé tartozik: témák szerinti csoportosításban, tehát az úgynevezett szómező magyarázó-értelmező közegébe ágyazva. De megtaláljuk itt azoknak a nyelven kívüli, tehát néprajzi, tárgy- és művelődéstörténeti stb. tényezőknél a részletes leírását is, amelyek nyelvi szempontból is fontosak. A SzegSz. — a szótár kötöttségei miatt — ennyi ismeretanyagot nem közvetíthet. Ezen kívül a szóban forgó szintézis korábban nem közölt adatokat s a korábbi közlések némely megállapítását helyesbítő észrevételeket éppúgy közöl, miként (szak)-irodalmi hivatkozásokat is. Például: a nagymonográfiában közölt *kíferős* (I, 331), *numëra* (I, 138), *paszatuti*, *paszatutyi* (I, 578) alakváltozatok nincsenek meg a SzegSz.-ban, miként a *fölpötyt* (I, 341), *gyülemény* (I, 507) és a *gugahalál* (III, 299) szavak sem. Jól szemléltethető a szótár és a nagymonográfia között nemritkán lévő nagy különbség az alábbiak idézésével. A SzegSz.-ban ez áll: „*c o k k ó fn. 1876. Fer.: 'láb'. *A Krisztus áldja mög a cökkódat!* Vö. fakócó . . . *f a k ó c ó* fn. 'facipő'. *A barátok valamikő fakócóba jártak.* Vö. cökkó.” „A szögedi nemzet”-ben viszont ezt olvashatjuk (II, 274): „Régebben ismeretes volt a *fakócó* néven emlegetett fasaru, fapapucs is, amelyet az alsóvárosi szigorú regulájú franciskánusok is viseltek . . . Nyilván helytelen Ferenczi János közlése, amely szerint a *cökkó* lábat jelent: *a Krisztus áldja mög a cökkódat!* Itt nyilvánvalóan a fönti fasaruról lehet csak szó . . . A kutatás tisztázta, hogy az olasz *zocco* átvételéről van szó. Miután a XV. században a szigorú (obszerváns) franciskánusokat, akik Alsóvároson is letelepedtek, lábbelijükről a források szerint az olasz *zoccolanti* névvel is illették, egyáltalán nem tartjuk lehetetlennek, hogy a *fakócó*, illetőleg *kócó* jövevényszó még a középkor végén honosodott meg a szegedi népnyelvben”.

„A szögedi nemzet” kötetei, fejezetei, adatai nemcsak rendkívül becses források. Ötleteket adhatnak, kedvet ébreszthetnek, munkára serkenthetnek. Fényesen bizonyítják ugyanis, hogy érdemes gyűjteni a népi néprajzi és nyelvi vonatkozásait, jellegzetességeit. De figyelmeztetnek is: sietnünk kell a gyűjtéssel, mert egyre fogy, amit gyűjthetünk (I, 6).

3. „A szögedi nemzet” A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve sorozatban, TROGMAYER OTTÓ múzeumigazgató szerkesztésében, Szegeden látott napvilágot: 1974/75—2. = I. kötet, 1976. 627 l.; 1976/77—2. = II. kötet, 1977. 420 l.; 1978/79—2. = III. kötet, 1980. 952 l. „A szögedi nemzet zenéje” című fejezet (III, 575—905) PAKSA KATALIN, a Táncelet című (III, 907—22) FELFÖLDI LÁSZLÓ munkája. 1983-ban jelent meg A Móra

Ferenc Múzeum Évkönyve Supplementum. Mutató Bálint Sándor A szögedi nemzet című munkájához (145 l.). GYURIS GYÖRGY állította össze.

Mindazokat őszinte köszönet és elismerés illeti, akik e mű közzétételét lehetővé tették, s akik a közzétételben közreműködtek.

4. „A szögedi nemzet” egy szorgos élet kitartó, céltudatos, szakavatott bűvárkodásának lenyűgöző teljesítménye. A múlt időben egyre nő a benne közöltek értéke. A magyar nyelvtudomány is méltán tartja fontos forrásai között számon e kiemelkedő néprajzi opust.

KISS JENŐ

Könyv Apor Péter kéziratairól

Kósa Ferenc, Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota.

Kriterion, Bukarest—Kolozsvár, 1983. 171 lap

A magyar nyelvtudomány gazdag átfogó szintézisekben. Egy-egy összefoglaló nyelvészeti munka azonban nem teszi, nem teheti fölöslegessé a részletek alapos kidolgozását, többszörös megvilágításának szükségességét, hiszen már nem fenyeget bennünket az a veszély, hogy „a fától nem látni az erdőt”. Az előttem levő könyv szerzője egy nagy, gazdag ágazatú „fát” vizsgál meg úgy, hogy mindig az egész erdőt, a magyar nyelvterület egészét is szemmel tartja. A könyv írója Apor Péter 1702 és 1750 között papírra vetett kézírataiban mélyedt el. Kósa Ferenc 1934-ben született Nagyszalontán (Salonta), s jelenleg a Kolozsvári Egyetem magyar tanszékének tanára, a SzT. munkatársa. Partiumi létére tehát egy ízig-vérig erdélyi irodalmi és közéleti személyiség nyelvét és helyesírását dolgozta föl (a háromszéki Apor Péternek Kolozsvárott is volt birtoka s háza, s ez nyelvén is érezhető). E könyvet olvasva az ember érzi, hogy a szerző nemcsak elvégzi munkáját, hanem szereti is azt a témát, amivel foglalkozik.

A kötet — mint az előszó (5—7) is megemlíti — egy magasabb tudományos fokozat elérése végett SZABÓ T. ATTILA ösztönzésére s irányítása alatt született meg. Két nagyobb egységre s ezen belül több kisebb fejezetre oszlik. A Helyesírás (14—106) és a Hangtan (107—146) című részeket az Összegezés (147—152), Szemelvények Apor Péter és felesége írásából (153—162), valamint közel másfélszáz könyvcímet felölelő Irodalomjegyzék (163—169) zárja. A Helyesírás a magánhangzók jelölési módjaival kezdődik (14—23), majd a mássalhangzók (23—28) következnek. Apor Péter magán- és mássalhangzó-rendszere a következő képet mutatja (zárójelben a lehetséges hangérték): *a* (*a*, *á*), *á* (*a*, *á*), *e* ~ *e'* (*e*, *ë*, *é*), *eo* (*ö*, *ő*), *é* (*é*, *e*, *ë*), *i* (gyakran ékezet nélkül: *i*, *í*, *j*), *o* (*o*, *ó*, *ö*, *ő*), *ó* (*ó*), *ö* (*ö*, *ő*), *ő* (*ö*, *ő*), *u* (*u*, *ú*, *ü*, *ű*), *ü* (*ü*, *ű*), *ű* (*ü*, *ű*); *b* (*b*), *cz* (*c*), *c* (*c*), *cs* (*cs*), *cz* (*cs*), *ts* (*cs*), *d* (*d*), *dz* (*dz*), *f* (*f*), *g* (*g*), *gy* (*gy*), *gi* (*gy*), *h* (*h*), *h* (-), *j* (*j*), *i* (*j*), *k* (*k*), *l* (*l*), *lj* (*ly*), *m* (*m*), *n* (*n*), *ny* (*ny*), *r* (*r*), *l* (*s*), *s* (*s*), *lz* (*sz*), *sz* (*sz*), *z* (*sz*), *l* (*sz*), *s* (*sz*), *t* (*t*), *ty* (*ty*), *v* (*v*), *z* (*z*), *z* (*z*), *-l* (*zs*), *-s* (*zs*). Meglepő, hogy míg a *gy* hang írásképe van *gi* változata is Apornál, s az *ly* hang csupán *lj* betűkapcsolatban realizálódik, addig az *ny* és a *ty* hang esetében nem találkozzunk *ni* és *ti*, illetőleg *nj* és *tj* írásképpel. Helyesírásunk egységesülése így — legalábbis egy nagy hatású szerzőnél — az *ny* és a *ty* jelölésében megindult. Különbözik a legtöbb helyesírási jelenséget illetően a Metamorphosis Transylvaniae írójának nyelve erős ingadozást mutat (az idegen szavak és nevek helyesírásával a szerző igen helyesen külön részben foglalkozik). Az ingadozás megfigyelhető a személy- és a helyneveket illetően is: a *Baroth* és a *Barot*, a *Thorda* és a *Torda*, a *Thordai* és a *Tordui*, a *Thamas* ~ *Tamas* ~ *Tamási* váltják egymást egyazon személyre vagy helysége

utalva. A *holjagos* mellett két sorral alább a *Hojagos* is jelentkezik. A kiejtés szerinti és a szóelemző írásmód (32—43) kérdéskörét a zöngesség és a képzés helye, valamint a teljes hasonulás szemszögéből vizsgálja meg a szerző. Az utóbbin belül foglalkozik a *-val*, *-vel* és a *-vá*, *-vé* határozórag, az *ez*, az mutatónévmás, az az határozott névelő, a *község*, *egészség* és *mászor*-típusú teljes hasonulás írásképbeli jelentkezésével, valamint a *j*-s toldalékok helyesírási gyakorlatával. Itt tárgyalja az összeolvadás jelölésének különböző eseteit is (*t + sz*, *d + sz*, *gy + sz*, *t + s*, *d + s*, *gy + s*; *t + j*, *d + j*, *n + j*, *l + j*, *ny + j*, *ty + j*, *gy + j*). A rövidülés következetes jelölését illetően Apor Péter írásmódja meglepő azonosságokat mutat a Müncheni Kódex írásgyakorlatával (*halgat*, *hulvan*, *szakált*, *szálván*, *valhatna*, *egetborom*, *halotnak*, *othon*, *fűgve*, *töbre*, *varva*), noha annak következetességét e tekintetben nem éri el.

A mássalhangzók jelölésében (43—52) Apor gyakorlata az esetek többségében egyezik vagy közel áll a korabeli helyesírási gyakorlathoz, melyet SZATHMÁRI ISTVÁN oly tüzetesen földolgozott (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 425). Ennek alapján állapítja meg a könyv szerzője, hogy régies helyesírási sajátosság Apornál az a jelenség, hogy mássalhangzós kezdetű szavak előtt is a határozott névelőnek az alakja van a vizsgált kéziratok többségében. A szerző fölhívja a figyelmünket, hogy Erdélyben az ilyen jellegű írásmód a SzT. tanúsága szerint a múlt század közepéig megvolt. E jelenség egyik magyarázati lehetősége az a tény, hogy a nyelvi peremvidékek folytatólagos nemzedékei — esetünkben Erdély magyarsága — igen erősen hagyományörzők.

Külön részt szentel a szerző az idegen szavak helyesírásának (53—8), s meggyőzően mutatja be, hogyan válik írásképeben is egy-egy szó magyarrá. Fölhívja figyelmünket a *Calvinista* ~ *Kalvinista*, a *Capitany* ~ *Kapitány*, a *Clustromok* ~ *klastrom*-típusú ingadozásokra Apor Péter kézírataiban; megállapítja, hogy egyértelműen megfigyelhető a közkeletű idegen szavak magyaros helyesírásának törekvése (57). „Egyéb helyesírási jelenségek” (58—106) cím alatt foglalja össze a kötet írója a nagy és a kis kezdőbetűk, a külön- és az egybeírás, az elválasztás, a rövidítések és az írásjelek kérdésköreit. A külön- és egybeírás során valóságos tanulmányt olvashatunk a szerves és a szervetlen összetételekről s az összetett tulajdonnevek írásáról. Ennél alaposabb, átfogóbb tanulmányt e kérdéskörben a régi magyar nyelv egyetlen szerzőjét illetően még nem olvastam. Annak, aki ezután a magyar nyelv összetételeinek történetével foglalkozni akar, nélkülözhetetlenek KÓSA FERENC ide vonatkozó megfigyelései.

Ingadozást mutat az erdélyi helynevek írásgyakorlata is Apor Péter kezeírásában. Így: *Al Csikon* ~ *Al-Csik*, *Al-Csikon*, *Harom fzeke* ~ *Haromfzeke'n*, *Maros fzeke* ~ *Marosfzeke* ~ *Maros-fzeke*, *Kolosvarmegyeben* ~ *Kolos-varmegyeben*, *Fejervar megyebe'n* ~ *Fejer var megyebe'n* 'Alsófehér megye, Gyulafehérvár székhellyel', *Havasalföldiben* ~ *Havas al földiből*. Az Erdélyi Fejedelemség székhelyének neve két alakban is előfordul Apornál: *Gyula Fejervarat* és *Karollj Fejervart*.

Következetesen egybeírja Apor az *is* kötőszót a mondat előző szavával. Ezzel kapcsolatosan a szerző SZILÁGYI N. SÁNDOR véleményét idézi, aki az *is*-t a latin *que* partikula helyesírási módjával veti egybe, s ennek egybeírásos gyakorlatát véli fölfedezni Apor Péter összeírt *is*-t tartalmazó szövegeiben. SZILÁGYINAK ebben igaza lehet, hiszen Apor kitűnően tudott latinul, mégis el kell gondolkodnunk azon, hogy az *is*-nek funkcionálisan megfelelő finn *-kin*-t is egybeírjuk, s más finnugor nyelvekben is hasonló a helyzet. Érdekes az is, hogy mind Lakatos Demeter (1911—1974) moldvai csángó költő hátra-maradt kézírataiban, mind pedig mai magyar nyelvű szabófalvi levelekben az *is* ~ *es* egybeírása szinte-szinte törvényszerű (vö. MNy. LXXXVIII, 492—4), kódexeink jó részében is találkozunk egybeírt *es* ~ *is*-sel. Nyelvérzékem talán nem csal, ha azt állítom, hogy az *is* az esetek többségében inkább összetett szó utótagjaként hangzik, mint külön lexémaként. E nyelvi tényt mai helyesírási gyakorlatunk nem veszi figyelembe. A külön-

írt mellett az egybeírt változat csak a *mégis*, *máris*, *úgyis*-típusú összetételek esetén van engedélyezve.

A Hangtan része a magánhangzókkal (107—24) kezdődik, s ezen belül a zártág, a nyíltság, a labiális jelenségek, az illabiális sajátosságok és a szűkebb körű, ritka jelenségek kérdéseivel foglalkozik a szerző. Apor nyelvében mind az *i*-zés, mind pedig az *o*-zás és az *a*-zás jelentkezik. A kolozsvári, a kalotaszegi és a mezőszéki nyelvi sajátosságok és a háromszéki tájnyelv izgalmas, egymással küzdő, gyakran párhuzamos jelenségeinek igen gazdag példaanyagát sorolja föl a szerző. A mássalhangzók fejezete során (124—46) a mennyiségi különbségek kérdéseivel (124—34), a depalatális—palatális hangviszonyokkal (134—9) és szűkebb körű, szórványos jelenségekkel (140—6) foglalkozik a szerző. A hosszú—rövid megfelelések tárgyalása rendjén szól a geminátákról a szó belsejében, hangzóközi helyzetben, majd a szó végén (129—30). Az utóbbi esetben rés-, laterális, zár- és orrhangokról esik szó, s fölhívja figyelmünket arra, hogy „azzal szintén számolni kell, hogy szóvégi hosszú mássalhangzók eredetileg szó belsejében, hangzóközi helyzetben keletkeztek, illetve keletkezhetnek, s innen analógiásan átvonódtak a szóvégre (az *melljet* > az *mellj*, *helljen* > *hellj*, *olljan* > *ollj*)”. A továbbiakban a szerző az Apornál előforduló hosszú mássalhangzós formákat összeveti a korabeli magyar nyelv legfontosabb nyúlásos jelenségeivel. Mint erre már korábban BENKŐ LORÁND rámutatott, a gemináció az újmagyar kori keleti nyelvjárásokban, így a székelyek nyelvében is egyik igen jellemző tulajdonság: „Az erdélyi nyelvjárásokban, sőt olykor az itteni köznyelvben is a nyúlásos formák mindmáig igen gyakoriak és jellemzőek” (Nyjtört. 101—2). Ezt a megállapítást támasztja alá az Apor család gazdag háromszéki kéziratos anyaga, s a SzT. sokrétű és bőséges gyűjtése is (130). BENKŐ és SZATHMÁRI korábbi megállapításait támogatják a depalatális—palatális hangviszony (134—9) alfejezetben tett észrevételek is: az *n*-es és az *ny*-es paradigmák váltakozása, egymásmellettsége, az *l* ~ *ly* ~ *j* váltakozásban a *j* fölülkerekedése, a *gy*-t és a *d*-t tartalmazó alakok együttes jelenléte (pl. *gyió* ~ *dió*) jellemző Apor nyelvére. Szűkebb körű, szórványos jelenségek (140—6) a hanghiány (*botban*, *fődet*, *bodog*, *Izen Ivanyi* . . .), a hangtöbblet (*buzájet*, *Orsoji*, *holnap* 'hónap' stb.), zöngétlen mássalhangzók zöngések helyett (*Pünkösztig*), zöngés mássalhangzók zöngétlen helyett (*sabkaja*, *baroka*), az affrikátákkal, a mássalhangzó-sorrenddel, az elhasonulással, a *j* ~ *h* megfeleléssel és más mássalhangzó váltakozással kapcsolatos jelenségek.

Igen értékes a könyvhöz csatolt szemelvényrész és a fénymásolatok. Jó lenne, ha a Kriterion kiadó — esetleg éppen Kósa Ferenc gondozásában — tervébe iktatná Apor Péter hátrahagyott kéziratos anyagának kritikai kiadását. Érdemes lenne annak is utánanéznünk, hogy Péterváradott megvan-e még Apor Péter kézirata Erdély ósvadjairól (Pallas I, 760). Ennek földértésében az újdéki magyar filológusok is segíthetnek nekünk.

Végezetül csak elismeréssel szólhatunk arról, hogy a szerző mennyire tájékozott a mai magyar és a nemzetközi szakirodalomban. Provincializmusnak, szakmai beszűkültségnek még a nyomát sem fedezni föl munkájában. Talán a nemzetiségi létből fakadó többnyelvűség természetes következménye is ez. Összegezésként megállapíthatjuk, hogy KÓSA FERENC olyan jellegű nyelvészeti földolgozást adott kezünkbe, amely iskolát teremthet, példaként szolgálhat, s tovább emeli a kolozsvári nyelvészek jó hírét-nevét.

SZABÓ T. ÁDÁM

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Tamás Lajos nyolevanéves*

Tisztelt Választmány!

Az a magyar romanista, aki Tamás Lajost 80. születésnapjának ünnepén köszönteni hivatott lehet, e megtiszteltetés során nemigen habozhatik sem a hangvételben, sem mondanivalójának megválasztásában: mindenki, aki Tamás Lajost, a romanistát Magyarországon a szűkebb nyelvtudományi szakterület művelőjeként üdvözölheti, tanítványa volt, tőle kapott ösztönzést és kezdeti indítást, lendületet, s ezért nem is szólhat másképp, csak a tanítványi tisztelet és hála hangján.

Ez a pusztán tény is jelzi, hogy Tamás Lajos akadémikus még életében tudománytörténeti tényezővé, sőt a magyar felsőoktatás-történet folyamatát is fémjelző egyéniséggé vált, nem is szólva arról, hogy mint az MTA Nyelvtudományi Intézetének volt igazgatója, tudományunk egészének fejlődésében is lényeges szerepet játszott.

Nehéz néhány percben ennek az egységében is szerteágazó, sokféleségében is homogén, kiteljesedett életútnak, életműnek akár csak lényeges mozzanatait, jellemzőit felidézni.

Tudományos munkásságának legnagyobb hatású eredményei, legelterjedtebben olvasott, idézett művei alapján Tamás Lajost a romanisztika egy szűkebb ágának, a román nyelv nyelvészetének nemzetközi hírű, súlyú, hatású művelőjeként tartják elsősorban számon. Ez bizonyos értelemben — de csak bizonyos értelemben — valóban helytálló: Tamás Lajos valóban a román nyelv történetének egyik legnagyobb élő szakértője, s a magyar—román nyelvi érintkezések kérdéskörének „mindentudó”, vitathatatlan mestere. Ez mindenképpen áll korai munkásságára is és többek között — talán nem indokolatlan nyíltan kimondani — a könyv ma már szokatlan címe ellenére, a „Rómaiak, románok, oláhok Dacia Traiana-ban” című fiataalkori könyvére, amely francia fordításban is széles körű visszhangot váltott ki. Bizonyos, hogy az azóta eltelt sok évtized tudományos és egyéb tapasztalatai alapján, terminológiában, bizonyos részletekben ma már másképp látjuk a román nyelv őstörténetének egyes problémáit, másképp helyeznénk el egy-egy hangsúlyt, másokkal vitáznánk, itt-ott más érvekkel. Alapjaiban, fő mondanivalójában azonban a munka nem szorul revideálásra, sőt ma is hasznos — s évtizedek óta sajnos elhanyagolt — kiindulópontja lehet új kutatásoknak. S tegyük hozzá: a könyvet, ha mai szemmel nézzük, a szomszédos nép kultúrája, egész lénye és lényege iránti megértés és tisztelet olyan szelleme hatja át, amely Tamás Lajosnál, a két- és háromnyelvű szülőföld szeretetében és szellemében nevelkedett tudósnál nem meglepő, de itt-ott ma is szolgálhatna tanulságul. Nem bibliográfiai felsorolás a feladatom; hosszú volna idézni a román—magyar érintkezéseknek, szókölcönzéseknek szentelt számos cikkét, a Fogarasi István kátéját elemző 1942-es műtől kezdve az etimológiai cikkeken át életműve eddigi záró alkotásához, a román nyelv magyar elemeinek gigantikus, évtizedekre, talán még nagyobb távlatban is nélkülözhetetlen etimológiai szótáráig.

Hadd hangsúlyozzam azonban, talán saját érdeklődésem akaratlanul is torzító ösztönzésének engedve, hogy Tamás Lajos részben a román nyelvvel kapcsolatban, részben attól függetlenül az általános romanisztikában, sőt az általános nyelvészetben is jelentőset alkotott: már a negyvenes években jelentek meg általános és újlatin fonetikai, fonológiai cikkei, a román nyelv leíró és történeti fonológiájának egyik úttörőjeként

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. március 13-i választmányi ülésén.

tarthatjuk számon — nem is szólva arról, hogy a nemcsak tankönyvnek, hanem tömör kézikönyvnek is kitűnő „Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba” című munkája hosszú ideig a kérdés magyar nyelvű irodalmának alapműve lesz.

S ekkor még nem említettem azt a gyakran figyelmen kívül hagyott, pedig igencsak fontos tény, hogy Tamás Lajos a magyarországi albanológia alapítója, úttörője, s ez-irányú érdeklődésének, vagy legalábbis alkotó tevékenységének érthető és kikerülhetetlen elapadása olyan, alig-alig kitöltött űrt hagyott, amelyet kitölteni pedig minden szempontból égetően sürgős volna.

Érthető, hogy ennek a munkásságnak a romántól az összehasonlító és általános nyelvészetig, bizonyos dolgozataiban a tudománytörténeti áttekintésekig ívelő sokoldalúsága alapján nem képzelhető el ma olyan romanista ebben az országban, aki alapozó, iránymegszabó mesteri ösztönzést ne Tamás Lajosnak köszönhetne.

S ez átvezet Tamás Lajos professzori működéséhez, olyan kérdéshez, amelyet csak meghatott, szubjektív, hálás köszönettel idézhetek fel. Aki kezdő korában nem vett részt „Tamás-órán”, aki nem követhette a precíz filológiai oktatással összefonódó, azt minduntalan áthévítő elméleti érdeklődést, izgalmat, aki nem tanult a napról-napra megújuló, friss informáltság és informálódás szenvedélyéből, amely ezeket a bensőséges, kis létszámú szemináriumszerű órákat áthatotta, talán meg sem érti, hogyan és miért alakult olyanná, amilyen éppen lett a magyar romanisták ún. tudományos profilja, Tamás Lajos tevékenysége, oktatása nyomán.

Hosszan lehetne idézni e tevékenység más elemeit, állomásait: Tamás Lajos megbecsült, aktív egyetemi vezető, pályájának elején is, záró szakaszában is bölcs, emberséges és ugyanakkor igényes tudományos intézeti vezető volt; s nekünk, a Nyelvtudományi Intézet mai dolgozóinak, vezetőinek hamarosan külön is meg kell találnunk a módját annak, hogy életének ezekről a szakaszairól hálával megemlékezzünk.

De éppen a baráti és tanítványi tisztelet kötelez arra is, hogy ne hagyjuk felidézetlenül Tamás Lajos emberi vonásait. A legfiatalabbak, akik távolról látták vagy — egészségének romlása óta — távolról is alig, talán nehezen értik meg azt a melegséget, amellyel mindnyájan, akik aktívabb életszakaszaiban közelről ismertük, ma is köztünk élő alakját idézzük. A kötetlen, itt-ott szórakozott, környezetének emberi tényezőire mégis mindig odafigyelő kedvesség, a habozás nélküli — majdnem válogatás nélküli — segítőkézség, a játékos humorba is könnyen feloldódó kordialitás, szívélyesség s talán nem utolsósorban a mindenfajta klikkszellemről, intrikától idegen magatartási tiszta, amelyet Tamás Lajos megismerésített, ma, amikor fáradtabban, betegebbsen és ezért visszavonultan él, fájdalmasan hiányzik mindnyájunknak tudományos közéletünkben.

Örülnünk kell, hogy nyelvtudományunk e nagy, jelentős alakja, modern nyelvészetünk egyik alapozó fontosságú úttörője, nyelvtudományunk nemzetközi hírének, tekintélyének egyik legmértőbb letéteményese, ha fáradtan, egészségében megtörtén is, de itt él közöttünk. Nyolevan éves születésnapján azt kívánjuk: erősödjék meg, jöjjön újra közénk, hogy még sok évig hasznunk és örömünk lehessen bölcsességéből, tudásából, tiszta és világos tudományos ítélőképességéből s nem utolsósorban megnyerő emberi kedvességéből.

HERMAN JÓZSEF

D. Bartha Katalin hetvenéves*

Tisztelt Társaság! Kedves Bartha Katalin, vagy ahogy ez az én számból egyedül lehetséges és természetes: kedves Katika!

E megszólítás kétarcúsága egyúttal már jól kifejezi azt a lényegbevágó kettősséget is, amely feladatokat, hogy Téged 70. születésnapodon köszöntselek, jellemzi. Mert itt állok egyfelől, hogy Társaságunk megbízottjaként eddig befutott pályádat méltassam, és a további évekre jó munkát kívánjak Neked, de ugyanakkor másfelől, nem hallgathatom el baráti énem megnyilvánulásait sem, hiszen ilyen erőszaktétellel nyomán minden szavamnak szükségképpen hamisan kellene csengenie. Keresnem kell tehát, és keresem is a józan mértéktartást és a jó arányokat, hogy azok a túlságosan hűvös tárgyilagosság és az érzésektől túlságosan átfűtött személyesség között a helyes középúton megtartsanak.

Bartha Katalin tudományos pályája valójában már egyetemi hallgató korában elkezdődött. Mint a jelenlevők közül sokan tudják, a debreceni egyetemen Csúry Bálint tanítványaként igen korán kezdett érdeklődni a nyelvjáráskutatás iránt, sőt az akkoriban nagy lendülettel folyó anyaggyűjtő munkába is bekapcsolódott. A szlavóniai magyarok között 14 füzetre való nyelvjárási szöveget gyűjtött össze, amelynek szóanyagát szótárrá kívánta szerkeszteni. A Magyar Népnyelv III. kötetében meg is jelent ebből egy mutatvány (381—7). A második világháború azonban, amely családi életét oly kegyetlenül összetörte, nem kímélte nyelvjárási gyűjteményét sem: a 14 füzetből egy maradt mind-össze.

A történelmi sorsforduló azután néhány évre elsodorta a nyelvtudományi kutatástól. Debrecenben működött gimnáziumi tanárként, nevelvén a diákokat és a tanárjelölteket megértő szeretettel, de ugyanakkor — és ez így természetes — hallatlan igényességgel. Tanúja vagyok ennek, hiszen ama bizonyos tanárjelöltek között a negyvenes évek végén magam is ott voltam. Az ötvenes évek elején adatott meg neki újra, hogy a nyelvtudomány egyik műhelyébe, nevezetesen Bárczi Géza tanszékére kerülhessen, mégpedig előbb Debrecenben, majd Budapesten. Ekkor fordult érdeklődése — szinte magától értetődően — a nyelvtörténet felé, amelyen belül elsősorban a történeti szóalaktan, még közelebbről a képzők és a szótövek problematikájára foglalkoztatta. Korábbi és újabb kutatási területét kapcsolta össze „A szlavóniai nyelvjárás szóképzése” című cikkében, amelyet szlavóniai anyagának megmaradt töredéke alapján készített a Magyar Népnyelv jogutóda, a Magyar Nyelvjárások című folyóirat I. kötete számára (34—63). Ezt követte azután „A magyar szóképzés története” című tankönyve (1958), valamint jó néhány emlékezetes cikke, amilyen például az *-ng* képző keletkezéséről (MNY. LI, 24—32) vagy a *-kodik*, *-kedik* képzőről írott tanulmánya (MNY. LXXVI, 412—27), illetőleg „A *-talan*, *-telen* képző régi és mai nyelvünkben” című előadása Nyíregyházán, a magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán (NytudÉrt. 104. sz. 207—16). A szóképzés iránti érdeklődésének egyik legfrissebb és legjelentősebb megnyilvánulása pedig az, hogy a készülő történeti grammatika számára az igeképzés történetéről szóló fejezetet dolgozza ki. — S hogy a szótövek vonatkozásában sem maradt meg csupán a passzív érdeklődés szintjén, néhány kisebb dolgozatán kívül leginkább kandidátusi értekezése mutatja, amely „A tővégi magánhangzók története a XVI. század közepéig” címmel a Nyelvtudományi Értekezések 42. tagjaként jelent meg 1964-ben.

E szükségképpen vázlatos felsorolás azonban Bartha Katalint csupán mint kutatót mutatja be. Pedig pályájának ismertetésekor legalább olyan, ha nem nagyobb hangsúllyal kell beszélni tanári, nevelői munkájáról is. Az az egykori kiváló debreceni

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. február 21-én tartott ünnepi ülésén.

gimnáziumi tanár, aki a tanítás fortélyaiiba valamikor engem is próbált bevezetni, kiváló maradt egyetemi oktatónak is. Bár erről közvetlen személyes tapasztalataim már nem lehetnek, annál inkább vannak közvetettek. Munkatársaim között az évek folyamán nem egy akadt és akad ma is, aki nemcsak szavakkal, hanem ami sokkal fontosabb: szakmai felkészültségével és emberi tisztességével vall más tanárai mellett Bartha Katalinról, pontosabban az ő nevelői munkájáról is. Szenvedélyes szakmaszeretet, törhetetlen kutatási kedv az átadni tudással és akarással párosulva: mi más jellemezhetné a jó egyetemi oktatót. Nos, Bartha Katalin mindezeknek a követelményeknek első renden felelt meg, annál is inkább, mert mindehhez még hozzájárult az eredményes munkához most már a nevelésnek minden szintjén okvetlenül szükséges általános emberszeretet is.

A szűkre szabott idő szorításában csupán rövid jelzések lehetnek azok, amelyekkel Bartha Katalin eddigi pályájának legfőbb stációira utalhattam, legfontosabb jellemzőire rámutathattam. De egyáltalában nem beszélhettem például azokról a körülményekről, amelyek között ez a pálya kibontakozhatott. Nem beszélhettem azokról a kemény évtizedekről, amelyekben négy gyermekét egyedül, özvegyen felnevelte, küzdve sokszor saját egészségének problémáival, s bizony nem egyszer súlyos anyagi gondokkal is. A vetés, persze, itt is, mint kutatói és oktatói tevékenysége nyomán, szépen beért, s mint ahogyan művei, tanárokká és kutatókká nőtt tanítványai sorjájnak előttünk, úgy veszi őt körül derék felnőtt, családos gyermekeinek féltő szeretete.

Kedves Katika! Talán emlékszel még a magyar reformátusoknak arra a szép dicséretére, amellyel gyakran búcsúztatták szilveszter délutánján az óesztendőt, többek között hajdani ifjúságunk közös színterén, Debrecenben is. „Ismét egyik esztendeje, Istentől kimért ideje Telék el a múlandóságnak” — így kezdődött az a dicséret, majd a második strófája így folytatódott: „Boldog, ki csendes lélekkel, És nem könnyező szemekkel Tekinthez vissza folyására.” Hogy aztán a harmadikban ez hangozzék: „Boldog, kinek nem kell szánni Elvesztett idejét s bánni Megbecsülhetetlen óráit; Kinek hű emlékezeti Elébe nem helyezheti Helyrehozhatatlan hibáit, Ki az időt megbecsülte, A hivatkozást kerülte.”

Te, Katika — úgy gondolom (s bizonyára rajtam kívül még sokan gondolják úgy) —, ha életednek ezen a nevezetes fordulóján, 70. életévedet meghaladván visszapillantasz, joggal és megnyugvással érezheted, hogy ezek közé a ritka boldogok közé tartozol. Most mégis arra kérünk, a visszatekintést és a számvetést fogd minél rövidebbre, és tekints inkább előre. Családodnak és a magyar nyelvtudománynak szüksége van, és még sokáig szüksége lesz rád. Munkádra, bölcs megfontoltságodra, józan ítéletedre, példádra, egész emberi, kutatói és nevelői habitusodra. Nekünk, az oly sokszor gyengéknek és boldogtalanoknak azon kevés és igazán boldogok közül egyre.

B. LŐRINCZY ÉVA

Temesi Mihály hetvenéves*

Temesi Mihály, a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának megalakulásától, 1960. június 8-ától fogva elnöke, nemrég töltötte be 70. életévét. Amikor most szokás szerint visszaemlékezünk pályafutására, közéleti működésének talán legjellemzőbb sajátosságával kezdetjük krónikánkat: Temesi Mihály 1950 óta több mint harminc éven át tanszékvezető főiskolai tanára volt a pécsi pedagógiai főiskolának. Mindjárt a főiskola

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. március 13-i felolvasó ülésén.

alapításakor ott volt e fontos intézmény szervezésénél és a hosszú és politikailag is igen változatos időszakban, ami azóta eltelt, megmaradt vezető állásában, ami önmagában is mutatja nemcsak szakmai rátermettségét, hanem emberi kvalitásait is: hiszen a humanitás volt az a tulajdonság, amely a viharos időkben is megtartotta az emberek bizalmában egy közösség vezetőjeként.

Talán nem pusztán a külső szemlélőnek tűnik fel úgy, hogy Temesi Mihály pályájában fordulatot jelentett a főiskolai tanári kinevezés, s az 1950. év előtti időszakot a révébújtás ideje előtti periódusnak nevezhetnénk. Ez volt a tanulmányok, az első tudományos erőfeszítések, s nyugodtan mondhatjuk a nagy vállalkozásokba való bátor nekilendülések ideje is. Egyetemi tanulmányait 1932-ben végezte el a pécsi egyetemnek akkor még működő bölcseleti karán. Azok közé tartozott, akik már hallgató korukban ráléptek egy szűkebb szakterület rögös útjára, s már elsőéves korában akadémiai könyvjutalmat kapott a „Sermones Dominicales glosszáinak hangtana” című dolgozatáért. Természetesen doktori disszertációjának a témája is — az akkori nyelvész közszokásnak megfelelően — nyelvtörténeti tárgyú volt: „A magyar névmások története”, amely — mint tudjuk — nyomtatásban is megjelent.

Amikor Temesi Mihály mint diplomás ember lép ki az egyetem falai közül, még néhány évig élvezheti a békés polgári életet, de már előreveti árnyékát az elkövetkező háború. Erre az időre esik kezdő tanári pályája és egy nagyszabású tudományos vállalkozás feleségével, Tomanóczy Jolánnal együtt: a baranyai Ormánság nyelvjárásának felgyűjtése. Hegedűs Lajossal együtt készítette el Temesi Mihály „Az Ormánság nyelve” című munkát, amely pályadíjat nyert. Temesinek „Az ormánsági nyelvjárás nyelvtana” című munkája máig kéziratban maradt, a háborús körülmények, a katonáskodás és a hadifogság megakadályozta a gyűjtés és a feldolgozás befejezését, pedig már egy ormánsági tájszótár munkáinak az alapjait is lerakta. Ez a tevékenység, amely a hazai nyelvjáráskutatásban viszonylagos korai ideje miatt jelentős szerepű, illetőleg jelentős szerepet játszhatott volna, a szerző életében szubjektív módon mégis pozitív tényezővé vált, amikor 1947-ben a szegedi tudományegyetemen Klemm Antalnál, volt pécsi professzoránál „Általános nyelvészet és magyar nyelvjáráskutatás” című tárgykörrel egyetemi magántanári képesítéshez juttatta.

A főiskolai tanári működés ideje Temesi Mihály életében szorosan kapcsolódik a pedagógiához. A hazai felsőoktatás egyik kiemelkedő helyén, az ország egyik jelentős kulturális centrumában pedagógusnemzedékek nevelése fűződik nevéhez. Már egyetemi tanulmányai alatt jól megalapozott általános és speciális nyelvészeti tudás birtokában végezte munkáját, s később mint olyan tanár és nevelő, akinél az oktatás és a tudomány mindig szerves kapcsolatban volt, aki állandóan kész volt nézeteit megújítani, ismereteit felfrissíteni. Temesi Mihálynak egész sor tevékenysége összefügg a pedagógiai főiskolák magyar nyelvészeti anyagának tudományos, tantárgypedagógiai és módszertani szervezésével. 1954-től irányította a pedagógiai főiskolák magyar nyelvi és irodalmi szakbizottságának munkáját, 1961-től a szaktárgyával kapcsolatos reformmunkálatokat. Főiskolai tanári munkája elismerésképpen kapott egy sor kitüntetést, amelyeket végül is a Munka Érdemrend arany fokozata zárt le.

Temesi Mihály nevéhez fűződik néhány fontos országos, sőt tágabb szintű konferencia megszervezése is: 1959-ben megszervezte a pécsi Anyanyelvi Műveltségünk Konferenciáját, 1971-ben Az élő nyelvek összevető nyelvtanának elvi és gyakorlati kérdése című nemzetközi konferenciát. Mind a két konferencia anyaga megjelent. 1972-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyíregyházi vándorgyűlésén Anyanyelvünk az általános iskolában címen vitaindító előadást tartott. Komoly szerepet vállalt 1972 óta az akadémia és a művelődési minisztérium által szervezett „anyanyelvi nevelésünk korszerűsítésének munkacsoportja” tevékenységében.

A pedagógiai és didaktikai munkát Temesi Mihály mindig egységben látta tudományszakának művelésével, különösen a mai magyar nyelv rendszeres vizsgálatával. Részt vett az akadémia nyelvtudományi bizottságának nyelvtani vitáin, valamint az akadémia helyesírási bizottságának irányításával folyó munkában. Az akadémia Nyelvtudományi Intézete külső munkatársaként az akadémiai nyelvtan Szójelentés és Szófajok című fejezeteit ő írta, tanszéke két oktatójával pedig „Anyanyelvünk” címen leíró magyar nyelvtan írására vállalkozott. Ez a munka sajátos szempontjaival a hazánkban viszonylag szegényes leíró nyelvtani összefoglaló irodalomban külön szintet képviselt és jól hasznosítható volt a tanárképzésben is. Nyelvtanelméleti munkásságát elmélyíthette Temesi a Ford Alapítvány féléves ösztöndíjával 1966-ban, amikor Franciaországban és az NSZK-ban tett tanulmányutakat.

Tudományos munkásságának a betetőzéseként jelent meg nyugdíjazása évében, 1980-ban „A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta” című összefoglaló műve a Gondolat kiadónál, amely a magyar nyelvtudományról adott nagy körkép. Ebben a közelmúlt áttekintése egyúttal egy generáció törekvéseinek és eredményeinek a számbavétele s a saját múltjának a felmérése is. Temesi először vállalkozott arra, hogy a kortársi tudományos eredményeket, törekvéseket összegezően áttekintse, kritikailag felmérje. Ez a feladat nemcsak nagy olvasottságot, hanem egy magasabb rendű nézőpont kialakítását is megkívánta. A könyv a lényegyet kiemelő és mégis részletes ismertetést nyújtó jellege miatt nemcsak a tudománynak, hanem a nyelvészeti oktatásnak és az ismeretterjesztésnek is igen nagy szolgálatot tesz. Nélkülözhetetlen oktatási segédkönyv szerepét tölti be, s problémafelvető, dinamikus volta miatt jó nevelő eszköz a tudósképzésben is. Dinamikus szemléletével függ össze jövőre irányultsága, nemcsak a megtörténtnek, a valónak, hanem a kellőnek, a kívánatosnak az állandó figyelembevétele. Temesi Mihályt még a nyelvészeti kutatásról vallott nézeteiben is a pozitív ráhatás szándéka, végeredményben pedagógiai szempont irányítja. Az újabb törekvések iránti érzékét elsősorban a nyelvéírás, a nyelvjáráskutatás és a nyelvoktatás módszereinek a bemutatásában tapasztalhatjuk. Ezek azok a területek, amelyekkel a saját kutatási múltja is a legszorosabban összefügg. Temesinek ezt a munkáját a közelmúltban a tudományos minősítő bizottság kandidátusi dolgozatként megvitatta, és a kijelölt bizottság egyhangúan elfogadásra javasolta.

Tisztelt Tagság, kedves Ünnepekt és Ünneplők! Kívülről nézve úgy látszik, Temesi Mihály élete befejezett mondat. Hogy valóban az-e, azt csak az ünnepekt maga tudja megmondani.

KÁROLY SÁNDOR

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései. — 1981. szeptember 28. KÁLMÁN BÉLA beszámolója a 14. Nemzetközi Névtani Kongresszusról (Ann Arbor USA).

1981. október 14. PERTTI VIRTARANTA (a helsinki egyetem professzora), Karjalaiak között. — VIILJO TERVONEN, A magyar irodalom fogadtatása Finnországban a XIX. században.

1981. december 11. É. KISS SÁNDOR, A földrajzinév-gyűjtés debreceni úttörője: Révész Imre (1826—1881).

1982. április 28. PAAVO PULKKINEN (jyväskyläi professzor), A finn nyelv művelés elvi kérdései.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának felolvasó ülései. — 1981. szeptember. PETŐFI S. JÁNOS, Szöveg és jelentés.

1981. november 12. SZÉPE GYÖRGY, Problémák a nyelvhasználati jog körül.

1981. november 18. DEME LÁSZLÓ, Közéletiség és retorika.

1981. november 19. DEME LÁSZLÓ, Szövegnyelvészet és szövegakusztika.

1982. április 29. SZÉPE GYÖRGY, A monitorelmélet és nyelvelsajátítás.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának felolvasó ülései. — 1981. október 29. VELCSOV MÁRTONNÉ, A *stadium* mértéknév fordításai azonos szövegeket tartalmazó nyelvemlékekben (I. Néprajz és Nyelvtudomány XXIV—XXV, 91—109). BÉKÉSI IMRE, Viszonyfajta és konstrukciós forma (I. i. h. 161—77). M. KORCHMÁROS VALÉRIA, A „kettős alany” megítéléséhez (I. i. h. 179—94). Az ülésen a debreceni csoport nevében MIKOLA TIBOR köszöntötte Deme Lászlót 60. születésnapja alkalmából (I. i. h. 7—12).

1982. március 10. Ezen az ülésen köszöntötték Nyíri Antalt 75. születésnapja alkalmából. Az ülésen a következő előadások hangzottak el: VELCSOV MÁRTONNÉ, Kötőszók és módosítószók történeti összefüggései. VÉGH JÓZSEF MIHÁLY, A prózaritmus néhány kérdése. SZABÓ JÓZSEF, Újabb adatok a *Tabán* földrajzi név elterjedéséhez (I. Nyr. CVII, 347—51).

*

1982. szeptember 14. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. JEAN-MARIE KLINKENBERG (Belgium), Figures de rhétorique et discours sur la société.

1982. szeptember 28. A magyar szakosztály és a Néprajzi Társaság közös ülése. BALOGH LAJOS, A palatális előhangzó problémái a mai magyar nyelvjárásokban — Az előadó több évvel ezelőtt nagyobb méretű gyűjtőmunkához kezdett, melynek célja az volt, hogy adatokat szolgáltatson a mai magyar nyelvjárások zárt *é*-zéséről. Az előadás első részében beszámoló hangzott el a folyamatban levő munkátról. A továbbiakban az anyaggyűjtés és az elemzés egyik részterületéről, az előhangzókról volt szó.

1982. október 1. A magyar szakosztály és az ELTE Olasz Tanszéke közös ülése. G. PELLEGRINI (Pádua), Az olasz nyelvjárások és kutatásuk eredményei, különös tekintettel a modern dialektológiai vizsgálatok módszereire.

1982. október 5. Magyar szakosztály. EÖRÝ VILMA, Az epikai mű stilisztikai elemzésének szempontjairól (Tamási Áron: Világló éjszaka). — Mi a stilisztikai elemzés célja? Hol a határ, ameddig a nyelvész elemző elmerészkedhetik az irodalmárok birodalmába, illetőleg mi a minimum, ameddig el kell mennie ahhoz, hogy a műelemzés funkcionálisan teljes legyen? A modern irodalom- és nyelvemlékek módszerei hozzásegítenek-e ahhoz, hogy az általában terjedelmesebb epikai műveket is egészükben vizsgáljuk? Ezekre a kérdésekre igyekezett választ adni az elméleti bevezető után Tamási Áron novellájának, a Világló éjszakának az elemzése. — Az ülésen a társaság nevében SOLTÉSZ KATALIN köszöntötte Martinkó Andrást 70. születésnapja alkalmából (I. MNy. LXXIX, 244—5).

1982. október 12. A germanisztikai-romanisztikai szakosztály és az ELTE Német Tanszéke közös rendezvénye. PROF. DR. PETER VON POLENZ (Trier), Deutsche Sprachgeschichte in sozialgeschichtlicher Perspektive.

1982. október 19. A fonetikai és beszédművelési és a névtudományi szakosztály közös ülése. DR. SC. ERNST EICHLER (Lipce), Namenkundliche Forschungen in der DDR unter besonderer Berücksichtigung der phonetischen Entwicklung der Toponymie.

1982. október 20. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága ünnepi ülése Kodály Zoltán születésének 100. évfor-

dulója alkalmából. LŐRINCZE LAJOS, Kodály Zoltán és a magyar nyelv (I. MNy. LXXIX, 257—65). — VARGYAS LAJOS, Kodály a tudós és a tudós-nevelő (I. MNy. LXXIX, 265—75).

1982. október 26. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi választmányi ülése. A társaság nevében BENKŐ LORÁND, a Nyelvtudományi Társaság elnöke köszöntötte Ligeti Lajos akadémikust 80. születésnapja alkalmából (I. MNy. LXXIX, 369—72).

1982. október 26. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. MASÁT ANDRÁS, Nyelvszociológia és irodalmi kommunikációs formák. — Az előadás a kétnyelvű norvég irodalommal kapcsolatban azt vizsgálta meg, hogy a XIX. századi irodalmi kommunikációs formák kialakulásakor milyen szerepet játszottak a nyelvi és szociokulturális kódok; azaz a nyelv meghatározott használata mennyiben jelentett nemcsak szociális hovatartozást, hanem eszmei-ideológiai irányultságot is, és ezáltal egy alapvető aspektust az irodalmi kommunikációs formák kialakulásában, intézményesülésében.

1982. november 2. Szaknyelvi szakosztály. LADÓ JÁNOS, Az azonos jelentésű szaknyelvi és köznyelvi szavak különbségének típusai. — Az előadó a szaknyelvi és a köznyelvi szavak közötti különbségek megszületésének indítékait és a nyelvi megformálásban mutakozó különbségeket vizsgálta 15 fogalmi kör bontásában.

1982. november 9. Magyar szakosztály. HORVÁTH MÁRIA, A Napló dicsérete (Justh Zsigmond naplójának stílustörténeti méltatása). — Az ülésen FÁBIÁN PÁL köszöntötte Benkő Lászlót, a nyelvtudományok doktorát 70. születésnapja alkalmából.

1982. november 10. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Francia Tanszéke közös rendezése. PROF. G. ANTOINE, Le dialogue de l'image et du signe.

1982. november 15. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülése Arany János halálának 100. évfordulója alkalmából. BENKŐ LORÁND, Megnyitó Társaságunk Arany-ünnepségén (I. MNy. LXXIX, 385—6). KERESZTURY DEZSŐ, Arany, a nyelv néma forradalmára (vö. MNy. LXXIX, 386—97). SZATHMÁRI ISTVÁN, Arany János és a magyar nyelvtudomány (I. MNy. LXXIX, 397—408).

1982. november 23. Finnugor szakosztály. A. MOLNÁR FERENC, Magyarországi finn könyvek és kéziratok tudománytörténeti és filológiai tanulságai (vö. MNy. XXV, 169—80).

1982. november 30. Szaknyelvi szakosztály. T. URBÁN ILONA, Szaknyelv és helyesírás. — Az előadó a következő kérdésköröket vizsgálta: Beszélhetünk-e a köznyelvitől alapjaiban eltérő szaknyelvi helyesírásról? Helyesírási rendszerünknek mely részterületei azok, amelyek a szakmai szövegek szerzőinek a legtöbb nehézséget okozzák? Milyen a szakkönyvek, -folyóiratok stb. helyesírási szintje? Milyen tanulságok vonhatók le a szakszövegek helyesírási vizsgálatából mind a szakmai, mind pedig a helyesírás szakemberei, a helyesírási szabályzat új kiadásának előkészítői számára?

1982. december 6. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága együttes ünnepi ülése a Magyar Tudós Társaság 1832-i helyesírási szabályzata kibocsátásának 150. évfordulója alkalmából. Program: KERESZTURY DEZSŐ akadémikus, Megnyitó. FÁBIÁN PÁL, Helyesírásunk 1832 előtt (I. Nyr. CVII, 129—34). SZEMERE GYULA, Helyesírásunk 1832-i öröksége (I. Nyr. CVII, 134—40). BENKŐ LORÁND, Zárszó (Nyr. CVII, 140—1).

1982. december 7. Szlavisztikai szakosztály. ROT SÁNDOR, Az orosz—angol nyelvi kölcsönhatás problémái. — Az előadó nemcsak az évszázados kölcsönhatás eredményeit vizsgálta meg tüzetesen, hanem a fonetikai/fonológiai, morfológiai, szemantikai és szóképzési akkomodációt, adaptációt és asszimilációt is behatóan tárgyalta. Foglalkozott a tükörszóképzés általános nyelvészeti problémáival, a szemantikai interferencia kérdéseivel és az izoszemantizmus sajátosságaival is. — Az ülésen GREGOR FERENC köszöntötte Sipos Istvánt 70. születésnapja alkalmából (I. MNy. LXXIX, 496—7).

1982. december 14. Szaknyelvi szakosztály. SZÁDECZKY—KARDOSS IRMA, A jogi nyelvművelés időszerű gyakorlati kérdései. — Az előadó a jogi nyelvművelés történetének s a jogi nyelv két fő ágának (a jogtudomány nyelvének és a jogalkotás nyelvének) ismeretése után gyakorlati tapasztalatok s példák alapján hívja fel a figyelmet a közérthetőség hiányának az egyén és az állam viszonyát károsan befolyásoló voltára, valamint a megoldás lehetőségeire és objektív feltételeire.

1983. január 28. Szemiotikai szakosztály. LUBOMIR DOLEŽEL (Torontó), Proper names, definite descriptions and F. Kafka's: The Trial.

1983. február 14. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szlavisztikai szakosztálya közös ülése. HADROVICS LÁSZLÓ, Az ismeretlen, legrégibb horvát vers (XIV. századi passiók ének).

1983. február 15. Szaknyelvi szakosztály. MESKÓ SÁNDOR, Terminológiai rétegződés a szaknyelvben (különösen az építészetben). — A szavaknak és kifejezéseknek rétegződéséből nemcsak a használóra, a beszélőre, annak származására, szakmai műveltségére és életkorára következtethetünk, hanem magának a szakmának vagy tudománynak történetére, technikai fejlődésére, munkamódszereinek alakulására és jelenlegi állapotára is vonhatunk le következtetéseket. Az előadó ilyen szempontok alapján vizsgálta az építészet (a modern építőipari eljárások, az építőanyagok és az épületgépészet) tárgykörébe tartozó terminológiákat.

1983. február 22. Fonetikai és beszédművelő szakosztály. NAGY JÓZSEF, Dallamszintű hangtulajdonságok prózában és zenében. — A hangi közlésmód a hangtulajdonságok egységes alkalmazásával valósítható meg, azok megjelenése biztosítja az eredeti érzelmi-értelmi előadás helyességét. A térben-időben megjelenő magasság—erő—szín tulajdonságok közül az előadó a magasságot emelte ki, s a dallamszintű szerkezetek vizsgálatával foglalkozott.

1983. március 1. Finnugor szakosztály. SCHMIDT ÉVA, „Hét isten osztotta földön”. — Az előadó 1980 nyarán és 1982 őszén azokban az obi vogul és osztják falvakban végzett folklór- és néprajzi gyűjtést, melyekből KÁLMÁN BÉLA legszebb szövegközlései is származnak. Az előadás ezeknek az azóta már híressé vált szövegeknek a néprajzi háttérét mutatta be diapozitívok segítségével (tájak, települések, termelőtevékenység, népművészet, antropológiai típusok). — Az ülésen LAKÓ GYÖRGY köszöntötte Kálmán Béla akadémikust 70. születésnapja alkalmából.

1983. március 8. Nyelvoktatási szakosztály. WACHA BALÁZS, Az aspektualitás (I. Nyr. CVII, 149—65).

1983. március 22. Szaknyelvi szakosztály. MÁTÉ JAKAB, Gondolatok a magyar nyelvészeti terminológiáról. — Az előadó egy nyelvtudomány-történeti és tudományfejlődés-elméleti körképben vizsgálta a metanyelvészet — és ezen belül a terminológia — legáltalánosabb elméleti kérdéseit. Viszonylag részletesen bemutatott néhány fontosabb külföldi nyelvészeti terminológiai szótárt és lexikont. Megpróbálta fölvezetni a mai magyar metanyelvészet helyzetét, távlatait és feladatait. Végül egy, a jövőben elkészítendő magyar nyelvészeti terminológiai szótár, esetleg lexikon elvi és gyakorlati kérdéseit elemezte.

1983. március 29. Szemiotikai szakosztály. GRÁFIK IMRE vezetésével „Nem verbális kommunikációk a népi kultúrában” címmel négy munkabeszámoló hangzott el. M. KRESZ MÁRIA, Kerámiaformák — társadalmi funkciók. NOVÁK LÁSZLÓ, Averbális szimbólumrendszerek és a tárgyalkotó-tevékenység. NIEDERMÜLLER PÉTER, A társadalmi tér és a térbeli viselkedés szabályai városon és falun. VEREBÉLYI KINCSE, Egy népművészeti motívumkatalógus előkészületei.

1983. április 12. Magyar szakosztály. SZEPESY GYULA, A helyesírás hatalmának hatásai. — Az előadó kifejtette, hogy véleménye szerint a helyesírás szabályozói az idők

során egy olyan terjedelmes, bonyolult rendszert szerkesztettek, amely semmilyen követelménynek nem tudott eleget tenni, s olyan területeken is hatalmi szóval rendelkeznek, amely nem tartozik hatáskörükbe, ezért úgy vélte, hogy a helyesírásnak hasznára válnék, ha visszavonulna jogos határai mögé, s azokon belül iparkodna világosabb, logikusabb, megtanulhatóbb szabályokat felállítani.

1983. április 19. Szaknyelvi szakosztály. BERÉNYI PÁLNÉ, A közgazdaság és a szaknyelvi kommunikáció. — Az előadó elmondta, hogy a beszédfunkciók közül a közgazdasági szaknyelvben az informatív és az argumentatív funkció domináns szerepe, sőt a kettő összefonódása figyelhető meg. Az egyes funkciók kifejeződése implicit vagy explicit (beszédben): az információkérés, információadás, a cáfolat stb. elemzése alátámasztja a közgazdasági szaknyelvben érvényesülő beszédfunkciók természetével kapcsolatosan tett megállapításokat.

1983. április 26. Nyelvoktatási szakosztály. ÉDER ZOLTÁN, Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből (I. Nyr. CVII, 309—23).

1983. május 3. Magyar szakosztály. NYIRI ANTAL, A magyar főrendszer történetének kritikai kérdései a tövéghangzók eltűnésének korában. — Az előadó a magyar főrendszer tüzetes vizsgálata alapján a következőkre kívánta felhívni a figyelmet: „Teljes tövek” csak addig voltak, ameddig a véghangzók nem kapcsolódtak az egyelemű, mássalhangzó alakú toldalékokhoz. — „Lappangó teljes tövek” nincsenek, nem is voltak soha. A „csonka tövek” szemléletének is ellentmondanak a mondattani tények.

1983. május 10. Magyar szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, A magyar nyelv használói 1800 körül. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: Nyelvállapot a 18—19. század fordulóján: a társadalom szerkezete és „visszajelzései” a kor eseményeire. A nyelvhasználat és a nyelvújítás funkciói. A 'Hungarus'-fogalom, a bécsi udvar szerepe. A magyar nyelv használóinak státusa. A magyar mint anyanyelv, illetve idegen nyelv a latin és a német ellenében. A nyelvhasználat dokumentumai. Ízlések és igények. A nyelv használói-nak eszközei. Kiadványok a magyar nyelvről, a magyar nyelvről. Tanulságok.

1983. május 17. Szaknyelvi szakosztály. KIS ÁDÁM, Hogyan készültek a számítástechnika terminológiai szabályai? — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A Neumann Társaság és a Magyar Szabványügyi Hivatal kezdeményezése. A szabvány fő forrásai: ISO. Hazai előzmények, ezek kritikája. A szabványosítás demokratizmusa és szubjektivitása. A szabványosítási munka problémái, menete, a bizottsági viták. A szabványosítás adott módszerének alkalmassága. A szabványosítás alapfeltételei.

1983. május 20. A nyelvoktatási szakosztály és az MTA Nyelvészeti Munkabizottságának közös rendezvénye. A magyar mint idegen nyelv néhány kérdése. — Program: ÉDER ZOLTÁN, A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. — Az előadó egyrészt terminológiai kérdésekkel foglalkozott, tisztázva a célnyelv és forrásnyelv, az idegen nyelv és második nyelv, valamint a környezetnyelv fogalmát; másrészt megvizsgálta SZÉPE GYÖRGY kísérletét, amely a nyelvhasználati tipológia keretei közt helyezte el a diszciplinát; végül a maga részéről a nyelvoktatási tipológia keretében jelölte ki a magyar mint idegen nyelv diszciplináris helyét. — BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar denominális igeeképzés és az angol igeszemlélet (I. Nyr. CVII, 452—60). — JÓNÁS FRIGYES, Transzformációs csoportok a magyar mint idegen nyelv oktatásában; implicit formák. — Az előadás alapgondolata az volt, hogy a működő nyelv összefüggéseiről feltárt kép használható az oktatás folyamatában. Részletesebben a nyelv kisebb részrendszerének (az ún. transzformációs csoportok összefüggéseinek) vizsgálatával foglalkozott. — KÁLMÁN PÉTER, Igeneveink használatáról. — Az előadó hangsúlyozta: ahhoz, hogy működésében ragadjuk meg a nyelvet, rá kell világítanunk, melyek a nyelvet alkotó elemek azon jegyei, amelyek különböző kommunikatív funkciók betöltésére teszik alkalmassá. Ehhez kívánt adalékokat szolgáltatni az igenevek használatának köréből. — HEGEDŰS RITA, Nyelvtan

és nyelv viszonya Bél Mátyás Sprachmeister-ében. — Az első nem latin nyelven írt magyar nyelvkönyvnek azokat a vonásait emelte ki, amelyek a hagyományos grammatikákkal szemben a mai értelemben vett nyelvkönyvek felé mutatnak. — SZILI KATALIN, Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvek tükrében. — Az előadó néhány újabb, idegenek számára írt magyar nyelvkönyvet elemezve azt bizonyította: mivel a nyelvkönyvekben megtestesülő nyelv jelenti a tanuló számára a tanult nyelv valóságát, szükséges és tanulságos annak megválaszolása, hogy ez a nyelv hű tükör-e, s igaz kép kialakítására készíti-e a külföldit nyelvünkről, kultúránkról.

1983. május 24. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék ünnepi ülése Beke Ödön születésének 100. évfordulója alkalmából. — Program: BERECZKI GÁBOR, Beke Ödön a finnugor nyelvész. — LŐRINCZE LAJOS, Beke Ödön és a magyar nyelvtudomány. — VOIGT VILMOS, Beke Ödön a folklorista.

*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései. — 1982. szeptember 29. NYÍRKOS ISTVÁN, A rím nyelvi szerepe és a gondolkodás molekulái. — Az előadás a lélektan, a nyelvészet és az irodalom határán állva a magyar és a rokon nyelvek rímelésének forrásait, indítékait és eredeti nyelvi funkcióját boncolta.

1982. október 20. PAPP FERENC, Lomonoszov könyvei között. — Az előadó könyvtári kéréslapok, olvasmányok, saját könyvek, széljegyzetek alapján rendkívül érdekes portrét rajzolt Lomonoszovról. Különös érdekessége volt az előadásnak a magyar művek számbavétele, amelyeket Lomonoszov ismert, s amelyek könyvtárában is helyet kaptak.

1982. november 24. GUNDA BÉLA, *A kudari*. — Az előadás egy fűtőeszköz európai és Európán kívüli elterjedését vizsgálta.

1982. december 13. MOLNÁR FERENC, Magyarországra került finn könyvek és kéziratok filológiai tanulságai (vö. MNy. XXV, 169—80).

1983. február 28. Ünnepi ülés Kálmán Béla 70. születésnapja alkalmából. — NYÍRKOS ISTVÁN, A szóösszetételek keletkezésének problematikája a magyarban és a rokon nyelvekben. — Az ülésen a debreceni csoport nevében SEBESTYÉN ÁRPÁD köszöntötte Kálmán Bélát (l. MNy. XXV, 5—26).

1983. március 24. KÁLMÁN BÉLA, Szövegtan és tipológia.

1983. május 4. CSIGE KATALIN, Személynevek a magyar és az orosz frazeológiai egységekben. — Az előadó az orosz frazeológiai egységekben végzett kutatásainak tapasztalatait hasznosította magyar szempontú vizsgálataiban.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának felolvasó ülései. — 1982. szeptember 28. NAGY JENŐ, Az Erdélyi magyar szótörténeti tár és művelődéstörténeti vonatkozásai.

1982. október 22. EEVA KANGASMAA-MINN, A finnugor szóképzés kérdései.

1983. április 20. BÉKÉSI IMRE, Az Anna Karenina-fordítások néhány szövegszerkezeti tanulsága. — Az előadó megállapította, hogy a regény egy fejtegető részletének 24-féle (szláv, finnugor, újlatin és germán) fordítása megerősíti az anyanyelvi szövegszerkezeti vizsgálatok eddigi tapasztalatait.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. VI. 25. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

85.13456 Akadémiai Kiadó és Nyomda Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. Hajdú Mihály: Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. Hadravics László: Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. 1976. 62,— Ft.
90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkötő a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. Jakab István: A magyar igealkotók vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükrözők és tükröjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szóalkészletben. 1977. 32,— Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hoggy* kötésszós összetett mondatok típusai szemantika szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16,— Ft.
99. Bańczerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32,— Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175,— Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. Guszkova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. B. Gergely Pirokska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. Jakab István: A magyar igealkotó szófajtanál útja. 1982. 17,— Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. 1984. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

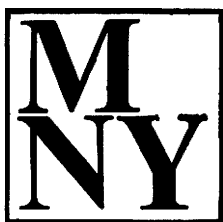
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szendé Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelve. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 43., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. Fodor Katalin: Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből. 1982.
34. Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvén. 1982.
35. Bodáné Porkoláb Judit: Egy Ady-szimbólum vizsgálata. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE BTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.).

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI.

ÉVFOLYAM

1985.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÁS
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:

JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Károly Sándor: A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950)</i>	129
<i>Honti László: Ósmagyar hangtörténeti talányok</i>	140
<i>Korompay Klára: A birtokos személyjelezés néhány rendszertani összefüggése a kései ómagyar korban</i>	155
<i>Kiss Jenő: Nyelvjárási monográfiák — kételyek és remények</i>	163
<i>Szabó József: Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárássziget vizsgálata (A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján)</i>	178
<i>Király Péter: Az 1648. évi latin–magyar–szlovák szótár</i>	198
Kisebbségi közlemények. <i>Szepes Gyula: Nekünk gyermek isten adta. — Hegedűs Attila: Névtudomány és tisztelettörténet II. (Nepomuki Szent János)</i>	210
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Hoffmann István: Kalapács. — Skripecz Sándor: Más nyomon a csont eredetéhez</i>	216
Élő nyelv. <i>Kolláth Anna: Adalékok a nyelvjárás változásához és a nyelvi viselkedéshez Rumban</i>	221
Szemle. <i>Szabó József: Nagy Jenő, Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. — Szabó T. Ádám: A legrégebbi finn szókinés kézikönyve. — Hajdú Mihály: Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása</i>	228
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő: A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXX. közgyűlése. — Balázs János: Országh László emlékezete. — Fábíán Pál: Nagy Ferenc. — Hajdú Mihály: Matijevics Lajos. — Fülöp Lajos: Szende Aladár köszöntése 70. születésnapján. — Keszler Borbála: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből</i>	236
Nyelvtörténeti adatok. <i>Hegedűs Attila: Magyar levél a XVI. század 40-es éveiből</i>	225

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft

1 szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950)*

1. Lényegében azzal a korszakkal és azokkal a nemzedékekkel szeretnék foglalkozni, amelyek az újgrammatikus iskola hatása alatt álltak. Az újgrammatikus eszmerendszer azonban már kezdetben sem jelentett egy teljesen zárt és rögzített keretet még Németországban sem, Magyarországon még kevésbé. Klasszikus évtizedei, a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveit követően egymás után jelentkeztek olyan törekvések, amelyek kifelé mutattak az újgrammatikusok mechanikus nyelvszemléletéből. Elég, ha csak két nevet említek itt: az egyik WUNDTÉ, a másik SAUSSURE-É. WUNDT hatása összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt nálunk, ami pedig a mondattant illeti, ez érthető is: WUNDTNÁL a mondatnak központi jelentősége volt, ami nem mondható el SAUSSURE-ről. Így az a korszak, amelyet most szeretnék áttekinteni, lényegében az újgrammatikusok és WUNDT befolyását mutatja. Rajtuk kívül nem elhanyagolható szerepe volt még RIESNEK, de csak e korszak második felében.

Bevezetésképpen szólnom kell a múlt század nyolcvanas éveit megelőző időszakaszról. Magyarországon a XIX. század közepétől kezd általánossá válni a nyelv tudományos szemléletében az a nézet, hogy a legalapvetőbb nyelvi egység, az akkori megfogalmazás szerint: a nyelvtani egyén a mondat. Ezt tanítja már BRASSAI SÁMUEL (Akadémiai Értesítő 1860. I, 299) és RIEDL SZENDE (Magyar Nyelvtan. 1864. I, 2). A korábbi magyar grammatikák, így az 1847-ben megjelent „A magyar nyelv rendszere” a szintaxist még a szóvonzat (rectio) és az egyeztetés (congruentia) fogalmaiban írja le. Ebben és a korábbi magyar grammatikákban a mondat egészének, az egész tagolódásának a kérdése még nem merült fel, így joggal lehet állítani, hogy a szintaxis korábban inkább volt szószerkezettan, mint mondattan.

Az összetett mondat kérdésköre is fokozatosan kerül a nyelvtanokba. FÁBIÁN ISTVÁN (A magyar szókötés szabályai. 1846.) ADELUNGra hivatkozva utalja tárgyalását a retorikába. „A magyar nyelv rendszere” szerint „A mondattannak két része van, az ún. Szókötés és Mondatkötés vagyis ékes szókötés”. Az utóbbival azonban nem foglalkozik, az „ékes” jelző pedig arra utal, hogy ezt a stúdiumot a stilisztikába tartozónak véli. A mondatkapcsolással foglalkozó problematikának a stilisztikába és retorikába való utalása tehát egy korábbi álláspont, amelyet csakhamar feladnak, s a század második felében megjelent nyelvtanokban, így SZVORÉNYI „Magyar nyelvtan”-ában (1864.) már részletesen megtalálható az összetett mondatok tárgyalása is. A mondatkapcsolatoknak mint felsőbbrendű nyelvi egységeknek a nyelvészeti kutatásba való bevonása a múlt század közepétől kezdve párhuzamot mutat

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. június 12-i közgyűlésén.

egy száz év után lejátszódó jelenséggel: ahogy a XIX. század közepe táján felismerik, hogy az összetett mondat alkotásának is vannak nyelvi szabályai, amelyekkel nemcsak a stilsztika és retorika foglalkozhat, úgy jó száz évvel később az összetett mondaton felüli egységek összeszerkesztésében is felismerik a szabályszerűségeket, amelyeket a nyelvészet érdeklődési körébe vonnak, s létrejön a szövegtan. Egy történetileg fokozatosan érvényesülő tendenciának vagyunk a tanúi: a nyelvészet figyelme egyre nagyobb egységek felé fordul, s ezeket részben elhódítja a stilsztikától és a retorikától. Csak részben, mert e diszciplínák érdekeltsége természetesen továbbra is megmarad a nyelvészet körébe vont nagyobb egységek területein is. A nyelvészetnek ez a térhódítása azonban azt jelenti, hogy egyre szélesedik azoknak az egységeknek a nagyságrendje, amelyeknek a szerkesztésében túl kell lépünk az egyéni és az alkalmi jelenségek körén.

A mondat egészének a vizsgálata az európai nyelvészet történetében a mondat analitikus szemléletének és elemzésének a kialakulásával és elterjedésével párhuzamos. Amíg a kiindulás a szó, s a mondatban csak szavak kapcsolatát látják, addig a mondat egészének a kérdése igazán nem vetődik fel. A mondat analitikus szemlélete, a mondategész (később WUNDT kedvelt szavával: Satzganze) tagolása két irányból is megindul. Először a mondat logikai, majd később lélektani megközelítésével. Rájönnek, hogy a mondat egésze szempontjából a szavak különböző értékűek, vannak benne fő részek, vannak bővítő részek. Így születik meg a mondatrészekről szóló tanítás, a szavaknak a mondat hierarchiájában elfoglalt szerepe alapján. Az első munka, amely a mai értelemben vett mondatrészek szerint tárgyalja a mondatot, egy francia szerzőtől ered: GABRIEL GIRARDTÓL 1747-ben, ez azonban elszigetelt törekvés maradt. Annál termékenyebben hatott KARL FERDINAND BECKER „Organism der Sprache” című munkájával (1827.) és iskolai nyelvtanával. Ez utóbbi 8 hónap alatt két kiadást ért meg Németországban, és elterjesztette a mondatrészek tanát. E mondat szemlélet szerint a mondat előbb alanyi és állítmányi részre, majd ezeken belül tovább tagolódik. E tagolás a később BLOOMFIELDTÓL közvetlen összetevőknek nevezett részek szerint történik.

A mondat logikai indítékú tagolását a mondat lélektani tagolásának analitikus módszere követte. Az analitikus mondatmeghatározás először K. V. L. HEYSE német nyelvtanában bukkan fel, és valószínűleg innen vette át RIEDL SZENDE 1864-ben megjelent Magyar nyelvtanába. Az analitikus mondatmeghatározás később alapos kifejtést kap WUNDT által, és főleg az ő nyomán lesz közzismert a XX. században. Egyébként nálunk BRASSAI, RIEDL SZENDE és SZVORÉNYI révén terjed a mondat akkori viszonylatban modern szemlélete. SZVORÉNYI a haladást iskolai nyelvtanában (Magyar nyelvtan. 1864.¹) expressis verbis célul tűzi: „Nyelvtanításunknak — írja — ... az újabb nyelvészeti fejlemények színvonalára szükség emelkednie” (4). A mondattan legfontosabb mai terminológiája is a mondat szemléletének a megváltozásával alakult ki. Míg a szófajok ma is használt magyar elnevezései a XVIII. század végétől és a XIX. század elejétől ismertek, a mondatrész-elnevezések a XIX. század közepe táján (1840 és 1870 között) megjelent magyar nyelvtanokban találhatók először: a *jelző*, *határozó*, *tárgy*, *főmondat*, *mellékmondat*, *egyszerű mondat*, *összetett mondat*, *szórend* elnevezések, kivéve a mondat két fő részének, az alanynak és az állítmánynak a nevei, amelyek egy előbbi korból származnak.

2. A mondattani kutatások igazi fellendülése SIMONYI ZSIGMOND nevéhez fűződik. Mindaz, ami előtte történt, csak előjátéknak tekinthető. Nem lebecsülendő persze az sem, különösen ami a mondatelmélet és a leíró mondat-tan területén történt. BRASSAI SÁMUEL, RIEDL SZENDE, SZVORÉNYI JÓZSEF munkássága igen jelentős és fontos láncszem a magyar mondattan kialakulásában. Annyira, hogy munkásságuk értékelő áttekintését külön témának tekintem, s most mindjárt rátérhetek SIMONYI ZSIGMOND szerepének a méltatására.

SIMONYI ZSIGMOND nyelvészeti munkásságának a jelentősége abban áll, hogy egyesítette a leíró és a történeti szemléletmódot, a történeti mondat-tant pedig szinte a semmiből hozta létre. RÉVAI MIKLÓS, aki a nyelvtörténeti módszernek világviszonylatban is egyik első alkalmazója, az 1803-ban és 1805-ben megjelent *Elaboratio Grammatica Hungarica* című művében csak ragozástannal foglalkozik, mondat-tannal nem. Kéziratban maradt szintaxisának sajtó alá rendezője éppen SIMONYI volt (1908-ban), de ez a szintaxis még régi típusú, ami új benne, az a történeti magyarázat.

SIMONYI munkásságára négy tényező hatott meghatározóan. 1. BUDENZ JÓZSEF, aki egyetemi évei alatt bevezette SIMONYI-t a finnugor nyelvészetbe, amelyet a mester már az új összehasonlító módszer birtokában szinte alapjaitban rakott le. 2. Az újgrammatikus iskola, amelynek képviselőivel az iskola centrumában, Lipcsében ismerkedett meg. 3. A Nyelvőr programja, amelybe külföldről hazajövet mindjárt bekapcsolódik SZARVAS GÁBOR mellett, s amely a nyelvtudománynak két gyakorlati területéhez kapcsolja: az akkor politikai programszámba is menő nyelvévédelemhez és az élő népnyelvi gyűjtéshez, a nyelvjárásgyűjtő munka szervezéséhez. 4. Az anyanyelvi oktatás programja, amelybe KÁRMÁN MÓR vonja be, s amely a mondattani alapnak a központba állításától várja az iskolai oktatás megújítását. (KÁRMÁN MÓR-nak SIMONYI tankönyvírói munkásságában való szerepéről szép méltatást írt TOMPA JÓZSEF „Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró” című cikkében: I. OK. V, 521–40.) Mind e négy tényező kiegyensúlyozó hatással van egymásra és hozzájárul ahhoz, hogy SIMONYI a lehető legsokoldalúbban végezze tudományos munkáját, hogy az elmélet és a gyakorlat együtt legyen vezérlője. A különböző oldalról jövő ösztönzések sokszor egy irányba mutattak. Például a Nyelvőr célkitűzései között nemcsak a nyelvművelés szerepelt, hanem egy tudományos magyar nyelvtan elkészítése is.

SIMONYI külföldi tanulmányútja során elsősorban klasszika-filológiát tanult, de a germanisztikába és a romanisztikába is belekóstolt, azonkívül általános nyelvészeti előadásokat is hallgatott. Az a nyelvelmélet, amellyel megismerkedett, az összehasonlító nyelvészet régebbi és újabb változata volt. CURTIUS, akitől a legtöbbet hallgatott, maga idősebb volt, mint az újgrammatikusok, de egy ideig együtt működött velük, később azonban ellenük fordult. Az újgrammatikus gárda tagjai (LESKIEN, DELBRÜCK, PAUL, OSTHOFF, BRUGMANN) mind a negyvenes években születtek, SIMONYI kb. egy évtizeddel fiatalabb volt náluk, de lényegében mégis az ő nemzedékükhöz számított. Nézetei alakításában fontos szerepet játszottak az idősebb nemzedék tagjai, akikhez BUDENZ és CURTIUS is tartozott, s akik még a korábbi nyelvtörténeti iskolában nevelkedtek. A külföldi tudósokon kívül hazatérése után nagy hatással volt rá az itthoni környezet, és a hazai feladatok reális irányba terelték. Az újgrammatikus tanításokból az analógiának a magyarázó szerepét teljes mértékben magáévá tette s lépten-nyomon alkalmazta nagy mondattani monográfiáiban is. Hogy a nyelvjárások nem romlott nyelvváltozatok, ebben

az újgrammatikusok is megerősítették. Ami az újgrammatikus gyakorlatban nem éppen pozitívum volt és SIMONYI mondattani munkásságában is jelentkezik, az az, amit atomizmusnak szoktak nevezni: az egyes jelenségek elszigetelt vizsgálata. Az összetett mondatoknak kötésszók szerinti, a határozóknak ragok és névutók szerinti tárgyalása valóban nem a legalkalmasabb módszer a rendszerszerű összefüggések bemutatására.

Az újgrammatikusoknak nem volt fő munkaterületük a mondattan, a hangtan állt figyelmük középpontjában, vitáik is a hangtörvény mibenléte körül folytak. De azért azt sem lehet mondani, hogy a mondatot elhanyagolták. DELBRÜCKnek megjelent „Syntaktische Forschungen” című 5 kötetes munkája (1871—88.), valamint „Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen” című műve (1893., 1897., 1900.) és PAUL „Prinzipien der Sprachgeschichte” című könyvében 23 fejezetből 7 foglalkozik szintaktikai problémákkal, ami — ha az 5 általános kérdésekkel foglalkozó fejezetet leszámítjuk — a fennmaradt 18 fejezetnek több mint az egyharmada. Azt viszont szintaktikai munkásságuk kritikájaként említi KURT R. JANKOWSKY, hogy nem határolták el határozottan a morfológiát a szintaxistól (The Neogrammarians. The Hague, 1972. 167). A szintaxis elhanyagolásának a vádjá hasonlít ahhoz, hogy „a tartalmak és a jelentések az újgrammatikus gondolkodás számára idegenek maradtak” (G. HELBIG, Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Leipzig, 1973. 21), de itt is elég, ha H. PAUL munkájára utalunk. De ha volna is valami igazság abban, hogy az újgrammatikusok a szintaxist és a jelentéstant elhanyagolták, akkor SIMONYI egyáltalán nem számítana újgrammatikusnak: a szintaxisnak és a jelentéstannak nem csupán művelője volt, de a mai tudományos értelemben vett diszciplínáknak úgyszólván hazai megalapítója is. Ami pedig sajátosan a jelentéstant illeti, nagy mondattani monográfiai anyagának túlnyomó része nem más, mint a mondattani eszközök jelentéseinek a felsorolása és magyarázata.

Az egész mondattan tárgyalására nézve döntő jelentőségű az a nézete, hogy a viszonyító eszközök jelentésváltozásai is a fogalomszavakéihoz hasonló törvényszerűségekre szerint folynak le (Hat. 16). Ennek a felfogásnak a kialakulásában nagy szerepe van a jelentéstan korabeli európai fejlődésének, amellyel SIMONYI nyugati tanulmányútja idején ismerkedik meg. Akadémiai székfoglaló előadásának is jelentéstan a témája, s ez az előadás időben is megelőzi (1880.) „A magyar kötésszók I.” megjelenését (1881.). A mondattani monográfiákban a tárgyalt anyag zöme a mondattani eszközök jelentésfunkcióinak a taglalása és e jelentések kialakulásának a magyarázata, nagyon sokszor az újgrammatikusok fő magyarázó elvével, az analógiával.

SIMONYI a mondattan tárgyalásának a módszerét is megszabta az elkövetkező évtizedekre, nyugodtan mondhatjuk, egy fél évszázadra. Hogyan is épülnek fel a kötésszókról, a határozókról és a jelzőkről írott monográfiái? Általában az alaki eszközökből indul ki, a jelzőknél főleg a szófajok, illetőleg a mondatrészfunkciók adják a tárgyalás keretét. Az alaktani kiindulás SIMONYI után némileg módosul, az ami alig változik, az a tárgyalásmód, amely szerint először az *e r e d e t* kerül sorra, azután pedig az alak vagy a szerkezet *j e l e n t é s f u n k c i ó i*, amelyeket Simonyi a *használat* címszó alá von. Ebben a használatról szóló részben a korabeli állapot épp oly fontos szerepet kap, mint a történet. A történet sokszor csak a példaanyag forrásjelzéseinek az időrendi sorrendjéből derül ki. Ne legyünk igazságtalanok SIMONYIVAL szemben: a mondattani eszközök fejlődésének, alakulásának pontosabb fel-

vázolására még ma sincsenek megfelelően gyűjtött adataink, abban a korban még kevésbé voltak. Így a használat, azaz a jelentések egyes fajtáinak a jelzésén belül sokszor az egész magyar nyelvvelékes korból vett adatok együttesét kapjuk. Ugyanakkor a régi és a korabeli irodalmi használat bemutatásával teljesen egyenrangúan szerepelnek a korabeli élőbeszédből és a nyelvjárásokból idézett példák. A nyelvjárásoknak mint teljes értékű nyelvváltozatoknak az elismerése és az élőbeszédnek az írott nyelv fontossági szintjére való emelése, mint tudjuk, hosszabb előkészítés után szintén újgrammatikus érdem. De a magyar nyelvészet és nyelv művelési törekvések korábbi helyzete ugyancsak az érdeklődés középpontjában tartotta a nyelvjárásokat. Így külföldi ösztönzések és hazai kulturális viszonyok egyaránt eredményezték, hogy a Tüzetes Magyar Nyelvtan bevezetőjében SIMONYI a nyelvtan összes forrásai közül az élőbeszédet és a nyelvjárásokat emeli ki (XIV), s ez az elvi álláspont tükröződik a mondattani monográfiák példaanyagában is. Így áll elő az a kép, amely a történeti mondattanba tulajdonképpen bekebelez egy leíró mondattant is; a korabeli nyelvallapot tulajdonképpen jobban megállapítható belőle, mint a történetiek. A történeti szempontot elsősorban az eredetre vonatkozó magyarázatok képviselik benne, s annak a bemutatása, hogy a régiségből milyen adatokat lehet az illető mondattani eszköz használatára felsorakoztatni. Lényegében hasonló a tárgyalási rendje később GOMBOCZ és KLEMM történeti mondattani munkáinak is, azzal a különbséggel, hogy a keretben valamilyen megnő a funkcionális szempont szerepe. Ha azonban e munkákból kivonjuk az elméleti és a leíró anyagot, a ténylegesen történeti anyag elég szűkre redukálódik bennük.

A történeti mondattanoknak e sajátos „történetisége” az újgrammatikus gyakorlatra vezethető vissza. Két olyan sajátságot lehet találni, amely ebben a gyakorlatban megakadályozta, hogy a nyelv története valóban nyelvtörténetté váljék. — 1. Az egyik az, amit atomizmusnak szoktak nevezni: a nyelvtörténetnek egyes nyelvi alakok, egyes szerkezetek fejlődésével való azonosítása, s e fejlődésben is elsősorban a kialakulásra, az eredetre való koncentrálás. Az eredet magyarázásában is többnyire dominált egy lélektani lehetőségnek a feltevése, amelyet tértől és időtől független lelki mechanizmusok működésére alapoztak. Hiányzott a fejlődés magyarázatából a rendszerszemlélet, amely az egyes alakok, szerkezetek funkcióváltozását a rendszerbe tartozó más alakok és szerkezetek kölcsönhatásában vizsgálta volna a kialakulástól a mai állapotig. — 2. A másik történetellenes sajátság a nyelvi változásoknak immanens szemlélete: a külső tényezőktől, a nyelvet beszélő társadalom történetétől való elvonatkoztatás, amelynek oka az egyéni lélektani alapok túlhangsúlyozása. Ez a szemléletmód alapjában véve légtüres térbe helyezte a nyelvtörténetet. Még később is, amikor GOMBOCZ a nyelvtudomány törvényeit tér- és időbeli feltételek függvényének tekinti (Nyelvtörténeti módszertan 12), ez a tér és idő még mindig elég absztrakt marad ahhoz, hogy a nyelvi változások valódi okaihoz vagy a feltehető okaihoz elvezessen. A valódi, reális térben és időben mozgó történeti szemlélet összekapcsolva a rendszerváltozás bemutatásával a nyelvtörténetet korokra osztja és koronként tárja elénk a nyelv, jelen témánk esetében a mondat fejlődését, a mondat részrendszereinek a változásmenetét a nyelv rétegződésével és a társadalom fejlődésével összefüggésben. A mondatváltozásoknál hasznos figyelembe venni a szövegtípusok, a műfajok divatját is. SIMONYI idejében ez az igény a nyelvészeti vizsgálatokban még alig jelentkezett, a nyelvjárások történeti vizsgálata pedig még meg sem indult.

De már kevésbé menthető, hogy az említett és az újgrammatikusokra jellemző szemléleti hibák nemcsak SIMONYI munkásságára, hanem a mondattan további művelőire is jellemzők voltak: GOMBOCZ és KLEMM mondattörténetére is jellemző maradt az atomizmus és az immanencia. Ezért mondattanuk egyformán vértelen, absztrakt. Ugyanakkor SIMONYIval kezdődik a történeti mondattan a finnugor nyelvészettel való összekapcsolása, az egyes szintaktikai eszközök és szerkezetek genetikus levezetése a finnugor megfelelőkből vagy legalábbis azokkal párhuzamba állítása. A magyar történeti mondattanoknak ez a finnugor alkotórésze megmarad és tovább fejlődik GOMBOCZNál, de különösen KLEMMnél.

Van SIMONYI mondattani munkáinak még két sajátja, amely feltétlenül figyelmet érdemel. – 1. Az egyik példaanyagának a Nyelvtörténeti Szótárral való kapcsolata. SIMONYI 1880-ban kapott megbízást a NySz. szerkesztésére. Az első kötet bevezetésének a végén ez áll: „A ragok, névutók, valamint a kötőszók *S i m o n y i Z s i g m o n d* földolgozásai.” „A magyar kötőszók” 1881-ben megjelent I. kötetében a rövidítések jegyzéke alatt ez olvasható: „Azonfölül egyes codexek és írók a készülő nyelvtörténeti szótár rövidítéseivel vannak ellátva.” E két megjegyzésből, de magukból a mondattani monográfiák példaanyagából is világos: SIMONYI olyan helyzetet teremtett magának, hogy egy időben írhatta mondattani monográfiáit és szerkeszthette a Nyelvtörténeti Szótárat, s ez utóbbinak óriási anyagát egyúttal felhasználta a mondattani munkákhoz. Egy olyan ideális helyzet állt elő, hogy szótár és nyelvtan munkálatai egy kézben futottak össze. Hetven évvel később majdnem ismét előállt ez a helyzet, mert párhuzamosan készült a modern és kiváló magyar Értelmező Szótár és az Akadémiai nyelvtan, de sajnos csak párhuzamosan. A két munkát szorosabb kapcsolatba nem került, pedig már SIMONYI példája mutatta, hogy szótár és nyelvtan összedolgozása milyen nagyszerű eredményekre vezethet. SIMONYI történeti mondattanának egyik legfőbb erőssége a benne földolgozott óriási történeti anyag. Ennek a segítségével száll vitába korabeli és előző korokbeli tudósok okoskodással kialakított, hamis nyelvművelő nézeteivel, amelyek történeti ismeretek híjával voltak. – 2. A másik nagyon jellemző sajátja a mondattani monográfiáknak a sok idegen nyelvi analógia az egyes szintaktikai típusokra. A külföldi nevek egész sora szerepel a bibliográfiai utalásokban: ADELUNG, BEHAGHEL, akire mint barátjára hivatkozik, CURTIUS, DELBRÜCK, DIETZ, FRINCK, KÜHNER, MEYER – LÜBKE, MIKLOSICH, MISTELI, PAUL, POTT, REISIG, SCHUCHARDT, STEINTHAL, WEGENER. Az egyetlen neves nyelvész, akinek a nevével nem találkozunk a monográfiákban, WUNDT.

3. WUNDT nagy hatású műve, a „Völkerpsychologie I. Die Sprache” című kötetének két része 1900-ban jelent meg. WUNDT munkájában a mondat még fontosabb szerepet játszik, mint PAULéban, a „Prinzipien der Sprachgeschichte”-ben (1880.). A könyvben kifejtettek szerint a szófajok a mondatban keletkeztek, a nominális mondatok régebbiek, mint a verbálisak. WUNDT a világ különböző típusú nyelveiből veszi a példákat magyarázataihoz MAX MÜLLER nyomán (amit majd GOMBOCZ felró neki), míg PAUL érdeklődési köre az indoeurópai nyelvek körén belül marad, kivéve az arab és a magyar nyelvet, amelyekre művének 5. kiadásában többször hivatkozik (a magyarra SIMONYI német nyelvű munkáján keresztül 5 esetben). WUNDT munkájában egységes szemlélet érvényesül, mely a nem verbális jelek, a mondattan, a szó-

fajok és a jelentéstan tárgyalását szervesen összefűzi. WUNDT a logikában is szakember, és sok gondolata messze előremutat. Ilyen a mondatnak alapvetően bináris tagolása (309, 313 kk.) vagy az alapvető szórendi formák (SVÖ, VOS, OVS) felállítása (349). Ez utóbbiak később GREENBERG tipológiai vizsgálataiban elevenednek újjá. A szórendi formák kialakulásában komoly jelentőséget tulajdonít a műfajoknak: az igének a mondat élére kerülését az elbeszélő műfajokkal hozza összefüggésbe. A bibliafordítás szövegében a sok mondatkezdő igét a héberből való fordítással magyarázza. Haladó felfogására jellemző, hogy kemény kritikával illeti JAMES BYRNE-nek azt a törekvését, hogy kész pszichikai sémát húzzon a nyelvre. Ő, WUNDT ezzel szemben a nyelvi tények indukatív értékelését akarja, és faji előítéletektől tartózkodik, amelyek BYRNE hatására FINCKnek „A német nyelvszerkezet mint a német világnézet kifejezője” című munkájában jelentkeznek. WUNDT pszichológus és filozófus, de ennek ellenére nem egyszerűen alkalmazni akarja a lélektan törvényeit a nyelvtudományra, hanem egy fordított viszonyt is lát a két tudomány között: a nyelvtörténet tanulságait kiindulópontnak is használja lelki jelenségek magyarázatához.

WUNDT munkájában a szűkebb értelemben vett mondattan maga is 200 lapnyi terjedelmű, a nyelvről szóló kötet második részének egyharmada. Ennek az anyagnak elsősorban a mondatmeghatározásról szóló része vált nálunk közismertté, először GOMBOCZ jóvoltából. GOMBOCZ ugyanis a rá jellemző gyors reakcióval az 1900-ban megjelent kétrészes munkát már 1903-ban részletesen ismerteti egy teljes Nyelvőr-füzet terjedelmében „Nyelvtörténet és lélektan” címmel (NyF. 7. sz.).

WUNDT könyvének minden fejezetét részletesen bemutatja, de amikor a mondatfűzés (Satzfügung) fejezetéhez ér, itt megjegyzi: „e fejezetből csak a mondat meghatározásával foglalkozó rövid, de tartalmas rész ismertetésére szorítkozunk” (45). Ez az oka aztán annak, hogy WUNDT mondattanának nézeteiből a magyar közönség csak a mondatmeghatározás problémájával ismerkedik meg, a többi – szerintem éppoly tanulságos és fontos – anyag úgyszólván csak egyetlen magyar nyelvész munkásságára hatott: KLEMM ANTALÉra. Ez nemcsak mondattörténeti monográfiájának az utalásaiból látszik, hanem tárgyalási módjából is, valamint „A mondattan elmélete” egyes állításaiból. Különösen ki kell emelnünk WUNDTnak az apperceptív és az asszociatív kapcsolatról való alapvető felfogását, amely KLEMM munkásságában is állandóan visszatérő mozzanat. A nominális mondatok ősi voltáról szóló wundti nézet is a leghatározottabban KLEMMnél jelentkezik. S tudva azt, hogy WUNDT az igeragozás rendszerében is megőrzött nominális alakok egész sorát tette fel, s például a tárgyas ragozást eredet szempontjából azonosította a birtokos ragozással, a KLEMM-féle magyarázatban (*A nő főzete a halam, Ő lese a róka*) a WUNDT-féle felfogás nyomait fedezhetjük fel.

WUNDT analitikus mondatmeghatározását részletesen ismerteti GOMBOCZ Syntaxis jegyzetében és különösen KLEMM Magyar történeti mondattanában. WUNDT csak a teljesképzet tagolt formáját tekinti mondatnak, a hiányos mondatokat nem. Ezeket *Satzequivalent*-nek, mondategyenértékesnek nevezi. Ezt a kifejezést GOMBOCZ az előbb tárgyalt Wundt-ismertetésben a *mondatpótló* szóval fordítja le. A mondatpótló fogalmával kapcsolatban később PAIS-nak ellenvetései merültek fel, s ebben magának a magyar elnevezésnek is volt szerepe. Habár PAIS vitájából az a benyomása az olvasónak, hogy a magyar elnevezés KLEMMtől ered (MNY. XLVI, 198). (Részletesebben: KÁROLY,

Gombocz Syntaxisa és Klemm mondattana: A szegedi Klemm-ünnepség alkalmából kiadott szegedi Acta-szám.)

4. GOMBOCZnak a mondattanhoz való viszonyát illetően egy figyelemre méltó mozzanat: a „Nyelvtörténeti módszertan” című 1922-ben megjelent akadémiai székfoglalójában, amelyen elsősorban WUNDT hatása látszik, s amely egy kitűnő tudománytörténeti bevezetéssel kezdődik, a nyelvtörténet elméleti és módszertani kérdéseit a hangtan, a morfológia és a jelentés tan területére alkalmazza, a szintaxist csupán egy-két példája képviseli, egyébként szót sem ejt róla. Igaz, GOMBOCZ korábban elsősorban az érintett területekkel foglalkozott, de egyrészt a mondatmeghatározás problémájával már találkozott a Wundt-ismertetés során, másrészt a székfoglaló idejében már tanított az egyetemen, és előadott szintaxist. Összefoglaló munkája a mondattan területén egyetlen egy van: egyetemi Syntaxis jegyzete, mely a Történeti magyar nyelvtan sorozat V. részeként 1949-ben PAIS DEZSŐ szerkesztésében maradt ránk. Ez a sokszorosított példány több jegyzet alapján készült, de csak az egyszerű mondat kérdéskörét tartalmazza, az összetett mondat anyagát nem. PAIS a bevezető tájékoztatóban nem szól az összetett mondat hiányának az okairól, de KLEMM ANTAL nagy mondattörténeti monográfiájának a bibliográfiai utalásaiból tudjuk, hogy a GOMBOCZ-jegyzeteknek volt összetett mondatlal foglalkozó része is. Talán itt tehetem szóvá, hogy a magyar nyelvtudomány feladatai közé tartozik annak a tervnek a megvalósítása, amelyről PAIS szól az előbb említett előszóban, s amely arról számol be, hogy a CSÚRY által előkészített kézirat: GOMBOCZ történeti mondattana az ő (mármint PAIS) kezében van. Én teszem hozzá, hogy ezt a munkát minél előbb ki kellene adni, nehogy arra a sorsra jusson, amire SIMONYI „Magyar történeti mondattan” című kézírata jutott.

GOMBOCZ és KLEMM mondattani munkássága időben párhuzamosan folyt. KLEMM történeti mondattani tanulmányokat az 1910-es évektől fogva rendszeresen publikált, előbb finnugor, majd magyar témakörben. GOMBOCZ mondattani tevékenysége szorosan kapcsolódik egyetemi tanári működéséhez, s szintaxis-előadásainak ugyanolyan jelentőséget tulajdonított mint publikációinak. GOMBOCZ és KLEMM egymás munkáira kölcsönösen hivatkoztak, de a hivatkozások dolgában GOMBOCZ nagyvonalúbb volt. Gombocz Syntaxisa a tárgyalt anyagot és az egyes fejezetek problematikáját illetően — a lényegesen — megegyezik KLEMM Magyar történeti mondattanával. Az e g y e z é s e k e t a következő pontokban lehet összefoglalni: 1. Mind a két mű elméleti és leíró keretben tárgyalja a magyar mondattan történeti anyagát. — 2. Hivatkozásaikban mind a külföldi, mind a magyar előmunkálatok szerzői szerepelnek, természetesen óriási aránykülönbséggel, hiszen GOMBOCZ munkája oktató anyagnak készült. Mind a ketten erősen támaszkodnak az újgrammatikus előzményekre, különösen HERMANN PAULra, de elsősorban WUNDTra, az utóbbira különösen KLEMM, de WUNDT nézeteinek a felhasználásában azért van különbség is köztük. Gombocz például pontosan átvesszi Wundttól az igei állítmány tárgyalása közben a *genus*, *modus* és a *tempus* viszonyainak és eredetének az értelmezését (WUNDT 191, GOMBOCZ 65), s ugyancsak követi Wundtot a mondatfajta felosztásának és eredetének a felfogásában (WUNDT 256, GOMBOCZ 37). Ezekben a kérdésekben Gombocz eltér Paul felfogásától (Prinzipien 133, 273), s Klemm is közelebb áll Wundt nézeteihez (10, 56). — 3. Mind a két szerző munkáját jellemzi az egyes jelenségek elszigetelt tárgya-

lása, az atomizmus. Arra egyikük sem gondol, hogy a mondattani jelenségek rendszerét korok szerinti áttekintésben bemutassák. — 4. Mind a ketten nagy gondot fordítanak a finnugor előzmények ismertetésére. Különösen KLEMMnek egy egész sor kérdésben saját finnugor előtanulmányai vannak.

A különbözőségeket a két mű között a terjedelmi és az ezzel összefüggő, már minőségbe átcsapó különbségen kívül a következőkben foglalnám össze: 1. KLEMM elsősorban a jelentésekre és a funkciókra összpontosítja figyelmét, és ebben jobban követi (a terjedelem miatt követheti is) SIMONYIT; GOMBOCZNál viszont nagyobb figyelemben részesül az alakrendszer és a szintaktikai eszközök eredetének, etimológiájának a tárgyalása. — 2. KLEMMnél nagyobb hangsúly esik az egyes mondatrészek (szerkezetek) elméleti kérdéseire és kialakulásuk lélektani körülményeire. E módszer előkészítésében nagy szerepe van KLEMM 1922-ben megtartott magántanári próbaelőadásának, mely „A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe” címen jelent meg (MNY. XIX, 111–7). Lélektani magyarázaton KLEMM a mondat egészének a mondat részeire gyakorolt hatását érti, mert „a mondat szimultán tudati tartalom”. ZOLNAI GYULA „Mondattani bűvárlatok” című tanulmányára, GOMBOCZ „Nyelvtörténeti módszertan”-ára és WUNDT művére hivatkozik. Ennek az előadásnak az elvi anyaga döntő jelentőségű a készülő Magyar történeti mondattan kialakítására.

Annak ellenére, hogy GOMBOCZ és KLEMM mondattani szintézise nagyon sok részletkérdésben, sőt az általános szemlélet több lényeges pontján is megegyezett, néhány fontos kérdésben eltérő nézeteket vallottak, és megőrizték önállóságukat. 1. Az egyik ilyen kérdés a szintaxis státusának a kérdése: hang—szó—szószerkezet, vagy hang—szó—mondat a nyelv alapegységei? KLEMM határozottan elutasítja azt a felfogást, amelyet először JOHN RIES képvisel „Was ist Syntax?” című, 1894-ben megjelent tanulmányában, és részletesen kifejti ellenérveit „A mondattan elmélete” című akadémiai székfoglalójában (1928. 7–26). Ezzel a nézetével határozottan szemben áll GOMBOCZal is, és mondattani monográfiájában végig kitart a „mondattan” mellett. GOMBOCZ, noha szintaxis-értelmezését és azt a felfogását, hogy a szószerkezet a nyelvnek a szó utáni legközelebbi nagyobb átfogó egysége, melyben a mondat is bennfoglaltatik, maradéktalanul RIESTől vette át, nem lett volna GOMBOCZ, ha RIES felfogását nem egészítette volna ki, sőt a szemlélet indokolásába nem vitt volna bele olyan mozzanatot, amellyel a riesi gondolatot már magáénak is tekinthette. Ez a többletmozzanat pedig, amelyet már a Syntaxisban említett, de később még világosabban a „Mi a mondattan” (MNY. XXV, 3) és a „Funkcionális nyelv szemlélet” (MNY. XXX. 1–7) című előadásaiban kifejtett, az volt, hogy a hangjel és a szójel mellett a nyelv harmadik korrelatív egysége a szószerkezet, amelyet SAUSSURE után, de nem pontosan SAUSSURE értelmében szintagmának nevezett, s ezt a szintagmát a szójel képzetkeltő funkciójától viszonykeltő funkciója különbözteti meg. Sajnos azonban a riesi alapokon kibontakoztatott elmélet gomboczi továbbfejlesztése a szónak és a szintagmának mint képzetkeltő és mint viszonykeltő egységnek a megkülönböztetése alapján nem mutatkozott időtállósnak sem az elméletben, sem az összetételekre való alkalmazás gyakorlatában. PAPP ISTVÁN meggyőzően bebizonyította, hogy a szó is lehet viszonykeltő, hogy tehát a szónak is megfelelhet képzetváltás (Mi a szó funkciója?: MNY. XXXVIII, 178–91). Egyébként a mondattan mint szószerkezetannak a felfogása, azon kívül, hogy például GOMBOCZ a megfelelő mondattani fejezetet tárgyas szerkezetnek és

nem tárgynak nevezi, az elnevezésen kívül semmi következménnyel nem járt, mert a tárgyat mint mondatrészt természetesen mindketten csakis úgy láthatják, mint ennek és egy igei természetű szónak a kapcsolatát. Ezért változtatja és váltogathatja KLEMM a *tárgy* és a *tárgyas szerkezet* elnevezéseket. -- 2. A másik kérdés a mondatpótló kérdése. Ebben csak árnyalatnyi az eltérés köztük. KLEMM is használja a *mondatpótló* terminust, de egy kicsit közelebb áll a pauli felfogáshoz, nem mondja ki sohasem, hogy a mondatpótlók nem mondatok, sőt inkább a mondattal való tartalmi egyenértékűségüket hangsúlyozza, a nem verbális elemek és a szituáció szerepével együtt. -- 3. A GOMBOCZ és KLEMM közti felfogásbeli eltérés a szintaxisnak „mondattan” értelmezéséhez való ragaszkodásban van KLEMMnél. Szerinte a szószerkezetek alakí és funkcionális kérdései a mondaton belül magyarázandók, a mondat szimultán tartalma adja meg nála az alapot, amelyről a mondattani eszközök egy részének a fejlődése magyarázható. Úgy véli, hogy „a nyelvi (akusztikai) eszközökön kívül még figyelembe kell venni a mondattanban a beszélőnek és a hallgatónak a helyzetét (situatio) s a beszéd optikai eszközeit: az arckifejezéseket (mimika), a taglejtéseket (gestus). Az ember ugyanis nemcsak hangjával beszél, hanem egész külső megjelenésével is, azonkívül sokat tesz érthetővé a helyzet is, amelyben a beszélő és a hallgató van” (TörtMondt. 9). KLEMM tehát tekintettel van -- legalábbis elvileg -- a beszéd nem-verbális kifejezőeszközeire s a szituációra; ma úgy mondanók, hogy nemcsak a rendszermondatra, hanem a szövegmondatra (a megnyilatkozásra) és az ezt kísérő nem nyelvi jeladási módokra is, amelyek a kommunikációban részt vesznek, s nem kerülte el figyelmét a mondat beszédített-értéke sem. (KÁROLY, Klemm Antal mondatelméleti és mondat történeti kutatásai. A pécsi szörendi szimpozionon 1983-ban elhangzott előadás.) KLEMM tehát szemléletében végig ragaszkodott a mondat egészének a kereteihez. -- 4. GOMBOCZ elveitől talán a leghatározottabban eltér KLEMM felfogásában a logikához való viszony. KLEMM nagyon jól ismerte a nyelvtannak és a logikának a kapcsolatairól szóló korábbi tudománytörténeti tanításokat, a középkori Grammatica speculativát, a XVII. századi francia racionalista grammatikát, a XIX. századi KARL FERDINAND BECKER nyelvlogikai irányát és HUSSERL „Logische Untersuchungen” című művét a XX. századból, követőjével, PORZIGgal együtt. A logika jelentőségének az elismerése módosíttatja KLEMMnél a nyelvészeti célkitűzéseket GOMBOCZhoz képest. Míg GOMBOCZ szerint a nyelvtudomány -- s ez természetesen a kornak megfelelően a történeti nyelvtudomány -- feladata a nyelv történeti fejlődésének és e fejlődés egyéni és társaslélektani feltételeinek, okainak a vizsgálata, addig KLEMM e vizsgálat szempontjait kiegészíti azzal, hogy a nyelv történeti fejlődésének logikai feltételeit is kell kutatni (A mondattan elmélete 135).

KLEMM ismerte azokat a törekvéseket, és tudott olyan módszerről, amelyekkel egészen új távlatokat nyithatott volna a történeti mondattan kutatásában. 1. Már az ő korában igény mutatkozott olyan nyelvtan iránt, amely a nyelvtörténet tényeit abban az összefüggésben és kronológiai rendben tárgyalná, amelyben ténylegesen lejátshódtak. A gondolat felvetői BRUGMANN, LERCH, BRUNOT, BREMER, VOSSLER, és MEYER-LÜBKE. KLEMM elhárítja az ilyen törekvéseket, de érvelése nem meggyőző (A mondattan elmélete 48). -- 2. Említi, hogy a mondattan és a szótan „elsősorban jelentés tan, mégpedig synonymika, amelyben kutatjuk, hogyan és hányféleképpen lehet valamely tudattartalmat nyelvileg, azaz jelentésformailag és hangalakilag kifejezni”

(uo. 20). Ez a megállapítás is csak elmélet maradt, bár gyakorlati előzményei voltak a magyar nyelvészetben, már SIMONYI előtt.

5. Az eddig tárgyalt korszakhoz kapcsolható PAIS DEZSŐ mondattani tevékenysége, amelyet két tanulmánya (Észrevételek a mondat eredetének, fejlődésének és mivoltának kérdéséhez: MNy. XLVI, 196–210, és Mondatrészek — beszédrészek: MNy. XLVI, 296–309) és „A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése” című egyetemi jegyzete (1950.) képvisel. PAIS GOMBOCZ és KLEMM nemzedékéhez tartozik, s szakmai ismeretanyaga is elsősorban az újgrammatikus HERMANN PAULHOZ, a lélektani irányzatot továbbfejlesztő WUNDTHOZ, s ami a mondat fogalmát és meghatározását illeti, még GOMBOCZNÁL is nagyobb mértékben RIESHEZ kapcsolja. Nagyon közel érzi magát RIESNEK 1931-ben megjelent „Was ist ein Satz?” című munkájában kifejtett nézeteihez. RIESNEK ezt a munkáját GOMBOCZ MÁR nem veszi figyelembe még „Funkcionális nyelvszemlélet” című előadásában sem, pedig RIES MÁR más álláspontról ítéli meg a mondat kérdéseit, mint annak idején a „Was ist Syntax?”-ban.

PAIS JELZI, hogy fenti tanulmányainak anyagát már a harmincas és negyvenes években az egyetemen előadta. Nem egy ponton eltér azoktól a véleményektől, amelyeket ismertet, s a mondat eredetéről, a mondatrészek és a szófajok kialakulására vonatkozólag CSÜRY BÁLINTNAK „Az ige” című, még 1910-ben megjelent tanulmányát is figyelemre méltónak tartja.

6. Ezzel elérkeztünk annak a korszaknak a végéhez, amelyet azzal próbáltunk egységbe fogni, hogy az újgrammatikus törekvések hatása alatt állt. Az újgrammatikus iskolát ma más szemmel nézzük, mint az ötvenes években. Tudjuk, hogy a tudománytörténet folyamán talán legtöbbet tett a nyelvészet tudományos színvonalának az emeléséért. Az újgrammatikusokkal válik a lélektan szerepe döntővé a nyelvészetben, de Magyarországon GOMBOCZ ZOLTÁN és KLEMM ANTAL munkássága nyomán elsősorban az újgrammatikus iskolából már kifelé mutató WUNDT szerepe lesz meghatározó. S mivel a mondattan fejlődését vizsgáltuk, már csak ezért sem beszélhetünk az újgrammatikus elvek szigorú érvényesítéséről, hiszen ennek a klasszikus területe a hangtan volt. A mondattan területén szabadabb volt a mozgás, s a lélektani szempontot elsősorban a szintaktikai formák eredetének a magyarázatában alkalmazták. Ami ennek az időszaknak a felfogására általánosan jellemző volt, az a grammatikának és ezen belül a mondattannak is a történeti szemlélete. De ahogy láttuk, a történeti mondattanon belül tekintélyes helyet kapott a jelenlegi állapot felmérése is. Azt lehet mondani, a történeti mondattan majdnem egy történeti aspektusú leíró mondattan volt. A történeti mondattan ezt az arculatát SIMONYI szabta meg, és ez áthagyományozódott GOMBOCZ MEG KLEMM MUNKÁIRA IS. Az egész korszakra jellemző az európai nyelvelmélet állandó figyelemmel kísérése, amely különösen KLEMM ANTALNAK „A mondattan elmélete” című munkájában jelentkezik, de SIMONYI és GOMBOCZ MUNKÁSSÁGÁNAK elméleti részére is döntő jelentőségű volt az európai nyelvészet hatása. A mondattan hazai művelése azonban nem korlátozódott néhány tudósra. A mondattan legkiemelkedőbb művelőin kívül egész sor szakember értékesebből értékesebb résztanulmányokkal teremtette meg a mondattani szintézisek létrejöttének a lehetőségét: az első világháború előtti időkben BALOGH PÉTER, ÉRDÉLYI LAJOS, GYOMLAY GYULA, KALMÁR ELEK,

KERTÉSZ MANÓ, KICSKA EMIL s talán a leginkább kiemelendő ZOLNAI GYULA, aki „Mondattani búvárlatok” című tanulmányával a legeredményesebben valósította meg a kor vezérelvét a mondattan terén: azt, hogy a mondat egésze szimultán egység, mely részeinek alakulását befolyásolja. A magyar mondattani kutatások eredményeit az altaji nyelvek oldaláról támogatta FOKOS DÁVID összehasonlító mondattani búvárkodása, a háború után pedig N. SEBESTYÉN IRÉN finnugor dolgozatainak sora. Az előbb említett mondattani elvből kiindulva írta PAPP ISTVÁN leíró és történeti mondattani tárgyú cikkei, melyek sorát ezzel a mondattal kezdi: „A nyelvélektani kutatás kétségtelenné tette, hogy . . . a mondatnak bármely jelentéses része csak a mondat egész szerves összefüggésében érthető meg igazán” (MNY. XXVI, 200).

Amikor az ötvenes évek elején új nyelvészgárda csoportosul az akadémiai nyelvtan megírására, és a történeti mondattan művelése is új erővel gyarapodik, nagyobb figyelemmel fordulva a régi szövegek feldolgozása felé, felhasználva a statisztika módszerét, akkor elérkeztünk a mondattan hazai művelésében is egy új korszak határához. Erről szólni azonban már nem feladat.

KÁROLY SÁNDOR

Ősmagyar hangtörténeti talányok*

(Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek)

A magyar szókészlet finnugor elemei (MSzFgrE.) és A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) igyekezett a szókincsünk eredetére vonatkozó nézeteket kritikai szűrőn át bocsátva, a hangtörténeti kutatások legbiztosabbnak tűnő eredményeivel szembesítve ismertetni. A bennük tükröződő vélekedések semmiképpen sem tekinthetők sok esetben egy-egy problémáról kimondott végső ítéletnek, hanem sokkal inkább további kutatásokra ösztönző feltevéseknek, magyarázási kísérletnek. Különösen akkor készítetik e szótárak olvasójukat bizonyos kérdések újbóli átgondolására, ha a bennük található felfogás nem teljesen egyezik meg például a finnugor hangtörténet vallomásával, vagy ha az azonos típusú hangképviseleti kérdéseket különbözőképpen, egymásnak gyakran ellentmondóan válaszolják meg.

Az alábbiakban azokkal az uráli, finnugor és ugor kori szavainkkal kívánok foglalkozni, amelyek tárgyalását szótárainkban nem találom megnyugtatónak. Ennek során megkísérlem az eddig meglehetősen elhanyagolt ugor és ősmagyar hangtörténet némely részletét megvilágítani, e téren eddig ugyanis — néhány kivételtől eltekintve — jobbára csak a rokon nyelvek közti hangmegfeleléseknek vagy a rekonstruált alapnyelvi hangok mai leánynyelvi képviseleteinek a konstataálására szorítkoztak a vizsgálatok. Így e dolgozatom kapcsolódik a „Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen)” című írásomhoz (ALH. XXXIII.).

* E dolgozatom első változatát több kolléga volt szíves elolvasni és véleményezni. Közülük különösen E. ABAFFY ERZSÉBET docens, NYÍRI ANTAL professzor, RÉDEI KÁROLY professzor és ZELLIGER ERZSÉBET adjunktus észrevételei járultak hozzá írásom végső megformálásához. Fáradozásukért mindannyiuknak ezúton is kifejezem köszönetemet. — H. L.

1. **bízik**. — Nem nagy meggyőződéssel vették fel szótáraink a m. *bízik* ~ *votj. baz-* 'reménykedni, bizakodni; merészkedni' egyeztetést. „Az egybevetésnek csak akkor van némi valószínűsége, ha a *b-* a *z* (< **s*) hatására **p*-ből zöngésült” (MSzFgrE. I, 107). Ezen állítás azonban csak akkor tekinthető helytállónak, ha bizonyítható, hogy az uráli és finnugor szóbelseji **s*-nek a magyarban lehet *sz* vagy *z* folytatója. A bevezetőben említett kéziratos dolgozatomban (ALH. XXXIII.) foglalkoztam az **s* magyar fejleményeivel, s arra a következtetésre jutottam, hogy annak — a hagyományos felfogásnak megfelelően — az ugor alapnyelv idején **θ*-vá kellett válnia, majd később a magyar nyelvtörténet során el kellett tűnnie. Az **s* helyén állítólagos m. *z*-t, *zz*-t mutató egyeztetéseknek több gyengéjük is van, téveseknek tekinthetők. Egyedül *fészék* szavunk etimológiája számít megingathatatlanul biztosnak, ennek látszólag szabálytalan *sz*-ére pedig megnyugtató magyarázatot találtam. Említett cikkemben viszont elmulasztottam kitérni *bízik* igénkre, így ez alkalommal keríték rá sort.

A *bízik* azért választandó el a megfelelőjéül ajánlott *votj. baz-*tól, mert az **s* > *z* változásnak már a magyar külön életében kellett volna bekövetkeznie, márpedig az uráli és finnugor **s* nem kerülhette el az **s* > ugor **θ* változást. Ez a körülmény viszont kizárja annak a magyarázatnak a lehetőségét, hogy a szókezdő **p* a szóbelseji zöngés mássalhangzó asszimiláló hatására zöngésült volna *b*-vé. Persze a magyar és a *votják* szó hangalakja és jelentése annyira közel áll egymáshoz, hogy nehéz teljességgel elvetni azt a gondolatot, hogy valamiképpen mégis összetartozhatnak. Ősi örökségre azonban nem gondolhatunk, inkább talán arra, hogy mindkettő egy közös forrásból, esetleg egymással rokon nyelvekből származhat.

2. **faggyú**. — E szavunknak csak az osztjában van megfelelője: VVj. *polť*, Trj. J. *põł't*, Ko. Ni. *put' zsir'*. Az ugor alapalak állítólag **pslʹz* volt (MSzFgrE. I, 175, TESz. I, 827). A TESz. szerint a *faggy-* rész az ugor örökség, az *-ú* pedig képző, míg a MSzFgrE. magyarázatából — „A *faggyú* (< **fogyëu* < **fogyou*) *-ú*-ja denom. névszóképző” — nem világlik ki, hogy a *ggy* micsoda. Úgy vélem, ugor alapalakul **pslʹz* tehető fel, ez ugyanis egyaránt lehet előzménye a m. *ggy*-nek és az osztj. *lť*, *ł't*, *ł'* (< őssosztj. **lč*) képviselőnek is. Ez a kiegészítés a m. *ú*-ra vonatkozó magyarázat érvényességén természetesen mit sem változtat.

3. **félhő ~ félleg**. — A *félhő* *h*-ja híjával van a megnyugtató magyarázatnak, s különösnek tűnik a *félhő* ~ *félleg lh* ~ *ll* megfelelése is. A TESz. e *h*-ról az alábbiakat írja: „Az a feltevés, hogy az eredeti β helyébe lépett, nem igazolható” (TESz. I, 876), tudniillik az egyik, a valószínűbb finnugor alapalakban **w*-t rekonstruálnak: **pilwe* (**pilŋe*) (MSzFgrE. I, 199).

A TESz. által elutasított feltevés KARA FERENC-től származik (Nyr. XLI, 221–2), de ezt az EtSz. is és a TESz. is egy tévedés folytán KOVÁCS MÁRTONNAK tulajdonítja. KARA nemcsak a hivatkozott szópárról értekezik, hanem kitér további, olyan ősi szavainkra is, amelyek *ll*-t tartalmaznak. Vizsgálatai során az alábbi következtetésre jutott: „Ezekből tehát világosan kitűnik, hogy a m. *ll*-ek egy része fu. [= finnugor] **kl* ~ **ϕl*, **lk* ~ **ly* hangcsoportra megy vissza” (i. h. 222). A történeti hűség megkívánja, hogy megemlítssem, KARA előtt SIMONYI a *félhő*-ből progresszív asszimilációval magyarázta a *félleg*-et (NyK. XIV, 89), később pedig DEME a regresszív *hl* ~ *ll* asszimiláció

mellett érvelt, ő ugyanis egy **fehl-* igei töből indult ki (MNY. XXXI, 134; DEME feltevéséről még l. MSzFgrE. I, 199, TESz. I, 876).

KARA elképzeléséhez nagyon hasonló módon értelmezte SZINNYEI is a m. *toll* ~ *tolu* ~ *tolv-*, *falu* ~ *falv-* stb. alakokat (MNY. XXII, 241, 315–6), bár KARÁRA mint előzményre nem hivatkozott. SZINNYEI az *ll*, *lv*, *lu* képviselőket **lsγ-*ból származtatja:

$$\begin{array}{l} *l\gamma \rightarrow ll, \rightarrow l \\ *ls\gamma \left| \begin{array}{l} \rightarrow *lu\gamma \rightarrow *luu \rightarrow lú \rightarrow lu \\ \rightarrow *l\gamma \rightarrow lv \end{array} \right. \end{array}$$

Az **lγ* és a **lsγ* valószínűleg úgy értendő, hogy ugyanazon szónak két változával is számolt SZINNYEI, tehát kb. **tslys* és **tslys* 'toll'. Az alapnyelvi **lk-*, **lγ-*t tartalmazó magyar szavak közül többen ma nem *ll-*-t, hanem *l-*-t találunk, ezeket az eseteket SZINNYEI *ll* > *l* rövidülésként értékelte.

SZINNYEI felfogásának egyik kritikusa, HORGER azt a nézetet képviselte (MNY. XXIII, 500–2), hogy a kérdéses szavak *ll-*-je másodlagos, mégpedig nyúlásnak az eredménye, tövégi *u*, illetve *v* hangjuk pedig voltaképpen az ómagyarban még megvolt tövéghangzó folytatója. HORGER finnugor vonatkozású érve pedig az volt, hogy az alapnyelvi **lγ* már az ugor korban metatézissel **γl-*-lé vált, amit szerinte az obi-ugor nyelvek bizonyítanak. Való igaz, hogy az ilyen típusú szavaink obi-ugor megfelelői többnyire *γâl/γal* hangsort tartalmaznak, nem pedig *lâγ/lâγ*-et, de például a vog. *sûly-* és az osztj. (őosztj. **cûlâγ-* >) *sûli-* (~ m. *csilloq*) *ly-*-t mutat. A másik likvida, az *r* esetében többnyire megmaradt a hangkapcsolat tagjainak eredeti sorrendje, például vog. *têrâw*, *târîy*, osztj. *tarâγ* ~ m. *daru*, vog. *târâw*, osztj. *lârâγ* ~ fi. *sârki* 'keszeg', vog. *čârki-*, osztj. *terâγ-* ~ m. *sért*, *sérül* (ez utóbbi egyeztetésről l. HONTI: NyK. LXXX, 377–8), de vö. vog. *târâw* ~ osztj. *teγar* 'fenyő'. Ezen szóegyeztésekből mindenképpen belátható, hogy nem volt a metatézis olyan általános, mint HORGER vélte. Persze az már egy további kérdés, hogy a metatézisnek csakugyan az ugor korban kellett-e lezajlania, avagy később is végbemehetett-e. Úgy gondolom, hogy éppen a magyar látszik konzervatívabbnak e tekintetben, s csak az obi-ugorban kell *lk* > *γl* típusú metatézist föltennünk, amely azonban ott sem valósult meg következetesen.

SZINNYEI másik bírálója, MÉSZÖLY ugyancsak amellett kardoskodott (MNY. XXIV, 30–3), hogy az általa és SZINNYEI által tárgyalt magyar adatok obi-ugor megfelelőikkel együtt *γl*-es, tehát hangátvetéses ugor formákból erednek, s szerinte az ilyen magyar szavakban a magánhangzó utáni **γ* **u*-vá vált, majd eltűnhetett. MÉSZÖLYnek végső soron az a véleménye, hogy a *falu*, *falv-* stb. *u* és *v* hangja az ómagyar tövégi vokálisra megy vissza: „a *falu* alak a rövid tövéghangzót megtartott teljes *tő*, olyan mint a *hodu*, *szádu*” (MÉSZÖLY idézi SZINNYEI: MNY. XXII, 316), és ennek következtében az *u*-nak és a *v*-nek semmi köze az alapnyelvi **k*-hoz vagy **γ*-hoz (még vö. MÉSZÖLY: Balassa-Eml. 193–5).

A nyelvtörténeti adatok elemzése révén KNEZSA arra a következtetésre jutott, hogy SZINNYEI álláspontja a helyes MÉSZÖLYével szemben (MNY. XXIV, 115–6). KÁZMÉR a *falu* kapcsán érintette az *u* ~ *v* tövű főnevek e vitatott elemének történetét. Szembesítve az ellentétes nézeteket és felsorakoztatva az általa gyűjtött bizonyítékokat, megállapította: „A fentiek alapján tehát a *falu* *v* tövűsége és a mai rövid *u* másodlagossága aligha vonható kétségbe, s

ez egyszersmind azt is jelenti, hogy MELICH tételét . . . , amely szerint rövid tövégi magánhangzóink kivétel nélkül lekoptak, e szavunk története nem ingatja meg” (KÁZMÉR, A »falu« a magyar helynevekben. Bp., 1970. 29).

Az utóbbi két évtizedben a Münchenben működő GERHARD GANSCHOW több ízben is foglalkozott a finnugor és ugor alapnyelvi szótövekkel. Ugor szempontból az 1965-ös helsinki és az 1975-ös budapesti finnugor kongresszuson elhangzott megállapításai érdemelnek figyelmet (Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen. C2IFU. I. Helsinki, 1968. 134–45; Aszendenztheoretische Untersuchungen ugrischer Nominalstrukturen. C4IFU. III. Bp., 1981. 55–63). Tanainak lényegét megpróbálom röviden összefoglalni:

A *hodu*, *utu* stb. tövégi magánhangzója a magyar nyelvtörténészek vélekedésével ellentétben nem a finnugor alapnyelvi tövégi vokális folytatója, hanem a *daru*, *darv-* *u* és *v* elemével egyetemben egy korábbi „magánhangzó + γ ” szekvenciából származik. Az ómagyarban egymás mellett létezett a magán- és a mássalhangzós tőváltozat, pl. *utu*, *ut*, s a szavak egy részében az egyik, más részükben a másik tőváltozat szilárdult meg, de legtöbbszörre mégis a rövid, mint a *had*, *út* esetében, és csak nagyon ritkán a hosszabb, mint a *daru* esetében (C2IFU. 135–6). A szóvégi *u* – szerinte – *m i n d e n k o r* γ -ban leli magyarázatát (i. h. 142), ugyanis nem meggyőző a magyar nyelvtörténészeknek az a tétele, hogy az alapnyelvi illabiális tövégi magánhangzók az ómagyar korra labiális hangokká fejlődtek volna (i. h. 137), továbbá hangtani képtelenség a magyar nyelvtudomány ama megállapítása is, hogy a magyar első szótagi hosszú magánhangzó az említett tőhangzó eltűnésével párhuzamosan, az úgynevezett pótlónyúlás révén jött volna létre (i. h. 140). – Vajon csakugyan olyan képtelenségeknek tekintendőek nyelvtörténészeink eredményei? Néminemű szakirodalmi tájékozottság birtokában nekem úgy tűnik, hogy a magyar nyelvtörténet kutatói a kifogásolt nézetek kifejtésekor nem megalapozatlan magyarázatokkal rukkoltak elő. Mindenekelőtt azt kell tudni, hogy hajdani tövéghangzóink nemcsak labiális magánhangzók voltak (l. pl. BENKŐ, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980. 168–9). Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a karjalai-aunusi dialektushoz abszolút szóvégen *a* > *u*, *ä* > *ü* változás történt (l. pl. T. ITRONEN: Vir. 1970: 423), ilyen jelenségre BÁRCZI a francia nyelvtörténetből is hivatkozhatott (Htört.² 19), vagyis távolról sem példa nélkül álló jelenségről van szó. A pótlónyúlásra építő *utu* > *út* magyarázat és jelenség az én ismereteim szerint ugyancsak nem áll egyedül a világban. Ez utóbbi ismert a szlovákban: *lĭpa* 'hársfa' ~ *lĭp* (t. sz. birtokos eset), *kopyto* 'pata' ~ *kopy:t*, *pižama* 'pizsama' ~ *piža:m*, *embargo* 'embargó' ~ *emba:rg* (l. KENSTOWICZ–KISSEBERTH, Topics in Phonological Theory. New York stb. 1977. 74–5), továbbá a csehben, a szlovénban, a lengyelben és a szerb-horvátban (K. HORÁLEK, Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp., 1967. 127–9; Б. А. Себрянников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974. 82–3), valamint a japánban is (i. h.). Ehhez hasonló az az észtből, lívből stb. ismert jelenség, hogy a szótagszám csökkenésével az első szótag kvantitása (a hosszú magánhangzó, ill. a diftongus vagy a mássalhangzó-kapcsolat egyik elemének időtartama) megnő (l. A. LAANEST, Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Hamburg, 1982. 94, 121, 138, 139).

GANSCHOW egyik legfontosabb magyar vonatkozású állítása, mely szerint a *daru* ~ *darv-* stb. *u*, *v* eleme az ómagyar kori tövéghangzó folytatója lenne,

emlékeztet MÉSZÖLYNEK a *falv* *u*-jával kapcsolatos nézetére (a jelek szerint GANSCHOWNAK erről nincs tudomása); kettejük vélekedése azonban a *darv*, ill. *falv* *u* és *v* elemének, különösen pedig a **γ* magyar folytatójának megítélését illetően gyökeresen eltér egymástól.

MÉSZÖLYNEK a *falv*-val kapcsolatos nézetét etimológiai szótáraink mint valószínűtlent utasítják el (l. pl. TESZ. *falv*), nem is ok nélkül, hiszen szókincsünknek azon elemeiben találkozunk *ll*, *lv*, *lv* szekvenciákkal, amelyek alapnyelvi előzményei — KARA és SZINNYEI megállapításának megfelelően — **lk*, **lv* és **kl* hangkapcsolatot tartalmaztak. Persze még nem teljes a kép, hiszen ugyanilyen képviselőt találunk a hasonló, *r* elemű hangkapcsolatok folytatóiban, továbbá nemcsak a likvidából és **k*-ból, **γ*-ból állókéiban, hanem azokéiban is, amelyekben **η* és **β* állt az alapnyelvben a likvida után (esetleg előtte). Különös figyelmet érdemel, hogy az ilyen hangkapcsolatokban a likvidát mai nyelvünkben egy ízben *h* (*félhő*), egy másik szóban pedig *j* (*férj*) követi. Ha az eddig felsorolt alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatok helyén található magyar hangokat szemügyre vesszük, három csoportot különíthetünk el: a) az alapnyelvi hangkapcsolatot gemináta, illetve rövid likvida képviseli; — b) csak rövid likvidával találkozunk; — c) az első két csoportban említett képviselőken kívül a **k*, **γ*, **η* és **β* helyén *u*, *v*, *j* és *h* is jelentkezik.

A) A magyarban hosszú, illetve rövid likvida van: 1. **ηl* vagy **lv*: *áll* (főnév) < FU **onl3* vagy **olv3* (MSZFgrE. I, 83, l. egyeztetés). „A finnugor alapnyelvre feltehető intervokális *ηl* vagy *lv* hangkapcsolat magyarázhatja a magyar szó *á*-ját... vagy esetleg *ll*-jét a hangkapcsolat hasonulásával” (TESZ. I, 136). A 2. egyeztetésben említett vog. *olč*, *ulš* stb. összekapcsolható az 1. egyeztetésben szereplő osztj. *ōηl-uη3* stb. szóval, ti. az **η* a vogulban szórványosan *γ*-vá lett, s az akár nyomtalanul el is tűnhetett, pl. vog. T. *tō-*, *tōj-* FK. *tuw-* 'beme gy' ~ osztj. V *lāηa-* ~ *lov-* stb. 'ua.' — *áll* (ige) < FU **salk3-*. „A m. *áll* -*ll*-je **lk-* > **γl-* > *ll*- változással magyarázható... Az, hogy az *ll*- másodlagos nyúlás eredménye lenne... kevésbé valószínű” (MSZFgrE. I, 84). „A magyar szó *ll*-je vagy a finnugor *lk*-ból kiinduló hasonulás eredménye lehet (esetleges *γl* fokozat), vagy későbbi hangzóközi gemináció eredménye” (TESZ. I, 137). — *c s i l l o g* < FU **č3lk3-*. A szótárak az *ll* eredetét és korát illetően hallgatnak, de sejtetik, hogy lehetségesnek tartanak a magyarban egy hajdani rövid *l*-es formát, mert akkor a *sajog* összekapcsolható lenne a *csillog*-gal (MSZFgrE. I, 117–8, TESZ. I, 528–9, III, 473). — *halad*, R. N. *hallad* < FU **kulke-* (MSZFgrE. II, 252). „A magyar nyelvjárásokban még ma is mutatkozó szóbeljei *ll* az uráli *lk* hangkapcsolat fejleménye is lehet (vö. *váll*, *toll*), de másodlagos hangzóközi nyúlással is létrejöhetett” (TESZ. II, 32). — *küll* < FU **kelke-*. Az *ll* nincs magyarázva (l. MSZFgrE. II, 348–9, TESZ. II, 433–4). — *mell* < FU **mälke* (vagy **mälve*) (MSZFgrE. II, 430–1). „A magyar szó *ll*-je *lv* > *ll* hasonulással... keletkezett” (TESZ. II, 882). — *tele*, *teli*, N. *telle* < FU **täβde* (MSZFgrE. III, 626–7). A magyarban **δ* > *l* zajlott le (vö. HONTI: NyK. LXXXI, 229). Ha a „?”-es finnségi, lapp és cseremiszi szó nem tartozik ide, a legvalószínűbb alapalak **tälk3*. „Az eredetibb *teles* (> *telles*) alakból a magánhangzóközi *l* geminációs palatalizációjával (*lly*) magyarázható a mai *lj*-s írás és részben ejtésváltozat” (TESZ. III, 882). — *vállik*, N. *vállik* < FU **βalka-* (MSZFgrE. III, 667–8). „A hangmegfelelésre vö. *gyalog*, *halad*, *nyál* stb.” (TESZ. III, 1078–9). — *váll* < FU **βolka*. A

MSzFgrE. (III, 669) nem ad hangtani magyarázatot, a TESz. (III, 1080) pedig a *mell, toll, nyál, válik* szócikkekhez utasítja az olvasót. || 2. **rk* vagy **r*: *varr* < FU **βora(-)* vagy **βorka(-)*. „A m. *varr* rr-je vagy intervokalikuss nyúlás eredménye . . . , vagy a cseremisiz alapján esetleg feltehető **-rk-* . . . kapcsolat folytatója” (MSzFgrE. III, 674–5, ugyanígy TESz. III, 1094). Mivel az intervokális alapnyelvi likvidának tudtommal nem szokott geminátá képviselője lenni, a **βorka-* rekonstrukciót szerintem a cseremiszen kívül a magyar is támogatja.

B) A magyarban rövid likvida van: 1. **kl* vagy **kl*: *süly, süj, sü, sü* < U **ciklā* vagy **ciklā* (MSzFgrE. III, 556). „A magyarban *kl* > *lk* > *l* (> *ly* > *j*) változás történt” (TESz. III, 629) || 2. **lk*: *gyalog* < FU **jalka* (MSzFgrE. I, 230, TESz. I, 116–7). — *jel* (ebből másodlagosan: *jegy*) < FU **jälke* (MSzFgrE. II, 338, TESz. II, 269–70). — *nyál* < FU **nölke* (MSzFgrE. III, 475, TESz. II, 1033–4). — *szál* < FU **šalk3* (MSzFgrE. III, 563–4, TESz. III, 655, l. egyeztetés) || 3. **lβ*: *tél* < FU **tälβä* (MSzFgrE. III, 625–6, TESz. III, 880). || 4. **lβ*: *hályog* < FU *kalβ3* (MSzFgrE. II, 256–7, TESz. II, 39). || 5. **γr*: *szőr* < Ug. **šäγr3*. „Az ugor **-γ-* . . . a magyarban vokalizálódott” (MSzFgrE. III, 598, ugyanígy TESz. III, 795–6). || 6. **rβ*: *szúr* < FU **šurβa-* (MSzFgrE. III, 602, TESz. III, 805).

E szavak likvidájához szótáraink semmiféle kommentárt nem fűznek, feltehetőleg azért, mert a rövid likvidát tekintik az alapnyelvi likvidatagú mássalhangzó-kapcsolatok szabályos(abb?) képviselőjének.

C) A magyarban hosszú, illetve rövid likvida, valamint „likvida + *u* ~ *v* ~ *j* ~ *h*” kapcsolat van: 1. **lk* vagy **lγ*: *falv, falv-* < Ug. (?FU) **palγ3*. „A magyar szó *-u*, ill. *-v* elemének eredete többféleképpen magyarázható: 1. denom. névszóképző . . . ; 2. az eredeti **-lγ-* mássalhangzó-kapcsolat *γ* elemének a folytatása . . . — MÉSZÖLY az *-u* hangban megőrzött tővégi magánhangzót lát; szerinte a *-v* a **falv-a* (> *falva*) típusú alakokban hiátustöltőként keletkezett . . . Nem valószínű” (MSzFgrE. I, 180). „A magyar szó *u*, illetőleg *v* eleme talán denominális névszóképző. Hogy az *u* megőrzött tővégi magánhangzó volna, nem valószínű” (TESz. I, 836). — *férj*, összetétel, második eleme FU **irkä* (**ürkä*) alapalakra vezethető vissza (UrEtSz., kézirat). „A férj végén lévő *-j* az **-rk-* kapcsolat *k* (> ősm. *-γ-*) elemének a folytatása . . .” (MSzFgrE. I, 203). „A szóvégi *j* többféleképpen magyarázható: vagy a fgr. **rk* hangkapcsolat **k* (> ősm. **γ*) elemének a folytatása, vagy kicsinyítő képző” (TESz. I, 894). — *loll, lolu, olv-* < Ug. **lalk3* (UrEtSz., kézirat). „A *loll, lolu* tövére vonatkozóan l. *falv* és *toll*, N. *tolu* alatt” [!] (MSzFgrE. II, 407; még vö. TESz. II, 785). — *szalu*, N. *szalú, szalul, szalúl, szalval*. „A korai ugor alapalak: **šalk3* vagy **šalγ3*” (MSzFgrE. III, 567–8). Mivel az alapnyelv felbomlásának idejére feltehető hangállapotot célszerű rekonstruálni, szókezdő helyzetben **-s*-t kell kikövetkeztetnünk (de vö. *szédül*, i. m. 574). Az *u*-t és *v*-t illetően mindkét szótár a *falv* szócikkéhez utasítja az olvasót (MSzFgrE. III, 568, TESz. III, 666). — *toll*, N. *tolú, tolu, tollu, tolv-* stb. < U **tulka*. „A *toll tolu* stb. alakváltozatairól l. *falv* és *loll, lolu* alatt” [!] (MSzFgrE. III, 637). „A magyar szó különbözőtőváltozatai többféleképpen magyarázhatók; vö. *falv*. A *toll* alak egy eredetibb *tol*-ból az *l* geminációjával alakult. Kevesebb valószínűséggel ugyan, de az is feltehető, hogy esetleg egy . . . **lk* ~ **kl*-t tartalmazó hangátvetéses alak hasonulásával hozható összefüggésbe” (TESz. III,

935). || 2. **lβ*: *fēlhō*, *fēlleg* < FU **pilβe* (**pilŋe*). Az **lŋ*-es alapalakot a rokon nyelvi megfelelők egyike sem indokolja, a MSzFgrE. (I, 199) valószínűtlennek minősíti, mégis közli. „A *fēlhō* -*h*- hangja mindmáig magyarázatlan” (i. h.). „A *fēlhō* *h*-ja tisztázatlan eredetű. Az a feltevés, hogy az eredeti *β* helyébe lépett, nem igazolható” (TESz. I, 876). A *fēlleg* *ll*-jéről egyik szótárunk sem nyilatkozik. || 3. **r k*: *fárad*, R. *fa²²azt*-, *farrad*- < Ug, **p²²rk3*- (MSzFgrE. I, 183, TESz. I. 842). — *sért*, *sérül*, *sérik*, *sérszik*, *sérvés*, *sérhés*, *sérés* < FU **čärke*- (HONTI: NyK. LXXX, 377–8). Szótáraink még csak ugor korinak vélték e szavunkat, s **čär3*- alakból magyarázták. „A R. *sérik* ~ *sérszik* az *sz*-szel bővülő *v*-töví igék alakrendszerébe illeszkedett be” (TESz. III, 525–6). „A szócsalád alaptagja a R., N. *sérvés* a *sérik* ige . . . *v*-s tőváltozatából alakult -és deverbális képzővel” (i. m. 528; még vö.: HORVÁTH K.: MNyTK. LXI, 20; BÁRCZI, Szótöv. 59, 61–2). || 4. **r γ* < **r 3 k*: *daru*, *darv*- < FU **tar3-k3*. „A *daru* (*darvat*) *u*, *v* (< FU **k*) eleme denom. névszóképző. Ugyanez a **k* képző lehet meg az obi-ugor és a permi szókban is” (MSzFgrE. I, 132). A TESz. (I, 596–7) egyáltalán nem szól az *u*, *v* eredetéről. || 5. **r β*: *ár*, *áru*, R. *arrus*: *Ruhaa*., R. *arra* (a régi nyelvi adatok toldalékolva vannak) < FU **arβa* vagy ?*ar²ya* (MSzFgrE. I, 92). „A magyar szó származékai közül az *áru*-nak az alaktani felépítése nem világos; az *u* lehet elhomályosult képző, esetleg megőrzött tövéghangzó” [!] (TESz. I, 168). Úgy látszik, a TESz.-ből idézett régi nyelvi adatok *rr*-je eddig nem tűnt fel. . . — *s z a r u*, *s z a r v* < FU **šorβa* (MSzFgrE. III, 572). „Az ősmagyarban *β*-vel végződő szóalak toldalék nélküli formájának szabályos fejleménye *szarú* > *szarv* volt; a *szarv* nominativus analógiás elvonással jött létre a *szarva*, *szarvas* stb. formákból” (TESz. III, 685). A *szarv*-ról: „a *szarv* elkülönült változata . . . A *szarv* és a *szarv* alakok közti jelentésmegoszlás viszonylag kései fejlemény” (i. m. 684).

Ha a fenti adattáron végigtekintünk, két dolog ötlük a szemünkbe: a) csak azon szavainkban találunk geminátá likvida, „likvida + *u* ~ *v* ~ *j* ~ *h*” képviseletet, amelyekben alapnyelvi „likvida + *k* ~ *γ* ~ *β* ~ *ŋ*” vagy „*ŋ* + *l*” komplexummal számolhatunk; b) az előző pontban felsorolt képviseleteken kívül — párhuzamosan vagy kizárólagosan — több szóban rövid likvida jelentkezik. Ha feltételezzük, hogy hivatkozott etimológiai szótáraink a legfrissebb és legmegbízhatóbb hangtörténeti ismereteket tükrözik, remélhetnénk, hogy a teljes ide vonatkozó anyag birtokában legalább megközelítően egységesen ítélik meg ilyen típusú szavainkat. Úgy tűnik azonban, hogy kikristályosodott, egységes álláspontból nemigen beszélhetünk, hiszen a geminátát olykor az alapnyelvi hangkapcsolatban végbement teljes asszimilációval, olykor a hangkapcsolatból fejlődött rövid likvida intervokális helyzetben bekövetkezett nyúlásával magyarázzák, a *j*-ben és az *u*-ban a más-salhangzó-kapcsolat *k*-jának folytatóját, esetleg képzőt keresnek, az *u*-val kapcsolatban egy esetben (*áru*) — az egyébként valószínűtlennek minősített — megőrzött tövégi vokális értelmezést is megengedhetőnek tekinti a TESz., a *fēlhō* *h*-ját illetően pedig mindkét szótár tanácstalan.

Idézett könyvében KÁZMÉR meggyőzően adta elő azt a következtetést, hogy a *falv* stb. *u*-ja nem lehet megőrzött tövéghangzó. Ez világlik ki a SZINYEI és MÉSZÖLY közti vita tanulságaiból is, ezt tükrözi BÁRCZI (Magyar történeti szóalaktan. I. Bp. 1958. 41–2), NYÍRI (pl. C3IFU. 649, Raun-Eml. 237–40) álláspontja, ekként vélekedik a MSzFgrE. és — az *áru* szótól eltekintve — a TESz. is. Visszatérve GANSCHOW fentebb ismertetett elképzeléseire, aligha vonhatunk le belőlük egyéb következtetést, mint azt, hogy nem ismeri sem a

kérdésre vonatkozó szakirodalmat, sem az általa tárgyalni kívánt magyar névszók tótani viselkedését, hiszen míg a *daru* ~ *darvak* típusú tőváltakozás bőségesen adatolva van a régiségben, és mind a mai napig élő jelenség, *hodu* > *had*, *utu* > *út* stb. szavaink ezt sem a régiségben (vö. TA. *utu* ~ HB. *utot*), sem a mai nyelvben nem ismerik. További elháríthatatlan gyengéje a GAN-SCHOW-féle magyarázatnak, hogy a γ tetszés szerint olvadt bele vagy a megelőző magánhangzóba, vagy a rá következő likvidába, vagy éppen – a metatézis után – tővégi magánhangzóvá olvadt össze az állítólagos α -vel (l. mindezt C4IFU. III, 58–9): *tél* < ugor **tšɣəl* (~ **tšlɣ* ~ **tšl*), *vér* < ugor **βɣər* (~ **βər*). – *mell* < ugor **mšɣəl*, *toll* < ugor **tɣəl* (vö. *tolu*). – *tolu* < ugor **tɣəl* (~ **tšɣəl*), *daru* < ugor **tərɣ*. Azt hiszem, e „ γ -teória” magyar nyelvtörténeti szempontból semminemű további kommentárt nem igényel. A többi finnugor nyelvvel kapcsolatos vonatkozásaihoz nem is szólok hozzá, nem tartanám ugyanis érdemesnek a körötte honoló tapintatos csöndet megtörni...

Etimológiai szótáraink több szó kapcsán is lehetségesnek tartják, hogy a geminált likvida rövidből keletkezett intervokális nyúlás eredményeként. Elvben valóban nem zárható ki ez a lehetőség, de azok a biztosan uráli, finnugor és ugor eredetű szavaink, amelyekben magánhangzóközi **l*, **r* volt az alapnyelvben, nem látszanak támogatni e feltevést, pl. *ara*, *él* (ige), *hal* (főnév), *hal* (ige), *halok*, *here*, *kel*, *vár*. Mintha azonban mégis akadna három ellenpélda: *holló* < U **kulʒ(kʒ)*, R. *ellik* < U **sälʒ*, *orr* < FU **βöre*. A *holló*-val kapcsolatban szótáraink azt a BÁRCZITól származó nézetet (Htört.² 142) fogadják el, hogy az *ll* intervokális helyzetben keletkezett *l*-ből (MSzFgrE. II, 292–3, TESz. II, 134). Úgy látom azonban, hogy e szavunk előzményeként U **kulʒ*, FU **kulʒ-kʒ* rekonstruálható, mivel a szamojéd ezt megengedi, l. a *halad* (MSzFgrE. II, 252) és a fi. *kurki* 'daru' (SKES. II, 245) megfelelőit, továbbá ezt a megoldást az obi-ugor nyelvek sem zárják ki. Szavunk obi-ugor megfelelőiben nincs meg ugyan az általam feltett **k* sem *k*-ként, sem γ -ként, vö. vog. *kolūk*, *χulax*, osztj. *kələk*, *koləŋk*. Hivatkozhatom viszont arra, hogy a *félhő*, *félleg* osztj. *pələŋ* (< Ug. **pšlɣʒ-ŋʒ* < FU **pšlβe*) megfelelőjében szintén hiányzik a γ (az η képző, l. MSzFgrE. I, 199). Magyarázatul szolgálhat az is, hogy az obi-ugor nyelvek egyikéből vagy másikából nyomtalanul eltűnt a γ , a korábban idézett szavakon kívül ilyenek még: vog. AL. *kayt* 'fenyő' ~ osztj. VVj. *kol* 'ua.', TJ. *nēr* 'toboz' ~ osztj. VVj. *naɣər* 'ua.'. Az utoljára említett két szóban ('félhő', 'holló') azonban inkább már az obi-ugor alapnyelvben kieshetett a γ a szótagzáró *k*, η hatására, így itt a palatoveláris mássalhangzók haplológiájával számolok. – A R. *ellik* rokon nyelvi megfelelői szintén megengedik, hogy alapnyelvi **lk*-t tegyünk föl, ezért alapalakjául **sälkʒ*-t rekonstruálok. – Az *orr* esetében kissé bonyolultabb a helyzet, tudniillik a megfelelőiül ajánlott szavak közül a fi. *vuori* csak **r* kikövetkeztetését teszi lehetővé (l. MSzFgrE. III, 503–4, TESz. II, 1094). A finn etimológiai szótár azonban nem fogadja el ezt a viszonylag régi egyeztetést, még az obi-ugor megfelelőket is csak kérdőjellel említi (SKES. VI, 1821). Az obi-ugor szóknak a finn-permiekekhez való kapcsolását nem látom kétségesnek, de a m. *orr*-nak a *vuori* családjából való kihagyását teljes mértékben elfogadhatónak tartom, mégpedig jelentéstani megfontolásból. A MSzFgrE. erről így szól: „Az eredeti jelentés 'hegy; Berg' lehetett. Később a szó kiemelkedő testrésze (orr) nevévé válhatott: 'orrhegy; Nasenspitze' → 'Nase'” (III, 504). Nos, antropomorf szemléletünk-ből ered, hogy eszközeink részeit, térszínformákat emberi testrészek nevével

(*asztalláb, hegyláb, hegyhát* stb.) is megjelölünk (vö. GOMBOCZ, Jelentéstan. 72. kk.), olyan testrésznevünk viszont nincs (arról sem tudok, hogy más nyelvekben lenne), amely eredetileg térszinforma megnevezésére szolgált (a GOMBOCZ által idézett egyetlen ilyen adat a *szirt*: *nyakszirt* [i. m. 76], e törökségi eredetű szavunk azonban a török nyelvekben is egyaránt jelöl testrészt és térszinformát is, vö. TESz. III, 765, l. még RÄSÄNEN, Versuch 419). Ezért indokoltnak látom az *orr*-t a fi. *vuori*-tól és családjától elválasztani, legfeljebb az *orom* szót tartanám közéjük sorolhatónak, ha nem az *orr*-nak a származéka.

Az *u*-t és a *v*-t illetően a szótárak felvetik azt a lehetőséget is, hogy voltaképpen denominális névszóképzőről van szó. Ez ugyancsak lehetséges megoldásnak tűnik, hiszen a *hamu* ~ *hamv*-, *keserű* ~ *keserv*, *nedű* ~ *nedv*, *odú* ~ *odvas* stb. szavainkban valóban képző van (l. TESz.). Ezt az értelmezést viszont azért kell elvetnünk, mert a fentebb tárgyalt szavakban *k*, *γ*, *η*, *β* tehető fel, míg az utóbb említettekben — amennyiben az úgynevezett ősi örökség körébe tartoznak — nem, továbbá az a körülmény is ezen magyarázat ellen szól, hogy likvida elemű szavainkban gyakori a korábban ismertetett alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatok folytatójaként az *lu/lv* ~ *ll* ~ *l* megfelelés, míg az *-u*, *-ú*/*ű* ~ *-v* képzős szavakban csak szórványosan találkozunk geminálódással (l. *fenyő*, *hamu*: TESz., ill. l. még alább).

Mint említettem, SZINNYEI a *toll*, *tolu*, *tolv*- stb. típusú szavak képviselőt nem *γ* + likvida, hanem likvida + *γ* sorrend feltevésére építve magyarázta (MNy. XXII, 241), majd a bolg.-tör. **ory* és **oylav* formákból származó *or*, *orv*, *urv*, *urr* és *olló* szavunk konzonánsait is *γ* > *rγ*, *γ*l > *ly* metatézist posztulálva értelmezte (i. m. 316). MÉSZÖLY ezt továbbra is *l* > *ll* feltevésével (*oló* > *olló*), valamint a *tulok* és állítólagos bolgár-török forrásának viszonya révén kívánta cáfolni (MNy. XXIV, 33); a likvida nyúlásának mint magyarázatnak indokolatlan voltáról fentebb már szóltam, a *tulok* törökségi eredete pedig nem valószínű (l. TESz. III, 1000). Márpedig SZINNYEINEK igaza volt! A „*γ* + likvida” szekvencia helyén csak akkor áll *ll*, *lu*, *lv*, ha végbement a metatézis, az pedig csak akkor történt meg, ha a két mássalhangzó szótaghatáron közvetlenül szomszédos volt, viszont ha magánhangzó választotta el őket, a metatézis sem következett be, és ilyenkor a *γ* kiesett, majd az egymás mellé került magánhangzók egy hosszú magánhangzóban olvadtak össze, pl. bolg.-tör. **ayyl* (GOMBOCZ, BTLw. 108) > ősm. **asl* > m. *ól*.

A metatézises magyarázatot erősíti, hogy egyes vogul nyelvjárásokban (főleg nyugaton, elvétele keleten és északon) is bekövetkezik a *γ*-nak a szomszédos mássalhangzóhoz való hasonulása, de csak akkor, ha a *γ* a mássalhangzó után áll! Pl. ősvog. **kūnyā* 'rénszarvas' > TJ. *konkā*, AK. *χonyə*, KK. *k.unyə*, P. Vag. AL. KL. *kunnə*, **pīsya* 'kesztyű' > AK. *pāsya*, KK. *pēsya*, FK. *pēsja*, P. *passə*, Vag. AL. *pēsə*, FL. Szo. *pāssa*, **jityātānal* 'északról' > AK. *jittātānal*, FK. *jityātānal*, **ūntjəm* ~ **ūntjəm* 'leülök' > P. *wuntjəm* ~ *wuttəm* ~ *wuntām*. Az obdorszki osztják nyelvjárásban a **γ* elemű translativusrag a mássalhangzós tövekhez járulva teljes hasonulást mutat, pl. *kālaŋgi* vö. 'rénné', *kālaŋ* 'rén', *watti* 'széllé', vö. *wat* 'szél', míg a magánhangzó-sokhoz (**γ* >) *j*-ként csatlakozik, pl. *ewəji* 'lányá', vö. *ewi* 'lány'.

Az ismertetett módon létrejött magyar gemináta likvidák egy mindmáig le nem zárult egyszerűsödésnek indultak: *hallad* ~ *halad*, *vállik* ~ *válik*, még vö. *beszél* < *beszéll* < **beszédl* (TESz. I, 289).

Úgy látom tehát, hogy SZINNYEI érvelését nemcsak az általa idézett bolgár-török jövevényszavaink tanúsága erősíti meg, hanem legközelebbi

rokon nyelveink vallomása is, tudniillik a γ akkor hasonulhat teljesen a szomszédos mássalhangzóhoz, ha a progresszív asszimilációnak megvan a feltétele, regresszív asszimiláció viszont nem jöhet szóba. Persze SZINNYEI szerint nem maga a γ , hanem a ($\gamma > \beta >$) v hasonult a likvidához. Erre a feltevésre valószínűleg azért volt szüksége, hogy a *toll* mellett létező *tolu*, *tolv*-változatokra egyszerű és kézenfekvő magyarázatot adhasson. Ha SZINNYEI helyes nyomon járt volna — úgy vélem — várható lenne a posztkonszonantikus v -s mássalhangzó-kapcsolatokkal alternáló gemináta meglehetősen gyakorisága, pl. a *tolu*, *tolv* ~ *toll* mellett kellene lennie pl. *nyelv* ~ **nyell*(-) (*nyelves* ~ **nyelles*) alakváltozatnak is. Mintha azonban a *hamu* és a *fenyő* régi és népnyelvi tőváltozatai (*hammu*, *fennyü*) mégis SZINNYEI elgondolását látszanának igazolni. Ezeknél viszont egy közbülső részleges hasonulási fok is beiktatandó: $mv > \bar{m}v > mm$, $\bar{n}v > \bar{n}v > \bar{n}n$, míg e „híd” az *lv*, *rv* esetében hiányzik.

Így tehát a gemináta likvidát közvetlenül *ly*-ből és *ry*-ből magyarázom, de a *lu*, *lv*, *ru*, *rv* megfejtésével egyelőre még adós vagyok. Az ősmagyarban a **tolu* > **tolu* (> *toll*) fejlődés nem volt kizárólagos, hanem az asszimilált változat mellett a **tolu* > **tolu* (> labiális asszimilációval) **tolu* is megjelent. A *daru* történetének egy szakaszán NYÍRI is számol (**daru* > **daru* formával (Raun-Eml. 239), vagyis tővéghangzó nélkülivel, illetve hasonlóan magyarázza *nyelv* és *enyv* szavunk mai hangalakját (NytudÉrt. 58. sz. 164, C3IFU. 647). Az ilyen alakok meglétét a nyelvtörténet egyéb vonatkozásban is megerősíti: „Míg például a pusztai szövegen a zárhangok utáni tővégi magánhangzó a korai ősmagyarban még eléggé nagy arányokban szerepel, a j -s, β -s, γ -s, χ -s stb. végződéseken szinte sohasem; teljes joggal teszi föl BÁRCZI (Htört.² 21—3), hogy az ilyenek után a véghangzók elvesztése még az ősmagyar korban megtörtént. A végvokális elvesztésének fonetikai okai közül tehát az előtte álló mássalhangzó szerepét, elsősorban a spiránsok és liquidák felszívó, beolvasztó képességét sem lehet számításra kívül hagyni” (BENKŐ, ÁrpSzöv. 161). — Hogy egy hangváltozás egynél több eredményre is vezethet bizonyos körülmények között, és hogy a hangváltozás által létrehozott alakváltozatok egymás mellett élhetnek, tudott dolog, de a γ -t illetően ismét az obi-ugorral bizonyítok, pl. osztj. Kr. *täryät* ~ *tärjät* ~ *tärjät* 'folyik, csöpög' (jelen idő e. sz. 3. sz.), *tära* ~ *tärjätä* 'ua.' (főnévi igenév) < ősoztj. **coräy*-, vö. VVj. *toräy*-, vog. P. *wuntäym* ~ *wuntäm* 'leülök' < ősvog. **untäyäm*. — A *toll* stb. különféle mai alakváltozatai már a SZINNYEITől leírt módon alakultak ki: **tolu* : **tolu* > **tolu* : **tol* > **tolu* : **tol* > *tolu* : *tolvat*, amiből a v -s tő el is vonódhatott (a N. *tullu*, *tolu* stb. pedig analógiás alakok), amint ezt a *saru* ~ *sarv* szópár mutatja. — A *férj* esetében is fölmerülhetne, hogy a j a toldalékolt alakokban egykor használatos és onnét elvont tőváltozat. Ha azonban a régebbi korokból származó azon szavainkat vesszük szemügyre, amelyek *rj* elemének előzményeül **rk*, **ry* tehető fel, azt látjuk, hogy a vizsgált mássalhangzókapcsolat a második és a harmadik szótag határán található: *bojtorján* < bolg.-tör., vö. csag. *baldiryan* (TESz. I, 326), *epër*, N. *epörj*, *epërgye* stb., *Eperjes* < Ug. **äppšr8-kš* (MSzFgrE. I, 159, TESz. I, 774). Léven a *férj* a FU **irkä*-vel alakult összetétel, az ősmagyarban bizonyára három szótagú előzménye volt, kb. **f8,8ry8*, tehát az előző két szóéval egyező helyzetben számolhatunk benne **ry* > *rj* változással (s ezt követően vonódott össze a két egymás utáni magánhangzó hosszú vokálissá: *é*). Ezt a magyarázatot megerősítheti a *magyar*, illetve a *némber* régi *magyari* és *némberj* változatának *i*-je, *j*-je, népnévünk

ugyanis ugyanazon **irkä*-vel alakult összetétel, mint a *férj* (MSzFgrE. II, 415–6, TESz. I, 816–7), illetve a *némber* a *nő* és *v* változatából és az *embër*-ből jött létre (TESz. II, 1010–1). Ez utóbbi viszont a N. *eme* és a *férj* elemekből, illetve ezek előzményéből keletkezett elhomályosult összetétel (MSzFgrE. I, 150–1, TESz. I, 759). Így tehát közvetve az is bizonyítható, hogy *embër* szavunknak a régiségben kellett lennie egy eredetibb *embërj* változatának.

Ami *sért*, *sérül* igénk *sérvés* származékának *v*-jét illeti, talán csakugyan igaz a TESz. által előadott értelmezés, hiszen **ly*-ből, **ry*-ből magyarázható egyetlen más igénk sem mutat hasonló képviselést, ami talán véletlen, talán nem. A *sérhës* *h*-ja pedig esetleg a *sérhüdik* analógiás hatásában kereshető.

Az alfejezet címében szereplő *félhő* ~ *fëlleg* viszonyáról még nem szóltam. Gondolom, az *lh* ~ *ll* megfelelés kulcsát másutt, mint az **ly*-ben keresni reménytelen és botor dolog lenne. Míg az *ll*-re fentebb már adtam racionális magyarázatot, az *lh* még hiájával van ennek. Úgy hiszem, a *h* a **y* nem hasonult közvetlen folytatója, megőrzésében valószínűleg a szóvégi, képzői szerepű **y* játszott közre: **fëlyey*. Amikor a magánhangzót követő **y* vokalizálódott, az **ly* > *ll* folyamat már lezárult, a **fëlyöü* *y*-ja a hozzá legközelebbi fonémába, a (veláris) **k*-ból keletkezett **ç*-ba olvadt be, s már ilyenként vett részt a *ç* > *h* változásban. Ezen feltevésemet a ma már elavult, ugor eredetű *h* (< **k*; vö. NyH.⁷ 80) denominális igeképző is megerősíteni látszik (vö. *bűnhődik*, *vénhedik*), amely azért nem olvadhatott össze környezetének sem magán-, sem mássalhangzójával, mert a **y* változásainak idején funkciója még nem homályosult el. Az **ry* > *rh* (~ *rj*) változásra még vö. *horhó* ~ *Horjas* (BÁRCZI: MNy. XLVI, 361; MSzFgrE. II, 300–1).

Az olvasó tán furcsállhatja, hogy a tárgyalt szók alapnyelvi előzményében a likvida melletti mássalhangzó csak elvéve *y*, többnyire *k*, ritkán *β* és *η*, és én ezek folytatójaként a nyelvtörténet egy szakaszában mégis *y*-val számolok. Az nyilván nem szorul bizonyításra a finnugor és magyar hangtörténetben járatos olvasó számára, hogy az alapnyelvi szóbelseji **k*-nak és gyakran az **η*-nek is **y* volt a folytatója a magyar nyelvtörténet egy bizonyos szakaszában. E **y* folytatóval egyezik meg a magyarban az alapnyelvi szóbelseji **β* képvisellete. Lehetne ezt úgy is magyarázni, hogy a **β* az ősmagyarig és azon túl is megőrződött, viszont a **y* bizonyos helyzetekben **β*-vé labializálódott, és ezért estek volna egybe. A második értelmezési lehetőség szerint viszont a nyelvtörténet egy korai szakaszában a **β* > **y* változás idézte volna elő az egybeesést. Úgy vélem, a szóbelseji **β* > **y* ugor kori esemény (a **k* > **y* viszont a korai ősmagyarban és az obi-ugor alapnyelv idején külön-külön zajlott le). Bizonyítékai ennek éppen a m. *félhő* ~ *fëlleg* stb. hangképvisellete, a m. *tél* és fi. *talvi* oszttják megfelelője: *tëly*, továbbá a fi. *köysi* 'kötél' ~ vog. *käli* (< FU **keβde*), a fi. *luu* 'csont' ~ osztj. *lõy* (< U **luβe*), m. *kõ*, fi. *kivi* ~ osztj. *kõy* (< FU **kiβe*) szóegyezések.

Végezetül összefoglalom, milyen előnyökkel jár e különleges tőtípusú szavaink kialakulására előadott magyarázatom az eddigi ellentmondásos, erőltetett, bizonytalankodó megfejtési kísérletekhez képest: 1. Egységesen hangtörténetileg indokolja a különböző alapnyelvi előzmények egybeesett ős-, ő- és mai magyar képviselleteit. — 2. Felelőlegessé teszi ennek következtében a különféle hang- és alaktani ad hoc magyarázatokat. — 3. Magyarázatul szolgál pl. az *ár* korábban figyelmen kívül hagyott régi nyelvi *rr*-es változataira, az *ár* ~ *áru* szópárt általa éppúgy szóhasadás eredményének tekinthetjük

(e szópár jelentéstani viszonyára vö. litván *prėkė*, *prekė* 'Handel, Kauf' ~ 'Preis' ~ *prekė* 'Ware' [FRANKEL, LitEtWb. 651, vö. még BUCK, DictSynIE. 826]), mint a *szaru* ~ *szarv* szópárt, racionális értelmezési lehetőséget kínál a *félhő* ~ *félleg* kettősségre stb. — 4. Uráli, finnugor és ugor kori szavainkkal egyező módon értelmezi hasonló hangalakú bolgár-török eredetű szavainkat. — 5. Végül — de nem utolsósorban — lehetővé teszi, hogy általa nyelvünk igen távoli, az ugor együttélés korára visszanyúló eseményeibe bepillantunk.

A tárgyalt likvida elemű hangkapcsolatokban az uráli és finnugor alapnyelvtől a mai magyarig végbement változások vázlatos összefoglalása:

U FU	$L\gamma$	Lk	kL	ηL	$L\eta$	$L\beta$
Ug.	$L\gamma$	Lk	kL	ηL	$L\eta$	$L\gamma$
	$L\gamma$	Lk	Lk	$L\eta$	$L\eta$	$L\gamma$
ósm.	$\left\{ \begin{array}{l} L\gamma \sim L\epsilon\gamma \\ LL \sim L\epsilon\gamma \sim L\gamma \\ LL \sim Lu\beta \sim L\beta \\ LL \sim Lu \sim L\beta \\ LL \sim L \sim Lu \sim Lu \sim L\gamma \end{array} \right.$					
óm.						
mai m.						

$L = l, r$; a *félhő*-ben a $*\gamma$ voltaképpen „túlélte” az asszimilációt, l. fent.

4. iktat. — Legújabb etimológiai szótáraink egybehangzóan azt állítják, hogy a m. *jut* és *iktat* (HB. *iochtotnia*) egy töről fakad (MSzFgrE. II, 341—2, *jut* alatt; TESz. II, 198). Előzményéül mindkét szótár $*jukt3$ - ugor alapalakot rekonstruál (MSzFgrE. II, 342; TESz. II, 287, *jut* alatt). A $t \sim kt$ hangmegfelelést így magyarázzák: „A szóbelseji $*-kt$ -nek a magyarban egyrészt $-t$ (*jut*), másrészt $-xt$ (*iochtot-* > *ih̥tat* > *iktat*) felel meg” (MSzFgrE. II, 342). Az *iktat*-ról: „Szóhasadás eredménye: a *jut* ige előzményének műveltető $-t$ képzős származéka, tehát a *juttat* alakotani párja. A *jut* : *ikt-* kettősség egyrészt az ugor kori *kt* hangkapcsolat ósmagyar kori két irányú fejlődést mutatja, másrészt az *iktat* alakja az ómagyar korbá is átnyúló szókezdő *ju* > *jo* > *i* változását is szemlélteti” (TESz. II, 198).

E magyarázat helyessége azon áll vagy bukik, igazolható-e az (uráli, finnugor, ugor) alapnyelvi $*kt$ kettős magyar képviselője. Szótáraink érvelése mindenesetre azt sugallja, hogy a finnugor hangtörténet egy biztos alapokon nyugvó és ismert tételéről van szó. A hivatkozott bőséges szakirodalom is ezt sajtati. Ha azonban a hivatkozott helyeknek utánanézünk, kiderülnek a következők: 1. A szerzők egy része (VglWb. 356; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 281; WICHMANN: FUF. XIV, 111; NyH.⁷; LAKÓ: NyK. LVI, 41; FUV. 84) csak a *jut* igével foglalkozik, sőt WICHMANN ezzel kapcsolatban ki is jelenti, hogy a $*kt$ a magyarban t -vé lett (i. h.). — 2. Más részük (CzF. 46; HUNFALVY: NyK. II, 301 [l. még NyK. VII, 257, VIII, 314]; SZINNYEI: NyK. XXV, 441; GOMBOCZ: MNy. XVI, 6) csak a *joktat* ~ *iktat* viszonyát, illetve az *iktat* morfológiai szerkezetét tárgyalja. — 3. Ismét mások csupán csak konstatálják a *jut* és az *iktat* összetartozását (ERDÉLYI L.: NyF. 71. sz. 65; MELICH: NyK. XLIV, 343; SzófSz. 133; BENKŐ: NytudÉrt. 38. sz. 18, 19; ugyanígy a szótárak által nem említett GRÉTSY, A szóhasadás Bp., 1962. 186); MÉSZÖLY volt az egyetlen, aki e két szónak a vog. *jokt-*, *joxt-*, osztj. *jōγāt-*, *jōχāt-* igékkel való kapcsolatát hangtani fejtegetésekkel igyekezett valószínűsíteni (l. alább).

E szóegyeztetés BUDENZTÓL származik (MUSz. 156—7), de indokolással ő még nem szolgált. Ezt később MÉSZÖLY kísérelte meg, amikor a m. *rajt* és a *rokon* összetartozása mellett kardoskodott: úgy vélekedett, hogy a *iochtot-*, *ihatat-* (> mai m. *iktat*) *ch*, *h* hangja ugyanúgy az alapnyelvi **k* „gyöngye fokú” képviselője, mint a *rajt* *j*-je (MNY. VI, 442, vö. még MNY. XXIV, 308—9), bár arról ő sem szólt, a *jut*-nak milyen fokot kellene képviselnie, ha a *iochtot-*, *ihatat-* a gyöngye fokú. Persze ennek ma már nincs is jelentősége, hiszen tudjuk, hogy a *rajt* és a *rokon* nem tartozik össze (I. MSzFgrE. III, 523—4, 535—6), továbbá a fokváltakozás mint magyarázó elv rég aktualitását veszítette, így e két szópár nem szolgálhat hangtörténeti analógiaként a két szómagyarázat kölcsönös igazolására.

Végülis tehát hangtanilag még nem igazolták, hogy a **kt*-nek kettős (*t* és *kt*, R. *cht*) képviselete volna a magyarban. De vajon lehetséges-e? Aligha! Legyen elég utalnom COLLINDER urálsztikai kézikönyvére (CompGr. 83—5), amelyből egyértelműen kiviláglik, hogy az alapnyelvi **kt*-t a magyarban csak *t* képviseli, s nincsen olyan, még kétesen ősi örökségűnek minősíthető szavunk sem, amely ennek az ellenkezőjét tanúsítaná. Ezért az *iktat* nem tartható ugor kori szókincsünkbe, így — legalábbis egyelőre — ismeretlen eredetűnek kell minősítenünk.

E téves egyeztetés kapcsán érdemes szólni egynémely ugor és ősmagyar kori hangváltozásról is. Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a biztos, jó etimológiák tanúsága szerint az alapnyelvi orális zárhangok alkotta mássalhangzó-kapcsolatok *t* eleműek voltak: **kt*, **tk*, **pt*, s ezeknek a folytatója a magyarban azonos a **tt*-ével, pl.: 1. **kt*: *t a t*: *tatfa* ~ vog. AK. *toxt*. Szo. *toxt*, osztj. VVj. *töyät*, Kaz. *töxät* < U **tukt3* (MSzFgrE. III, 616—7) > Ug. **tskt3* > obi-ugor **tökät*. — *j u t* ~ vog. TJ. *jokt-*, Szo. *joxt-*, osztj. VVj. *jöyät-*, Kaz. *jöxät-* < Ug. **jukt3-* (MSzFgrE. II, 341—2) > obi-ugor **jök(ä)t-*. — *k é t* ~ vog. TJ. *kit*, Szo. *kät*, osztj. VVj. *kät*, Kaz. *kät* < FU (? U) **kakta*, **käktä* (MSzFgrE. II, 360—1) > Ug. **kškt3* ~ **kštt3* > obi-ugor **küt(3)* || 2. **t k*: *ú t* ~ vog. AK. *äket*, P. *ēket*, osztj. VVj. *γät*, Kaz. *q̄xät* < U **utka* (MSzFgrE. III, 565—7) > Ug. **skt3* > obi-ugor **jkte*, ? **ükt3*. — *k ö t* ~ vog. TJ. *kät-* < FU **kitke-* vagy **kütke-* (MSzFgrE. II, 377) > Ug. **kütkt3-* ~ **kütkt3-* > ósvog. **kät-*. — *t a t*: *tathal* ~ vog. TJ. *takt*: *taktiköl* > U **totke* (MSzFgrE. III, 617—8) > Ug. **tskt3* > ósvog. **tākät* ~ **tākät* || 3. **p t*: *h é t* ~ vog. TJ. *sät*, Szo. *sät*, osztj. V. *läwät*, Vj. *jäwät*, Kaz. *lapät* (MSzFgrE. II, 283—4) < obi-ugor **θäpät* < Ug. **θäpt3* < iráni, vö. av. *hapta*.

Mivel az obi-ugorban az uráli és a finnugor **tk* helyén a **kt* folytatóit találjuk, legalább az obi-ugor alapnyelv idején számolnunk kell a **tk* > **kt* metatézissel, de végbemehetett ez már az ugor együttélés idején is, hiszen a **tk* és a **kt* folytatója egyaránt *t* a magyarban, vagyis megegyezik a **tt* képviselőjével. Ebből arra következtethetünk, hogy a **kt* a korai ősmagyarban **tt*-vé asszimilálódott (I. PAPP I., Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 81); e folyamat akár már az ugor egység megszűnése előtt megindulhatott (vö. *köt*), de az obi-ugorban legtöbbször nem ment végbe maradéktalanul, illetve a **γ* az obi-ugor alapnyelvben, olykor pedig az ósvogulban is eltűnhetett, vö. vog. AK. Szo. *nēr* 'hab' ~ osztj. VVj. *nöyər*, Kaz. *nawər* 'ua.', vog. AK. *χowt*, AL. *kayt*, Szo. *χowt*, *χōwt* 'fenyő' ~ osztj. VVj. *kol*, Kaz. *χq̄a* 'ua.'

Két okból is indokoltnak látom, hogy számoljunk a **tk* > **kt* > **tt* (> m. *t*) változással: 1. A **tk* folytatójában nyomát sem találjuk a **k*-nak,

míg egyéb mássalhangzó-kapcsolatokban (pl. **lk*) igen. — 2. A **pt* >> *t* szintén csak *pt* > *tt* hasonlással értelmezhető.

A **tk* > **kt* metatézisnek, továbbá a **kt* > **tt*, **pt* > **tt* asszimilációnak az ősmagyar kor legelején kellett lezajlania. E feltevésém azon alapszik, hogy az őspéri-ősmagyar érintkezéseket megelőzően réshanggá kellett válniuk az intervokális orális zárhangoknak (**p* > **β*, **t* > **δ*, **k* > **γ*), s ennek nyomán egyszerűsödtek a gemináták (erről részletesebben l. HONTI: ALH. XXXIII.).

Az alapnyelvi **kt* mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavaink átvizsgálása során úgy találtam, hogy némelyikük az MSzFgrE.-től és a TESz.-től eltérő módon ítéendő meg:

A) *tetű* ~ vog. (eredeti lejegyzésben) TJ. *teχəm*, AK. *tà_oχəm*, FK. *tōā_χχəm*, P. *taχχəm*, Szo. *tākkum*, osztj. VVj. *tōytəm*, Kaz. *teutəm* (MSzFgrE. III, 631). Először is azt kell megjegyezni, hogy a MSzFgrE. a — tévesen egyszerűsített átírású — vog. FK. *tōā_χχəm*, P. *taχχəm*, Szo. *tākkəm* adatokkal azt a látszatot kelti, mintha a vogul nyelvjárásoknak legalább egy részében *χχ*, *kk* geminátával kellene számolnunk. Számtalan példával lehetne igazolni, hogy azon kétszótagú névszókban, amelyekben nyílt első szótag van, és a második szótag „mássalhangzó + *ə* + mássalhangzó” szerkezetű, a szóbelseji mássalhangzó — különösen a keleti és a nyugati nyelvjárásokban — az *ə* erős redukciójával egyidejűleg félhosszan realizálódik, aminek jelölése KANNISTÓ-nál nem teljesen következetes, pl. TJ. TCs. *βeləm*, AK. *βā_oləm*, FK. *βōləm*, P. *βā_lləm*, Szo. *βālum* 'velő' (= *wāləm*, *wōləm*, *waləm*, *wāləm*), TJ. *ēūr*, AK. *ā_oŷər*, FK. *āγγər*, P. *ayγr*, FL. *ā_orR* 'örvény' (= *āwər*, *ōγər*, *ayər*, *āγər*). A *tetű* vogul megfelelői fonematikusan tehát így írandók át: TJ. *tākəm*, AK. *tōχəm*, FK. *tōkəm*, P. *takəm*, Szo. *tākəm*. — A MSzFgrE. szerint a szócsalád magyar tagjának *-tű* eleme egy kései ugor **-ktəm* hangalakú képzőbokorból származik. Tegyük rögtön hozzá, hogy a vog. *kəm* és az osztj. *γtəm* is (a MSzFgrE. az osztják szónál tévedésből a másodlagos *w*-t emlegeti az eredetibb *γ* helyett), helytelen ugyanis a mai vogul képviselőt az ugor korra visszavetíteni és annak alapján e szócsaládban „**-k3* + **-m3*” képzőbokkal is számolni. A *t* a korai ősvogulban eshetett ki, amikor a toldalékolás során alkalmi hármas mássalhangzó-kapcsolat alakult ki: **tāktəm* ~ **tāktm-* > **tākm-*, s ez szilárdult meg alapalak (alanyeset) gyanánt is. Korántsem elszigetelt jelenségről van szó, ugyanis az ilyen szótagszerkezetű szavakban mássalhangzó utáni helyzetben rendszeresen hiányzik az obi-ugor alapnyelvi **t* és **č*, vö. még vog. Szo. *ənīp* 'anyós' ~ osztj. Trj. *ōntəp*, Kaz. *wəntəp* 'ua.', vog. TJ. *ānəw*, AK. *ōnəj*, P. *ōnə* 'erdei fenyő' ~ osztj. VVj. *əñčəγ*, Kaz. *wəñšə* 'ua.'. — A *tetű*-vel kapcsolatban még ezt olvashatjuk: „A szóbelseji **-j*-eltűnésére ismerünk ugyan példákat..., minthogy azonban a *-j*-nek egyik ugor nyelvben sincs nyoma, hiánya további vizsgálatra szorul” (MSzFgrE. III, 631). E megjegyzés látszatproblémára utal, hiszen a **jk* kapcsolatban a *j* mindhárom ugor nyelvben eltűnt, amit a m. *fiú* ~ vog. TJ. AK. P. *pūw*, Szo. *piγ* ~ osztj. VVj. *pāγ*, DN. Ko. Kaz. *pāχ* igazol. Ugyanezt a hangtani viszonyt tükrözi a vog. TJ. *kəjt-* 'szalad' ~ *kəktāl-* 'ua.', AK. *χajt-* ~ *χāχtəl-*, P. *kajt-* ~ *kaktāl-*, Szo. *χājt-*, *χājtta-* < **kijt-* ~ **kiktāl-* < **kij-t-* ~ **kij-ktāl-*. Ezek tehát egyértelműen megerősítik, hogy az ugor **tāktəm3* alapalak a finnugor alapnyelvei **tāje* és az ugor alapnyelvi **ktəm3* együtteséből **tājktəm3* fokon keresztül jöhetett létre, tehát a *j* hiánya ezen ugor kori derivátumban szabályosnak tekinthető.

B) A *mét*: *métháló*-t mindkét etimológiai szótárunk kételkedve kapcsolja

össze a vogul és osztják 'hálót kivet' jelentésű igékkel (MSzFgrE. II, 442—3, TESz. II, 908). Hangtanilag kifogástalan az egyeztetés, nehézséget csak az jelent, hogy a m. *mét* önálló jelentését nem ismerjük. A MSzFgrE. még azzal is gyengíti e szó ugor eredetére vonatkozó feltevését, hogy a N. *mêt* 'posvány, pocsolya' szóval is kapcsolatba hozhatónak véli. A TESz. jelentéstani nehézségekre utalva látja problematikusnak ezt a nézetet. Bizonyára igaza is van, már csak azért is, mert a pocsolya több okból is alkalmatlan arra, hogy halak élőhelye legyen, következésképpen a pocsolyában nincs mit halászni.

C) Az egymással kérdőjelesen egyeztetett m. *fekete* ~ osztj. VVj. Ko. *pëŷtə*, Kaz. *piti* szók ugor alapalakjául mindkét szótárunk vagylagosan **pškk3*, **pškta* formákat rekonstruál (MSzFgrE. I, 192, TESz. I, 867). Ha a m. (e) *te* és az osztj. *tə* csakugyan képzők, amint a szótárak állítják, akkor a *fek* ~ *pëŷ*-tövek előzményeként csak **pškk3* jöhet szóba, hiszen a **pškta* alapján m. *fet*-volna várható (a MSzFgrE. 2. értelmezése talán erre látszik utalni, de nem mondja ki egyértelműen, míg a TESz. nem említi, hogy *fet*-többől is kiindulhatnánk, mégis közli mindkét alapalakot). Az osztj. *tə* képző voltát illetően lehetnek kétségeink (vö. GERT SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin, 1967. 102, WOLFGANG STEINITZ – GERT SAUER, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin, 1966. 1135—6). Az mindenképpen feltűnő, hogy mind a magyar, mind az osztják szó tartalmaz egy *t* elemet, s ez aligha lehet véletlen. Továbbá a MSzFgrE. tévesen keres az osztj. *a*, *i* szóvégben elenyészett **j* képzőt, hiszen az ilyen mai osztják szóvégi megfelelések ősosztják szóvégi **a* ~ **ä*-re utalnak (l. HONTI: NyK. LXXXVIII, 107—8). E szók ugor előzménye tehát, ha a *t* elem képző: **pškk3-tt3*, ha pedig a *t*höz tartozik: **pškk3tt3*, vagyis legfeljebb morfológiai megformáltságukban különbözhetnek egymástól, hangalakilag megegyezik a két változat.

5. köszvény. — Eddig csak az osztjából és a permi nyelvekből kapcsoltak *köszvény* szavunkhoz megfelelőket (l. pl. MSzFgrE. II, 376—7). A Wogulische Volksdichtung c. kiadvány VII. köteteként megjelent szójegyzékben (MSFOu. 180: 159) az alábbi, a *köszvény* családjába kifogástalanul illő vogul adatok találhatók: AK. *küštəl*-, KK. *k_oistəl*- 'loslösen (z. B. den Fisch aus dem Netz)', abziehen (Birkenrinde)', KK. *k_oismät*:- *nok_o*. 'auffressen', KK. *k_oisəj*- 'essen, fressen (die Maus); 'schmelzen', ÉVag. *küšəp*:- *k_oän-k*. 'sich lösen (z. B. der Hund)', AL. *küšəp*:- *k_oän-k*. 'lähteä (höyhenet, kirves varresta)'. A három ugor nyelv egyaránt amellet szól, hogy e szó ugor alapnyelvi alakjában első szótági labiális magánhangzóval számolhatunk.

6. tűz (főnév). — A *tűz* ugor kori szavaink közé tartozik, biztos, jó megfelelői vannak az obi-ugorban: vog. TJ. *täwət*, AK. FK. *töwt*, P. *täwt*, AL. *tät* ~ osztj. VVj. *töŷət*, DN. Ko. *tüt*, Kaz. *tüt* (l. MSzFgrE. III, 648). Ugor alapalakként a szótár vagylagosan **täwt3*, **täŋt3* formákat közöl. Az *ŋt*-t tartalmazó aligha fogadható el, hiszen a magyarban ennek *ŋt* > *nt* változáson keresztül *d*-vé kellett volna válnia, vö. m. *oldal* ~ vog. TJ. *əntəl*, AK. *oŋtəl*, P. *oŋtəl*, Szo. *əntil* ~ osztj. VVj. *əŋtj*, DN. *əŋtə*, Kaz. *əŋti* < Ug. **oŋt3(-l3)* (MSzFgrE. III, 498). A *félhő* ~ *félleg* kapcsán (3.) szoltam arról, hogy az uráli és finnugor alapnyelvi szóbelseji **β*-nek az ugorban **γ*-vé kellett válnia, tehát a *tűz* előzményében sem lehetett *β*, hanem csak *γ*, de feltehetőleg nem **γt* hangkapcsolatban, hiszen csak az intervokális **t*-nek *z* a folytatója a magyarban. Az első szótági magánhangzót illetően a szótár szerzői feltehetőleg az ősvog. **ä* miatt

vokáltak ugor alapnyelvi *ä-re. E szó obi-ugor alapnyelvi hangalakja azonban *tōγt lehetett (l. HONTI, Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bp., 1982. 188), emiatt inkább labiális és nem alsó nyelvállású ugor kori magánhangzót rekonstruálok. Noha tisztában vagyok azzal, hogy az ugor hangtörténeti kérdéseknek még a zöme tisztázatlan, mégis megkockáztatom a tűz ugor alapnyelvi első szótagi magánhangzóját is kikövetkeztetni: *tūγt3. A *γ-nek az ősmagyarban történt kiesését követően a két egymás utáni magánhangzó egy hosszú vokálisban olvadt össze (vö. ács, ól stb.).

Hasonló megfontolásokból tēgēz szavunk ugor alapalakjában is *tēγt3 hangsorral számolok *tāη(š)t8 (MSzFgrE. III, 624) helyett.

HONTI LÁSZLÓ

A birtokos személyjelezés néhány rendszertani összefüggése a kései ómagyar korban*

1. Mindazok, akik a birtokos személyjelezés kérdéskörét kutatják, jól ismerik, s nem egyszer meg is fogalmazták e téma sajátos vonzását, a sokféle kiindulópont vagy sokféle értelmezés lehetőségét s ugyanakkor az átfogó megoldás megtalálásának összes nehézségét. Az alábbiakban magam sem vállalkozom többre, mint bizonyos — elsősorban szinkrón jellegű — összefüggések megközelítésére, tudván azt, hogy a kérdések fölvetésétől a világos magyarázatig igen küzdelmes s korántsem nyílegyenes út vezet.

A cím „rendszertani összefüggések”-re utal. Ezt a szempontot a birtokos személyjelezésről szólva voltaképpen megkerülni sem lehetne. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a két szám és a három személy együttese az igeragozási paradigmákhoz hasonló, hat elemből álló részrendszereket hoz létre a birtokos számának és személyének megfelelően, s hogy ezek a részrendszerek — mintegy megkettőződve — maguk is két párhuzamos sorba rendeződnek aszerint, hogy egyes vagy többes számú birtokra utalnak-e, nyilvánvaló, hogy a birtokos személyjelezés nyelvünk legszorosabban strukturált részrendszerei közé tartozik. Vele kapcsolatban számolni kell először is egy-egy hatos sor elemeinek paradigmaszerű viselkedésével; másodszor a két hatos sor igen szoros kölcsönhatásával (azon belül is az azonos helyzetű elemek erős rendszerkapcsolatával); távolabbról mindazoknak a részrendszereknek a meglétével, melyek közös eredetük révén hasonló felépítést mutatnak: így a tárgyas igeragozással (*várom, várod, várja* stb.), a főnévi igenév személyragozásával (*várnom, várnod, várnia* stb.), a melléknévi igenév sajátos paradigmájával s különösen az ómagyar kori *kínzotta* : *kínzatja* típusú kettősségekkel; s végül, de korántsem utolsósorban, a legváltozatosabb névmási alaksorokkal (*velem, veled, vele* stb., *enyém, tiéd, övé* stb.), melyek egyike-másika még a birtoktöbbségitő jelt is fölmutatja.

A rendszerszerűségnek mint meghatározó jegynek a szem előtt tartása történeti szempontból kettős követelményt jelent. Egyrészt — bármely korszak nyelvállapotát vizsgálva — célul kell kitűzni jellegzetes paradigmák összeállítását (akár egy emlékről, akár egy nyelvjárásról, akár egy korszak nyelvi átlagáról van szó), másrészt — diakrón megközelítésben — a rendszer-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. február 21-i ülésén.

kapcsolatokkal mint változást előidéző lényeges mozzanatokkal a nyelvtörténet minden szakaszában számolni kell. Magam elsősorban az előbbi feladatra: a szinkrón leírásra vállalkozom; fejlődéstörténeti — még tovább menve: keletkezéstörténeti — kérdéseket csak olyan mértékben feszegetek, amennyire ezt anyagom lehetővé teszi. Meggyőződésem azonban, hogy széles körű, a nyelvtörténet több korszakára kiterjedő szinkrón vizsgálatok fogják a birtokos személyjelezés ma még nyitott fejlődéstörténeti kérdéseit is megoldani.

2. Forrásaim a következők voltak: a JókK. teljes anyaga; a BécsiK. teljes anyaga KÁROLY SÁNDORNak „A Bécsi Kódex nyelvtana” (Bp., 1965.) című feldolgozása alapján; a készülő történeti grammatikában „törzsanyag”-nak nevezett (23 kódexrészletből és több kisebb világi emlékből álló) minta; s végül különféle forrásokból (elsősorban missziliszekből és szójegyzékekből) gyűjtött kiegészítő anyag. Statisztikai adatokat elsősorban a két nagy terjedelmű kódexre támaszkodva közlök. A törzsanyag más szempontból jelentett kiváló forrást: a maga mozaikszerű jellegével a korszak nyelvi átlagáról adott képet.

Szóljunk először néhány szót erről a nyelvi átlagról! A kései ómagyar kor birtokos személyjelezési rendszerének egyik legfeltűnőbb sajátossága, hogy benne a nyelvjárási megoszlás viszonylag csekély. A szembeszökő jelenségek igen röviden összefoglalhatók: az egyes szám 3. sz.-ben már megjelenik a nyelvjárási kötöttséget is mutató *i*-zés; a többes szám 1. sz.-ben az *-onk/-önk* fővariáns mellett bizonyos forrásokban már megvan, sőt terjed az *-unk/-ünk*; ennél jóval ritkább, de már adatolható a többes szám 3. sz. *-uk/-ük* változata is (e két utóbbira nézve l. D. BARTHA KATALIN: NytudÉrt. 42. sz. 80—9). A többes számú birtokra utaló paradigmában igazán feltűnő nyelvjárási megoszlást eddig egyáltalán nem találtam. Váltakozás, ingadozás persze van, de a legkülönbözőbb forrásokban lényegében hasonló módon: ez is arra vall, hogy figyelmünket elsősorban a belső nyelvi okokra kell fordítanunk.

Lássunk tehát először néhány olyan paradigmát, mely a korszak nyelvi átlagát érzékelteti!

<i>lábam</i>	<i>barátom</i>	<i>kezem</i>	<i>mívelkedetem</i>
<i>lábad</i>	<i>barátod</i>	<i>kezed</i>	<i>mívelkedeted</i>
<i>lába</i>	<i>barátja</i>	<i>keze</i>	<i>mívelkedeti</i>
<i>lábonk</i>	<i>barátonk</i>	<i>kezönk</i>	<i>mívelkedetönk</i>
<i>látatok</i>	<i>barát(o)tok</i>	<i>kezetek</i>	<i>mívelkedet(e)tek</i>
<i>lábok</i>	<i>barátjok</i>	<i>kezők</i>	<i>mívelkedetek</i>
<i>lábaim</i>	<i>barátim</i>	<i>kezeim</i>	<i>mívelkedetim</i>
<i>lábaid</i>	<i>barátid</i>	<i>kezeid</i>	<i>mívelkedetid</i>
<i>lábai</i>	<i>baráti</i>	<i>kezei</i>	<i>mívelkedeti</i>
<i>lábaink</i>	<i>barátink</i>	<i>kezeink</i>	<i>mívelkedetink</i>
<i>lábaitok</i>	<i>barátitok</i>	<i>kezeitek</i>	<i>mívelkedetitek</i>

Választásom a legegyszerűbb típusra: a mássalhangzós tövekére esett, egyrészt azért, mert ez a leggyakoribb, másrészt pedig azért, mert a benne rejlő problémákör rendkívül sokrétű. Csak utalok a *lába* : *barátja*, *keze* : *mívelkedeti* típusú kettősségekre; a *barátja* : *barátjok* összefüggésre; a *barátja* : *baráti*, ugyanakkor *karja* : *karjai* párokra; a többes szám 3. sz. jelének

az általános *-k* többesjellel való kapcsolatára s nemegyszer egybeesésére; a vele alkotott szóalak kettős funkciójára (*lábok*: 'lábuk' és 'lábaik') s ezzel összefüggésben a legutolsó sor: a *lábaik* típus hiányára, illetőleg korszakunkban még kivételesen ritka voltára (vö. mégis: 1524: *germekýkwel* (MNY. XIII, 122); SzékK. 18: *čelekedetyket*; stb.).

3. A továbbiakban egyetlen kérdéskört szeretnék behatóbban elemezni, s ez a birtoktöbbséítő jel főbb alternánsainak egymáshoz való viszonya; az *-i*: *-ai/-ei* váltakozás nyelvi háttere. Funkcionális szempontból ez azért érdekel különös figyelmet, mert a palatalis sor egyes szám 3. sz.-ben a zavaró homonimiának egészen feltűnő esete jelenik meg: az egy birtokra és a több birtokra utaló alak egybeesik, méghozzá nem is csak egyes szavakban, alkalmoszerűen, hanem az *-et* képzős szavak teljes kategóriájában, eléggé következetesen. Ennek érzékeltetésére egy rövid példasort idéznék: KulcsK. 35: „vrnak *ytelety* byzonyok : *iudicia* Domini vera”: az egyeztetés világosan jelzi a többes számot; TelK. 17: „mert mendenestvl fogua ittenec *iteleti* feneketlen : *iudicia* dei abyssus multa”: egyes számú birtokszónak látszik, de az inkongruencia esetét sem zárhatjuk ki (vö. RÁCZ ENDRE, „*Fáj a lábaim*”: Hagyományápolás és megújulás. Debrecen, 1982. 141–61), különösen, mert a latin megfelelő is többes számú; PéldK. 78: „az halálnak *yteletyt* rettegewm : *Iudicium* mortis horrens”: a magyar mondatban grammatikai támpontunk nincs az ambivalencia feloldására, értelemszerűen azonban egyes számú birtokszóra gondolhatunk, s ezt a latin is megerősíti. Végül vannak olyan adatok, melyekben a kétértelműség tökéletes: KulcsK. 260: „es el feledék w *mywelkedetyth* : oblii sunt *operum* eius”; 268: „es hyrdethneyek w *mywelkedetyth* vygasagba : et adnuntient *opera* eius in exsultatione”: itt már csak a latin eredeti alapján fejthető meg, mikor egyes számú, mikor többes számú a szóalak.

A funkcionális zavar forrása tehát az *-i* morféma kétértékűsége, s ez a helyzet azért is különleges, mert némi párhuzamot mutat azzal az ősmagyar kor végi állapottal, melyet — a birtoktöbbséítő *-i* eredetét magyarázva — minden elmélet feltesz: eszerint a *kezi* alaknak egyaránt lehetett 'keze' és 'kezei' jelentése.¹ Korszakunk a maga bő nyelvi anyagával szinte kínálja a lehetőséget arra, hogy megvizsgáljuk: törekedett-e a nyelv a különbség érzékeltetésére; kialakult-e a kritikus ponton alaki és funkcionális megoszlás, s ha igen, milyen eszközökkel.

Ezzel kapcsolatban — úgy gondolom — három kérdésre kell választ keresni.

a) Ha az *-ai/-ei* egyértelműen utal a birtok többségére, s ha az egyértelműségre éppen az egyes szám 3. sz.-ben van szükség: gyakoribb-e ott az *-ai/-ei*, mint a paradigma többi elemében?

b) Van-e eltérés a palatalis és a velaris sorok viselkedése között? (Gyakoribb-e az *-ei*, mint az *-ai*?)

¹ Magának a birtoktöbbséítő *-i*-nek az eredete máig vitatott kérdés. Mivel jelenlegi témánk közvetlenül nem kapcsolódik hozzá, csak utalunk arra, hogy az egyik fel fogás szerint alapnyelvi **-i* többesjeltől származik (vö.: BUDENZ, Ugal. 311–4; SZINNYEI: NYr. XVII, 241–9, NYH. 7 106–7; HAJDÚ, BevUr. 67–8, 129–30, UrNyAl. 145–6; stb.), a másik szerint a magyar nyelv külön életében alakult ki, s az egyes szám 3. sz. *-e ~ -i* birtokos személyjelére vezethető vissza (vö.: MELICH: MNY. XIV, 230–52; MÉSZÖLY, HBSaj. 8–13; BÁRCZI, TA. 189–90, HB. 24–7, 110; stb.). A vitáról l. még: VÉGH J. MIHÁLY: NéprNytud. XV–XVI, 135–9; BENKŐ, ÁrpSzöv. 154–6.

c) A szótó felől közelítve megragadhatók-e az *-ai/-ei* használatának szabályai? Ha igen: milyen természetűek? Az elvileg számba vehető sokféle ok közül (hangtani, tótani, egyéb morfológiai, lexikai, etimológiai stb. okok) melyek játszhattak igazán meghatározó szerepet?

Az első kérdésre korszakunk anyaga határozott választ ad. Semmi nem vall olyan megoszlásra, mely szerint az egyes szám 3. sz.-ben (ahol ezt funkcionális tényezők indokolnák) gyakoribb volna az *-ai/-ei*, mint másutt. Éppen az ellenkezője a jellemző: akár az *-i*, akár az *-ai/-ei* jelenik meg egy szóalakban, az többnyire végigvonul az egész paradigmán. Példák tucatján lehetne igazolni e sorok következetességét: egyfelől (a legkülönbözőbb forrásokban) pusztán *-i*: KeszthK. 23: *ayakymnak*; KulcsK. 25: *ayakynak*; KazK. 80: *ayakyt*; SermDom. II, 304: *germekym*; ? 1511: *giemekiduel* (RMNy. II/2, 10); 1504: *giyermeiknek* (Száz. VI, 478); 1524: *germekykwel* (MNy. XIII, 122); másfelől *-ai/-ei*: FestK. 369: *laabaymnak*; CzechK. 72: *labaydat*; SermDom. II, 707: *labai*; BécsiK. 41: *tvlabaitoc*; SermDom. II, 279: *zemeim*; KulcsK. 25: *zemeyd*; SzékK. 160: *zemey*; stb. Ez az egység természetesen nem abszolút érvényű: számolni kell egyfelől bizonyos ingadozásokkal, akár egy emléken belül is (SermDom. II, 250: *madari*: 704: *madaraïm*; ÉrsK. 31: *thagy*: *thaghayth*; KulcsK. 59–60: *ellenfegymerth*: 7: *ellenfegeymerth*; stb.), másfelől pedig azzal, hogy a különböző források némileg különböző képet mutatnak. A tendencia érvényét azonban ez lényegében nem vonja kétségbe: a JókK.-ben például 8 *szemei* és 2 *szemi* alak van, a BécsiK.-ben csak 17 *szemei*: a tanulság mindenképpen az, hogy a *szemei* a fővariáns. — Annak a ténynek, hogy az egyes szám 3. sz. ugyanúgy viselkedik, mint a többi, fontos következménye van a leírás számára: az a tagolási mód, mely az *-ai/-ei* elemben az *-i* alternánsát látja, s melynek elméleti jogosultságát a mai magyar nyelvre nézve RÁCZ ENDRE átfogó tanulmánya igazolta (A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere: SzófAlTan. 135–49), ezek szerint a kései ómagyar korra is érvényes, sőt, amennyire hézagos ismereteink korai ómagyar paradigmák rekonstrukcióját is lehetővé teszik (vö. HB. *feleym*, *unutteï*), már az előző korszakra vagy korszakokra is.

Második kérdésünk a palatalis és a velaris alakok viszonyára: az *-ai* és az *-ei* megterheltségének esetleges különbségére vonatkozott. Legcélszerűbb itt statisztikai adatokat hívni segítségül. Forrásként a JókK. és a BécsiK. teljes anyaga szolgált; azon belül csak az egyes szám 3. sz.-t s csak a mássalhangzós tövekhez kapcsolódó birtoktöbbsítő jelt vizsgáltam, hiszen rendszeres váltakozás csak itt lehetséges. Az ismétlődő szóalakokat a statisztikában egy egységként kezeltem.

Az eredményt az alábbi táblázat mutatja be:

	<i>-i</i>		<i>-ai/-ei</i>	
	velaris tő után	palatalis tő után	<i>-ai</i>	<i>-ei</i>
JókK.	84%	82%	16%	18%
BécsiK.	82%	87%	18%	13%

A tanulságok némileg meglepőek. A legfontosabb minden bizonnyal az, hogy első kódexeinkben az *-i* a fővariáns; hozzá képest mind az *-ai*, mind az *-ei* aránya mindkét kódexünkben 20% alatt marad. Ami a kettő közötti esetleges különbséget illeti: olyan határozott tendencia, mely szerint az *-ei* (funkcionális okokból) gyakoribb volna, mint az *-ai*, adatainkból nem olvasható ki. A JókK. még igazolhatná eredeti föltevésünket, a BécsiK.-ből azonban éppen ellentétes következtetést lehetne levonni. Helyesebb tehát beérni a negatív tanulssággal. — Részleteiben persze érdekes a kép, különösen, ha a két kódex egyes számú birtokra utaló palatalis morfémaát is bevonjuk a vizsgálatba. A JókK.-ben ez utóbbi funkcióban is gyakori az *-i* (különösen *-et* képző után), fennáll tehát a zavar az egyes és a többes számú birtok megkülönböztetése terén: 110: „czak zent leleknek *myuelke* | *detj* myat vezetettnek : sola Spiritus sancti *operatione* ducentur” : 117: alazatofflag | nak . . . *miuelkedetyt* czele | lekedny [!]: humilitatis *opera* exercire”; a BécsiK.-ben jobb a helyzet, mert a kétféle funkciót többnyire *-e* : *-i* alakpár állítja szembe egymással: 280: „èluèztettèknèc *nènzète* : *gens* perditorum” : 285: „Izlm varofanac . . . *nèzèti* : *gentes* civitatis Ierusalem”. Az *-ei*-nek viszont éppen a rendszer kritikus pontján egyik kódexben sincs megkülönböztető szerepe!

Rátérnék ezek után a harmadik kérdéskörre: arra, hogy a szótő felől közelítve fölfedezhető-e valamilyen szabályosság az *-i* : *-ai/-ei* ingadozás hátterében. A sokféle szempont közül a szóhosszúság, közelebbről a szótagszám vizsgálata bizonyult a legtermékenyebbnek. A statisztikai elemzést ugyanazon az anyagon végeztem el, mint az előző esetben. A tő szótagszámának megítélésekor a tényleges szóalakban realizálódott formát vettem alapul, tehát a *gyetrelmi*-ben kétszótagú tővel, a *tornyí*, *álmai*, *kezei* típusúakban viszont egyszótagúval számoltam. Az eredmény a következő volt:

JókK. (72 szóalak):

	<i>-i</i>		<i>-ai/-ei</i>	
	velaris tő után	palatalis tő után	<i>-ai</i>	<i>-ei</i>
egyszótagú tő után:	13	10	5	5
kétszótagú tő után:	10	12	1	1
háromszótagú tő után:	8	2	—	—
négyszótagú tő után:	—	2	—	—
ötszótagú tő után:	1	2	—	—
összesen:	32	28	6	6
	60 <i>-i</i>		12 <i>-ai/-ei</i>	

BécsiK. (220 szóalak):

	-i		-ai/-ei	
	velaris tő után	palatalis tő után	-ai	-ei
egyszótagú tő után:	17	27	18	14
kétszótagú tő után:	41	45	1	1
háromszótagú tő után:	21	17	—	—
négyzótagú tő után:	9	7	—	—
ötszótagú tő után:	—	2	—	—
összesen:	88	98	19	15
	186 -i		34 -ai/-ei	

Vizsgáljuk meg tüzetesebben a számarányokat! A JókK.-ben összesen 12 szóalak töve vonzza az -ai/-ei morfémaváltozatot; a 12-ből 10 egyszótagú. Ezek a következők: JókK. 146: *fogaj*, 126: *labay*, *garay*, 103: *vijaj*, 126: *val-laj*, 149: *fyleynek*, 159: *kezejt*, 142: *kewnejuel*: *lacrimis*, 121: *zemey*, 34: *terdejuel*. Két esetben járul kétszótagú tőhöz az -ai/-ei: 158: *halottaybalol*, 60: *kewteleijt*. Ezekkel szemben nagy többségben vannak az -i-s alakok, még az egyszótagú tövek mellett is: 8: *yauit*, 67: *sebij* stb., a kétszótagúak mellett még inkább: 156: *rokony*, 126: *bezedijt* stb., a három-ötszótagú tövek esetében pedig ezek már kizárólagosak: 133: *tanojtuaniij*, 91: *fejedelmiij*, 50: *genvedett* | *effegijt*, 44: *czudalatoffagyert* stb.

A BécsiK. e tekintetben nagyon hasonló képet mutat. (Egyetlen lényeges különbség: az -ai aránya még magasabb.) Az -ai/-ei-t tartalmazó 34 szóalakból 32-nek a töve egyszótagú: BécsiK. 17: *vtajt*, 200: *agay*, 13: *végèyt*, 247: *kouèit* stb. A két kivétel itt is kétszótagú: 233: *eghazait*, 87: *otozuéneiezt*. — Apró, de jellemző adalék a BécsiK. két javítása: 155: *bèzed[e]it*, 317: *innep[e]it*. Amikor a másoló észrevette, hogy többes számú birtokról van szó, nem a már leírt *e* mellé, hanem fölé írta az *i*-t, világos jeleként annak, hogy a kódex nyelvi rendszerében a *beszédi*, s nem a *beszédei* alak tekinthető szabályosnak. A FestK.-ben (370: *wegeijtth*) ennek éppen az ellenkezőjét látjuk: az *y* előtti *e* utólagos betoldás, s az -ei változat fölényét igazolja, egyszótagú tő mellett korántsem meglepő módon. Elemzésünk legfontosabb tanulsága tehát ez: a kései ómagyar korban a birtoktöbbséítő jel -ai/-ei változata elsősorban egyszótagú tövekhez kapcsolódik.

Fölmerülhet ezek után egy kérdés. Vajon az így kirajzolódó kép nem kivételes, egyedi jellegzetessége-e legkorábbi kódexeinknek? Többi emlékünknem mutat-e ehhez képest lényeges eltérést? Részletes vizsgálatot még nem végeztem, átnéztem azonban a törzsanyagot és a szakirodalomnak az -ai/-ei elterjedtségére vonatkozó példatárait, illetőleg megjegyzéseit (vö.: SZINNYEI: Nyr. XVII, 241—2; BÁRCZI: MNy. L, 295; KÁROLY: NytudÉrt. 46. sz. 54—5;

VÉGH: NéprNytud. XV—XVI, 138; BENKŐ, ÁrpSzöv. 156). Az előbbi tanúsága megerősítette az eddig mondottakat: az *-ai/-ei*-t vonzó mintegy 30 szóalakból kétszótagú töve csak kettőnek volt: MünchK. 86va: *halottaiból*; KulesK. 268: *yrghalmay*; a kivételek rövid sorát egy háromszótagú tő zárta: FestK. 392: *feteeth | feegey*. Ami a szakirodalmat illeti: a példák alapján az *-ai/-ei* „gyakoriságát”-t inkább olyan értelemben lehet gyakoriságnak tartani, hogy ugyanazok a szóalakok (*kezei, szemei* stb.) sűrűn ismétlődnek; maguknak a szóalakoknak a köre azonban meglehetősen korlátozott. Természetesen nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy egyes emlékekben e morféma változat jóval elterjedtebb; az is föltehető, hogy a kései ómagyar kor folyamán fokozatosan terjeszkedett — mindezt azonban konkrét vizsgálatoknak kell bizonyítania.

4. Hátra van a kérdés fejlődéstörténeti vonatkozásainak számbavétele. Ezek közül a következőt állítanám a középpontba: hogyan magyarázható a birtoktöbbsítő jel *-ai/-ei* változatának megjelenése? A szakirodalom ismeretében a kérdést így is megfogalmazhatjuk: vajon az egyes számú és a többes számú birtok megkülönböztetésének igénye teremtette-e meg az *-ai/-ei* változatot?

Kiindulópontként — úgy gondolom — két dolog nem lehet kétséges. Az egyik az, hogy az *-i* fejlődéstörténetileg korábbi, mint az *-ai/-ei*. A másik pedig az, hogy a birtok számának pontos jelölésére való törekvés a nyelvtörténeti fejlődés folyamán egyre erősebbé válhatott: a kései ómagyar korban minden bizonnyal határozottabb volt, mint az ősmagyarban.

Ha ennek fényében vizsgáljuk meg anyagunkat, számos nyugtalanító mozzanatot fedezhetünk fel.

Egyrészt: korszakunkban többféle eszköz is rendelkezésre állt az egyes és a többes számú birtok megkülönböztetésére; a palatalisok körében egyfelől az *-e* : *-ei* (*keze* : *kezei*), másfelől az *-e* : *-i* (*ítélete* : *itéleti*), s végül — elvileg — az *-i* : *-ei* szembenállás is. Ennek ellenére az eltérő funkciójú alakok egybeesése feltűnően gyakori; egyes esetekben a nyelv mintha a megtevő lehetőségeikkel sem élne. Ennek okát részletkutatásoknak kellene feltárnia; valószínű, hogy a szálak egy része a sok szempontból rejtélyes *-at/-et* képző felé vezetne (vö.: KÁROLY: NytudÉrt. 46. sz. 41—56; BENKŐ, ÁrpSzöv. 142—9); egy azonban bizonyos: korszakunkban nem számolhatunk általánosabb érvényű *-ai/-ei* birtoktöbbsítő jellel.

Fordítsuk most figyelmünket azokra a szóalakokra, amelyek mellett viszont az *-ai/-ei* tekinthető jellegzetes változatnak. KÁROLY SÁNDOR (NytudÉrt. 46. sz. 55) fedezett fel ezzel kapcsolatban egy meglepő összefüggést: „az *-ai*, *-ei* jeles szavak között aránylag feltűnően sok a testrésznév: *kezei, szemei, fülei, lábai, karjai* stb.” Ha már most arra gondolunk, hogy ezek mind páros testrészek nevei, s ezeket máig leginkább egyes számban használjuk, s hogy például a *szeme* és a *szemei* közötti pontos különbségtevésre a valóságos beszédhelyzetekben milyen ritkán van szükség, szinte érthetetlen, hogy az *-ai/-ei* éppen ott jelenik meg a legkövetkezetesebben, ahol ezt funkcionális szempontok a legkevésbé indokolják. (Tudom persze, hogy nemcsak testrésznevekhez járult régen az *-ai/-ei*; a fönti elemzésből éppen az rajzolódott ki, hogy a tő egyszótagúsága a döntő mozzanat; a két szempont azonban erősen érintkezik: a JókK. 10 egyszótagú szavából például 9 testrésznév volt, a BécsiK.-ben 32-ből „csak” 12; az pedig mindenképpen kétségtelen, hogy éppen a birtokos személy-

jelekkel kapcsolatban a testrésznevek — a rokonságnevekkel együtt — kulcsfontosságú szemantikai csoportot alkotnak.)

Úgy gondolom, az *-ai/-ei* megjelenésének okait kutatva érdemes magyarázati elvként felhasználni azt az összefüggést, hogy a kései ómagyar korban e változat elsősorban egyszótagú tövekhez kapcsolódik. Az adatok tanúsága alapján jó alapunk van annak föltevésére, hogy a kialakulás tekintetében is e csoportnak volt meghatározó szerepe. Márpedig ez — első adatainkból vizsgálva — (vö. HB. *feleym*, *szentii*, *unutte*) — minden bizonnyal az ómagyar kor nyelvi eseményei közé tartozott.

Milyen tényezők kedvezhettek ebben a korban annak, hogy az *-i* helyébe az *-ai/-ei* lépjen?

Az első egy funkcionális mozzanat. Jól ismert tény, hogy az ómagyar kor végén, az ómagyar kor elején még éltek a tövéghangzók; különösen soká megmaradtak éppen az egyszótagú tövek végén. (A TA.-ben a lekopás 2 : 1 arányban már bekövetkezett, egytagúak esetén azonban ez az arány 13 : 15.) Ez tehát azt jelenti, hogy esetleg évszázadokon át egymás mellett élhetett egy **kezi* ~ **kezi* típusú puszta tő és egy **kezi* ~ **kezi* típusú birtokos személyjeles, a birtok többségére (vagy arra is) utaló forma. Ez pedig funkcionális szempontból éles kettősség, melyet az *-i* hosszúságában megmutatkozó esetleges, s mindenképpen igen csekély eltérés semmiképpen nem állíthatott igazán szembe egymással. A zavaró homonymia esete tehát fennállt, de véleményem szerint első helyen nem az egyes számú és a többes számú birtokra utaló formák között, hanem a jellel ellátott és a jel nélküli alak között. Ennek feloldására születhettek a *kezei* féle alakulatok, mégpedig azon a módon, melyet BÁRCZI GÉZA (vö. MNy. LXXI, 129—31, HB. 26, 37, 120—3) „újraalkotás”-nak, „újratereztetés”-nek nevezett, s melynek lényege, hogy egy diftongikus eredetű magánhangzó — funkcionális okokkal összefüggésben — ismét a teljes tőhöz kapcsolódik.

Több más tényező is szerepet játszhatott még. Ugyancsak KÁROLY (i. h.) vetette fel annak a lehetőségét, hogy a rendkívül gyakori *fiai* szóalak kiindulópontja lehetett az *-ai/-ei* terjedésének. Kétségtelennek látszik, hogy e szó — hangtani és morfológiai felépítése révén — korai időktől kezdve az *-ai*-t vonzotta, vö.: JóKK. 114: *fyaym*; NádK. 320: *fiaid*; SermDom. I, 251: *fiaij*; SzékK. 7: *fyaynk*; JóKK. 140: *fyajtoknak*; BécsiK. 174: *fiaiktól*.

Nem hagyható figyelmen kívül egy sajátos tótípus sem: az *apró* : *apraja*, *mező* : *mezeje*-féle szavakban (hangtörténeti okokból) eleve számolhatunk az effajta alakulatok megjelenésével: BécsiK. 54: *aitaiban*, 167: *zülèy*; FestK. 170: *emleydeth*; ÉrsK. 28: *weley*; stb. Az *a*, *e* itt nem tövéghangzó, hanem a tő etimológikus magánhangzója: az *-ai/-ei* morfémaaváltozat terjedését azonban így is előmozdíthatta.

Végezetül a szóhosszúság, szórítmus kérdéskörét is be kell vonni vizsgálatunkba. A tövégi magánhangzók lekopása után az egyszótagú szavak pótlónyúlással „testesítették” hangalakjukat: erre gondolva nem zárható ki, hogy ugyanezek az elemek — rövidegüknél fogva — szinte vonzották a hosszabb morfémaaváltozatokat. Az effajta ritmikai tényezők működését persze nehéz tetten érni, a mi esetünkben mégis van egy igen komoly érv: az tudniillik, hogy a három-öt szótagú tövek a kései ómagyar korban valósággal taszítják az *-ai/-ei*-t; a funkcionális zavar ellenére is ragaszkodnak az *-i*-hez. Ennek tanulságát megfordítva az egyszótagú tövek és az *-ai/-ei* rendkívül szoros kapcsolata szinte természetesnek látszik.

Témánk sok irányba vezet még; az -i : -ai/-ei váltakozás a magyar verselés szempontjából is megérdemelné a vizsgálatot. Ez azonban már nem ennek az előadásnak a feladata.

KOROMPAY KLÁRA

Nyelvjárási monográfiák — kételyek és remények

1. A magyar dialektológiának változatlanul neuralgikus pontja a monográfiák ügye. CSÚRY vélekedése éppen ezért ma sem időszerűtlen: „A magyar népnyelvbúvárlatnak is el kell jutnia végre módszerében és célkitűzéseiben a népnyelv monográfia-szerű feldolgozásának fokához” (MNny. I, 4). Múltbéli mulasztások és jelenlegi hiányok egyként okai ennek az állapotnak. A mai nyelvjárások leíró monográfiáira gondolva a mondottakat akkor sem tarthatjuk túlzónak, ha ismerjük s el is ismerjük mindazt, ami e téren történt (l.: BENKŐ: Dialektológiai szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN. VEAB Értesítő 1982/2: 10 kk., a továbbiakban: DialSzimp.; l. uitt a hozzászólásokat; IMRE: MNy. LXXIX, 408). Utalásszerűen három körülményt jelzek. Egyrészt: nyelvjárásaink régóta s oly gyakran emlegetett visszaszorulása a mi időnkben vitathatatlanul fölgyorsult (IMRE: I. OK. XXX, 151; BENKŐ: DialSzimp. 16), s bár valóban elhamarkodott túlzás volna legutolsó óráról, gyors eltűnésükről beszélni (vö.: KÁLMÁN: DialSzimp. 31; SEBESTYÉN: Nyr. CV, 323; SZABÓ GÉZA: A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1984: 50, 52—4), minden kétséget kizáróan nagyon sürgős feladat a nyelvjárások leírása, s ez monográfiák nélkül nem képzelhető el. Ha várunk az anyaggyűjtéssel, késlekedésünknek enyhén fogalmazva is súlyos következményei lesznek. Mindazt a valóban nagybecsű, nyelvtörténeti szempontból is nagy fontosságú nyelvjárási anyagot, amelyet ma és holnap felgyűjthetünk, holnapután már csak nyomokban lelhetjük meg. Másrészt: nyelvjárási leírásainknak tükrözniük kell azt, hogy a szinkrón nyelvéírás mind szemléletében, mind módszerében előbbre lépett, s hogy egyre fontosabb szerep vár a nyelvészociológiai szempontokra (BENKŐ: DialSzimp. 16, 18; benyomásaim szerint nyelvjárástani írásaink inkább csak az utóbbiról szólnak). Harmadrészt: a sajátosan nyelvjárási, tehát csak vagy elsősorban a nyelvjárások leírásában jelentkező feladatokat úgy kell megoldanunk, hogy a nyelvjárási leírások informatívak legyenek, hogy bennük az anyag- és a szabályközlés valamiféle egyensúlyban legyen. Ide tartozik voltaképpen az anyaggyűjtés kérdése is. Erről itt most annyit, hogy egy-egy monográfia készítőjének már az anyag gyűjtésekor tudnia kell, mit akar, mi a célja, ez ugyanis több tekintetben meghatározza a gyűjtés mikéntjét. Ahogy haladunk az alacsonyabb nyelvi szintektől a magasabbak felé, úgy válik egyre inkább illuzórikussá az a felfogás, hogy előbb gyűjtünk több-kevesebb anyagot, szöveget, aztán annak alapján elkészítjük ennek vagy annak a szintnek a leírását. Különösen akkor, ha a nyelv rendszerszerűségét nemcsak deklaráljuk, hanem komolyan is vesszük, s ha jelentőségüknek megfelelő szerepet juttatunk a nyelvészociológiai szempontoknak.

Ilyen körülmények között mindenki, akinek számára nyelvjárásaink kutatásának ügye nem közömbös, örömmel vesz tudomást mindarról, ami a nyelvjárások gyűjtését és feldolgozását elősegíti. S e téren, szerencsére, van okunk öröme. Gondoljunk csak — igaz, csekély számú — különböző típusú

nyelvjárási monográfiáinkra (IMRE SAMU, Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról: MNy. LXXIX, 409; a továbbiakban: IMRE), s azokra a tanulmányokra, amelyek e témakörben napvilágot láttak (l. legutóbb DialSzimp.). Hogy főntebb mégis dialektológiánk neuralgikus pontjának neveztem a monográfiák ügyét, az azért is van, mert mindaz, ami ezen a területen történőben van, az úgy fontosságához, a munkálatok sürgősségéhez képest bizony nagyon kevés. A Magyar Nyelvészeti Munkabizottság keretében végzett fölmérés szerint (1983.) egy kézen megszámolható (!) azoknak a hazai kutatóknak, tanároknak a száma, akik valamely nyelvjárás vagy nyelvjárások egy vagy több szintjének a monografikus igényű leírását tervezik-ígérik.

Mihályi hang- és alaktani monográfiáról — számomra kitüntető módon — több vélemény is napvilágot látott. Ez azért öröndetes, mert mutatja, hogy van mozgás nyelvtudományunk ezen — imént jelzett perspektívái miatt igencsak fontos jelenű — részlegében. Bizonyos, hogy a monográfiáírás körül kibontakozó eszmecsere (l. már a szombathelyi szimpozion idevágó anyagát) hatékonyan segíti a jövő nyelvjárási monográfiáinak a készítőit. Nem kétséges, érdemes, sőt szükséges is együtt kialakítanunk a jobb módszereket, a megfelelőbb eljárásokat. Ezért most röviden reflektálok azokra a véleményekre, amelyek monográfiámról eddig napvilágot láttak. Éspedig úgy, hogy részletkérdések kapcsán is módszertani vonatkozásokra igyekszem helyezni a hangsúlyt. Azokra, amelyekkel a monográfiáírók így vagy úgy találkoznak. Remélem, megjegyzéseim a mai nyelvjárások monografikus feldolgozásához szolgálhatnak némi tanulsággal, vagy legalábbis vitára adhatnak alapot. Itt említtem meg, ha most készíteném a mihályi monográfiát, több ponton már másként járnék el, mint 10 évvel ezelőtt tettem. Az alapkonceptiót azonban változtatlanul hagynám.

2. Mit várhatunk el ma a nyelvjárási leíró monográfiáktól? Véleményem szerint elsősorban azt, hogy a leírt nyelvi szint(ek)ről rendszerszerű s a szinkroniában is meglevő mozgást bemutató képet adjanak. Úgy is fogalmazhatnánk: ma a strukturális szemléletű, nyelvészociológiai alapvetű állapot- és változásvizsgálat a monográfiák legfontosabb feladata nálunk. Ezt azért látszik szükségessé megfogalmazni, mert — SEBESTYÉN ÁRPÁDDAL egyetértve (Nyr. CV, 323) — megítélésem szerint is mintha annak jelei mutatkoznának, hogy a korábbi, a változásokról-változatokról tudomást nem vagy alig vevő leírási szemléletet (IMRE: I. OK. XXX, 147) kezdené fölváltani az, amely hovatovább csak változást és változatokat lát, következőleg csak a változásvizsgálatban látja a nyelvjárási vizsgálatok jelenét. Pedig ma még nem tartunk itt (l. BENKŐ: DialSzimp. 22; l. még alább).

A szinkron nyelvjárási monográfiák több típusúak lehetnek (BENKŐ i. m. 9 kk.). Tárgyuk szerint beszélhetünk nyelvjárást, regionális köznyelvi változatokat és a település (falu, város) nyelvét (= nyelvjárás + regionális köznyelvi változatok + köznyelv) bemutató leírásokról. Mihályi monográfiám az első típusba tartozik. Céloom az volt, hogy a langue-ot, a nyelvjárási normát ragadjam meg. Nem azért döntöttem a falu nyelvjárásának a leírása mellett, mintha a falu nyelvének a kutatását nem tartottam volna s nem tartanám nagyon is fontos és időszerű feladatnak. Nem akartam túl sokat markolni. Számot vetettem a bizonytalansági tényezőkkel, a várható leírási gondokkal, a gyűjtés sürgősségével. Reális tervnek, megvalósítható szándéknak a nyelvjárás leírása látszott, körülményeim akkor ennyit tettek lehetővé. (Csupán

vágyálmaimban fordul elő: ha mondjuk egy évig a nyelvjárásgyűjtés lehetett volna fő feladatköröm, akkor . . .) IMRE SAMU veti föl a nagyon is megokolt s aktuális kérdést, hogy vajon el lehet-e különíteni a nyelvjárást a regionális köznyelvi változatoktól (412–3, l. még uő.: MFF. 12. sz. 15; e kérdés fölvetése a regionális köznyelvi változatok vizsgálata szempontjából éppoly fontos, l. még BENKŐ: DialSzimp. 142 és BALOGH LAJOS i. m. 53). A válasz nyilvánvalóan függ attól, mikori vizsgálatról, milyen helyzetű nyelvjárás vizsgálatáról s milyen körülmények között végzett vizsgálatról van szó. De akárhogy is nézzük, az elkülönítés nehéz, hiszen a nyelvjárás, különösen pedig a regionális köznyelv nem kevés variációs lehetőséget hordoz, s ezek egymásba fonódhatnak. Ami a magam vizsgálatát illeti: a sok időt igénybe vevő, sokféle beszédhelyzetben végzett passzív megfigyelés, az ezt kiegészítő magnetofonos és a nélküli gyűjtések s az így nyert szövegek, adatok elemzése ezt lehetővé tették. De igennel válaszolnék a mára vonatkozólag is, hozzátéve, ma még nehezebb az elkülönítés, s hangsúlyozva, hogy ez megnyugtató módon csak a rendszer szempontjából lehetséges. A két, egymásba fonódó nyelvváltozat elkülönítésének programszerűen kidolgozott, utasításszerűen leírt módszere valóban nincsen (BALOGH: NyK. LXXXV, 203; a továbbiakban: BALOGH). Magam (16, 165: a cím nélkül idézett lapszámok említett mihályi monográfiámra vonatkoznak) bizonyos nyelvszociológiai tényezőket (mindezekelőtt a beszédhelyzetet, ezen kívül a kort, a műveltségbeli színvonalat, a nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulást és részben a nemzet) mint a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatát meghatározó tényezőket tekintettem és tekintem ma vízválasztónak a falu nyelvének a vizsgálatában, mivel tapasztalataim szerint a tágabb értelemben vett szociológiai, szociális rétegzettség a nyelvi rétegzettség hordozója. Eszerint tehát az a nyelvváltozat a nyelvjárás, amelyet a nem iskolázott, a faluban felnőtt és ott lakó, a nyelvjáráshoz legalábbis semleges viszonyuló emberek a számukra természetes beszédhelyzetekben, az egymás közötti kommunikációban spontán módon használnak, s amelyet — éppen ezért — a maguk nyelvének tekintenek-tartanak. Ezeknek az embereknek a legbiztosabb nyelvi normája a nyelvjárás, a többi változat ebből formálódik jól-rosszul, s a beszédhelyzettől függően ettől távolodnak el hol jobban, hol kevésbé. Tehát nincs szó arról (legalábbis Mihályiban nem, de tapasztalatom szerint több más faluban sem az országban), hogy a nyelvjárás annyira felbomlott volna, hogy változatok rendetlen összevisszaságából áll. Kétségtelen, hogy az „ősi”, a „klasszikus” nyelvjárás már nem él sehol (e jelzőkkel e megállapítás természetesen más nyelvváltozatokra is áll), de él egy — ettől a köznyelv felé elmozdult s továbbra is mozduló — norma, amelyben jóval több a változat, mint „ősi”, „klasszikus” előzményében volt.

Hogy a nyelvi magatartásformák azonos beszélő esetében is különbözhetnek, jól tudjuk egy ideje (BENKŐ: DialSzimp. 22). DEME már korábban világosan megfogalmazta: „Éz a két megszorítás igen fontos. Aki a nyelvjárást beszéli, és: amikor azt beszéli” (NyttudÉrt. 40. sz. 68). Hasonló tapasztalatokról többen is nyilatkoztak DEME után. Ezzel összefüggésben most csak a legújabb, idevágó vizsgálatra, PAPP LAJOS tanulmányára utalok, amelyben a szerző a Nógrád megyei Patak községben végzett szituációs vizsgálatának az eredményeiről számol be, s ezt írja: „igen nagy mértékben eltérhet egymástól ugyanazon adatközlők nyelvi magatartása” (A nyelvjárási anyaggyűjtés szociológiai kérdéseihez. Előadás a szombathelyi kongresszuson. 1983. Kézirat, 2). A mondottak ismeretében természetes, hogy a nyelvjárási norma

megragadásának föltétele a számos passzív megfigyelés, s egyre inkább az is, hogy a gyűjtőnek a nyelvközösséggel szoros kapcsolata legyen nyelvi s nem nyelvi tekintetben egyaránt. Ez a helyzet, hogy tehát nagyon nehéz nyelvi őszinteségre bírni adatközlőinket, a nyelvjárások változásának a természetes következménye, amellyel a külföldi s hazai dialektológusok egyként tisztában vannak. Miként persze ennek a gyűjtést nehezítő körülményeivel is, többek között tehát azzal, hogy magnófelvételeink — hacsak nem rejtett mikrofonnal készülnek — sosem tükrözik 100%-os pontossággal azt, ahogy adatközlőink egymás között beszélnek. (Hogy az adatközlők számára természetes beszédhelyzetekben elhangzó spontán beszéd és a magnóra felvett szövegek mennyire térnek el egymástól, az adatközlőnként, sőt egy-egy adatközlő nyelvén is változhat. Az eltérés lehet kicsi és nagy. Csupán az biztos, hogy eltérnek egymástól.)

IMRE túlzottan szabályosnak s túl kevés változatúnak látja a monográfiámban leírt nyelvjárási normát. Kétli, „hogy ez a bemutatott rendszer a maga egészében valóban beszélt, élő változat-e ebben a formájában” (413), s hozzáteszi: „akárcsak az egészen öregek családi nyelvhasználatában is” (uo.). Meg vagyok győződve arról, hogy IMRE elsősorban azért vélekedik így, mert k í v ü l r ő l s későbbi időpontból szemléli azt, amit b e l ü l r ő l s korábban írtam le. Ha egyszer igaz az, amit nyelvatlászgyűjtőink mondtak ki először, hogy tudniillik a nyelvjárási beszélők kétnyelvűek (DEME—IMRE: MTud. IX, 551; I. még DEME: NytudÉrt. 40. sz. 72; IMRE: ÁNYT. VIII, 87—8; LŐRINCZE: NyatLElm. 180), ha igaz az, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvi megnyilatkozásai az archaikus nyelvjárási változat és a köznyelvhez közel álló változatok közötti széles skálán mozognak (HAJDÚ—KÁZMÉR, NyjOlv. 9), ha igaz az, hogy a nyelvjárási beszélő csak akkor beszél már szokott nyelvén, tehát nyelvjárásában, „amikor [mi, idegen gyűjtők] nem vagyunk jelen” (DEME: NytudÉrt. 40. sz. 70), akkor aligha csodálkozhatunk e vélekedésen. Kétségtelen ugyanis, hogy kívülről nézve nagyon sok a változat: nyelvjárási és nem nyelvjárási elemek, szabályok keverednek gyakran kiismerhetetlen rapszodikussággal. Így nézve még tán az is megfogalmazódhat némelyekben, hogy nyelvjárások — normatív változatként — nincsenek is már. Igen ám, csakhogy a természetes beszédhelyzetekben elhangzó, következésképpen egyre inkább csak belülről megragadható nyelvjárási úzus ettől a szinte beszédhelyzetenként módosuló sajátos nyelvhasználati ötvözetből nem elhanyagolható módon különbözik. Kevesebb benne a változat, s ami talán a leginkább szembeötlő: az úgynevezett nem természetes beszédhelyzetekben elhangzó változatokkal szemben ez a változat egyértelműen koherensebb (ezt állapította meg LABOV az észak-amerikai angol nyelvjárásokról: Methods IV. Papers from the Fourth International Conference on Methods in Dialectology. Ed. by H. J. WARKENTYNE. British Columbia, 1981. 10). S tévedés ne essék: a nyelvjárást — nem az ősit, a klasszikust, hanem a ma élő, a köznyelv felé módosultat és módosulót — nemcsak az egészen öregek beszélik, s ők is csak szűk családi körben, hanem ezt beszélik egymás között, nem hivatalos helyen a falu nyelvközösségének mindazon tagjai, akiknek sem iskolázottságuk, sem pozíciójuk, sem családi környezetük vagy egyéb okok ezt szemükben kerülendővé nem teszik. Éspedig úgy, hogy az idősebbek nyelvhasználatát archaizmusok, a fiatalabbakét neologizmusok előfordulása színesíti, s úgy, hogy az idősebbek következetesebben követik a normát. (Mindezt a mihályi nyelvjárásra vonatkozólag teljes felelősséggel állítom.)

Érzésem szerint van más oka is annak, hogy IMRE SAMU erős fenntartásokkal él azzal a nyelvi összképpel kapcsolatban, amely monográfiám hangtani leírásában található. Egyrészt az, hogy a monográfia későbbi adatai a nyelv-atlasz korábbi adataihoz képest több esetben is archaikusabb állapotot tükröznek. Ez azonban nem ellentmondás, ugyanis nem azt jelenti, hogy egyik vagy másik gyűjtés adatai hamisak. Arról van szó, hogy a gyűjtési körülmények által befolyásolt-meghatározott különböző nyelvi viselkedésformák eltérő produktumaival van dolgunk. Hadd idézzem ezzel összefüggésben DEME böles megállapítását. Ő a parole-tények langue-értékűsége biztosításának a feltételét így fogalmazza meg: „a megfelelő adatközlő választása, és számukra/velük a megfelelő kommunikációs szituáció kialakítása” (A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., 1978. MTA NytudInt. 50), majd így folytatja: „Elfogadni minden elhangzó adatot, amely rendkívüli közlőhelyzetekben elhangzik: objektivizmus; az »igazság« nevében esetleg épp az igazság eltorzítása” (uo.). Továbbá: „meg kell próbálnunk visszacsalogatnunk adatközlőinket a velünk való abnormis kommunikációs szituációból a saját kommunikációs szituációjának érzetébe, illúziójába” (i. m. 51). Amit DEME a földrajzi nevek használatáról ír, érvényes a köznevekre is: „A névalakokat köznyelvi vagy köznyelvies vagy köznyelviesített formában használni ma már mindenki *tudja*. Ez a valóság. De az igazság nem ebből állapítható meg, hanem abból: ki hogyan szokta használni az adott nevet, amikor nem idegenek faggató kérdésére felel, hanem a maga körében azonosít a név segítségével” (uo.). Hadd utaljak még a következőkre: VÉGH JÓZSEF az atlasz ellenőrző gyűjtései során 1960 és 1964 között készített magnófelvételeket vizsgálva azt állapíthatta meg, hogy a magnetofonos, tehát későbbi gyűjtés archaikusabb képet mutat némely esetben a korábban gyűjtött atlaszanyagnál (MNy. LXVIII, 234, 236; a mihályi nyelvjárásra vonatkozólag ezt tehettem én is: MNyTK. 159. sz. 7–15). BALOGH LAJOS azt állapította meg e szövegfelvételekről, hogy mintegy 30–40 százalékuk nyelvjárási szempontból kifogástalan, 30–40 százalékán kisebb-nagyobb mérvű köznyelvi hatás érezhető, 20 százalékán erős a köznyelvi hatás, 10 százalék pedig regionális köznyelvként kezelhető (MNy. LVIII, 114). De megemlíthetjük azt is, hogy REGULY gyűjtései után AHLQUIST nem talált följegyzésre méltót, MUNKÁCSI és KANNISTO igen. Vagy: EDMUNT gyűjtése után fél évszázaddal archaikus adatok százait gyűjtötték föl Franciaországban (KÁLMÁN: I. OK. VI, 92).

A kételyek másik forrása érzésem szerint az, hogy bár tudjuk — nyelv-atlaszgyűjtőink tudták talán legelőbb (l. főntebb és IMRE: MFF. 12. sz. 13) —, a falu nyelve nem azonos a falu nyelvjárásával, mégis, a sok atlaszgyűjtés emléke szükségszerűen a több változatot s több neologizmust mutató nyelvhasználati módot idézi föl IMRE SAMUBAN. Mindezek, illetőleg a monográfiámban közölt szövegek jelöletlensége s néhány félreértés (ezekről alább) az oka bizonyára annak, hogy IMRE szerint mihályi monográfiám „— be nem vallottan ugyan, mert a szerző akarata ellenére, de — éppen úgy egyfajta idealizált változata a klasszikus mihályi nyelvjárásnak, mint ahogy — bevallottan — ez az én leírásom a felsőörinek” (413). Szombathelyi kongresszusi előadásában pedig ekként fogalmazott: „Azt nem vonom ugyan kétségbe, hogy egy-egy helyi születésű kutató — támaszkodva néhány évtizeddel ezelőtti nyelvjárási emlékeire, és felhasználva személyes kapcsolatait a település idősebb lakóival,

főleg saját rokonságával — ma még össze tudja állítani, vagy talán helyesebb, ha azt mondom, rekonstruálni tudja fonológiai-fonetikai vonatkozásban, a helyi ősi, »tisztá« nyelvjárást. (Ahogy ezt sikerrel végezte el Kiss Jenő Mihályiról.)» (A területi nyelvváltozatok. Kézirat, 14). Nos: nem rekonstruáltam semmit. Az élőnek jelzett adatokat mind saját fülemmel hallottam a vizsgálat időpontjában. Nem valamiféle ősi, hanem az 1965–1975 közötti mihályi nyelvjárási normát írtam le. Hogy idealizáltam volna? Nem tudok róla. Nyelvjárásgyűjtéssel egyetemista korom, 1961 óta foglalkozom. Az azelőtti nyelvi emlékekből nehéz lett volna összeállítani bármit is, minthogy addig tudatosan egyáltalán nem figyeltem szülőfalum nyelvét. Nyelvi emlékeim vannak ugyan, ezek azonban szórványosak és egyediek (vö. MNyTK. 159. sz. 26 és MFF. 12. sz. 68). Nem tudom, gondolhatok-e arra, hogy IMRE esetleg saját (örvendetes, hogy keresztülvitt) gyakorlatát vetítette ki rám, s ezért fogalmazott a föntiek szerint.

3. A nyelvjárási leíró monográfiáknak egyik fontos feladata az, hogy megragadják a nyelvjárások egyidejű állapotában érzékelhető mozgást. Meg kell tehát nevezni a változatokat, s minősíteni kell őket mozgási irányuk szerint. A nyelvszociológiai szempontoknak itt fontos szerep jut. Ma a dialektológiában is a nyelvszociológiai szemlélet gyors térhódításának vagyunk szemtanúi (de vö. MNy. LXXVII, 217). Elmondhatjuk, hogy egy ideje már nem képzelhető el korszerű nyelvjárási leírás nyelvszociológiai szempontok alkalmazása nélkül. A következőket, elvszerű gyakorlati alkalmazás eljárásait azonban csak most próbálgatjuk (vö. K. MANHERZ, Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Bp., 1977. 122–39; BALOGH: MNy. LXXIV, 44–55; SZABÓ JÓZSEF, A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban. Bp., 1983.). Ha a fő típusokat vesszük számba, kettőt említhetünk. Az egyik: a valamely okból kötött használatú (tehát visszaszoruló, terjedő, egyéb) elemeket, jelenségeket, szabályokat külön fejezetben írjuk le. A másik: a szociálisan általános érvényű elemekkel együtt közöljük őket. Mindegyik megoldásnak van előnye és van hátránya. Az elsőben együtt van mindaz, ami éppen változóban van, de elszakítva a normatív elemektől, jelenségektől. Együvé az a köldökökzsinór tartja őket, amit a normatív korpusz leírásával azonos beosztás (fejezetek, sorrend, számozás stb.) jelent. A másodikban együtt van mindaz, ami a nyelvben egymás mellett él, tehát az állandó és a változó, a normatív és a nem normatív is, de nincs áttekintésünk arról, hogy összességében s egy-egy szinten mi van éppen változóban.

Monográfiám írásakor nem kevés fejtörést okozott, hogyan járjak el. Hazai mintákra nem támaszkodhattam. Töprengéseimről az 1975-ös budapesti finnugor kongresszuson röviden beszámoltam (Dialektmonographien und sprachsoziologische Aspekte: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III, 50–2). Végül is a bővített első megoldás mellett döntöttem, elsősorban azért, hogy együtt, egymással való összefüggéseiben mutathassam be a kötött használatú korpuszt. A bővítés azt jelenti, hogy a normatív, de szociálisan már kötött használatú elemeket a nyelvtani leírás közben is minősítettem (jelekkel vagy verbálisan), s ezt tettem a fonémagyakorisági leírás adataiban is. A normatív elemek vizsgálatában tehát az egész leíráson végigfut ez a fajta nyelvszociológiai szál. A (már vagy még) nem normatív mellékalakok viszont csak a nyelvszociológiai fejezetben kaptak helyet. Egy

pillanatig sem kétséges, hogy ezen a téren még sok a tenni- és finomítani való. Megérttem tehát IMRE SAMUT, hogy eljárásomat elégtelennek tartja (414), s valóban nem magyarázat, legfőljebb némi mentség, hogy nem volt előttem minta. Megszívlelendő tehát, hogy a kötött használatú elemeket a főalakokkal együtt közöljük (IMRE i. h.), s teljes mértékben helytálló SZABÓ JÓZSEF vélekedése, hogy az új, terjedő szavakat, jelenségeket is érdemes külön jelölnünk (MNY. LXXX, 90; a továbbiakban: SZABÓ). Arra is gondolhatunk, hogy a két eljárásmódot ötvözzük: a fő- és mellékalakokat a nyelvtani leírás megfelelő helyén együtt írjuk le (minősítve-jelölve), s külön fejezetben, részletes nyelv-szociológiai alapozással szintenként összefoglaljuk a kötött használatú elemeket, jelenségeket. (Magam „Fejezetek a mihályi nyelvjárási mondattanából” című összeállításomban nagyjából e szerint jártam el: MNYTK. 164. sz. Bp., 1982.) IMRE ama vélekedésével már vitatkoznék némiképp, hogy a nyelv-szociológiai rész „önmagában is elég kevés” (uo.). Mert mihez képest kevés? Talán regionális köznyelvi változatok számbavétele is elvárható volna, de hát nem a falu nyelvét (ahogy két pontatlan hivatkozás ezt sugallni látszik: MFF. 12. sz. 10, 16), hanem a nyelvjárást vizsgáltam. Nem tudom továbbá, hogy IMRE mennyire volt tekintettel arra, hogy a nyelv-szociológiai részben viszonylag gyakoriak az utalások, s hogy ezek mögött konkrét nyelvi adatok állnak. A 158. lapon a Ncons2. jelzetű tőtípusra való utalás mögött például 161 névszótó áll. Ha utalások helyett közöltem volna az adatokat, akkor a monográfia nyelv-szociológiai adatai számottevően látványosabb terjedelműek volnának.

IMRE számára „igen erősen statikusnak” (413) tűnik a nyelvjárási általam megrajzolt hangtani képe. Ennek talán fő, de sorából kitetszőleg mindenképpen egyik legfontosabb oka a közölt szövegek. Hadd szögezzem le előljáróban: helytelenül jártam el, amikor a hang- és alaktani monográfiában közzétett szövegekben nem jelöltem a hangtani változatokat. Még akkor is, ha a bevezetőben (35) említtem, hogy a finomabb hangtani változatok jelölésétől — a hangszínrealizációkat bemutató fejezet kivételével — eltekintettem. Úgy vélem azonban, ebből az okkal helyteleníthető tényből nem következnek szükségszerűen azok a konklúziók, amelyek IMRE tanulmányában olvashatók (l. még a 6. pont a.). Mindenekelőtt az, hogy leírásom-értelmezésem szerint a mihályi nyelvjárási hangtani tekintetben ilyen, tehát változatok nélküli lenne (IMRE 413). Mert ha így láttam volna, akkor nem szoltam volna külön fejezetben a hangszínrealizációkról (38–40, l. még 159). Mi tagadás, erre a félreértési lehetőségre nem gondoltam, abból indulván ki, hogy ha a szövegek olvasói megpillantják a mellékjelek hiányát (az egyetlen kivétel a *mohat* alak: 207), tudni fogják, hogy a hangváltozatokat nem jelölő átírással, tehát ún. típus-mutatvánnyal van dolguk. Arra pedig végképp nem gondoltam, hogy előfordulhat: a hangszínrealizációkról szóló fejezetet, leírást e szövegek jelöltsége megkérdőjelezheti, l.: „A közölt szöveg ismeretében azután nem is nagyon tud a kutató mit kezdeni a megadott hangszínrealizációkkal” (IMRE i. h.). A fonémaváltozatokról a következő információkat kapja az olvasó: a) milyen hangváltozatok éltek a nyelvjárársban a vizsgált időszakban megfigyelésem szerint; b) milyen volt az egy fonémán belüli változatok gyakorisági sorrendje; c) melyek voltak — természetesen megint csak megfigyeléseim szerint — szociálisan korlátozott érvényűek (38–40, 159). — A szövegekkel kapcsolatban, amelyekben „a 38 éves és a 78 éves beszélő nyelvhasználati között semmi eltérés nincs” (IMRE 414; 78 o: 77), fölteszi IMRE a kérdést, hogy ezek a szövegek „valóban a mai mihályi nyelvjárárs hű képét adják a kutató-

nak ?” (uo.). A válasz szerintem is nem. Részint azért, mert nem a mai, hanem a tegnapi (1965 – 1975 közötti) mihályi nyelvjárást mutatják. Részint pedig azért, mert az a szövegközlés, amelyben a hangtani változatok nincsenek jelölve, ab ovo nem adhat hangtani téren hű képet sem mai, sem semmilyen kori nyelvváltozatról. Ebből az is következik, hogy — ha a hangváltozatok érdekelnek bennünket — ezt a fajta szövegközlést aligha érdemes összevetni a hangvariációkat jelölő szövegekkel, amilyenek például a BALOGH LAJOSTÓL (IMRE 414) vagy bárki mástól közzétettek.

Nem egészen világos számomra, miért említi IMRE SAMU egy egyidejű nyelvi állapotot bemutató monográfia kapcsán a hangváltozatokról szólva, hogy „a különböző időközben készült szinkrón metszetek jelölhetik a változások mozgás irányát is” (414; ezt tudtommal senki nem vitatja; a változás irányáról egyébként szólok, és pedig nyelvészociológiai rétegzettség-determináltság alapján: 39, 159, vö. még MFF. 12. sz. 67). Talán azért, mert véleménye szerint „semmi eltérés nincs” (414) az 1970-ből és 1978-ból származó szövegek között, s ez valóban feltűnő (de l. alább). De ha egyszer — okkal, ok nélkül — nem jelöltem itt a hangváltozatokat, akkor föltehetőleg nem volt szándékom az, hogy e szövegek alapján külön is készítsék leírást arról, milyen mozgás tapasztalható a hangváltozatok terén (a hangrealizációk változására l. SZABÓ JÓZSEF megállapítását: „az egyes fonémák realizációi tekintetében alig-alig érzékelhető változást lehet megfigyelni” a nagykovácsi nyelvjárásban: MNy. LXXII, 102). A közölt szövegeket alaposabban szemügyre véve azonban találunk eltéréseket. Bizonyoságul néhány: az 1970-ben fölvetett, 1. számú szövegben a *hogy* kötőszó *gy* eleme követő mássalhangzós kezdetű szó előtt mindig teljesen hasonul, másutt nem. E szövegben az *el-* és *er-* hangkapcsolatnak előfordul még *ie-s* realizációja, az ugyanazon adatközlőtől 8 évvel később fölvetett, 5. számú szövegben viszont már nem, s itt a *hogy gy* eleme sem hasonul mindig teljesen. Ugyane szövegben megfigyelhető a szótagzáró *l* kétféle viselkedése: hol kiesik (például *ēhozza, ēmēnēk*), hol — köznyelvi hatásra — nem (*elmēnt, elgyűvők* például). Hasonló változatok a többi szövegrészletben is előfordulnak. Az *á* utáni *a* nem mindig *o* (IMRE 413): a 209. oldalon található két *a-s* adat.

Egyetértek IMRE SAMUval abban is többek között, hogy nem a hangtani vizsgálatok a legfontosabbak nyelvjáráskutatásunk jelenlegi szakaszában (416 és MFF. 12. sz. 15). A hagyományoktól azonban nehéz elszakadni. A hagyomány pedig ezt jelenti: hangtanközpontúság. Annak ismeretében, hogy a nyelvjárási beszélők hallása és apperpciója is fonematikus (VÉGH: ÓHA. 30), talán nem egészen helytelen azt mondanunk, hogy nyelvatlászunk elkészülte után különösen a hangszínváltozatokkal a hagyományosnál jóval kisebb mértékben kellene foglalkoznunk — a hagyományos módon. A hangváltozatok pontosabb leírását fonetikusoktól és megfelelő műszerek bevonásától remélhetjük és reméljük — akkor bizonyosan objektívabb eredmények születnek (IMRE: MFF. i. h.).

4. Az anyagközlés a monográfiaírás egyik fontos kérdése. Az óhajtott célt elérni, tudniillik a szabály- és anyagközlés egyensúlyát azért oly nehéz megteremteni, mert néhány szempont keresztezi egymást. Leírásomban — joggal hangsúlyozzák bírálóim — az anyagközlés összességében nem kapott fontosságának megfelelő helyet és szerepet. Magam ma ezt látom monográfiám legnagyobb hiányosságának. Nem kétséges, a jövő leírásainak e téren többet kell nyújtaniuk, persze nem a szabályközlés és az összefüggésfeltárás rovására.

Röviden megnevezem azokat az okokat, amelyek anyagközlési eljárásomat döntően befolyásolták. Egyrészt: a mihályi nyelvjárásról megjelent némely feldolgozásom anyagát nem akartam újra közölni, megelégedtem a rájuk való utalással. Ebben szerepe volt annak is, hogy takarékoskodnom kellett a helylyel, mivel nyomdai ívek nem álltak bőségben rendelkezésre. Másrészt: a hiányos anyagközlés benyomását erősíti az a körülmény, hogy az adatokat azonos részrendszerek esetében is több alfejezetre elosztva közlöm. Így például a származékszavakat két fejezetben, paradigmatis alakokat a morfológiai, morfológiai és adattári részben s a nyelvészociológiai fejezetben is. Harmadrészt: úgyszintén a hiányos anyagközlés benyomását erősítik a szimbólumok és a viszonylag gyakori utalások. Az ezek mögötti nyelvi adatokat ugyanis az esetek többségében csak egyszer közlöm. S végül: az adattárnak a szokásosnál több funkciót adtam, így tehát az adattári szavak nem egyszerűen betűrendbe szedett szavak. Mindezek a körülmények magyarázhatják, hogy a monográfia olvasói a kelleténél valóban szűkebben mért nyelvi anyagot a valóságosnál is kevesebbnek látják; vö. például IMRE: „A szimbólumok mögötti tartalomról, nyelvi anyagból (magukból a képzett származékokból) . . . alig kap valami ízelítőt az olvasó” (414). Vö. ehhez: a monográfiában található származékválogatásban mintegy 1120 származékot közlök (185—96), a korrelációs kapcsolatú származékok fejezetében (196—200) mintegy 800-at (van persze átfedés közöttük). Hozzáértettem ezekhez mihályi igeképző-leírásom (NytudÉrt. 69. sz.) és a Mihályi tájszótár vonatkozó nem kevés adatát (s ezt természetesen közlöm is a monográfia bevezetőjében: 35).

Jogosan kifogásolt hiányossága leírásomnak az is, hogy a fonémagyakorisági fejezetben nem konkrét nyelvi adatokon mutatom be a toldalékokban található (köznyelvi : nyelvjárási) megfeleléseket — ahogy a tőszavak esetében tettem (IMRE 410), miként az is, hogy a morfológiai fejezetben a képző-, jel- és ragrealizációkat nem követik adatok. E hiány utólagos kiküszöbölése annak az összeállításnak a feladata, amely valamennyi mihályi toldalékváltozatot nyelvi adattal reprezentál, s amely a Magyar Nyelvjárások hasábjain vár megjelenésre. Két részletmegjegyzés: a toldalékokban található megfeleléseket nem szimbólumokon mutattam be (IMRE: i. h.): az ADIK: *odik* párból csak az első tag a szimbólum, a második a szimbólummal jelölt nyelvjárási igeképzőnek a — köznyelvi megfelelőjétől eltérő — realizációja. Ez persze így önmagában, a származékszó ismerete nélkül a levegőben lóg, még ha a szabályok ismeretében ki is következtethető (ahogy IMRE SAMU helyesen kikövetkeztette: 411). A másik: a toldalék előtti helyzetben (14. kódszámmal jelöltem) található megfeleléseket nem szimbólumokon mutattam be (IMRE: 410), hanem konkrét adatokon. Az adatokat követő szimbólum annak a tőtípusnak a jele, amelybe az illető szavak tartoznak. Néhány esetben csak utalok arra a fonémára, amely alatt a vonatkozó adatokat felsorolom, például NY a., különben két egymást követő fonémánál is közölnöm kellett volna ugyanazt a 103 szót.

Monográfiám írásakor olyasféle cél lebegett előttem, hogy a fonémagyakorisági leírásban úgynevezett alapleírást adok csak, alapleírást, amely bármilyen szemléletű feldolgozást lehetővé tesz a későbbiekben (így például a DEME-féle, tendenciák szerintit is). Az alaktani fejezetekben az alapleírás (l. például a képzők minősítési táblázatát) mellé beiktattam feldolgozó fejezeteket is, bár itt sem merítettem ki a lehetőségeket (ahogy erre utaltam: 20, 34), ezért folytatást ígertem. Joggal merül föl tehát hiányérzet az olvasókban

(IMRE 413; SZABÓ 91; GÁLFY: NyIrK. XXVII, 185), s nem vitás, a jövőben a feldolgozásoknak nagyobb szerepet kell majd juttatni. Úgy gondolom azonban, érdemes lesz mégis továbblépni ebben az irányban, ugyanis ez a fajta leírási mód — alapleírás + (ennek alapján) differenciáló feldolgozások — egyre nagyobb szerephez jut a modern nyelvtudományban, s korántsem csupán divatból.

A monográfiában követett gyakorlatot továbbgondolva elképzelhetőnek tartanám, hogy a változatok leírásában-minősítésében hozzávetőlegesen az alábbiak szerint járnánk el. Valamennyi vizsgált morféma (tőmorféma) valamennyi, nem hapax jellegű s nemcsak egy-egy adatközlő nyelvben előforduló változatát az egyidejű rendszerben-állapotban elfoglalt helye szerint minősítve közölnénk. A minősítések — főalak(ok), visszaszorulóban, terjedőben levő mellékalak(ok) — megadhatók verbálisan, jelekkel, eltérő betűtípussal és táblázatban. Mindegyik esetben a kérdéses morfémák köznyelvi megfelelőjével (ha ilyen nincs, köznyelviesített alakjával) kezdenénk. Az első és az utolsó típust mutatom be mihályi példákon illusztrálva: a) (megjegyzés: ahol csak egy szó áll, ott a köznyelvi és a nyelvjárási alak azonos; amely nyelvjárási alak után nem áll minősítés, az a főalak, listában tehát az *embër*, *kímín*, *låt*, *lud*, *óvas*): ember: *embër* | kémény: *kímín*, *kemën* visszaszorulóban, *kímíny* terjedőben | lát | lúd: *lud* | olvas: *óvas*, *olvas* terjedőben. Következzék a b), tehát a táblázatos megoldás:

	visszaszorulóban	főalak	terjedőben
ember		<i>embër</i>	
kémény	<i>kemën</i>	<i>kímín</i>	<i>kímíny</i>
lát			
lúd		<i>lud</i>	
olvas		<i>óvas</i>	<i>olvas</i>

E módszer előnyét abban látom, hogy forrásértékű és informatív. Állapot és változás megragadására egyaránt alkalmasnak látszik. Nagymonográfiákban és jelenségleírásokban, sőt adalékok közlésében is alkalmazható. A minősítési szempontok természetesen szükség szerint tovább differenciálhatók (vö. 19). Ezzel az eljárással voltaképpen minősített adattárat hozunk létre. A szabályelvonatkoztatás, összefüggésleírás, típusmegragadás, tehát a feldolgozás, az elemzés külön fejezetek feladata. (l. följebb).

Megvalósítható a képzők leírásában is az imént bemutatotthoz némileg hasonló eljárás. A képzőket betűrendben közölnénk, s minősítenénk őket a képzőleírás valamennyi szempontja szerint úgy, hogy megfelelő számban példaanyagot is beiktatnánk. A feldolgozó, elemző fejezetek természetesen itt sem hiányoznának.

5. Monográfiám csak részint gyökerezik a hazai dialektológiai hagyományban. Másik fontos szellemi forrásvidéke a főként német, részben finn nyelvű, új lehetőségeket kereső szakirodalom idevágó s számomra hozzáférhető része volt. Nyilván ezért is más némely tekintetben leírásom (H. NEETAR: Sowjetische Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft XIX, 73), mint honi társai (a „más” természetesen nem értékjelző). A „szokatlan feldolgozásmódból”

(SZABÓ 93) azonban az következik, hogy bizonyos megoldásai, eljárásai többé-kevésbé idegenek, ezért nehezebben befogadhatók (az elején). Csak ezzel tudok magyarázni bizonyos félreértéseket, amelyek monográfiámmal kapcsolatban előfordulnak. Így például IMRE SAMU szerint (a képzőkről szólva) „a szimbólumok a kutató számára igen gyakran feloldhatatlanok, még olyan elemi formai kérdésekre sem mindig ad választ a leírás, hogy a szimbólum mögött, egy, két, esetleg három alakú formáns rejlik-e” (414). Hogy hány alakú formáns rejlik a szimbólumok mögött, az a morfológiai fejezetből megtudható. Vagy: a fonémagyakorisági leírásban használok a ⁺ jelet. IMRE szerint ez azt jelenti, hogy a nyelvjárási alak mellett él a köznyelvi is (413), jöllehet csupán azt jelöli, hogy az illető morféma visszaszorulóban levő mellékalak (17). (Amit IMRE említ, az a [fonémagyakorisági] adattárra vonatkozik, l. 17, 169. A tévesztés oka az lehetett, hogy azonos jelnek más szerepe van a leírásban s más az adattárban — kétségtelenül nem szerencsés megoldás.) E sajnálatos félreértés következménye az a vélekedés, hogy „a *bagla*⁺ forma azt sugallja, hogy a nyelvjárásban a *bagla* mellett él a *bogja* változat is” (IMRE 413). Nem azt sugallja, s ezt az adattár segítségével meg is lehet állapítani (169). Az ott közölt *boglya* melletti jel (170) ugyanis azt jelöli, hogy a nyelvjárásban a vizsgálat idején csak a köznyelvitől eltérő alak(ok) volt(ak). IMRE így folytatja: „De vajon nem alakulhatott ki *bogla*, *bagja*, sőt akár *bog'gya*, *bag'gya* forma is?” (uo.). Kialakulhatott volna, de közülük mindmáig csak a *bogla* alakult ki. Ha ezek az alakok meglettek volna a vizsgálat idején, akkor mint eltérések helyet kaptak volna a leírásban. Az idézet így folytatódik: „S nem magára erre a konkrét esetre, de általában erre a problémára a könyv egészéből sem kapunk szinte semmi választ” (uo.). Úgy vélem, némi — ha nem is elégséges — választ kap az olvasó. Ezt az imént mondottak s az alább mondandók mellett igazolhatja az, hogy a 161. lapon éppen ezt a kérdéskört érintem — igaz, tömören, kevés példával — egy kis alfejezetben, s itt utalok egy idevágó korábbi feldolgozásomra (MNYTK. 159. sz. 7–15), de erről esik szó a 167. lapon is. A fonémagyakorisági adattárral IMRE szerint „a munkát felhasználni kívánó kutató úgy sem nagyon tud mit kezdeni” (415). Pedig — mint föntebb láttuk már — az adattár olyan, nem lényegtelen információkat is közvetít, amelyeket csak innen kaphatunk a monográfiából. Összefoglalom őket: 1. az adattár mutatja a fonémagyakorisági vizsgálat teljes, köznyelvi (alakú) kiindulási korpuszát; 2. megmutatja, mely tömorfémák esetében van a köz- és irodalmi nyelv és a mihályi nyelvjárás között a vizsgálat idején a) csak egyezés, b) csak eltérés és c) egyezés és eltérés is. E lista alapján megállapítható tehát, hogy mely esetekben nyert polgárjogot a köznyelvi forma a nyelvjárási mellett. Ezzel a megoldással — a helykímélés mellett — gyors információt kívántam adni: egy pillantás bármelyik tömorfémára, s az olvasó tudja, hogy a három lehetőség közül melyik realizálódásáról van szó. Az adattár alapján az egyezés : eltérés arányairól is tájékozódhatunk, és segítségével — esetleges nyelvjárásközi vagy későbbi azonnyelvjárási egybevető vizsgálatra gondolva — nem gond a viszonyítási bázis megállapítása, lajstromozása (vö. ehhez SZABÓ 92).

A szimbólumok gyakori használata — magam is számoltam ezzel (34) — több ellenvéleményt váltott ki (IMRE 410, 414; SZABÓ 91, 93). A szimbólumok viszonylag gyakori használatát a következőkkel magyarázom: segítségükkel sok nyomdai tér takarítható meg, s — ha ismerjük-elfogadjuk őket — a szöveges közlésnél gyorsabb informálódást tesznek lehetővé, azaz ésszerű hely- és

időmegtakarítást jelenthetnek. Kétségekívül nehezítő körülmény a sok szimbólum. Azonban abból indultam ki, hogy egyetlen nyelvjárási monográfiát sem olvasunk elejétől végig egyfolytában (vö. BALOGH 205), hanem a bennünket éppen foglalkoztató részt tanulmányozzuk, bizonyos témaköröket veszünk alaposabban szemügyre. Tehát például, ha valakit a képzők érdekelnek, föltehetőleg nem törődik a hangtani leírás jeleivel, s valószínűleg nem foglalkoztatja egyszerre valamennyi képzővizsgálati szempont sem, s akkor néhány szimbólumot fejben tartani nem jelenthet gondot. Erősítette elhatározásomat, hogy a szimbólumok több tudományágnak „természetes” és jól bevált „nyelve”, illetőleg hogy a hétköznapi gyakorlat is ebbe az irányba halad (hírközlés, közlekedés, turisztika stb.).

Fontos szerep jutott leírásomban az utalozásoknak. Itt is joggal merülnek föl kételyek, hogy vajon sok vagy kevés van belőlük (IMRE 415; SZABÓ 93). Éppen a magam gyakorlatának a visszhangja mutatja, hogy az utalozásoknak is van optimális felső határa, amelyen túl a szándékolt hatás ellenkezőjét érzük el. De hogy hol van ez a határ, azt nehéz megállapítani, mivelhogy olvasónként változhat ez. Mert például amit a fonémagyakorisági leírásban az utalozás terén tettem, az — egyetértek IMRE SAMUval (i. h.) — több lehetne. Ám amit — többet — a morfológiai fejezetben tettem, az mintha egyik oka volna bizonyos (főntebb említett) félreértéseknek.

6. Hogy a vizsgálati anyag megbízhatósága milyen alapvetően fontos kérdés, éppoly közismert tény már régóta, mint az újabb (mert a nyelvjárások változásával újabban érkezett el ez az idő) fölismerés, hogy a nyelvjárási beszélők két (vagy több) nyelvűsége miatt egyre nehezebb azt a változatot megragadni, amelyet a beszélők egymás között használnak általában. Az is közhely, hogy bármelyik faluba kiszállva s ott szövegeket gyűjtve többféle változatra is szert tehetünk, miként az is, hogy az adatközlők számára természetes beszédhelyzetekben elhangzó változat leghívebben passzív megfigyeléssel ragadható meg. Amikor IMRE SAMU monográfiám kapcsán fölveti a kérdést — „ha a nyelvjárások változásának-mozgásának leírásában nem magára a valós (írásban a lehető leghívebben lejegyzett) nyelvi anyagokra építünk — akkor mire? Szubjektív nyelvi benyomásainkra?” (414) —, akkor a szövegekörnyezetből ítélve a hangváltozatokra s általam leírt gyakorisági sorrendjükre gondolhatott elsősorban. Főntebb már említettem, hogy monográfiám anyagát nem nyelvi emlékeim alapján állítottam össze, s hogy valamennyi, élőnek jelölt adatot saját fülemmel hallottam a vizsgált időszakban. Hogy a szövegekben nem jelöltem a hangváltozatokat, kétségtelenül rosszul tettem (vö. a 3. pont), miként azt is, hogy nem szóltam arról, hogyan állapítottam meg a hangváltozatok meglétét és gyakorisági sorrendjüket. Az nem vitás, hogy ezt csak passzív megfigyeléssel lehetetlenség volna összeállítani. Magam sem így jártam el, hanem magnóra fölvett szövegeket többször meghallgattam, s az éppen figyelt-vizsgált fonéma változatait striguláztam. Hogy szubjektív benyomásokra is támaszkodtam? Természetesen. Dehát hol van az a gyűjtő, aki nem támaszkodik szubjektív benyomásaira? Az igaz, más gyakorisági sorrend állapítható meg az atlaszadatok s más az én adataim alapján, ez azonban szubjektív benyomásaim mellett magyarázható a korpuszok eltérő voltával, a beszédhelyzetek különbözőségével (39), továbbá azzal, hogy az atlaszadatok korábbiak. Egyébként — mivel nincs országos tapasztalatom a fonémaváltozatok mineműségéről — a hangváltozatok dolgában kiinduló,

viszonyító bázisom az atlasz volt (38): az ott közölt változatokat kerestem, azok alapján tájékozódtam a fonetikai vizsgálat során.

Ahogy haladunk a magasabb nyelvi szintek felé, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá a passzív megfigyelés szükségessége is. Mert például a képzők több oldalú leírása sokféle beszédhelyzetben elhangzó szövegek vizsgálatát föltételezi. A kicsinyítő-becéző képzők a gyerekekkel foglalkozó nők beszédében, a visszaszorulóban levők elsősorban az elbeszélő prózában fordulnak elő. Pejoratív képzőkkel akkor találkozunk többnyire, amikor az adatközlők megszólhatnak valakit vagy valamit, illetőleg ha rossz a hangulatuk. A nagyon ritka, improduktív képzővel alkotott származékok beugrása pedig nem kis részben szerencse dolga. A bökkenő persze nem az, hogy egy-egy nyelvjárásleírás készítésekor elvileg nem lehetne sokféle beszédhelyzetű és többféle műfajú szöveget rögzíteni. A bökkenő az, hogy mihelyt kitudódik a gépi úton történő szövegrögzítés, többnyire vége a természetes beszédhelyzetnek (vö. TERES-TEYÉNI: ÁNyT. XI, 51–77; BALOGH – VÉGH: MNyAEI. 260; K. SIITONEN: Finnisch-Ugrische Mitteilungen III, 128). Ha tehát nem akarunk lemondani az említett beszédhelyzetekben elhangzó változat megragadásáról, nem mondhatunk le a passzív megfigyelésről sem. Még akkor sem, ha tudjuk, soha egyetlen passzív megfigyelés sem volt s nem is lesz mentes a szubjektivizmustól. Ám a sok passzív megfigyelés mégiscsak lehetővé teszi az objektív valóság (a langue) kevésbé szubjektív megragadását. Aligha véletlen, hogy a IV. nemzetközi dialektológiai módszertani konferencia előadásainak zöme hangsúlyozta a passzív megfigyelések fontosságát (Methods IV. passim: 1. 2. pont a.). S azt se feledjük: passzív megfigyeléssel általában mégiscsak jóval több beszédhelyzettel s több műfajú nyelvi anyaggal szembesülünk, s ez nem lebecsülendő tényező, különösen, ha ismerjük a beszédhelyzet determináló jelentőségét, a nyelvészociológiai tényezők fontosságát. Szeretném hangsúlyozni: az aktív és a passzív gyűjtést, a szövegfelvételt és a pusztán megfigyelést egymást kiegészítő gyűjtési módszernek-lehetőségnek tartom. Sosem szembe, mindig egymás mellé állítandók. Nem kétséges, a langue, a nyelvjárás alapréteg megragadására elsősorban a passzív megfigyelés a célravezető mód. Ez azt is jelenti, hogy azok a dialektológusok, akik anyanyelvjárásukat vizsgálhatják, nyelvészeti szempontból fontos lehetőség kiváltságos, mert hovatovább egyedüli birtokosai is: belülről nézve és gyűjtve megragadhatják még a nyelvjárás normát a maga működő, a köznyelv felé módosuló állapotában (l. K. SIITONEN: Finnisch-Ugrische Mitteilungen III, 127). Ez persze a szóban forgó kutatóknak nem erénye, szerencséje csupán. A nyelvtudománynak az az érdeke, hogy ezekből az „egymásra találásokból” minél előbb s minél több leírás szülessék.

7. A köznyelvhez való viszonyítás a nyelvjárás hangtani vizsgálatokban is több kérdést fölvet. Ezért van az, hogy bár e módszer korántsem új keletű, mégis vannak ma is gondjaink. Ezek egy része abból adódik, hogy köznyelvi morfémáink (helyes) kiejtéséről nincs leírásunk, így aztán a dialektológus nem tud mindig megbízható feldolgozásokhoz folyamodni: „a mindenkor köznyelv meglehetősen ingatag és bizonytalan összehasonlítási alap, melynek érvényben levő normáit egyrészt nem ismerjük eléggé, másrészt azok országosan semmiképpen sem tekinthetők egységesnek” (IMRE, MMNyJ. 46). Ezt magam is elpanaszoltam (47), s lám, ez most utólagos magyarázat lehet IMRE ama jogos kifogására, hogy a nyelvjárás *fiju* szóban miért számoltam *j* többlettel,

amikor a Nyelvművelő Kézikönyv szerint ez a köznyelvi *fiú*-ban is megvan (411). Ha lett volna korábban is már NyelvKk., aligha jártam volna el úgy, ahogy eljártam.

Mit tegyünk akkor, amikor köznyelvi szavaknak két, lényegében azonos értékű változatuk is van (*fel* ~ *föl*, *seper* ~ *söpör* például)? Mihez viszonyítsunk? Összehasonlítási alapnak én az Értelmező Kéziszótárban címszóként szereplő alakokat tekintettem, tehát azért számolok a nyelvjárási *föl* és *röpül* esetében *ö* többlettel, mert az ÉKsz.-ban *fel* és *repül* a címszó (a *föl* és a *röpül* csak utalócímszó). IMRE helyteleníti ezt az eljárásmodot (411), s lényegében el is fogadható. A hibát ott követtem el, amikor néhány esetben (*söpör*, *töppörtű*) következetlen voltam, s köznyelvi kiindulási alapom volt rossz. Ez valószínűleg az összesítő lapokra való átvezetéskor történhetett (a magam rábaközi nyelvérzékével a *seper*-t és a *tepertő*-t érzem köznyelvinek). Akárhogy történt, hiba. — Ugyancsak IMRE azt írja: „az *ó* : *a*, *ő* : *e* váltakozást mutató tövekben az *ajtaja*, *erdeje* formák a köznyelvben sem ismeretlenek”, ezért megokolatlan több adatban *a*, *e* többlet feltüntetése (uo.). Igen, csak hogy figyelembe kellett vennem, hogy az *ajtaja*, *erdeje* formák a vizsgált nyelvjárásban az általános használatú, normatív alakok, az *ajtója*, *erdője*-típus köznyelvi hatásra csak most van terjedőben (158). A köznyelvben ez azért nem így van (s én a köznyelvi normát óhajtottam egybevetni a nyelvjárásával; a NyelvKk. e tőtípusról csak a II. kötetben szól majd, l. *apró* a.: I, 235).

A köznyelvi leírás hiánya nemcsak bizonyos hang- és alaktani kérdések megoldásában volt akadályozó tényező. Az volt a képzők leírásában, a morfológiai fejezet összeállításában és a nyelvszociológiai minősítések kidolgozásában, valamint stilisztikai vonatkozások leírásában is. Egyetérttek IMRE SAMUVAL abban is, hogy a *csusza*, *csörge*, illetőleg a *sanda*, *lengi* eltérő expresszivitását az alapszó jelentésbesugárzásának köszönheti (415). Igaza van, megfogalmazásom lehetne pontosabb (ahogy például a hasonló helyzetű KÁS vagy a LÉK² képző esetében: 190, 191). De hát „Az már érthetőbb, hogy hiányzik a nyelvjárási stilisztika és szövegtan is. Ez utóbbiakra kellene korszerű minta (pillanatnyilag néhány részpróbálkozást nem tekintve valójában korszerűtlen sincs!), korántsem másolásra, csupán iránymutatás céljából” (SZATHMÁRI: DialSzimp. 113).

8. Az nem kétséges, hogy a nyelvjárási monográfiák ügyét legjobban maguk a konkrét leírások viszik előbbre, és pedig hibáikkal együtt. Nincsenek itt sem egyedül helyes módszerek. Bizonyos, hogy több lehetőség kipróbálásával messzebbre juthatunk. Talán nem szükséges arra sem utalni, hogy a más-más típusú monográfiák többé-kevésbé eltérő feladatok megoldására, más-más információk közvetítésére alkalmasak, ezért mindegyik leírási típus ad valamilyen többletet a többihez képest, de mindegyiknek megvannak a maga hiányai, negatívumai is valamennyi többivel szemben. Például az a nyelvjárásleírás, amelyik nem viszonyító módszerű, hanem ún. öneltérű, alkalmasabb strukturális szempontok érvényesítésére, de kevésbé alkalmas a nyelvjárási sajátosságok kiugratására. Illetőleg úgy lesz alkalmas, ha külön, az alapleírást követően, annak alapján elkészíti a monográfia írója a kontrasztív elemzéseket (l. még 4. pont).

Monográfiám morfológiai és morfológiai fejezete teljes egészében, a hangtani a fonémagyakorisági leírás kivételével nem viszonyító módszerrel íródott. Minthogy pedig a fonémagyakorisági leírás is csak a köznyelvi : nyelv-

járás szembenállásokra épül, azokat a nyelvjárási sajátosságokat, amelyeket a jelenségleírásokkal szoktunk megragadni (*i*-zés, *l*-ezés stb.), nem találja meg az olvasó leírásomban. IMRE (412, 416) és SZABÓ (90, 91, 93, 94) okkal említi tehát, hogy a nyelvjárási sajátosságok nincsenek vagy nem eléggé vannak kidolgozva. Valóban jó lett volna a nyelvjárási sajátosságokat külön is összefoglalni (még akkor is, ha a mihályi nyelvjárás némely jellemző hangtani jelenségről készítettem korábban jelenségleírásokat s ezeket közzé is tettem: *i*-zés, *ö*-zés, *ő*-zés, *l*-ezés). A hangtani eltéréseket minősítettem volna erősségi fokuk szerint, ha lett volna megfelelő egybevetési lehetőségem. SZABÓ JÓZSEFFel ellentétben (93) ma is úgy vélem, egy-két nyelvjárás fonémagyakorisági viszonyainak alapos ismerete aligha elég azoknak a határeseteknek a pontosabb megállapítására, amelyek alapján egy-egy hangtani jelenség erősségi fokát egzaktan megnevezhetjük. Könnyebbnek látszik a dolgunk, ha a fonémagyakorisági eltérések változásának a mértékét óhajtjuk minősíteni. Ezért vállalkoztam a mihályi anyag alapján bizonyos (provizórikus) kategóriák fölállítására: MFF. 12. sz. 69. — A szöveggyakorisági vizsgálatok szükségességét annak tudatában hangsúlyoztam (88; vö. SZABÓ 93), hogy ezzel a parole tényeket jobban megragadhatjuk (l. BALOGH 204). Az a gyanúm, a szövegbeli és a morfémaállománybeli fonémagyakorisági vizsgálat, ha nem is nagy (SZABÓ 93), de mégis fontos eltéréseket mutat ki (vö. BALOGH LAJOS adatait: MFF. 5. sz. 77–88, ill. 204). Igaza van SZABÓ JÓZSEFnek abban, hogy a szöveggyakorisági vizsgálatok kézi erővel való végzése bizony luxus; valóban kevés erőnk elfecsérlését jelentené akkor, amikor sokkal fontosabb gyűjtő és feldolgozó munkák sora vár ránk. — BALOGH szerint monográfiámban „lehetett volna valamilyen módszert kidolgozni a képzők és ragok köznyelvi és nyelvjárási gyakoriságának az elkülönítésére” (205). A kérdés elsődlegesen nem is módszertani megítélésem szerint. Arról van szó, hogy „a magyar [ti. köznyelvi] képzőknek sem a gyakorisága, sem a produktivitása nincsen alaposan feldolgozva, nyelvtanaink csak igen elnagyolt megjegyzéseket tesznek róluk” (BERRÁR: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN 105) — a többi képzővizsgálati szempontról nem is beszélve. Az egybevetéseknek föltétele lett volna egy korszerű köznyelvi képzőleírás.

9. Végezetül: a leglényegesebb kérdésekben mindahányan egyetértünk. Azt szeretnénk — s ehhez a magunk lehetőségei szerint igyekszünk is hozzájárulni —, hogy a magyar nyelvjárásokból minél több anyag felgyűjtessék, s minél több színvonalasan föl is dolgoztassék. Meggyőződésünk, hogy leginkább konkrét leírások viszik előre a monográfiák ügyét, leírások, amelyek különböző lehetőségeket-módszereket próbálnak ki (l. BENKŐ: DialSzimp. 26). Hogy részletkérdésekben olykor eltér a véleményünk, az természetes. Ez azonban a lényegben való egyetértésünket egyáltalán nem befolyásolja, a tudomány előrehaladásának pedig fontos föltétele. Ezért lehetnek, ezért vannak kételyeink s a nyelvjárási monográfiák készítése ellenében ható tényezők (ez utóbbiakra l. BENKŐ i. m. 15 kk.). ellenére is megalapozott reményeink — a nyelvjárási leíró monográfiák dolgában is.

KISS JENŐ

Néhány délkelet-magyarországi nyelvjárássziget vizsgálata (A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján)

1. A dialektológiai kutatásokban eléggé régi keletű az a fölismerés, hogy a nyelvjárásszigetek vizsgálata nemcsak a nyelvtudomány különböző területei (pl. az általános nyelvészet, nyelvtörténet stb.) szempontjából szolgálhat hasznos tanulságokkal, hanem olykor más tudományszakok (pl. a településtörténet) számára is hozhat figyelembe vehető eredményeket. Jóllehet a nyelvjárásszigetek vizsgálatában — elsősorban a külső nyelvjárásszigetek esetében — eddig is folytak már sikeres munkálatok (ezeknek vázlatos áttekintését l. MNy. LXXVII, 475), van azért még bőven teendőnk ezen a téren is, mégpedig főképpen a belső nyelvjárásszigetek nyelvi arculatában bekövetkezett változások feltárásában. Ehhez például eddig alig kiaknázott lehetőséget nyújtanak a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kötetei.

A kutatás persze mind a külső, mind pedig a belső nyelvjárásszigetek esetében fontos, s az őket ért és folyamatosan érő különböző hatások következtében tulajdonképpen egyre sürgősebb feladatot jelent. (A külső nyelvjárásszigetekben pl. valamelyik idegen nyelv elemeinek fokozatos térhódításával kell számolnunk, a belső nyelvjárásszigetekre pedig — a környező nyelvjárások mellett — különösen az utóbbi évtizedekben a köznyelv van egyre nagyobb hatással.) Természetesen más a helyzet akkor, ha egy-egy nyelvjárássziget vizsgálatával nem saját gyűjtés alapján foglalkozunk, hanem olyan forrásra támaszkodunk, mint a Magyar Nyelvjárások Atlasza. Ez egyébként nemcsak azért előnyös, mert megkíméli a kutatót a hosszú ideig tartó és sok fáradsággal járó helyszíni gyűjtéstől, hanem amiatt is, hogy a Nyelvatlasz anyaga lehetővé teszi, hogy egy-egy nyelvjárássziget tájszólását a környező kutatópontok — ugyanazon kérdések alapján gyűjtött, tehát jól összemérhető — nyelvjárási jelenségeivel vethessük össze.

2. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a tiszai nyelvjárástípus területén fekvő néhány belső nyelvjárássziget tájnyelvében milyen változások zajlottak le azóta, hogy a szóban forgó településekre való átköltözés valamely más nyelvjárásterületről megtörtént. Azt próbálom továbbá feltárni, hogy a vizsgált nyelvjárásszigetek milyen mértékben őriztek meg bizonyos nyelvjárási sajátosságokat az eredeti nyelvjárásukból, illetőleg arra a kérdésre is keresem a választ, hogy a több évszázados együttélés során milyen jelenségek és mennyire hatoltak be az adott nyelvjárásszigetbe a szomszédos tájszólásokból. Ehhez a vizsgálathoz a következő települések nyelvatlaszbeli anyagát használtam föl: Öcsöd (N—1), Endrőd (N—2), Köröstarcsa (N—3), Doboz (N—4), Orosháza (N—5), Földeák (N—8), Csanádpalota (N—9), Kunágota (N—10) és Újkígyós (N—11). Ahol az esetleges összehasonlítás indokoltá teszi, ott egy-két esetben Algyő (K—12) és Tiszasziget (K—13) atlaszbeli adataira is hivatkozom.

A vizsgálatra kiválasztott — a fentiekben felsorolt — kilenc kutatópont közül Orosháza a Dunántúlról, Újkígyós pedig Szeged környékéről települt a török hódoltság után (vö. DEME LÁSZLÓ — IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszáinak elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 292—3; a továbbiakban MNyAEIm.). E két település nyelvjárásának vizsgálatában az egyes jelenségek változásának (az eredeti sajátosságok megőrzésének és az újabb vonások megjelenésének) a megragadását, felszínre hozását tekintem feladatomnak.

Két másik községről, Endrődről és Csanádpalotáról csupán annyit tudunk, hogy török hódoltság utáni telepítések (vö. MNyAEIm. 292–3). Izgalmas és nehéz kérdésnek ígérkezik annak fölvetése, hogy bizonyos nyelvföldrajzi adatok alapján mely vidékekről kerülhettek ezen faluk lakói a mostani lakóhelyükre. Kunágótával kapcsolatban föltétlenül figyelembe veendő BENKŐ LORÁND következő megjegyzése: „Túlnyomórészt palóc vidékekről beköltözöttekből került ki, a Tisza–Körös–Maros szögének új magyar lakossága is (Gyula, Mezőkovácsháza, Dombegyháza, Kunágota stb.)” (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 86). Köröstarcsáról és Endrődről pedig azt írja BENKŐ, hogy „Békésben is számos szlovák néprészleg magyarosodott el teljesen (Köröstarcsa, Endrőd stb.)” (i. m. 87). Olyan észrevételek ezek, melyekre a Nyelvatlasz adatainak összesítése és vallatóra fogása során természetesen nagy figyelmet fordítottam.

3. A fentiekben vázolt kutatási cél érdekében a Magyar Nyelvjárások Atlasza 1162 térképlapjának minden egyes adatát kicéduláztam a kilenc kutatópontról, majd az egyes nyelvjárási jelenségeket kutatópontonként egytől egyik megszámláltam és összesítettem. A kapott adatok számát bizonyos mértékig az a körülmény is befolyásolta, hogy az úgynevezett szóföldrajzi kérdőívet némelyik községben (Endrődön, Köröstarcsán és Csanádpalotán) nem kérdezték ki. Ezt a vizsgálat szempontjából azért sajnálom, mert egyik faluról sem tudjuk pontosan, hogy honnan települt, s ehhez, az átköltözés helyének hozzávetőleges megjelöléséhez kevesebb nyelvi anyaggal számolhatunk, mint a hat másik kutatópont esetében.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a feldolgozásra felhasznált nyelvjárási anyag kizárólag a Nyelvatlaszból tevődik össze, helyszíni gyűjtést egyik településen sem végeztem. Természetesen a saját gyűjtésnek sok haszna lehetne, az atlasz anyagára való támaszkodás viszont nemcsak azért kézenfekvő, mert az anyaggyűjtés íróasztal mellett elvégezhető, hanem amiatt is, mert a Nyelvatlasz azonos szempontok szerinti, jól összevethető példaanyagot tartalmaz. Mivel a Magyar Nyelvjárások Atlasza — érthető okokból — nagyjából hangtani jelenségeket foglal magában, az elsődlegesen alaktani és szókinestani célú térképek száma a hangtaniaknál kevesebb, ezért az egyes kutatópontok nyelvjárási sajátosságainak összevetésében a hangtani jelenségek kaptak nagyobb súlyt. Természetesen éltem a Nyelvatlasz kínálta azon lehetőséggel — amint erre DEME LÁSZLÓ már rámutatott (MNyAEIm. 81) —, hogy „az egyes kérdésekre kapott válaszok nemcsak a kérdésben foglalt fő probléma eldöntésére, illetőleg vizsgálatára alkalmasak, hanem igen sok más jelenséget is megbízhatóan megvilágítanak”. Más szóval ez azt jelenti, hogy például egy elsődlegesen hangtani célúnak minősített térképlap adatai bizonyos esetekben alaktani vagy esetleg szóföldrajzi tanulságokat is hordoznak. Más esetben viszont valamely alaktani célú térképlap adatait hangtani, illetőleg szókinestani szempontból is hasznosíthatjuk. A 769. térképlap, amely elsődlegesen alaktani céllal készült, pl. a következő adatokat tartalmazza a vizsgált kutatópontokon: N–1: *mík, mēngyék, [mēgyék]*; N–2, N–5, N–9 és N–10: *mék, mēgyék*; N–3: *mík, mengyek, megyek*; N–4: *mík, mēngyék, mēgyék*; N–8: *mék* és N–11: *mögyök*. Ezekből az adatokból természetesen nemcsak alaktani jellegű tanulságok olvashatók ki, hanem ezenkívül több hangtani jelenség is megfigyelhető bennük (pl. a labiális ö-zés, zárt í-zés, a zárt ē megléte, illetőleg hiánya). Az elsődlegesen lexikai célúnak minősített 406. térképlapon

pl. a következő adatokat találjuk: N-1, N-4: *dereje*; N-5: *derejje, dereje, (barátfüle)*; N-8: *dereje, (döröje)*; N-10: *dērēje* és N-11: *döröje*. Ezekből az adatokból nemcsak azt a szókészleti következtetést lehet levonni, hogy a dunántúli telepítésű Orosháza nyelvjárásában — igaz, hogy már csak régies, kihaltó változatként — az eredeti tájszólás *barátfüle* szóalakja is megvan, hanem egy-két hangtani vonás is kirajzolódik belőlük (pl. a *j* magánhangzók közötti nyúlása, a nyílt *e* előfordulása, a labiális *ö*-zés jelensége).

4. Hangtani téren — a közismert szempontok alapján — azt vizsgálom, hogy a szóban forgó kutatópontok nyelvjárásában a fonémák állománya (száma), hangszíne és gyakorisága tekintetében milyen vonások ragadhatók meg.

A) A fonéma állomány szempontjából a kilenc kutatópont közül nyolcon megvan az *e* : *ē* fonémaellentét, ezeknek rövid magánhangzó-rendszerében tehát 8 rövid fonéma él. Köröstarcsa nyelvjárásában viszont nincs meg a nyílt *e* és zárt *ē* fonológiai ellentéte. Ez a tájszólás csupán 7 rövid magánhangzót ismer, az N-3 kutatóponton a zárt *ē* a Nyelvatlasz hat kötetében mindössze hat szóban fordul elő, mégpedig akkor is csak nyílt *e*-s szóalak melletti változatként, pl. 661. *ēggy*, <*ēggy*>; de: 662. *ēggyenkint*; 848. *segítēk, segítēk, segítēk*; stb.

A mássalhangzó-fonémák köréből esetleg a *ly* fonéma szórványos előfordulását lehetne várni a BENKŐ LORÁND által palóc telepítésűnek jelzett Kunágótán. Hogy a *ly* meglétére egyetlenegy példát sem találunk az atlaszban, az egyáltalán nem meglepő, hiszen ez a fonéma ma már a palócban is erősen visszaszorulóban van (l. erről IMRE SAMU: ÁNyT. VIII, 92). Egyébként a palócos-jászos eredetű Kiskundorozsma (K-11) tájnyelvében sincs egyetlen adat sem a Nyelvatlaszban a *ly* előfordulására. Az *ē* fonéma, amely a palócságnak is csupán kisebb részén található meg, szintén nem szerepel sem Kunágota, sem a többi kutatópont anyagában.

B) A magánhangzók hangszínbeli sajátosságai közül azokkal általában nem foglalkozom, amelyek csupán néhány szóban és csak egy kutatóponton fordulnak elő. Ha viszont valamelyik, az atlaszban szintén csak egy-két példával szereplő hangszínbeli (vagy bármilyen más jellegű) jelenségnek településtörténeti szempontból esetleg jelentősége lehet, akkor az ilyen adatokat egytől egyig megszámláltam és elemeztem. Ilyen, figyelmet érdemlő vonása az endrődi nyelvjárásnak, hogy összesen hat szóban, mégpedig mindegyik esetben *á* előtti hangtani helyzetben, illabiális *á* jelentkezik. Ezek a következők: 25. <*bărăzda*>; 76. *pălánta*; 77. *csălánt*; 116. *ákászfa*; 881. <*kápá*> és 1086. *tălpăt*.

A hangszínbeli jellegzetességek közül a köznyelvi *ó*, *ő* és *é* helyén megfigyelhető kettőshangzók gyakorisága számottevő. A vizsgált kutatópontokon csak záródó típusú diftongusok fordulnak elő. Miután minden egyes kettőshangzót megszámláltam, a kapott számszerű eredményeket táblázatban foglaltam össze (l. a következő lapon).

A közölt számadatok önmagukért beszélnek. Az tűnik ki ezekből, hogy a Szeged környéki nyelvjárásokban és a Szeged környékéről települt Újkígyóson egyáltalán nincsenek diftongusok. Ezt a megállapítást Algyő, Tiszasziget, sőt a nyelvjárássziget helyzetű Kiskundorozsma nyelvatlaszbeli adatainak vizsgálata is megerősíti (vö. MNy. LXXVII, 481). Gyakorlatilag Csanádpalota tájnyelvében sem számolhatunk kettőshangzókka, ugyanis csupán egyetlenegy

A kutatópont megnevezése	Az <i>ó</i> helyén			Az <i>ö</i> helyén				Az <i>é</i> helyén	
	<i>ou</i>	<i>ou</i>	<i>ao</i>	<i>öü</i>	<i>öü</i>	<i>*ö</i>	<i>*é</i>	<i>éi</i>	<i>éi</i>
Öcsöd	50	1	21	50	0	0	0	53	1
Endrőd	22	3	10	31	3	0	0	52	2
Köröstarcsa	12	20	0	19	14	0	0	34	10
Doboz	52	13	19	50	5	7	2	60	4
Orosháza	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Földeák	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Csanádpalota	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Kunágota	42	0	6	45	1	0	0	71	0
Újkígyós	0	0	0	0	0	0	0	0	0

példa fordul elő, mégpedig az *éi* diftongusra (a 190. térképlapon: *péiva*). Hogy a Dunántúlról települt Orosháza nyelvjárásában sincs diftongus, az egyáltalán nem meglepő, hiszen a kettőshangzók használata sem a dunántúli nyelvjárás-típusra, sem Orosháza közvetlen környékének tájszólására általában nem jellemző.

Megfigyelhető néhány fonémának (főképpen az *á*-nak, *a*-nak, *e*-nek és az *é*-nek) a szokásosnál zártabb, illetőleg nyíltabb változata, pl. N-3: 19. *muhár*; N-4: 286. *tokmá*; N-9: 25. *borozda*; N-2: 226. *borotvg*; N-1: 854. *mondanak*; N-11: 963. *lova*; N-3: 17. *repcé*; N-2: 37. *gyökere*; N-3: 226. *bergetva*; N-3: 1005. *vedér*; N-5: 231. *szén*; N-9: 770. *méggy*; N-10: 941. *festék*; stb., ezeknek a száma egyrészt azonban nagyon csekély, másrészt kutatópontonként nem rajzolódik ki közöttük jól megragadható különbség. A zárt *é* és a labiális *ö* közötti átmeneti változatok (az *ē* és *ō*) száma szintén nagyon kevés, az mégis határozottan látszik, hogy ezek a Szeged környéki nyelvjárást jellemzik, ugyanis a többi kutatóponton egyetlenegy adat sincs rájuk, pl. N-11: 237. *kemőnce*; N-8: <*mekög*>; N-11: 370. *szíszög*; N-8: 471. *mēnyasszony*; N-8: 897. *mōkhált*, *mēkhált*, *mōkhált* stb. Ezt a megállapítást Algyő, Kiskundorozsma és Tiszasziget atlaszbeli adatai is alátámasztják (vö. MNy. LXXVII, 479).

A magánhangzók orrhangúsodására, ami egyébként abszolút szóvégen jelentkezik, általában mindegyik kutatópont anyagában találunk példákat, pl. a 286. térképlapon: N-1, N-4, N-8, N-10: *tokmá*; a 611. térképlapon: N-5, N-8, N-11: *szivárvá* stb. Az orrhangúsodás általános vonásaként egyrészt az emelhető ki, hogy a nazoorális képzésmódú szóalakok többnyire csak változatként fordulnak elő, pl. a 248. térképlapon: N-1: *bödö*, *bödöny*; N-4: *bodo*, *bodony*, *bodon*; N-8: *bödöny*, *bödön*, *zsirosbödö*; az 528. térképlapon: N-1, N-4, N-5: *mesztelg*, *mesztelen* stb., másrészt pedig az állapítható meg, hogy a mgh. + *n* kapcsolatban valamivel ritkábban jelentkezik, mint mgh. + *ny* esetén, pl. a 343. térképlapon: N-1, N-8: *bárá*, *bárány*; a 470. térképlapon: N-4: *vőlegé*, *vőulegény*; N-8: *vőlegé*, *vőlegény*; stb.

Egyértelmű kép rajzolódik ki, ha a zöngés mássalhangzóknak abszolút szóvégen bekövetkező kisebb fokú zöngétlenedését elemezzük. Ezekre az ún. félzöngés mássalhangzókra, pl. a 148. térképlapon: N-4, N-11: *ruD*; N-5: *ruD*; a 161. lapon: N-1, N-5: *aGy*; stb. kutatópontonként a következő adatokat kaptam: Öcsöd: 4, Endrőd: 5, Köröstarcsa: 0, Doboz: 5, Orosháza: 40, Földeák: 1, Csanádpalota: 4, Kunágota: 6 és Újkígyós: 3. A félzöngések gyakorisága az orosházi nyelvjárásban szembeszökően nagyfokú, hiszen a

másik nyolc kutatópont adatainak száma (összesen 28) együttesen sem éri el az orosháziét. Vajon mivel magyarázható ez? Ennek okát abban találjuk, hogy Orosháza lakói a Dunántúlról települtek, ahol a szóvégi zöngétlen médiák általában gyakran hallhatók (vö. IMRE, MMNyjR. 294). A szóvég teljes zöngétlenedésére, amely főképpen Zalában igen gyakori (vö. MMNyjR. 294), csupán egyetlen adatot találtam Orosházáról (a 254. térképlapon: *bátok*).

Az *l*, *r* és *j* előtt megfigyelhető félhosszú magánhangzókrol az időtartambeli sajátságok vizsgálatakor szólok. A mássalhangzók hangszínárnyalatainak elemzése viszont figyelmen kívül hagyható, hiszen ezen a téren a vizsgált kutatópontok és a köznyelv között nem találunk különbségeket.

C) A m a g á n h a n g z ó - f o n é m á k g y a k o r i s á g á n a k vizsgálata során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az egyes kutatópontok között milyen mértékű eltérések vannak az egyes magánhangzók előfordulásában; melyek számottevőek ezek közül, s melyek jelentkeznek szórványosan.

a) A magánhangzók közül elsősorban a labiális *ő* gyakoriságának elemzése kecsegtet eredménnyel, ugyanis ebben a tekintetben van legnagyobb különbség egyrészt a köznyelvtől, másrészt a vizsgált kutatópontok között. Az *ő* előfordulásának vizsgálata különösen Újkígyós nyelvjárásában érdemel figyelmet, hiszen érdekesnek ígérkezik annak föltárása, hogy a Szeged környékéről illabiális *ē-ző* vidékre települt községben milyen mértékben őrződött meg az *ő* hang. Ehhez minden olyan szóalakot megszámláltam, amelyben az illabiális *ē*, illetőleg a vele szembeni *ō* előfordulásában különbség mutatkozik a kutatópontok között. A számlálás során kapott értékeket az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópont megnevezése	Az <i>ē-ző</i> esetek száma	Az <i>ō-ző</i> esetek száma	Az <i>ō-zés</i> részesedési aránya %
Öcsöd	118	0	0,0
Endrőd	86	0	0,0
Köröstarcsa	3	0	0,0
Doboz	115	0	0,0
Orosháza	94	29	23,57
Földeák	1	121	99,18
Csanádpalota	86	3	3,37
Kunágota	112	12	9,67
Újkígyós	1	122	99,18

A fenti számadatokban nem foglaltatnak benne azok a szavak, amelyek az *ē-zés* vagy az *ō-zés* tekintetében mindegyik kutatóponton azonosak, pl. 650. *hērnyó*; 952. *szēcska*; 1059. *dēszka* stb., illetőleg 102. *szōllő*; 191. *tōrek*; 948. *gōdör* stb. A differenciáltságot mutató szóalakok *ē-ző* vagy *ō-ző* megoldását (pl. a 8. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-5, N-9, N-10: *szēm*; N-3: *szēm*, *szem*; N-8, N-11: *szōm*; a 620. lapon: N-1: *mēnnyét*, *mēnyét*; N-4: *mēnyét*; N-5: *mēnyét*; N-8, N-11: *mōnyét*; N-10: *mēnétke*, *mēnétke*, *<mēnyét>*; a 888. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-9, N-10: *mēkkērēsztēli*; N-3: *mēkkērēszteli*; N-5: *mēkkērēsztēli*, *<mēkkērōsztōli>*; N-8, N-11: *mōkkērōsztōli* stb.) természetesen egytől egyig számításba vettem.

Az illabiális *ē-ző* kutatópontokra, vagyis Öcsöd, Endrőd, Köröstarcsa, Doboz, Csanádpalota és Kunágota nyelvjárására az jellemző, hogy bizonyos

szavakban akkor is *ë*-zés jelentkezik bennük, amikor a köznyelvben és más nyelvjárásokban a szóban forgó esetekben csak *ö* fordulhat elő, pl. a 619. térképlapon: N—1: *gëri*, *gërinny*, *gërinny*; N—4: *gërinny*; a 765. térképlapon: N—1: *mëgëi*, *mögëi*; N—2, N—4: *mëgëi*; N—3: *mëgëi*; N—9: *mëgë*, [*mögë*]; N—10: *mëgë*; de: N—5, N—8, N—11: *mögë*. Ugyanezen faluk nyelvjárásában többnyire illabiális *ë*-s megoldást találunk mindazon esetben, amikor a köznyelvben ugyanannak a lexémának *e*-zű és *ö*-zű változata egyaránt használható, pl. a 244. térképlapon: N—1, N—2, N—4: *sëprü*; N—3: *sëprü*, *seprü*; N—9: *söprü*, <*sëprü*>; a 714. lapon: N—1: *vërës*; N—2, N—9: *vërës*; N—3: *vëres*, *veres*; N—4: *vërës*; az 1005. térképlapon: N—1, N—2, N—3: *vëdër*; N—3: *vëdër*, *veder*; N—9: *vëdër*, [*vödör*]; stb. Itt jegyzem meg, hogy Doboz nyelvjárásának *ë*-zését SZABÓ GÉZA részletesen feldolgozta, s azt állapította meg, hogy a község „nyelvjárásában az *ö* megterheltsége — az *ë* javára — valamivel kisebb, mint a köznyelvben”. (Szempontok az *ë*-zés vizsgálatához. NytudDolg. 5. sz. Bp., 1971. 28). Ezt a megállapítást a Nyelvatlasz adatai is alátámasztják.

Orosháza nyelvjárására — amint a fenti táblázat is mutatja — gyenge fokú *ö*-zés jellemző. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a köznyelvi *e*-zű és *ö*-zű párok közül itt az *ö*-zű változat használatos, pl. 244. *söprü*; 714. *vörös*; 900. *fölvette* stb., másrészt pedig bizonyos szavakban a köznyelvi *e*-vel szemben az orosházi tájszólásban *ö*-zű szóalak járatos, pl. 606. *fölleg*, (*fölhö*); 633. *föcske*; 941. *föstik*, *fösték* stb. Az orosházi nyelvjárásnak ez a vonása is a dunántúli nyelvjárástípussal mutat hasonlóságot.

Földeák és Újkígyós nyelvjárásában rendkívül erős fokú *ö*-zéssel találkozunk. Mindkét falu anyagában egyetlenegy példa van — akkor is csak az *ö*-zű szóalak melletti változatként — az illabiális *ë*-zésre (Földeákon a 606. térképlapon: *fölleg*, *fölleg*, [*fëlhö*]; Újkígyóson a 349. térképlapon: *brekög*, *bekög*, *mekög*, *mekög*). E két helyi nyelvjárás *ö*-zésének mértéke valamelyest még Algyő és Tiszasziget szintén erős *ö*-zését is meghaladja (vö. MNy. LXXVII, 482). Különösen az föltűnő, hogy még a nyelvjárássziget helyzetű Újkígyóson is ilyen szilárdan tartja magát a labiális *ö*-zés.

Vajon miben rejlik ennek az oka? Az újkígyósi tájszólás ezen sajátossága egyrészt azzal magyarázható, hogy az *ö*-zés jelensége általában nincs pusztulóban más nyelvjárásainkban sem, másrészt Újkígyós sajátos helyzete, hagyományai is közrejátszik ebben. BALINT SÁNDOR, a kitűnő néprajztudós, a szegedi nagytáj kiváló ismerője a következőket írta ezzel kapcsolatban: „Újkígyós *ö*-zű nyelvjárássziget, melyet a behatoló *e*-zű békési népnyelv csak igen halványan tudott színezni. A falubeliek között, családban az ősi szegedi tájszólás töretlenül zeng. Ez a besugárzás Újkígyós szigethelyzetével függ össze. A hasonló fekvésű Csanádapácát leszámítva, egyiküknek sincs már közvetlen földrajzi kapcsolata a szegedi anyanyelvvel, mert vagy *ë*-zű magyarokkal, vagy szlovákokkal vannak szomszédságban. Ehhez a zártsághoz még katolikus vallásuk is hozzájárul a környék református és evangélikus magyarságával, illetőleg szlovák népével szemben. Miután parasztságunkat a legújabb évtizedekig a vallási téren is érvényesülő endogámia jellemezte, ez Újkígyós esetében annyit jelentett, hogy csak a szomszédos katolikus hitű, hasonlóan *ö*-zű Csanádapáca, vagy a szintén szomszédos, de csak szórványosan szegedi gyökérzetű Medgyesbodzás jöhetett házasságnál szóba. Az innen hozott asszonyok azonban megfigyelésünk szerint idősebb korokra teljesen átvették újkígyósi környezetük *ö*-zű nyelvét” (A szegedi nemzet. I. Szeged, 1976. 245).

b) A többi labiális–illabiális megfelelésre csupán egy-két példa akad az atlasz anyagában. Ezeknek a száma annyira csekély és a kutatópontonkénti megoszlása olyan jellegű, hogy nagyon nehéz belőlük következtetést levonni. Ehhez további helyszíni gyűjtésre volna szükség.

Az *i*-vel szemben jelentkező labiális *ü*-zésre a következő adatokat találtam: a 895. térképlapon: N–2, N–5: *kifüzetik*; a 944. térképlapon: N–2: (*üdü*); N–3: *üdüő*, *üdüü*; N–4: *üdüü*; N–11: (*üdő*) (ezeknek mindegyike az *idő* szóalak melletti változatként van meg az adott kutatóponton) és az 1082. térképlapon az *ing* szóalak melletti változatként: N–5: (*ümög*), (*üng*) és N–11: (*üng*). Az orosházi adatok meglétében esetleg a dunántúli labiális *ü*-zés megőrzése is szóba jöhet, de ugyanakkor ez a Szeged vidéki tájnyelvben is megfigyelhető bizonyos szavakban.

Hasonlóképpen szórványosan fordul elő az *ü* helyén az illabiális *i*-zés. Erre a jelenségre négy térképlapon találhatók adatok. A 622. térképlapon a *sündisznó* melletti változatként (N–8: *sindisznó*, *〈sinkutya〉*), illetőleg változat nélküli formában (N–10, N–11: *sinkutya*, *sindisznó*) szerepel. A 712. térképlapon a *rühös*, *rühes* melletti változatként van rá példa (N–2: *rihes* és N–9: *rihës*, *rihës*). Ezenkívül még a 721. és a 872. térképlapon van példa az illabiális *i*-zésre, mégpedig többnyire az *ü*-s szóalak mellett változatként használt *i*-s formákra: N–2, N–4: *siket*; N–3: *siket*, *siket*; N–5: (*siket*); N–11: *〈siket〉*; illetőleg N–1, N–4, N–11: *izen*; N–3: *izën*, *izen*; N–9: *〈izen〉*.

A labiális *ő* helyén jelentkező illabiális *é*-re viszont csak egyetlenegy példát találtam Földeák anyagában, s az is csak változatként használatos (a 235. térképlapon: *〈csé〉*).

c) Ha az egyes magánhangzó-megfeleléseket a zártság és nyíltság szempontjából vizsgáljuk, a kapott adatok alapján azt láthatjuk, hogy a zártabb magánhangzók valamivel gyakrabban fordulnak elő. Az adatok megszámlálásával a zártabb magánhangzókra a következő eredményeket kaptam az egyes kutatópontokon:

A kutatópont megnevezése	ó : ú mf.	o : u mf.	a : o mf.	á utáni o-zás	ő : ü mf.	ö : ü mf.	é : í mf.	ë : í mf.	e : ë mf.
Ócsöd	5	2	3	4 (1)	13	1	65	2	21
Endrőd	1	3	2	4 (1)	5	3	12	1	21
Köröstarcsa	3	1	2	3 (1)	10	1	46	2	6
Doboz	6	2	3	6 (2)	13	0	73	2	21
Orosháza	5	4	4	17 (10)	15	5	52	3	10
Földeák	7	5	4	1	14	7	3	4	7
Csanádpalota	3	3	3	5 (2)	5	6	13	2	19
Kunágota	6	6	3	2 (1)	11	8	8	2	22
Újkígyós	6	4	4	3 (1)	14	8	5	3	8

A fenti táblázatban az mf. a megfelelés rövidítése, az ún. *á* utáni *o*-zás adataihoz pedig azt kell megjegyeznem, hogy az első szám az *á* után jelentkező *o* és *a* változatok összességére vonatkozik, a zárójelben szereplő szám viszont a közülük *o*-zó eseteket tünteti föl. Az *a* változatot mutató példákat azért vontam egybe az *o*-zókkal, mert ez is jellegzetesen *á* utáni hangtani helyzetben, pl. *háza* és *házo*, *lába* és *lábo* stb. fordul elő bizonyos nyelvjárásokban.

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a zártabb magánhangzóknak nyíltabbakkal szemben való előfordulására általában kevés példát találunk, és

a legtöbb esetben használatuk gyakoriságában nincs nagy különbség az egyes kutatópontok között. Ilyen megfelelések mindenekelőtt az *ó : ú*, *o : u*, *a : o* és az *ë : i* szembenállások, de lényegében nemigen térnek el ezektől sem számban, sem a kutatópontonkénti megoszlásban az *ő : ű* és az *ö : ü* megfelelések sem. Lássunk ezekre egy-két példát!

A 753. és a 961. térképlapon pl. *ó : ú* megfelelés van: N-1, N-4, N-5, N-8, N-9, N-10, N-11: *mijúta*; N-2: *mijaota*, *mijóuta*; N-3: *mijóta*; illetőleg N-1, N-3, N-4: *lú*; N-2: *lao*, *lou*; N-5, N-8, N-9, N-11: *ló* és N-10: *lőu*, a 289. lapon *o : u*, a 709. térképlapon pedig *a : o* szembenállást találunk: N-1, N-4: *ostor*; N-2, N-5, N-8, N-9, N-10, N-11: *ustor*; N-3: *ostór*, *ostór*, *ostör*; illetőleg N-1: *magoss*, *magos*; N-2, N-3, N-5, N-8, N-9, N-11: *magos*; N-4: *magoss* és N-10: *magos*, [*magas*]. Némileg ezekből a példákból is látszik, de még inkább akkor láthatjuk igazán, ha az összes ide tartozó szóalakot fogjuk vallatóra, hogy az egyes jelenségek (például a zárt *ú*-zás, zárt *o*-zás) szavanként terjednek. Szinte nincs két olyan szóalak, amelynek izoglosszája egybeesne. A táblázat azonos számai mögött tehát nem mindig ugyanazon példák húzódnak meg.

Bizonyos esetekben egy-egy szóalak eltérései is tanulságosak lehetnek. A többek közt *ë : i* megfelelést is mutató 1029. térképlap adatai (N-1, N-4: *kényír*; N-2: *kényéír*, (*kinyéír*); N-3: *kenyír*; N-5: *kényér*, (*kényír*); N-8: *kényér*, (*kinyer*); N-9: *kényér*; N-10: *kényéír*, *kényér*; N-11: *kinyér*, *kényér*) azt is jelzik, hogy Újkígyóson még megőrződött a Szeged környéki nyelvjárásokban és nagyon ritkán még idős szegediek ajkán is hallható *kinyér* szóalak.

Az *ő : ű* és az *ö : ü* megfelelések tekintetében is kis eltérések vannak az egyes kutatópontok között. Az ezekre kapott számadatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a legritkábban Endrőd és Csanádpalota tájnyelvében fordulnak elő, pl. a 968. térképlapon: N-1, N-3, N-4, N-5, N-8, N-11: *kű*; N-2: *kőü*, (*kő*); N-9: *kő*; N-10: *kű*, (*kőü*); a 969. térképlapn: N-1, N-2, N-3, N-4, N-5, N-9: *kövek*; N-8, N-11: *küvek*; N-10: *küvek*, (*kövek*); stb.

Az *á* utáni *o*-zás eseteit vizsgálva, szembetűnő, hogy a többi kutatóponthoz viszonyítva az orosházi nyelvjárásban viszonylag gyakori ez a jelenség. Az adatok számlálásakor együvé vontam a szó belsejében és az abszolút szóvégen jelentkező példákat, noha ezt a típust másképpen kell megítélni, ahogy ezt IMRE SAMU kutatásai is mutatják (vö. MMNyjR. 196). Az ide tartozó esetek elemzése alapján azt lehet megállapítani, hogy szó belsejében — amint IMRE SAMU is írja (MMNyjR. 196) — „többnyire a morfémára jellemző ez a megfelelés”, ezért találunk *o*-zó megoldást például az 1118. és 1119. térképlapon (*lábom*, illetőleg *lábod* szóalak szerepel mindegyik kutatóponton). Abszolút szóvégen viszont kétségtelenül elsősorban Orosháza anyagában van legtöbb példa az *á* utáni *o*-zásra, pl. az 1101. térképlapon: N-1, N-2, N-3, N-4, N-8, N-10, N-11: *házba*; N-5: *házbo*, [*házba*]; N-9: *házbo*; az 1120. térképlapon: N-1: *lába*, (*lábá*); N-2, N-3, N-4, N-8, N-9, N-10, N-11: *lába*; N-5: *lábo*; stb. Az orosházi tájnyelvnek ez a vonása is megítélesem szerint a nyugati és részben a dunántúli nyelvjárástípus egyik — kisebb mértékben — megőrzött sajátosságai közé tartozik.

Viszonylag jól megragadható különbség rajzolódik ki a nyílt *e*-vel szemben föllépő zárt *ë*-zés esetén. Amint már a fonémaállomány tárgyalásánál említettem, Köröstarcsa nyelvjárásában zárt *ë* fonémával nem számolhatunk,

hiszen az *ē* mindössze hat szóban fordul elő, akkor is csak a nyílt *e*-s szóalak melletti változatként. Itt tehát a többi kutatóponttól eltérő, nyílt *e*-ző helyi nyelvjárásról van szó.

Gyenge fokú zárt *ē*-zés figyelhető meg az erősen vagy kisebb mértékben *ō*-ző településeken, vagyis Földeák, Újkígyós, illetőleg Orosháza tájszólásában. Ezekben a nyelvjárásokban egytagú szavakban fordulhat elő zárt *ē*-zés, pl. a 661. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-5, N-8, N-9, N-10, N-11: *ēggy*; N-3: *ēggy*, <*ēggy*>; stb., vagy vegyes hangrendűekben pl. a 227. térképlapon: N-1, N-2, N-9, N-11: *gyērtya*; N-3: *gyērtya*, *gyērtya*; N-4: *gyērtya*, *gyērtya*; N-5, N-8: *gyērtya*; N-10: *gyērtya*, *gyērtya*; az 1059. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-5, N-8, N-10: *dēsška*; N-3: *dēsška*, *deszka*; N-9: *dēsška*; N-11: *dēsška*; stb.

Erősebb fokú *ē*-zés mutatkozik Öcsöd, Endrőd, Doboz, Csanádpalota és Kunágota tájszólásában. Ezekben nemcsak a fent említett és példákkal is illusztrált egytagú és vegyes hangrendű szavakban figyelhetjük meg, hanem például bizonyos magas hangrendű szóalakokban is, pl. az 57. térképlapon: N-1, N-2, N-4: *pētrēzsejēm*; N-3: *petrezsejēm*; N-5: *petrezsejēm*; N-8, N-11: *petrezsejēm*; N-9: *pētrēzsejēm*, <*pētrēzsejēm*>; N-10: *pētrēzsejēm*, *pētrēzsejēm*, *petrezsejēm*; a 95. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-9, N-10: *cserēsnyē*; N-3: *cserēsnyē*; N-5: *cserēsnyē*; N-8, N-11: *cserēsnyē*; stb. A köznyelvi *belső*, *bélül*, *beljebb* szavak és a *be* igekötő nyílt *e*-jével szemben a kilenc kutatópont közül csak az endrődi nyelvjárásban van zárt *ē*-s megoldás: 703. *bēlsőü*, *bēlső*; 739. *bēlū*, *bēlū*, 740. *bējēb*, *bējēb*, *bējēb* és 922. *bē vam fogva*.

A zárt *i*-zés — amint az a táblázat adataiból kiviláglik — a vizsgált kutatópontokon általában eléggé gyakori, és megoszlása tekintetében is viszonylag jól elkülöníthető. Öcsöd, Köröstarcsa, Doboz és Orosháza nyelvjárásában találunk rá legtöbb példát, kisebb mértékű az *i*-zés Endrődön és Csanádpalotán. Csak emlékeztetőül jegyzem meg: a számszerű eredmények mérlegelésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a szóföldrajzi kérdőívet Endrődön, Köröstarcsán és Csanádpalotán nem kérdezték ki. Ennek figyelembevételével azt állapíthatjuk meg, hogy Köröstarcsa *i*-zése kb. azonos mértékű Öcsöd és Doboz tájszólásának zárt *i*-zésével, Endrődé és Csanádpalotáé viszont azért jóval gyengébb fokú.

Orosháza *i*-zésének viszonylag nagy gyakoriságát részben a környező nyelvjárások hatásával lehet magyarázni, részben viszont — véleményem szerint sokkal inkább — azzal a körülménnyel, hogy az orosháziak elődei egykor Északnyugat-Dunántúlon éltek, ahol szintén erős fokú zárt *i*-zést találunk (vö. MMNyjR. 112). Erről a településtörténeti mozzanatról MÁDY ZOLTÁN a következőket írta: „1744-ben a török által elpusztított Orosháza helyére az új otthont alapító telepesek közvetlenül a Tolna megyei Zombárol, a Dőry-birtokról vándoroltak. Zomba számukra csak átmeneti település volt, ide Nyugat- és Észak-Dunántúl túlnépesedett falvaiból verődtek össze.” (Orosháza néprajza. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza, 1965. 7.)

Az adatok alapján az is jól kirajzolódik, hogy Földeák, Kunágota és Újkígyós nyelvjárásában a zárt *i*-zés nagyon gyenge mértékű, ugyanúgy, mint Szeged, Algyő és Tiszasziget tájnyelvében (vö. MNy. LXXVII, 485). Figyelemre méltó, hogy a Békés megyében fekvő, nyelvjárássziget helyzetű Újkígyós *i*-zése ugyanolyan gyenge fokú (5 adatával), mint Algyőé. Jól szemlélteti a zárt *i*-zés területi megoszlását pl. a 668. és a 682. térképlap: N-1, N-3, N-4, N-5: *nígy*; N-2, N-9, N-11: *négy*; N-8: *négy*, <*négy*>; N-10:

négy, négy; illetőleg N—1, N—3, N—4, N—5: *szíp*; N—2: *széip, szép*; N—8, N—10, N—11: *szép*; N—9: *szép*; stb.

d) A zártabb magánhangzókkal szemben jelentkező nyíltabb magánhangzókra nagyon kevés példát lehet találni a vizsgált kutatópontok atlaszbeli anyagában. Az *ú : ó*, *ű : ő* és az *í : é* megfelelésre, amely például a palóc nyelvjárástípusban viszonylag gyakran megfigyelhető (legalábbis az első két típusú, pl.: *gyűrő, sűrő, vályó* 'vályú' stb.), egyetlenegy adat sem fordul elő!

Az ide tartozó megfelelések mindegyike elenyészően csekély számban szerepel, amint ezt az alábbi összegzés mutatja:

A kutatópont megnevezése	u : o mf. száma	o : a mf. száma	i : é mf. száma
Öcsöd	0	2	2
Endrőd	0	0	0
Köröstarcsa	0	1	0
Doboz	2	3	2
Orosháza	1	1	3
Földeák	1	1	2
Csanádpalota	1	1	0
Kunágota	2	1	1
Újkígyós	1	0	2

Sem a példák száma, sem az ide sorolható szóalakok kutatópontonkénti megoszlása nem teszi lehetővé, hogy belőlük bármiféle következtetést levonhassunk. Lássunk azért egy-két példát ezekre a hangmegfelelésekre is! A 392. és az 1155. térképlapon pl. *u : o* szembenállás van: N—4: *uzsonya, uzsona*, <*ozsonya*>; illetőleg N—9, N—11: *onokájuk, unokájuk*, a 138. lapon *o : a*, a 256. térképlapon pedig *i : é* megfelelést találunk: N—1, N—4: *tővizsbarona*; N—5: *tüsögborona, tüskebarona, tüskézsbarona, barona, borona*; illetőleg: N—5, N—8: *vëlla*; N—11: *vëlla, [villa]*; stb.

e) Időtartam tekintetében bizonyos esetekben azt tapasztaljuk, hogy a vizsgált kutatópontokon a köznyelvben rövid felső nyelvválású magánhangzók (az *u*, *ű* és *i*) helyén hangsúlyos helyzetben nyúlás következik be, pl. a 370. térképlapon: N—1, N—4 N—10: *szíszög*; N—11: *szíszög*; az 1014. lapon változatként szerepel hosszú *ű*-s szóalak: N—1, N—4, N—8, N—10, N—11: *cúkor* stb. A hangsúlyos helyzetben föllépő nyúlásra Dobozon öt, Endrődön, Köröstarcsán és Földeákon négy-négy, Csanádpalotán, Kunágótán és Újkígyóson három-három, Orosházán pedig csupán egyetlenegy adatot találtam.

Megfigyelhető ennek a jelenségnek az ellenkezője is, de csak a hosszú *ú* rovására jelentkező rövid *u*-s megoldás fordul elő, mégpedig Öcsödön és Dobozon öt-öt, Földeákon és Újkígyóson három-három, Csanádpalotán és Kunágótán két-két esetben, Endrőd és Köröstarcsa anyagában egyetlen példa sincs rá. Rövid *u* található pl. a 412. térképlapon: N—1, N—4, N—5, N—10, N—11: *nudli*; legtöbbször azonban a hosszú *ű*-s változat is megvan ugyanabban a nyelvjáráshban.

¶ Mind a nyúlás, mind a rövidülés eseteire jellemző — amint ezt a fenti számadatok mutatják —, hogy kis hatású jelenségekről van szó, s a két ellenkező irányú tendencia lényegében kiegyenlíti egymást az egyes kutatópontokon. Egyetlen kivétel van ez alól a megállapítás alól. Orosháza nyelvjárásában ugyanis relatíve szembetűnően nagymértékű a felső nyelvválású rövid magán-

hangzók gyakorisága a hosszúak rovására, hiszen összesen 38 példa található a rövid *u*, *ü* és *i* előfordulására, vagyis majdnem kétszer annyi, mint a másik nyolc kutatóponton együttvéve. Abban is eltérés mutatkozik, hogy Orosházán mind a három felső nyelvválású magánhangzóra jellemző a köznyelvben hosszú hangokkal szemben a rövidek használata, pl. 2. *buza*; 439. *gyapju*, <*gyaptyu*>, <*gyapju*>; 924. *gyüszü*; 1135. *gyürüje*; 616. *gyik*, *gyík*; 1051. *viz*; stb. Mindez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy Orosháza dunántúli telepítés.

Az *l*, *r*, és *j* előtti magánhangzók nyúlását vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy ez majdnem mindegyik kutatóponton nagy hatású jelenség. Mint ismert, az *l*, *r* és *j* előtti nyúlásnak két típusa lehetséges: félhosszú, illetőleg hosszú realizáció. Ezeket külön-külön megszámláltam, és kutatópontonként a következő számértékeket kaptam:

A kutatópontok	N-1	N-2	N-3	N-4	N-5	N-8	N-9	N-10	N-11
A hosszú mgh.-k száma	21	4	58	49	10	26	9	10	45
A félhosszú mgh.-k száma	54	11	38	64	53	107	4	60	43
Összesen	75	15	96	113	63	133	13	70	88

A fenti számadatokból kiderül, hogy mindegyik kutatóponton találunk rá példákat, pl. a 656. térképlapon: N-1, N-5, N-8: *csütörtök*; N-3: *csütörtök*; N-4: *csütörtök*, (*csütörtök*); N-10: *csütörtök*, *csütörtök*; N-11: *csütörtök*, *csütörtök*; a 992. térképlapon: N-1, N-4, N-10: *börnnyü*, *börnnyü*; N-3: *börnnyü*; N-5 *börnnyü*, *börnnyü*; N-8: *börnnyü*, *börnnyü*; N-11: *börnnyü*, *börnnyü*, stb.

A számértékekből az is jól látszik, hogy Endrőd és Csanádpalota tájszólásában kismértékű az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása, s viszonylag gyengébb fokú, de azért nem jelentéktelen Orosháza népi nyelvén (Algyő, Kiskundorozsma és Tiszasziget adataira vö. MNy. LXXVII, 486). Endrőd és Csanádpalota esetében e jelenség okaként esetleg településtörténeti tényezőt kell számításba vennünk. Orosháza nyelvén viszont e jelenség gyakoriságának mértékében bizonyára — a már többször is említett — településtörténeti mozzanat játszik közre, hiszen az *l*, *r*, *j* előtti magánhangzók nyúlása a Dunántúl nagy részén jóval enyhébb fokú, mint általában a keleti nyelvjárásokban (vö. MMNyjR. 297).

Újkígyós tájnyelvének viszont az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása ugyanolyan markáns sajátsága, mint a Szeged vidéki nyelvjárásokban. Ez persze nagyon is érthető, ugyanis az Újkígyós környéki tájszólásokban is virulens ez a jelenség.

D) A m á s s a l h a n g z ó f o n é m á k h a n g s z í n á r n y a l a t a i t és á l l o m á n y á t tekintve a vizsgált kutatópontok és a köznyelv között nincs eltérés. Különbőség mutatkozik viszont az egyes mássalhangzók gyakoriságában, melyet a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően nem fonémánként végeztem el, hanem mássalhangzó-jelenségek szerint vizsgáltam, s a továbbiakban ezek alapján mutatom be a különböző sajátságokat.

a) A palatalizáció körébe tartozó esetek közül a vizsgált kilenc kutatóponton a *t*, *d* és *n* palatalizálódik bizonyos szavakban, *ly*-ezésre egyetlenegy

példát sem találunk. A palatális *gy*-zés és *ty*-zés is csak elenyészően csekély számban fordul elő, de az *ny*-ezés is eléggé ritka, pl. a 30. térképlapon: N-2: *dinnye*, (*gyinnye*); az 518. lapon: N-1: *térgy*, *térgy*; N-4: *térgy*; N-5, N-8, N-10, N-11: *térgy*; a 978. térképlapon: N-2: *tetyű*, [*tetű*]; N-9: *tetű*, *tetű*, (*tetyű*); a 263. lapon: N-1: *teknőű*; N-2: *teknőű*, *teknőű*, *teknőű*, *teknő*; N-3: *teknőű*, *teknőű*; N-4: *teknőű*; N-5, N-8, N-9, N-11: *teknőű*; N-10: *teknőű*, (*teknő*); a 914. térképlapon csak két kutatóponton van rá adat: N-2: *kőnyi*, *kőni* és N-5: *kőni*, (*kőnyi*); stb. Az ide tartozó példákat egytől egyig megszámláltam, és az alábbi táblázatban összesítettem:

A kutatópontok	N-1	N-2	N-3	N-4	N-5	N-8	N-9	N-10	N-11
Az <i>ny</i> -ezés száma	5	3	0	2	10	6	4	7	9
A <i>gy</i> -zés és <i>ty</i> -zés száma	1	3	0	1	2	1	2	1	1

A fenti számadatok elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy a példák kis száma részben azzal is összefügg, hogy az atlaszban összességében sem sok azoknak a címszóknak a mennyisége, amelyekben megvan a lehetősége a palatalizációs jelenségek előfordulásának. Éppen ezért ebben az esetben a kevés számú és területi megosztást is mutató példák több figyelmet érdemelnek, mint például az *l* kiesésének kis eltérései, hiszen ez utóbbi jelenség országszerte tapasztalható.

A palatális *ny*-ezés viszonylag Orosházán és a Szeged környéki tájszólásokban gyakoribb. Orosháza esetében ennek magyarázata abban rejlik, hogy a lakosság eredeti dunántúli nyelvjárásának ezt a sajátosságát is viszonylag jelentős mértékben megőrizte, hiszen például az orosházi anyagban — bár már erősen visszaszorulóban, sőt kihalóban levő változatként — a főnévi igenévnek *-nyi*, illetőleg *-nya* formája is szerepel, pl. 915. *fürdeni*, *fürönni*, (*fürönnyi*); 916. *híni*, (*hinya*); 917. *inni*, (*innya*); 918. *ríni*, (*rinya*); stb. Földeák, Kunágota és Újkígyós tájszólásában is valamivel gyakoribb az *ny*-zés, mint a többi kutatóponton. Föltűnő, hogy Újkígyós *ny*-ezése Algyőétől és Tiszaszigetétől különösen eltér, hiszen ezeken a kutatópontokon egyetlenegy példa sincs az *n* palatalizációjára (vö. MNy. LXXVIII, 99). Ezt a különbséget véleményem szerint semmiképpen sem az Újkígyós környéki tájszólás hatásával lehet magyarázni, hanem valószínűleg inkább azzal, hogy a gyűjtés során sem Algyőn, sem Tiszaszigeten nem kerültek felszínre *ny*-ező formák, noha ezekkel — néhány esetben legalábbis — ott is számolni lehet még napjainkban is. (Földrajzinév-gyűjtés során mindkét községben magam is hallottam egy-két példát az *ny*-ezésre. S itt jegyzem meg azt is, hogy tősgyökeres szegediek beszédében is fölbukkan ez a jelenség szórványosan.)

Az *ny*-ezésnél is ritkábban jelentkező *gy*-zést és *ty*-zést vizsgálva figyelemre méltónak tartom, hogy a török hódoltság utáni telepítésnek jelzett Endrődről és Csanádpalotáról (vö. MNyAEI. 292–3) is van rá egy-két példa. Anélkül, hogy túlértékelném az atlaszban talált adatokat [Endrőd anyagában: 30. (*gyinnye*); 101. (*gyijó*)]; 978. *tetyű*; illetőleg Csanádpalotáról: 59. *burgungyi* és 978. (*tetyű*)], megkockáztatom azt a föltevést, hogy a fenti példák — a kiskundorozsmai adatokhoz hasonlóan (l. MNy. LXXVIII, 99) — esetleg a

palóc nyelvjárás nyomaiként maradtak meg — többnyire mint kihálóban levő változatok — a két község nyelvjárásában.

A palatalizációs előzményű jelenségnek vehető *j*-zés is csak szórványosan fordul elő, és ez sem mutat területi megoszlást az egyes kutatópontok között, pl. a 133. térképlapon: N-1, N-8, N-10: *tajiga*; N-4: *tajiga*, *<taliga>*; N-5: *tajiga*, *taliga*; N-11: *tajiga*, *eketajiga*; az 1016. térképlapon viszont csak Endrődről van rá adat: *jászoj*; stb. A *j*-zésre Öcsödön, Endrődön, Dobozon, Kunágótán és Újkígyóson két-két, Köröstarcsán, Orosházán és Földeákon egy-egy adatot találtam, Csanádpalota anyagában nincs rá példa.

b) Az apalatális *l*-ezés nagyon ritkán fordul elő, ugyanis Csanádpalotáról két adat, Endrőd, Földeák, Kunágota és Újkígyós anyagában egy-egy adat szerepel az atlaszban, csupán Orosháza nyelvjárásában van rá viszonylag több (összesen nyolc) példa. Az orosházi tájszólás nagyobb fokú *l*-ezését szintén az eredeti nyelvjárás megőrzött sajátóságaként kell értékelnünk (az *l*-ezés területi különbségeire vö. MMNyjR. 243). A vizsgált kilenc kutatópont anyagában egyébként csak egyetlen térképlap van, amelyen az *l*-ezésre több településről is van adat: a 939. lapon: N-1, N-2, N-3, N-4: *juk*; N-5: *juk*, (*luk*); N-8, N-10, N-11: *luk*; N-9: *luk*, [*juk*]; a legtöbb esetben csak egy-egy helységről — főleg Orosházáról — találunk rá példát: a 202. térképlapon: N-9: *zsinděj*, *<zsinděl>*; a 333. lapon: N-5: *bivaj*, (*bival*); a 379. térképlapon: N-5: *kölkeddzik*; stb. Más apalatális jelenség (pl. a szóvégi *ny* depalatalizációja) a vizsgált kutatópontokon csak egy esetben, a 496. térképlapon fordul elő (N-1, N-10, N-11: *ín*; N-4: *íny*; N-5: *fogin*, *ín*; N-8: *ín*, *ín*).

c) A mássalhangzók kiesése közül — ahogy általában a magyar nyelvjárásokban (vö. MMNyjR. 261) — a szótagzáró *l* elmaradása a leggyakoribb, pl. a 947. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-10: *vőügy*; N-3: *vőügy*; N-5, N-8, N-9, N-11: *vőgy*; az 1128. térképlapon mindegyik kutatóponton: *kúcsot*; stb. Az *l* kiesését mutató példákat megszámlálva, az alábbi számadatokat kaptam kutatópontonként:

A kutatópontok	N-1	N-2	N-3	N-4	N-5	N-8	N-9	N-10	N-11
A példák száma	8	15	7	12	29	19	15	15	28
A részesedési érték %-ban	5,40	10,13	4,73	8,11	19,59	12,83	10,13	10,13	18,92

A fenti számszerű eredmények azt mutatják, hogy az *l* elmaradása Orosházán és a Szeged vidéki nyelvjárásokban valamivel gyakoribb, mint a többi kutatóponton. Ha az *l* kiesésében a hangtani helyzetet is figyelembe vesszük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ez a különbség elsősorban abból adódik, hogy az orosházi és a Szeged környéki nyelvjárásokban az *l* általában gyakrabban elmarad szó végén is, pl. az 1064. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-9, N-10: *rëggel*; N-3: *reggel*; N-5: *rëggē*, *rëggel*; N-8: *rëggē*; N-11: *rëggē*, *rëggel*; az 1130. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-9, N-10: *hamuval*; N-3: *hamuvál*; N-5, N-8, N-11: *hamuvā*, *hamuval*; stb. Algyő, Kiskundorozsma és Tiszasziget tájszólásában is ehhez hasonló mértékű az *l* kiesése, és szó végén ezekben is gyakrabban tapasztalható (vö. MNy. LXXVIII, 100).

A *j* hiányára csak egyetlen térképlapot találtam, a 154. lapon: N-1, N-4: *nyútó*; N-5: *nyújtó*, *nyújtó*; N-8, N-10, N-11: *nyútó*), de az *r* is

elégge ritkán esik ki. Ez utóbbi elsősorban a Szeged vidéki kutatópontokon jelentkezik, és pótlónyúlással jár, pl. a 752. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-5, N-9, N-10: *mikor*; N-3: *mikör*; N-8: *mikó*; N-11: *mikör*, *mikor*, (*mikó*); a 667. térképlapon: N-1, N-2, N-4, N-5, N-9, N-10: *háromszor*; N-3: *háromször*; N-8: *háromszó*; N-11: *háromszò*, *háromszó*, [*háromszor*]; stb.). A példák azt mutatják, hogy az *r* elmaradása a köznyelvi *-kor* és a *-szor*, *-szer*, *-ször* ragokban tapasztalható, mégpedig ugyanúgy, mint Algyő, Kiskundorozsma és Tiszasziget nyelvjárásában (vö. MNy. LXXVIII, 100).

d) A hasonulások jelenségek közül a szóbelseji *rl* hangkapcsolat hosszú *ll*-t eredményező hasonulása általában mindegyik kutatópontra jellemző, pl. a 23. és 24. térképlapon: N-1, N-2, N-10: *tallóu*, *talló*; N-3, N-4: *tallou*; N-5, N-8, N-9, N-11: *talló*; illetőleg: N-1, N-2, N-3, N-4, N-5, N-8, N-9, N-10: *pallag*; N-11: *pallag*, *⟨pállag⟩*, *⟨pärlag⟩*; stb.

Az *rs* hangkapcsolat — a palóc nyelvjárástípustól eltérően — általában egyik kutatóponton sem hasonul (l. pl. az 52. térképlapon a *borsó*, az 578. lapon az *orsó* adatait), kivételt csupán a 90. térképlap mutat, amelyen a köznyelvi *bírsalma* szóalakkal szemben általában változatként *bisalma* forma is fölbukkan Endrőd, Orosháza, Földeák, Csanádpalota és Újkígyós anyagában.

Hasonlóképpen ritkán fordul elő a *dn* hangkapcsolat hasonulása. Erre csak egy-két kutatóponton találtam példát: a 894. térképlapon: N-2: *mëgeskünnnek*, *⟨mëgesküdnnek⟩*; N-5: *mëgeskünnnek*; a 915. lapon csak Orosházáról van rá adat: *fürdeni*, *fürönni*, (*fürönnyi*).

e) Az affrikálódás vagy más néven explozív *ty*-zés és *gy*-zés jelensége, amely a köznyelvi *j* helyén fordul elő mássalhangzók után, csakis a Dunántúlon tapasztalható (vö. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 45). A vizsgált kutatópontokon csak Orosháza anyagában találtam rá példát, mégpedig tizenötöt, pl. 276. *gerëbje*, *⟨gerebgye⟩*, *⟨gereble⟩*; 439. *gyapju*, *⟨gyaptyu⟩*, *⟨gyapjú⟩*; 893. *nyomjuk*, (*nyomgyuk*); 1140. *apját*, (*aptyát*); 1154. *testvërgyit*, *⟨testvërit⟩*; stb., de: 905. *rakjá*. Az egyes szóalakokra majdnem kivétel nélkül az jellemző — amint ez a Nyelvatlasznak a szavak társadalmi elterjedtségére utaló jelzéseiből kitűnik —, hogy az explozív *ty*-zést, illetőleg *gy*-zést mutató formák ritkán használt vagy pedig régies, kihalóban levő változatok Orosháza tájszólásában. Az viszont kétségtelen, hogy Orosháza népnyelvének ez az egyre halványuló vonása is dunántúli örökség.

A térképlapok tanúsága szerint a köznyelvi *borjú* és *varjú* szónak mindegyik kutatóponton — változatként még Orosházán is, csak ott rövid *u*-s megoldásban — *bornyú*, illetőleg *varnyú* formája használatos. Érdekes viszont, hogy a *sarjú* szónak csak Endrőd, Földeák, Kunágota és Újkígyós anyagában van *ny*-es (*sarnyú*) változata.

Egy-egy esetben fordul elő az *sz* és *z* helyén *c*, illetőleg *dz* affrikáta: a 388. térképlapon: N-1, N-10: *viack*; N-4: *viack*, *⟨viac⟩*, *⟨viaszck⟩*; N-5: *viack*, *viaszck*, *viasz*; N-8: *viack*, *viasz*; N-11: *viack*, *⟨viasz⟩*; az 548. térképlapon pedig: N-4: *iddzad* és N-5: *izzad*, *⟨iddzaD⟩*.

5. A z a l a k t a n i j e l e n s é g e k elemzésének objektív okokból sokkal kisebb teret szentelhetek, mint a hangtani sajátosságok vizsgálatában. Nemcsak azért, mert a Nyelvatlaszban az elsődlegesen morfológiai jellegű térképlapok száma jóval kisebb a hangtaniakénál, hanem amiatt is, hogy alaktani szempontból eleve kevesebb különbség van a vizsgált kutatópontok nyelvjárása között.

Az alaktani célú térképlapok nem kis hányada olyan, hogy a kilenc kutatóponton egyáltalán nincs eltérés, pl. a 795. térképlapon mindenütt *iszok* szó szerepel, a 920. lapon pedig mindegyik helységről *zárva* szóalakot jegyeztek föl. Más részükről pedig azt lehet elmondani, hogy az alaktani különbségek lényegében hangtani gyökérűek. Ilyen például a hangtani kérdéseknél már említett köznyelvi *-kor* és a *-szor/-szer/-ször* határozóragok helyén előforduló *kó*, illetőleg *-szó/-sző* ragváltozat, de ilyen jellegű az 1056. térképlap *fárol* címszavának a vizsgált kutatópontokon található *fáru*, *fáru*, *fáru* megoldása is. A továbbiakban minden olyan alaktani jelenséget igyekszem bemutatni, amely a kilenc kutatóponton jól megragadható különbségeket mutat.

A) A szótövek különböző típusainak feltárásához egyrészt az atlaszban kevés ilyen célú térképlap szerepel, másrészt az atlaszban található tőtípusok sem a névszótövek, sem az igetövek terén nem mutatnak lényeges eltéréseket a kilenc kutatóponton. Így például a 999. térképlapon mindenütt *ökröt* szóalak, az 1015. lapon pedig a *cukort* és *cukrot* változatok ingadozása azonos kutatópontonként, de az igetövek viselkedésében is általában azonoság figyelhető meg (pl. ez mutatkozik meg a 839. és 843. térképlap *söpörsz*, illetőleg *öriszte* címszavának esetében). Szembeötlő különbséget jelez a többi kutatóponttal összevetve az Orosházán följegyzett *jászuk* tőváltozat az 1017. térképlapon, amely — amint ezt az 1016. térképlap *jászu* alakváltozata is mutatja — dunántúli nyelvjárási vonásként őrződött meg napjainkig.

B) A szóképzés területén — a meglehetősen kevés példaanyag alapján — azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében egyezések jellemzik a vizsgált kutatópontok nyelvjárását. Az egész kérdéskör persze alaposabb vizsgálatot kívánna meg.

Az igeképzés körében érdekes például az, hogy a dunántúli nyelvjárásokban általában nem használatos *-dos/-des/-dös* képző teljes mértékben teret hódított az orosházi tájszólásban, hiszen a 909. és 910. térképlap tanúsága szerint a *lögdő*s, illetőleg *fogdó*s igealakok mellett még kihalófélben levő változatként sincs jelezve az egykor minden bizonnyal megvolt *lökőd*, illetőleg *fogdoz* igeforma.

A főnévi igenév képzőjének hangalakja — amint már említettem és példákkal is illusztráltam — Orosháza nyelvjárásában a dunántúli tájszólások megőrzött vonásaként *-nyi* és olykor *-nya* is lehet. Ezenkívül egyetlenegy példa van még erre Endrőd anyagában (a 914. térképlapon a *kőnyi* változat is szerepel). Nem lehetetlen, hogy ez az adat esetleg a palóc nyelvjárástípus elmosódó nyomaként maradt fenn az endrődi tájnyelvben.

C) Néhány határozórag esetén megfigyelhető, hogy hangalakjuk szerint területileg jól megfogható eltérések vannak. A köznyelvben *-hoz/-hez/-höz* hangalakú ragok helyén Földeák, Kunágota és Újkígyós népi nyelvében nagyon gyakori a *-hon/-hön* változat — amint általában a Szeged környéki nyelvjárásokban (vö. MNy. LXXVIII, 101) —, Orosházán fölbukkan a *-hol/-höl* megoldás is, a többi kutatóponton viszont általában a *-ho/-he/-hő* ragváltozatok használatosak, pl. az 1067. térképlapon: N—1: *bírouho*, *bíraóho*; N—2: *bíraóho*, *bíróho*, [*bíraóhoz*]; N—3, N—4: *bírouho*; N—5: *bíróho*, <*bíróhol*>; N—8, N—10, N—11: *bíróhon*; N—9: *bíróho*; az 1127. térképlapon: N—1, N—2: *Ferenchő*; N—3: *Ferenche*; N—4: *Ferihő*; N—5: *Ferenchő*, *Ferenchöl*; N—8: *Ferenchön*; N—9: *Fērēnchő*; N—10, N—11: *Ferihön*; stb.

Hasonló megoszlás tapasztalható a köznyelvi *-ért* határozórag esetében is, hiszen ennek helyén Földeák, Csanádpalota, Kunágota és Újkígyós tájszó-

lásában többnyire *-é* forma él, a többi kutatóponton viszont általában csak a *t* hiányzik a szó végéről, pl. az 1129. térképlapon: N-1, N-3, N-4: *ptír*; N-2: *pízér*, *<pézér>*; N-5: *pézér*, *pénzér*, *<pízér>*; N-8, N-11: *pézé*; N-9: *píze*, *pézé*; N-10: *pézéi*, *pézé*; az 1055. térképlapon a *fájért* címszónak hasonló alakváltozatai vannak az egyes kutatópontokon.

D) Az igeragozásban egyetlen különbséget lehet fölfedezni a vizsgált kutatópontokon, mégpedig azt, hogy tárgyas igeragozásban Földeák és Újkígyós nyelvjárásában föllelhetők a *hozi*, *hozitok*, *hozik* stb.-féle igealakok, amelyek pl. Algyő és Tiszaszigeet tájszólását is jellemzik (vö. MNy. LXXVIII, 102). Erre a jelenségre Földeákról hat, Újkígyósról kilenc adatot találtam az atlaszban, pl. a 487. térképlapon: N-8: *ringattya*, (*ringati*); N-11: *ringati*, *ringattya*; a 853. lapon: N-8: *mondi*, *mongya*; N-11: *mongya*, *<mondi>*; stb. Figyelemre méltó tehát, hogy a nyelvjárásszigeet helyzetű Újkígyós a szegedi népnyelvnek ezt a sajátosságát is megőrizte.

Más alaktani jelenségről azért nem ejtek szót, mert az adatok száma egyrészt nagyon csekély, másrészt az egyes kutatópontok között ezeknek olyan a megoszlása, hogy elhamarkodott lépés volna belőlük bármiféle következtetést is levonni.

6. A szóképzlet terén elsősorban Orosháza és Újkígyós anyagát fogtam vallatóra, hiszen a vizsgált kutatópontok közül erről a kettőről tudjuk pontosan — amint ezt a bevezetésben már említettem —, hogy honnan költöztek mai lakóhelyükre ezen települések lakóinak elődei. Arra a kérdésre kerestem ugyanis a választ, hogy a szókincs területén egyrészt milyen mennyiségben, illetőleg milyen arányban őrizték meg eredeti nyelvjárásuk egyes elemeit, másrészt pedig hány szó került be ezeknek tájnyelvébe a környező nyelvjárásokból az áttelepülés óta.

Ehhez a vizsgálathoz a valódi tájszavak adatait használtam föl, az alaki tájszókát, melyeknek tanulságait a hangtani jelenségek jellemzésekor természetesen hasznosítottam, itt következetesen figyelmen kívül hagytam, noha olykor egyes alaki tájszók is föltűnően „árulkodhatnak” az eredeti nyelvjárásról, pl. Orosháza népnyelvében a *hosszi*, 'hosszú', *kódís* 'koldus', *szomgyas* 'szomjas' nyilvánvalóan dunántúli örökség, Újkígyós tájszólásában pedig pl. a *kesere* 'keserű', *savanya* 'savanyú' a Szeged vidéki nyelvjárás maradványaként használatos. A valódi tájszók számlálásában három csoportot különítettem el: 1. az eredeti nyelvjárás tájszava őrződött meg, 2. az eredeti tájszó mellé a környező tájszólás eleme is bekerült, és 3. az adott fogalom megnevezésére ma már csak a környező népnyelvből elterjedt tájszó használatos.

Orosháza atlaszbéli valódi tájszavait megszámlálva a következő adatokat kaptam: a területi megoszlást mutató 58 tájszó közül 6 őrződött meg a dunántúli nyelvjárásokból, pl. 417. *gyürke*; 576. *csöppü*, *csöpu* stb., 30 példát találtam arra, amikor a többnyire ritka vagy pedig kihaló változatnak jelzett dunántúli tájszó mellé a környező tájszólások eleme is bekerült, pl. 38. *csutkatü*, *tuskó*; 238. *előte*, *tévő*; 406. *dereje*, (*barátfüle*); 608. *zöng*, *dörög*; 624. *varnyu*, (*varju*), (*kánya*); stb. és 22 olyan valódi tájszó fordul elő Orosháza anyagában, amely már a környékbéli nyelvjárásokból hatolt be, pl. 64. *dinkatök*; 107. *püszke*, *píszke*; 179. *marokverő*; 213. *trózsák*; 260. *locsoló*; stb. Más szóval ez azt jelenti, hogy 10 valódi tájszó közül átlagosan 1 őrződött meg a dunántúli tájszólásokból (10,34%), 3 esetben dunántúli és Orosháza környéki megnevezés egyaránt használatos (51,72%), és 4 fogalom megjelölésére már csak a környékbéli

nyelvjárások eleme járatos Orosháza népnyelvében (37,93%). Mindez azt mutatja, hogy szókincstani szempontból — a már részletesen elemzett hangtani és alaktani jelenségekhez viszonyítva — a környékbeli nyelvjárások valamivel nagyobb mértékű hatást gyakoroltak Orosháza nyelvére. Ez persze korántsem meglepő, hiszen — mint ismeretes — a szókészlet a nyelvnek azon részlegéhez tartozik, amely a változásnak leginkább ki van téve.

Újkígyós szókincsét vizsgálva a fentiekthől eltérő eredményre jutottam. Először is jóval kevesebb (összesen 24) olyan térképlapot találtam, amelyen a valódi tájszók tekintetében területileg jól elkülöníthető megoszlás van Újkígyós tájszólása és környékének nyelvjárása között. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy Orosháza eredeti tájszólása és környékének népnyelve között eleve nagyobb különbségek vannak (a szókincsben is), mint Újkígyós eredeti (szegedies) tájnyelve és környékének (tiszántúli) nyelvjárása között.

Újkígyós tájnyelvének 24 valódi tájszava úgy oszlik meg, hogy ebből 16 (66,66%) Szeged környékéről maradt meg napjainkig, pl. 107. *büszke*; 372. *kácsa*; 402. *szárma*; stb., 6 esetben (kerekén 25%) a szegedi eredetű és a békési tájszó egymás melletti változatként használatos, pl. 64. *dínkatők*, *fehértők*; 196. *horokfa*, <*szarufa*>; 251. *csupor*, *bögre*; stb., és mindössze 2 olyan tájszó (8,33%) fordul elő Újkígyós atlaszbéli anyagában, amely a környékről került be a község nyelvjárásába (38. *kóré*, <*kukoricatű*> és 609. *ködöl*, *szítál*). Más szóval ez azt jelenti, hogy Újkígyós valódi tájszavainak kétharmada megőrzött szegedi sajáttság, negyedrésze az jellemző, hogy bizonyos fogalmak megnevezésére Szeged környéki és békési tájszó is járatos, és csak nagyon csekély töredéke (átlagosan 10 valódi tájszó közül 1) került be a környező nyelvjárásokból, kiszorítva az eredeti szóelemet.

Mivel magyarázható mindez? A szókincs nagyobb fokú változékonyságának fentiekben említett általános tételét kellene talán megkérdőjeleznünk? Erről azért szó sincs. Az eltérés csekély volta egyrészt abból adódik, hogy viszonylag nagy mértékű nyelvjárási különbségek a Szeged vidéki és az Újkígyós környéki tájszólások között eleve nincsenek, másrészt főképpen azzal magyarázható, hogy Újkígyós népének és nyelvének kapcsolata a szegedi nagytájjal — amint ezt BÁLINT SÁNDOR meggyőzően kifejtette (i. m. és h.) — mindig is nagyon szoros volt. Ebben lelhetjük meg tehát a magyarázatát annak, hogy Újkígyós tájszólása — amint ez a Nyelvatlasz anyagának elemzéséből kiderült — nemcsak hang- és alaktani téren, hanem szókészleti szempontból is a Szeged környéki nyelvjárásokhoz tartozik. Teljes joggal sorolhatta tehát IMRE SAMU az N-11-es kutatópontot a Szeged vidéki nyelvjárástípushoz (vö. MMNyjR. 343).

7. Miután sorra vettem mindazon jelenségek elemzését, amelyre a kilenc kutatóponton a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaga alapján lehetőség adódott, szükségesnek és hasznosnak látszik a vizsgálat eredményét röviden összefoglalni, mégpedig egyrészt a nyelvjárássziget helyzetű települések szerint, másrészt azokon a kutatópontokon, amelyeknek nyelvjárássziget jellege kisebb-nagyobb mértékben esetleg szóba jöhet.

Orosháza atlaszbéli adatainak elemzése kétségtelenül megerősítette azt a történeti forrásokból ismert — az előzőekben már többször idézett — tényt, hogy lakói valóban a Dunántúlról települtek, mégpedig az 1946-ban Orosházához csatolt Szentetornya községgel együtt, ahol tulajdonképpen a Nyelvatlasz anyaggyűjtése történt (vö. MNyAEIm. 292). Ezt több olyan — különböző

mértékben megőrződött -- hangtani, alaktani és szóképzleti sajátság is bizonyítja, amely minden kétséget kizáróan dunántúli örökség Orosháza nyelvjárásában. (Ezeknek felsorolásától itt eltekinthetünk, hiszen a részletes elemzés során már szoltam róluk.) A szóképzletben lezajlott — már szintén említett — változáson kívül csupán egy hangtani jelenséget (az *l*, *r* és *j* előtti nyúlást) és egy alaktani sajátságot (a *-dos*, *-des -dös* igeképző térhódítását) lehet példaként fölhozni a környező nyelvjárásoknak Orosháza népnyelvére tett hatására. (A *-dos*, *-des*, *-dös* terjedésében természetesen a köznyelvi hatás is nagymértékben közrejátszik.) Az atlasz alapján végzett vizsgálódás eredménye lényegében megegyezik azokkal a tapasztalatokkal, megfigyelésekkel, melyeket CSIZMADIA LAJOS tett közzé az orosházi nyelvjárás néhány hangtani sajátosságáról (I. Orosháza néprajza. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza, 1965. 494–510). Hogy az orosházi népnyelv nemcsak a hangtan, hanem az alaktan és a szóképzlet terén is milyen vonásokat és főleg milyen mértékben őrzött meg az eredeti nyelvjárásból a több mint két évszázaddal ezelőtt történt áttelepülés óta, annak föltárása az egyes jelenségek megmaradásának, illetőleg visszaszorulásának egzakt megismerése szempontjából nem volt fölösleges, néhány hasznos tanulssággal mindenképpen szolgált.

Újkígyós tájszólásának hangtani, alaktani és szóképzleti szempontú elemzése egyaránt azt mutatta, hogy ez a helyi nyelvjárás teljes mértékben a Szeged vidéki nyelvjárástípushoz tartozik, hiszen minden egyes jelenségről elmondhatjuk, hogy alapjában véve ugyanolyan jellegű és gyakoriságú, mint a Szeged környéki községek (pl. Algyő, Földeák, Tiszasziget stb.) népnyelvében. Az újkígyósi tájnyelv vizsgálatából tehát az derült ki, hogy a Körösök vidéki nyelvjárások lényegében nem tudtak hatást gyakorolni rá, annak ellenére, hogy a falut 1816-ban alapították (vö. BÁLINT i. m. 244), és azóra nyelvjárás-sziget helyzetben van. Ez egyrészt a nyelv konzervatív jellegével magyarázható, másrészt pedig azzal a — BÁLINT SÁNDOR „A szögedi nemzet” című munkájából már idézett — körülménnyel függ össze, hogy Újkígyós népe egészen az utóbbi évtizedekig vallási téren és házasságkötési hagyományai révén a környékbeli községek közül szinte kizárólag a szintén szegedi gyökérzetű Csanádapáca és Medgyesbodzás lakosságával volt szorosabb kapcsolatban.

Endrőd község nyelvjárási jelenségei nagyrészt a közép-tiszántúli nyelvjárástípusával egyeznek meg. Van azonban néhány olyan vonása, amely kisebb-nagyobb mértékben elüt környezetétől. Ezek a következők: 1. Föltűnő, hogy az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása egészen kis mértékű. — 2. A zárt *ē*-zés, amely Köröstarcsa kivételével a többi közép-tiszántúli kutatópontra (pl. Doboz nyelvjárására) is nagyon jellemző, Endrődön is nagy hatású jelenség, mégpedig olyannyira, hogy a környékbeli tájszólásoktól eltérően néhány szóban (*bē*, *bēlső*, *bēlül*, 'belül' és *bējjebb*) csak itt fordul elő. — 3. A zárt *i*-zés gyengébb fokú, mint a környéken. — 4. Nagyon ritkán ugyan, de *a* előtti fonetikai helyzetben (összesen hat szóban) illabiális *ä* jelentkezik. — 5. Szórványosan a *t*, *d* és *n* palatalizációja is megfigyelhető *i*, illetőleg *ü* előtt (*gyinnye*, *gyijóu*, *tetyű* és *kőnyi*). — 6. Néhány szóképzleti sajátság (pl. 100. *méiskőu*).

Az itt felsorolt nyelvjárási sajátságok arra vallanak, hogy Endrőd valóban nyelvjárás-sziget jellegű település. Ezen vonásokat és természetesen a többi nyelvjárási jelenséget is mérlegre téve, s ezeket összességükben a Nyelvatlasz anyagával összevetve, arra a megállapításra jutottam, hogy — a bevezetésben már említett — szlovák lakosság betelepülése mellett számolni lehet magyarok beköltözésével is. Nyelvöldrajzi alapon nem tartom lehetetlennek, hogy a

község ezen — valószínűleg kisebb létszámú — magyar rétege a Jászság vidékéről települhetett át, mindenképpen olyan területről, amely nyelvjárási tekintetben átmeneti jellegű. Az eredeti nyelvjárás helyének megjelölésében akkor lehetne pontosabb és megbízhatóbb megállapításra jutnunk, ha a Zagyva—Tarna—Tisza vidéknek nyelvjárásairól — amint ezt már IMRE is fölvetette (MMNyjR. 359) — teljes sűrűségű regionális nyelvátlasz készülne. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Endrőd nyelvjárásának a környező tájszólásoktól eltérő sajátosságai közül a nyomokban fennmaradt palatalizáció jelenségében és az illabiális *ä* szórványos előfordulásában esetleg a betelepült szlovák lakosság nyelvi hatása is közrejátszhatott. TÖRÖK GÁBOR például a palócra jellemző palatalizáció jelenségét szlovák nyelvi hatással magyarázza (NyttudÉrt. 45. sz. 54).

Csanádpalota nyelvjárását elemezve a következő kérdés foglalkoztatott: milyen fogódzkodókat adnak az atlasz adatai ahhoz, hogy legalább hozzávetőlegesen meghatározhassuk, melyik vidékről költözhettek mai lakóhelyükre a község alapítói a török hódoltság után. A Nyelvátlaszban található anyag vizsgálata lényegében igazolta Cs. KOVÁCS JÓZSEF következő megfigyeléseit Csanádpalota tájnyelvéről: „Területileg két nagy nyelvjárás közé ékelődik a falu: a Makó környéki *ö-ző* és a Békés megyei *ë-ző*, *í-ző* nyelvjárás közé. A fő jellegzetesség itt is az *ë-zés*, de a toldalékokban bizonyos helyzetben *ö-zés*, kevés szóban az *í-zés* is megfigyelhető” (Nyr. LXXXV, 327).

A község tájszólása a Szeged környéki és a Körösök vidéki nyelvjárásoktól egyaránt különbözik abban, hogy az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása itt csekély mértékű. A közép-tiszántúli, Körösök vidéki tájszólásoktól még abban is eltér, hogy a zárt *í-zés* Csanádpalota nyelvjárásában gyenge fokú, és a diftongusok használata sem jellemző rá. A palatalizáció jelensége, amelyre csupán két adat fordul elő az atlaszban (59. *burgungyi* és 978. *tetyű*), nagyon halvány nyomokban azért palócoss nyelvjárástípusra utal ugyanúgy, mint a 118. térképlapon a 'bodza' jelentésű *boofa* szóalak is.

Az összes — fentiekben felsorolt — nyelvjárási sajátyságot mérlegelve, nem látszik lehetetlennek, hogy Csanádpalota telepítése palócoss jellegű nyelvjárásterületről történhetett. A kérdés eldöntése további vizsgálódást igényel. Mindenesetre BAZSÓ DÉNESnek a község megalakulására vonatkozó észrevételei támogatják a kizárólag nyelvföldrajzi szempontok figyelembevételén nyugvó föltevésemet: „Az első telepesek németek voltak. A XVIII. század második felében Heves, Gömör, Nógrád és Hont megyékből magyar és szlovák anyanyelvű családok települtek ide. A családi nevük ma is megvan: Szöllinger, Solcz (Sulcz), Bajer (Bauer), Jáger (Jéger), Perneki, Hangai, Sajnóczki, Kovács, Szalóki, Szikszai, Sisák, Krabak (Krobak), Haluska, Gázsó, Franyó, Kriván stb.” (Feljegyzések Csanádpalota nagyközség múltjáról és jelenéről. Kézirat. 1974. 3).

Kunágota nyelvjárásának vizsgálata is érdekes képet mutatott, hiszen egy-két vonásban (a kettőshangzók típusában és gyakoriságában, valamint az illabiális *ë-zés* mértékében) a Körösök vidéki tájszólásokkal (pl. Doboz községével) egyezik meg, néhány sajátossága viszont (a gyenge fokú zárt *í-zés*, a köznyelvi *-hoz*, *-hez*, *-höz* és az *-ért* határozóragok helyén jelentkező *-hon*, *-hön*, illetőleg *-é* hangalakú ragok és egy-két valódi tájszó, mint pl. *büszke* 'egres', *szárma* 'töltött káposzta', *tányérica* 'napraforgó') a Szeged környéki népnyelvvél rokonítja. Olyan hangtani, alaktani jelenségekre nem találtam példát, amely a kunágotai nyelvjárás palóc eredetére utalna. Ezt azért hozom itt szóba,

mert — amint már a bevezetésben említettem — Kunágota BENKŐ LORÁND „Magyar nyelvjárástörténet” című munkájában azon helységek között szerepel, melyeknek lakossága a XVIII. századi telepítések során túlnyomórészt palóc területéről beköltözöttekből került ki. Kunágota palóc vidékről történt benépesedését az atlasz adatai nem támasztják alá, legföljebb azt tartom elképzelhetőnek, hogy csekély számban a Palócföldről is költözhettek ide, a lakosság többsége azonban más területéről települt, s ez a többség alakította ki a falu későbbi nyelvjárási képét. A kérdés „csupán” az, hogy szóföldrajzi alapon mely vidékről kerülhetett ki Kunágota egykori alapítóinak többsége. A kunágotai nyelvjárásnak a fentiekben már elemzett sajátosságai alapján úgy vélem, hogy a lakosság egy része Szeged vidékéről, másik (nem csekély számú) része pedig a Körösök vidékéről költözhetett át, de az is lehetséges, hogy a Hódmezővásárhelytől északra-északkeletre húzódó, a déli és a tiszai nyelvjárás-típus között átmeneti sávot alkotó területől települt a község népe. Kunágota tájészolása megítélésem szerint nyelvjáráskeveredést mutat, ezért különösen nehéz eredeti nyelvjárásának hozzávetőleges megállapítása is. A vizsgálatra felhasznált kilenc kutatópont anyaga e kérdés pontosabb megválaszolásához azért sem elegendő, mert a kutatópontok eléggé távol esnek egymástól. Éppen ezért, de a déli és a tiszai nyelvjárástípus közötti átmeneti nyelvjárási sáv jelenségeinek feltárásához is, minden bizonnyal sok tanulsággal járna egy teljes sűrűségű, dél-alföldi regionális nyelvátlasz elkészítése.

Köröstarcsa nyelvjárása abból a szempontból figyelemre méltó — amint már a részletes elemzés során is említettem —, hogy a vizsgált kutatópontok tájészolásától eltérően nincs meg benne az *ē : e* fonémaellentét. A zárt *ē* hangot ez a nyelvjárás lényegében véve nem ismeri, hiszen összesen hat szóban fordul elő zárt *ē*, akkor is csak a nyílt *e*-s szóalak melletti változatként. Éppen ezen sajátosság alapján tekinthető Köröstarcsa tájészolása nyelvjárászsíget jellegűnek, ugyanis a közép-tiszántúli, Körösök vidéki nyelvjárástípus viszont megkülönbözteti az *ē : e* fonológiai ellentétet (vö. MMNyjR. 362). S mivel — mint IMRE SAMU írja (MMNyjR. 362) — a közép-tiszántúli nyelvjárástípusnak ez az egyetlen jelentős eltérése a hajdú-bihari típustól, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Köröstarcsa lakossága nemcsak szlovák néprészleg elmagyarosodásával alakulhatott ki (vö. BENKŐ i. m. 87), hanem szerintem számolni lehet a hajdú-bihari nyelvjárást beszélők esetleges beköltözésével is.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a fentiekben levont tanulságok némelyikének helyességét egyrészt a jövőendő hely- és településtörténeti kutatások eredményei igazolhatják vagy kétségesse tehetik, másrészt viszont a megbízhatóbb következtetésekhez az egyes kutatópontokról a Nyelvátlasz adatainál több, helyszíni gyűjtésen alapuló népnyelvi anyagra volna szükség. Az is igaz azonban, hogy a köznyelv hatására az atlasz két-három évtizeddel ezelőtti anyaggyűjtése óta minden egyes helyi nyelvjárásban nagy változások mentek végbe, s jó néhány, akkor még meglevő archaizmus valószínűleg kipusztult tájészolásaink nagy részéből. A Magyar Nyelvjárások Atlasza adatainak gyűjtése és ellenőrzése kellő időben történt ahhoz, hogy nyelvjárásaink pusztulásra ítélt értékeiből nagyon sok még följegyzésre kerülhetett, s ezáltal fennmaradt a további kutatások számára. Ezért is gondolok arra, hogy a későbbiekben ugyancsak a nagyatlasz alapján — néhány Tisza menti (pl. Alpár, Csépa) és Duna-Tisza közti (pl. Dávod, Mélykút stb.) nyelvjárászsíget tájészolását fogom vallatóra.

SZABÓ JÓZSEF

Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár*

7. A nagyszombati könyvtár új katalógusában az 1648. évi szótár kétszer is be van jegyezve: „Vocabularium Vngarice, Sclauonico-latinitum. octau. Tyrnauie 1648. [1673]”; „V(er)borum in gram(m)atica (con)tentor(um) in Ungaricum et Slavo. octav. Tyrnaviae 1648. [1705]” („V. Humanitae”).

Lépünk most tovább, s nézzük meg, hogy mely művek szolgálhattak forrásul a Verb. összeállításánál.

Először arra hívom fel a figyelmet, hogy a Verb. szókincse megtalálható a „Syllabus vocabulorum”-ban (Syllabus Vocabulorum, Grammaticae Emmanuelis Alvari, è Societate Iesu, Im vernaculas Hungaricam, et Slavonicam conuerforum, fecundum Exemplar Viennenfe paucis mutatis, nonnullis etiam additis. Tyrnaviae, Typis Academicis per Joannem Andream Hôrmann. An. 1703.; rövid.: Syllab.). Igaz, a Syllab. nem ábécé rendű, hanem nyelvtani kategóriák szerint van felépítve (De Generibus Nominum, De Nominum Declinatione, De Verborum Praeteritis et Supinis — ezért itt és a hasonló felépítésű műveknél zárójelbe tett lapszámokkal könnyítem meg a tájékozódást), de maga a szókincs lényegében azonos, azzal a különbséggel, hogy a Syllab.-ban több szó, elsősorban ige található. Emellett a Verb. teljesen latin betűs, míg a Syllab. szlovák része német betűkkel van kinyomtatva. (Az egyes szótárak, nomenklatúrák eltérő megoldást alkalmaznak a különböző nyelvű adatok elkülönítésére. A vesszőhasználat stb. különbségei alább ebből adódnak.) Vö. Verb.—Syllab.: *Abfens tavul lévő nepritomny* — *Abfens, tis Távil lévő Nepritomnj* (51) | *Achilles Troia fő hadnagy neve gmeno gednoho wudca* — *Achilles, is, Trójai fő hadnagy, Gmeno gedného Wudce Trojanského* (48) | *Ador Buza lišt, lišt lang, bel pffenice, bila muka* — *Ador, oris Lišt láng, Mlek* (18) | *Aeneadae Aeneas nemzete vagy népe kánaefowy prinalezicij lide* — *Aeneadae, Aeneás népe, vagy nemzetsége, Keneafowy prinalezicy Lyde* (56) | *Agrestis paraszt, mezey, rolny, sedlky* — *Agrestis, is, Mezei paraszt, Sedlácky | hlŭpj* (56) | *Aufonidae olaszok olafsy* — *Aufonide, Olafzok, Wlafsy* (56) | *Bacchar fekete pefzerce czerny pohar, bilyna gedna* — *Bacchar, aris, Fekete pefzerce, Bazilička* (16) | *Bos ókór vvul, kravva* — *Bos, bovis, genit. plur. boum, . . . ókór vagy tehén, Wul neb krawa* (6) | *Calix pohár kalych* — *Calix, icis, Pohár, Kelyh. Pohár* | *Kalich* (28) | *Canis eb pes, fena* — *Canis, Kutya, eb, Pes* (52) | *Colus guzal, rokka praflica, kuzel* — *Colus, li et űs Gusaly, Rokka, praflice | kudel* (23) | *Cotys thracia király Tracky kral* — *Cotys, yos Thráciái Király, Tracky Král* (48) | *Chlamis mente mentek, vrchny odev* — *Chlamys, ydis, Mente, Mentek wrhni odew* (48) | *Deunx 11. nehézek, 22. lat, 22. lotu* — *Deunx, icis, Tizenegy latos, Gedenast lotu* (28) | *Dux hadnagy, vezér, herczeg wudec* — *Dux, ducis, Hadnagy vezér, Wudec* (49) | *Figo akařtom wtikam* — *Figo, xi, xum, Gyakom, řzurom, Vbodam | wražam* (84) | *Gummi machka méz gummi* — *Gummi, indec. Macska méz, Stromowi kleg* (12) | *Hydrops viz korfag wodnotedlnoft* — *Hydrops, ôpis, Vizkorság, Wodnotedlnoft* (27) | *Iader folyo viz neve gedna reka* — *Jader eris, Olaf országi folyóviz, Wlafkeg Kragini potok* (32) | *Infans Csôcsemô nemlowniatko* — *Infans, tis, Csôcsemô gyermek, Djtě* (6) | *Lar házi lidércz buh domacy* — *Lar, aris, Hazi Iften avagy haz, Domacy Buh. neb dŭm* (43) | *Lafer ôrdôg szar fŭ smrduta asa* — *Lafer, eris Egy csemete leve, Mizka gedného stromu* (17) | *Lauer iften korfochkája fŭ potoczniak zelyna* — *Laver, eris, Iften Korfocskája, Potočník* (17) | *Lagopus*

* L. MNy. LXXXI, 29—42.

nyúl láb fű zagaczy gazik — *Lagopus*, *odis*, *Nyúl láb fű*, *Zagicy noha* (26) | *Lens*, *dis*, *ferke hnida* — *Lens*, *dis*, *Serke*, *Hnjda* (45) | *Lens*, *tis*, *lenche feczovica* — *Lens*, *tis*, *Lenche*, *Sffoffowjce* (45) | *Liberi gyermekek dítky* — *Liberi*, *num*, *pl. tantum Gyermekek*, *Djtky* (56) | *Liberi, órum*, *Magzatok*, *Détj* (40) | *October mindszent hava řzigen* — *October*, *bris*, *Mindszent hava Režen mėsyc* (9) | *Os, oris fái ufta* — *Os*, *oris*, *Száj*, *Ufta* (23) | *Os, offis, chont, tetem, koft* — *Os*, *offis*, *Cfont*, *tetem*, *Koft* (32), *ua.* (53) | *Pario szülők, ellők, tojok rodim* — *Pario*, *peperi*, *partum*, (3), *Szülők*, *Tojom*, *Rod'im (plod'im) nefem* (92) | *Paris priamus fia priamufu syn* — *Paris*, *idis*, *Priamus Király fia*, *Pryamuffu Syn* (48) | *Pater familias chelédes ember otec czeledni* — *Paterfamilias*, *patrisfamilias*, *Cselédes ember*, *Celedni Otec* (35) | *Patruelis atyámtól valo atiamfia stric, strina* — *Atyám bátyjának*, *vagy ócsének fia*, *Bratranec* (6) | *Pugio handfár tulich* — *Pugio*, *ónis*, *Dákos*, *Tulich* (13) | *September szent mihaly hava zazi* — *September*, *bris*, *Sz. Mihály hava*, *zary* (49) | *Siler rakottya vessző rokita* — *Siler*, *eris*, *Rakottyafa*, *Rokita* (10) | *Tribus nemzetség, czech cech, obecni lig [o: -d]* — *Tribus*, *ús*, *Nemzetség*, *Czéh*, *Obecni lid* (23) | *Tribus*, *Nemzetség*, *Obecni lid*, *národ* | *cech* (55). Stb.

A két szótár (Verb. és Syllab.) magyar és szlovák értelmezései közötti egyezés nyilvánvaló, annak ellenére, hogy a felsorolt címszavak értelmezéseiben mintegy húsz eltérés állapítható meg a Verb.-hoz viszonyítva. Felmerül a kérdés, melyik szöveget tekinthető az eredeti munkának: a Verb. vagy a Syllab. ? Először arra kell felfigyelnünk, hogy a Syllab. címlapján az alábbiakat találjuk: „secundum Exemplar Viennense”, vagyis bécsi példány alapján készült, kisebb változtatások és bővítések eszközzésével. Valószínű, hogy itt a Syllab. latin—német nyelvű kiadására történik utalás (vö. Syllabus omnium vocabulorum grammaticae Emmanuelis Alvari è Soc. Jesu, in nostram vernaculam conversorum. Viennae.), vagyis a bécsi kiadás nem tartalmazott magyar és szlovák értelmezéseket. A kérdés tisztázásához a jezsuiták könyvészete segít eligazodni (vö. CARLOS SOMMERVOGEL, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. I. Bruxelles—Paris, 1890.). Ebből kitűnik egyrészt az, hogy EMMANUEL ALVAREZ (-rus) grammatikai munkái már a XVI. század végén megjelentek (De institutione grammatica. Lugduni, 1580., 1594.; De Institutione Grammatica libri tres. Romae, 1584 — i. m. 225–6), másrészt hogy grammatikai munkáinak szókincséből a XVI. század végétől kezdődően szöszedetek, szótárak készültek (vö. Emmanueli Alvari, Vocabula Grammaticae. Lugduni, 1594.; Catalogus verborum difficiliorum Grammaticae Emmanuelis Alvari Auctore Antonio Maria Torrigio Romano. Romae, 1616.; Indices verborum, nominum, adverbium . . . Syntaxis . . . Tornaci, 1633.; Syllabus omnium Vocabulorum Latino-Germanice. Friburgi, 1624. — i. m. 226, 228, 238). A fenti bibliográfiai adatokból kitűnik, hogy az 1648. évi Verb. megjelenése előtt már többféle szógyűjtemény látott napvilágot, s ezek között volt Verb. és Syllab. típusú szótár is. A nagyszombati Verb. latin címszavai tehát valószínűleg a külföldi kiadásokkal függnek össze, míg magyar és szlovák értelmezései önálló munka eredménye.

A továbbiakban tegyünk rövid összehasonlítást a Verb. és az alábbi szótárak között: PESTIN. (Nomenclatura sex lingvarum. Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae . . . Per Gabrielem Pannonium Pesthinum. Wien(n) . . ., 1538.); CAL. (Ambrosii Calepini Dictionarium decem lingvarum: Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rendezte MELICH JÁNOS. Bp., 1912.); SZIKSZF. (Nomenclatura seu dictionarium Latino-ungaricum, per . . . Bafilium Fabricium Sziklauianum. Debrecini . . ., 1590.:

SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS Latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. Közzétette MELICH JÁNOS. Budapest, 1906.), VER. (Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Evropa lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae, et Vngaricae [Fausti Verantij]. Venetiis, 1595.), LOD. (Dictionarivm septem diversarvm lingvarvm. videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemicè, Polonicè, Germanicè et Vngaricè, vnà cum cuiuslibet Linguae Regitro fine Repertorio vernaculo, . . . a Petro Lodereckero Prageno, Bohemo . . . Pragae 1605.), MA. (Dictionarivm Latino-Hvngaricvm. — Dictionarivm Vngarico-Latinvm . . . Autore Alberto Molnar Szencienfi. Norimbergae, 1604.).

Vö.: Verb.: *Abax pohar szék stul poharni* | PESTIN.: Ø | CAL.: *abacus Szakats asztal* [!], *pohár zék. Számuető asztal, aragy tábla. Az ozlop tőuénél való feiés* [!] és *szezes tabla.* — *abax Szakáts asztal arag' tábla. Szam vető asztal aragy tábla. Ezüst, arany és effele draga szersram* [!] *tartó edény* | SZIKSZF.: *Abacus pohar szek* 149, *Abax, Abacus Pohar szek* 195 | VER.: *Abacus* . . . (Dalmaticé) *Peharni-Btol* (Vngaricé) *Pohar-Beek* | LOD.: *Abacus* . . . (Dalmatice) *Peharni fstol* (Bohemice) *Kredencnj Stül* . . . (Vngarice) *Poharfseek* | MA.: *Abaculus* . . . *PohárBékeczke, (aragy) Szám vető tablácza* | *Abax, acis* . . . *Pohár szék, Pohar-Bék Abacus, Abax, PohárBekeczke, Abácion, Abaculus.*

Verb.: *Lafer őrdög szar fű smrduta asa* | PESTIN.: Ø | CAL.: Ø | SZIKSZF.: Ø | VER.: Ø | LOD.: Ø | MA.: *Láfer Ördög Barnac hijac az Patikaban, Czemeté leve.*

Verb.: *Lauer iften korsochkája fű potoczni zelyna* | PESTIN.: Ø | CAL.: *lauer, -eris Isten korsokáia* | SZIKSZF.: *Verbascum odoratu[m] Iste[n] korsoia, vag, pohara* (30); VER.: Ø | LOD.: Ø | MA.: *Láver, eris* . . . *Iftenkorsokaja* | *Iftenkorsokaja, Laver.*

Verb.: *Lens, dis. ferke hnida* | PESTIN.: (Behemifch) *hnidy* (Hungerifch) *ferke* (Cap. 29./1.) | CAL.: *Serke* | SZIKSZF.: *Serke* (72) | VER.: . . . (Dalmaticé) *Gnyidá* (Vngaricé) *Serké* | LOD.: . . . (Dalmatice) *Gnyida* (Bohemice) *Hnida* . . . (Vngarice) *Serke* | MA.: *Serke.*

Verb.: *Lens, tis. lenche feczovica* | PESTIN.: Ø | CAL.: *Lentse* | SZIKSZF.: *Lencze* (33), *Rufus cibis Lenczye* (199), *Salgama* . . . *Lenczye* (204) | VER.: . . . (Dalmaticé) *Lechya* (Vngaricé) *Lenché* | LOD.: . . . (Dalmatice) *Lechya* (Bohemice) *Sfowice* . . . (Vngarice) *Lenche* | MA.: *Lednec, Lencze* | *Lencze, Lens, tis.*

Verb.: *Os, offis chont, tetem koft* | PESTIN.: *Offa* . . . (Behemifch) *kofti* (Hungerifch) *chonth* (Cap. 6./12.) | CAL.: *Tsont* | SZIKSZF.: *Czont* (90) | VER.: . . . (Dalmaticé) *Kocißt* (Vngaricé) *Chonth* | LOD.: . . . (Dalmatice) *Kocfst* (Bohemice) *Koft* . . . (Vngarice) *Chonth* | MA.: *Czont, Tetem.*

Verb.: *Pugio handsár tulich* | PESTIN.: . . . (Behemifch) *dyka* (Hungerifch) *dakos* (Cap. 24./11.) | CAL.: *Hantsar* | SZIKSZF.: *Hangyzar* (156) | VER.: . . . (Dalmaticé) *Bodex* (Vngaricé) *Hanxar* | LOD.: . . . (Dalmatice) *Bodex* (Bohemice) *Dyka* | *Tulich*, (Vngarice) *Hanxar* | MA.: *Handsar, Dakos.*

A fenti egybevetésből kitűnik egyrészt az, hogy a *Lafer* címszó *ördög szar fű* értelmezése egyedül MA.-nál található meg, másrészt hogy a Verb. többi latin címszavának magyar és szlovák (cseh) értelmezése nagyjából az idézett szótárakban is megtalálható. Ezért, hogy pontosabb képet kapjunk a Verb. és e szótárak egymáshoz való viszonyáról, lássuk részletesebben az egyes szótárakat.

PESTIN. (Latelynifch, Behemifch, Hungerifch) — Verb. (Latinè, Ungaricè, Slavonicè): *Animalia Zvirzata Lelkes allatok* (Cap. 28./1.) — *Animal lelkes állat zvvira* | *Arma Zbrogé Fegijuer* (Cap. 24./1.) — . . . *fegyver zbrog* | *Calcaria woftruhy farkantijw* (Cap. 24./8.) — *Calcar farkantyu oftroha* | *Cubiculum komora*

agijaszaz (Cap. 20./3.) — *Cubile ágyas ház lezadlo* | *Furnus petz kemencze* (Cap. 17./5.) — *Fornax kemencze pec, kamenca* | *Fulmen blayfka se meništekw* (Cap. 34./3.) | *Fulgur hromobítty* [!] *villamas* (Cap. 34./4.) — *Fulmen meny útó kő hrom* | *Infans díte kichij gijermek* (Cap. 12./8.) — ... *chóchemó nemlowniatko* | *Iris duha ísten kechkeije* (Cap. 34./6.) — ... *szivárvány duha nebefka* | *Lodex kotzitzizlato lafnak* (Cap. 20./5.) — *Lodix lafnak, lepel plachta* | *Nuptie Swadba Menijegzew* (Cap. 11./1.) — ... *menyegző swadba* | *Nutrix chuwa daijka* (Cap. 12./5.) — ... *daika chuwa* | *Pedere prdieti fijnganij* (Cap. 6./13.) — *Pedo fingom bzdim, fmradim* | *Scala rzebrzick laijtorija* (Cap. 20./11.) — ... *laitoria rebrik*. Stb.

PESTIN. magyar mutatója nem készült el, ezért az egész szótárt át kellett nézmem, hogy a keresett szavakat megtaláljam. A két szótár anyagának egybevetéséből kitűnik, hogy az eltérés figyelemre méltó. Így például a PESTIN. több vallásos, valamint a mindennapi élettel és tevékenységgel összefüggő szót tartalmaz, mint a Verb. Ugyanakkor a közös címszavaknál gyakran azonos értelmezéseket találunk. A PESTIN.-ról MELICH (Szótáriród. 39–40) kimutatta, hogy benne csak a magyar nyelv beiktatása az új, egyébként egy régebbi ötnyelvű nomenclatura javított lenyomata (vö. Nomenclatura quinque linguarum; vagy: Vocabularius utilissimus quinque linguarum. Nürnberg, 1531.; esetleg: Dictionarium trium linguarum, Latine, Teutonice, Boemice potiora vocabula continens. Bécs, 1513.); PESTI a szójegyzéket Ujlaky Ferenc győri püspök és pozsonyi prépost buzditására készítette el.

CALEPINUSnak tudtommal nincs értelmezésekkel ellátott kiadása (vö. MELICH, Szótáriród. 78–9; Ottův slovník naučný V [1892.], 53), ezért az alábbiakban csak a magyar értelmezéseket tudom összehasonlítani. Vö. Verb.—CAL.: *Ab, vel abf. tól, -tól -túl, túl* — Ø | *Abax pohar szék* — ... *Szakáts asztal auag' tábla. Szam vető asztal auagy tábla. Ezüst, arany és effele draga szersram* [!] *tartó edény. Abacus Szakatsasztal* [!], *pohár zék. Számvető asztal, auagy tábla. Az ozlop tőuénél valo feiész* [!] *es szeges tabla* | *Abfens tavúl lévő* — Ø | *Abfq. nélkül* — *Absque Nekul* | *Abnuo intéfemmel meg vetem* — ... *Fw auagy szóm intéssel meg vetöm* | *Aboleo el törölöm* — ua. | *Abfisto el állók* — ... *El hagyom* | *Ac és, is* — Ø | *Accino együtt éneklek* — ... *Egygutt egygaránt eneklők* | *Accio hozzám vagij hozza hívom* — ... *Hozzam hívom* | *Accumbo hozzá ülök* — ... *Asztalhoz ülök* | *Acriter erőffen, keményen* — ... *Erössen*; *Acer jávor fa* — ua. | *Acer aceris polyva, ochú* — *Gluma Azbuzának aztoka* [!], *polyua* | *Palca Polyua* | *Acūs Vtsu*; *Acer, acris acre erős* — ua. | *Achilles Troia fő hadnagy neve* — Ø | *Acus tő* — ua. | *Aegina infula, et filia Afopi sziget neu* [!], *avagy Afopus királ Lednya neve* — Ø. S lássunk még néhány jellegzetes szót (tájszót, kifejezést): *Ador Buza lišt, lišt lang* — ... *Lizt láng* | *Alvus has, gyomor* — ... *Has* | *Apage tartfđ dolgođ, kotory ki. Apage fis eredgy dolgođra* — *Apage ua. Apagesis Kotory, meny dolgođra* | *Atavus ősd, őfinek attya* — ... *Iób attyám attyának az attyának attya, (az az) negyedik iób atya* | *Bacchar fekete pezsercze* — Ø | *Callis járt őfveny* — ... *Kemény ut, iárt ut, törő ut* | *Carbo hot szény* — ua. | *Equa kancza, kabla* — ... *Kabala ló* | *Gummi machka méz* — ua. | *Lagopus nyul láb fű* | *Lagopus gatyás fajit* — *Lagopus Gatyás fayd. Est etiam lagopus herba* ... *Nyul láb* | *Lar házi lidércz* — *Lararium Baluány tarto ház. Laruae Meg holtaknak budoso lelkők* | *Lafer őrdőg szar fű* — Ø | *Lauer íften korsochkája fű* — ... *Isten korsokáia* | *Lodix lafnak, lepel* — ... *Lasnok* | *Merops kálló, harkály* — ... *Partifetske* | *Mugil tengeri hal* — Ø | *October mindfzent hava* — ... *zent Andras hava* | *Olus kápostá, paréi* — ... *Pan* [paré]

| *Suber pantofelfa* — *Crepidarius Pántofali (auagy) tsafrangos* cipellés tsinálo | *Silex tűz útó kő* — ... Koua | *Sindon gyolch, czinadof* — ... Giolt[s] | *Vber chóch, tölgy, bőv* — ... bő, termett | *Vulgus kőbég* — ... Kősség, kőznep.

A fenti egybevetésből kitűnik, hogy a CAL. és a Verb. között sok az egyezés, ugyanakkor több címszó a CAL.-ban hiányzik, illetőleg más a magyar értelmezése, mint a Verb.-é.

SZIKSZF. szótára fogalomkörök szerint van felépítve, ezért a magyar szómutató segítségével végzem el az egybevetést oly módon, mint a CAL. esetében, tehát a Verb. néhány jellegzetes szavát fogom visszakeresni, de itt már nem közlöm a Verb. adatait. Vö. *Ador Litz lang* (34) | *Aluus* Ø | *Venter Has, Stomachus Gyomor* (88) | *Apaga* Ø | *Attavus Vékóm* (115) | *ósód ósin[ek] attia* (119) | *Propatruus Ósód ósinek attyafia* (120) | *Bacchar* Ø, de: *Marrubium nigru[m]* *Fekete peszercze* (21) | *Callis* Ø | *Carbo Holt szeen* (200) | *Equa* Ø, de: *Caballus Kaczola, Kancza lo* (211) | *Gummi* Ø, de: *Galeopsis, Nepita Maczkamez* (16) | *Nepeta Maczka mez* (22) | *Lagopus Nyullab* (19) | *Lar* Ø | *Lafer* Ø, de: *Morsus diaboli Ordóg marta, vagy, harapta fű* (22) | *Lauer Vizi tók* (19) | *Verbascum odoratu[m]* *Iste[n] korsoia, vag', pohara* (30) | *Lodix Lasnak* (185) | *Merops* Ø, de: *Apiaster Küllő [a madarak nevei között]* (77) | *Picus marcius Harkaal* | *Hirundo riparia Parthi feczke* (78) | *Mugil* Ø, de: *Piscis marinus Tengóri hal* (89) | *October* ... *Mind Szent ho* (221) | *Olus, holus Paray* (22), *Parey* (17) | *Suber* Ø | *Silex, lapis igneus Tűz kő vagy koua, Excussorium Tűz kő útó szerszam* (200) | *Syndon Győlcz* [!] (227) | *Vber* Ø, de: *Vbera pecudum Tölgy [a testrészek nevei között]* (88) | *Vulgus* Ø, de: *Populus Kősej* (130).

SZIKSZF. szójegyzékének tanulságai abban foglalhatók össze, hogy ebben több olyan címszó nem szerepel, amely a Verb.-ban megtalálható, továbbá hogy a Verb. magyar értelmezései itt némely esetekben más latin címszónál fordulnak elő. MELICH szerint SZIKSZF. forrásként elsősorban MURMELIUS latin–magyar–német Lexicon-át (1533.) használta, ugyanakkor SZIKSZF.-ből CALEPINUS, MOLNÁR ALBERT és COMENIUS magyarázóit is merítettek (MELICH, Szótárirod. 51, 53). SZIKSZF. Nomenclatura-ját később a szerző neve nélkül cseh és német nyelvvel is kiegészítve jelentették meg (Dictionarium qvatvor lingvarum: Latinae, Hvngaricae, Bohemicae et Germanicae. Viennae, 1629., 1641.; vö. SÁGI, Magyar szótárak 4).

S itt megragadom az alkalmat, hogy a Verb. szlovák és SZIKSZF. Dict.-ának cseh értelmezéseit egymással összehasonlítsam. Verb.—SZIKSZF., Dict. egyezések: *Cicer cizrno* — *Cyzrna* (32), *Cyžrna* (64) | *Diploma királi pechétes levél list pod peczetu* — ... *Feiedelem peczeti (alat valo leuel) Knjžetcy list* (374) (a *list pod peczetu* valószínűleg nem a magyar *peczeti alat valo leuel* fordítása, hanem a hasonló szerkezetű cseh (szlovák) forma alkalmazása, vö.: *listy ... pod královskú pečeti; list pod pečeti mestskú*, I. FRANTIŠEK RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize [1378.]. Bratislava, 1954. 274) | *Follis mech dimacy* — *Dymacy měch* (386) | *Hydrops wodnotedlnost* — ua. (350) | *Iunius czerwien* — ua. (416) | *Lens, dis. hnida* — ua. (150) | *Pecten hreiben* — *Hřeben* (360) | *Pelvis medenica, umi[wadlo]* — *Vmivadlo | aneb Medenice* (376) | *Pugio tulich* — ua. (326) | *September zazi* — *zaři* (416) | *Textor kadlec* — *Tkadlec* (296) | *Vates prorok* — ua. (258) | részbeni egyezések: *Aedilis stawacz, Kofstelnik* — *Kofstelnjk* (256) | *Atavus dedovvy otec* — *Dědového Děda otec* (244) | *Auceps ptacznik* — *Ptácnjk Čížharž* (278) | *Auriga Wozar* — *Wozka | Wozatag* (278) | *Caffis teneto, ššiffak* — *Teneto* (124) | *Equa kobila* — *Klířna, Kobyla* (134) | *Lagopus zagaczy gazik* — *Kočičky | Zagečj (Noha)* (42) | eltérések: *Abax*

stul poharni — *Abacus Stuol kuchařsky* (312), *Kredencni stul* (376) | *Eurus witr od zapadu slunce* [tévesen 'nyugati' szélként szerepel] — *Witr od vychodu* (440) | *Fomes lunt, korot* — *Traud* (386) | *Infans nemlowniatko* — *Dětiátko* / *Pacholátko* (202) | *Limax slimak* — *Hlemeyžd* (150) | *Merops wlha* — *Zluwa* (160) | *Proles porodek* — *Děti* (242) | *Pugil sfermir* — *Bogownik* (332) | *Silex kremen* — *Kýz* / *Křefací kamen* (18, 386) | *Sindon tenke platno* — *Subtíjlné Platno* (432).

Mivel itt két rokon és egymáshoz igen közel álló nyelvről van szó, az egyezések egy részének ez a nyelvi rokonság adja meg a magyarázatot, de ugyanakkor az a körülmény is, hogy a Verb. szerzője több cseh szót szlovákosított formában közöl. Mégis e két szótár szókincsében nagyok az eltérések.

VER. és LOD. szótárát együtt lehet tárgyalni, mivel LOD. a valóságban VER. dictionariumának cseh és lengyel nyelvvel bővített kiadása (MELICH, Szótáriród. 111–2). Itt is néhány, már idézett jellegzetes szó egybevetését fogom bemutatni. Vö. Verb.—LOD. (Latine... Bohemice... Vngarice): *Ador Buza lišt, lišt lang bel pffenice, bila muka* — Ø, de: *Pollis Mauka přednij Lizt lang* | *Aluus has, gyomor Ziwot, brucho* — ... *Břicho Hás* | *Apage* — Ø | *Atavus ősóđ, őfinek attya dedovvy otec* — ... *Praděd Ded eüfeüm* | *Bacchar* — Ø | *Callis* — Ø | *Carbo hot szény uhel* — ua. | *Equa kancza, kabla kobila* — ... *Kobyła Kobola* | *Gummi machka méz gummi* — ... *Gummi* / *smůla Szurok* | *Lagopus* — Ø | *Lar* — Ø | *Lafer* — Ø | *Lauer* — Ø | *Lodix lafnak, lepel plachta* — ... *Prostěradlo Lafnak* / *Culcitra Polsttár Lafnak* / *Stragulum Plachta Pappan* | *Merops* — Ø | *Mugil tengeri hal prudnik* — *Mugil Prawdnyk Feir hal* | *October mindszent hava rzigen* — ua. | *Suber* — Ø | *Silex tűz útó kő kremen* — ... *Skřemen Keü* | *Sindon* — Ø | *Vber chůch, tólgy, bów, wimeno, hogny* — Ø, de: *Vbera Cecek* / *Prsy Teülgy* | *Vulgus kőbég obecni lid* — ... *Chafa* / *Obecný lid Keüffegh*.

A felsorolt példákból látható, hogy LOD.-ben — és ennek forrásában, VER.-ban — sok olyan címszó hiányzik, amely a Verb.-ban megtalálható. Igaz, egyezések is előtűnnek, de emellett LOD.-ben a Verb.-tól elütő cseh és magyar értelmezéseket is találunk.

LOD. cseh és a Verb. szlovák értelmezéseinek egymáshoz való viszonyára vö. még Verb.—LOD.: *Aedilis stawacz, Kostelnik* — Ø | *Aqualis nalevadlo* — Ø | *Arripio pochicugem* — Ø | *Auceps ptacznik* — ... *Czějhar* (Polonice) *Ptasznik* | *Augur ptaczny hadacz* — Ø, de: *Hariolus Hadač. Vates Hadač* / *Prorok* | *Auriga Wozar* — ... *Kočij* / *Wozka*; *Caper koffut* — ... *Kozel řezaný* | *Caffis teneto, sfiffak* — ... (Dalmatice) *Sifak* (Bohemice) *Helm* / *Kapalič* / ... (Dalmatice) *Mrixa* (Bohemice) *Teneto Zwjrecy* | *Cicer cizarno* — ... *Cyzrna* | *Coccix zezhulka, kukaczka* — Ø | *Consul purmister, konffel* — Ø | *Cubile lezadlo* — ... *Lúze* / *Postel* | *Fomes lunt, korot* — Ø, de: *Fomentum Zhrijwadlo* | *Mugil prudnik* — ... *Prawdnyk* | *Mula meškinia* — ... *Mezkyně* | *Proles porodek* — ... *Rodina*.

A fentiek alapján arra lehet következtetni, hogy a Verb. szerzője — a sok eltérés ellenére — bizonyos esetekben használhatta LOD. szótárát (vö. *ptacznik, hadacz, teneto, cizarno, prudnik*), illetőleg LOD. forrásául szolgáló cseh szótárakat.

A Verb. magyar szókincsének fő forrása SZENCI MOLNÁR ALBERT Dictionarium-a (1604.) vagy valamelyik Lexicon-ja (1611., 1621., 1644., 1645.) volt. Az egybevetést az 1604. évi szótárral végeztem el. A két szótár összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a Verb. és MA. magyar értelmezései között

sok hasonlóság figyelhető meg, pontosabban a teljes egyezés, a részleges egyezés és az eltérés esete. Megjegyzendő azonban, hogy az egyezések esetében is eltérés állhat fenn a helyesírás, hangtan, alaktan és szóképzés vonatkozásában.

A teljes egyezésre vö. Verb.—MA.: *Abax pohar szék* — *Pohàr Bèc* | *Abfens tavúl lévő* — *Távol lévő* | *Abfq*; *nékül* — *Nelkül* | *Aboleo el törölöm* — ua. | *Ac és, is* — *Es, Is* | *Accio hozzám vagij hozzá hívom* — *Hozzáhívom* | *Accumbo hozzá ülök* — *Hozza ülök* | *Acríter erőssen, keményen* — ua. | *Acer jávor fa* — *Iávorfa* | *Acer aceris polyva, ochú* — *Polyva, Oczu, Vczo* | *Acer, acris, acre, erős* — ua. | *Acus tő* — ua. | *Aether Eg, meny* — *E'g, Meny* | *Aedilis Epítő mester* — *egyhaz fi* — ua. | *Adoperio befődöm, burítom* — ua. | *Addo hozzátésem, adom* — *Hozzateßem, hozzaadom* | *Adjuvo megsegítem* — ua. | *Adolescens iffiu* — *Iffiaczka* | *Adria Velenzei tenger* — ua. | *Adveho el hozom* — *Elhozzátésem, adom* — *Hozzateßem, hozzaadom* | *Adjuvo megsegítem* — ua. | *Adolescens iffiu* — *Iffiaczka* | *Adria Velenzei tenger* — ua. | *Adveho el hozom* — *Elhozatom* | *Advena jövevény* — ua. | *Allicio hozzám édezettem* — ... *édesgetöm* | *Amabilis szerelmes, szerető* — *Szerethető* | *Apage fis eredgy dolgozdra* — *Eregy* ... | *Aquilo északi szél* — ua. | *Arithmetice számuelő tudomány* — ua. | *Armiger Paiz, vagy fegyver hordozó* — *Pays, fegyver* ... | *Arma fegyver* — ua. | *Arripio megragadom* — *Elragadom* | *Ars mesterség* — ua. | *Arx Vár* — ua. | *Asto, vel adsto, fel állok, mellé állok* — *Fől állóc* | *Adsto Melle állóc* | *Atavus ősd, őfinek attya* — ua. | *Bacchar fekete peszercze* — *Fekete pereßtse* [!]/ *Peßertze, Philochares, Marrubium* | *Carbo hot fény* — *Holt Bén* | *Coenatio vohorálóhely* — *Vaczorálohely* | *Claudiopolis koloz var* — *Colofvar* | *Cotys thracia király* — *Thraciai kiraly* | *Cupio kívánok* — *Kivanom* | *Danubius Duna* — *Az* ... | *Diligo szeretek* — *Szeretem* | *Eneco meg ölöm* — ua. | *Evangelson örvendetes üzenet* — *Evangélium* ... *ízenet* | *Fides hit* — *Hút* | *Fornáx kemencze* — ua. | *Gummi machka méz* — *Maczka mez, gummi* | *Lagopus nyul láb fű* | *Lagopus gatyás fáiit* — *Gatyás fajd, Item Nyullab fű* | *October mindszent hava* — ua. | *Saepe gyakorta* — ua. | *Salio fozom, szókóm* — *Megfozom. Item Szókóm* | *Sallo fozom* — *Megfozom* | *Sardonix drága kő* — ua. | *Satago szorgalmatoskodom* — ua. | *Satis elég* — ua. | *Satísdo kezest vetők* — *Kezest vetóc* | *Satur meg elégedet* — ua. | *Scamnum pad, szék* — ... *Szec* | *Viso látogatom* — *Latni megyec* | *Vivo élek* — *Elec* | *Vlcíscor boßszút állok* — *BoßBut állóc* | *Vngrvis kóróm* — ua. | *Vná eggyút* — ua. | *Volo, as. rópüllök* | *Volo, vis. akarok* — *Rópüllóc* ... *Akarom* | *Volucris madár* — ua. | *Voluo forгатom, hengerítem* — ... *Hengerítöm* | *Vomis szántó vas* — ua. | *Vomo okádok* — ua. | *Vter, a, um. mellyik* — ua. | *Vulpes roka* — *Róka* | *Vultus faskeselő* — ... *lyó* | stb.

A részleges egyezés esetére, vagyis amikor MA. hosszabb magyar értelmezései egy-két szóra lerövidítve jelennek meg a Verb.-ban, vö.: *Abnuo intéfemmel meg vetem* — *Szemem vagy fejem intéfével meg vetem, ellenzem, nem javallom* | *Abfisto el állók* — *Elállóc, Elhagyom* | *Accino eggyút éneklek* — *Eggyút, véle eneklec* | *Achilles Troia fő hadnagy neve* — *Oeleus fia, Fő hadnagy az Trojai hadban* | *Adoleo nővők, aldozom* — *Egéssel fől áldozom, Item Nővők* | *Ador Buza lißt, lißt lang* — *Buza lißt, Gabona neme* | *Póllen Buza lißtnecc viraga, Bine Langia* | *Lißtlang, Pollen, Pollia* | *Aequor tenger* — *Tenger, Földnecc Igyeneffege* | *Aes Ercz, réz* — *Réz, avagy, Ertz* | *Ad rea, ra, -hoz, -hez* — *Hozza, Rea, Melle, hoz, hóz* | *Adamas Gyémánt* — *Kemény dragakó Gemant* | *Aloë igen keferő fű* — *Igen keferő nedvő fű* | *Algeo fázom* — *Fázom, Hideg vagyoc* | *Alo táplálom* — *Taplalom, Eltemetem* | *Amathus folyó viz, vagy váras* —

Pylos város mellet valo folyo viz | *Apage tartfd dolgoz, kotory ki* — *Vakarytova, kotory, Tartsdolgoz* | *Aromatics fűszerzámos bor* — *FűBerBámmal főzöt Bor* | *Item, egy drágakö* | *Ater fekete* — *Fekete, Homályos* | *Cadaver dög* — *Dög, holtest* | *Colluvies moflek, gaz, szemét* — *Moflec, gaz, Szemet, oczmansag, gónetség* | *Com(m)iniscor ki gondolom* — *Gondoloc, Emlétöc* | *Crater pohár, kupa* — *Kupa, Pohar, Talyan pohar* | *Cucumis ugorka* — *Mezei ugorka* | *Custodiae stráza, vigázás* — *Orzes, Örizés, Vigyazás, Item . . .* | *Dominus Ur* — *Vr, gazda* | *Enfis tör, kard* — *Szablya, Tör, Kard* | *Faber Ach, kovách* — *Kovats, Acz, Meister ember* | *Faceffo bantáfra vagyok* — *Dolog tenni megyec. Item Bantafara vagyoc* | *Familiaris barátságos* — *Czeledhezvalo, Baratsagos* | *Febris hideg lélés* — *Hideg, Hidegleles* | *Ferio, is. meg ütöm* — *Ütöm, Veröm* | *Ferio, as. henyélek* — *Ünnepet Bentelöc, vagy henyelöc* | *Fictio költés, tettetés* — *Tettetes, költöt dolog* | *Ficus füge, rut feké* — *Fügefa, Item Füge* | *Fügefekely, undoc Var* | *Flecto meg haitom* — *Haytom, Item, Eltéröc* | *Grammatica tudománynak neve* — *Bötök-röl valo tudomany* | *Harpago vas machka, chákli* — *Kutbol kivonyo horog, kis vasmaczka, . . . Horgas Vegü Czaklya* | *Heros fő vitéz ember* — *Föember, Kegyes Szemely* | *Hyems tél* — *Tél. Item Haboru idő, Föorgeteg* | *Lar házi lidércz* — *Házi Iften. Item Ház Lidértz, Ephialtes, Incubus* | *Lafer ördög szar fű* — *Láfer Ördög* | *Barnac hijac az Patikaban, Czemete leve* | *Limes határ jedző kő* — *Hatar, Megye, Mesgye, ósveny, gyalog ut, Hatarjedző kő* | *Literae levél, bötü* — *Level, Es mind az egez Deaki tudomany* || *Litera Bötü* | *Lugeo sírok* — *Síroc, Kefergóc, GyaBo-loc* | *Mugil tengeri hal* — *Tengeri nagy aggyu Hal* | *Rhinoceros egy öreg vad* — *egy Öreg vad állatt, akkora mint az Elefant, . . .* | *Sacerdos pap* — *Aldozo, Pap* | *Sal fő* — *Só. Item Böltsefeg, . . .* | *Salus üdvöbég* — *Üdvöfseg, Egeffeg, Elet, . . .* | *Sancio végezem, rendelem* — *Vegezem, Rendelem, vegezejemmel erőfütöm* | *Sangvis vér* — *Ver, ki az testben vagyom. Item, Nemzetfeg, . . .* | *Sapiens bölch* — *Bölts, Ertelmes* | *Sapio izit érzem* — *Izit erzem, Izó vagyoc, Item . . .* | *Sarcio* — *foltozom* — *Óbve varrom, Meg varrom Foldom* | *Scabo vakarodom* — *Rúhelödöm, vakarodom* | *Scalpo vájogatom* — *Vájogatom, vakarczalom* | *Scalae laitoria* — *Laytorja* | *Scala Laytorja, Garadicz, Labto* | *Scindo mettezem, fzelem* — *Metzem, Belem, Hafitom* | *Suber pantofelfa* — *Tölgyfa, Pantofelyfa* | *Silex tűz ütő kő* — *Kova, Tűz ütő kő* | *Tomex madzag* — *Pozdorjas kenderből fodoritot kótel, Czópós lenből tekert madzag* | *Vis erő* — *Erő, Erőbak, Erőffeg. Item Sokfag* | *Vltra túl* — *Tul, Altal, Fólót* | *Vnio egyyébég, gyöngy* — *Egygyeffeg, Egygyefűles* | *Egy dragakö, Gyöngy* | *Vnitas égygyfég* — *Egygyeffeg, Egyfeg* | *Voluox szőlő féreg* — *Szőlőlevelbe tekeredő fereg* | *Vrgeo kénfzeritem* — *Eröltetöm, kenBeritöm* | *Vro égetem* — *Egetöm, Pórfólóm* | *Vsq ig* — *Addig, Igg* | *Vter tömlő* — *Tömlő, Sip* | *Vtor élek vele* — *Elek vele, Haßnat veßem* | *Vulgus kőbég* — *Kőffeg, köznep* | *stb.*

A Verb. és MA. szótára között eltérés is megfigyelhető az értelmezés egészét vagy egy-egy szót tekintve. Vö.: *Aeneas Troiai fő ember neve* — *Fia Anchisefnec* és *Venusnac* | *Aeneadae Aeneas nemzete vagy népe* — *Aeneastol Barmazot Trojaiac* | *Albis folyo viz neve saxonidaba* — *Német orBaz folyo vize, melly mellet Viteberga vagyom* | *Alecto Pokolbéli Affzony* — *Egyik az három kénzo ördögöknek* | *Ales szárnyas állat* — *Madár* | *Alex hering* — *Tengeri sós-halbol főzöt lev, zuppon* | *Alec Hering* | *Am környül* — *Mellet, nála* | *Annalis, le, eßtendös* — *Elßtendöre tartozo* | *Arabs szerechen* — *Arabiai* | *Arbor gijümölchfa* — *Elevenfa* | *Argus Ulißes ebe* — *Egy Baz Bemő ember* | *As, affis, fillyér, nehézék, latt* — *Garas pénz, Fontmértéc mely . . .* | *Afia Negijed része a földnek* — *Egy ez Vilag három reßeiközöl* | *Athos hegynék neve* — *egy magas Hegy*

Macedonia es Thracia között | *Atomus parány* — *Atomos Ketté vághatóan, Metzellen* | *Auctor szerző, kezdő* — *Oregbitő, Szerző* | *Calliope muza isten affzony neve* — *Egy jóBavo az 9. Mufac között* | *Callis járt őfveny* — *Kemeny Vt, tóres, jart Vt* | *Concutio rontom, töröm* — *Megrazom, veröm* | *Conniveo meg engedem* — *Pilloगतoc, latatlanná teBem, . . .* | *Cos köszörű kő* — *Fenkő* | *Decuffis tiz pénz, tiz nehézék* — *Tíz penzes garas. Tíz Bámo* | *Dextans 10. nehézék, 20. lat* — *Tized reß* | *Dialectice tudomány neve* — *Igazan vetekedefnec tudománya* | *Emblema elmés kép* — *Emblémata, Rakot, Cziffras, ekefitő mű* | *Equa kancza, kabla* — *Kabala Lo, Katzola* | *Figo akasztom* — *Gyakom, Altal ütöm* | *Fornix bolt haitás* — *Boltozat, Bolt* | *Horsum erre, è felé* — *Ide felé* | *Iader folyo viz neve* — *Iadera Varos Olaß OrBágba* | *Idus bizonyos napok à holdban* — *Obto napoc. Az Nonae utan következő hat napoc, minden Honapban* | *Lebes üst, réz, fazék* — *Vas fazéc, Serpenyő, katlan* | *Linter teknő* — *Czonac, Item Sayto válo* | *Merops küllő, harkály* — *Partifeczke, Küllő* | *Olus káposta, paréi* — *Kerti fű, Pare* | *Samnites olaszok neve* — *OlaßorBagi Nepec voltac, . . .* | *Sané bator, bár* — *Bizonnyara, Bator* | *Sindon gyolch, czinadof* — *Vékony Gyolts* | *Vlyffes égy ravasz ember neve* — *Laertes fia, . . .* | *Vter, rus. méh anya* — *Fogantato méh* | *Xenophon fő ember neve* — *egy Athenasbéli Bölts Hadnagy, . . .* | stb.

Néhány esetben a Verb. értelmezései bővebbek, több szinonima olvasható, mint MA.-ban. Vö. *Aegina insula, et filia Afopi sziget neu[e], avagy Afopus királ Leánya neve* — *Sziget Peloponesus mellet* | *Adeps háy, zir, kővérfég* — *Kővérség, Sir* | *Adipiscor el, vagy meg nyerem* — *Elnyerem* | *Aluus has, gyomor* — *Has* | *Dux hadnagy, vezér, herczeg* — *Hertzeg, Hadnagy* | *Evax hajja, hop hajja* — *Haya* | *Lauer isten korfochkája fű* — *Istenkorfoka* | *Lodix lafnak, lepel* — *Lafnoc, Lafnac* | *Tonans menydörgő, isten* — *Az Isten* | *Vber chóch, tölgy, bőv* — *Czecz, Tölgy* | stb.

A Verb.-ban olyan latin címszavak is fölbukkannak, amelyek MA.-ben nem találhatók. Vö.: *Amaryllis Affzonynak neve* | *Argos váras neve* | *Consequens következő* | *Cutio töröm, hanyom* | *Fil(ius) familias chelédes fiu* [MA. magyar részében: *Czeledes ember, Czeledes gaßdaßBony*] | *Fruor hasznat vészem* [de a magyar részben: *Haßnatveßöm, Fruor, Vtor*] | *Furens dűhűsködőm* | *Glycerium Affzony neve* | *Ioannes jános* | *Scire tuum à te tudományod* | stb.

S végül, a Verb.-ban olyan magyar szó is előkerül, amely MA.-ben nem található, vö.: *Sindon . . . czinadof* [megjegyzem, hogy ez a szó a magyar szójegyzékekben sem fordul elő, első adata 1530-ból, vö. EtSz. I, 701.] | *Vter méh anya* | stb.

A fenti egybevetésekből egyértelműen kiviláglik, hogy a Verb. összeállítója nagy mértékben támaszkodott MA.-re. Az eltérések egyik része, az úgynevezett részleges egyezések csoportja azzal függ össze, hogy a Verb. szöszedete MA.-hez viszonyítva kicsi méretű, 13×8 cm, s ezért a szerzőnek MA. hosszabb értelmezéseit le kellett rövidítenie, tömörítésre kellett törekednie. Az eltérések másik csoportjának magyarázata abban kereshető, hogy a Verb. szerzőjének is voltak egyéni szempontjai a helyesírás, szókincs stb. vonatkozásában, s ezeket munkájában érvényesíteni igyekezett.

Már eddig is feltűnhetett, hogy bizonyos latin címszavak magyar és cseh (szlovák) értelmezései több szótárban is felbukkantak. Ennek a magyarázata abban van, hogy a szótárírók a régebbi szótárakat is használták. MELICH megállapította, hogy SZENCI MOLNÁR ALBERT latin címszavainak összeállításánál DASYPIDIUS latin — német Dictionarium-ára (Strassburg, 1535 — 1536.) támaszkodott, aki a német humanisták által ajánlott latin írók szókészletét feldol-

gozta. (DASYPODIUSSzal a Verb. szlovák értelmezései kapcsán még mi is találkozunk.) MOLNÁR A. CALEPINUSBól is merített, de ő, jöllehet a klasszikus írók szókészlete nála is elsőrendű fontosságú, többet tartott meg a középkori latinságból: MOLNÁR tehát a hiányzó latin szavakat CALEPINUSBól, valamint STEPHANUSBól és FRISIUSBól vette (MELICH, Szótáriród. 130–1). MOLNÁR a magyar értelmezéseknél nagymértékben támaszkodott CALEPINUSra, továbbá SZIKSZAI FABRICIUS Nomenclaturájára, valamint BARONYAI DECSI JÁNOS latin—magyar közmondás-gyűjteményére (MELICH i. m. 134–8, 141, 144, 147).

1707-ben jelent meg a nagyszombati Egyetemi Nyomdában JOANNES LYCZEI *Iter oeconomicum* című munkája (a végén: *Catalogus onomasticus Latino-Hungaro-Germano-Slavonicus*). A „Praefatio” szerint szókincsének fő forrásai: „... Primum erat Ambrosii Calepini. Secundum Joannis Amos Comenij Praegae anno 1694. reimpreffum, ... quod Janua aurea lingvarum intitulatur. Tertium Alberti Molnár Latino-Graeco-Hungaricum ...” (283–4). Nézzük meg tehát mi is, hogyan viszonylanak COMENIUS szókincséhez (*Index Vocabulorum. Index, Januae Lingvarum J. A. Commenij ... Albae Juliae, 1647.*) a Verb. magyar értelmezései a már idézett jellegzetes szavak esetében. Vö. COM. (a Verb. adatait lásd az előbbieken): *abacus Poharfzék, szakatz asztal | ador Lízst láng, buza líst | Alvus Has | Apage Vakarj tova, kotorj, tarts dolgoz. | Apagesis Eregy dolgozdra | Atavus Eösöd öfinek attya vagy job atyád attyának, az attyának attya, ... | Bacchar Ø | Callis Járt avagy töröt ut; Carbo Holt szén | Equa Ø | Gummi Matska méz, enyő gumi | Lagopus Nyul lab fü | Lar Háziangyal, avagy Istenház | Laser Ø | Laver Ø | Lodix Lafnak, pokrotz, veléce | Merops Parti fetske, küllő | Muqil Folyo vízi nagy fejű hal (kolcz) | October Mind szenthava | Olus Paréj fü | Suber Tölgyfa, makkos fa | Silex kova, tűz ütő kő | Sindon Vékony qyolts | Uber Tsöts, emlő, tölgy. | Uber Beő. bö, böv, termet | Vulgus Köfség, köz-nép.*

A felsorolt adatok azt mutatják, hogy e két szótár magyar értelmezései között hasonlóság figyelhető meg. Ennek fő magyarázata az, hogy a Verb. és COM. elsődleges forrása egyaránt MA. volt. Ugyanakkor néhány eltérés CAL-ra vezethető vissza, vö.: *szakatz asztal, job atyád attyának ... , Parti fetske, Kova, termet, köz-nép.*

Utoljára marad a Verb. szlovák értelmezéseinek forrástörténeti vizsgálata. Mivel 1648 előtt szlovák nyomtatott szótár még nem létezett, ezért az egybevetés csak cseh szótárakkal végezhető el.

Az egybevetésnél az alábbi szótárak jöhetnek számításba: *Dictionarium latinobohemicum ... ex Petri Dalypodij Dictionario ... concinnatum. ... Authore Reschelio Parocho Ieroschouienle ... Olomucij M.D.LX.;* rövid.: D. 1.; *Dictionarium bohemicolatinum ... iuxta Dictionarium Petri Dalypodij ... interpretatum. Authore Thoma Reschelio Parocho Ieroschouienfi ... Olomucij ... M.D.LXII.;* rövid.: D. 2.; *Dictionarium Lingvae Latinae ex magno Basilii Fabri Thesavro collectum atq; concinnatum ... in qvo ... interpretatio etiam ... Bohemica ... addita est. ... editum, studio et opera M. Danielis Adami Prageni. Praegae ... CIO, IO. LXXIX.;* rövid.: F.; *Sylva Quadrilingvis Vocabulorum et Phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae Lingvae ... opera et impensis M. Danielis Adami á VVeleslauina. Anno M.D.XCII.;* rövid.: Em.[melius Helfricus]; *Nomenclator Quadrilingvis Boemicolatinograecogermanicus ... operá et sumptibus M. Danielis Adami á VVeleslavina ... M.D.XCII.;* rövid.: N.

A felsorolt szótárak közül az 1560. és 1562. évihez a cseh értelmezéseket THOMAS RESCHELIUS [Rešel] írta, aki a dél-csehországi Je(a)rošovban volt paróchus, míg a továbbiakat a prágai DANIEL ADAM VELESILAVIN látta el cseh értelmezésekkel.

Az egybevetésnél elsősorban az 1560. és 1579. évi szótárakra támaszkodtam, míg az 1562. és 1598. éveket mindenekelőtt ellenőrzésre és adatkiegészítésre használtam fel.

A Verb. alapján mintegy 200 címszót néztem át, és az egybevetés eredményeképp az alábbiakat szeretném kiemelni. A cseh szótárak több száz oldalas művek, s a címszavak részletesen vannak kidolgozva, ezzel szemben a Verb. csak ötven oldalas szószerződ, és a szlovák értelmezések száma 1–3 között mozog. Ez egyben azt is jelenti, hogy a Verb. szlovák értelmezései egyezés esetén is a cseh szótár értelmezéseinek csak egy valamelyikével mutatnak azonosságot vagy hasonlóságot. A cseh és szlovák nyelv rokonsága és nagyfokú közelsége miatt gyakran nehéz eldönteni, hogy a Verb. szerzője a cseh szótáraktól függetlenül adott-e értelmezést, avagy egyszerűen a cseh értelmezéseket szlovákosította. S még egy megjegyzés. Terjedelmi okok miatt csak az első egybevetéseknél közlöm a cseh szótárak teljes anyagát, a továbbiakban már csak a vonatkozó értelmezést emelem ki. Lássuk az egybevetést:

Teljes egyezés: Verb.: *Ador bel pffenice, bila muka* | F.: *Ador Pffenice / běl* | Em.: *Běl / přednij bjla mauka* (38) | Verb.: *Advena prichodczy* | D. 1.: *Aduena, vide Venio: Aduena Prichozy / neznámý* | F.: *Venio ... Aduena Prijchozy / hostinský / host* | Verb.: *Aqualis nalevvadlo* | F.: *Aqua ... Aqualis ... Vmyvadlo / Nalévvadlo ...* | Verb.: *Armiger ten ktery zbrog nosy* | F.: *Pachole / kteréz zbrog ... nosý* | Verb.: *Auceps placznik* | D. 1.: *Auceps Ptáčnjik* | F.: *Auceps Čížjhař / Ptáčnjik* | Em.: *Ptáčnjik ... / čihař / ... Auceps* (1214) | Verb.: *Auctor pruvvod necktereg vvecy* | D. 1.: *Autor. Puowod některé wěcy kdo počátek včiniť / prowadniť* | F.: *Author Sfkribent / ... Puowod / kdo počátek včiniť* | Verb.: *Bipennis sekya z obu stran vvostra* | D. 1.: *Bipennis Sekera / kteráz dvoje wostrij má / Halapartna* | Verb.: *Buris klecze, nakriwvene drevvo v pluhu* | D. 1.: *Bura, uel Buris Kleče / nakriwené drzewo v pluhu / neb wlak* | Verb.: *Caffis teneto* | D. 1.: *Zwijřecý Teneto* | F.: *ua. / Verb.: Coccix zezhulka, kukaczka* | D. 1.: *Zězhule / kukačka* | D. 2.: *Kukačka / zezhulka Coccyx* | Verb.: *Coenatio wveczeradlo* | F.: *Coena ... Coenaculum. Wečeradlo / Mazhauz. Coenatio Dolejšý Sýň* | Verb.: *Comes towariff cestí, hrabé* | F.: *Comes. Towaryf na cestě ... / Hrabé / ...* | Em.: *Průwodce / towaryš cesty / ... Comes. Socius itineris ...* (1207) | Verb.: *Consul purmišter, konšfel* | D. 1.: *Consulo ... Consul Purgmištr, Konšfel, Primas ...* | F.: *Consul ... Purgmištr, Konšfel ... / Radniť Pán* | Verb.: *Decapolis defet mešt* | D. 1.: *Decapolis Kragina w Palestiny / kteráz má defet Měšt* | F.: *Decem ... Decapolis: Kragina deštyti Měšt* | Verb.: *Follis mech dimacy* | Em.: *Měch / dymacy měchy Follis* (707) | Verb.: *Hydrops wodnotedlnost* | D. 1.: *Hydor ... Hydrops Wodnotedlnost* | F.: *... Wodnotedlnost* | Em.: *ua. (1763)* | Verb.: *Iunius czerwen* | D. 2.: *Czerwen měšyc / Iunius* | F.: *Iunius Čzerwen* | Verb.: *Lafer smrduta afa* | F.: *Lafer ... Lafer medicum, vel Syriacum, vulgo Afa foetida, Afa smrdutá / Čertowo howno* | Verb.: *Maštice priskirica* | D. 1.: *Maštice ... pryškyřice z dřeva ...* | Verb.: *Mater familias: czeledna mati* | F.: *Familia. Paterfamilias. Materfamilias. Otec čeledniť / Matka čeledniť / ...* | Verb.: *Mugil prudnik* | D. 1.: *Mugil ... Praudniť* | F.: *ua. / Verb.: Mula mefkinia* | D. 1.: *Mulus ... Mula Mefkyně ... Mula Mezkyně ...* | F.: *... Mezkyně* | Verb.: *Municeps spolu miešczan* | D. 1.: *Munus ... Municeps*

Spolu měšťtían ... | F.: ... *Spolu měšťtĕnjn* | Verb.: *October* ... *řzigen* | D. 1.: *Octo* ... *October Řzjgen Měšjč* | F.: ua. | Verb.: *Panthera lewhart, rys* | D. 1.: *Panthera* ... *Rys* | *Pardus* ... *Lewhart* | F.: *Panther Lewhart* ... | *Rys*; Verb.: *Pater familias otec czeledni* | F.: *Familia. Paterfamilias* ... *Otec čelednij* ... | Em.: *Czelednij otec* [vide *Hospodár* 182, *Otec čelednj* | *Paterfamilias* (967) | Verb.: *Pelvis medenica, umi[wadlo]* | Em.: *Aqualis, medenice, vmywadlo* (1762) | Verb.: *Poples prihiba pod kolenem* | F.: *Poples. Prijhbiy pod kolenem* | Verb.: *Proveho daleg wezem* | D. 1.: *Veho* ... *Proueho. Wezu dále wen* | F.: *Veho* ... *Prouehere. Dále wezti* | Verb.: *Pugio tulich* | D. 1.: *Pugio Tulich* | *bodec* | *dýka*; F.: ... *Tulich* | *dýka* | Em.: *Tulich* | *dyka Pugio* (1615) | Verb.: *September zázi* | D. 1.: *Septem* ... *September Měšjč Záříj* | F.: ua. | Verb.: *Sindon tenke platno* | D. 1.: *Sindon Subtilne tenké plátno* | Verb.: *Syrtes nebezpečne mifta na mory* | F.: *Nebezpečná mifsta na Mori* | Verb.: *Termes ulomena wetew zowotcym* | D. 1.: *Termes Vlomena Wĕtew s owotcem* | F.: *Termes. Vlomena wĕtew s Owotcym* | Verb.: *Varix nabehla zida* [!] | F.: *Varix. Nabĕhlá žijla* | Verb.: *Vas, dis. rukogmě* | D. 1.: *Vas Rukogmě* | F.: ua. | Verb.: *Ver garo, podleti* | D. 1.: *Ver Podletij* | *garo* | F.: ua. | Em.: *Garó* | *podletj Ver* (336) | stb.

Egyezést találunk azokban az esetekben is, amikor az adott szó a cseh és a szlovák nyelvtérületen azonos, s legfeljebb hangtani vagy szóképzésbeli különbség van közöttük. Vö.: Verb.: *Acer brek* | D. 1.: *Brek* | Verb.: *Acer pleua* | D. 1.: *Plewa* | Verb.: *Acer Woftry* | D. 1.: *Woftrý* | Verb.: *Aĕdeon slawik* | D. 1.: *Slawjk* | Verb.: *Aries fskop* | D. 1.: *Skopec* | Verb.: *Cicer cizarno* | D. 1.: *Cyzrnka* | F.: *Cyzrna. Cyzrnka* | Verb.: *Vervex fskop* | D. 1.: ... *Skopec* | Verb.: *Vultur kania* | D. 1.: *Sup* | *weliká káně* | F.: *Káně* | stb.

Eltérések is megállapíthatók: egyrészt a Verb. néhány latin címszava nem található a cseh szótárakban, vö. *Atagen, Calchas, Claudiopolis, Cutio, Dispefco, Harpax, Melampus, Volouox* stb., másrészt a Verb. némely értelmezése (maga a szó vagy a szóalak) nem fordulnak elő a cseh szótárakban, vö. *Abax stul poharni* | *Aedilis slawacz* | *Affinis, ne. podlelezicy* (D. 1.: *Finitimus* ... *prijlezičj* | F.: *Confinis Priležijčj*) | *Algeo zimu trpim* | *Annalis rokowny* | *Augur ptaczny hadacz* (D. 1.: *Augur Takowj hadač, Auguror Hadám* | *neb lofugi z ptačijho spijwanij* ...) | *Bacchar czerny pohar* | *Canis fena* | *Caper koffut* | *Caffis sfiffak* | *Cenchris vvodni had* | *Chaos netrefne pišfani rozdiľnych wĕcy* (F.: *Směšyce mnohých rozdiľnjch wĕcy*) | *Chlamys mentek* | *Contraho spolu stahugem* | *Cubile lezadlo* | *Degener wirotek* | *Diploma list pod peczetu* (D. 1.: ... *zapečetĕnj list* | F.: ... *List s Pečetj*) | *Dux wudec* | *Fomes hunt, korot* | *Fornáx kamenca* | *Grus zoraw* | *Incus nakowa* | (D. 1.: *Nákowadlo*; Em.: ua.; F.: *Nákowadlij*) | *Faceffo prekařku činim* | *Lauer potocznik zelyna* | *Liber buh nad winem* | *Linter newice* | *Palaemon buh pastiru* [téves értelmezés] | *Palus, dis. moczar, barina* | *Passer wrablec* | *Poftis zatka* | *Promineo wen trczim* (D. 1.: *Maneo* ... *Promineo Wen wychádzjm* ...) | *Praeful prebofft* | *Proles porodek* | *Rapax chwátawcy* (Em.: *Chwátawcy* 155) | *Rhinoceros nořorce* | *Rudis newihoblowany* | *Salago hrubie řa staram* | *Scurra potlukacz, tluk, kmin* | *Seges obřetii* | *Tripus trinozka* | *Tumultus buřba* [!] | *Vectigal hold, plat* | *Vlcifcor pomřtu berem* | *Vomis kragadlo* | stb.

Összefoglalva a tanulságokat: a Verb. összeállítója kétségen kívül merített az idézett cseh szótárakból, ugyanakkor azonban — miként ez az eltérések második csoportjából kitűnik — sok szlovák szóval is gazdagította szöszedetét.

(Folytatjuk.)

KIRÁLY PÉTER

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nekünk gyermek isten adta

Írhattam volna sok más hasonló meghökkentő címet is — *Nekünk isten gyermek adta; Gyermek nekünk isten adta; Nekünk isten adta gyermek* . . . — abból a célból, hogy érzékeltessem, milyen tévútra juthat egy olyan hipotézis, amely nincs kellőképpen (meggyőző érvekkel, szemléltető valóságos példákkal, gondosan megválasztott nyelvtörténeti és leíró nyelvtani adatokkal) alátámasztva. A fenti címeket látva és hallva, Horatius *Ars poeticá*jának az a sora jut eszembe, amelyet a költő egy lónyakú, emberfejú, halfarkú szobrászati alkotás leírásához fűzött hozzá: „Ezt nevetés nélkül néznétek-e, drága barátim?” A fent írt címek valóban nevetést kelthetnek. De csak addig, amíg a *gyermek* szó elé ki nem tesszük a határozott névelőt, utána pedig a *-t* tárgyragot. Ha ezt a műveletet elvégezzük, a címek mindjárt értelmessé válnak, és elvesztik nevetséges voltukat. Íme: *Nekünk a gyermeket isten adta* . . . A többit nem sorolom föl. Ezt az aránylag egyszerű műveletet mulasztották el végrehajtani az igeneves-igés elmélet hívei. Véleményem szerint a *h í v e i* szó különösen helytálló a jelen esetben, hiszen az elmélet híveinél a hitbeli dolog játssza a fő szerepet. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban legújabb vitapartneromnak, HENRYK JANKOWSKINAK vélekedését (MNY. LXXIX, 460): „Most fogadjuk el a legpontosabb igenévi-igei átmeneti szófaji meghatározást”.

JANKOWSKI minden vizsgálódás nélkül leadja szavazatát az igenévi-igei szófaji meghatározására, amelyet a legpontosabb meghatározásnak tart. Vajon miért a legpontosabb, egyáltalában miért pontos ez a meghatározás? Vitapartnerom megkönnyíti, illetve leegyszerűsíti számomra a cáfolatot azáltal, hogy a birtokos személyrag nélküli formákat (*anyaszült, gutaütött* . . .) csaknem teljesen mellőzi, és főként a birtokos személyragosokkal foglalkozik. Mármost bárki, aki jól tud magyarul, nem tagadhatja, hogy: 1. A magyarban minden ígének a tárgya (ha a tárgy nincs birtokos személyraggal ellátva) megkapja — meg kell kapnia — a *-t* tárgyragot. — 2. A magyarban minden tárgyas ragozású ígének a tárgyát (ha nincs a tárgy birtokos személyraggal ellátva) határozott névelő előzi meg. Jól tudjuk viszont, hogy a szóban forgó (magyar) szerkezetben a harmadik tag igen sokszor tárgyrag nélkül, alanyesetben áll, vagy esetragot kap, konokul dacolva az ige hívó nyelvészek deklarációjával. Azt is tudjuk, hogy a tárgyalt szerkezetben a harmadik tag elé *s o h a s e m* járul határozott névelő, amely a magyar tárgyas igeragozásban szigorúan kötelező (ha csak a tárgy nincs birtokos személyraggal ellátva). Konokul dacolva az ige hívó nyelvészek deklarációjával. De menjünk tovább. — 3. A magyarban az alany megegyezik az állítmánnyal számban és esetben. De lám, a kérdéses szerkezetben a számbeli, személybeli egyezés nem mindig áll fenn: *magunk sütötte kenyér, emberek járta út*. — 4. A magyarban a múlt idejű igealakok múltbeli cselekvést jeleznek. Ámde a vizsgált szerkezetben ez a múltbeli cselekvésjelzés csorbat szenvedhet. Például: *a szerettem komámasszony* — a komámasszonyt most is szerethetem; *madár ül a szélringatta ágon* — a szél most is ringatja az ágat, melyen a madár ül; *arabok lakta föld* — az arabok most is ott laknak. — 5. A szerkezet második tagja azonnal elveszti a személyragot, azonnal elveszti minden igei lehetőségét, és vitathatatlanul igenévvé válik, mihelyt az első taghoz a *-tól, -től* ragot fűzzük hozzá. Például: *nap sütötte vidék* → *naptól süttött vidék*; *árvíz okozta kár* → *árviztól okozott kár*. — 6. A szerkezet második tagja igen ritkán jelentkezik ige kötős formában, pedig gyakran hordoz olyan jelentésárnyalatot, amely a magyarban megkíváná az ige kötőt. Ez a „rejtett” ige kötő rögtön oda is furakodik, ha a szerkezet valóságos ige mondattá alakul át. Például: *egér rágta kenyér* = *kenyér, amelyet az egér m e grágott*; *isten dildotta nap* = *nap, amelyet az isten m e gáldott*; *kigyó marta ember* = *ember, akit a kigyó m e gmart*.

A fenti meggondolásokat szinte kivétel nélkül hangsúlyozta már SIMONYI ZSIGMOND, magam is említettem doktori értekezésemben és legutóbbi tanulmányomban. Megvallom, hogy egy kissé röstelkedve hozakodom ismét elő velük. De nemcsak röstelkedve, hanem rezignáltan is, hiszen az idők során elégszer tapasztaltam, hogy milyen nehéz, csaknem lehetetlen az emberekben a dogmává merevült hiedelmeket megingatni. Talán nem egészen a hiedelemhez való ragaszkodás áll fenn JANKOWSKI esetében, így esetleg nem reménytelenül próbálok érvelni vele szemben. Az igeneves-igés elmélet pártolását nála talán annak tulajdoníthatjuk, hogy nem tanulmányozta elég mélyrehatóan SIMONYI fejtegetéseit, NIELSEN megjegyzéseit, az én érveimet, megállapításaimat. Ezt a föltevésemet látszik bizonyítani az, hogy valamiféle sietséget, sebtében való lapozgatást vehetünk észre nála.

Ezt írja például: „Fejtegetéseiből [ti. az én fejtegetéseimből] azonban nem derül ki, mit ért a szerkezet fogalmon. Vajon *istenadta* vagy *istenadta gyermek* a szerkezet a szerző értelmezésében?” (458). Ezzel kapcsolatos fejtegetéseim sajnálatos módon elkerülték JANKOWSKI figyelmét. Nézzük doktori értekezésemet: „Az első tag ugyanis lehet bármilyen névszó, a második tag bármilyen igéből képzett cselekvést jelentő igenév, a harmadik tag is lehet bármilyen névszó. Éppen ezért az ilyen kifejezéseknek szabatosan nem összetétel a neve, hanem . . . szerkezet. Előfordul, hogy egy-egy ilyen szerkezet gyakori használat következtében összetétellé válik, ilyenkor azonban az első, vagy a harmadik tag már el is maradhat, el is marad” (MNYTK. 47. sz. 11). Lásd még előbb: „az *isten-adta* összetétel a *gyermek*-nek . . . a jelzője” (8), és később: „a névmási első tag el is marad, vagy néha a harmadik tag is: ilyenkor összetétellé válik a szerkezet” (17).

Jankowski idéz tőlem egy mondatot: „SIMONYI fejtegetései olyan alaposak, s példái annyira meggyőzőek, hogy elméletének egyes pontjai csak kiegészítésre szorulnak”. Jankowski egy kissé pontatlanul idézett. Én azt a szót, hogy *meggyőzőek*, soha életemben le nem írtam, ki nem mondtam, a jövőben se fogom leírni, kimondani. Én az *-óak*, *-őek* végződést nem tartom a magyar nyelv nyereségének. Okát itt nem fejtem ki. Csupán arra kérem Jankowski cikkének eddigi és leendő olvasóit, higgyék el nekem, hogy értekezésem kéziratában, kinyomtatott, közölt szövegében ez áll: *meggyőzők*.

Ugyanitt Jankowski ellentmondást vél fölfedezni a SIMONYI fejtegetéseiről kinyilvánított vélekedésemmel kapcsolatban. Pedig nincs itt egy szemernyi ellentmondás sem. Amikor annakidején, a szakvizsgára készülve, szakdolgozatom megírásához ZSIRAI MIKLÓSTól nagy általánosságban az obi-ugor igenevek tanulmányozását kaptam feladatul, eszem ágában se volt a magyar nyelv *isten-adta*-féle szerkezeteivel foglalkozni. Csak amikor az osztják, vogul és finn igenevek tanulmányozása során ez a sajátságos szerkezet fölkelte érdeklődésemet, akkor kezdtem ráébredni arra, hogy ez azonos lehet a magyar *isten adta gyermek*, *madár látta kenyér* szerkezettel. Az osztják, vogul és finn nyelv birtokos személyragos szerkezetének tükrében egy pillanatra se jutott eszembe, hogy igét keressek a megfelelő magyar szerkezet második tagjában. Ekkor kezdtem meg csak a magyar szakirodalom tanulmányozását, s botlottam bele egymás után SIMONYI ide vonatkozó cikkeibe, és „örömmel állapítottam meg, hogy SIMONYI ZSIGMOND hasonló következtetésre jutott jórészt csupán a magyar nyelv szerkezetének tanulmányozása révén”. Jankowski idézi ezeket a soraimat, és megjegyzi: „Nem igaz, hogy SIMONYI »jórészt csupán« a magyar nyelv idevágó szerkezeteket [valószínűleg sajtóhiba a szerkezeteit helyett] tanulmányozta” (459).

Nem sértődtem meg a túlságosan erős „nem igaz” kitétel miatt, noha az valamiféle szándékos ferdítést tételez föl részemről, és készséggel válaszolnám rá, hogy: igaz is, meg nem is. De nem válaszolhatom! Mégpedig azért nem, mert Jankowski eltorzította (bizonyára nem szándékosan) szövegemet, és ezzel mondanivalómat is. Én azt írtam, azt állítottam, hogy SIMONYI pusztán a magyar szerkezet tanulmányozása révén jutott

hasonló következtetésre (mint én tőle függetlenül a finnugor nyelvek tanulmányozása révén), vagyis arra, hogy ez birtokos jelzős szerkezet, s a szerkezetnek második tagja nem ige, hanem (birtokos személyragos) igenév. Tette ezt SIMONYI oly módon, hogy a finnugor nyelveket nem is kellett segítségül hívnia. Ha bárki figyelmesen elolvassa SIMONYI-nak „Isten-adta” című tanulmányát (Nyr. XXXVI, 193–205, 264–71), az elámul azon, hogy SIMONYI átkutatta az igazság kiderítése céljából a magyar nyelv minden zegét-zugát, minden irodalmi, köznyelvi és egyéb forrását. Hihetetlen mennyiségű példát sorakoztatott föl. És nemcsak azokat, amelyek mellette tanúskodnak, hanem azokat is, amelyek a magyar nyelv szellemét, sajátosságait fogyatékosan ismerő literátusoktól és nyelvészektől származnak, s ellentmondanak az ő felfogásának. SIMONYI megfelelően tudta értékelni, illetve leértékelni azokat a furcsaságokat, tudálékos logikázgatásokat, mondhatnám: magyartalanságokat, amelyeket némely író és nyelvészkedő emberek produkáltak. Külön tudta választani a búzát a konkolytól. Ehhez a hatalmas tudományos anyaghoz viszonyítva a más nyelvekből vett adatok úgy tekinthetők, mint csöppa tengerben. Meg vagyok győződve arról, hogy ha nem léteznének finnugor nyelvek, vagy ha SIMONYI nem vette volna figyelembe azokat, akkor is ugyanarra az eredményre jutott volna pusztán a magyar nyelv tanulmányozásával. A más nyelvekből, különböző nyelvekből vett adatok csak mellékesen vannak odavetve, el vannak szórva a magyar nyelvre vonatkozó fejtegetések között. Nem azért vannak felsorolva, hogy egy-egy nyelv szerkezetének sajátosságait tisztázzák, nem is azért, hogy a magyar szerkezetet még jobban megvilágítsák, hanem azért, hogy a vitapartnereket elgondolkostassa: ki kellene lépni a szűkre szabott elmélkedés köréből. Hiába volt ez a törekvés! Hiába „kiáltott föl” SIMONYI szinte kérvecsodálkozva: „Ennyi nyelvnek és különösen a finnugor s török nyelveknek egybehangzó vallomása, azt tartom, máris nagyon lebillenti a serpenyőt az igeneves magyarázat javára és fölbillenti az igés magyarázat serpenyőjét” (i. h. 199). Nem billentette le az egyiket és nem billentette föl a másikat. SIMONYI vitapartnerei, valójában: opponensei mind a mai napig megmaradtak hitükben, megmaradtak ige hívőknek.

Jankowski szemmel láthatólag elkötelezi magát az igenévi-igei átmeneti szófaj meghatározás mellett. De ezen belül is valamilyen (nem mindig megfogható) előregyártott tézist taglal. Ennek szemléletében marasztalja el ilyen vagy olyan mulasztásban a szerkezetnek egyes kutatóit. Mert amikor görcsösen szeretné kerülni Seyllát, óhatatlanul Charybdis örvényébe kerül. Lássunk néhány példát.

Jankowski minden módon le akarja egyszerűsíteni a kérdést, ezért csakis a személyragos igenévet fogadja el vizsgálat tárgyául. Mellőzi egyebek között az általa igen ritkának mondott *anyaszült meztelen; gutaiült ember* típusokat, amikre KÁROLY SÁNDOR is nyomatékosan főlhívta a figyelmet. Pedig nem is olyan ritkák. Létezik (létezhetsz) ugyanis sok ilyen ma is: *hótakart tető; porlepett ing; istenáldott tehetség, egérrágott kenyér* stb. stb. (lásd SIMONYI i. h. 270–1). — Figyelmen kívül hagyja azokat, amelyekben az igenév főnevesült (461): *naplemente, napfelkelte, napfordulta (napforduló), holdtöltte, holdmegtelte*. Ámde ide tartozik maga a „főszereplő” is: az *istenadta*. Például: Ott kuporgott az *istenadta*. De ide tartoznak ezek is: *az ebadta; az ördögadta; az ebszülte*; (meg nem marad itt) *anyaszülte*. Szó sincs róla, miként Jankowski állítja, hogy „általában csak a rákövetkező főnévvel együtt fordul elő” (460). Ellenkezőleg: a harmadik tag többnyire hiányzik, csak odaértődik.

Jankowski helyesírási kérdésekkel is foglalkozik. Ezt írja: „SZEPESEY talán a kapcsolat meglétének hangsúlyozása végett következetesen kötőjellel írja az *istenadítá-t* és *madárláttá-t*” (460). Nem írom következetesen kötőjellel! Először is: főnevesült összetételként egybeírom: az *istenadta* (l. MNyTK. 47. sz. 8). Másodsor: kötőjellel írtam a szerkezetnek szorosabban összetartozó két első tagjaként. A helyesírás is így kívánta. Harmadszor: külön írom, kötőjel nélkül (l. MNy. LXXVIII, 52, 56, 61), amikor hangsú-

lyozni akarom a valaha volt lazább kapcsolatot. Én — őszintén szólva — mindig külön írnám, kötőjel nélkül, ha a szerkezetnek mind a három tagját felsorolom, illetve ha kéttagúság esetén az első két tag nem vált összetétellé.

Én eddig csak ellenvetéseimet sorakoztattam föl. Ámde vannak Jankowski cikkében — mégpedig szép számmal — igen finom, elgondolkoztató észrevételek, amelyeket minden eddigi szerzőnek figyelembe kell vennie. Ilyen például egyebek között az a megjegyzés amellyel helyesbíti azt a meghatározást, hogy a személyrag elhagyásával tiszta melléknévi igenevet kapunk. Jankowski helyesbítése így szól: „De nem egészen így van. Iyen esetben a személyrag elhagyásával megkapnánk a »tiszta melléknévi igenevet«, következésképpen *idézte* > **idézt*, holott az igenév *idézett*” (459). Egészen kitűnő elgondolások, elemzések olvashatók a cikk 3. és 4. pontjában. Ezeket nem ártana egyszer részletesebben megvizsgálni!

Jankowski terminológiai javaslatot is ad. Javasolja, hogy a szerkezetnek szorosan egybeolvadt két első tagját nevezzük el „*istenadta*-féle szóösszetétel”-nek. Véleményem szerint ez igen életképes, elfogadható, *i s t e n a d t a j a v a s l a t*. Magára a szerkezetre nézve a „személyragos igenévi-igei szerkezet” elnevezést javasolja. Ez az elnevezés több okból sem fogadható el. A személyrag hangsúlyozása kirekeszti a nem is olyan ritka személyragtalan formákat, nem veszi figyelembe a nyelvtörténet és a finnugor nyelvek tanúskodását, mely szerint a személyragnélküliség volt az eredetibb. Állást foglal az igei hipotézis mellett, holott ezt sem a leíró magyar nyelvtan, sem a magyar nyelvtörténet, sem az összehasonlító nyelvészet nem igazolja. Szerintem a szerkezetet — az összetételre adott elnevezéshez hasonlóan, azt kibővítve és az ősi formát is szemléltetve — így nevezhetjük: „*isten adta gyermek*-féle” szerkezet.

Végezetül: soha nem gondoltam, ma sem állítom, hogy doktori értekezésemben nem követtem el tévedéseket, pontatlanságokat. Azt azonban tudom, hogy mint igen-igen fiatal nyelvészjelölt, időt, fáradságot nem kímélve búvárkodtam a választott témában, híven követve az általam szeretve tisztelt nyelvészek példáját és tanításait. S ma, annyi és annyi évtized elmúltával nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy nem végeztem rossz munkát.

SZEPESY GYULA

Névtudomány és tisztelettörténet II. (Nepomuki Szent János)

1. A XVIII. század magyar névdivatjai, illetőleg a névdivatok mögött meghúzódó erők egyelőre terra incognita a magyar névtan számára. A Magyar Személynévi Adattárak öröndetesen szaporodó füzetei ha közölnek is történeti keresztnévanyagot, megállnak annál, ami van, és nem kérdezik meg: mi az oka az egyes nevek divatjának, illetőleg eltűnésének. Pedig a névtan számára alapvetően „az egykori élet, a névadást befolyásoló társadalmi háttér” felvázolása lenne a fontos, írja MIKESY (Nyr. LXXXVI, 474—7) KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND könyvét (NytudÉrt. 28. sz.) ismertette. Hozzáteszi még: „Névtörténetet pedig kultusztörténet nélkül elképzelni lehetetlen.” MIKESY KARÁCSONY könyvének legfőbb hiányosságaként rója fel a névadást befolyásoló társadalmi és kultusztörténeti háttér elnagyoltságát.

Hogy a XVIII. században ható névadási tendenciákról megközelítőleg pontos képünk alakulhasson ki, számos körülményt kell figyelembe vennünk (vö. BENKÓ: MNy. XLV, 124, 251—2). Külön kell vizsgálnunk az egyes felekezetek névadását, figyelemmel kell lennünk a lakosság változására (l. betelepülések), az egyes szentek kultuszához kapcsolódó speciális tényezőkre, az egyes községek, társadalmi csoportok mikrokultúrájára, a naptárak hatására, politikai tényezőkre, a tekintélynek a névadásban játszott

szerepére, a biblia hatására, a névadás családi és földrajzi vonatkozásaira (ez utóbbiakhoz vö. KARÁCSONY i. m. 102—10). Mindehhez az anyag rendelkezésünkre áll: az egyházi anyakönyvek mikrofilmmásolatai megtalálhatók és — bizonyos korlátozásokkal — kutathatók az Országos Levéltár Filmtárában.

Ezzel az írással a szentek kultusza névadásban játszott szerepének fontosságára kívánok rámutatni, mivel a szentek „üben durch die Namengebung einen Einfluss auf ganze Distrikte, ja sogar ganze Länder aus . . .” — írja EDMUND NIED (Heiligenverehrung und Namengebung. Freiburg im Bresgau, 1924. 5).

2. XVIII. századi keresztelési anyakönyveket vizsgálván egyes helyeken aránylag gyakran találkozunk a Nepomuki János (*Johannes Nepomucenus*) keresztnévvel. E név, illetőleg rövidített *Nepomuk* alakja tipikusan XVIII. századi keresztnév (HAJDÚ írja, hogy Sopron megyében 1830 után már nem használják: MNy. LXIV, 243).

Nepomuki Szent János pártfogóként hívása és neve keresztnévként való alkalmazásának divatja — mint sok más, katolikusok körében közkedvelt szenté — végső soron a trentói zsinat határozatainak következménye. 1563. december 3-án bocsátotta ki a zsinat a „Decretum de invocatione, veneratione et reliquiis Sanctorum et sacris imaginibus” kezdetű határozatát, melyben a szentek tisztelete elleni protestáns hatással szemben hangsúlyozza, hogy a katolikus reformlelkiség leginkább adekvát kifejezése az eucharisztia és a szentek tisztelete (DENTZINGER—SCHÖNMETZER, *Enchiridon Symbolorum* . . . Freiburg, 1967. 419). E határozathoz kapcsolódik a barokk kor szentkultusza. Ez a kultusz hullám dobta felszínre a már kétszáz éve halott Nepomuki János tiszteletét is, mint FRITZ HOMEYER írja: „Die Kirche bemüht sich dem Ketzer Huss einen böhmisch-katholischen Heiligen entgegenzustellen” (Stranitzkys Drama vom heiligen Nepomuk. Berlin, 1907. 141). Nemcsak az egyház, az uralkodó ház is (jelen esetben a Habsburg) szorgalmazta a szent tiszteletét, mintegy „katolikus ikonológiát” tárva az alattvalók szeme elé (vö. GERHARD KAPNER: *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*. Wien, 1978. 29).

Nepomuki János 1350 körül született a dél-csehországi Pomukban. 1389-ben már a prágai érsek általános helyettese, s mint ilyen, a csehországi egyházi hierarchia második embere. 1393-ban IV. Vencel cseh király miután megkínóztatta, a Moldvába dobatta. Hogy a szent a Moldvába fült-e bele, vagy már holtan dobták oda, ma már nem tisztázható. Mindenesetre a folyónak szerepe lesz a szent további tiszteletében. Legendája szerint halálának oka az volt, hogy mint a királyné gyóntatója, nem árulta el a rábízott gyónási titkot. A legenda ma már bizonyos kiegészítésekre szorul: a szent halálának oka feltételezhetően a prágai érsek és a király között kialakult viszály lehetett, a király az érsek politikája mellett kiálló Nepomuki Jánoson bosszulta meg magát (vö. Pallas Lexikon XVI, 764 és XIII, 120). A politika mindenesetre inkább lehetett a halál oka, mert nem sokkal a szent halála után IV. Vencelt a birodalom rendjei megfosztották királyi méltóságától és Zsigmond parancsára fogolyként őrizték (vö. FILÓ KÁROLY, Nepomuki szent János. Bp., 1907. 17). A legújabb kutatások szerint pedig Nepomuki János nem is volt a királyné hivatalos gyóntatója (vö. OTTO WIMMER, *Handbuch der Namen und Heiligen*. Innsbruck—Wien—München, 1966. 297). Mindenesetre a legenda nyomán Nepomuki János a gyóntatók, tutajosok, molnárok, papok és hajósok pártfogója, a hidak gondviselője, a tisztesség, a hallgatás és a magántulajdon védelmezője. Segítségül hívják rágalmozás ellen és árvízveszély esetén (vö. WIMMER i. m. 298). Tisztelete sokáig csak Csehországban volt jellemző, bécsi kultusza 1689-ben kezdődik a minoriták templomában. 1722-ben boldoggá, 1729-ben szentté avatták. Az udvar sokáig nem állt ki nyíltan a szent tisztelete mellett, de 1722. december 16-án Schwarzenberg grófnó fiát a *Josephus Adamus Joannes Nepomucenus* névre keresztelik (KAPNER i. m. 51).

3. A név magyarországi elterjedésével kapcsolatban biztosan állíthatjuk, hogy összefügg a német-osztrák szellem beáramlásával. Ez a beáramlás kétirányú: „alsó”, népi, a paraszttelepések hozta kultúra, másrészt „felső”, a hivatalnok réteg közvetítette udvari kultúra. Arra keresünk tehát választ, hogy tisztelete „alsó”, népi indíttatású-e, vagy a „felső”, hivatalnoki rétegben gyakori-e. A paraszti telepések köréből a következő — katolikus lakosságú — falvakat vizsgáltam meg: Rakamaz, Elek, Dunabogdány, Dunaharaszti. A nem paraszti származású idegen betelepülőket Debrecen képviseli (itt a XVIII. század hetvenes éveiben a katolikus lakosság legalább felerészben német és szláv eredetű volt — állítja KÁLMÁN BÉLA: MNy. XIII, 93). A német telepesfalvakkal szemben kontrollként meg kellett vizsgálnom néhány folyamatosan magyar lakosságú, katolikus vallású helység névanyagát is. A megvizsgált magyar lakosságú helységek: Püspökszilágy és Kisértő (e két falunak közös anyakönyve van a XVIII. században), illetőleg Dunakiliti. Ki kellett választanom egyrészt folyóvíz mellett fekvő, másrészt attól távolabb eső falvakat is, mivel várható volt, hogy a szent kultusza s vele összefüggésben a névadás is eltérő lesz attól függően, hogy a falu folyó mellett fekszik vagy attól távolabb. Vizsgálatomat a XVIII. századra korlátoztam, ezért az anyaggyűjtés az egyes helységek anyakönyvezésének megindulásától (ez helységenként eltérő időpontban történt) 1800-ig tart.

Rakamaz tokaj-hegyaljai német település. Anyakönyvezése 1729-ben kezdődik. 1736. május 20-án találjuk az első Nepomuki Jánosról elnevezett egyént: *Joannes Nepomucenus Fridericus*. Rajta kívül két esetben találkozunk még e névvel: 1777. május 16-án: *Joannes Nepomu: Fridericus* és 1800. szeptember 19-én: *Joannes Nep.* Rakamazon tehát e név nem vert gyökeret.

Egy másik német földműves település, a Békés megyei Elek részben hasonló képet mutat: 1734-től (ekkor kezdődik az anyakönyvezés) 1770-ig mindössze két esetben adták keresztnévként a *Nepomuki János* nevet (1747. aug. 26-án — ez is idegen előkelőségek gyermeke — és 1757. febr. 2-án; itt a keresztaqa volt *Joh. Nep.*). A 70-es években is csupán két esetben kereszteltek erre a névre. A szent tiszteletében és így a névadásban is megjelenő változást egy plébános itteni szereplésével hozhatjuk összefüggésbe: 1780. szeptember 19-én tűnik fel először keresztelőként *Ernestus Nepom: Mutz* neve, aki ekkor mint „*Parochus Loci*”, október 13-án pedig mint „*Parochus Elekiensis*” szerepel az anyakönyvben. Működésének szűk öt éve alatt — 1785. március 26-án keresztel utoljára itt — öt esetben keresztel Nepomuki János névre. (Nem véletlenül fogalmazok így: e század katolikus névadásának egyik leginkább jellemző sajátossága, hogy nem a névtest lényeges, hanem az általa felidézett szent pártfogó hatása. A mostani vizsgálatból kívülrekedt hajósi anyakönyvben például az 1734-es évtől rendszeresen így kezdődik a beírás: „baptisavi infantera dato nomine S.[sancti] . . .” A kipontozott részben a megfelelő szent neve szerepel, természetesen genitivusban.) Ezzel, valamint — gyaníthatóan — személyes hatásával sikerült elindítani a szent kultuszát s vele kismértékben a névdívatot is: 1786 és 1800 között 11 esetben adják ezt a nevet.

Rakamaz és Elek névanyaga alapján úgy látszik, nem tulajdoníthatjuk a *Nepomuki János* név dívatját „alsó”, népi indításúnak. Ezzel szemben a nem földműves, hanem hivatalnok és katona (vö. 1798. febr. 28. Johannes Nepomucenus rubrikájában: „*Militis filius*” áll beírva; 1798. július 9. Anna rubrikájában: „*Militis proles*”) debreceni német és szláv betelepülők anyakönyvében közel egyenletes folytonossággal fordul elő a *Nepomuki János* név: 1719 és 1750 között 13 esetben, 1750 és 1775 között 19 esetben, 1776 és 1800 között 18 esetben. Alapkérdésünkre tehát a válasz: a városi hivatalnokréteg körében erősebb dívatáramlása volt ennek a névnek, mint a parasztság körében.

Vannak azonban lényeges momentumok a szent életében, melyek tiszteletét bizonyos helyeken indokoltta teszik. Ilyen momentum a vízzel való kapcsolata. Termé-

szetesen az a tény, hogy egy német telepések által benépesített község víz mellett fekszik, még nem jelenti azt, hogy ott szentünknek feltétlenül erős kultusza alakul ki. Erre mutat jó példát Dunaharaszti és Dunabogdány névanyaga: Dunaharasztiiban 1724 és 1750 között 6 esetben, 1751 és 1800 között újabb 6 esetben fordul elő a *Nepomuki János*. Dunabogdányban ezzel szemben 1725 és 1750 között 39 esetben, 1751 és 1800 között pedig 57 esetben szerepel.

Kiindulópontunk az volt, hogy Nepomuki János tiszteletét elsősorban német telepítésű helységekből kereshetjük. Igaz-e ez? Úgy tűnik, igen. Püspökszilágy és Kisnémedi névanyagában ugyanis a XVIII. század folyamán csupán két esetben szerepel a *Joannes Nepomucenus*. E két magyar lakosságú község víztől távol, dombok között, a forgalomból kiesve helyezkedik el. A szintén magyar lakosságú, de vízközelben (és „Bécsközelben”) fekvő Dunakilitin azonban valamelyest érezhető a hatás: a század folyamán 8 alkalommal fordul elő a *Joannes Nepomucenus*.

4. Egy szent kultusza főképpen ünnepnapja táján élénkül meg. Nepomuki János esetében ez a dátum május 16. Igazolhatók-e azok az — inkább gyanított s empirikusan alig dokumentált megállapítások (de vö. IVÁN LÁSZLÓ, Kecel személynévei: MSzA. 40. sz. 34—7) —, amelyek a névadást a naptárral, a naptár befolyásával hozzák kapcsolatba (KARÁCSONY i. m. 81—3; KAKUK MÁTYÁS: Kunszentmártoni személynévtípusok... NÉ. VII, 65)? Mielőtt e szempontból megvizsgálnánk a neveket, tisztáznunk kell a fogalmazásbeli pontatlanságot: nem a naptár hat közvetlenül a névadásra, hanem a naptár által megjelölt szent ünneplése, az ünnepléshez fűződő kultusz (prédikációk, szobrok megáldása stb.). Az általam vizsgált helységekből így alakul az időbeli eloszlás (összes előfordulás — májusi előfordulás) aránya: Rakamaz: 3 : 2, Elek: 20 : 9, Debrecen: 50 : 21, Dunaharaszti: 12 : 11, Dunabogdány: 96 : 34, Püspökszilágy—Kisnémedi: 2 : 1, Dinakiliti: 8 : 8. Az adatok alapján két csoport különböztethető meg: azok a helységek, ahol ritka a név előfordulása, és azok, ahol gyakori. A ritka előfordulású helységekből dominál a májusi időpont (Rakamaz 66%, Dunaharaszti: 91%, Püspökszilágy—Kisnémedi: 50%, Dunakiliti: 100%), míg a gyakori előfordulású helyeken nem dominál annyira a május (Debrecen: 42%, Dunabogdány: 35%, Elek: 45%). Összefoglalásként elmondható tehát, hogy az adatok a május uralmát mutatják, ám azt is: minél több előfordulást találunk egy adott helyen, vagyis minél erősebb a név *d i v a t j a*, annál kevésbé beszélhetünk egy adott naptári időponthoz való kapcsolódásról.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kalapács. Pápakovácsi és Tapolcafa között fekszik a mindkét faluban *Kalapács*-nak nevezett határrész. A kb. 160 holdnyi terület ÉNy—DK-i irányban hosszan elnyúlik a *Kalapácsi-ér* nevű kis patak mentén. Sík, K felé enyhén emelkedő földdarab; régebben főleg kaszálónak, legelőnek használták, ma jórészt szántó. A helybeliek szerint azért kapta a *Kalapács* nevet, mert kaszálás közben gyakran meg kellett állni, hogy kikalapálják a gazos, kórós réten könnyen kiesorbuló kaszát. A névfejtő ezt a magyarázatot népetimológias értelmezésnek tarthatja csupán, hiszen nemigen illesztheti a névadási formák, modellek rendszerébe. Csábító lehetőség a megoldást a metaforikus nevek köréből keresni, a helyes értelmezéshez azonban — úgy vélem — más úton jutunk el.

Tapolcafőn 1747-ben említenek egy bizonyos „*Kalapács* nevű kert”-et (Veszprém megyei Levéltár. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Határjárások. B. I.

14), amely a leírás szerint nem azonos a fönt említett hellyel, hanem attól ÉK-re, kb. 1 km távolságban, a Tapolca patak partján feküdt, két vízimalom szomszédságában. A malom-épületek ma is állnak: *Püspök-malom*-nak, illetve *Merétei-malom*-nak nevezik őket. Adatunk lejegyzésének időpontjában mindkettő posztóképzítő kallómalomként működött. A levéltári források szerint a Püspök-malom a régebbi: először 1481-ben említik, 1573-ban pedig már posztót készítenek benne. A győri püspökség tulajdonában levő malmot 1764-ben *régi Szűr Kallo*-nak nevezik (VemL. A Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Tapolcafé községre vonatkozó iratok 1764—1843. XV. 2. c.). Mellette, vele egy zsilipen egy ekkor már kb. száz éves malom, az *Új Kallo* (uo.) áll.

Tapolcaféon és a határába olvadt egykori településeken: Döbrésen, Mezőszegen és Simaházán a XVI. századtól a XIX. század elejéig virágzó csapóipar működött. PESTY FRIGYES kéziratok munkájából megtudjuk, hogy „a Reformatió üldözése alatt, 16 családok Pápa városából — ide Tapolcafére menekültek, kik is többnyire csapó mester emberek lévén, itt a Tapolca vízén több kalló malmokat építettek”. Veszprém megye helytörténeti lexikona szerint Tapolcaféot a kuruc világ után három év múlva kezdték megszállni a kálvinista csapómesterek (i. m. 368). A tapolcaféi csapók céhe a Dunántúlon a nagyobbak közé számított (TörtTár. 1894: 635).

Ez idő tájt Tapolcaféon a Tapolcán további két kallómalomról van tudomásunk. Az egyiket 1789-ben alakítják át gabonamalommá, a falu azonban még 1802-ben is köt egyességet új szűrkallo építésére. A falubeli kallók közül talán a mai Püspök-malom működött legtovább, 1815-ben a pápai csapók bírják haszonbérben. PESTY FRIGYES felhívására a falu jegyzője azt írja róla, hogy „van a mltságos Győri püspökségnek egy kétkerekű vizimalma a’ Tapolca folyó keleti partján . . . a *Püspöki malom* — *Külü* — nevet visel, mivel szűrposztó kalló volt”. A malomhoz hasonlóan a mellette levő, nyilvánvalóan hozzá tartozó *Kalapács-kert* is a győri püspökségé volt: erre a terület mai neve — *Barát-kert* — és PESTY más adatai is következtetni engednek.

A posztó tömörítésére szolgáló kallómalomokat Tapolcaféon a történeti források *kalló*-nak, ritkábban *külü*-nek mondják, az idősebbek is mindkét formában ismerik a szót. A *kalló* az ismeretlen eredetű *kall* ige származéka, amelyet ’kallózó malom’ jelentésben a TESz. már 1340-ből adatol. A *kölyű* ótörök jövevényszó, amelynek a magyarban számtalan hangváltozata jött létre, köztük a *külü* is (vö. NySz.; MNy. III, 261; XXXVII, 7; vö. TESz.). A törökségi megfelelők ’famozsár’ jelentésűek, s feltehetően a magyarban sem a ’zúzómalom’ jelentés az elsődleges, bár legkorábbi előfordulásai ilyen értelműek. *Kölyű*-nek, *külü*-nek nevezték az ütve, törve őrölt vízimalmok nehéz farudait is, amelyeket vízajtású tuskés tengely emelt fel, s ezek visszazuhanva fejtették ki daraboló, tömörítő stb. hatásukat (vö. LAMBRECHT KÁLMÁN, A magyar malmok könyve. Bp., 1914. 41—74; PONGRÁCZ PÁL, Régi malomépítészet. Bp., 1967. 22—4, 121—70). Ilyen jelentése van a szónak a *kölyűs malom* (1456: OklSz.) kifejezésben is. Ahogyan a *kallómalom* szóösszetételben a *kalló* jelentéstapadással az egész szerkezet jelentését magára vette, ugyanúgy ez a *kölyűmalom* (FRECSKAY 504) előtagjával is megtörténhetett. A *kölyű* ’zúzómalom’ jelentését a TESz. már a XIV. század végéről adatolja. Az általánosabb jelentésű *kölyű* ~ *külü* és a speciális malomfajtát jelölő *kalló* nevek a funkcionális hasonlóság miatt — bizonyára a hasonló hangalaktól is támogatva — jelentésükben egybeeshettek, főleg olyan vidékeken, ahol csak egy ilyen malomtípust ismertek: a posztóképzítő malmot. Az ilyen malomszerkezetek kölyűit, munkavégző farudait sok helyen *kalapács*-nak hívták (CzF.: *kölü*; LAMBRECHT i. m. 58; PONGRÁCZ i. m. 24, 124—40). A *kölyűmalom* mintájára ezeket a malmokat *kalapácsmalom*-nak is nevezhették, amelynek előtagja — a korábbiakhoz hasonlóan — tapadással az egész szerkezet jelentését fölvehette. A *kalapácsmalom* összetételt ugyan ’posztóképzítő malom’ jelentésben nem tudom adatolni, de ugyanilyen szerkezeti elvű fémmegmunkáló vízimalom jelölőjeként gyakran előfordul (PONGRÁCZ i. m.

155—60; NéprLex.). Ismerve a *kalló*—*kölyű* jelentésegybeesését, föltehető a *kalapács* egykori 'kallómalom' jelentése is. A TESz. által CSÁNKITÓL idézett nógrádi adat (1413: „Varaskalapach, Kozarwelg al. nom. Kalapach et Kalapach”), amely *kalapács* szavunk első ismert előfordulása, valószínűleg 'kalapácsmalom' jelentésű. Nem véletlen tehát, hogy a TESz. a 'nyeles kovácsoló és ütő szerszám' jelentésnél csak kérdőjellel említi. Figyelemre méltó, hogy a szláv eredetű köznév megfelelői közül a cseh *klepát* a régiségben 'vízimalom' jelentésű.

A korábbiakban említett *Kalapács-kert* tehát 'a kalapácsmalomhoz tartozó vagy amellett fekvő kert' etimológiai jelentésű. Ilyen típusú nevet Tapolcafőn a szomszédos malom mellett is találunk: *Külü-rét* (1718/1817: VemL. A Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Mint fönt.). Az is érthető, hogy a *Barát-kert* neveként miért nem fordul elő a XVIII. század után a *Kalapács-kert* megnevezés: a tapolcafői határszáron ekkor tűnik föl az ottani nagy kiterjedésű rétek, legelők nevéként a *Kalapács*, s mivel ennek jelentősége sokkal nagyobb, kiszorítja a *Kalapács-kert* nevet.

A *Kalapács* első előfordulásaiban kétfagú névben szerepel, amely földrajzi köznevet is tartalmaz. A legelső adat hirtokos személyragos formáját (1719: *kalapacs rétét* — VemL. A Bakonyi Múzeumtól átvett iratok. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1489) egyszerű jelöletlen szerkezetek követik: 1726: *Kalapacs Retekben* (uo. 1498); 1733: *kalapacs rétnél* (uo. 1505); 1748: *Kalapács-rétben* (VemL. Divisionales. 69. sz.). Névszerkezetileg ezek ugyanolyan jellegű nevek, mint a korábban említett *Külü-rét* vagy a *Kalapács-kert*. A *rét* osztályjelölő földrajzi köznév ellipszise a XIX. században következhetett be. Talán ilyen átmeneti formát őriztek meg a *Kalapátsi Rét* ~ „*Kalapáts* nevezetű *Rét*” (1801: VemL. Határjárások. B. I. 14) adatok. PESTYÉNél már *Kalapáts* szerepel, s 1906-ban is *Kalapács*-nak említik (NyF. 34. sz. 176). Az elliptikus név újabb földrajzi köznévvel alakult formája a *Kalapácsi-dűlő* (1854: Kat. térkép; 1905: NyF. 17. sz. 49). Emellett azonban nem zárható ki az sem, hogy a malomnév metonimikus úton vált a terület jelölőjévé, s a korai *rét* utótagú változatok talán csak írásbeli nevek voltak a *Kalapács* megnevezés mellett, vö. 1726: „Retet pedig az *Kalapacs* névűt” (VemL. Vecse szék jegyzőkönyvei. 1498).

Tisztázandó még, hogy a *Kalapács* nevű határrészen volt-e, lehetett-e valaha kallómalom. A területen átfolyó *Kalapácsi-ér* ugyan igen kis vízhozamú patak, gyakran ki is száradt, mégis adataink vannak arról, hogy a forráshoz közel malom működött rajta (VemL. A Bakonyi Múzeum iratgyűjteménye. Mint fönt.). A malomipar XVII—XIX. századi fellendülésének időszakában tehát az ilyen kedvezőtlenebb adottságú patakok partjára is építettek malmokat Tapolcafőn. A *Kalapács* középső részén, az érhez közel a régészek „kisebb telepre utaló középkori cserepet” találtak (Magyarország régészeti topográfiája IV. A pápai és zirci járás. 210). Ez lehet egy régi kallómalom maradványa is. Az, hogy a leletek nem közvetlenül az ér partjáról kerültek elő, nem mond ellent ennek a föltevésnek, mivel tudjuk, hogy 1870-ben új medret ástak a pataknak (VIKÁR VINCE, A tapolcafői ref. egyház történelmének vázlata. Kézirat a Dunántúli Ref. Egyházkerület Könyvtárában, Pápán).

A nyelvi és a történelmi tények párhuzama mindenesetre valószínűsíti, hogy a *Kalapács* valóban malomnév lehetett, így egy technikátörténelmi, ipartörténelmi emlék helynévi megőrzőjének tekinthető. Talán a nyelvterület más részeiről is előkerülnek még hasonlóak.

Kalapács nevünk vizsgálata a névfejtésen túl ismételtlen bizonyítja azt az ismert tételt, hogy mai helyneveink etimológiai magyarázata még azokban az esetekben is nagy körületekintést, a történelmi adatok föltétlen elemzését követeli meg, amikor a név etimológiai áttetszősége — úgy tűnik — az idők folyamán nem homályosodott.

Más nyomon a *csont* eredetéhez. Alapszókincsünk e fontos szava mindmáig vitatott eredetű. Így ítéli meg a TESz., s nem hozott döntő fordulatot RÉDEI KÁROLY-nak a régiségből és rokon nyelvekből jócskán merítő, más nyelvi analógiákat is felhozó, tömör összefoglalása sem (NyK. LXIX, 167), amely — elismerésre méltó óvatossággal — a *csont* szó belső keletkezését is csupán valószínűbbnek tartja az ősi örökség feltételezésénél.

Ilyen esetben jogos tehát más magyarázatot keresni — nevezetesen a finnugorságból kilépve esetleg egy szláv etimonra gyanakodni —, és érdemes egy bárhol felbukkant új nyomon elindulni.

Konkrétan, a *csont* szóval kapcsolatban eleve el kell háritani azt az esetleges ellenvetést, hogy egy ilyen elemi testrészt megnevezése nem illik szláv jövevényszavaink közé. Hiszen éppen a csontrendszernek olyan (jól kitapintható) részei, mint a *borda* és *lapocka* közsímben szláv eredetű szóval élnek nyelvünkben, s talán még a *perec*, *ujjperec* kialakulásában is volt némi része a *prst*-nek.

Mindenesetre nem árt elgondolkozni azon, hogy a mai magyar nyelv *csont* szavával jelölt dolgok a mai ember számára — minden anatómiai és szövettani szakismeretek nélkül is — egyetlen jelentéskört képviselnek, amelyen belül természetesen meg lehet különböztetni (több, kereszteződő szempont szerint is) az ember s a gerincesek szilárd vázát alkotó elemeket, a hosszú, csöves csontokat és a lapos csontokat, a koponyát, illetve részeit, a kéz és a lábfej bonyolult illeszkedésű csontocskáit, egyes állatok olyan képződményeit, amelyekről a laikus nem tudhatja biztosan, hogy csont- vagy szaruképletek-e, vagy a nagyobb halak szálkái stb., továbbá mindezek jellegzetes anyagát. És sokszor persze közös, negatív értékelés jellemzi a háziasszony, a hentes — vagy akár a sírásó — kezébe kerülő csontot.

Manapság előbb-utóbb már mindenki láthat röntgenképet. A mai kultúrnepek gyermekkorában ez az átfogó szemantikai és lexikai egység (ti. a *csont* szó) aligha volt még meg, illetve nem fejezhető ki ilyen egyszerűen egy egész fogalomrendszer. Eltérően az összes többi testrésztől, valamint a szervezet különböző váladékaitól, csontot *in vivo* nem lehet látni (hacsak nem a ritka nyílt törés esetében). Érdekes, hogy az élőknél láthatatlan belső szerveket, zsigereket a természeti népek is meg tudják különböztetni és nevezni — nyilván a harcban és vadászásban szerzett anatómiai ismereteik, meg húsevési tapasztalataik alapján. A koponyacsontot őseink meg is tudták lékelni, de aligha gondoltak arra, hogy egy fogalmi, rendszertani egységbe vonják — mondjuk — a térdkaláccsal. A halott ember és állat el nem enyésző részeiről természetesen tudták, hogy megelőzőleg egy élő testbe voltak beágyazva, de megnevezésükhöz feltehetőleg más-más nyelvi eszközöket is használtak. Az is valószínű, hogy nyelvük (legalábbis eleinte) valami különbséget tett az elejtett vad vagy a leölt háziállat csontjai — úgyis mint ehettelen, haszontalan maradék, úgyis mint faragható, hasznos nyersanyag — és az élő test csontjai, különösen a végtagok hosszú csontja között. A németben mindmáig megőrződött a *Knochen* és a *Bein* — olykor összefonódó, elmosódó — kettőssége, amit még a *Gebeine*, *Gebein* 'csontjai, ti. teteme' tarkít. A német *Bein*, a latin *crus* magyar párhuzama általában a *szár*, *lábzsár*, *szárcsont*.

Ezeket előrebozátva mindazonáltal valószínű, hogy a fenti denotátumoknak egy eléggé szoros egységét, illetve leggyakoribb fajtáit a finnugor kor ősi örökségébe tartozó *tetem* szó (ill. annak mindenkori régebbi alakja) jelölte. Mára a 'hulla, holttest' jelentésre korlátozódott; ősi, elavult '(emberi) csont' értelemben pl. Csokonainál még előfordul.

Középkori forrásokban még úgyszólván egyenlő gyakorisággal találkozunk a *csont* és a *tetem* szóval (összetételekben is). A jelentések, illetve aljelentések meglehetősen keverednek, bár mintha a *csont* egy valamelyest kisebb, közönségesebb stb. „csontot” jelölne, mint a *tetem*. Ez a dualizmus — mint tudjuk — a *csont* győzelmével végződött.

Mi lehetett ennek a társadalmi oka? Talán közrejátszott ebben a kereszténység fokozottabb tisztelete az emberi holttest iránt, ami talán nyelvileg is kiemelte a megszentelt földben eltemetett tetemet a közönségesebb, mindenféle „csontok”-tól (régében ugyan-csak „tetemek”-től). (Élénk fantáziával még azt is el lehetne képzelni, hogy éppen a *temet* hasonló hangzása is befolyásolhatta ezt a fejlődést . . .)

Mindezek után hol keressük a *csont* etimonját? — Nem csekély az olyan magyar szavak száma, amelyekben egy *o/a/e/ + m/n + zárhang* hangcsoport valamilyen szláv eredetről árulkodik (*bolond, donga, galamb, goromba, konkoly, korong, lanka, rend, tompa* stb.). Az ember önkéntelenül keresni kezd egy **čqd* vagy **čqt* alapszót — lehetőleg ’csont’ jelentéssel —; ilyet, illetve ilyennek egy kikövetkeztethető denazalizálódott alakját azonban a szláv nyelvek közkeletű szótáraiban nem sikerül találni. Van azonban a szónak egy esetleg szláv eredetre valló másik ismérvé is: a szókezdő *cs*, mint pl. *csáva, csorba, csuka* szavainkban, ahol az eredeti szókezdő *šč* a magyarban szabályosan *cs*-re egyszerűsödött.

Lengyel gyászjelentésekben gyakori kifejezés *śmiercielne/doczesne szczątki* ’földi maradványai’, napi hírekben: *szczątki samolotu* ’a repülőgép roncsai’, *szczątki kopalni/kostne/kości* ’csontjai, tetemei’ stb. Ez, valamint a *szczątkowy* melléknév ’maradék, visszamaradó, visszamaradt’, ’csökevényes’, sőt a ’kínél, megtakarít’ jelentéskört képviselő (*o*)*szczędzić, oszczędność* stb. mind az elavult, illetve ólengyel *szczqt, szczęć* ’maradék, töredék’ szóra vezet vissza, amely ma már csak a *do szczętu, za szczętem* ’teljesen, gyökerestül, irmagostul, maradéktalanul’ (véletlenül, néha a magyarban is: „csontig”) megkövesült kifejezésekben él. A többi szláv nyelvekből ez az orrhangú szó kiveszett, vagy eleve hiányzott, olyannyira, hogy pl. egyik lengyel—bolgár, lengyel—cseh vagy lengyel—orosz kéziszótár sem esik a *szczątek* v. *szczqt* címszónál holmi etimologizáló fordítás kísértésébe, jöllehet valamikor mindegyik nyelvben előfordulhatott. (VASMER sem foglalkozik vele nagy orosz etimológiai szótárában.) MIKLOSICH a maga rendszerében egy *ken-* töből vagy gyökből vélte levezetni (*sz-čę-tō* ’ende, rest’), és kapcsolatba hozta a *konec*-szel is, fehérorosz és ukrán adattal kiegészítve. Érdekes, hogy emellett MIKLOSICH megkülönböztetett egy ószláv *čędo*, ill. *čendo* tövet ’progenies, utód’ értelemben, s pl. BRÜCKNER lengyel etimológiai szótára is közöl egy középkori *szcządek* ’potomstwo; utódok’ alakot. Nem véletlen, hogy ez a két etimológiai homoníma (ha ugyan az ósszlávban nem egy közös szóból hasadt szét) az idők folyamán szemantikailag is egybeolvadt; vö. a magyarban is „a nemzetség maradéka”, „a hátramaradottak” stb. De ezektől a már szlavisztikai kérdésektől eltekintve két szembeötlő tényt állapíthatunk meg:

1. A magyar *csont* szépen beleillik hasonló hangtestű szláv jövevényszavaink sorába. Hogy a feltételezett **ščqt* szót esetleg már a honfoglalás előtt vettük-e át vagy már mai hazánkban; az óbolgárból, ószlovénból, ill. pannonszlávból — vagy netán már az ósszlávból (ami érdekes szemponttal támogatná a finnugor származtatást) — egyelőre még nyílt kérdés.

2. Jelentéstanai nehézséget a ’maradék’ és a ’csont’ fogalmi kapcsolatba hozatala szintén nem okoz. Hiszen a *csont* — a húsevő, vadászó, állattartó ember számára — az, amit már nem lehet megenni, ami visszamarad: a jobbra hasznavehetetlen *m a r a d é k*.

A „csont” fogalom „maradék” aspektusa s így a ’maradék’ — ’csont’ szemantikai összefüggés javára szól pl. a finn *tühti* ’maradék, maradvány’ mint a magyar *tetem* rokona (TESz. *tetem* a.). — Ha a *tetem* eredeti, elsődleges értelme nem a ’csont’ lett volna, akkor azt kezdetől fogva a mai *csont* szónak (ill. alapalakjának) kellett volna hordoznia, a *tetem*-nek ellenben a ’maradék’ körébe tartozó jelentéseket, az átfogó, nagy „csont” fogalomkör periferiáján. Akkor viszont már az ősiségben két, nagyjában „egyenrangú” szóval számolhatnánk (a *Bein*—*Knochen*-hoz hasonlóan). De ez — véleményem szerint —

még tovább nehezítené, bonyolítaná a *csont* korai magyar származtatását egy már kezdetől fogva létezett, hipotetikus 'csont' jelentésű szóból.

Azt, hogy éppen a *csont* őrizte meg a középkorban a 'maradék' jelentésárnyalatot, talán a Soproni Szójegyzék bizonyítja a legkésebben. Ott ugyanis a *csont* (*chont*) egy latin *rescicla* szónak felel meg, ami a DU CANGE szótárában található *rescella* 'parva res' és *rescula* 'res parvi momenti' szavaknak lehetett valami változata. Ugyanebben a szójegyzékben viszont a *telem* szó a *costa* megfelelőjeként van felvéve (l. Gl. 150).

Maguk a szlávok a csontot nyilván annyira nem nevezték *ščqt*-nak — illetve annyira uralkodó lehetett nyelveikben a *košč*, *košť* stb. —, hogy pl. a szlovén mintegy gyanútlanul „visszakölesönözte” a magyar *csont* szót (*čonta*; MIKLOSICH).

Bizonyos jelentésbeli rokonság, párosulva az *šč* > *cs* hangváltozással, egy további, merészebb feltevésre csábít. A hangzásra és némileg jelentésre is rokon *csutak*, *csuta* és *csutka* eredete a TESz. szerint ismeretlen. A **ščqt*-nak egyes szláv nyelvekben törvényszerű denazalizálódását tekintve, a „maradék” fogalomkörbe jól beleillenek az alma, körte stb. *csutká*-ja, torzsája; valamint a csonka, élvezhetetlen váza. Ezenkívül a *csutak* és *csutka* egyszerű változatok is lehetnének — csak hogy az utóbbival kapcsolatban felmerül egy másik szláv alapszó lehetősége is. A *csutak* lényegében egy kefe- vagy seprűféleség, „csutakoláshoz”. Mindkét szó pedig a 'kefe' legtöbb szláv megfelelőit juttatja eszünkbe (bolg. *čemka*, len. *szczotka*, or. *uļēmka*, szb.-hv. *četka*). Ennek viszonya a **ščqt*-hoz ismét a szlavisztikát érdekli. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a magyarban — éppúgy, mint például az oroszban és a lengyelben — a *csutak* = *ščotka* szóval jelölt eszköz mint valamilyen szálás anyaggal körülvett bot vagy rúd közel áll a hússal körülvett csonthoz.

Az etimológia jellegzetesen olyan tudomány, amely a legtöbbször — minél régibb a megfajtható szó, annál inkább — közvetlen bizonyítékok helyett termékeny feltevésekre van utalva. Lehet, hogy a *csont* fentebb ajánlott magyarázata „túl szép, hogy igaz legyen”, de talán akkor is érdemes volna némely szavunk eredetét az itt felvetett szempontok szerint is megvizsgálni.

SKRIPECZ SÁNDOR

ÉLŐ NYELV

Adalékok a nyelvjárás változásához és a nyelvi viselkedéshez Rumban

I. Nem túlzás azt állítanunk, hogy a modern nyelvjáráskutatás egyik iránya a változásvizsgálatoké. Napjainkban egy-egy falu nyelvjárásának rohamos köznyelvűsödését tapasztalhatjuk. A nyelvjárási jelenségek kopása csak részben magyarázható a köznyelvi hatással, hiszen minden falun élő ember — különösen az idősebb és a középkorú generáció — ismeri, sőt beszéli is anyanyelvjárását. De hogy ki-ki milyen mértékben és milyen körülmények között vállalja a nyelvjárásiasságokat, az nyelvi-nyelvjárási tudatának fejlettségétől, s ebből következően nyelvi viselkedésének erősségétől függ (vö.: VÉGH, ÓHA. 34—8; KISS, MNyTK. 159. sz. 14—5, 25—9; BOKOR, MNy. LXXX, 339—40).

A nyelvjárásiasság vállalása, illetve nem vállalása tudatos jelenség; a beszélő nyelvhasználatát úgy irányítja, ahogy körülményei — saját megítélése szerint — ezt megkövetelik. Köztudomású, hogy idegenek jelenlétében a legarchaikusabb nyelvjárást beszélő is igyekszik megszabadulni a „parasztos” beszédétől. Ez a jelenség a „negatív”

nyelvjárási tudat, amely olyan erős lehet, hogy néha görcsös nyelvi magatartást vált ki a beszélőben. Az egyszerű, nyelvtileg iskolázatlan emberek körében figyelhető meg leginkább ez a fajta viselkedés.

„Pozitív” nyelvjárási tudata kevesebb beszélőnek van: egyre kevesebben érzik szépnek nyelvjárásukat. A „pozitív” nyelvjárási tudattal rendelkezők nem szégyellik anyanyelvjárásukat, vállalják minden körülmények között, bátran beszélnek akár még idegenek előtt is. Egy-egy helyi nyelvjárás életében — tudjuk — ez volna az ideális állapot, de — tapasztalataink alapján — ennek „megteremtése” lehetetlen.

A nyelvjárási tudat — tehát a nyelvjárási alakok ismerete és azok szabályos érvényesítése — fordítottan arányos a nyelvjárási viselkedéssel: a „pozitív” nyelvjárási tudat nem eredményez (vagy csak kismértékben) viselkedést (a nyelvjárási normától való eltérést), míg a „negatív” tudat annál inkább. A beszélő tudja, hogy nyelvhasználata jelzi társadalmi hovatartozását is. Ennek megfelelően — mert nyelvi-nyelvjárási tudata fejletlen — a „parasztos” beszéd helyett a számára előkelő emberektől hallott „uras”-at választja.

2. Harmadik éve foglalkozom szülőfalum, a Vas megyei Rum nyelvjárásával. Megfelelő mennyiségű beszélt nyelvi anyag birtokában, valamint passzív megfigyeléseim, illetve anyanyelvjárási ismereteim alapján most már lehetőségem nyílt a nyelvjárás és a nyelvi viselkedés nagyon érdekes összefüggéseinek tanulmányozására. E dolgozat megírásának ötlete egy 1982-ben felvett nyelvjárási szöveg lejegyzése közben vetődött fel bennem. 1975-ben, másodéves egyetemistaként készítettem egy kb. 20 perces szövegfelvételt ugyanazon adatközlővel. Arra gondoltam, hogy a két szöveg összevetése, a nyelvi mozgás megfigyelése hasznos adatokat szolgáltat további munkámhoz, néhány jelenség statisztikai vizsgálata pedig konkrétan rávilágíthat a nyelvi változás irányára, mértékére (vö. Kiss, MNyTK. 159. sz. 7).

Adatközlőm T. J.-né, 1907-ben született Rumban. Tsz-nyugdíjas, kisparaszti családból származik. A falut hosszabb időre soha nem hagyta el. Életét a család és a mezei munka határozta meg. Mindkét felvételen a régi időkről, élményeiről, munkájáról beszél — ezért is mertem vállalkozni a két szöveg összehasonlítására. Nagyon jó adatközlő; hosszú ideig képes folyamatosan beszélni.

Dolgozatomban — a bevezető gondolatok után — a két szöveget szeretném megvizsgálni néhány hangtani és alaktani jelenség alapján. A jelenségeket táblázatba foglalom, százalékosan kimutatom előfordulási arányukat, valamint példákkal bizonyítom meglétüket. A jelenségek összegzése után megfogalmazom a tanulságokat, majd a nyelvjárási normáról írom le gondolataimat.

3. A következő öt hangtani jeliséget vizsgáltam meg a két szövegrészletben: a) az *é* realizációját (ezen belül foglalkozom az *i*-zéssel is); b) az *ó*, *ő* hangok realizációját; c) az *a* utáni asszociatív *o*-zást; d) az *l*-czést; e) a szótagzáró *l* helyzetét.

A hangtani jelenségek ismertetése.

a) A köznyelvi *é* nyelvjárási realizációi: Sem az 1975-ös, sem az 1982-es szövegfelvételen nem hallható *é* hang. A korábbi felvételen az *é*-k 45,3%-a diftongusos formában (*riépát*, *pall'ër*, *hazafel'é*), 54,7%-a pedig monoftongusként, de mindig *i* vagy *í* formában jelentkezik. Az *i*—*í* százalékos aránya 1975-ben: *i*: 23,4%, *í*: 31,3% (*szëgin*, *idësanyám*, *dilután*; *fizëtis*, *ritësëk*, *inëkütik*).

1982-ben jóval több a diftongus: 62% (*köivëllë*, *szeķi'ër*, *fölem'ëtë*), az adatok 38%-ában monoftongus jelentkezik: *i*: 17,5% (*ippë* 'éppen', *pinz*, *fëneķin*), *í*: 17% (*kíminsöpr'üö*, *fiteķ*, *kössigüngbë*). A hiányzó 3,5%-ban *ë*-t találunk az *é* helyén: *mëtëresrë*, *mëtër*.

Az eredményeket az alábbi táblázat szemlélteti:

A köznyelvi <i>é</i> nyelvjárási realizációi %-ban							
Diftongus (ⁱ é, ⁱ é)		Monoftongus					
		<i>i</i>		<i>í</i>		<i>ē</i>	
1975	1982	1975	1982	1975	1982	1975	1982
45,3	62,0	23,4	17,5	31,3	17,0	—	3,5

b) A köznyelvi *ó*, *ő* nyelvjárási megfelelései: Ez a két magánhangzó is hiányzik mindkét szövegben. Helyettük nyitódó típusú diftongusokat találunk zömmel, csak néhány szóban figyelhető meg monoftongus, mégpedig *ú*, *ü* vagy *ű*. 1975-ben az adatok 97,6%-ában volt diftongus (*gr^uófoklo*, *j^uó*, *m^ézz^üőre*), 2,4%-ában monoftongus jelentkezett (*űk^ét*). Alig változott a helyzet 1982-ben: 95,4% : 4,6% a diftongusok—monoftongusok aránya (*csik^uó*, *r^uózsa*, *m^ézz^üőn*, *t^ülő* 'tőle').

Táblázatba foglalva:

A köznyelvi <i>ó</i> , <i>ő</i> nyelvjárási realizációi %-ban			
Diftongus (^u ó, ^u o, ^ü ő, ^ü o)		Monoftongus (<i>ú</i> , <i>ü</i> , <i>ű</i>)	
1975	1982	1975	1982
97,6	95,4	2,4	4,6

A középzárt hosszú magánhangzók realizációjában nem mutatnak változást az adatok. A diftongusok-monoftongusok megoszlása a vizsgált szövegekben csak a véletlen műve, előfordulásukra a lehetőségek voltak másak. A változást az hozta volna, ha *é*, *ó*, *ő* jelenik meg bármelyik más megoldás helyén.

c) Az *á* utáni asszociatív *o*-zás: Mindkét szövegfelvétel adataiban 100%-osan megvalósul ez a jelenség. 1975-ben: *jártom*, *vaglábó* 'boglyába', *csinyávo*; 1982-ben: *jártom*, *éfarocc* 'elfáradsz', *ávo* 'állva'. (A táblázatot itt nem érzem szükségesnek.)

d) Az *l*-ezés: Viszonylag kevés adat gyűlt össze a szövegekben e jelenségre, mégis összehasonlíthatjuk az eredményeket. 1975-ben az esetek 25%-ában maradt *j* (*o^jjan* [!], *faluh^jej^jen* [!]), 75%-ában *l*-et ejtett az adatközlő (*ollan*, *s^jgilt* 'segélyt', *h^jel^jen*). 1982-ben minden adat *l*-ező, azaz 100%-os a jelenség megvalósulása (*ollan*, *h^jel^jen*, *ligba*).

A táblázat:

Az <i>l</i> -ezés %-ban			
<i>j</i>		<i>l</i>	
1975	1982	1975	1982
25,0	—	75,0	100

e) A szótagzáró *l* helyzete: Az 1975-ös szöveg igekötőiből 57,1%-ban kiesik az *l* (*evütték, fővonulás, kérésztümményi*), 42,9%-ban megmarad (*fővonulások, elménstünk, el akart kergetnyi*). 1982-ben ez az arány 93%: *eméntem, viüttő jám e* 'vitte ám el', *föcsaptok*, illetve 7%: *fölemétté, elatták, elerégettik*. Szó belsejében 1975-ben az adatok 86,4%-ában kiesik (*kapátunk, ipútek, vútam*), 13,6%-ában marad az *l* (*dolgoznyi* [!], *nyolcan, üttek* [!]). 1982-ben 98,9%-ban kiesik (*kaszátom, finyi* 'félni', *vútam*), 1,1%-ban marad az *l* (*dolgosztam* [!]). A szó végén a korábbi adatok 42,9%-ában esik ki az *l* (*rëggë, j'ó* 'jól', *ijjé*), 57,1%-ában megmarad (*j'oll, rëggel, nappal*); 1982-ben a kiesés 88,8%-os (*j'ó* 'jól', *ëgygëdù, másfíé* 'másfél'), és csak 11,2%-ban marad az *l* (*j'ól*). Toldalékban a kiesés—megmaradás 1975-ös aránya 80,9 : 19,1% (*szobátu, krumpiva, sárta, sárre*, illetve *naprul, házától, töm'ófáva*), 1982-ben viszont minden adatban hiányzik az *l* (*kaszárë, gyöke-rëstü, abbu*). A négy helyzetet összesítve elmondhatjuk, hogy 1975-ben az összes előfordulás 80,7%-ában esett ki, és 19,3%-ában maradt meg az *l*, 1982-ben az adatok 3,5%-a őrizte meg csupán, s 96,5% az *l* kiesésének aránya.

Az eredmények táblázatba foglalva:

A szótagzáró -l helyzete %-ban I.											
Igekötőben						A szó belsejében					
kiesik			marad			kiesik			marad		
75	82	75	82	75	82	75	82	75	82		
57,1	93	42,9	7	86,4	98,9	13,6	1,1				

A szótagzáró -l helyzete %-ban II.											
A szó végén				Toldalékban				Összesen			
kiesik		marad		kiesik		marad		kiesik		marad	
75	82	75	82	75	82	75	82	75	82	75	82
42,9	88,8	57,1	11,2	80,9	100	19,1	—	80,7	96,5	19,3	3,5

4. A terjedelmesebb, részletesebb hangtani vizsgálódás után a két szöveget három alaktani jelenség szempontjából is összevetettem. Megvizsgáltam, milyen alakban fordul elő a főnévi igenév képzője; megfigyeltem a múlt idejű, tárgyas igei személyragok alakulását egyes szám első, többes szám első és harmadik személyben, valamint a *-val/-vel*, *-nál/-nél*, *-hoz/-hez/-höz* határozóragok illeszkedését.

a) A főnévi igenév köznyelvi *-ni* képzője sem az 1975-ös, sem az 1982-es szövegben nem fordult elő depalatalizáltan. Mindkét felvételen 100%-os a palatalizált forma (1975: *kapányi, hivnyi, csinyányi*; 1982: *csinyányi, viünnyi* 'vinni', *hizl'ónyi* 'hizlalni'). Az archaikusnak minősített *-nya* alak az utóbbi szövegben előfordult, de csak egy alkalommal: „... olla j'ó iv'ó embër, aki ugyë mindig a bort szerëttë innnya, ...”.

b) A múlt idejű, tárgyas igei személyragozást három személyben figyeltem meg. — E/3.: A köznyelvi *-e, -a* igerag három alakú: *-ë, -ö, -a*, megvalósul tehát a palatális formán belül a labiális—illabiális illeszkedés is, mégpedig 100%-os arányban mindkét szövegfelvételen, az *-e* személyrag pedig zárttá válik. 1975: *bekötöttö, fötëttë, összevákto* (asszociatív *o*-zás); 1982: *evüttö, csiptë, szerëttë*. — T/1.: A köznyelvi *-uk, -ük* igei személy-

rag is három alakú: a zárt magánhangzók helyén középzártakat találunk (-*ék*, -*ok*, -*ök*) a kapott adatok 84,3%-ában 1975-ben (*mégétték*, *hittok* 'hívtuk', *kivittök*), csupán 16,7%-ában érvényesül a köznyelvi forma (*lestük*, *éttük*). Az 1982-ben felvett szöveg nem mutat egyetlen köznyelvi formát sem (*tuttok*, *szétték*, *firiszútök*). — T/3.: A köznyelvi -*ák*/-*ék* személyragok közül a mély magánhangzós forma változatlan a nyelvújrásban (ezeket az igealakokat nem is vizsgáltam), az -*ék* azonban csak -*ik*/-*ik* alakban fordul elő mindkét szövegfelvételen. 1975: *vüttik* 'vitték', *segítik* 'segítették', *tömtik*; 1982: *evüttik*, *hittik*, *kivezettik*. 1982-ben a toldaléknak csak a rövid magánhangzós változata fordult elő, míg a régebbi felvételen az -*ik* : -*ik* aránya 25% : 75%.

Az eredményeket táblázatban rögzítem:

Múlt idejű, tárgyas igei személyragozás %-ban							
E/3.				T/1.			
-e/-a		-é/-ő/-a		-uk/-ük		-ék/-ok/-ök	
1975	1982	1975	1982	1975	1982	1975	1982
—	—	100	100	16,7	—	83,3	100

Múlt idejű, tárgyas igei személyragozás %-ban					
T/3.					
-ék		-ik		-ik	
1975	1982	1975	1982	1975	1982
—	—	25,0	100	75,0	—

c) A rumi nyelvújítás archaikusabb változatában a -*val*/-*vel*, -*nál*/-*nél*, -*hoz*/-*höz*/-*höz* határozóragok nem illeszkednek, s magánhangzóra végződnek. Az 1975-ben készült szövegfelvételen az említett toldalékok 88,8%-ban illeszkednek (*krumpiva*, *házná*, *fér-hész* [!]), 11,2%-ban nem (*ipülisho*). 1982-ben 70,8% az illeszkedéssel keletkezett szóalakok aránya (*lúva*, *házáná*, *partho*), a maradék 29,2% nem illeszkedik (*lance*, *vélláve*, *kuszqve*). Érdekes, hogy csak a -*val*/-*vel* rag nem illeszkedik az utóbbi szövegben.

A táblázat:

A - <i>val</i> /- <i>vel</i> ; - <i>nál</i> /- <i>nél</i> ; - <i>hoz</i> /- <i>höz</i> /- <i>höz</i> ragok illeszkedése %-ban			
Illeszkedik		Nem illeszkedik	
1975	1982	1975	1982
88,8	70,8	11,2	29,2

5. A két szövegfelvétel időben 7 év távolságra van egymástól. Az adatközlő azonossága, az azonos téma, a szituáció (mindkét alkalommal irányított beszélgetés), az időtartam (kb. 20 perces mindkét felvétel) lehetővé tette a két szöveg összevetését a nyelvi

változás tényeinek megragadására. Messzemenő következtetések levonására azonban nem szabad vállalkoznunk, ahhoz túlságosan kevés mind az anyag, mind a két felvétel között eltelt idő. Mégis megkísérlem felvázolni a kapott adatok alapján a nyelvjárási alaprteget.

Ha csupán a nyelvi tényeket vesszük figyelembe, érdekes, s a vártak ellentmondó képet kapunk. Írásomban nem a nyelvjárás változási irányának váratlanságát akartam bizonyítani. Éppen ellenkezőleg. A két szövegfelvétel arra lehet bizonyíték, milyen nagy szerepe van a nyelvjárásiasság mértékében a nyelven kívüli tényezőknek, főként a közlés körülményeinek és az adatközlő pszichés összetettségének. Mert ezt az állapotot — az 1982-ben felvett szöveg archaikusabb az 1975-ben felvettnél — nem lehet nyelvi tényekkel magyarázni, hanem csak az adatközlő személyiségével, a beszéd háttértényezőivel.

Alaktani szempontból a két szövegfeltétel között nincs számottevő különbség, az elemzett toldalékok illeszkedésében van csupán jelentősebb eltérés. A kép hangtani szempontból tarkább: 1982-ben következetesen *l*-ezett az adatközlő, a szótagzáró *l* kiesése jóval egyértelműbb. Szilárdan tartja magát azonban mindkét felvételen az *á* utáni asszociatív *o*-zás, a diftongusok is erősen élnek. A változás — ha ellenkező előjelű is — mutatja, hogy a hangtani jelenségek változékonyabbak az alaktaniaknál. Mivel magyarázható azonban az ellenkező előjel? Néhány gondolatban erre a kérdésre szeretnék válaszolni, megvizsgálva a gyűjtés szituációját, a gyűjtő tapasztaltságát vagy tapasztalatlanságát, az adatközlő személyiségét: nyelvi-nyelvjárási tudatát, nyelvjárási viselkedését.

6. A nyelvjárási beszélő nyelvhasználatát nagymértékben befolyásolja az adott beszédhelyzet (vö. KISS JENŐ, A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. 165—7). 1975-ben édesanyám házában, több ember jelenlétében készült a felvétel. A szobában mindhárom generáció tanúja volt a beszélgetésnek: az adatközlő (aki nagynéném is egyben), valamint másik nagynéném képviselték az idősebb korosztályt (azonos korúak), édesanyám a középgenerációt, nővérem, a férje és én pedig a fiatalabbat. A viszonylag „sok” ember — még ha rokonok is — zavarta az adatközlőt; egy-egy segítségnek szánt közbeszólás megtörte a beszéd folyamatosságát, ilyenkor keletkeztek a keverék vagy a legköznyelvibb formák (*fizették, dolgoznýi, eljárógattunk, kállt*). Tapasztalataim alapján — sok felvételt készítettem már ezen adatközlővel — a legideálisabb beszédhelyzet adatközlőm számára az, ha csak ketten vagyunk a helyiségben. 1982-ben már így készült a legtöbb felvétel.

Nagyon fontos a nyelvjárási gyűjtésben a gyűjtő személyisége, valamint hozzáértése. Adatközlőmmel nagyon jó viszonyban voltunk mindig, a gyűjtést azonban 1975-ben tapasztalatlanságom — inkább érzelmi, mint elméleti hozzáállásom — nem a megfelelő mederbe terelte. Hiányoztak a segítő kérdések, a helyzetteremtő és -mentő közbeszólások, a feloldó megjegyzések: ez a tény is akadályozta az adatközlő nyelvhasználatának természetességét.

Harmadikként említem a legfontosabbat, az adatközlő személyiségét. Adatközlőmnek 1975-ben inkább a „negatív” nyelvjárási tudata érvényesült. Tudatosan kerülte a nyelvjárás archaikusabb — általa akkor is beszélt — formáit (az előbb említett tényezők miatt). Nyelvjárási viselkedése erős a felvételen, különösen a beszélgetés kezdetén, s a közbeszólások után érezhető a köznyelvre való törekvés. Feltétlenül meg kell említeni, hogy ez volt az első ilyen jellegű tevékenysége; meg sem értette ekkor még — mert nem tudtam talán megértetni vele —, miért van erre a munkára szükség. Zavaró körülmény volt számára mindenképpen a nagy magnó, a mikrofon (1975-ben még orsós magnetofonnal dolgoztam) — ezek mind-mind a szerepvállalás és -játszás felé mozdították személyiségét. Ezen a felvételen nem tudta önmagát adni.

1982-re megváltozott a helyzet: a gyűjtő több tapasztalatot szerzett már, az adatközlő megértette, miről van szó; nyelvjárási tudata fokozatosan „pozitívvá” vált, ezáltal nyelvjárási viselkedése csökkent, sőt szinte teljesen eltűnt. A 82-es felvételeken T. J.-né nyelvjárási viselkedése nem a normától való eltéréseken mérhető le, hanem — tágabb értelemben véve ezt a kategóriát — a nyelvvel való élni tudásában. Öröm számára a beszélgetés, újraéli az élményeket, játszik — a szó jó értelmében — hangjával. A hangsúly, a hanglejtés, a hangszín, a beszédtempó, a gesztusok igazi eszközeivé válnak mondanivalójának; beszédjének ereje és szépsége magával ragadja a hallgatót is. A fel szabadultság érzése teszi lehetővé, hogy adatközlőm olyan nyelvjárási változatot produkál, amelyet már csak kevesen beszélnek a faluban. Nem a nyelvjárási normát beszéli, hanem a rumi nyelvjárásnak a ma még fellelhető legarchaikusabb változatát. Efféle nyelvszociológiai és nyelvlélektani okokkal magyarázhatjuk, hogy a két szövegfelvétel között ilyen irányú különbségek fedezhetők fel.

7. Nagyon sokat foglalkoztat — éppen a szövegfelvételek elemzése kapcsán — a nyelvjárási norma problémája. Tudom, a kérdés túlságosan is összetett; nehezen lehet meghatározni egy falu mai nyelvhasználatában, mi számít egyértelműen nyelvjárási normának, mi tartozik az alaprétégbe, hol van a határ a norma és a regionális köznyelv között (vö. BENKŐ: Dialektológiai Szimpozion. VEAB Értesítő 1982. II, 22—4; IMRE: MFF. 12. sz. 9—17; KISS: MFF. 12. sz. 67; SZABÓ GÉZA, A Szombathelyi TFK. TudKözl. IV, 1984. 49—56; SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXIX, 87—8). Eddigi vizsgálódásaim csupán feltevésekre jogosítanak fel, a téma kapcsán felvetődő gondolataim egyúttal kérdések is.

Még sohasem mutatott egy-egy falu nyelvhasználatát olyan összetett képet, mint napjainkban. A falun élő ember kétnyelvűségének említése már közhelyként hat. A köznyelvet — a metakommunikációs eszközöknek köszönhetően — ma már minden falusi ember ismeri, sőt, egyre kevesebben maradnak meg e tekintetben a passzív befogadás szintjén (még a legidősebb generáció sem). A kérdés az, hogy a helyi nyelvjárásnak melyik változatát beszéli a többség a mindenkor beszédsszituációtól függően.

Nyelvjárási alaprétégen azt a legarchaikusabb nyelvjárási változatot értem, amelyet ma még — feltétlenül a legidősebbek nyelvhasználatát vagy nyelvvismeretét alapján — meg lehet ragadni. A nyelvi változás innen indult a köznyelv felé (vö. BENKŐ: i. h.). A nyelvjárási alaprétég időbeli behatárolása szinte lehetetlen, több nyelvjárási beszélő legarchaikusabb nyelvi fordulataiból rakható össze. Ma már ezt a változatot következetesen nem beszéli senki.

A nyelvjárási norma az átlagos helyi nyelvjárás. Nincsenek benne kirívó archaizmusok (pl. *innya*), a köznyelv hatása jócskán érződik. Ezt beszéli az idősebb generáció több-kevesebb archaizmussal, a középső generáció viszont sok neológ vonással színezve. Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy jelen adatközlőm — familiáris beszédsszituációban — talán az alaprétéget beszéli normatív jelenségekkel (jóval több az archaizmus, mint a normatív jegy).

A regionális köznyelv — jóllehet a vidéki nagyvárosok nyelvét jelzi általában — megtalálható falun is. Az ott élő fiatalabb generáció nyelvhasználatát lehet ez.

Tudjuk, sem tiszta nyelvjárás, sem tiszta köznyelv nincs ma már, illetve ma még. A nyelvjárási alaprétég is, a norma is, a köznyelv (regionális köznyelv) is megenged bizonyos változatokat. Az alaprétég nyelvjárási archaikusságokat tartalmaz nagyobb mértékben, a norma a szabályos, szokásos nyelvjárásiasságok tömeges előfordulása; a regionális köznyelv — a nyelvjárások felől nézve — neológ jelenségeket hordoz magában. Hogy ezek a jelenségek (archaizmusok, normatív jegyek, neologizmusok) milyen arányban jelentkeznek az egyes nyelvváltozatokban, az mindenkor a szociológiai és pszichológiai tényezők függvénye.

8. Az összehasonlító vizsgálat tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze:
 1. A nyelvjárási jelenségek szürkülése Rumban sem olyan mérvű, hogy tartanunk kellene gyors kipusztulásuktól. — 2. A nyelvi változás iránya a nyelvjárástól a köznyelv felé mutat. — 3. A nyelvjárási beszélő nyelvjárásiasságát a nyelvészociológiai és nyelvlélektani tényezők határozzák meg. — 4. A nyelvjárási alapréteg — nyelvjárási norma — regionális köznyelv összefüggéseinek tisztázásához mélyebb vizsgálatra van szükség. További munkámat ezek a szempontok határozzák meg.

KOLLÁTH ANNA

SZEMLE

Nagy Jenő, Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 390 lap

Elismert, jeles tudósokról, művészekről szokták mondani, hogy haláluk után is továbbélnek műveikben, másokra tett hatásukban. Ez a megállapítás méltán vonatkozhat a debreceni egyetem egykori professzorára, a magyar nyelvjáráskutatás kimagasló alakjára, az iskolateremtő dialektológusra, CSÜRY BÁLINT-ra, aki több mint négy évtizeddel ezelőtt távozott el az élők sorából; tanítása, szelleme azonban váratlanul bekövetkezett halála után sem hunyt ki, hanem tovább munkált kiváló tanítványainak műveiben, sőt áttételesen az újabb kutatónemzedék sorában még napjainkban is érezteti hatását. NAGY JENŐ, a Csűry-tanítványok egyike az itt ismertetett tanulmánygyűjteményében így emlékezik vissza tanárának szavaira: „Jegyezzenek föl mindent, amit látnak és hallanak, a mégoly lényegtelennek tűnő kicsi dolgokat is, majd később látják meg, hogy minek hol veszik hasznát, mert mindent összefüggésében kell vizsgálni, a nyelvet és a mögötte levő tárgyi világot együtt” (7).

Csűry útmutatásai, módszertani elvei méltó követőkre találtak tanítványainak munkáiban, köztük Nagy Jenőnek a „Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok” kötetében is.

A tanulmánygyűjtemény négy nagyobb fejezetből áll: I. A népi életforma köréből (11—157), II. A nyelvjáráskutatás köréből (159—257), III. A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatához (259—327) és IV. Megemlékezések (329—37). A könyvet — a kötet használatát megkönnyítő — Függelék (339—90) zárja.

Munkájának nagy részét olyan tanulmányokból, cikkekből állította össze a szerző, melyek valamilyen módon összefüggenek Csűry tevékenységével, ösztönző hatásával. Ilyen például a magyarvalkói kendermunkát és szakszókincsét feldolgozó nagyon alapos és értékes tanulmánya (16—86), amelyet még 1938-ban készített el Nagy, mégpedig azért — amint a bevezetésben olvashatjuk —, mert ezt a fogalomkört jelölte ki neki CSÜRY BÁLINT a szakvizsgái, majd a doktori értekezése tárgyául; ugyanis azt tartotta, hogy az ilyen típusú monográfiák „nemcsak a nyelvjáráskutatás ügyét, hanem a készítenő tájszótárakét is előbbre viszik, és hasznos adalékokkal járulnak hozzá a tárgyi világ feltárásával néprajzi ismereteink gyarapodásához” (8). Nagy Jenőnek ez az értekezése kitűnő mintája az úgynevezett t á r g y k ö r - m o n o g r á f i á n a k, melyet első sorban a Csűry-tanítványok (pl. BALASSA IVÁN, BOLLA JÓZSEF, IMRE SAMU) műveltek és terjesztettek el az 1930-as évek második felétől.

Csűry gyakran „hangoztatta, hogy a korszerű nyelvjáráskutatás nem képzelhető el a nyelvjárási jelenségek földrajzi szemléletű kutatása és ennek nélkülözhetetlen esz-

köze, a nyelvatlasz megteremtése nélkül” (8). Ezért sikerült a szerzőnek Csűry ajánlására az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként egy évet Németországban töltenie azzal a céllal, hogy az ottani nyelvjáráskutatás eredményeit — Marburgban első sorban a nyelvatlaszmunkálatokat, Lipcsében pedig a Szász Tájsszótár szerkesztésének módszereit — tanulmányozza. Ennek a tanulmányútnak egyik eredményeként látott napvilágot még 1940-ben a német nyelvjáráskutatás történetéről, állásáról szóló, igen hasznos és tanulságos összefoglalása.

A két, említett fejezeten kívül számos olyan részlete van még Nagy könyvének, amely kisebb-nagyobb mértékben a Csűry-iskola legjobb hagyományait folytatja a szerző későbbi pályaszakaszában is. Nagy Jenő eredményekben gazdag életpályáját időnként — amint ennek a kötetnek az anyaga is érzékelteti — elsősorban a néprajz művelése jellemzi (l. erre a társszerzőkkel írott könyveit pl. a kalotaszegi, a Kis-Küküllő vidéki, a moldvai magyarság stb. népművészetéről, népviseletéről), de az elsődlegesen néprajzi szempontú feldolgozásait is áthatja, meghatározza és még értékesebbé teszi elmélyült, rendkívül alapos nyelvészeti fölkészültsége. Ezért tudott mindkét tudományszakon belül (mind a néprajzban, mind a nyelvészeti munkáiban) egyenletesen magas színvonalú tanulmányokat létrehozni. A könyv ezen erénye miatt nagyon nehéz bármelyik fejezetet vagy akár kisebb egységet is kiemelni: mindegyik tanulmány, cikk — a legkisebttől a legerjedelmesebbig — gondos, elmélyült kutatómunka gyümölcse.

A kötet legnagyobb terjedelmű része az I. fejezet, amely nagyrészt a kalotaszegi Magyarvalkó népeletének (pl. a különböző népi foglalatosságok, szokások stb.) leírását öleli föl. Rokonszenves az a mód, ahogyan a szerző a pontos szakmai anyagközlést és saját, valkói emlékeit töretlen, színvonalas egységgé ötvözi (pl. a szénacsinalás leírása). Az 1957-ben írt „Adatok a székely posztóharisnya fejlődéstörténetéhez” című cikke a néprajz és a nyelvészet eredményeinek összekapcsolására ad — meggyőző érveléssel, logikus fejtegetéssel nyugvó — szép példát. Hasonló szempontok alapján íródott a „Szótörténet — viselettörténet” című rész az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár anyagából.

Sok haszonnal forgatható a könyvnek azon fejezete is, amely az erdélyi szászok eredetének és az ehhez kapcsolódó nyelvjáráskutatásnak a történetéről és az 1940-es évekig elért eredményeiről ad áttekintést (199—233). Helyesen állapította meg 1947-ben Nagy, hogy a szász nyelvtudomány, különösen pedig a „nyelvjáráskutatás a legutolsó időkig az eredetkérdés szolgálatában állott még akkor is, amikor művelői leíró vagy nyelvtörténeti tárgyú anyaggal foglalkoztak. Fokozott mértékben áll ez a megállapítás a helynévkutatás terén kifejtett törekvésekre” (234). Mivel ezeknek a törekvéseknek és eredményeknek a hírlátatát, értékelését mások már elvégezték, teljesen érthető és elfogadható, hogy a szerző inkább a szász helynévkutatás szempontjainak és módszereinek ismertetésére vállalkozott (234—52).

A romániai magyar nyelvatlasz munkálatairól adott tájékoztató (253—7) — érthető okokból — elsősorban a magyar dialektológiai kutatások szempontjából hasznos és érdekes; a magyar—szász nyelvi érintkezés kutatásának eredményeit és feladatait elemző összeállítás (259—74), valamint a Beszterce vidéki szász tájsszólás magyar elemeinek vizsgálatával foglalkozó írása (275—90), melyet Richard Huß, kedves professzora emlékének ajánlott, általános nyelvészeti szempontból is föltétlenül figyelmet érdemel. Hasonlóképpen értékes és tanulságos — különösen a nyelvcsere szempontjából — a rónaszéki nyelvjárás mássalhangzói időtartamának vizsgálata (298—303) és Sófalva község tájsszólásában bekövetkezett román nyelvi hatás több szempontú elemzése is (304—26).

A „Megemlékezések” című fejezetben a szerző egyrészt mesteréről, szeretett professzoráról, CSÜRY BÁLINTRÓL írt megható, méltató sorokat, másrészt a jóbarát és munkatárs VÁMSZER GÉZÁRÓL és a fiatalon elhunyt, kedves tanítványról, TARISZNYÁS MÁRTONRÓL emlékezik a szeretet és elismerés hangján.

Ha megpróbálom röviden összegezni NAGY JENŐ tanulmánygyűjteményének értékeit, akkor — részben már ismétlésként — a következőket mondhatom: a szerző kitűnően megszerkesztett kötetet tett a tudomány (elsősorban a néprajz és a nyelvtudomány) asztalára; olyan munkát, melynek minden egyes része gondosan kiértékelt elméleti eredményeket és forrásértékű anyagot egyaránt magában foglal. A könyv értékét növelik a kitűnő rajzok és fényképek, melyek között a recenzens örömmel fedezte föl a CSÜRY BALINT-ról és tanítványairól 1938-ban készült főlvételt. A tanulmánygyűjtemény megjelentetése a bukaresti Kriterion Könyvkiadó munkáját dicséri.

SZABÓ JÓZSEF

A legrégebb finn szókincs kézikönyve

KAISA HÄKKINEN, Suomen kielen vanhimmaasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisen kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodikkaa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja No 17. (A finn nyelv legrégebb szókincséről és annak kutatásáról. A finnugor nyelvek etimológiai kutatásainak alapkérdéseiről és módszertanáról. A Turkui Egyetem finn és általános nyelvészeti tanszéksoportjának kiadványai Nr. 17.) Turku, 1983. 447 lap

A szerző ezt a könyvet doktori dolgozatként védte meg a Turkui Egyetem bölcsészeti karán (1984. február 11-én). A munka négy nagy fejezetre tagolódik: 1. A szókincskutatás elméletéről és fejlődéséről (12—63); 2. Az etimológiai kutatások alapvető szempontjai: az elmélet és alkalmazása (65—263); 3. Szókincs (265—378); 4. Következtetések és alkalmazási lehetőségek (379—397). A kötetet a kutatási terület, a kutatandó anyag és a követendő szándék körülhatárolásával (7—11) kezdi szerzője, a könyv végén pedig a források és a felhasznált kiadványok rövidítései (399—432), valamint nyelvi, nyelvjárási és szókészleteti jellegű mellékletek és a balti finn nyelvek elfogadott ősi, etimológiaiilag közös szókincsének jegyzéke (433—47) található.

A magyar olvasó számára minden fejezet tartalmaz olyan jellegű tudományos eredményeket, amelyeken érdemes elgondolkodnunk — a szerző munkája már a jövő század felé mutat —, s bizonyára a magyar finnugristákat állásfoglalásra készíti. Nagy érdeme az is, hogy anyagát (korunkra nem mindig jellemző) tudományos szerénységgel kezeli. A hagyományos nyelvészeti munkákat nemcsak kiértékeli és beépíti könyvébe, hanem az újat is csak akkor fogadja el, ha az már a gyakorlatban is megállotta a helyét. Eredményes váltást az új etimológiai kutatások irányába csak így lehet elképzelni. Az előttünk levő munka minden egyes fejezete külön tanulmány-nagyságrendű értékelést érdemel, oly tömören találhatók benne további munkára serkentő gondolatok. A dolog természeténél s érdeklődési körömnél fogva most a 275. és a 378. lap közötti számító-gépes szókincskiértékelést vizsgálom meg a magyar nyelv szemszögéből.

A finn etimológiai szótár (a SKES.) hat kötete felől nézve a több mint másfélszáz olyan, biztosan közös, ősi finn—magyar szóegyeztetéseket mutathatunk ki, amelyeket a magyar szakemberek (elsősorban a TESz. és a MSzFE.) is elfogadnak. A finn kutatók abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy PAULI SAUKKONEN, MARJATTA HAIPUS, ANTERO NIEMIKORPI és HELENA SULKALA szerkesztésében „Suomen kielen taajuussanasto” (Porvoo, 1979.) címen mintegy 400 000 szavas korpusz alapján már megjelent az első finn gyakorisági szótár. Így északi rokonaink nyelve felől nézve a magyarral közös eredetű alapszókészletet immár mai gyakorisági sorrendjében sorolhatjuk fel. A több mint másfélszáz közös eredetű finn és magyar szó közül most azokat említtem meg, amelyek — használati értékük sorrendjében — a mai finn irodalmi nyelv leggyako-

ribb 5000 szava között szerepelnek: 1. *olla* : van; 7. *tämä* 'ez' : *té*-tova; 24. *mikä* : mi; 26. *muu* : más; 28. *antaa* : ad; 30. *tehdä* : tesz; 49. *uusi* : új; 57. *moni* : hetven, hatvan; 58. *kaksi* : két; 63. *sinä* : te; 68. *mennä* : megy; 90. *jääda* 'marad' : jön; 104. *tuntea* 'érez' : tud; 116. *te* : ti; 132. *tuo* : tova; 135. *poika* : fiú; 137. *kolme* : három; 152. *vesi* : víz; 192. *nimi* : név; 210. *kunta* : had; 232. *arvo* : ár; 236. *isä* : ősz; 238. *viedä* : visz; 269. *kulkea* : halad; 291. *pää* : fej; 302. *löytää* : lel; 304. *ala* : al-; 304. *silmä* : szem; 316. *elää* : él; 371. *ääni* : ének; 381. *lienee* : lesz; 385. *sydän* : szív; 393. *viisi* : öt; 400. *neljä* : négy; 423., 462. *yö* : éj; 501. *syödä* : eszik; 529. *syksy* : ősz; 548. *avata* : old; 556. *kivi* : kő; 567. *kala* : hal; 614. *vetää* : vezet; 691. *talvi* : tél; 712. *punainen* : fan; 712. *sata* : száz; 713. *lyödä* : lő; 763. *suu* : száj; 809. *eteen* : elő; 824. *ikä* : év; 878. *kuusi* : hat; 981. *koira* : here; 1082. *kadota* : hagy; 1082. *palaa* : fagy; 1082. *täysi* : tele; 1099. *veri* : vér; 1156. *nuolla* : nyál; 1288. *emäntä* : emse; 1288. *joki* : jó 'folyó' (pl. Székelyjő Kalotaszegen); 1288. *kuu* : hónap; 1333. *myö* : mög ~ meg; 1513. *pesä* : fészek; 1513. *toukokuu* : tavasz; 1593. *jää* : jég; 1667. *juoda* : iszik; 1752. *vuode* : ágy; 1894. *püvi* : felhő; 1911. *voi* : vaj; 1982. *ydin* : velő; 2119. *uida* : úszik; 2186. *syli* : öl; 2262. *kytkeä* : köt; 2262. *muma* : mony; 2672. *kyymel* : könny; 2943. *kalvo* : hályog; 3282. *hiiri* : egér; 3282. *solmu* : csomó; 3495. *pala* : falat; 3495. *pata* ; fazék; 3495. *veitsi* : vés; 3740. *maksa* : máj; 4005. *lykätä* : lők; 4005. *purra* : fúr; 4005. *sarvi* : szarv; 4315. *vyö* : öv; 4701. *tyvi* : tő; 4701. *varis* : varjú. E felsorolásból kiderül, hogy még a legmodernebb finn szövegekben, a rádió és az újságok, valamint a szépirodalom és a tudományos stílus rétegeiben is a magyarral közös eredetű szókészlet gyakorisága igen nagy. Eddigi ismereteink szerint magyar szöveg etimológiai-gyakorisági elemzése során is hasonló eredményre jutnánk. További fontos feladat lenne a finn hangszalagarchívum (a SKNA.) kiadott szövegeinek vidékenkénti gyakorisági szótárát elkészíteni, s a jelentéstani szempont bekapcsolása révén hasonló gyakorisági felméréseket készíteni a magyarban is. A szógyakoriság és a biztos etimológia viszonya földérítésének fontosságára BENKŐ LORÁND (előadásaiban, valamint a TESz. szerkesztési gyakorlatában) és a SzT. kutatói (román kölcsönszavak vizsgálata során) hívták föl figyelmünket. E kutatási eredmények azonban egyelőre csak részben hozzáférhetők.

A finnből és a magyarban meglevő közös eredetű mintegy másfélszáznyi biztos etimológia mellett százon felül van az olyan ősi eredetű finn szavak száma, amelyeknek biztos etimológiai megfelelőjét megtaláljuk a vogulban vagy az osztjákbán (igen gyakran mindkettőben). Ezek a szavak részben ma is az alapszókincshez tartoznak, azaz gyakorisági mutatójuk az 5000 alatt mozog: *ajaa* 'űz; hajt' (431), *askel* 'lépés' (1249), *ei* [tagadóige] (4), *erä* '(vadász)zsákmány' (954), *harva* 'ritka' (1063), *häntä* 'farok' (2943), *iho* 'bőr' (1288), *ilma* 'levegő, időjárás' (431), *jakaa* 'oszt' (400), *kantaa* 'hord' (567), *kieli* 'nyelv' (314), *kontti* 'nyírfakéreg hátizsák' (4315), *koura* 'marok, ököl' (4701), *kutsua* 'hív' (449), *kuusi* '(luc)fenyő' (1911), *kylä* 'falú' (669), *kynsi* 'köröm' (2672), *kyteä* 'izzik' (2262), *kämmen* 'tenyér' (4315), *laskea* 'ereszt, számol' (193), *luu* 'csont' (4005), *lähteä* 'indul' (106), *maa* 'föld' (42), *marja* 'bogyó' (3282), *myydä* 'elad' (697), *nainen* 'nő' (163 — JUHA JANHUNEN etimológiailag elfogadja nő szavunkkal való összevetését), *nurmi* 'gyep, pázsit' (3740), *oppia* 'tanul' (487), *ostaa* 'vásárol' (427), *ovi* 'ajtó' (321), *panna* 'hozzátét' (361), *poro* 'rénszarvas' (2449), *poski* 'orca' (2802), *puhua* 'beszél' (120), *sala* 'titok' (4701), *salama* 'villám' (1798), *seisoa* 'áll' (788), *setä* 'nagybácsi' (4315), *suksi* 'sítalp' (2672), *vatsa* 'has' (1446), *vero* 'adó' (1311), *vuo* 'folyammer' (3495), *yksi* 'egy' (67), *ylä* 'felső' (809). Ezek közül a szavak közül nyelvföldrajzilag csupán a *poro* és a *kuusi* hiánya indokolt a magyarban.

Magyar etimológiai megfelelővel egyelőre nem rendelkező, biztosan finnugor eredetű finn szó (nem továbbképzett szavak) közel negyedfélszáz van. E fenti példaanyag így csupán elenyészően kis része azoknak a további földolgozási lehetőségeknek, amelyeket az előttünk levő munka biztosít számunkra. Finnugristáinkon most a sor, hogy

anyanyelvünk történeti-etimológiai kutatásainak az előttünk levő munkához hasonló jellegű elemzését elvégezzék. E kiadvány alapján a finnugor nyelvek etimológiai kutatásában felmerülő legfontosabb, részben még megoldásra váró kérdéseket így foglalhatnók össze: Elégge megalapozott-e a családfa-elmélet ahhoz, hogy ezt a szókinszbeli, hangalaki és nyelvtani-szerkezetbeli változások korszakolásánál alkalmazzuk? — Milyen mértékben segítenek bennünket a nyelvi rendszer egyes részei (a fonológia, a morfológia és a szókészlet) belső időhatárok megvonásában? — Milyen újabb elméletre van szükségünk, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatások eredményeit történeti szempontból is tudjuk értékelni? — Fel tudjuk-e mérni az értelmezés és a történelmi valóság közötti távolságot, s át tudjuk-e hidalni a kettő között táguló szakadékot? — Mekkora az a megbízható nyelvi anyag, amennyit összehasonlíthatunk? — Ezen anyagmennyiség alapján milyen következtetéseket vonhatunk le? — Melyik nyelv a kulcsfontosságú összehasonlító munkánk során? — Mennyiben befolyásolja a kutató személyes hozzáállása (beleértve nyelvismereteit is) az eredményt? — Mennyiben befolyásolja még az eredményt a kutatási irány elméleti megalapozása, s ez hogyan hat ki az anyag elrendezési elveire és értelmezésére? — Az általános lexikológia alapelvei érvényesülhetnek-e az etimológiai kutatásokban, kiegészíthetjük-e, továbbfejleszthetjük-e ilyen irányban a szövegtől kutatásokat?

E kérdések mindegyikét nemcsak felteszi a szerző, hanem igyekszik őket meg is válaszolni. Az ősi finn szókészletből indul ki, s a legrégebb kölcsönzóanyag tanúságait is számba veszi. A hangalak, a jelentés és az elterjedtség három legfőbb szempontját részletesen, kimerítően és közérthetően tárgyalja. Az ősi finn szókészlet *r o k o n n y e l v e k* (F = finn, K = más balti finn nyelvek, L = lapp, E = mordvin, C = cseremis, S = zürjén, V = votják, M = vogul, H = osztják, U = magyar, P = szamojéd), *szótárak* (A = SKES., B = MSzFE., C = FUV.) és *etimológiai bizonyosság* (0 = biztos, 1 = bizonytalan, 2 = igen bizonytalan, 3 = valószínűtlen) szerinti megosztása és számítógépes értékelése (a TESz. eltérő etimológiáinak és a nemzetközi kutatási eredmények alapos figyelembevételén) komoly tudományos teljesítmény.

Évekkel ezelőtt egy tanszéki értekezleten vettem részt, ahol BÁTORI S. ISTVÁN koblenzi professzornak a nyugat-európai finnugor intézetekhez eljuttatott javaslatát vitatták meg. A javaslat lényege: számítógépes adattárolás és értékelés bevezetése a finnugor nyelvtudományban közös nemzetközi anyagi és szellemi erőfeszítések révén. Körülbelül e javaslattal egyidejűleg, s bizonyára ettől függetlenül, e könyv szerzője is elérkezettnek látta az időt az eddigi finnugor vonatkozású lexikológiai kutatási eredmények kombinált (hagyományos és számítógépes) értékelésére. Ebben a magyar és a finn etimológiai szótárak megjelenése mellett olyan alapvető, új munkák is segítettek, mint JUHA JANHUNEN szamojéd etimológiai szótára (Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki, 1977.), s HONTI LÁSZLÓ obi-ugor etimológiai kutatásai.

Az előttünk levő könyv jól bizonyítja, hogy az eddig kialakult, történeti-etimológiai szótáraink szerkesztése során kikristályosodott módszerek helytállóknak bizonyultak, s a számítógépek csupán segítőeszközök a módszerek nyomán született eredmények értékelésében, továbbfejlesztésében s az esetleges összefüggések felderítésében. A fölvetett kérdések, megoldott vagy megoldásra váró feladatok száma oly sok, hogy lehetetlen ezekről átfogó képet adni. Csupán azt akarom még hangsúlyozni, hogy e könyv írója a készülőfélben levő finn, magyar és nemzetközi kiadványokat is jól ismeri, s műve bennünket hasonló horderejű magyar munka elvégzésére serkent.

SZABÓ T. ÁDÁM

Káldy-Nagy Gyula, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása

Fennállásának 250. esztendejében kiadja a Békés megyei Levéltár. Békéscsaba, 1982. 416 lap, 8 fakszimile, 1 térk. (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból. 10. sz.)

Mind a helytörténeti kutatóknak, mind a néprajztudomány művelőinek, mind pedig a magyar nyelvtörténettel, elsősorban a névtannal foglalkozóknak nagy meglepetések, igen értékes adatokat tartalmazó kötetek a Békés megyei Levéltár forráskiadványai. Ezt a sorozatot SZABÓ FERENC, a levéltár volt igazgatója indította meg 1967-ben, s eddig tizenegy kötete jelent meg, amelyeknek tematikai összetétele a következő: munkásmozgalmi dokumentumokkal foglalkozik négy, a megye helytörténeti forrásait közli négy, névtani adatokat tartalmaz három könyv. Ez utóbbiak cím szerint: 8. sz. EMBER GYÖZÖ, Az újraterlepülő Békés megye első összeírásai. 1715—1730. Békéscsaba, 1977.; KÁLDY-NAGY GYULA, A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.; JANKOVICH B. DÉNES—HÉVÍZI SÁNDOR, Békés megye Pesty Frigyes helynévjújtásában. Békéscsaba, 1983. Mindhárom történeti névtani adattár értékeinek elismerése mellett most csak a középsőként említett könyvről szeretnék bővebben szólni.

A török kori adóösszeírások régóta ismert fontos forrásai a magyar történettudománynak. Olvasatukkal, közzétételükkel először VELICS ANTAL és KAMMERER ERNŐ foglalkozott még a múlt század végén (Magyarországi török kincstári defterek. I—II. Bp., 1886—1890.). A filológiai pontosságú, nyelvészeti szempontból is fölhasználható közzétételek megindítása e század közepén FEKETE LAJOS nevéhez fűződik (Die Siyāqat-schrift in der Türkischen Finanzverwaltung. I—II. Bp., 1955.)¹ Példája nyomán több kiváló hazai és külföldi magyar turkológus (KÁLDY-NAGY GYULA, GUSTAV BAYERLE, VASS ELŐD, DÁVID GÉZA stb.) foglalkozott a török adóösszeírások latinbetűs visszaadásával, s közülük legnagyobb tömegű adatközlésével, legpontosabb, legtöbb információt tartalmazó átirásaival kiemelkedik Káldy-Nagy Gyula, aki most ismertetendő kötetével tovább bővítette a XVI. századi török hódoltság területének magyar vonatkozású nyelvészeti és névtörténeti föltárását.

A kötet bevezetése ismerteti a törökök Magyarország elleni fontosabb hadjáratait, Gyula elését, a hódoltsági területek tulajdonviszonyait, a török adóztatási rendszert, az adózók összeírásának módját. A gyulai szandzsák területéhez a gyulai, az aradi, a békési, a zarándi és a bihari náhije tartozott. Ezeken kívül tartalmazza még az adókönyv (amelynek mikrofilmmásolatai az Országos Levéltár Mikrofilmtárában találhatók) a csanádi szandzsák összeírásait is, s ez akkor a csanádi, a vásárhelyi és a fellaki (fenlaki) náhijéből állt. (Itt említem meg, hogy Káldy-Nagy a csanádi szandzsák összeírásait is lefordította, a neveket áttette latin betűkre, de a Békés megyei Levéltár nem tudta vállalni a különben is tetemes összegre rúgó kiadási költségeket. Sajnálatos, hogy mindeddig a szerző nem talált kiadót a hallatlan értékű, számtalan magyar és jelentős mennyiségű szerb nevet is tartalmazó összeírás megjelentetésére.) Az összeírás most megjelentetett része magában foglalja a mai Békés megyének a Sebes- és Hármas-Köröstől délre eső részét a délnyugati (Békéssámszon—Tótkomlós) és északkeleti sarok (Vésztő—Okány—Mezőgyán stb.) kivételével; a régi Arad és Bihar vármegyéknek ma Románia területére eső nagy részét, melynek keleti határa Nagyszalonta alól indulva a Talpas (Talpoș)—Söprös (Șepreuș)—Zaránd (Zărand)—Mondorlak (Mindruloș) vonalon éri el a Marost, amelynek akkori medre a

¹ FEKETE első hasonló nagy munkája (Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp., 1943.) egységesített névírásai miatt sajnos nyelvészeti szempontból nem használható.

határ délen egészen Szemlékig (Semlec). E szandzsáknak az eddigi kutatások szerint csak két összeírása maradt fenn, az 1567. és az 1579. évi. 1590/91-ben is készült egy összeírás, de ezt egyrészt eddig még nem sikerült megtalálni, másrészt pedig a fennmaradt ez évi összeírások azt mutatják, hogy csak másolatai az előzőnek. A szerző tehát mindkét fennmaradt összeírást fölvette könyvébe, ami bizonyos kronológiai összevetést is lehetővé tesz a névtudomány kutatói számára.

Az összeírás elrendelésétől a lebonyolításig, az összeíró biztos és az írnok megnevezéséig minden részletről tájékoztat az igen rövid, de sokatmondóan tömör bevezetés. Különös gonddal kitér a nem mohamedán (magyar és szerb) nevek leírásának nehézségeire, módjára. Annak megállapítása mellett, hogy az összeíró a nem török neveket is „sok esetben helyesen és jól olvashatóan írta le” (15), idézi a szerző SZABÓ ISTVÁN (MNYTK. 86. sz. 17) szavait: „A nevek — elsősorban a családnevek — kiolvasása nem minden esetben volt akadálytalan. Megnyugtató, határozott eredményre nem is mindig juthattunk.” Névtani szempontból nagyon fontosak azok a megállapítások, amelyek az arab betűs írás transliterációs nehézségeire s ennek következtében egyes nevek olvasatának többféle lehetőségére utalnak. Szerencsére a „bizonytalanul olvasható nevek százalékos aránya azonban valójában rendkívül alacsony” (16), s a szerző csillaggal jelöli a másként is olvasható neveket, kérdőjellel az írás nehéz olvasata miatt bizonytalanannak ítélt neveket; míg a kibetűzhetetlen írást három pont, a kézirat szakadozottságából, csonkultságából eredő név- vagy névrészhiányokat szaggatott vonalak helyettesítik.

Az összeírások tartalmáról alapos részletességgel tájékoztat a bevezetés. Fölhívja a figyelmet a családfők mellett a legény fiúk, vők, szolgák, vagyis a fölnőtt férfiak neveinek följegyzéseire. A családnévét csak a családfőnek szerepeltették, az egy lakásban élő vőt, szolgát még akkor is csak keresztnévén írták be, ha nyilvánvalóan más volt a családneve. Ugyancsak keresztnévükön fordulnak elő az összeírásokban a bírók, papok, deákok, kalugyerek, kovácsok, más házánál lakó zsellérek és az özvegyasszonyok. A családfő neve mellett törökül utaltak arra, hogy hány juh van a birtokában. Ugyancsak törökül írták föl, ha valaki vak vagy más nyomorúság miatt koldus volt. A *nemes* szót viszont magyarul jegyezték föl. A nevek fölsorolása után a település egészére vonatkozó adatok következnek: a településen található családok (hane) száma, a kincstári jövedelem összege tételes fölsorolásban (kapuadó; gabona, széna, kender, káposzta, gyümölcs, must, méhkas, bárány tizede; sertésadó, menyasszonyadó, tűzifaadó, vásári illeték, várható büntetéspénz stb.), amik nagyon fontos gazdaságtörténeti adatok. Az egyes birtoktípusok részletes bemutatása és a vizsgált területen való előfordulása hasonlóképp a helytörténeti és gazdaságtörténeti kutatóknak nyújt értékes tájékoztatásokat. Megkönnyíti az adatok fölhasználását e tudományágak számára a 26—8. lapon levő táblázat, amely a két szandzsák nagyobb településeinek demográfiai és gazdaságtörténeti számadatait tartalmazza valamennyi föllelhető összeírás földolgozásával. Mindez bizonyítja a szerzőnek azt a régebbi állítását, hogy ekkor még sűrűn lakott vidék volt az Alföldnek ez a része, s csak „az 1596. évi hadjáratkor átvonuló tatár seregek pusztították el és tették sok helyen lakatlanná” (29).

Magának az összeírásnak a közlése (31—397) a 974. (1566/67) és 987. (1579/80) évi „a csanádi és a gyulai liva rájáinak törvénykönyve” fordításával kezdődik. Ez tartalmazza az adók megállapításának szabályait, Gyula város hídvámjait, vásári és piaci illetékeit, majd az utóbbi fölsorolja az összeírt településeket. (Az elsőhöz ilyen nem készült.) Ezek után következik a biztos útvonalának rendjében a részletes defter. Minden egyes településről először az 1567-es, majd az 1579-es összeírás neveit kapjuk. A névsorok után egymás mellett, külön-külön hasámban állnak az adófajtákra vonatkozó számadatok.

A kötetben szereplő nevek érdeklik elsősorban a nyelvtudományt, ezen belül természetesen a névtant. Szép számú helynévadatot is tartalmaz az összeírás. 244 tele-

pülésnév, néhány utcanév és sok elpusztult falu, puszta neve fordul elő benne. Az utca-
nevek kivételével a szerző valamennyi nevet igyekszik lokalizálni, s túlnyomó többségét
eredményesen sikerül is neki. Ehhez fölhasználja a teljes történeti-földrajzi szakirodalmat,
amelynek jegyzékét a 30. lapon adja meg. A települések elhelyezkedését nagyalakú tér-
képmellékleten szemlélteti, amelyet Csipes Antal tervezett és Svecz András rajzolt. Ezzel
Káldy-Nagy Gyula egy lépéssel közelebb került már régebben (A budai szandzsák 1559.
évi összeírása. Bp., 1977. 279) bejelentett és ebben a könyvében (10. jegyz.) hangoztatott
tervéhez, a török uralom alatti Magyarország történeti földrajzának elkészítéséhez.

Nagyon fontos számunkra a helynevek alakváltozatainak pontos följegyzése.
Erre tudatosan törekedhetett az összeírást végző írnok, hiszen azonosítani kellett később
a falvakat. Mégis a mássalhangzótörődások írásának nehézségeivel magyarázza a szerző
a *Szengyörggy*, *Szenmiklos*, *Szenpal* típusú neveket, jóllehet ezek a korabeli (és mai) nép-
nyelvi ejtésben is hangozhattak így. Sok szép példát találunk a helynevek följegyzéseiben
a labializálásra elsősorban a déli részeken (*Bellenös*, *Ötvenös*, *Szinöke*, *Börsön* stb.), de az
illabializáció is megtalálható az északi részeken (*Ecse*, *Ecser*, *Edeles*, *Nemeskere*, *Ege*,
Fövenyes stb.). Ugyanakkor előfordul ezen a részen is ö-ző alakú helynév (*Verősegyház*,
Détör), ami az általánosítástól való óvakodásra inti a történeti nyelvjárástan kutatóját.

A személyneveknek hihetetlen tömegű adata található a kötetben. 1567-ben 7471
családot írtak össze a magam számításai szerint, s ez közel ugyanennyi családnévelőfor-
dulást jelent. A keresztnév száma mintegy kétszerese ennek, hiszen a legtöbb családban
volt felnőtt férfi a családfőn kívül, némelyikben kettő-három is. Az 1579. évi összeírás
— jóllehet csak 12 esztendő telt el közben — részben megváltozott névanyagot tartalmaz,
hiszen volt belső migráció, s szép számú fiúgyerek nőtt férfikorúvá (általában 15 évtől
írták össze őket), ami a keresztnévek előfordulásaiban és arányaiban is változást jelent.
Becslésem szerint több mint harmincezer névadat fordul elő a kötetben, s ez bőségesen
elegendő névtani törvényszerűségek megállapításához.

A nevek régebbi formáinak előfordulásai (*Petre*, *Dimitre*, *Benedik* stb.), a többféle
változatban is följegyzett nevek (*Gergel* ~ *Gergöl* ~ *Gergör*, *Sebestyén* ~ *Sebestyán* ~
Sebüstyán, *Gyenes* ~ *Dienös*, *Benedek* ~ *Benedök* stb.) alapos vizsgálatai sok tanulsággal
szolgálnak majd a névélettani kutatásoknak. Nem beszélve a névdívat területi eltéréséről,
a családnevek alapján megállapítható migrációról stb., amelyek eredményeiből nem
csupán a névtan fog majd hasznos következtetéseket levonni, hanem a településtörténet
és áttételesen természetesen a történettudomány is.

A névanyag azonban nem kizárólag a magyar névtudomány számára nyújt jól
fölhasználható, pontosan lokalizált bőséges adattárat, hanem a nyelvjárástörténeti
kutatások is fordulhatnak a névalakváltozatokhoz tájékozódás céljából. Jóllehet még nem
forrtak ki a nevek tanulságaira építő nyelvjárástörténeti kutatások módszerei, amelyek
alapján majd beható vizsgálat alá veszik az összeírásokat, első tekintetre is megállapít-
ható a labializáló tendencia eltérése az összeírt területen. A helynevekkel kapcsolatban
idézem már néhány adatot erre a jelenségre. A családnevek között a *Keresztes* ~ *Keresz-
tös*, *Fekete* ~ *Fekető*, *Kincses* ~ *Kincsős*; *Kemecsi*, *Gyenge*, *Csmeze*; *Csömör*, *Elekös*,
Méhös, *Verös*, *Zöldös*, *Ötvös* stb., a keresztnévek között pedig a *Gergel* ~ *Gergör*, sőt:
Görgöl, *Peter* ~ *Petör*, *Benedik* ~ *Benedök*, *Sebestyén* ~ *Sebüstyán*, *Gyenes* ~ *Dienös*,
Kelemen ~ *Kelemön* stb. alakok módszeres területi összehasonlítása minden bizonnyal új
eredményeket ad majd a nyelvjárástörténet számára.

A török defterekről, különösen pedig a gyulai szandzsák összeírásáról a legfonto-
sabb tudnivalókat angol és orosz nyelvű összefoglalás teszi hozzáférhetővé a magyarul
nem értők számára. Igen alapos és valamennyi névalakra kiterjedő helynévmutató
(407—12) könnyíti meg az eligazodást a kötetben. Az arab írások értői számára néhány
fakszimile ad ízelítőt az eredeti oklevélből.

A XVI. századi török defterek tudományos hitelű magyar fordításainak sora tehát tovább bővült egy igen gazdag anyagot tartalmazó kötettel. Kétségtelen, hogy lenne még üres folt azon a térképen, amelyre rávetítenénk a turkológusok jóvoltából már kutatható településeket a magyar nyelvterületen. Biztosan akkor lehetne teljes és végleges képet adni a XVI. századi Magyarország török fönnség alatt álló területének név-állapotáról és részben nyelvjárási képéről, ha már átírtak volna latin betűre minden itt készült deftert. Részkutatások azonban addig is készíthetők, s az igazi elismerése turkológusaink sok időt és energiát igénylő munkájának az lenne, ha máris hozzáfognának a magyar nyelvészek a vizsgálatoknak. Ha szakdolgozatok, doktori disszertációk, esetleg folyóiratcikkek, önálló kiadványok készülnek a már megjelent munkák földolgozásaiból. Ez nem a jövő nyelvésznevezédeknek a feladata, hanem a miénk, s minél előbb el kellene kezdeni a munkát, hogy minél több értelme legyen a még hiányzó török kori adóösszeírások hasonlóan kiváló módszerekkel történő közzétételének.

HAJDÚ MIHÁLY

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. június 12-én tartotta meg LXXX. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Károly Sándor egyetemi tanár tartott előadást „A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950)” címmel.

2. Ezt követően Kiss Jenő titkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Társaságunk főtitkárának, Szathmári Istvánnak külhoni szolgálata a magyarázata, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság elmúlt évi működéséről idén én tájékoztatom Önöket. Beszámolómban a hangsúlyt Társaságunk fő tevékenységi formáira, illetőleg a Társaság életében jelentősnek mondható eseményekre fektetem.

Azzal kezdem: a Magyar Nyelvtudományi Társaság élete ma is nagyrészt abban a mederben halad, amelyet nagynevű elődeink, a Társaság alapító tagjai előrelátó bölcsességgel kijelöltek. Felolvasó ülések rendszeres tartása, folyóirat, illetőleg sorozat kiadása, s különböző, a magyar nyelvvel összefüggő rendezvények szervezése s a szervezésükben való hatékony részvétel az a három fő tevékenységi forma, amelyben Társaságunk élete zajlik.

2. Az elmúlt esztendő kétségtelenül legfontosabb társasági eseménye a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusa volt, amelyet több intézmény, köztük a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezett meg 1983. augusztus 23-tól 26-ig Szombathelyen, a helyi tanárképző főiskolán. A kongresszuson 202 résztvevő, köztük 32 külföldi jelent meg. A kongresszus „A magyar nyelv rétegződése” címet viselte: 137 előadás hangzott el négy szekcióban. A kongresszus eredményeinek méltatása nem lehet feladata e beszámolómnak, jelzésszerűen hadd utaljak mégis a következőkre. Méltó környezetben, kellemes körülmények között kerülhetett sor az egybesereglett szakemberek véleménycseréjére. Az előadások látogatottsága, a hozzászólások, a viták jól mutatták a nagyfokú érdeklődést. Helyes volt a témaválasztás: a nyelv és a társadalom összefüggései a nyelvvel fog-

lalkozók érdeklődésének a homlokterében állanak. Sok magas színvonalú előadás hangzott el, s örömdetes volt a fiatalabb nemzedék nagyarányú jelenléte.

A másik, országos jelentőségű rendezvény az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők XI. Országos Találkozója volt, amelyet 1983. július 4-től 7-ig rendeztek meg Gödöllőn a Járási-Városi Művelődési Központban. A Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik (kezdettől fogva fontos) feladata a nyelvjárások, a népnyelv gyűjtése-tanulmányozása-vizsgálata volt, természetes tehát, hogy ezeken a találkozókön Társaságunk mindig jelen van. Több előadást ezúttal is társasági tagjaink tartottak, így elnökünk, Benkő Loránd is, továbbá Hajdú Mihály, Imre Samu, Juhász Dezső, Mező András, Ördög Ferenc, Sebestyén Árpád és mások.

Felolvasó üléseinkről a következőket jelenthetem. Budapesten az 1983/1984-es esztendőben 27 felolvasó ülést tartottunk, szakosztályok szerint összegezve a következőképpen: magyar szakosztály: 6, finnugor szakosztály: 2, szlavisztikai szakosztály: 1, germanisztikai-romanisztikai szakosztály: 1, nyelvoktatási szakosztály: 3, névtudományi szakosztály: 1, fonetikai és beszédművelési szakosztály: 2, szemiotikai szakosztály: 3, általános nyelvészeti szakosztály: 1, szaknyelvi szakosztály: 7.

Debreceni csoportunk ebben az évben hét előadást szervezett, változatos tematikával, hiszen a modern leíró grammatika némely kérdéséről éppúgy szó volt, ahogy stilisztikai, nyelvtudománytörténeti, etimológiai és nyelvoktatási vonatkozásokról is. Debreceni tagtársaink derekasan kivették részüket „a magyar nyelv hete” különböző országos és helyi rendezvényeiből: mintegy 70 előadást tartottak Debrecenben, illetőleg Hajdú meg Biharban, Szabolcs-Szatmárban, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés és Tolna megyében. Megjegyzem, „a magyar nyelv hete” rendezvényeinek sikeres lebonyolításában társaságunk mindig — túlzás nélkül mondhatom — oroszánrészt vállal, akár vidéki, akár fővárosi rendezvényekről van szó.

Társaságunk pécsi csoportja 1983. október elsején emlékülést szervezett Klemm I. Antal születésének 100. évfordulója alkalmából. A Janus Pannonius Tudományegyetem aulájában megrendezett emlékülést elnökünk, Benkő Loránd nyitotta meg. Temesi Mihály „Klemm I. Antal, a nyelvész” címmel, Péter László pedig „Klemm, az ember és a nevelő” címen méltatta Klemm életútját és munkásságát. Az előadások tudománytörténeti értékeléssel mutatták be Klemm nyelvtudományi elveit és módszereit, a magyar és a finnugor nyelvtudomány legfontosabb kérdéseiről vallott nézeteit, szintézisalkotó képességét, műveinek, tanításainak máig ható eredményeit. Az emlékülés Szépe György zárszavával ért véget. Ezt követően az ülés résztvevői Klemm sírjánál rótták le kegyeletüket, s itt Balázs János tagtársunk megemlékező szép szavai után Kiss Jenő helyezte el a Társaság koszorúját. 1983. október 2-án és 3-án Klemmre emlékezve két-napos tudományos kollokviumot rendezett pécsi csoportunk helyi szervekkel karöltve „A mondat belső rendje: a magyar szórend” címmel. Ezen a munkaértekezleten 14 előadás hangzott el. A budapesti, debreceni, pécsi és szegedi kollégákon kívül hét külföldi kutató is tartott előadást.

Szegedi csoportunk — miként a pécsi — emlékülések rendezését vállalta magára és oldotta meg sikerrel. 1983. december 2-án Klemm Antal születésének 100. évfordulójára emlékeztek előadásokkal szép számú hallgatóság jelenlétében. Az előadók Nyíri Antal, Péter László, Velcsó Mártonné, Pásztor Emil, Békési Imre és Károly Sándor voltak. 1984. április 13-án, 14-én pedig helyi szervekkel együtt névtudományi konferenciát rendeztek Inczeffi Géza halálának 10. évfordulójára, amelyen Nyíri Antal, szegedi csoportunk elnöke emlékezett meg Inczefiről, többen pedig előadásukban foglalkoztak a névtudomány különböző aktuális kérdésével (Ádám Imre, Bachát László, Balogh László, Bognár András, Farkas Ferenc, Galgóczi László, Hajdú Mihály, Hévvizi Sándor, Juhász Dezső, Kristó Gyula, Mészárosné Varga Mária, Mező András, Mizser Lajos, Nagy

Lajos, Pesti János, J. Soltész Katalin, Szabó Géza, Szabó József, Szegfű László, Varga József, Várkonyi Imre, Vitányi Borbála, Vörös Ottó).

Az elmúlt időszakban Budapesten a következő külföldi kollégákat üdvözölhattük előadóink sorában: 1983. szeptember 23-án a szemiotikai szakosztály ülésén Alicja Helman lengyel professzor (Katowice) „Progresses in Film Semiotics” címen adott elő. 1984. április 11-én a finnugor szakosztály rendezésében Pauli Saukkonen finn professzor tartott előadást „A finn stílusfajták jellemzése” címmel. Egy hét múlva, tehát június 19-én a finnugor szakosztály és az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke rendezésében D. Abondolo professzor (Columbia Egyetem, New York) tart előadást, melynek címe: „A magyar nyelv hang- és alakrendszere leírásának sarkalatos kérdéseihez”. Debrecenben ez év április 13-án Eila Hämäläinen tanárnő tartott előadást „A finn nyelv tanítása idegen anyanyelvűeknek” címen. A múlt év október 11-én pedig Heikki Paunonen tamperei professzor adott elő „Nyelv és identitás” címmel.

3. Kiadványainkról szólva első helyen folyóiratunk, a Magyar Nyelv említettessék. Elmondhatjuk, amit már jó ideje megtehetünk, hogy a Magyar Nyelv változatlanul mintaszerű szerkesztésben, változatos tematikájú s időszéri cikkekkel és időben megjelenik.

Minthogy anyagi lehetőségeink igencsak szerények, sorozatunkat, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványait csupán egy kötettel gyarapíthattuk. E kötet sorozatunk 167. száma, Wolfgang Schlachter és Pusztay János „Morpho-semanticche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes -el (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen)” (393 l.). Csupán napok választanak el bennünket a másik kötet, Rácz Sándor „Földeáki tájszótár” című kötetének a megjelenésétől. Az előbbi kiadványt teljes egészében Társaságunk finanszírozta, az utóbbi a megyei szervek támogatásából jelenik meg. Mindkét kötet speciális sokszorosító eljárással készült. Előkészületben a következő kötetek vannak: Zsirai Miklós, Jugria (ez reprint kiadás lesz), Komárom megye földrajzi nevei, illetőleg Heves megye földrajzi nevei (a gyöngyösi járás).

4. Hagyományainkhoz híven a múlt évben is három választmányi ülésünk volt.

Az 1983. december 13-i ülésen megvitattuk az 1984. évi köszöntésekre, illetőleg ünnepi ülésekre tett javaslatokat. Szó esett továbbá azokról a lehetőségekről, hogyan lehetne racionálisabbá tenni a meghívók szétküldését.

Az 1984. március 13-i ülésen számolt be Szende Aladár tagtársunk az ideai nyíregyházi anyanyelvoktatási napok előkészületeiről, Bolla Kálmán a Kempelen-emlékülés programjáról. Ezen az ülésen neveztük ki a Csúry-emlékérem és a Fokos-díj odaítélésére javaslatot tevő bizottságot, továbbá azt a bizottságot, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság tudománytörténeti pályázatára benyújtott dolgozatokat volt hivatva elbírálni, valamint a megemlékezésekkel foglalkozó új bizottságot is. A bizottságokat következő tagjaink alkották: Csúry-emlékérem: elnök: Deme László, tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Ördög Ferenc és Szabó József. Fokos-díj: elnök: Hajdú Péter, tagok: Bereczki Gábor, Honti László, Kálmán Béla, Mikola Tibor. A Társaság pályázatára benyújtott dolgozatokat bíráló bizottság: elnök: Rácz Endre, tagok: E. Abaffy Erzsébet, Fábian Pál, Juhász József, Kázmér Miklós. És végül a megemlékezésekkel foglalkozó bizottság: elnök: Mollay Károly, tagok: Elekfi László, Juhász József, Mikola Tibor és Ördög Ferenc. Az emlékérem, illetőleg -díj odaítéléséről, valamint a pályázat eredményeiről elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést az érme, illetőleg a díjak átadása előtt.

Harmadik választmányi ülésünket egy hete, június 5-én tartottuk. Ekkor tisztáztuk a mai közgyűlés még nyitott kérdéseit, meghallgattuk, megvitattuk s elfogadtuk a főttebb említett bizottságok javaslatát. Mint minden választmányi ülésünkön, ezen is külön foglalkoztunk az éppen fölvetődő, Társaságunkat érintő egyéb kérdésekkel s a tagfelvételi kérelmekkel.

A Társaság ügyeinek intézésében mutatott és végzett rendszeres és odaadó munkájáért Szabóné Kondor Andreának, adminisztrátorunknak e helyütt mondunk köszönetet. Új szervező titkárunkat, K. Tiba Juditot is köszönet illeti gyors beilleszkedéséért s végzett munkájáért.

5. A választmány határozatának megfelelően részt vett Társaságunk a Kempelen-emlékülés szervezésében. 1984. május 18-án az Akadémián emlékeztünk meg Kempelen Farkas születésének 250. évfordulójáról. Az ünnepi ülést a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság a mi Társaságunkkal és az MTA Fonetikai és Beszédművelő Munkabizottságával együtt szervezte. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Balázs János professzor méltatta Kempelen munkásságát „Kempelen Farkas emlékezete” című előadásában. Tarnóczy Tamás, Bartók János, Kassai Ilona, Gósy Mária, V. Kovács Emőke és Pataki László előadása után Vértess O. András zárszavával fejeződött be az ünnepi ülés.

Választmányunk határozata szerint Társaságunk több kitűnőségét üdvözlöttük születésnapja alkalmából. Tamás Lajos professzort 80. születésnapja okán köszöntöttük 1984. március 13-i választmányi ülésünkön (sajnálattunkra az ünnepelt nem lehetett jelen). Társaságunk Herman Józsefnek, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály elnökének a magvas laudációjával köszöntötte jubiláló tagtársunkat, méltatva nagy jelentőségű munkásságát, iskolateremtő szerepét, tanári-emberi kiválóságát, közéleti szerepét. Elnökünk meleg hangú dísztáviratban köszöntötte az egészségi állapota miatt lakásához kötött ünnepeltet. — Mollay Károly professzort, választmányi tagunkat, a hazai germanisztika mesterét, a kitűnő etimológust és filológust, a mindig igényes tanárt 1983. november 15-én, a germanisztikai-romanisztikai szakosztály ülésén köszöntötte 70. születésnapja alkalmából Herman József szakosztályelnök. — Szabó Dénes tagtársunkat, aki nagy eredményességgel munkálkodott a nyelvemlékektől a leíró nyelvtanon keresztül a tankönyv-, nyelvkönyvírásig, 1983. december 13-i felolvasó ülésünkön, a magyar szakosztályban köszöntötte 70. születésnapja alkalmából meleg hangon Horváth Mária. — 1984. február 21-én, a magyar szakosztály felolvasó ülésén D. Bartha Katalin választmányi tagunkat köszönthettük — szintén 70. életének betöltése alkalmából. A magyar dialektológia, a szóképzés, a nyelvtörténet jeles művelőjének, az egyetem szeretett tanárjének, Kati néniének életútjáról és munkásságáról B. Lőrinczy Éva szólt szeretetteljes hangon. — Ez év március 13-án a 70 éves Temesi Mihályt, nyugalmazott tanácskezelő főiskolai tanárt, pécsi csoportunk elnökét köszöntöttük a magyar szakosztály felolvasó ülésén. Károly Sándor méltatta a jubiláns munkásságát, általános nyelvészeti és dialektológiai tevékenységét, az oktatásban és az oktatás korszerűsítéséért vállalt fontos szerepét. — S mindössze három hete, hogy a nyelvoktatási szakosztály ülésén Fülöp Lajos tagtársunk tolmácsolta mindnyájunk jókívánságait a 70 éves Szende Aladárnak, választmányunk tevékeny tagjának, s méltatta az ünnepeltnek az anyanyelvi nevelés, az anyanyelvi műveltség terjesztése-növelése, jobbá tétele érdekében kifejtett több évtizedes, igen eredményes tevékenységét.

70. születésnapján levélben köszöntöttük még Egyed András, É. Kiss Sándor, Lipták Pál és Nagy József tagtársunkat. Valamennyi jubilánsunknak e helyről is jó egészséget és termékeny éveket kívánunk.

6. Társaságunk taglétszáma ma 691, s ez fölötté öröndetes. Nemcsak azért, mert ez tekintélyes szám, hanem elsősorban amiatt, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság magába tömöríti a hivatásos nyelvészeket kívül a nyelvünk kérdései iránt érdeklődők népes táborának színejavát. Külön öröndetes, hogy a Társaság tagjainak sorában szép számmal van képviselve az ifjabb nemzedék is.

Az élet megváltoztathatatlan rendje szerint ebben az évben is búcsút kellett vennünk néhány tagtársunktól. Eltávozott körünkől Ország László professzor, a neves

lexikográfus és irodalomtörténész, akinek nevét művei, mindenek előtt kitűnő szótárai, valamint tanítványai bizton és híven őrzik. Elvesztettük még Egyed András, Mátay Gábor, Oltványi Ambrus és Vargha László tagtársunkat is. Mindnyájuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Itt említem meg, hogy Reguly Antal halálának 125. évfordulója alkalmából 1983. augusztus 18-án (23-a helyett — szervezési okokból) a Kerepesi temetőben ünnepélyes koszorúzásokkal emlékeztek meg a nagy rokonságkutatóról. Társaságunk nevében Szíj Enikő helyezte el a megemlékezés koszorúját. Megemlékeztünk Nagy J. Bélának, a nyelvhelyesség, a nyelvművelés és a helyesírás jeles kutatójának a 100. születésnapjáról is: a veszprémi temetőben Balázs János és Lőrincze Lajos helyezte el Társaságunk koszorúját.

7. Jelentésemet azzal fejezem be, hogy tisztelt tagtársaink figyelmét fölhívom a nyíregyházi anyanyelvoktatási napokra. Idén június 30-tól július 2-ig tartanak a VI. Anyanyelvoktatási Napok a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán.

Végezetül minden kedves tagtársunknak jó pihenést, az elkövetkező év munkáihoz pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

3. A szünetet követően Balogh Lajos pénztáros távollétében Bükky Béla olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1983. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1	Állandó főfoglalkozásúak bére	43 905,—
11/4	Mellékfoglalkozásúak bére	15 701,—
11/6	Alkalmi munkások bére	1 812,—
12/3	Belföldi kiküldetés	2 603,—
12/5	Reprezentáció	564,30
12/6	Megbízási díj	22 800,—
12/9	Jutalmazások	12 981,—
13/5	Irodaszer, nyomtatvány	4 236,30
13/7	Fogyóeszköz	6,—
13/9/91	Egyéb beszerzés	54,—
13/9/92	Folyóirat	348,—
14/2	Szállítás	285,—
14/5	Posta	16 360,40
14/9	Egyéb szolgáltatás (nyomda stb.)	34 612,50
15/2	Társadalombiztosítási járulék	6 155,—
22/8	Munkabérkiegészítés	3 480,—
Összes kiadás:		165 903,50

B) Bevételek:

Rovat:

51/9	Egyéb működési bevétel (tagdíjak)	40 255,—
52/9	Egyéb ár- és díjbevétel (kiadványok)	20 667,—
52/9'b	Jogi tagdíjak	49 000,—
62/5	Javadalom	116 681,—
82/8	Előző évi pénzmaradvány	4 750,—
Összes bevétel:		231 353,—

C) Függő tételek:

Heves megye	207 837,30
Veszprém megye	106 272,—
Komárom megye	384 575,—
Földeáki tájszótár	61 847,—
SLE-tagdíjak	8 120,—
Összesen:	768 651,30

4. A pénztári beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

5. Ezek után ismét Bükky Béla emelkedett szólásra.

Társaságunk 1984. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

Rovat:

11/1	Állandó főfoglalkozásúak bére	51 700,—
11/3	Részfoglalkozásúak bére	17 100,—
12/3	Belföldi kiküldetés	1 700,—
12/5	Reprezentáció	500,—
12/6	Megbízási díjak	27 900,—
13/5	Irodaszer, nyomtatvány	4 000,—
13/7/71	Fogyóeszköz	2 000,—
13/9	Egyéb készlet	
91	Tisztítószer beszerzése	440,—
92	Folyóirat beszerzése	500,—
14/2	Szállítás	2 600,—
14/5	Posta	15 000,—
14/6	Takarítás	1 500,—
14/9	Egyéb szolgáltatás	108 500,—
15/2	Társadalombiztosítási járulék	6 900,—
Összes kiadás:		240 340,—

B) Bevételek:

Rovat:

51/9	Egyéb működési bevételek (tagdíjak)	70 300,—
52/9	Egyéb ár- és díjbevétel (kiadványok)	80 900,—
52/9/b	Jogi tagdíjak	24 000,—
62/5	Javadalom	65 140,—
Összes bevétel:		240 340,—

6. A költségvetés ismertetése után Benkő Loránd elnök a közgyűlés elé terjeszti a választmány tiszteleti tagságra vonatkozó javaslatát. A javasolt személyek: R. Austerlitz (USA), G. B. Pellegrini (Olaszország), Ny. I. Tyerjoskin (Szovjetunió) és P. Virtaranta (Finnország). A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadja.

7. A továbbiak során Benkő Loránd elnök bejelenti, hogy a választmány ebben az évben a következő tagtársaknak juttatta a Csúry-emlékérmét és a Fokos-díjat. A Csúry Bálint-emlékéremmel Matijevics Lajost, az újvidéki egyetem tragikus

hirtelenséggel elhunyt tanárát, Mező András nyíregyházi és Szabó Géza szombathelyi főiskolai tanárt tüntette ki a Társaság. A Fokos Dávid-díjat Csepregi Márta egyetemi adjunktus (ELTE) kapta. A Társaság elnöke az érmeket és a Fokos-díjat méltató szavak kíséretében adta át.

8. Ezt követően Benkő Loránd elnök kihirdeti az „Adalékok a magyar nyelvtudomány történetéből” című pályázat eredményét: 1. Kálmán Péter, 2. Cserenyecz Ágnes, 3. Tózsér Ágnes. Az első helyezett 6000, a második 4000, a harmadik 3000 Ft jutalmat kapott. Többen 2000 Ft-os jutalmat, illetőleg dicséretet kaptak. A pályázatra beküldött dolgozatokról a Magyar Nyelvben értékelés fog megjelenni.

9. A Társaság közgyűlése Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget.

Összeállította: KISS JENŐ

Ország László emlékezete*

1. Az alatt a hetvenhét év alatt, amelyet Ország László századunkból megért, a magyar nyelvtudomány és az anglisztika területén egyaránt rendkívülit alkotott. Életművének méretét és minőségét tekintve bizvást állíthatjuk, hogy a szótárírás és a szótártan terén nálunk eddig ő mutatott fel legtöbbet és legmaradandóbbat, s hogy e munkássága európai, sőt világméretekben is kiemelkedő, sok tekintetben pedig egyedülálló. Mert számottevő előzmények nélkül neki kellett megteremtenie az egynyelvű magyar és a kétnyelvű angol—magyar és magyar—angol szótárírásnak, sőt a hazai angol nyelv-tanírásnak az alapjait is.

Mint alig egy évvel ezelőtt közzétett sajtóbeli nyilatkozatából is kitűnik, e területek felé már szombathelyi kisdíakként vonzódott. Az ottani humán gimnáziumban görögöt, latint, németet, rendkívüli tárgyként franciát, magánúton pedig angolt tanult. Mikor aztán 10 éves korában édesanyjától megkapta a Schmidt-féle latin—magyar kishótárt, azon kezdett tűnődni, hogyan készülhetnek az efféle művek. Édesanyja ekkor azt mondta neki, hogy minden szótáríró valójában elődje munkáját folytatja ugyan, de rendkívül nehéz dolga lehetett annak, aki a legelső készíttette, s akinek ezért nem volt kire és mire támaszkodnia.

Ez volt tehát az indíttatás, amelyről maga Ország László számolt be, nyomban hozzátéve, hogy édesanyjának igaza volt. Nálunk Szenczi Molnár Albert 1604-ben megjelent latin—magyar és magyar—latin szótárának sem volt előzménye. Ezek megírása igen-igen nagy munkával járt. Hasonló feladatra vállalkozott Ország László is, és éppen úgy teljes sikerrel, mint XVII. századi nagy elődje.

Munkájához már gimnazista korában a legjobb alapokat sikerült megteremtenie. Mert görög—latin tanulmányai révén birtokába jutott annak a tudományanyagnak, amely nélkül sem a magyar, sem pedig az angol szótárírás előzményeit és kezdeteit nem lehet megismerni. Német, francia és angol nyelvtanulmányai alapján pedig a modern nyelvek lexikográfiai irodalmának rejtelseibe is igen korán sikerült behatolnia.

2. Ilyen ifjonti felkészülés után iratkozott be 1926 őszén magyar—német szakosként a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karára, s lett 1927-ben az Eötvös Kollégium tagja. Az angol ekkor még csak harmadik szakja volt, de mint egyik szóbeli nyilat-

* Elhangzott a Modern Filológiai Társaság 1984. április 10-én tartott emlékülésén.

kozatából tudom, már ekkor elhatározta, hogy anglista lesz. Úgy látta ugyanis, hogy a hazai germanisztika területén nála hivatottabbak lehetnek azok, akik a németet anyanyelvi szinten beszélik. Ezekkel ő nem kívánt versenyre kelni. Ezért fordult fő figyelme az angol felé. Akkoriban még csak igen kevesen foglalkoztak nálunk ezzel a ma olyan népszerű nyelvvel. Középfokú iskoláinkban ez idő tájt még mindenütt a német volt kötelező, s mellette másodikként a legtöbben a franciát tanulták. Ország László tájékozódása tehát ekkoriban mindenképpen szokatlannak és újszerűnek számított. De még ennél is előbbre mutatónak bizonyult az a felismerése, hogy nem elég a szigetországbeli angol nyelvvel és irodalommal foglalkozni, hanem ezek amerikai változatát is tanulmányozni kell. Ezért már 1928-ban, másodéves egyetemi hallgató korában megpályázott, majd el is nyert egy amerikai ösztöndíjat. Így került ki Floridába, ahol a Rollins-college-ben az amerikai irodalom történetéről szóló előadásokat látogatta. Innen hazatérve s egyetemi tanulmányait befejezve 1935-ben tette közzé az amerikai irodalomtudomány fejlődését nálunk elsőként tárgyaló bölcsészdoktori értekezését, majd pedig 1943-ban bevezetését az angol nyelv- és irodalomtudomány bibliográfiájába. Már e fontos művének címéből is kitűnik, hogy érdeklődése ekkoriban nemcsak az angol irodalomtudomány, hanem az angol nyelvészet hatalmas területeit is felölelte.

Ország Lászlót mint az Eötvös Kollégium tagja 1935 őszén ismertem meg. Ekkoriban már itt is tanította a kollégistáknak az angol nyelvet. Maig is sajnálom, hogy két éves kollégiumi angol nyelvtanulmányaim során nem hozzá osztottak be. Annak viszont nagyon örültem, hogy mint gólyát már ekkor kitüntetett barátságával. Már ezekben az években megszerettem őt. Hatalmas tudással párosult embersége és szívéllyessége valószínűleg lenyűgözött. Ezért igen megtisztelőnek éreztem, hogy 1940 és 1942 között, amikor az Eötvös Kollégium szeniora voltam, de egyidejűleg a Lónyai utcai Református Gimnáziumban is tanítottam, e munkahelyemről kollégiumi lakásunkra én vihettem hozzá Kónya Sándorral közösen írt remek angol nyelvtanának kéziratát, majd onnan vissza a gimnáziumba Kónya Sándor kollégámhoz az Ország Lászlótól igen gondosan átjavított íveket. Amit az angol nyelvtanból tudok, sokadmagammal együtt én is ebből az először 1944-ben kiadott remek tankönyvből tanultam.

A második világháború végeztével örömmel értesültünk arról, hogy Ország Lászlót 1947-ben akkori művelődésügyi miniszterünk, Keresztury Dezső a debreceni Tudományegyetem angol tanszékére nevezte ki, s hogy alig egy év múlva, 1948-ban, minden akkori nehézséggel dacolva, e kitűnő kollégánk már közzé is tette a hazai angol-szótárírás történetében új korszakot nyitó, közel nyolcszáz lapnyi angol—magyar kézi szótárát. Eckhardt Sándornak először 1936-ban kiadott magyar—francia szótára után századunk első felében ez volt a második olyan hazai modern kétnyelvű szótár, amely a legkorszerűbb lexikográfiai elvek igen alapos ismeretében fogantatott.

3. A debreceni egyetemi angol oktatásnak tetemes kárára, a hazai egynyelvű magyar szótárírásnak viszont óriási szerencséjére Ország László — kényszerűségből abbahagyva említett tanári működését — 1950-ben Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetének szótári osztályára került, s itt megjelenéséig irányította a hétkötetes értelmező szótár szerkesztésének és kiadásának csöppet sem könnyű munkálatait. Mint közvetlen munkatársa, sőt helyettese ettől kezdve majdnem másfél évtizedig szüntelenül tapasztalhattam, milyen rendkívüli képességgel, tudással, emberséggel és tapintattal látta el igen nehéz feladatát. Mert rendkívül bonyolult teendők végzése hárult rá. Az értelmező szótár szerkesztésének előkészületeiben az ő érkezése előtt már olyan kiváló magyar nyelvészek is részt vettek, mint Kelemen József és Szabó Dénes. De utóbbi kollégánk tőlünk csakhamar a budapesti egyetemre távozott. Így azután, amikor 1950-ben Ország László került a szótári osztály élére, igen szerteágazó és rendkívül bonyolult feladatok egész tömegét kellett megoldania. Először is azt, hogy kikkel fogjon munkához. Magyar értel-

mező szótár szerkesztésében akárcsak némileg is jártas lexikográfusok ekkor még nem voltak. Ezért Ország Lászlónak magának kellett ilyeneket kinevelnie. De ebben is szerencsés volt, mert a vezetésben olyan segítő társa akadt, mint Bárczi Géza, aki a szótárfírásban Ország Lászlóval együtt ekkorra már szintén jeleskedett.

Tanulságos elolvasni az ÉrtSz. 1955-ben közzétett első kötetének elején azoknak a hosszú névsorát, akik e munkában Bárczi Géza és Ország László vezetésével részt vettek. Öt főszerkesztő neve mellett itt 35 külső munkatársnak és 7 technikai munkatársnak a neve szerepel. Képviselve vannak közöttük igen tapasztalt magyar nyelvészek, nyugalmazott vagy félroállított egyetemi és főiskolai tanárok, írók, újságírók és magántudósok egyaránt. A fel nem sorolt külső munkatársak, valamint a szaklektorok között pedig jeles költők, írók mellett volt miniszterek is szerephez jutottak.

Hogy Ország László e tekintélyes létszámú gárda kiszemelésében milyen gonddal járt el, arról ő maga ad számot a NytudÉrt. tőle szerkesztett, s 1962-ben közzétett 36. számában, amelyben a szótár főmunkatársai vele együtt a magyar értelmező szótár szerkesztésének elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalják. Ország Lászlónak sikerült elérnie, hogy munkatársainak sorában a magyar nyelvészek különféle korosztályai, a férfiak és a nők, az egyetemi, főiskolai és középiskolai tanárok, a magántudósok, az írók, költők és újságírók, a magyar nyelvterület minden egyes részének képviselői, a szaklektorok között pedig szintén a legjelesebb tudósok, írók és költők is rendre képviselve legyenek. Hogy e hatalmas apparátus kezdettől fogva zavartalanul működhetett, s hogy a legkülönbözőbb korosztályokhoz tartozó munkatársak mindvégig jó egyetértésben, békeségben, sőt baráti szellemben dolgoztak, azt legfőképpen Ország Lászlónak köszönhetjük. A szótári osztály ugyanis a zaklatott ötvenes években valóságos szellemi oázis volt. Ország László a maga bölcs nyugalmaival és türelmével, mindig sikeres tárgyalókészségével minden nehézséget eloszlatott, minden lehetséges támadást elhárított, így biztosítva a munkálatokhoz szükséges nyugodt légkört. Hogy ez milyen nagy teljesítmény volt, azt csak a korunkbeliek képesek méltányolni és megérteni, akik velünk együtt éltek végig e döbbenetes évtizedet.

A másik sziszifuszi feladat, amivel Ország Lászlónak meg kellett birkóznia, az adatgyűjtés megszervezése volt. Fentebb említett kiadványunkban ő maga számolt be arról, hogy e téren is hihetetlen nagy volt az elmaradás. Nem számítva ugyanis az elmúlt száz év folyamán elég nagy számban közzétett, gyakorlati célú, nagyobb kétnyelvű szótárainkat, nyelvünk e korbeli szóképletét tudományos szempontból figyelembe vehető korszerű szótár nem dolgozta fel. CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS 1862 és 1874 között kiadott úttörő jelentőségű s több tekintetben is kiváló munkája még a múlt század negyvenes és ötvenes éveiben készült, s az akkori nyelvallapotot rögzítette. Jórészt erre támaszkodott BALLAGI MÓRNAK 1867 és 1872 között megjelent, jóval kisebb kétkötetes értelmező szótára. A múlt század végére s még inkább pedig századunk első felére azonban e két szótárunk lényegében véve már elavult. Az egyre nyomasztóbb hiányt BALASSA JÓZSEFNEK 1940-ben két kis kötetben kiadott értelmező szótára semmiképpen sem tudta enyhíteni. Így azután 1949-ben, amikor a szótári adatgyűjtés megindult, csak ezeknek a szótárainknak az adataira, továbbá az akkor már fél évszázada folyó akadémiai szótári gyűjtés cédulaanyagára támaszkodhattunk. Lelkes munkatársaink szakszerű irányításával Ország Lászlónak kellett hozzáférhetővé tételnie ezt az eléggé heterogén anyagot, szerveznie az újabb gyűjtést, s készíttetnie megfelelő segédleteket. Az Akadémiai Nagyszótár egyébként gazdag gyűjtéséből hozzánk átemelt anyag még múlt századi klasszikusaink szó- és kifejezéskincséről is csupán hézagos képet tárt elénk, századunk íróinak műveire pedig ez a cédulázás egyáltalán nem terjedt ki. E hiány pótlásáról szintén Ország Lászlónak kellett gondoskodnia. Számításai szerint a szerkesztéshez legalább harminceszor annyi, gondosan kiszemelt és szövegösszefüggésével együtt kicédu-

lázott nyelvi anyagra lett volna szükségünk, mint ahány címszó kidolgozását terveztük. S bár a rendelkezésünkre álló igen rövid idő alatt jelentékeny mennyiségű anyagot sikerült összegyűjtenie, ő maga volt kénytelen megállapítani, hogy a szerkesztőség e kívánatos állapotot meg sem tudta közelíteni. Munkánk ebbeli fogyatékoságát szokott szemléletes kifejezőmódjával és szellemességével ő maga többször is úgy jellemezte, hogy eljárásunk annak a vakmerő suhanecnak a vállalkozásához hasonlít, aki vékony jégen merészkedik korcsolyázni.

De nem kisebb gondot okoztak számára a szerkesztés nehézségei sem. Szótárírói gárdánk törzstagjainak magyar nyelvészeti alapképzettsége volt ugyan, de lexikográfiai tapasztalatunk nem lehetett. Ezenkívül az is súlyos teherként jelentett, hogy munkánk megkezdésekor még nem állt rendelkezésünkre sem korszerű, tudományos értékű magyar leíró nyelvtan, sem tüzetes új magyar stilisztika, sem pedig modern szinonimaszótár vagy szólásszótár és magyar irodalmi idézetgyűjtemény. Értelmező szótárt készítő elődeink munkamódszeréről sem tudhattunk meg szinte semmit. Maga Ország László kitűnően ismerte ugyan a hihetetlenül gazdag angol értelmező szótári irodalom alkotásait, s ezekről rendkívül tanulságos értekezéseiben folyóirataink hasábjain be is számolt, de a mi sajátos szótárszerkesztési módszereink kialakításában ezek vajmi kevésbé segíthettek bennünket. Sok mindent megtudtunk ugyan LITTRÉnek franciául, CASARESnek spanyolul, MIGLIORININEK olaszul, SCSEBÁNAK és VINOGRADOVNAK oroszul, DOROSZEWSKINEK pedig lengyelül közzétett lexikográfiai értekezéseiből is, de arra nézve, hogy egy korszerű magyar értelmező szótárt nekünk hogyan kell megszerkeszteniünk, tőlük is csak igen kevés útbaigazítást kaphattunk. Így más kárán nem tanulhattunk, hanem szinte mindenben csak saját tapasztalatainkra kellett hagyatkoznunk, kényszerűségből vállalva az útkereséssel menthetetlenül együtt járó kisebb-nagyobb botladozásokat is. A címszóanyag kiválasztásában kezdettől fogva mindvégig Ország László rendkívüli gyakorlata volt iránymutatónk, ugyanígy a nyers kézirat elkészítésében, feltétlenül szükséges másodszori átdolgozásában, a rendkívül alaposan tőle kitervelt egységesítésben, a fogalomköri csoportosításokban, a lektoráltatásban, sőt a sajtó alá rendezésben s még a betűtípusok kiválasztásában is. Amikor pedig 1962-ben szótárunk hetedik kötete is elhagyta a sajtót, szintén az ő szerkesztésében ugyanekkor jelent meg a *NytudÉrt.* 36. száma is, amelyben a szerkesztőség tagjai, legfőképpen persze maga Ország László munkánk elméleti és gyakorlati kérdéseiről számot adva igyekeztek utat mutatni az eljövendő magyar szótáríróknak, hogy megkíméljék őket mindazoktól a buktatóktól, amelyeket nekünk nem mindig sikerült elkerülnünk. Az értelmező szótárak szerkesztésének kulisszatitkairól hasonló módon nyilatkozó értekezés tudtommal eddig külföldön sem igen jelent meg. De olyasféle sem sok, mint a „Szótártani tanulmányok” címet viselő kiadványunk, amely szintén Ország László szerkesztésében 1966-ban a Tankönyvkiadónál látott napvilágot. E négy százlapos kötet, mely a szótárirodalom alapelveiről, a szókinccstan és jelentés tan kérdéseiről nálunk elsőként ad áttekintést, a szláv nyelvek értelmező és etimológiai szótáiról is behatóan tájékoztatja az olvasót. Itt jelent meg Ország Lászlónak a mai angol szótárirodalmat ismertető, rendkívül alapos értekezése, továbbá szótártani irodalmunk könyvészete 1945-től 1964-ig. Miközben pedig Ország László mindezt más, magyar nyelvű szótárunkra vonatkozó tájékoztató jellegű közleményeivel együtt megjelentette, arra is gondja volt, hogy szótárunk szerkesztésének kérdéseiről és elveiről két világnyelven, előbb angolul, majd oroszul is tájékoztassa a külföld nyelvészeit. Ezekből a hatalmas hozzáértéssel és tapasztalattal írott közleményeiből szerezhettek tudomást a világ lexikográfusai arról, hogy milyen modern szótárszerkesztési módszerek és elvek szerint készült el mai irodalmi és köznyelvünk hétkötetes értelmező szótára.

Szinte hihetetlen, hogy mialatt az ötvenes és hatvanas évek folyamán Ország László különféle szótárait közreadta, s az *ÉrtSz.* szerkesztését is irányította, 1957-től

kezdve nyugdíjba vonulásáig újból vezette a debreceni Tudományegyetem angol tanszékét is. Majd két és félezer kéthasábos lapos angol—magyar szótárával egyetlen más, modern kétnyelvű szótárunk sem versenyezhet. Amerikába került világhírű magyar származású nyelvészekről hallottam, hogy e köteteit a kétnyelvű szótárakban is rendkívül gazdag angol lexikográfiai irodalom legjelesebb alkotásai közé számítják. Szintén több mint kétezer lap terjedelmű, kétkötetes magyar—angol nagyszótára mellé is mindmáig csupán ECKHARDT SÁNDORNnak körülbelül hasonló terjedelmű magyar—francia szótára állítható. Nem számítva Országh Lászlónak ezeknél kisebb kézi és zsebszótárait, a kereken hétezer-négyszáz lapnyi hétkötetes Értelmező szótár, valamint említett angol—magyar és magyar—angol nagyszótárainak mintegy 4400 kéthasábos lapja kereken 12 000 kéthasábos lapot tesz ki. Ezt a példátlanul nagy szótári anyagot alig két évtizeden át nemcsak ő szerkesztette, hanem személyesen korrigálta is, a legnagyobb gonddal olvasva el és javítva ki minden egyes hasáblevonatot! E teljesítményével Országh László minden eddigi magyar lexikográfust messze felülmúlt, s a világ legjelesebb szótáráírói között is igen előkelő helyet vívott ki magának.

Szótártani és szerkesztői munkáját azonban e hatalmas kötetek kiadása után is tovább folytatta. Kezdetről fogva megjelenéséig tevékenyen részt vett az egykötetes Magyar Értelmező Kéziszótár szerkesztésében is. Ezenkívül figyelemmel kísérte és hathatósan segítette BAKOS FERENCET az idegen szavak és kifejezések szótárának megalkotásában és kiadásában. 1961-től kezdve pedig több mint másfél évtizeden át főleg a Nyelvőr, részben pedig a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvjárások hasábjain több mint negyven mintaszerű tanulmányt tett közzé szókincsünk angol eredetű elemeiről. Az Egyesült Államok nevének keletkezéséről írt példamutató értekezését pedig két angol nyelvű közleményben is megjelentette. Mindezek a publikációi igen alapos részlettanulmányok voltak ahhoz a szintén kimagasló és nagy hiányt pótló alkotásához, amely „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” címen a Nyelvtudományi Értekezések 97. számaként 1977-ben látott napvilágot. Említett közleményei a magyar szótörténeti kutatások gyöngyszemei, felülmúlhatatlan remekei. Szerzőjük ezekben nemcsak magyar és angol nyelvészeti tudásának, hanem szépirodalmi, művelődéstörténeti, társadalomtudományi ismereteinek bőségét is elénk tárja. Egy-egy angol eredetű szavunk nyelvünkbe kerültét és beilleszkedését vizsgálva lebilincselő módon mutatja be, hogy e szókincselemek átvétele hogyan tükrözi az angol, majd pedig az amerikai művelődésnek társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődésünkre, szabadelvű polgárosodásunk megerősödésére gyakorolt serkentő hatását. 1977-ben több mint 15 ív terjedelemben megjelent, említett értekezése pedig mestéri módon mutatja be az angol eredetű szóanyag nyelvünkbe való átvételének egyes korszakait 1610-től kezdve egészen 1975-ig, ismertetve e lexikális elemek rétegeit, jelentéstani csoportjait, meghonosodásuk bonyolult folyamatait, külön tárgyalva írásképi, hangtani, alaktani, szókészletteni és jelentéstani beilleszkedésüket, sőt tükörszavaink képzésében megmutatkozó közvetett hatásukat is. Különleges figyelmet érdemelnek a szerző tömören megfogalmazott végkövetkeztetései. Ezekből egyebek között az is kitűnik, hogy a nyelvünkbe került mintegy ezer angol szó szókészletünknek minden rétegébe behatolt ugyan, de olyan mértékű kárhozatos elangolosodást, mint egyes nyugat-európai vagy ázsiai nyelvekben, egyáltalában nem okozott. Éppen ellenkezőleg: az a művelődéstörténeti hatás, amit e szavak befogadása jelképez kezdetről fogva, mindmáig alapjában véve igen előnyösnek bizonyult.

4. Szinte fölmérhetetlen az a gazdagodás, amelyet Országh László nyelvészeti munkássága jelent számunkra. Az ő irányításával megjelent értelmező szótárnak az anyagából kell merítenie minden ilyen jellegű további szótár eljövendő megalkotóinak, s minden olyan két- vagy többnyelvű szótár szerkesztőinek, amelynek egyik nyelve anyanyelvünk. Értelmező szótárunk szócikkeinek feldolgozásával készült szóvégmутató

és szinonimaszótárunk, idegen szavaink és kifejezéseink szótára. Erre az anyagra támaszkodtak a különféle szótársztikai és egyéb matematikai módszerű tanulmányok szerzői is. Értelmező szótárunkra is hagyatkozott háromkötetes új történeti és etimológiai szótárunk szerkesztősege. E szótárunk anyagából is merítettek a különféle stilisztikai, szövegtani és nyelvművelő kézikönyvek és kiadványok szerzői. A legújabb, leíró módszerű magyar jelentéstani és szintaktikai kutatások legtöbbször szintén ezt a szótárunkat igyekeztek kiaknázni. Kétes esetekben, szavaink és fogalmaink pontos meghatározásában szintén e szótárunk kötetei adnak megbízható útbaigazítást. Bölcsészdoktori értekezéseikben Országh László tanítványai az ő sugalmazására vizsgálták meg behatóan az 1945 előtt hazánkban közzétett angol—magyar és magyar—angol szótárakat, sportnyelvünknek 1895-től 1965-ig kimutatható angol jövevényszavait, legújabban pedig orvosi nyelvünk angol eredetű elemeit. 1980-ban e hűséges tanítványok egyike sikeresen megvédett kandidátusi értekezésében Országh László szótárai alapján tárta fel a kétnyelvű szótár-irodalom törvényszerűségeit.

Hogy e szótárakat milyen sokan forgatják idehaza és az öt világrész mindegyikén, kitűnik Országh László 1983 májusában közzétett nyilatkozatából, amely szerint háromféle kétnyelvű szótáraiból eddig idehaza és külföldön összesen egymillió-háromszázezer példány kelt el. Ha a szótárforgatókhoz hozzászámítjuk azokat is, akik az ő irányításával készült értelmező szótár köteteit is használják, bizvást mondhatjuk, hogy szerte a világon eddig mintegy másfélmillió olvasója akadhatott eddig az ő munkásságának nyomait őrző lexikográfiai műveknek.

E hatalmas nyelvfeltáró és gazdagító munkásság külső elismerése nem maradhatott el. Akadémiánk az Értelmező Szótár utolsó kötetének megjelentekor nem veretett ugyan arany emlékérmét, mint a múlt század hetvenes éveiben a CZUCZOR—FOGARASI szótár 1871-ben történt befejezésekor, de Országh László és néhány munkatársa némi akadémiai jutalmat azért kapott. Feltűnhet persze, hogy Akadémiánk Országh Lászlónak nem nyelvészeti, hanem irodalomtudományi munkássága alapján ítélte oda a doktori fokozatot, de e mulasztásért kárpótlást nyújthatott számára, hogy 1969-ben e kiváló kollégánk elnyerte a munka érdemrend arany fokozatát, 1970-ben a londoni Institute of Linguists aranyérmét, 1977-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól a Révai Miklós emlékérmét, végül pedig 1979-ben Angliától a Brit Birodalom Rendjének Tiszteletbeli Parancsnoka címen kiosztásra kerülő kitüntetést, amelyet rajta kívül eddig egyetlen más magyar tudós sem kapott meg.

Mindezek a kitüntetések is jelei annak az osztatlan megbecsülésnek és tiszteletnek, amelyben a hozzáértők körében Országh László idehaza és szerte a világon is mindenütt részesült. Halhatatlan érdeme, hogy nem indoeurópai, de minden ízében európaivá lett irodalmi és köznyelvünk szó- és kifejezőkészletét a legkorszerűbb lexikográfiai módszerek szerint megalkotott értelmező szótáraink tárják ma már a világ elé, s hogy a világ leggazdagabb szókészletét birtokló angol nyelv lexikális anyagát a magyar anyanyelvűek is teljes sikerrel tanulmányozhatják, s hogy a mi szavaink és kifejezéseink jelentéseinek pontos tolmácsolatát mindazok megismerhetik, akik e legismertebb és leggazdagabb világnyelven beszélnek vagy olvasnak.

Bizonyos, hogy nemes emléke mindaddig fennmarad, amíg lesz magyar nyelv és magyar nyelvtudomány, s amíg szerte a világon akadnak, akik nyelvünk és műveltségünk tőle megörökített állapota iránt érdeklődni fognak.

BALÁZS JÁNOS

Nagy Ferenc

(1941—1984.)*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, annak Bölcsészettudományi Kara és a te szűkebb közösséged, az egyetemi nyelvészeti tanszékek, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom tőled, Feri, elmondhatatlan fájdalommal.

Búcsúzom tőled mint volt tanítványomtól, aki oly hamar kitűntél a többiek közül a nyelv titkai iránti érdeklődéssel, aki a magyar nyelvészeti tudományos diákkörnek kiemelkedő munkát végző tagja voltál. Természetesnek tartottuk hát, hogy az egyetem után a Nyelvtudományi Intézet téged választott ki a végzős hallgatók közül, hogy munkatársainak sorába léphess.

Búcsúzom tőled mint tanártársamtól, akihez az egyetemi oktatói munkának ezernyi emléke fűz. Emlékszem sok-sok beszélgetésünkre szakmai kérdésekről, hallgatókról, tantervi ügyekről, az egyetemi élet apróbb és nagyobb gondjairól. Tudom, nagyon szerettek tanítványaid, mert te is szeretted őket: türelemmel, bizalommal irányítottad próbálkozásait. Neked sikerült, ami csak keveseknek: iskolát teremtetted magad körül. Mindig kész voltál segíteni, munkát magadtól soha el nem hárítottál.

Búcsúzom tőled mint tudóstól, akitől a magyar nyelvtudomány oly sokat kapott, főképp azáltal, hogy új iránti érzékenységeddel nálunk eleddig alig-alig művelt tudományterületeket gazdagítottál tanulmányaiddal. A te nevedhez fűződik hazánkban a kvantitatív nyelvészet alapjainak lerakása, az egyetemi oktatásba való bevezetése és többek között a stilisztikai kutatásokban való mintaszerű alkalmazása. A te úttörő jegyzeted alapján fogjuk tanítani még sokáig a szövegtant, szövegelemző módszered pedig része lett a magyar igazságszolgáltatás gyakorlati munkájának.

Búcsúzom tőled mint barátomtól, akit mint embert és férfit akkor tanultalak meg igazán tisztelni és becsülni, amikor a mindennapi munkában tapasztaltam benned a nehézségektől vissza nem riadás bátorságát, amikor láttam azt a hősi küzdelmet, amelyet feleségeddel együtt otthonotok megteremtéséért vívtál.

Siratunk mindnyájan, akik itt állunk megrendülten, a kényszerű búcsúnak keserű percében.

Nyugodjál békében!

FABIÁN PÁL

Matijevics Lajos

(1940—1983.)

A magyar dialektológiának, névtannak, a határainkon kívül folyó magyar nyelv-művelésnek, de a néprajztudománynak is súlyos vesztesége volt MATIJEVICS LAJOS korai és érthetetlen halála. Sok tervet, félbemaradt munkát hagyva maga után önként mondott le az életről. Pedig látszólag — a pályatárs és a barát szemével nézve — nem volt rá oka. Legalábbis tudományos tevékenységét, megjelent munkásságát tekintve nem. Szorgalma, munkabírása és tehetsége révén pályája végig egyenes ívben emelkedett.

1963-ban szerezte magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelét az újvidéki egyetemen. Ezután három évig a kishegyesi (Mali Idoš) általános iskolában tanított, majd 1966-tól az újvidéki egyetem magyar tanszékének tanársegéde volt. 1970-ben

* Elhangzott Nagy Ferenc temetésén, 1984. augusztus 14-én.

Budapesten védte meg egyetemi doktori dolgozatát, amelyet két év múlva jugoszláviai akadémiai fokozatúvá egészített ki. Ekkor nevezték ki egyetemi docenssé, s öt év múlva rendkívüli egyetemi tanár lett. 1983-ban kapott professzorságot és intézetvezetést.

Tudományos munkásságára a sokoldalúság, nagyfokú nyitottság és a szakirodalom állandó figyelése, rendszeres ismertetése volt a jellemző. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben (a továbbiakban: HITK.), Újvidék Egyeteme Bölcsészettudományi Karának Évkönyveiben (BTK Évk.), az egyetem Magyar Nyelvi Tanszéke Tanulmányaiban (Tansz. Tan.), jugoszláviai heti- és napilapokban 1970-től jelentek meg tanulmányai, nyelv művelő cikkei, ismertetései. Írt a szabadkai végrendeletek helyneveiről (HITK. II, 54–69), a bácskai víznevek népetimológiás magyarázatairól (uo. III, 141–4), a baranyai német térképek jugoszláviai helyneveiről (uo. III, 98–102), a külföldi egyetemek XIV–XVI. századi magyar neveiről (uo. III, 125–7; IV, 47–54; Magyar Szó 1972. jan. 8.), a középkori okiratok Jugoszlávia területére esett helyneveiről (HITK. VII, 119–36), a talajviszonyokra utaló drávaszögi helynevekről (uo. VIII, 55–61), a Székelykevéen használatos becenévképzőkről (BTK Évk. XVI/2, 749–58), a bácskai kétnyelvű lakosság helyneveiről (uo. XVII/2, 533–41), a PESTY-féle gyűjtésben és Borovszky monográfiáiban előforduló víznevekről (uo. XVIII/2, 559–70; Tansz. Tan. VIII, 61–79; Magyar Szó 1975. aug. 9.), irodalmi művek tulajdonneveiről (BTK Évk. XIV/2, 654–64; Üzenet 1977. ápr. 253–6; Magyar Szó 1976. jan. 23.) stb. Ismertetette a magyar nyelvtudományi élet fontosabb eseményeit, a magyarországi újabb sorozatokat, jelentősebb könyveket.

„A vajdasági diáknyelv” (Újvidék, 1972.) című könyve hatalmas anyaggyűjtésen alapuló kiváló rendszerezés, amelynek szótára példaként szolgál hosszú időn keresztül a hasonló témával foglalkozóknak. PENAVIN OLGÁVAL és a tragikus sorsú MIRNICS JÚLIÁVAL megindította a „Vajdaság helyégeinek földrajzi nevei” című sorozatot, amelynek első füzetét (Bácostoplya és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1975.) még három tették közzé, majd PENAVIN OLGÁVAL együtt jelentette meg Szabadka és környéke (1976.), Ada és környéke (1979.), Zenta és környéke (1980.), valamint Szenttamás helyneveit (1981.), önállóan tette közzé Kishegyes és környéke helyneveinek adattárát (1977). KOVÁCS ILONÁVAL adta ki „Gombosi néphalladák” (Újvidék, 1975.) és PENAVIN OLGÁVAL „A jugoszláviai székelytelepek nyelvátlasza” (Újvidék, 1978.) című könyvét. Különleges munkával jelentkezett az ELTE névtani kiadványainak kék füzetek sorában (Magyar Névtani Dolgozatok 23. sz.), ahol három mesterséges jugoszláviai vízfolyás neveiről adott ki egy sokoldalú földolgozást (A jugoszláviai Ferenc-csatorna víznevei. Bp., 1981.).

Új sorozattal és önálló nyelv művelő kötetekkel állt elő 1979-ben, amikor „Az utca nyelve” című könyvét kiadta a Forum Kiskönyvtár első számaként. Ugyanebben a sorozatban jelent meg „Vizeknek szarváról” (Újvidék, 1982.) című tanulmánygyűjteménye a magyar tulajdonnevekről. Ebben a tájnevektől az utcanevékig, a családnévektől a becenevekig, az intézménynevektől a növény- és állatnevekig találunk tudományos alapokra épült, jól megírt népszerűsítő-nyelv művelő cikkeket. Úgy tudjuk, nem ez lesz az utolsó könyve. Posztumusz munkaként jelenik majd meg egy helynévgyűjteménye, amelyet még ő rendezett sajtó alá.

Idős ember számára is jelentős életmű lenne ez a sok munka, pedig Matijevics Lajos alkotó tevékenysége még csak ezután teljesedett volna ki. Szorgalmas kutatót, jó szemű rendszerezőt, szerény, kedves és szolgálatkész embert embert vesztett vele a magyar nyelvtudományt művelők együttérző tábora. Sajnos a Magyar Nyelvtudományi Társaság elismerését a már korábban is megérdemelt Csűry Bálint emlékérmét csak halála után kaphatta meg.

HAJDÚ MIHÁLY

Szende Aladár köszöntése 70. születésnapján*

Szende Aladár ny. főiskolai tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatási szakosztályának titkára, a Magyar Nyelvőr szerkesztője, tantervkészítő, tankönyvíró, jelentős módszertani és nyelvművelő tanulmányok szerzője hetvenéves. Ha nem ismernénk az adatait, el sem hinnénk, hiszen mind a mai napig bámulatos munkabírással, fáradtságot nem ismerve és magát nem kímélve dolgozik, előad, szerkeszt, különféle bizottságokban működik, mikor hol van rá szükség az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelés szerteágazó területein.

Munkásságának „gyakorló terepe” negyedszázadon át elsősorban az iskola volt. „A nyelvtantanítás módszertana” címmel egységes főiskolai jegyzetet írt (1954.), de az 50-es évek eleje óta számos általános iskolai és középiskolai tankönyvet is jelentetett meg. Ez utóbbiak közül legjelentősebb „A stílus” című könyve (1963.), amelyet 1982-ig használtak a középiskolák IV. osztályában. Újdonsága abban rejlett, hogy a funkcionális stilisztika szemléletét érvényesítette, a stílusrétegek tanát alkalmazta, a stílusérzéket pedig gyakorlatokkal és feladatokkal kívánta fejleszteni. Ő gondozta az 1965-ben bevezetett reformtanterv magyar nyelvi tematikáját is; ebben a szerkesztéstant dolgozta ki a középiskolák III. osztálya számára. Az elgondolás a tervszerűbb fogalmazástani és a sokáig nélkülözött retorikát alapozta meg. Ügyelt arra, hogy a tankönyvhöz munkafüzet is kapcsolódjék. Két nagyon előremutató kísérletet vezetett ezekben az években: az egyik a programozott oktatás alkalmazása, a másik az „intenzív nyelvtantanítás” volt. A kísérletekhez az útmutatókat, segédanyagokat, tankönyveket és munkafüzeteket is maga készítette. Eredményeit a „Helyesírás lépésről lépésre” (1970.) és az „Anyanyelvünk a középiskolában” című könyvében (1972.) foglalta össze.

Ünnepeltünk az emberformáló anyanyelvoktatás munkálásával, a hatékonyság keresésével ekkor már a 70-es évek reformterveit készítette elő. Az OPI munkatársaként — kollégáival együtt — kidolgozta az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelveit, majd a középiskolai tanterveket, végül — az anyanyelvi műveltség tartalmát kifejtve — elgondolásokat fogalmazott meg a távlati fejlesztésre is. A törekvések dokumentuma — SZÉPE GYÖRGY szerkesztésében — „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért” című kötet (1976.) és az általa szerkesztett, „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai” című kiadvány (1981.).

1978-tól tevékenyen bekapcsolódott az egyetemközi témabizottság munkájába, mely a 6-os kutatási főirány keretében akkor kezdte meg működését, és célja egy — a közoktatási életkor teljességére kiterjedő — komplex tanterv tudományos megalapozása. Igen sokat segített a tankönyv-kiadások megszervezésében, a kutatóhelyekkel való kapcsolat fenntartásában, a beszámolók és a bázistanulmányok feldolgozásában, közléstételében. Utóbb még az anyanyelvi nevelés szempontjából leghátrányosabb iskolafajtára, a szakmunkásképzőre is kiterjedt a figyelme; itt az irodalmi és a nyelvi tanulmányok integrálásával a szűk időkeret gazdaságosabb kihasználását szorgalmazta. Közben kivette részét a dolgozó tagozatok anyanyelv-oktatási problémáinak a megoldásából, sőt a külföldi magyar fiatalok számára is írt tankönyveket, nem szólva a pedagógus továbbképzésben vállalt feladatok teljesítéséről. Igyekezett bevonni a szülőket is az anyanyelvi nevelés programjába; ezért jelentette meg az „Anyanyelvi kalauz a család számára” című könyvét (1976.).

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. május 22-i felolvasó ülésén.

Nyelvművelő munkásságát köszöntőnkben éppen csak vázoljuk: abban a tevékenységben vállalt jelentős szerepet, amely az 50-es évek elejétől a „pozitív nyelvművelés” kibontakoztatását tűzte maga elé. A Nyelvőr cikkeinek és két szakszervezeti lap nyelvművelő rovatának a gondozása mellett számos tanulmány szerzője. Ilyen az összetett mondat nyelvhelyességi kérdéseiről a „Magyar nyelvhelyesség” című kötetben található dolgozata (1957.), ám egyéb gyűjteményes kötetekbe (például a LŐRINCZE LAJOS szerkesztette Édes anyanyelvünkbe 1961-ben, a FERENCZY GÉZA szerkesztette Anyanyelvi órájában 1971-ben, vagy a GRÉTSY LÁSZLÓ szerkesztette Anyanyelvi kaleidoszkópba 1973-ban) is írt, újabban gyakran közöl az Édes Anyanyelvünkben. Önálló kötete „Szórol szóra” címmel 1965-ben jelent meg, nem sokkal később társszerzője a „Miről vallanak a magyar szavak?” című könyvnek (1966.). Az említett munkákon kívül írt „A kultúra világa” (1960.) és „A szép magyar nyelv” című kötetben (1965.) a mai magyar nyelvről, de sorolhatnánk tovább ismeretterjesztő cikkeit. Mindemellett előadásokat tartott különféle tanfolyamokon, továbbképzéseken, rendezvényeken, főként az OPI, a TIT és a HNF keretében.

Nem könnyű olyan életművet összegezni, amely most is, napról napra gazdagodik. A pályán végigtekintve azonban különösen szembetűnő a hivatástudat és az elkötelezettség állandósága. Négy és fél évtized történéseinek, eredményeinek talán ez a legfőbb tanulsága... Az évforduló alkalmából megbecsüléssel és szeretettel köszöntjük őt a közelebbi és távolabbi munkatársak, kollégák, a közvetlen és közvetett tanítványok nevében — további fiatalos frissiséget és sok-sok gyümölcsöző évet kívánva.

FÜLÖP LAJOS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1983. szeptember 24. A Magyar Földrajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és Zirc nagyközség tanácsa közös rendezvénye. Reguly Antal emlékülés. — DR. SOMOGYI SÁNDOR, Reguly Antal helye a magyar utazók között. DR. LAKÓ GYÖRGY, Reguly Antal a magyar nyelv rokonainak kutatója. DR. FÜSI LAJOS, Reguly, Észak-Urál első térképezője. FÖLDI ETELKA, Zárszó.

1983. szeptember 27. Szlavisztikai szakosztály. HUNYADI LÁSZLÓ, Esetek és vonzatok szinkrón megközelítésben. — Az előadó foglalkozott az orosz birtokos eset általános szemantikájával, a számneves szerkezetekben és a tagadó szerkezetekben előforduló birtokos eset, valamint a birtokos esetű igevonzatok összefüggéseivel, a több esetű igevonzatokkal, a melléknév—számnév—főnév egyeztetési problémáival, a főnevek „nem”-kategóriájával és a pronominalizáció bizonyos kérdéseivel.

1983. szeptember 28. Szemiotikai szakosztály. ALICJA HELMAN (Katowice), Progresses in Film Semiotics.

1983. október 1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar nyelvészeti szakosztályának és dél-dunántúli csoportjának, a Janus Pannonius Tudományegyetemnek, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottságának és a TIT Baranya megyei szervezetének közös rendezvénye. Emlékülés Klemm I. Antal születésének 100. évfordulója alkalmából. — BENKŐ LORÁND, Elnöki megnyitó. TEMESI MIHÁLY, Klemm a nyelvész. PÉTER LÁSZLÓ, Klemm az ember és a nevelő. (L. MNy. LXXX, 257—75.)

1983. október 4. Szemiotikai szakosztály. NAGYBÁKAY PÉTER, A kézművesség jelvényei. — Az előadó először a jelvények általános jelentéséről beszélt (összetartozást fejeznek ki), majd a főbb típusokat elemezte: közösségi jelvények (ezek egyeznek a céhek

jelvényeivel) és egyedi vagy egyéni jelvények (pl. mesterjegyek és cégérek). Ezeken kívül foglalkozott még sok más jelvénytípussal és ezek fejlődéstörténetével.

1983. október 11. Általános nyelvészeti szakosztály. DEZSŐ LÁSZLÓ, „A világ nyelveinek enciklopédiája” című szovjet munkálat és a hazai nyelvtudomány. — Az előadó ismertette „A világ nyelveinek enciklopédiája” (VNYE.) szovjet munkálat általános tervezetét és jelenlegi helyzetét. Részletesen kitért a VNYE. gépi nyelvészeti feldolgozására. Ennek eredményeként a KLTE-n egy „tipológiai bank” létesül, amely a hazai nyelvtudomány hagyományos ágai (uralisztika, altajsztika, indogermanisztika) számára kedvező lehetőséget teremt más nyelvcsaládokkal való egybevetésre és a tipológiai jellemzésre.

1983. október 18. Szaknyelvi szakosztály. HELL GYÖRGY, A szaknyelvek helye és kutatásuk néhány kérdése. — Az előadó áttekintette a szaknyelvkutatás jelenlegi helyzetét, és megállapította, hogy a magyar nyelvészeti irodalomban a szaknyelvet a csoportnyelvek egy fajtájának tekintik, s így a szaknyelvkutatás középpontjában elsősorban a szókinész vizsgálata áll, terminológiai és nyelvhelyességi szempontok érvényesítésével.

1983. október 25. Magyar szakosztály. BEREZKI GÁBOR, A magyar nyelv rendszerét ért török hatás. — Mostanáig szinte kizárólag a magyar nyelv török jövevényszavainak felderítésére korlátozódott a kutatás. Az előadó rámutatott arra, hogy ilyen szoros érintkezés esetén más nyelvi szinteken is nyomot kellett, hogy hagyjon a török hatás. A kutatást azonban módfelett megnehezíti a finnugor és a török nyelvek közötti rendkívül nagy tipológiai egyezés, valamint az, hogy a finnségi nyelvek kivételével minden finnugor nyelv ki volt téve bizonyos mértékű török hatásnak.

1983. november 1. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. POÓR FERENC, A pedagógusok nem-verbális kommunikációja és kísérlet annak fejlesztésére videotechnikával. — Az előadó a bevezetőben a nem-verbális kommunikáció típusairól beszélt, majd a szombathelyi Tanárképző Főiskolán videóval végzett kísérletek tapasztalatairól és a tapasztalatok alapján a gesztusokról, majd a többi nem-verbális csatorna elemeiről készült diasorozatot széles körű kipróbálásának tapasztalatairól számolt be. Végül néhány alkalmazási javaslatról szólt.

1983. november 8. Szaknyelvi szakosztály. BASSOLA PÉTER, A szaknyelv magyarországi kezdetei. — A magyarországi jogi terminológiának és a szaknyelvnek a kialakulása a XIV. század közepétől a XVII. század közepéig tehető. Ez a terminológia német nyelvű, s így természetesen német mintára megy vissza. Az előadás két fontos magyarországi városjog (A budai jogkönyv és Zsolna város jogkönyve) alapján mutatta be a jogi szövegek sajátos szaknyelvi stílusát.

1983. november 15. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. GÁRDONYI SÁNDOR, Névtudomány és történelem. — Az előadás a Fejérpataky által kiadott XV. századi bártfai diarások alapján mérlegelte annak a lehetőségét, hogy a személynévkutatás eredményeit felhasználhatja-e a történettudomány településtörténeti és a lakosság etnikai hovatartozását vizsgáló kérdések eldöntésénél. Az előadó válasza nagyon óvatosan megfogalmazott, bizonyos fenntartással kezelt igen. — Az ülésen Herman József köszöntötte Mollay Károly egyetemi tanárt 70. születésnapja alkalmából.

1983. november 29. Magyar szakosztály. PUSZTAY JÁNOS, Beszámoló egy magyar–német igeikötővizsgálati modellről. — W. SCHLACHTER és PUSZTAY JÁNOS a magyar *el*-igeikötős ige és német megfelelőik alapján monografikus feldolgozást készített. Az elemzés felöleli az igeikötők szemantikai szerepének vizsgálatát, az igeikötő és az igető kapcsolát, annak morfológiai és szemantikai viszonyait. Az előadásban a magyar és a német igeikötők közös jegyeinek bemutatása, a magyar *el*-igeikötő német megfelelőinek értelmezése mellett szó esett az anyag feldolgozásának számítógépes módjáról.

1983. december 6. Szaknyelvi szakosztály. BORGULYA ISTVÁNNÉ, Közgazdák szaknyelvi képzése. — Az előadás az alábbi szempontok szerint elemezte a kérdést: 1. Az anyanyelvi közgazdasági szakszókincs kialakítása. A szakszókincs összetétele vertikális és horizontális tagozódásban. 2. Az idegen nyelvi szaknyelvi képzés alapja. Az idegen nyelvi szaknyelvi képzés célja. Ellentmondások a jelenlegi gyakorlatban.

1983. december 13. Magyar szakosztály. RÁCZ ENDRE, Szórend és egyeztetés. A magyar kongruenciában lehetnek ingadozások, s ezek összefügghetnek a szórenddel. Ha a mondatnak több egyes számú alanya van, ezek után az állítmány többes számba is kerülhet (kb. 10%-os részesedéssel), előttük azonban sokkal ritkábban; az alanyok közé ékelődve szinte sohasem. Még erősebben befolyásolja a szórend a különböző számú alanyokkal való egyeztetést. — Az ülésen Horváth Mária köszöntötte Szabó Dénes ny. tudományos főmunkatársat 70. születésnapja alkalmából.

1984. február 21. Magyar szakosztály. KOROMPAY KLÁRA, A birtokos személyjelezés néhány rendszertani összefüggése a kései ómagyar korban. — Az előadás azt vizsgálta, hogy a birtoktöbbséítő jelnek a kései ómagyar korban milyen változatai voltak, s hogy ezek használatát milyen szabályok irányították. Megállapította, hogy az *-ai/-ei* ekkor még viszonylag szűk körben élt: elsősorban egyszótagú tövekhez kapcsolódva jelent meg. — Az ülésen B. Lőrinczy Éva köszöntötte a társaság nevében D. Bartha Katalint 70. születésnapja alkalmából.

1984. február 28. Szaknyelvi szakosztály. SEREGY LAJOS, A szaknyelvi kutatás néhány elméleti kérdéséről. — Az előadó azt fejtegette, hogy a szaknyelvek nem grammatikai, hanem pusztán szemantikai területen különböznek a nyelv más rétegeitől. A szaknyelv használói nem mindig veszik figyelembe a terminusok szintaktikai és szemantikai valenciátörvényeit. Az írásbeliség jelentős szerepet játszik abban, hogy az idegen nyelvi elemek nem tudnak belesimulni a magyar nyelv rendszerébe.

1984. március 6. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, Gyorsulások és lassulások a beszélt szöveg formai és tartalmi rendjében. — Az előadó többek között kifejtette, hogy a sebesség általános és részleges keletkezése az előadó természetes vagy alkalmi magatartásában elhatározó szerepű. Ily módon az egyéni modor, a közölt tartalom igénye szerint az általános sebességben változó időegységek lépnek fel, amelyeket a hangtulajdonságok lényegesen kiemelnek vagy középszinten hagynak. A beszélt nyelv sebességéhez — a zenével szemben — nem alkalmazunk jelzésrendszert.

1984. március 13. A Nyelvtudományi Társaság választmányi ülésén Herman József köszöntötte Tamás Lajos akadémikust 80. születésnapja alkalmából.

1984. március 13. Magyar szakosztály. SZÉPE GYÖRGY, Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. — (L. MNY. LXXXI.) — Az ülésen a társaság nevében Károly Sándor köszöntötte Temesi Mihályt 70. születésnapja alkalmából.

1984. március 20. Névtani szakosztály. BACHÁT LÁSZLÓ, A ragadványnevek kutatásának állása napjainkban. — Az előadás vázlata: A kérdés fontosabb szakirodalmi. A feldolgozás szempontjai. Különbözőségek, ellentmondások.

1984. március 27. Szaknyelvi szakosztály. LADÓ JÁNOS, A szakszóalkotás egyes típusai. — Az előadás a Műszaki értelmező szótár több mint 50 kötetes sorozata néhány kötetének címszóanyaga alapján a műszaki szóalkotásmódok típusait vizsgálta, például: az alapszóalkotást, az alapszóátvételt, a jelentésváltozást, a szóképzést, az összetételt és a szókapcsolatot.

1984. április 3. Szemiotikai szakosztály. GRABÓCZ MÁRTA, Szemiotika, szemantika és zenei analízis. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A főbb nemzetközi zene-szemiotikai irodalom szempontjai. A szemiotika és a strukturalizmus zenei elemzésben való igazi hasznosításának legújabb eredményei. A zene-szemiotikai kutatás modell-

feltáró szerepe: egy adott kor zenei-művészeti-filozófiai világképének közös jelképei, viszonylatai.

1984. április 10. Nyelvoktatási szakosztály. HESSKY PÁLNÉ, Frazeológia az idegennyelv-oktatásban. — Az előadó a német nyelvi frazeológiai kutatások néhány alapvető eredményéből kiindulva ismertette a frazeológia legfőbb jellemzőit, az idegennyelv-oktatás számára legfontosabb csoportjait. Beszámolt német–magyar kontrasztív vizsgálatokról is.

1984. április 17. Szaknyelvi szakosztály. SZÖLLÖSY-SEBESTYÉN ANDRÁS, Szaknyelvészet. — Az előadó megpróbálta számba venni, hogy az elsősorban gyakorlati igények által életre hívott, de a nyelvtudományban is egyre nagyobb teret hódító szaknyelv-kutatás eredményeinek (vagy eredménytelenségének) milyen fajta tanulságai lehetnek az elméleti nyelvészet számára; azzal a céllal, hogy választ keressen arra a kérdésre, milyen típusú nyelvelmélet látszik alkalmasnak az empírikus szaknyelvi kutatások megapozására.

1984. április 24. Nyelvoktatási szakosztály. SCHMIDT FERENC, Tantárgyközi együttműködéssel az anyanyelvi oktatásért. — Az előadó szólt a téma kapcsán az általános iskolai oktatás és nevelés tervének, az általános iskolák számára kiadott rendtartásnak a tantárgyközi együttműködésre vonatkozó passzusairól, a kapcsolat szervezéséről, a lebonyolítás módjairól. Arról, milyen típusú felméréseket végeztek a kísérlet folyamán, milyen eredményeket értek el. Végezetül következtetéseket vont le.

1984. május 15. Szaknyelvi szakosztály. KEMÉNY GÁBOR, Szaknyelvünk stilisztikai kérdései. — Az előadás nagy vonásokban igyekezett áttekinteni a mai magyar szakmai nyelvhasználatra jellemző legfontosabb szóképzési, frazeológiai, mondat szerkesztési és szövegalkotási sajátosságokat — elsősorban a stilisztika kutatójának szempontjából, de nem feledkezve meg a nyelvhelyességi megfontolásokról sem.

1984. május 8. Magyar szakosztály. SZEPESY GYULA, Az elsodort nyelvművelés. — Az előadó szerint napjainkban sok jelét látjuk annak, hogy valami nincs rendben a nyelvhasználattal. Egyesek szerint a nyelvművelés is mintha elbizonytalanodott volna. Mások szerint a „nyelvművelő munka nagyon esetlegesen, lagynatagon, szervezetlenül folyik; nincs stratégiája, taktikája . . .” A nyelvművelők álláspontja a nyelvi hibákkal kapcsolatban nem sok jót ígér. Ilyen véleményeket is hallani: aligha tudunk ellenállni annak a változásnak, legyen az akár előnytelen folyamat, amelynek „erős a sodrása”. Végül felteszi a kérdést: Sodródjunk tehát?

1984. május 18. A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Fonetikai és Beszédművelő Munkabizottsága közös rendezésében ünnepi ülés Kempelen Farkas születésének 250. évfordulója alkalmából. Az ünnepség programja: BENKŐ LORÁND, Elnöki megnyitó. BALÁZS JÁNOS, Kempelen Farkas emlékezete. TARNÓCZY TAMÁS, Kempelen beszélgépe és a mai beszéd szintetizáló. BARTÓK JÁNOS, A népi duda mint Kempelen beszélgépe modellje. KASSAI ILONA, Magyar beszéd fiziológiai kutatások Kempelen óta. GÓSY MÁRIA, A magyar beszédpercepció kutatásának állomásai Kempelen óta. V. KOVÁCS EMŐKE, A magyar logopédia újabb eredményei. PATAKI LÁSZLÓ, A magyar foniátria újabb eredményei. VÉRTES O. ANDRÁS, Zárszó.

1984. május 22. Nyelvoktatási szakosztály. FÜLÖP LAJOS, Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. — Az előadás a középiskolai anyanyelvi nevelés ügyével foglalkozott — három kérdéskör alapján: 1. Szemléleti kérdések; 2. A tananyag értelmezése; 3. Módszertani feltételek. — Fülöp Lajos a bevezetőben a társaság nevében köszöntötte Szende Aladárt 70. születésnapja alkalmából.

A társaság debreceni csoportjának felolvasó ülései

1983. október 7. HUNYADI LÁSZLÓ, Operátorok a grammatikában.

1983. november 25. PUSZTAY JÁNOS, A grammatikai és a helyviszonyt jelölő esetek kapcsolata.

1983. december 14. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelvéről.

1984. március 30. MAROSINÉ PANDUR JULIANNA, Magyar elemek a bánáti bolgár nyelvjárásban. — Ezen az ülésen köszöntötte a debreceni csoport É. Kiss Sándort 70. születésnapja alkalmából.

1984. április 13. EILA HÄMÄLÄINEN (Finnország), A finn nyelv oktatása idegen nyelvként Finnországban.

1984. április 22. PÁLFFY ISTVÁN, Komáromi Csipkés György angol nyelvtanának művelődési háttere.

A társaság pécsi csoportjának ülései

1983. október 1. Ünnepi ülés Klemm I. Antal születésének századik évfordulója alkalmából. Program: BENKŐ LORÁND, Elnöki megnyitó. TEMESI MIHÁLY, Klemm I. Antal a nyelvész. PÉTER LÁSZLÓ, Klemm az ember és a nevelő. SZÉPE GYÖRGY, Zárszó.

1983. október 2—3. Klemm I. Antalra emlékezve kétnapos tudományos kollokvium „A mondat belső rendje: A magyar szórend” címmel az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és Nyelvtudományi Intézete, a JPTE Tanárképző Kara és a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportja szervezésében.

A társaság szegedi csoportjának felolvasó ülései

1983. december 2. Ünnepi ülés Klemm I. Antal születésének 100. évfordulója alkalmából. Program: NYÍRI ANTAL, Klemm I. Antal, a nyelvtudós. PÉTER LÁSZLÓ, Klemm I. Antal, az ember és a nevelő. VELCSOV MÁRTONNÉ, *Tudni mélt* és szinonímái a kódexekben. PÁSZTOR EMIL, Arany János nyelvművészetének tanulmányozása a Toldiszótár segítségével. BÉKÉSI IMRE, A mellérendelés értelmezéséhez. KÁROLY SÁNDOR, Zárszó.

1984. április 13—14. Névtudományi konferencia Inczeffi Géza halálának 10. évfordulója alkalmából. (Társrendezők: a JGyTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, a Csongrád megyei TIT Magyar Nyelvi Szakosztálya, az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékesport Névkutató Munkaközössége.)

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar levelek a XVI. század 40-es éveiből

Az Országos Levéltár E szekciójában található a Magyar Kamarai Levéltár. Ennek E 41 jelzetű anyaga (Litterae ad Cameram exaratae) az 1531—1772 közötti évekből tartalmaz jelentéseket, folyamodványokat stb. Az 1550-ig terjedő anyagban több magyar nyelvű misszilis található, ezek mind a királyi számvevők (*rovók*) kamarának küldött jelentései, beszámolói. Nyelvi értékük mellett tartalmi értékük sem lebecsülendő: nemesi ellenállásról, kettős adózásról stb. is tudósítanak.

1. Koroknai Péter levele Peregi Albertnek. Jelzete: OL. E 41 2. cs. No. 26. 310—1.

[Címzés:] R rendo dom̄io albertho de peregh | preposito quinq3 ecclefien con-filia= | =rio regis maq ac camare | eiufd prefecto don̄io michi | femp obferuandiffimo | eo abfente e. d. francifco | de kys ferien don̄io meo obferadifio

[A levél szövege:] R endo donie michi obferuandiffiē, poft seruicioŕu meoŕu | gmen-dacioŕ adom tudafara te. k^e: hogh az rauafra micor | kŕ ereztenek akoron fenkŕ az

nemefek kez3zul el nem | juue velem, mierzth mierzth jargallaft nem adanak | nek3yek, hanem o3tan vgan azon 3ekben mind a3 ifpan | es a3 nemefek kerek a3 varmege hites notariuffath. | vgan azon hithre megh efkethek minth annak | elethe es vgh jarthonk el benne a3 minth hueben | es joban tutam | thouaba a3 regeftumoth jm fel kuldetem te. ke: a3 oka | e3, hogh enneek elete fel nem kuldetem, hogh harom | vala hogh a3 a3 varmege a3 o rezekre valo regeftum | -oth, be pechetelneek es a3al egetembe kuldenem | fel te. ke: | de a3 varmege a3 regeftumoth kilemben be nem | pechethlik, hanem gulefth hirdetenek, hogh mind a3 | vrak tiztartoy, es mind a3 ege3 varmege be Juienek | a3 gulef3be, es a3ok eleoth a3 regeftumoth megh | oluaffak ha iga3an be irtak a3 3amlalafth, hogh | minden meg erche, menieth a3 o jo3agaban rotanak | ha iga3 le3en be pechethlik es fel kuldigh te. ke: | nem akariak hogh teko3las legen benne minth | ennek eleothe | touaba a3 ifpan a3t ertem hogh a3 o jargallafaba | hu3on negh forintoth akar vennj, e3 okaerth | hogh ennek elethe keth ifpan volth es mindeniknek | tizenketh forinth volth jargallafa a3t mondia | hogh mind a3 keth ifpan gongia oueie es | nek3y kel gongiath vifeln3y [2. lap] touaba negh 3olgabiro vagion a3 rabantul ketheo es | a3 raban ennen es ketheo ezek a3t mondiak hogh | mindeniknek hath hath forinth jargallafok minden | rauafbol es a3 notariufnak es a3t mondiak | hogh negh forinth minden rauafbol jargallafa | a3 erth te. ke: ebeol agion tanofagoth es a3 | keral o fellegetul leueleth zere3zen te. ke: | meliknek menieth kelletig adnj avagh vednj | merth o3magok ky vezik a3erth oly leueleth zere3zen | te ke: kin mindenik megh maragion | touaba parancoltanak a3 en eletem valo rauonak | hogh pinked napiara fel menne 3am adnj | a3 rauo kediglen a3 vice ifpan ha fel megen es | a3 rauafth nem 3orgalma33a hath el hallad | ennel es touaba, hanem en a3t mondotam nek3y | hogh bator pinkefdreol el halagion a3 o felmenefe | chak 3olgaltaffa be a3 rauafth a3erth kerem te. | ke: hogh te. ke: ne nehezellien reiaia 3olgaltaffa | be merth en biztat- tam hogh ha giorfan el jar | a3 be 3olgaltatfaban te. ke: nem nehez3el reiaia | e3 vtan va- lamicor te. ke: parancolia fel megen 3am | adnj | touaba tugia te. ke: hogh nem volna refth a3 bee | 3olgaltatafra de mindenek nadafdj vramho3 tarthnak | a3t mondiak hogh ha o nagfaga be ag3a hath | mies be adiok de o tule varonk merth o kegelme | fee keztenk [3. lap] Nadafdj vram kedigh a3t mondia hogh o kegelme | be nem agia oka e3 hogh mi- cor kyral o fellege ethalath | volth egh nemeth vrtul, egh nag loma pen3t kere- | -teth, e3 magari3 vrak kez3ffegere egik en vagiok | egem, mig a3 megh nem le3en adigh be nem adia | e3 vala3t teue o ke: | touaba kedig e3 varmage belieknek jnkab Vafuarme- | geben es job rezenek jo3agok vagion ezek a3t mondiak | hogh vafu3rmegethul varnak | a3 erth te. ke: zere3zen egh ereos parancolathoth a3 | vice ifpanra kiffaludj palra, es a3 3olga- birakra | hogh dulnanak erethe 3ogaltathnaak bee ha kedigh | fikethfegre vezigh tartoz- nanak mind a3 vice ifpan | es a3 3olga birak a3 kiral o fellege heltartoianak | eleibe, tugia te. ke: hogh igen keufeth ho3tanak megh | en kezembe a3 pen3ben a3 a3 hog megh vthu3en harom | forinthnal teobeth nem ho3tanak mihelen valamj | lomath geiothhetek otan 3emel 3erenth fel vizem | femj kefedelmeth nem tezek benne | en refthfegemtul kedigh tugia te ke: hog nincen | merth minduntalan hol nadafdj vramho3 hol a3 | Lanferi vrho3 hol baif3pocar janos vramho3 es egebek | he3 mind vntalan jarok vgh kerem hogh be | 3ogaltathnaiak, tand deus omnipotens 3feruath | v. R. d. Longa p tempora datu In gialata fabatho | sacre pentecoft3anno don3 154.6. | petrus koroknaj | f3tor v.R dong

HEGED3S ATTILA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16, — Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19, — Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11, — Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22, — Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva.** 1976. 62, — Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17, — Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, — Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, — Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, — Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, — Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, — Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, — Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, — Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, — Ft.
99. **Bañecerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, — Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32, — Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, — Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, — Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, — Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175, — Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15, — Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, — Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, — Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, — Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, — Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34, — Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, — Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igekötő szófajtani útja. 1982. 17, — Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, — Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, — Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, — Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, — Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, — Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18, — Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. 1984. 25, — Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1980. 80,— Ft.
146. **D. Máta Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. *Gegő Elek* (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: *Bárczi Géza* (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György**: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István és Várkonyi Imre**. 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc**: *Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok*. 1980. 6,— Ft.
156. *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás*. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János**: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő**: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. *Név és társadalom*. Szerk. **Hajdú Mihály és Rácz Endre**. 1981. 50,— Ft.
161. *Emlékezés Mészöly Gedeonra*. 1981. 10,— Ft.
162. **Deme László**: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. **Szabó József**: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykonnyiból. 1982. 40,— Ft.
164. **Kiss Jenő**: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. **Lotz János**: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. **Balázs János**: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János**: *Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rácz Sándor**: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette **Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körömdi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála**. 1985. 120,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

32. **Fodor Katalin**: Az *e ~ é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában. 1982.
33. *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből*. 1982.
34. **Ábrahám Imre**: Főbb frazológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében. 1982.
35. **Bodáné Porkoláb Judit**: Egy Ady-szimbólum vizsgálata. 1982.

A füzetek kaphatók az ELTE BTK Jegyzetboltjában (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., II. em. 44.). ■

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI.

ÉVFOLYAM

1985.
3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Rácz Endre</i> : A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben	257
<i>Szépe György</i> : Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás	267
<i>Tompa József</i> : Tegnapelőtt és ma (Egy XX. századi nyelvtani folyamat némely előzménye)	279
<i>S. Hámosi Antonia</i> : Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban	300
<i>Horváth László</i> : Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez	314
<i>Király Péter</i> : Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár	323
<i>Sárosi Zsófia</i> : A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben	334
<i>Győri-Nagy Sándor</i> : Analitikus jelenségek a magyar gyermeknyelvben	342
Kiseb b közlemények. <i>Lendvai Endre</i> : Sajátos orosz jeltárgyak magyar megnevezése	348
Sz ó - és sz ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Imre Samu</i> : Honcsok. — <i>Kiss Lajos</i> : Péra. Zsámbék, Zsámbok és ami körülöttük van. — <i>Szabó T. Attila</i> : Falnagy, folnagy, fónagy	351
Sz em le. <i>Kontra Miklós</i> : Gyula Décsy (ed.), Global Linguistic Connections. — <i>Szabó T. Ádám</i> : Könyv a finnek keresztneveiről. — <i>Hangay Zoltán</i> : Cs. Gyimesi Éva, Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. — <i>Heltai János</i> : Énekebe szerzőt versőknek édes kiáltása	361
K ü l ö n f é l é k. <i>Büky Béla</i> : A XV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról. — <i>Gerstner Károly</i> : Nemzetközi névtani konferencia Giessenben	369
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Balázs János</i> : Tamás Lajos emlékezete. — <i>Bereczki Gábor</i> : Sz. Kispál Magdolna . — <i>Sebestyén Árpád</i> : É. Kiss Sándor . — <i>Károly Sándor</i> : Balázs János hetvenéves. — <i>Bolla Kálmán</i> : Péchy Blanka köszöntése	373
L ev é l s z e k r é n y. <i>Szij Enikő</i> írja. — <i>Úrhegyi Emília</i> írja	384

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft

I szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1017-1000)

A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben*

1. A grammatikának, tehát a szoros értelemben vett nyelvtannak a szerepe, a tantervben elfoglalt helye mindig is egyik kulcskérdése volt az anyanyelvi nevelésnek. De mielőtt erről részletesebben szólnánk, tisztáznunk kell, mit is értünk a grammatika fogalmán, mi tartozik ennek a körébe.

2. A Magyar Nyelvőr 1980-i évfolyamában (CIV, 456—69) felvázoltam a grammatika leírásának egy olyan rendszerét, amely a nyelvi szintek szerint építkezik, mégpedig alulról fölfelé. Ebbe tartozik mint alapozó, pregrammatikai szint a fonémák tana, a fonológia; azután — már mint a grammatika szerves része — a szóelemek, a morfémák tana, az ilyen értelemben vett morfológia; ráépül erre a lexémák tárgyalása, központjában a szófajok vizsgálatával; ezekre boltozódik a szintagmák tana, az ilyen értelemben vett szintaxis, amelynek hőse a szószerkezet; majd pedig a szoros értelemben tekintett mondat, a mondat ismertetőjegyeinek sajátos vizsgálatával.

A mondat feletti szint, a szövegszint már csak kevés szállal kapcsolódik a grammatikához, bár a szövegvizsgálatnak valóban része a szöveggrammatika is (anafora, egyeztetés stb.). Ez a vázlat — amely részletesebben a jelzett helyen olvasható — valamennyi szinten igyekszik tekintettel lenni az alak és a jelentés dialektikus egységére; s ez egységen belül a szemantikai tényezők részarányára, amely szintenként fölfelé haladva egyre nő: ez a részesedés a legkisebb a hangtanban, s a legnagyobb a szövegtanban.

Akár így, akár másképpen épülne fel egy nyelvtani rendszerezés, ennek jellegével, tantervi pozíciójával mindig is szembe kellett nézniük a tantervek, tankönyvek szerzőinek s a tantervek végrehajtóinak, a nevelőknek is.

3. Sokat hallani mostanság, a tanárok körében is, hogy a régebbi anyanyelvi oktatás túlságosan grammatikaközpontú volt. Ebben persze van némi túlzás, hiszen az előző középiskolai tanterv például nem a grammatikát állította a fókuszba, hanem a nyelvművelést meg a stilisztikát.

Némi veszély is származhat a grammatikaközpontúság elleni harcból: végtelen formájában elvezethet a nyelvtani szabályok negligálásáig. Feltűnő áldozata ennek az abszurdumig túlhajtott nézetnek a szakmunkásképző iskolában folyó anyanyelvi oktatás, ahol is a tanulóknak semmiféle grammatikai szabályt sem kell elsajátítaniuk. Pedig itt, ahol sokszor elemi nyelvhasználati gondokkal kell megbirkóznunk, ugyancsak szükség volna az alapvető szabályok ismeretére.

* Előadásként hangzott el Nyíregyházán, az anyanyelvoktatási napok keretében, 1984. július 1-én.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy ma már tisztábban látjuk a szorosan vett nyelvtan helyét az anyanyelvi nevelés rendszerében. Világos számunkra, hogy a grammatika tanítása nem lehet öncélú; még a nyelvtani szabályok alkalmazása, például a helyes mondatelemzés elsajátíttatása sem nevezhető fő célnak.

Az anyanyelvi nevelés legfőbb célja a világos és árnyalt, az alkalomhoz illő nyelvhasználatra, szövegalkotásra és a mind finomabb szövegértésre való nevelés. Mindez azonban nem valósítható meg a grammatika ismerete nélkül, hiszen ha a nyelvről beszélünk, grammatikai kategóriákkal kell dolgoznunk: a grammatika egyebek között a nyelvről való beszélésnek a tudománya.

Így a grammatika szerepe — bár a végső célhoz képest alárendelt — mégis igen fontos: a szoros értelemben vett nyelvtan alapozó funkciót tölt be az anyanyelvi nevelésben. S ha ezzel a szilárd alappal nem rendelkezünk, összeomolhat az anyanyelvi nevelés teljes rendszere.

4. Akadnak azonban még ma is olyanok, akik fordítva képzelik el a dolgot. Szerintük, minthogy a fő célnak a szövegalkotásra és szövegértésre való nevelés minősül, ennek megfelelően az alapozó résztárgy ne a grammatika, hanem a szövegtan legyen. Akik ezen a nézetten vannak, a grammatika szabályait is a szövegből kívánnák elvonni.

A szövegtan azonban erre a legalapvetőbb szerepre nem alkalmas, hiszen nemcsak közoktatásunk küszködik vele, hanem még a szaktudomány szintjén is kiforratlan, alakuló diszciplína. Még nagyobb bökkenő azonban, hogy a grammatikai szabályokat a szöveg építkezéséből nem lehet elvonni, hiszen ez az építkezés nagyrészt szemantikai, pragmatikai mozzanatok szerint megy végbe, s kevésbé a grammatika alapján: a szöveggrammatikai szabályokat a tíz ujjunkon meg tudjuk számlálni.

A grammatika szabályrendszere nem a szövegben, hanem eggyel alsóbb szinten, a mondatban csúcsosodik ki, de persze a lejjebb eső szinteket (a szintagma, a lexéma és a morféma szintjét) is áthatja. A szöveg helyes alkotásához és megértéséhez pedig megkívántatik a szöveg láncszemének, a mondatnak a grammatikai helyessége és a szövegmondatok grammatikai értelmezésére való képesség, felkészítés is.

5. Tehát vitathatatlan, hogy a grammatikának, ennek a szigorúan rendszerszerű diszciplínának a nem mazsoláztató, hanem rendszeres elsajátítása ki nem kerülhető problémája az anyanyelvi nevelés megtervezésének: a közoktatás valamelyik fázisában meg kell tanítani egy következetesen fölépített nyelvtani rendszerezést.

A kérdés csupán az, 1. hogy ezt a leíró nyelvtani rendszerezést a közoktatás melyik fokán tanítsuk meg; — 2. s hogy milyen koncepciójú leíró nyelvtant tanítsunk. Egyik kérdésre sem könnyű felelni, de az elsőre talán határozottabban és rövidebben válaszolhatunk, kezdjük hát ezzel!

A) Van egy olyan irányzat, amely azt vallja, hogy — legalábbis művelési szinten — az általános iskola alsó tagozatában kell megtanítani a leíró magyar nyelvtant. Ezzel az elképzeléssel semmiképpen sem tudok egyetérteni. Igaz, a kisiskolás gyermek agya feltűnően fogékony, csak az a baj, hogy ezt a fogékonyságot szinte valamennyi tantárgy az alsó tagozatba zúdított ismerethalmazsal óhajtja terhelni. A nyelvtani, főleg a mondattani tudnivalók elsajátítására, amely az elvonóképeségnek egy elég magas fokát tételezi fel,

ez a korosztály még nem alkalmas, hiszen — mint ismeretes — a biológiai akcelerációt nem kíséri párhuzamosan a szellemi, értelmi fejlődés felgyorsulása. A korábbi tantervek több évtizedes tapasztalata elég jól kiszűrte azt a néhány alapfogalomra összpontosító, ezeket koncentrikusan bővítő ismeretanyagot, amely ebben az életkorban elsajátítható. Ebből a szempontból az alsó tagozat korábbi tantervei szinte szerencsésebbek voltak, mint a mostani. Ehhez képest a grammatikai tananyagot én nem növelném, hanem inkább csökkenteném. Különösen túlzónak tartom a IV. osztály követelményeit a mondattan köréből.

Magam legszívesebben a helyesírási ismeretanyagból vinnék le többet az alsó tagozatra, a nyelvtaniból pedig kevesebbet, illetőleg a IV. osztályt fel szabadítanám, s ott kezdenénk el a rendszeres leíró nyelvtani oktatást, mégpedig a hangtannal. De erről majd kicsikét később.

S ahogyan nem javasolható a rendszeres magyar nyelvtan megtanítása az alsó tagozatban, hiszen ott túlságosan korai volna; még kevésbé lenne a helyén a középiskolában, ott tudniillik túlságosan késői volna a dolog. A középiskolára nézve már elfogadom a szövegtan tantervszervező szerepét, ennek megfelelően ott egy szemelvényes, válogatott, a szöveg, illetőleg a mondat szintjéről kiinduló grammatikát kell tanítanunk. Ide tartoznak a tanterv fogalmazása szerint „a leíró nyelvtan rendszerének — az általános iskolai tanulmányokhoz képest fejlettebb, átfogóbb szemlélet jegyében újrászervezett és némileg kiegészített — fogalmai, kategóriái, szabályai” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. 1978. 38).

Ez a tantervi követelmény nagyon szépen — szinte terven felül — valósul meg a gimnázium II. osztályának a tankönyvében. Nem valósul meg, mert nem is valósulhat meg a szakközépiskolában, minthogy a szakközépiskolai tantervi célkitűzés nem tartalmazza a fejlettebb, átfogóbb szemlélet jegyében való újrászervezés mozzanatát. Nagy kár, hiszen a kisebb óraszám nem jelentheti azt, hogy kevésbé korszerűen kell oktatnunk.

Ezek után világos, hogy az általános iskolák felső tagozata az a terep, amely legalkalmasabb a rendszeres magyar nyelvtan oktatására. Ezt a felismerést tükrözi a jelenlegi tanterv is, amely a nyelvtant az általános iskola felső tagozatában *t a n t e r v s z e r v e z ő* stúdiumnak tekinti, s ehhez kapcsolja a helyesírási, beszéd- és nyelvművelési, stilisztikai, szövegtani tudnivalókat. Mindezt elősegíti a grammatikának alulról fölfelé való felépítése, a hangtannal való kezdés, amit sok minden indokol: az említett életkori sajátosságok, a helyesírási ismeretanyag, az idegen nyelv tanulására való felkészítés stb.

Nagyon kíváncsi vagyok, hogy a nyelvtannak ez a tantervszervező szerepe az általános iskola felső tagozatában a jövőben is fennmaradjon. Legfőljebb azzal lehetne kiegészíteni, hogy a rendszeres magyar nyelvtan tanítása már a IV. osztályban elkezdődne, mégpedig a hangtannal, a VIII. osztályban pedig a mondat szintjén túl kiterjedne a szöveggrammatikai ismeretekre (anafora, névmásítás, hiányos mondat, mellé-, illetőleg alárendelő jellegű mondatkapcsolatok stb.).

B) A másik nagy kérdés az, hogy milyen koncepciójú grammatikát tanítsunk.

Korábban, mikor a mi régebbi tanterveink születtek, a 60-as években még alig voltak efelől viták: szinte egyeduralkodó volt a klasszikus alapvetésű grammatika, ezt „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai leíró nyelv-

tan mintegy kodifikálta, s a tantervek, tankönyvek szerzői ehhez igazodtak. Azóta viszont számos új irányzat lépett fel a nyelvtudomány, a nyelvleírás területén, így a helyzet most már sokkal problematikusabb, bonyolultabb. Az új irányzatok közül az úgynevezett deskriptív iskola, továbbá a nyelvészeti strukturalizmus, s az ehhez is vonható, de vele részben szembe is állítható transzformációs, generatív nyelvtan, legújabban pedig a modern (modális, szimbolikus stb.) logikát segítségül vevő nyelvleírás mutat fel figyelemre méltó eredményeket.

Tény azonban, hogy ezek közül az irányzatok közül — legalábbis a magyar nyelvre vonatkozóan — még egyik sem tudott teljes nyelvleírást, rendszeres nyelvtant produkálni. A deskriptív iskola tulajdonképpen csak a központi területén, a morfológiában ért el szilárd eredményeket (ezeket a gimnázium II. osztályának tankönyve is tükrözi). A vele szembehelyezkedő, mondatcentrikus generatív grammatika pedig a mondattan területéről hozott számos szép részmegoldást (vö. pl. az igei vagy a melléknévi csoportról szóló tanítást), de teljesen ez sem tudta átfogni nyelvünk rendszerét, s az idevágó akadémiai intézeti munkálat is megrekedt.

A Nyelvtudományi Intézet ugyan tervbe vette később egy strukturális magyar nyelvtan kidolgozását, ebből azonban — mintegy előmunkálatként — csak néhány mondatnyi fejezet fog elkészülni belátható időn belül; s ezzel a grammatikával nemcsak az a bajunk, hogy korántsem teljes, csak szemelvényes nyelvleírást tartalmaz, hanem még inkább az a körülmény, hogy az egyes fejezetek elméleti alapvetésükben is többé-kevésbé eltérnek egymástól.

Így továbbra is a hagyományos, klasszikus alapvetésű grammatika marad az a megbízható keret, amely magába foglalja a nyelvi rendszer viszonylag teljes leírását, ebbe a keretbe azonban beilleszthetők az új irányzatok főbb, szilárdnak bizonyult eredményei, sőt módszerei. Hogy egy ilyen grammatika bizonyos fokig eklektikus lesz, az talán nem is olyan nagy veszedelem. Például ha valamely nyelvi jelenség leírásában mindig a legracionálisabb megoldásra törekszünk, s ezek a megoldások más-más nyelvtani iskolától származnak, akkor ettől igazán nem szabad félni.

Az eklektikából akkor származik baj, ha ellentmondásra vezet a nyelvleírásban.

Kínálkozó példa erre a szakközépiskolai II. osztályos tankönyv egyik eljárása. A szinte egyetlen újítás, amit a recens irányzatokból átvesz, DEME LÁSZLÓnak az a nézete, hogy a szintagmák a mondat szintje alatt szerveződnek. Ám abban mégis követi a hagyományos nyelvleírást, hogy az állítmány a maga tárgyával és határozójával szintagmát alkot. Deme szerint viszont ezek nem szintagmák. Az ellentmondás így nyilvánvaló és zavaró. Betetőzi mindezt az a megállapítás, hogy a jelzős szó szerkezetet — amelyet korábban együtt tárgyalt a könyv az egyéb alárendelő (tárgyas, határozós) szerkezetekkel — „mondatbeli helye alapján az állítmánnyal, az alannyal, a tárggyal és a határozóval szemben csak szerkezetagnak (másodrendű mondatrésznak) tekintjük” (23). Tehát van egy szó szerkezet, amely nem szó szerkezet, csak mondatrész, s ráadásul annak is másodrendű. A káoszt csak fokozza a hozzáfűzött — s egy nem elemzett példával illusztrált — megjegyzés: „Persze ez megeshet a tárggyal és a határozóval is!” (Uo.)

Ám az ilyen természetű eklektikának a veszélye a klasszikus alapvetésű grammatika megújításakor nagyon nem is kísért. A klasszikus alapvetésű grammatika ugyanis már korábban megtermékenyült a rendszerszerű szem-

lélet saussure-i ihletésétől. S hogy közben sok mindent megtartott a magyar újgrammatikus iskola hagyományaiból is, így a mondatközpontúságot, valamint a történeti kitekintést, ez ugyancsak kedvez az új nézetek beépülésének.

6. Melyek azok a szempontok, amelyeknek a tekintetbevétele korszerűvé teheti a hagyományos nyelvtan kereteibe beágyazott iskolai grammatikát?

A legfőbbek szerintem a következők: 1. a nyelvi formák funkcionális oldalának, kommunikatív szerepének kidomborítása; — 2. a nyelven és annak részrendszerain belül, illetőleg ezek között fennálló rendszerszerű összefüggéseknek az érzékeltetése; — 3. a szinkrón nyelvi rendszer belső mozgásának a felfedése, az átmeneti formáknak és történeti mozzanatoknak a kiemelése, tehát a dinamikus szinkronia elvének alkalmazása; — 4. a szemantikai, logikai tényezők fokozottabb figyelembevétele, főleg a mondatban területén; — 5. a más nyelvek grammatikájával való alkalomszerű összehasonlítások.

A) Ami az elsőként említett szempontot, a nyelvi formák funkcionális oldalának a kiemelését illeti, úgy vélem, tankönyveinkben talán itt mutatkozik a leghatározottabb előrelépés. Ennek a szempontnak a jegyében készültek az általános iskola felső tagozatának a tankönyvei, de mindenekelőtt a munkafüzetek; a gimnáziumi tankönyv erre való tekintettel is jól válogatja ki a tárgyalandó grammatikai kategóriákat; de a funkcionalitásra törekvést illetőleg a szakközépiskola, sőt a szakmunkásképző iskola tankönyvei sem marasztalhatók el. A nyelvi formák funkcióit kiemelő tárgyalásmód lehetővé teszi a szövegtani problematikára való állandó kitekintést is. Mert amennyire helytelen volna a szöveggrammatikai alapozás, olyannyira helyeselhető a nyelvi formák tárgyalásában a szövegre való összpontosítás, az ilyen értelemben vett szövegközpontúság.

B) Ami a második szempontot illeti, egy korábbi alkalomkor — az 1974. évi anyanyelvoktatási napokon — megkíséreltem bemutatni, hogy a nyelv rendszerszerű vonásainak a mélyebbre hatoló felderítése milyen összefüggéseket mutat ki például az egyes állítmánytípusok között, tudniillik hogy nemcsak a névszói és a névszói-igei állítmány alkot közös paradigmát, hanem szoros kapcsolat van e kettő együttesének meg az igei állítmánynak a paradigmája között. Ebben az összefüggésben a névszói-igei állítmány segédigéjének a töve az igésítő képző funkciójával bír, a segédige todalékai pedig — mint KÁROLY SÁNDOR (Nyr. LXXXVIII, 159) kimutatta — éppúgy fejezik ki az időt, módot, számot és személyt, mint az ige todalékai, s a névszói állítmány voltaképpen olyan névszói-igei állítmány, amelyben a segédige ugyanúgy zéró fokon szerepel, mint az igei állítmány todalékai a *vár* típusú alakokban (ki-jelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás).

C) A nyelv rendszerszerű összefüggéseinek kimutatásával szoros kapcsolatban áll a harmadikként említett tényező: a nyelvi rendszer belső mozgásának a leírása, a szinonim grammatikai formák egymásból való levezethetősége, illetőleg egymással való megfeleltetése. E belső mozgást a transzformációs analízis világíthatja meg (l. nálunk az elsők között: KÁROLY: NytudÉrt. 40. sz. 172), s ez a szinkrón levezetés nemegyszer nyelvtörténeti folyamatot is reprodukál. Ide tartozik például — mint régebben ugyanitt szintén említettem — a jelzős és az értelmezős szerkezetek egymással való összehasonlíthatósága, megfeleltetése s mindkettőnek a predikatív szerkezetből való levezethetősége. Egy ilyen megfeleltetés, levezetés teljesebbé tette az értelmezők részrendszerét, kiegészítve azt a birtokos jelzőnek megfelelő, -é birtok-

jeles értelmezővel, s a melléknévi jelző és értelmező esetében pedig valóban reprodukálja a nyelvtörténeti folyamatot.

A klasszikus alapvetésű nyelvtantól amúgy sem idegen transzformációs analízis más esetekben is földeríti, földerítheti a szinkrón rendszer belső mozgását, s kezére játszhat a nyelvtörténeti oktatásnak is, nem is beszélve az állítmányi, a jelzői és az értelmezői mellékmondatok szembeesíthetőségéről. Nagyon sokat segíthet az állapothatározónak és a módhatározónak s ezzel kapcsolatban a metaforának és a hasonlatnak az elkülönítésében, a tárgy és a határozó fajtáinak (például az iránytárgynak és a lativusi határozónak, valamint az eredménytárgynak és az eredményhatározónak) az összevetésében, lényegi sajátásaik megvilágításában. (Vö. mindezekkel: MNy. LXX, 389—95.)

Ezekkel a lehetőségekkel máris elég jól sáfárkodnak nyelvtankönyveink, főleg a gimnáziumi s részben az általános iskolai. Legföljebb arra lehetne jobban törekedni, hogy a nyelvi rendszer leírása szervezesebben kapcsolódjék a történeti fejlődés ábrázolásához. Ám e belső mozgásnak az említett szinkrón leírása és a nyelvi rendszer történetének ettől kissé elválasztott, a tananyagot lezáró bemutatása is eléggé felhívja a figyelmet a nyelvnek a történeti mivoltára, még a szinkrón állapotban is megmutatkozó változékonyságára. Az ilyen nyelvszemléletre való nevelés pedig nem tölt be közömbös szerepet a világ-szemlélet, sőt a világnézet kialakításában.

D) A negyediknek említett követelmény, a szemantikai, logikai tényezők tekintetbevétele, ezen belül főleg a mondat jelentésének gazdagabb kibontása a legújabb nyelvészeti nézetek, eredmények, módszerek segítségével vihető keresztül, jórészt a jövő feladatául. Ám ennek csírái máris megmutatkoznak a gimnáziumi tankönyvben, mégpedig főleg a modalitás részletes tárgyalásában, de ízelítőt kapunk itt a beszédaktus elméletéből is.

E) A korszerűsítés ötödik szempontjaként a magyar nyelvi rendszernek az ismert idegen nyelvekkel való alkalomszerű összevetését említettem. Ennek nyelvszemléleti, sőt világ-szemléleti jelentősége éppoly fontos, mint a mozgás, változás bemutatásáé volt. Természetesen elsősorban a mindenki által tanult oroszral való összevetés a legkínálkozóbb, a középiskolában azonban más nyelvek is szóba kerülhetnek. Tankönyveink máris élnek ezzel a lehetőséggel. De különösen érvényesíthető ez az összehasonlítás a fakultatív oktatásban. Az egyetemközi témabizottság több ilyen jellegű tervtanulmány kidolgozására adott megbízást, ezzel is segíteni kívánván tanárainkat. Kettő már el is készült közülük: az oroszsal, illetőleg a némettel való összevetés lehetséges alkalmainak a kidolgozása.

7. Végezetül — kissé részletesebben — a korszerűsítésnek egy eddig nem említett területéről kívánok szólni. Az újabb grammatikai kutatások nagyon fontos szerepet tulajdonítanak a szófajoknak.

A szófajokat — mint ismeretes — a hagyományos nyelvtan három kritérium együttes alkalmazásával szokta osztályozni; ezek a következők: a) a jelentés; b) az alaktani viselkedés; c) a mondatbeli szerep.

Ezek közül a tényezők közül a mai szófajkutatásban a legutóbbi, tehát a mondatbeli szerep kiemelkedő helyet foglal el (KÁROLY: Nyr. LXXXII, 444—9, NytudÉrt. 16. sz. 5 kk., ÁltNyTan. I, 161 kk., ALH. XVII, 245—62). A szófajoknak ezt a szerepét két oldalról világítjuk meg: a) milyen helyet töltenek be a mondatban; b) hogyan bővíthetők.

A) Kezdjük az előbbivel!

a) Mindenekelőtt bemutatom a magyar szófajoknak egy mondattani alapú, lehetséges rendszerezését. Ebben főleg BERRÁR JOLÁNNAK korszerű szófaji osztályozására támaszkodom (ELTE NytudDolg. 33. sz. 7—32). Ez a bemutatás egyebek közt azt a célt is szolgálja, hogy illusztrálhassam: a szaktudományos rendszerezésnek nem kell föltétlenül egybeesnie a didaktikaival. A célba vett tudományos rendszerezést az alábbi táblázat szemlélteti.

I. Alapszófajok:

ige
főnév
melléknév
számnév
határozószó
névmás
igenév

II. Segédszók:

1. kötőszók
2. álszók:
névutó
névelő
segédige
tagadószó
igekötő
3. módosítószók

III. Mondatszók:

indulatszók,
felelőszók stb.

Az alapszófajokat az jellemzi, hogy mondatrészi szerepet tölthetnek be (az ige az állítmányét, a főnév az alanyét stb.). — Ezekhez az alapszófajokhoz számítottam a névmást és az igenevet is.

A névmás olyan mondatrészi szerepet foglal el, mint a főnév, a melléknév, a számnév és a határozószó; az igenév mondatrészi szerepe pedig megfelel a főnévének, a melléknévének és a határozószóénak. Az alapszófajoknak ez a két sajátosságos fajtája külön megvilágítást is érdemel.

Az utóbbival, az igenévvel kapcsolatban feltűnő, hogy önálló szófaji kategóriaként szerepel a rendszerezésben. Ennek magyarázatát később, a szófajok bővíthetőségének a tárgyalásában adhatjuk meg leginkább, bár az sem mellékes, hogy így összhangba kerül a névmások és az igenevek osztályozása; az igeneveké: főnévi, melléknévi és határozói igenévi; a névmásoké: főnévi, melléknévi, számnévi és határozószói névmás.

Itt azonban tartozom egy magyarázattal: mit takar a határozószói névmások csoportja? Semmi mást, mint azt, hogy amit eddig hagyományosan névmási határozószónak neveztek (tehát az *ott*, *akkor*-féleket), magam inkább — ugyancsak nem teljesen hagyománytalanul (vö.: SIMONYI, Magyar-nyelvtan 1880. 53—65; LOTZ, UngSprachs. 106—15; később: KÁROLY: Köznevelés 1950. 323, Módszertani útmutatás az általános gimnázium tantervéhez. 1950; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. 1955. 147—57; BERRÁR, Tört-Mondt. 93; stb.) — határozószói névmásnak tekinteném. Tudniillik a névmásoknak — elsősorban a személyes és mutató névmásnak — a mondatrészi szerepen túl van még egy mondat-, sőt szövegbeli funkciójuk: utaló, rendszerint anaforikus elemként használatosak. Ebben a grammatikai szerepben a főnévi mutató névmáshoz hasonlóan viselkedik az *ott*-féle névmás; vö. „Itt van *egy szék*, arra ülj!” ~ „Itt van *egy szék*, oda ülj!” Az utaló szerep azonban nem a határozószó, hanem a névmás sajátossága, ezért, e miatt a grammatikai funkció miatt sorolnám az *ott*-féleket a névmások közé.

A segédszóknak a mondatbeli szerepe eltér az alapszófajokétól: a segédszók nem szerepelhetnek önálló mondatrészként, de azért jelentős mondatbeli hivatásuk van. A kötőszók — mint ismeretes — mondatrészeket, illetőleg tagmondatokat (olykor önálló mondatokat) kapcsolnak egybe, önmaguk azon-

ban nem mondatrészek (néhány határesetétől eltekintve). Az álszó csak alakilag szó, funkciója a toldalékmorfémához hasonló: a névutónak határozóragyszerű szerepe van (vö. *a ház mellett ~ a háznál*); a névelő a jelmorféma funkcióját tölti be (határozatlanná vagy határozottá teszi a főnevet); a segédigék egyik csoportja (a *fog* és a *volna*) az igeragozási paradigmán belül az idő-, illetőleg a módjel szerepét vállalja magára, másik csoportjuk, a névszói-igei állítmány segédigéi — mint már láttuk — képző, módjel, időjel és személyrag funkciójúak. A tagadósók közül a *s z ó t* tagadó szó kerül ide, amely fosztóképző szerepű (vö. *nem boldog ~ boldogtalan*). Az igekötő — a magyar szófajtának a legsikamlósabb kategóriája — csak részben viselkedik álszóként, s ilyenkor a képzőhöz hasonlít (vö. *ruház ~ beruház ~ megruház*); de alapszófajként, sőt mondatsocként is szerepelhet (pl. „Megtanultad a leckét? — Meg.”).

A módosítószó szintén nem elemezhető mondatrészként, de a mondat egyik lényeges ismérvének, a modalitásnak a hordozója, akár a modális alapértéket, tehát a mondatfajtat jelöli (pl.: „Eljössz-e?”; „Bárcsak eljönne!”), akár kiegészítő modális értéket hordoz (pl.: „Pista bizony eljön”; „Pista talán eljön.”). Mondatbeli szerepe, jelentősége tehát nyilvánvaló.

A mondatsockok osztályáról csak annyit, hogy az ide tartozó szavak önmagukban teljes, tagolatlan mondatot alkothatnak, így főleg az indulatszók (*ajj*) és a felelőszók (*igen, nem*) tartoznak ide.

b) A szófajoknak ez a rendszere természetesen nem változatlanul vonul be a tantervekbe, tankönyvekbe. Minthogy a szófajok részletes tárgyalása az általános iskola felső tagozatában kerül sorra, kezdjük ezzel a szaktudományi és a didaktikai rendszerezésnek az összevetését.

A szófajok tana az általános iskola VI. osztályában összpontosul. Ennek tananyagában helyet kap valamennyi alapvető szófaj, csak más sorrendben. A névszók — élükön a főnévvel — az ige elé kerülnek. Ennek az eljárásnak nyilvánvaló didaktikai oka van: elsősorban a főnevek segítségével tájékozódunk a világban, ezenkívül a főneveknek a ragozása is egyszerűbb, mint az igéké. A határozószó az igékhez csatlakozik, tehát később kerül sorra, mint a névmások, így ebben a rendszerben a határozószói névmás fogalma nem vezethető be (a névmási határozószóé viszont igen). Az igenevek ebben az elrendezésben a legtermészetesebb helyen, az ige után találhatók.

A segédzők azonban nem szerepelnek önállóan, hanem ésszerűen elosznak a szófajtan, illetőleg a mondattan megfelelő részeiben.

A kötőszók a mondatban kapnak helyet, részben a mellérendelő szerkezetek, részben az összetett mondatok fejezetében. Némi kompromisszum árán az utóbbiak között ott szerepel a vonatkozó névmás is, jóllehet ez alapszófajnak is tekintendő, hiszen betöltheti a mondatrész szerepét, pl. „Tudja Pál, mit kaszál”. Itt a keresztező szófajisággal állunk szemben.

Az álszók közül a névutó — a határozóragokkal együtt — a mondatban, a határozók fejezetében kap helyet; a névelő a főnévhez kerül; a segédigék közül a *fog* és a *volna* az igeragozásban, másik csoportjuk (a névszói-igei állítmány részeként) a mondatban, az állítmánynál jön elő. Az igekötő az ige fejezetében kapja meg a természetes helyét. — A módosítószók és az indulatszók a VIII. o. anyagába kerültek, mégpedig a mondatfajtákhoz.

A középiskolai tankönyvek közül a gimnáziumi és a szakközépiskolai egyaránt foglalkozik a szófaji átcsapással, az utóbbi azonban ezenkívül egy rövid olvasmányt is közöl a szófajok kialakulásáról, s egy ennek megfelelő össze-

foglaló táblázatot, amely — ha más terminológiával is — sokban egyezik az itt bemutatottal. Feltűnő azonban, hogy a módosítószó a mondatzóok között szerepel, kevéssé indokoltan.

A gimnáziumi tankönyv a kommunikáció, a szövegalkotás szempontjából legfontosabb szófajokat tárgyalja részletesen: az igét, a névmásokat, s a szervetlen mondatrészeket fejezetében az indulatszókat, a felelőszókat s kivált a módosítószókat, más modális elemek társaságában. Külön fejezetet kap az igenév, elsősorban átmeneti jellege miatt, a nyelvi rendszer belső mozgását illusztrálva. Egyébként ezt példázta a szófaji átcsapás fejezete is. Az alá-, illetve mellérendelő szerkezetek és mondatok fejezetében találhatók a kötőszók. Külön érdekessége, korszerű eljárása a tankönyvnek, hogy az álszókat funkciójuk alapján a szóelemek között szerepelteti, félszabad morfémának nevezve őket.

A szakmunkásképző iskolának a II. osztályában kapnak helyet a szófajok, mégpedig „A szavak a beszédben és az írásban” című fejezetben. A szövegalkotásra nevelés jó szándéka azonban megbontja rendszerüket. Az említett fejezet tartalomjegyzéke hűen illusztrálja az ilyen tárgyalásnak előnyeit és hibáit. Íme a tartalomjegyzék: 1. Az ige a mondatban. 2. Az igekötő szerepe és használata. 3. A levél. 4. A főnevek szerepe beszédünkben. 5. Gyakoroljuk a főnevek helyesírását, helyes használatát! 6. Ügyeljünk a melléknevek helyes használatára! 7. A számnevek. A névmások helyes használata. 8. Ön-életrajz szerkesztése. 9. A határozószók helyesírása és helyes használata. 10. Az igenevek világa. 11. A műszaki leírás és a munkafolyamat leírása.

B) Ez után a rövid, de — gondolom — nem minden tanulság nélküli szembesítés után térjünk rá a szófajok tanának másik fontos részére: a szófajok bővíthetőségére. Tudnillik bővítménye — a hiedelmek ellenére — nem a mondatrésznek van, hanem a szófajnak: a bővíthetőség a szófajra jellemző (KÁROLY: Nyr. LXXXII, 444—9, NytudÉrt. 16. sz. 5. kk., ÁltNyTan. I, 161 kk., ALH. XVII, 246—62; stb.). Könnyű ezt belátni az alábbi példákból: „Hasznos dolog *nyelvtant tanulni*”; „Szeretek *nyelvtant tanulni*”; „Jöttem hozzád *nyelvtant tanulni*”. A *nyelvtant* szó valamennyi mondatban a *tanulni* szónak a tárgya. A *tanulni* pedig az első mondatban alany, a másodikban tárgy, a harmadikban célhatározó. Ebből tehát az következne, hogy a tárgy az alanynak, a tárgynak, illetőleg a határozónak a jellegzetes bővítménye? Korántsem. A tárgy mindegyik mondatban az *igenév* bővítménye, arra jellemző. Valamennyi alapszófajnak megvan a maga jellegzetes bővítménye. Az igéé a tárgy és a határozó. Az igenév — valamennyi igenév — ugyan csak a tárgy és a határozó. Elsősorban ez a tény, az azonos bővíthetőség indokolja az igeneveknek egyetlen, külön szófaji osztályba sorolását. A főnév jellegzetes bővítménye a jelző, a melléknév, számnév és határozószóé a határozó.

Tehát igaz, hogy nem a mondatrész bővíthető, hanem a szófaj — de csak az alapszófajok. Minthogy azonban az alapszófajok mondatrészi szerepet töltenek be, így — közvetve — mégis fennáll a mondatrészek bővíthetősége.

A szófaj a maga bővítményével együtt szerkezetet alkot, így beszélhetünk igei, főnévi, melléknévi stb. szószerkezetéről is. Ez a felosztás, bár nem hagyomány nélküli, keresztezi az alárendelő szerkezetek hagyományos kategóriáit (alanyos, tárgyas, határozós, jelzős szószerkezet). Így joggal beszél az általános iskola tankönyve — a szófajokra is építve — a következő szerkezetekről: ige + tárgy = tárgyas szerkezet; ige + határozó = határozós szer-

kezet; főnév + jelző = jelzős szerkezet. Ez kétségtelen újítás, mégpedig korszerű és indokolt.

A szófajok bővíthetősége dolgában még tovább is mehetünk: a bővítmények lehetnek kötöttek és szabadok; a gimnáziumi nyelvtan terminológiája szerint kötelezők és lehetségesek. A kötött bővítményeket vonzatnak is nevezük: ezek szükségképpen kiegészítik az alapszó jelentését. Például a „János nagyon hasonlít Pistához” mondatban a *Pistához* bővítmény kötött határozónak, a *hasonlít* ige vonzatának minősül. — A *hasonlít* igének másik bővítménye, a *nagyon* már nem szükségszerű kiegészítője az ige jelentésének, így nem kötött, hanem szabad bővítmény.

Csak helyeselni lehet, hogy a vonzatok tanítása — amely az idegen nyelvek oktatásának nélkülözhetetlen része — végre bevonult az anyanyelvi oktatásba is.

Már az általános iskolában tanítjuk, mégpedig kiemelt szabályban (VII. o. tankönyv 43), hogy a tárgy az ige vonzatának tekinthető, s ugyanígy minősülnek az állandó határozók is, azzal a kiegészítéssel, hogy ezek az igeen kívül a melléknév vonzatai is lehetnek (uo. 74).

A gimnáziumi tankönyv ennél is tovább megy: az ige vonzatai közé fölveszi az igekötő által megszabott határozót is (*belenéz vmibe*) (II. o. 37), s célzás történik a melléknévén kívül a főnév vonzatára is (*mester vmiben*, II. o. 39). Feltűnő azonban, hogy a szakközépiskolai nyelvtanból kimarad a vonzatok tanítása.

Ennek ellenére világosan megmutatkozik, hogy mind a szófaji rendszerezés, mind a szófajok bővíthetősége tekintetében az általános iskolai és a gimnáziumi tananyag szervesen épül egymásra, s kis javítással, bővítéssel a szakközépiskola, sőt a szakmunkásképző iskola esetében is elérhető lesz ez az összhangba hozás. Hasonlóképpen nyilatkozhatunk más nyelvtani fejezetekről is, csupán néhány műszó használatát kellene egységesíteni: *birtokos személyjel* ~ *birtokos személyrag*; *előhangzó* ~ *kötőhangzó*.

8. Ám hiába a szép elgondolása a tanterveknek, a gyakorlat azt mutatja, hogy a középiskola igen sok esetben nem építhet az általános iskolában tanultakra. Ezt a helyzetet tudomásul kell venni. Ezért úgy gondolom — ahogy Fülöp Lajos kollégám is javasolta nemrégiben —, hogy a középiskolában egy teljes félévet (a szakmunkásképzőben egy teljes tanévet) rá kell szánni az általános iskolában tanultak felelevenítésére, rendszerezésére, a tanterv át-szervezése árán is.

A tananyagnak további korszerűsítésén kívül — amelynek lehetőségeit az előadásban fölvezéltem — ez az óratervi, tantervi korrekció is azt szolgálja, hogy tovább erősítsük az anyanyelvi nevelés grammatikai megalapozását, amelynek fontosságában — úgy hiszem — valamennyien egyetértünk. S ha előadásom ezt az egyetértést tovább fokozhatta, akkor elérte a célját.

RÁCZ ENDRE

Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás*

A 70 éves Temesi Mihálynak, akinek az ösztönzésére kezdtem el foglalkozni ezzel a témával.

Az *anyanyelv* az európai kultúra metaforája. Kétségtelenül arra a gyakori helyzetre utal, amikor az egynyelvű családon belül az *a n y a* a gyermek elsődleges szocializációjának a fő forrása és irányítója. (Természetesen az is ismeretes, hogy az egész családnak: az idősebb testvérektől a nagyszülőkig szerepe van ebben a folyamatban.) Az *anya* szóval kapcsolatos kifejezések kedvező mellékjelentést hordoznak, ilyen például az *anyaföld*, *anyaország*.

Mondhatnánk, hogy ez a kifejezés magában hordja saját definícióját, hiszen egyúttal választ is ad arra a kérdésre, hogy ki melyik — nyelvileg is szimbolizált — közösséghez tartozik. Így például arra kérdésre, hogy ki az indián Amerikában, ők maguk azt a választ adják, hogy az, akinek az anyja is indián volt. Ez a válasz azonban kiterjed azokra az indiánokra is, akik már nem beszélnek őseik nyelvét, de vállalják valamilyen módon őseik közösségi kultúráját.

Kérdezzünk tovább: mi a helyzet az *á r v* a gyermekek esetében, vagy azoknak az esetében, akik valamilyen oknál fogva nem az anyjuktól „tanulták” első nyelvüket. Erre azt szokták mondani, hogy az ő esetükben egy „anyahelyettes” veszi át az anya feladatait, s az anyahelyettes nyelve tekintendő anyanyelvnek.

S mi történik akkor, hogyha egy családban két vagy több nyelv veszi körül a kisgyermeket, s ezeken kezd el beszélni egyidőben — és szinte egyenlő mértékben? Lehet valakinek két vagy több anyanyelve? Erre is megvan a szokásos válasz: egy nyelv valószínűleg domináló, azt kell ilyen esetekben anyanyelvnek tekinteni.

De kinek van rá szüksége, hogy eldöntse ezt a kérdést? A gyermek számára az volna a legjobb, hogyha senki sem kérdezne felőle semmit sem, hanem megfigyelné a tényleges helyzetet, s annak figyelembevételével járulna hozzá a gyermek fejlődéséhez. (Ne felejtjük el, hogy mindig a gyermek fejlesztéséről van szó; ez pedig olyan komplex feladat, amelynek csak egy *r é s z e* nyelvi.) Tehát *m á s o k* teszik fel ezt a kérdést, mégpedig általában olyan szempontból, hogy ennek alapján állapítsák meg az egy területen élők közül az illető nyelven beszélők arányát. Erre azért van szükség, hogy el lehessen dönteni: milyen nyelven legyenek „elérhetőek” az oktatási és kulturális szolgáltatások. Természetesen a nyelvek szerinti számbavétel a népszámlálások egyik demográfiai kategóriája; a népszámlálás pedig elsősorban politikai eszköz.

A népszámlálás során egy *f e l n ő t t* számlálóbiztos érdeklődik a felnőttek adatai felől, így anyanyelvük felől is; ezeket a felnőtt megkérdezett embereket nemcsak magukról kérdezik meg, hanem a családjukban élő gyermekekről is. Tehát mások bevallása, megítélése az alapja annak, hogy egy gyermek végülis milyen anyanyelvűnek számít; nem tudok arról, hogy akár egy felnőttnek, akár egy gyermeknek tesztet kellett volna kitölteni anyanyel-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1984. március 13-i felolvasó ülésén.

vének minősítése szempontjából. Az esetek legnagyobb részében nem is veszik figyelembe a népszámlálások kérdéseinek összeállítója a tudománynak a fel-fogását az anyanyelvről.

Természetesen felnőttek esetében sem közömbös az anyanyelvi besorolás: ennek különböző jogi, politikai, munkavállalási és kulturális hatásai lehetnek. (A felnőtt ugyanis hosszú életpályája során elkerülhet arról a helyről, ahol „anyanyelve” egyértelműen eldönthető volt.) Mégis az volna a népszámlálás során a korrekt kérdés, ha azt kérdeznék tőle: Emlékezte szerint mi volt az a nyelv, amelyen először megszólalt? S ha ma is beszéli ezt a nyelvet, akkor ezt kell beírni anyanyelve gyanánt. (S hogy beszéli-e, az már nemcsak bevallás kérdése, hanem afelől meg lehet győződni ténylegesen is.) Ha pedig már nem beszéli azt a nyelvet, amelyiken emlékezete szerint először megszólalt (vagy ha nem is emlékezik megszólalásának nyelvére), akkor tényleg az ő véleményét kell megkérdezni arról, hogy mit tart a kérdezés pillanatában anyanyelvének. (A kérdezőbiztos ugyanis — ha egyúttal képzett nyelvész volna — legfőljebb azt tudná eldönteni, hogy a megkérdezett személy melyik nyelven hogyan tud beszélni.)

Tegyük hozzá, hogy a népszámlálásoknak az anyanyelvre vonatkozó kérdése kapcsolatban áll a nemzetiségre vonatkozó kérdéssel (valamint néha azzal is, hogy milyen egyéb nyelveken beszél még a megkérdezett személy). A nemzetiség (vagy etnikai hovatartozás) is objektív kritériumokkal eldönthető bizonyos esetekben, a népszámlálás szempontjából azonban szubjektív bevallás az alapja; éppen ezért tekintik ezt nemritkán a kérdezők és a megkérdezettek egyaránt lojalitás-nyilatkozatnak (elsősorban a többségi nyelvet beszélők közössége, pontosabban az ezt jelképező Állam irányában, — illetőleg néha saját közösségük irányában).

Végül hadd tegyük mindehhez hozzá, hogy magukat a kérdezőket és megkérdezetteket egyaránt fel kellene világosítani afelől, hogy milyen típusú válaszokat lehet adni, s hogy milyen „elemzés” szükséges ahhoz, hogy a kérdést egyáltalában meg lehessen válaszolni.

De hogy jön ehhez az iskola? Az iskola ugyanis általában a gyermekek „anyanyelvén” folyik. Hogy pedig mi az „anyanyelvük”, az országos méretekben (néha helyileg is) ilyen népszámlálások alkalmával nagyjából eldől; egyébként pedig kétségek esetén meg lehet kérdezni az iskola ajtaján kopogtató gyermekeket, pontosabban az őket elkísérő szülőket. — Ilyen alapföltevéseken nyugszik az anyanyelvi iskolázás európai modellje, amely a XX. században az európai országok legnagyobb részében egy hivatalos államnyelvre épült főelvként, s ehhez járul hozzá kiegészítő elvként a nyelvi kisebbségek anyanyelvi iskolázása. Ez nagyon tanulságos modell; mint látni fogjuk, erősen hatott az egész világra. Legalább ilyen tanulságos azonban az is, amikor a modell nem működik a maga tisztaságában.

A modellről még csak annyit, hogy kizárólag egynyelvű környezetben működik viszonylag jól, ezen belül is elsősorban városokban és főként olyan diákok esetében, akik huzamos tanulmányokra készülnek: középfokú vagy felsőfokú iskola elvégzésére.

Tegyük hozzá még azt is, hogy ezen modell leginkább olyan gyermekek számára eredményes, akik otthon is megtanulják az iskola nyelvét (vagy épp csak azt tanulják meg és semmi mást).

Térjünk vissza kiindulópontunkhoz: milyen nyelvet beszél a gyermek

a családjában? A gyermekek nagy része otthon nem azon a „nyelven” kommunikál, amelyen az iskola folyik. Ez az iskolába kerüléskor nagy megrázkódtatást jelent: a kisgyermekek egy része nyelvi okok miatt tud nehezen bekapcsolódni az iskolai munkába: nemcsak az olvasás és írás megtanulásába, hanem a pedagógus és a gyermekek közt folyó szóbeli dialógusba és a szóbeli interakcióra alapuló tevékenységek jó részébe is.

Hát milyen nyelven, nyelvi változaton kommunikálnak a gyermekek — az iskola felől nézve? Európában két fő eltérést említenek legtöbbször: az egyik társadalmi-kulturális rétegezettséghez kapcsolódik: eszerint az iskolába kerülő gyermekek és az iskolai tanulók egy része egy „szűkebb” szabályrendszer alapján kommunikál, és óhatatlanul hátrányba kerül azokkal szemben, akik már otthon, a családi körben elsajátítják az iskola által megkívánt és a pedagógusok túlnyomó többsége által kizárólagosan használt kidolgozottabb kommunikációs szabályrendszert, vagy azt is elsajátítják a „szűkebb” kód mellett. Ezzel a konstellációval a brit szociolingvisztika foglalkozott; ehelyütt nem szükséges B. BERNSTEIN eredeti kérdésfeltevéséhez és annak többször újraalakított kifejtéséhez kapcsolódó vitát részleteiben felidézni. Annyi ugyanis mindenképpen biztos, hogy különböző okokból igenis vannak hátrányos helyzetű tanulók minden európai ország iskolarendszerében, s hátrányos helyzetük egyik kísérőjelensége, tünete épp az iskola által díjazott nyelvi teljesítményeikben való lemaradás. Persze a hátrányos helyzetnek lehetnek biológiai okai is; ezeknek azonban — érdekes módon — már hamar megtalálta ellenszerét az európai iskolarendszer a gyógypedagógiai iskolák, valamint a logopédiai szakrendelések és iskolák rendszerével. (Talán szükségtelen megemlíteni, hogy nem egyszer biológiai eredetűnek vagy jellegűnek tekintik a társadalmi-kulturális hátrányokat is.)

A másik tipikus eltérés nyelvjárási eredetű. Mint ismeretes, az iskolák általában egy sztenderdizált nyelvet tanítanak: annak a helyesírás által rögzített írásbeli változatát, beleértve a szépirodalom (valamint nagyon sok esetben a politikai írások, illetőleg a vallásos írások) stiláris példáját; szóbelileg pedig számos országban a főváros „művelt” köreinek beszédszokásait, az utóbbi évtizedben pedig egyre inkább a televízió bizonyos műsorainak nyelvét tekintik követendő zsinórmértéknek: normának. Most tegyük félre a már érintett társadalmi-kulturális rétegezettségbeli különbségeket, s inkább arra figyeljünk, hogy a sztenderdizált nyelv szinte valamennyi nyelvjárástól eltér. Vagy azért, mert egyetlen nyelvjárásra épül, vagy azért, mert több nyelvjárás kiegyenlítődésképpen alapul. Néha egy nyelven belül levő, egy adott nyelvjárás és a rátelepedő sztenderdizált nyelv között nagyobb az eltérés, mint két hivatalosan eltérő nyelvnek számító idioma között. Egyazon nyelven belül egy „felső”, sztenderdizált változat és egy „alsó”, nyelvjárási változat él együtt az egyes beszélőkben: ez a diglossia eredeti konstellációja: „kétnyelvűség egy nyelven belül”. A nyelvjárási változat a nem-városi tanulók bemeneti nyelvi állapota (sokhelyt a városi gyermekek egy részéé is); s az iskolában válnak monoglottikus (egynyelvű) nyelvjárási beszélőkből diglottikus beszélőkké. Nyilvánvaló, hogy a tanulók nyelvjárási beszédére építve eredményesebben lehet megkezdeni az iskolázást.

Az európai nemzetállamok (és más földrészekben levő, részben őket követő, részben független történeti folyamatok révén létrejött nemzetállamok) egy „nemzeti” sztenderd nyelvre épülnek: iskolarendszerük is ezt preferálja: ennek elsajátítása mindenki számára kötelező (kivéve bizonyos föderatív

államokat és egy-két egyéb különleges esetet). Aki más nyelvet beszél, az nemzeti (vagy nyelvi, vagy etnikai) kisebbségnek számít. A kisebbségek egy része „marginális”, a központtól távol, a határokhöz közel él: tömbben vagy kisebb szórványokban. A tömbben élő nemzetiség, nemzeti kisebbség elméletileg ugyanolyan nyelvi (s ezzel együtt kulturális és oktatási) jogokat élvezhet, mint a többség. Különböző tényezőktől (pl. attól, hogy van-e ennek a kisebbségnek egy más országban többségi megjelenési formája; vagy attól, hogy milyen nagy és erős ez a nemzetiségi tömb; vagy attól, hogy milyen politikát folytatnak velük szemben) függ, hogy mi valósulhat meg az oktatásban ezekből a jogokból. Annyi biztos, hogy nagy tömbök esetében ugyanolyan „diglossziás” helyzettel kell számolni, mint az egynyelvű országokban. Emellett azonban az iskolázottság bizonyos fokán szinte mindenütt kötelezően belép az állam (a föderáció) köznyelvének és irodalmi nyelvének ismerete is mint a társadalmi mobilitás feltétele. Vegyes településeken pedig egymás — nyelvjárási — beszédét is megtanulják a gyermekek és felnőttek az iskolán kívül. Szórványok (vagy egészen kis létszámú) nemzeti (nyelvi) kisebbség esetén viszont a gyermekek ritkán részesülnek anyanyelvi nevelésben; ilyen körülmények között egy nemzetiségi-nyelvjárási változattal indulnak az iskola előtt, az iskolában pedig az állam hivatalos nyelvének sztenderdizált változatát tanítják számukra. Ezt néha arra hivatkozással teszik, hogy drága volna csekély számú tanulóknak különleges nyelvi eljárásokat biztosítani, hiszen úgyis el kell sajátítaniuk a többség nyelvét; néha meg éppen az állam (nemzetállam) politikai egységének szempontjait hangoztatják mentségüként. Persze meglehet, hogy történetének egy-egy kritikus fordulóján minden állam kénytelen kivételes intézkedésekhez folyamodni; ezek azonban nem tarthatnak egész történeti korszakokon át, hacsak nem célja az államnak a területén élő valamennyi allofon (vagyis „más nyelvű”) népcsoportot erőszakosan asszimilálni. Az erőszakos asszimilációra való törekvés — vagy más kifejezéssel „e t n o c í d i u m” — előfordulhat egész jelentős tömbben élő nemzeti (nyelvi, etnikai) kisebbséggel szemben is...

Az Európán kívüli országok helyzete az előzőknél gyakran összetettebb. Most tekintsünk el attól, hogy a gyarmati időkben egy-egy ország abszolút többsége jogi, politikai, kulturális, nyelvi szempontból „hátrányos helyzetű” volt; ebben a keretben tényleges előrelépés volt a „v e r n a k u l á r i s e l v” fölvetése. — Nyilvánvaló, hogy a például újonnan létrejött afrikai államok túlnyomó többsége nem egynyelvű; szinte valamennyinek egyenként kellett kialakítani saját nyelvi politikáját azon a földrajzi területen, amelyet a gyarmatosítás szeszélye folytán megindítottak az önálló államiség útján. Rendkívül sokféle nyelvi változat figyelembevétele szükséges egy új állam nyelvi politikájának kialakításában; ilyenek nyelv és „nyelvjárás”; írott és csak szóbelileg használt nyelv; a sztenderdizált és a nem sztenderdizált nyelv; a regionális interkommunikációs médiumok, mint pl. az arab, a szuahéli; a volt gyarmatosítók nyelvei, amelyek nemegyszer a széles nemzetközi érintkezésnek kedvező eszközei. Annyi biztos, hogy számos afrikai országban egy többszintű nyelvi-oktatási politika alakult ki vagy van kialakulóban. Ebben — ha nem tévedek — az indiai állam példájától elkezdve számos európai ország tapasztalataíig sok mindent felhasználnak. Az állam (föderáció) nyelve szinte valamennyi fejlődő országban megtalálható az egyik póluson, a másik póluson viszont az egyének elsődleges szocializációs nyelvének figyelembevétele még több országban a kezdetén van.

Szép lassan elértünk odáig, hogy „akié az állam, azé az iskola, azé a nyelv”: s minden gyermek hátrányos helyzetbe kerülhet, aki nem tartozik a többségi nyelvet beszélők közösségének művelt városlakó részéhez. Hogy is van ez? Hát az anyanyelv tényleg az Államé? Azt ugyanis többé-kevésbé az államok döntik el, hogy mindenki az anyanyelvén tanulhat-e az iskolában; továbbá azt, hogy az iskolában tanított nyelvek milyen változatát (stílusát, szintjét, nyelvjárását) fogadják el a tanítás alapjául; s még számos egyéb, ezzel összefüggő kérdésben is az államok döntenek.

Szükség van tehát arra, hogy alaposabban szemügyre vegyük, hogy milyen természetű kategória az anyanyelv. Már utaltam rá, hogy ennek a metaforikus kifejezésnek az elhelyezése nem is olyan egyszerű. A gyermek a családban születik, s itt megy végbe a társadalomba való elsődleges beilleszkedése; bár vannak olyanok, akik szerint a családnál nagyobb egységet kell föltenni ehhez az elsődleges szocializációhoz is. A nyelvészet, a kulturális antropológia, a pszichológia és a pszichológia révén érdekelt agyfiziológia egybehangzó — többségi — véleménye szerint a nyelv az emberi nemnek vele születő, keret jellegű tulajdonsága. Minden emberi közösségben élő kisgyermek életének bizonyos koráig (legkésőbb öt éves koráig, bár egyesek sokkal korábbra: 14 hónaptól kezdve teszik ezt) elsajátítja környezetének nyelvét. Semmiféle genetikai predispozíció nincs az adott nyelv elsajátításának folyamatában. Ez azt jelenti, hogy a gyermek semmit sem örököl szüleitől ebben a folyamatban; keret jellegű — általános emberi — nyelvi képességei alapján építi fel anyanyelvének szerkezetét, a vele kommunikáló felnőttek segítségét is igénybe véve. Ez tehát olyan folyamat, amely egy adott nyelvi környezethez kapcsolódik (pontosabban a gyermekre hatással levő nyelvi környezetek összességéhez).

A nyelvelsajátítás nem önmagában megy végbe, hanem a gyermek komplex: testi, lelki, társadalmi fejlődésével együtt, azzal eltéphetetlen egységben. A nyelvelsajátítás ritmusa és „defektusai” is testi, lelki vagy társadalmi jellegűek. Valójában soha nem egyszerűen defektusokról van szó, hanem sajátos konstellációkról, amelyek egy ideális felnőtti normához képest számítanak defektusnak. Mivel a nyelv az érintkezés eszköze, ezért senki sem tekinthető a szó igazi értelmében nyelvi defektussal rendelkezőnek, aki az alapvető életfolyamatok számára kielégítő módon tud kommunikálni. Meglehet, hogy nyelvi teljesítménye egy adott időben nem ér el bizonyos követelményeket, — ez azonban más kérdés.

Nemcsak arra van tehát szükség, hogy a gyermek környezetével és alapvető életfolyamataival kapcsolatban sikeresen tudjon kommunikálni; ezt ki kell egészíteni azzal, hogy ezt „általános fejlettségének megfelelően” kell gyakorolnia. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi teljesítmény nemcsak mutatója, hanem bizonyos mértékig feltétele is a gyermek általános fejlődésének: ez elsősorban kommunikációs fejlődését jelenti, amely nemcsak a gyermeki tevékenység elválaszthatatlan része, hanem a személyiségnek egyik fő megnyilvánulási formája. Az anyanyelvi kommunikáció fejlődése ilyen módon a gyermek személyiségének fejlődését jelenti.

Megkérdelhetjük azonban, hogy nem történhet-e ez más nyelven, mint az elsődleges — családi — szocializáció nyelvén? A tapasztalatok azt mutatják, hogy iskolai körülmények között lényeges hátrány — egyes esetekben

behozhatatlan hátrány — származik abból, hogyha a gyermek más nyelven kezdi tanulmányait, mint amely nyelven otthon beszél. (Nemiskolai körülmények között ez a kérdés nem vetődik fel, mivel bizonyos életkor alatt fájdalommentesen válik egy gyermek kétnyelvűvé vagy egy nyelven belül többféle nyelvi változat használójává. A nyelvelsajátítás szempontjából a kritikus életkor nyolc év körül van.)

Az anyanyelven történő iskolakezdés tehát közvetlenül az egyénnek, a gyermeknek az érdeke: az ő személyisége tud ilyen körülmények közt optimálisan fejlődni, az ő társadalmi esélyei javulnak, ha azon a nyelven tud versenybe szállni, amelyen otthon kommunikál. Közvetve persze az államnak (vagy bármely néven nevezendő nagyobb közösségnek) is ugyanez az érdeke, hiszen az állam érdekeinek az emberek teljesítményéhez köthető része csak akkor tekinthető jogosultnak, hogyha az egyének érdekéből építjük fel azt.

A konfliktus oda lokalizálható, ahol az államnak (vagy nagyobb közösségeknek) egyéb érdekei is vannak, amelyek máshonnan vezethetők le: például az állam „kohéziós szükségletéből”, hatalmi céljaiból, vállalt felelősségéből egy adott földrajzi területen, az állam által elismert vagy átvállalt szociális és gazdasági szükségletek kielégítéséből, aztán különböző kulturális szempontokból (amelyek nagyon gyakran szinte eltéphetetlenül összefonódnak az adott kulturális értékek nyelvi hordozóival) — és mindenféle irracionális-szimbolikus elemekből. Ezek az érdekek nyomós érvként szolgálhatnak amellest — egyes állami döntéshozók fejében —, hogy az egyéni személyiségek kifejlődését kevésbé fontosnak tekintsék, mint a kormány szinten megfogalmazott érdekeket.

Nézzük meg a kérdés másik oldalát. Kevesen vitatják el, hogy az iskolai tanulóknak hasznára válik, hogyha az állam legjelentősebb nyelvét elsajátítják, hiszen az állam egyre inkább gazdasági, kulturális és kommunikációs egység is. A fő probléma abban áll, hogy ennek a legjelentősebb nyelvnek — amely gyakran törvény által is kiemelt hivatalos nyelv státusával bír — az elsajátítása is úgy érhető el legkönnyebben, hogyha minden gyermek esetében az elsődleges szocializáció eszközt (amelyet anyanyelvnek nevezünk) fejlesztjük az iskolás kor előtt, az iskola kezdésekor és az iskola első szakaszában.

A két pólus tehát — ismétlem — egyrészt az anyanyelv, másrészt az állam (föderáció) legjelentősebb nyelve. Kettőjük között ott található még egy, esetleg több nyelv, amelyek elsajátítása szintén hasznára van az egyénnek és ilyen módon a nagyobb közösségeknek. Ilyen például az ugyanazon a helységben beszélt egyéb nyelv(ek), a jugoszláviai gyakorlat által meghonosított műszóval „a környezet nyelve(i)”. S ilyen a tartományok legjelentősebb nyelve, vagy föderációkban az egyes tagállamok (országok) nyelve. Egy adott országon (föderáción) belül tehát legalább két réteg található; az egyén anyanyelve és az állam legjelentősebb (hivatalos) nyelve mint sztenderd nyelv; egyes esetekben azonban három, négy vagy öt rétegből is állhat az elsajátítandó nyelvek halmaza. S valamennyi réteg szempontjából alapvető a legelsőnek: az anyanyelvnek fejlesztése az egyénben, pontosabban az egyén birtokában levő anyanyelvi változat fejlesztése.

Mindehhez még hozzájön egy másik halmaz: az adott országon kívül beszélt nyelvek halmaza. Ennek kialakításában többféle szempontot kell figyelembe venni: elsősorban a közvetlen emberi érintkezést, vagyis olyan nyelveket kell tanulni, amelyeket a tanuló használni is tud majd: s ebbe a csoportba tartoznak az úgynevezett világnyelvek mellett a szomszédos orszá-

gok nyelvei is. További csoport a passzív ismeretszerzés céljából megtanulandó élő és holt nyelveké. Ezt követi a vallási, kulturális és etnikai stb. hagyományok fenntartása szempontjából tanult idióma, pl. a latin, — de ezeknek a fontossága sem tagadható. S végül nem szabad elfeledkezni a nemzetközi vagy regionális segédnyelvekről sem, amelyeket sehol sem beszélnek anyanyelvként (ilyen például az eszperantó). — A tapasztalatok azt mutatják, hogy ezeknek az országhatárokon kívül levő nyelveknek a megtanulásához is az anyanyelven át vezet a legegyszerűsebb út (kivéve természetesen a „természetes elsajátítást”). Vagyis egy kolozsvári magyar diák könnyebben tud megtanulni még franciául is, hogyha azt a magyarból kiindulva, ahhoz képest tanítják neki az iskolában.

A nemzetközi nyelvi politikának, amelynek az oktatásban is érvényesülnie kell valahol, van még egy „fejezete”; s ez nem sorolható be sem az egyes államok szintjén levő, sem a világméretű kérdések közé. Ez olyanokkal foglalkozik, mint például az arab nyelv nemzetközi szerepe, amely nemcsak számos arabul (vagy arabul is) beszélő országot összekötő kapocs egy diglossziás keretben, hanem egy világvallás nyelvi érintkezésének a formája is. Ilyen világvallásnyelv volt a II. vatikáni zsinat előtt a latin, s ilyen a héber is. — Ebbe a fejezetbe sorolható az a kérdéskör is, hogy egyes nyelvi régiókon belül igyekeznek az írásrendszerek bizonyos harmonizálására; erre példa Afrika, India, a Szovjetunió, Kína (de vannak rá kisebb méretű példák is).

Az anyanyelv fontossága tehát az iskolánál szélesebb körre terjed ki: ez a teljes emberi élet formája, s az anyanyelv eredményes használata a sikeres emberi élet egyik biztosítója.

Az iskolázás kezdetén is az anyanyelv a legeredményesebb médium. Igen, de láttuk, hogy az európai és nemcsak európai iskola első éveinek központjában az olvasás és az írás megtanulása áll; ez pedig szinte minden esetben egy sztenderdizált nyelven történik. Tehát a későbbi iskolai munkához legfontosabbnak tekintett eszközök csak azok számára sajátíthatók el győtrődés nélkül, akik az írás és olvasás alapjául szolgáló sztenderdizált nyelvi változatot már az iskola előtt is tudják használni. Az iskola kezdetének drámája gyakran abban áll, hogy egyszerre kell megtanulni két dolgot: egy új nyelvi változatot és egy új jelrendszert. Ennek a néha elviselhetetlenül nehéz feladatnak a könnyítését többféle úton is keresik; ezek közül a legígéretesebb az, amelynek során a pedagógus maximálisan figyelembe veszi az iskolai munka kezdeti szakaszának minden mozzanatában a tanulók által ténylegesen használt nyelvi változatot: akármilyen szabályrendszer, nyelvjárás, kreolizált nyelvi változat, vagy „pidgin” is legyen az. Ez természetesen bizonyos terheket ró mind a pedagógusokra, mind az oktatási intézményekre: speciális programokat, speciális tananyagokat kell létrehozni, kísérletek révén kell kialakítani az optimális eljárásokat, új elemekkel kell gazdagítani a nevelőképzést és a továbbképzést: érzékenyvé kell tenni az ilyen jellegű nyelvi problémák iránt az egész oktatást: az irányítókat, inspektorokat, igazgatókat, valamennyi pedagógust, sőt a szülőket is.

Gondoljuk csak meg, hogy ez a fajta nyelvi érzékenység (amelyet a rövidség kedvéért nevezhetünk toleránsnak és liberálisnak, bár épp a személyiség fejlődésének szigorú tiszteletén alapul) épp az ellentéte a mai európai iskolában még mindig uralmon levő normatív nyelvszemléletnek, amely egy felnőtt értelmiségi elit magas szintű nyelvhasználatán (azon belül is egyes kiemelt

műfajokon) kívül minden nyelvi teljesítményt hibásnak, szűknek, fejletlennek vagy romantikusan lekezelő módon kuriózumnak tekint.

Mindez nem jelenti azt, hogy a tanulóknak nem volna hasznos birtokukba venni serdülőkorukra az elit által használt nyelvi formákat is. Ez azonban nem lehet az iskola kezdő szakaszának a célja. A 10 éves kor feletti kemény fejlesztő programoknak egyik célja lehet az, hogy a politikai jogok teljes gyakorlásához — és későbbi iskolai tanulmányokhoz, valamint bizonyos munkavégzéshez — szükséges szóbeli és írásbeli nyelvi változatokat is elsajátítsák a fiatalok.

Az iskola kezdő szakaszában jobban meg kell becsülni a gyermekek tényleges nyelvhasználati változatait. Egyébként ezt nemcsak a főtebb elsorolt egyéni és ezáltal közösségi érdekek kívánják meg, hanem a gyermekek jogai is megkövetelik. Az anyanyelv használatának joga ugyanis — közösségen keresztül érvényesülő — alapvető emberi jog, amely kiterjed a gyermekre is.

A nyelvi jogok kérdését különféle keretekben tárgyalták az elmúlt fél évszázadban; elsősorban a nemzetiségi kisebbségek szabad nyelvgyakorlásának jogi biztosítékai voltak előtérben, ezen belül is a Párizs környéki békeszerződések során más országba került őslakosságnak („a háború veszteségeinek”) a kisebbségi jogait igyekeztek biztosítani. Ez a dicséretes tevékenység a második világháborút követő új elrendeződésben kevésbé állt előtérben, bár van olyan nemzetközi jogász, aki szerint az első világháborút követő kisebbségvédelmi eszközöket (köztük a nyelvre vonatkozókat is) soha nem helyezték hatályon kívül, azok jogi érvénye ma is fennáll. — A nyelvi jogok között „az anyanyelvnek az iskolai kezdőszakaszban való használásának a joga” viszonylag kevésbé van kimunkálva; éppen ezért ezt hallgatólagosan tekintik érvényben levőnek.

Az UNESCO első évtizedében, a gyarmati birodalmak feloszlását megelőző időszakban került előtérbe az úgynevezett „vernakuláris elv”. Ez az elv azt a ma már nyilvánvaló követelményt tartalmazza, hogy a lakosság nyelvén folyjon az iskolázás, ne a gyarmatosítók nyelvén. A vernakuláris nyelv a nem ipari (nem európai, nem gyarmatosító) ország népeinek a nyelve volt, a bennszülöttek nyelve, az alávetettek nyelve. Annak kimondása, hogy ezen a nyelven kell a tanítást folytatni az iskolákban, a gyarmatosító oktatás bírálatának számított.

A gyarmati birodalmak visszaszorulása, felbomlása, majd megszűnése gyökeresen módosította a helyzetet. Ma már a fejlődő országok esetében szinte kivétel nélkül érvényesül az anyanyelvi oktatás elve, bár meglehetősen eltérő modelleket találhatunk ebben. (A sokféle megoldás tipológiai áttekintése itt nem feladatunk.)

Másrészt a vernakuláris elv kezd érvényesülni az európai országok azon csoportjában is, amelyekben az erős nemzetállam eddig minimális figyelmet fordított a nemzeti (nyelvi) kisebbségek anyanyelvhasználati jogaira, az anyanyelvi iskolázásra. A hetvenes években az európai nemzetiségek reneszánszát lehetett megfigyelni.

Úgy látszik, hogy a vernakuláris elv — amelynek a mélyebb kimunkálása, korszerűsítése még hátravan — és az anyanyelvi iskolázás joga ugyanannak a dolognak két oldala. — A vernakuláris elvnek és az anyanyelvi iskolai oktatás jogának a tartalma többé-kevésbé kirajzolódott az előzőkben. Most egy-két különleges kérdésre látszik szükségesnek kitérni. Először is: hány

éves korban kezdődik ennek az érvényessége? Mint ismeretes, az európai iskolák többségében hat éves korban kezdődik az elemi iskola, s általában ekkor kezdődik az olvasás és az írás tanulása is. Egyre jobban terjed az óvoda és az „iskolaelőkészítő tanfolyam”, vagyis az iskola előtti nevelés. Véleményem szerint a vernakuláris elv már az óvodára érvényes: a kétnyelvű nemzetiségi óvodák sikere azt mutatja, hogy a kisgyermekkorban bármely nyelvi változatot, így az állam által preferált nyelv sztenderdizált változatát is el lehet sajátítani viszonylag könnyen. S mivel a nyelvelsajátítás ebben a korban nem „instruálás” keretében történik, hanem „természetes” kommunikáció közepette, tehát kényszer nélkül megy végbe: ezért rendkívül sikeres.

A másik ilyen megválaszolandó kérdés a nem-sztenderd nyelvi változatok értéke és használhatósága az iskolai kezdőszakaszban. Afelől nincs vita, hogy a pedagógus könnyebben tud boldogulni a gyermekekkel, hogyha nyelvükön tud velük beszélni; a gyermekek előnyei is nyilvánvalóak egy ilyen szituációban. Az viszont nincs tisztázva, hogy milyen módon lehet belekapcsolni a gyermekek nem-sztenderd nyelvi anyagát (elsősorban szókinsét és szövegeit) az olvasás és írás tanításába. (Bizonyos esetekben ez nem probléma, hiszen ugyanazon szimbólum néha többféleképpen olvasható.) Elméletileg ugyanis nyilvánvaló, hogy az égvilágon semmilyen ok nincs arra, hogy a gyermekek ne azt a nyelvi változatot tanulják meg olvasni és írni, amelyet otthon használnak: erről sikeresebb az átmenet a sztenderdizált változatra, mint a közvetlenül sztenderdizált változaton való olvasás- és írástanulás esetében.

De mi történik abban az esetben, hogyha az anyanyelvnek nincs írott változata? Ilyen helyzet található például az európai cigányok esetében, s hasonló eset fordul elő a kreolizált nyelvek egyikében-másikában s természetesen jó néhány kétnyelvű családban is. Ha csupán családi méretű a probléma, akkor nehéz rajta segíteni. De ha már egy közösségre terjed ki, akkor már néhány száz ember esetében is kifizetődő az írásbeliség létrehozása, ahogy azt a szovjet és néhány egyéb példa mutatja. — Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az anyanyelv használatának jogához hozzátartozik az anyanyelv írásbeli változatának létrehozása is. Mivel viszonylag kis népcsoportokról, nyelvhasználó csoportokról van szó, ezért nehezen képzelhető el ennek a feladatnak a megoldása külső segítség nélkül, mégpedig szakemberek segítségével. Az írásrendszerek létrehozásának története egyébként azt mutatja, hogy minden nyelv számára létre lehet hozni az írást (bármely írásrendszer keretében). Más kérdés, hogy egy adott nyelven belül előforduló különböző nyelvi változatok számára ugyanannak az írásnak a használata a legkedvezőbb, ez biztosíthatja a sztenderd változatnak — ha ilyen van — az elsajátítását. (Vannak persze olyan esetek is, amikor egy nyelvi változatnak írással való ellátása nem feltétlenül jelent magas fokú sztenderdizálást, de mindenképpen alkalmas médium lehet arra, hogy általa tanuljanak meg gyermekek és felnőttek olvasni és írni.)

Külön problémát jelentenek bizonyos további csoportok is az anyanyelvi iskolázás szempontjából. Szinte lehetetlen volna teljes felsorolást adni ezekből az „extra” csoportokból; a következő csoportokra térek ki említésszerűen: a nomádok gyermekei, a hajókon élő halászok gyermekei, a külföldi vendégmunkások gyermekei (akik néha százezres nagyságrendet érhetnek el egy-egy országban), a tartós külföldi (értelmiségi) munkavállalók gyermekei, a külföldön felsőfokú tanulmányokat folytatók és általában tartós tanulmányúton levők gyermekei, a külföldi diplomaták és hozzájuk hasonlók gyermekei.

A nemzeti (etnikai, nyelvi) kisebbségek után, a legnagyobb csoportot természetesen a kivándorlók gyermekei alkotják; az ő számukra egyes országokban, például Svédországban egész fiók-iskolarendszert hoznak létre, s egyre terjed az anyaországok részéről a kivándorlók (vagyis a volt honfitársak) támogatása nyelvfenntartó mozgalmak keretében. Külön problémát jelentenek a különböző háborús (és hasonló) események következtében hazájukat elhagyni kényszerülők: menekültek, kitelepítettek, hazájuktól elkerültek gyermekei. Mindezek számára egy állam külön-külön nem szívesen hoz létre anyanyelvi oktatást; azt viszont elősegíti, hogy megtanulják az állam nyelvét, hogy ezáltal könnyebben tudjanak beilleszkedni a fogadó állam iskoláinak és munkahelyeinek kereteibe. Közbülső megoldás az, amelynek keretében biztosítják, hogy a fogadó állam nyelve mellett (amelyen az iskolázás folyik) foglalkozhassanak az „allofon” gyermekek saját vagy családi nyelvükkel, történelmükkel, kultúrájukkal is; ez nekik nemcsak személyiségük fejlődése szempontjából fontos (még ilyen csökkentett formában is), hanem etnikai azonosságuk fenntartása szempontjából is (annak ellenére, hogy hangsúlyozandó: nem a nyelv az egyetlen és feltétlen eszköze az etnikum fennmaradásának; számításba kell venni a kulturális hagyományokat és a vallást is). A fogadó ország számára mindez akkor válik előnyössé, hogyha ez a sokféle „allofon” egyén potenciálisan a fogadó ország kétnyelvű „kádereinek” tekinthető; ehhez viszont az is szükséges, hogy legalább egy iskolában lehessen „érettségizni” ezekből a nyelvekből.

Hasonló problémát jelentenek néha azok a nemzeti kisebbségi nyelvet beszélő gyermekek, akik szüleikkel együtt távol kerültek — ugyanazon az országon belül — a nemzeti kisebbség szokásos területétől, ahol saját iskoláik vannak (például egy felvidéki magyar gyermek Brnóba). Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az anyanyelv használatának joga olyan személyhez kötött emberi jog, amely egy közösség által érvényesül, s amelynek a) prioritása van egy adott területen belül, b) de támogatáshoz van joga — az adott országban — azon a területen kívül bárhol. Az anyanyelvi oktatás szempontjából feltétlenül jogos ez a „pozitív diszkrimináció” a nemzetiségi (nyelvi) kisebbségek érdekében. De bizonyos mértékű — más és más — pozitív diszkrimináció szükséges valamennyi felsorolt csoport érdekében is.

Ezeknek az „etnikai-nyelvi töredékeknek”, illetőleg a szórványszerű nemzeti (nyelvi) kisebbségek anyanyelvi nevelésében természetesen sajátos szervezési és módszertani problémák is vannak. Sokszor csak kiegészítő (délutáni, hét végi, nyári) szervezési formákban lehetséges ezeknek a gyermekeknek anyanyelvét ápolni és fenntartani. Emellett azonban nem szabad lebecsülni a magnetofonos, rádiós, levelezéses módszereket: az önálló tanulást, a távirányított oktatást sem.

Mind ez ideig nagyrészt olyan kérdésekkel foglalkoztam, amelyek az anyanyelvi oktatásra, különösképpen annak kezdő szakaszára vonatkoztak. (Ez a kezdő szakasz egyébként különböző időszakokban záródhat le: 8 és 14 éves kor között; többhelyt fokozatos az átmenet a középfokú iskolázás felé (amelynek kezdete 10—15 éves korban van és végpontja 16—19 éves korban). Igen nehéz a különböző iskolarendszerek kereteit figyelembe véve felvázolni az anyanyelvi iskolázás kérdéskörét. Ezért a következőkben csak néhány kérdésre szorítkozom.

Először is hangsúlyozandónak tartom: az a kíváncsi, hogy egy adott országban minél tovább tanulhasson valaki azon a nyelven, amelyen elkezdte

az iskoláját. A középfokú iskolázásra alkalmazva ez azt jelenti, hogy az optimális az anyanyelvi iskolázás a középfok végéig (a nem többségi, de még megszervezhető csoportok számára is), ezzel együtt jár a teljes anyanyelvi nevelőképzés rendszerének felépítése ezen csoportok számára. Nem optimális, de elfogadható az államok szempontjából általában preferált forma a kétnyelvű középiskola, amelyben a nem-többségi nyelvű tanulók az államnyelvből is a többséggel azonos értékű képzést kapnak. Ennek a megoldási módnak a gyakori velejáró defektusa az, hogy az nem terjed ki szakképzést is nyújtó középiskolákra. Szükségmegoldásnak tekinthető az, hogyha a nem többségi nyelvet beszélő tanulók csak saját nyelvükkel és kultúrájukkal, történelmükkel összefüggő tanulmányaikat folytathatják anyanyelvükön, a többit pedig egy másik nyelven; ebben az esetben igen nagy az adott nyelvi (etnikai) közösség iskolán kívüli tevékenységére háruló felelősség. Elfogadhatatlan az, hogyha a tanulók anyanyelvét az iskolákban magánügynek tekintik, és arra kényszerítik őket, hogy tanulmányaikat végig teljes egészében egy másik nyelven végezzék. Az egyének szempontjából ez az emberi jogok (oktatási és kulturális jogok) megsértését jelenti; ha pedig erőszakos keretek között egy egész népcsoportra vonatkozik, akkor az etnocidumnak minősül.

Természetesen problémát jelent az iskolai kezdőszakaszon túl az is, hogy mi módon válik az oktatás eszköze külön iskolai tantárggyá. A tantárggyá szerveződés megkezdődik már az iskolai kezdő szakaszban; itt azonban az „olvasás”, „írás” stb. még nem igazi iskolai tárgyak, éppen ezért összevonásuk nem kifogásolható egy „anyanyelv” című tárgyba vagy témakörbe (s ez rendszerint együtt is jár gazdagabb célrendszerrel és változatosabb tevékenységi kör megszervezésével). A 10 év körüliek esetében mindenképpen megjelenik az anyanyelvi iskolai tárgy, amelynek klasszikus alapja a grammatika volt, és amelynek leggyakoribb társa az irodalom. A XX. század első felében Európa nagy részében a középiskolában az anyanyelv résztárgya (a német, francia, orosz, magyar stb. „nyelv és irodalom” tárgy keretében) kevésbé hordozta a nyelvi nevelés feladatait, mint a klasszikus nyelvek. A középiskolai anyanyelvi képzést lezáró nevezetes francia érettségi általános selejtező vizsga volt az értelmiségi pályákra készülők szempontjából. A XX. századi iskolai grammatika — csekély kivételtől eltekintve — egy XIX. századi vagy még régebbi tudományos megalapozottságú iskolai foglalatosság volt (és sajnos, maradt sok helyen mind a mai napig). A modern nyelvészetre épülő reformkísérletek több nyelvterületen egyszerre indultak el a hatvanas-hetvenes években. Egy-két nyelvterületen az egész anyanyelvi nevelésre kiterjedtek (beleértve az olvasás- és írástanulást is) az iskolai kezdőszakasztól a középfokig bezárólag. Kialakult egy hallgatólagos konvenció arra vonatkozóan, hogy az egyetemre előkészítő középiskolák utolsó éveiben a tudományos nyelvészetet kell tanítani (az ifjak megfelelő kommunikációs készségeinek fejlesztése mellett). Elszomorítóan csekély előrehaladás történt a középfokú szakképzés nyelvi részében, holott ez az iskolatípus terjed ki a tanulók többségére, s ezek közt akad a legtöbb nem sztenderd nyelvi változatot beszélő. S bármely furcsa, a legelmaradottabb korcsoport az anyanyelvi nevelésben a 10 és 14 közöttieké, ahol már nem tudják folytatni a modern pszichológiával felfegyverzett, 10 év alattiaknak nyújtott programokat, de még általában nem merik megtenni a lépéseket a tudományos nyelvészet és a velejáró szociálpszichológia és kommunikáció tanítása irányában.

Külön probléma az anyanyelv és az idegen nyelv(ek) tantárgyainak összehangolása; belevéve ebbe a komplexumba — ahol van — az államnyelv tanítását is. Nyilvánvaló, hogy mindkét (illetőleg valamennyi) félnek figyelembe kell venni a másik társ szükségleteit és általában tevékenységét. Az összehangoláshoz azonban közös elméleti alapok is szükségesek; ezek az alapok a pedagógia és a pszichológia figyelembevételével az alkalmazott nyelvészetben belül látszanak körvonalakat nyerni.

Ez a középiskolai nyelvészeti tárgy tehát a kiindulópontként fölvetett tipikusan egynyelvű, fejlett ipari országok városi fiataljainak értelmiségi előképző iskoláira vonatkozik; ezek az iskolák típusukban világviszonylatban „elit-iskoláknak” számítanak (akkor is, hogyha céljaik közt egyáltalában nem szerepel az elitképzés). Mit segíthet ezeknek a megismerése azon fejlődő országok számára, ahol az írástudatlanság felszámolása áll előtérben (ugyanúgy, mint ezekben az európai országokban volt 50–150 éve)? Ezeknek az elit-iskoláknak a tapasztalatait veszélyes volna más környezet számára egyszerűen átvenni, hiszen egyelőre ennek nincsenek meg a fejlődő országok nagy részében az anyagi és társadalmi feltételei. Bizonyos tanulságok azonban kétségtelenül megszívlelhetők: ezek között talán a három következő a legfontosabb: a) tovább már nem indokolható a múlt századi nyelvtantanítás hagyományának a fenntartása az iskolában; b) az iskolai anyanyelvi tárgy a modern nyelvészet legszélesebb tematikájára és azon kívül a szociálpszichológiára (kommunikációkutatásra) építhető; c) a tárgy továbbra is megtartja kapcsolatát a többi „nemzeti vagy etnikai” célú tárggyal, de sajátlagos célrendszerében nemzettől független célok is szerepelnek, mint például az egyetemes emberi nyelvi képesség tudományos megismerése (akárcsak a matematika és a természettudományok célrendszerében).

Nem lehet azonban kizárni az ellenkező irányú fejlődést sem, amelynek során az európai szempontból nézve viszonylag „szerényebb” lehetőségekkel rendelkező iskolarendszerekben másféle módon szervezik meg az iskolai anyanyelvi tárgyat. Számos olyan nyitott lehetőség áll fenn, amelyre már volt példa a történelem során, ilyen például a retorika (vagyis a közösségi meggyőzés tana), de máris van olyan próbálkozás is, amely a szemiotika (vagyis az egyetemes jeltudomány) keretébe helyezi el az anyanyelvi és általában nyelvi oktatás témáját. Nyitva áll keretként a kulturális antropológia, az informatika, a szabályszerű kommunikációkutatás; a távol-keleti országokban a „nyelv—írás—irodalom—kultúra” sajátos viszonyából kialakítható tárgy; és még sok egyéb lehetőség is. Nem tudjuk, hogy mit hozhat a jövő.

A jövő felé mutathat a technika fokozottabb figyelembevétele az anyanyelvi oktatásban: ahol az anyanyelv az oktatás eszköze; de egy külön anyanyelvi tárgyban is. A nyelvvvel és kommunikációval kapcsolatos technikai eszközök már szórványosan megjelentek az iskolában; hogy csak az általános célúakat soroljam fel: a fényképezőgép, a rádió, az írógép, a hangosfilm, a televízió, a magnetofon, a képmagnó és az elektronikus számológép. Egyelőre csak szórványosan használják fel őket az anyanyelvi oktatásban; ki tudja, hogy miért nem vállalta magára az európai iskola eddig azt a feladatot, hogy minden tanulót megtanítsa írógépen írni, hangot és képet rögzíteni? Nyilvánvaló ezeknek az eszközöknek az előnye bizonyos kommunikációs defektusban szenvedő gyermekek képzésében, az egyedül tanulók esetében és nyilván számos egyéb módszertani probléma esetében.

A jövő azonban nem jósolható meg kizárólag a technikai fejlődés függvényében. Legalább olyan fontos lehet az afrikai oralitás hagyományainak felhasználása, a kínai vizuális kultúrára épülő nyelvi és írástanítás vagy a brazil PREIRE módszere, mint az önmagát a Gutenberg-galaxistól felszabadítani akaró (de annak előnyeit elveszíteni nem kívánó) ipari városi civilizáció iskolája. A jövőre vonatkozóan ma már nincs monopóliuma az európai város lakó embernek.

Az anyanyelvi nevelés nem öncélú: elsősorban a gyermek, az ember érdekeinek segítése a célja. Tudjuk, hogy igazi reformok, nagy — ugrásszerű — változások ritkán játszódnak le az oktatás egyetlen szektorában, csak egyik aspektusában. Maga az oktatás sem légtérben fejlődik: az egyes államok legszélesebb érdekeit szolgáló hosszú távú beruházásnak tekinthető. Lehet, hogy egyúttal különleges célokat is megvalósít az anyanyelvi nevelés, mint például egy nép, egy nemzet, egy nyelvi közösség azonosságának az összetartását és ennek folyamatos erősítését; ezt azonban nem egyedül végzi, hanem más oktatási és nem oktatásbeli társintézményekkel együtt. A fő feladata azonban minden körülmények között a művelődni tudó, értelmesen beszélni és írni tudó, alkotó emberek kialakítása; ebben kétségtelenül kulcsszerep jut az anyanyelvi nevelésnek.

SZÉPE GYÖRGY

Tegnapelőtt és ma

(Egy XX. századi nyelvtani folyamat némely előzményei)

1. Kevés olyan hosszadalmas és kusza vita folyt XX. századi, de főleg 1945 után újjászületett nyelvművelésünkben, mint amely melléknévi igeneveink különféle jelenkori alkalmazásairól, legfőként a *-t*, *-tt* (*-ott*/*-ett*/*-ött*) képzősnék állítmányi használatáról szolt, s amely LŐRINCZE LAJOSnak mint szerkesztőnek Magyar Nyelvőr-beli zárócikkeivel (CVIII—CIX.) remélhetőleg végre nyugvópontra jut. Azt azonban sajnos kétlem, hogy akik a szerkezet ellen évtizedeken át átkokat szórtak, s akik a tartós exkommunikálásnak kritikátlanul hitelt adtak, tudatuk mélyén is rögtön fönttartás nélkül elfogadják a tényekre alapozott, megértőbb nyelvművelői megítélést. Most mégsem közvetlenül a sokat vitatott nyelvi eszköz mai helyességének vagy helytelenségének jócskán el-kicsépelelt részleteire akarok visszatérni. A tengeri kígyóvá nyúlt polémiaiban amúgy is részt vettem (legutóbb Nyr. CVIII, 31—5), sőt egy emberöltővel ezelőtt (MNy. XLIX, 128—40) talán én löktem meg azt a göröngyöt, amely utóbb csaknem lavinává nőtt. Az idevágó fontos újabb cikkek s az 1910-es évek egy-két tekintélyes, de szerintem téves ítéletében gyökerező előzményeik szakirodalmi adatait lásd LŐRINCZE idézett áttekintésében s az ott említett helyeken. — Megjegyzem még: látásom esetleges további gyöngülését megelőzendő, e munkámat még LŐRINCZE összefoglalásának megismerése előtt, 1984 első negyedében készítettem. Bár egészében más — „nyelvtanos” — szempont vezette tollamat, lehet, hogy kisebb fődések vagy eltérések lesznek a két írás közt; ha más nem, hiányzanak nálam az ő párhuzamosan megjelentető cikkeinek megfelelő részeire való utalások.

Most tehát a kortársak anyanyelvi felfogásában esetleg még meghúzódó kételyek eloszlatására s egyúttal tüzetes diakrón nyelvtanírásunk vágyálmaimban élő: jelenkorig tartó részének szerény előkészítésére megvizsgálom a legfőbb iménti alkalmazásnak s itt-ott nyelvtani-szemantikai rokonságának a mintegy 1772 és 1880 közti időszakban tapasztalható fejlődését. Megnézem egyúttal, ha futólag is, az akkori nyelvtanisztilisztikai-nyelvművelői számbavétel, az elterjedés ütemét s a nyelvújításhoz való viszonyát stb.: vagyis a változással legáltalánosabb tanulságait. Végre is régi dolog, hogy „A nyelvművelésnek alapja és ábécéje a nyelvnek történeti felfogása, a nyelvfejlődés fogalma. Aki nem ismeri ezt a fogalmat, vagy ismeri ugyan, de a nyelvi jelenségek megítélése és megvitatása közben eltéveszti szeme elől, azzal nem lehet a nyelvről okosan beszélni” — oktatott többek közt NAGY J. BÉLA (Egy emberöltő 17—8). Azért ha alább egyes nyelvtani jelenségek fejlődésével és tudománytörténeti vonatkozásaival foglalkozom is, ezek tanulságai a mai nyelvművelésnek sem lehetnek közömbösek: „lányomnak mondom, menyem értsen belőle”. De egyébként is szívesen megragadok minden ürügyet, hogy nyelvünk újabb-legújabbkori mozgásának valamely részletét megvilágítsam — amennyire ez egyéni munkával egyáltalán lehetséges.

Hogy miért épp az 1772 és 1880 közti időben történetekre szorítkozom, az szintén összefügg az imént jelzett s a sanda mézáróshoz hasonló „nem nyelvművelői” nézőpontommal. A vita során többen utaltunk már KLEMM ANTAL régi megállapításaira: „A -t, -tt képzős igenév nemcsak ma, hanem nyelvünk egész történeti korában [Ebből alább mindjárt kiemeli a XIX—XX. századot! T. J.] rendszerint csak *jelzőül* fordul elő és mint *igei állítmány*. [Fából vaskarika? T. J.] Névszói állítmányul csak akkor használatos, ha igenév volta elhomályosul és melléknévnek érezzük: *fáradt, rekedt, fásult, nyugodt, feszült* (a viszony köztük), *vásott, kopott, avult, lankadt, unott, romlott* stb. A 19. sz. óta más esetben is sűrűbben kezdték használni, és ma is használják, egyrészt német hatásból [Ez jelentéktelen: T. J.], mert a németben *törött és el van törve* egyaránt *zerbrochen*, másrészt az *el van törve* szándékos, de téves kerüléséből [Ez csak úgy 1880—1890-től valószínű: T. J.]. Pl.: A vidék gyönyörű, a tágas völgy kies rétekkel *borított*. Kossuth. Kivételt képez a: *vékony, néma*, melyek *i-re hajlottak*. Ar[any]. II. 319. Szép darab és szépen *megírott*. MNy. 7:68. A történetek után *befejezett* a szolgálatom. Gárdonyi.” S említ a szerző egy *kárhozott* példát legkorábbi ránk maradt kódexünkől is (TörtMondt. 47—8).

Nos, az iménti *megírott* állítmány HORVÁTH JÁNOSnak „A Nyugat magyartalanságai” című kritikájából való. Ez, tudjuk, sok helytálló rosszallása mellett egy füst alatt akarva-akaratlan a Nyugat-ellenes irodalompolitika malmára hajtotta a vizet (MNy. VII, 67 kk.). Részint azzal, hogy a más egykorú szövegekben sem ritka hibákat mint épp a Nyugatra jellemzőket, sűrítve tárgyalta, anélkül hogy a Nyugatban közölt művek időállónak ígérkező, értékes nyelvi újdonságairól is méltányosan megemlékezett volna. Részint meg azzal, hogy egy-két természetes magyar jelenséggént is felfogható, csak merészebb, egyénies nyelvi eszközt is nagyvonalúan a „magyartalanságok” közé sorolt. Ilyen szerintem a *megírott* állítmány, s távolabbról ilyen a főnévi értékben alkalmazott *akart* igenév is (lásd a *való*, az *elvont*, a *múlt*, a *jövő/jövőendő* stb. „főnevet”). HORVÁTHnak azt a még 1945 után is hangoztatott nézetét,

hogy a magyar participiumtól eléggé idegen az állítmányi szerep, s amelyet egykor az idősödő SIMONYI is utánamondott (vö. Nyr. XLVI, 229–30), KLEMM természetesen már csak igen-igen enyhítve vette át, sőt az *-ó/-ő* s az *-andó/-endő* képzősnek ilyen alkalmazására tucatjával idézett régi adatokat is. A Gárdonyitól való *befejezett* példát viszont SIMONYITól kölcsönözte, s a jelen-ség terjedésének említett két okát szintén ő hangoztatta elsősül egy-egy 1917-i, 1918-i és 1919-i Nyelvőr-cikkben, azzal a különbséggel, hogy SIMONYI általában csak az 1900 körüli évtizedekből való példákkal foglalkozott.

En alább KLEMM módján, de még valamivel korábbi időponttól, a magyar szellemi és az ezzel egybeforrt nyelvi fejlődésben viszonylag megnyugtató 1772-től, sőt igazában 1763-tól kezdve vizsgálom a *-t*, *-tt-s* igenévi állítmány jelentkezéseit; bár ma úgy látom, hogy még korábban sem ment ez a használat annyira ritkaságszámba, mint SIMONYI és KLEMM nyomán gondolhattuk. (Vö. az alábbi 3. A) ponttal.) — Záró időhatáruul pedig azért választottam 1880-at, mert már SIMONYI is a *-va/-ve* + *van* szerkezet ellen indított téves, ál-purista küzdelmet jelölte meg az említett, szerinte éppen németesebb participiumi állítmány terjedésének egyik oka gyanánt. Az órá támaszkodó, „tötő”-gúnyoló nyelvművelők is körülbelül 80–90 esztendővel ezelőttől számították a *-t*, *-tt* képzős állítmány elszaporodását. Az én tudománytörténeti ismereteim szerint a *-va/-ve* + létige németes voltának vádjá 1880 előtt még nem fokozhatta társadalmi méreteken a *-t*, *-tt-s* állítmány divatát (l. a 4. A) alpontot). — SIMONYI szintén rosszállóan vette tudomásul a *-t*, *-tt* képzős igenév *-an/-en* toldalékos alakjának nagyjában azonos időtől számított divatossá válását; bár végül idézett egy-két ilyen határozót a XVII. századi költői nyelvből is. S ugyanígy ítélte meg a kérdéses igenévből *-ság/-ség* képzővel alkotott, elvont jelentésű főnevek (pl. *megvédettség*) gyakoribb jelentkezését is (vö. Nyr. CV, 170–1). Az alábbiakban tehát ez alakok használatának történetére szintén ki-kitérek. — Korábban érte egy-két helytelenítés az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév állítmányi használatát is, főleg HORVÁTH JÁNOSTól s az ő hatására mástól is: azért 1953-ban (MNy. XLIX, 128 kk.) ennek is védelmére keltem. Majd participiumaink *-n* stb., *-lag/-leg* vagy *-képpen* toldalékos formáinak terjedéséről szólva (Pais-Eml. 248–59; AnyOlv. 73 kk.) ismét párhuzamba állítottam a két melléknévi igenév ragos határozói alkalmazását. Most e megfelelésekre inkább csak utalok: egyrészt mert a folyamatos cselekvésű igenév állítmányi használatát ma egyáltalán nem szokás magyartalanak mondani, másrészt az ilyen — s ragos határozói — használatát a felvilágosodás előttről is jobban ismerjük.¹

2. Mielőtt a nyelvhasználat s a nyelvészeti tudatosodás idevágó történeti adatolására térnék, legalább távirati stílusban itt is jeleznem kell alkalmazott nyelvtani alapszemléletemet (vö. MNy. XLIX, 132 kk. és Nyr. CV, 166 kk.).

Az érintett vita középpontjában az állt, hogy a terjedező *(meg)bántott*/*(meg)sértett* forma állítmány általában magyartalan-e, s a *meg van bánt-*

¹ Hadd hívjam föl a figyelmet itt egy régi botlásomra, bár ez távolabb esik a mostani gondolatmenettől. Az *-ó/-ő* képzős participiumi állítmányra 1953-ban említett példáim közé a DENGEL-től előtte idézettek hatására becsúszott egypár birtokos személyes is, mint *(te) vagy megtörője* (MNy. XLIX, 134–5). Nyilvánvaló, hogy ezek már nem melléknévi, hanem főnévi szerepben használt kopulás állítmányok.

va/sértve szerkezet típusnak emiatti ritkulása súlyosan rontja, szegényíti-e nyelvünket. Nos, én ma is így látom: a) A *-va/-ve* képzős határozói igenév önmagában nem tesz különbséget egyrészt a cselekvés *fo ly a m a t o s*, illetőleg *b e f e j e z e t t* volta, másrészt a cselekvés *a k t í v / p a s s z í v* volta szerint; holott az *-ó/-ő* meg a *-t, -tt* képzős participium-pár e kettősséget ősidők óta többé-kevésbé világosan kiemeli. (Tárgyas igéből képezve is kevés kivétellel szenvedő értékű a *-t, -tt* képzős igenév, vö. KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 23 stb.) Nem véletlen tehát, hogy előbb csak az elhomályosult/elhomályosuló igenévvel alakult *buzgón/merőn*, illetőleg *őrületen/nyomorultan*-félék analógiájára, majd a grammatikalizálódás ütemében szaporodó új formák mintájára szabadon is sokasodtak a *bízó(a)n/epedő(e)n* stb., illetőleg *(meg)bántottan/(meg)sértetten*-félék. S ez igenév-rendszerünk korábbi szegényedése után (vö. az *állattam* stb., *rakvák*, *írvám* stb., *telvébb* típus elavulásával) lényegében belső gazdagodás volt! (Vö. Pais-Eml. 248—57; BÁRCZI, Életr. 336.)

— b) Értékét növelte, hogy a *-va/-ve*-s alak igazában csak körülírt fokozásra alkalmas: *(leg)inkább sértve*; az újabb formák ellenben a melléknévies tömör toldalékolásra is kínálkoztak: *(leg)sértőbb(en)* és *(leg)sértettebb(en)*. — c) Imár szakmai közhely, hogy a nyelvtani rendszer leírása nem csupán a szorosan vett eszköztárnak és használati szabályainak összeállításából áll: beletartoznak az eszközcsoportok egymáshoz való viszonyai is. Az újgrammatikusok óta jobbra számolunk például azzal, hogy a melléknévi jelző és a melléknévi (+ kopulai) állítmány erős beszéléslélektani-asszociációs összefüggésben is van egymással, nemcsak szerkezeti megfelelésben. De ugyanez áll fenn a participiumi jelzős az ilyen állítmány közt: azért e kettő általában alakilag oda-vissza transzformálható is, pl. *a megbántott nő* és *a nő megbántott (volt)*. S lazábban ugyanígy összefügg az előbbiekkal a *-va/-ve* + létigés szerkezet, bár ez inkább az állapothoz a létet fejezi ki, nem a tulajdonság megvoltát: *a nő meg van/volt/lesz bántva*. De mióta a participium *-an/-en* toldalékos határozó lehet, tömör fokozásra is alkalmas, azóta melléknévi oldala erősödve, kivált természetes mint (kopulás) állítmány is; függetlenül attól, hogy eredete szerint Janus-arcú alakként lehetett-e valaha egyszerre névszói és igei állítmány. — d) Az állítmányi igenév viszont ugyancsak szoros beszéléslélektani-asszociációs és egyben transzformációs alaki viszonyban van a megfelelő ragos predikativuszinunkupativuszi határozóval: *(a nőt) megbántottnak mondják/gondolják*, illetőleg *(a nő) megbántottnak látszik*. Meg az ilyen eredmény határozóval: *(ez a nőt) sértődötté tette*; *(a nő) sértődötté vált*; *(mosolya) zavartra torzult*. Sőt távolabbról a *megbántott lenni (lévén, volta)*, inkább csak formaszós kapcsolatok jelentésadó igenévvel szintén. Stb. — e) Már SIMONYI első, 1879-i „Magyar nyelvtan”-a utalt rá, hogy a *-t, -tt* képzős participium szabályos antonimája a deverbális fosztóképzős melléknévnek: *hervadt—hervadatlan, tapasztalt—tapasztalatlan* stb. (51). Ez ugyan csak részben igaz: a közmondásbeli *várt lány* igeneve pl. aktív, a *váratlan* ma passzív értelmű; az *ismeretlen*-nek antonimája az *ismert*-en kívül az *ismeretes* és az *ismerős* is; a *lehetetlen*-é a *lehető* s a *lehetséges*; stb. A megfelelés azonban legtöbbször úgy áll fenn, ahogy SIMONYI írta. És említettem már, hogy századunk tízes éveinek végén SIMONYI jól látta a *-t, -tt* képzős igenév állítmányi szerepe s a deverbális *-(t)tség/-(t)tség* toldalékcsoportra végződő elvont főnevek jelentésszerkezete közötti, bár szintén nem kivétel nélküli

rokonságot is. (Eleve némileg reménytelen dolog tehát úgy küzdeni mondjuk az *ismert* vagy az *elégedett* szó állítmányi használata ellen, hogy egyidejűleg jónak fogadjuk el az *ismeretlen*, *elégedetlen* állítmányt s az *ismertség*, *elégedettség* képzést.)

Az iméntiek summája: a *-t*, *-tt* képzős igenévi állítmányt csak jelenkori (s ezt közvetlenül megelőző) nyelvtani rendszerünknek és a magyarul beszélő társadalom nyelvi tudatában élő összefüggés-hálózatnak ismeretében lehet érdemlegesen megítélni. — És némely további előzetes aggály: a) Még a mai nyelvi fejlettség szintjén is rendkívül nehéz olykor eldönteni, hogy egy-egy deverbális *-t*, *-tt* képzős szavunk — pl. *tanult(ak)*/*felneőtt(ek)* — az adott mondatban mennyire főnévi, illetőleg mennyire melléknévi (igenévi) értékben fordul elő. b) Ugyanígy, csak talán ritkábban látni, hogy egy hasonló alakú, főként tárgyatlan cselekvő igetéből alakult állítmány szinte egyforma valószínűséggel érthető ragozott (finit) igenék is, nominatívuszi alakú melléknévi igenévnék is: „De hisz ő már *gyógyult* (*felneőtt*, *tanult* stb.)!” — Az említett viták során mindkét nehézségről szóltam már. Most csupán azt jelzem: a következő pontokban elsorolandó példák közt csak olyan *-t*, *-tt* képzős állítmányok fordulnak elő, amelyeket én a szöveggörnyezet alapján névszói, mégpedig nem főnévi értékű alakulatoknak ítéltam.

3. Mindez kézzelfoghatóbbá válik, ha most egypár kritikus, esetleg a közelmúltban is tárgyalt *-t*, *-tt* képzős participiumi állítmányról megkísérlem megállapítani, m i o t a é l n y e l v ű n k b e n. — Azt tudjuk, hogy szótáraink általában nemigen veszik fel a nem vagy alig melléknevesült ilyen szókat, amint más igeneveket sem, és mint az igei paradigma körébe tartozó ragozott alakokat sem. De ha néha megadják is az igétől valamelyest már elkülönülő ilyen igeneveket, azt végképp nem szokták jelezni, hogy ezek csak jelzőként, vagy pedig állítmányként is használatosak-e. Ezért aztán nemegyszer megtréfálja a nyelv azt a kutatót, aki XX. századi németességnak tart olyan igenévi (eredetű) állítmányokat is, amelyeknek fokozott, *-an/-en* vagy *-ság/-ség* toldalékos alakulata, esetleg fosztóképzős antonim állítmányi párja stb. is él. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy az ilyenek mint *p o t e n c i á l i s* alakok hosszabb-rövidebb idővel korábban szintén ott élhettek már a magyarul beszélők bármikor felhasználható, tudatos vagy tudat alatt tárolt kifejezőeszközei közt. BARNA FERDINÁNDnak egy más nyelvi lehetőségre vonatkozó, 1877-i hasonlatával: „akaratlanul is a természet-tudósok azon véleménye jut eszembe, hogy némely növények magvai évszázakig is elrejlének a föld termő rétegében egész addig, míg a tenyésztést nekik lehetőségessé tevő föltételek bekövetkeznek s akkor mint egy varázsütésre csak előteremnek” (Egy szavazat 58). Csak itt persze társadalmi — szellemi és nyelvleléktani — föltételekről van szó. A jelenség régóta ismeretes a nyelvészetben, de a mi tárgyunkban különleges tanulságai vannak, s ezek tudatosítása nélkül kevésbé lehet biztonságosan eligazodnunk a nyelvfejlődés részleteiben.

A) Legyen az első példa az *ismert* szó, amelyet egy szenvedélyes „nyelvvédő” még az Édes Anyanyelvünk 1983. évi 4. számában is határozottan hibásnak mond, s amelyet előzőleg szintén „magyartalan” újításként rótt meg. Nos, ez a *-t* képzős, melléknévvé is átváltó szó korunkban (igekötősen is) legtöbbször jelzőként, de adataim szerint állítmányként szintén igen gyakran használatos, mégpedig fokozva is; él *-en* toldalékos határozóként (akárcsak

a közismerten, elismerten összetételben), olykor *-ség* képzős vagy *volta* segédszós absztraktumban szintén. *Ismeretlen* antonimájának állítmányi használatát pedig a legindulatosabb purifikátor sem támadta eddig. 1953-i cikkemben ezért már a modern, helyes használat igazolására említettem Horváth Jánosnak, a participiumi állítmány elvi ellenségének egy akkori mondatát: „*a legismertebb [az a vers]*” (MNy. XLIX, 136); s az akkor már halott Pais Károly kérdését: „*Ismert, használt volt-e [ez az alak]?*” (uo.). PAIS DEZSŐ szerkesztő, akinek az előbbi szeretett és tisztelt barátja, az utóbbi kedves öccse volt, szóban elismerte előttem, hogy a két idézet a valóságos, élő nyelvhasználatot mutatja, s nem „magyartalanság”. — Az ÉrtSz. „mn” szófaji jelzéssel közli a szót, de szerintem a műveltek tudatában participiumi jellege sem tűnt el teljesen, hisz alapszava legaktívabb igéink közül való. E szótár egy múlt század középi Tompa Mihály-idézettel szemlélteti jelzői alkalmazásának hagyományos voltát. Saját adatgyűjteményemben P. Szathmáry Károlynak 1855-i, Samil című regényéből azonban állítmányi használatára is volt cédulám: „ügyessége . . . *ismert volt*” (I, 30—1). Megnéztem aztán Szvorényi József 1846-ban kiadott, akadémiai pályadíjnyertes stílustanának a nyelvét, s egy helyt valóban ezt találtam: „[Szükséges . . .] Hogy a' szók . . . *ismertek . . . legyenek*” (M. ékes szókötés 169). Ugyanott jelző az *ismertebb* alak (27), és persze gyakori a tisztán melléknévi *ismeretes* szinonima mindkét szerepben. Egyidejűleg ellenőriztem e tapasztalataimat a legtermészetesebb helyen, az Akadémiai Nagyszótárban is. Ott van két idevágó idézet Atyból (1909—10-ből), de Krúdy 1924-i „*ismertté tette a nevét*” (Úrfikoromban 54) szerkezete is lassan klasszikus példának számít. S a múlt század közepéről találni még verses és prózai állítmányi adatot Eötvöstől, egy (más) költői példát Tompa Mihályból stb.

És ebből még mindig nem vehetjük bizonyosra, hogy a kérdéses használat mintegy 140 éves, és előtte nem volt meg legalább potenciális kifejezőeszközként a magyarság jó nyelvértékű részének tudatában vagy „tudatalatti-jában”. Az *ismertté tesz*, *ismertté válik*-féle szerkezetekkel ma sokszor találkozunk, én magam is éltem s élek velük, noha távolabbról ezek is támogatják az *ismert* (+ kopula) állítmányi alkalmazást. A NySz. mármost az *ismert* s az *ismeretlen* szó meglétét egész a kódexek koráig igazolja — jelzői példákkal. Az előbbire azonban közöl egy, a fönti fajta eredményhatározói szerepű adatot is: „Eletnek utait nekem *esmerete tőtted*: notas mihi fecisti vias vitae” (az 1508-ból való Döbrentei-kódex 31. lapjáról). Kíváncsiságom terrorjára aztán átbaglyoskodtam a kódex 1—381. lapját, s elég sok más példát kicédulázhattam az *ismertté tesz*-re. Íme: „En vetkezetemet neked *ifmerte tőm*” (79), „Vram *teged* nekem *ifmerette* [!] en vigezetemet” (91), „v vtait moifelnek *efmerte tive*” (181), „v idvelfeget *efmerte teve*” (175—6), „Az vtat nekem *efmerte teged*” (222). Lám, a kódex írója a maihoz hasonló természetességgel élt szerkezetünkkel sok száz évvel ezelőtt is! S olykor ezzel váltakozva a tiszta igenévi állítmányt is kedvelte: „Iffiv legeñ *vağok*. es *meg vtalt*” (68), „az minden diçiretit *hallatta tezi*” (188), egy kissé másként itt: „vgan lőnk mikent *vigasztaltak*” (207), vagy emitt: „Te tvdomañod tőlem çudalatos lőn: *meg batorolt*” (216), „te irğalmadot nekem *hallatta teğed*” (222), „*Aldot vağ* vram . . . : es diçeretes. es diçőfegeł *ef fel magasztatott*” (231) stb. Különösen sok persze az *áldott* állítmány; helyette *áldva vagy/légy* itt nincs.

Eszerint az ómagyar korban elevenen élt a *-t* (*-tt*) képzős participiumi állítmány és határozói rokonsági köre, ha az *ismert* állítmányra nem tudok is

ilyen példát idézni. Árpád-kori szövegemlékeinkből és korai kódexeinkből KÁROLY pontosan közzétette az ott előforduló participiumi állítmányokat (i. m. passim): az *ismert* nincs közöttük. Ennek a fejlődési szakasznak pontos további ellenőrzése, a magyar szintaktikai örökségnek s a latin mondatserkesztő minták hatásának szétválasztása stb. azonban távol esik mostani tárgytól. Ezt a munkában levő ómagyar leíró mondattan kollektívája várhatólag tágabb összefüggéseivel együtt úgylis közzéteszi.

B) Az ÉrtSz. szintén „mn” jelzéssel közli az *összetett* szót mind nyelvtani, mind általános ('bonyolult') értelmében; ám grammatikai vonatkozásban én még elevennek érzem benne emellett az *összetesz* igével való rokonságot, tehát az igenévi jelleget. De semmiképp sem lepott meg, hogy az Édes Anyanyelvünk már említett 1983/4. számának hátsó borítóján egy más szerzőtárs az *image* s a *védjegy* szó viszonyáról így fogalmazott: „[Az *image* tartalma] sokkal többreú, *összetettebb* amannál.” Tehát bemutatta: az *összetett* ma középfokban is lehet kifogástalan állítmány. — Anélkül, hogy többi mai vagy múlt századi szórványos adatomat ideiktatnám (egy 1880-i példát a 4. C) pontban említek), idézem az 1795-ben megjelent, főként ortológus felfogásáról híreshírheú Debreceni Grammatika egyik mondatát. Ez szerintem jól szemlélteti, hogy az inkább jelzőként szokásos *összetett* műszó más fölépítésű mondatokban milyen természetesen kaphat állítmányi szerepet: „A Tízta Elölutóljárók akár Gyökerek, vagy Egylzeresek, akár pedig *Öszvetettek* vagy Többszeresek *légyenek*, ... mindenkor az Első Ejtéséhez [‘nominativuszához’] járúlnak” (214).

S az alábbi 4. pontban nem egy adat igazolja majd, hogy a *nyílt(abb) hang, elavult* szó stb. szaknyelvi jelzős szerkezet közelében vagy csak idevágó tárgyú szövegben más nyelvtaníró is beszél olykor olyan hangról, amely *nyílt(abb)* vagy olyan szóról, amely *elavult lett* stb. Ha pedig egy eredete szerint participium sokszor vonatkozik különféle, eleinte talán odagondolt főnévre, akkor általános, nem műszói melléknévi jelentésében sem „erőszakolt” már állítmányként. Lásd a fönti *összetett* 'bonyolult' esetét. De mekkora történeti adatgyűjtés kellene ahhoz, hogy valamennyi mai köznyelvi *-t, -tt* képzős ige-nevünk múltjában jelentésenként pontos évszámokhoz köthessük e fejlődés adatosható fázisait?! És megállapítsuk, hogy egy-egy (melléknemesülten) átvett vagy tükörszó (pl. *absztrakt, bonyolult, kizárt, komplikált*) nem hozta-e magával egyúttal állítmányként való használhatóságát is a forrásnyelvből?!

C) Ugyancsak röviden érintem a *(meg)elégedett* állítmány ködbe vesző születési idejét. A Nyelvőr „tötö”-vitájának „összefoglalásában” az „ügyész” újra hosszasan bizonygatta, hogy ez csak ízes, magyaros fogalmazásra képtelen íróknál fordul elő, a *meg van elégedve* szerkezet helyét bitorolva (Nyr. CVII, 260 kk.). Megvallja, hogy csak a vele vitázók cikkeiből ismert meg egy-két XIX. századi ellenpéldát az elsőül említett formák akkori meglétére. Ez is jellemző: hiszen a Nagyszótár anyaga neki is rendelkezésére állt volna! Egy-pár innen vett adat: a) 1826/1890: „[Éva] *elégedett* férjének vig szemén” (Szemere Pál Munkái I, 187); 1830 k.: „Boldog ki sorsával *elégedett*” (Cech J.: Győri közm. 4); a rokon *-en* ragos határozóra: 1839: „*elégedten* látszék túrni” (Emlény 123; Fáy A.); a *-ség* képzős származékra: 1822: *Elégedettség* (Wagner: Phras. Ind. 71). — b) 1864: *megelégedett lett volna* (Eötvös: Gondolatok 302); 1857: „a' nép' örömeivel *megelégedetten*” (Athenaeum II, 65; ?); 1790: „[A.] a' ... lakosok *meg-elégedettségét* ... ditséri” (Kazinczy Orpheusa I, 324—5; Wályi A. szövege). (Saját, 1796-ból való adatom: „*meg-elégedett* ő ... nem

lett” (Gvadányi: NótElm. 130.) — A *-t, -tt-s* participiumi állítmányi *s* a *-va/-ve* + létigés szerkezet és persze a finit igei állítmány tehát itt is legalább másfél-két évszázada a „békés egymás mellett élest” példázta; csak egy mai „nyelv-védő” nem befolyásoltatta magát a tényektől. Korrektúrákor teszem hozzá: Csokonai a VARGHA BALÁZS gondozta MM² szerint többször is élt a XVIII. században az *elégedett* (II, 27) és a *megelégedett* igenévi állítmánnyal (II, 27, 92 és 388).

D) Szintén a romló mai magyar stílusérzék ismerve az idézett „összefoglalás” szerint a *hivatott* állítmány, a *hivatva van* szerkezet helyett. Én egyfelől ma is azt tapasztalom, hogy az első forma évtizedről évtizedre gyakoribb. Már 1953-ban megírtam például, hogy idős korában a szigorú elveket valló Horváth János tolla is rá-ráfordult: „[Ez a forma] a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott*” (vö. MNy. XLIX, 136). Csupán a Nagyszótár néhány tanulságos példájának csontvázát, korát, szerzőjét említem még: 1919/1938: „küzdeni *hivatott*” (Babits); 1907/1940: „*hivatott* nagyon” (Juhász Gy.); 1892: „a melyre *leghivatottabbak*” (Ethn. III. 293; ?); 1880: „ki arra *hivatott*” (P. Thewrewk); 1861: „*látszott hivatottnak lenni* (Eötvös); 1838: „magokat *hivatottnak tartják*” (Athenaeum I, 677; ?). Vö. még 1856: *hivatottság* (Vadnai).

Az előzők szellemében érthető, hogy a most tárgyalt, szerintem nem idegenszerű *-t, -tt* képzős állítmányra vagy vele rokon alakulatra nemegyszer előbukkanhat az iméntieknél korábbi adat is. Az efféle természetes eszközöket — éppen automatikus felhasználhatóságuk miatt — csak igen óvatosan szabad tehát ennek vagy annak a negyedszázadnak, olykor évszázadnak termékeként kezelnünk. (Kivéve persze sok politikai, gazdaság- vagy művelődéstörténeti stb. értékű szót, kivált tükörszót, kölcsönszót.) — S ismét hangsúlyozom: az itt tárgyalt participiumi állítmányok mellett (az *ismert-et* nem nézve) egyidejűleg élt a *-va/-ve* + létigés kifejezés is, sőt a múlt században visszafelé haladva ez volt gyakoribb. (KÁROLY i. m. viszont többször utalt arra, hogy a korai fordítások *-t, -tt* képzős állítmánya helyén a JordK. *-va/-ve* + létigével is élt.)

4. Most végre *d e s c e n d e n s* irányban haladva igyekszem megrajzolni a sokat vitatott nyelvtani eszköz terjedését a bő száz év (1772–1880) során, hogy valamelyest megnyugtatóbb képünk legyen grammatikánk e részletének időbeli alakulásáról. Előre jelzem, hogy a KLEMMTől említett, régen melléknevesült igekötőtlen szavak (*fáradt* stb., l. az I. pontban) meglétét a *feszült, lankadt, unott* kivételével már nem tartom nyilván, s ugyanígy a *sápadt, örült, veszett, ment* (vmitől) szót sem. Noha én a klasszikus verses szövegek tanúságtételét is megbecsülöm, lehetőleg prózai korpuszt veszek alapul: a szépprózából, az értekező nyelvből (kivált a nyelvészeti tárgyúból) és néhány dráma szövegéből; fordítottakat és mind gyakrabban eredetieket. A válogatásban — megvallom — gyakorlati szempontok is vezettek: a szedés jól olvashatósága, az első kiadásnak vagy kritikai újraműködésének otthoni használhatósága stb. — A terjedelem szűkítésére a szövegkörnyezetet fokozatosan a minimumra csökkentem, s némelyik eszköz meglétére vagy hiányára csak utalok; a megszakítást jelző három pontot lehetőleg elhagyom.

A) A XVIII. század végi kép, 1800-ig. — Mivel a nyelvben az 1772-es év maga nem jelezhet egyetemes változást, a megelőző évekből átnéztem a sok filológiai tanulsággal is szolgáló M o l n á r J á n o s n a k 1763-i, rekatolizáló

célú „Megtérő Református”-ából az első 100 lapot. Egy egészen természetes példájában fokjeles az állítmány: 41: „a’ Z’idók *tanultabbak . . . voltak*”, egy állítmánya régen melléknevesült: 82: „az *átkozott a’ ki*”, és két állapot-határozóféle igeneve régies-latinos: 54: „fogyatkozásától *meg-menekedetnek lenni* nem *vitattyák*”, 101: „*el-fogyotnak* nem *mutaták lenni*”. Az -ó/-ő s az -andó/-endő képzős állítmány valamelyest gyakoribb, de határozóként olykor ez az igenév is tekervényes, latinos, papírszagú (pl. 46). Határozóragosan csak az elhomályosult *kivált-képpen* szó fordul elő, de az -ó/-ő képzős igenév is csupán *képpen* toldalékkal adatolható innen módhatározóként. A -va/-ve + létige sem gyakori. — F a l u d i n a k igen magyaros, bár csak magyarított „Szent ember”-je (1773) pusztán egy mondatában él kétszer a vitatott állítmánnyal: *el-hagyott, el-felejtett vagy* (72; vö. Nyr. CV, 173), holott ilyen jelzővel elég gyakran, -ó/-ő és -andó/-endő képzős állítmánnyal 20–25-ször annyiszor; s közöttük többesben levő is akad. A -t, -tt képző után modáliszi toldalék, sőt fokjel sem fordul itt elő, csak egyszer a -ság/-ség képző (119: *lankattság*), pedig az -ó/-ő-vel olykor ez a határozórag is társul. A -va/-ve + létige szerkezetére szintén van néhány példa, s ugyanígy a főnévként használt participiumra (87: „a’ benne *bizottaknak*”). — K a z i n c z y n a k diákkori, 1776-i Bessenyei-fordítása („Az amerikai Podocz és Kazimir”, a RMKtár. 84. sz. újabb kiadásának lapszámaival) szintén ilyenféle képet mutat. A -t, -tt képzős igenév a ritka jelzőin kívül csak egy nehézkes, passzív predikativuszi szerepben bukkan elő (54: „a’ kitől *mondotta* magát *elküldetettnek*”); az -ó/-ő képzős állítmányra viszont egypár természetes példa is van. — B á r ó t z i egyik híres fordítása, az „Erköltői levelek” (1786.; az I–XVI. és 1–85. lap alapján) még mindig nem él a -t, -tt képzős állítmánnyal, nem számítva az Árpád-kor óta ismert *áldott* szót (70: *Áldott legyen*) s egy megszólításban, tehát mondatként használt, régi példát (8: *efzevezsett*). Pedig jelzőként ez az érzékeny stílus özőnével alkalmaz jelentésében újszerű participiumot, s -ó/-ő képzős igenevet módjával állítmányként is. Határozóragos, újításnak vehető igenév sem fordul itt elő; elvont főnévi származék is csak a régebbi szókincsből (pl. 71: *Ijedtfég*, 78: *izzadtság*, de mindkettő lehet az *ijedség*, *izzadság* túlkompenzált írásváltozata is). Főnévi értékben itt-ott modern a participium (78: „*jajgat egy őszve rontsoltt*”); a -va/-ve + létigés mondatképletre jó néhány adat van. — K a z i n c z y németből átültetett, nagy hírű Gessnerje (1788.) még mindig nem mutatja a változás kezdetét; csak a Bevezetés „a’ fordítás . . . *erőltetett*, homályos és ízetlen” mondatának igeneve fontos. Egy-két hasonló, de hagyományos *áldott*-féle állítmány alig érdemel szót; hihetőleg régebbi keletkezésű a *rakottan* (A3b) alak; egy-két jelentéktelenebb főnévi származék szintén nem sejteti az újítás későbbi térhódítását. — A neológiától alig tartózkodó, de ízes stílusú I l l e i franciából fordított, 1790-i „Elme-futtatások”-jának két kötetében is mindössze egy tisztán idevágó -t, -tt képzős példát találtam: „mind rolfzfz bordában *szótt, a’ ki*” (II, 9), -va/-ve + létigészet ellenben igen sokat. — D u g o n i c s 1790-i „Arany perecek” című, jórészt párbeszédes, naiv történetének a RMKtár. 8. számában levő kiadásából a 13–98. lapot néztem át. A zsák-mány itt már valamicskével gazdagabb volt. Az elsősorban keresett formák: 13: „Feje mák-szemnyi: de orra *ki-dundorodott*”, 16: „szerencsétlen csillagzatban *születettnek lenni láttzatott*” (latinós-régies?), 31: „tanács nélkül *el-eresztetteknek* ne *látszattassanak lenni*” (ugyanúgy), 40: *El-veszettnek lenni gondolta* (szintén), 59: „csizmáján . . . Sarkantyú gyémánttal . . . *meg-rakott*” (értelmezőféle; Aportól id. ?), 73: *Áldott legyen* (hagyományos), 80: *el-akudtnak*

lenni tapasztalta (mint fönt). Az *-ó/-ő-s* participium előfordulási aránya nagyjában hasonló, a *-va/-ve* + létigéé tán még kisebb. A *-t, -tt* képzősnek jelzői szerepben sincs a hagyományosan várhatónál színesebb jelentésköre; modáliszi toldalékkal, fokjelesen se divatozik még e forma itt; főnévi értékben se járatos (de 91: „valamint . . . szoktanak [gondolkodni] ama' . . . *Tanúlttak*”). — Ide iktatom Földi 1790-i „Magyar nyelvkönyv”-ét, bár ez csak 1912-ben jelent meg: RMKtár. 28. sz.: ebből a 7—128. lapot ellenőriztem. Példája egy van: 15: „Magát megfértettek . . . ne vélje”. (Ha ti. a tartalomjegyzékben a magánhangzók fajtáira vonatkozó „Durvák és gyengültek . . .” stb.-ben nem látunk tiszta participiumi állítmányt.) Pedig az *-ó/-ő* és *-andó/-endő* képzős participium jócskán lehet itt állítmány s állapotféle határozó, akár fokjellel is. (Vö. 40: „[e vokálisok] szüntelen előfordulók”, „illendőbnek ítéltem . . . közé számlálni” stb.) De bizony a *-t, -tt* képzősnek fokjeles alakját a jelzői szerepkörön túl (így 61: „a' legpallérozottabb Nyelvekben”) csak egy főnévi-alanyi szerepben találtam meg (49: „Büzkélkednek . . . a Fővebbek és Tanúltabak”); határozóragosan itt nem akadtam rá, sem *-ság/-ség* képzővel. Mégis elismerem, hogy e szöveget inkább csak átfutottam, hogy a szerző nagy állatrendszertanáéval összevethessem (l. alább). — A terjedelmes Debreceni grammatikában (1795.) több 30—50 lapnyi részt tanulmányoztam át, a példáknak nem számát, hanem csak jellegét vizsgálva. Adataim: XXI: „homályos, erőltetett, erőtlen . . . léssen az”, 204: „mondják győzöttnek, (viciflé) írják vízfza vertnek (repuliffe) lenni” (a *lenni-t* helytelenítve!), 29: „nem illik vásottnak lenni” (ugyanúgy), 209: „így jó: pirúltnak, sendültnek mondják a cserefnyét”, az *Őszvetettek légyenek* példát a 3. B) részben idéztem. Hozzáteszem: az *-ó/-ő* képzős igenév gyakoribb ennél, s az eddigiekhez képest sok participium fordul elő főnévi értékben. (Egy kevésbé az iménti *Őszvetettek* is efelé húz.) — Gvadányi 1796-i felvilágosodásellenes rigmusaiából (Nót-Elm.) tömérdek természetes példát írtam ki: 12: *lefsz vásott*, 31: *meg-tíftúlt-nak . . . talállják*, 38: *-kal rakott*, 41: *-gal vólt meg-telt*, 54: *meg-kábúltta . . . lett*, 77: *avitt*, 87: *lefsz meg-üttközött*, 92: *lehet . . . esze veszett* stb. Ugyanitt a többi vizsgált alakulat szintén természetesen használva él.

B) Külön választom gazdagabb, 1801 és 1849 közötti tapasztalataimat. Földinek „Természeti história — Első tsomó” című állattana szempontunkból szinte egy korszaknyi távolságra van 1790-i nyelvtanától. I—X. és 1—81. lapjáról idézem: 17: „a' Lovak . . . *pettegettettek*”, 31: „[Ezek] a' *legelterjedettebbek*”, 36: „[foguk] *belapúlt*”, „[zápfogaik] *metszettek*, . . . *hajlottak*”, 52: „Farka hosszú, *hajlott*”, „Feje *elnyúlt*”, 54: „előfogai . . . *kinyúltak*, *öszvenyomultak*, egymásra fekvők”, 56: „Teste pikkelyekkel *fedett*”, „tüskékkel *fedett*”, 57: „Fülei *kerekítették*”, 59, 60: ugyanaz, 66: „[szőre] *nyirett*”, 69: „[E fogak] *kettőztettek*”, 71: „[E fogak] *tompábbak, tömöttek*”, 76: „Előfogai . . . *másoltak (alterni)*”, „[E fogak] *tompábbak, tömöttek*”, 76: „Előfogai . . . *másoltak (alterni)*”, „[E fogak] *kinyúltak*”, „[E tagjai] *elnyúltak*”, 77: „szemfogai . . . *kihajlottak*”, „Farka *felhajlott*”, 79: „Farka *behajlott*”. Földi szívesen él az *-ó/-ő* képzős állítmánnyal, akár fokjelesen is. Határozóként ez így szokásos: 31: *Legszembetűnő[bb]képpen* [!], 49: *szembetűnőképpen*; a *-t, -tt* képzős itt is csak egy elhomályosult régi alakulatban fordul elő így: 39: *kiváltképpen*. Ez utóbbi igenévtípus *-an/-en* és *-ság/-ség* toldalékkal nem jelentkezik. — Még szabadabban, színesebben él a *-t, -tt* képzős participiumi állítmánnyal-határozóval Révai a „Magyar szép toll” című, akkor még csak némelyektől olvasott kéziratoss stílusában. ÉDER 1973-i kritikái kiadásából,

az eredetinek 1 - 145. lapjáról s még jobban tömörítve idézem: 13: *meghatározottabb*, 25: *tanúlnak láttassék* (főnév is lehet!), 49: „*erőltetett*, erővel kerestetett”, *Meghatároztatott*; 71: „Vagy *kiábrázoltattak*, *megmiveltettek* . . . Vagy *kiterjesztettek*”, 77: *elfajzottaknak mondja* (Faludiból id.), 79: *tanúlnak láttassék* (mint fönt), 94: *erőltetett*, 109: *megvilágosodott*, 132: *meghatároztatott legyen*, *elkeveredett*, 139: *lankadt*, 140: *lankadtak*. Gyakori az *-ól/-ő* formánsú állítmány, és mindegyik igenév lehet modáliszi toldalékú (38: *meghatározottan*, 60: *sértőképen*, 132: *veszteglőn*), elvéve fokjeles. Az igenévi állítmány többnyire általános használatú, de itt-ott alkalmi (adverbális) bővítményű. A *-va/-ve* + létigei szerkezet persze itt sem fehér holló. — 1806-ban jelent meg gróf Teleki Lászlónak „nyelvpolitikai” szempontból rendkívül fontos „Buzgó esdek-lés”-e. Első 50 lapjáról gyűjtött anyagom eléggé önmérséklő íróra vall: V: *megsértettnek tartani*; 37: *pallérozottabb*; de ennyi is jelzi, hogy a nyelvi fejlődéstől ő sem volt független. — Végigolvastam újra az 1822-es évszámmal 1821-ben megjelent, Kisfaludy Károly szerkesztette, sok szerzőjű és vegyesen próza- verses tartalmú első Aurorát. Bizony tiszta állítmányi igenév, mint a szerkesztő szépprózájáról másutt (Nyr. CV, 172) már megállapítottam, itt sem tipikus szerkezet: 209: „*Vala élete vesztett*” (Horváth Andre versében), de vö. még 224: „Egy két pillantatom *elborulttá leszen* (Vay Á. verse), 204: *megátalkodottság-* (gróf Mailáth); 313: *érettség-* (Schedius). Pedig az *-ól/-ő* képzős állítmány (pl. 44: *gondolkodó valál*, Kisfaludy K.) és a ragos módhatározó (pl. 201: *hervadólag*, gróf Mailáth) nem kivételes alak. Sőt ez utóbbi a *-t*, *-tt* képzős-nél is kedvelt forma versben is, prózában is: III: *elmerülten* (K. K.), 35: *meghitten* (Szemere) stb. Jelzőként pedig a fokozott is előfordul: 130: *szelidültebb kebellet* (Döbrentei). Külön szót érdemel egy prózai alakulat: *sietvébben* (328: Horvát István). — Döbrentei szépen csiszolt Sterne-fordításából (1828: Yorick és Eliza levelei) idézem: IX: „[szerelmük] a’ *szokottabbá vált volna*”, 46: „néha *borult* az Ég”, 50: „*orczája színe neki elevenedett*” (jelen idejű!), 66: „soha se *hallottam* azokat *megmocskosodottaknak*”, 104: „[kegyedet mások] *elvakítottak látják*”. Itt is gyakoribb a *-va/-ve* + létige, de az *-ól/-ő* képzős igenévi állítmány (53: *ragadók*) és a ragos módhatározó (49: *mosolygón*, 57: *Kitetszőleg*, de egyszer [71]: *nyíltan* is), továbbá a középfokjeles állítmányi alak (53: *szívrehatóbbak*) ugyancsak megtalálható. — Kazincz nyak ominózus Pyrker-fordítása, „A’ szent hajdan’ gyöngyei” 1830-ban jelent meg; most nagy bevezetését és 1–68. lapját vizsgáltam meg. A kissé dagályos szövegben igazán tiszta *-t*, *-tt* képzős melléknévi igenévi állítmány nincs (!), legföljebb főnévies értelmezői megszólítás (38: „Oh ti *megvakúltak!*”), inkább értelmező (1. „mi *elremítettek*”, 5: „[J.] . . . Tapasztalások által *gyakorlott*”, „örzője, a’ mély andalgásokba *süllyedett*”); ragos igealaknak is tekinthető (68: „*elvetemedett* ez a’ nemzetség”). Pedig ragos állapothatározóul világos ez alak (3: *elmerülten*, de pl. 56: *alélva*); az *-ól/-ő* képzős itt-ott még fokjelesen is lehet állítmány (LVI: „A’ másik . . . még *jóltevőbb*”). — Mérsékelten, de azért sorozatosan használják a *-t*, *-tt* képzős állítmányt s „rokonait” a Szentiváni Mihály szerkesztette 1840-i erdélyi Remény című „Sebkönyv” szerzői: 9: „[a sátorféle] két részre *osztott*” (Szentiváni), 12: „az indítvány . . . *elfogadottnak látszék*” (uő.), 26: „Ez *ingerülté tevé*” (uő.), 43: „*előttnek hitte* . . . az időt” (uő.), 65: „És *elszánt* küzdeni” (Turul verse); 72: „Sokaknak *üdvözölt* | Az édes nyugalom” (uo.). S emellett szinte valamennyi távolabbról figyelembe vett alakulat megtalálható: 9: *torokáztatók vagyunk*, 26: *bőszültség-*, 30: *kielégítőbb* (állítmány), 31: *lángolón*, 32: *félhaltan*, 41: *földhözragadottan* (de uo. így is:

földhöz *vagyok ragadva*), 54: *félájultan* stb. Ilyen archaikus állítmányi neologizmusok mellett: 18: *hímezvék*, 29: *rakvák*, 60: *illesztvék*, 79: *hintvék* stb. — Az akadémiai kiadású Külföldi Játékszín XV. kötete (1839.) két *Külkey Henrik* fordította gyöngécske vígjáték mellett Moliere-nek *Kazinczy* magyarította „A' kénytelen házasság”-át tartalmazza. Am egyetlen hagyományosnak látszó *kábult*-on kívül itt sehol sincs *-t, -tt* képzős igenévi állítmány! — *Jókai* 1846-i Hétköznapijának első száz lapjáról viszont ismét öt erőltettség nélküli ilyen adatot közöltem 1981-ben; ugyanott foglalkoztam Kemény 1847-i történeti regényének s Vajda János néhány korai elbeszélésének példáival (Nyr. CV, 172–3). — A klasszikus költők példái közül már csupán a MNy. LIV, 105–7-en található, különféle szerepű és korú participiumokra és az *Arany* nagyepikájából vett adatokra hivatkozom (vö. Nyr. CV, 103–4); hozzátéve: a Párizsban 1833-ban WXYZ álnéven kiadott magyar Blumauer-fordításban szintén nem egy ilyen példa került elem.

A kor értekező prózájára visszatérve, először is *Bárány Boldizsár* 1817-ben készített Rostájából utalok (a *Bánk bán* *Orosz László* gondolta 1983-i kritikai kiadása alapján) e szintén egyénesebb, modernebb példákra 334: „a' tárgy... jól által gondolt és mester módon kivitt a' planuma, 341: „Tiborcz festései... jól eltaláltak”, 356: „Az egésznek épületje... *proportionált*”. S van persze bőven *-va/-ve* + létige, de akad itt is egypár más, újszerűbb igenévi használat. (A dráma *álmodott* állítmányára s ennek szövegbeli előzményére l. MNy. XLIX, 136.) — *Bitnitz Lajos* 1827-i, „A' m. nyelvbéli előadás' tudománya” című nagyobb, csiszolt stílusú tankönyvének 80–180. lapjáról idézem: 80: „a' lankadt... gondolat... *lankadt marad*”, 92: „ha... az elmésség *mesterkélts, keresett*”, 118: „az illy melléknev... jól megválasztott legyen”, 121: „ne igen meszszeről kölcsönözött legyen”, 128: *nagyítottaknak fogdának láttatni*, 135: „ha [a metafora] meszszeről kölcsönözött”, 138: „*legyen a kép... nem többekből összealkotott*”, 151: „mellyek... az írásnyelvből *kizárottak*”. Mint látjuk: ma több szerkezetét XX. századi németességnek ítélné némelyik, nyelvünk belső fejlődését nem becsülő nyelvművelő. — *Széchenyi* 1830-i Hiteljéből hasonló adatokat közöltem (Nyr. CV, 172). — Az akadémiai Nyelvtudományi Pályamunkák II. kötetében (1839.) olvasható: XI: *mellőzvék*, „hiával levőnek *mondá*, mindamellett... [szerzőjét] szorgalommal *eljártnak*, [művét]... vizsgálódással *irotnak*”, XII: „sok gyököt... *kiholtnak állítván... ovatossággal... dolgozottnak lehet mondani*”, 1: *rakvák* stb. — Első akadémiai mondat *a n u n k b a n* (1843: „A' m. szókötés' főbb szabályai”) olvassuk: 10: *az ég derült*, 27: „a' viszonyított név vagy ige... *vonzott-nak* vagy *vezérlett-nak mondatik*”, 56: „a' mi *szokottabb*”. A *-va/-ve* mellől itt a *van* olykor elmarad, a *vannak*-ot pedig Révainak és követőinek hatására a többesjel helyettesíti: 25: *rak-vák*. Érdekes még többé-kevésbé: 39: *határozottan*, 41: *a' farkas ragadozó, a' farkasok ragadozók*, 122: „*vitatkozólag* vagy *perlekedve*”. — *Szvérenyi* említett 1846-i, híres stílustanának néhány idevágó példáját s akadémiai bírálóinak, így Vörösmartynak is hasonló szerkezeit l. Nyr. CVIII, 35 jegyzet. — Az akadémiai kiadású Nyelvtudományi Pályamunkák III. kötete (1846.) szintén tartalmaz egy sor igenévi állítmányt: 23: „A mondat... egyszerű és *magyarázott*”, 67: „*lesz e... szó is súlyossá (súlyosított)*”, 71: *nyomósítottak találjuk*, 85: „Ezek *lehetnek... vonzottak*”, „mellyik [*lesz*] *vonzott?*” stb. Pedig itt is, mint e korban sokszor, helyettesíteti a *vannak*-ot a *-vák/-vék* toldalékkapcsolat: 46: *választvák el*, 91: *képezvék*,

99: *kihagyatvák* stb. — P a p I g n á c harsányan neológus nyelvű „Elemi költészet-tan”-a (1846.) az utóbbival nem él, a *-t, -tt* képzős állítmányt viszont nem kerüli, vö.: 10: „e’ czélköre *korlátolt*”, 23: „A’ költészet... szabályjai által *korlátozott*”, 24: „mennél *torlottabb* a’ zivatar”, *korlátolt*, 28: „egyszerűsége *bonyolódott*,... *fogyatkozott leend*” stb. — S végül nem hiányzik e szerkezet a k a d é m i á n k „A’ m. nyelv’ rendszere” című kiadványából sem (1846, 1847²), bár itt is gyakori a *-vák/-vék* toldalékcsoportos állítmány. A példákat mellőzöm, mert a szöveg egy része azonos az 1843-i Szókötetésével. (A reformkor irodalmi nyelvéből viszonylag sok más példát idéztem a RefNy. megfelelő lapjain.)

C) A század második felére térve gyorsabban haladhatok. A szépirodalomból már 1981-ben elég bőven idéztem V a j d a J á n o s néhány korai novellájának s K e m é n y „A rajongók”-jának idevágó szerkezeteiből, továbbá A r a n y nagyepikájának *-t, -tt* képzős igenvéhasználatából (Nyr. CV, 173–4). — P. S z a t h m á r y K á r o l y Samiljában (1855.) az I, 1–50. lapról szintén a lassan erősödő nyelvi divat tűnik ki: 14: „vonásai... *lelkeselettekké válnak*”, 23: *legátalkodottabb vagy*, 30: *edzettebbé tegye*, 30–31: „ügyessége... *ismert volt*”, 46: „*vallá* magát... *védettnek*”. — F á y A n d r á s n a k ugyanez évben megjelent, „A szutyokfalviak” című szatirikus „faj-kép”-sorozatából a II, 1–60. lapról idézem: 15: *elveszettnek vél*, 18: *elégültek voltak*, 23: *elégültebb*, 25: *megemésztettnek vélé*, 43: *ohaítottabb lón, únottabbak*. — M a d á c h eléggé neológus stílusú Tragédiájának első öt színében (TOLNAI V. 1863/1923-i kiadása nyomán) mindössze egy tiszta és újszerű példám akadt: 27: „a ki... *különvált és egész vagyok*”, meg egy-két hagyományos: 42: „szép és *halott* [a rabszolga]”, 59: *rekedt vagyok*; továbbá egy félig megszólítás, félig alanyi értelmező: 8: „Küzdj... , *gyűlölt, idegen*”, s egy főnéviesebb megszólítás: 9: *megátkozott*. Hogy mindez nem mond ellene az új divatnak, azt az *-an/-en* toldalékos, harsányabban korszerű határozók sejtetik: 2: *elbizottan*, 5: *önhitten*, 26: *hunyászkodottan*, 31: *átalváltozottan* stb. És megvan az elvont főnévi továbbképzés is, pl. 29: *elhagyottság*. — Hadd ugrom innen mindjárt J ó k a i 1877-i, népszerű regényére, a „Bálványos vár”-ra. Adataim az 1965-i kritikai kiadásból valók: 83: „mázos *volt és aranyozott*”, 92: *elhanyagolt*, 93: „*zülált és összekócolt*”, 114: *összelapultak*, 138: „elökelők, nem *keresettek*”, 151: „[a holdfogyatkozás] *eltartott lesz* [?!]... ötven percig”, 199: *veszettebb volt*, 290: „bátor *volt*,... és *gyakorlott*”, 211: *jogosulttá válik*, 237: *ingerült volt*, 257: „nyelvét a magyarból *származottnak tüntette fel*”, 272: *elveszettnek hitte*, 285: *zülált*, 322: *indokolt*, 357: *Legyen átkozott*, 363: *légy idvezült!*, 416: *Te átkozott* (ezek réges-régi formák!), „kedve *volt halottnak lenni*” (de pl. 441: *halva maradt*). És itt sem ritka azért a *-va/-ve* + létige, s akad egy-két *-(t)an/-(t)en* végű határozó, *-(t)tség/-(t)tség* toldalékcsoportos főnév is. — Ismét csak összehasonlításul említem itt utólag, hogy A r a n y L á s z l ó A délibábok hőse című híres elbeszélő költeményében módjával ugyan, de szintén él a SIMONYI-tól megbélyegzett nyelvtani alakokkal. A GYULAI-féle 1901-i ÖM. I. lapszámaival: 26: *érett*, 29: *közbecsült*, 35: *bomlott*, 37: *aszott*, 55: *-be züllt*, 70: *Nyílt lesz*, 82: *petyhüdt*, 124: *szabott* stb. s 28: *kímérten*, 49: *főlizgatottan*, 126: *feledten*.

Az értekező nyelvre térve csak nyelvészeti forrásokat nézek. Riedl Szende 1864-i „Magyar nyelvtan”-ából idézem: V: *kifejezvék*, VII: „*legmiveltebb*... a magyar nyelv”, XII: „A határok... *ingadozók*”, XIII: „egymásba *olvadvák*”, 2: *megfeszülék*, 11: „a szótag *nyílt*”, „a szótag

zárt", 12: „a mássalhangzók . . . *külömbözők*” stb. A *-va/-ve* + létige szerkezetét tehát inkább a nyelvújítás RÉVAI hatására divatos módján tömöríti, nem a *-t*, *-tt* képzős participiumi állítmánnyal. — A filológia prózájában mégis tovább szaporodik emez is. A *Magyar Nyelvőr* 1872-i, bemutatkozó kötetének első 100 lapjáról való idézeteim, egész tömören: 8: *mondható elhomályosultnak*, 10: *-ban keletkezettnek tekinthető* (Budenz), „[a szó] *elfogadott*”, 16: „amaz *határozott*”, 74: *teszik . . . művelté* (Volf), 89: „*szokott . . . [e] szólásmód*” (P. Thewrewk). — 1877-ben jelent meg a *Nyelvőr* indította viták egyik általában higgadt résztvevőjének, *Barna Ferdinánd*nak „Egy szavazat a nyelvújítás [így!] ügyében” című akadémiai értekezése. Ennek legtanulságosabb adatai az átnézett 1–70. lapról: 4: *megszokottá tételével*, 26: *tájékozottabb lesz*, 29: „[e hang] *gyűlölt volt*”, 34: *műveltnék mondható*, 39: „*megszokott az*”, 40: „[ily műszók] *elterjedtek [jelen l]*”, 54: *elavultaknak tekinthetők*, 65: *megszokott*, 68: „a tárgy *határozott voltának*”. — Ugyanez évben adta ki *Szvorényi* is „Fejlődési tünemények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra” című tanulmányát. Egyetlen idevágó szerkezete van: 23: „*Sikerültebbnek érzett [újítását]*”, de egy-két igenév *-ság/-ség* képzős származékára is példát ad: 50: *tömöttség*, 53: *tájékozottság*. — A *Nyelvőr* 1880-i, IX. évfolyamának 350–569. lapján újra erősebben látszik a tárgyalt nyelvtani eszköznek egyre kedveltebbé válása, s ez a folyóirat nyelvújítás-ellenes elveinek kontrasztjában kivált sokat sejtet. Íme: 354: „[Főnevek, melyek . . .] *b) összetettek*”, 355: „*c) ragozottak*” (Veress; ez igenévi képzések főnévi értékben is előfordulnak!), 371: „Kérdés: . . . kettőztetése *jogosult-e*” (S[imonyi] Zs[igmond]!), 372: „Hogy a . . . ejtés *jogosult*” (uő.), „e következetessége . . . nem *jogosult*” (uő.); persze a *jogosul* alapszó akkor sem igen élt!), 373: „mely . . . nem-történté *Teszi*” (Vajda J. verséből id.), 383: *Átkozott légy* (néprománcban, sok százados alak), 386: „képzés által *származottnak fejtegetni*” (Budenz), 391: „használata a *legzavartabb*” (Szántó), 396: „*mondhatjuk-e tisztázottnak, . . . bebizonyítottanak*” (Munkácsi; uő. a 397. lapon még *tárgyalvák* állítmánnyal is él), 406: „gondolataink . . . *határozottak*” (Alexandertől id.; uo.: *leghatározottabban*, de e korban már mindkettő egészen közkeletű), *jogosultak* (Volf-tól, 1873-ból id.), 437: *elfogulttá tesz* (Riedl Frigyes), 439: „mely . . . nem *motivált*” (uő.), 440: „nem *volt . . . elterjedt*” (uő.), 456: „semmi *erőltetett nem volt*” (Weidinger), 484: „*nyíltabb a fő véghangzója*” (Munkácsi; uő. használja cikkében a régóta élő *nyíltság, zártság* stb. absztraktnak is), 490: „*zártabbá . . . változtatja*” (uő.), 511: „mikor *határozott a tárgy?*” (Csengeri, a nyelvtanokban ez ismert műszóhasználat, lásd a 3. B) pontban), „azok . . . *határozottak*” (uő., úgy), 512: „a személyrag . . . *határozottá nem teheti*” (uő., ugyanúgy; a szerző még a *felsorolvák* állítmányt is használja), 518: „tárgya *határozott*” (S[imonyi] Zs[igmond]!; ugyanúgy), 537: „felfelé *irányzott*nak képzelhető” (Kúnos), „*főljogosultnak érezte magát*” (Király), 549: (ugyane szöveg idézve), 551: „Kifejezései *talpraesettek*” (Antibarbarus [= Simonyi]!; régen melléknevesült *-tt* igenévképzős szóval), 554: *áldott [vagy]* (szentesi imából id.). — E nagyobb adattár jól mutatja, hogy SIMONYI 1917–1919-i általános rosszállásának még a maga szerkesztette folyóirat szerzőitől, részben önmagától készített fogalmazása is ellentmond! Persze csak az idézett példáknak a kisebb része volt igazában merész; a *-va/-ve* + létige szerkezete pedig az ilyenféle forrásokban is igen gyakori maradt.

Talán nem túlzás, ha e korántsem teljes és pontosan rétegzett adatsort áttekintésekor megállapítom: Bár az erősen melléknevesült, régibb

nyugodt, örült-félék s a vallásos szövegekben (vagy ezek hatására egyebütt is) élő *áldott, (meg)átkozott, (el)kárhozott, üdvözült*-fajta szók 1772 tájt is használatban lehettek állítmányként, sőt a *(meg)határozott, elvont* típusú igenevek is műszókként korábbról öröklődhettek egységesedő köznyelvünkre, eleinte a felvilágosodás kori irodalmi nyelv alig-alig szaporította ezek analógiájára a használatos igenévi állítmányok készletét. Pedig pl. a Faludiból vett két 1773-i előfordulás már egészen természetesnek hat. A használók nyilván nem is gondolták egy-egy további *-t, -tt* képzős participium ilyen alkalmazásakor, hogy „újítanak”. A felvilágosodás második, XIX. századi felében s főleg a reformkorban azonban észrevehetőbben, bár sosem járványszerűen terjedezett ez a forma: öregek és fiatalok, költők-írók és tudósok, ortológusok és neológusok stb. éltek vele ritkábban vagy gyakrabban, de ők is inkább ösztönösen, mint tudatosan. Jellemző, hogy Báróti és a szép hangzásra oly gondosan ügyelő Kazinczy átnézett szövegréseiben szinte elő sem fordult, Földi állattanában vagy Gvadányi verselményeiben viszont már sorozatosan s az élőbeszéd természetességével volt használatos. Az irodalmi és általában a szellemi élet még fokozottabb reformkori megélénkülése — bár most sem egyenletesen és egyetemesen — további sodrásba hozta a *-t, -tt*-s igenév (s a vele rokon határozó stb.) különféle használatait, beleértve a Magyar Tudós Társaság kiadványait s a máig klasszikusnak tekintett költők-írók alkotásait is. — Az 1849 utáni évtizedeket megsínylette ugyan szellemi életünk egésze, a mi tárgyunkban nemhogy visszafejlődés nem látszik, hanem a fokozatos terjedést csakhamar még a Nyelvőr szerzőinek írásai is igazolják. A „S nem *megunt* előtte Isten szép világa” (Arany: Toldi), „Gyermekektől nem *háborgatottan*” (Petőfi: Az alföld), „mint *lebüvölten*” (Arany: Tetemre hívás) típusú, merészebben újszerű alakulatok a verses szövegekben is aránylag ritkák maradtak. Az állítmányi és vele rokon participiumok s a határozóragos, *-ság/-ség* képzős alakulatok segítették a folyamatosság s a befejezettség világos elkülönítését is, amire magában a *-va/-ve* toldaléknak átmenetileg divatozó *-k* többesjeles alakja sem lehetett képes. Erősen megszorodott a melléknévi igeneveknek toldalékoló — azaz melléknéviess — fokozása s a deverbális *-ó/-ő* meg *-t, -tt* képzős szók főnévi alkalmazása is, bár e részletekkel most kevésbé foglalkozhattam. A nyelvtani v á l t o z á s tehát a vizsgált szakasz végén már á l l a n d ó a n f o l y t, a melléknevesülő új alakok száma és használati aránya egyre nőtt, s így nemcsak a potenciális felhasználásra kínálkozott mind több egyedi szó, hanem az írott nyelvből a közbeszédbe jutók (*elavult, gyűlölt, jogosult, képzett, korlátozt, korlátozott, művelt* stb.) láthatólag mindennaposak lettek, tovább erősítve analógiájukkal a grammatikalizáció ütemét. A m a i elterjedtség és gyakoriság mértékétől azonban még az 1880-i fok is t á v o l e s e t t (lásd az 5. pontot).

4. E bőségében is szegényes adattár ismeretében egy bonyolult, kettős kérdés merül föl előttünk: a) M e n n y i r e t u d a t o s o d o t t a tapasztalt fejlődés az egykorú nyelvészeti munkákban vagy legalább az elszórt írói megjegyzésekben? — b) H o g y a n v i s z o n y u l t a tárgyalt gazdagodás a n y e l v ú j í t á s mozgalmához?

A) A tudatosodást elsősorban a n y e l v t a n o k b a n kerestem, de amennyire nem hiánytalan tájékozódásom után látom, a *-t, -tt* képzős igenévi állítmány létét grammatikusaink csak 1849 után veszik úgy-ahogy számba. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy egy latin hagyományú felfogás szerint

a mondattannak csupán egy-két kisebb egysége kapott méltó helyet legtöbb nyelvтанunkban. Addig a *-t*, *-tt* képzős „Közlő szó” (Földinél), „Részelmény” (Gyarmathynál), „részesülő” (pl. a DebrGr.-ban, az akadémiai kiadású reformkori munkák zömében) főként az alaktanban kapott nagyobb helyet; szintaktikai szerepe inkább csak a példákból olvasható ki. FÖLDI 1790-i nyelvkönyve a jelzői szerepű példák után megjegyzi ugyan, hogy „Ritkán tétetik főnév nélkül” (286), de ez nyilván csak a főnévi értékben vett participiumra értődik. GYARMATHY 1794–5-i Nyelv mestere az alaktani részben szintén csak jelzői, illetőleg főnévi használatban mutatja be szóalakunkat (I, 254–6), de a „Syntaxis Participiorum” példái közt (magyarázat nélkül) akad egy-két régies-latinos határozós szerkezet is: „... *mondatik* ... *kinálnak* lenni”, „... *látta-tik* a' dolog *mentnek* lenni” (II, 88). A VERSEGHY-től a „nemzeti oskoláknak” készített „Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány” 1818-i kiadása ugyancsak elől álló jelzőként tárgyalja; az *-ó/-ő* képzőset ugyan állítmányként is számba veszi, de megjegyzi: „sokkal jobb és szebb, ha ígére változtatjuk”, tehát pl. „ezen ország mindennel *bővelkedő*” helyett így mondjuk: „... *bővelkedik*” (283). SZVORÉNYI ellenben 1866-i, 3. kiadású „Magyar nyelvtan”-ában (az előző kiadásait nem láttam!) végre azt is megírja, hogy „állít m á n y u l” is él a vizsgált szófaj (316); csak hogy egyetlen példájában régesrég melléknemesült már ez a fajta állítmány: „A tiszta lelkű ember mindig *nyugott*”. S hogy ez is nagy haladás, azt jól mutatja, hogy RIEDL SZENDE 1864-i (a címlap sajtóhibával 1864-et írt!) és SIMONYI 1879-i tankönyve még mindig csak jelzőként tárgyalja igenevünket.

A *-t*, *-tt* képzős participium *-an/-en* toldalékos formáját RÉVAI és némi előzménye nyomán elég korán fölvehették grammatikáink is, de persze eleinte csupán morfológiai szempontból (vö. Pais-Eml.-beli cikkemmel). BIRNITZ-nek 1837-i „Magyar nyelvtudomány”-a ellenben „az *an en* ragasztékú részesülők”-et tárgyalva a ma is erőltetetten ható „az ellenség veret-ten j ö t t v i s s z a” mondatot adta meg mintának! SZVORÉNYI imént idézett tankönyve, melynek már mondattana sem oly szegényes, valóban eléggé újszerű, de természetes példákat ad erre: „H a t á r o z ó i l a g [használjuk ez igenevet]... pl. *Elhagyottan* keserg (*elhagyatottan*)... *Kímérten* lépdél a katoná... *Sülten főtten* egyaránt szereti” (i. h.). — SIMONYI említett nyelvtana a mi dolgunkban is csak általános újgrammatikus szemléletével emelkedik kortársai fölé: „Az állítmánykiegészítő annyit ér, mint egy határozó, még pedig állapothatározó s ilyennel sokszor csakugyan fölcserélhető [Értsd: transzformálható: T. J.]” (155). S hasonló viszonyról a jelzőnél is szó esik (140). Azt pedig már láttuk, hogy nyilvántartotta a *tapasztalt* – *tapasztalatlan* pár alak- és jelentéstani összefüggését is.

A *-va/-ve* + *lesz* szerkezetet mint a német *passzívum* szolgál fordítását a század végső harmadában több megrovás érte. A Nyelvőrnek mindjárt az I. kötetében az „Idegen csemeték, fattyú hajtások” című szerkesztőségi cikk rosszalta a „*lett*- vagy *lön*-nek a mult körülírására való használat”-át, mint „szembetűnő germanismus”-t (195). Bár e homályos fogalmazású írás a *van* + *-va/-ve* szerkezetet is belekeveri, a lényeget így foglalja össze: „Az *lön* v. *lett* határozva» helyett tehát azt mondjuk: h a t á r o z a t t á l e t t, h a t á r o z a t b a m e n t, a z t h a t á r o z t á k, vagy más kitétel hiányában szenvedővel: a z h a t á r o z t a t o t t”. — Arany a „Tücsök és bogár” című, „szembetegsége által szerzett otiuma alatt” rendszertelenül lejegyzett, akkor kiadatlan kritikai írásaiban „Szenvedő formai

segédige" fölirattal egyfelől megvédte a bevégzést is kifejező *-va/-ve* -- létigés szerkezetet, másfelől „teljes barbarismus”-nak minősítette a *p a s z s z í v u m* segédigés kifejezéseit: „Vagy nyelvünk felbomlásnak indult már? Igazán arra mutatnak az ilyenek: »ő el lett fogva; ő el van utazva!«” (Arany: ÖM. XI, 589; NÉMETH G. B. jegyzete uo. 880—1. Vö. FERENCZY: Nyrfüz. 6. sz. 6. Ma az *el van utazva* kifejezést sem rosszalljuk.) — IMRE SÁNDOR „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások” című pályamunkájában (1873.) védi a *bevégezve lesz, betetézve volt, van vagy lett*-féléket, ha „a bevégzettség által előidézett állapot, -- tehát nem cselekvés van kifejezve a népies és helyes mondatokban”; de a németes *lesz*, esetleg *van* segédigés szerkesztést passzívumként rosszallja (141—2). Ő maga — mint Arany is — bátran élt a *-t, -tt* képzős igenévi állítmánnyal (pl. 140) s a *tisztázva van* jellegű szerkezettel (pl. 133). — BARNA FERDINÁND 1877-ben megjelent „Egy szavazat”-ában már egy évekkel korábbi tanulmányára utalva kel ki a németes passzívum ellen, s viszont *-at/-et, -tat/-tet* képzős szenvedő igéivel sorozatosan ad jó példát a magyaros fogalmazásra. A *-va/-ve + van-t* ez a rosszallás nem érinti, s a szerző gyakran alkalmazza is vitáiratóban. — Efféle véleményü 1880-ig mástól szintén idézhetnék, de általában nem hinném, hogy mindennek számottevő szerepe lehetett a *-t, -tt* képzős, esetleg melléknévként (is) élő participiumok állítmányi használatának terjedésében az idő tájt.

Az első kérdésre tehát ezt válaszolhatom: Nyelvészeink az említett források tanúsága szerint a felvilágosodás és a reformok korában még nem vették tudomásul, hogy a *-t, -tt* képzős igenév egyre fokozódó gyakorisággal tölti be az állítmány szerepét, s mikor SZVORÉNYI végre ezt is megemlíti későbbi nyelvtankönyvében, csak igenévi jellegében már régen elhomályosuló, a *nyugszik* igétől a nyelvérzék számára elszakadóban levő *nyugodt*-ra hivatkozik. Ez a szerkezet tehát még viszonylagos divata idején, a század második harmadában se igen vétette magát észre mint újszerűség. — Az *-an/-en* toldalékos, másodlagos határozói igenév inkább szembe tűnt: az erre megadott példák valóban magukon viselték az egykorú irodalmi nyelvi ízlés jellegét, de e jegyüket sem a megvizsgált nyelvtanok, sem a stilisztikák nem tudatosították. — A *-va/-ve + létige* szerkezete helyett ez időben tudtommal még egyetlen szakember sem ajánlotta a *-t, -tt* képzős igenév (+ kopula) állítmányi alkalmazását; csupán a német szenvedő igére emlékeztető (nem állapotot, hanem folyamatot kifejező) *-va/-ve + lesz* mellett éri egy-egy szerzőnél gáncs az ehhez közel eső *-va/-ve + van-t* is; ám még ezek a puristák is tudatosan és bátran élnek az ilyen kifejezéssel, ha állapotot fest. (A kifejezés *van-[nak]* elemének esztétikai megítélését lásd a következő szakaszban.)

B) Milyen viszonyban volt mármost a tárgyalt nyelvtani és stilisztikai gazdagodás a nyelvújítással? Magának a *-t, -tt* képzős állandósuló „participiumi” állítmánynak s a vele erős transzformációs és asszociatív viszonyban levő többi kifejezőeszköznek eleinte kétségtelenül inkább csak egypár hagyományos, kisebb-nagyobb mértékben melléknévvé (is) vált szóra (*nyugodt* stb.) terjedt ki a köre. Ezek, mint láttuk, elsősorban alak-ana-lógiájukkal hatottak a közösség nyelvi tudatában lappangó, potenciális a n meglevő más igei derivátumokra. De emellett talán már az előző századokban is élt alkalomszerűen vagy szűkebb szakmai használatban a jelzett módokon egypár olyan participium, amelynek igenévi alkata még nem halványodott el annyira. Itt gondolok a logikában a *(meg)határozott*-ra, *elvont*-ra, a termelők-építők világában a *rakott*-ra s a vallásos szövegekben bizonyára

folyamatosan élő *áldott*, *(el)átkozott*, *(el)kárhozott*, *üdvözült* stb.-re, melyek már nem csupán alakjukkal, hanem részben mondattanifunkciónális analógiájukkal is bábáskodtak további hasonló nyelvtani alkalmazások születésénél.

A nyelvújítás korában ilyen észrevétlenül folyó, csöndes gazdagodást pedig nem szoktuk a neológia mozgalmának javára írni. TOLNAI VILMOS összefoglaló művének kiindulása is ezt mondja: „Nyelvújítás... a nyelv fejlődésének mesterséges irányítása, a nyelv anyagának (szó, szóképző elemek, szó- és mondatfűzés, szerkezet) tudatos és szándékos módosítása és bővítése. A természetes nyelvfejlődés vele szemben az öntudatlan, szándéktalan, mintegy ösztönszerű változások összessége. [Bekezdés.] A nyelvfejlődés általános tömegjelenség... [Az újítások rendszeren egyénekből indulnak ki, de] mint készségek a nyelvközösség egészében lappanganak; a változás maga egyszerre több egyénben is megindulhat, hogy azután általánossá váljék. Mindez azonban a tudat küszöbe alatt megy végbe. A nyelvújítás [ellenben] mindig szórványos és egyéni jelenség, ... [lévén] tudatos, szándékos és mesterséges” (Nyúj. 2). Számol a szerző azzal is, hogy „a természetes nyelvfejlődés általában a beszélt nyelvben megy végbe, míg a nyelvújítás talaja az irodalmi nyelv (költés és tudomány)”, terjesztője az „írás”, bár „éles határvonalakat vonni [a kettő közt] nem igen lehet” (uo. 3).

A mi jelenségcsoportunk eszerint kétségkívül inkább a fejlődés körébe vág. Láttuk: a *-t*, *-tt* képzős állítmányi participium már az ómagyar szövegekben sem ment ritkaságszámba, az *-an/-en* toldalékú alakot pedig egy-két korábbi grammatikánk is említette. A felvilágosodás táján megindult, eleinte szórványos és lassú terjedésüket tehát legfőljebb a neológia felújításai közé sorolhatnánk, akár a *rakvák*, *telvébb* stb. igenévi alakokat. Az viszont, hogy ezeket a nyelvtani eszközöket az újítások közt tudtommal se az ortológusok, se a neológusok nem értékelték, világosan nem is említették vitáikban vagy akár egyéb írásaikban, ennek is ellentmond. Alkalmazásuk csakúgy elő-előfordul régies, mint harsányan modern stílusú szövegekben: pl. Kazinczynak két híres művéből igazában nem vagy alig tudtam példát idézni rájuk (amiből persze nem következik, hogy egyik helyt sem élt velük soha a széphalmi mester), holott a legfőljebb igen megfontoltan újító Révai a maga stílustanában elég következetesen használta őket. — A nyelvújítást, tudjuk, már a múlt századi szakírók egy fajta forradalomnak mondták: így BALLAGI MÓR is 1881-i „Nyelvünk újabb fejlődése” című értekezésében: „Mert igen is, forradalom munkája, nemzeti fölgerjedés műve az, a minek Kazinczy ihletett kezdeményezője, s utána több mint félszázad óta a nemzet legjobbjai, folytatói, befejezői. [Bekezdés.] Mi is a forradalom? A társadalom rendkívüli eszközökhöz nyúlása, mikor életszükségeit többé rendes úton kielégíthetni nem hiszi. [Bekezdés.] Tökéletesen ilyen volt nyelvünkre nézve a helyzet” stb. (7). A felszabadulás óta pedig közhelyként emlegetjük, hogy a nyelvújítás a nemzet tudatos forradalmi törekvéseinek egy fajta kifejeződése, levezetődése volt. Nos, a most tárgyalt nyelvi jelenségeket 1772 és 1880 közt élő eleink aligha érezték forradalmiaknak, a nemzet fönntmaradásához nélkülözhetetleneknek; legtöbbször észre sem vették. S bár én szükségképp írott szövegekből idéztem példáimat, a művelt beszédben is nyilván meghonosodott a *mesterkél*t, *erőltet*t, *keresett* stb., s terjedt a *mesterkél*t, *mesterkélts*ég típus is.

De szinte bizonyos, hogy a beszélt nyelv maga is kitermelt egy sor *burkolt(an)*, *dermedt(en)*, *elégedett(en)*, *elkeseredett(en)*, *ernyedt(en)*, *riadt(an)*-féle alakot a *nyugodt(an)*, *örült(en)* típus analógiájára, ha az egykori beszélt nyelvet nem tudjuk is valami időgép segítségével utólag meglesni. S korszakunkban ugyancsak éltek a réges-régi alanyi-állítmányi összetétel melléknévként fennmaradt emlékei, az *agyafúrt(an)*, *eszeveszett(en)* stb., majd a neológia koholta *önhitt(en)*, *öntelt(en)*, *közismert(en)* és társaik — beszédben csakúgy, mint írásban. Mindezeknek bizonyosan születtek előszóban is további követőik.

És még is számba venném a természetes nyelvi gazdagodás mellett a forradalmi jellegű neológia befolyását is a vizsgált jelenségekben. Elsősorban magát a nyelvújítás szellemi légkörét emlitem: haladó íróink-költőink és nyelvészeink (sokszor azonos személyek) arra törekedtek, hogy nyelvünknek, persze elsősorban szóalkotásunknak a kereteit-szabályait a lehetőségig kitágítsák, a ritkább sa lehetséges, de szokatlan eszközöket a gyakorlatban kipróbálják; egyszóval hogy az új szellemű kommunikálás számára is használhatóvá: modernné és műveltté tegyék nyelvünket. Ez egyúttal az új vagy legalább agyon nem koptatott kifejezőmódok keresését is jelentette. Emellett a nyelv szépités szintén a sürgős tennivalók közé tartozott. Az előbbire hadd idézzem egy szakértő kortársnak, SZVORÉNYINEK nem épp a mi kifejezéseinkre vonatkozó 1877-i tapasztalatát: „A... szükség mesterré lőn, s megmutatá mint kell elbánni... a parlagon hevert magyar syntaktikai gazdag árnyalatokkal” (Fejlődési tünetmények 12). Azt pedig minden akkori vagy újabb ismertető hangsúlyozta, hogy az esztétikai modernítés legesleginkább a szavak és a mondat szerkezetek terjengőssége ellen, a tömörség fokozásáért, a sűrűn előforduló, nélkülözhető kisérvak (a segédszói *való* és *volna*, a vonatkozó mellékmondatra utaló *az*, *sőt* a határozott névelő stb.) s az ismétlődő toldalékok ritkításáért indított küzdelemben nyilvánult meg. Ami egyben a szép hangzás elérését is támogatta. Az erre tudatosan használt eszközöknek jókora sorát tárgyaltam a „Nyelvünk a reformkorban” című nagyobb gyűjtelenek az akkori irodalmi nyelvről szóló részében (lásd a Tárgymutatóban).¹

GYARMATHY idézett munkájában azzal dicséri a participiumokat, hogy használatukkal tömörebbé tehetjük mondataink szerkezetét (I, 254). Efféle megjegyzést mástól is idézhetnék.

SZVORÉNYI akadémiai pályadíjnyertes „Magyar ékes szókötés”-e a stílus tömörítésére s egyben a magyarosság fokozására a *-va/-ve* + létige szerkezetének ritkítását ajánlotta: „Rövidsége- és sajátságoságaért, az állítmányúl személyragozva használt: *va ve* végzetű állapotjegyzővel, ékesen pótolhatni a' *vagyon* igével unalmasan körülírt illyféle kitételeket: *tudva vannak, rakva vannak, telve vannak* stb. pl. *tudvák* már mindezek; — sok természeti dolgok

¹ Ehhez annak idején felhasználtam MOLECZ BÉLÁNAK a szentesi középiskola két régi (1927/28-i és 1928/29-i) értesítőjében közzétett, „A nyelvújítás korának nyelv-szépítő törekvései I—II.” című kiváló tanulmányát. Sajnos, ezt munkám készítésekor nem tudtam megszerezni. Utólag azonban egy Molecz idején Szentesen diákoskodó kedves nyelvész barátomnak sikerült elővarázsolnia és xerox-másolatban hozzám juttatnia. Így utólag látom, hogy MOLECZ e munkában a *van, vannak* szépítő célú elhagyására nem említett nyelvújítás kori forrást. (A xerox az ELTE magyar nyelvészeti tanszékeinek könyvtárába van letéve.)

rejtve az emberek előtt” (218). Másutt meg magyarosabbnak ítélte, s ezért ajánlotta a *telve* állítmányt a „telve vagynak helyett” (31). Az egyes szám 3. személyében pedig ő is, mások is elhagyogatták a *van* (*vagyon*) igét. Ez a divat tudvalevően az egész XIX. századi irodalmi nyelvet jellemzi: Arany-nak „Isten kék egével *födve* a tanyája” (Toldi IV. 3.) vagy „Rozgonyi püspök palotája *nyitva*, | Négy sor ablakkal *kivilágosítva*” (Az egri leány III.) mondat-építésének tehát éppúgy ez a tömörítő, magyaros nyelvi ízlés van a háttérben, mint a Zandirham-recenzió egyúttal régies *írvák* állítmányának (Arany: ÖM. XI, 12). S ez a szokás SZARVAS, majd SIMONYI Magyar Nyelvőrében is eléggé gyakori volt, noha sem Arany, sem az utóbbi folyóirat szerzői nem kerülték a vizsgált korban a nem szenvedő folyamatot kifejező *-va/-ve + van-t*. — Lehet tehát, hogy *ki nem mondva a -t, -tt* képzős participium szaporodó alkalmazásában is szerepe volt annak, hogy ebben eleve *zérus fokú* a kijelentő mód jelenének egyes és többes 3. személyű kopulája. (Pedig a német megfelelőben ott az *ist/sind*; ezért sem hiszem, hogy általában német hatásra terjedt a tárgyalt állítmány. A német *ist/sind zerbrochen*-nek kínálkozóbb fordítása az *el van/vannak törve*!) — Ugyancsak a tömörség az esztétikai előnye a *töröttebb* alaknak a *jobban el van törve* szerkezethez képest, a *meg-törtebben*-nek is a *jobban megtörve* kifejezéssel összehasonlítva. Az egykori értekező nyelvünkben jórészt a kódexeink óta jelentkező latinosságok (vö. KÁROLY i. m.), majd GELEJI KATONA hatására éktelenkedő, szenvedő képzős alapszóból való participiumok (mint: *elküldetettek*) pedig már 1880 táján nem divatoztak; ugyanúgy a latinoknak ítélt *lenni*-s határozók (*elküldetetteknek lenni*) sem.

Az utóbb többektől vitatott kifejezések terjedése tehát nem tartozott ugyan a nyelvújítás tipikus, egész tudatos újításai közé, de a neológia szel-leme, újítások befogadására való készsége, tömörítő-szépítő divata azért csak *közrejátszott* a nyelvi folyamat állandósításában, noha a *t-s*, *k-s* tol-dalékokat egyébként kerülték újítóink.

5. Ezzel a kijelölt időhatárok közti alakulás rajzát be is fejeztem. Ám nem szívesen hagyom abba gondolatsoromat anélkül, hogy a tárgyalt fejlődés 1880 táji fokát egész röviden össze ne vessem a legmaibb fázissal. Azt, hogy *extenzitásban* mit mutat napjaink írásbelisége, egy kisebb példásor távirati stílusú idézésével nemrég már fölvezoltam (Nyr. CVIII, 33–34). Azóta olvasás közben méginkább az a tapasztalatom, hogy kortársaim hónapról hónapra többben és gyakrabban élnek ilyen eszközökkel. Most pusztán arra utalnék, hogy egyetlen könyv nyelvhasználatában milyen *intenzív*é válhat ez az eszközcsoport. A tárgyi érdeklődésem irányította választás egy népszerűbb, riporteri ízű orvosi-pszichiátriai munkára esett: BAKONYI Péternek „Téboly—Terápia—Stigma” című, 1983-i művére. Ennek 101–280. lapjáról jegyeztem ki a következő nem főnévként vett, *-t, -tt* képzős participiumi alakú állítmányokat és ezzel rokon határozókat, továbbá a megfelelő módhatározói ragozatokat és a *-ság/-ség* képzős absztrak-tumokat:

101: *lehet tájékozott*, 106: *elégedett*, 108: *elkülönülten*, 111: *szerszámozott-ság*-, *automatizáltság*-, 112: *rémülten*, *zsúfoltság*, *betemetettség*-, 113: *gyógyultan*, 114: *rendezettség*-, *kiegyensúlyozott*... *nyugodt*, 117: *kifejezetten*, *bonyolultabb*, 119: *sérültség*-, *adottság*, 121: *-ra ítélték* (talán főnévies?), 122: *elkeseredett*, *nyugodtabban*, 124: *elégedettek*, 129: *csüggedten*, *halott volt*, 130: *visszafogottan*,

határozott, 133: felszabadultabbak, kitüntetetten, 135: Megbűvölten, 137: lehangolt, letört, 138: nyugodt, 139: bezártság, 144: elmaradottság-, 145: rémülten, zavartság, 146: irigyeltek, 149: fáradtnak érzi magát, 150: nyugodtan, 153: Elnyúltan, csapzott, megkönnyebbülten, 154: kábultan, 155: izgatottabb... lesz, ingerülten, bezártság, beágyazottság-, 159: határozottan, nyíltan, 160: döbbenet, 161: felszabadultan, 162: elesettebb, ... kábultabb, Kábult, ... ernyed, 165: félműveltség, lökött ('ütődött'?), 166: nyugodtan, 167: cserbehagyott, elárult (kissé főnéviesek?), 169: repedt, 170: roskadt, elgyötört, 171: feszültség, 173: kábult, Meglepetten, 175: megszelídülten, 176: lett... leépített, 181: leépült, degenerált, 184: elégedett, 188: csalódottan, 189: elszánt, elgyengülten, csüggedten, 195: terheltség, 196: megalapozottság-, egymásravaltság-, alul- vagy félretájékozottak, 199: kifejezett, 203: csalódott, 204: köztudottá tétel-, 205: összezártság-, 206: -ra utalt, elmaradottabbak, terheltek voltak, feszültség-, 207: determinált, 208: gyógyultság, 209: vitatott, 210: meghatározottság, 211: uaz, adottság-, felkészültség-, 212: feszültség-, 214: -val körülbástyázott, 215: érezte magát mellőzöttnak, 216: sértődöttség-, 217: képzettség-, 221: ellátottság, nyitott avagy zárt (szerepe kissé ködös), 222: zavarodottság, 223: ismert, gyógyultság-, 224: ismert, elmerokkant-ság-, feszültség-, 225: jogosultság-, kirekesztettség, adottság-, 228: zsúfoltság, 229: indokolt, 230: -ba roskadtan, izgatottan, 231: zsúfoltság, felszereltség-, műszerezettség-, érdekeltség-, túltömöttség-, 232: zsúfoltság, a megszokott (főnévies?), kiegyensúlyozottság, elégedettség, 233: nyugdíjteljesítés-, elhagyatottak, zavartság, bizottság-, 234: megalapozottság-, veszélyeztetettség-, 235: zavartság, kifejezetten, kódolt, válik deprimálttá, hajlamosított (kétszer), 236: a legelterjedtebb, 237: Gyógyultan, 241: csapzottak voltak, 243: műszerezettség-, 244: elfoglaltság-, 246: előképzettség, közismerten, elmaradottság-, feszültség-, 249: bezártság, 250: létjogosultság-, 251: köztudott, idegkimerültség, bonyolultan, 252: jóllakottság, 252: zárt, nyitott (mindkettő háromszor), 256: köztudott, 257: kirekesztettség (kétszer), 261: elhamarkodott volt, indokolt, 262: fejlett, zsúfolt, 263: elmaradottság-, Ágykihasználtság, 265: feszültség, 266: ellátottság-, 268: bizottság, 269: szervezettség (kétszer), 270: rendezettség, összerendezettség-, szervezettség, 271: kontrolláltság, képzettség-, 272: differenciáltan, kötöttség-, 273: hivatottak... -ni, feszültség-, 274: uaz, adottak, adott, felkészültség-, 275: elesettebben, szervezettség, 276: képzettebben, elmaradott, beállítottság-, elismertség-, műveltség-, 277: beállítottság-, alárendeltség-, adottság-, 279: ingerült, 280: kötelezettség. — A könyv többi részében is ilyenféle az előfordulási arány. Az -ó/-ő képzős igenevek hasonló szerepű használata legfőképpen akkor éri el ezt a gyakoriságot, ha a -ható/-hető képzős állítmányokat és módhatározói ragos alakjukat is hozzászámoljuk. (Mondanom sem kell, hogy a bizottság-félék igenévi alapszava szemantikai okokból nem lehetne ide illő állítmány; ezek csak morfológiai fölépítettségük szerint tartoznak ide.)

Azt hiszem, e végtelenségig folytatható adatsor világosan igazolja, hogy a -t, -tt képzős igenevek szerepe itt sokkalta nagyobb a mondat korszerű szerkezeteiben, mint 1880-ban volt. Pedig sok, az orvosi szaknyelvnek más régióiban használt igenév elő sem fordult: az *elhanyagolt*, *gátolt*, *idült*, *javallt*, *kezelt*, *műtött*, *operált*, *sérült* stb. s mindezek toldalékos vagy előtaggal bővült atyafisága. Mint várható, némelyik szó régtől fogva él melléknévi módon (pl. *nyugodt[abban]*); mások inkább csak a főtebb vizsgált „tegnapelőtt” nyelvéből igazolhatók (pl. *zárt[ság]*, *zártabban*); s akad egypár olyan friss alakulat is, amely akár a szerző itteni (újra)alkotása is lehetne (mint: *nyugdíjteljesítés*, *egymásravaltság*). Ezzel is összefügg, hogy egyesek toldalékos formáikkal

együtt sorozatosan használatosak, mások akár egyszeri olvasatok is lehetnek. Az ismételten előfordulók, régiebbek a könyvben orvosoktól vagy betegektől való idézetekben is bőven szerepelnek, a ritkaságok viszont csak az írott szakszövegből nem rínak ki.

A 3.—4. pontban vizsgált fejlődési fokhoz képest az állítmányi és ezze rokon határozói példák ma körülbelül olyan gyakoriak a *-t*, *-tt* képzős igenevek körében, mint a már nem idézett *-ó/-ő* képzősek közt; mód-, illetőleg állapot-határozói ragos használatuk is nagyjában egyformán természetesen hat. A *-ság/-ség* főnévképző persze *-ó/-ő* után közel sem olyan sűrűn jelentkezik, mint *-t*, *-tt* után. — Az nem kétséges, hogy a *-va/-ve* + létigei szerkezet, sőt maga a *-va/-ve* képzős határozó viszonylagos gyakorisága napjainkban kisebb, mint egy századdal korábban volt.

Úgy hiszem, hogy ha a legmaibb nyelvtani állapotot kellene rögzítenem, a MMNyR.-ben s az UngGr.-ban vázolt helyzeten mindennek megfelelő mértékű módosítást végeznék. Pedig én magam sem szóban, sem írásban nem nagyon élek harsányan újszerű kifejezőeszközökkel, hisz öregszem, s életem javát némileg más nyelvi környezetben töltöttem. De eléggé ismerem a tárgyalt nyelvi változást, hogy lássam: milyen természetessé vált azoknak a *-t*, *-tt* képzős állítmányoknak egy jó része is, amelyekről egykor nyelvművelésünk némely nagyjai vagy egy-egy újabb, szerintem ortodox nyelvművelőnk óva intette olvasóit. A két rokon szerkezetnek az ómagyar óta tartó rivalizálásában ez az eltolódás nem fenyegeti a normalizáltságot.

Azt persze én is szeretném, ha a *-va/-ve* + létige használatát a maga helyén megbecsülné a következő nemzedék is, bár a nyelvi tömörséget a helyére lépő *-t*, *-tt* képzős alakulatok jobban szolgálják. De amannak kivesztétől talán ma sem kell tartanunk: közmondásaink, állandósult szókapcsolataink, klasszikus régiebb költői és prózai szövegeink nem engedik egykönnyen elfelednünk amazt sem. (Ezt nem jóslásként, csak óhajként mondom.)

Az 1880 és 1980 közti, a „tegnapi” változás kisebb lépéseivel most azért sem foglalkoztam, hogy az ekkor megtett út nagyságát ne kódósi sem el. Nyelvtani ugrásról itt sem szólhatnánk, de ez a száz év erősebben meggyorsította a fejlődést az előzőnél. S itt is a legutóbbi évtizedek a legfontosabbak: az iskolázottság nagyobb foka, az olvasók számának növekedése s az előző nemzedékektől örökölt nyelvtani szerkesztésmódok megváltozott használati aránya együttesen hat a tendencia fokozott érvényesülésére. A nyelvművelésnek nosztalgikusabb, Horváth János-i hagyatéka pedig kisebb hatással van a közösségre, semhogy ezt ellensúlyozhatná.

TOMPA JÓZSEF

Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban

1. A dolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. magyar nyelvészeti tanszékének és az MTA Nyelvtudományi Intézetének közös vállalkozásában készül történeti nyelvtan munkálataival kapcsolatban jött létre — mintegy előtanulmányként a nyelvtannak a kései ómagyar kor nyelvállapotára vonatkozó megfelelő fejezetéhez. Itt bemutatott eredményeimet 370 bővített

melléknévnek kb. 4000 adata alapján nyertem. Ez a forrásanyag a vizsgált korra nézve természetesen nem mondható teljesnek, mégis úgy gondolom, jellemző képet ad a kései ómagyar kor melléktneveinek határozórendszeréről. Anyagom feldolgozásában mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek a melléknév szerkezeteinek szerkesztésmódjára (a szerkezettagok egymáshoz való kapcsolatára), a bennük kifejezésre jutó jelentésviszonyokra vonatkoznak, s így mindkét szerkezettagot egyforma súllyal érintik. Ennek megfelelően az egyes szerkezettagok sajátos problémáit csak futólag, a szükségesnek megfelelően érintem.

A melléknévi alaptagú szószerkezeteket tagjaiknak egymáshoz való tartalmi viszonya szempontjából a határozós szerkezetek közé soroljuk. Határozók a melléknév ragtalan, jelzői alakú bővítményei is, amelyeket korábban fokozó vagy határozói értékű jelzőnek tartottak. (A főnévi alapszóból képzett, többnyire *-ú/-ű, -i, -s* képzős melléktnevek előtt álló ragtalan bővítmény viszont általában nem a melléknévhez tartozik, hanem alapszavának jelzője; ennek vizsgálata a főnévi alaptagú, jelzős szerkezetek körébe vág.) A melléknév határozóit a korábbi nyelvtani szakirodalom az ige határozóival együtt tárgyalja, annak a felfogásnak megfelelően, amely a mondat felépítésével kapcsolatos kérdéseket a szavak mondattani szerepe, illetőleg a bővített mondatrésznek és bővítményének tartalmi viszonya irányából közelíti meg. Lényegében így járnak még el azok a nyelvtanok is, amelyek már a szintagmatikus mondatelmélet alapján állnak, s ennek megfelelően a szószerkezeteket alaptagjuk szófaja szerint csoportosítják (pl. KLEMM, *TörtMondt.*, BERRÁR, *TörtMondt.*, MMNyR., MMNy.). A szószerkezetek osztályozásában elfogadott szempontok következetes érvényesítése azonban megkívánta az igei és a melléknévi alaptagú szerkezetek különválasztását részletesebb vizsgálatuk tekintetében is. Szükségessé tette ezt a különválasztást annak felismerése is, hogy az ígéhez és a melléknévhez (a cselekvés- és tulajdonságfogalomhoz) kapcsolódó, ezek jellemző körülményeit kifejező határozók több vonatkozásban eltérnek egymástól (vö. BERRÁR i. m. 116). A melléknév saját határozóinak rendszerezését, elméletileg is alátámasztott elemzését a mai nyelvre vonatkozóan KÁROLY SÁNDOR végezte el (*ÁNyT.* VI, 159—227; l. itt az előzményekre vonatkozó irodalmat is). KÁROLY tanulmánya a melléktnevek bővítésével kapcsolatos kutatásokra nézve alapvető jelentőségű, — többek között azért is, mert elsőként világítja meg a melléknév kötött és szabad szerkezeteinek problematikáját.

A határozók kötöttségének, vonzatosságának kérdése nem új a nyelvtani szakirodalomban. Nyelvtanaink már régóta beszélnek határozói vonzatokról, illetve más, kevésbé pontos elnevezéssel képes vagy állandó határozókról (vö. pl.: SIMONYI, *Hat.* I, 45—9; KLEMM i. m. 144—7; BERRÁR i. m. 102—16; MMNyR. II, 251; MMNy. 290; stb.). A vonzatok vizsgálata azonban a korábbi, a mondatrészeket a központba helyező nyelvtani felfogásból eredően a tartalmi, jelentéstani szempontú kérdésekkel szemben sokáig háttérbe szorult (vö. H. MOLNÁR: *ÁNyT.* VI, 231). Csupán az újabb szintaktikai kutatások során jelentkezik s válik egyre általánosabbá az a felismerés, hogy a határozós szerkezetekben a tagok jelentés- és alaktani kapcsolatának a szorossága a szintagmának lényegét érintő s egyben jellegét is meghatározó tulajdonsága. A szerkezeteket szerkesztésmódjuk szorosságának mértéke, illetőleg kötött vagy szabad jellege különíti el egymástól a legélesebben. Ennek a felismerésnek eredményeképpen vált lehetségessé és szükségessé, hogy a határozós kapcsolatokat — előbb az ígék, majd a melléktnevek körében is — felülvizsgáljuk szerkesztés-

módjuk szorossága szempontjából, s osztályozásukban kötöttségük mértékét tekintsük fő szempontnak.

A határozós szerkezetek kötöttsége (vonzatossága) a MMNy. tömör meghatározása szerint a kifejezőeszközök tipikus használatán, a határozó alakján s az alaptag jelentésén, illetőleg a kettő összefüggésén alapszik (MMNy. 290). Ezt a meghatározást KÁROLY a melléznevekre vonatkozóan némiképpen módosítja. A szerkezet kötöttsége szempontjából az alaptagnak nem szűkebb értelemben vett fogalmi jelentését, hanem inkább jelentéstípusát, jelentésszótályát (azt a nagyobb jelentéskategóriát, amelybe a melléknév a rá jellemző jelentéstani jegyei alapján beletartozik) látja elsősorban lényegesnek, s utal a határozó típusának, valamint a határozó szerepét betöltő főnév jelentéstípusának fontosságára is. Rámutat, hogy a kötött szerkezetekben — ugyanúgy, mint a szabad határozós kapcsolatokban — szintén bizonyos jelentéstani viszonyok fejeződnek ki. A kötött szerkezetekben megvalósuló jelentésvizonyokat az alaptag jelentéstípusa befolyásolja (i. h. 173). Magam — továbbfolytatva a gondolatot — úgy vélem, hogy a szerkezet kötöttségében az alaptag jelentéstípusa mellett az aktuális jelentés is fontos szerepet játszik, s a szerkezet kötöttsége az alaptag egész jelentésszerkezetét érinti. A határozós kapcsolat eszerint akkor mondható kötöttnek (a határozó akkor vonzatszerű), ha egy meghatározott jelentéstípusba (jelentéskategóriába) tartozó melléknévnek és meghatározott formánsú (esetleg szófajú) bővítményének olyan egységét foglalja magában, amely az alaptagul szolgáló melléknévnek valamely sajátos jelentését, jelentésárnyalatát vagy irányulását testesíti meg. A kötött melléknévi szerkezet az igei vonzathoz hasonlóan a melléknév jelentésszerkezetének egyik eleme, s van bizonyos jelentésmegkülönböztető szerepe is. (Az igevonzat szerepére vö. H. MOLNÁR: ÁNyT. VI, 229—70.)

2. A melléknévnek különféle határozókkal történő bővítése a kései ómagyar korban már általános jelenség. Ezekben a melléknévi alaptaggal alkotott szerkezetekben a bővítmények (a határozók) alaptagjukhoz részint kötött, részint szabad szerkesztésmóddal kapcsolódnak. A melléknév különböző szó- és mondattani sajátosságai (pl. jelentése, származási kategóriája, alaktani felépítése, mondattani szerepe stb.) a bővítés tényét általában nem befolyásolják, a szerkezet jellegének (pl. szerkesztésmód, a felhasznált határozó típusa) kialakításában viszont gyakran jelentős szerepet játszanak. Az alaptag sajátosságai és a szerkezet jellege között ebben a tekintetben több összefüggés jelentkezik.

A) A szerkezet egysége szempontjából a legfontosabb tényezőnek az alaptag jelentése, illetve jelentéstípusa mutatkozik, ennek ugyanis a szerkezettagok kötöttségének mértékét illetően meghatározó szerepe van (vö. KÁROLY i. m., i. h.). Mivel erről a későbbiekben bővebben lesz szó, itt csak néhány általános megállapításra szorítkozom. Eszerint a kötött szerkezetek elsősorban a fizikailag nem érzékelhető tulajdonságokat jelölő melléznevekkel kapcsolatban figyelhetők meg. A fizikailag érzékelhető tulajdonságokat, az állapotot vagy társadalmi vonatkozást kifejező melléznevek alapjelentésükben való használatukban csak szabad szerkezeteket alkotnak, de átvitt használatukban kötött határozóval is járnak. A kötött és szabad szerkezetek között azonban nem lehet mindig éles határt vonni. A melléznevek alapjelentése és átvitt használata ugyanis olykor összemosódik, a jelentés bizonytalanná válik, többféleképpen is értelmezhető, s ez a szerkezet kötöttségét is bizonytalanná teszi.

B) Sok esetben az alaptag keletkezésmódja és alaki felépítése befolyásolja a szerkezet szerkesztésmódját, sőt bizonyos határig a bővítmény típusát is.

a) Azok a származék-melléknévek, amelyeknek alapszava vonzatos melléknév vagy ige (ill. ilyen igét tartalmazó szócsalád tagja), többnyire maguk is kötött szerkesztésmóddal járnak. Szerkezeteik általában ugyanazokat a jelentésviszonyokat fejezik ki, mint alapszavuk szerkezetei, s határozójuk ragja is megegyezik az alapszó vonzatának ragjával. Vö. pl.: DöbrK. 204: „*azokal bekes valek*” ~ FestK. 279: „*Azokkal . . . beekeseeges walek*”: „*Cum his . . . eram pacificus*”; ThewrK. 268: „*legywkn . . . lelky yozagokban bewek*” és ÉrsK. 399: „*kazdagfagal ygen bewefek walanak*”; DöbrK. 504: „*vala engedelmes ő nekik*” (< *enged vkinek*); ÉrdyK. 531: „*lenky hasonlatas te hozyaad nem lehet*” (vö. *hasonlít vkihez*); stb. Néha a vonzat — ugyanolyan jelentéstartalom mellett — eltér az alapszó vonzatától: *bizik vkiben*, de VirgK. 23: „*erwl bizonios legi*”; 1524: „*byzonios lýgy benne*” (MNy. XXVI, 150). Máskor az alapszó vonzatai közül csak az egyikkel egyezik: *fél vkitől, fél vmit megtenni*; de csak: 1524: „*felelmes vagyók, en oda mennij*” (MNy. XXV, 69).

b) A melléknévből alakult (többnyire valamivel való ellátottságot ki-fejező, nyomósító szerepű -*ságos/-séges*, -*ságú/-ségű* képzős) származék-melléknévek a szabad határozók közül is rendszerint ugyanolyan típusúakat vesznek fel, mint alapszavuk. Pl.: FestK. 131: „*mely gyönyereu*: *athyafyagnak egybe lakoznyok*” ~ NagyszK. 13: „*ki az tizta egez zómnece igen génerűségű*”; DebrK. 166: „*oli nagi híróf vala*” ~ BécsiK. 26: „*Es vala ez . . . igen híreűségű*”; DomK. 168: „*vala . . . testenek mertekeuel zeep*” ~ GuaryK. 64: „*ki micoron volna . . . temettel igen . . . zepsegeus*” ~ ÉrdyK. 215: „*elmeeyeben zepletelen, tefteeben zepsegeű*”; stb.

c) A fosztóképzős alakulatok (amelyek állítmányi és jelzői helyzetükben ekkor már melléknévként tekinthetők) alapszavuk, illetőleg ellátottságot jelölő melléknévi párjuk jelentésének ellentétét fejezik ki. Vonzatuk többnyire megegyezik amazéval: *állhatatos* ~ *állhatatlan* vmiben, *erős* ~ *erőtlen* vmire; *eszes* ~ *esztelen* vmire; *engedelmes* ~ *engedetlen* vkinek; *méltó* ~ *méltatlan* vmire; stb. Pl.: JókK. 35: „*nem vagyók melto iřgalmassagra*”; CornK. 40v: „*mel-tatlannak kell magadat velned iften fyanak . . . nyayaffagara*”; stb. Néha viszont a képzőnek a valamitől való mentességet, függetlenséget kifejező jelentése irányítja a vonzatot: *ártatlan*, *szeplőtelen*, *mezítelen* vmitől (az ide tartozó példákat l. az összefüggés-viszony szerkezetei közt).

C) A melléknév mondatbeli helyzete elsősorban a határozók felhasználásának arányát, továbbá a határozók típusának megválasztását irányítja. Legtöbbször állítmányként kap — mindenféle típusú — határozót: JordK. 498: „*Az mafodyk kedeg, ky hasonlatos ehhoz*”: „*Secundum autem simile est illi*”; DomK. 127: „*Orchawal vala zeep*”; ÉrdyK. 511: „*ollyan zeepők valanak*”; stb. Jelzői használatában valamivel ritkábban bővül, főként vonzatot és fokhatározót vesz fel: GömK. 188—9: „*meltolyad. nekem adny . . . teneked kelemetes nyayaffagoth*”; VirgK. 12: „*ezek igen nagy bwnwk*”; stb. Egyéb — értelmezői, határozói — szerepében többnyire szintén vonzatos bővítménye, illetve fokhatározója van: JókK. 65: „*ymadlagot elfewhewz hasonlatost tegenuala*”: „*orationem similem primae faciebat*”; DomK. 189: „*tevn . . . predicacyot es jgeen zepet*”; DebrK. 428: „*ighen nağon meg buffula*”; NagyszK. 12: „*tegedet igon zeppe tenne*”; stb. Alkalmi főnévi értékében néha szintén határozót kap: JókK. 135: „*fohazkodnak yly yzanywt*”; FestK. 388: „*yly nagyokat . . .*

wewttem”: „*tam grandia accepi*”; stb. A melléknév mondatbeli helyzete és határozói megoszlása közötti arányt további példák helyett néhány számadattal világítanám meg. A JóK.-ben 165 melléknév kap (186 esetben) határozót. Állítmányként 83 alkalommal (98 határozóval), jelzőként 37 (38), határozóként 26 (26), értelmezőként 16 (26), alkalmi főnévi értékében 3 (4) alkalommal bővítik.

D) A melléknév — mondattani helyzetéből adódóan — olykor egy másik melléknévvel együtt, szerkezetként is bővül. A főnévi alapszavú, -s, -ú/-ű, -i stb. képzős származék-melléktnevek ugyanis többnyire jelzős szerkezetben fordulnak elő, ahol a jelző a főnévi alapszóhoz tartozik. Pl. KazK. 78: „ez embőr... *nağ imadfaquuala*”; stb. Az ilyen jelzős szerkezetekhez gyakran kapcsolódik valamilyen (kötött vagy szabad szerkesztésmódú) határozó. Ez jelentésében az egész szerkezetre vonatkozik, bár kötöttségét a jelzőül álló melléknév szabja meg: JóK. 42: „*ÿgen nağÿ magafoak* valanak”: „Erant procerae altitudinis valde”; BécsiK. 124: „alkota aran ozlopot *magaßfaggal neğuen koñoklètneièt zeleşfeggel hat koñoklètneièt*”; MargL. 60: „*ÿgen kenyerevletevs zwew* vala az beteg *fororokon* es”; stb.

3. A bővítmények irányából közeledve a melléknév ómagyar kori szerkezeteihez, elsősorban a kötött szerkesztésmódú kapcsolatok tisztázása látszik időszerűnek.

A) Kötött szerkesztésmódú bővítmény azokban a szerkezetekben jelentkezik, amelyeknek alaptagja fizikailag nem érzékelhető tulajdonságokat jelölő (vagy átvitt értelemben használt) melléknév. Ezek legtöbbje szubjektív vonatkozású, s érzelmet, magatartást, lelkiállapotot, szándékot fejez ki. Más részük lehetőséget, értelmi megnyilvánulást, valamire való képességet, alkalmasságot, hasznosságot, szükségességet jelöl; egyesek összefüggésre, értékre, értékelésre utalnak. A vonzatos igéből vagy melléknévből való származékok alapszavuk valamely vonzatos jelentésével vagy jelentésárnyalatával szerepelnek. Ebbe a körbe sorolhatók a fokjeles melléktnevek is, fokjellel való ellátottságuk (grammatikai kategóriájuk megváltozása) következtében létrejött jelentésmódosulásuk révén (l. erre NytudÉrt. 104. sz. 375—8). A kötött szerkezetekben az alaptag jelentésszótálya a szerkezettagoknak nem csupán szorosabb kapcsolódását idézi elő, hanem bizonyos mértékig megjelöli a közöttük létrejövő jelentésviszonyt is. Ezek a jelentésviszonyok (KÁROLY igen találó elnevezéseivel): *összefüggés-, vele szemben-, szándék-, száma-ra-, cél-, tekintet-viszony*. A szenvedő értelmű melléktnevekkel kapcsolatban az *agens-viszony*, néhány mennyiségre vonatkozó melléknév — elsősorban az *elég* és a *részes* — szerkezeteiben pedig a *partitívusi viszony* jelentkezik. A közép fokjeles melléktnevek kötött szerkezeteit az egyenlőtlen hasonlítás viszonya, valamint a mértékviszonynak és a partitívusi viszonnak egy sajátos jelentésárnyalatot kifejező változata jellemzi. A szerkezetekben jelentkező jelentésviszonyt gyakran az alaptag aktuális jelentése is színezi. Akadnak viszont olyan szerkezetek is, amelyek komplex módon egyszerre több, egymáshoz közel álló jelentésviszonyt is kifejeznek. — A bővítmények szófaji és alaki kérdéseiről szólva megállapítható, hogy a bővítmény — kevés kivételtől eltekintve — főnévi értékű szó: főnév, főnévi névmás, illetőleg a személyes névmásnak a megfelelő határozóraggal kiegészült alakja. A személyes és mutató névmási határozó néha a mellékmondathoz kapcsolódó mellékmondat

utalószava: VirgK. 91: „*melio* vagi *rea*, hogj minden teged haborgafon”; ÉrsK. 535: „Sokak . . . *kellemetefek* arra hogy a gyonas ygaz legen”; 1524: „*byzonos* lygh *benne* hogy wala holot lyfen Irthe wagyok” (MNy. XXV, 70); stb. A kivételeket csak a fokjeles melléknevek szerkezeteiben találjuk: ezek fokhatározói között határozószók és a határozószóvá válás útján levő alakok is találhatóak. Az egyes jelentésviszonyok kifejezési módja — a jellemző határozóragok használata — ekkorra már kialakultnak mondható. Ugyanakkor azonban elég gyakori a ragváltakozás, az általánosabban használt formától való eltérés is, részben a latin szöveg befolyása, részint nyelvjárási eltérések miatt, legfőképpen pedig különféle analógiás hatások következtében.

B) A kötött szerkezetekkel kapcsolatban szokás beszélni a kötöttség kötelező vagy fakultatív jellegéről is. Az igevonzatokra vonatkozóan H. MOLNÁR úgy vélekedik, hogy „kötelező a vonzat, ha nélküle az ige nem állhat . . . s fakultatív . . . ha az ige nélküle is állhat” (ÁNyT. VI, 242). A melléknév szerkezeteinek kötöttségére vonatkozóan KÁROLY (i. m., i. h.) a kötelező vagy fakultatív jelleget csak a jelentésviszony kifejezése szempontjából veszi figyelembe. A bővítmény használatát csak az összefüggés-, a vonzatos cél-, valamint a szándék-viszony kifejezésében tartja kötelezőnek; a számára- és a vele szemben-viszony esetében a bővítményt hozzáértendőnek tekinti, más viszonyokra vonatkozóan nem szól a bővítés kötelezettségéről. Magam úgy látom, hogy a szerkezetek kötöttségének kötelező vagy fakultatív jellege elsősorban az egyes melléknevek egyedi jelentéséhez kapcsolódik. A szerkezet kötöttségét akkor érzem kötelezőnek, ha ez a melléknévnek olyan jelentését fejezi ki, amilyen jelentése önmagában, szerkezet nélkül nem jelentkezik. A kötelező vonzatban a melléknévnek néha eredeti, alapjelentése fejeződik ki (pl. *méltó vmire, vkihez*), máskor pedig valamilyen új, a korábbtól független keletkezésű jelentése (pl. *kezes vkiért, képes vmire*). Fakultatív a szerkezet kötöttsége minden olyan esetben, amikor a melléknévnek csupán valamely jelentésárnyalatát vagy valamire irányulását fejezi ki (pl. *büszke vmire*). A kötelező és fakultatív kötöttség megkülönböztetésének nehézségét a melléknevek körében az okozza, hogy itt a jelentések gyakran egybefolynak, s olykor nehéz megvonni a határt egy jelentésárnyalat és egy új jelentés között. Még több bizonytalansággal jár ez az ómagyar korra nézve, mivel az adatokat elsősorban mai nyelvérzékünk alapján tudjuk értékelni.

C) A kötött szerkezetekben jelentkező jelentésviszonyokkal kapcsolatban az alábbi megfigyeléseket tehetjük:

1. Ö s s z e f ü g g é s - v i s z o n y. — Olyan melléknevek szerkezeteiben jelentkezik, amelyek személyek vagy dolgok közötti elvont, logikai kapcsolatra (azonosságra, hasonlóságra, különbözőségre, valamivel való érintkezésre stb.) utalnak. Az összefüggés-viszonyt kifejező szerkezetek alaptagjuk jelentésének, illetőleg jelentésárnyalatainak megfelelően több alcsoportot alkotnak.

a) Azonosságot, hasonlóságot, bizonyos szempontból való megegyezést fejeznek ki az *egyenlő*, *egyenest* 'egyenlő', *hasonló*, *hasonlott*, *hasonlatos* (ill. *hasonlatlan*, *hasonlathatlan*) szerkezetei. Bővítményeik kötelező kötöttségűek. Az *egyenlő*, *egyenest* 'ua.' határozójának ragja elsősorban a *-val/-vel*: BécsiK. 5: „*ki égénlő* te zolgalo lañodnac *eggickél* nē vagic” : „*quae non sum similis unius puellarum tuarum*”; DöbrK. 422: „*emberek kőzõt nem tvdc veled égenlõt*”; 1470: „*egenes vele*” : „*patri est coequalis*” (SermDom. II, 720); stb. A *hasonló*, *hasonlott*, *hasonlatos*, *hasonlatlan* a *hasonl* 'vkihez hasonlóvá tesz', 'hasonlít vkihez' alapige vonzatát őrzi: JókK. 1: „*fferench . . . iftenhez* volt *haffsonla-*

tos” : „Franciscus . . . fuit *Christo conformis*”; WinklK. 114: „ezekhez hasonlo ygeketh . . . mongya vala”; DebrK. 591: „igön hasonlatlan vaǵh a keuelfeghöz”; DöbrK. 501: „hasonlathatlan Ez innep eǵeb innephez”; stb. Vö. még JordK. 545: „Kyhez mongyam ez . . . neepeket hasonlatofnak” ~ MünchK. 62va: „kihöz hasonlam e . . . nepét”; „*Cui similes dicam homines*”; stb. A kétféle rag használata korán keveredett, mégpedig úgy, hogy a -hoz/-höz/-höz rag behatolt az *egyes*, *egyenlő* szerkezeteibe is. A jelenség feltehetően kapcsolatos az eredetileg azonosságra utaló *egyenlő* melléknévnek ’azonos’ → ’egyforma’ → ’hasonló’ jelentésfejlődésével. Azokban a szerkezetekben, amelyekben az *egyenlő* a latin *similis* ’hasonló’ egyenértékeseként szerepelt, érvényesült a hasonlő, hasonlatos szerkezeteinek analógiája. Elősegíthette a ragok keveredését az is, hogy a korábbi emlékekben használatos *egyenlő*, *egyes*-sel szemben később a hasonlatos, hasonlő vált gyakoribbá. Pl.: Apork. 45: „*egenes* lezen vrral” ~ DöbrK. 162: „*iftenhez egellő* lezen” ~ KeszthK. 233: „*hasonlatws* lezen iftenhez”; „*Similis erit Deo*”; Apork. 123: „*Egenlő atawal iftenleg zeren*” ~ DöbrK. 58: „*Iftenlegint attához egenlő*” ~ KulcsK. 56: „*Egyenlew atyahoz yftenlege zeren*th”; „*aequalis Patri secundum divinitatem*”; MünchK. 94vb: „le[gen]zec egēnlő hazuǵ tiuelētec” ~ JordK. 657: „*hozyatok hasonlatos* hazwgh leezek”; „*ero similis vobis mendax*”; stb. Az ellentétes irányú analógia igen ritka; mégis: VirgK. 14: „*Mynd ezekel . . . zent ferencz . . . hasonlatos lewn*”. Szórványosan feltűnik a -nak/-nek rag is: BécsiK. 110: „*egēnlouēc ne legētec idēgen műuēlkedēteknēc*”; „*ne . . . similes efficiamini factis alienis*”; KeszthK. 127: „*Aleytaad . . . hogy lezek teneked hasonlatws*” (így KulcsK. 122 is) ~ DöbrK. 107–8: „*alytaad hog hoziad hasonlo lezek*”; „*exanimasti . . . quod ero tui similis*”. A határozós szerkezet helyett néha birtokos szerkezet is jelentkezik, amelyben a melléknév alkalmi főnévi értékben a szerkezet birtokszava: FestK. 145: „*mý emberseegwnknek hasonlathofaahoz ees egyenlewyehez*”; stb.

b) Az (átvitt és fizikai értelemben is vett) érintkezést a kölcsönös jelentésű *határos*, *ismeretes* ’ismeretségben levő’, *köz* ’közös’ és talán a melléknévi értékű *rokon* kapcsolatai fejezik ki. Határozóik (mivel egy alanyt tartalmazó mondat részei) kötelező bővítmények. PeerK. 56: „*az pwzthanak refceben. ky syryawal es scerechenekkel hatharws*”; TihK. 49: „*az firia . . . hattaros fidofagal*”; MünchK. 104va: „*A taneituā ke. ēsmērētes vala a pūspockēl*”; „*Discipulus autem ille erat notus pontifici*”; NagyszK. 163: „*Ez velagi generūfeg . . . kōz a beffekkel de amēnheiec . . . az anǵalockal kōz*”; BécsiK. 167: „*vala nēki gimōl kērtē rokon o hazahoz*”; „*erat ei pomarium vicinum domui suae*”; stb.

c) A valamitől való mentesség, függetlenség kifejezése jelentkezik az *ártatlan*, *hiu* ’üres’, *idegen*, *különb* ’más, különböző’, *különbözētes*, *mezítelen*, *tiszta*, *tisztaságos*, *üres* szerkezeteiben. A határozó itt fakultatív jellegű, mivel alaptagjának valamire irányulását jelöli. Kifejezőeszköze csaknem kivétel nélkül a -tól/-től rag. BatthyK. 425: „*Artatlan vagoc en az igaznac o veretől*”; „*Innocens ego sum a sanguine iusti huius*” (így JordK. 446, NádK. 242 is, de vö. MünchK. 34va: „*Artatlan vagoc en ēz igaznac vēzebēn*”); BécsiK. 318: „*Oftakat l menden būntōl heiuakat aianlananak nēki*”; „*hostias omni vitio vacuas sibi offerre*”, 150: „*igē különbözētes vala mendenektōl*”; „*quae erat dissimilis valde ab omnibus*”; MargL. 97: „*tefte jdegen vala mynden tefty romlastōl es fertezetevffegtevl*”; DomK. 189: „*lele ez fraterert byntevl . . . jdegennek*”; JókK. 88–9: „*ky volna alazatoffagban . . . mendentewl kewlewmb*”; „*qui esset dissimilis in humilitate . . . ab omnibus aliis*”; VirgK. 10: „*en lelkem mezeyte-*

len volt lelky jozagoktul"; CzechK. 166: „tegy engömeth zabadoffaa myndõnemw byneymtul”; JordK. 331: „ha az gyapyw harmattul zarazon maradand”; HorvK. 59: „kel vala evneky lenny minden byntevl valo zepplevtelen tyztafagos zveznek”; Thewrk. 268: „legywnk tyzta my byneynkbõl”; PeerK. R.: „ky vala tyztafagws minden bwnnek zeplõytõl” (Nytár. II, VIII); WeszprK. 144: „menyevel yrefbek wagyonk az kewellefnek fel fwalkodasatul”; stb. Más kifejezőeszközök használata szórványos, s részben a szöveg félreértésével is magyarázható. Pl.: JókK. 126: „Es belwl maradnak . . . hyuan zerelmuel”; „et remanebunt intus . . . vacui caritate”; BécsiK. 148: „nag vadac . . . külömbözetec onõ kozottoc”; „bestiae grandes . . . diversae inter se”; ÉrdyK. 531: „yllyk vala . . . mynden bynneel kyl zeplõtelen eeletõt vyfelný”; stb.

2. Partitívusi viszony. — Az alapfokú melléknévekkel kapcsolatban az összefüggés-viszonyhoz igen közel álló, vele rokon (sőt ennek akár egyik altípusaként is felfogható) jelentésárnyalata van. Mai nyelvtanaink is kötöttnek tartják (pl.: MMNyR. II, 252, 256; MondtEl. 70). Az ómagyar korban az *elég*, a *részes* 'valamiben részesülő, valamiből részt nyerő' melléknévnek — egyébként eléggé szórványosan adatolható — szerkezetei tartoznak ide; ezt a viszonyt fejezi ki a *teljes*-nek egyik szerkezete is. Az *elég* és a *teljes* határozói (mivel a jelentésnek csupán irányulását jelzik) fakultatív jellegűek. A *részes* határozóit viszont kötelező jellegűeknek tarthatjuk, mivel a szónak egyéb jelentéseitől való különállása csak szerkezetben jelentkezik. A szerkezetek elsősorban a *-ban/-ben*, ritkábban a *-ból/-ből* raggal alakulnak. JókK. 87: „kenerben es egyebekben eleget lewle”; „invenit satis de pane, satis de fare et aliis”; BirkK. 4b: „hanem ez vilagi iozagbol eleg ieuedelmel”; „nisi cum sufficienti provisione in bonis temporalibus”; DöbrK. 424: „tegen v iftenfegeben rezeffe”; ÉrdyK. 542: „kyben mynket ees teegyen rezeffee wr iften”; VirgK. 94: „ha akarz rezeze lenned minden iozagba”; Thewrk. 263: „legywnk rezese zenth erekfegedben”; stb. A *részes*-nek 'valamiben részt vevő' jelentésárnyalatához kapcsolódó határozó inkább összefüggés-viszonyt fejez ki: BécsiK. 85: „mél ném akarlād rezēs lēni ēiēles innēplēsbē”; „quae noluerit solemnitate huius esse particeps”. — A *teljes* melletti *-ból* ragos határozó a MünchK.-ból adatolható; itt (a latin szöveg félreértésének következményeképpen) nemcsak partitívusi, hanem egyúttal tekintet-viszonyt is jelöl: MünchK. 42ra: „fel veuec . . . tiženket füles kofarocat tellēfeket a kēnezecbol z a halacbol”; „sustulerunt . . . duodecim cophinos plenos et de piscibus”.

3. Szándékviszony. — A kötött szerkezeteknek aránylag kicsi, de jól körülhatárolható csoportjában jelentkezik. Olyan melléknévekkel kapcsolatban figyelhető meg, amelyek cselekvésre irányuló lelkiállapotot, magatartást, szándékot, törekvést fejeznek ki. KÁROLY a szándék-viszonyt elsősorban három melléknévünk használatához kapcsolja: *hajlandó*, *hajlamos*, *kész* (ÁNyT. VI, 204–5). Az ómagyar korból azonban idézhetünk más melléknéveket is, amelyek ugyancsak ebbe a jelentéstani csoportba illenek bele. Ezek többségükben igei eredetűek, s ha alapigéjük vonzatos, annak vonzatával alkotnak szerkezetet. A nem igei alapszavú melléknéveknek a cselekvés módjára vonatkozó, azt jellemző jelentésárnyalatuk is van. Elsősorban szándékot, törekvést fejeznek ki: *akaratos* (< akar), *hajlandó* (< hajlik), *hajló* (< hajlik). Lelkiállapotra, magatartásra vonatkoznak: *alázatos*, *buzgóságos* (< buzog), *félelmes* (< fél), *fogható* 'fogékony' (< fog), *gyors* 'készséges', *gyorsaságos* 'készséges', *jóakaró* (< akar), *kegyes*, *kemény* (ti. szívű), *késedelmes* (< késik), *késő szívű* (< késik), *kész* 'készséges', *könnyű* 'készséges', *lággy*

<ti. szívű>, méltó 'hajlandó, vmit kegyeskedik megtenni' (< mélt), moh 'mohó', rest, serény, sietetes 'gyors' (< siet), szorgalmatos, tunya. Ezek a melléznevek általában személyre vagy megszemélyesített fogalomra vonatkoznak, határozójuk cselekvésre utal. Többségük fakultatív kötöttségű, csak a *hajló, hajlandó, kész, méltó* határozója kötelező vonzat. A szándék-viszony tipikus kifejezőeszköze a *-ra/-re* rag; ez a cselekvést jelölő határozók esetében a főnévi igenévvel váltakozik. Pl.: ÉrsK. 360: „hogy ha *hazafagra akaratos* volna”; NádK. 27—8: „ennec miatta lezón embör . . . *buzgofagofb zeretetre* . . . *Alazatofb engedelmeffegre*”; 1524: „*felelmes* vagjók, en oda *mennj*” (MNY. XXV, 69); GuaryK. 106: „*lelki aiandocokra foghatoua* . . . *tezön*”; KeszthK. 21: „*gyorfok* w nekyk labok *weer etlefre*” ~ DöbrK. 30: „*ő labok gorf vert ötteni*”: „*veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem*”; ÉrsK. 270: „az agh ellenfegh . . . *gyorfafagos* myndent *el vezteny*”; JordK. 69: „ez neep *haylando* mynden *gonozra*”; WinklK. 132: „*Erre hayloob leegh*”; DomK. 124: „hog . . . lenne . . . *predicallafra jo akarok es kezek*”, 125: „*keges* vala az ev *vygastalafokra* es”; NádK. 169: „*tuğga* vala iften hog *ő* . . . *kemeñ* lenne *engedelemre*”; CornK. 80v: „menden *jokra kefedelmes*”: „*ad omnia bona tardus*”; JordK. 618: „Oh heyth es *kefedelmes zyűk hynnye* myndeneket” ~ MünchK. 84rb: „O heitok *z keşp zınuquec hinni mēd azocat*” ~ WinklK. 273: „O heytok ees *keşödelmes zıwöbeek hitelre*”: „O stulti et tardi corde ad credendum in omnibus”; DebrK. 62: „*keez* vala a *halatra*”; 1530: „*kezek* el *mennj*” (MNY. XXXVII, 352); CornK. 80v: „*kenyeve* tezy menden io *tetemenyre*”: „*reddit . . . agilem ad omnia bona facienda*”; NádK. 278: „O en edes *añam* ki *lağ* vağ *firafra*”; CzechK. 186: „*melto* legy vram en *ymadlagomat hallany*”; JordK. 833: „legen . . . minden ember . . . *reft zolafra* es *haraghra*”; DöbrK. 375: „*meltan iariatok . . . fietetefek . . . leleknek egğelleget tartanotok*”: „*digne ambuletis . . . solliciti servare unitatem spiritus*”; TelK. 380—1: „legen *sereen* az Ifteni *zolgalatra*”; LázK. 71—2: „*wallanak* igen *zorgalmatoffok* az *zyz marianak* . . . *zolgalatyara*”; WeszprK. 124: „*mely tunya* vagy . . . *penitencia tartafra*”; stb. Az általánosan használt ragok mellett olykor más ragok, így a *-hoz/-höz/-höz* és a *-ról/-ről* is jelentkeznak. Ilyenkor a szerkezet jelentése néha bizonytalanabbá válik, s a vele-szemben-, illetőleg a tekintet-viszony jelentéséhez közelít. AporK. 163: „De *akaratom keez hogja*”; ÉrdyK. 338: „*felette gyorf* vala mynden *dologhoz*”; ÉrsK. 538: „Ne *akary moh* lenned mynden *gyenyerködethez*”; LázK. 125: „ily *tunya reft* voltal az időnek joban valo *el köttes[e]ről*”; stb.

4. Vele szemben-viszony. — Azok a szerkezetek tartoznak ide, amelyek mellézneve személyt (megszemélyesített fogalmat) jellemez, s aktív, kifelé irányuló pozitív vagy negatív érzelmet, ebből fakadó lelkiállapotot, mással szemben megnyilvánuló magatartást, viselkedést fejez ki, vagy valakivel szemben való kötelezettségre, tartozásra utal (vö. KÁROLY: i. h. 189). Személyre (megszemélyesített fogalomra) vonatkozik a határozó is, amely a legtöbb esetben fakultatív kötöttségű. A viszonyjelölés általában lativusi irányú kifejezőeszközökkel történik.

a) Érzelmi és érzelmi indíttatású magatartásbeli irányulást fejeznek ki az *ájtatos, ártatlan, békés, békességes, dagályos, egyenes* 'egyetértő', *ellenséges, háládatos, hálálatos, hálátlan, hálaadatlan, hamis* 'álnok', *haragos, hű, hűséges, igaz* (hitű), *írgalmas* (vö. *írgalmaz* vkinek), *írgalmatlan, irigy, jó, jóakaró, jókedvű* 'jóindulatú', *kedves, kegyelmes* (vö. *kegyelmez* vkinek), *kegyes, kegyetlen, kemény* [ti. szívű], *kész* 'készséges', *könyörületos* (< *könyörül* vkín), *nehézes*

'ellenséges', *nyájás*, *szomorú*, *szelidséges*, *szenvedetes*, *szeretetes*, *tűrő*, *víg*, *visszavívó* ('bűnös', a lat. *perversus* 'ua.' szó szerinti fordítása) szerkezetei.

α) A pozitív magatartásra (ill. ennek ellentétére) utaló szerkezetek határozói a melléktnevek egy részével kapcsolatban -hoz/-höz/-höz raggal alakulnak: TelK. 16: „*azokhoz* kie iftent *felic* *vala*: *ioakaro* *vala*”; JókK. 69—70: „*lewn* . . . *baratyhoz* *yokeduew*”: „*Factus est . . . ad fratres eius benevolus*”; DomK. 194: „*kyhez* *jgeen kedues* *vala*”; NádK. 18: „*lezón* . . . *zeretetőb* *istenhöz* *es attyafiahoz*”; BirkK. 2b: „*türe* *ležen mēdenhez*”: „*patiens sit ad omnes*”; BécsiK. 37: „*olofernēs vig* *lön phoziaia*”: „*iucundus factus est Holofernes ad eam*”; stb. E ragok mellett jelentkezik a -nak/-nek, -on/-én/-ön rag is, elsősorban olyan melléktnevek határozóiban, amelyek vonzatos (s ugyanezeket a ragvonzatokat kívánó) igék szócsaládjába tartoznak. Ilyenek mindenekelőtt a *kegyes*, *kegyetlen*, *kegyelmes*, *írgalmas*, *írgalmatlan*, *könyörület*s. A rokon igék vonzatának érvényesülését a latin eredeti szövegekben használt szerkezetek is elősegíthették. Pl.: JókK. 41: „*yften leg kegyelmes* *nekem* *býnefnek*”: „*Deus, propitius esto mihi peccatori*”; NagyszK. 168: „*leg írgalmas* *az en* . . . *kegőtlen* *segóm-nec* . . . *írgalmaz* *az en* *kegőtlen akaratomnac*”; JordK. 591: „*legy yrgalmas* *ennekem*” ~ MünchK. 76vb: „*kegelmēzih ennekem*”: „*propitius esto mihi*”; DöbrK. 167: „*leg kőnőróletes* *te zolgaidon*” ~ AporK. 50: „*onzollatus* *leg te zolgaidon*”: „*deprecabilis esto super servos tuos*”; stb. A -hoz/-höz/-höz ragos határozóval járó szerkezetek analógiás hatása és az igevonzatra támaszkodó szerkezetek párhuzamos jelentkezése következtében a raghasználat végül is keveredett. Pl.: GuaryK. 61: „*az* . . . *zeretet mindōnec* *kegēs*”; VirgK. 12: „*kegyes* *nem* *voltam*, *lem magamhoz* *lem baratyhoz*”; TelK. 16: „*a zegenőkhöz* *keges* *vala*”: „*pauperibus pius*”; DomK. 160: „*keges* *es* *kegelmēs* *volt evtet hyrokna*”; KazK. 47: „*az zegenőkhöz* *ergalmasuala*: *es* *az iftent* *felőkhöz* *igen* *kegelmēs*”; BatthyK. 351: „*Ittenwnk* . . . *írgalmas* *minden benne* *bizokna*”; PozsK. 41: „*legy* *Írgalmas* *en* *hozyam* *zegeyn* *byenesfes*”; BécsiK. 206: „*felleges* *írgalmas gonoffagokon*”: „*praestabilis super malitia*”; DomK. 168—9: „*vala* . . . *nyomorultakon* *írgalmas*”; DebrK. 160: „*hatalma* *uala* *de* *Igen* *ergalmatlan* *a zegenőkhöz*”; MünchK. 61rb: „*meit o* *kőnőrólētēs* *halalatlano* *kon z gonozokon*” ~ JordK. 541: „*mert yghen kegyelmēs* *hw* *az haalathlanokon* *es* *az gonoz bynesfeken*”: „*quia ipse benignus est super ingratos et malos*”; ÉrdyK. 542: „*ky anneewal* *kenyerőletēb* *az gyarlo bynesfekhez*”; BécsiK. 90: „*ymadum* *vrat* *m v nemzētōknēc* . . . *kőnőrólētēffe* *lēni*”: „*invocans Deum . . . genti nostrae propitium fieri*”; stb. A -nak/-nek rag végül analógiásan jelentkezik olyan melléktnevekkel kapcsolatban is, amelyek eredetileg -hoz/-höz/-höz ragos határozókat kaptak, s az ettől eltérő raghasználatot az analógián kívül más nem indokolja. Pl.: MargL. 144: „*Ez lean* *vala* *zent margyt* *azonnak* *koporfoyahoz* . . . *hyv*” és JordK. 802: „*ky myndenben* *hyvseghes* *annak*”; vö. még JókK. 2: „*Mýkent* *frater* *Rufinus* . . . *yftenben* *ýgenhýufeges*”: „*scilicet frater Rufinus . . . vir Christo fidelissimus*”; VirgK. 17: „*cristufhoz* *aitatos* *vala*” és DomK. 171: „*zent* *damancofnak* *jgen* *aytatos* *vala*”; vö. még CornK. 55r: „*ky ielen* *vagy* *es* *keez* *az* *teged* *kerefevknēk*”: „*qui praesto es te quaerentibus*”; BécsiK. 14: „*ioy mōnēkōnc* *bekefege* *vr*” ~ SzékK. 7: „*yōy* *mý* *nekōnk* *bēkefege* *vrvi*”: „*Veni nobis pacificus dominus*”; 1518 k.: „*ygazak* *valanak* *az* *íceghen* *orfagnak*” (RMKT. I², 493); 1520 k.: „*nem* *valek* *yga*[a] *z* *hyter* *zegyn* *horvato* *knak*” (RMKT. I², 486); ÉrdyK. 103: „*az* *the* *kyralyod* *el* *yewt* *teene* *ked* *zylygffsege* *hes*”; stb.

β) A csak negatív érzelmeket, illetőleg az ilyen érzelemből fakadó maga-

tartást jelölő melléknevek határozóját elsősorban a szembenállást kifejező *ellen* névutóval szerkesztik; a *v e l e s z e m b e n*-viszony többi ragja itt ritkább. JordK. 148: „Ne akaryatok *dagalyofok* lenni *wr yften ellen*”; ÉrdyK. 174: „*hamyff* vala *Istennek elette*, mert . . . az alaa valoya at aldozya vala *Istennek*”; ÉrsK. 143: „Oth megh walyk ky ez wylaghton *haraghos* wolt Es *Daghalys* ő attyafya *ellen*”; VirgK. 9: „*Atyamfyanak ellene ırygy* voltam”; de ÉrdyK. 374: „*yreeg* vala az zent hythnek *ffyayra*”, 612: „*kyk ellen* az . . . mas vylaghyak . . . felette *nehezezők*”, 536: „embery *nemhez* nagy *nehezezők* valanak”; de JordK. 803: „*nehezes* voltam en ez *nemzethnek*”; ÉrdyK. 477: „*ydeghón* es meg *hydegewlt* vala ez *vylagnak*”; JordK. 59: „*zarandekhoz kemeen* ne leegy”; WinkK. 216: „Ne leegh *anyadnak kemeen* ky *myndónnek* . . . voltal *kegyelme*”; KulcsK. 130: „haragyokba *zomorvak* valanak *nekem*” ~ DöbrK. 111: „haragba *engem bantnak vala*”: „in ira molesti erant *mihı*”; stb.

γ) A valakivel szemben való (kölcsonös) viselkedést kifejező melléknevek *-val/-vel* ragos határozóval kapcsolódnak. KeszthK. 30: „artatlan *embele* rel artatlan leez”: „*cum viro innocente innocens* eris”; DöbrK. 204: „Kik beket gvlólnek vala: *azokal bekés* valek” ~ FestK. 279: „*Azokkal kyk* gywlewlték beekfeezet *beekeseeges* walek” (~ így KulcsK. 324, KeszthK. 354): „*Cum his*, qui oderunt *pacem eram pacificus*”; GuaryK. 132: „*legon bekefegős* . . . es *attafiaıual ıgenős*”; MünchK. 82va: „*annac elotto ellénfegfec* valanac *egmafsal*” ~ DöbrK. 460: „az előt *ellenfegfesk* valanak *eg mafsra*” ~ JordK. 612: „*annak elette ellenfeghefesk* valanak *egybe*”: „*antea inimici* erant *ad invicem*”; DomK. 210: „*nyayas* vala az zent bernald *zerzeteuel*”; stb.

b) A valakivel szemben való kötelezettséget, tartozást, a valaki felé irányuló értelmi vonatkozást kifejező melléknevek vonzatos igék származékai, illetőleg ilyen igék etimológiai családjába tartoznak: *ados* (< *ad* vkinek), *engedelmes* 'engedelmeskedő' és 'engedékeny', *engedetlen* (< *enged* vkinek), *hálás*, *hálálatos*, *hálátlatlan*, *hálaadatlan* (vö. *hálát ad*); *hites* 'vkivel szemben kötelezettséget vállaló', *hitetlen* (< *hisz* vkinek, vkiben), *figyelmetes* (< *figyel* vkire), *kétséges* (vö. *kétkedik* vmiben). Pl.: 1493: „*ados* volt volna *en nekem*” (Zolnai: Nyelveml. 156); 1530: „*kýral ew neký . . . ados*” (MNY. XXXVII, 280); DöbrK. 504: „*vala engedelmes ő nekik*” ~ MünchK. 56vb: „*vala alaýtatot ő nekik*”: „*erat subditus illis*”; JordK. 367: „*Legy enghedelmes* te *ellenfeghednek*” ~ MünchK. 11rb: „*leg megeggészolt* te *ellénfegeddél*”: „*esto consentiens adversario tuo*”; BodK. 18: „*Teneked engedetlen* volt, de *ennekem engedelmes*”; BatthyK. 320: „*Legenek az te fwleid fwélmefek*”: „*az mi kónörgefűnkre*” ~ KulcsK. 333: „*The fyleyd ygyekezyenek en kenyergesemhez*”: „*Fiant aures tuae intendentes in vocem deprecationis meae*”; TelK. 32: „*Joachim . . . istennec haladatos lón*”; VitkK. 30: „*halatlan* voltam *vram istennec*”; NagyszK. 83: „*atyamnac . . . haala adatlan* voltam”; ÉrdyK. 84: „*halalatofoc* leegyetők *wr istennek*”; MünchK. 87va: „*Ki ke hütötlén fiunac*” ~ JordK. 632: „*ky kedegh hytethlen* leend *hw ffyanak*”: „*qui autem incredulus est filio*”; de BécsiK. 98: „*hütötlénec* voltonc *vzhoz*”: „*eramus incredibiles ad Dominum*”; 1526: „*ha hythes* vagh . . . az *myh kegelmes wrunknak* es *azonjvnknak*” (MNY. VI, 448); 1524: „*azth* mongya *hogh kethfeges kegelmedhez*” (MNY. XXV, 69); stb.

c) Néhány melléknév szerkezetei távolabbról kapcsolódnak a vele szemben-viszonyhoz. Ilyenek:

A *szorgalmatos*, *szorgalmas* 'figyelmes' szerkezetei komplex módon fejezik ki a vele szemben- és a tekintet-viszonyt: BirkK. 3b: „*kik legének . . . zorgalmatosoc* lororoknak . . . *tetelehez* es *maga vifelesehez*”: „*Quae sint . . . inten-*

tae circa gestus et facta sororum”; ÉrdyK. 554: „*zorgalmafok my hozyank az zent angyalok*”; NagyszK. 343: „*főlötte hozza zorgalmazatosoc ne legőnc*”; stb. — A valakivel szemben vállalt kötelezettség jelentésárnyalatán kívül a csere, helyettesítés jelentésmozzanata jelentkezik a kötelezően kötött *kezes vkiért* szerkezetben: JókK. 151: „*en az farkafert kezesflezek*”; „*ego pro fratre lupo fidejubeo*”; TelK. 86: „*fenki kezes nem lőn erte*”; stb. — A szintén kötelezően kötött *szabad vele* ’szabadon rendelkező’ kapcsolat a vele szemben-viszony és az összefüggés-viszony együttes jelentésmozzanatait hordozza. VirgK. 27: „*legiek zabad vele kynek adom es houa tezem*”; DebrK. 332: „*Mondanac . . . zabad ő fellege uelőnc*”; ÉrdyK. 22: „*myndden ember . . . kezwllyön hozyaa . . . mygh . . . zabad magawal*”; stb.

5. Sz á m á r a - v i s z o n y. — Az ide vonható szerkezetekben olyan mellékneveket találunk, amelyek valaki számára valamiféle jelentőséggel bíró, valakit kedvezően vagy kedvezőtlenül érintő tulajdonságokat fejeznek ki. Elsősorban a lehetőség, szükségesség, hasznosság, alkalmasság, a személyt érő értelmi és érzelmi hatás, valamint az érték és értékelés jelentésjegyeit hordozó melléknevek tartoznak ide (vö. KÁROLY: i. h. 176). A tulajdonságot hordozó (alany) gyakran nem személy, hanem cselekvés, illetőleg más fogalom; a szerkezet ezeknek a tulajdonságoknak valakire irányulását fejezi ki. (A számára-viszony szerkezeteiben megvalósuló jelentésviszony, tehát ellentétes irányú a vele szemben-viszony irányulásával.) A határozó (amely ritka kivétellel fakultatív kötöttségű), többnyire a dativusi *-nak/-nek* raggal alakul, ezt néha felváltja a határozatlanabb irányú *-nál/-nél*, ritkábban az *előtt*, olykor a *között* névutó is. A névutóval alakult szerkezetek gyakran több értelműek, komplex jelentésűek, s a számára-viszony jelentésén kívül a tekintet-viszony egyes jelentésárnyalatait is kifejezik.

A szerkezetek alaptagjuk jelentésének megfelelően több alcsoportot alkotnak.

a) A cselekvés lehetőségére utaló melléknevek (*lehető, lehetséges, lehetendő, lehetetlen, alkalmas* ’megengedett’, *könnyű, nehéz, hosszú* ’sokáig tartó’) szerkezeteiben a határozó azt a személyt jelöli meg, aki a cselekvés elvégzésére képes. Pl.: JókK. 16: „*kerdelec . . . ha alkolmas ennje . . . ewangeliummý tartokna[c]*”; „*Quaero . . . observatoribus sancti Evangelii licet . . . manducare*”; JordK. 712: „*legyen alkolmas ennekem zolnom*”; MünchK. 51rb: „*mēdene lēhētfegefec teneked*” ~ DöbrK. 447: „*neked minden lehetendő*”; „*omnia tibi possibilia sunt*”; PeerK. 57: „*az hywóknek menden lekhethő*”; MünchK. 25rb-va: „*Ēmberecnēl ēz lehetetlen ištēnēl ke mēdene lēhētōc*” ~ JordK. 415: „*Ēmberek kezet ez lehetetlen, de yftennel myndenek lehetfeghefek*”; „*apud homines hoc impossibile est, apud Deum autem omnia possibilia sunt*”; VitkK. 78: „*Ayhtatos embőrneec, hōzō ezeket meg gondolni*”; GuaryK. 44: „*kūni embornec e3 zent három iozagot meg tartani*”; MünchK. 46va: „*mei nēhēz penzbē bizocnac bē mēni*”; „*quam difficile est confidentes in pecuniis . . . introire*”; stb.

b) A szükségességet a *kellemetes* ’kell, szükséges’ (< *kell*), *kellő, szűkös* ’szükséges’, *szükséges* szerkezetei fejezik ki. Ide vonhatók továbbá az elsősorban mennyiségi szempontból való megfelelésre utaló, de átvittén is használt *elég, fogyatkozas* kapcsolatai is. Pl.: MünchK. 47rb: „*Mōgatoc mert vrnak kellemētes*” ~ JordK. 492: „*mongyatok mert wrnak zykfeghes*”; „*dicite, quia Domino necessarius est*”; MünchK. 100va: „*veged azocat mellec kellēmētefec mūnēkōnc*” ~ JordK. 676: „*Ved megh azokat, kyk zyghzeghefek my nekūnk*”; „*Eme ea, quae opus sunt nobis*”; GömK. 309: „*nem ziwkews az oruof az egez-*

nek hanem az betegnek" ~ MünchK. 15ra: „Nem kellő az égezécne vtuos dè a. gonozol vallocnac”: „Non est opus valentibus medicus, sed male habentibus”; CornK. 9v: „Jollehet nem vala *wneky zevkfeges*”: „quamvis non indigeret”; 9r: „heyaban ezen . . . oruofflagot. *kynék* nem *zevkevs*”: „frustra accipit medicinam, qui non indiget”; stb.; BécsiK. 12: „mèllèc *afèzègekne*: bouon *élèguolna*”: „cum his, quae *exercitibus sufficerent* copiose” (így SzékK. 3 is); LázK. 60: „*elegek* legyenek imar *tenekód* melyeket tóttel”; 1492: „*ellegh* az uram gleythy *kegelmednek*” (MNY. XXXVII, 203); MünchK. 79vb: „è ke abbol mēl o *nēki fogalkozatos* èrèztettè . . . o èlètet”: „haec autem ex eo quod deest illi . . . victum suum misit”; stb.

c) A hasznosság és alkalmasság fogalomkörébe tartozó melléknevek közül az *alkalmas* 'hasznos', *hasznos*, *használatos*, *haszontalan* (vö. *használ* vkinék), *hívságos*, *hiú* 'hiábavaló', *illendő* (vö. *illik* vkinek), *jó*, *kellemes* 'hasznos', *szomorú* 'alkalmatlan', *terhes* 'alkalmatlan', *üdvösséges* szerkezeteivel találkozunk: ÉrsK. 255: „*Alkolmas* annak hogy . . . zawath hallanya agya”; ÉrdyK. 552: „*alkolmas ewneky* hogy . . . malom kőwet fyggezenek ew nákara” ~ JordK. 587: „*Haznalatofb híbneky* hogy . . . hogy az őrlő kőweth kőflek hű nyakara” ~ MünchK. 75va: „*Iob* annac ha malomkő vèttèfec o náka kōrnol”: „*Utilis est illi*, si lapis molaris imponatur circa collum eius”; LázK. 89: „minemý zolgalat volna o *neky kellemetofb* el embőrnek *haznalatofb*”; BirkK. 1a: „ne kezgenek . . . *kazdagoknak* inkab *haznofa* lēni”: „ne incipient . . . esse *divitibus utilia*”; DomK. 238: „meg vadolyak vala, hog evmagat *hazontalanna* tenney az *zerzetnek*”; CzechK. 145: „*heewsaagos thynektók* . . . wylagoffagnak előtte felkelnőtók” ~ Apork. 99: „*Heiu tőnektek* a világ elot fel kelnetek”: „*Vanum est vobis* ante lucem surgere”; WinklK. 249: „merth nem valaal *illendő* o *akaratyoknak*”; MünchK. 98ra: „*kellēmētes tūnētec* hog eg ember meghallon” ~ JordK. 668: „*yllyk ty nektek*, hog egy ember meghallon”: „*expediat vobis* ut unus moriatur homo”; LobkK. 222: „ha o *neky kellemetes* es minekenk *ydveffeges*”; PeerK. 12: „efmeretlen lakozom ees *egyebeknek* *therhes* nem lefek” ~ KazK. 75: „*egēbnek* *terő* megh lem lezók”; BécsiK. 265: „mibēn voltam *zomoro tenekéd*”: „quid *molestus fui tibi*”; stb. — A számára-viszony szokásos *-nak/-nek* ragja ebben a csoportban néhányszor a *-hoz/-höz/-höz*, illetve a *-ra/-re* raggal váltakozik. A szerkezet értéke ilyenkor a célhatározói viszony-nyal érintkezik, s nem is mindig egyértelmű: NádK. 397: „vōn maganac felelegōt o *nemzetihez* *alkolmas*”; ÉrdyK. 60: „yllyk hogy az ew *dychōfegeehōz* *Alkolmas* newezety leegyen”; MünchK. 73vb: „sem *kellēmētes földrē* sem kamora *zēkbē*” ~ JordK. 580: „Sem az *feldre*, sem az *ganeera* nem *haznalatos*”: „Nemque in terram neque in sterquilinum utile est”; stb.

d) Aránylag ritkán szerepelnek az értelmi, akarati vonatkozású tulajdonságot kifejező melléknevek: *bizonytalan*, *idegen*, *ismeretes* 'ismert', *ismeretlen*, *kétséges*: DebrK. 126: „ugi akara hōgi *bizontalan* legiōn *embőrdőknek*”; Apork. 18: „*Idegon* lettem en *atamfiainak*” (~ KeszthK. 168 is): „*Extraneus factus sum fratribus* meis”; BécsiK. 316: „lezē eg nap ki vr *istēnnēc* *ēfmerētes*”: „erit dies una, quae nota est *Domino*”; WeszprK. 37: „mind *pilatofnal* fmind a *fidoknal* *efmeretős* vagiok”; DomK. 80: „ez *zerzet* meeg *efmeretlen* vala *embe-rekneel*”; PeerK. 114: „hog *valakynék* ez . . . o *elety ketfege* ne legen”; stb.

e) A számára-viszonyt megvalósító szerkezetek csoportja az érzémi hatást jelölő melléknevekkel kapcsolatban a legszámtottevőbb. Ezek — ellentétben a vele szemben-viszony érzelmet kifejező mellékneveivel — főként arra az érzelemre, lelkiállapotra utalnak, amelyet a tulajdonságot hordozó személy

vagy fogalom kelt valakiben (vö. KÁROLY: i. h. 178). Ilyen melléknévek: *bánatos, féltelmes, foganatos, gyűlölséges, kedves, kellemetes, kellemetlen, kelletlen, keserűséges, kívánatos, kívánságos, rettenetes, siradalmas 'siralmas', szerelmes 'szeretett', szeretetes 'szeretett', undok, utálatos*. A határozóban a tipikus *-nak/-nek* ragon kívül itt is jelentkezik az általánosabb irányú *-nál/-nél*, sőt a *-ban/-ben* is. Az *előtt* névutóval alakult szerkezetek gyakran komplex jelentésűek, s a számára-viszonnyal együtt 'véleménye szerint' jelentésárnyalatot, tekintet-viszonyt is kifejeznek. — A szerkezetekre l.: NádK. 276: „*Oh enneköm mel' banatos atte elmenelőd en tőlem*”; ThewrK. 83: „*Idwezlegh Myndeneknek felelmes my ydwezeytenk . . . zent feye*”; CzechK. 39: „*en nyayaffagom . . . legyön tenekőd kellemetős ees foganatos*”; ÉrdyK. 149: „*meel foganatos legyen ur Istennek elette*”; NagyszK. 13: „*a beteg fayó zómnec gylőfegős a tizta velagoffag*”: „*oculis aegris odiosa est lux*”; FestK. 400: „*gyűlöwfeeges wagyók magamnak*”; JordK. 603: „*leztec gylőfeges mynden embereknel*” ~ MünchK. 80rb: „*leztéc gylőfegébén mēdēn ěmbezecnc*”: „*eritis odio omnibus*”; CornK. 37v: „*evneky jgen kedues kellemetes az zvzeflegnek ekeffege*”: „*virginitatis decus sibi ostendit esse gratissimum*”; MargL. 21: „*ez zentleges zvz myndeneknek vala jgen kedves*”; GuaryK. 81: „*ez ellenfegnec zeretele iftēnec igōn kedues*”; LázK. 92: „*minemy zolgalat volna kellemettőfb el kedwefb az . . . vr iftennel*”; LobkK. 223: „*mely kedves az vr iftennek ellette az tiztafag tartas*”; WeszprK. 73: „*hogi kedwefb lenne kaifas előt az ő zolgalattia*”; SzékK. 7: „*mykeppen kellemetes lezzen te ned*” ~ BécsiK. 14: „*mikēt kellētēndic tenēked*”: „*sicut placuerit tibi*”; JordK. 398: „*es keellemetes len Herodesnek*” ~ MünchK. 20vb: „*l kellētec herodēfnc*”: „*et placuit Herodi*”; CornK. 139v: „*Zereffetek . . . azt kynek kellemetevsevk vattok*”: „*amate . . . cui placetis attentius*”; SzabV.: „*Ez . . . lvn kyralnal . . . nagy kellemetes*”; KazK. 144: „*ha azt akarya: hog' zyzeffege iftennel kedues: es kellemetős legōn*”; JordK. 561: „*mert wgy keellemetes te eletted*” ~ MünchK. 67va: „*mert ug kelletet te elōttēd*”: „*quoniam sic placuit ante te*”; MargL. 131: „*ha az te felfegevdnek elvite . . . zolgalatya . . . kellemetevs volt*”, 133: „*ha . . . kellemetevs teneked az en zolgalatom*”; DebrK. 581: „*ki vnnōm maganac kelletlen istennec kellemetős*” ~ ÉrsK. 196—7: „*ky ő maghaban kellethlen az Istenben Kellemethes*”; PéldK. 28: „*Ennekem jgen kelemetlen hog' . . . ez modon juttem jde*”: „*mihi multum displicet quod . . . huc veni*”; MiskTör. 1: „*mel keserofeges lezen teneked az holnapi nap*”; BécsiK. 286: „*ēliō amēdē nēmzētēknc kéuanat[os]*”: „*veniet desideratus cunctis gentibus*”; ThewrK. 84: „*Idwez legy zepfeleges orcza zent angyaloknak . . . kewanfasgos*”; 1525 k.: „*rettenethes lel az lengeleghnek*” (RMKT. I², 481); NagyszK. 4: „*az . . . iol zerzōt elmenec lezec zerelmefb*”: „*menti bene dispositae ero amabilior*”, 13: „*hog ki a tizta egez zómnec igōn . . . kedues es zerelmes*”: „*quae puris est amabilis*”; CzechK. 97—8: „*the zenczegős fyad. myndōn hyw kōrōztyenōknek zerettētős*”; WinklK. 108: „*ky mynd eez ideigh embereknek vtalatvs voltaal*”; TelK. 23: „*mičoda volt enbennem tenekōd vtalatos*”: „*Quid tibi in me displicuit?*”; ÉrsK. 195: „*az kewely zyz . . . ur Istennek zenth zemey előth vtalathos Es vndok*”, 196: „*Walaky ő magaban vthalathos nağ az ur Iften előth*”; TelK. 17: „*elenec . . . olymynt meddvē: a tōruenbe vtalatofoc*”: „*transierunt velut steriles, in lege contemptibiles*”; JordK. 585: „*az vtalatos ur ystennel*” ~ MünchK. 75ra: „*vndok iftēnnel: abominatio est ante Deum*”; stb.

f) Sokszor jelentkezik a számára-viszony olyan melléknévekkel kapcsolatban is, amelyeket összefoglalóan 'é r t é k', 'é r t é k e l é s' jeggyel lehetne jellemezni. Ezek nagyobb része fizikailag érzékelhető tulajdonságot, minőséget

jelöl, s csak átvitt használatban kap kötött bővítményt. Ide tartozik néhány szenvedő jelentésárnyalatú melléknév is. A csoport melléknevei: *átkozott, bizodalmas* 'megbízható, bizalomra méltó', *csodálatos, dicséretes, dicsőséges, drágálatos, egyenlő, édes, ékes, érdemes, gyönyörűséges, hamis, hatalmas, igaz, jeles, jó, kemény, keserű, kisebb, kised, könnyű, köz* 'közös', *magas, méltó, mélységes, nagy, nehéz, rokon, tiszta, tiszteletes, tisztos* 'tisztességes', *tökéletes*. A melléknevek közül kötelező vonzata csak a *méltó*-nak van. A bővítmények a számárvizonyban használt ragokon, illetőleg ragváltozatokon kívül többször jelentkeznek az előtt és a között névutóval is. Pl.: GuaryK. 21: „*mei atkozot bin legon ez . . . iftenec es ʋ gentinec elotte*”; 1525 k.: „*lel . . . neped kezeth nagh byzodalmas*” (RMKT. I², 481); JókK. 1: „*az zent appaltalak voltak mend ez vilagnak czudalatosok*”; „*illi fuerunt toti mundo admirabiles*”; MünchK. 27va: „*vrtol lot ez ʋ ludalatos mi zemèincbèn*” ~ JordK. 422: „*Wr yftenthwl len ez, es czudalatos my zemeynknek elette*”; „*a Domini factum est istud, et est mirabile in oculis nostris*”; SándK. 34: „*az io őzwegleeg dīčceretős iftennel*”; PéldK. 49: „*Dīčcheretős az ember iftennek elelte ky . . .*”; ÉrsK. 195: „*Az alazatos zyz . . . dyczőseghes wr Iften előth*”; DebrK. 581: „*ki maganac vtalatos, iftennec dragalatos. Es ennevel iftennec előtte dragalatosf*”; BécsiK. 33: „*igē dragalat[os] lēz ozvúeben*”; „*eris gratissima in corde eius*”; MünchK. 61vb: „*ki annac dragalat[os] vala*” ~ JordK. 542: „*ky vala huneky yeles*”; „*qui illi erat pretiosus*”; WinklK. 216: „*Semmy edőfb ennekóm*”; FestK. 370: „*Hyttem hogy yfywsaagnak eekes thewelgeny*”; „*credidi iuventutis decus aberrare*”; VirgK. 94: „*Azert vagiok en teneked hamis*”; BécsiK. 37: „*az ènnekém igē io lēzèn*”; „*hoc mihi erit optimum*”, 311: „*Ha io tv zemèitec elot*”; „*Si bonum est in oculis vestris*”; JókK. 11—2: „*kemenuala neky azt hallany*”; „*durum sibi fuerit hoc facere*”; WinklK. 216: „*Semmy nekóm keferőb Mynth . . . eletóm*”; 1485: „*leghen kenveb ynhanak*” (RMKT. I², 477); PéldK. 82: „*az halal myndeneknek kewz*”; ÉrsK. 197: „*legyetek kysdeth thy zemethek előth hog legyethek nagy lten zemey előth*”; BécsiK. 72: „*Mardocheus . . . nag a fidoknal ʋ nag o attafaiynac népénél*”; „*Mardocheus . . . magnus apud Iudaeos et acceptabilis plebi fratrum suorum*”, 320: „*nag èn nèuèm nènzètec bèn*”; „*magnum est nomen meum in gentibus*”; MünchK. 75ra: „*mei emberecneł magafvndoc iftènnel*” ~ JordK. 585: „*vala my embereknel meelfeghes, az vtalatos wr yftennel*”; „*quod hominibus altum est, abominatio est ante Deum*”; SzabV.: „*Mert nag mīto az mēden felfegnek*”; MünchK. 16vb: „*nē mēto èn hoziam*”; „*non est me dignus*”; DebrK. 602: „*Azert ne legōn nekōnc nehez a náualyanac zenuedefe*”; NádK. 397: „*Vala . . . Pafuncius neuű embör, tiztőletős mindenek-nec*”; SzabV.: „*Ez lwn nalok hat twkelletes*”; de JókK. 102: „*Te ugy vezefeld attjadfyaýt: mert lem te erted lem ew eretek tyztes*”; „*Tu non debeas ducere christianos quia non est honestum pro te neque pro ipsis*”; stb.

(Folytatjuk.)

S. HÁMORI ANTÓNIA

Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez

1. Milyen szerepet játszhatnak a mondatban a határozói igenevek? A MMNyR. (I, 258—9) szerint a *-va/-ve* képzős változat lehet állapothatározó, (esetleg fokozó értelmű) módhatározó, okhatározó és időhatározó; a *-ván/-vén* képzős pedig ok-, idő-, állapot-, mód- és fokhatározó. KESZLER BORBÁLA

(NytudÉrt. 104. sz. 487) megemlíti a hasonlító határozói, RAISZ RÓZSA (uo. 642, 644) pedig a célhatározói funkciót is. Érdekes kérdés, hogy betöltheti-e a határozói igenév az állítmány szerepét.

Hogyan alakult a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős igenevek sorsa nyelvünk történetében? KLEMM ANTAL (TörtMondt. 114), KÁROLY SÁNDOR (NytudÉrt. 10. sz. 208), BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 93, 182–3), valamint a MNYTört. (539, 573–4) megállapításai alapján a következő kép tárul elénk: — A *-va/-ve* képző előbb keletkezhetett, mint a *-ván/-vén*. A kódexek kora előtti adatok száma csekély. A kódexekben a *-ván/-vén* használata gyakori és általános; a *-va/-ve* képzős igenév elég ritka, főleg állapothatározóként és módhatározóként szerepel. A középmagyar korban funkciómegoszlás történik: a *-va/-ve* képzős változat inkább mód- és állapothatározói, a *-ván/-vén* képzős pedig többnyire ok- és időhatározói szerepben jelenik meg. A *-ván/-vén* képzős igenév azután egyre jobban háttérbe szorul, az archaizáló törekvések sem tudják igazán feltámasztani. Kialakul a mai állapot: egyértelműen a *-va/-ve* képző a domináns, a *-ván/-vén* használata jóval ritkább.

Céлом természetesen nem az, hogy az imént vázolt szinkrón és diakrón kép érvényességét megkérdőjelezzem. Úgy vélem azonban, hogy ezt a képet pontosabbá és árnyaltabbá teheti néhány olyan vizsgálati módszer és gondolat, amellyel a szakirodalomban nem (vagy csak itt-ott) találkozhatunk.

2. Vizsgálatom három vázlatos szinkrón metszetre épül. Az első anyagát a XVI–XVII. század fordulójáról (kb. 1580–kb. 1615), a másodikát a kuruc-korból (kb. 1670–kb. 1715), a harmadikát a reformkorból (kb. 1825–kb. 1850) gyűjtöttem. A határozói igenevekkel foglalkozó szakirodalom elsősorban mai nyelvünkre és az ómagyar periódusra vonatkozik, egyfajta kíváncsiság vezett tehát, amikor a középmagyar és a korai újmagyar időszakhoz fordultam. — Mindhárom szinkrón metszet 40 000 szövegszóból álló korpusz alapján készült. Ezeket a korpuszokat eredeti magyar nyelvű szövegekből (azaz nem fordításokból) állítottam össze, amelyeket öt műfajból (dráma, levél, önéletírás, politikai költészet, szerelmi líra) válogattam.

Álljon itt a korpuszok forrásainak felsorolása! Minden kiadvány mellett megadom azt a rövidítést, amellyel a példák idézésekor helyettesítem a címet.

— **Első metszet:** BalHel. = Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése (Magyar Helikon, 1974.); LevT. II. = Magyar Leveles Tár II. (A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1879.); RMKT I. = Régi Magyar Költők Tára (XVII. század) I. kötet (Akadémiai Kiadó, 1959.); WÉk. = Wathay Ferenc énekeskönyve (Magyar Helikon, 1976.). — **Második metszet:** BethÖnr. I. = Bethlen Miklós önéletírása I. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.); KKK. = A kuruc küzdelmek költészete (Akadémiai Kiadó, 1977.); LevT. II. = ugyanaz, mint az első metszetben; RMDE. II. = Régi Magyar Drámai Emlékek II. (Akadémiai Kiadó, 1960.); RMKT. III. = Régi Magyar Költők Tára (XVII. század) III. kötet (Akadémiai Kiadó, 1961.). — **Harmadik metszet:** AF. = Arany furulya (Franklin Társulat, 1889.); KazRem. I. = Kazinczy Ferenc művei I. (Magyar Remekírók, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.); PSÓM. II. = Petőfi Sándor összes művei II. (Akadémiai Kiadó, 1951.); SzabhLev. IV. = A forradalom és szabadságharc levelestára IV. (Gondolat Kiadó, 1965.); VMÖD. I. = Vörösmarty Mihály összes drámai művei I. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.). — A lapszámok felsorolását helykímélés céljából kénytelen voltam elhagyni.

Milyen mondatbeli szerepekben fordulnak elő szövegmintáimban a határozói igenevek? Mit mondhatunk a *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzők közötti funkciómegoszlásról? A következőkben — példák és rövid elemzések segítségével — ezekre a kérdésekre próbálok választ adni. Fejtegetésekbe csak ott bocsátkozom, ahol ezt feltétlenül szükségesnek látom. Előbb sorban bemutatom az egyes funkciókat, azután megkísérlem a szinkrón metszetek összevetését.

3. A) a) Határozói funkciók

Időhatározó. — Mindhárom metszetben csak *-ván/-vén* képzővel jelenik meg. Egy-egy példa: „én Kdnek az levelét *megolvasván* jó emberséggel a mit én érteni fogok, megírom Kdnek.” (LevT. II, 90); „kérem *megolvasván* vesse tűzbe leveleimet,” (LevT. II, 423); „*hazamenvén* szállásomra rögtön az öltözködéshöz fogtam,” (SzabhLev. IV, 129).

Állapothatározó. — Ebben a szerepben mindhárom korpuszban akadnak *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős adatok is, ezért itt az egyes metszetekből két-két példát idézek: „midőn Angelica *fáradva* s *izzadva* hazamenne,” (BalHel. 183); „nyakra-fűre kiugrák az palánkon; az fél lábomon az vas *levén*” (WÉk. 157); „Tegnap ött nyavalyást, félig *halva* hagytam,” (RMDE. II, 289); „Kezdék, amit kezdék írni, köpenyeget *tartván* a szolgálak a fejem felett:” (BethÖnr. I, 317); „Szent ügy vértanúja hullá, | Mely *feledve* porladoz,” (AF. 49); „Németh kevélyen pislog rám, hátra *vetvén* balját széke karján.” (KazRem. I, 439.)

Létige melletti állapothatározó. — Ide sorolom a következő típusú mondatok igeneveit: α) *Az ajtó nyitva.* β) *Az ajtó nyitva van.* KLEMM (i. m. 50, 115, 133) szerint az α) típusban névszói, a β) típusban összetett állítmánnyal állunk szemben. KÁROLY (i. m. 160) az „állapotjelző igenévi állítmány” terminust használja. BERRÁR (i. m. 78) nem foglal egyértelműen állást a kérdésben. A MMNyR. (II, 81, 123, 168, 232) az α) mondat igenevét másodlagos állítmánynak tartja. A MMNy. (244) az α) típust mint hiányos szerkezetet említi. Az utóbbi véleményt erősíti meg KESZLER is (i. h. 487). — Én (feltételesen és jobb híján) a „létige melletti állapothatározó” elnevezéssel élek. Az α) mondatban a létige nincs ugyan jelen, de a jelentés nagyobb sérelme nélkül „testesen” is szerepelhetne. Az α) és β) mondatot tehát egyformán elemzem. (Hasonlóan jár el RÁCZ—SZEMERE, Mondattani elemzések 140.) Összegezve: az α) és β) mondat határozói igeneveit alapján véve állapothatározóknak tartom, de elismerem, hogy a létigével alkotott szerkezetben használatukban az állítmányi természet csirái is felfedezhetők. Éppen ezért különítem el az α) és β) típust a „szabályos” állapothatározóktól. Megjegyzem, hogy terminusom egyszerűsítés, mert a létigét a most tárgyalt szerkezetben bizonyos igék helyettesíthetik (vö. az állítmányi szereppel foglalkozó ponttal). — Az első metszetben a *-va/-ve* képzős igenév ebben a sajátos állapothatározói szerepben létigével és anélkül is megjelenik, a *-ván/-vén* képzős mellé csak odaérthető a létige. Példák: „Irgalmassagodnak fölegös io volta | Hozzánk nil-uansagal uagion *ki mutatva*,” (RMKT. I, 336); „*rakva* az mező az sok szép virágszállal” (BalHel. 187); „Celia *befedvén*” (uo. 143). Kuruckori korpuszom összes ide tartozó határozói igeneve mellett testesen is jelen van a létige. Két példa: „Az könyv tartod gyémánt köbül légyen *ki faragva*,” (RMKT. III, 406); „Istennek áldása légyen reád *szállván*,” (KKK. 377). Reformkori anyagomban ebben a funkcióban csak *-va/-ve* képzős adatok szerepelnek. Két példát idézek. Az első mondatba betoldható a létige, a másodikban jelen van:

„A háziak is mind elmentek, csak én három leányommal *kitéve* a muszka dühinek betegem.” (SzabhLev. IV, 168), „Legyen újra *föltámasztva* | A hajdankori divat.” (PSÖM. II, 338.)

Mó d h a t á r o z ó. — Mind a három metszetben találhatók *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős példák is: „[a szerelem] *repülve* megyen,” (BalHel. 215); „*Sietuen* hozad megh terünk,” (RMKT. I, 83); „Elmennék *sietve*,” (KKK. 361); Ennyi keservemet nints ki édesgesse, | Lankadt tagaimat *szánván* emelgesse,” (RMDE. II, 281); „Menj, ne késsél, menj *sietve*.” (VMÖD. I, 426); „[Szén Károly] pálcája végébe szúr egy szeget, s *megrántván* a pálcán végig menő drótot, azzal lövöldözi a legkövérebb zöldbékákat,” (KazRem. I, 436).

F o k h a t á r o z ó. — Csupán a figura etymologicát sorolom ide. A kuruckori korpuszban nincs példa erre a funkcióra. Az első metszet két *-vén* képzős adata közül az egyik: „*Jöuen* el io [az Űr] es nem keesyk,” (RMKT. I, 248). A harmadik metszet egyetlen adata pedig ez: „És röpiülni nyavalyás [bagolyfióka] | Nem fog tudni, *mászva* mász,” (VMÖD. I, 401).

O k h a t á r o z ó. — Az első metszetben csak *-ván/-vén* képzővel jelenik meg, a másik kettőből *-va/-ve* képzős adatot is idézhetek: „neked jelentetem meg minden szerelmes kívánságimot, igaznak *alítván* téged,” (BalHel. 207); „[A köpönyegforgató] *remélve*, hogy hasznos, | Megjeleníti magát, hogy ű is labancos.” (KKK. 599); „Személyed nem *láván* bánatom öregbül,” (RMKT. III, 388); „mintha a halálos szentenciának reám nem lett kimondását *fájlalva*, ügyem újólagi tárgyalását óhajtná vádolóm.” (SzabhLev. IV, 108); Háromé | E jószágatok nem *lehetvén*, | Egyre kell majd jutnia,” (VMÖD. I, 418). — Okhatározói szerepben a *lévén* igenév sokszor névutószzerűen viselkedik. Egy-egy példa a három korpuszból: „egyigyó menyecske *lévén*, nem állhattál ellene az ő hatalmának” (BalHel. 196); „Tanult híve *lévén*, | Fegyverét viselvén | Hadvezérlő Pallasnak, | Viselhessed tisztit, | Nyerhesd becsületit | Jó Hunyadi Jánosnak.” (KKK. 195); „Csizmavonómat elvették május 8., az is oly szer *lévén*, mellyel magamon kárt tehetnék,” (KazRem. I, 449).

C é l h a t á r o z ó. — Egész anyagomban egyetlen ilyen példa akad: „Ujját ajakára nyomá [a katona], *jelentvén*, hogy szólania nem szabad,” (KazRem. I, 439). Az idézett igenév jelentése: 'annak jelzésére'.

Á l l a n d ó h a t á r o z ó. — Kuruckori korpuszom tartalmazza az egyetlen adatot: „Elfakadánk mindnyájan *nevetve* rajta.” (BethÖnr. I, 312.) A határozói igenév itt az ige speciális vonzata.

b) K o m p l e x h a t á r o z ó i f u n k c i ó k

I d ő - á l l a p o t h a t á r o z ó. — Az első két metszetben csak *-ván/-vén* képzővel jelenik meg, a harmadikban *-va/-ve* képzővel is. Példák: „Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével, | Gyűlésben *indulván* jó ruhás legényekkel” (BalHel. 63); „Én másutt *lévén*-is lések a' tietek,” (RMDE. II, 307); „Rettentők leszünk *egybeforrva*,” (AF. 150); „Almásy Pál excellenciája levéteté rólam a vasat és mindenkorra, de hogy bírám elébe *lépvén*, mindég postavasban jelenjek meg,” (KazRem. I, 426).

I d ő - m ó d h a t á r o z ó. — Az első metszetben csak *-ván/-vén* képzővel fordul elő, a másik kettőben *-va/-ve* képzős adatok is találhatók. Például: „az kamoraszék ajtaján *kiugardván*, megkapám az franciát,” (WÉk. 148); „Sokan most is, látom, szárnyokon repülnek, | Másokat *elnyomva*, kedvekre örülnek,” (KKK. 617); „Mégis az enyedi ember utána *menvén* a tábornak, Kabos uram által sokat viasszaszerzett a fosztott egyetmásban,” (BethÖnr.

I, 324); „én legényeimmel a vízen *átgázoltatva* az ellenség azon részét visszanyomtam,” (SzabhLev. IV, 158); „Így vesze szerencsétlenül maga és cselédjei, huszonnégy óráig *kínlódván*.” (KazRem. I, 456.)

Állapot-mód határozó. — Az első és harmadik metszetben mindkét képző használatára vannak adatok, a kuruckori anyagban csak a *-va/-ve* szerepel: „Mint mérget sok mézben, édes beszédedben gonoszt *elegyítve* adsz” (BalHel. 112); „Kezepső resenis igen *feluen* jartam,” (RMKT. I, 309); „De hogy *tartoztatva* mondom-ki beszédem, | Nem tsuda” (RMDE. II, 276); „Mily utálatos zavart szól [a banya] | Szép s rutakból *összeszöve*.” (VMÖD. I, 388); „Aradi István jurátus magyar ruhában s kardosan belép, kezembe adja a certicatoriát, pecsétjét *ejtven* felfelé,” (KazRem. I, 432).

Idő-ok határozó. — A kuruckori korpuszban csak *-ván/-vén* képzővel szerepel, a másik két metszetben *-va/-ve* képzővel is. Példák: „Rájok *nézve* ottan felgerjedék,” (BalHel. 118); „Ezt *hallván* elkeseredém” (uo. 183); „Ezt *látván* Sándorunk, hogy ú nem labancos, | Esküvéssel mondja,” (KKK. 598); „Kik *megértve* a vészt, e szellem-beszédből — | Önként harczosai lesznek a hazának —” (AF. 127); „én ezt *észrevévén* legényeimet visszafordítottam,” (SzabhLev. IV, 158).

Állapot-ok határozó. — Csak a reformkori anyagban fordul elő és csak *-va/-ve* képzővel. Egy példa: „Szégyen s haragtól *felhevülve* [a muszka tiszt] törött kardját a földhöz vágja,” (AF. 56).

Idő-állapot-ok határozó. — Ez a funkció az első két metszetben jelenik meg, az elsőben csak *-ván/-vén* képzővel. Példák: „sőt remélem is hogy talám immár *megelégedvén* az én könnyhullatásimból, [a tündér] kegyesen is fordítja boldogító szemeit reám.” (BalHel. 179); „[Sokan] szárnyok *olvadva*, tengerbe merülnek.” (KKK. 617); „[Dedalus fia] Szárnya *meg olvadván* az tengerben szálla,” (RMKT. III, 448).

Mód-eszköz határozó. — Az ide tartozó példákban az igenév alapszava a mondatban állítmányként szereplő igének a szinonimája. Mindhárom korpuszból csak *-va/-ve* képzős példát idézhetek: „Hirtelen *futva* szaladank,” (RMKT. I, 82); „*Óhajva* kívánom szokott kegyességét,” (KKK. 616); „Pusztában a kert pusztája | Milyen vággyal, mily *ohajva* várja | A tavaszt,” (PSÖM. II, 335). Véleményem szerint az utoljára idézett példa is ide sorolható, mert a *várja* ige itt a 'kívánja' jelentést is magában foglalja.

Mód-eszköz határozó. — A szakirodalomban egyetlen olyan megjegyzést sem találtam, amely a határozói igenév eszközhatározói szerepére utalna. Pedig a cselekvés módja és eszköze sokszor egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Lássunk egy példát az első metszetből: „te Kd oda *küldvén* [egy megbízottat] az kaszásokat kiküldötte az rétből” (LevT. II, 102). A módhatározói mozzanat szembetűnő, az eszközhatározóira így lehetne rámutatni: → *Keqyelmed egy megbízott küldésével távolította el a rétről a kaszásokat.* A XVI–XVII. század fordulójáról gyűjtött anyagban ezt a funkciót csak *-ván/-vén* képzős adatok képviselik. Kuruckori korpuszomban egy *-ve* és egy *-vén* képzős példa található: „Láttuk mi üdönkben, sokan mint jártanak, | Hábörút *szerelve* mire jutottanak,” (KKK. 618); „Hol a' két tekintett futosó villámkint | Egymáson *ütközvén* okozá e' nagy kint.” (RMDE. II, 277.) A reformkori korpusz egyetlen ide tartozó adata: „jól tartám katonáimat, nekik hogy enniek is adhassak, bővebben *főzetvén*.” (KazRem. I, 446.)

c) **Határozószerű funkciók.** — Azokat a határozói igeneveket sorolom ebbe a csoportba, amelyek többé-kevésbé meglevő határozói

szerepük mellett valamilyen sajátos, a határozóitól különböző funkciót is betöltenek.

A mondván igenév. — Ennek a szónak igenévi és határozói szerepe csak részben őrződik meg akkor, ha egyenes vagy függő idézet bevezetésére szolgál. Ebben a szerepben az első két metszetben csak a *mondván* fordul elő, a harmadikban a *mondva* is. Példák: „Kit az bölcs szerelem úgy magyaráz jómra | *Mondván*: Ne féll!” (BalHel. 148); „[Nádasdy] nem vén be hadába, *mondván*, hogy nincs hel,” (WÉk. 142); „[A fejedelem] üle egy szekérbe, *mondván*, hogy Teleki és mü ülnénk más hintóba” (BethÖnr. I, 325); „Azt mondják itt, az orosz intervenció meggátolására akart föllépni az itteni kormány ez előtt néhány hóval, de az angol akadályoztatta meg, azt *mondva*, hogy ő nem teend semmit.” (SzabhLev. IV, 142); „Vagy hallgatnunk németet, kozákat, | Mint gyalázza e derék országot, | S mint fenyeget fonnyadt öklivel, | *Mondván*, hogy innen minket kiver!” (AF. 138.)

A 'létére' jelentésű igenév. — Használatára két példa van, mindkettő az első metszetben: „Csudálom, eszes ember *lévén*, hogy ezféle bolondságot hiszesz.” (BalHel. 199); „Hát immáron mi hasznáért mondta Dienes énnem, olyan együgyű parasztember *valván*, ha igaz nem volna?” (BalHel. 199.) A szövegkörnyezetből kiderül, hogy Balassi a két igenevet a 'létedre', illetve 'létére' jelentésben használja, így ezek átmenetet képeznek egy névtő felé, amely az előtte álló névszóval együtt állapothatározói jelentést hordoz. (Vö. RÁ CZ — SZEMERE i. m. 126.)

Sajátos felszólító funkció. — Első metszetem anyagában néhány esetben olyan a határozói igenév használata, mintha felszólító módú igealakot helyettesítene: „Az én gyötrelmemre s Istenre *tekintve* indull ['indulj'] fel szerelmemre” (BalHel. 113); „mívelje meg ezt te Kd, az én gyermekemet *gondolván* s engemet.” (LevT. II, 83); stb. Véleményem szerint az első mondatban a 'tekints és', a másodikban a 'gondoljon' vagy 'gondolja' felszólító jelentést is hordozza az igenév; de nemcsak a felszólítást érzékeltetik ezek az igenevek, hanem az okhatározóéval rokon jelentésük is van. Akad egy hasonló példa a kuruckori korpuszban is: „Bíztván azért Kd igaz atyafiságához, az Istenért kérem, *tekintvén* az én ártatlan becsstelenségemet, ha ajándékkal is kell jutni hozzá (kit én jó szívvel megtérítem) keressen oly módot megzaboláztassék azon Zsolnai Lotyo,” (LevT. II, 422–3). — Erről az érdekes funkcióról még semmiféle elemzést nem láttam. Talán egyszer — persze sokkal bővebb anyagra támaszkodva — érdemes lenne közelebbről megvizsgálni a határozói igenévnek ezt a szerepét.

Levélbeli formula. — Csak a második metszetben és csak *-ván/-vén* képzővel fordul elő. Például: „*Maradván* Kdnek becsülettel szolgáló nénje [aláírás:] Révay Erzsébet.” (LevT. II, 423.) E záróformulában a határozói igenév szinte állítmánynak tűnik. Mégsem tartom annak, mert a mondatot a levél írója és olvasója gondolatban kiegészítheti egy olyan szerkezettel, amely igét is tartalmaz. Például: *Maradván* stb., *üdvözlétemet küldöm*. Megítélésem szerint tehát a szóban forgó formulatípus hiányos mondat. A hiány megszüntetése után láthatóvá válik az igenév határozói szerepe, bár hozzá kell tennem, hogy a kiegészített mondat igéjének és határozói igenevének viszonya mellérendelésszerű.

B) Állítmányi funkció

a) Mint arról már korábban is szóltam, nem tartom állítmánynak a létige melletti (állapotot kifejező) határozói igenevet: sem akkor, ha a létige

jelen van a mondatban; sem akkor, ha testesen ugyan nincs jelen, de beilleszthető lenne. A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy nem egyedül a létigéről van szó. Egy példa: *Az ajtó nyitva*. Az ilyen típusú mondatok állítmánya egy olyan ige, amely stilisztikai okokból maradhatott el. Az állítmány tehát lehet a létige is; az *áll, táton* stb. igék egyike is. (A kérdés legfontosabb irodalmát l. a létige melletti állapothatározó bemutatásánál.)

b) Nem tekintem állítmánynak a független cselekvéshordozóval megjelenő határozói igeneveket sem. Álljon itt egy közülük példaként: „Cupido így szólván, szememet fordítám, tekinték Juliára.” (BalHel. 75.) A független cselekvéshordozó szintaktikai és szemantikai vizsgálata külön dolgozatot igényelne és érdemelne.

c) Állítmánynak tartom viszont a *-va/-ve* képzős igenév többesjellel ellátott alakját az ilyen típusú mondatokban: *Az ajtók nyitvák*. A szakirodalom is állítmányinak mondja az igenév effajta használatát (vö.: KLEMM i. m. 50, 267–8; TOMPA: RefNy. 395, 411; BERRÁR i. m. 78, 116; MMNyR. I, 259; MNyTört. 574). A XVI–XVII. század fordulójáról gyűjtött anyagomból egy, a reformkoriból két adat tartozik ide: „fogadd meg az mi üdvöztőnknek mondását, hogy először keresd az Istennek országát és igazságát minden időben azután reád *advák* ő szent felségítől az te dolgoznak gondviselése és elvezérlése.” (LevT. II, 75); „Héthavi gyötrelmek után, melyek részletei személynél összejeövetelünkre *fentartvák*, sikerült végre elhagyhatnom minden policiái felvigyázat dacára a világnak legszolgaibb, legspiclisebb városát,” (SzabhLev. IV, 48); „Nekem kezeim *kötvék!*” (SzabhLev. IV, 92.) Ezekben a mondatokban a határozói igenév olyanféle szerepet tölt be, mint egy többes számban álló névszói állítmány. — Nincs itt ellentmondás? *Az ajtó nyitva* mondat ige neve állapothatározó, *Az ajtók nyitvák* mondaté pedig állítmány? Szerintem nincs ellentmondás: két különböző esettel állunk szemben. Az első mondatból hiányzik ugyan az igei állítmány, de betoldható: *Az ajtó nyitva van*. Nem változtatna ezen az sem, ha a mondat alanya többes számban állna: *Az ajtók nyitva [vannak]*. A másik esetben viszont nincs ilyen mondat: **Az ajtók nyitvák vannak*. Az *ajtók nyitvák voltak* (*lesznek, legyenek* stb.) szerkezetben én sajátos típusú összetett állítmányt látok (vö. TOMPA: i. h. 395).

d) VELCSOV MÁRTONNÉ érdekes tanulmányaiban (NéprNytud. I, 105–10, MNy. LXXVII, 308–15) kimutatta, hogy a *-ván/-vén* képzős határozói igenév nyelvünk történetében bizonyos esetekben az igei állítmánnyal egyenértékű szerepet játszhatott. A gondolat egyébként más szerzőknél is felbukkan, főleg az igenév kötőszós kapcsolásmódját illetően (vö.: KLEMM i. m. 393; KÁROLY i. m. 205, 210–2; BERRÁR i. m. 48; valamint l. a VELCSOVNÉ idézte irodalmat). VELCSOVNÉ a kódexek korából vett szövegmintája alapján a következő esetekben tartja állítmánynak a *-ván/-vén* képzős határozói igenevet: „[Az ilyen szerepű igeneveket] — és, ritkábban *azután* kopulával kapcsolt mondategység követi; — *sőt*-tel kapcsolt tagmondat követi; — *tahát* (ritkában *mikor*) kötőszóval folytatódik az összetett mondat; — vonatkozó névmási kötőszóval kezdődő tagmondat követi, ill. általában önmagában állva találjuk az igenevet, nincs fölérendeltje a mondatban.” (MNy. LXXVII, 311.) A most idézett cikkben egyébként szemléletes példák találhatók az átmeneti, „állítmánygyanús” esetekre is.

Szinkrón metszeteimből nézzünk meg először néhány olyan példát, amelyben a szokatlan kötőszóhasználat kölcsönöz állítmányi szerepet a határozói igenévnek. Ezt az altípust az első két metszetben csak *-ván/-vén*, a harma-

dikban *-va/-ve* képzős adatok is képviselik. Például: „*Irigyelve* azért és *szomjúhozván* az átkozott az én jómot, kivel erőmőmben már békével egész esztendőt töltöttem vala, s egy nap midőn Angelica fáradva s izzadva hazamenne, s egy szép tiszta forrás mellett ülvén innia akarna, addig hazudoza az áruló kerőle, hogy mérges italt ada szegénnek meginnia.” (BalHel. 183); „*Mint*hogy pedig meghidegedett tetemi az tisztességes eltakarításnál egyebet már nem *kívánnván*, azért jóakaró atyámfiainak ő kemeknek tetszéséből tisztességes eltakarítását ez jelen való 1695 esztendőben, mostani szent György havának 24-dik napján, itten Szinnyén reggeli nyolcz és kilencz órakor rendeltem meg-lennie.” (LevT. II, 395); „*Még* a boldogabb időkből, egy tót család vetemedett ide Pestre, egy ingbe, mezteláb, itt több ideig instruktorskoda, utóbb a városnál hivatalt kapott, ahol gazul a szegény polgárok véréen *meghízva*, most *pedig* pozsonyi főnemes, a császár kegyence.” (SzabhLev. IV, 172); „*Nem* ezt várták ám azon szerencsétlen honfiak, kik itt sinylődnek, kik ennyi földön sok hideget, s meleget étlen és szomjúság közt a hazának dicső szent parancsára megtettek, kik a haza végveszélyét *hallván*, s azt védeni igyekeznek, ott hagyván a német zászlóját.” (SzabhLev. IV, 188.) — Megjegyzem, hogy az ilyen példákban a XVI—XVII. század fordulójáról való korpuszban az *és*, *s*, *azonban*, *de*, *mégis*, *hogy*, *úgyhogy*, *holott* 'ahol', *aki*; a kuruckoriban az *azért*, *de* és *mely*; a reformkoriban a *s* és *pedig* kötőszók fordulnak elő.

A másik altípus: kötőszós kapcsolás nincs; az igenevet egyszerűen önmagában állva találjuk, a mondatban nincs fölérendeltje. Ez az altípus az első két metszetben jelenik meg, mindkettőben csak *-ván/-vén* képzővel. — Elsőként egy olyan példát idézek, amelyre RÁCZ ENDRE már gyűjtőmunkám megkezdése előtt felhívta a figyelmemet, és amely kulcsszerepet játszik VELCSOV MÁRTONNÉ egyik cikkében is (NéprNytud. I, 108—10). „*Lengyel szép Zsuzsánna vevén* citeráját | *És mondván* utána gyönyörű nótáját | *Észem* vesztve, el-tévesztve, szerelmében sillyesztve, | *Felgerjesztve* és ébresztve, szívemet el-rekesztve, | *Belső tűzzel* emésztve.” (BalHel. 148.) Látható, hogy a mondatban nincs igei állítmány. A két kiemelt igenév ilyen körülmények között egyszerűen 'verte' és 'mondta' jelentésű. Egyébként a versszak többi határozói igeneve módhatározó. Nem véletlen és jellemző, hogy (az *-n* végződésnek köszönhetően) a verbum finitum szerepre alkalmas *-ván/-vén* képzős igenevek töltik be az állítmány funkcióját (vö. VELCSOVNÉ: i. h. 108—10). — Wathay Ferenc önéletrő szívesen él a *lévén* igenév állítmányi használatával. Például: „In anno 1597-ben ezek mind *levén*.” (WÉk. 146.) — Végül egy példa a kuruckori korpuszból: „*Az* Ferusomnak tegnapelőtt semmi gondja nem *lévén*, Tegnap reggel hát nem állhat a fél lábára, semmi rajta nem látszik, de az inát jól ki nem nyujthatja,” (LevT. II, 449).

4. Foglaljuk össze az eddigieket, és egyben kíséreljük meg a három szinkrón metszet összevetését a számok tükrében (l. a 322. lap táblázatát).

A táblázat egyrészt azt szemlélteti, hogy a határozói igenevek egyes mondatbeli funkcióit metszetenként hány adat képviseli; másrészt segít abban, hogy átfogó képet alkothassunk a metszetek egészéről, valamint a *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzők közötti funkciómegoszlásról.

A határozói igenevek szöveggyakorisága (40 000 szövegszónyi terjedelmű korpuszokról lévén szó) az első metszetben 1,3%, a másodikban 0,7%, a harmadikban körülbelül 1%. Példaszövegeim tehát azt mutatják, hogy a XVI—XVII. század fordulójának és a reformkornak a nyelvében valamivel gyakoribbak lehettek a határozói igenevek, mint a kuruckorában. Persze ez

funkciók	XVI—XVII. sz. ford.			kuruckor			reformkor		
	-va/-ve	-ván/ -vén	összesen	-va/-ve	-ván/ -vén	összesen	-va/-ve	-ván/ -vén	összesen
időhat.	—	132	132	—	67	67	—	51	51
állapothat.	10	32	42	12	15	27	59	10	69
létige mell. állapothat.	20	2	22	22	2	24	99	—	99
módhat.	17	56	73	20	22	42	31	4	35
fokhat.	—	2	2	—	—	—	1	—	1
okhat.	—	55	55	2	61	63	2	39	41
célhat.	—	—	—	—	—	—	—	1	1
állandó hat.	—	—	—	1	—	1	—	—	—
idő-állapot hat.	—	22	22	—	16	16	9	13	22
idő-mód hat.	—	14	14	2	8	10	13	11	24
állapot-mód hat.	6	15	21	3	—	3	16	2	18
idő-ok hat.	1	25	26	—	9	9	8	17	25
állapot-ok hat.	—	—	—	—	—	—	3	—	3
idő-állapot-ok hat.	—	3	3	1	1	2	—	—	—
mód-fok hat.	1	—	1	2	—	2	1	—	1
mód-eszköz hat.	—	11	11	1	1	2	—	1	1
<i>mondván</i>	—	5	5	—	1	1	1	2	3
'létére'	—	2	2	—	—	—	—	—	—
felszólítás	1	3	4	—	1	1	—	—	—
levélformula	—	—	—	—	3	3	—	—	—
állítmány	1	84	85	—	7	7	4	1	5
Összesen:	57	463	520	66	214	280	247	152	399

csak óvatos feltételezés; a vizsgált korpusz túl kicsi ahhoz, hogy biztosat mond-hassunk erről a kérdésről. Gondoljunk csak arra, hogy az ilyen nagyságrendű korpuszban az egyes szerzők nyelvhasználata túlságosan is befolyásolja a szöveggyakorisági adatokat. Példaként említem itt Wathay Ferencnek az első korpuszban szereplő, 8000 szövegszónyi önéletírását, amelyben a határozói igenevek szöveggyakorisága elképesztően magas: 3,8%-os! (Ez az önéletírás a határozói igenevek történetét kutató nyelvész számára így valóságos kincseshánya. Nagyon köszönöm E. ABAFFY ERZSÉBET segítségét, aki felhívta figyelmemet Wathayra.)

Ahogy közeledünk a mához, úgy terjed a *-va/-ve* képző a *-ván/-vén* rovására. Az első két metszetben egyértelmű a *-ván/-vén* uralma, a reformkorra viszont már a *-va/-ve* kerül fölénybe. A XVI—XVII. század fordulóján a *-ván/-vén* képző szinte valamennyi funkcióban jóval gyakoribb, mint a *-va/-ve*; lényeges kivételt csak a létige melletti állapothatározói szerep jelent. Ez a kép a kuruckori metszetben csak annyiban módosul, hogy a *-va/-ve* gyakorisága az állapothatározói és módhatározói funkcióban azonosnak tekinthető a *-ván/-vén*-ével. A reformkorra a módhatározói és állapothatározói használatban a *-va/-ve* válik uralkodóvá; az időhatározói és okhatározói szerepben a *-ván/-vén* őrzi pozícióját.

A határozói igenevek az első metszetben a leggyakrabban időhatározóként fordulnak elő; ezt a funkciót a gyakorisági sorrendben az állítmányi, a módhatározói, az okhatározói és az állapothatározói szerep követi. (Az állítmányi funkció persze csak Wathay különleges nyelvhasználata miatt kerülhetett a második helyre.) A kuruckori metszetben csak az időhatározói, az

okhatározói és a módhatározói szerep mondható gyakorinak. A reformkorra nagy változás történik: a határozói igenevek leggyakrabban létige melletti állapothatározóként jelennek meg. Ezt a funkciót a harmadik metszet gyakorisági listáján az állapothatározói, az időhatározói, az okhatározói és a módhatározói használat követi. A reformkorban tehát a kétféle állapothatározói funkciónak, illetve a *-va/-ve* képzőnek a gyakorisága (nyilván egymással összefüggésben) jelentősen megnő.

5. A három metszet bemutatásának végére értem. Milyen irányban kellene és lehetne tágítani vizsgálataim körét? A legfontosabb: az igazán alapos statisztikai és grammatikai elemzéshez jóval több gyűjtött anyagra van szükség. Célszerű lenne több hasonló típusú, de nagyobb terjedelmű szinkrón metszetet készíteni, hogy a nyelvtörténeti fejlődésvonalról vallott nézeteket bő példaanyaggal lehessen alátámasztani, esetleg megcáfolni.

Mint korábban mondtam: vizsgálatomat csupán kísérletnek szántam. A határozói igenevek problémáira még vissza szeretnék térni más dolgozatokban is, mert e szófaj múltja és jelene sok érdekességet rejt magában.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár*

8. Az alábbiakban arra szeretnék választ kapni, hogy a Verb. magyar és szlovák értelmezései között van-e valamilyen összefüggés. Vö. az idézendő példákat:

A magyar értelmezés részletesebb, mint a szlovák: *Adeps háy, zir, kőverseg — fadlo, tuk*; *Ales farnyas allat — co leteti muz* ['ami repülni tud'] | *Armiger Paiz, vagy fegyver hordozo — ten ktery zbrog nosy* ['az, aki fegyvert hordoz'] | *As, affis fillýr, nehézék, latt — babka* ['fillér'], *lot* | *Aula udvar, palota — dvvr* | *Bacchar feketé pefzerce — czerny pohar* ['fekete pohár' ez a magyarban hiányzik], *bilyna gedna* ['egy gógynövény'] | *Bipennis ket elő dárda, pallos — fegyra z obu stran vvostra* ['mindkét oldalról éles szekerce'] | *Calyx bimbo — kalich* ['virágkehely'] | *Cespes pazit, hant — drn* | *Claudiopolis koloz var — mesto vv fedmihradskej zemi* ['város Erdélyországban'] | *Colluvies mostek, gaz, szemét — zlivvani netrefne* ['illetlen kiöntés'] | *Continens száraz, tér föld — zem* | *Dux hadnagy, vezér, herczeg — wudec* | *Felix szerenches, boldog — sfczafni* | *Grex nyai, chorda — stado* | *Gurges őrveny — hluboczina* ['mélység'] | *Haurio meritek — pigem* ['iszom'] | *Hospes gazda, vendég — hospodar* ['gazda'] | *Ingens szórnyú nagy, öreg — weliky* | *Lagopus gatyas fajit — geden ptak* ['egy madár'] | *Lebes űft, réz fazék — kotel* | *Limes határjelző kő — konec zemsky* ['a föld vége'] | *Os, offis chont, tetem — kost* | *Pario szűlők, ellők, tojok — rodim* | *Patruelis atyámtól való atiamfia* ['unokatestvér'] — *stic, strina* ['nagybácsi, nagynéni'] | *Scrobs verem, sir, drok — gama* | *Voluox szóló féreg — geden czerw* ['egy féreg']; stb.

A szlovák értelmezés részletesebb vagy pontosabb, mint a magyar: *Aequor tenger — rowina* ['síkság'], *more* | *Amnis folyó víz — potok, reka* | *Bos*

* L. MNy. LXXXI, 29—42

dkór — *vvul, kravva* ['tehén'] | *Cadaver dög* — *mrcha, telo mrtve* | *Buris eke-hailása* ['ekeszarv'] — *klecze, nakrivvene drevvo vv pluhu* | *Decapolis tartomány neve* — *deset meft* ['tíz város'] | *Delphinus tengeri hal* — *delphin* | *Diphthong(us) bőtü neve* — *dwog[h]lafna* ['kettőshangzó'] *fillaba* | *Fenestra* — *oblok, okno* | *Fuftis palca* — *palica, kyg* ['furkósbot'] | *Grammatica tudománynak neve* — *Grammatika* | *Scurra chelchap* — *potlukacz, tluk* ['mozsárütő'], *kmin* ['kömény-mag']; stb.

A magyar és a szlovák értelmezés eltérő: *Antiffes egyhazi főpap* — *praelat biskup* ['püspök'] | *Augur jóvendőlő* — *ptaczny hadacz* ['madárjós'] | *Auctor szerző, kezdő* — *pravvot necktereg vvecy* ['valamely dolog végigvitele'] | *Bellua fene vad* — *potvora* ['szörny, csodafajzat'] | *Clemens kegyelmes* — *tichy* ['csendes'], *miľoftivvy* | *Fex [Faex] szemet, gaz* — *kwaŋnice* ['élesztő'] | *Palaemon hajóknak istene* — *buh pastiru* ['pásztorok istene']; stb.

Magyarból való fordításnak, tükörszónak minősülhet: *Abax pohar szek — ftul poharni* | *Celaeno pokolbéli aőony* — *pekelná zena*. Magyar vagy talán inkább német mintára vezethető vissza az adverbiumok használata igekötői funkcióban: *Contraho őszue vonyom* — *spolu stahugem* | *Contundo őszue töröm* — *spolu tluczem* | *Promineo ki tettízem* — *wen trczim* | *Proveho fel vífzem* — *daleg vezem* | *Repungo vífzsa gyukom* — *zafeg bodem*. Bár ehhez hasonló összetételeket az előbbieken a cseh szótárakból is idéztem, mégis felhívom a figyelmet a magyarországi ça-horvátban és a szlovénben (vendben) megfigyelhető hasonló jelenségre (vö. LÁSZLÓ HADROVICS, *Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert*. Bp., 1974. 133–5, 443; KIRÁLY PÉTER, *Beiträge zur slowenischen Mundarten in Ungarn: Hungaro-Slavica*. Bp., 1978. 134).

Magyar jövevénytörő a szlovák részben alig fordul elő: *Castra tábor* — *tabor* ... | *Chlamis mente* — *mentek* ... | *Cassis* ... *řifak* — ... *řřifak* | *Enfis tör, kard* — ... *kord*. Ugyanakkor a magyar részben jóval több szláv jövevénytörő található: *Acer jávor fa* | *Acer* ... *polyva* | *Affinis szomszéd* ... | *Agrestis paraszt* ... | *Aula udvar, palota* | *Bacchar fekete peřzerce* | *Equa kancsa, kabla* | *Erems pufzta* | stb.

A fentiek azt mutatják, hogy a magyar és a szlovák értelmezések között igen kevés összefüggés állapítható meg. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a Verb. összeállítója a magyar részben mindenekelőtt MA.-re támaszkodott, míg a szlovák részben sokat merített a XVI. század második felének cseh szótáraiból.

9. Ebben a fejezetben a Verb. helyesírását és nyelvét tekintem át. Először a magyar részt veszem szemügyre.

A magánhangzók kvantitása általában jelölve van, de némelykor tévesen van feltüntetve a hosszúság: *Acer jávor fa* | *Acer* ... *ochú* | *Aes* ... *réz* | *Adamas Gyémánt* | *Adeps háy, zír, kőverség* | *Albis folyó viz* ... | *Ales szárnyas állat* | *Abfens tavul lévő* | *Abřřto el állók* | *As* ... *nehézék, latt* | *Vetus agg, regi, óo*; stb.

Az *ö, ő, ü, ű* hangokat betűösszetétel, a betűk fölé helyezett *e* vagy *c* jelöli, de az 1–16. lapokon az *ü, ű* hangot a kétpontos *ü* jelzi: *Abřř* | *nekűl* | *Aboleo el tőrlöm* | *Acríter erőffen* | *Acus tő* | *Egeo řűkőlkődöm* | *Fulgeo tündöklöm* | *Furo dűhőřkődöm* | *Torris* ... *űřzog*; stb., de: *Aėdon řűleműle* | *Aloė igen keřerő řű* | *Am kőřnyűl* | *Arbor gijűmőlch fa* | *Aromatices řűřzerřřamos bor* | *Careo řűkőlkődöm* | *Cometa űřtőkős* | *Cos, kőřzörű kő* | *Cubo feķűřřom* | *Ficus řűge*; stb.

A mássalhangzók közül az *s* hang jelei: *sz* általános, *ß* ritkán, *s*, *f* elvétve: *Abax* pohar szék | *Aegina* sziget ... | *Addo* hozzáteszem | *Adigo* kényszeritem | *Affinis* szomszéd ... | *Agrestis* paraszt ... | *Alecto* ... Alfony | *Aquilo* északi szél | *Auceps* madarász | *Ador* Buza liBt, liBt lang | *Audax* mérés [’mérész’] | *Os*, *oris* fái | *Olus* káposzta.

Az *š* általános jele *f* és *s*, míg *z* elvétve fordul elő, ugyanakkor a kettős *š* jele *ß*, illetve *ff*: *Ac* és, *is* | *Acer* erős | *Aedilis* ... mester ... | *Adeps* ... kővérség | *Affinis* fogor | *Affinis* ... hasomlo | *Apage* tartfd dolgoz ... | *Aquilo* sas | *Carex* fás | *Phafellus* saika | *Allicio* hozzám édesgetem | *Satifo* kezelt vetők | *Castitas* szűzeBég | *Honor* tiszteBég | *Pallas* bölcheBégnek iftene ... | *Pietas* aita-toBág | *Sofpes* egéBéges ... | *Acriter* erőssen ... | *Dulcedo* édesseg.

A *z* hang jele egységesen *z*: *Aes* ... réz | *Algeo* fázom | *Chaos* zur zavar | *Lebes* ... réz fazék | *Lynx* hiuz | *Manus* kéz | *Mel* méz | *Sallo* fozom.

A *ž* egységes jele *z*, de elvétve *f*: *Adeps* ... zir ... | *Aqualis* mozdo kanna | *Armiger* Paiz ... hordozo | *Calliope* muza isten affzony ... | *Caulis* torza | *Cepes* pázit ... | *Claudiopolis* koloz var | *Clus* guzal ... | *Excubiae* straza ... | *Laniſta* háfártos | *Pugio* handfár | *Stirps* törfők.

A *c* általános jele *cz*, de helyenként *z* és *tz*: *Aes* Ercz | *Bacchar* fekete pefzercze | *Chalybs* aczél | *Equa* kanca ... | *Fornax* kemencze | *Panthera* párducz | *Sindon* ... czinadof | *Venetiae* velencze | *Adria* Velenzei tenger | *Vdo* szórból szóft [!] kaptza.

A *č* egységes jele *ch*, de ritkán *cf* is előfordul: *Acer* ... ochú | *Arabs* szerechen | *Atagen* cháfzár madara | *Auriga* kochis | *Bootes* chillagnak neve | *Cervix* nyak chyga | *Clavis* kulch | *Cohors* ... choport | *Como* ékefitem, echellem | *Faber* Ach, kovách | *Honos* bóchüllet | *Scurra* chélchap | *Sindon* gylch ... | *Canalis* cfatora.

A palatális mássalhangzók jelölése általában *y* vagy *i* hozzáadásával történik, tehát betűösszetétellel.

A *č*-re l. *Calcar* farkantyú | *Carpio* ponty | *Lagopus* gatyás fauit | *Majores* ... atyáink | *Pater* ... atya | *Sterto* hortyogok | *Atavus* ... őfinek attya | *Siler* rakottya vessző | *Moenia* báftiák | *Patruelis* atyámtól való atiamfia.

A *đ* hang jelei: *gij* és *gy*, *gi*: *Accio* ... vagij ... | *Arbor* gijümölch fa | *Afia* Negijed része ... | *Caleo* hevem vagijon | *Chremes* egij ember ... | *Achilles* ... hadnagy ... | *Aegina* ... avagy ... | *Aedilis* ... egyház fi | *Adamas* Gyémánt | *Aluus* ... gyomor | *Anguis* vízi kígyó | *Harpax* gyanta | *Pungo* chipem, gyukom | *Venio* megyek | *Apage* fis eredgy dolgozdra | *Euge* vigadgy | *Accino* eggyüt éneklek | *Alteruter* egyikik | *Custodiae* ... vigiázás.

Az *l* hang leggyakoribb jele *ly* némelykor *li*: *Acer* polyva | *Albis* folyó viz ... | *Flumen* folyó viz | *Androgeos* ... király fia | *Axis* tengely | *Bombix* felyem ... | *Bubo* bagoly | *Carbasus* vitorlya | *Locus* hely | *As* fillyér ... | *Stigma* béllýeg | *Fluvius* folio viz | *Harpago* ... chákliá | *Torris* fakliá.

A lágy *ň* jele *ny*, ritkábban *ni*: *Acriter* keményen | *Aegina* ... Leánya ... | *Aether* ... meny | *Adaperio* ... nyitom | *Advena* jővevény | *Aperio* meg nytom [!] | *Pando* ... nytom | *Am* környül | *Callis* járt őfvény | *Caebo* hot szény | *Fascis* nyaláb | *Vter* méh anya | *Celtiber* spaniolok neve | *Orbis* ... taniér | *Segniter* ... tuniául | *Vermis* féreg, niv [’nyű’].

A *k* jele *k*: *Abax* pohar szék | *Adeps* ... kővérség | *Adoleo* nővők | *Ago* mivelek | *Aries* kos | *Capra* kechke | *Cardo* aito fark | *Clavis* kulch | *Venio* jávók, megyek.

A *j* hang jelei: *j*, *i*, *y*, *ij* és egy esetben *g* (ceh és szlovák jelölési mód):

Acer jávor fa | Bonitas j[ó]szág | Navis hajo | Oscitanter szája tátua | Pario . . . tojok | Vervex herélt juh | Venio jűvők . . . | Vir . . . férj | Aplustre hatos ékefég | Areus . . . boythaitas . . . | Buris eke hailáfa | Cardo aito fark | Euro ki vaíom | Grey nyai | Margo karéi | Nox ei . . . | Vellus gyapiu | Adeps háy . . . | Apage . . . kotory ki | Cani ősz hay | Cortex fa héy | Lac téy | Hepar máij | Iecur máij | Iacio hagítok.

A *v* jele *v* és *u*: Aveo kívánom | Aula udvar . . . | Cornu szarv | Liber könyv | Audiens haluán . . . | Cor szü | Faveo keduezek | Indulgo . . . keduezek | Iunius szent juán hava | Melos kedues ének | Nomen néu | Palam . . . niluán | Pirus kórtuél fa | Portus reu.

A bemutatott helyesírás egyik jellemzője, hogy a Verb. szerzője a katolikus írók gyakorlatával összhangban a *c*—*č* hangokat *cz*—*ch* jelekkel jelöli. És hasonlóképp, mint Káldi György munkáiban, a *k* jele egységesen *k* (vö. KNIEZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1952. 15—6). Hogy a Verb. helyesírását szemléletesen tudjam bemutatni, és így e helyesírás helyét pontosabban meghatározhasam a többi helyesírás között, az alábbiakban néhány katolikus szerző és munka helyesírását összehasonlítottam a Verb. helyesírásával kiemelve a megélvő különbségeket.

Telegdi Miklós (Az Evangeliomoknak, . . . Mağarazattyanac. Masodic resze . . . Iratot Telegdi Mikloftul, Elztergomi praepoftul . . . Nyomtattatot Nagy Szombatban . . . Telegdi Miklos hazánál. M.D.LXXXVIII. Eftendőben.) helyesírásának eltérő jegyei: *é* = *e* (szemelye, feiere, az kennac, menuen); *a* = *à* (à verembe, à ki, à dolog, à kic); *e* = *è* (è részben); *j* = *i* (iario, Napia, iuhoc, tulaidon, feiekre); *d* = *g*, *gy* (Eghaz, vağon, eg, vağ, à galazatba, hoğ egebeket; egyeb, mondgya, auagy, őzuegy); *ñ* = *n* (meñbe, kőñörög, à mi nelwünkőñ, szőñrű, ñulo bort, szegeneket); *ž* = *S*, *f* (Sidoknac, à Sidoc, morsalekokbol); *k* = *k*, *c* (innepeknec, mellyeknec, oluasoknac, azokcal); *v* = *u* (Hufuet, remeluen, keuefeb, neuzezi).

A nagyszombati agendarius (Agendarius. Liber continens Ritvs et Caeremonias, . . . in Dioecesi et prouincia Strigonienli vtuntur. Qvibvs additae svnt, Lingva vernacvla, piaae et Catholicae aliqvot exhortationes . . . Tirnaviae . . . M.D.LXXXIII.) eltérő betűjelei: *à*, *è* (à főtetségnc, è világra); *e* (lennegnc, bizonyet, részec, éggeffegébe, ereierül, lelec); *k* = *k*, *c* (keresztiséget, lelket, à Sidoktül, őroc tűznec, feiekre tēuec); *d* = *g*, *gy* (hoğ, kegelemnec, nağ, eg germeknec, vğ, tagadğac, mağarul; Tüdgyatoc, kegyes, fegyuert).

Pécsi Lukács munkái Nagyszombatban jelentek meg (Az Keresztyen Hadakozasnac Tüköre . . . Peechi Lukach Altal Irattatot . . . Nyomtattatot Nagy Szombatba. [1595.]); helyesírásának eltérő jegyei: *à* (à dolog); *e* (nép kérdene, nem eltec, en, népnc szép — de: én, ételre, stb.); *u* = *v* (vgy, el vntac); *k* = *k*, *kc*, *c* (deakul, magunknac, akaratunc; eszközkcel; feiedelmec, Magyaroc, fogiunc, soc, chac); *s* = *sz*, *f* (viřzontac, szorgalmatos, nyukřzic; kereřtyen, tamafottanac, tiřteřsegere); *d* = *gy*, *g* (Magyarul, hoky, vgy; hoğ, feğuert); *ñ* = *ny*, *n* (kőnyueket, arnyekcal, bizonyara, nyugalom; ñugodnunc); *v* = *u* (fegyuert, nyelhueken, erőuel).

Pázmány Péter Nagyszombatban nyomtatott munkájának (Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornak, az Orzag romlafa okairul, irt kőniue-re. Iratot Pazmani Peter altal. Nagyszombatba . . . M.D.CIII.) eltérő betűjelei: *k* = *k*, *c* (bőtűknec, hamissagokat; őc, Tőroc, előttőc, vőtűnc); *s* = *sz*, *f*, *z* (szolna, szitkokat, szidalmazza, Szent; famlalni; zent, azon zokat, bezedet, zok-

tac, zerze); \check{c} = *chi, czi, ci, cz* (*chiac, chiataual, Chiaszar, chinalni, paran-chiolta, vachoraia; Cziazaroc; Ciazar, cinalni, Ne ciudulkozzal; czelekedni*); \check{d} = *gi, gy, ġ* (*hogi, fogiatkozasoc, el hagiafaba, Magiar, Magiaroc, egi, ugi, nagiob, kigio, mongia, igi, Lengiel, negiedik; legnagyobbac; hoġ*); \check{t} = *tŧi* (*giala-zattiaual, kibochiattia, dughattia*); \check{n} = *ni, ny* (*kóniūuec* ('könyv') *elein, mas nieliure, nieliuet, kenier, niomtatasba, niomtato; nyomta, könyuet*); \check{l} = *li* (*helien, mellieckel, mellien, meli miat, niaualia, kirali*).

Canisius nagyszombati katekizmusához viszonyítva (Kereztényi tvdomany, iesvitak Szerzetibeli Canisvs Peter által irattatot, és képekel kiiegzyettetet. Augutába(n), 1618. — „A' Kegyes Olvasonak” végén: „Nagy-Szombatban... 1624.”, a könyvecske utolsó lapján: „Nyomtatták Posom-ban, M.DC.XXIV. Eftendöben”) a Verb. eltérő betűjelei: \check{u} ; \check{z} (= \check{z}); *giġ* (= \check{d}), *ti, li, ni* (= \check{t} , \check{l} , \check{n}); *y, ij* (= \check{j}); Canisius eltérő betűjele: *ts* (= \check{c} ritkán).

Káldi György bibliájának (Szent Biblia. Az Egelz Kereszténységben bé-vött Régi Deák bötüből Magyarra fordította A' Jésum-alatt Vetézkedő Tárfafág-beli Káldi György Pap. Nyomtatta Bécsben... M.DC.XXVI. Elfztendoben.) eltérő betűjelei: δ' , \check{u}' = δ , \check{u} (*lő'n, kezdettő'l, szó'rós; bú'n, közzű'l*); \check{z} = \check{z} (*zémlye-líftbő'l, a' zengéknek, a' lőtt-židóknak, a' Žido, Dávid Žóltára*); \check{a}' (*a' Sátán, a' földet*); *gy* = \check{d} (*giġ* nem fordul elő); \check{j} = \check{j} (*y* nem szerepel).

Káldi prédikációinak helyesírása is ugyanez (Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első része... Nagy-szombati Kaldi György pap. Nyomtatta Posonyban... M.DC.XXXI. Elfztendöben. Találtatik Nagy-Szombatban.), vagyis megmarad az δ' , \check{u}' = δ , \check{u} , valamint a \check{z} = \check{z} .

A katolikus énekeskönyv viszont (Cantvs Catholici Régi és Uj Deak és Magyar Ajitatos' Egyhazi Énekek, és Litaniak:... Anno M.DC.LI. h. n., ny. n.) két betűjellel különbözik a Verb. helyesírásától: \check{c} = *cs* (*válcson, nyújcsa, Paradiosomban, Csudálatra*) és \check{e} (*dicsőfféget, békeffeg*).

S végül vessünk egy pillantást MA. (1604.) helyesírására, mivel kimutat-tuk, hogy a Verb. fő forrása MA. volt. Szenczi Molnár Albert protestáns lévén a protestánsok helyesírását követte, vö. *c* = *tz*, \check{c} = *cz*, \check{z} = *s*. Lássunk néhány példát: *tz* (*Apátza, Ortza, Artzulat, de: Cerna*); *cz* (*Tanáczo, Czelekedet, Fak-lyaczka, Czöczemőgyermek, Czeecz, Czak*); *S, f* (*Sák, Mofar, Sido*). További eltérések a Verb.-tól: a palatalizáció jelölésére *giġ, ti, ni, li* nem fordul elő: *Gyanta, Mogyoro, egy; Atyám; Kevely, folyo vize; Nyil, Nyak, Kényes*. A *k* jele főképp a szövégen gyakran *c*: *Külömbőzóc, Kó, Czak, Űkód, Pohárszékeczke, Pohár széc, Népec, Vivoc*. A *j* jele gyakran *y*: *Elhaylas, Elreytve, Reytec hely, Máty, Mayd, de: Gyapju, Nyajas*. Megjegyzem, a fenti példákat MA. 1604. évi latin – magyar szótárának anyagából idéztem.

A bemutatott egybevetésekből az a tanulság vonható le, hogy a Verb. helyesírása egyik elemzett mű helyesírásával sem egyezik teljesen. S ez ért-hető, hisz a XVII. század közepén egységes helyesírási normáról és egységes helyesírási gyakorlatról még nem lehet beszélni. A Verb. összeállítója a kato-likus írók helyesírási gyakorlatát követte, de azt egyben sajátos vonásokkal színezte.

A Verb. nyelvének egyik jellemzője az *e*-zés és *é*-zés. Az *e*-zésre l. *Accino egygyüt éneklek | Aequor tener | Adigo kénfzeritem | Animal lelkes állat | Annuo rea intek | Augeo őregbitem | Axis tengely | Fateor meg vallom | Fornax kemen-cze | Ordo... fzer | Os... tetem | Pareo engedek | Pelagus tener | Tremo refzke-tek | Vado megyek | Vas kezec*. Több esetben azonban *o* található helyette:

Adaperio igen föl nyitom | Adoperio befödöm . . . | Agnosco . . . meg őfmerem | Amicio . . . földözöm | Honos bőchüllet | Infans chöchemő | Lis pór, pórlódés | Literae . . . bótű | Operio be földöm | Satisfdo kezezt vetők | Scopae főprű | Singultio . . . szópógók | Sifer vorós repa | Super földt, földlyül | Vber chöch . . . Egy esetben i fordul elő: Panis kinyér.

i-zésre nem találtam példát: *Canon törvény | Cano éneklek | Dulcedo édefség | Imago kép . . . | Inops . . . szegény | Lebes . . . réz, fazék | Manus kéz | Opus szűkség | Pars rész | Senectus vénség | Sermo beszéd.*

Az ü, ű — az egyetlen *Ago mivelek* kivételével — megmarad: *Aëdon fűlemüle | Arbor gijümölch fa | Aromatices fűszerzamos bor | Castitas szüzeBég | Ignis tűz | Lagopus nyul láb fű | Moeris búbaivos neve | Opus . . . műu . . . | Parens szüle | Salus údvóBég.*

Az *i > ü* változást az egyetlen *Tempus údd* jelzi.

Egy-két esetben az *o* helyett *u*-t, az *ö* helyett *ü*-t találunk: *Ab . . . -tül, -tül | Absens tavül lévő | Adoperio . . . buritom | Aruns jüvendő mondo | Venio jüvők.*

A szóvégi *-ű* helyett néhány esetben *-ő* szerepel: *Acus tő | Aloë igen keferő fű | Biceps két feiő | Bipennis két élő dárda . . . | Pecten fész | Vultur faskefelő | Simplex egyyügiő.*

A mássalhangzók kapcsán az egyetlen említésre méltó jelenség a néhány esetben megfigyelhető palatális *ly*, *ny* jelölésének elmaradása: *Aegina . . . királ . . . | Minos királ neve | Ficus . . . rut fekél | Vultur faskefelő | Pauper szegén | Teges gyékén.*

S még egy kérdésre nem válaszoltunk, nevezetesen arra, hogy a Verb. magyar részének nyelve mely nyelvjárási területre mutat. A nyelvföldrajzi elhelyezés két támpontja az *e*-zés kevés *ö*-zéssel és az *é*-zés. Megállapítható, hogy a Verb. e tekintetben sok hasonlóságot mutat MA. nyelvvel. Ami a táj-szó jellegű szavakat illeti, azok egy része (*Como ékefitem, echellem | Lagopus nyul láb fű | Lagopus gatyás faiit | Lafer őrdög szar fű | Lauer isten korfochkája fű | Smilax török bab*; stb.) MA. szótárában is megtalálható. MA. szótárában egyedül a *cinadof* szó nem fordul elő. A magyar oklevélszótár, nyelvtörténeti szótár, az erdélyi magyar szótörténeti tár, valamint a magyar etimológiai szótárak anyagát áttekintve úgy tűnik, hogy e kihalt szóra a Dunántúlról igen kevés (Nádasdy-levéltár), míg a keleti részekből, mindenekelőtt Erdélyből igen sok adat található (Károlyi család levéltára, Heltai Gáspár, Pázmány Péter, Erdélyi magyar szótörténeti tár, Páriz Pápai). Mivel azonban a *cinadof* egy kereskedelmi kelmének volt a neve, ezért ezt az anyagot és nevét más magyar vidékeken is ismerhették.

S végül válaszolni szeretnék arra a kérdésre, hogy a Verb magyar és szlovák helyesírása között van-e valamilyen összefüggés (egyezés, hasonlóság), vagy éppen az eltérések jellemzik őket. Lássuk az összehasonlítást az alábbi sorrendben: hangérték, magyar betűjel, szlovák graféma. Megjegyzem, hogy a magyar részben többnyire csak az általánosan jellemző betűjeleket közlöm, és példákat csak a szlovák helyesírásra idézek.

Magánhangzó kvantitás: többnyire jelölve — ritkán van feltüntetve (mindössze az alábbi esetekben: *káneafowy 2, gináčz 4, vvétr 5, vvécý 11, hrabé 13, wéno 16, bohinié gmeno 25, uméni 30* — s ez annál inkább feltűnő, mivel a nyugat-szlovák nyelvjárásokra a magánhangzó-hosszúság jellemző); *c:* *cz—c*; *č:* *ch—cz* (*ch:* *Liquor, aris rozpuscham fa; Vlyffes gmeno chloveka*); *s:* *fz—f*, *s*; *š:* *s*, *f—ff*, *fs*; *z:* *z—z*; *ž:* *z—z*; *ď:* *gij, gy—d* (általános, vö. *daleg*

37, *mladenec* 25, *pradem* 30, *rodim* 33, *lod* 30, 35, *na lody* 5), *di* (ritkán, vö. *diedo* 7, de: *dedovvy otec* 6; *dielam* 19, *hry dietinske* 31); *ť*: *ty*, *ti* (ritkábban) — *t* (általános, vö. *telo* 8, 14, *otec* 34, *krtica* 44, *krotym* 12, *ratoleft* 21, *mladoft* 25), *ti* (kivételesen: *retiez* 29); *ň*: *ny*, *ni* (ritkábban) — *n* (gyakori, vö. *konec* 20, *kniha* 26, *ptacznik* 7, *kun* 17, *ohen* 24, *kamen* 26, 27, *gmeno kamena* 42), *ni* (bizonyos esetekben, vö. *gmeno* . . . *Bohynie* 9, 25; *fnieh* 31, *kniez* 40; *gíftotnie* 10, *zgewnie* 33, *ponizenie* 42, *menieg* 29; *naplniugem* 39, de: *doplnugem* 42; *studnia* 20, *meskinia* 30, *bohinia* 33, *gaskynia* 41, *swinia* 44, *kania* 50 — általános); *l*: *ly*, *li* (ritkábban) — *l* (*palim* 12, *kral* 45, 47, *Syn krala* 4, *kralowsky* 47, *kassel* 47); *j*: *j*, *i*, *y—g*; *k*: *k—k*; *v*: *v*, *u* (ritkábban) — *vv*, *w*.

Az egybevetésből látható, hogy a magyar és a szlovák részben a *z* és *ž* hangot egyformán *z* jelöli, ezenkívül a *ď*, *ť*, *ň* mássalhangzók lágyságának *di*, *ti*, *ni* betűösszetétellel történő jelölése is mindkét helyesírásban hasonló. A magyar helyesírás nyoma két szó esetében figyelhető meg: *ch* = *č*.

A szlovák helyesírást a mássalhangzók esetében a diakritikus jelek hiánya jellemzi, az egyetlen kivétel a cseh jellegű régebbi pontos *ř*: *October řizen*, feltéve, hogy az *ř* fölött a pont valóban ki van nyomtatva. A szlovák rész helyesírásában tehát hasonlóan, mint a magyarban, a mássalhangzók lágyságát — a jelöletlen mássalhangzók mellett — betűösszetétel is jelöli.

Mi lehet a magyarázata a diakritikus jelek hiányának: a nagyszombati nyomda latin jellegű (tehát mellékjelek nélküli) betűkészlete vagy a szlovák helyesírási gyakorlat?

A szlovák helyesírás kialakulásával kapcsolatosan tudnunk kell azt, hogy a régebbi betűösszetételes helyesírás helyett a mellékjeles helyesírást elsőként a cseh Jan Hus alkalmazta (De Orthographia Bohemica. 1412.) a betűkre helyezett pont feltüntetésével: *š* = *s*; *ž* = *z*; *ď* = *d*; *ň* = *n*; stb. A Cseh Testvérek viszont (Kralicei biblia 1579–1593.) a *˘* és *˙* jeleket vezették be: *č*, *ž*, *ř*, *ň*, *ě*; *ť*, *d*, *l*, de: *š* = *ff* (JÁN STANISLAV, *Dejiny slovenského jazyka*. I. Bratislava, 1956. 73–4; FLAJŠHANS i. m. 154–5, 352–3). A régebbi betűösszetételes cseh helyesírás azonban tovább élt, így például a *Žilinska kniha* (1473., 1451–1524.) helyesírása: *š* = *ss*; *ž* = *z*; *č* = *cž*, *čz*, *č*; *ť*, *ď*, *ň* = *t*, *d*, *n*, *ti*, *di*, *ni*, *ny* (STANISLAV i. m. 74). Hasonlóképp betűösszetételes sok XVI–XVII. századi szlovák irat és levél. Így például a szakolcai városi könyvek (1590.) helyesírása az alábbi: *c* = *cz*; *ž* = *z*, *zi*; *š* = *ss*; *ď* = *di*; *ť* = *ti*; *ň* = *ni* (STANISLAV i. m. III. Texty. Bratislava, 1957. 205–6).

Luther tanainak terjedése a szlovákok között a gót betűs, cseh mellékjeles könyvek kiadását is eredményezte. Az első ilyen kiadvány a katekizmus volt (Katechismus / To geft : Kratičke obfazenij a wyklad přednich Člankůw Wyrij a Náboženstwij Křestianského . . . D. Mart. Luther . . . Wytištěno w Bardijowe Skrz Dauda Guttgefella. M.D.LXXXI. — További kiadásai: 1612., 1634. Lásd BORIS BALENT, *Bardejovské katechizmy*. Turč. Sv. Martin, 1947.). A későbbiek közül l.: *Praxis Pietatis*. To geft, Knjžky o Cwičenj fe w prawé Pobožnosti. Druhý Djl . . . do Čzeftiny přeloženy . . . [Lőcse] 1633.; *Vale Tranoscianum*. A neb Kázánj Pohřebnj dwoje, včinené při Pohřbu . . . Wytištěné w Trenčjně, Léta 1637.; *Pijfné Duchownj / Staré y Nowé / . . . z Německé řečj do nalfj Slowenfké, přeložené, Od Kněze Gırjka Tranowského . . . Wytištěné w Lewoči / 1638.*; *Amuletum*. To geft : Zpráva krátká a potřebná o Moru / . . . od Jana Webera . . . Typis Leutichoviae apud L. B.[rewer] 1645.; *Samuel Chalupka, Ne communicaveris . . . To geft : Kratičká správa . . . Wytištěné w . . . Trenčjně . . . 1651.* Vagyis láthatjuk, hogy míg az 1648. évi

szótár helyesírása a betűkapcsolás elvére épült, addig a szomszédos Trencsén kiadványai is már gót betűsek és mellékjelesek. Igaz, a betűtípus és a helyesírás ekkor még különbözött a katolikusoknál és a luteránusoknál.

Hogy a nagyszombati Egyetemi Nyomda mikor szerezte be mellékjeles betűkészletét, erre jelenleg még nem tudok pontos választ adni. Pillanatnyilag csak annyi tisztázott, hogy a nagyszombati nyomda számára a cirill betűket Kollonics Lipót bécsújhelyi püspök szerezte be. Erről így ír a „Typographia Tyrnaviensis, Soc. Jesu” 1681-ben: „Kollonics püspök a könyvek szerzőit támogatásban részesítette, és az elhagyottságban, sötétségben élő ruténekről és rácokról (szerbekről) nagy bőkezűséggel rutén (cyrill) betűkészlettel gondoskodott; sőt nemcsak latin, hanem német és rutén, valamint magyar betűket is rendelt Isten dicsőségére.” („... Prospectum infuper voluit Illultriffima Dominatio Veftra defertislimis Ruthenorum, ac Rafcianorum Animabus, quas ruditate obfcuruslimas illultrare fatagit, procuratis in Ruthe-nicum Typum magna liberalitate Calculis, nunquam hic antea vifis... na(m) non Latinos tantum, fed et Germanos, et Ruthenicos, jamque etia(m) Vngaricos pro Dei Gloria refonare per Orbe(m) characteres juslit Illultriffima Dominationo Veftra...” (Lásd Káldi György: Istennek szent akarattya... Nagyszombatba, 1681. Idézi: Memoria Typographiarum Inelyti Regni Hungariae... in Systema redegit JOANNES NÉMETH... Pesthini, 1818. 155—6. Rövid.: NÉMETH, ENyTört. 49; KIRÁLY PÉTER, Rusinskie izdanija Trnavskoj universitetskoj tipografii: Balczky-Emlékkönyv. Bp., 1983.). A nagyszombati Egyetemi Nyomda nevében írt ajánlásban tehát szó van rutén (cyrill), latin, német és magyar betűkről (characteres), de szlovák betűtípusról „Srnensky Mattyás”, a nyomda faktora s egyben minden valószínűség szerint az ajánlás szerzője nem emlékezik meg. Ebből tehát talán arra lehet következtetni, hogy a szlovák betűtípus már előbb a nyomda tulajdonába került. Megjegyzem, hogy Kollonics 1670-től volt bécsújhelyi püspök.

A nagyszombati nyomda latin betűkészlete három forrásra vezethető vissza. Az alapot, a kiindulást a bécsi jezsuita nyomda használaton kívül álló és talán francia eredetű (vö. accent aigu és cédille az antiqua betűanyagban) nyomdafelszerelése képezte, melyet Telegdi Miklós esztergomi nagyprépost 1577-ben megvásárolt, és Nagyszombatban saját házában elhelyezte (vö. NÉMETH i. m. 154; ENyTört. 13—7, 21). Telegdi nyomdája 1609-ig működött Nagyszombatban. A Telegdi-műhely mellékjeles betűi István összeállításában: á, à, â, ã, é, è, ê, ë, ö, ò, ô, u, û és ý, ñ, vagyis a mássalhangzók közül csak kettőn látható mellékjel (KÄFER i. m. 11). A második forrás: Forgách Ferenc esztergomi érsek 1608-ban pozsonyi házában az oda-telepített nagyszombati nyomda betűkészletéből és új betűtípusokból érseki nyomdát alapított, s e nyomda felszerelését Pázmány Péter 1617-ben Nagyszombatba szállította. Pázmány Péter költségén Pozsonyban 1622-ben második érseki nyomda létesült, s e nyomda legnagyobb része 1639—40-ben vagy 1644-ben Nagyszombatba került, s az ottanival egyesült (NÉMETH i. m. 155; ENyTört. 30—40, 178; HOLL BÉLA, Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp., 1980. 174—6, 181, 184; rövid.: HOLL). A harmadik forrás: Ferenczffy Lőrinc a magyar királyi udvari kancellária titkára 1628-ban Prágában betűsorokat vásárolt, Bécsben nyomtató műhelyt működtetett, mely 1640-ben bekövetkezett halála után a pozsonyi jezsuita nyomdához került. A prágai Bohutský nyomdász cseh gót (fraktur) betűi azonban nem kerültek Ferenczffy tulajdonába. A pozsonyi jezsuita nyomda prefek-

tusa, Némethi Jakab páter a Ferenczffy-féle betűkészletet újraöntette. Ennek latin és német betűtípusait a pozsonyi kollégium 1652-ben egy mintalapra kinyomtatta. Némethi halála után (1644.) e pozsonyi betűkészlet egy töredéke 1646 körül, további része 1662-ben került Nagyszombatba, míg a teljes összevonásra 1667-ben került sor. (Vö. ENyTört. 40—45; KÄFER i. m. 31—2; HOLL i. m. 51, 54—8, 173—4, 185; MÖL Magyar Kamara Archivuma. Acta Jesuitica. E 152. Coll. Poson. 48. doboz, 12. fasc. N° 1.: „Conditiones Typi Duplicis Collegij Posoniensis, ad ufum extradati Collegio Tyrnaviensi Anno 1662. Mense Iulio et sequentibus. : . . . Alter Typus novissimus est, . . . quem non ex materio typi Ferenczffiani fudisse p. m. Némethi, fed ex nova satis confat . . . Typum juxta Syllabum Characterum omnium Latinorum et Germanicorum impreſum Posonij Anno 1652.” I. m. 1a—1b. A nagyszombati jezsuiták feljegyzései: BEK. Kézirattár, Budapest, Hevenesi-Gyűjt. 26. köt. 195: 1667. „Typus tam Pasmaianus quam Ferenczfianus posonio Tyrnaviam translatus.”)

Bár a nagyszombati (pozsonyi) nyomda betűkészletének története számomra nem mindenben világos (például, hogy a német betűtípus csak német betűket jelentett-e, avagy gót betűs cseh, szlovák betűsor is volt a nyomda birtokában?), mégis úgy látszik, hogy a források nem szólnak cseh (szlovák) betűtípusról. A prágai kapcsolatokról Tolvay Imre jezsuita is megemlékezik: az Egyetemi Nyomda a könyvek tipográfiai színvonalának emelésére 1665-ben egy neves prágai mestert meghívott. Vö. Anno 1665. : „ . . . Hic idem annus est, quò præcipuum Academiae decus acceffit; formas intelligo, quibus fuò deinceps, aliorumque commodò editis in lucem libris subveniretur. Evocatus Pragâ artifex artis apprimè gnarus, tam felicia rei fundamenta posuit, ut in eam, quam nunc non finè voluptate lpectamus, claritatem Ars Typographica affugeret. Quod quia ad Univerſitatis decorem multum, ad pietatis, bonarumque artium incrementum facit plurimum, non pigebit progreſſus illius subinde attingere.” (Lásd Progressus Almae Archi-episcopalis Societatis Jesu Univerſitatis Tyrnaviensis Ab Anno 1661. usque 1700. . . . Promotore R. P. Emerico Tolvay . . . [Tyrnaviae] 1728. 10.) Cseh betűtípusról azonban itt sem esik szó. Megemlítendő még, hogy 1648-ban, amikor a háromnyelvű szótár megjelent, az ismeretlen nyomdai prefektus idejében, a nyomda faktora Philippus Iacobus Mayr volt (ENyTört. 45—8, 179, 195), akiről PUSZTAI FERENC is megemlékezik (Nyomdászati enciklopédia. Bp., 1902. 249), de származásáról nem tesz említést.

A nagyszombati nyomda első olyan kiadványa, amelynek latin betűs szlovák részei részlegesen mellékjeles betűkkel vannak kiszedve, az esztergomi szertartáskönyv (Rituale Strigoniense . . . Jussu et autoritate . . . Petri Pazmany . . . Posonii . . . M.DC.XXV.; ua. . . . Denuò verò [Jussu et autoritate] Georgii Lippay de Zombor, Archi-episcopi Strigoniensis, . . . editvm. Tyrnaviae, Typis Academicis, . . . M.DC.LVI.). Az 1656. évi nagyszombati kiadás teljesen megegyezik az 1625. évi pozsonyi kiadással, és helyesírása az alábbi: š = ff, fs; ě = cz; ž = z, z' (szóvégen: Protož', giz' prekaz'ku 148); t̃ = t és t̃ (szóvégen: wſtupil' 147, prekazil' 148, 152, vyzial' 151). Láthatjuk tehát, hogy a Rituale Strig. latin betűs szlovák részében már 1625-ben is két betű mellékjeles: a szóvégi z' és t̃.

Mint az előbbieken már láthattuk, a szlovák Cantvs címlapjáról hiányzik a megjelenés helye és a nyomda neve, s csak a kiadás éve (1655.) van feltüntetve. Az 1673. évi már idézett két könyvecske impresszuma sem teljes:

a kiadás helye itt ugyan már ki van nyomtatva (w Trnawe), de a nyomda vagy a nyomtató (nyomdász) neve itt is elmaradt. Az első kiadvány, amelynek címlapján a nagyszombati Egyetemi Nyomda neve szerepel, az 1674. évi Hora Zlatta Seraffinfka: Tyrnaviae, Typis Academicis. Kiegészítésül még annyit, hogy az itt említett kiadványok gót betűsek és cseh mellékjelesek.

Melyik munka tekinthető a nagyszombati Egyetemi Nyomda első gót betűs, cseh (szlovák) mellékjeles kiadványának? PAPP GÉZA a Cantus Catholici tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a szlovák énekeskönyvet azzal a könyvdísz-, hangjegy- és betűkészlettel nyomták, amellyel a lőcsei Brewer-nyomda 1650–1654-ben kiadásra került könyveit (i. m. 83; KÁFER i. m. 40). S mint érdekes adatot megemlíti, hogy a nagyszombati jezsuiták könyvtári katalógusában sem a magyar, sem a szlovák énekeskönyvnél nincs feltüntetve a kiadás helye (i. m. 87). Erről magam is meggyőződtem. A Locus et Annus Typi üresen van hagyva (ki van vonalkázva), sőt egy másik bejegyzésnél ez olvasható: Cationale Slavonicum quarto alicubi aliq(uan)do [1705] és Cantus Catholici Poflowenlki quarto Tyrn(avi)ae 1700, vagyis az 1655. évi Cantvs 'valahol és valamikor' lett kinyomtatva (vö. Catalogus novus Librorum . . . Coll. Tyrnav. i. m. J 2/I. 271–2). Összehasonlítottam az 1655. és 1700. évi szlovák Cantus (Wytyftene w-Ternawe / z-krze Jana Ondrege Hõrmanna / Roku Pane 1700.) betűtípusát és helyesírását, s úgy látszik, hogy mindkettő azonosnak mondható azzal a különbséggel, hogy az 1700. évi kiadás betűtípusai nagyobbak és kezdőbetűi díszesebbek, továbbá hogy apró eltérések a helyesírásban is előbukkannak. Megemlítem még, hogy Lippay érsek a szlovák Cantvs szerzőjének (auctor) Soos György kanonokot vélte, míg M. PALKOWICH azt írta, hogy a magyar és a szlovák énekeskönyvet Szőlősy B. jelentette meg: typis vulgaut (i. h.). A feltett kérdésre tehát, hogy a szlovák Cantvs a nagyszombati Egyetemi Nyomda kiadványai közé sorolható-e, nem tudok egyértelmű választ adni. (A szlovák akadémiai irodalomtörténet nagyszombati kiadványként szerepelteti, vö. Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava, SAV. 1958. 164, 229.)

A fennálló bizonytalanság ellenére közlöm az 1655. évi szlovák Cantvs helyesírását, amely lényegében már mellékjeles: č = č, cž (ritkán); ž = ž; ň = ň; đ = đ (gyakori), d (ritkább); ě = ě (gyakori), ě (ritkább); ě = ě; š = š, fs. Hasonlóképp gót betűs és mellékjeles a Swětlo Katolického Včenj (1673.): ě, ů; ě, ž, ř, ě; š = š, fs. Ugyanígy a Hora Zlatta Seraffinfka (1674.) is.

A fentiek alapján arra lehet következtetni, hogy a nagyszombati Egyetemi Nyomdának 1655 vagy 1673 előtt kellett beszereznie a gót betűs, cseh (szlovák) mellékjeles betűkészletet. Vagy talán 1665-ben? Vö. Tolvay már idézett adatát. Emellett nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a nyomda betűállományának gazdagítására Lippay György esztergomi érsek idejében került sor. (Lippay Pozsonyban született, 1625-ben esztergomi kanonok, 1635-ben kancellár, 1642-től esztergomi érsek. Meghalt 1666-ban Pozsonyban.) Lippay ugyanis Pázmány szellemében a katolicizmus megerősítésén és elterjesztésén fáradozott egyházmegyéje különféle nyelvű lakosai között. Lássunk ennek szemléltetésére néhány példát.

Lippay érsek 1654. június 5-én Nagyszombatban kelt iratában tiltakozik azon vád ellen, hogy a jezsuiták elhanyagolták a katolikus tanok terjesztését. Emlékeztet arra, hogy annak idején még Pázmány Péter esztergomi érsek a német, majd Lósy Imre esztergomi érsek a szlovák nyelvű prédikálást és katechizációt vezette be a jezsuiták által bizonyos napokon Nagyszombatban,

míg a magyar nyelvű prédikálás más napokra esett. Lippay ezt a gyakorlatot most megerősítette. (Vö. BEK. Hevenesi-Gyűjt., 69. köt., 32—3; ugyanott Kaprinay-Gyűjt. B. 46. köt. No. 1., 30—2).

Az érsek az úniót elfogadó rutén papokat a legmesszebbmenően támogatta. (Vö. Ephemerides Georgii Lipay Archiepiscopi Strigoniensis Ex actis ejusdem compendio datae. Annus 1648. . . . Datum Polonii 14 mensis Maji Anno 1648. 8 lap. Lásd: BEK. Kaprinay-Gyűjt. 46. köt.) A rutének megnyeréséről az únió számára még 1651-ben és 1655-ben esik szó (i. m. 19—21, 33).

Ugyanő 1655-ben prédikálás és katechizáció céljából Somorjába és Csallóköz egyéb részeibe Lingoy Jánost és Vásárhelyi Jánost, a Jézus Társaság tagjait küldte, továbbá Thorday Ignácot és Georgius Hrobiczkyt ugyane megbízatással Szentgyörgybe, Modorba, Bazinba és más környékbeli városokba és falvakba irányította. A küldetés célja nyilván az lehetett, hogy a jezsuita atyák a nép nyelvén hirdessék a katolikus tanokat (vö. Kaprinay-Gyűjt. i. m. 37).

Az 1655. évi szlovák nyelvű *Cantvs Catholici* és az 1656. évi *Rituale Strigoniense* címlapján a kiadás pártfogójaként Lippay György neve olvasható.

Lippay érdeklődését a szlovák nyelvű munkák iránt bizonyítja egy 1649. évi bejegyzése, mely szerint ő — Palkowich már ismertetett adatával ellentétben — a szlovák *Cantvs Catholici* szerzőjének Soos György esztergomi, majd szepességi kanonokot vélte. Vö. „Annus 1649. . . . Georgius Soos fit Canonicus Scepusiensis. Eft hic (ut puto) auctor Cantionalis Slavonici.” (L. Ephemerides i. m. 14.) Soos neve valóban megtalálható az énekeskönyvben, az ismeretlen szerző ugyanis a Szepeskáptalanban 1655-ben keltezett előszóban az énekeskönyvet Soos György szepeskáptalani lectornak és kanonoknak ajánlotta. Az énekeskönyv, amely Lippay pártfogásával (*Cum facultate*) jelent meg, azért is figyelmet érdemel, mivel az ismeretlen szerző a Soos kanonokhoz írt ajánlásában az énekek megjelentetésének pártolását az alábbi indoklással kérte: Már Cyrill és Metód is anyanyelven végezhetette a szertartást, s e szokás néhány egyházközségben a mai napig megőrződött — a mise bizonyos részei és egyes énekek 'lingva vernacula' hangozhattak el. S mint a múltban, úgy ma is nagy szükség van felemelő egyházi énekekre.

Bár a felsorolt adatok Lippay közvetlen közreműködését a nagyszombati egyetemi nyomda szlovák mellékjeles betűkészletének beszerzésében nem igazolják, de közvetve — az idézett adatok tükrében és érseki méltóságából eredően — Lippay mégis részese lehetett ennek az akciónak.

10. 1985-ben ünnepeljük a nagyszombati egyetem alapításának háromszázötven éves évfordulóját. Tanulmányommal ez évforduló megünnepléséhez szeretnék hozzájárulni.

Az egyetem alapítója a magyar Pázmány Péter volt, az egyetem székhelye a török hódoltság miatt a Magyar Királyság északnyugati részén, szlovák környezetben fekvő Nagyszombat városa lett. Az egyetem jellegére nézve katolikus volt, és feladatul a katolikus hit védelmét, erősítését és terjesztését kapta. Az egyetem ilyen jellegű tevékenységét Pázmány nemcsak a katolikus vallás, hanem a magyar nemzet számára is üdvösnek tartotta. Az alapító érsek — a történelmi fejlődést előrelátva — az egyetem nagyszombati székhelyét nem gondolta véglegesnek, hanem úgy tervezte, hogy az országnak

a török iga alóli felszabadulása után az egyetem más, alkalmasabb városba kerüljön (vö. A nagyszombati érseki egyetem alapító levele; l. PAULER i. m. 5, 473—5; ENyTört. 39).

Az egyetemen az oktatás latin nyelven folyt, és a nemzeti nyelvek (magyar, szlovák, német stb.) a tanrendben az oktatási tárgyak között nem kaptak helyet. Ebből tehát az is következik, hogy a nagyszombati egyetem — a XVII. század közepén, végén — nem válhatott sem a magyar, sem a szlovák nyelvű művelődésnek vagy írásbeliségnek műhelyévé. Más szóval a nagyszombati egyetem munkájának középpontjában — a kor társadalmi és szellemi törekvéseivel összhangban — nem a nemzeti gondolat állott. Ugyanakkor azonban, mivel a tanrendszerűen oktatott szent nyelvek (latin, görög, héber) mellett az oktatásban lehetőség nyíltott anyanyelvi fordításokra, valamint a szabad időben és a szünnapokon az anyanyelven való társalgásra, ez az ellentmondásos kettősség megteremtette a lehetőségét annak, hogy a jezsuita tanárok, clericusok és diákok anyanyelvükön olvassanak, írjanak és terjesszék a katolikus hit tanait a magyar, szlovák stb. nyelvű lakosság között. S ebben a légkörben és környezetben készült el és jelent meg 1648-ban a latin—magyar—szlovák nyelvű szótár, amely a latin nyelvű iskolázás alapján magyar és szlovák nyelvi ismereteket volt hivatott terjeszteni és megszilárdítani.

Az egyetemi oktatással ellentétben az egyetemi nyomda már többet tett az anyanyelvi műveltségért: 1648—1685 között 65 magyar és 6 szlovák nyelvű mű látott napvilágot. S ha a nagyszombati nyomda Telegdi-korszakának (1578—1609.) termését is ideszámítjuk, úgy ez a szám 54 magyar nyelvű munkával megnövekszik. Vagyis 119 magyar nyelvű kiadvánnyal szemben 6 szlovák nyelvű munka áll. Ebből tehát az is következik, hogy a XVII. század második felében a szlovák nyelvű munkák nagyszombati kiadásának még csak kezdetéről beszélhetünk. De 1686—1711 között már 37 szlovák nyelvű mű látott napvilágot, vagyis ez a körülmény a szlovák nyelvű kiadványok előretörését jelzi.

S befejezésül: az 1648. évi nagyszombati latin—magyar—szlovák szótár nem jelentős alkotás, gyakorlati célokat volt hivatott betölteni a magyar és a szlovák nyelv elsajátításában a jezsuiták oktatási és egyházpolitikai törekvéseinek keretében. Mégis mivel ez tekintendő az első magyar—szlovák párosítású szótárnak, magyar és szlovák részről egyaránt figyelmet érdemel.¹

KIRÁLY PÉTER

A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben

A magánszemélyek magyar nyelven történő levélváltása a XVI. század második felében vált általánosan elterjedtté a nemesi, főnemesi körökben. Ebből az időszakból maradt fenn a Telegdy-család levelezése is, melyet ECK-

¹ A tanulmányban szereplő helynevek szlovák, illetőleg német elnevezése: Brünn: Brno, Bécsűhely: Wienerneustadt, Bazin: Pezinok, Lőcse: Levoča, Modor: Modra, Nagyszombat: Trnava, Nyitra: Nitra, Olmüc: Olomouc, Pozsony: Bratislava, Szakolca: Škalica, Szepeskáptalan: Spišská Kapitula, Szentgyörgy: Svätý Jur, Trencsén: Trenčín, Vittene: Čhtelnica.

HARDT SÁNDOR tett közzé „Két vitéz nemesúr” címmel 1944-ben. Ez szolgált a jelenlegi vizsgálódás anyagául.

Az általában behatódott tanulmányozott formulákon (címezés, bevezető és befejező formula, keltezés; aláírás) kívül gyakran igen érdekesek és számos stílustörténeti, nyelvészeti, pszicholingvisztikai, sőt művelődéstörténeti tanulsággal szolgálnak a magánlevelek olyan egyéb, szinte elmaradhatatlan „kellékei”, mint például a megszólítás és az említés, valamint a hozzájuk kapcsolódó jelzők. A Telegdy-levelezés megszólításainak és említéseinek vizsgálata egy másik dolgozat tárgya, de a két fogalom rövid meghatározását a következőkben kifejtendő téma is megkívánja. Megszólításon az a figyelemfelkeltő, önálló mondat értékű szó vagy kifejezés értendő, amelyet a levélíró intéz a címzetthez (pl. *ides rokonom*). Nem tekinthetők valódi megszólításoknak az anyagban szereplő személyes névmások (pl. *te*) és az ezeket helyettesítő formák (pl. *kegyelmed*), melyek — bár funkciójukban némi egyezést mutatnak a valódi megszólításokkal — mégsem tekinthetők azoknak, mivel csupán mondatrész értékűek, és így különválasztásuk a mondattól a mondat értelmének megzavarása nélkül nem lehetséges. Említés minden olyan szó vagy kifejezés, amely két személy kommunikációjában önmagában, egyértelműen egy meghatározható harmadik személyre utal (pl. *az yo hugom*).

A levélíró sok esetben nem érzi elegendőnek az egyszerű vagy halmazozott megszólítások (említések) alkalmazását a levélben: az érintett személyek közti kapcsolatra valamilyen oknál fogva erőteljesebben akar emlékeztetni, mint amire a fenti formák lehetőséget nyújtanak. Erre szolgálnak az olyan szerkezetek, mondatok, melyek két vagy több személy közti társadalmi, rokoni stb. és érzelmi viszonyra emlékeztető, nyomatékosító szándékkal utalnak. A viszony tudatosítására, nyomatékosítására főként a levélíró és a címzett között kerül sor, de előfordul a levélíró (esetleg a címzett) és egy harmadik személy között is.

I. A személyek közötti viszony tudatosításának, nyomatékosításának formái

A vizsgált anyagban két különböző formájú nyomatékosító szerkezet jelenik meg. Az egyik a valódi vagy nem valódi megszólítást közvetlenül követő, *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat (pl. „Istennek aldomas att kjuanom k: *mynt zerelmes hugomnak mynd lelky es testy dolgokban*” 81. levél); a másik a megszólítást, ill. említést közvetlenül vagy néhány mondat után közvetve követő önálló mondat (pl. „*lassan lassan batrabban ßolhatunk egjmasnak, hogj nem mint ez elõt mert rigen ismeryük Bemjliünk Berint egimast*” 3. levél).

A két szerkezet nemcsak formájában, hanem bizonyos fokig funkciójában is mutat eltéréseket. A *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat jobbra udvariassági formulaként használatos, valószínűleg elsősorban az írott nyelvben; a korszak levelezésének gyakran használt, néhol talán már közhelyszerűvé koptatott, bizonyos helyzetekben, alkalmakkor szinte kötelezően leírandó kifejezése lehetett. Erre mutat az is, hogy az adatok nagyobb részének tanúsága szerint megszabott, kötött helye van, mégpedig a bevezető formulában (egy esetben, Telegdy Pálnak Várdy Kata nevében Losonczy Annához írt levelében a címezésben is előfordul): „Zolgalathomat Ajanlom kednek *mint Vramnak Eöczemnek*” (74. levél). Ha egy levélben több *mint*-es szer-

kezet van, akkor az egyik rendszerint a bevezető formula része; — ritka, hogy ez az értelmezős fordulat csak a levélen belül fordulna elő.

Természetesen a *mint*-es szerkezet elsősorban udvariassági formulaként funkcionálva sem üres frázis az adatok többségében: rendszerint őszinte érzelmek van az illem, a hagyományok alkotta forma mögött. Mégis megkülönböztethető a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatok ilyesfajta használata attól a szituációtól, melyben a levélíró valamilyen konkrét okból vagy valamilyen cél elérése érdekében alkalmazza a szerkezetet. Az ok többnyire az, hogy a levélíró kéréssel fordul a címzethez (esetleg hálás neki, vagy együttérzését akarja ily módon kifejezni). Ezekben az esetekben a nyomatékosító szerkezetek a levélen belül találhatók, és talán pusztán már ettől is egy árnyalattal nagyobb a stílusértékük, mintha megszokott helyükön, a bevezető formulában lennének. A viszony-nyomatékosító szerkezetek alkalmazásának helye többnyire önmagában is jelez valamit, de végső soron a szöveggörnyezet, az egész levél tartalma alapján sejthető csak, hogy mi vezethette a levélíró a fordulat leírására.

Ugyanez vonatkozik az önálló mondatlall kifejezett viszony-nyomatékosító szerkezetekre is, bár ezek használata mögött mindig rejlik valami kimondott vagy ki nem mondott „hátsó szándék”. Pusztán udvariasságból, öncélúan nem írják le ezeket a mondatokat — a vizsgált levelekben nem is fordul elő egyszer sem formulában, csak levélen belül.

A 92 levélben (Telegdy Pál, Telegdy János és Báthory István levelei) 30 *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat és 13 önálló mondatlall kifejezett nyomatékosító szerkezet fordult elő. A levélíró és egy harmadik személy közti viszony nyomatékosítása kizárólag önálló mondatlall történt (8 esetben). A levélíró és a címzett közötti viszony nyomatékosítására mindkét formát használták a levelező személyek, de csak négy olyan levél akadt, amelyben a két különböző típusú szerkezet együtt fordult elő (3., 11., 64., 65.). Ezekről a későbbiekben bővebben lesz szó.

II. A nyomatékosító szerkezetek használata

1. A *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat. — Kilenc levélben (4., 10., 38., 66., 69., 70., 72., 73., 78.) csupán egy-egy *mint*-es forma szolgál a viszony tudatosítására. E szerkezetek alkalmazása a bevezető formulában (különösen rokonok között) szinte kötelező lehetett: erre nemcsak az utal, hogy a kilencből hat itt található, hanem az is, hogy például Telegdy Pál feleségének írott neheztelő, dorgáló hangú levele bevezető formulájából sem hagyja el: „Kőbónetemet Irom *mint Berelmes atiamfjanak*” (10. levél), és a formula után rögtön hangot vált: „De tefelőled panaßom uagion”. E nyomatékosító szerkezetek társadalmi, rokoni és érzelmi viszonyra egyaránt utalnak, de nem mindegyikre egyforma súllyal. A közeli férfirokonnak címzett *mint*-es formákban nem csupán a rokoni kapcsolatot említi meg a levélíró, hanem a társadalmi tiszteletadás szavát, az *uram*-ot is alkalmazza, mégpedig az atyafiságot jelölő kifejezés előtt: „Zolgalathomatt Irom Kednek *mint Vramnak Eőczemnek*” (73. levél). A nőrokonoknál más a helyzet: a rájuk vonatkozó nyomatékosító szerkezetekben csak a családi viszonyt jelzi a levélíró (legalábbis a legközelebbi nőrokonok esetében): „Kőszónetemet Irom, es óróke ualo magam ayanlasat *mjnt szerelmes Atiamfjanak es matkamnak*” (4. levél). A korszak levelezésének talán leggyakoribb

jelzője, a *szelmes* általában megtalálható a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatokban is. Érdekes módon Telegdy János, aki sógorának, Csapy Kristófnak írva és rá vonatkoztatva gyakran leírja a *szelmes* szót, édesöccsével levelezve sosem használja ezt, sem a *mint*-es fordulatokban, sem az önálló mondattal történő viszony-nyomatékosítás során. Bár időnként előfordultak torzsalkodások a két testvér között, leveleikből úgy tűnik, nem voltak rossz viszonyban egymással. A *szelmes* jelző hiánya nem feltétlenül jelez hűvösebb érzelmeket: lehet, hogy egyszerűen csak a legközelebbi hozzátartozókkal szemben megengedhető kényelmesség az oka a kissé ridegnek tűnő kifejezésnek.

Három levélben a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat a levélben belül van. A 38. levélben Telegdy János beszámol öccsének arról, hogy a zolinai papnak adott ló elpusztult, és kéri, hogy emiatt ne büntesse a papot: „kerem kegeldet *mint* Vramott öczemett hofi az zegenj Papott ne banczia Kegeld”. A 66. levélben, Csapy Kristófnak írva, szintén kéréssel fordul a címzetthez Telegdy János: „Im el kultem kegj az furizo uislamat az pardoczjotth, kirem kegjdeth *mint* ur[am]at attjamfjat el ne uezesse kegj”. A harmadik levél, a 78. kivételesen nem kérés alátámasztása végett alkalmazza a nyomatékosító szerkezetet. Báthory István ugyan nem tudott segíteni Telegdy Páléknak Losonczy Annával folytatott birtokperükben, de együttérzését, jóindulatát, Telegdy Pál és felesége iránt érzett szeretetét gyakran kifejezésre juttatta, különösen azokban a levelekben, melyekben félig-meddig saját tehetetlenségét is kénytelen volt beismerni: „En kdett mindenkoron nagi örömost latom *mint* io wramat Berelmes atyamfiat” (78. levél).

A *mint*-es viszony-nyomatékosító szerkezetek kétféle funkcióban való használatát jól mutatja az a hat levél, melyekben egynél több a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat (18., 67., 68., 71., 74., 81. levél). Egy levél (18.) kivételével az egyik *mint*-es forma mindig a bevezető formulában van, udvariassági kifejezés szerepét töltve be. Maguk a levélírók is érezhették e szerkezet viszonylagos ürességét, ezért alkalmazhatták újra a levélben belül, ily módon nagyobb stílusértéket adva a kevésbé megszokott helyen leírt kifejezésnek. A 18. levélben, melyben Telegdy Pál kéri Kereky Jánost, számoljon be minél hamarabb arról, hogyan járt el az ő ügyében Bécsben, a nyomatékosító szerkezet a bevezető formulában egyáltalán nem fordul elő, ellenben a nem is túlságosan hosszú (24 soros) levélben belül kétszer is, mindig a *kérem* szó után: „Kjrem azon kgdt *mintt* byzodalmas vramat”, „Kjrem azjrtan *mintt* byzodalmas vramat kgdt”. A többi levélben is szinte kivétel nélkül a *kér* ige megfelelő ragos alakját követi a nyomatékosító szerkezet. Például Telegdy János kéri Csapy Kristófot a 67. levélben: „Mostis kirem kegj *mintth* ura-[ma]tth attjamfjatth egj agarat kegj Jotth zerezzen nekem”; vagy öccsét a 74. levélben: „Azonnis kerem keldet felette igen *mint* Vramott es Eöczemett, hogj ha az Vr Isten te kegeldet Egesseguel Erdeljbol megh hozza, Melith Pall Vramra Essönk rea”. Báthory István levele (81.) ebben a vonatkozásban is eltér egy kicsit a fentiektől. Ő, már csak magasabb rangja és nagyobb hatalma révén is jóval kevesebbszer szorul rá arra, hogy kérjen. Ha mégis megteszi — mint ebben a Várday Katának írott levélben is —, az többnyire a Losonczy Anna ügyel kapcsolatos: „kdet kerem *mynt* zerelmes hügomat nekem meg bocziasson hogj mostan arrull kedues ualazt nem tehetek” (81. levél). A levélben szereplő másik *mint*-es nyomatékosítás inkább elégedettségét, jóindulatát, köszönetét kifejezendő kerülhetett a tollára, jelezve, hogy

bár segíteni nem tud, az atyafiságot továbbra is erősen ápolja: „Az kez kenőtt pedig *mint zerelmes hugomtoll* ioneuen uettem” (81. levél).

2. Az önálló mondatból történő viszony-nyomatékosítás

A vizsgált anyag alapján úgy tűnik, a levélíró a közte és egy harmadik személy közti viszony tudatosítására nemigen használta a *mint*-es szerkezetet, sokkal inkább kedvelte a kevésbé frázisszerű, nagyobb kifejező erejű önálló mondatokat. A Telegdy János írta levelek, illetve végrendelet 7 adata ezt látszik bizonyítani. A Telegdy Pálnak címzett levelekben (45., 73., 74.) és a végrendeletben (69/A.) egyaránt az említett személyek jobbára alacsonyabb rangúak, és a Telegdy-család alkalmazásában állnak. A velük kapcsolatos nyomatékosító szerkezetek is társadalmi helyzetükre utalnak, mégpedig — egy kivételével — pejoratív tartalommal. Ezek a kifejezések nemcsak azt a személyt jellemzik, akire vonatkoznak, hanem a levélíró idősebb Telegdy-fivért is, akinek zsörtölődő, kicsinyes és meglehetősen sértődékeny természetét a levelek egyéb részeiből is megtapasztalhatjuk. A 45. levélben így ír egyik szolgájáról: „Im ertem kegj mitth Ir uerebelj felol hogj haza nem Jü addig mig en nem hjuom [...] *tudna azt hogj hjuas nem kellene àhoz az kj zolga*”. Cseh Jánosra, a Telegdyek egyik fő ügyintézőjére azért mérges, mert az vonatkozik a család ügyeinek képviselésében Prágába utazni: „*hizem azért attunk hazat es Jozagott nekj hogj zolgallion az mikor kell*” (73. levél). Rangjában és méltóságában érzi magát sértve, mikor Ugrai Pál tisztartó Telegdy Pálnak írott levelét felbontván azt kénytelen olvasni magáról, hogy hanyagul kezeli öccse birtokait: „*mert az kj jambor zolga volna Attiafiak közt nem kellene ezt vezteni*” (74. levél). Pap Jánoson is a társadalmi hierarchia magasabb fokán álló ember öntudatával vesz elégtételt, mivel az elárulta őket peres ügyükben: „*Pap Janost en megh fogtam volt es Hetuen kett forintott vettem volt rajta, bizony nem Vr fi volt hogj megh nem mertem volna fogni*” (73. levél). Alacsonyabb rangúakkal kapcsolatban Telegdy János egyetlen esetben utal érzelmi, mégpedig pozitív tartalmú érzelmi viszonyra is a társadalmin kívül. Jellemző módon ezt végrendeletében teszi, ahol a „műfaji sajátosságok” folytán többnyire eleve kedvelt személyekről esik szó: „*Dan Mihalt el ne erezze [...] Segicczje egjebelis az miuel lehet hogj rigj zolgank*”.

Két olyan szerkezet található ezekben az írásokban, melyek Telegdy Jánosnak egyenrangúakkal való kapcsolatát nyomatékosítják. Az előzőekkel szemben a hangsúly ezekben nem a társadalmi, hanem a rokoni és érzelmi viszonyon van: „*ennekem az en zerelmes megh hitth es keduem zerint ualo attjam-fja uolt*” (69/A.). A feleségről tett említés szemléletesen példázza a személyek közti viszony tudatosításának, nyomatékosításának legegyszerűbb, csekély alkotói fantáziára valló, de primitívségében a legegértelműbb formáját. A másik nyomatékosító szerkezet két személyre vonatkozik, ezért csak kivételesen került be a dolgozatba. Jól mutatja azonban azt a megszólítás, illetve említésbeli sajátosságot, ami a *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulatok kapcsán is feltűnt. Míg a feleségekről szólva a levélírók kizárólag a rokoni és az érzelmi viszonyt hangsúlyozzák, addig a férfirokonok, barátok esetében — bár a fő hangsúly továbbra is az érzelmi, esetleg vérségi kapcsolaton van, különösképpen, ha kér a levelező — a társadalmi rangot jelző szavak, kifejezések is jelen vannak: „*kerem keldet felette igen mint Vramott es Eöcze-mett, hogj [...] Melith Pall Vramra Essönk rea es matuznaj Vramra, hogj*

jöjőnek jde ő kegelmek három vagj negj napra [. . .] *hizem azt hogj oly Vrajnk es Attiankfiaj hogj kedudnket nem zegik*” (74. levél).

A személyek közötti viszony nyomatékosításáról alkotott kép további árnyalásához talán nem érdektelen egy másik forrás, a Székely Oklevéltár (Új sorozat I. . . . Közzéteszi DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Bukarest, 1983.) egy-két adatát is megnézni. Az itt közölt források természetesen sok szempontból eltérnek az ECKHARDT által közzétettektől. A XVI. század végi törvényszéki jegyzőkönyvek vádlottak, bírák és tanúk nyilvánosság előtt elhangzó szavait rögzítették. Nem szerető (vagy gyűlölködő) rokonok csakis „belső használatra” szánt, formulák, hagyományok által erősen szabályozott, mégis intim írásbeli megnyilvánulásai ezek, hanem sokszor távoli ismerősök között, tanúk füle hallatára, spontán módon lezajlott szóváltások, melyeket mindig valami konkrét esemény idéz elő; olyan élőbeszéd, melyet többnyire heves és nagyon is alantas indulatok váltanak ki. A SzékOkl. szövegeinek e sajátosságai a személyek közti viszonyt tudatosító szerkezetekben is tükröződnek. Mindenekelőtt a levelezésben oly gyakori *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat, ha elő is fordul néha, nem abban a minőségben, ahogy a misszilisekben szerepel: nem társasági használatban kissé már frázisszerűvé koptatott udvariassági kifejezés, hanem a nyilatkozó személy társadalmi, közösségbeli pozícióját árnyaltabban körülíró szerkezet, melynek alapja a *mint* szó ’minőségében, gyanánt’ jelentése (vö. a TESz. 1474-ből idézett adatával). Például: „Itt most vgj lakik velle *mint parazna paraznawal*” (122. irat), „paripakot vittem eladnj, seott eo kegielme is biza egj lowat ream, azt is en attam el, vgj voltam *mint keoteles zolgaia*” (122. irat), „az mint vram mondgia nem paraznalkodom velle, mertt en jambor vagiok *mind az en kegielmes vram drabantia s mind masswt*” (122. irat).

Részben eltérnek a Telegdy-levelezésben megszokottól a szintén viszonylag ritka, önálló mondatokkal alkotott nyomatékosító szerkezetek is. Míg a Telegdy-levelekben az ilyesfajta szerkezetek zöme elsősorban társadalmi-hierarchikus kapcsolatra utal, a SzékOkl. anyagában — mivel többnyire nagyjából egyenrangúak kerülnek hosszabb-rövidebb ideig kontaktusba egymással — ezek meglehetősen szórványosak. Azért akad rá példa: „Thudom, hogj Pribek Gergelj monda, hogj *ennekem nem parancziol capitanej, mert en is azon vr zolgaia vagiok mint eo, ennekem nem vram*” (122. irat). Gyakoribb, hogy a társadalmi élet más, a Telegdy-levelezésben nem szereplő vonatkozásait tartja fontosnak a megnyilatkozó személy felemlegetni. Például: „Monda Cziomortan Janos: te vagj az hamis, ha ennekem mondog, *tiztessegegel kellene zollanod, eoregh ember volnal*” (86. irat), „Azt is monda, hogj *ennekem zabadsagom vagion arra ahol kaphatok* (baznom salvo honore dicto), *mert en neotelen ember vagiok*” (122. irat), „Haza jutvan, az mi atiankfia kerdi Nemet Mihalt: mint vagy Mihaly vram? Mond Nemet Mihaly (keowetiewk kegielmeteket): *nem baratom vagy bestie lelek, kurva*” (113. irat).

3. *Mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat és önálló mondatral történő nyomatékosítás egy levélen belül.

Négy levélben (3., 11., 64., 65.) találunk példákat a címbe jelzett jelenségre, melynek ritka előfordulása mutatja, hogy a levélírók a viszony-nyomatékosítás mindkét formájával főleg akkor éltek, mikor számukra nagyon fontos kéréssel fordultak a címzetthez. Természetesen kivétel ez alól még ebben

a négy levélben is van, ugyanakkor figyelemre méltó tény, hogy éppen a kivételes, 65. levélben, szemben a másik három levéllel, csak egy-egy példa akad mindkét nyomatékösítő szerkezetre. Telegdy János Csapó Kristófnak írott levelében (65.) nem kér, hanem szemrehányást tesz sógorának, amiért nem látogatta meg őt Várdában. A bevezető formulában szabályszerűen elhelyezett, értelmező szerepű fordulat — „Zolgalatomat Ajanlum kegj *mint ur[amn]-ak attiamfjanak*” — valószínűleg csak a szinte kötelező jellegű udvariassági kifejezés funkciójában szerepel. A sógorok közti viszony tényleges nyomatékösítése az önálló mondatból alkotott szerkezetben kap formát: „czjudalkozom kegiden hogj ez keuis munkat kegj Irettem fel nem uehette hogj Ide Juttel uolna. En degj dirt bacznj foldis elmennjk mikor zuksigedet latnam, *hzjem arra ualo uolna az attjafjü*” (65. levél).

Másik levelében, a Melith István kassai kamarai prefektusnak írottban (64.) Telegdy János már számára igen fontos ügyben kér segítséget a címzettől. Ennek érdekében sűrűn tudatosítja Melithben a köztük fennálló kapcsolatot. A három *mint*-es nyomatékösítő szerkezetből egy megszokott helyén, a bevezető formulában van: „Zolgalatomath irom kegnek *minth Vramnak es attjmfjanak*”. A másik kettő a levélen belül, már messze túllépve az udvarias frázis kereteit, céllal tudatosítja az atyafiságos viszonyt, és igyekszik a levélíró szolgálatkészségét, megelőlegezett háláját kifejezni: „kirem kegdeh *minth Vramath sattiam fiat* vgian az Istenertis kgd oth fen az Informatioth addigh be Ne adgia, migh az en Bolgam oda el nem Erkezik”, „tellhes Eletembe, megh Igjeközom kgnek zolgalnj *minth Vramnak es Attiamfjanak*”. Nem elégszik meg azonban Telegdy János ezekkel a nyomatékösítő szerkezetekkel. A hatásukat csak közvetve, áttételesen kifejtő formuláktól végleg elszakadva nagyon határozottan és egyértelműen a másik fél figyelmét is felhívja az atyafisággal (ami itt nem annyira rokon, mint inkább felebaráti, atyafiúi érzületet jelenthet) együttjáró „kötelességekre”, persze rögtön utána a már idézett, alázatos *mint*-es fordulattal tompítva egy kicsit a kissé erőszakos mondat élet: „Isten vthan minden bizodalmom csak kgdbe vagion, az *minth kgd ajanlotta magat most valik Vram minden Attiafiusaga kgnek hozzam* kith tellhes Eletembe, megh Igjeközom kgnek zolgalnj *minth Vramnak es Attiamfjanak*”.

Ebben a levélben nemcsak a nyomatékösítő szerkezetek száma több egy-nél, hanem a kéréseké is. A levél szabályos befejezése után egy rövid utóiratot találunk, melyben Telegdy János „egj Jo kapitansagotth” kér magának. A kérés alátámasztása végett eddig még általa nem használt (bár más levelekben, pl. a 11.-ben is előforduló) fogással él: nemcsak az atyafiságos viszonyt tudatosítja újfent, hanem ráadásul magát mint kiszolgáltatott, szegény rokont állítja be, akinek viszonylagos jóléte, boldogulása a gazdagabb, hatalmasabb rokontól (és annak lelkiismeretétől . . .) függ: „Jo uolna uram kegjne kis *en rullam illien zegjn attiafjarul* Emlekezni walahun Jo heljen zereznil nekem Egj Jo kapitansagotth keduem zerint ualotth”.

Bár egészen mást és mástól, Telegdy Pál is kér, mátkájához, Várday Katához írott levelében (3. levél). Igen fájlalja, hogy mátkája olyan szemérmes vele szemben, és nem meri úgy szólítani, címezni, ahogy nyugodtan tehetné, hiszen a köztük levő kapcsolat ezt már megengedi. Nemcsak a meghittséget hiányolja Telegdy Pál Várday Kata leveleiből, hanem magukat a leveleket is: kéri menyasszonyát, hogy írjon neki többet.

A levélben szereplő nyomatékösítő szerkezetek az eddigiekhez képest új tartalommal telnek meg azáltal, hogy leírójuk éppen e szerkezetek, mondatok

alkalmazására kéri, buzdítja a címzettet. A bevezető formulában szereplő *mint*-tel bevezetett, értelmező szerepű fordulat ugyan nem mutat egyéni nyelvi leleményt, de az szembeötlő, hogy Telegdy Pál akkurátusan leírja a szerkezet valamennyi elemét, melyek a korszak levelezésében általánosan elterjedtek voltak (vö. ezeket, és Telegdy János öccséhez írt leveleinek nyomatékossító szerkezeteit, melyekből a közkedvelt *szerelmes* jelző mindig hiányzik): „Hozad ualo yo akaratomnak es beretetmnek, óróke ualo ayanlasat irom *mjnt Berelmes atiamfianak es matkamnak*”. A másik, levélen belüli *mint*-es szerkezet nemcsak helyének köszönheti nagyobb stilisztikai erejét, hanem annak is, hogy a levélíró, bár szintén közhasználatú kifejezést használ, igyekszik változatossá tenni a nyomatékossítást: „Touaba kirlek *mjnt ennekem keduem Berint ualo Berelmes Atiamfiat, ides matkamat iry ennekem ualaft*”.

Telegdy Pál minden eszközt megragad, hogy mátkáját levélírára és vele szemben bizalmasabb, közvetlenebb hangnem használatára bírja. Az adott kereteken belül változatos *mint*-es fordulatok után a kettejük közti kapcsolatról egyértelműen, közvetlenül is szól: „ha az Bemirmetessiget ueted előmben, az igen keues menchig, mert mj kóbstünk immar meg kel annak alunnj, es lassan lassan *batraban Bolhatunk egjmasnak*, hogj nem mint ez előt mert *rigen ismeryük Bemjliünk Berint egimast*”. A levelek mai olvasójának egyformának, sokszor fantáziátlannak és üresnek tűnő formák, formulák a XVI. században jóval több esetben voltak valóságos tartalmak hordozói, mint gondolnánk. A magyar nyelvű írásbeliségnek viszonylag kezdeti fokán, egy érzelmileg sokkal zárkózottabb, szemérmesebb korban ezek a szerkezetek voltak, ha nem is kizárólagos, de valószínűleg a legfontosabb „legális” formái szeretet, szerelem, tisztelet, jóindulat (és természetesen ezek ellenkezői) kifejezésének. Ezért érezte a XVI. század végi levélíró, mai szemmel nézve már-már kicsit nevetségesnek tűnően fontosnak a különféle formulákat, a megszólítás és említés módjait. Ezért időz el Telegdy Pál is oly hosszan levelében azon, hogy menyasszonya hogyan írjon neki, hogyan címezze a levelet, hogyan szólítsa meg, és ezért olyan fájdalmas számára, hogy Várday Kata vonakodik a bizalmasabb megszólítással kifejezni érzéseit.

A negyedik levelet Telegdy Pál írta felesége nevében Losonczy Annának (11. levél). Bár a levél részletes elemzésre is méltó, itt csak néhány vonatkozására van mód kitérni.

A 11. levélben is valódi tartalom van a nyomatékossító formák mögött, de mennyire más ez a tartalom, mint a 3. levélben! *Mint*-es fordulat csak egy van a levélben (a bevezető formulában), a személyek közti viszony önálló mondattal történő nyomatékossítása viszont annál többször fordul elő. Érdekes módon ezek a nyomatékossító szerkezetek, szemben a gyakran leírt, hangsúlyozottan a társadalmi hierarchiára utaló *nagyságod*-dal, elsősorban a rokoni és érzelmi kapcsolatot emelik ki, arra apellálnak. Ezek a viszonytudatosító mondatok érzékletesen mutatják, hogy milyen ügyesen tudták ugyanazzal a formával a legkülönbélebb tartalmakat kifejezni a korszak levélírói. Csak egyetlen példa a mesteri szófűzésre: „tudom Ngod akaratiabol chelekebek az Ngod emberys, Hogj azon uadnak, hogj az kj keues yobagot [. . .] el foglalliak tülünk, melj Ngod igjekezeten es bandikan, nem gióbstünk, es nem giózünkis eget chodalkoznj, haluan es ertuen az Ngod hozank ualo yo akaratiat, es egiebek előt felölünk ualo yo emlekezetit” stb.

A XVI. századi magyar nyelvű misszilisek (és természetesen későbbi társaik is) számos szempontból jelentenek elsőrendű forrást a nyelvtudomány

számára. Különösen történeti stilisztikai kutatásokhoz nélkülözhetetlen a tanulmányozásuk. Már néhány misszilis részletes vizsgálata, elemzése is járhat olyan eredménnyel, amely, ha kis lépéssel is, de közelebb visz bennünket a célhoz: a szavak, kifejezések jelentésének, alkalmazásuk nyelvi, lélektani és társadalmi háttérének felderítéséhez. Ezt a célt igyekezett szolgálni a jelen tanulmány is.

SÁROSI ZSÓFIA

Analitikus jelenségek a magyar gyermeknyelvben

1. A nyelvi-kulturális szocializáció folyamatának hatékony megszervezéséhez — a genetikai-fiziológiai, szociális és pszichológiai feltételek differenciált ismerete mellett — szükséges az is, hogy életkori és szociális metszetekben feltárjuk az egyén üzenetkibocsátó és -fogó eszközének, a nyelvnek az egyedfejlődését, ontogenetikus törvényszerűségeit. A hazai kutatás (LENGYEL ZSOLT, PLÉH CSABA munkássága) ebben az irányban halad, ám az anyanyelvnek a tudatban lejátszódó működéseiről egységes képpel még korántsem rendelkezünk. Az mindenesetre már ma is közhely, hogy mindannyian „saját nyelv”-ünkön mondjuk és értjük a számunkra aktuálisan hozzáférhető. A megállapítás trivialitása mögött azonban olyan princípiumok húzódnak meg, amelyekkel maga a kutatás sem mindig vet számot.

„Saját nyelv”-en a szocio- és pszicholingvisztikai koordináták meghatározta egyedi nyelv értendő, az aktuálisan hozzáférhető pedig az egyéni bázisismertnek megfelelő nyelvi-kogníciós szintet jelenti. A nyelvi-kulturális szocializáció szempontjából bázisismeretnek vesszük az egyén által birtokolt nyelvi korpuszt annak különféle tudatosultsági fokokat elért nyelvi tény-, viszonylat- és művelet-összetevőivel, illetőleg az egyénnek legszélesebb értelemben vett környezetéről elsajátított valamennyi adatát. A bázisismeret egy aktuális szinten működő rendszer, amely nemcsak az önkifejezésben nyilvánul meg, hanem bizonyos mértékig magát a beszédpercepciót is saját képére formálja (erről bővebben l. KELEMEN—NAGY, Bázisos folyamatok a nyelvi ismeretek elsajátításában és működésében: INyT. 4. sz. 1982. 97—105).

2. A) A bázisnak ezt a beszédpercepciót módosító viselkedését a szocializáció szervezhetősége érdekében föl kell derítenünk. Ehelyütt 3—8 éves gyermekek nyelvi példáin fogjuk szemléltetni, hogy milyen műveleti és beszédpercepciók sajátosságokkal kell számolnunk a nyelvfejlődési korszakban.

Elsőként egy felnőtt (F) és két gyermek (Gy₈, Gy₅: nyolc-, illetőleg ötéves) rövid párbeszédét idézzük: 1. F: *Nem döglök meg a halad a levegőn, mert kétéltű.* / Gy₈: *De megdöglök!* / Gy₅: *Az enyém két életű hal!*

A felnőtt számára a kétéltű részben vízi, részben szárazföldi életet élő <állat>, illetőleg 'szárazföldön és vízen is használható <jármű>' (ÉKsz.). A nyolcéves városi kislánynak 'egy olyan állat, ami vízben is él, meg szárazföldön is'. Az ötéves fiúnak ez a szó a bevívó környezetből kihámozható jelentésen túl semmit sem mond. Azaz, hogy bizonyos értelemben neki mond legtöbbet — a s z ó m a g a. Minthogy a lexéma a felnőtt értelmezése szerint

neki újdonság, kénytelen a jelentés megfejtésére a szó összetevőit — bázisismerete szintjén — segítségül hívni.

Az összetevőkre való támaszkodás kérdésénél egy pillanatra meg kell állnunk, mert ez egyúttal a nyelvi bázisismeret nyelvenkénti sajátosságaira is figyelmezteti a kutatót. A szintetikus nyelvet elsajátító gyermek morfémáira tagolja a szót, a szójelentésbe tehát a szemantikai jegyek morfematikus hordozói mentén, morfoszémánként igyekszik behatolni. Ezt az eljárást nevezzük a továbbiakban széttagoló értelmezésnek. A beszédprodukciónban a gyermek a morfoszémát hordozó nyelvi egységeket a morfémánál nagyobb, szószerű egységekkel próbálja helyettesíteni. A széttagoló értelmezés termékei a magyar nyelv vonatkozásában két szempontból is lényegesek. Ezek az analitikus gyermeknyelvi produktumok egyrészt ellentmondanak nyelvünk szintetikus alkatának. Másrészt ez az ellentmondás elgondolkodtató azért is, mert a gyermek szintetikus felnőttnyelvet hall, így analitikus formáit ezekből közvetlenül nem vonhatja el.

B) A széttagoló értelmezés mind az anyanyelvi lexika, mind pedig a grammatika genezisében fellelhető. Gyakran úgy, hogy a gyermek éppen hallott felnőttnyelvi szintetikus formákat „szinkron” fordít önmagának analitikusra. *Szó sincs róla!* — utasítja el a felnőtt a gyermeki óhajt. Ugyanez gyermekszájából gyermektársnak már tanulságos átváltozással hangzik: *Semmi szó se [ø] róla!* Az egy helyett két tagadó elem megjelenése „gyermeknyelvi fordítás”-t mutat.

Ez a kép tovább terebélyesedik, ha a *nincs* : *sincs* : *sosem* tagadó bokr sorsát vizsgáljuk 3–5 éves magyar gyermekek nyelvén. Vallassuk a példákat: 2. F: *Készen van már?* / Gy₃: *Még nem [ø]!* — 3. Gy₄: *Ez nem van eltörve?* — 4. Gy₅: *Azért nem engedted nekem nézni a tévét, mert most nem is van bekapcsolva?* — 5. Gy₄: *Úgyis nekem nem van olyan sok!* — 6. Gy₄: *Nem szokott sírni. Mindig nem!* — 7. Gy₄: *Mindig csak nem szabad autót vinni!*

A 2. esetben a *nem* mellett ott a látens létige, különben *nincs* kellene, hogy álljon. A 3. és 4. példában a *nincs* analitikus megfelelője ('non est'), a *nem van*, teljes egészében kifejlik a mondatban. Az 5. esetben érdekesen bomlik három különálló nyelvi egységre a 'sincs' jelentését alkotó három logikai elem. A 6. és 7. pontban idézett gyermeknyelvi produktumok 'sosem'-nek megfelelő *mindig nem*-je más nyelvekkel való összevetésben is különleges: (ang.) *ever* → *never*; (ném.) *immer* → *nie* (*nimmer*); (or.) *всегда* → *никогда*; (lat.) *semper* → *nunquam*; (fr.) *toujours* → *jamaïs*.

A fenti idegen nyelvek egyike sem fejti ki a 'mindig' — 'sosem' ellentét-párt analitikusan, illetőleg ha a 'mindig' jelentésű szó része is tagadó megfelelőjének, a tagadó elem minden esetben előtagként szerepel.

Vizsgáljunk meg egy másik aspektust is. A 7. példában a *Szabad [van]] volt/lesz* magmondat tagadó elemeként áll a *mindig nem nem*-je, azaz úgy segít létrehozni a 'sosem' jelentést, hogy nem közvetlenül a *mindig*-re, hanem a *van*-ra vonatkozik.

A 6. *nem*-je ugyancsak ígét tagad, hiszen a *Mindig nem!* kiegészíthető a megelőző mondatból értelmileg *Mindig nem szokott sírni*-ra. Ekkor azonban a *nem* már a *szokott*-hoz kötődik, s a 'sosem' jelentés az ige tagadott jelentésének 'mindig'-re történő kiterjesztésével áll elő.

Vagyis: a *mindig nem* annak ellenére, hogy analitikus formájával „idegenszerűen” elüt a magyar szintetikus felnőttnyelvi normától, „magyarosan” tér el a világnyelvekből ismerős tagadó határozószó-képzéstől is, hiszen míg

amazok közvetlenül a határozószói szófajon belül maradvá tagadó előtaggal generálják a 'sosem' jelentésű szavakat, addig a *mindig nem* éppen az analitikus formával teszi meg az igén át vezető utat az ígét föltételező magyar 'sosem' jelentéséig.

C) Az eddig tárgyalt tagadó formákban az ige mint szófaj, illetőleg maga a létige képzési bázisként szolgált a szétagoló értelmezés, az alkalmazó jelentés-föltárás folyamán.

A bázis jelentőségét húzzák alá következő példáink is, amelyeken a felnőttnyelvi szintetikus igei szémák analitikus előtörténetét szemlélhetjük. A főszerepben bázisos ígétet, illetőleg melléknévi vagy főnévi elemeket találunk, idegen nyelvekből sem ismeretlen párosításban: 8. Gy₃: *Csináld nagyobbra!* [\rightarrow *megnagyobbít*]. — 9. Gy₅: *Játsszál sakkot!* [\rightarrow *sakkozik*]. — 10. Gy₅: *Ki játszik velem sakkot?* [\rightarrow *sakkozik*]. — 11. Gy₄: *Játsszunk labdát!* [\rightarrow *labdázik*].

Vajon milyen okokra vezethető vissza, hogy a gyermek a *megnagyobbít*, a *sakkozik* és a *labdázik* — felnőttektől ebben a korban már bizonyára nemegyszer hallott — ígék jelentését újra csak logikai alkotóira boncolva, külön-külön nyelvi egységekben jeleníti meg?

A szószemantika logikai összetevőinek kifejtése és önálló nyelvi egységekben való kifejezése ismét csak a szétagoló értelmezés nyoma, ami a morfe-matikus nyelvi műveletek e korra jellemző erejét és gyengeségét egyaránt elárulja. Erejét annyiban, hogy a szintaktikai készségek bizonytalanságai miatt — a szó kontextuális értelmezése mellett — szembetűnő még a szóelemekre való közvetlen támaszkodás az értésben. Gyengeségét viszont annyiban, amennyiben a miniatűr jelentéstani elemek szélesebb morfoszemantikája és a morfe-matikus figyelem koncentrációs helyeinek eloszlási sajátosságai következtében a morfe-matikus elemek jelentésbeli és szótesten belüli pontos helyhez kötése, azaz a m o r f e m a t i k u s l o k a l i z á c i ó az aktív műveletek szintjén még nem kellően szilárd.

E miniatűr, morfe-matikus elemeknek a szétagoló értelmezés segítségével történő elkülönítése és a nyelvelsajátító figyelem számára való szemlélhetőbbé tétele kell, hogy pszichológiailag e felnagyító, szétbontva kivetítő analitikus formák hátterében álljon.

Külön hangsúlyozandó, hogy a nyelvelsajátító figyelem fénycsóvjába került morfe-matikus elemeket érti a gyermek; a beszédpercepcióban tehát igenis hagyatkozik e nyelvi egységekre, mert ezekre kell hagyatkoznia, az önkifejezésben viszont v á l a s z t h a t, s ezért mondja úgy, ahogyan értelmezte őket.

D) Az elmondottak azonban nem csupán az általam jelentéshordozó elemekként kezelt morfe-matikus lexikai egységek körében érvényesek. Ugyanezt állíthatjuk a jelentésmoduláló és a jelentésszervező elemek (ezekről l. még: KELEMEN—NAGY, A kreatív nyelvi tananyag: INyT. 1. sz. 1982. 1—5) értelmezési módjáról, illetőleg morfe-matikus lokalizációjáról is.

Lássuk pl. a hatóige gyermeknyelvi kifejezését, amelynek idegen nyelvi megfelelői kétnyelvűségi vizsgálataim során engem is gyakran téves következtetésekre vezettek.

Az első példát egy hároméves egynyelvű magyar kislány, a másodikat egy négyéves magyar — német kétnyelvű kisfiú magyar nyelvhasználatából vettem: 12. F: *Ne menj oda az ajtóhoz, mert kieshetsz!* | Gy₃: *Miért tudok én kiesni?* — 13. Gy₄: *Tudok én ott szánkózni?* [= *szánkózhatok*].

A példák kapcsán szólnunk kell a nyelvelsajátító figyelem életkor-specifikus vándorlásáról a szótesten mint morfémaláncon belül, illetőleg ennek eredményéről, a morfematikus lokalizációról.

Az egyes nyelvelsajátítási szakaszokban a tőelemek és a pre-, valamint a szuffixális elemek figyelmi akcentusa különböző.

Felnőtt német—magyar kétnyelvűségi vizsgálataink során a magyar gyermeknyelvekhez hasonló tapasztalatokat szereztünk az infixális helyzetű jelentésmodulálók figyelmi akcentusával, illetőleg morfematikus lokalizációjával kapcsolatban. Magyar főiskolai hallgatókon végzett orosz nyelvi megjegyzéstani vizsgálataink alkalmával szintén tapasztaltuk a belső helyzetű képzők lokalizációs bizonytalanságát. Míg azonban a felnőttek idegennyelv-tanulása (kétnyelvűsége) esetén az anya- és az idegen nyelv morfematikus lokalizációjának eltérő rögzülésében, addig a magyar egynyelvű gyermek esetében a morfematikus figyelem életkorfüggésű akcentuskülönbségeiben kereshető az analóg jelenségek magyarázata.

A példák ezt a megállapítást részben cáfolni látszanak, hiszen a belső helyzetű *-hat* képző *tud(ok)* formában való kifejtése már eleve a figyelmi ráirányulás bizonyítéka; ám éppen ezen analitikus kifejtés a bizonyítéka — az elhagyásos példák mellett! — annak is, hogy e morfematikus elemek ilyen miniaturizált jelentéstani egységekként való értelmezése és használata a gyermeknek nyelvfejlődése bizonyos szakaszában még gondot okoz.

E) A magyar egynyelvű gyermekek körében a szuffixális helyzetű jelentésmodulálók, illetőleg *-szervezők* többségének figyelmi akcentusa hároméves kor körül már erőteljes. Viszonylag ritkák pl. a középfok *-bb-*jének aberrációi. Vizsgálati alanyaink közül mindössze egy hároméves kislánynál találkoztunk kontaminált hasonló szerkezetben előforduló középfokjel-elhagyással:

14. Gy₃: *Én nagy[ø] vagyok, mint nálad!*

Annál érdekesebb viszont az az analitikus középfokforma, amelyet egy négy és fél éves magyar—német kétnyelvű kisfiú magyar nyelvhasználatában találtunk: 15. Gy_{4;6}: *Úgy csinálom, hogy jobban csúszós legyen!*

A példa a logiko-szemantikai összetevők széttagoló értelmezésével ugyancsak magyarázható, de kései előfordulása — egyéb esetek mellett — arra enged következtetni, hogy a magyar felnőttnyelvvvel szemben az analitikus német globálisan érvényesülő hatására a magyar gyermeknyelv analitikus jelenségeinek élettartama a nyelvi egyedfejlődésben meghosszabbodik.

F) A magyar gyermeknyelv „természetes” analitikus jelenségei tetten érhetők a birtokláskifejezés területén is: 16. Gy₂: *Nekem fiúbugyi [ø] van!* — 17. F: *Ez a ti autótok?* / Gy₄: *Igen, a tiénk.* — 18. Gy₃: *Ez a miénk szoba!* — 19. F: *Már legyőzték a gazok?!* / Gy₅: *Á, nem! Már én győztem le őknek a felét!*

A 16. példa érdekessége, hogy német—magyar felnőtt kétnyelvű vizsgálati alanyaink magyar nyelvhasználatában ugyanezt a birtoklás-szerkezetet fedtük föl domináns súllyal, azaz a birtokos — a létige állandó kísérete mellett — részes esetben jelent meg, a birtokról azonban hiányzott a birtokos személyrag.

Magyar egynyelvű gyermekeknél a nyelvelsajátító figyelmi akcentus még nem stabilizálódik a szuffixális szervező elemen, a német—magyar kétnyelvű felnőttek esetében pedig anyanyelvük morfematikus lokalizációja szerint a birtokos szerkezetben a birtokszó vége a morfematikus figyelem számára üres hely. Ez a magyar, illetőleg a német birtokos szerkezettől egyaránt

előtű forma a szétagoló értelmezés jegyében a *nekem*-ben az elmaradt birtokos személyragot fejt ki szemléletileg fogható, önálló egységben.

Kiemelkedő érdekessége a fenti párhuzamnak, hogy az idegennyelv-elsajátításban újra aktualizálódni látszanak univerzálé jellegű gyermeknyelvi stratégiák, formák és folyamatok.

A 17. példában figyelemre érdemesek a morfeumatikus lokalizáció tagadhatatlan szintaktikai kapcsolatainak nyomai. A minimális mondatépítési nehézségeket hordozó kérdésre a négyéves lakótelepi fiúcska meglepő választ ad. Meglepő elsősorban azért, mert a személyviszonyoknak megfelelő transzformációt a *t ő b e n* nem végzi el, de a szuffixális helyzetű birtokos személyragot jól használja. A válasz ettől eltekintve egészen „felnőttésre” sikerült, hiszen a hiányos válaszmondat a két lehetséges felnőttnyelvi közül a takarékosabbra hasonlít. Ez a megoldás egyben műveleti szempontból egyszerűbb is, mivel a háttérben az az elemi kijelentő mondat áll, hogy: a) *Az autó a tiétek.*; b) *Az autó a miénk.* A lehetséges felnőttnyelvi válaszok a következők: a) *Igen, ez az autó a miénk.*; b) *Igen, ez a mi autónk.* Köztük egy lényeges szintaktikai, illetőleg egy ezzel együttjáró morfeumatikus műveleti különbség van. Az első felnőttnyelvi mondatban a *miénk* még az elemi kijelentő mondat *s z e m é l y r a g o s á l l í t m á n y a*, amely a másodikban *mi* formában a magyar jellegszabálynak megfelelően *r a g t a l a n j e l z ő v é* transzformálódik. A személyrag ugyanakkor a birtokszóra tevődik át. Ez nemcsak a mondat szintaktikai viszonyait bonyolítja, hanem a figyelem által átfogandó szintagma méretét is jelentősen megnöveli. Ez az oka annak, hogy a lehetséges két felnőttnyelvi stratégia közül a másodikat követő hároméves, értelmiségi családból való kislány mondatában (18.) a jelzői funkciójú *miénk* jelzői helyzetben megtartja „eredeti” állítmányi alakját, s a ragmorféma helye a birtokszó végén üresen marad.

A 19. példamondat felnőttnyelvre történő fordításakor első próbálkozásra sokunknak kételyei lennének. Hogyan legyen vajon: a) *Én már legyőztem a felüket*; b) *Én már legyőztem felét a gazoknak*; c) *Már én legyőztem a gazok felét*.

Az a)-tól a c) pontig van egy „túl magyar” szintetikus formánk, egy infixális többes számú birtokos személyragot helyettesítő analitikus lehetőségünk és egy elfogadható középutas megoldásunk. Eddig azonban nyelvegyedfejlődés-tanilag bonyolult műveleti lépcsők során jutunk, amelyek első foka a szintetikus magyar jellegszabály által sugallt *felüket* számájának alkotóelemeire való bontása, morfeumatikus felfejtése.

Ha közelebről szemügyre vesszük, a 19. példa válaszmondata a b) variánshoz, tehát a leganalitikusabb megoldáshoz áll legközelebb.

G) Az eddigiek során többször érintettük a belső helyzetű morfémák összetett problémáját. Az idézett infixális képzők számája miniatűr formájuk ellenére viszonylag kielégítően fogható volt, gondoljunk csak a hatóige *-hat/-het-*jére. A belső képzők egy részének morfoszémája viszont nem ültethető át ilyen könnyen nagyobb méretű konkrét hordozóba.

A visszaható igék belső képzőjének allomorfjai már eggyel magasabb nehézségi fokot jelentenek. Itt nem csupán a morfoszemantikai képlet önálló formákba történő szétagolását kell megoldania a gyermeknek, de döntenie kell az alapige tárgy-as-tárgyatlan voltát illetően is. Nézzük a példákat: 20. Gy₃: *Majd felöltözöm magamat.* — 21. Gy₄: *Szépen felöltöztem magamat?* — 22. Gy₄: *Ne dirigálj, hogy én hogy mosom magamat!* — 23. Gy₈: *Én már megmos-tam magam.*

A 20. és a 21. pontokban a *felöltözködni* visszaható ige logiko-szemantikai összetevői bomlanak önálló nyelvi egységekre. A példák érdekessége az, hogy a szabályos magyar felnőttnyelvi visszaható kifejezésekhez hasonlóan megérzik a tranzitivitás jelenlétét: a *felöltözni* igét tárgyasként kezelik. Ezt a kifejezett tárgy-as vonzat is jelzi. Ám a *felöltözködni* ige „szabályos” analitikus megfelelője *felöltöztetni magát* kellene legyen. Ebben a formában azonban éppen a megkerült infixális képző helye töltetik be ismét. Üresen maradása tehát a gyermeknyelvi példákban egyáltalán nem véletlen.

A 22. és a 23. példa esetében ez a hiba nem fordul elő, mert az első két példával szemben az alapige tárgyasságát nem kell külön belső képzővel „helyreállítani”: a *mosakodik* ige a szintetikus visszaható képző nélkül is tárgy-as marad.

A 20., 21., 22. számú mondatokat érdemes együttesen is összevetni még a 23.-kal, amely egy németül is tudó 8 éves magyar kislány nyelvhasználatából való. Az analitikus jelenségeknek a magyar–német kétnyelvű gyermekek esetében már említett meghosszabbodása mellett érdekes, hogy a három–négy évesekkel szemben a visszaható névmáson a tárgyesetet külön már nem jelöli: számára a szintaktikai viszonyokból egyértelmű a tárgyeset, így az explicit tárgymorfémától el is tekint.

Hasonló változást figyelhetünk meg azokban az esetekben, amikor a gyermek a tárgyatlan alapigéjű visszaható igék „analitikusra fordításakor” az alapige tárgyasságát a visszaható képzőnél egyszerűbb morfoszemantikájú műveltető képzővel „helyreállítja”: 24. Gy₄: – *Te gurultattad le magad?*

Bár már nem közvetlenül a visszaható igék témakörébe tartozik, itt kell szót ejtenünk olyan cselekvésformák analitikus-explicit nyelvi kifejezéséről is, amelyekben főleg a cselekvést végzőre irányuló aktus logiko-szemantikai alkotói tárulnak fel önálló nyelvi egységekből: 25. Gy₃: *Majd én blúzot veszek föl magamnak.* 26. Gy₃: *Eszek tojást magamnak.* 27. Gy₃: *Kérek nekem!* 28. Gy₃: *Neked egyet kapsz.*

3. A) A magyar nyelvi egyedfejlődés izgalmas apró eseményei az egyes logiko-szemantikai elemek nyelvi kifejeződésének sorsfordulói, mint például a váltás egyes nyelvi elemek korai analitikus kifejezéséről a magyar felnőttnyelvi morfematikus lokalizációnak megfelelő szintetikus jelölésre. Az alábbi példák a részeshatározói és a tárgyi számák jelölésváltásának gyorsfényképei: 29. Gy₃: *Péternek adom neki.* – 30. Gy₃: *A nalanccsálga pulót kelesem azt.*

A grammatikai viszonyok dupla jelölése mögött már az áll, hogy a jelentésszervezői szerepkört korábban analitikus formában ellátó névmási széma (*neki, azt*) visszavonulóban van, az őt felváltó ragmorféma pedig a szuffixális pozíció figyelmi súlypontba kerülésével kezd megszilárdulni.

Célszerű talán az olvasástechnika terminológiájából kölcsönöznünk végezetül egy szakszót annak kifejezésére, hogy miért nem látta be ebben a nyelvállapotban a gyermek a névmási elem fölöslegességét. Szükséges feltételeznünk, hogy létezik a beszédprodukcióban egy szintaktikai fixáció s t á v, amely annál nagyobb, mennél bázisközeli az átfogandó nyelvi egység, s megfordítva: annál rövidebb, mennél több új vagy a bázisban még bizonytalanul rögzült viszonylatot tartalmaz. A fenti két esetben a mutató névmások megjelenésének automatizálódásán túl ez utóbbival lehet dolgunk, hiszen a két rögzülőfélben levő szuffixális morféma lokalizációja még erős morfematikus figyelmi összpontosítást igényel.

B) Mondandónk nem lenne teljes, ha a széttagoló értelmezés, az analitikus folyamatok művelési-szemantikai nyereségét nem szemléltetnénk a gyermeknek a magyar felnőttnyelv felé mutató sajátos szintetizáló nyelvi termékeiben: 31. Gy₅: *A Szovjetságban te voltál?* [= Szovjetunió]. — 32. Gy₅: *El akarta vinni a rejteménybe* [= titkos gyűjtemény]. — 33. Gy₅: *Nem érzed, hogy nyomékony?* [= puha]. — 34. Gy₅: *Úgye nincs olyan úrhajó, amelyikben be kell csatlakozni?* [= föltenni a biztonsági övet]. — 35. Gy₅: *Állatok is vannak, akik nem akarnak élni, akkor megdöglítjék magukat?* [= megölik].

Ezek jelentősége abban áll, hogy a tőlük esetleg élesen elütő formájú felnőttnyelvi megnevezések, illetőleg az egész szintetikus anyanyelvi rendszer elfogadását a szintetikus felnőttnyelvből elvont és saját analitikus stratégiával megértett formák, műveletek útján az alkalmazó jelentésfeltárás eszközével belülről készítik elő.

GYÖRI-NAGY SÁNDOR

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Sajátos orosz jeltárgyak magyar megnevezése

1. Egy kultúra specifikumát a csakis rá jellemző és az általa sajátos módon alkalmazott jeltárgyak adják. Műveltségszavaink nagy része azt a szükségletet elégíti ki, hogy megnevezést adjon más kultúrák elemeinek, amelyeket valamilyen szinten megismertünk, mert számunkra fontosakká váltak. KISS LAJOS e kérdést tárja fel „Műveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók” című tanulmányában (MNY. LXII, 179). Az is megvilágítást nyert, hogy a jövevényszók a „konkrétebben megfogható anyagi kultúra” tükrözői. (BENKŐ, A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében: ÁNYT. VIII, 15.)

A szókinestán, a szótárírás és a műfordítás számára egyaránt hasznos a kölcsönző-megismerő folyamat „születése pillanatában” történő vizsgálata, majd végigkísérése az egyes stációkon. A jelenség leírásához azt az esetet vesszük alapul, amikor egyes magyar anyanyelvű személyek az orosz nyelv valósághátterében tett megfigyeléseikről honfitársaiknak beszámolnak. A sajátos, azaz kultúránkból hiányzó orosz jeltárgyak bemutatása nem nélkülözhet bizonyos metakommunikatív műveleteket: a beszélő rendszerint kölcsönzött vagy általa képzett lexémával jelöli a tárgyat, majd értelmezi annak jelentését. „Nehéz faasztalok mellett, ... isszák a közkedvelt üdítő *kvászt*, vagy a mézből erjesztett édeskés mézbort, a *medovuhát*.” (Haynal Kornél, A sztyeppától a tundráig. Gondolat, Bp., 1982. 27); „Zagorszk városában dolgozik a hagyományos orosz népi játékok — *matrjoskák* — ... gyára.” (Uo. 67.)

Kétségtelen, hogy az eredeti lexéma kölcsönzésében szinte mindig szerepe van a beszélő színező szándékának. Boldizsár Ivánnál ez felszínre is kerül, méghozzá olyan helyzetben, amikor az adott jeltárgy magyar lexémával is egyenértékű megnevezést kaphatna: „... , de akadtak kerületek — hadd használom színezésül az ő szavát: *rajonok* ...” (Fortocska. Független Nyomda, Bp., 1948. 48). A beszélő szubjektív céljai mellett azonban azt az objektív motívumot kell látnunk, miszerint az ilyen esetekben a kölcsönzés vagy a szóalkotás leggyakrabban kényszerű művelet, mert az adott mezőben szókészletünk szemantikai ürökkel rendelkezik. A szókészlet viszonylag laza szerkezetű rendszert alkot, emiatt a kölcsönzésekre nagy készséget mutat — állapítja meg „Languages in Contact” című munkájában URIEL WEINREICH (Языковые контакты. Киев, «Вища школа», 1979. 95). A sajátos orosz jeltárgyak első bemutatásakor pár-

huzamosan futó megismerő és szemantikai folyamat veszi kezdetét. Utóbbinak értelmező és nominatív oldala van. A vizsgált fázisban a megnevezési aktus inkább jellemezhető folyamatként, mint pontszerű cselekvésként. (Vö. BAKOS, Megnevezés és kontrasztivitás: NyK. LXXXIV, 3.) A megismerés során a beszélő rendszerint több lexémát sorakoztat fel, mintegy számba véve a potenciális megnevezéseket. Ezt láttuk a *mézbor* és a *medovuha*, és látjuk az alábbiak szerint: „... a Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? című könyvet, amelyben szétzúzta a *narodnyikok* ideológiáját, ...” (Haynal K. 40); „A legendákból táplálkozó, a XII. század elején összeállított orosz *őskronika* (oroszul: *Poveszty vremennih let*) ...” (uo. 23).

Az egyéni szóalkotások, körülírások akkor is megsejtetik velünk, hogy sajátos orosz jeltárgyra utalnak, amikor a szerző mellőzi az eredeti lexéma kölcsönzését „Esténként, amikor *vállukon átvett rúdra* [*коромысло* — L. E.] akasztott vödreikkel hazafelé tartanak a folyótól, ...” (uo. 26); „Vlagyimir Monomah, a gyakorlott hadvezér, aki »*Intelmi*«-ben [*Поучения* — L. E.] maga írja meg ...” (uo. 28); „Az ablak előtt apró falvak suhannak el; *rönkházak* [*изба* — L. E.] *faragott, szép fehérre vagy halványkékre festett ablakkeretek* [*наличник* — L. E.] ...” (uo. 35).

A megnevezések gazdagsága egy jelentésmezőn belül általában a valóság sokféleségére utal, de arra is, hogy az adott valóságrész az illető nyelvközösség számára különösen fontos. (Vö. Lorz, Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 27.) Ha a megfigyelő személy kultúrája és nyelve ettől eltér, a közleményben gyakran megjelennek a kölcsönzések: „... a fekete kaviár háromféle hal ikrája — *beluga*, *szevrjuga* és *oszjotr* az orosz megnevezésük — ezek különféle tokhalfajták, ...” (Haynal K. 153).

Figyelemre méltó, hogy ezekben a helyzetekben a szótári megfeleltetés csekély mértékben alkalmas a bemutatott tárgy megjelenítésére, s emiatt a beszélő mellőzi azt. A HADROVICS és GÁLDI szerkesztette Orosz—magyar szótár (Bp., 1981.) alapján az említett halfajták kaphatnák a *viza*, *vágótok* és a *sőregtok* megnevezést is. A szerző azonban — helyesen — nem bízik abban, hogy e lexémák jelentése ismert az olvasó számára. Vannak jelentésmezők, melyekben maga a szótár is alkalmazza a transzkripciót, igazolva ezzel a jelentéstani vákuumok meglétét: *буря* 'hóvihar, *burán*', *вьюга* 'hózivatar, hóvihar, hófergeteg', *метель* 'hóvihar, hófergeteg', *пыль* 'hóvihar, *purga*'; *губерния* 'kormányzóság <tartomány>', *уезд* 'járás, kerület', *волость* 'járás, *volosztj*'.

2. A sajátos jeltárgyakra irányuló megismerő-megnevező tevékenység megfigyelése egy művön belül azt mutatja, hogy a folyamat korai fázisa egyrészt a nyelvi beépülés elindítója lehet, másrészt szakaszai nagy hasonlóságot mutatnak a szókészletbe való beépülés egyes stációival. Illyés Gyula 1934-ben tett megfigyeléseit idézem: „A szomszédos gyárak szombat délutáni ingyenes munkával, *szubotnyikkal* kicsit kezünkre jártak.” (Útirajzok, esszék, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 22); „Közben *szubotnyikban* utat építettünk.” (uo. 23); „... megszavazza a *szombat délutáni házcsinosítási különmunkát*, ...” (uo. 37); „— Mennyit kerestek? — Mi most semmit? — Micsoda? — *Szubotnyikon* vagyunk.” (Uo. 48.) A *szubotnyik* lexéma második használata már nem igényel metakommunikatív műveletet. A harmadik felbukkanáskor alkalmazott körülírás stilisztikai rendeltetésű lehet, ám kétségtelen, hogy a megerősítés szerepét is betölti. Mindenesetre tekintettel kell lennünk arra, hogy valamely lexéma a szövegen belül több módon is helyettesíthető, s a motívumok közt a tautológia kerülésének szándéka is helyt kap. A negyedik említésben visszatér az eredeti lexéma mint a legesélyesebb arra, hogy az állandósult jel szerepét betöltse.

A folyamat kibontakozása, a szókészletbe történő beépülés megkezdődése a megismerő tevékenység intenzitásának és tartósságának a függvénye. Az alábbi eseteket célszerű megemlíteni:

A megismerés korai szakaszában történő okkasionális megnevezések szintjén elakad a folyamat: „*Fortoska* a neve annak a kis ablaknak, amit a zord orosz télben a nagy ablak beragasztása és beszegezése után az orosz paraszt használ.” (Boldizsár Iván 5.); „*Zakuska*: egy falat harapás, afféle időhöz nem kötött evés, táplálkozási szándék nélkül, társalgási szándékkal.” (Uo. 37.)

Ha a jeltárgyat a befogadó nyelvközösségnek csupán valamely szűkebb csoportja ismeri meg, a hozzá kapcsolt lexéma műsóként rögzül a nyelv periferiáján. Egyes szaknyelvek a szaktudományi pontosság céljából (olykor ürügyén) nagy számban alkalmaznak kölcsönzött lexémákat. Pl.: „Az új katonai réteg földjét *pomesztyenek*, őket magukat pedig *pomescsikeknek* vagy *dvorjanyinnak* kezdték nevezni...” (PERÉNYI JÓZSEF—DOLMÁNYOS ISTVÁN, A Szovjetunió története I. Bp., 1977. 57).

Ha a sajátos orosz jeltárgy bizonyos mértékben az átvevő nyelvközösség szélesebb rétegeiben is ismertté válik, a kölcsönzött eredeti lexéma az idegen szó státuszát veszti fel, pl.: *borscs*, *balalajka*, *szamovár*, *kvász*, *gimnasztyorku*, *cár*, *bilina*, *sztyepp*, *kolhoz*, *vodka* stb. Az „idegen szó” megjelölés a lexémát etimológiailag minősíti. E csoporton belül az orosz eredetű szavak eltérő jelentéstani tulajdonságokkal rendelkezhetnek. A jeltárgy hazai elterjedése döntően befolyásolja a szó jelentéstani helyzetét, a mezőben szerkezeti átrendeződés következik be. A *kommunista szombat* a hatvanas évektől lett nálunk is általános gyakorlat. Jelentése: 'szombati önkéntes, közösen végzett társadalmi munka'. Ugyanakkor a *szubotnyik* mintegy leválasztja a jeltárgy történelmi részét: „or tört szombati önkéntes munka Lenin kezdeményezésére a Szovjetunióban a polgárháború utáni időben.” (IdSzKsz. 1973. 826.) Szókészletünkben így olyan oppozíció jött létre, mely az orosz nyelvben nem létezik: a *cyбoтник* egyetlen jeltárgyat nevez meg. Jelentése: önkéntes, kollektív, ingyenes munka valamilyen társadalmilag fontos munkafeladat végrehajtására (szombatonként). (С. И. ОЖЕГОВ, Словарь русского языка. «Русский язык», М., 1975. 714).

3. A megismerő-megnevező folyamat korai szakaszában a metakommunikatív és a nominatív funkciók jól elkülönülnek egymástól: mézből erjesztett édeskés mézbor — *medovuha*; rohamosztagos munkás, akinek példásan kell dolgoznia — *udarnyik*; pálcikára fűzött birkahús — *saslik* stb. Jelentésfeltáráskor a beszélő igyekszik a meghatározást valamely, feltehetően a hallgató, illetve olvasó által ismert analógra építeni: „Elköltötünk négy adag, ha jól emlékszem *saslik*nek nevezett kaukázusi ételt, melyet közönségebben *cigánypecsenyének* hívnak.” (Illyés Gy. 50.); „a... *beluga*, *szevrjuga* és *oszjotr*... különböző tokhalfajták, amelyek rokonok a vizánkkal, *balatoni fogasunkkal*.” (Haynal K. 153.)

A széles kontextus vizsgálata azt mutatja, hogy a funkciók említett polarizálódása csupán egyfajta ideális esetben jön létre. Valójában — kisebb-nagyobb mértékben — az értelmező részek is betölthetnek megnevező funkciót és megfordítva. Az 1. pontban említett körülírással megnevezéseken kívül vö.: „... kis porcelán kannába helyezik el a *teasűrítmenyt* [*zasapka* — L. E.] a frissen készült *eszenciát*”; „a *teafőzetet*, az *eszencia* elkészítéséhez nem szabad hebehurgya módon hozzáfogni”; „a *főzet* készítéséhez használt edényt előzőleg megmelegítjük.” (Haynal K. 69—70.)

4. A specifikus orosz jeltárgyak megismerésének és leírásának korai szakasza a kétnyelvűség állapotára jellemző nyelvi átszövődéseket produkálja. A beszélő személy közléseiben nagy számban alkalmaz orosz nyelvi lexémákat úgy, hogy azokat jelentésfeltáró mozzanatokba helyezi. A lexikai kölcsönzések legfőbb motívuma nem a couleur locale megteremtése, hanem az átvevő nyelv jelentéstani vákuumjainak kitöltése, végső soron pedig a jeltárgy megismertetése.

A sajátos orosz jeltárgy leírására tett első kísérletek egybeesnek a megfelelő megnevezés kiválasztására irányuló próbálkozásokkal. Lényegében több szakaszból álló fejlődési folyamat ez egy szövegen (művön) belül, mely elindítója lehet a nyelvi beépülés hasonló stációkkal jelzett kölesznzési folyamatának is. A beszélő által alkalmazott jelentésfeltáró mozzanatok gyakran definíciószerűen értelmező és értelmezendő részre bomlanak, de az is megfigyelhető, hogy ebben a szakaszban az elemi részek tulajdonképpen mindkét funkciót betölthetik. A jeltárgy ismétlődő megnevezései során a beszélő tulajdonképpen egyes jelentésmezőket vet egybe a két nyelvben, miközben a szinonimikus eszközöknek lényegesen gazdagabb sorát vonultatja fel, mint a kétnyelvű szótárak. Ebben rejlik az ilyen jellegű megfigyelések lexikográfiai és fordításelméleti jelentősége.

LENDVAI ENDRE

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Honcsok. A TESz. a 'vakond' jelentésű *honcsok* szót azonos eredetűnek tartja a 'földkupac', 'dombocska', 'hangyaboly', 'zsombék', 'kukorica földben maradt töve' stb. jelentésű, hangtani változatokban igen gazdag *hancsik* szóval, amely származékszó, és vagy a *hant*, vagy a *homp* szó családjába tartozik.

A *hancsik* és változatai jelentésszerkezetéből erősen kirívó 'vakond' jelentést a szótár jelentéstapadással magyarázza, mégpedig a *honcsoktúrás* összetétel alapján, amelynek — ha jól értelmezem — '〈vakond által〉 túrt földkupac' jelentést tulajdonít.

Ez a magyarázat mind tartalmi, mind formai szempontból elfogadható, sőt kifogástalan. Van azonban szerintem a szónak más, talán még valószínűbb magyarázata is. A Nyatl. szerint nyelvjárásainkban számos, a *vak* szóból keletkezett morfológiai alakváltozat használatos ennek a mindenhol ismert állatkának a megnevezésére. S ezekben a változatokban nem ritka a szóbelseji *k* után egy inetimologikus *h* hang: *vakond* ~ *vakhand*, *vakonda* ~ *vakhanda*, *vakondok* ~ *vakhandok*, *vakoncsok* ~ *vakhoncsok*. Maga ez az inetimologikus *h* nem példátlan jelenség nyelvjárásainkban, pl. *görény*: *görhény*, *görhíny*, *gírhíny*; *kánya*: *kányha* stb. (Vö. még: B. LŐRINCZY ÉVA, A magyar mássalhangzókapcsolódások 48, 54.)

A nyelvérzék a 'vakondok' jelentésű *vakhoncsok* alakot összetételnek érezte, és elvonta belőle az azonos jelentésű *honcsok* formát. Emellett a magyarázat mellett szól — szerintem — az a tény is, hogy a *honcsok* 'vakond' jelentésben — legalábbis a Nyatl. — csak olyan nyelvjárástípusból adatható, amelyben a *vakhoncsok* forma is él: a bukovinai székely telepések nyelvéből.

Némileg más kérdés már, hogy — ugyanebben a nyelvjárástípusban — él a *vakhoncsok*, illetve a *höncsok* változat is; ez utóbbira azonban egy dél-erdélyi kutatópontról (Csernátfalú) is van adat az atlaszban.

Ha magyarázatom helyes, akkor viszont a TESz. közölté *honcsoktúrás* összetétel is másképpen értelmezendő. A *honcsok* jelentése itt nem 'földkupac', hanem 'vakondok'.

Lehetségesnek tartom, hogy a *vakhoncsok* → *honcsok* elvonást elősegítették a *honcsok* 'földkupac' típusú szavak is. A Nyatl. anyaga ennek a feltevésnek a valószínűsítéséhez nem ad ugyan segítséget, mert itt az ilyen típusú szavak csupán a 'kukorica földben maradt töve' jelentésben fordulnak elő. Ennek a fogalomnak a megnevezésére viszont azon a területen, ahonnan a *honcsok* ~ *höncsok* 'vakond' alakok adathatók, más szavak (*csuta*, *csuma*, *kocsány*, *csokánykóró* stb.) használatosak. Az ÚMTSz. azonban igen, mert 'földkupac' típusú jelentésben is közöl *honcsok* ~ *höncsok* adatokat az említett területről.

IMRE SAMU

Péra. A mai magyar nyelvben dunántúli elterjedtségű tájszóként és állattenyésztési—állatgyógyászati szakszóként járatos 'nőstény állat (különösen kanca, tehén) külső nemi része, vulva' jelentéssel (MTsz., MezőgLex.² II, 350). Egykor gazdagabb jelentéstartománya volt: 1. 1395 körül: 'hússal töltött tésztaféle'; 2. 1538: 'nőstény állat ivarszerve'; 3. 1550—68: 'battyu, tarisznya'; 4. 1578: különböző gyógynövények neveként; 5. 1897: 'alfél' (TESz. III, 159).

Etimológiai szempontból a *péra* — a TESz. megítélése szerint — teljesen problémamentes: a görög *πίρα* 'battyu, tarisznya' szóból származó latin *pera* 'ua.', hazai latin *pera* 'boríték, (katonai) tarsoly' átvételével van dolgunk. A magyar szó elsődleges jelentése a 3. lehetett. Ebből fejlődhetett az 1. jelentés a húsvagdalékkal töltött tésztának a battyuhoz való hasonlósága alapján (vö. *túrós táska*). A 2. és 5. jelentés eufemizmus (vö. *pikszis*). A 4. jelentés valószínűleg e növények termésének formája alapján fejlődött (vö. *pásztortáska*).

Ennek a szépen felépített, kerekded magyarázatnak van némi kronológiai nehézsége, mégpedig az, hogy az elsődlegesnek látszó 3. jelentés jó másfél évszázaddal később jelentkezik, mint a másodlagosnak tartott 1. jelentés. Vagy talán e jelentések mögött más-más átvétel ténye, esetleg más-más szó gyanítható? Ezt a gyanút mintha a *péra* szláv kapcsolatai is erősítenék.

A BesztSjz.-ben „huzuspera”, a SchlSjz.-ben pedig „husus pera” (RMGL. 571) formában előforduló *péra* '(hússal) töltött tésztaféle' ugyanis kétségkívül összetartozik a következő cseh, illetőleg szlovák szavakkal: cseh nyelvjárási (a morvaországi hanákoknál és valachoknál) *pěra* 'lekvárral vagy mással töltött gombóc (megkülönböztetésül a *šiška*-nak hívott közönséges, töltetlen gombóctól, például a burgonyagombóctól)' (MACHEK, EtSlČ.² 444), morvaszlóvák (Mistřice) *pjer* [többes sz. *pjeri*] 'derelye, barátfüle, dödölle, táska' (MALINA 83), *pjeranec* 'rossz derelye' (uo.); szlovák nyelvjárási *piera* 'derelye' (KÁLAL 464), *perky* [többes sz.] 'ua.' (KÁLAL 464, Nyitrából és Trencsénből), *perku* 'derelye' (TVRDÝ² 411, HVOZDÍK I, 827), *perki* [többes sz.] 'tésztaétel' (JazŠt. II, 329, Perbálról), *perká* 'ua.' (uo., Pilisszentlászlóról), *pérki* 'derelye' (GREGOR, Der slowakische Dialekt von Pilisszántó. Bp., 1975. 256).

E szláv szócsoport etimológiájáról MACHEK (i. h.) nyilvánított véleményt. Ősi, genuin szláv szónak minősítette a **péra*-t, amely azonban csak a csehben és a szlovákban őrződött meg, a többi szláv nyelvben nem. Felfogása szerint a **péra* megfelel a 'tarisznya' jelentésű görög (ion) *πίρη*-nek és a latin *pera*-nak, ezek alapján tehát indoeurópai **pērā* rekonstruálható. A szó a szláv nyelvekben metafora útján nyerte jelentését. A különböző tésztaféléket jelölő cseh, szlovák *piroh*, lengyel *pieróg*, ukrán *nupíz*, orosz *nupóc* a **péra* származéka, az óegyházi szláv *pira* 'tarisznya' viszont átvétel a görögből.

A *péra* bevonásával MACHEK új módon kísérelte meg annak a *piroh*, *pieróg* stb. szónak a magyarázatát is, amelyet eddig többnyire a *pír* 'lakoma' származékának tartottak (I. VASMER, RussEtWb. II, 359). De vajon megalapozott-e MACHEK vélekedése a **péra* ószláv voltáról? MACHEK úgy etimologizált, hogy nem ismerte a magyar *pérá*-t. Pedig a XIV. században már szótározott magyar *pérá*-nak szilárd az etimológiája, s különböző jelentései olyan zárt, hézag nélkül összekapcsolódó rendszert alkotnak, amelynek egyes tagjai szervesen illeszkednek egymáshoz, egymásból könnyen magyarázhatók. A magyar szó jelentésrendszerével szemben a szláv szóknak voltaképpen mindössze egy jelentésük van ('töltött tésztaféle'), és legkorábbi előfordulásuk is egyelőre csupán a XIX. századból ismeretes (1820—1: Plk.: KÁLAL 464). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a szó csak a szlovák nyelvjárásokban és a cseh nyelv morvaországi nyelvjárásaiban használatos, azaz olyan nyelvjárásokban, amelyek a magyar nyelvjárásokkal a lehető legszorosabban érintkeznek, illetőleg amelyeket a magyar nyelvhatár közvetlen szomszédságában beszélnek, teljes bizonyossággal jelenthetjük ki, hogy a cseh és szlovák

nyelvjárásokban korántsem valami ősszláv **pěra* < indoeurópai **pērā* továbbélésével, hanem magyar jövevényszóval, a latinból származó magyar *péra* átvételével állunk szemben.

Magától értetődik, hogy ezek után a szláv *piroh*, *pieróg* stb. szóknak egy soha nem létezett ősszláv **pěra*-ból való származtatása nem jöhet számításba.

De ha már a szláv *piroh*, *pieróg* szónál tartunk, említsük meg azt is, hogy e szláv ételnév és származéka nyomot hagyott a magyar szókincsben is. Az erdélyi *piroska* 'túrós derelye vajas prézlivel' [1693: *Piroska*: StudSl. XX, 19] GREGOR (i. m. 20) meggyőző fejtegetése szerint a lengyel régi *pirog* ~ *pirog* (mai lengyel *pieióg*) 'hússal, túróval, káposztával stb. töltött derelye' kicsinyítő képzős régi *pirozek* (mai lengyel *pirozek*) származékának a genitívus partitívus szerepű *piroška* alakjából való. A Zemplénből fellejegyzett *piroha* 'derelye' (MTsz.) az ukrán *nupiz* genitívus partitívusi *nupoza* alakjának az átvétele (KNEZSA, SzJsz. 423; GREGOR: StudSlav. XX, 21).

A moldvai csángó nyelvjárási *pirátská* 'túróval és tojással töltött derelyeféle, kis pástétom- vagy fánkyszerű tészta; megfőzve, tejfellel eszik' (CsángSz. 115), északi csángó *piroszka* 'derelye' (RK. 303) közvetlen átdója a román lehetett; vö. román *piroșcă* 1. (Moldva, Bukovina, Észak-Erdély) 'derelye'; 2. (Erdély, Bukovina) töltött káposzta; 3. (tájnyelvi) 'sarkantyúka (Tropaeolum majus)'; 4. (Erdélyen át) 'burgonya (Solanum tuberosum)' (DAcR. VII/2, 634–5), *piroșcă* 'ua.' és *parôșcă* 'ua.' (i. m. 635). A román szót magát az oroszról vagy az ukránból szokás származtatni (DAcR. VIII/2, 635). Azonban a XVII. század végén már kéziratok szakácskönyvben szereplő erdélyi magyar *piroska* alapján GREGOR (StudSl. XX, 20) joggal vetette fel annak lehetőségét, hogy a román *piroșcă* átdója — legalábbis Erdélyben — a magyar *piroska* volt.

Poggyász. Az 1749-ben felbukkanó, 'úti málha' jelentésű szó legfontosabb szótörténeti adatait HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 88. sz. 36–7) gyűjtötte össze. Hadrovics kísérletet tett a szó eredetének a felderítésére is. Arra gondolt, hogy a német közvetítéssel hozzánk került francia *bagage* 'poggyász, málha' (vö. mai magyar *bagázs* 'csöcselék') szóhasadásszerűen elkülönült **pagás* változatával van dolgunk, amely később a népnyelvben **pagász* > **paggyász* > *poggyász* alakot kapott. A TESz. (III, 236) HADROVICS magyarázatát nem fogadta el, s — visszatérve a SzófSz. nézetéhez — a szót ismeretlen eredetűnek minősítette.

A szerb-horvát *prtljag* és *prtljaga* 'poggyász' (HASz. XII, 515) többes szám nominatívusi *prtljazi* alakja, valamint a *prtljaga* változat egyes szám locatívusi *u prtljazi* alakja (vö. *u prtljazi* biciklističkih asova = a kerékpárhajókók poggyászában: Vjesnik 1967. március 16. 11) bizonyos fokig hasonlít a magyar *poggyász*-ra, a jelentések pedig azonosak. L. még: szerb-horvát *lični prtljag* 'személypoggyász', *ručni prtljag* 'kézipoggyász', *prtljažar* 'poggyászfelvevő', *prtljažna blagajna* 'poggyászpénztár', *prtljažna karta* 'poggyászejegye, poggyászvevény', *prtljažna kola* 'poggyászkocsi', *prtljažnica* 'poggyászmegőrző', *prtljažnik* 'poggyásztér'. A szerb-horvát szó a következő szóképzési sornak a tagja: régi *prt* 'ruha, szövet, szőttes, len- vagy kendervászon; áru; poggyász' (HASz. XII, 510; SKOK, EtRj. III, 58, 59 szerint e főnév eredetileg nem tartozott bele a szócsaládba, de idővel összekeveredett vele): > *prtiti* 'rak, terhel, hátára emel; visz' (HASz. XII, 514): > *prtljati* 'visz, cipel; rak, terhel' (HASz. XII, 516): > *prtljag*, *prtljaga* 'poggyász' [tkp. 'az, amit valaki magával visz, cipel'] (HASz. XII, 515; l. még SKOK, EtRj. III, 59). Az *-ag* ~ *-aga* képzőnek itt gyűjtőnévképző funkciója van (SKOK, EtRj. I, 12). — A horvátból a *prtljaga* jövevényszóként (BAJEC I, 96) átkerült a szlovénba; vö. szlovén *prtljaga* 'poggyász; málhacsoport, vonatcsoport, trén' (Tom. 1966. 506; l. még PLETERŠNIK II, 357).

Lehet-e, szabad-e a szerb-horvát *prtljag*, *prtljaga* többes számú *prtljazi* alakját és a *prtljaga* változat egyes számú *u prtljazi* alakját etimológiai kapcsolatba hozni a magyar

poggyász-szal? Az összefüggés akként képzelhető el, hogy a szerb-horvát szó meghonosodott a magyarban úgy, hogy többféle módosuláson ment keresztül: kiesett a mássalhangzó előtti *r* (vö. *gürcs* > *göcs*, *korcsma* > *kocsmá*, *korcsmáros* > *kocsmáros*), a *tlj* hangkapcsolatból előre ható hasonulással *tyj* lett (vö. *állatja* > *állattya*, *bátyja* > *báttya*), a *tyj* zöngésülésével *gyj* keletkezett (vö. *butyor* > *bugyor*), a szóvég pedig a nagyszámú -ász végű magyar főnév analógiás hatása alá került (vö. *kalász*, *kolbász*, *kovász*, *kulimász*, *toklász* stb.). Ez utóbbi jelenség kapcsán emlékeztetni szeretnék arra, hogy az -ász végű több szótagú magyar szavak többnyire igék; ezért kezdték például a szláv eredetű régi *ábráz* 'kép, alak' főnevet igeként is használni (vö. régi *ábráz* 'megjelenít, elének állít'). Többes számban, ragozott alakban álló szláv főnév átvételére több példánk is van szláv jövevényszavaink körében; vö. *nyüst* < bolgár *хүю* [korábbi kettes számból a többes számba átvonva] 'nyüst' (GEROV III, 277; a TESz. III, 1061 e bolgár szót csillag alatt, rekonstruált alakként közli, holott e szó reálisan létezik és szótározva is van), *olasz* < szerb-horvát régi *Vlasi* ~ *Lasi* [többes szám] 'olaszok' (MAŽURANIĆ 1584; SKOK, EtRj. III, 606, 608; e szláv népnév egyes számú alakjából való a magyar *oláh*; vö.: bolgár *олах* 'oláh', szerb-horvát *Vlah* 'ua.').

Elismerem: egyelőre túl sok a feltevés ahhoz, hogy a *poggyász*-t meggyőzően lehessen a szerb-horvát *prtljazi*-ból származtatnunk. De idővel előkerülhetnek olyan adatok, amelyek csökkentik majd a hipotéziseket és megnövelik a magyarázat valószínűségét.

Az érdekesség kedvéért megemlítem még, hogy a román régi és nyelvjárási *poghiáz* 'zsákmányoló, portyázó (katonai) osztag; rablóbanda' főnév forrását némelyek — a pusztaságszomszédok alapján, a jelentések eltérésére ügyet sem vetve — a magyar *poggyász*-ra próbálták visszavezetni (CIORANESCU, DicțEtRum. 643 *podghiaz* a.). Valójában a lengyel *podjazd* 'felderítő lovas osztag, portyázó osztag' került át a románba *poghiáz*-ként (REX. 714).

Zsámbék, Zsámbok és ami körülöttük van. A Budapesttől nyugat-északnyugatra fekvő *Zsámbék* [1236: *Sambo*: HERVAY, L. FERENC, Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. 122, IX. Gergely pápa okleveléből; 1258: *Samboch*: Sztpt. KritJ. I, 370; 1773: *Zsambék*: LexLoc. 167] és a Gödöllőtől délkeletre eső *Zsámbok* [1328: *Sambuk*: AnjouOkm. II, 357] helység nevének s a latin *sambucus* 'bodza' növény-névnek valamiféle összefüggése azóta van benne az irodalmi köztudatban, amióta a humanista Zsámboki János (1531–1584) *Johannes Sambucus*-nak (SZINNYEI, Mír. XII, 110) nevezte magát. PAIS (MNY. XXXIX, 200) Árpád-kori személynévet vont be a vizsgálathoz; vö. 1138/1329: *Sambuh* (o: *Sambuch*) szn. (MNY. XXXII, 56). Én magam a FNEsz.-ben (723) ezen a nyomon haladtam tovább, s a *Zsámbok* (és *Zsámbék*) helységnevet pusztaságszemélynévből származtattam magyar névadással. BENKŐ (NyK. LXXXV, 306) szerint *Zsámbok*, *Zsámbék* tulajdonneveink előzményeként egy köznévi *zsámbok* 'bodza' tehető fel.

Nos, nézzünk előbb annak utána, volt-e valóban az ómagyarban köznévi *zsámbok* 'bodza'. — II. Endre király 1231-ben a Liptószentmiklóstól északra levő Bobrouch (Nagybobróc, Bobrovec) és Hodos (Kisbobróc, Bobrovček) földjéből hat ekényit Beharnak, Semel fiának adományozott. Az 1262. évi átírásban fennmaradt oklevél számos magyar fanevet tartalmaz határjelként: 1231/1262: „dumus dictus [*Buzjbukur*]”, „ad antiquam viam iuxta quam est stipes arboris dicte *sumbukja*”, „iuxta arbores *feneufa* est meta”, „ad metam, ubi sunt due arbores *sumurkja* vocate” (Sztpt. KritJ. I, 154; l. még CDES. I, 270). Az oklevélben szereplő *Buzbukur* olvasata *buzbokor*, jelentése pedig 'bodzabokor', bizonyára 'földi bodza' (l. KNIEZSA, SzJsz. 97 és TESz. I, 320);

a *feneufa* természetesen *fenyőfa*; a *sumurkfa* olvasata *szűmürkfa*, jelentése pedig alighanem 'lucfenyő' (< szlovák *smrek* 'lucfenyő'; vö. KNEZSA, SzJsz. 498 és TESz. III, 714). De hogyan olvasandó és milyen jelentésű a *sumbukfa*? KEMENES PÁL [= MELICH JÁNOS] (MNY. XXI, 68) bizonytalankodva, CsőRE (ErdTört. 120) pedig teljes határozottsággal 'bodzafá'-nak értelmezi, a latin *sambucus* 'bodza' alapján. S ha a szó forrása valóban a latin *sambucus*, akkor olvasata sem lehet más, mint *sumbuk(fa)*, esetleg *zsumbuk(fa)*. A szó eleji latin *s* ~ magyar *s* megfelelésre l. *salétrom*, *sekrestye*, *silabizál*, *sinkófál*, *skófián*, *smaragd*, *sólya*, *sors*, *spongya*, *stóla*, *summa* stb., a latin *s* ~ magyar *zs* megfelelésre l. *zsálya*, *zsinagóga*, *zsinat*, *zsöllye* stb. A latin *-us* szóvég a magyarban gyakran elmarad; vö. *advent*, *angyal*, *arkangyal*, *apostol*, *dékán*, *izsóp*, *jácint*, *mód*, *prépost* stb. A *sumbuk(fa)* vokalizmusa eredeti **sambuk(fá)*-ból alakulhatott *a: u > u: u* hasonulással. — Felvetődött az a lehetőség is, hogy a **sambuk(fa)* közvetlen átdója nem a latin, hanem az olasz volt (BENKŐ: NyK. LXXXV, 306). Az olasz *sambuco* 'bodza' helynévi alkalmazására 1074-ből van adat Toscanából (*Sambuco*); ma is gyakori eleme Toscanán kívül az északi olasz nyelvjárások névanyagának (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. V, 3328).

Vizsgáljuk meg most közelebbről az ómagyar *Samba(c)h* személynévet. Az ómagyarban nem volt ritka a *fa-* és cserjenéből alakult személynév; vö.: *Boz* (tkp. 'bodza') [1202—3 k./15. sz.: *Boz*: Sztpt. KritJ. I, 64], *Bükk* [1138/1325: „Sambuh, Bucu”: MNY. XXXII, 56], *Kökény* [1211: *Cuchen*: PRT. X, 513], *Som* [1202—3 k./15. sz.: *Som*: Sztpt. KritJ. I, 64] stb. A PAIS-féle névvonatköztetés szellemében azt is észre kell vennünk, hogy a dömösi prépostság adománylevelében a *Sambuh* és a *Bucu* egymás mellett fordul elő, s így e két név akár egymást glosszázhatná, értelmezhetné. *Zsámbék* és *Zsámbok* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv III, 369) ma is használatos. — Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a francia nyelvterület délkeleti részén járatos *Sambuc* családnévet sem (DAUZAT, DictÉtNFPr.³ 538), amely az óprovençal *sambuc* 'bodza' (BLOCH—WARTBURG, DictÉt.³ 608 *sureau* a.) növénynévből való. A *sambuc*-ból helynév is keletkezhetett; vö. *Le Sambuc* hn. (DAUZAT—ROSTANG 581). — Lehet-e valami köze az ómagyar *Sambu[c]h* személynévnek a francia *Sambuc*-hoz? Bizonyos jelek arra látszanak mutatni, hogy a *Sambu[c]h* személynév esetleg Franciaországból került el hozzánk. Kálti Márknak a XIV. sz. közepén összeállított Képes Krónikája arról tudósít, hogy „Illi de *Sumbuk* de comitibus Campania ex Francia oriuntur”, azaz „A Zsámbokiak Franciaországból származnak, a champagne-i grófoktól”. Igaz ugyan, hogy e leszámazásról — WERTNER (MNemz. II, 415) szerint — a champagne-i grófok genealógiája mit sem tud, s az is igaz, hogy Champagne nem Dél-, hanem Észak-Franciaországban terül el, viszont van itt Zsámbék körül egy olyan, kétségen kívül francia nyelvi nyom, amely fölött semmiképpen sem húnyhatunk szemet. A Zsámbéki-medence északkeleti peremén, Zsámbéktól légvonalban mindössze 8 km-re emelkedő, 379 m magas Zajná-tetőre gondolok, amelyen egykor *Ajnárdvára* állott (l. FNEsz. 713 *Zajná-tető* a.). *Ajnárdvára* [1274: ad castrum *Eynardi*: AÚO. IX, 574; 1401: *Aynardwara*: BARTFAI SZABÓ, Pest m. 15] személynévi előtagja bizonyítottan francia eredetű; vö. francia *Ainard* ~ *Aynard* ~ *Eynard* szn. (DAUZAT, DictÉtNFPr. 4).

Feleljünk végül arra a kérdésre, mi lehetett a *Zsámbék*, *Zsámbok* helységnevek közvetlen előzménye: a feltehető, de adatszerűen egyelőre csupán a *sumbukfá*-val valószínűsíthető ómagyar **sambuk* 'bodza' növénynév, vagy pedig az adatszerűen is kimutott ómagyar *Sambu[c]h* személynév. A *Berkenye*, (*Fertő*)*boz* [1283: *Buz*: Urk Burg. II, 163, de l. 1281: *Bozys*: i. m. II, 154 is], *Gyümölcsény*, *Jegenye*, *Komló* stb. helységneveink tanúsága szerint nem kevés helységnevünk származtatható cserje- vagy fáféle nevéből. Ennek lehetőségével tehát *Zsámbék*, *Zsámbok* esetében is számolnunk kell. Azt gondolom mégis, hogy e helységneveknek pusztá személynévből való eredeztetése szilárdabb alapon nyugszik. Az Árpád-korban e névadási típus rendkívül eleven volt a magyarban.

A Turócszentmártontól (Martin) délre fekvő *Zsámbokrét* 'Žabokreký' [1282: *Zabakrek*: MNyTK. 45. sz. 12; 1456: *Sambokrek*: i. m. 13; 1534: *Sambok Rhethe*: uo.], a Simonytól (Partizánske) nyugatra eső *Nyitrazsámbokrét* 'Žabokreký nad Nitrou' [1291: *Sabakereký*: VSOS. III, 369; 1506: *Sambokreth*: uo.] és a Trencséntől (Trenčín) délnyugatra eső *Vágzsámbokrét* 'Malé Žabokreký' [1478: *Sabokreggh*: FEKETE NAGY, Trencsén 214; 1496: *Sambokreth*: uo.] község nevét a mai magyar nyelvérzék a *Zsámbok* tulajdonnév és a *rét* köznévi összetételként fogja fel. A szó belseji *m*-mel és szóvégi *t*-vel hangzó mai névalak azonban csak kései, népetimológiai átformálás eredménye. Valójában annak a szlovák *Žabokreký* helynévnek az átvételével van dolgunk, amelynek tkp. értelmű afféle, mint a magyar *Békarikató* földrajzi névé (l. Kiss: Nyr. CVI, 221).

KISS LAJOS

Falnagy, folnagy, fónagy. Az EtSz. és a TESz. — a vonatkozó elég gazdag irodalom eredményeinek fölhasználásával — már tisztázta a szó időbeli jelentkezésére, alkatára, szókészletileg helyére vonatkozó kérdéseket. Az EtSz. a Székelyföldről még a múlt század végéről is adatolt tájszónak, a TESz. pedig régi nyelvek és nyelvjárásnak minősítette az itt most újra tárgyalandó szót. E megállapítások láttán feltűnő, hogy első nagy értelmező szótárunk már csak „régirakokban” 'falu nagyja', azaz falu bírása jelentésben iktatta címszavai közé a *falnagy*-ot, utalva a régiségben jelentkező *folnagy* alakváltozatra is. A szó tájnyelvi jelentkezésére CzF. valószínűleg azért nem hivatkozhatott, mert egyrészt e szóra két fő forrásában, KRIZA JÁNOS tájszójegyzékében (Vadrózsák. Kolozsvár, 1863. 491 kk.) és a Tsz. címszavai között nem találhatott adalékot, másrészt meg elkerülhette figyelmét az, hogy egyik kéziratos forrásának egybegyűjtője, GÁSPÁR JÁNOS 'Dorfsahn, Dorfsrichter' jelentéssel „szász és székely helyeken” a múlt század harmincas éveiben még találkozott az akkor már tájnyelvi szintre szorult szóval (l. a tájszójegyzékek kiadásában: MNyTK. 107. sz. 19).

Történeti és szófejtő szótáraink adatolásával kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem: A szóra vonatkozó adalékok sora — szerencsés egybeeséssel — mind köz-, mind személynévi előfordulásban nagyjában azonos időtájban, 1400 körül kezdődik, de úgy, hogy a legrégebbi (1400.) bizonyosság is köznévi, és a NySz. többi XV—XVI. századbéli adaléka is ilyen szófajú. Az OklSz.-ban viszont ugyane két századból tíz személynévi bizonyossággal találkozunk; ezekhez csatlakozik ugyanott még egy 1634-ből való köznévi adalék is. A XVIII. századból ismert köznévi adalékok (MNy. XXXIX, 382—3) idézésére a TESz. nem kerített sort, ellenben az adatolásba beiktatott néhány XIX. századi szótári tanúságot. Egy szófejtő-szótörténeti munkában a térbeli gazdaságosság követelménye ennél bőségesebb adatolást nem is engedhet meg. A további adatolás lehetőségéről és szükségességéről az alábbiakban ugyan még szót ejtek, mivel azonban ez szorosan összefügg az itt tárgyalt szó eddig megállapított jelentésein túl újabb jelentések felvételének szükségességével, már előre jelezni kell, hogy a TESz. a rendelkezésre álló történeti és nyelvjárási adatolás tekintetbevételével kellő óvatossággal nyilatkozott a jelentések kérdéséről is, mikor elsődlegesen a 'falusi bíró' jelentéssel számolt.

Ami a mai szótörténeti kutatót még különlegesen érdekelné, ti. a tárgyalt szó történeti adalékainak földrajzi rögzítése, arra a NySz. és az OklSz. ilyen szempontból szinte teljesen néma szövegei alig-alig tájékoztatnak. Csak a NySz.-ban a Heltai Gáspártól származó idézet köthető földrajzilag Erdélyhez, az OklSz. adalékai ebben a vonatkozásban nem nyújtanak felvilágosítást.

Míg azonban a magyarországi nyelvjárásokat illetően az egykori szóföldrajzi kép

merőben tisztázatlan, az egyetlen erdélyi fogantatású történeti előfordulást, a Heltaiét a SzT.-nak az e szóra vonatkozó viszonylag bőséges anyaga nemcsak hogy pontosan rögzíthető szóföldrajzi adatokkal, hanem ezen túl a szónak eddig nem ismert jelentéseivel is gazdagítja. Ennek bizonyosságául az erdélyi anyagból megállapítható összes jelentések tekintetbevételével — a szóföldrajzi és időbeli szórtságára gondosan ügyelő válogatással — erdélyi vonatkozásban az eddiginél jóval színesebb-árnyaltabb kép rajzolódik ki. Íme:

1. Falusbíró. 1566: „Markosy *folnagy* hozott (így!) hat ember Adoyat” (Hsz); 1570: „Leoryncz Byro Buzdy *folnagy*” (AF); 1577: „az *Folnagy* az Venekkel egyetemben Falu joakarattyából nyomást adjanak” (Tordos H); 1581: „Az zazoknak olyan byrodalmuk volt, valahul akartanak zantany senkiteol nem kertenek feoldet, hanem zabadoson zantottanak... az mykor az iobbagiok oztan akartanak zantani, az *folnagytul* kertenek feoldet” (Szászszombor SzD); 1607: „Vezwdi *folnagi* Hannes Enezi” (Vessződ NK); 1638: „Mw Bott Boldisar es nagj Janos *falnogj* mind ketten Zenttrontason^a lako nemes emberek” (*Később: Szentháromság MT); 1640: „Officiolatusok... Fazakas István... *Folnagy*... Alde Kraczun... Polgar” (Bethlen F.); 1650: „Selyker Pal *Folnagy*” (Szépmező KK); 1673: „Oroszlan Balint Marpod *Folnagy*” (Márpod Szb. — *Aláírásában: *Falnagy*); 1688: „a Nyeni *Falnagy* Márton János” (Nyén; később: Keresztvár Hsz); 1693: „Kóhalom szekben Ugran Lako mostani *Fonagy* Pap Mihaly hités polgarival egyut” (Ugra NK); 1697: „Deak András *Folnagy*” (Szászszentgyörgy BN); 1699: „mind a Türkösi^a *Folnagyt* s mind pedig azonn Polgárt... meg examinálván... az dolognak voltaképpen végere mentünk” (Brassó. — *Br.); 1714: „Mi... el menvén Szász Város Székben Romosz nevű faluban az hűtös *Folnogy* házához... azon *Folnagyt*, Polgarokat es Lakosokat közönsegesen admonealtuk” (H.); 1732: „Pap György Tattrangi *Falnagy*” (Tatrang Br.) | „ezen Falunak *Falnagya* voltam” (Gergelyfája AF.); 1748: „mentünk... Ugrara es ottan az becsületes *Folnagyt* Esküttejvel admonealtuk” (NK); 1753: „a Szász Keresztúri^a *Folnagyt* edj néhányad magával meg eskessék” (Hévíz NK. — *NK: Árva Bethlen Kata lev.); 1804: „Nemes Beszterce Videkiben levő Törpen nevezetű Falunak mostani Fő Birája vagy *Falnagya* Circumspectus Brozer Mihály” (Szásztörpény BN) | „Mű Miller István Altzinai *Falnagy* Schef György és Gebel Tamás Esküdtek” (Alcina Szb.); 1838—1845: „*Falnagy* (falu-főlnagy) Dorfshahn, Dorfsrichter, Szász és székely helyeken” (Gáspár János tájszójegyzékében). — E jelentésre APOR PÉTER Metamorphosisából is idézhető a következő adalék: 1736: „az Szász-ságon... ha az szegény *folnagyt*ok birák úgy nem viselték magokat, az mint az úton járó^a kívánta jól megverték az hátát s rajta sült” (MetTr. 355. — *Értsd: a kiváltságos renchez tartozó úton levő).

2. Valamilyen, a falusbíróénál alacsonyabb rangú közigazgatási tisztség: kb. kisbíró v. esetleg sáfár(polgár). 1688: „Sorbán Máthé, Márkosi akkori Falusi Biro... es Albert Gyorgy akkori *Falnagy*” (Márkos Hsz.); 1730: „A Medgyes Széki Nagy Selyki mostani elso Biro Fekete Bertalan... Vasárnap (?) András Esküt és Király György *Folnagy*” (Nagyzselyk NK).

3. Városbíró, városi főbíró. 1577: „eskwt *folnagi* Mezaros Istuan” (Déva H.); 1626: „Oláh Ferencz Devay *Folnagy*” (uo.); 1640: „Halanak meg Christof Janos az *folnagj*.” (Brassó); 1651/1653: „az akkori... Prasmari^a *Falnagy* vette ki a Teömleczbol az megh fogot Szászokat” (Lisznyó, Hsz. — *Prázsínár Br.); 1655: „mentwnk volna... Barczasagb(an) Prasmar varossab(an) az mostani *Folnagy* Kleöczyen János Ur(am) hazahoz” (Uzon Hsz); 1667: „Rosnyora^a izentem készitenének szállást az követnek... az *fonagy* szolgálmat kiigazitotta” (Brankovics György portai követ jelentése. — *A barcasági Rozsnyó akkor jelentős vára miatt városi jellegű település volt); 1681: „Szilagyi Koncza Janos *Fonagi* haza” (Vajdahunyad H); 1724: „Seges-vár-ra Pekri Ur(am)... irt

levelet, a *folnagy* fel keresteté a Leánt” (Marossztkirály MT. — Debreczeni István [58 éves] nemes vall.); 1761: „Ezen Falu^a . . . appellálhattya Causáját a városnak Titt. Fő Birájához vagy *Folnagy*ához onnan penig a Tit Magistratus eleiben (Brassó. — ^aCsernát-falu, akkor a város birtokában volt); 1767: „a Mltgs Brasai *Folnagy*” (Brassó); 1813: „a’ Városi *Folnagy* retje” (Nagyszeben).

4. A SzT.-ban — a jelentés bizonytalan voltára utaló jegyzettel — a 4. ’városbíró’ jelentés alá szerkesztettünk be néhány olyan kijegyzést, amelyet most utóbb, úgy látom, — a SzT. 5. jelentése alatt felsorakozó adatokkal együtt — inkább kettős értelmezéssel a ’bíróhelyettes, másodbíró v. sáfárpolgár’ (kb. számadó gondnok) jelentés alá kellett volna egybevonnunk. E módosító vélekedés részletesebb megokolásához elengedhetetlen előbb az ide vonható következő adalékok felsorolása: 1559: „Illyen zer Tharthast thetewnk kwztewk hogy az kewssegh kepeben legien Negyven valazthoth ember, huza Magyar, huza szasz legien . . . Az negywen ember walazthat keuztewk Byroth wagy *folnagy*ot . . . Thowaba az waras kyal Byro wramath wagy az ew embereth, az *folnagy*ot az tanachal egyetembe wgy halgasak mynt Byraywkat. Az Byro es az *folnagy* megh se Bewntethesse fogsaghal az oly emberth Az kynek marhaya waygon, thewrwen nekewl, hanem ha ky hatalnath mywelne” (Vízakna AF); 1567: „Wyzaknay *folnagy* Polgarok es kösseg között esett, es tertent wolt neminemw Igienetlenség es ezwezes (!) az *folnagy*-tol walo zam wetes felöl . . . Az wegezes es Igienessegh . . . illyen Conditioval lett^a, hogy ez vtan se tanach se kössegh wdö elewt zamot ne kewanianak az *folnagy*tol, es tamadast partolast wagy ellene walo gülest az *folnagy* ellen es tanach ellen az kössegh ne myelien, se az *folnagy* okot ne vessen zamadasban az el wegezes zerent az 40. embernek . . . Az *folnagy*nak penig mikor eztendöie el telik, az tiztet addig le ne tehesse migh nem az Gereb elewt, Tanach elewt es az 40. ember elewt az Warosnak minden Jöuedelneröl zamot tartozek adny (így!) es az vthan tehesse le az tyztet | walamikor Jöue Jaro az *folnagy*nal zal, az Waros prouentussabol kölcsen az zalora” (Uo. — ^aAz egyezség a fejedelmi parancsal a helyszínre kiszállt Haller Péter, nagyszebeni és vízaknai királybíró közbeléptével történt); 1612: „Feier Mihaly brassay biro *Falnagj* Heltner Georgj” (Brassó); 1638: „osvari Janos uram . . . Devay Fő Bíró . . . az Eő kigelme Eskutivel ugimint Buezy Janos varas *Fonagia* Barakzai Giörgj, Varga Pál, Vamas Istan, Katani Miklos, Farkas Istvan” (Déva); 1673: „Igy értvén Hunyadi mostani és következő Kapitanyim, Udvarbiraim, Szamtartoim, Varos Birai, *Folnagy*i és minden Esküttyei Szilvassy Balint u(ra)mhoz valo jo akaratomot . . . parancsolom, hogy azt^a kezéhez hocsássák” (Vajdahunyd. — ^aA Theőköllyi Imreh adományozta telket); 1722: „Mü Brassaj Birák, *Folnagy*, az egész Tanács és Communitas” (Brassó); 1824: „a Szolgabíró Ur a’ Város Hadnagyával a *Falnagygyal* . . . a’ város könyvével ki vitette a’ Szolga biro Urat, Hadnagyot, *Falnagy*ot, és 3rom Hütest” (Fogarás).

Itt, a 4. jelentés alatt felsorakozó régiségbeli adalékok közül az 1559- és 1567-beli vízaknai kijegyzéseket egybevetve, úgy látszik, hogy tisztségek sorrendjében mindjárt a városi főbíró vagy geréb után következő *folnagy* olyan bíróhelyettesi, illetőleg másodbírói tisztség lehetett, amelynek viselője ugyan a főbíróval együtt (vagy talán — akadályoztatása esetén — helyette?) városigazgatási, sőt törvényhozási kérdésekben való döntésre is jogosult lehetett, különlegesen azonban éppen a városi jövedelmek kezelése és elszámolása tartozhatott hatáskörébe. Erre mutat az, hogy az 1567-i végezés szerint éppen a *folnagy* számvetés körül támadt egyenetlenség ügyében kellett intézkedni. Az egyenetlenség eltávolztatása érdekében hozott végzés világosan a városi jövedelmekről való évi számadásra kötelezte a *folnagy*ot, és felhatalmazta arra is, hogy a városnak a nála szálló vendégére tett költségeket is a városi jövedelmek terhére számolja el. A *folnagy* tehát itt valójában kettős: bíróhelyettesi-másodbírói és egyben sáfárpolgári szerepkört tölthetett be. A vízaknai adalékok ilyen útmutatása alapján ugyan-

ilyenképpen minősíthetjük a XVII–XIX. századból ismert brassói, dévai és fogarasi folnagynak a városi közigazgatásban betöltött szerepét.

A SzT.-ből az előzőekben felsorakoztatott erdélyi régiségbeli adalékok ismeretében — Erdélyre korlátozott történeti szóföldrajzi elhatárolással — a következő összefoglaló megállapításokat tehetjük:

a) Az erdélyi nyelvjárások területéről eddig előkerült, egykori hangjelzéssel írott adalékok *falnagy*, *folnagy*, *folnogy* és *fonagy* ~ *fónagy* alakban olvasandók. Ez alakváltozatok közül leggyakoribb a *falnagy* és a *folnagy* forma. A TESz.-ben idézett *Fona* alakváltozat az 1699-ben egyetlen helynévi előfordulásból (Egeres K; MNy. XXIX, 382) ismert *György Fona Pataka* helynévből elvont alak; ez köznévként kijegyzéseinkben nem fordul elő, és így éppen úgy nem tekinthető a címül írt szó köznévi alakváltozatának, mint a Kolozs megyei Bogártelken 1941-ben lejegyzett *Fónakfű* helynévi összetétel (i. h.) előtagjában egyetlenként jelentkező *fónak* alakváltozat. (Ezt a TESz. sem tartja számon.)

b) A szóföldrajzi jelentkezés vonatkozásában megállapítható, hogy a helyrajzilag rögzíthető adalékok a szót Erdélyben széles körben elterjedt szónak bizonyítják. Kijegyzéseink között az erdélyi megyék közül — a székelységi Csík és Udvarhely megyén kívül — még csak Szilágy, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos megye területéről nem került szemem elé adalék. Minthogy pedig e szó a falusi és a városi környezet irattermelésében egyaránt otthonos volt, fellelhető követi jelentésben, sőt Heltai Gáspár, Apor Péter, Cserei Mihály kezétől származó szövegekben, Árva Bethlen Kata levelezésében, PP. összes kiadásaiiban is; ez arra mutat, hogy az erdélyi régiségben e tisztségnév minden társadalmi és stíluszinten ismert lehetett.

c) Ami aztán a szó jelentéskörét illeti, Erdélyből csak 1. a falusbíró; 2. a kisbíró | ? falusi sáfárpolgár; 3. a városbíró, főbíró; 4. a bíróhelyettes, másodbíró | sáfárpolgár (kb. számadó, gondnok) jelentés mutatható ki azzal a 2. és 4. jelentéssel kapcsolatos bizonytalankodó fenntartással, amelyet e két jelentés tárgyalásakor már szóvá tettem.

d) E jelentésmegállapításhoz csatlakozó nemleges észrevételként meg kell jegyez-nem, hogy eddig nem került elő, erdélyi régiségbeli adalék a NySz. és az OklSz. jelentésadásából a TESz.-be is átvett 'majoros; Meier' értelmezésre. Noha a TESz. megokolását látva, valóban a lehetőségek közé tartozik a 'falusbíró → majoros' (a földesúri gazdálkodás vezetője) jelentésváltozás az olyan esetekre gondolva, mikor a falu első tisztségviselője, a bíró ugyanakkor egy földesúr gazdálkodási ügyeinek intézője is volt; magam mégis úgy vélem: a külön 'majoros' jelentés felvételét illetően ajánlatos fenntartással élnünk. A fenntartásra először is az ösztökél, hogy az eddig előkerült összes adalékok között nincs egyetlen olyan jellegű köznévi bizonyosságunk sem erre a jelentésre, mint amilyeneket a többi, c) alatt felsorolt jelentések esetében Erdélyből fölös számmal idézhettem. E jelentés kétes voltára nézve ennél jóval bizonyítóbb erejű gondolataimat a következőkben adom elő: A NySz. e címszót — PPB.-re hivatkozva — 'villicus; verwalter'-nek értelmezi, az OklSz. pedig — a NySz.-ra utalva — ugyanezt az értelmezést iktatja be. Ha megnézzük a PPBm.-et, ott valóban ez áll: *Fólnagy: Villicus, der Hann, Verwalter*. A PPBl.-ben viszont ezt találjuk: *Villicus . . . Major, Majoros, Tsür-bíró*. Magában a PPm.-ben a *folnagy* szó után csak a latin 'villicus' értelmezés áll, de a PPl.-ben a latin szónak ugyanaz a magyar értelmezése, mint a PPBl.-é. Ha tovább kutatgatunk azokban a szótárakban, amelyeket mind PP., mind PPB. főforrásként forgatott, elsősorban is MA.-ba kell belelapoznunk. SZENCZI MOLNÁR e művének magyar—latin része nem szótározta ugyan a *folnagy*-ot, ellenben a latin—magyar részben ezt találhatni: *Villicus . . . αγρονομος, Major, Majoros*. Minthogy pedig SZENCZI MOLNÁR kétségtelenül előbbi hazai és külföldi lexikográfiai művek felhasználásával szerkesztette

szótárát, már debreceni diák korából ismerte, és így a szerkesztéskor kétségtelenül használhatta MURM.-t (MELICH, A magyar szótárirodalom 121); e latin—magyar szójegyzékben pedig ezt olvashatjuk: *Villicus — Fo nad maer.* — A másik, SZENCZI MOLNÁR forgatta dictionariumban, az 1585-beli CALEPINUS-ban is a *villicus* címszó 'Maior' értelmezésével találkozhatott; ez pedig MURM. német 'maer (maier)' értelmezésének latinósított-magyarosított alakja lehet. Véleményem szerint a NySz. és a nyomában járó OklSz. 'villicus' értelmezését követő német 'verwalter' jelentés PPBm. *folnagy* címszava német értelmezéséből került át úgy, hogy bár MURM. elfogadhatóan értelmezhetette a szót magyarul 'folnagy'-nak, de a magyar jelentés után tévesen vetette oda a német 'maer (maier)' értelmezést. Ez az értelmezés aztán tovább vándorolt CALEPINUSba, onnan átkerült MA.-ba nemcsak 'major', hanem még magyarosabb 'majoros' formában is. Mikor aztán PPB. — szótári forrásaiban — a *folnagy* 'villicus' értelmezésével találkozott, a latin értelmező szónak maga is 'major, majoros' jelentést tulajdonítva, korszerűbb-irodalmiasabb német értelmezéssel 'Verwalter' jelentést iktatott be. E több jelentésű német szó láttán a TESz. aztán a 2., kettős jelentés alatt elfogadhatóan tulajdonított második helyen 'sáfár; Verwalter' jelentést a *folnagy*-nak (ez a jelentés a SzT. erdélyi adataival igazolható), de a SchlSzj. 'villic(us): *folnag*' értelmezése mellé nem kellett volna 'majoros; Meier' jelentést felvennie. Nem bizonyították e jelentésre az sem, hogy SzD.-nak mindkét kiadásában ezzel az értelmezéssel találkozunk, hiszen BARÓTI SZABÓ-nak egyik forrása éppen a PP., ill. a PPB. volt (GÁLDI, Szótír. 41), tehát onnan származhatnak értelmezései is. A XV—XVII. századi latin—magyar szójegyzékek és szótárak *villicus* szavának téves 'major' értelmezése téveszthette aztán meg a korábbi-későbbi szótárszerkesztőket, hiszen a *villicus*-nak BARTAL Glossariuma szerint is a magyarországi latinságban csak 'városgazda, folnagy' jelentése volt. A 'majoros' jelentés tehát bátran törölhető a TESz. értelmezéseinek sorából.

e) Úgy látom egyébként, hogy méltán kérdőjelezte meg a TESz. az 1. kettős jelentés 'falusi előljáró' párját is; nincs miért külön ilyen modern értelmezést felvennünk, mikor a *folnagy* elsődleges jelentése kétségtelenül az volt, amit az összetétel maga sugall. Mint ahogy a régebbi ilyen jellegű összetételek közül a *várnagy* a várórság fejét, a *hadnagy* valamely hadsereg fejét, parancsnokát, a *násznagy* a lakodalmi ünnepség fejét, rendezőjét jelölte, a *folnagy* ~ *falnagy* is valamely település fejére, vezetőjére, azaz elsődlegesen a falu bírói tisztét viselő személyre vonatkozhatott. A 'falusi előljáró' értelmezés tehát szintén elhagyható az értelmezések közül.

f) Megemlíthető még az is, hogy a belső keletkezésű *folnagy* tisztségnévre volt az erdélyi régiségben a szászból átvett azonos jelentésű jövevényszó is: a *geréb* (l. erre a SzT. e címszavának adalékait). BARÓTI SZABÓ azért értelmezhetette „Kisded szótár”-a mindkét kiadásában a *geréb*-et a 'folnagy' szóval, mellé vetve zavaróan a *geréb*² 'gát' jelentését és az előbbieken szintén ide nem vonhatóan bizonyult 'majoros' értelmezést. Az erdélyi *geréb* jelentésbokra azonban a *folnagy*-énál jóval szegényesebb volt: a 'falusbíró' és a 'falusi esküdt' jelentésre korlátozódott. A TESz.-nek e szóval kapcsolatos jelentésadásából a 'községi előljáró' jelentés az e) alatt mondottak miatt szintén elhagyható, sőt a német jövevény *soltész* sem pontosan azonos jelentésű, illetőleg nem azonos jellegű tisztségre utaló szinonimája a *geréb*-nek.

g) A *falnagy* ~ *folnagy* történeti életéhez hozzátartozik az arra való utalás is, hogy e szó a nyelvi kölcsönhatás rendjén átkerült a magyarsággal együtt élő erdélyi románság és szászság szókincsébe is.

Amint azt TAMÁS LAJOS kimutatta az ószláv nyelvű szövegekben már a XV. század elejétől jelentkezik a szó. IORGA NICOLAE 1707-ből közli (nyilván átírásban) ezt az adalékot: *fálnogilor* (TAMÁS, UngElRum. 319; l. még több román történeti adatot: BINDER PÁL: NyIrK. XVI, 100—3). A DAcr. a szónak *fálnógíu* ~ *fulnógíu* ~ *fonógi* alakválto-

zatát szótározta 'primer de sat', azaz 'falusi bíró' jelentéssel; TAMÁS (i. h.) még a *fono-giu ~ funóg ~ funogiu ~ fánogí*, valamint *furnoj* alakváltozatokra is iktat be szótárába adalékot. A jövevényszónak egykori meghonosodását bizonyítja a nőneműsített *fánogésű* származék; ez az idézetből kitetszően — szűk körben — 'falusi bíróné' jelentésben élhetett. Az ALR. egyik gyűjtője, POP SEVER e század 20-as éveiben két Segesvár környéki faluban a *primariu* mellett még élő tájszóként jegyezte le a *fono-giu* változatot (Dacoromania VII, 70). Sajnos nincs román tájszótár, hogy belőle ellenőrizhessük a szó tájnyelvi szinten való későbbi életét. TAMÁS (i. m. 318) azonban a magyar szóval együtt a románt is elavultnak minősíti. — Jobbára a magyar eredmények felhasználásával foglalkozik a szóval a nyelvi kölcsönhatás vonatkozásában G. SCHUBERT (Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen. Berlin, 1982. 313).

Noha a szász történeti szótárban (SiebSachsWb.) nem lelem e szót — az előbb szász lakosságú helyekről felsorolt *falnagy* adalékok mellett — egy 1514. évi törcsvári összeírás is a Brassó környéki szászság között egykor élő szónak bizonyítja a *folnogy*-ot. A jelzett időpontban ugyanis néhány Törcsvárhoz tartozó Brassó környéki barcasági falu összeírásakor említik a felsorolásban szereplő faluk *f o l n o g y* át is. Az összeírás szerkesztője alkalmasint szász lehetett; egy esetben ugyanis szászos jellegű formában írta le Apáca falusi bírójának nevét és tisztségnevét, így: „Appaczya Schiket kelemen *folnagich*”. A többi falu esetében a *folnag*, *folnagh*, *folnog*, *folnogh* írott alakváltozatban is szász nyelvjárási adaléokra gyanakodhatunk (l. erre a SzT. *falnagy* l. jelentéséhez csatlakozó jegyzetet, illetőleg az ott idézett irodalmat).

Az itt előadottakból kiviláglik, hogy az újabb szótörténeti adatgyűjtés fényénél mennyivel biztosabb és árnyaltabb lehetőség kínálkozik a szavak történetének, időbeli és szóföldrajzi jelentkezésének, jelentésárnyalatainak, sőt a nyelvi kölcsönhatás kérdésének vizsgálatára is. Sajnálatos, hogy szótörténeti adatgyűjtésünk szegényes, illetőleg egyoldalú volta miatt egyelőre csak az erdélyi nyelvterületen szemlélődhettünk biztosabban. Kíváncsinos volna, hogy mielőbbi és mentől gazdagabb anyaggyűjtés tegye lehetővé az itt felvázolt részleges képnek az egész magyar nyelvterületre vonatkozó megállapításokkal való kiegészítését.

SZABÓ T. ATTILA

SZEMLE

Gyula Décsy (ed.), *Global Linguistic Connections*

Eurolingua, Bloomington, 1983. 149 lap

„A globális nyelvészet a világ valamennyi nyelvét tanulmányozza. WILHELM V. HUMBOLDT óta számos nyelvésznek az volt az álma, hogy bolygónk összes nyelvét megvizsgálja. Noha körülbelül 20 000 céhbeli nyelvész él a földön, eddig nem sikerült leírniuk és tudományosan elemezniük a világon beszélt körülbelül 2800 nyelvet. Ez sajnálatos körülmény, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a botanikusok és a zoológusok a XVIII. század óta körülbelül 1,3 millió növényt és állatot regisztráltak, írtak le és rendszereztek.” — Így kezdi DÉCSY GYULA az ismertető könyv címét adó diszciplína meghatározását (56), majd a német P. W. SCHMIDT „Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde” (1926.) és a francia A. MEILLET—M. COHEN „Les langues du monde” (1924.) című munkáit jelöli meg a globális nyelvészet alapköveiként.

A könyv abból az alkalomból jelent meg, hogy az ENSZ közgyűlése 1983-at kommunikációs világévnek nyilvánította. A szerkesztő Décsy Gyulán kívül a következő nyelvészek írták ezt a munkát: RAIMO ANTILA, CARLETON T. HODGE, JOHN R. KRUEGER, LOTZ JÁNOS, MAKKAJ ÁDÁM, MERRITT RUHLEN és THOMAS A. SEBEOK. A könyv első része (1–36) négy cikket tartalmaz, a második (37–129) az „Adalék a 80-as és 90-es évek nyelvészeti szótárához” címet viseli, a harmadik (131–5) a világ nyelveire vonatkozó statisztikákat nyújt, melyeket bibliográfia (137–49) és a szerkesztő egy lapos utószava követ.

A cikkek élén LOTZ JÁNOSnak 1971-ben írt, de különféle okokból mostanáig nem publikált írása (A világ nyelveinek leírása felé = Toward the Description of the Languages of the World, 1–5) áll. 1970 augusztusában Burg Wartensteinben nemzetközi szimpózium szerveződött a világ összes nyelve leírásának előkészítésére. LOTZ írása a szimpóziumon kikristályosodott alapelveket és a résztvevők munkaprogramját tartalmazza. „A világ *h*-nélküli nyelveinek előzetes listája” (A Preliminary List of the *h*-less Languages of the World: An Attempt at a Global Phoneme-Geography, 7–29) címmel DÉCSY GYULA veszi számba földrajzi és genetikai szempontból a világ nyelveinek azt a körülbelül 36%-át, melyekben nincs *h* fonéma. Décsy írását MERRITT RUHLEN megjegyzései (Remarks on Global *h*-lessness, 31–33) és egy anonim szerző kommentárjai (Comments on *h*-lessness, 35–6) követik.

A könyv javát a 140 tételt tartalmazó terminológiai szótár teszi ki. A cikkek bő háromnegyedét Décsy írta, a többi ANTILA, HODGE, KRUEGER, MAKKAJ és SEBEOK. Az egész terminológiai szótárt átszövi a szerkesztő globális nyelvészeti gondolkodásmódja, ami egyrészt számos terminológiai újításban nyilvánul meg, másrészt az „előbb legyenek adataink, az elméleteket ráérünk később is megkonstruálni” hitvallásban. Érdekes illusztrációkat találunk a „How an Icon Becomes a Symbol” c. cikk után, köztük a debreceni sportesarnok homlokzatának fényképével. A *nyelvcsapódás* ellentétéként keletkezett 1980-ban Amerikában a *nyelvvesztés* (= *language attrition*) terminus (68–9). Érdekes keletkezéstörténetét adja Décsy a *szociolingvisztika* terminusnak, megjegyezvén, hogy PETER BRANG szerint „majdnem bizonyos”, hogy a kifejezés a Szovjetunióban keletkezett 1928-ban (101–2). A terminológiai szótár használhatóságát fokozza a számtalan bibliográfiai utalás, ezek némelyike azonban nem elég pontos. Nem igaz például, hogy az amerikai magyarok kevert nyelvét *Hunglish*-nak neveztük GREGORY L. NEHLER-rel írt cikkünkben (UJb. LIII [1981.], 105–11), ahogy Décsy írja a 73. lapon. A két nyelvűek esetében ugyanis két külön nyelvről van szó; amerikai magyaroknál például a sztenderd magyartól eltérő amerikai magyarról, melyet MAKKAJ ÁDÁM egy cikkében *Magygol*-nak nevez, s a sztenderd angoltól eltérő, amerikai magyarok beszélte angolról, melyet MAKKAJ *Hunglish*-nak hív. A Jahrbücher-beli cikk a Magygolról szól.

A könyv végén három statisztika található. Az első a beszélők száma szerint csökkenő sorrendben sorol fel 200 nyelvet: első helyen a mandarin áll kb. 800 millió beszélővel, a 48.-on a magyar kb. 14 millió beszélővel, a 200.-on a Zaire-ban beszélt zande egy millió beszélővel. A második összeállítás a világ összes nyelvének 28 törzsét sorolja föl, megadván az egyes törzsekhez tartozó nyelvek számát és a törzsek fő nyelvi jellegzetességeit. A törzs (ang. *phylum*) a globális nyelvészet osztályozási egysége, melyet a zoológiából és a botanikából kölcsönöztek. Décsy a kb. 2800 emberi nyelvet hipotetikusan 28 törzsbe sorolta, inkább areális, mintsem genetikai összetartozás alapján (90). A harmadik táblázat a világ nyelvi törzseinek *h*-tlanságára vonatkozó adatokat tartalmaz.

DÉCSY GYULA könyve tiszteletre méltó hozzájárulás a globális nyelvészet céljainak megvalósításához. A kötetnek minden valamirevaló nyelvészeti szakkönyvtárban helye van.

KONTRA MIKLÓS

Könyv a finnek keresztniveiről

EERO KIVINIEMI, Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvalinta. Weilin és Göös kiadó, Espoo, 1982. 376 lap.

A névelmzést ma már gyakran számítógépek segítik. EERO KIVINIEMnek lehetősége volt számítógépes vizsgálatokra: mintegy 10 millió finn keresztnvet dolgozott föl (a kettős, illetőleg hármás *Annamaria Ulla* típusú neveket itt külön-külön számolom).

Könyvét a szerző nyolc nagy fejezetre osztja: I. „Ki is vagy te?” (9–25); II. „A régi személynévrendszerek” (26–58); III. „Mai névanyagunk háttere” (59–89); IV. „Nevek a nép ajkán” (90–102); V. „Névnap-naptárunk változásai (103–26); VI. „Keresztnvevek választási módjai” (127–73); VII. „A név és a névdívat változásai” (174–242); és VIII. „Az 500 leggyakoribb keresztnév” (243–348). Kiviniemi jegyzetekkel, a nemzetközi szakirodalom felsorolásával (355–8), a finn keresztnévtörvény ismertetésével (359–61), a fontosabb szakkifejezések pontos meghatározási helyének lapszám szerinti feltüntetésével (362) és igen alapos névmutatóval (363–76) zárja le munkáját.

A nagyobb fejezeteken belül több alfejezet tárgyal egy-egy kérdéskört. A „Ki is vagy te?” kérdéskörében a keresztnév „jelentőségéről” és a keresztnvekhez kapcsolódó képzettsítésokről ír a szerző. Megállapítja, hogy a keresztnév „jelentése” ma már igen-igen eltávolodhatott ősi, eredeti jelentésétől.

A régi személynévrendszerek fejezete Ramsestől Mózesig és tovább, napjainkig tekinti át a személynévadás történetét. Közérthetőek, a művelt nagyközönség számára is követhetőek mondatai. Kálmán Béla magas szintű népszerűsítő munkáihoz hasonlóan tárgyalja e kérdést. — A finn névkutató még nehezebb helyzetben van, mint magyar kollégája, hiszen az 1300-as évekből igen kevés személynév maradt fenn, s később is gyér az anyag. Az egész országra kiterjedő adóösszeírások az 1500-as évektől vannak, az anyakönyvezés pedig az 1600-as években kezdődik. A legrégebbi finn neveket fel is sorolja: *Auva : Auvo, Hyvä, Iha : Iho, Ika : Ikä : Iko, Ilma : Ilmo, Kaikki : Kaikko, Kakko : Kakki, Kalle : Kalli, Kauka : Kauko, Kirja, Kulka, Kyllä, Lempi : Lemme, Lempa : Lempo, Mieli : Mielo : Miela, Päivä, Toiva : Toivo : Toive, Unna : Unta : Unto, Uta : Uto : Uti : Utu, Valla : Valto, Viha : Viho, Vihta : Vihto : Vihti, Vilja : Viljo*. Kéttagú nevek utótagjaként még szerepel a régi finn névadásban a *-heimo : Ikä-heimo*, a *-joutsi : Ikäjoutsi, Arijoutsi* és a *-neuvo : Hyväneuvonen, Montaneuvonen*. A *Farkas, Ravasz, Róka, Rigó, Varjú* típusú megkülönböztető nevek típusbeli megfelelői a *Susi, Repo, Tikka, Varis*, megvannak a finnben és más finnugor nyelvekben is.

A névdívatot igen gyakran külső tényezők: kereskedelem, kultúrhatások, kapcsolatok befolyásolják. A finn nemzeti ébredés a múlt század közepétől a névanyagban is érezteti hatását: új, finnesített névalakok jelennek meg: 1858: *Lauri, Mauno, Paawali, Pictari* és *Tuomas*; 1861: *Mikkelpäivä*; 1862: *Antti*; 1865: *Yrjö*; 1870: *Tapaninpäivä* és 1871: *Wappu*. Ezt követőleg északi rokonaink igen tudatosan elevenítették föl a népi eredetű régi finn névanyagot. Vilkuha akadémikus, névszakértő igyekezett befolyásolni a névadást: olyan neveket iktatott a kalendáriumba, amelyek látszólag kihaltak. Így elevenítette föl 1950-ben az *Ansa, Hanna, Olli, Pirjo, Tuula, Veijo* és a *Virpi* neveket.

Milyen szempontok szerint választanak a finnek keresztnvet? Elsősorban a rokonság, a közvetlen család kesztnévrendszere játszik itt szerepet, másodsorban élő, de a családon kívül álló barátok és ismerősök, harmadszor történelmi és irodalmi személyiségek (az utóbbi esetben fontos szempont, hogy a név hangzásában is finn legyen), negyedszer a legkülönbözőbb nemzetközi példaképek és végül legendák hősei hatnak a névadó szülőkre.

Optimista a könyv írója, amikor azt állítja, hogy „a számítógéppel most már a ma használatos finn neveket megvizsgálhattuk” (175). A hivatalos, anyakönyvezett neveket igen, de vajon mindenki e nevét viseli-e? Finnországban eszerint 34 000, Svédországban 80 000-féle keresztnév van.

A kettős keresztnévek esetén 1980–1981 között a *Maria* utótagú lánynevek a leggyakoribbak, a *Juhani* utótagúak pedig (ezek férfinévek) 1940 óta vezetnek. A könyv közli a jelenlegi 5000 leggyakoribb finn keresztnévet: 2163 női és 2881 férfi nevet. Pl. az *Ulla*-ról a következőket tudjuk meg: 1. női név; 2. a vizsgált anyagban 21 413 alkalommal fordul elő; 3. ebből 19 370 alkalommal első névként; 4. ez a vizsgált *Ulla* előfordulási nevek 90%-a; 5. 1940–1960 között volt különösen gyakori; 6. Finnország egész területén megvan.

A jegyzetanyag és a szakirodalom tömör, lényegretörő. Magyar szerzők, így ERDŐDI JÓZSEF és KÁLMÁN BÉLA nevét is felfedezem benne.

Jó lenne élénkítenünk kapcsolatainkat a névtan területén, hiszen egyrészt sokat tanulhatunk a finn névkutatók, így EERO KIVINIEMI munkáiból, másrészt — különösen legrégebbi személynévanyagunk további vizsgálatát illetően — hasznos lenne közös kutatási módszereket kidolgoznunk.

SZABÓ T. ÁDÁM

Cs. Gyimesi Éva, Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. 185 lap.

Nyelvtudományi szempontból is igen tanulságos könyv Cs. Gyimesi Éváié. Egy ilyen tárgyú munka eleve nem kerülheti meg a nyelv kérdését, mivel azonban írója ép-penséggel nyelvész, ezért alaposan foglalkozik az irodalom nyelvelméleti kérdéseivel. Figyelemre méltóak szövegtani, főleg szövegszemantikai és szövegpragmatikai megállapításai, mert azokat irodalmi művek sokoldalú megvilágítása közben teszi meg. Jelentősen hozzájárul ezzel tisztánlátásunkhoz a még képlekeny diszciplína területén.

A látszólag szerény terjedelem ellenére az irodalom fogalmáról szóló bevezetést követő négy fő részben választ ad a felvetett kérdésekre, sőt még egy illusztráló-elemző részre is jut helye, végül pedig gazdag apparátussal — jegyzetek, terminológiai szótár, irodalom és névmutató — egészíti ki a munkát.

Már az előszóból kiviláglik, hogy a szerzőt a műben létrejövő fiktív világok ön-állósulása érdekli. Ez pedig nyelvi kérdés is. A nyelvi jelrendszerre ráépülő másodlagos, többletjelentést hordozó jelrendszer formálódik autonóm világgá. Az is érdekli, hogy ezt hogyan fogadja az olvasó. Ezen kívül a bevezető részben az irodalom fogalmát is mérelegre teszi.

Az irodalmi művel mint fikcióval foglalkozó „Teremtett világ” című első rész (18–64) a beszédteoretikumra alapoz, és azt fejti ki, hogy az irodalom szabályai sajátosak. Minden mű olyan hivatkozási alapot teremt a maga kijelentései számára, amely valóságosnak feltételezett. Valóságosnak azonban csak akkor fogadható el, ha világszerű is, „ezért állítjuk azt, hogy az irodalmi szöveg nyelvileg teremtett világ: »mint esztétikai képződmény úgyszólván első szavával megszünteti a tapasztalati élet világát, és p u s z t á n n y e l v i e s z k ö z ö k k e l egy közvetlen pragmatikai kötöttségektől mentes térben egy sajátos értelmű (...) világot állít elő, amelybe mintegy zálogtárgyakként egyesíthetők ugyan az élet világának mozzanatai, viszont ezáltal elvileg másként fogalmazódik meg a létezésük» (SCHMIDT, A jel tudománya. Bp., 1975. 482). Világszerűnek

azért tekintjük, mert a természetes nyelv által modellált ontológiai tények (individuumok, viszonyok, cselekvések) olyan önálló, koherens és teljes összefüggésrendszert képeznek benne, hogy értelmezésekor nem vagyunk közvetlenül ráutalva valamely külső valóság ismeretére" (30—1).

Ez a törekvés azonban beleütközik az őt kifejező nyelv absztrakt voltába. A nyelv többértelműsége mégis lehetővé teszi, hogy létrejöjjön a mű sajátos, egyedi szövegvilága, amely „olyan szimbolikus reprezentáció, amely elsősorban önmagára utal egy reális külső szituáció nélkül: önfenntartó lévén tisztán nyelvi úton maga teremti meg azokat a tényvonatkozásokat, amelyek alapján az olvasó egy imaginárius világot hozhat létre" (33).

Az emberi megismerés egyik fontos törvényszerűsége pedig az, hogy az ember mindig csak egy nagyobb egységben tudja értékelni az észlelt dolgokat. Vagyis olvasóként újjá kell alakítania az olvasmány teljes világát ahhoz, hogy részleteiben követni tudja. „Ennek az olvasói aktusnak a sikere persze a szöveg koherenciájának mértékétől is függ" (34). A példák közül főleg Déry Tibor „G. A. úr X-ben" parabolisztikus regénye kitűnő, mert minden kételyt kizáróan bemutatja azt, hogy a koherencia vagyis „a szövegvilág belső szervezettsége" a művek sine qua non-ja.

Ez autonóm világszerűség bármennyire is az alkotó szubjektív szándékai szerint szerveződött egy önmagát fenntartó szövegvilággá, kapcsolatban van a valósággal, de nem egyszerűen modellálja azt. Ugyanis a mű kirajzolódó világa a szerző világképének a kivetítése, és nem az objektív valóságé. Az olvasó még ezt sem kapja készen, hanem magának kell megalkotnia.

A mű képszerűségének a forrásait sem kereshetjük magában a valóságban, konnotatív jelentésükkel a kontextusban gyökereznek, tehát szintén dokumentálják a szöveg önfenntartó jellegét. A líra kapcsán, amellyel külön is foglalkozik a szerző, rámutat arra, hogy a modern líra sokszor „megszünteti" a szöveget. Nincsenek alkotásaiban ugyanis jelentéssel bíró egységek, amelyek összefüggésrendszert, világot alkotnának. Az ilyen műnek kommunikációs értéke sincs, ezért idegen az olvasó számára is.

A következő, „A világ nyelvyszerűsége" címet viselő második rész (65—98) három fejezetre oszlik: az egyetemes szimbólumokéra, az ismétlődés szerepét feltáró fejezetre és a nyelvre épülő másodlagos jelentések hálózatát bemutatóra.

Az elsőben terminológiai tisztázásra vállalkozik: „A különböző archetípuselméletekben... a leglényegesebb közös elem, hogy az archetípusokat olyan szimbolikus tematikai közhelyekként fogják fel, amelyek az egyetemes emberi kultúra, az egész világirodalom vonatkozási rendszerében értelmezhetők, szimbolikus jelentésük tehát már az egyes műveken kívül kialakult, beidegződött konvenció" (73).

Az ismétlődés kérdését aztán egészen széles keretbe illeszti az író, mert az emberré válás egyik feltételének tekinti.

A retorikai és ritmikai ismétlődés áttekintése után felhívja a figyelmet arra, hogy az ismétlődésnek vannak a szövegszerkezet nagyobb egységeiben jelentkező formái is, amelyek tehát nyelvi-alaki szinten kevésbé megragadhatók. „Ilyenek a népmese ismétlődő cselekménymozzanatai (például a szerencsét próbáló mesehős háromszori próbátétele), a regényekben gyakori vezérmotívumok (például a vissza-visszatérő Rákóczi-kép Szilágyi István *Kő hull a padó kútba* című regényében), ugyanazon tárgy más-más elbeszélői szemszögből való megközelítése egyetlen novellán belül (Nádas Péter: *Leírás*), ugyanazon történet különböző narrátorok általi előadása (Faulkner: *A hang és a téboly*), a hősek és hascmásának kettőssége (Babits: *A gólyakalifa*) és így tovább. Regényben és drámában egyaránt előfordul az antitézisszerű szereposztás mint negatív ismétlődés, például *A párizsi Notre-Dame kettős antitézise*" (81).

A gazdag és szemléletes anyag elemzése után a szerző megállapítja, hogy a szöveg nyelvének és világának szerkezetére egyaránt jellemző az ismétlődés. Az irodalmi művek szövegének ezt az elrendezését a jakobsoni poétikai funkcióval magyarázza. Eszerint ez a szövegtípus a többivel szemben egyenesen felhívja a figyelmet sajátos szervezési módjára. Az ismétlődés is tulajdonképpen sajátos kiválasztás, amely meghatározza a szöveg különböző jelentésegységeinek a kombinációit, mert megszakítja a szöveg logikai folytonosságát, és ezzel magára a szövegre irányítja a figyelmet.

Az ismétlődés mindenütt jelen van, de sohasem változatlan formában, sohasem ugyanabban a kontextusban, tehát nem pusztán redundancia. A variációs ismétlődés megkönnyíti a befogadást, de ugyanakkor új mozzanataival „a gazdagság képzetét eredményezi” (88).

A fejezet további része a szimbolikus tematikai közhelyeket (archetípusokat) és a mű szövegét és világát egyedivé tevő ismétlődések rendszerét köti össze. Az utóbbi mintegy beemeli az archetípusok jelentésrétegét a műbe.

A következő fejezet az elemi jelentésekre ráépülő többletjelentések kérdésével foglalkozik „Nyelv mögötti nyelv” cínen. „E nyelv mögötti nyelvet a szövegszervező-dés paradigmatis elve hozza létre, amely a szöveg folytonosságát meg-megszakítva egyes szövegegységeket kitüntetett szerepbe juttat (például motivikus funkcióba), e kitüntetett szerep felismerése az esztétikai hatás feltétele is. A természetes nyelv mögötti dimenzió felfedezése nélkül ugyanis pontosan a szöveg irodalmi volta, poétizáltsága maradna rejtve az olvasó számára” (92).

Az irodalmi szöveg koherenciáját is ezen a szinten ragadhatjuk meg. A mű azonban csak lehetőség, kiteljesedése akkor következik be, ha az irodalomként kínált szöveget az olvasó is ilyenként fogadja el. Példái között Kányádi-verssel és Örkény-egyperccsel arra is rámutat, hogy nemcsak egy belső jelentésrendszer, hanem asszociált, analóg emberi helyzetek is megteremthetik a többletjelentés feltételét.

Ezután a jelentéstani és szövegtani szempontból tanulságos rész után a következő, harmadik rész az irodalom életét tekinti át (99–130). Fejezetei: „Mű és olvasó”, „A megértés természete” és „Az értelmezés szakaszai”. Az egész résznek a központi kategóriája a befogadás.

Most már azonban feltehetjük a kérdést: Rendhagyó-e Cs. Gyimesi Éva munkája, mint ahogy alcíme ígéri? Igen, annak tekinthető a szónak abban az értelmében, hogy nem sablonokat rendszerez, hanem sokoldalú megvilágításba helyezi a fogalmakat, és egy befogadás-központú esztétika jegyében tekinti át kapcsolataikat. Műve során az összefüggések világosabbá, meggyőzőbbé válnak. Itt a harmadik részben a hermeneutika bemutatása kitűnően példázza ezt.

Konklúzióit végül Tamási Áron „Himnusz egy számárról” című novellájának és Kolozsvári Papp László „Az alkoholista halála” című regényének az elemzésével támasztja alá. Ezt a lezáró, illusztrációs részt még megelőzi egy rövid negyedik rész (131–44) az irodalom funkciójáról.

Felfogását a kortársi irodalomelméleti és esztétikai irodalom alapos ismeretében alakította ki Cs. Gyimesi Éva. Témájának interdiszciplináris megközelítése pedig ösztönözte arra a jelentéstani és a szövegtani művelőit, hogy stúdiumaikat szintén ilyen módon, szélesebb keretben értelmezzék. A könyv legfőbb értékének ezt a komplexitást tekintem, amely azonban sohasem mossa össze az egyes összetevők területének sajátos kérdéseit. És ez igazi eredmény.

HANGAY ZOLTÁN

Éneke szerzőt versőknek édes kiáltása

Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való Isteni dicséretetek. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések 1560—1561. Faksimile kiadás, a szöveget gondozta Varjas Béla, a kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Huszár Gál 1560—61-ben nyomtatott, most faksimile kiadásban közzétett énekeskönyvének jelentősége talán az Ómagyar Mária-síraloméhoz hasonlítható. Ez utóbbi első magyar nyelvű verses nyelvműkünk, az előbb említettben pedig közel háromszáz év múltán először szól hozzánk egyszerre kötetnyi terjedelemben a magyar költészet. A kiadványban szereplő 105 ének későbbi kiadásokból eddig is ismert volt, azonban a szövegek többségének ez a legkorábbi ismert lejegyzése, s bár a szövegek maguk ismeretek, modern, filológiai használatra kiadása közülük igen soknak hiányzik, így tulajdonképpen az első magyar nyelvű nyomtatott énekeskönyv faksimile kiadása teszi a szélesebb kutatás számára is elérhetővé ezt a nyelvi anyagot.

A kötet érdemi ismertetését a címül választott idézet értelmezésével kell kezdenem, akkor is, ha ez kissé távolabb esik a priméren nyelvészeti érdekű problémáktól. A kiadvány ugyanis az 1560-as évet megelőző néhány évtized termését nyújtja át az olvasónak. Viszonylag kevés tehát a gyaníthatóan középkori eredetű szöveg. Ezeknek a verseknek nagy része pedig XVI. századunk nagy közösségi érzéseit fogalmazza meg lírai jellegű énekekben: az ország pusztulása és elvesztése fölött érzett kétségbeesést, illetve a megtért, megújított élet által való visszanyerésének reményét. Ismerős gondolat a históriás énekekből s a hitvita-irodalomból Farkas Andrásról Zrínyiig a zsidó és magyar nép történetének párhuzamossága: a bűnökért való méltó bűnhődés tudatosítása, ám a líra izzása, közvetlenebb érzelmi világa, a megrázó és katartikus közösségi élmények személyessé válása teszik érthetővé, hogy a reformáció, és nemcsak a hit, hanem az élet megreformálásának vágya és lehetősége volt ebben az időben a feldúlt ország népének menedéke és szabadulásra, megújulásra maradt reménye. Ez magyarázza a reformáció hallatlanul gyors terjedését hazánkban, s ezért mondja, érzi Huszár Gál énekeskönyvének ajánlásában egyenesen Isten hívogató „édes kiáltásának” az általa összegyűjtött, összerendezett és kinyomtatott „éneke szerzőt verseket”.

Érdemes némi figyelmet fordítani Huszár Gálnak erre a kifejezésére is, még egyszer leírom: „éneke szerzőt versek”, azaz dallamra írottak; a dallamtól viszonylag független szövegversre Balassiig még várunk kell néhány évtizedet. Jól tükrözi ez a kifejezés azt a küzdelmet, amely az anyanyelvnek a reformáció által kiszélesedő használatában a magyar nyelvű tudományos terminológia megteremtéséért megindult. E tudományos terminológia a reformáció, ellenreformáció évszázadaiban csak a teológia nyelvén fejlődött ki tökéletesen, de Huszár Gál példája tanúsítja, hogy a fejlődés más irányban is elkezdődött. A fent említett példán kívül ide vonhatók még az énekeskönyv műfajmegjelölései: *könyörgések, dicséretetek, a psalmusokból való isteni dicséretetek*.

Mint látjuk, Huszár Gálnak anyaga rendezéséhez már meglehetősen árnyalt műfaji terminusok álltak rendelkezésére. Arról tanúskodik ez, hogy a Mária-síralomtól kezdve nem hallgatott 2—300 évig a magyar nyelvű poézis, hanem a ma tudottnál sokkal gazdagabban kellett virágoznia ahhoz, hogy a XVI. század élményeinek hatására ilyen műfaji sokféleségben, csiszolt versformákban, az azonos témák gazdag variációival, hajlékony, engedelmes nyelven csendüljön fel, magában hordva az eljövendő korok költészetének gazdag lehetőségeit is. Néhány különösen szép részlet kiemelésével mutathatjuk be itt a nyelvi, stilisztikai, poétikai anyag bőségét, színvonalát. A kuruc költészetet előlegzik pl. a következő sorok „Legy vezérünc kegyes Isten legy erőss hadnagyunc, legy kö várunc legy paisunc legy minden oltalmunc, (ne mondgyác azt á poganyoc hogy

ninchen Istenünc, ne káromlyác boszúsagra bent neuedet nekünc) (B₄a). A török pusztítást megjelenítő strófákról pedig azt kell gondolnunk, hogy közvetlen mintái lehettek Ady „Kronikás ének 1918-ból” című versének: „Aszonyállatoc tißtásagokban meggyalaztatánac, az gyenge búzecz soc városokbán beplökött vallanac. // Az feiedelmec akaßtó fára fel függeßtetenec, es vén népeknek ő tekintetek nem böczültetenec . . . Az mi hitünknek minden öröme már el fogyatkozok, gyülekezetünc nagy siralomra fordula valtozecz . . .”

Nemcsak a sokszor akár bravúrosnak nevezhető verselésre érdemes figyelni, hanem az egyes szavak, kifejezések, szókapcsolatok a szókincs- és a frazeológiai tanulmányok számára kínálnak gazdag anyagot: „. . . soc nyilakual annyira *el taglottac*, semmi épseget testemben nem hattac” (S₁b); „Czac *hítségot követőknek* fegyelem vagy Vr Isten. . . Banat miatt *el senyuedtec tetemimnec erei*” (R₄b-a), „De tekents meg . . . bent Fuadnac Kereßt fán *pírongasat*” (B₆a), „Termébetünc megromla, *bepeşgünc meg rutólu*” (M₈b) stb. Szintén érdekes frazeológiai anyagot nyújtanak azok a szakrális jellegű, standard szövegek, amelyek valószínűleg középkori eredetűek, de hosszú időre rögzültek a protestáns egyházak használatában is, mint pl. a *Megszabadultam* már kezdetű temetési ének második versszaka: „Lelkemet aianlom az hatalmas Istennek, es testemet hagyom ő annyá-nac az földnek . . .” (I₇b). E fordulat évszázadokra szinte kötelező frazeológiai elemévé vált a végrendeletek hitvalló jellegű, bevezető részének. De ilyen „megkövesült” szöveg a *Mindenható Vr Isten mi bünös emberec* . . . kezdetű, feltehetően középkori eredetű közgyónás is, amelynek már eddig is jelentős irodalma van, s amely némi modernizálással ma is él az egyházi gyakorlatban.

Befejezésül illik magát a kiadványt is közelebből bemutatni. Huszár Gál énekes-könyvének létéről egy bibliográfiai említés alapján 1602 óta bizonyos tudomása volt a szakirodalomnak, ám egészen a legutóbbi időkig lappangott. 1975-ben bukkant rá Borsa Gedeon, könyv- és nyomdatörténetünk kiváló tudósa a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban egy teljesen ép, szép példányra. Jelen nívós és ízléses kivitelű faksimile kiadás alapját, amelyet VARJAS BÉLA gondozott a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat XII. darabjaként, ez a példány jelenti. Huszár Gál e műve oly fontos dokumentuma művelődéstörténetünknek, hogy vele példány hiányában is könyvtárnyi szakirodalom foglalkozott már. Az új kiadás kísérő tanulmányát BORSA GEDEON írta. E tanulmány teljes egészében tisztázza a könyvvel kapcsolatosan felmerülő nyomda- és kiadástörténeti problémákat, gondosan összegzi az irodalom-, egyház- és zenetörténet ide vonatkozó eredményeit, s rámutat a soron következő legfontosabb feladatokra. Ennek során felhívja a figyelmet a nyelvészetnek a kötettel kapcsolatban minden bizonyos elsőként jelentkező problémájára. Ezen énekeskönyvet ugyanis Huszár Gál másfél éven át három városban nyomtatta: Óvárott, Kassán és Debrecenben. Mindhárom helyen a helyesírásban kialakult helyi gyakorlatot követte. E három típusú helyesírás nagyjából megfelel a XVI. századi könyvnyomtatásunkban megfigyelhető helyesírási fejlődés három fázisának, így áll elő az a páratlanul érdekes eset, hogy XVI. századi nyomdai helyesírási gyakorlatunknak korszakai szinte egy kiadványon belül tanulmányozhatók.

E faksimile kiadással tehát olyan dokumentummal ajándékozta meg az Akadémiai Kiadó a kutatást, amely ma Magyarországon más formában nem lelhető fel, művelődéstörténetünkben kiemelkedő helyet foglal el, s vizsgálata a nyelvészeti kutatás számára is több szempontból elsőrangúan fontosnak tűnik.

HELTAI JÁNOS

KÜLÖNFÉLÉK

A XV. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról

1984. augusztus 13—17 között rendezték meg Lipcsében a fent jelzett nemzetközi kongresszust. A névtudomány e három évenként sorra kerülő seregszemlájén mindig, mint most is, elég szép számmal jelennek meg magyar nyelvészek, így fokozottan indokolt a beszámoló. Sőt az még indokoltabbá teszi a témával való foglalkozást, hogy a jövőre nézve felmerült a nevezett kongresszus magyarországi megrendezésének igénye is.

A jelen kongresszus központi témája „A tulajdonnév szerepe a nyelvben és a társadalomban”. A meglehetősen tág téma alkalmat adott kinek-kinek arra, hogy saját névtudományi kutatásait az oda nem illőség veszélye nélkül bemutassa; egyre kellett csak ügyelnie: a társadalmi-szociológiai jelenségekkel kapcsolatban kellett állnia a kutatásnak. De hát mely névtani téma az, melyhez ne lehetne ilyen vonatkozást találni? A tematikánál maradva érdemes megemlíteni, hogy 7 szekció szerepelt a kongresszusi programban, melyek a következő témaköröket képviselték: 1. A névtudomány elmélete, módszertana és története. 2. A tulajdonnevek és a névpragmatika szociolingvisztikai tagolódása. 3. Tulajdonnév és nyelvtörténet. 4. Tulajdonnév és a nyelvi kapcsolatok. 5. Tulajdonnév és a nem-nyelvészeti diszciplínák (régészet, földrajz, történettudomány, demográfia stb.). 6. Tulajdonnév az irodalmi művekben. 7. Tulajdonnevek a térképészeti gyakorlatban és a nemzetközi kommunikációban.

A kongresszus plenáris üléseit érdemes legalábbis cím szerint megismerni. De még ezek bemutatása előtt szóljunk annyit a megnyitásról, hogy a rendezvényt a kongresszus elnöke, prof. Ernst Eichler nyitotta meg, és 5 nap múlva ő is zárta be.

Az első nap plenáris ülésének sorát W. FLEISCHER kezdte meg „A tulajdonnév mint másodlagos megnevezés” c. előadásával, ezt követte HANS WALTHERnek, az „Onomastica Slavogermanica” c. adattár szerkesztőjének előadása „Lipce — a város létrejötte a nevek tükrében” címmel. A jelzett hétfői napon, délután TH. ANDERSSON „Rekonstrukció a névtudományban” c. előadását hallhattuk, majd a szekciókban folyó előadások után kerekasztal-beszélgetés következett. Másnap, kedden, A. V. SZUPERANSZKAJA moszkvai egyetemi tanár tartott előadást plenáris ülés keretében „A tulajdonnév a nyelvben vagy a társadalomban” címmel, majd W. H. F. NICOLAISEN előadása következett „Szocio-onomasztika” címmel. Meg kell jegyeznünk, hogy előadásának hallgatóságát az a körülmény is növelte, hogy ő volt az előző, az ann arbori 14. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus szervezője és elnöke, és mindenki kíváncsi volt az egykori elnök szavaira, az előző kongresszus problematikájával kapcsolatos esetleges utalásaira. — Szerdán különféle irányba haladó egésznapos kirándulások üdítették fel a kongresszus résztvevőinek népes táborát. — Csütörtökön a program F. DEBUS, kieli egyetemi tanár „Adalékok korunk névadásának és névhasználatának pragmatikájához” c. előadásával kezdődött, majd ezt követte R. ŠRAMEK, brünni egyetemi tanár előadása „Az általános vonatkozás kategóriája a névkutatásban” címmel. Délután M. HORNUNG, bécsi egyetemi tanár „Helynévi rétegek a Kelet-Alpok vidékén” c. vetített térkép- és névanyaggal gazdagon illusztrált előadása zárta be a plenáris ülések sorát.

Mondjunk most néhány szót — az eddig ismertetett napirendi eseményeken túlmenően — a magyar résztvevők előadásairól is! A betűrendet követve elsőként saját előadásomat kell megemlítenem. „Vegyes nemzetiségű családoknál tapasztalható keresztnevdivat Magyarországon” címmel fordítható témámmal az 1979-es évre vonatkozóan olyan családokban megfigyelt keresztnevadási szokásokról beszéltem, ahol az egyik szülő nem volt magyar nemzetiségű. Megállapítottam, hogy elsősorban a fiúgyermek veszíti el „magyarságát” idegen névre való keresztelés révén, továbbá azt, hogy az értel-

miségi, illetve magas hivatali beosztású személyek gyermeke — ha az apa magyar — valamivel nagyobb valószínűséggel kap magyaros jellegű vagy legalábbis hagyományos nevet, mint a munkás, illetve kisiparos, kiskereskedő foglalkozású szülők fia, leánya. (Ezek persze mind külföldön élő magyarok !) A névgyakoriság erősen eltér a hazai gyakorisági mintától (1979-re voltak összehasonlítható adatok). Érdekesség: leggyakoribb férfinév az *István*. — J. SOLTÉSZ KATALIN a magyarországi idegen családnévekről tartott előadást. Megállapította, hogy míg a reformkorban és később, a kiegyezés után is nagy divat volt az idegen nevek magyarosítása, ma már egy millió állampolgárra alig több mint 100 névmagyarosítás esik évente. Megállapítja azt is, hogy ma a családnévállomány mintegy 40%-a nyelvileg idegen jelleget mutat, ám az összes név állományában ezek a névféleségek mégsem adnak magas %-ot, mivel ritkán előforduló névalakok: az egész magyarság névanyagán belül mintegy 10%-ot képviselnek az ilyen nevek. Ma sokszor idegen hangzású nevükhöz, kultúrtörténeti-társadalomtörténeti hitelesség végett is ragaszkodnak a névviselek: ez merőben új beállítódás a múlt századi, sőt a két háború közötti idevágó felfogással szemben. — KÁLNÁSI ÁRPÁD a víznévkinésben tükröződő ősi és mesterséges névadásról beszélt, és azzal a kritikai megjegyzéssel kezdte előadását, hogy magyar viszonylatban sajnos eléggé mostoha terület a víznév kutatás. Saját készülő „A fehérgyarmati járás földrajzi nevei” című kötetében szereplő víznevek gazdag anyagát elemzi. A *Tisza*, a *Szamos* és a *Túr* mellékvizeinek neve századokra visszamenően dokumentálható ősi víznévanyagot képvisel, de a folyamszabályozás még máig is tartó nagy munkája sok újkeletű név alkalmazását tette szükségessé. Kálnási az ősi víznév-adatok bemutatása mellett felállítja az említett újkeletű víznevek tipológiáját is. — KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES Németh László regényeiben, színdarabjaiban szereplő személyek nevééről beszélt. Tömörkény, Jókai irodalmi névadásának vizsgálata mellett örömmel vettük tudomásul, hogy, új színfoltként Németh László irodalmi névadása is vizsgálat tárgyává vált. Ő különös gonddal keresett nevet regényalakjainak, színdarabjai személyeinek. A korhűséget Németh úgy is érzékelteti — fejtegette a szerző —, hogy a regény által feltárt korra nézve jó érzékeléssel megtalálja a korra jellemző gyakori, sőt leggyakoribb keresztnéveket (így a századfordulóra nézve a *József*-et, *János*-t, *Erzsébet*-et, később, a II. világháború előtti időre vonatkozóan *Imrét* stb.). A paraszti miliőt is névanyaggal érzékelteti. Ilyen célzattal használja pl. a *Böcsi*, *Viola*, *Lóránt* stb. keresztnévet. A személy egyéniségének jellemzését, érzékeltetését is sokszor a névformára bízta Németh, sok egyéb írói jellemzési eszköz mellett, pl. amikor az *Irma* névalak helyett ennek *Irmuci* becenévi alakját teszi meg egyik regényalakja nevéül. Jellemző Némethre, hogy ő névválasztásának okát is néha megadja írásaiban. — SZABÓ JÓZSEF „A Tabán helynevek elterjedtsége Magyarországon” című témáról tartott előadást, elfogadva KAKUK ZSUZSA etimológiáját, aki a *Tabán* nevet az oszmánli *tabakhane* 'cserzőműhely, tinnár-műhely' szóból eredeztette. A szerző utal arra a közismert tényre, hogy a magyarok többféle ipari ténykedést a törököktől tanultak el, ide tartozik a bőrcserzés is. Azt, hogy ezen ipar elterjedtsége összefüggésben áll a törökséggel, a sorra megjelenő megyei földrajzinév-gyűjtemények anyaga azáltal bizonyítja, hogy az országban előforduló *Tabán* helynevek, dűlőnevek kifejezetten az egykor török fennhatóság alatt állt országrészek térségére esnek. E bizonyító névanyagot gyűjtötte össze gondosan Szabó József, és tárta a hallgatóság elé előadása során. — SZABÓ T. ÁDÁM a páhuzamos személynévadás jelenségeiről beszélt XVI. századi kolozsvári névadatok tükrében. Bemutatott számos olyan esetet, ahol egyazon személynek párhuzamosan magyar, német és esetleg emellett latin nyelvű neve szerepelt a forrásokban. Utalt arra, hogy a párhuzamos, több nyelvű nevek a jelölt személyről gazdagabb információt nyújtanak sok esetben, mintha csak egy nyelven állna rendelkezésre a név: a nevek gyakran nem pusztán tükörfordítások, hanem az adott idegen nyelven való újrafogalmazásai a névnek; vagy az adott nyelvi

közösségekben kialakult névalakok. E sorok szerzője — példákat is idézve — SZABÓ előadásához kapcsolódó hozzászólásában utalt arra a magyar névtanban eléggé ismert jelenségre, hogy a párhuzamos személynévadás régi, nyelvileg vegyes lakosságú magyar városokban (mint Buda, Kassa, Nagyvárad stb.) általános volt. — A betűrendben utolsó magyar előadó VINCZE LÁSZLÓ volt. Ő az utcanévek elemzésének egy újfajta módszeréről, pontosabban kiaknázási lehetőségéről beszélt. Utalt arra, hogy az utcanévkincs sokszor összefüggésbe hozható azon település típusával, melynek névanyagához tartozik, így az utcanévelemzés tulajdonképpem településtípusizálási, -kategorizálási céllal egzakt módon felhasználható.

Arra nincs lehetőségünk — terjedelmi korlátok miatt —, hogy külföldi előadók előadásait is, bármilyen röviden, bemutassuk. Áttekintve az egész szekcióelőadás-anyagot azt állapíthatjuk meg, hogy ebben a nemzetközileg reprezentáns anyagban is kb. ugyanolyan az arány a helynévkutatási és a személynévkutatási témák között, mint hazai viszonylatban: a helynévkutatás valamelyest erősebb vonulatot képvisel. Ám az egyéb névtípusok [vállalatnevek (G. DALITZ), növénynevek (W. PFEIFER, M. KARPLUK), tulajdonnévvel párosult szakszavak (R. GLÄSER), vonatszerelvénynevek (J. HUBAČEK), márkanevek stb.] kutatása idehaza csaknem teljesen hiányzik. Mindez számos névtan-elméleti témával egészül ki, ami szintén hiányzik a magyar névkutatás tematikájából. Ihletést nyerhetne sok fiatal magyar névkutató a fentiek láttán saját témaválasztási gondjában.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az itt tárgyalt névtudományi kongresszus előkészületeként 1982 novemberében kétnapos értekezletet szerveztek a lipcei névkutatók az „onymische Integration” (névintegráció) témakörének megvitatására. E szakmai találkozón az ICOS jelen levő tagjai ülést tartottak megtárgyalva a majd megrendezésre kerülő kongresszus minden ügyét-gondját. Ekkor még H. Draye vezette az ülést, a Nemzetközi Névtudományi Bizottság elnöke, a kitűnő tudós, az Onoma főszerkesztője. Azóta bekövetkezett halálával nagy veszteség érte a nemzetközi névtudományt, de emellett bennünket, magyarokat is, mivel a tudományos világban ő volt az egyike azoknak, akik legmesszebbmenően elismerték a hazánkban folyó kiterjedt földrajzinév-gyűjtési és -feldolgozási munkát.

Jelen alkalommal is ülésezett az ICOS, amelyen magyar részről Benkő Loránd, az ICOS-komité tagja mellett — Kálmán Bélát helyettesítve — e sorok szerzője is részt vett, és döntött a 16. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus helyét illetően: 1987-ben Quebecben (Kanada) lesz a következő névtudományi találkozó. Az 1990-es évre nézve a helyszín még nem végleges: pillanatnyilag úgy látszik, hogy vagy Finnország, vagy Magyarország vállalja magára a rendezés gondját. Mindenesetre finnugor nyelvet beszélő ország területén ez a nagyszabású kongresszus még nem került megrendezésre: ennek bekövetkezése nagy lendületet adhatna a hazai névtudománynak.

BÜKY BÉLA

Nemzetközi névtani konferencia Giessenben

1984. október 1–4-ig tartott az NSZK-beli Giessen Justus Liebig Egyetemén az a névtani találkozó, amelynek központi témája a dűlőnevek vizsgálata volt; erre utal a konferencia német címe is: Flurnamen-Kolloquium. E konferencia megrendezéséről a Német Névtani Munkaközösség előző, münsteri konferenciáján, 1982 októberében döntöttek, a szervezőmunkát pedig 1982 decemberében kezdték meg.

A résztvevők listáján 88-an szerepeltek, de ezek közül természetesen nem mindenki tartott előadást. Európa több országából érkeztek dűlőnevekkel foglalkozó kutatók;

az országokénti megoszlás a következő: NSZK 57, Ausztria 8, Belgium, Svájc 5—5, Hollandia, NDK 3—3, Dánia, Nyugat-Berlin 2—2, Csehszlovákia, Olaszország, Svédország 1—1.

Mivel a konferencia témája egyetlen (bár térben és időben rendkívül sok vizsgálati lehetőséget kínáló) névcsoporthoz korlátozódott, nem voltak szekciósülések. Az előadások azonban mégis egy-egy főbb kérdéskörbe tartoztak, melyek a következők voltak: 1. Az eltérő tájakon jelenleg használatos dülőnevek gyűjtésének módszerei; 2. Közép- és újkori történeti forrásokban található dülőnevek hasznosításának módszerei; 3. Városi települések dülőnevei; 4. Dülőnévkutatás és lakatlanná vált területek kutatásának kapcsolata; 5. Többnévű dülők és dülőnévváltás; 6. A jogtörténet, a jogszolgáltatás és a dülőnevek kutatása; 7. Német és szláv dülőnevek német—szláv érintkezési területeken; 8. Német és (új)latin dülőnevek germán—(új)latin, illetve (új)latin—arab érintkezési területeken.

A négy nap alatt 41 előadás hangzott el, melyek — néhány kivételtől eltekintve — 30 percnél nem lehettek hosszabbak. Mutatóban álljon itt néhány érdekesebb előadás címe: „Hesseni dülőnévföldrajz” (H. RAMGE, Giessen); „A dülőnévkutatás helyzete Alsó-Ausztriában” (M. HORNUNG Bécs); „A személynevek szerepe a dülőnevek alkotásában” (R. BLEIER, Bécs); „A dülőnevek felhasználhatósága a szótörténetben és az etimológiában” (H.-G. MAAK, Göttingen); „A svájci dülőnévkutatás problémái” (S. SONDEREGGER, Zürich); „Szláv eredetű dülőnevek nyelvészeti feldolgozásának problémái német—szláv érintkezési területeken” (E. EICHLER, Lipcse); „A Mosel menti (új)latin—német nyelvi kapcsolatok a dülőnevek tükrében” (W. KLEIBER, Mainz).

Én magam a hollandiai Groningeni Állami Egyetem vendégtanáraként, az egyetemi anyagi támogatásával vettem részt a konferencián; a részt vevő országok sorába talán föl lehetett volna venni Magyarországot is, ám én Giessenbe nem közvetlenül Magyarországról, hanem hivatalosan is Hollandiából érkeztem. A 7. kérdéskörhöz kapcsolódóan magyarországi (elsősorban magyar—német) vegyes nyelvű falvak dülőneveiről tartottam előadást, melynek bevezető részében igen röviden beszéltem a magyarországi földrajzi-név-gyűjtés, illetve a magyarországi németiség történetéről, majd pedig — jóllehet nem tartozott szorosan a témához — a többnemzetiségű települések nevééről. Ezt követően példákkal illusztrálva bemutattam azt a három típust, amelybe e falvak dülőneveinek többsége tartozik: 1. egynyelvű nevek; 2. fordítások (pl. m. *Béka-hegy* < n. *Krötenberg*, m. *Malom-föld* < n. *Mühlacker*, m. *Hegy-rét* < n. *Bergwiese* stb.); 3. egymástól független elnevezések (pl. m. *Kocsmá-hegy* ~ n. *Alte Weingärten* 'Öreg szőlők', m. *Kajzer-tag* ~ n. *Gespitzter Berg* 'Hegyes-hegy', m. *Veteményes* ~ n. *Hanfgarten* 'Kenderes' stb.). Adataimat a Tolna, a Vas és a megjelenés előtt álló Komárom megyei kötetből, illetve Veszprém megye pápai és ajkai járásának kéziratban levő névgyűjteményéből vettem. Előadásomat néhány kérdés és hozzászólás követte. Az elhangzott, valamint az idő hiányában másorra nem tűzött előadások is cikk formájában meg fognak jelenni a *Beiträge zur Namenforschung* című folyóirat mellékletében.

A konferencia programja meglehetősen zsúfolt volt, hiszen naponta 10 előadást követhetett figyelemmel a hallgatóság: az ülések (egy-egy rövidebb szünet közbeiktatásával) reggel 9-től 1-ig, majd délután 3-tól 6-ig tartottak. Az estekre is jutott elfoglaltság: az első napon Giessen városa adott fogadást a résztvevők tiszteletére, a másodikn kötetlen eszmecsere nyílt lehetőség az egyik szálloda hallgatójában, míg a harmadikon az egyetem elnöke fogadta a résztvevőket egy Giessen környéki kastélyban, melyet a hesseni tartományi kormánytól kapott az egyetem.

A konferencia idejére a giesseni névkutató csoport mutatós kiállítást rendezett a hesseni névgyűjtés történetéről és eredményeiről. A szervezés a szállodafoglalástól a szállításig kifogástalan volt, a konferencia menetében nem volt fennakadás. Mindez a két fő szervezőnek, R. Schützeichel münsteri és H. Ramge giesseni professzornak, vala-

mint számos „névtelen” segítőjüknek köszönhető. A záróülésen bejelentették, hogy a legközelebbi nemzetközi névtani konferenciát 1986 őszén Münchenben, Hamburgban vagy Bonnban fogják megrendezni, témája pedig a nyelvi kapcsolatok, a településtörténet vagy a jogtörténet nevekkal való kapcsolata lehetne.

A giesseni konferencia érdekes, eredményes és tanulságos volt, számomra pedig külön örömet okoz az is, hogy — ha közvetve is — a magyarországi névtan is képviselve volt ezen az összejövetelen.

GERSTNER KÁROLY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Tamás Lajos emlékezete

Nyelvtudományunkat 1984 őszén ismét nagy veszteség érte. Nyolcvanegy éves korában, hosszú és súlyos betegségek után megvált tőlünk *Tamás Lajos*, Akadémiánk rendes tagja, a magyar nyelvtudomány egyik kimagasló egyénisége, a Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztségviselője és választmányi tagja, e folyóiratnak 1929-től kezdve hosszú évtizedeken át egyik legállandóbb munkatársa. Még csak elsorolni is hosszú tudományos és közéleti munkásságának színtereit. Fiatalon, már 1940-ben professzor a kolozsvári egyetemen, s közben az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója is. 1945-től kezdve pedig már a mi egyetemünk bölcsészeti karán oktatja a romanisztikát és az általános nyelvészetet, a román és az albán nyelvet. Karunk dékánja, egyetemünknek pedig, nehéz időkben, rektora is volt. Nyugalomba vonulása előtt pedig évekig Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetét igazgatta. Közben szakadatlanul dolgozott, hogy megalkossa élete főművét, a román nyelv magyar elemeit tartalmazó történeti-etimológiai szótárát, amely német nyelven, de francia értelmezésekkel is ellátva, 1966-ban, tehát 62 éves korában jelent meg. Ennek a majdnem 1000 lapnyi terjedelemben közreadott hatalmas munkának az előkészületeit igen fiatalon, már a 20-as évek második felében megkezdte, mint erről folyóiratunk XXV. évfolyamában közzétett legelső cikkei is tanúskodnak.

Ettől az időtől kezdve hosszú éveken át folyóiratunknak szinte minden számában közli a magyar—román nyelvi érintkezésekre vonatkozó, a korábbi ilyenmű vizsgálatoknál sokkal jobban megalapozott részletkutatásainak eredményeit, amelyek már ekkor egy teljesen érett, anyagismeretben és módszertani felkészültségben egyaránt kimagasló tudós személyiség csalhatatlan jegyeit mutatják. Akár legrégibb román kölcsönszavaink kormeghatározásáról, akár a román nyelv magyar jövevényszavainak hangalakjáról, a magyarországi latin *s*-ezésnek a románban kimutatható nyomairól vagy e két nyelv közti szókölcsonzések képzőcseréről és egyéb alakítani sajátosságairól értekeznek, olvasóit mindig lenyűgözi káprázatos nyelvismeretével, adatainak bőségével, fejtegetéseinek módszerességével és szellemességével.

Jövevényszó-kutatásainak módszertani alapelveit két fontos német nyelvű tanulmányában is kifejtette (UngJb. VIII, 25—51, IX, 274—317). Ezekben nemcsak a korábbi kutatások mérlegét vonta meg, hanem azt is föltárta, hogy a román szókinés késő középkori, magyar eredetű elemeinek egyes, jelentéskörök szerint vizsgálandó csoportjai hogyan tükrözik az akkori gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok fejlődését. Már ekkoriban kapcsolatban állt a legjelesebb román nyelvészekkel is, mint ezt az A. ROSETTI szerkesztette, a Párizsban és Bukarestben közreadott „Bulletin Linguistique” című folyóiratban szintén németül megjelent értekezése is bizonyítja, amelyben a román

nyelvbe került magyar kölcsönszavak hangsúlyviszonyait elemezte. Alapvető fontosságú az az 1942-ben sajtó alá került értekezése is, amelyben e kölcsönszavak művelődéstörténeti szempontból való fontosságát emeli ki. Ugyanebben az évben szintén Kolozsvárott jelentette meg „Fogarasi István kátéja” című tanulmányát, amelyben a XVI–XVII. századi román protestáns szövegek történetileg dokumentált szótári anyagát is közölve e forrásanyag jelentőségére elsőként hívta fel a figyelmet. Két évvel később, 1944-ben ugyanott hagyta el a sajtót „Ugocsai magyar—rumén kapcsolatok” című munkája, amelyet az észak-erdélyi román nyelvjárások magyar jövevényszavainak szintén történetileg dokumentált glosszáriuma egészít ki.

A szerző említett nagy történeti-etimológiai szótárának több évtizedes előmunkálataival kapcsolatos részlettanulmányai azonban más hazai és külföldi folyóiratokban is megjelentek. Hogy az első világháború utáni Románia magyar vonatkozásai mennyire érdekelték, kitűnik erre vonatkozó részletes tanulmányából, amelyben a román őstörténetnek, a románba került magyar jövevényszavaknak, a hely-, folyó- és hegyneveknek a szótörténeti vonatkozásait is áttekintette (NyK. XLVIII, 93–106). Pár évvel később, 1935-ben jelent meg igen nagy forrásismeretről és elemzőkészségről tanúskodó nevezetes monográfiája az erdélyi románság őstörténetéről, majd pedig 1936-ban egy ehhez hasonló témájú másik műve is. A román nyelv és nép kialakulásáról franciául írt művét Kolozsvárott 1943-ban tette közzé, az ugocsai magyar—román kapcsolatokról szóló munkáját pedig ugyanott 1944-ben.

Etimológiai szótárának megírása a neves szerző szerint azért vált szükségessé, mivel a román nyelv magyar elemeiről a múlt század végén készült két összefoglalás, ALEXICS GYÖRGY és S. C. MÂNDRESCU műve már elavult, s így a román szókincsnek e magyar szempontból is fontos fejezetét ideje volt újból megvizsgálni. Az első világháború után e problémakör kutatására többen is vállalkoztak. Közülük Tamás Lajos mindenekelőtt N. DRĂGANUT, az Eötvös Kollégium hajdani növendékét, a kolozsvári egyetem 1939-ben elhunyt professzorát, GÁLDI LÁSZLÓT, valamint C. TAGLIAVINI-t emeli ki. Az ő módszertani szempontból is mintaszerű munkáik szerinte azért jelentősek, mivel a tőlük közzétett szótárak anyagát, közte a magyar elemeket is, igen gondosan tanulmányozták. De Tamás Lajos tisztelettel emlékezik meg az idősebb és fiatalabb nyelvésznemzedékek több olyan jeles képviselőjéről is, akik esetenként foglalkoztak a román szókincs magyar eredetű jövevényszavaival. Közülük A. ROSETTI román akadémikus nevét külön is nagy tisztelettel említi. Ennek az alapvető művének a megírását a szerző mint nemzetközileg is elismert romanista azért is fontosnak tartotta, mivel korán felismerte, hogy a román nyelvnek nemzetközi színvonalon álló etimológiai szótárát csak akkor lehet megalkotni, ha az egyes szókincsrészek előzőleg külön-külön megfelelő monografikus feldolgozásban részesülnek. Bizonyos, hogy szótárának közzétételével e sokféle elemből összetevődő szókincs fontos területeit sikerült megmunkálnia és a további kutatások számára biztos alapokat teremtenie. Hogy műve a földolgozott anyag mennyiségét tekintve is milyen nagy haladást jelent, kitűnik abból, hogy A. DE CIHAC 1879-ben franciául közzétett román etimológiai szótára még mindössze csupán 500 magyar eredetű jövevényszót tárgyalt, ALEXICS 1888-ban megjelent értekezése is csak mintegy ezret, az ő 1966-ban megjelent szótára viszont már kb. 2800 szócikkben tárgyalja a román nyelvnek főleg nyelvjárási szinten élő, magyar eredetű elemeit.

Annak, hogy e kölcsönös érintkezésnek a román szókincsben ilyen sok emléke van, a szerző szerint több okát is lehet adni. Először is e két nép közti sok száz éve tartó állandó kapcsolatokra lehet hivatkozni. Magyar jövevényszók a moldvai és havasalföldi nyelvemlékekben már a XIV. század vége felé felbukkannak. Másfelől azt is figyelembe kell venni, hogy e két nép nemcsak a Kárpátokon innen, hanem a hegyvonulaton túl is, főleg Moldvában, régi idők óta egymás mellett élt, és egyik a másikra nyelvi téren is

állandóan és kölcsönösen hatott. Ezzel magyarázható, hogy a szerző szerint e szomszédos nép nyelvébe került jövevényszavaknak kb. 93 százaléka főleg a nyelvjárásokban honosodott meg, míg a román köznyelvbe és irodalmi nyelvbe is bekerült magyar kölcsönzavak száma a 200-at is alig éri el. Mivel tehát e kapcsolatokról a fentiek szerint főleg a román nyelvjárások tanúskodnak, Tamás Lajosnak legfőképpen ezek szókinsését kellett megvizsgálnia. Forrásai nemcsak a román nyelvjárás szótárak és szógyűjtemények, hanem a legkülönbözőbb vidékekről való nyelvjárás szövegek is voltak, amelyeket igen sokszor saját gyűjtéseivel egészített ki, e munkálatokba tanítványait is bevonva. De nemcsak nyomtatott, hanem kéziratot is sokszor használt. A román nyelvatlasz addig megjelent köteteit szintén áttanulmányozta. 1959-ben pedig mint a Román Tudományos Akadémia vendége egyhónapos bukaresti tartózkodása idején a román nyelvészeti adatgyűjtés egy részébe is módja volt betekintnie.

Szótárának megszerkesztéséhez a szerző hosszú évtizedeken át olyan hatalmas anyagot gyűjtött és dolgozott fel, amelynek pusztán előteremtésére napjainkban csupán sok-sok tagból álló munkatársi gárda merne vállalkozni. De tekintetbe kell vennünk azt is, hogy hatalmas feladatát igen kiterjedt, állandó és mindig mintaszerűen és lelkiismeretesen ellátott oktatói, közéleti tevékenysége mellett kellett megoldania. Többször említette, hogy évtizedeken át a hajnali órákban kelt, mert szótárának készítéséhez csak ilyenkor volt ideje. De hogy egyes szócikkeinek megszerkesztése szinte szüntelenül foglalkoztatta, annak a Kruzsokban magam is gyakran tanúja voltam. Baráti pohorázás közben homlokára csapva sugárzó arccal többször is közölte velünk, hogy közben hogyan sikerült egy-egy magyar eredetű román tájszó etimológiájának még homályos mozzanataira fényt derítenie.

Etimológiai szótárának az egész magyar nyelvtudomány szempontjából való alapvető fontossága akkor válik nyilvánvalóvá, ha figyelembe vesszük, hogy nyelvünk életének számbavételéhez nemcsak szavaink eredetének felkutatása, hanem a más nyelvekbe, főleg pedig a szomszédos nyelvekbe került magyar szavak sorsának földerítése is szervesen hozzátartozik. De azt sem szabad felednünk, hogy mint etimológiai szótáraink is meggyőzően tanúsítják, Tamás Lajos román eredetű jövevényszavaink kérdésében is évtizedeken át rendszeresen állást foglalt, s véleménye mindig nagy súllyal esett latba. Ez természetes is, mivel ennek a kérdéskörnek szintén ő volt nálunk egyik legavatottabb szakértője.

Érdeklődése, mint tudjuk, a magyaron és a románon kívül a Duna-tájnak és környékének más nyelveire is kiterjedt. E nyelvek megismerésére, mint baráti körben többször is említette, már gyermekkorában törekedett. Az első indítékot ehhez szülővárosa, Temesvár adta, ahol — mint ismeretes — igen sokan magyarul, románul, németül és szerbül egyaránt tudtak. Így e városban finnugor eredetű anyanyelvünk mellett az indogermánság három fontos ágának, a latinnak, germánnak és szlávnak említett tagjai is képviselve voltak. A nyelvek iránt oly fogékony ifjúnak tehát már gyermekkorában volt mit tanulnia. Együttlétünkkor többször elmesélte, hogy amikor már románul is tudott, még elemistaként, kedvtelésből latin tankönyveket is kezdett tanulmányozni. Így fordult azután soha nem lankadó érdeklődése a neolatin nyelvek felé, amelyeknek már Eötvös kollégista korában egyik legígéretesebb kutatója lett. Amikor pedig Tagliavini professzor a húszas évek végén egyetemünkre és az Eötvös kollégiumba került, e fiatal tudósunk az ő buzdítására a román nyelv kialakulása szempontjából kulcsszerepet játszó albánnal is igen behatóan kezdett foglalkozni. E nyelv iránti mélyreható érdeklődését ilyen tárgyú értekezései és tanulmányai mellett legfőképpen 1953-ban közzétett albán—magyar szótára tanúsítja.

Így vált Tamás Lajos a romanisztika mellett a duna-táji és a balkáni nyelvek nemzetközileg is nagyra értékelt kutatójává. Kiterjedt munkássága révén az areális

nyelvészeti tanulmányok terén kimagasló hely illeti meg. Külön is ki kell emelnünk, hogy az összehasonlító neolatin nyelvtudomány hazai művelését és egyetemi oktatását ő emelte karunkon európai színvonalra. Ez irányú munkásságának egyik legfőbb bizonyossága 1969-ben „Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba” címen kiadott kiváló egyetemi tankönyve.

A magyar nyelvtörténeti vizsgálatok Tamás Lajos romanisztikai és balkanológiai tanulmányaival kezdettől fogva a legszorosabb kapcsolatban állottak. Ennek egyik szép bizonyítéka, hogy miközben a harmincas évek folyamán a középkor végi román szójegyzékekben föllelhető magyar eredetű elemeket kutatta, legrégibb magyar szójegyzékeink sok fejtörést okozó latin—magyar szópárai közül is többet sikerült megfejtenie. E fölfedezésének eredményeit éppúgy folyóiratunk hasábjain tette közzé, mint az aknaszlatinai bányászok magyar szókincsére vonatkozólag a helyszínen végzett kutatásai során készült feljegyzéseit is, amelyek több mint kilencszáz adatot tartalmaznak.

Ilyen sok nyelv és ennyi nyelvészeti diszciplína beható ismerete a nagyobb összefüggések felismerésére kezdettől fogva törekvő fiatal tudóst szükségképpen vezette az általános nyelvészet felé. Ebbeli érdeklődését bizonyítja, hogy már a harmincas évek elején Bárczi Gézával, Laziczius Gyulával és Kniezsa Istvánnal együtt szoros baráti és elvi kapcsolatot teremtve kezdte kialakítani és megfogalmazni az akkori idősebb nyelvészmenzédék felfogásával sok tekintetben szemben álló módszertani elveit. Saussure, a prágai iskola és Bühler tanításait Tamás e baráti kör tagjaival együtt nálunk az elsők között kezdte tanulmányozni, sőt bírálni is. Ennek emlékét őrzi e folyóirat 1939.-i évfolyamában közzétett nevezetes értekezése, amelyben rendkívüli elemzőkészséggel azt a kérdést tárgyalja meg, hogy az állandó (szociális) érvényű hangkülönbségek hogyan és mennyiben tükröződnek a nyelvi ábrázolásban. Fejtegetéseinek középpontjában az az akkoriban Európa-szerte vitatott kérdés állott, hogy a szótest szerkezetében lehet-e fonológiai értelemben vett értékrend. Tanulmányának ma is irányt mutató helyes megállapítása, hogy a jelentést nem a szótest egyes hangjai, hanem ezek együttesen differenciálják.

Közvetlenül a második világháború után, 1947—48-ban szintén e folyóiratunkban tette közzé másik fontos általános nyelvészeti érdekű tanulmányát arról a múlt század közepe óta állandóan napirenden levő kérdéstről, hogy a hangváltozások tudatosak-e. Éles elméjű fejtegetéseinek mai felfogásunkkal is teljes mértékben összhangban álló végső megállapítása, hogy akár hangváltozások következményeül, akár pedig nélkülük is változik a nyelv, az újítások sorsát mindig ugyanaz a társadalmi tényező, nevezetesen a nyelvközösség együttművelő, közömbös vagy be nem fogadó magatartása dönti el, mivel az újrakezdéseket csakis a társas elfogadás és együtt-teremtés avathatja nyelvi tényré.

Karunkon a romanisztikát Tamás Lajos már a negyvenes évek végétől kezdve az általános nyelvészet keretei közé helyezve oktatta, az ötvenes években pedig a töle oktatott egyetemi tárgyak sorában ez a diszciplína játszott a főszerepet. Érthető tehát, hogy az 1954 novemberében rendezett III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásainak sorát is az ő nagyszabású és igen élénk visszhangot keltett előadása nyitotta meg, amely az általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány akkori helyzetének és viszonyának szerteágazó kérdéseit történeti távlatokba helyezve elemezte. Az a 12 hozzászólás, amely ehhez a fontos referátumhoz kapcsolódott, jól mutatja, hogy milyen megtermékenyítőleg hatottak az előadónak igen nagy tárgyi tudásról, rendkívüli áttekintőképességről és igen éles problémalátásról tanúskodó fejtegetései Saussure, Bühler, Hjelmslev és más neves modern nyelvészek elveiről, a langue és parole viszonyáról, e megkülönböztetés elvi alapjainak sebezhető pontjairól, valamint a hazai nyelvtudomány ekkoriban sokat tárgyalt legfőbb elvi kérdéseiről, különösen a készülő akadémiai leíró magyar

nyelvtan felosztásáról. Az előadó egyik legfőbb mondanivalója az volt, hogy a *langue* és a *parole* lényegében nem más, mint egyazon dolognak, a nyelvnek, az emberek közötti érintkezés — mai divatos műszóval a kommunikáció —, valamint a gondolkodás eszközeinek két különböző szemlélete.

Ugyanilyen elvi jelentőségű és irányt mutató volt e jeles nyelvtudásunknak még 1951-ben a NyK.-ben megjelent tanulmánya a szókinés egyes rétegeiről, az alapszókinés és a szótári szókészlet viszonyáról s akkor már készülő Értelmező Szótárunk ezekkel kapcsolatos szerkesztési elveiről.

Jól tudom, hogy e futólagos áttekintés csupán vázlatos és hézagos képet adhatott nyelvtudományunk e nagy egyéniségének sokoldalú és eredményekben rendkívül gazdag munkásságáról, amelyet az illetékesek az Állami Díj II. fokozatával, a Szocialista Magyarorszáért Érdemrenddel, a Munka Érdemrend arany fokozatával és több magas állami kitüntetéssel is honoráltak. Érdemeinek kellő méltatását nyelvtudományunk történetének hivatott művelői fogják majd elvégezni. Befejezésül itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a hazai összehasonlító nyelvészet e kiváló egyénisége, a magyar felsőoktatás és tudományos közélet e kiemelkedő alakja, aki nemzedékeket nevelt, miközben hatalmas tudományos tevékenységet is folytatott, a társas érintkezésben sugárzó emberségével, derűs bölcsességével és önzetlen segítőkészségével is kitűnt. Távol állt tőle mindennemű elzárkózó önteltség és hivatkozás. Barátai, munkatársai és tanítványai, akik jóakarátára és tanácsaira mindig bizton számíthattak, tisztelői, akik nagy tudásáért és megnyerő modoráért rajongva szerették, emlékéit hálás kegyelettel fogják megőrizni.

BALÁZS JÁNOS

Sz. Kispál Magdolna

(1910—1984.)

1984. jún. 15-én elhunyt Hágában Sz. Kispál Magdolna finnugor nyelvész. Halálát tragikus közlekedési baleset okozta. Személyében egy nagy finnugor nyelvész-nemzedék egyik utolsó tagját veszítettük el. Fiatalon abban a szerencsés helyzetben volt, hogy kora nagy mestereitől tanulhatott: Magyarországon Gombocz Zoltántól, Zsirai Miklóstól; Finnországban Emil Setälä-től, Arturi Kannistótól; Észtországbán Julius Marktól. S nemcsak tudományban gyarapodott a rokon népek között töltött évek során, a finn és az észti kultúra szeretete egész élete során megmaradt nála, s e nyelveket is, elsősorban a finnt, számos éven át oktatta az egyetemen. Kiváló képzettségű tanár és szigorú módszerességgel, alaposággal dolgozó kutató vált belőle.

Sz. Kispál Magdolnát mint az obi-ugor nyelvek kutatóját tartják számon a világban, ahol finnugor nyelvészettel foglalkoznak. Ezen belül is elsősorban a vogul nyelv szakértője volt.

Bölcsészdoktori disszertációját „Napszakok nevei az ugor nyelvekben” címen védte meg. Az 1938-ban (MNYTK. 39. sz.) nyomtatásban is megjelent munkára máig találunk hivatkozásokat a szakirodalomban. Legjelentősebb műve „A vogul igenév mondattana” című 1966-ban megjelent könyve. Ennek disszertációként megvédett változatáért nyerte el a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. Emellett több mint félszáz értékes cikke jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban és kiadványokban.

Sz. Kispál Magdolna három egyetemen tanított: a szegedin, a kolozsvárin, de leghosszabb ideig, 1948—1974-ig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

Nyolc egyetemi jegyzet megírásával szolgálta a finnugor tárgyak oktatását, közülük nem egy mindmáig használatban van.

Mi, kollégái őszintén fájjaljuk, hogy Sz. Kispál Magdolna pályája ilyen tragikus hirtelenséggel szakadt meg, hiszen még kedve és ereje lett volna több tudományos feladat elvégzéséhez. Ezek egyike a Reguly osztják gyűjtéséből készülő szótár sajtó alá rendezése lett volna. Ezen dolgozott élete utolsó hónapjaiban is.

A tudósnál nem kevésbé fájdalmas számunkra a kedves, szíves és mindig segítő-kész tanárkolléga elvesztése, aki nyugalomba vonulása után is szoros kapcsolatban maradt velünk. Mind a tudós, mind az ember emlékét szeretettel fogjuk ápolni.

BERECZKI GÁBOR

É. Kiss Sándor

(1914—1984.)

1984 tavaszán ünnepelte a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja É. K i s s S á n d o r tagtársunk hetvenedik születésnapját, s júliusban már koporsója körül kellett gyülekeznünk. Személyében nemcsak a debreceni értelmiség közismert és kedvelt alakja távozott közülünk, hanem nyelvtudományunk országosan megbecsült, jeles munkatársa.

Hajdúhadház szülötteként került a debreceni Református Kollégium gimnáziumába, ahol Zsigmond Ferenc tanítványa lett. Az ő hatására jelentkezett a debreceni egyetem magyar—latin szakjára, ahol az országos híré tudós, Csúry Bálint éppen ekkor, a harmincas évek második felében nevelte fel maga körül faluról jött hallgatóiból híres népryelvkutató iskoláját. Csúrynél írta szakdolgozatát is „A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon” címmel. Ma is olvasható rajta a bíráló sajtókezű írása: „Dicséretre méltó, hogy a munkamenet leírását lépten-nyomon egy-egy odaillő népi szólással, mondással teszi élénkebbé . . . Külön ki kell emelni, hogy a mondathangsúlyt is jelöli, még pedig kitűnően, hibátlanul, nagyon jó érzékkel. Nagyön értékes, sok részben ismeretlen nyelvi anyagot gyűjtött össze. Dolgozata a nyelvtudósnak is, az ethnographusnak is hasznos forrásmunka. Eredmény: kitűnő.”

A negyvenes évek eleje nem kedvezett a tudós bűvárkodásnak. Rövid kisújszállási tanárkodás után É. Kiss Sándorra is frontszolgálat, majd hadifogság következett, a felszabadulás után pedig közéleti szerepek sora. Igazgatója lett a budapesti tanárképző főiskolának, ennek megszűnte után munkatársa a debreceni tankerületi főigazgatóságnak. Később a debreceni városi tanács művelődési osztályán dolgozott, végül helyettes igazgatói kinevezést nyert a debreceni felsőfokú Tanítóképző Főiskolára. Itt dolgozott nyugalomba vonulásáig, 1975-ig.

Nyelvészeti kutatómunkája sohasem szünetelt (bölcészdoktori oklevelet 1964-ben szerzett a krakkói magyar bursa feldolgozásával; vö. MNyj. XVI, 71—90), de 1975 után valósággal felvirágzott. Többször visszatért a hadházi nép nyelvjárásához: kötetnyi terjedelemben jelentette meg összegyűjtött helynévkincsét, kutatta az egyes nevek, tájszavak történetét. Hú maradt a Református Kollégiumhoz is, melynek könyvtárában annyi termékeny órát töltött el: kutatta a nagy elődök munkásságát. Legutóbb önálló kiadványban adta közre Révész Imre 1853-ból származó helynévgyűjteményét (Magyar Névtnai Dolgozatok 21. sz.).

Klasszikus latin iskolázottsága, kitűnő népryelvi ismeretei, Arany Jánost követő böles mértéktartása kiváló nyelvművelővé avatták. Minden ilyen írása élvezetes olvasmány: jellemzőjük a nyelvhasználat pontos megfigyelése, a hibák jó megragadása,

a jelenségek gazdag adatolása, a rendszerben és történetiségben való szemléletmód. A megyei lap nyelv művelő rovatának munkatársaként az utolsó négy évben negyvennél több nyelv művelő írása jelent meg. Rendszeresen találkozhattunk nyelv művelő írásaival a Magyar Nyelvőr hasábjain (*Fókuszál*: CII, 116; *Esőnap*: uo. 380; *Nosztalgia*: uo. CV, 219–25; stb.); munkatársa lett az Édes Anyanyelvünknek („Ki mivel számol?” — I/4; „Hideg étel, üdítő ital” — III/3; „Milyen színű ló az almásderes pej kó?” — IV/2; „Azután jön a »bájológia«?” — V/4; stb.).

Nyelv művelő, névfejtő, szómagyarázó és egyéb írásait a legkülönbébb orgánmok is szívesen közölték, mert bennük a művelődéstörténet, a klasszikus kultúra, a népnyelv és a hagyományos kisparaszti gazdálkodás tárgyainak, szavainak mélyreható ismerete testesült meg, s megírásuk módja mindig a befogadó olvasóréteghez tudott igazodni. Az Élet és Tudomány, a Magyar Hírlap, a Magyarország, a Budapesti Rundschau, a Szabad Föld, a Nimród, a Vízgazdálkodás, a Múzeumi Kurír, a Pedagógusok Lapja, a Köznevelés, az Agrártörténeti Szemle, az Ethnográfia és ki tudná még hány kiadvány őrzi sok-sok írását. Terve, hogy a sokféle megjelent írásait gyűjteményes kötetben adja közre, már nem valósulhatott meg. Nagy hasznára lenne nyelvtudományunknak, ha ez a terv legalább utólag mégis összeállhatna.

É. Kiss Sándor a Magyar Nyelvnek is szívesen olvasott munkatársa, szerzője volt. Szómagyarázatait, névfejtéseit emlékezetessé tette jó lényeglátása, élvezetes stílusa (*Literáti*: LXV, 66; *Sesta-kert*: uo. 456; „*Csóva, csóvál, csóváló*”: LXVII, 79; *Don-kanyar*: LXXIX, 464; stb.). Méltó rá, hogy emlékét ne csak szűkebb hazája, Hajdúhadház, Debrecen és Hajdú-Bihar lakói őrizzék meg: életműve egész nyelvtudományunkat gazdagítja.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Balázs János hetvenéves*

Tisztelt Társaság! Amikor Balázs Jánost hetvenedik születésnapja alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszöntöm, szokás szerint emlékeztetek az ünnepelt tudományos pályafutására. Klasszikus filológusnak készült, mégis a magyar és általános nyelvészet vált fő működési területévé, ezek azonban nem mondanak ellent egymásnak; Balázs János soha sem vált hűtlenné eredeti érdeklődési köréhez, sőt: életművében vezérfonalként húzódik végig a magyar kultúrának és a klasszikusnak a viszonya. Mielőtt azonban végleg a magyar és általános nyelvészethez kötődött volna, eléteinek egy hosszú, a pályamű szempontjából kétségkívül bevezető szakaszában mással foglalkozott. De amit csinált, mind előkészületnek számíthatott a későbbi munkához: költői antológiát állított össze a klasszikusokból, cikket írt „Kelet-Európa és az összehasonlító történetírás” címen, tanulmányokat jelentetett meg az európai kultúra kérdéseiről. Az oktatásban is gyakorlatot szerzett öt évi középiskolai tanári működése alatt s felsőbb szinten, amikor az Eötvös Kollégiumban latin stilisztikai órákat tartott. 1945-től betekintést nyerhetett a kulturális ügyek magas szintű vezetésébe az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. A helyszínen folytathatott tanulmányokat az európai nyelvészet nevezetes régi centrumaiban: Lipcsében és Genfben. Már nem volt egészen fiatal, 35 éves volt, amikor bekapcsolódott a felszabadulás utáni első és legnagyobb méretű kollektív nyelvész munkába: az Ország Ház László vezette Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerkesztőségének a legkonceptiózusabb vezetői között töltött el egy jó évtizedet, s nemcsak a szótárszerkesztés részletmunkáiban vett részt, hanem a szótár

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. november 13-i felolvasó ülésén.

elveinek a kidolgozásában és elméleti tanulságainak az összegezésében is. Ide vágó fontos tanulmánya, a „Szingtagmatizálódás és lexikalizálódás” csak a szótár megjelenése után évekkel látott napvilágot, a Tankönyvkiadó által megjelentetett „Szótártani tanulmányok”-ban, 1966-ban. Balázs János ebben az értekezésében, mert joggal nevezhető ennek, hiszen a szótártól függetlenül önmagában is teljes értékű, ékeskedik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek mindvégig jellemzik munkásságát: az európai tudománytörténeti háttér fölényes ismeretével, az elméleti kérdéseknek egyéni utat kereső megoldásával, e megoldásokban az alkotó fantázia bátor érvényesítésével, a leíró természetű kérdésekben is a történeti szempont alkalmazásával. És még valamivel: Balázst jellemzi, hogy a különböző időben megírt tanulmányait is egy jól megkonstruált elméleti váz fűzi össze. Már ebben a tanulmányban is utal visszafelé az időben egy koncepciózus elemnek másfél évtizeddel korábbi jelentkezésére és a tanulmánynak egy fontos történeti mozzanatával kapcsolatban előre is, a finnugir névmástanulmányait összefoglaló akadémiai doktori munkájára. Bizonyos vezérgondolatok így meg-megismétlődnek, átfogják, egységessé teszik Balázs János könyveit, cikkeit, ami azt mutatja, hogy azt a gondolatvárat, amely az életművét jelenti, tervszerűen építette.

Műveinek központi helyét talán azok foglalják el, amelyekben a magyar nyelv és a magyar kultúra történetével foglalkozik. Két nagy önálló mű tartozik ide: „Sylvester János és kora” az egyik, „Magyar deákság” a másik. Az első a Tankönyvkiadónál jelent meg 1958-ban, de ez a könyv részben már népszerűsített lecsapódása kandidátusi dolgozatának, amelynek címe: „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei”. Ebben a dolgozatban főleg a latin nyelvtanoktól a vulgáris nyelvek nyelvtanaiig vezető út különböző fázisait rajzolja meg. A XV–XVI. századi közép- és kelet-európai nyelvtani és helyesírási irodalom terén sok esetben úttörő kutatásokat tartalmaz ez a dolgozat, amelynek eredményeit egy egész sor cikkben publikálta a szerző. A Sylvester-könyv is egy ilyen realizálás, kibővítve persze, amely a jeles magyar humanista életrajzi keretében Sylvester külföldi tartózkodási helyeit (Krakkó, Wittenberg, Bécs) és ezek kulturális szerepét is bemutatja.

A másik nagy munka, a „Magyar deákság” a Magvető kiadónál jelent meg 1980-ban. E könyv tartalmának sokfélesége és Balázs előző munkáira való ráépülése kétségtelenné teszi, hogy e műben valami szintézisfelét kell látnunk. Találón jellemzi egyik ismertetője, BÜKY BÉLA, hogy olyan nyelvészeti munka, amely ennyire mélyrehatóan foglalkoznék a magyar nemzeti kultúrának az európai kultúrába való beépülésével, még nem jelent meg. Hozzátehetjük, elsősorban kultúránk klasszikus alapjainak a szempontjából. A klasszikus nyomokon haladó, de ezeken túlmenően is a modernebb nyelvészeti, retorikai és stilisztikai nézeteknek a XIX. század elejéig terjedő ismertetésével a magyar tudománytörténetnek is szolgálatot tesz. Könyvének etimológiai természetű tanulmányaival a honfoglalás előtti és a középkori magyar társadalom életébe enged betekintést, és ebben a témakörben, amely szintén korábbi kitűnő cikkekhez csatlakozik (hogy csak egyet említsék: „A goliárdtság emlékei a magyar szókinszben”), talán Pais Dezső munkásságához áll legközelebb. Balázs a nyelv és társadalom történeti összefüggéseit érintő fontos kérdésekhez nyúl hozzá, bátran folyamodik egészen új megoldásokhoz, s akárcsak korábbi ilyenműű dolgozataiban, egyformán támaszkodik az elődök kutatásaira és teremtő fantáziájára.

Balázs mindkét nagy munkája nemcsak a szakembernek szól. Ezt mutatja az is, hogy mely kiadók vállalták kiadásukat. A tudomány népszerűsítésére Balázs stílusa is igen alkalmas, világos és gördülékeny. Balázs János sok elméleti eredményét és etimológiai ötletét én ugyanazzal magyarázom, ami érthetővé teszi stílusideálját is. Úgy gondolom, egyéni filozófiája, ismeretelmélete szerint a dolgok összefüggése alapján véve egyszerű: a józan értelem és a tudomány technikájának, a filológiai módszerének a birtó-

kában a legnehezebb kérdések is megoldhatók, vagy legalábbis elfogadható magyarázattal szolgálhatnak. S ha ilyen higgadt értelemmel sikerült a rejtélyek megoldása, az eredmény közvetítése is legyen ilyen egyszerű, világos. Ez lehet a titka annak, hogy Balázs sokszor úgy tűnt fel, mint valami varázsló, aki hol egy etimológiát, hol egy morféma-magyarázatot, hol egy egész tudományos diszciplínát (stilisztika, szöveg- és areális nyelvészet), hol pedig egy nyelvtudománytörténeti személyiséget varázsol elénk a maga rejtélyes műhelyéből. Úgy gondolom, az említett racionalista optimizmus, amely inkább közelebb áll a klasszikus hagyományokhoz, mint a romantikához, vezethette a legtöbb-
lször Balázs János tollát. De ez csak feltevés.

Az viszont már nemcsak feltevés, hogy Balázs Jánosnak jó alapjai voltak és távlatai is, amikor egy-egy érdekes megoldásához közelített, s talán szimbolikus jelentőségű, hogy kedveli előadásai tematikájának a megjelölésében is e kifejezéseket („A szöveg- és nyelvészet *alapjai*”, „A nyelvtipológiai kutatások *távlatai*”). Különösen két, hazai viszonylatokban alapokat lerakó és távlatokat nyitó tanulmányát emelném ki: az egyik az 1954-es nyelvészkongresszuson elhangzott előadása: „A stílus kérdései.” Azóta sokat fejlődött a hazai stilisztika, de akkor Balázs János előadása olyan volt, mint egy forrás fakasztása, az előadót 28 hozzászólás követte, gazdagabbnál gazdagabb anyaggal. A másik alapozó és távlatokat nyitó írása az általa szerkesztett „Areális nyelvészeti tanulmányok” bevezető tanulmánya: „Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei” (1983.). Ez a tanulmánya abba a kutatási tematikába illik bele, amely a balázsi hagyományoknak nagyon is megfelel: a magyarságnak Európához, mégpedig ezen belül is elsősorban a szomszédos népekhez fűződő nyelvi kapcsolatai.

Balázs János ötletekben kifogyhatatlan, több mint másfélszázra tehető publikációs anyagát még csak vázlatosan sem mutathatom be ezúttal, de talán még két tematikát feltétlenül meg kell említenem. Az egyik grammatikai tárgyú cikkei, amelyeknek a többsége egy-egy morféma eredetét mutatja be újszerűen, szellemesen (a *-szer* képző, az *el* mint fokozó határozószó, a *leg* felsőfokjel, a határozott névelő stb.), s fő grammatikai munkája, akadémiai doktori disszertációja, amelyet előbb „A névmások szerepe a suffixumok kialakulásában (Az indoeurópai és a finnugor nyelvek alapján)” címen védett meg 1964-ben, s amely később (1973-ban) „Funktionswerte der Pronominalität” címen németül jelent meg. Ez a munka is a rejtélyes balázsi koncepció varázsdobozából bukkan fel meglepetésszerűen a maga bámulatos „távlataival” és anyaggazdagságával, de racionális keretei megtalálhatók a „Szintagmatizálódás és lexikalizálódás” című, már említett dolgozatában.

A másik tematika, amiről szólnom kell még, mert hozzátartozik a balázsi életműhöz: az a sok portré, amit kiváló nyelvtudósokról, köztük élőkről is festett, a legkülönbözőbb alkalmakkor s egy csokorban a „Magyar deákság”-ban. Ezekkel a magyar tudománytörténetnek is nagy szolgálatot tett.

Balázs János nemcsak kiváló tudós, hanem tudósok és tanárok nevelője is volt az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és ezzel párhuzamosan a római egyetemen. Egyetemi tanári működésének tankönyvekben és különböző publikációs anyagokban maradandó nyoma van, de elsősorban, mint minden igazi pedagógusnak a tanítványok emlékeiben és munkájában.

Balázs János azok közé tartozik, akiknek életében a *couleur localnak* meghatározó szerepe van. Sajátos kötődés jellemzi a Dunántúlhoz, annak is a Balatontól északra elterülő hegyes vidékéhez. Itt született, a Somló hegy alján, s ez az országos hírví borvidék oly maradandó emlék számára, amely élete során vissza-visszahívja. Nem messze tőle van Pápa, ahol a középiskolát végezte, s még közelebb Sárvár, ahol egyik fő művének a hőse, Sylvester János tevékenykedett. Sárvárra magam is elkísértem egyszer Balázs Jánost, amikor ott Sylvesterről előadást tartott, s a várban együtt szálltunk meg egy

közös szobában. Talán éppen Somló hegyéről mentünk oda, ahol egy hangulatos éjszakát töltöttünk egy kis szakmai társaságban. Nemrég Keresztúri Dezső egy rádióelőadásában a Balaton északi tájaira jellemző „pannon derű”-ről beszélt, amely az itteni emberek életéből árad. Balázs Jánosra mindenestre áll, hogy az élet nehéz helyzeteiben is megkeresi annak derűs oldalát, mindig szerette a vidám, baráti társaságot s a barátok körében eltöltött kedves órákat.

Kedves János! Mintha volna olyan tapasztalat, hogy aki túl korán lép rá a szakmailag beszüktett folyósóra, hamar kifulladásra kerül. A Te pályád azt mutatja, hogy a későbbi kezdet ezen a folyósón, mert az egyetem utáni első évtizedet még nem itt jártad, tartalékokat halmozott fel, amelyekből az idő haladtával egyre többet tudtál meríteni. Kívánnunk, egyelőre az elkövetkező évtizedig az eddigiekhez hasonló eredményes munkát, a varázsdobozból újabb ötleteket és sok sikert.

KÁROLY SÁNDOR

Péchy Blanka köszöntése*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya és tagsága, valamint az MTA Fonetikai és Beszédművelő Munkabizottsága nevében mély tisztelettel és nagy szeretettel köszöntöm P é c h y B l a n k a tagtársunkat 90. születésnapja alkalmából.

A fáradságos munkában eltöltött hosszú idő önmagában is tiszteletre méltó, elégséges ok lenne a megemlékezésre és ünneplésre. Én mégsem a magas kor méltatására szeretném fordítani e rövid néhány percet. Jóllehet az évek számának növekedésével csökkenő fizikai erővel, de nem lankadó szellemi frissességgel, makacs elszántsággal, töretlenül munkálkodik még ma is a magyar nyelv ápolásán, társadalmi méretű küzdelmet folytat a beszédkultúra fejlesztéséért. Szívhez szóló hangját gyakran halljuk a rádióban, ankétokon agítál a helyes kiejtés, szép magyar beszéd ügyében, levelek százaira válaszol, részt vesz tudományos konferenciákon, értekezleteken; tömegeket megmozgató kiejtési versenyeken értékeli a szereplők teljesítményét, buzdít, lelkesít, jutalmat oszt, elismerést követel az arra érdemesek számára. Hát lehet valaki öreg, ha ennyi mindennel tud törődni és foglalkozni?!

A 90. év kerek évforduló, de életünk eseményei, munkánk eredményei, kudarcaink és sikereink nem a kerek évfordulókhoz igazodnak. Így a 90. születésnap is inkább csak ürügy és alkalom a megemlékezésre, esetleg számvetésre is, mintsem határhő ünnepelt tagtársunk életében. Szükségtelen Péchy Blanka gazdag pályáját ismertetnem. Eddigi élete és sokirányú tevékenysége nyitott könyv és ismert „Regény” mindenki számára. Sajátos életírásában — amely már 4. kiadásban fogyott el a könyvesboltokból — a személyes sors mögött kirajzolódnak századunk milliókat érintő s megrázó tragédiái. Újra átéljük a nagy társadalmi átalakulásért vívott gigászi küzdelem reménykedéseit és kiábrándító csalódásait. Hogyan lehet embernek, s mi több, a közösségért, a társadalmi felemelkedésért munkálkodó embernek megmaradni a világot formáló és világot deformáló erők kegyetlen harcában? — Erre is példa Péchy Blanka élete.

A sikeres és ünnepektől színész, elkötelezett előadóművész, író, újságíró, kulturpolitikus, szenvedélyes és áldozatkész nyelvűművelő egyévé ötvöző pálya máig is éltető eleme, legfőbb összetartó ereje a nyelv szeretete, a nyelvi műveltségért, a beszédkultúráért való önzetlen és céltudatos munkálkodás.

Hogyan lett Péchy Blanka a nyelv szerelmeséből a beszéd mestere, majd tanító-mestere? A már diákkorában nyelvszerető s a színészet felé vonzó fiatal csakhamar

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Beszédművelő és Fonetikai Szakosztályának 1984. október 2-i ülésén.

felismerte, hogy a leírt szöveg előszóbeli kifejezésében milyen sok buktató van, mennyi a bizonytalanság, az esetlegesség, a gondolatot elhomályosító, sőt elferdítő rossz formai megoldás. Kérdéseire és kétélyeire azonban sem tanáraitól, sem a rendezőktől, sem a színésztársaktól nem kapott kielégítő választ. A tudatos nyelvhasználat igényével fel lépő színész csak személyes intuíciókra támaszkodhatott. Így jut el Péchy Blanka a nyelvtudományhoz. Csakhamar rá kell jönnie, hogy a magyar beszéd hangtestének, nyelvünk hangalakjának a tudományos vizsgálatában is elmaradtunk a nagy európai nyelvek mögött. A hangzó beszéd törvényszerűségeinek a feltárását, egy pontosabban körvonalazott, szabályokba foglalt, tanítható és elsajátítható kiejtési normát, a szép magyar beszéd kódexét várja a nyelvészekről. Ennek érdekében kapcsolatot és együttműködést kezdeményez nyelvész szakemberekkel.

Miből fakad ünnepeltünk szenvedélyes tenni akarása, egészséges türelmetlensége? A művész érzékenységevel és a nyelv titkait fürkésző szakember értelmével felismerte, hogy korunkban az írott szöveg mellett nagymértékben megnőtt a beszéd, az előszó társadalmi szerepe. „Szólasíjogot kapott társadalmunk valamennyi rétege. — Írja a „Beszélni nehéz” című könyvében. — Joga gyakorlásához bőségesnél bőségesebb módot is: gyűlések, ankétok, ünnepségek, kongresszusok és megyebek beszédre csábító vagy kényszerítő alkalmait.” (9. lap) A beszéd közszükségleti cikké vált. Közügggyé kell tenni a beszédkultúra ápolását, fejlesztését, hogy gátat vessünk a nyelv romlásának. Meggyőződéssel vallja, hogy „... a gyökeres társadalmi változás — hozzávéve az előszóval terjesztett tömegtájékoztató növekvő térhódítását — ugyanolyan újtómozgalmat igényel az egységes kiejtés, az igényes beszéd érdekében, amelyet a polgárosodás küszöbén Kazinczyék valósítottak meg az egységes irodalmi és egységes köznyelv javára.” (I. m. 49.)

Péchy Blanka tudatosan vállalja Kodály beszédművelő törekvéseinek a továbbvitelét. Magáévá teszi a kodályi megállapításokat: „A nyelv milliók alkotása, s akkor él igazán, ha mennél t ö b b e n élnek vele t u d a t o s a n.” (A kiemelések tőlem származnak.) „A magyar kiejtést is t a n u l n i kell, még született magyarnak is. Ha nem esiszolja, újítja meg folyamatosan, beroszadásodik.” És még egy megszívlelendő idézet Kodálytól: „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje...”

Péchy Blanka — a korábbi beszédjavító próbálkozások tapasztalatait is értelve — világosan látja, hogy csak az egész társadalomra hatni képes mozgalommal érhető el a nemes célkitűzés. Segítőket, szövetségeseket toboroz a tudomány művelői közül; színészeket, pedagógusokat, rádió- és televízió-bemondókat mozgósít, a diákság körében kiejtési versenyeket szorgalmaz, alapítványt ajánl fel, tárgyal minisztériumi vezetőkkel, a Rádió elnökhelyettesével és maga is mikrofon elé ül, hogy személyes varázsaival, lelkesedésével még több embert nyerjen meg a szép magyar beszéd, a helyes hangsúlyozás ügyének.

Kitartó és áldozatos munkáját — ma már kétséget kizáróan állíthatjuk — az elszenvedett kudarcok ellenére is siker koronázta. — 1960-ban elfogadták a Kazinczy-díj alapítványt, amelynek induló 100 ezer Ft-os törzsvagyona ma már 4 millió forintra emelkedett. Az elmúlt negyedszázadban sok kiváló színművész, operaénekes, tanár, előadóművész és rádióbemondó nyerte el a Kazinczy-díjat és a vele járó közmegebecsülést. — Az egész tanulói fűságra kiterjedően (az általános iskolától az egyetemig) megindultak a Kazinczy kiejtési versenyek. Százakban mérhető a Kazinczy-érmesek és emlékérmesek száma. Z. Szabó László a Kazinczy-versenyek krónikása írja: „A tíz év tapasztalatai alapján elmondható, hogy a középiskolákban folyó versenyek példájára,

annak ösztönző hatására, valamint Péchy Blanka sürgető követelésére az ország tanuló-ifjúsága, az általános iskolásoktól egészen az egyetemistákig megmozdult. Az alapítványtevő kívánsága, hogy az egész ifjúságot kapcsolják be az anyanyelv művelésébe, a helyes kiejtés országot átfogó mozgalmába, ma már mégiscsak valóság.” (A Kazinczy-versenyek története 57.) Z. Szabó László számítása szerint a Kazinczy-versenyeknek tíz év alatt mintegy 100 ezer diák résztvevője volt. — Az ország nagyon sok iskolájában és tanintézetében alakultak és működnek már „Beszélni nehéz” körök. — Túl van már az 500. adáson a Rádióban elhangzó „Beszélni nehéz” műsor is.

Az eredményes munka elismeréséül az Elnöki Tanács Péchy Blanka tagtársunkat a Magyar Népköztársaság Babérkoszorúval Ékesített Zászlórendjével tüntette ki 90. születésnapja alkalmából. Gratulálunk a magas kitüntetéshez, és őszintén kívánjuk, hogy még sokáig élvezhesse munkájának beérő gyümölcsét.

BOLLA KÁLMÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Szij Enikő írja: „Egy 1488. évi magyar nyelvemlék a Szovjetunióban” címmel a Magyar Nyelvben 1955-ben (LI, 244) URAY GÉZA felhívta a figyelmet II. Bajazid szultán 1488 januárjában kelt magyar nyelvű levelére. A reményteljes adaléokra a Szovjet Tudományos Akadémia Keleti Intézetének kéziratgyűjteményéről megjelent bibliográfiában, a nevezetes N. P. Lihacsov-gyűjtemény leírásában bukkant rá.

1983 őszén a moszkvai Lomonoszov Egyetem Általános és Összehasonlító Nyelvészeti Tanszéke vezetőjének, Ju. V. Rozsgyesztvenszkij professzornak a segítségével sikerült kideríteni, hogy a kérdéses kéziratot Leningrádban őrzik. Tudakozódásunkra a SZUTA leningrádi Keletkutató Intézetének igazgatóhelyettese, E. I. Kücsanov, a történettudományok doktora készségesen megkerestette a levelet. A Lihacsov-gyűjteményben T-452 számon őrzött egy oldalas okmányról azonban kiderült, hogy nem levél, hanem szultáni fermán (parancs, rendelet), és hogy nem magyar, hanem olasz nyelvű! A bibliográfusok tévedése nyilván annak tulajdonítható, hogy az olasz nyelven olasz írásmóddal írt szövegben jelölték a hangok hosszúságát — így vígasztal bennünket E. I. Kücsanov 1984. május 16-án kelt levelében.

Úrhegyi Emília írja: BORZSÁK ISTVÁN a MNy. LXXX, (1984.) 2. számában (209—10) Rimay Jánosnak Balassi Bálint verskötetéhez írott előszavából egy eddig észre nem vett szóra hívja fel a figyelmet: ez a szó a *vakítás*, a szerző szerint a. m. *vakolás*, „valamely felület egyenetlenségeinek láthatatlanná tétele, falnak meszes habarccsal . . . való bevonása . . .” — A cikkíró első sorban a *vakítás*, *vakolás* szavak esetében tapasztalható jelentésfejlődés foglalkoztatja; ezt hangsúlyozandó klasszikus (latin, görög) példákat, analógiákat is idéz. Hadd tegyek hozzájuk egy hazai példát is: MA. (1611., 1621.) szerint a *Vakolom* ige latin megfelelője „Incrusto. Oblimo. Obduco”. A latin—magyar részben: „Incrusto: Bémázolom . . . Incrustare parietem: Feltöltöztetni a falt.” Cikkében Borzsák azt is hangsúlyozza, hogy a *vakolás*-nak nemcsak a *bemörteln* ige felel meg, hanem a *putzen* is. Hát ez így igaz (még ha a szerző nem is így gondolta), hiszen a magyar *pucol* (< ném. *putzen*)-nak a ’tisztít’ stb. mellett ugyanúgy van ’vakol’ jelentése is, mint a német igeének (vö. TESz. III, 301 *pucol* a.). Azzal a véleményével, miszerint „nem valószínű, hogy egy erdélyi szász szóval kellene magyaráznunk a *vakol* (*vakít*) igét” nyitott kapukat dönget: a MNy.-ben (LXXV, 85—7) megkísérletem a *vakol* ige eredetének másféle magyarázatát. Ami pedig az Erdélyi Szótörténeti Tárból idézett és „a bevakolással rokon jelentésűnek látszó *tehelés*” szót illeti, a rá vonatkozó eddigi ismereteket a TESz. (III, 874) a *téhel* címszóban foglalja össze.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István**, **Szűts László**. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelfállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csüdök. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatánából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Köröendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30 Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35. 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXI.

ÉVFOLYAM

1985.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790—1861)	385
<i>D. Mátyai Mária</i> : Az irányhármasság érvényesülése a magyar adverbiumrendszer történetében	395
<i>S. Hámosi Antónia</i> : Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban	404
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák történeti vizsgálata	414
<i>Bolla Kálmán—Keszler Borbála</i> : Az alany és az állítmány közötti írásjelek	435
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Mige zocoztia vola (A Halotti Beszéd értelmezéséhez I.)	442
<i>Úrhegyi Emília</i> : Batyu, bútor, cucc — és ami még velük összefügg	453
Kisebbségi közlemények. <i>Tompa József</i> : „Ez hármak egy”. — <i>Hegedűs Attila</i> : A magyar nyelvtudomány-történet periodizációjához	466
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Reuter Camillo</i> : <i>Kégyeri</i> és <i>Kudzsir</i> . — <i>Szabó Géza</i> : A gyűjtögetéssel történő természetakarítás szokásához: <i>lécskál, mezerél ~ mezerél</i>	469
Nyelvművelés. <i>Hexenlorf Edit</i> : A tájnyelvi <i>darabban</i> múltjáról és mai megítéléséről	480
Szemle. <i>Gregor Ferenc</i> : László Hadrovics, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. — <i>Balázs János</i> : Régi magyar glosszárium. — <i>Benkő Loránd</i> : Székely Oklevéltár	489
Különművelők. <i>Kiss Lajos</i> : Az orosz—magyar nagyszótár készülő új kiadásáról	504
Társasági ügyek. <i>Rácz Endre</i> : Beszámoló az „Adalékok a magyar, illetőleg a magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című pályázat eredményéről. — <i>Lakó György</i> : Szinnyei József új nyugvóhelye	508

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 70. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft

1 szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu

(1917-1990)

Középiskolai magyar nyelv- és irodalomoktatásunk történetének első korszaka (1790–1861)

Élete végén II. József visszavonta hírhedt nyelvrendeletét, majd halála után II. Lipót 1790. április 7-i intézkedésével (amelyet a Helytartótanács április 20-i dátummal 13.027. szám alatt tett közzé) újra a latint nyilvánította a középiskolák oktatási nyelvévé a kalapos király által bevezetett német helyett. A gimnázium — amely ekkor öt osztályos volt — alsó három osztályában az oktatás segédnyelve e rendelkezés szerint is a tanulók többségének anyanyelve. Ahol tehát a tanulók többsége magyar, ott ez a segédnyelv, „amelyet Őfelsége az egész birodalomban el akar terjeszteni”. A rendelkezés szerint ugyanis az uralkodó azt kívánja, hogy a magyar nyelvet, amelynek kiemelkedő szerepe van Magyarországon, „különleges figyelemben részesítsék; művelésére és terjesztésére pedig, főként olyan helyeken, ahol most több nyelv van használatban, gondot fordítsanak”.

Korábban, az 1777-i Ratio Educationis szerint kötelező tantárgy volt a gimnáziumokban a német nyelv (nem szerepelt viszont kötelező tárgyként a magyar nyelv, jöllehet az 1777-et megelőző évtizedekben már határozott kezdeményezések történtek e téren jelesebb hazai iskoláinkban). Az 1777-i Ratio Educationis is természetesnek tartotta az alsó osztályokban a segédnyelvek használatát (a korábbi századok iskolai gyakorlatának megfelelően), ezek egyikeként szerepeltette a többi hazai nemzetiségi nyelv között a magyart is. Az 1790-i királyi rendelkezés az első hivatalos állami intézkedés, amely Magyarország középfokú iskoláiban — joggal és indokoltan — különleges, kiemelt szerepet tulajdonított a magyar nyelvnek.

A magyar nyelv térnyerése az iskolában

A) A középszintű iskolázás a magyar iskolaügy történetének korábbi évszázadaiban a közélet különféle területeire kívánta előkészíteni növendékeit. Aki valamiféle értelmiségi pályára készült, annak elengedhetetlenül szüksége volt a latin nyelvre, mivel a hazai közélet nyelve szinte kizárólagosan a latin volt. Ennek megtanulása alapvető fontosságú volt a tanulók későbbi pályája szempontjából. Ezért még az 1777-i, valamint az 1806-i Ratio Educationis is a közép- és felsőszintű oktatás latinnyelvűségét tartotta természetesnek. E felfogás mögött az a vélemény is meghúzódott, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a latin a közös összekötő nyelv a sokféle nyelvet beszélő nemzetiségek között.

A magyar nyelv jogainak közéleti érvényesítése a magyar polgári fejlődés lényeges eleme volt, amelynek érdekében a magyar köznemességnek hosszú és kemény harcot kellett vívnia.

A hazai politikai-társadalmi élet latinságán — II. József németesítő intézkedéseinek rövid, sikertelen közjátéka után — az 1790—91-i országgyűlés határozata ütött először rést: ekkor deklarálták, hogy ezután az országgyűlés jegyzőkönyveit magyarul és latinul kell vezetni, az országgyűlési tárgyalások nyelve ezután ugyancsak a magyar és a latin. Ekkor született az első magyar törvény a m a g y a r n y e l v i s k o l a i o k t a t á s á r ó l. Hogy „a magyar nyelv jobban terjedjen és kiműveltessék” (visszhangozza a törvény szövege az 1790. április királyi rendelkezést), ezért a gimnáziumokban, az akadémiákon és az egyetemen külön tanárt kell alkalmazni a magyar nyelv és stilisztika oktatására — rendelte el az 1790—91-i 16. törvény. Ők azokat a tanulókat fogják tanítani, „akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni”, illetőleg azokat, akik már tudnak magyarul, de „magukat benne tökéletesíteni akarják”.

A törvény nyomán az egyetemen és az akadémiákon az 1790-es évek elején megszervezték a magyar nyelv oktatóinak állását. Az új tanár tevékenysége gyakorlatilag abban állt, hogy azokat a hallgatókat, akik nem tudtak magyarul, és vállalkoztak a nyelvtanulásra, külön órákban a magyar nyelvre tanították. (Ez tehát nem tekinthető a „magyar nyelv és irodalom” tantárgy létrejöttének.)

Nem sokkal később az 1792. évi 7. törvény úgy intézkedett, hogy a magyar nyelvet a gimnáziumokban r e n d e s t a n t á r g y k é n t kell oktatni. További rendelkezéseket azonban a törvény nem tartalmazott. 1796. június 4-én helytartótanácsi rendelkezés jelent meg (száma: 12.004), eszerint magyar nyelvből minden tanulót külön osztályzattal kell minősíteni a félévek végén. Természetesen most is a magyar nyelv tudásának szintjét kellett értékelni, a magyar anyanyelvűek külön tanulás nélkül is a legjobb osztályzatot kapták.

Az 1805-i 4. törvény további intézkedést helyezett kilátásba: „Ő szent felsége ennek a cikkelynek (ti. az 1792. évi 7. törvénynek) a végrehajtásáról majd gondoskodni méltóztatik.” Ugyanez a törvény rendelte el, hogy az országgyűlés felterjesztéseit latinul és magyarul szerkessze, a megyék a kancelláriával és a Helytartótanáccsal magyarul levelezzenek, s ezek a hivatalok is kötelesek magyarul válaszolni.

Az 1792. évi 7. törvény megvalósításának 1805-i ígéretét a z 1806-i R a t i o E d u c a t i o n i s váltotta be. Bár eszerint is hivatalosan a latin nyelv az oktatás nyelve a középiskolákban (tehát a tankönyvek, a magyarázatok, a tanulói feleletek nyelve továbbra is a latin), de jelentős szerepet kapott már a magyar nyelv is.

Mint láttuk: a korábbi századok gimnáziumainak természetes gyakorlata volt, hogy az alsó osztályokban a kezdő tanulók anyanyelvét használta a tanár a latin grammatika első fejezeteinek magyarázata során. Később azután — 2—3 év elteltével — fokozatosan tért rá a latin nyelvű magyarázatra, éppen azért, hogy magát a latin nyelvtudást, a tanulók folyamatos latin beszédképességét ezúton is fejlessze. (A mai modern nyelvtanítás számára is ez a kívánatos eljárás.) Az anyanyelv tehát az oktatási segédnyelv szerepét töltötte be már a középkortól kezdve, így szerepelt az 1777-i Ratio Educationis-ban is. — Az 1806-i Ratio Educationis egyrészt folytatta e természetes, élet-szerű nyelvtanítási gyakorlatot, másrészt továbbfejlesztette azt.

Az 1806-tól hat osztályos gimnázium alsó három osztályában, a latin nyelvtan tanulásának kezdő éveiben továbbra is szerepe maradt a tanulók

anyanyelvének, tehát a magyar anyanyelvű tanulók esetében a magyarnak, más anyanyelvű tanulóknál más nyelvnek. Számos városunkban ezért egy-egy osztályban több „nemzeti” nyelv is használatba került.

Ezen túlmenően azonban kiemelt szerepet kapott a magyar nyelv: már nem csupán egy segédnyelv a többi segédnyelv között (mint ahogyan ezt még az 1777-i Ratio Educationis is kodifikálta). „Teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre” — olvassuk a 40. §-ban.

De nem lett külön tantárgy e szerint sem a magyar nyelv. Tanításának itt előírt módja a kor szemléletében és gyakorlatában gyökerezett: a minta adva van a latin nyelv szakszerű oktatásában, ezért a latin grammatikát, poétikát és retorikát tanulmányozva kell ezután megismertetni a tanulókkal a magyar nyelv sajátosságait. Tehát mindegyik tanár feladata a magyar nyelv tanítása, mindegyik osztály tanára egyben a magyar nyelv tanára is. „Annny tanára lesz [a magyar nyelvnek], ahány tanár van a kisgimnáziumban és a gimnáziumban” — rendelkezik a 40. §. (Ebben az időben az egyes osztályokban az osztályt vezető egyetlen tanár oktatta az össze tantárgyat, a szaktanári rendszer még nem volt szokásos.)

Fontos új feladat hárult tehát a tanárokra: túl ugyanis a kisgimnáziumon (vagyis az alsó négy osztályon), „a hazai nyelv [= magyar nyelv] tanulmányozását és használatát, ahol szükséges, megszakítás nélkül folytatni kell a magasa b b g i m n á z i u m i o s z t á l y o k b a n i s. Azt a célt kell elérni, hogy a tanulók pontosan és megformáltan tudják gondolataikat kifejezni mind a beszédben, mind az írásban latinul, magyarul, valamint a nemzetiségek által használt nyelven”. (Ez utóbbit nyilván úgy értve, hogy akiknek nem magyar az anyanyelvük, azok anyanyelvükön is szabatosan ki tudják fejezni magukat.) — De túl a latin grammatikai, poétikai és retorikai tantárgyakon, a többi tantárgy magyarázata során is a magyar nyelv használandó — a latin mellett — a kisgimnázium és a gimnázium osztályaiban.

Az 1806-i Ratio Educationis szerint azonban — és ez igen jelentős újdonság — a magyar nyelv nem csupán a magyar anyanyelvű tanulók latin nyelvű oktatásának párhuzamos kiegészítő nyelve: alkalmazni kell a n e m m a g y a r anyanyelvű tanulók oktatásánál is, éppen azért, hogy ők is megismerjék s megtanulják „a hazai nyelvet”, az ország nyelvét. A tanárok — rendelkezik az idézett 40. § — „amikor a latin nyelvet, a latin klasszikus szerzők műveit, azután a történelmet, a földrajzot és a tudományok többi fejezeteit oktatják, ne csupán tanítványaik anyanyelvét, hanem a magyar nyelvet is használják azok kedvéért, akik ezt a nyelvet még nem eléggé ismerik, még nem beszélik”.

Az 1806-i Ratio Educationis e paragrafusával-rendelkezésével (amelynek alapja az 1790–91. évi 16., valamint az 1792. évi 7. törvény) a rendszeres középiskolai magyar nyelv- és nyelvtanítás első szakasza kezdődött el. Magyarország határain belül a magyar állam hivatalos nyelvét tanítani kell a középfokú iskolákban; — jogos és indokolt tanügyi, egyben társadalmi követelmény megvalósítása volt ez. (Kár szót vesztegetni arra a feltételezésre, hogy e mögött valamiféle nacionalista szándék rejtőzött volna.)

A Helytartótanács ezután gondosan szorgalmazta a magyar nyelvtanításnak ezt a formáját a fennhatósága alatt álló királyi (azaz katolikus) közép-

szintű iskolákban, a magyar lakosságú és a nemzetiségi területeken egyaránt. Néhány helyi adatot szükséges ezzel kapcsolatosan felsorakoztatnunk, mivel a szakirodalom az 1806-i Ratio Educationis e magyar nyelvtanítási kezdeményezésével, valamint annak a gyakorlatban való megvalósulásával eddig még egyáltalán nem foglalkozott.

Az eperjesi gimnáziumba a tankerületi főigazgató 1806. november 26-án kelt körlevelében érkezett le a Helytartótanács 1806. október 14-én kiadott 19.919. számú rendelkezése, amely hangsúlyozottan „a tanárok feladatává teszi a tananyag magyar nyelven történő magyarázatát”. A főigazgató a gimnáziumi igazgatót kötelezi arra, hogy „amennyire csak lehet”, az oktatásban vétessék használatba a magyar nyelv is. (RUBY JÓZSEF, *Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története*. Eperjes, 1890. 88.)

Egy 1820. február 16-i jelentés a kaposvári gimnáziumból: a félévek végén szokásos vizsgákon a poétika- és retorikaosztályok tanulói egyik félévben magyarul, a másikban latinul adják elő poétikai és retorikai dolgozataikat; a kisgimnáziumi tanulók pedig tananyaguknak megfelelő latin és magyar dialógusokkal szerepeljenek.

Fél évtized múlva ugyanitt a következő — helytartótanácsi rendelkezést közlő — főigazgatói leiratokat ismertette az igazgató a tantestülettel: 1825. október 31. Minden tantárgyat mindegyik osztályban latinul és magyarul kell tanítani, ahogyan ezt az 1806-i Ratio Educationis előírta. — 1826. május 26. A három alsó kisgimnáziumi osztályban csakis magyar az oktatás nyelve, a többi osztályban magyar és latin; a magyar nyelv óráin csakis magyarul történhet az oktatás. (BÉCSI MÁRTON—PRILISAUER ADOLF, *A kaposvári magyar királyi állami főgymnasium története*. Kaposvár, 1896. 99, 118.)

Mai ismereteink szerint ez az első hivatalos állami rendelkezés, amely az első három gimnáziumi osztályban a kizárólagos magyar nyelvű — tehát teljesen latin nélküli — oktatást írta elő. A latin nyelvtan természetesen fontos tantárgy maradt továbbra is, de ezt is magyarul oktatták.

Az 1830-as évek elején a szatmárnémeti királyi gimnázium igazgatója elé ez a panasz került: a latin és magyar nyelvű gimnáziumi oktatás helyett már csak magyar nyelvű tanítás folyik, „a latin nyelv még a gimnáziumokban is kizáratik az előadott tananyag fölmondásánál s az eddig latin nyelven előadni szokott tárgyak hazai nyelven magyaráztatnak”. A hittan, a történelem-földrajz tanítása már szinte mindenütt kizárólagosan magyar nyelvű. A kritika nem a magyar nyelvet ellenzi: „a különösen Magyarországon annyira szükséges latin nyelv” háttérbe szorulása miatt aggódik. (SÁRMASÁGH GÉZA, *A szatmári kir. kath. főgymnasium története*. Szatmár, 1896. 55.)

1832 őszén a beszercebányai királyi gimnázium igazgatója kézhez kapta a tankerületi főigazgatón keresztül az 1832. október 20-án kelt 17.039. számú helytartótanácsi rendelkezést. Eszerint ezentúl ne csupán a magyar nyelvtan tanítása folyjon párhuzamosan a latin grammatika-oktatással, továbbá ne csak egyes tantárgyak magyarázata, a latin klasszikus szerzők szövegeinek elemzése történjen magyarul, hanem egyes tantárgyakat teljes egészében magyar nyelven, pontosabban: csakis magyar nyelven kell tanítani. Ezek a tantárgyak: a bibliai történetek, a magyar történelem, valamint a mennyiségtan.

Tudomásunk szerint ez az első hivatalos állami dokumentum, amely egyes tantárgyaknak a gimnázium összes osztályában való kizárólagos magyar nyelvű oktatásáról rendelkezett. (JURKOVICH EMIL, *A beszercebányai kir. kath. főgymnasium története*. Beszercebánya, 1895. 181.)

B) 1816-ban jelent meg a hat osztályos gimnázium számára a latinul írt hivatalos magyar nyelvtankönyv, amely a latin nyelv- és irodalomtudomány oktatási hagyományainak megfelelően kívánta megvalósítani a magyar nyelv iskolai tanítását. Szerzője VERSEGHY FERENC, címe: „Epitome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae.” A tankönyvsorozat öt kötete a gimnáziumok egy-egy évfolyama számára készült, az első kötet az I–II. osztályé volt. Az első három kötet a magyar nyelvtant, a negyedik a magyar retorikát, az ötödik a magyar poétikát tartalmazta.

A Helytartótanács 1819-ben több rendelkezést is kiadott (8.914., 19.510. és 27.305. számúak), amelyek szerint az 1819/20-i tanévtől mindegyik gimnáziumi osztályban tanítani kell a magyar nyelvtant, poétikát, retorikát a Verseghy-könyv szerint.

A bevezetés módjáról a kaposvári gimnáziumhoz 1819. december 11-én érkezett főigazgatói leiratból szerezhetünk tudomást. Eszerint „1. A gimnázium mindegyik osztályában e tanévben taníttassék Verseghy grammatikájának első kötete, a jövő tanévben a második kötet és így tovább, folyamatosan. 2. Ha itt-ott hazai nyelvünknek ismerete a felsőbb osztályokban arra elégségesnek találtatnék, hogy az öt kötet közül az osztálynak megfelelőt használhassák, akkor a poétika-osztály tanulói a magyar költészet, a retorika-osztály tanulói a magyar szónoklat szabályaival ismerkedjenek meg.” (BÉCSI—PRILISAUER i. m.)

1819/20-ban tehát átalakult a középiskolai magyar nyelvtanítás: heti 2 órában a Verseghy-tankönyvek alapján kell tanítani a gimnázium mind a hat osztályában a magyar nyelvtant-poétikát-retorikát. Anyagából mindegyik tanulót mindegyik félév végén külön érdemjeggyel kell osztályozni. Középfokú iskoláinkban e tanévtől kezdve kapott helyet a „m a g y a r n y e l v é s i r o d a l o m” t a n t á r g y. Ezzel kezdődött el a középiskolai magyar nyelvtanítás első korszakának második szakasza.

További kutatásokra van még szükség abban a tekintetben, hogy az 1806-i Ratio Educationis említett magyar nyelvtanítási programja, valamint az 1819-i helytartótanácsi „magyar nyelv és irodalom” tantárgyi rendelkezéssorozat hogyan valósult meg az 1820-as, 1830-as években: más és más volt ugyanis a hatásuk a magyar lakosságu, illetőleg a nemzetiségi területek királyi (katolikus) gimnáziumaiban. Arra is vannak adatok, hogy egyes iskolákban továbbra is csupán a magyar nyelvtudást osztályozták, s a magyarórákon csupán a magyarul nem tudó tanulók vettek részt.

A r e f o r m k o r

A) Az állam és a közélet hivatalos nyelvével szoros kapcsolatban állt az iskolai oktatás: a közhivatalok latinsága indokolta eddig a „latin” iskola létét. A magyar nyelv közéleti térhódítását azonban nem követte kellő ütemben a magyar nyelv szerepének és súlyának növekedése az iskolában, jóllehet ekkor már a magyar nyelv közéleti használatára is fel kellett volna készítenie az iskoláknak tanulóikat.

Az elmaradás egyik legfőbb oka a f e l s é g j o g volt: ennek alapján a magyar tanügyről határozni és rendelkezni egyedül a király jogosult, s a bécsi kormányzat ezt a lehetőséget is megragadva még sokáig akadályozta, hogy a magyar nyelv elfoglalja az őt megillető helyet iskoláinkban.

Az 1820-as évek egyre élénkebb nemzeti nekibuzdulásának hatására a hazafias érzésű tanárok egyre több helyen k i z á r ó l a g magyarul oktat-

ták a kisgimnáziumi osztályokon túl is az egyes tantárgyakat a magyar nyelvű országrészekben. Az 1806-i Ratio Educationis ezt ugyan hivatalosan nem tette lehetővé, de az igazgatók, főigazgatók, a megyei hatóságok — a közhangulat-tól is tüzelve — általában nem akadályozták a csakis magyar nyelvű tanítást. A reformkor felpezsdült nemzeti szelleme kedvezett a teljes magyar nyelvű oktatást követelő törekvéseknek, a tananyag, a tankönyvek magyarnyelvűségét hangoztató véleményeknek.

E körülmények is sarkallták az állami tanügyi hatóságokat, s ezek egyre nagyobb figyelemmel fordultak a középiskolai magyar nyelvtanítás felé. 1828. január 9-én a Helytartótanáctól kérdőív érkezett (1103. számmal) a gimnáziumok igazgatóihoz e kérdésekkel: Beszélnek-e a tanárok magyarul, s tudják-e a magyar nyelvet eredményesen tanítani? Végrehajtják-e a magyar nyelv oktatására vonatkozó rendelkezéseket? Milyen eredmények tapasztalhatók a magyar nyelv tanításában, melyek a hiányosságok, hogyan lehetne ezeket kiküszöbölni?

Közben tovább folytatódott a magyar nyelv térnyerése a politikai-társadalmi életben. Az 1830. évi 8. törvény elrendelte, hogy a bíróságokon magyarul kell ezután a magyarul indított pereket lefolytatni, ezentúl minden magyar közhivatalnoktól megkívánják a magyar nyelvtudást, s az ügyvédi vizsgán is bizonyítani kell majd a magyar nyelv ismeretét. Az 1832–33-i 3. törvény előírta, hogy kötelező a magyar nyelv az egész igazságszolgáltatásban, magyarul kell vezetni az egyházaknál az anyakönyveket ott, ahol a prédikációkat magyarul tartják. Az 1839–40. évi 6. törvény kötelezővé tette, hogy az országgyűlés és a hatóságok a legfelsőbb helyekre is magyar nyelven fogalmaz-zák meg felterjesztéseiket; e törvény rendelkezett a kamara és a tárnoki szék magyar nyelvhasználatáról.

Ekkorra azonban — az országgyűlési és a megyei viták által is lelkesítve — a magyar lakosságú vidékek legtöbb iskolájában már nemcsak magyarul tanították a tantárgyakat, hanem sorra jelentették meg a magyar nyelvű középiskolai tankönyveket az iskolák legkiválóbb tanárai.

A magyarországi reformátusok iskolái szinte kivétel nélkül magyar lakosságú helységekből voltak, s az illetékes tanügyi vezetők az autonómia birtokában már korábban akadálytalanul intézkedhettek volna a tanítás teljes magyarnyelvűségéről. De például a debreceni egyházkerület is csak 1833-ban rendelte el, hogy a debreceni kollégiumban — a törvénytanon kívül — minden tantárgyat magyarul kell tanítani.

Kívételt csak a sárospataki kollégium jelentett. Ellentétben a többi protestáns iskolával itt már 1796-tól kezdve magyarul folyt több gimnáziumi tantárgy oktatása, sőt a századforduló körüli időben számos magyar nyelvű gimnáziumi tankönyvet is megjelentettek a sárospataki tanárok. A neves kollégiumban ez az állapot — rövidebb-hosszabb időszakos visszatérésekkel a latin nyelvű oktatáshoz, a terjedelmesebb latinsághoz — a reformkor végéig megmaradt.

B) Az országgyűlés 1840. január 31-én kelt feliratában kérte a királyt, hogy „a latin nyelv helyett a magyar mint közönséges tanuló nyelv állapítassék meg úgy, hogy mind az alsó, mind a főiskolákban minden tudományok, még a latin nyelv is, magyar nyelven taníttassanak”. (A szövegben szereplő „alsó-iskolák” kifejezés a gimnáziumot jelentette; a népiskolákban mindenütt eddig is az anyanyelven folyt a tanítás.) A felirat nyomán a kancellária 1840

decemberében felszólította a Helytartótanácsot, hogy terjesszen elő javaslatot a magyar tanítási nyelv bevezetéséről. A Helytartótanács az egyetemi dékánoktól, valamint a tankerületi főigazgatóktól kért véleményt. A gimnáziumokra nézve a főigazgatók — a fennhatóságuk alatt álló „királyi” gimnáziumoktól bekért vélemények alapján (amelyek között tehát nem szerepeltek a protestánsok iskolái) — azt jelentették, hogy a magyar nyelvű tanítást a legtöbb iskola a legnagyobb örömmel üdvözli, bevezetése a következő tanévben meg is történhet, s fokozatosan néhány év alatt valamennyi osztály valamennyi tantárgya oktatásában alkalmazható lesz. E jelentések alapján a Helytartótanács felterjesztést intézett a királyhoz, amelyben kérte: engedélyezze 44 „királyi” gimnáziumban a magyar nyelvű tanítást már a következő iskolai évtől kezdve; 17 gimnáziumban viszont, amelyek nemzetiségi vidékeken működnek, a magyar nyelvű oktatás nem rögtöni, hanem fokozatos bevezetését javasolta. Ez utóbbiak a következők: Pozsony, Breznóbánya, Körmöcbánya, Pozsonyszentgyörgy, Besztercebánya, Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Zsolna, Szakolca, Trencsén, Kiszseben, Eperjes, Lőcse, Podolin, Belényes és Temesvár „királyi” gimnáziuma.

1841. december 6-án kelt a Helytartótanács 41.452. számú rendelkezése, amelyben felszólítja a gimnáziumok tanárait, hogy írjanak magyar nyelvű tankönyveket a gimnáziumok számára.

A Helytartótanács 1844. augusztus 6-án 27.215. számmal rendeletet adott ki, eszerint a magyar nyelvi szempontból kedvező körülmények között levő 44 gimnáziumban valamennyi tantárgyat magyarul kell tanítani az 1844/45-i tanévtől kezdve, kivéve a latin mondat-tan utolsó fejezetét (syntaxis ornata), a retorikát, poétikát és a görög-római régiségtant. Ezek oktatásában fokozatosan kell majd rátérni a magyarra. A nemzetiségi területeken levő, felsorolt 17 gimnáziumban egyelőre a latin marad tanítási nyelvül. Ezek tanári karát azonban újból megkérdezte a Helytartótanács: nem lehetne-e mégis náluk is már a közeljövőben fokozatosan bevezetni a magyar tanítási nyelvet?

A tankerületi főigazgatók válasza szerint erre minden remény megvan. A pozsonyi tankerület főigazgatója azt jelentette, hogy a nyitrai, pozsonyi, privigyei, rózsahegyi, besztercebányai, trencsényi és pozsonyszentgyörgyi gimnáziumok igazgatói már maguk közölték: nem óhajtanak a királyi rendeletben biztosított lehetőséggel élni, hanem a magyart kívánják oktatási nyelvül. Ezekben az iskolákban az 1844/45-i tanévben már bevezethető lesz a négy alsó osztályban a magyar tannyelv, majd a következő két évben fokozatosan a retorika-poétika osztályokban is.

A nagyváradai tankerületi főigazgató azt jelentette, hogy a temesvári gimnáziumban — bár a királyi leirat értelmében itt meg kellett volna maradnia a latin tanítási nyelvnek — a tanárok már az 1843/44-i tanévben magyarul kezdtek tanítani, mégpedig a kisgimnáziumi osztályokban minden tantárgyat, az V—VI. osztályokban pedig a magyar történelmet, a természetrajzot és a földrajzot. Ugyanígy történt a lugosi gimnáziumban is.

A pozsonyi és a kassai tankerületi főigazgatók kilenc olyan gimnáziumot neveztek meg, amelyekben a latin tanítási nyelv helyébe csak fokozatosan lesz léptethető a magyar. Ezek: Körmöcbánya, Zsolna, Szakolca, Breznóbánya, Kiszseben, Eperjes, Lőcse, Podolin, Bártfa iskolája. Viszont a korábban említett nyolc gimnáziumban (Nyitra, Privigye, Rózsahegy, Besztercebánya,

Trencsén, Pozsonyszentgyörgy, Temesvár, Lugos) gyakorlatilag már meg is történt a magyar tannyelvre való áttérés.

A Helytartótanács 1845. április 1-én kelt javaslatában kérte ennek a helyzetnek az elismerését a bécsi tanügyi hatóságoktól, amit meg is kapott. Ezt megelőzően azonban a hosszú és kitartó küzdelem végre törvény útján rendezett megoldáshoz is vezetett: a magyar országgyűlés által megszavazott nyelvtörvényt az uralkodó 1844. november 12-én szentesítette. Az 1844. évi 2. törvény 9. paragrafusára szerint a király már elrendelte, „hogy az ország határain belőli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen” Horvát-Szlavónia kivételével.

A törvény többi paragrafusával teljessé tette a magyar nyelv szerepét a közéletben: magyar ezután az országgyűlésre küldött királyi leiratok, a törvények szövegének nyelve, magyarul tárgyal az országgyűlés mindkét táblája, magyarul intézi ügyeit a kancellária, a Helytartótanács, a törvényszék.

A törvénynek az iskolára vonatkozó paragrafusa világos és egyértelmű: eddig hivatalosan a latin volt az oktatás nyelve, tehát a tananyag, a tankönyvek és az iskolai tanári magyarázat nyelve a hazai közép- és felsőfokú oktatási intézményekben. (A latin nyelv hivatalos jellegén — mint említettük — az 1806-i Ratio Educationis sem változtatott.) Az új törvény az eddigi latin helyébe a magyart léptette, de nem szüntette meg a nemzetiségi vidékek gimnáziumaiban az anyanyelv korábbi szerepét a tananyag magyarázatában. Azokban tehát megmaradt segédnyelvként a nemzetiségi nyelv a hivatalos magyar tannyelv mellett; illetőleg a felsorolt kilenc gimnáziumban egyelőre továbbra is latin nyelvű — ugyanakkor magyar és nemzetiségi nyelvű segítségével kísért — az oktatás, s fokozatosan történik meg a magyar nyelvű oktatásra való áttérés. A nemzetiségi nyelv segédnyelv szerepe azonban ezekben később is megmarad — ez magától értetődő volt a tanügyi szakemberek körében.

A nyelvtörvény és a magyar oktatási nyelvvel kapcsolatos különféle rendelkezések természetesen csakis a katolikus gimnáziumokra és akadémiákra vonatkoztak. A protestánsok — tanügyi autonómiájuk birtokában — saját belátásuk szerint választhatták meg iskoláikban az oktatás nyelvét. A reformátusok iskolái mind színmagyar vidékeken települtek, a magyar nyelvű oktatás bevezetése náluk semmi akadályba nem ütközött. Az evangélikusok felvidéki iskolái viszont német és szlovák, Erdélyben pedig főként német lakosságú városokban voltak. Ezek legtöbbszörében a latin helyett a német, illetőleg a szlovák nyelv lett az oktatás nyelve.

C) Végül — az 1844. évi nyelvtörvényt érvényesítve — 1848-ban került ki a budai egyetemi nyomdából az első magyar nyelvű, hivatalos-állami középiskolai magyar nyelvtankönyv-sorozat. Nem kisebb szerzőpáros készítette, mint Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály, akik 1845 nyarán fogtak munkához. A kisgimnázium első osztályáé lett az „Elemi magyar nyelvtan a közép iskolák I. osztálya számára”, a második osztályé a „Magyar nyelvtan a közép tanodák második osztálya számára”; a harmadik-negyedik osztályé a „Szókötés a közép tanodák III-IV. osztálya számára” (szókötés = syntaxis = mondattan). Jól látható, hogy az új magyar nyelvtankönyv-sorozat is a latin nyelvoktatás hagyományos fejezeteit követte.

Tervezték, de nem készült el s nem jelent meg a gimnázium retorikai-poétikai osztályai számára szánt „Alkalmazott szókötés”. Túl közel volt már 1848 szeptembere, a szabadságharc kirobbanása.

A z 1850-es évek

A szabadságharc leverése után a bécsi császári minisztérium kezébe került a hazai iskolák feletti rendelkezés. Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter 1849. október 9-én írta alá a magyarországi tanügy további sorsáról intézkedő rendelkezését („Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn”), amelyet Magyarország polgári ügyeinek kormánybiztosa, Karl von Geringer 1849. november 6-án tett közzé.

A terjedelmes rendelkezés 10. paragrafusa szerint a meglevő hazai középiskolákat „az ausztriai közép- és reáltanodák szerkezetének nyomtatott tervé” alapján kell átalakítani. Ekkor, 1849 őszén jelent meg a középfokú oktatás új rendjét megállapító szabályzat az osztrák örökös tartományok számára, „Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich” címmel. A bécsi minisztérium említett rendelkezésével Magyarországra is kiterjesztette az Entwurf érvényét.

Az Entwurf létrehozta a nyolc osztályos gimnáziumot (a korábbi hat osztályos gimnázium és az akadémiai bölcsélet tagozat összevonásával), valamint a hat osztályos reáliskolát.

Az 1849-i „Grundsätze” 8. pontja szerint a magyarországi középiskolákban az ország bármelyik nemzetiségi nyelve oktatási nyelv lehet. Mégis, ezek közül azt válasszák tannyelvül az iskolafenntartók — kívánja a szabályzat —, amelyet az adott iskola környékének lakossága, illetőleg e lakosság többsége beszél. Vegyes nyelvű vidékeken két nyelv is használható egyenrangú tannyelvként; vagy úgy, hogy egyes tantárgyakat más-más nyelven oktatnak; vagy pedig egy-egy osztályt két részre osztva a tanulók anyanyelve szerint.

Az Entwurf a liberális nemzetiségi elv alapján állt, s bár hangoztatta a német nyelv tanításának fontosságát a birodalom érdeke szempontjából, az oktatás nyelvét az iskola székhelyén honos nyelvet jelölte meg (17. §). Így a magyarlakta helységeekben a magyar maradt a tannyelv, viszont a részben német lakosságú városokban (például Pozsonyban, Pesten, Budán, Kassán, Temesváron) a német nyelvű oktatást sürgették a hatóságok. Volt természetesen olyan iskola is, ahol más nyelv lett az oktatás nyelve (például Trencsénben, Nyitrán a szlovák).

Akár magyar, akár német, akár más volt az oktatás nyelve, mindenütt tanítani kellett az anyanyelv nyelvtanát és irodalmát. Erre — az Entwurf óraterve szerint — a gimnázium I–II. osztályában 4, III–VIII. osztályaiban 3 órát kell hetenként fordítani (kivéve az V. osztályt, itt heti 2 anyanyelvi nyelvtan és irodalom óra van); a reáliskolában pedig az alsó három osztályban heti 4, a felső három osztályban pedig heti 5 óra áll rendelkezésre e célra. Az 1819/20-ban elrendelt heti 2 gimnáziumi magyaróra, amelyet minden hazai gimnáziumban meg kellett tartani az összes tanuló számára, most heti óraszámában jóval magasabbra emelkedett, de ezt csupán az iskoláknak mintegy felében, a magyar tannyelvűekben kellett megtartani.

Az Entwurf szerzőit, illetőleg hazai meghonosítóit nem lehet azzal vádolni, ami a szakirodalomban régebben is, újabban is felmerül: maga az Entwurf nem kívánt „németesíteni”, éppen ellenkezőleg: előírásai nyomán a magyar tannyelvű iskolákban tovább folytatódott a már korábban meghonosított „magyar nyelv és irodalom”-tantárgy tanítása. Azt egészen természetesnek

vették megalkotói, hogy a magyar lakosságú városok iskoláiban magyar az oktatás nyelve, másutt pedig más. A németesítés drasztikus intézkedései 1855—1858 között következtek be, nem az Entwurf nyomán. Erőszakossá és türelmetlenné vált ugyanis Thun miniszter hangja az 1854. december 16-án kiadott rendelkezésében, amely alapelvként szögezte le, hogy ezután a gimnáziumok felső osztályaiban a tantárgyak túlnyomó többségét mindenütt németül kell tanítani.

Két héttel később, az 1855. január 1-i keltezésű, 37. számú rendelkezés pontosan és részletekbe menően meghatározta a magyarországi, az erdélyi, a szerb vajdasági és a temesi bánsági gimnáziumok oktatási nyelvét. Eszerint, mivel a német nyelv minden középiskolai osztályban kötelező tantárgy, ezért ott is, ahol az anyanyelv nem a német, mihelyt a tanulók ezt megértik, néhány tantárgyat németül és német tankönyvből kell előadni. Az V. osztálytól kezdve már feltétlenül németül kell tanítani néhány tantárgyat, a magasabb osztályokban egyre többet, úgy, hogy a felső tagozaton a német oktatási nyelv legyen az uralkodó.

Megerősíti e rendelkezés a korábbi: a tanulók többségének anyanyelvi nyelvtana és irodalma kötelező tantárgy mindegyik osztályban. Az alsóbb osztályokban egy iskolában két tannyelvnel több nem alkalmazható, csak kivételes esetben használható egy harmadik. Csakis az a tanár taníthat a középiskolában, aki annak tannyelvét ismeri, s szaktárgyai közül legalább az egyiket németül elő tudja adni.

A bécsi kultuszminisztérium 1855. november 14-i 5846. számú rendeletével még tovább fokozta követeléseit: ahol nem a német az oktatás nyelve, ott már az alsó osztályokban, mihelyt lehet, németül kell tanítani a német nyelvet; továbbá a számtan, történelem-földrajz és a természetrajz magyarázatánál már a német szakkifejezéseket is használni kell; a felső osztályokban pedig a hittan és az anyanyelvi nyelvtan és irodalom kivételével az összes tantárgyat németül kell előadni.

Nem sokkal később, az 1856. március 6-án kiadott miniszteri rendelkezés reálisabban fogalmazott, a német nyelv olyan intenzív oktatását kívánva, hogy három év múlva a középiskolák tannyelve a felső osztályokban ez lehessen. Az 1856. december 20-án megjelent 28.324. számú rendelet azonban módosította e határidőt: legkésőbb négy év múlva kell eljutnia mindegyik hazai középiskolának erre a szintre.

Kétségtelen, hogy irreálisak voltak ezek a hivatalos kívánalmak: számos iskolában mind a tanárok, mind a diákok kellő német nyelvtudásának hiánya, illetőleg erőteljes érzelmi okok miatt szegültek szembe az iskolaigazgatók és tanárok — katolikusok, protestánsok egyaránt — a rendelkezések megvalósításával.

Nem volt semmiféle probléma az oktatás nyelve körül a másik iskola-típusban: a reáliskolában. Mivel hazai hagyománya nem volt, a létrejövő új intézményekben a német volt ebben az időben az oktatás nyelve a legtöbb helyen, ahogy a növendékek zömének anyanyelve is ez volt azokban a városokban, ahol az 1850-es években első reáliskoláink létesültek.

Az 1850-es évek végére — az ismert bel- és külpolitikai okok következtében — enyhült a mindkét részről kilátástalannak tűnő nyelvi küzdelem: 1859. július 20-án az uralkodó az iskolafenntartók saját jogkörébe utalta át az egyes középiskolák tanítási nyelvének megállapítását. Egy 1860. szeptember 17-én meg-

jelent hivatalos rendelkezés szerint a német nyelv csupán egyike a gimnázium tantárgyainak, más szerepe nincs.

Az 1860-i októberi diploma után, megváltozott közjogi viszonyok között, új lehetőségek nyíltak a hazai középfokú oktatás továbbfejlesztésére. A hazai szakemberek továbbra is meg kívánták tartani a két külön profilú középiskolát, a gimnáziumot és a reáliskolát, s a gimnázium nyolc osztályos szerkezetén sem óhajtottak változtatni. Legfőbb törekvésük arra irányult, hogy a magyar nyelv — amely újra az ország hivatalos nyelve lett — az iskolában végre megkapja az őt megillető helyét; másrészt hogy a magyar történelem és földrajz megfelelő súllyal s nemzeti jellegű tartalommal kerüljön oktatásra. Lényegében a magyar nemzeti szellemű középiskolai oktatás alapvető feltételeit kívánták megteremteni.

Viták, javaslatok, tanácskozások nyomán 1861-ben új gimnáziumi tanterv készült el, amelyet ez év őszén, az október 21-én kiadott 58.244. számú rendelettel léptettek életbe.

Az Entwurf utáni középiskolai magyar nyelv- és irodalomtanítás az „Anyanyelv” tantárgyának keretei között folyt egyes iskoláinkban; más iskolákban ugyane tantárgymegnevezés alatt német, szlovák vagy román nyelvi-irodalmi oktatás folyt. Az 1861-i gimnáziumi tantervben jelent meg először tantárgyunk mint mai értelemben vett „magyar nyelv és irodalom”. Az I. osztályban 5, a II–VIII. osztályokban 4–4 órát kapott hetenként. Ugyanez történt a reáliskolában is.

1806-tól folyik tehát hazai középfokú iskoláinkban magyar nyelvtan-oktatás, amely 1819-től bővült magyar nyelv- és irodalomoktatássá. Ez folytatódott tovább 1850 után is, 1861-től pedig a mai értelemben vett tantárgy keretében ismerkednek meg középiskolás tanulóink a magyar nyelvtannal és irodalommal. 1861-ben kezdődött el középiskolai magyar nyelv- és irodalom-oktatásunk történetének második korszaka.

1806–1861 között tantárgyunk oktatása során — az említett Versegghy- és Czuczor–Vörösmarty-tankönyvek mellett — számos más tankönyvet is használtak a különféle iskolák tanárai. Ezek ismertetése és összehasonlító elemzése világít rá e tantárgy tartalmára, tananyagára, részeinek belső arányaira. Ez azonban már egy újabb tanulmány tárgya.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Az irányhármasság érvényesülése a magyar adverbiumrendszer történetében

1. Az irányhármasság a magyar határozórendszer ősi sajátága, melyet az alapszavakból örökölt. Ez a háromirányúság — bizonyos mértékben — mind a ragos határozókban, mind a határozószók körében, mind a névutók rendszerében érvényesült. A magyar nyelv külön életében mindhárom kategóriában erőteljesen továbbfejlődött, kibővült, kiszélesedett: egyrészt a hely- és időhatározók körén belül erősödött, másrészt innen kilépve az egész határozórendszert átfogó rendszerezési elvvé vált. A térszemléletnek az ősi hármasságát az elvontabb viszonyokra is alkalmazzuk, vagyis a háromirányúság kiterjeszkedik a határozóknak szinte az egész rendszerére. Ezért beszélhetnek a nyelvtanok előzmény-, tartam- és véghatározókról, ami az ősi ablativus—

locativus—lativusi hármasságnak felel meg. A határozórendszernek ezt a tulajdonságát már GYARMATHI kiemelte (vö. Affinitas 141), és a későbbi nyelvtanok, nyelvleírások is fontos sajátosságként tartják számon (pl.: SIMONYI: Nyr. XI, 212, MHat. I, 39, MNy. I, 451—5; MMNyR. II, 174—5; Lotz, UngSprachs. 114—5; TOMPA, UngGramm. 267).

Érdemes azonban azt is közelebbről megvizsgálni, hogy a határozórendszernek ez a tulajdonsága milyen módon, milyen nyelvi részrendszerekben és hogyan változott az idők folyamán, valamint azt, hogyan töltötte be azt a rendszerformáló szerepet, amelyet tulajdonítunk neki. Ezt a vizsgálatot a továbbiakban a határozók egyik kifejező eszközének, a határozószóknak a körében végzem el. Azt mutatom be, hogy az irányhármasság hogyan érvényesül az ómagyar kor folyamán (első nyelvemlékeinktől a XVI. század első harmadának végéig), hogy eme ősi sajátosság, törvényszerűség eredményeképpen hogyan gazdagodik, gyarapodik a hely- és időhatározószó-rendszer, és hogy ennek következtében (valamint a határozóragok és a névutók háromirányú rendszereinek erősödése révén) hogyan erősödik föl maga a törvényszerűség: az irányhármasság (vö. DEME: NyK. LIV, 10—36).

A grammatikák azt szokták megállapítani, hogy ez a háromirányúság a ragos és a névutós határozók körében jóval szabályosabban érvényesül, mint a határozószók rendszerében, mivel a ragos és névutós határozók viszonyító szerepe a határozószókéénál sokkal pontosabb, differenciáltabb. De azt is megállapítják, hogy a határozószókon belül is vannak különbségek ebből a szempontból, amennyiben a névmási határozószók morfológiai alakváltozatai alkalmasabbak a három irány kifejezésére (pl.: *innen — itt — ide, valahonnan — valahol — valahová*), mint a nem névmási határozószók (pl. MMNy. 297—9). Ez valóban így van. És nemcsak a mai nyelvre érvényes, hanem az egész magyar nyelvtörténet aspektusából nézve is helytálló. Éppen ezért érdemesnek különleges figyelmet ebből a szempontból a nem névmási helyhatározószók, ezért fontos vizsgálni azt, hogy a magyar határozórendszernek — az irányhármasság érvényesülése szempontjából — „legmostohább gyermeke” körében hogyan érvényesül ez a törvényszerűség.

2. Az elemzés előtt azonban tisztáznunk kell néhány — háromirányúsággal kapcsolatos — elméleti kérdést. Elsősorban azt, hogyan értelmezzük a háromirányúságot, illetőleg többirányúságot. A különböző grammatikák, nyelvleírások rendszerint a *belül — benn — belé*-féle sorokat hozzák fel példaként. Ezek helyes illusztrációi is a jelenségnek, csak éppen megkerülik a probléma lényegét. A tiszta, egyértelmű példák melletti problematikus jelenségek ugyanis nem nagyon kerülnek szóba. Például: hogyan ítéljük meg (egy adott nyelvi szinkroniában, esetünkben az ómagyar kor valamelyik szakaszában) az *elől — elé* kettőséget, amikor is már nincs külön, önálló locativusi alak, de — mivel a nyelvi-kommunikációs szükséglet megvan, ennek kielégítésére, megfelelő jelentésű ige mellett — az ablativusragos *elől* „hol?” kérdésre felelő szerepet is betölt. Akkor ez kétirányú vagy háromirányú adverbiumcsoport? Vagy például a *körül*. Csak ablativusrag járul a tőhöz, de az így keletkezett határozószó nemcsak ablativusi, hanem locativusi, sőt lativusi szerepet is betölt. Az irányhármasság szempontjából hogyan értékeljük ebben az időben a *körül* adverbiumot?

A megoldást a következőképpen látom: 1. Le kell szögeznünk, hogy az irányhármasság funkcionális kategória. 2. Ha ez így van, akkor ennek alapján

azok a határozószók, illetőleg határozószó-csoportok háromirányúak, amelyek (az alakiságtól függetlenül) képesek a „honnan?“, „hol?“, „hová?“, „mitől?“, „mikor?“, „meddig?“ kérdésre felelő határozóként szerepelni a mondatban. 3. Ennek megfelelően differenciáltan kell a háromirányú adverbiumok kérdését kezelni. Mégpedig úgy, hogy a határozószónak mind a funkciójára, mind az alakjára tekintettel legyünk. 4. Eszerint a következő határozószókat, illetőleg határozószó-csoportokat kell elkülönítenünk: a) A h á r o m f u n k c i ó t h á r o m (vagy több) a l a k f e j e z i k i. Közülük is azoknak az adverbiumoknak az összetartozása a legszorosabb, amelyek ugyanabból a töből származnak, pl. *belől* — *benn* — *belé*. Az etimológiai kapocs az ilyen szűkebb részrendszerek erős összetartója (vö. HADROVICS: NytudÉrt. 83. sz. 180—1). De a három irányt oly módon is kifejezheti a három alak, hogy az egyik alak „kívülről“ került be és épült be a rendszerbe valamelyik irányjelentés kifejezésére, tehát más töből való. Az ilyen háromirányú sor feltétlenül lazább az előbb említetténél. Például a locativusi jelentésű *utól* adverbium feltehetően az ómagyar kor folyamán illeszkedett be az addig kétirányú *hátul* 'hátulról' — *hátra* csoportba, a hiányzó locativusi tag helyébe. Tehát háromirányúvá tette a sort, ő maga pedig e háromirányú csoport tagja lett. — b) A h á r o m f u n k c i ó t k é t a l a k f e j e z i k i, úgy, hogy az egyik alak két funkciót is betölt (pl. a fent említett *elől* — *elé*). — c) A h á r o m f u n k c i ó t e g y a l a k f e j e z i k i: egy alak jelentésköre bővül ki annyira (megfelelő jelentésű igék mellett), hogy a második és a harmadik irány jelölésére is alkalmassá válik (pl. *körül*), tehát a határozószó maga válik képessé több irány kifejezésére. — Eszerint a „háromirányú határozószó“ terminust (ami tehát egy konkrét határozószóra vonatkozik) kétféle értelemben használjuk (lehet, hogy ez nem túl szerencsés, de — azt hiszem — még mindig jobb, mint a problémát fel nem táró, megkerülő megközelítés). Az egyik értelemben olyan határozószót jelent, amely három irányjelentésben is használatos (pl. a *körül* ablativusi, locativusi és lativusi funkciót is betölt); a másik értelemben: háromirányú az olyan határozószó, amely háromirányúságot felmutató határozószó-csoport, -család tagja (pl. a *benn*, amely a *belől* — *benn* — *belé* csoport locativusi eleme). Hasonlóképpen foglalhatunk állást a kétirányú határozószók megítélésében is. — Ezek után nyilvánvaló, hogy „egyirányúnak“ az olyan határozószót tekintjük, amelynek csak egy irányjelentése van (illetve amely közömbös az irányjelentés szempontjából), és amely ezzel egyidejűleg többirányúság szerint elrendeződő csoportnak nem tagja.

3. Az ómagyar kori többirányú (nem névmási) határozószók rendszerét a következőkben a fent kifejtett elveknek megfelelően mutatom be, úgy, hogy a rendszernek elsősorban azt a mozgását érzékeljük, amely az irányhármasságból mint rendszerszervező erőnek az érvényesüléséből fakad. De igyekszem rávilágítani egyéb összefüggésekre, egyéb rendszerkapcsolatokra is, olyanokra, amelyek változást indukálnak a határozószórendszeren belül (pl. a vizsgált adverbiummal szinonimikus és egyéb szemantikai korrelációban levő adverbiumok és egyéb kifejezések hatására, a morfológiai korrelációkból fakadó összefüggésekre és ezek következményeire, a határozószó szintaktikai kapcsolódásaira, a más szófajba való átlépés okaira és következményeire stb.). Ugyanis: a lexikai elemek vizsgálata is csak akkor hozhat (az egész nyelvi rendszer és mozgás jellemzésére is felhasználható) eredményeket, ha a szövegeket lexikológiai összefüggéseikben vizsgáljuk (lineáris környezeti kap-

csolódásaikra is figyelve), ha a szókinszben elfoglalt helyük és más szavakhoz való viszonyuk felismerésére, vagyis a „szókinsz[réteg] belső szociológiájá”-nak feltárására és az ilyen összefüggésekből fakadó oki tényezők felismerésére törekszünk (vö.: SAUSSURE, *BeváltNy. Bp.*, 1967. 156—72, 201—15; DEME: I. OK. XIII, 309—27; KÁROLY, *Jelt.* 271; НАДРОВИЧ: *NyudÉrt.* 83. sz. 180; Ред. *Серебрянников*, *Общее языкознание. Внутренняя структура языка.* Москва, 1972. 394—451.

3. A) A háromirányú határozószók az ómagyar korban igen változatos, mozgalmas képet mutatnak.

a) Van néhány olyan határozószó-család, amelyben mind alakilag, mind funkcionálisan jól érvényesül a háromirányúság. Ilyen pl. a *bél* többől származó csoport: ablativus: Jókk. 41: „zent ferencz felelen onnat-belewl [de intus]”; MünchK. 43ra: „embezⁿ belewl [ab intus] žüueból žarmaznac ġonož ġondolotoc”; locativus: Jókk. 74: „ben uoltam en attžamnac . . . žent egyházaban”; SzabV.: „ot ben valanak”; stb. — Az adatok szerint a *bélől* még elég erősen őrizi a ragjának megfelelő ablativusi jelentést, de már (a határozószóknál gyakori ablativus → locativusi jelentésváltozás eredményeképpen) az ablativusinál többször felel „hol?” kérdésre. Így a locativusi jelentés kifejezésére együtt él a *benn* és a *bélől*. A későbbi korokban meglevő jelentéskülönbség az ómagyar adatokból még nem tükröződik, csak gyakoriságbeli eltérések látszanak: gyakoribb a locativusként újabb *bélől*, a *benn* pedig kezd háttérbe szorulni. A *bélől* már locativus: SzabV.: „behlwl ferelm lwt”; PéldK. 67: „telles dohoffagual meg kewrnykewztettel fergekuel belewl [intus] es kyuewl”. — A lativusi alak az ómagyar korban is a *belé*, illetőleg a *belőle* rövidült *be*: Jókk. 27: „czžnaltuala olyatant ment egž haylok šbele mene Es ott lakožak”; 1533: „ven eg hazackat yt . . . valamit zolgalatiawal talalt mind bele atta zegen” (LtK. I, 141); MünchK. 51va: „Peter ke. mēžžol koueti vala otet mēd el be [intro] a: papoc fieiedelmē pituazaiglan”. Mindkét lativusi alak tovább is fejlődött: a *be* korábban vált igekötővé, hangsúlyos, nyomatékos ’befelé’ jelentésű adverbiumként a vizsgált korszak második felében már csak ritkán szerepel. A *belé* pedig a XV. században indulhatott el az igekötővé fejlődés útján, amikor megjelent a *-ba/-be* rag a megfelelő határozón (vö. R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 291—9); KeszthK. 14: „az twrbe . . . labok bele akadoth”. — A jelentésbeli és szófaji fejlődés kérdését tovább nem részletezve megállapíthatjuk hát, hogy — ha mutatkozik is mozgás a rendszeren belül — a *bélől* — *benn* — *belé/be* adverbiumcsoport még jól őrizi az irányhármasságot. Lényegében hasonlókat mondhatunk az *alól* — *alatt* — *alá* csoportról is.

Más határozószóknál, például a fenti két adverbiumcsoport jelentésbeli párjaiban, antonimáiban: a *kivől* — *kinn* — *ki* és a *főlől* — *fenn* — *fél* csoportokban azonban — az ómagyar korszak második felére — már meggyengült a háromirányúság. Gyengülőben van például az ablativus (még jobban, mint a *bélől*, *alól* esetében): a *kivől* és a *főlől* egyre ritkábban felel „honnan?” kérdésre. Ablativus még pl.: KazK. 212: „hozbe onnetan kyüöl az iltennek embőret”; MünchK. 29rb: „emberecnⁿ küuöl [aforis] žepecnⁿ tētnⁿ”, 87rb: „Ki fellől [desursum] iot mēdenecnⁿ felettē vagon”; így található például a JordK. megfelelő helyén is (JordK. 632: *feűlől*) stb. Locativusi funkcióban már jóval gyakoribb: Jókk. 43: „kžuewl [extra] žmadkožnak”; CornK. 54v: „al vala kyuewl [foris]”; 1526: „meg žrtam fellžl” (MNy. XXXVII, 204); stb. — A locativusi funkciót tehát ezekben a határozószó-csoportokban is két alak tölti be:

a locativusivá (is) vált *kivől*, *főlől* és az eredetileg is locativusi *kinn*, *fënn*: MünchK. 19ra: „alnac vala *kun* [*foris*]”; MargL. 18: „*fen* fevg vala”; stb. A két alak használati aránya a *belől* — *benn* használatához hasonló: a *kinn*, *fënn* viszonylag ritka, a locativusi funkciót inkább már a *kivől*, *főlől* tölti be. — E határozószó-csoportok leggyengébb láncszeme azonban a lativus: a *ki* és a *fél* ugyanis már az ómagyar kor elején átlépett az igekötői kategóriába, bár a KTSz.-ban lativusragos adverbiumként még előfordul a *félé*: „*fele* ... mvnybe[le] ha tekunte” (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 264 — 76). A kódexek korában azonban már csak rag nélkül szerepelnek, úgy is ritkán fordulnak elő hangsúlyos ’kifelé’, ’felfelé’ jelentésű határozószóként (illetőleg igekötőszerű határozószóként): 1490: *ki* (NyK. XXXI, 226); MünchK. 73ra: „micor hiuattatol a’ menēkezobē meñ z vl az vtollo hēlen hog micoz iquend ki tegedēt hiut mongon tēnēked baratom meñ *fél* [*ascende superius*] tahat ležēn tēnēked dirg-leg az egbē ēuoc elot”; stb. A *főlől* — *fënn* — *fél* hármasság esetében mutatkozik bizonyos törekvés a kiesőben levő *fél* : *félé* alak helyébe: az „üres (ill. üresedő) hely” betöltésére ugyanis újabb, testes határozóragos forma igyekszik beépülni, és törekszik megszilárdítani a háromirányúságot. Ez az új elem még ritka és elég változatos alakú: *félbe*, *fölbe*; *félre*, *fölre*, bár legtöbbször még névutóként szerepel, nem önálló adverbiumként. Az igekötővé váló lativusi *ki* funkcióját pedig — átmenetileg — az ablativusi, majd a locativusi jelentésből lativusivá is fejlődött *kivől* vette át: ÓMS.: „Syrolmom fuhazatum thertetyk *kyul*”; KeszthK. 68: „*kywel* el tauoztanak”; JordK. 35: „*kyül* onnan ne vygyenek”; stb. (névutóként is van lativusi jelentése). Eszerint a *kivől* alak mindhárom irány kifejezésére alkalmas az ómagyar korban, de locativusként a legáltalánosabb. E határozószó-csoport háromirányúságának végleges megszilárdulására csak a középmagyar korban kerül sor: a *kivülre* (és a *kivülről*) alak keletkezése révén. A primer ragos *kivől* ~ *kivül* végül is locativusként szilárdul meg és épül be a sorba.

A háromirányúságon belül — az eddigiekhez némiképp hasonló — mozgás mutatkozik a *hazul* — *honn* — *haza* határozószó-csoportban is. Az ablativusi alak (a többi ablativusragos adverbiummal egyirányú fejlődést mutatva) gyöngül, ritkul, a locativusi *honn* mellett megjelenik a „hol?” kérdésre felelő helyviszont még egyértelműbben meghatározó *otthon*, *ittthon* összetétel; így e határozószó-család legerősebb, leggyakoribb tagja a lativusi alak, amely viszont egyre inkább igekötőszerű. Ez a szócsalád alkalmat ad annak az általános tanulságokkal is bíró jelenségnek a bemutatására, hogy a háromirányúság fenntartására irányuló törekvés jegyében oly módon is igyekszik a nyelv a gyengülő irányjelentésű határozószók pozícióját erősíteni, hogy — irányjelentését tekintve egyértelmű, világos — mutató névmási határozószóval egészíti ki a gyengülő névszói adverbiumot. Erre elsősorban az ablativusragos határozószók körében volt szükség, hiszen azok irányjelentése volt leginkább gyengülőben: ÉrdyK. 167—8: „mař orzaghban meene ... *Ennen hazool*”; KazK. 72: „*Onnetan hazol*”. Egyes mai nyelvjárásokban (pl. a Tiszántúlon) is él az *innenhazul* alak. Ablativusi jelentése ma is világos, így a -ról rag hozzátétele nem szükséges. Egyéb határozószók esetében: JókK. 41: „*onnattbelewł: de intus*”; KazK. 74: „*onnetan kyulł*”; ÉrdyK. 141: „*eennen alool* ... ffeľ emelnek emberth”; FestK. 371: „*onnagh felyewł: ex alto*”, stb. Ilyen funkciójú névmási adverbiumok nemcsak ablativusi határozószókhöz járulnak az ómagyar korban, hanem olyan locativus- vagy lativusragos névszói alapszavú határozószókhoz is, melyeknek szintén gyengülőben van az irányjelentése:

TelK. 85: „*italat* a forgo zel a földön: az ő hazat ... eltőre”; SzabV.: „*ot* *ben* valanak”; az *ott honn* szerkezet összetétellel is tapadt; GuaryK. 21: „Immar *edeala* zol mi at'anc”: a lativusragos határozószónak névmási adverbiummal való erősítése valószínűleg az igekötővé válást volt hivatva ellensúlyozni.

Primer ragos alakokkal kifejezett háromirányúság mutatkozik az *örök-kül* — *örökkön* — *örökké* családjában is. Az ablativus- és locativusragos alak főként figura etimologikás szerkezetben használatos.

Újabban keletkezett viszont a *közép* főnévi töből származó adverbium-csoportban jelentkező háromirányúság. Az eredetileg valószínűleg egyirányú *közepett* mellé a kommunikációs szükségletből fakadóan, a háromirányúság kifejezésére való törekvés eredményeképpen létrejött — az egyébként erősen ragos főnév jellegű — *középből* és *középhe* alak. Ezek határozószószerűségét éppen a rendszer kiépülésének, erősödésének tendenciája valószínűsíti. Az viszont ragos főnév jellege mellett szól, hogy a *-ról/-ről* rag az ómagyar korban még nem vesz részt adverbiumok alkotásában. De mint első ilyen próbálkozás, figyelmet érdemel a MünchK. adata: 105vb: „*oth* meg *fēzeitec* *it* *z* *9* *uèle* mas *kēttot* *inēn* *z* *onnan* *kōzepbōl* *ke* *it*”. A *-be* ragos *középhe* már jobban beleillik a korabeli határozószó-rendszerbe (vö.: *szembe*, *egybe*, *felibe* stb.): MünchK. 38ra: „monda a kēze azot *ēmbēnēc* Kēl *fel* *kōzepbē* [*in medium*]”.

b) A háromirányú határozószók között van néhány olyan határozószó-család is az ómagyar korban, amelyre jellemző ugyan az a sajátosság, hogy három alak fejezi ki a három irányt, de ez a három alak nem azonos töből való. Az egyik alak ugyanis „kívülről” került be az addig két irányt kifejező két alak mellé a harmadik irány kifejezésére. Ezek az esetek is a háromirányúságnak mint rendszerszervező erőnek ómagyar kori érvényesülését igazolják.

A — legkésőbb ósmagyar kori — *hátral* ablativus mellé az ómagyar kor első felében létrejött a „hová?” kérdésre felelő *hátra*, az ómagyar kor második felében pedig háromirányúvá teljesedett a sor: a még hiányzó locativusi alak helyébe (átmenetileg) belépett az (addig egyirányúnak tekintendő) *utol*: SermDom. II, 755: *vtol* 'hátral'; NádK. 251: „ketelenitec *iefufnak*, *vtol* vinni kereztfaiait”. Még elsőfokban is előfordul „hol?” kérdésre felelve: KazK. 75: „az zegenők közöt *leg* *utol* *it*”. Az ablativusi *hátral* az ómagyar kor vége felé ritkul: JordK. 73: „*hatul* [*posteriora*] *meg* *lac* *enghemeth*”: stb. Elvértve locativusként (pl. VirgK. 42) és lativusként (pl. JordK. 380) is előfordul. A középmagyar korszakban a locativusi funkcióban szilárdul meg — sok más ablativusragos társával együtt —, a „honnan?” kérdésre felelő alak pedig az újonnan, továbbragozással létrejött *hátról* határozószó lesz.

Hasonló kiegészüléssel vált háromirányúvá a *szemben* — *szembe* sor is. A „honnan?” kérdésre felelő, harmadik alak hiányzik, funkcióját az *arcúl* 'szemből' ragos főnév tölti be. (Ez az ablativusi *hátral* 'hátról' antonimája.) De éppen rendszerkiegészítő szerepe, funkciója alapján határozószóvá valóban levő alakulatot láthatunk benne. Ezt a többi ablativusragos adverbium — mint alaktani asszociatív sor — léte, az abba való beleillés ténye is valószínűsítheti: BodK. 6: „Immar lattel *engem* *arczul* *de* *las* *hatul* *es*”. Ez elég ritka határozószócsoport, pl.: 1529: „Feldwarnak *es* Brassonak *kezethe* *zembe* *meg* *wýwank*” (MNY. XXXVII, 276).

c) Az eddigi három (vagy több) alakkal rendelkező háromirányú határozószókon kívül olyan háromirányú határozószók is léteznek az ómagyar korban, amelyekben a három irányt csak két alak fejezi

ki, azaz az egyik alak két irányjelentésben él. Ilyen például az *elől* – *elé* (~ *elevé*) alakpár, melynek ablativusragos tagja a locativusi szerepet is betölti. Valószínű, hogy itt egy korábbi háromirányúság szűnt meg az eredeti locativusi alaknak, az *előtt*-nek a kiesésével. Az *alatt*-nak még a kódexekben is van határozószói értéke, az *előtt* már az ómagyar kor elején is csak névutó (vö. HB.: „uromc faine *eleut*”), határozószóként kiveszett. Helyére – a funkcionális szükségletnek megfelelően, a háromirányúság helyreállítására való törekvés jegyében – átmenetileg az *ellen* adverbium kerülhetett, melyben a *-t* helyett az *-n* locativusrag járul az *el*- főnévi tőhöz. Mivel azonban az *ellen* az ómagyar korszakban a *szemben* szinonimája (névutóként is hasonló az eredeti jelentése), nem tekinthető az *elől* – *elé* sor tagjának. Így az „üres” locativusi helyre – jelentéshasadással – az ablativusi alak lépett. Tendenciáját tekintve az történt, amit az eddig bemutatott ablativusi határozószók is illusztráltak, csak még erőteljesebben: az *elől* (ablativusi társaihoz képest) még előbbre tart a fejlődésben. Ez egyrészt abban mutatkozik meg, hogy már csak elvétve szerepel ablativusként, locativusi funkcióban sokkal gyakoribb, sőt – a határozószók jelentésfejlődési irányának megfelelően – lativusi jelentésűvé is vált. Mint lativusi határozószó pedig – bizonyos igék mellett – igekötőszerűen viselkedik. (Egyébként az *elől* alak fő funkciója is a névutói.) Eredeti ablativusi jelentésére l. VirgK. 41: „Ez igeket esmeg *ehl* kezd vala”; locativusként: JókK. 10: „*elewl* lele zent ferenczet”; lativusi irányú: TelK. 41: „az ifteni . . . io akaratnac: az ő akarattyat lemmikepen nem akara *elől* vetni [praefero]”, ’valaminek eleje tenni, előbbre valónak tartani’. — Az *elől* lativusi társa, az *elé* ~ *elő* ~ *elevé* alakok morfológiailag hasonló felépítésűek. Legkorábbi az *elé* lehet (l. SerDom. II, 685: „praesupponit: *eleveti*”), de határozószói, majd igekötői használatát a terjedőben levő *elő* változat fokozatosan visszaszorította: DöbrK. 375: „es *elő* mene es tapasztala az holt viléldt” ’előre, a sokaság elé mene’; stb. Leggyakrabban azonban az *elevé* változat tűnik fel. Nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvben is gyakori és általános használatú lehetett mind határozószóként (ebben a szófaji értékben már nemcsak helyre, hanem időre is vonatkozott), mind egyre erősebb igekötőszerű funkciójában. Az *elé* ~ *elő* ~ *elevé* primer ragos adverbiummal azonos funkcióban nagyon gyakori az újabb határozóraggal megtoldott *elébe*, valamint az ómagyar korban még ritka *előre*. Nyilván a határozószói szerepben gyengülő *elé* ~ *elő* pótlására jöttek létre. Terjedésükben az is szerepet játszhatott, hogy primer ragos társaik megindultak az igekötővé fejlődés útján, így a lativusi határozószói funkció megerősítésére is szükség volt. Pl.: TelK. 24: „tauol meg latnaia őtet . . . es *eleybe* folamneiec”; WinklK. 246: „őnekyk rokonvalo kenodat *előre* megh mondaad”.

Két alak fejezi ki a három irányt a *messzöl* – *messze* határozószó-csoportban is, ahol szintén nincs önálló locativusragos alak (ennek korábbi meglétére sincs adatunk). Csakhogy itt a lativusi *messze* vette fel (bizonyos, locativust vonzó igék mellett) a locativusi jelentést, és így vált funkcionálisan háromirányúvá a rendszer. Az ablativusi funkció betöltésére két alak szolgál: a *messzöl* mellé – valószínűleg a *másunnan*, *egyebünnen* stb. ablativusi irányú névmási határozószók analógiájára – keletkezett a *messzünnen* forma. A két alak közül az ómagyar korban még a régebbi *messzöl* a gyakoribb: BécsiK. 38: „mōda Judit *mēzzol* [a longe] a var 9220kn^c; TelK. 142: „erecley . . . melhōz . . . igōn *mēffl* [de longinquo] . . . folamyanc”; stb. A középmagyar korban a *messzöl* lesz a visszaszoruló (a többi ablativusragos, „honnan?” kér-

désre felelő adverbiumhoz hasonlóan), és a *messzűn*en a terjedő alak — a XVI. század vége felé keletkező *messziről* mellett —, míg végül, a *messzűn*en nyelvjárási szintre szorulásával a *messziről* diadalmaskodik. — A lativusragos *messze* alak eredeti funkcióján kívül (lativusként l. pl. KeszthK. 15: „meze el tauoztal twlem”) — az alapigétől függően — a locativusi szerepet is betölti: SzabV.: „Sabachhoz nem *meffe* eg kys halmon Meg feregleg”; 1532: „vagyon ... nem *Mezze*” (LtK. I, 138); stb. E határozószó azonban még tovább jutott a fejlődésben, esetében szófajváltás is bekövetkezett: melléknevesült, így a vizsgált korszakban kettős szófajú.

d) A háromirányúság úgy is megnyilvánul a határozószók körében, hogy egyetlen alak tölti be a három funkciót. Az adatok azt mutatják, hogy az ablativusragos formák alkalmasak erre a szerepre, amennyiben jelentésfejlődésük eredményeképpen locativusi és lativusi irányt is jelölhetnek. Ilyen hármasság funkciókat tölt be pl. a *környől* ~ *körül* (ezt láttuk a *kivől* esetében is, de ott a *kinn* és a *ki* megléte az alaki hármasságot is biztosította). Az ómagyar kor második felében már az ablativusi jelentés a leggyengébb, erős a locativusi és elég erős a lativusi is, aminek következtében már igekötőszerű használatával is találkozunk a vizsgált korban. Az egész irányjelentésváltozás feltétlenül összefügg az igekötővé válással: a lativusi alak igekötővé fejlődésével keletkezett „vákuum” (ti. a lativusi határozószói pozícióban) lehet a változást indukáló erő. Még valószínűleg ablativus a *körül* a SzabV. következő adatában: „Az *helrwl* kezdek zwrnjen verethnÿ Mÿnd *kwrnÿwl* nag erwffen twrethnÿ”; — locativus: SzabV.: „*kwrnÿwl* alwan”; JóK. 17: *kernÿel*; stb. Ez a jelentés pl. a NagyszK.-ben figura etimologikás fordulattal is megtalálható: 190—1: „*kórófkórñul* ... vigadoznac”; — lativus, illetve igekötőszerű határozószó: NádK. 361: „es *kórñul* tekintven monda”; stb.

B) A kétirányú határozószók vagy eredeti háromirányú határozószócsoport csomósulásával keletkeztek, vagy korábban egyirányú adverbiumok kétirányúvá válásával. Az ómagyar kor legelején még háromirányú sort alkotott pl. a *mëgől* — *mëgett* — *mëgé* (ahogy még az ómagyar kor végén is háromirányú pl. az *alól* — *alatt* — *alá* adverbiumcsoport). Locativusi alakja azonban kiesett a határozószó-rendszerből és az ómagyar kor nagy részében már csak névutóként él (ahogy pl. a már említett *előtt* is). Ez a jelenség is rávilágít arra a tényre, hogy a korábbi korszakokban feltehetően háromirányú határozószó-csoportok (vagy egyes tagjaik) kiveszése a névutórendszer változásával is összefügg. Az ósmagyarban, de talán már korábban pl. a *közül* — *között* — *közé*, *elől* — *előtt* — *elé* hármas sorok esetében kettős szófajúságot (névutó és határozószó) feltételezhetünk. A differenciált viszonyjelölésre erősebben törekvő névutórendszerben ezek megmaradtak, helyhatározói jelentésük mellé egyéb funkciók keletkeztek, határozószóként pedig visszaszorultak: a *közül* — *között* — *közé* például teljesen, az *elől* — *előtt* — *elé* vagy a *mëgől* — *mëgett* — *mëgé* csoportból pedig csak a locativusi alak. Így az ómagyar kor második felében már csak a *mëgől* — *mëgé* : *mëg* kettőssel számolhatunk. De a megmaradt *mëgől* — *mëgé* kettős is erős gyöngülést mutat. Az ómagyar kor legvégén már csak nyomokban van meg. Még a *mëgől* ablativusi jelentését őrzi a BécsiK. 110: „latuatoc gülekezëtet *mëgöl* z ëlöl : visa turba *de retro* et ab ante”. — A *mëgé* még lativusi jelentésében bukkan fel pl. a MünchK.-ben: 91vb: „lokac menenëc *mëge* [abierunt *retro*] z imar nē iarnacvala o vële”. A korán igekötővé vált *mëg* viszont még a korszak végén is őrzi a ’vissza, hátra’ jelentését, és lativusi határozószóként is többször előfordul. Pl.: ÉrdyK.

509: „Mykron ywtottak volna *meg* az őfweenre hol ott egy maft találtaak vala *meg* allanak”; 1529: „wramath ... jsthen ez wjadalbol bekewel *meg* hoza” (MNY. XXXVII, 276).

Egyirányú határozószó kétirányúvá válásával is keletkeztek határozószó-párok, illetőleg határozószószzerű alakulatok. Például a „mikor?” kérdésre felelő *későn* mellé az újabb *-ig* ragnak a tőhöz tapadásával jött létre a *későig* alak, a „meddig?” irány. Ezek valójában még nem teljesen megszilárdult alakulatok, korszakunkban inkább csak határozószzerűek: ugyanis világosan él a *késő* alapszó (más rag is kapcsolódhat hozzá, pl. ÉrsK. 297: „*keesőre* halasztottam”, ahol világos ragos névszó), így még a *későn* határozószóságát sem elsősorban szerkezete, hanem inkább antonimájához, a *korán*-hoz való társítás és viszonylagos gyakorisága erősítheti: TelK. 32: „hytettetic ... *kesőn* ez vilagra adatotnac lennye”. A *későig* megszilárdulását támogatja a kései ómagyar korban hasonló jelentésű (lat. *diu*), de gyakoribb *sokáig* határozószó: JókK. 75: „leleknek yduessfegerewl ... *keseyg* bezeluen”; JordK. 608: „*keseygh* ymathkozyk vala”. — Olyan esetek is vannak, amikor egy eredeti egyirányú határozószó mellé névutós szerkezet keletkezésével jön létre valamelyik másik irányt kifejező alak. Erre a jelenségre az időhatározók szolgálnak jó példákat a *fogva*, *óta* névutó segítségével. Például a „mikor?” kérdésre felelő *régen* mellett a *régtől fogva*, *régóta* szerkezettel fejezi ki a nyelv a „mióta?” jelentést stb.

A kétirányú határozószók körében is megtalálható az a típus, amelynek megfelelője a háromirányúak között a *körül* volt: vagyis amikor egy egyirányú határozószó úgy válik kétirányúvá, hogy — alapigéjétől függően — jelentése bővül ki, hogy a meglevő egyetlen alak funkcionál két irányjelentésben. Ilyen például a *közel* adverbium. E két irány a locativus és a lativus. A feltehetőleg eredeti ablativusi jelentésnek már nincs nyoma (a keleti nyelvjárássterületről jegyezték fel később *közelünnen* alakot, vö. BEKE: MSFou. XCVIII, 24), a *közel* locativusként általános, de ennek lativusivá vált használatával is találkozhatunk: 1532: „jwethek wala *kezel* az en thÿthe(m)hez” (LtK. I, 139). A locativusi *közel* a *rokon*-hoz hasonló jelentéstörténeti és szófajttörténeti utat járt be (vö. JordK. 628: *közel* vala ~ MünchK. 86rb: *rokon* vala: *prope* erat).

4. Látjuk tehát, hogy a háromirányúság az ómagyar kor folyamán (a nem névmási határozószók körében) gyöngül és erősödő rendszerformáló jelenség egyszersmind. Gyöngül, amennyiben egyes irányokat kifejező elemei kiesnek a rendszerből (mert igekötővé válnak, vagy mert csak névutóként maradnak meg), másrészt erősödik, azáltal, hogy egyes egy- vagy kétirányú (eleve ilyen vagy ilyenné vált) határozószó-csoportok kiegészülnek a második vagy harmadik irányt kifejező taggal. A következő nyelvtörténeti korszakban viszont — a kommunikációs szükségletből fakadóan — még erőteljesebben kibővül az irányhármasság. A háromirányú rendszer kiteljesedésének módját és egyéb körülményeit a nyelvi rendszer belső viszonyai, a nyelv szerkezete, típusa határozza meg. A magyar nyelvben ez a törekvés elsősorban az újabb, testes határozóragoknak a meglevő határozószókhöz való iránymódosító hozzátételével valósul meg. A *belülről* — *belül* — *belülre* típusú hármas rendszerek az ómagyar korban még hiányoznak, csak a középmagyar korban szilárdulnak meg. Nyilvánvaló, hogy például a *belülről* alak csak akkor keletkezhet — mert csak akkor van rá szükség —, amikor a *belől* ~ *belül* már elvesztette ablativusi irányjelentését.

D. MÁTAI MÁRIA

Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban*

6. Cél- és rendeltetés-viszony. — A mai nyelvben a melléknév célhatározóit kötött és szabad szerkesztésmóddal is kifejezik. Nyelvtanaink a határozó kötött voltára alkalmoszerűen utalnak is. KÁROLY a szükségességet, a hasznosságot és az alkalmasságot jelentő melléknévek szerkezeteit tartja kötöttnek (i. h. 203—4). — A kétféle szerkesztésmód párhuzamos jelentéskése az ómagyar kor hasonló jelentésviszonyú szerkezeteiben is tapasztalható. A kötöttség itt is olyan melléknévvel kapcsolatban figyelhető meg, amelyek szükségességet, illetőleg szükségszerűséget, képességet és alkalmasságot jelölnek. A szerkezetek határozóját többnyire *-ra/-re* raggal, illetőleg főnévi igenévvel szerkesztik.

a) A szűkebb értelemben vett cél-viszonyt a szükségességet jelölő melléknévek szerkezetei fejezik ki; ezek: *kellemetes* (< *kell*) 'szükséges', *szüksős*, *szükséges*: TihK. 10: „embörnek *idueffejere* igön *ziksefős* pelda”; VitkK. 23—4: „a bűnöknek meg *bočatafara* harmac legene *zúkfefefec*”; JordK. 676: „Ved megh azokat, kyk *zyghzeghesek* . . . ez *ynnepnapra*” ~ MünchK. 100va: „veged azocat mellec *kellémefec* . . . az *ýnepnapra*”; „eme ea, quae *opus* sunt . . . *ad diem festum*”; ÉrsK. 535: „Sokac . . . *kellemetefek* arra hogy a gyonas ygaz legyen”; JókK. 143: „vydel azokott . . . kyk leznek *zewkewfewk temetfegre*”; „porta etiam quae *necessaria* erunt *sepulturae*”; stb. A szükségszerűséget jelölő, szenvedő jelentésárnyalatú melléknévek, mint a *hivatalos* (< *hív* vmire), a kötelező vonzattal járó *köteles* (vö. *kötelez* vmire), továbbá a *választatos* 'választott' (< *választ* vmire) inkább rendeltetést fejeznek ki. Pl.: JókK. 19: „ýftentewl valanak kynrol *kýnra híuatalosok*”; „de cruce *ad crucem* fuerat *vocatus* a Domino”, 85: „Mert erre vagyunk *hyuatalosok*”; „quia *ad hoc vocati* sumus”; DöbrK. 375: „meltan iariatok az hivatalban. *melbe hivatalosok* vatok”; „digne ambuletis *vocatione qua vocati estis*”, 376: „Mikoron *hivatalos lezs menégzöbe*” ~ MünchK. 72vb: „micor *hiuattatol a menékegöbe*” ~ JordK. 578: „Mykoron *hywatalos* leyendez az *menyekzöben*”; „Cum *invitatus* fueris *ad nuptias*”; NagyszK. 31: „*halalra köteles* volnal”; VirgK. 51: „*kvtelesok* vatok wtet *diczerni*” ~ JókK. 139: „*tartozgatok* mindenkoron ewtett *gyczerni*”; „*debetis* eum semper . . . *laudare*”; PiryH. 3: „adam *köteles* az *halalra*”; ÉrdyK. 615: „*valasztatosok* voltanak az mennyey *dychősegre*”; stb.

b) Az alkalmasságot, képességet, hasznosságot jelentő melléknévvel (és ezek ellentéteivel) alkotott szerkezetek elsősorban rendeltetést fejeznek ki. Ilyen melléknévek: *alkalmas*, *elég* 'képes, alkalmas', *elégtelen* 'alkalmatlan', *hasznos*, *használatos* (< *használ* vmire), *jó* 'megfelelő', *kellő* (< *kell*), *kész* 'alkalmas' (az *alkalmas*, *elég*, *elégtelen*, *kész* kötelező vonzattal). Ezek szerkezeteinek jelentése sokszor közel áll a szándék-viszony szerkezeteiben mutatkozó jelentéshez. Korábban ezeket a szerkezeteket a véghatározókhoz sorolták (pl. SIMONYI i. m. I, 158, 272). — Pl.: SimK. 9: „nem vágoc *alcolmas* es eleg *reara*” (~ így VirgK. 69 is); MargL. 158: „zerzamokkal kyk ez *dologra alkalmasok valanak*”; WeszprK. 129: „Ha meg fem wagy *alkalmas* magadba, *terny*”; CornK. 18r: „nem volnank *eleg*ek te *dycheretevdre*”; „te *laudando* non *posse*mus *sufficienter*”, 23r: „Nem hog my *eleg*ek volnank valamy iot *gondolny*”; „Non quod *sufficientes* simus aliquid *cogitare*”; ÉrdyK. 553: „my magwnk eztelenek erőtelenek es *eeleegtelenek* wagywnk *reca*”; KazK. 27: „hog v *haznos*

* L. MNy. LXXXI, 300—14.

az ver korfagnak elene . . . az zyuy faydalombely korfagnak elenees . . . az felelmes embörnek: megh batoritafara es”; ÉrdyK. 537: „lewele haznos neepekneg egheeffeegókre”; GuaryK. 57: „mindön iozagra . . . haznalatosbac”; DöbrK. 418: „többe semmire nem haznalatos” ~ MünchK. 10vb: „fēmire kello touabba” ~ JordK. 365: „Semyre yo oztan”: „ad nihilum valet ultra”; JókK. 109: „ky kewnuek semmyre yok nem leznek”: „quia libri ad nihilum utiles”; NagyszK. 27: „nem lön . . . ennel iob az . . . emberi nemzetnek meg valtafara”; 1530: „ygyen hýthwanok wagný nem yok” (MNY. XXXVII, 352); BécsiK. 2: „fem vagoc kéz hazallag kötélén”: „nec apta vinculo coniugali”; stb. — Valószínűleg ebbe a jelentéscsoportba sorolhatók be, s ugyancsak rendeltetés-viszonyt fejeznek ki a méltó ’valamire érdemes, valamit érdemlő’, valamint a méltóságos ’méltó’, méltatlan melléknévnek kötelező vonzattal járó -ra/-re ragos szerkezetei is. Ebbe az irányba mutat a szónak elhomályosult igenévi volta s eredetibb ’alkalmas, illő’ jelentése (vö. TESz.). JordK. 559: „Senky nynczen, boczathwan hűw kezeeth az ekeere . . . meltho yftennek orzagara” ~ MünchK. 67ra: „lenki nékež itéen’ orzagaba mēni ky ezežty 9 kezet az ekeze”: „Nemo aptus est regno Dei mittens manum suam ad aratrum”. Talán éppen az eredeti jelentés elhomályosulásával függ össze, hogy a hozzá kapcsolódó határozó ragja ingadozó, s a -ra/-re mellett a -nak/-nek, -val/-vel, -ul/-ül, -ban/-ben is jelentkezik. JókK. 35: „nem vagyok melto yrgalmaffagra”: „misericordia non sum dignus”, 34: „nem vagy melto yrgalmaffagot lewlned”: „non es dignus”, 66: „MEne czudalatoffagual legenek . . . zent lebý meltoc”: „Quanta fuerunt digna illa miranda stigmata”, 71—2: „pokolnak lený meltot magat aloýtýauala”: „se . . . dignum aestimabat inferno”, 32: „melto vagy pokolban”: „es dignus inferno”, 130: „nem vagyok meltok yly nagy kenczewl”: „non sumus digni de tam magno thesauro”; MünchK. 52ra: „kazhožtatac ötēt hog melto volna halalnac” ~ JordK. 508: „meltonak yteelek hűtet halarra”: „condamnaverunt eum esse reum mortis”; FestK. 388: „nem yrgalmaffaagwal. de gywlewfeegwel woltam meelto”: „non misericordia, sed odio dignus eram”; ÉrdyK. 42: „hogy . . . meltaak lehelfewn az zent wr ffywy zyletetnek örómeeben”; stb.; vö. még GyöngyK. 11: „labaydath: kyre meltok nem walank illethny”; JordK. 612: „femy halarra valo melto dologh nem adatot hűneky”: „ecce nihil dignum morte actum est ei”; stb. A méltó jelentésében, ill. ellentétéként vö. még: JordK. 463: „bynef lezen erek bynek halalaara”: „reus erit aeterni delicti”; TelK. 105—6: „dičeretre meltoſagos fcent anna azzon”; CornK. 38v: „meltatlan vala . . . ifteny chapasra”: „indignus . . . correctione erat”; stb.

Az alkalmasságot, képességet kifejező melléknevek szerkezetei közé többé-kevésbé besorolhatók azok is, amelyekben a melléknév valamire alkalmassá, képessé tevő fizikai vagy lelki állapotot jelöl. Az ilyen szerkezetek kötöttsége gyengébb. Efféle melléknevek: bölcs, erős, erőtlen, esztelen, gyarló, gyenge, hatalmas. NádK. 18: „lezön . . . hatalmaſb io mivelkódetre”, „lezön bölčeb idwőffegős iozagnak valasztafara”, 27—8: „lezön . . . bölčeb gonoffagtol magat otalmaznia”, 98: „igõn ģenge a kennac zenvedefere”; ÉrdyK. 553: „My magwnk eztelenek erótelenek . . . vagywnk reea”; WinklK. 217: „ky gyarlo vagh ſiraſra”; FestK. 373: „ký hatalmas . . . ký wonny wežtegh fekwet koporſobol”: „qui potens est . . . extrahere iacentem de sepulchro”; stb.

7. Ágens-viszony. — Voltaképpen a szenvedő igei szerkezetek tipikus jelentésviszonya, de szórványosan jelentkezik néhány szenvedő jelentéstartalmú melléknévvel kapcsolatban is. Abban a néhány adatban, amelyben előfordul, a cél-viszonnal jár együtt. A bővítmény azt a személyt nevezi

meg, akitől a melléknévben megjelölt cselekvés ered. Jókk. 19: „*įftentewl* valanak kynrol kynra *hyuatalofok*”: „de cruce ad cruce[m] fuerat *vocatus* a Domino”; ÉrdyK. 615: „*kyre valasztatus* vala *wr įftentwl*”; stb.

8. T e k i n t e t - v i s z o n y. — A tekintet-viszonyt kifejező szerkezeteket nyelvtanaink a szabad határozók között említik, de néhány ide tartozó szerkezetet besorolnak az állandó határozók közé is (pl.: BERRÁR i. m. 112–3; MMNyR. II, 241, 256; MMNy. 324–5). KÁROLY a melléknevekkel kapcsolatos tekintethatározói viszonyt kötöttnek tartja, de rámutat, hogy mellékneveinek jelentésszótálya nem körvonalaazható pontosan (i. h. 174, 194–202). A tekintethatározós kapcsolatoknak ezt a bizonytalan, kettős megítélését nyilvánvalóan egyrészt az igei és melléknévi alapú szerkezetek különbsége idézi elő, a melléknévi alapú szerkezetek esetében pedig szerkesztésmódjuk kétfélesége, a kötött és szabad kapcsolatok párhuzamos jelentkezése is okozza. A kétféle szerkesztésmód az ómagyar korban is megmutatkozik.

a) Elsősorban azok a szerkezetek tekinthetők kötött szerkesztésmódúaknak, amelyek mellékneve valamivel való ellátottságot, bővelkedést, illetőleg ennek ellentétéként valamiben való szűkölködést fejez ki. Ilyen melléknevek: *bő, bőves, gazdag, gazdagságos, szegény, szűkös* 'szükséget szenvedő', *szűköslő, szükséges* 'szükséget szenvedő, valaminek híjával levő', *teljes, teljességes*. Ide kapcsolható a valamivel való tartozásra utaló *ados* is. Ezek közül a *teljes* (~*teljességes*), valamint a *szűkös, szükséges, szűköslő* vonzata kötelező. A szerkezet jellemző határozóragja a *-val/-vel*; ez a *teljes* esetében kizárólagos, a bővelkedést jelölő egyéb melléknevekkel kapcsolatban a *-ban/-ben* raggal változik. Pl.: Jókk. 76: „*mend telyefek ualanak zent lelekuel*”: „omnes Spiritu Sancto plenae”; FestK. 197: „*Idwez leegy malazthual thelyes*”; ÉrdyK. 490: „*te myndden yozagokkal es choda teetelekkel tellyeffeeges*”; stb.; 1493: „*ados volt volna . . . zaz forintal*” (ZOLNAI, Nyelveml. 156); 1533: „*kegyelmed az bor arraban es ados*” (MNY. XXXVII, 355); ÉrsK. 399: „*Es kazdagfagal ygen bewefek walanak*”; ThewrK. 268: „*legywnk . . . lelky yozagokban bewek*”; Jókk. 70: „*zent tarfy: byzon marchaua[ly] zegenek de yftenuel kazdagok*”: „*sancti socii . . . pauperes quidem rebus, divites autem Deo*”; LobkK. 221: „*eufemianus vala . . . marhaua[ly] gazdagfagos*”; NádK. 44: „*hog . . . lelki iozagba kazdag legön*”; stb. A 'valaminek híjával levő' jelentéssel használt *szűkös, szükséges, szűköslő* szerkezeteiben — különféle irányú analógiás hatások eredményeképpen — többféle rag keveredik. A *-val/-vel* rag jelentkezésében a *teljes* szerkezeteinek ellentétes analógiája érvényesül (l. KERTÉSZ: Nyr. XXXIV, 63). A rokon értelmű *szűkölködik valami nélkül* és *szüksége van valamire* szerkezetek analógiája viszont *nélkül* névutóval és *-ra/-re* raggal alakult kapcsolatokat hozott létre: DöbrK. 373: „*mert ezekkel mindenikkel zikefek vattok*” ~ MünchK. 13ra: „*hog mēd ēgecne[ly]kul žukoflotoc*” ~ JordK. 372: „*mert mynd ezeknel kyl zykefeh[ly]fek vattok*”: „*quia his omnibus indigetis*”; MargL. 110: „*beveteknek bochanatyaua[ly] zevkefek vattok*”; ÉrsK. 187: „*Ighaffagh nem zykes eskeeffel lenny*”; DomK. 261: „*kykkel evk jgeen zvkefeh[ly]fek valanak*”; MünchK. 74ra: „*kic nē žukofoc pniānalkul*” ~ JordK. 581: „*kyk nem zykefeh[ly]fek penitenciara*”: „*qui non indigent paenitentia*”; stb.

b) A lelkiállapotot, magatartást, szellemi képességet jelölő melléknevek szerkezeteiben a kötöttséget a határozóul használt szó jelentése is befolyásolja. Itt azokat a kapcsolatokat lehet inkább kötöttnek tartani, amelyekben a határozó is valamilyen körülményre, helyzetre (esetleg cselekvésre) utal. A melléknevek: *ájatos, akaratos* 'igyekvő', *egyakaratos* 'egyetértő', *alázatos, állhatatos*,

állhatatlan, álnok, ártatlan, bátor 'valamiben biztos', bizodalmas 'vmiben bízó', bizonyos 'vmi felől biztos', bizonyoságos 'ua.', bűnös, büntelen, engedelmes, értelmes, félelmes 'vmitől féltő', foglalatós, győzedelmes, gyanúságos, gyors 'buzgó', hamis 'álnok', hű, hűséges, hűtlen, jelenséges 'tapasztalt', jeles, jó, jóságos, kellemes 'tetsző', kellemetes 'ua.', kellelten 'nem tetsző', késedelmes 'késlekedő', kétséges 'kétkelkedő', méltatlan, nyomós 'kitartó', okos, rest, szorgalmas 'igyekvő; gondoskodó', szorgalmatos 'ua.', szorgalmazatos 'ua.', telhetetlen, tudatlan, tudós, tudományos, tunya. Ezek közül az akaratós, egyakaratos, jelenséges, kellemes, kellemetes, kellelten járnak kötelező bővítménnyel. A szerkezetekben a határozó ragja többnyire a -ban/-ben, amely a -ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről, -on/-en/-ön ragokkal is váltakozik. Pl.: KazK. 41: „ky . . . az imad[s]agba aietatob”; KulcsK. 289: „w parancholatyba ygen akaratws” ~ AporK. 84: „9 paranczolatiban igen vgekezik”: „in mandatis eius volt nimis”; MargL. 214: „alazatosb volt az zolgaló leanyanyoknal myndenben”; TelK. 53: „alhatatos vala: a parancolatoknak meg tartasiban”; JordK. 832: „mynden hw dolgayban alhatatlan”, 584: „ky az kewefben alnok leend, az nagyobb es alnok” ~ MünchK. 75ra: „ki a kèuēfben hitlen az a: nagyobb es hamis”: „qui in modico iniquus est, et in maiori iniquus est”; ÉrdyK. 83: „mykoron ketten harman eegy akaratofok leendőtök kerefben”; MünchK. 34va: „Artatlan vagoc èn èz igaznac vézebèn”: „Innocens ego sum a sanguine isti huius”; SándK. 21: „leeg bator dolgodban”: „Esto securus curarum”; JókK. 134: „bodogfagnac orzagabalol vadnac batorok”: „de regno beatitudinis sunt securi”; TelK. 27: „ezökröl melleket hyrdettem teneköd: bator lez”: „de his, quae nunciavi, securus eris”; FestK. 166: „mynden ellenfeegkthewl theyyed baathorokkaa” (így CzechK. 126 is); ÉrdyK. 528: „batorok es byzodalmasfok az erek eeletben”; DöbrK. 498: „bizodalmas v foínadhatatlan dičovsegeröl”; 1524: „merth byzonios lýgy benne” (MNY. XXVI, 150); VirgK. 23: „es hogi erwl bizonios legi” ~ JókK. 55: „Es hogý erewl tegedet agyalac byzonfagos legý”: „et ut de hoc te reddam certissimum”; CornK. 16r: „bynes lezen menden tevruenben”: „factus est omnium reus”; 1534: „Mindenikben Byntelen vagiok” (LtK. I, 143); ÉrdyK. 338: „myert hogy myndenben hywffeges es enghedelmes wona”; JordK. 732: „vala enghedelmes hw halalaban”: „consenserat ipsius caedi”; ÉrdyK. 615: „deaky tudomanban ertelmes volna”; DebrK. 244: „ha . . . felelmes . . . leiendes at te halalodrvl”; NádK. 587: „ymad[s]agba foglalatos vala”: „in oratione perseverabat”; BirkK. 3b: „ha tefti býnek tetelerel . . . ganof[g]fagos leiend”: „si de lege carnis . . . suspecta fuerit”; BodK. 19: „ki igen gors a iokba”, 15: „valaki ezekbe akarand gőzödelmes lennye”; MünchK. 31rb: „mezt kèuēfbèn voltal hū” ~ JordK. 435: „mert ez kewefen hyw votal”: „quia super pauca fuisti fidelis”; BécsiK. 100: „igaz vr qmēdz mēuelkēdētibē”: „iustus est Dominus in omnibus operibus suis”; DebrK. 89–90: „Bőlčefegben ef . . . tanač adafban igen ielős vala”; JókK. 9: „zent ferenc . . . yelenfeges vala benne”: „beatus Franciscus . . . iam expertus fuerat”; TelK. 53: „menden mēuelkēdētibe iozagos wala”; DöbrK. 264: „mert vrnac kellemetes lön te benned”: „quia complacuit Domino in te”; VitkK. 28: „kefedelmes voltam a gőnőz gondolatokban”; BodK. 26: „ha . . . felelmes leendez, es az te halalodrol ketfeges”; DebrK. 202: „vala . . . okof a tanač adafban”; ÉrdyK. 14: „femyben melatlannak nem tudom magamat”; JordK. 515–6: „Valanak . . . mynd ketten . . . nyomofok vr iltennek . . . paranczolatyban”; ÉrdyK. 73: „zorgalmatoffagban nem reftők”; ÉrsK. 572: „ky mynd zorgalmas legyen ew ydwefseegen”; JordK. 562: „Martha . . . zorgalmas vala hw gyorff zolgalattyaban”: „Martha autem satagebat circa frequens ministerium”;

WeszprK. 131: „ky mynden dolgoknak meg *yfmeretiben* yghen *zorgalmatos*”; CornK. 27v: „*zorgalmatos* vala az ev *tarfyrol*”; „*Sollicita* erat . . . *circa socias suas*”; BodK. 11: „lem kediglen igen *zorgalmatosok* az ő *lelkeuel*”; KulcsK. 100: „vr *zorgamatus* *ennekem*” ~ DöbrK. 94: „vr *en* *nekem* *zorgalmas*”; MünchK. 13ra: „Ne akaziatoc . . . *zorgalmazatosok* *lënnëtec* *holnapra*”; „*Nolite ergo solliciti esse in crastinum*”; JordK. 371: „ty *ruhazattokrol* myre vattok oly *zorgalmatosok*”; „*de vestimento quid solliciti estis*”; BodK. 5: „kik ez velagi *marhaba* *telhetetlenek*”; SzékK. 26: „az *vyadalban tudatlanok*” ~ BécsiK. 20: „*viadal tudomaniac tudatlani*”; „*sine peritia artis pugnae*”; JókK. 61: „hogý ký inkab *tudofbuoltuolna ew týtkyrol*”; „*qui plus de secretis eius . . . sciverit*”; DebrK. 202: „*tudof* vala . . . az ifteni *törüenben*”; BécsiK. 104: „kic . . . *tudománofok hadhoz*”; „*qui . . . scientes bellum*”, 214: „völt . . . *tudatlan bëzeddël dë tellës tudománna*”; „*fuit . . . imperitus sermone, sed plenus sententia*”; SzékK. 203—4: „ha az zent *zeretiben . . . reftek, es tvniak leëndvnk*”; stb. — Jóval lazább a kötöttség az átvitt használatú, eredetileg fizikailag érzékelhető tulajdonságokat jelölő melléknevek (*erős, erőtlén, hatalmas, nagy, tökéletes*) szerkezeteiben. Pl.: BodK. 17: „kinek ellene *allatok, hitben erőffek leuen*”; VirgK. 88: „menere valaki . . . *erwtelemb* az *haborufagnak zenuvede-febe*”; ÉrdyK. 560: „myndden *tudomanban hatalmas leen*”, 557: *kyk annewal tekelletesbek wr iftennek tyzes zeretetyben*; CornK. 12v: „ev vala . . . *nagy az ifteny zereimben*”; „*quae fuit summa in amore*”; stb.

c) A hasonlóságot, azonosságot, egyenlőséget jelölő melléknevek (*egyenlő, hasonlatos, különb* 'más; előbbre való') tekintet-viszonyt kifejező szerkezetei szintén kötöttnek vehetők: BécsiK. 115: „Ézec kédeg *lem zineckël* *lem tēhētségeckël egēnlquēc* azoc *eggikkël*”; „*Haec autem neque speciebus, neque virtutibus uni eorum similia sunt*”; Apork. 123: „*Egenlō* *ataual iftenseg zerenť*” ~ DöbrK. 58: „*Iftensegint* *attahoz egēnlō*”; „*aequalis Patri secundum divinitatem*”; JókK. 1: „*bodog fferench menden miuelkedetiben: iftenhez volt haf-fonlatos*”; „*Franciscus in omnibus suis actibus fuit Christo conformis*”, 88—9: „ký volna *alazatosffagban* es *zegenffegben* *mendentewl kewlewmb*”; „*qui esset dissimilis in humilitate et paupertate ab omnibus aliis*”; stb.

9. A középfokjeles melléknevek szerkezetei. — A kötött szerkesztésmódú kapcsolatok között különleges helyet foglalnak el a középfokjeles melléknevek saját kötött szerkezetei. (Ide tartoznak a fokjel megszilárdulásával alakult s jelentésváltozást szenvedett *különb* 'más' és az *egyéb* kapcsolatai is.) Ezek kötöttségét nem alaptagjuk fogalmi jelentésének kiegészítést kívánó jellege magyarázza, illetve okozza, hanem a nyelvtani kategória megváltozásával létrejött, különbözőséget, egyenlőtlenséget kifejező „nyelvtani” jelentés. Az ide tartozó szerkezetek egyenlőtlen hasonlítást, fok-és partitívusi viszonyt fejeznek ki. Többségükben fakultatív kötöttségűek, mivel a fokjeles melléknév bizonyos helyzetekben (pl. az általános hasonlításban, nyomósító-kiemelő szerepében) bővítmény nélkül is jelentkezik.

a) Az egyenlőtlen hasonlítás viszonya. — Az ide tartozó szerkezetek egyaránt jelölik az egyszerű (középfokú) és a felsőfokú hasonlítást is. A bővítmények szófaji köre ezekben tágabb, mint a többi kötött szerkezetben: a mutató és személyes névmáson kívül más főnévi névmások, sőt olykor határozószók is előfordulnak. A határozók alaki kitevője elsősorban határozórag, de — ritkábban — jelentkezik a *felett* névutó is, a latin *super* 'felett' névutós szerkezetek hatására. A határozóragok közül a *-tól/-től* és a *-nál/-nél* ragot használják. A kétféle rag alkalmazása — mint erre már koráb-

ban többen is rámutattak – a hasonlításban érvényesített szemléletmódok különbözőségén alapszik. Az ablativusi *-tól/-től* alkalmazásának indítéka a valahonnan való kiindulás dinamikus képzete lehet (l. pl.: BUDENZ: NyK. II, 311; SIMONYI i. m. I, 239). Ez a rag különösen a Huszita Biblia kódexeiben gyakori. A *-nál/-nél* rag viszont azt a statikus felfogást fejezi ki, amely az összehasonlítást a hasonlítandó egyedek egymás mellé helyezésével végzi el (SIMONYI i. m. I, 240). A ragok megoszlását elsősorban a kétféle szemlélet párhuzamos jelentkezése okozhatta, de része lehetett benne a nyelvjárási eltéréseknek, sőt az analógiának is (l. pl.: SZINNYEI: NyK. XXXV, 449 kk.; BINDER: Nyr. XVIII, 289 kk.). Közrejátszhatott a rag kiválasztásában a határozó aktuális szerepe is; úgy látszik ugyanis, hogy az egyszerű (középfokú) hasonlításban inkább a *-nál/-nél* rag a gyakoribb, míg a felsőfokot többnyire a *-tól/-től* raggal fejezik ki.

α) A középfokú, egyszerű hasonlítást kifejező szerkezetek többségében határozóként ragos szóalak jelentkezik. A főnévi (és főnévi névmási, de nem személyes névmási) szófajú határozók esetében a határozórag önmagában, minden nyomosítás nélkül pontosan jelzi a hasonlítást. Pl.: WessprK. 4: „*dohofb a koporfonal*”; BatthyK. 449: „*ekefbek ereztet arannal*”; MünchK. 17rb: „*Nem tamadot nagob Jan[os] baptistatol*” ~ JordK. 386: „*nem tamadot . . . nagyob kerezitől Janofnal*”; „*non surrexit . . . maior Johanne Baptista*”; AporK. 123: *kőffeb atatol* ~ DöbrK. 58: *attanal kőffeb : minor Patre*; MünchK. 101ra: „*azoctol nagobbakat tézen*” ~ DöbrK. 394: „*ezeknel nagobbakat tézen*”; „*et maiora horum faciet*”; stb. Az *egyéb* és a *különb* 'más' határozóira l. pl.: VirgK. 41: „*enel egiebet nem mond vala*”; 1540: „*nem wolth neký haghwa hogh weressnel Egiebet wegyen*” (LtK. I, 288); NagyszK. 25: „*égeb zerrel ennel kilömben az emberi nemzetöt nem akarad iduözitenöd*”; stb. A figura etymologica még csak elvétve fordul elő; l. pl.: ÉrdyK. 511: „*erőfflek . . . zeeppneel zebbek*”; stb. Azokban a szerkezetekben, amelyekben a határozó a személyes névmásnak a hasonlító funkciójú *-tól/-től*, *-nál/-nél* raggal kiegészült alakja, többnyire nyomosított formákkal találkozunk. Az egyszerűbb, nyomosítás nélküli alak ritka: BécsiK. 271: „*a kēgetlèn tollō igazbat megmaruan*”; „*devorante impio iustiorēm*”, de 268: „*a kēgetlèn tollētōl igazbat megmōmoduā*”; „*conculcante impio iustiorēm se*”; 1470: *twēm nagob*; „*maior me est*” (Serm-Dom. II, 406); stb. A nyomosítás a megfelelő személyes névmás vagy a határozórag megismétlésével, illetőleg mindkét tényezőnek együttes megismétlésével történik. NádK. 327: „*hizōm hog ennalām nagōbban vetkōztl*”, 635: „*Ki nagōgāl erőfb, es nōmōfb te tōled*”; BécsiK. 7: „*mas tollēmōl rokomb vagon*”, 171: „*erōfb vala nalonkna*”; MünchK. 101va: „*ata nagob tollētōl*” ~ DöbrK. 430: „*ata nagob en tōlēm*” ~ DöbrK. 341: „*ata nagōb en nalamna*” ~ JordK. 680: „*atyām nagyob ennalāmna*”; „*Pater maior me est*”; MünchK. 9vb: *erōfb tollēmōl* ~ JordK. 362: „*erōffeb en nalamna*”; „*fortior me est*”; DöbrK. 246: „*égeb līnčen te tōlettōl*”; NádK. 364: „*égeb aīat en nalamna nekōd adnom*”, 648: „*Vagone égeb keraī en tōlēm*”; stb. Az ilyen pleonasztikus formákban elvétve ragkeveredés, illetve a két rag összekapcsolódása is előfordul: LobkK. 221: „*nem vala tōlenel yelesb*”; TihK. 142: „*fenki égeb ezt tōlenel nem tehette*”. — A ragos határozói formákat néha névutós — a *felett* névutóval szerkesztett — kapcsolatok váltják fel. Ez a szerkesztésmód a tulajdonság mértékének fokozott meghaladását, az összehasonlított tulajdonságok mértéke közti különbség erősebb hangsúlyozását is kifejezi, s ezért mértékhatározói értéke is van (vö. SIMONYI i. m. II, 37). Pl.: AporK. 39: „*iob eg nap te palotaidban*

ezerek felet” ~ DöbrK. 156: „te pitvarodban ég nap *ezernel iob*”: „*melior est dies una in atriis tuis super milia*”; FestK. 29: „*yoob the yrgalmaffagod eelethek fewleuth*” ~ DöbrK. 121: „*ileteknél iob te irgalmad*”: „*melior est misericordia tua super vitas*”; stb. A párhuzamos bibliafordításokban az ilyen névutós szerkezet alapfokú melléknévvel kapcsolatban is jelentkezik; ilyenkor mértékhatározói értéke van: DöbrK. 40: „*Araínnak es draga kőnek földte kiuanatosbac, el miznel . . . edesbek*” ~ KulcsK. 35: „*kewanatosfok arannak ees nemes kwnék fellelte ees edesek meznék . . . fellelte*”: „*desiderabilia super aurum et lapidem pretiosum multum et dulciora super mel*”; stb. — A határozó kifejezőeszközei közé sorolható a mellékmondatból rövidült, *mint*, *hogynem* kötőszóval szerkesztett alakulat is; ez rendszerint egy hasonló körülírást (kötőszavas) latin kapcsolat fordítása. Pl.: JókK. 34: „*yrgalmaffaga nagyob hodnem te bijned*”: „*maior misericordia quam peccatum tuum*”; JordK. 371: „Nemde az lelek *metlob, honnem az etel*”: „*Nonne anima plus quam esca*”; NádK. 276: „Semmi neköm *keferúb, mint* halalod vtan valo *eletóm*”; stb.

β) Azok a szerkezetek, amelyeknek bővítményeként (vagy bővítményében, jelzői értékkel) a *mind*, *mindez*, *minden* általános névmás szerepel, az alaptag jelölte tulajdonságot az összes többi viszonyítottal mint egységgel állítják szembe. Ezáltal voltaképpen a felsőfokú hasonlítást, illetőleg az alaptag felsőfok-értékét fejezik ki (vö. PAIS: MNy. LXIII, 131). A felsőfok jelölésére az ómagyar korban a körülírt alak az általános, mivel ekkor a *leg-*nyomósító elemmel alakult felsőfok még igen szórványosan jelentkezik (vö. BALÁZS: Pais-Eml. 127; BERRÁR i. m. 20; TESZ.). A felsőfokú hasonlításban használt alaki eszközök ugyanazok, mint a középfokú hasonlításban. Pl.: NádK. 211—2: „O Judas *mindónnel bynófb, es bodogtalam b te volt*”; JókK. 71: „*mendennel kyffebnek aloytyauala magat leny*”: „*inferiorem se omnibus reputabat*”, 73: „*magat alojtja uala leny mendenteul kewffebnek*”: „*prae cunctis . . . se minimum reputabat*”; WinklK. 86: „*ky vala myndenneel zebb Imme latom myndenekneel eektelembnek lennie*” (így NádK. 353 is); BécsiK. 47: „*fenefb vala Iflnç mēden földēnl*”: „*praeclarior erat universae terrae Israel*”; MünchK. 39rb—va: *küffeb mendz magoctol* ~ JordK. 466: „*kyffeb mynden fele magoknal*”: „*minus est omnibus seminibus*”; stb. Figura etymologicával: KazK. 50: „Mit tegek *mindön náualafnal náualafb*”; stb. Névutós szerkezettel: BécsiK. 118: „*iélenenēc . . . iobbaknac z tagofbaknac minden gyermekec felet*”: „*apparuerunt . . . meliores et corpulentiores prae omnibus pueris*”; GömK. 266: „te vagy *myndenek fewlewt hatalmasb es myndenek fewlewt alazatosb myndenek fewlewt felsegefb*”; stb.

b) A középfokjeles melléknév mértékhatározója elsősorban az egymással összehasonlított tulajdonságok mértéke közötti különbséget jelöli. Határozóul általában *-val/-vel*, *-ra/-re*, *-szor/-szer/-ször* ragos számnévi névmás, számnév és melléknév szolgál, mint pl. az *annyival*, *mennyire*, *mennyivel*, *sokkal*, *naggyal*, *kevésse*, *ezerszer* stb. Pl.: ÉrsK. 197: „*Annewal leztek wr Iftennek zemey előth dragalathofb*”; PéldK. 68: „*nalatoknal nagygyal erewfb vagyok: sum vobis nimis fortis*”; WeszprK. 145: „az vyz *menyere erefben foly anneual hamarab lezal*”; Apork. 185: „*ky fokkal heggyeb az fay tewyflknel*”; NádK. 100: „*ezörzör naqobbat zenvednec*”; VirgK. 88: „*menere valaki giarlob . . . Anneual kileb iftennek elwte*”; DöbrK. 270: „*anneval iob . . . löt angaloknal menevel enön maganak kílőmb nevet örökeitet*”, 23: „*Angaloknal keueffe kissebbe tóted őtet*”; stb. A határozószói szófajú fokhatározó gyéreb-ben s inkább a határozói szerepű, már a határozószóvá válás útján levő mel-

léknevekkel kapcsolatban jelentkezik: JókK. 63: „*ment gyakarlatofban* . . . erzjuala annal felyeb emelkedykuala”: „quanto . . . cumulatius sentiebat, tanto altius elevabatur”; NádK. 301: „*minth iobban tuúgatoc* vő őrizzetőc” ~ MünchK. 35va: „*őzizietec mikent tuúgatoc*”: „custodite sicut scitis”; vő. még BirkK. 2b: „*ki . . . míg magafb helen vl, addeg naúobv* vezedelmben forgo-dik”: „quanto in loco superiore, tanto in periculo maiore versatur”; TelK. 195: „a lelki penitencia merteghetetlen naúob hog nem a testi penitencia”; stb. Különleges szerepet tölt be a hasonlító határozóból önállósult és hasonlító jellegét elvesztített *minél* és *mentől* határozószó. Mindkettő a tulajdonság legerősebb mértékének, a felsőfoknak a körülírással jelölésére szolgál, sajátos szerepe következtében kötelező bővítményként. Pl.: MünchK. 31vb: „*miglén éz én mentől küűféb atamfiai kőzzol égne tőttetéc*” ~ JordK. 437: „*valamyglen tet-teetek egynek . . . mennel kyűfsebnek*”: „quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis *minimis*”; GuaryK. 15: „*mig nē mennel kyűfseb el veth iozagrol eleget tez*”; 1536: „*jóbban zeretted vona menthewl jób lowadnal*” (MNY. XLIII, 160); SándK. 2: „*az meőorzagban mentől ielőfb etők*”: „az kokonnya”; ÉrdyK. 511: „*myneel kyűfsebhoz ees nem mery vala magaat Hafonlany*”; stb.

c) A partitívusi határozó elsősorban a felsőfok értékű melléknév bővítményeként adatható. Szerepe a legerősebb fokú tulajdonság hordozójának a többi közül való kiemelése. A melléknév felsőfok-értékét — mint az előzőkben is bemutattam — többnyire körülírással jelölik. A partitívusi határozót névtűs (*kőzzt, kőzűl*) kapcsolat fejezi ki, de szórványosan előfordul *-ban/-ben* raggal is. Pl.: BécsiK. 84: „*halalofoc kőzzt mētol gonozb-tol* . . . halalza adatot fűdokat . . . feltűc”: „a pessimo mortalium Iudaeos neci destinatos . . . reperimus”; GuaryK. 52: „*mindon egeb zentőkneec kőzzte naúob zent*”; DöbrK. 238: „*apostolok kőzzöl ianos mindennel zerelmefb* . . . meg ira evangeliomot”; LobkK. 238: „*en vagiok minden azzoniallatok kez bodogta-lamb*”; stb. Adatható a partitívus a leg-nyomósító elemmel szerkesztett felsőfok határozójaként is: NádK. 487: „*Valamit az neim kőzzűl leg kyűfsebneec tőttetőc nekőm tőttetőc*”. Gyakran jelentkezik az egyszerű, nem felsőfok értékű (nem körülírással) középfokú melléknévvel kapcsolatban, sőt olykor az *egyéb* mellett is. Ilyenkor főként a tulajdonság erősebb fokának kiemelésére, nyomósítására szolgál, de van bizonyos sajátos, felsőfok-értéket kifejező jelen-tésárnyalata is. MünchK. 8vb: „*feūiuēl vag küűfseb Judanac fedēlmibēn*” ~ JordK. 358—9: „*feūykeppen nem vaú kyűfseb Judanak feyedelmy kezet*”: „nequaquam minima es in principibus Juda”; CzechK. 50: „*halalok kőzōth keferweb halal*”; VirgK. 29: „*frater ilies ki egiebek kwzwt bwlczeb vala monda*”; LobkK. 221: „*eufemianus vala romay vrak kezet nemefb*”; stb.; vő. még MünchK. 107va: „*Valanac egēmbe . . . egebec ō taneitvañi kőzzol*”: „Erant simul ex alii ex discipuli eius”; stb.

10. Kivételszerű kötöttség. — Rendhagyó módon kötöttség jelentkezik néhány olyan szerkezetben is, amelyek a bennük kifejeződő jelentésvizony alapján voltaképpen a szabad határozók közé illenének. Így kötöttnnek vehető az ok-vizonyt kifejező *szomorú vmin* kapcsolat, amely fel-tehetően a *szomorkodik vmin* szerkezet analógiájára alakult: DomK. 153: „*Ez frater mykoron zomorv volna azon, hogha az vr iften az ev zentyt . . . fel [nem] magaztatya*”. Hasonló módon kötöttnnek tarthatjuk a *keservetes* 'kesergő, szomorú' *vmin* kapcsolatot is; ennek mintája a *vmin kesereg* szerkezet lehetett. PozsK. 23—4: „*kerlek thegedeth . . . keferwetes . . . leegy minden een bumon, Banatomon*”. A középfokjales melléknévvel hasonlító határozójának hatására

jelentkezhethet a felsőfokot kifejező kötött hasonlító határozó az *elő* 'első' melléknévvel kapcsolatban: MünchK. 49ra: „*mēdenectōl ēlō parāolat ēž*” ~ de JordK. 498: „*myndennel elſeb* paranczolat az”: „*primum omnium* mandatum est”. Ugyancsak kötöttek tarthatjuk az eszközhatározók között számon tartott, 'valamivel való ellátás'-t kifejező s így a tekintet-viszony jelentéséhez közeledő *ékes vmivel* kapcsolatot is: DomK. 127: „*vala dragalatos es eekes, leleknek es teltnek tyztafagauat*”; LázK. 46: „*mely feyer zynel ekes*”; stb. Vö. még: JókK. 142: „*menuen . . . az yfteny febeknek yegyeuel ekefewlt labakhoz*”: „*Procidens . . . ad . . . pedes divinis characteribus consignatos*”; stb.

D) A kor mellékneveinek többségével kapcsolatban csak egyféle kötött bővítmény jelentkezik. A melléknév jelentésszerkezete és kötött határozói közötti összefüggés azonban számos alkalommal módot nyújtott több vonzat létesítésére is. A több vonzattal rendelkező melléknevek egyfelől kiegészítést kívánó (vonzatos) jelentésárnyalataik, másfelől a kötött bővítményeikben megvalósuló jelentésvizonyok alapján különülnek el egymástól.

1. A melléknevek egy része ugyanabban a jelentésében (jelentésárnyalatában) több kötött bővítményt is felvesz. Az ilyen ún. kettős vonzatok gyakran ugyanabban a mondatban együtt is előfordulnak. Kettős vonzatot az alábbi melléknevekben találunk:

a) *ad ós* 'tartozásban levő' vkinek vmivel: vele szemben- és tekintet-viszony; *alkalmas* 'megfelelő, hasznos' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *egyenlő* 'egyforma, megegyező' vkivel vmiben: összefüggés- és tekintet-viszony; *elé g* 'kellő mennyiségű' vmiből vkinek: partitívusi és számára-viszony; *engedelmes* 'engedelmeskedő' és 'engedékeny, egyetértő' vkinek vmiben: vele szemben- és tekintet-viszony; *gyönyörűség es* 'kellemes, szép' vkinek vmire: vele szemben- és tekintet-viszony; *hamis* 'álnok' vkivel (szemben) vmiben: vele szemben- és tekintet-viszony; *hasonlatos* 'hasonló' vkihez vmiben: összefüggés- és tekintet-viszony; *használatos* 'hasznos' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *hasznos* 'megfelelő' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *hatalmas* 'nagy hatalmú' és 'kiváló' vkinek (vki előtt) vmiben: számára- és tekintet-viszony; *hivatalos* 'meghívott' vkitől vmire: ágens- és cél-viszony; *hű* 'hűséges' vkihez vmiben: vele szemben- és tekintet-viszony; *hűség es* 'hű' vkihez vmiben: vele szemben- és tekintet-viszony; *igaz* 'becsületos' vkinek vmiben: vele szemben- és tekintet-viszony; *jó* 'hasznos, megfelelő' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *kellemetes* 'szükséges' és 'hasznos' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *kellő* 'szükséges' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *kész* 'készséges' vkivel szemben vmire: vele szemben- és szándék-viszony; *köz* 'közös' vkivel, vkinek: összefüggés- és számára-viszony; *különb* 'jobb, előbbrevaló' vkinél vmiben: hasonlítás- és tekintet-viszony; *különb* 'más, különböző' vkitől vmiben: összefüggés- és tekintet-viszony; *méltatlan* 'érdemtelen' vmiben, vmire: tekintet- és cél-viszony; *szűkös* 'szükséges' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *szükséges* 'nélkülözhetetlen' vkinek vmire: számára- és cél-viszony; *választatos* 'kiválasztott' vkitől vmire: ágens- és cél-viszony.

b) A fokjeles melléknevek saját vonzatai közül a középfok értékű (nem körülírással) alakokkal kapcsolatban a hasonlítás viszonya és az összehasonlított tulajdonságok mértékének különbségére utaló fok-viszony jelentkezik kettős vonzatként: *alázatosabb, bölcsőbb, drágalátosabb, erősebb, gonoszabb, gyarlóbb, kisebb, könnyebb, nagyobb, öregb, szebb* vkinél vmivel stb. — A felsőfok-

értékű (körülírással szerkesztett) melléknévi alakokhoz a felsőfokot kifejező fokhatározó és a partitívusi határozó kapcsolódik: *mentől gonoszabb (jelesebb, szerelmesebb) . . . között.*

2. Egyes melléknevek esetében a különböző vonzatok a melléknévnek más-más jelentésárnyalatához kapcsolódnak. Az ilyen vonzatok — mivel alaptagjuknak különféle jelentésárnyalatait képviselik — soha nem fordulnak elő együtt ugyanabban a mondatban. Az ide tartozó melléknevek: *a k a r a t o s* 'hajlandó vmire': szándék-v.; 'igyekvő, kitartó vmiben': tekintet-v.; *á r t a t l a n* 'mentes vmitől': összefüggés-v.; 'nem bűnös vmiben': tekintet-v.; 'jóindulatú vkivel (szemben): vele szemben-v.; *b i z o d a l m a s* 'bizakodó vmiben': tekintet-v.; 'bizalomkeltő': számára-v.; *b ű n ű s* 'büntetésre méltó': cél-v.; 'vétkes vmiben': tekintet-v.; *e g y e n e s* 'egyenlő vkivel': tekintet-v.; 'őszinte, egyetértő vkivel': vele szemben-v.; *e g y e n l ő* 'ugyanolyan vki számára': számára-v.; azonos, egyforma vkivel vmiben: összefüggés- és tekintet-v.; *e l é g* 'alkalmas vmire': cél-v.; 'megfelelő mennyiségű vmiből vkinek': partitívusi és számára-v.; *e r ő s* 'képes vmire': cél-v.; 'vmiben szilárd': tekintet-v.; *e r ő t l e n* 'képtelen vmire': cél-v.; 'gyenge vmiben': tekintet-v.; *j é l e l m e s* 'gyáva vmit megtenni': szándék-v.; 'félelmet keltő vki számára': számára-v.; 'aggódó vmi miatt': vele szemben-v.; *g y o r s* 'készséges vmire': szándék-v.; 'serény vmiben': tekintet-v.; *h a m i s* 'álnok vkivel, vmiben': vele szemben- és tekintet-v.; 'álnoknak tűnő vki előtt': számára-v.; *h a t a l m a s* 'képes vmire': cél-v.; 'kiváló vki előtt vmiben': számára-v. és tekintet-v.; *i d é g e n* 'mentes, független vmitől': összefüggés-v.; 'érzéketlen vmi iránt': vele szemben-v.; *i g a z* 'becsületes vkinek, vmiben': vele szemben- és tekintet-v.; 'helyesnek tűnő vkinek': számára-v.; *i s m e r e t e s* 'ismeretségen levő vkivel': összefüggés-v.; 'ismert vkinek': számára-v.; *j é l e s* 'kedves, megbecsült vkinek': számára-v.; 'kiváló vmiben': tekintet-v.; *j ó* 'jóindulatú vkivel: vele szemben-v.; 'alkalmas, megfelelő vkinek vmire': számára- és cél-v.; *j ó a k a r ó* 'jóindulatú vkihez': vele szemben-v.; 'készséges vmire': szándék-v.; *k e d v e s* 'barátságos vkihez': vele szemben-v.; 'kedvelt, megbecsült vki előtt': számára-v.; *k e g y e s* 'jósándékú, készséges vmire': szándék-v.; 'jóindulatú vkihez': vele szemben-v.; *k e l l e m e t e s* 'szükséges, hasznos vkinek vmire': számára-v. és cél-v.; 'vkiben kedvét lelő': tekintet-v.; *k e m é n y* 'kérlelhetetlen vkihez': vele szemben-v.; 'nem készséges vmire': szándék-v.; 'kellemetlen vkinek': számára-v.; *k é s z e d e l m e s* (*s z í v ű*) 'késlekedő, időző vmiben': tekintet-v.; 'rest vmire': szándék-v.; *k é s z* 'készséges vmire, vkivel szemben': szándék- és vele szemben-v.; 'alkalmas vminek': cél-v.; *k é t s é g e s* 'bizonytalan vmiben': tekintet-v.; 'kétkedő vkivel szemben': vele szemben-v.; 'kérdéses, nem biztos vki előtt': számára-v.; *k ö n n y ű* 'készséges vmire': szándék-v.; 'kellemes, megfelelő vkinek': számára-v.; *m é l t ó* 'illő, megfelelő vkihez, vkinek': számára-v.; 'érdemes vmire': cél-v.; 'kegyes vmit megtenni': szándék-v.; *n a g y* 'kiváló vmiben': tekintet-v.; 'becsült vki előtt': számára-v.; *r e s t* 'nem készséges vmire': szándék-v.; 'renyhe, lusta vmiben': tekintet-v.; *r o k o n* 'vkinek a rokonságához tartozó': számára-v.; 'vmihez közeli, vmivel érintkező': összefüggés-v.; *s z a b a d* 'mentes vmitől': összefüggés-v.; 'szabadon rendelkező vmivel': vele szemben-v.; *s z e r e t e t e s* 'szeretetteljes vkihez': vele szemben-v.; 'kedves, szeretett vkinek': számára-v.; *s z o m o r ú* 'szomorkodó vmin': ok-v.; 'zavaró, terhes vkinek': számára-v.; 'bánatot okozó vkinek': vele szemben-v.; *s z o r g a l m a t o s* 'figyelmes, érdeklődő vmihez': vele szemben-v.; 'szorgoskodó

vmiről': tekintet-v.; *szűkös* 'vminek híjával levő, vmiben szűkölködő': tekintet-v.; 'szükséges vkinek vmire': számára- és cél-v.; *szükséges* 'vmiben szűkölködő': tekintet-v.; 'nélkülözhetetlen vkinek vmire': számára- és cél-v.; *tiszta* 'mentes vmitől': összefüggés-v.; 'bűn nélküli': számára-v.; *tökéletes* 'megfelelő vkinek': számára-v.; 'kiváló vmiben': tekintet-v.; *tunya* 'nem szükséges vmire': szándék-v.; 'lusta, renyhe vmiben': tekintet-v.

3. Az azonos és különböző jelentésárnyalatok vonzatai néha kombinálódnak egymással, mint pl. az *egyenlő*, *elég*, *hamis*, *hatalmas*, *igaz*, *jó*, *kellemes*, *kész*, *szűkös*, *szükséges* esetében. Néhány melléknév meg különböző jelentésárnyalataiban is azonos típusú vonzatot kap; ilyenkor a vonzat ugyanannak a jelentésvizszoynak más-más árnyalatát fejezi ki. Elsősorban a számára-viszonyt kifejező kapcsolatokból találhatunk erre példákat: *alkalmas* 'lehetőség; szabad; megfelelő; hasznos'; *engedelmes* 'szófogadó; békülékeny, egyetértő'; *jó* 'hasznos; megfelelő; kellemes'; *kellemes* 'szükséges; hasznos; kellemes, jóleső'; *könnyű* 'kellemes; megfelelő'; *magas* 'alkalmas; megbecsült'. A cél-viszonyt kifejező kapcsolatokban az *elég* 'kielégítő mértékű; alkalmas, megfelelő; képes', valamint a *kellemes* 'szükséges; hasznos' jelentkezik különböző jelentésárnyalatokkal.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák történeti vizsgálata

I. Bevezetés

Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igék, egyszerűbb terminológiával: érzékelésigék vizsgálata eddig csak a szószármaztatás, az etimológia aspektusából történt meg. Egy-egy etimológia megközelítően pontos felvázolásához szükség volt bizonyos jelentéstani búvárlatokra is (vö. TESz.). Ennek következtében a jelentésvizsgálat elsősorban a szószármaztatás bizonyító eszköze volt, s csak másodsorban merült fel a jelentésváltozás leírásának igénye. Bizonyos lexikográfiai művek, elsősorban szótárak, de szótár- és gyűjtemények is már regisztrálni igyekeztek bizonyos szemantikai mozgást. A régebbi művek példamondataikkal sugallják ezt az igyekezetet (MA., CzF., NySz., NSz.), az újabbak (elsősorban az ÉrtSz.) szótári jelentésmeghatározásba tömörítik felismeréseiket. Az érzékelésigék szintaktikai struktúráinak alaki összefüggését és e struktúrák mögött rejlő egységes emberi érzékelést és észlelést tükröző szemantikai tartalmat a magyar nyelvtudományi szakirodalomban eddig még nem vizsgálták meg. Még FABRICIUS-KOVÁCS FERENC sem, mert „A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája” című kitűnő dolgozatában (NyudÉrt. 61. sz.) egyrészt szláv anyaggal dolgozott, másrészt csak a szavak jelentését vizsgálta, szerkezetekre nem volt tekintettel. Saját nyelvtörténeti munkálataim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy feltétlenül érdemes ilyen jellegű elemzést végezni. Meggyőződtem arról is, hogy a készülő történeti nyelvtan XV–XVI. századi kódexek szövegrészleteiből és saját XVI. századi anyaggyűjtésemből nyert példák már a szemlélődés szintjén is több összefüggést villantanak fel, s nemcsak az azonos vagy hasonló igei struktúrák alakulása között, hanem az eltérések, a változások, általában a

nyelvi változás tekintetében is. Bizonyos mértékben az emberi észlelésben és gondolkodásban végbemenő fejlődés egy-egy vonatkozásáról kapunk hírt.

Tudjuk, hogy az ember öt érzékének kiképződése MARX megfogalmazásával élve: „az eddigi világtörténet műve” (vö. TELEGDY ZSIGMOND, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1977. 229 és 231). Vagyis nemcsak az érzékelés és észlelés, hanem az érzékelésről kialakult fogalom is állandóan formálódott a történelmi időben (vö. RUBINSTEIN, Az általános pszichológia alapjai. Bp., 1977. I, 86–99 és 400). A mi esetünkben ez azt is jelenti, hogy más volt az érzékelés és annak fogalma a XII–XIV. században és megint más volt a XVI. században. Sőt azt is jelenti, hogy az érzékelésnek és észlelésnek más tartalmai voltak a középkorban, mint az újkorban, sőt a változó természeti és társadalmi objektumokat, jelenségeket, valamint azok attribútumait is másként érzékelték, észlelték. Ennek következtében az érzékelés fogalma is állandóan változott. Ám az érzékelésről alkotott köznapi fogalmak, ítéletek, amelyeket a nyelvi kifejezőeszközök tükröznek, sohasem voltak azonosak egyetlen kor tudományos fogalmaival sem.

Dolgozatom eredeti formájában az igei struktúráknak nemcsak alaki, hanem szemantikai elemzésével is foglalkozott. Ezt a történeti szemantikai elemzést a hely hiánya miatt most mellőznöm kell. Jelenleg csak a legfontosabbnak ítélt grammatikai problémákra és azon belül meghúzódo jelentéstani mozzanatokra akarom felhívni a figyelmet. Ennek következtében bizonyos szakirodalomra való hivatkozástól és az anyag bemutatásában bizonyos szerkezetek (implicit tárgy, igenévi szerkezetek) szakszerű felsorolásától és elemzésétől is el kellett tekintenem. Csak az aktív igeik szerkezeteivel foglalkozom, a mediopasszív és passzív igeik szerkezeteivel nem.

Az anyag feldolgozásában olyan állandó szerkezetekre leszek tekintettel, amelyek bár még nem frazeológiai egységek, már nem is szabad szerkezetek, a kötöttségnek egy bizonyos fokán állnak, a beszédben nem alkotják újra őket, egységként épülnek a mondatba (vö. APRESZJAN, A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Bp., 1971. 143–7; H. MOLNÁR: ÁNYT. VI, 229–70, IX, 123–46, NyK. LXXIV, 91–118). Ezek a szerkezetek mint nyelvi formák a gyakorlati kommunikáció során a megértés minimumát szavatolják, de „az ideológiai élet összes sférájában a kölcsönös megértés maximumát teszik lehetővé” (BAHTYIN, A szó esztétikája. Bp., 1976. 184). Nem akarok stilisztikai vizsgálatot folytatni, de a szerkezetek elemzésekor nemcsak a kognitív, hanem a konnotatív jelentésre is tekintettel leszek (vö. HJELMSLEV, A jel glosszematikus megközelítése: A jel tudománya. Vál. és bev. HORÁNYI ÖZSÉB—SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1975. 205–16). A szakirodalom már régen felismerte a magyar kódexszövegek latinizmusait. Idegen hatást azonban nemcsak a szerkesztésben, hanem a szójelentésben is felfedeztek (vö. TESZ.). Bármennyire izgalmas problémával állunk is szemben, kénytelen vagyok a latin és a magyar nyelv szemantikai tartalmainak összevetésétől eltekinteni. Céлом az, hogy megmutassam, a magyar nyelv is képes volt az érzékelésről mint legegyszerűbb megismerési folyamatról és az észlelésről mint visszautkrözési folyamatról számot adni.

Az a kor, amelyből az igei szerkezetekre a legelső nyelvi adatainkat fel tudjuk mutatni, a magyar nép és társadalom, valamint a magyar nyelv és kultúra fejlődésének elég magas foka, a feudalizmus korszaka. Ebben a korban a magyar nyelvi megnyilatkozásokat a történelmi-társadalmi determináción (a magyar nép életén, a magyar nyelvűség helyzetén) belül három tényező

határozta meg: a mindennapi élet és az ennek megfelelő beszélt nyelv (amelynek megragadása roppant nehéz, felderítésére azonban mindent meg kell tennünk), a tudomány helyzete és e helyzetből fakadó bizonytalan terminológia, valamint a kor ideológiája, a keresztény egyház, elsősorban a katolicizmus dogmatikája, amelynek köztudomásúan a latin nyelv jelenlétét és hatását köszönhetjük. A fennmaradt korai magyar nyelvemlékek jellegéből adódóan sem a nyelvelírásban, sem a szemantikai elemzésben egyrészt nem hozhattam létre abszolút szinkrón vizsgálatot, másrészt szándékkal ellentétben csak szórványosan tudtam a mindennapi nyelv megnyilvánulásait megragadni. A XVI. századi anyag azonban alkalmas arra, hogy két szempontot érvényesíthessek. A készülő történeti nyelvtannak a kódexirodalomból tanulmányom fogalmazásának időpontjáig nyert nyelvi anyaga (amelyben természetesen van XVI. század előtti rész is, beleértve a korai nyelvemlékeket) képviseli a vallásos szövegeket. Ezt az anyagot „Vallásos irodalom” címen mutatom be. A XVI. századi orvosi könyv (Bevezetéssel ellátva közzéteszi VÁRJAS BÉLA. Kolozsvár, 1943. [Első kéz: 1577 k., második kéz: 18. sz. e.] textusa (az úgynevezett diagnózisok és gyógymódok leírása) nemcsak az érzékelésről kialakult korabeli „tudományos” fogalmakat tükrözi, hanem a nyelv közlő funkciójának a kódexirodalomnál eredetibb, köznapibb megnyilvánulását is tartalmazza (OrvK.). Erről az anyagról pedig „Az úgynevezett tudományos irodalom” címen számolok be. Hogy azonban a mindennapi élet nyelve ne kerüljön ki végérvényesen látóköreinkből, a szakirodalomban Radvánszky-szakácskönyvként emlegetett 1600 körül íródott erdélyi szakácskönyv (RADVÁNSZKY BÉLA, Régi magyar szakácskönyvek. I. Bp., 1893.) anyagát is megvizsgáltam.

II. A megvizsgált nyelvi anyag

A példaként bemutatandó szerkezeteket igyekeztem bizonyos fogalmi körök szerint csoportosítani. Ezzel az elrendezéssel azonban kénytelen voltam a kódexek időrendjét felborítani.

I. Vallásos irodalom

1. A látást kifejező igei szerkezetek

A) A lát ige szerkezetei. Első adat a HB.-ben.

1. Transitív használat: (alany)¹ + ige + tárgy. Névmási tárgy: „[ek] effen tegud e[ſ] ha *lata*” (KTSz.); „hogy [alyg] *lathatjavala ewtett*”: „quod vix eum videre valebat” (JókK. 42), „ha *valamijt latandaz*”: „si aliquid vidi-sti” (45); „es *latottam fokakat*”: „et vidi Plures” (PéldK. 70). — A meg ige-kötős szerkezetek: „hog tauol *meg latnaia ötet* haza iðuõt”: „ut procul videre” (TelK. 24); „meglátogat” jelentésben: „hog² *laf meg engemet*”: „ut visites me” (JókK. 46); „es *meg latal eyel engemeth*”: „et visitasti nocte” (KeszthK. 25). — Vonatkozó névmás (kötőszó) mint tárgy: „egy aranypengz . . . *kijtt* fonha nem *latamuala* ez vilagban”: „unam monetam de auro . . . quam nunquam videram in hoc mundo” (JókK. 47). — (Alany) + ige + magát + -ban/-ben ragos névszói bővítmény: „hog² *kedig ezkeñuekbeben* mikeppen *egğ tukerbe magokat meg lathaffatok*”: „Ut autem in hoc libello tanquam in speculo vos possitis

¹ A zárójel itt és a továbbiakban a szerkezettag implicit jellegének feltételezését jelenti. Az anyagban explicit és implicit szerkesztésre is találunk példát.

inspicere" (BirkK. 2b). — (Alany) + ige + tárgyragos főnév: „Es *lata* oth *eg embert*. nem öltöztet menegzői ruhába" (DöbrK. 381); „*meg laatak hyre-naath*" (SándK. 30); „neze zent ferencznek kepere es *lata* ot az helyeken *vjab febekett*" (JókK. 66); „es *lassatok*, az *helt*" (CornK. 53v); „*lattale* valaha *illyen zezsamot*" (PéldK. 69); „valahol *vronk iefusnak* azzonyonk *marianak* es egyeb *zenteknek kepeket latya vala*" (MargL. 7). Átvitt értelemben: „*latuc vy lato-tuot?*" (KTSz.); „*Ki ke hitotlén fiunoc né lat't'a az q29c életet*" (MünchK. 87va); „*kyben latomuala vegezettlen(t)* yozagnak es ylténý edeffegnek *melfeget* Es *hyttuanlagomnak melleges fyralmatt*" (JókK. 46). A halmozott tárgynak azonban nemcsak az itt felsorolt esetével találkozunk, hanem egyéb megoldások is lehetségesek már ebben a korszakban, például egy tárgyragos főnévnek és egy mellékmondatnak az összeszerkesztéséből is kialakulhat: „*hoğ lathaffam az en zeretó fyamat: es azt: ky* emlőtte az en emleimeth" (KazK. 79). — Az alany a *szem* főnév: *ygenessegeth Latoth ew zeme* (KeszthK. 18), *te zemeyd lassanak ygaffagoth* (25); „*kyt zóm* nem *latot*" (ÉrdyK. 511). — A tárgy kettős tárgy. E szerkesztésmódnak három fajtáját különböztetjük meg: a) főnévi igeneves (infinitivusos); b) a melléknévi igeneves (participiumos), illetőleg határozói igeneves struktúrákat; c) a két szerkesztésmód kombinálását. — a) Főnévi igeneves szerkesztés: „*mykoron latna ew barattýat valamenye meghaborotnak lenný*": „*Qui quum cerneret ex hoc fratrem suum aliquantulum perturbatum*" (JókK. 93), „*lata egý zepp tewzes langot ýgen fenlewt*: zemuel nezný kyuanatolt: magas menbelewl zent ferenc feýre *le zalannya*": „*vidit unam flammam ignis pulcherrimam et valde splendentem et delectabilem oculis, descendentem a summis caelorum usque ad caput sancti Francisci*" (43); „*ky* vagy te *kyt latok ez abrazatban allany*": „*Qui es tu, quem video hic stare in figura?*" (PéldK. 65); „... *lataak az angýalt evlny az kevuen*": „... *viderunt alium angelum super eum sedentem*" (CornK. 53v); „*hoğ lattyaak* ez keppen *ky menny úteth*": „*quid illo egrediente agant milites, pro foribus expectantes*" (SándK. 25); „es *latta az ő arcyaiat fenleni*: mikeppen angalnak arcyaiat" (KazK. 78). — b) *-atta/-ette* képzős igenevi szerkesztés: „*Małod napō ke lata lang i't q hozia ipuettē*": „*Altera die visit Iohannes Iesum venientem ad se*" (MünchK. 85va; e forrásból még több példa is idézhető lenne). Határozói igeneves: „es megkewzeleýttuen ... holduýlag meg mutattuan: *lata zent feren-czet terden alua*: menbe orcája fel magasztatuan es kezeý fel emelueen ylténhez es monduan ez bezedekett" (JókK. 43); „es *lata az lepevdevket le teueen*" (CornK. 54r), „*latanak maas angýalt jogrol evlueen evltevzeen feyer ruhában*" (53v). — c) A két szerkesztésmód kombinálása: „*mikoron gyakorlatoffaggal latna az ő kerteben neminem kvs madarakath*: nag zorgalmatoffaggal fezket *raknya*: *gőtteni*: es a boroft'an fan a *verebeket*: az ő pýflenőckel edefőn *enekóluen*: *syrippoluan* es *tollazkoduan*": „*dum in horto suo quandam videret aviculam pro nidulo componende sollicitam et in lauro passeris cum pullis in cantu iubilantes atque alis plaudentes*" (TelK. 24). Előfordul olyan eset is, amelyben a kettős tárgy a halmozott tárgy része (JókK. 45). — (Alany) + ige + tárgyi mellékmondat. Több fajtája lehetséges: a) Kötőszó nélkül vonatkozó mondat: „*latac hol lakožnec*": „*et viderunt ubi maneret*" (MünchK. 85vb); „*Mynd ezekeert myt te neeked meg fyzelfek laotod*": „*Pro his omnibus quid tibi retibuerim, vides*" (FestK. 389); b) Kötőszóval: „*lata hogý zent fferencz ky terýeztyuala ew kwzeýt ez felewl mondot langbalol*": „*Vidit ... quod sanctus Franciscus extendit manum suam ter ad flammam praedictam*" (JókK. 43–4). — (Alany) + ige + *álma(i)ba(n)* + tárgyi mellékmondat:

„hogi ew lelki attija. almaijba latnaja. hogi nemeli farkan ez ziznek cellajába beméne, es az fejer galambot benyelneje” (PéldK. 12).

2. (Alany) + ige + (tárgy) + *szemmel* szó mint állandó szerkezettag: „*Latiatuc feyleym zumtuchel mic vogmuc . . . Hug el tiv latiatuc szumtuchel*” (HB.); 1490 e.: „mert zemewel az kewetheth thebe sem lathya” (RMKT. I², 478); „haad lassaam zomeymmel” (SándK. 24); „mynt kyt zemeynkel latank” (ÉrdyK. 578). (Vö. BENKÓ: MNy. LXXVII, 299.)

3. (Alany) + ige + (tárgy) + határozóragos névszó mint kötött bővít-mény: *-nak/-nek* ragos névszó kötött bővítmenyként: „Tudyuk latiuk evt *scuz lean || nac*” (KT.); „mýkort nem myndenestewl *el felettnek laatandažs* myn-denekrewl”: „ubi non prorsus oblitum videris omnium” (FestK. 382). — Tárgy a *magát* névmás: „El mikorô-ew latnaja magath elhhagyattatnak mýn-deneltevl” (PéldK. 14). — A kötött bővítmeny mellékmondattal van kifejez-ve: „*melyet laat* hog hafonlatos ev hozja”: „quem videt sibi assimilatum” (CornK. 2r).

4. Átmenet a tranzitív és az intranszítív használat között. (Alany) + ige kötött határozói bővítmenyek: (Alany) + ige + [*szem(é)*]-*val/-vel* ragos név-szó mint állandó szerkezeti tag: „keet lato zemeky apada mert nem *lata* tevbbe *vele*”: „oculos perdidit” (PéldK. 42). — A *-nak/-nek* ragos főnév mint kötött bővítmeny: „hogý ew hyuý mýatt *llat ew ývhýnak*”: „qui per suos fideles providet suis oviculis” (JókK. 38). A TESz.-ben a magyar szerkezet elemzése nem egészen világos, jelentését azonban helyesen adták meg: 'vmiről gondoskodik, vmivel törődik'. E jelentés a latin szöveg szemantikáját tükrözi.

5. Az intranszítív igei használat. (Alany) + ige elsősorban a pusztá érzé-keles kifejezésére alkalmas, de a felsorolandó adatok más tartalmakat is köz-vetítenek: „zemek vagon es nem *latnak*” (AporK. 86); „2 arañ 2 ezüft 2 éré 2 vas fa 2 kő ifténekét diLeretec kie nē *latnac* sem halnac sem érznec”: „. . . qui non vident, neque audiunt, neque sentiunt, laudasti” (BécsiK. 143); „2 *laffatoc*”: „et videte” (MünchK. 85vb); *laff*: „vide” (FestK. 381); „wğ hog zolana, es *lathna*”: „ita ut loqueretur et videret” (JordK. 389); „*Latok* de ygen wékonyon”: „Video tenuiter quidem” (FestK. 367); „hogy ne *laffon* erekke”: „ne videat in finem” (KeszthK. 16); *Vakok lathnak*: „Caeci vident” (JordK. 385). Az észlelés szemantikai jelenléte az átvitt értelmű alkalmazást igen korán lehetővé tette, ezért az intranszítív használatú *lát* igével le lehetett for-dítani olyan latin mondatokat is, amelyeket ma találóbbs kifejezéssel adnánk vissza. Például: „kinek tizte lezen hog zereteteft *laffon* es gondolion az 9uétel, Es egebekbe”: „Cuius officium erit habere diligentiam, et curam circa con-ventum et in aliis” (BirkK. 3b). Ki kellene emelnünk az alanyt mint az érzé-kelest végző testrészt nevét (a *szem lát*), ilyen szerkesztésre azonban nincs pél-dánk. Amint láttuk, a tranzitív struktúrák között már feltűnik a *szem* mint igealany.

B) A *néz* ige szerkezetei. Első adat a JókK.-ben. A szerkezetek meg-létére talált példák többsége átvitt értelmű alkalmazás, de a konkrét jelentés is fel-felbukkan.

1. Tranzitív használat. (Alany) + ige + tárgy. Névmási tárgy: „Es *azt nezý vala ffrat[er] leo*”: „Et respiciens, frater Leo” (JókK. 43); „2 *néz enge-mét en ellénségé*”: „Et aspiciet inimica mea” (BécsiK. 256); „*halokayg teged nezendlek*” (PéldK. 66). — Főnévi tárgy: „*ember Lac ielen valokat nez*, iftén iquendöket 2 orokokét éfmér” (BécsiK. 268), *nézikauala ó ožcaiat*: „considera-bant faciem eius” (33), „*ki nézi Dotaimot a hël2öl*”: „qui respicit super Dotha-

in, a loco" (23); „kyrel nezyk criftusnak zent testet. nagy aytatoffagal. es nagy lyralmakal" (MargL. 10). Átvitt értelemben: „Myt neezed... az zalkat te atyadffyanak zemeben": „qui vides festucam in oculo fratris tui" (JordK. 372). — Vonatkozó tárgyi mellékmondatlalt: „Mafodik tóruen nezi azokat: kik anoknak mehókbe zentóltettek megh" (TihK. 75).

2. (Alany) + ige + tárgy + *szemmel* szó mint állandó szerkezeti tag összetételű struktúrára nincs példánk pillanatnyilag, de meglétét feltételezhetjük az infinitívusos szerkezetek között meglévő *szemmel nézni* adat alapján: *gemuel negnŷ*: „delectabilem oculis" (JókK. 43).

3. (Alany) + ige + tárgy + határozóragos névmási (névszói?) kötött bővítmény. Ilyen jellegű igei struktúrára csak egy adatunk van, amelyet a TESz. tárt fel: „Mirè nezed a meğ vtalokat... vèztèglès": „Quare respicis contentiores" (BécsiK. 268 és 269). Jelentése a szótár szerint: 'tétlenül nézve eltűr'.

4. Átmenet az intranszítív és a tranzitív használat között. (Alany) + ige + kötött határozói bővítmények. Ide tartozik az (alany) + ige + *-ba, -be* ragos főnévi struktúra, mert jelentésárnyalatot fejez ki: „mykoron maria magdalena esmeg az coporfoba nezne": „Cumque illa iterum prospiceret in monumentum" (CornK. 55r). Átvitt értelemben már korábban: „Neziètec nèmzètecbè 2 lalfatoc 2 ludalkoggatoc": „Aspicite in gentibus, et videte: admiramini" (BécsiK. 270). — A kötött határozói bővítmény *-ra/ -re* ragos főnév, illetőleg névmás: „neze I zent ferencznek kepere es lata ot az helyeken vŷab sebekett" (JókK. 66); „Es ok neznèc idègen iftènékre": „et ipsi respiciunt ad deos alienos" (BécsiK. 184; e kódexben még más adatok is találhatók, de a latinizmus, a latin mintára való szerkesztés miatt nem érdemes felsorolni.) Névmással: „Es neznèc èn ream": „et aspicient ad me" (BécsiK. 313); „banom hogy read neztem" (PéldK. 66). — A *szem* főnév az alany: „2 mò zèmqnc nez Syonra": „et aspiciat in Sion oculos noster" (BécsiK. 252); *o zemei nemzetekre neznek* (AporK. 12); „Ew zemey zegenyekre neznek: „Oculi eius in pauperem respiciunt" (KeszthK. 18). — Az egymás névmással: „Neeznek vala... egymásra ah tanoythwanyok" (JordK. 676). — (Alany) + ige + *-hoz/ -hez/ -höz* ragos főnév kötött bővítményként: „En kedeg vrhoz nezec 2 varom iftènt èn vduozeitomèt": „Ego autem ad Dominum aspiciam" (BécsiK. 256). — A birtokomban levő többi adat valamilyen helyhatározót tartalmaz a 'körül-nézés', a 'valamilyen irányba szemmel való figyelés' fogalmának körülírására: „Èz utà nezecuala eynèc latafaban": „Post haec aspiciabam in visione noctis" (BécsiK. 148), „2 kørhøl nezih napkèlètrè": „et circumspice ad orientem" (109); „de naponked kimenuen: ideftoua nez vala: sed quotidie exsiliens circumspiciebat" (TelK. 24).

5. Intranszítív használat a 'látószervével figyel' tartalom kifejezésére: „Allot 2 meğmerte a földèt Nezet 2 meğfèitet nèmzèteket": „Stetit, et mensus est terram. Aspexit, et dissolvit gentes" (BécsiK. 273).

C) A *t e k i n t* ige szerkezetei. Első adat az ÓMS.-ban.

1. Tranzitív használat: (alany) + ige + (tárgy). Tárgyragos névszó: „syrou a-||-niath thekunched" (ÓMS.); „hog vr tèkèntèttè volna gnèpèt": „quod respexisset Dominus populum suum" (BécsiK. 1); „Tekente zent benedek az buđofo fratert es lata hogŷ" (PéldK. 22).

2. (Alany) + ige + (tárgy) + *szemmel* szó mint állandó szerkezettagg: „Tekenèd lelki zemeddel" (NagyszK. 23). (Alany) + ige + tárgyragos névmás + *szemmel*: „minekokaert atte keges zemeyddel engómeet elhagottat meg

nem *tekentez?*”: „quaero, desolatam tuae pietatis oculis non... attendis?” (TelkK. 25); „*Tekeencz engom zent zomqodwel*: zyweenth walo zerelmedwel” (RMKT. I.², 167).

3. (Alany) + ige + tárgy + határozóragos kötött bővítményes szerkezet az általam feldolgozott anyagban nincs.

4. Átmenet a tranzitív és az intranszitív használat között: (Alany) + ige + kötött határozóragos bővítmények. Valamilyen irányba mutató helyhatározóval vagy a szerkezetet tömörítő igekötővel: „*fele*” || *mvnybe[le]* ha *tekunte*” (KTSz.); „Es ióuó a.vëremhez 2 *bètëkente*”: „et venit ad locum et introspexit” (BécsiK. 177); „Ki firuā *menbe tekente*”: „Quae flens suspexit ad coelum” (170); „es *betekente az coporfoba*”: „et prospexit in monumentum” (CornK. 54v); „Ezt haluan attya *hatra tekenthe*” (KazK. 76). Vö. még NySz. — A *-ra/-re* ragos névszó a kötött bővítmény: „*tekente zent fferencznek kepere*” (JókK. 67); „2 mikő 9 *orcaia2a tēkētētuolna*”: „et cum in faciem eius intendisset” (BécsiK. 33); „*tekench een reyam ees* || halgas meg engemet”: „Respice et exaudi me” (KeszthK. 19–20), „*Vr menyekbel tekenthe embernek fyayra*”: „Dominus de caelo prospexit super filios hominum” (20). Vö. még NySz. — Az alany a *szem* szó: *Ew zemey zegenre tekenthnek*: „Oculi eius in pauperem respiciunt” (KeszthK. 16). — (Alany) + rá igekötős ige + *-ra/-re* ragos kötött bővítmény: „*Reea tekenth zent Demeternek angyal zynew zeep orcayara*” (ÉrdyK. 594; vö. R. HUTÁS: MNy. LXXIV, 70).

5. Intranszitív használat az érzékelés kifejezésére. Bár ez a szerkesztés a vallási szövegekben igen sokszor metaforikus értékű: *Tekeench*: „Respice” (FestK. 381); „Es... *tekentenek*”: „Et... respicientes” (CornK. 53v). — A *szem tekint* szerkezetre nincs példa.

2. A hallást kifejező igei szerkezetek.

A) A *hall* ige szerkezetei. Első adat a HB.-ben.

1. Tranzitív használat. (Alany) + ige + (tárgy). Ez a szerkesztés nagyobb részben a *hall*, kisebb részben a *meghall* igével történik. Ragos névmási tárggyal: *kjkkett hallek*: „quae audiui” (JókK. 45). Igekötős igével: „Tahat *meg hallak ezeket jzrahélnek fyay*”: „Tunc audientes haec filii Israël” (SzékK. 10). — A *fületekben* határozóval: *vala myt fületekben hallotot(k)*: „quod in aure auditis” (JordK. 384). — Az objektum elsősorban a hang fogalmát is jelölő tárgyragos névszó: „vgÿ hogÿ nem *hallayuala az bezedeketi*”: „ita quod intelligere non posset” (JókK. 43); „Es *hallam ferfiunac zauat*”: „Et audiui vocem viri” (BécsiK. 153); „es *senky lem hallya az vtczakon hw zawat*”: „neque audiet aliquis in plateis vocem eius” (JordK. 389). Igekötős igével: „nem *hallottak meg vrnak zauat*”: „non exaudierunt vocem Domini” (AporK. 74); „vgÿ hogÿ az *ev nagy syramat meeg el ky es. meghalhattak az zent egyhazban*” (MargL. 13). Lehet azonban latinizmus, redukció vagy más nyelvi megoldás is: „2 *hallam a ferfiat* ki... *ēlkōtuolna*”: „Et audiui virum, qui... iurasset” (BécsiK. 166); „mykoron *hallotta vona Criftusnak teetemenyt*”: „cum audisset in vinculis opera Christi” (JordK. 385); „*fohol hyreet lem halhataak*” (ÉrdyK. 512). — A *fül* szó az alany: *w nekyk zywek akaratyath meg hallotta the fylod*: „praeparationem cordis eorum audivit auris tua” (KeszthK. 17); „*kyt zōm nem latot lem ffyl nem hallot*” (ÉrdyK. 511). — A tárgy infinitivus: „es *halijak vala ez felvyl meg mondot jgyket mondanÿ*” (PéldK. 44); „mykoron *kedeg halya vala zent margit azzon. az bodog azzon napyat fel hirdetny az veternyen*” (MargL. 15). — Kettős tárgy: *halla ewtwt zolnÿ*: „audivit eum loquentem”

(JókK. 43), „*hallak tegedett zolnőj es mondanőj* es nagy cuzdalatoffagual vőmad-nő: monduan azt”: „*audivi te loquentem et dicentem et cum multa admiratione frequenter orantem*” (45); „*Es hallac a két taneituā ötet bégellèttè*”: „*Et audierunt eum duo discipuli loquentem*” (MünchK. 85vb). — (Alany) + ige + tárgyi mellékmondat: a) Kötőszó nélkül vonatkozó mondattal: „*meg hallana mytt mondana*”: „*audiret, quid diceret*” (JókK. 43); „*hallanaya* mit mondana” (VirgK. 41). Kötőszóval: „*a levaltac meghallottac* hog i' tőb taneituahokat težèn 2 kèžètel hog nē Ianos”: „*audierunt pharisaei quod Jesus plures discipulos facit et baptizat quam Iohannes*” (MünchK. 87va). — (Alany) + ige + határozói értékű tárgy + a szemantikai tartalomnak megfelelő mellékmondat: „*eleget hallottal ymmar kyket* neked meg yelenttettem”: „*Audisti satis antea, quod tibi revelari [!]*” (PéldK. 72).

2. (Alany) + ige + (tárgy) + *füllel* szó mint állandó szerkezettag: „*Es testő fileymuel es lekjuel hallam* mend az *Enekleft es az orgonalaft*”: „*et corporalibus auribus et mentalibus audivi cunctos cantus et orgona*” (JókK. 74); „*melyet ew lelki attya* el. mikent gýakorta tulaydon *ew fýleivel halot*” (PéldK. 12); „*Hog fýleekkel ne halhassak*”: „*ne auribus audiant*” (JordK. 393).

3. (Alany) + ige + (tárgy) + határozóragos vagy névutós névszó mint kötött bővítmény: *-tól, -től* ragos névszóval: „*Hadlaur chollat teremteve iften || tvl. ge feledeve*” (HB.); „*sem entevlem edes bezedevt* nem *hallot*” (PéldK. 41); „*kic hallottacuala Ianoftol*”: „*quiaudierant a Johanne*” (MünchK. 85vb); *kitol* hallotta: „*a qua audierit*” (BirkK. 4b); főnévi igenévi (infinitivusi) tárggyal: „*nemeli pdicatoratul halla pdicallani* ezt. hogi” (PéldK. 7); *-ról/-ről* ragos névszóval: „... hogý *hallec te rolad es baratydrod hýrt*”: „*postquam de te et de tuis fratribus rumore audiui*” (JókK. 98); „*Valobizon en hallottá te rollad hog* nehèzèkèt meg magarázhaç 2 kőzèttèkèt megodhac”: „*Porro ego audiui de te, quod possis obscura interpretati, et ligata dissolvere*” (BécsiK. 142); „*Migh ualamit* nem *halot* az en zerető iegőffómról” (TihK. 22); *felől* névutós névszóval: „*gonogt kit mas felol hallot*”: „*malum quod audierit de alia alteri*” (BirkK. 4b).

4. Átmenet a tranzitív és az intranszitív struktúrák között: (alany) + ige + [*füle*] *-val, -vel* ragos névszó mint állandó szerkezeti tag: *hw fýlőkkel* nehezen hallottak: „*auribus graviter audierunt*” (JodK. 393).

5. Intranszítív használat az érzékelés kifejezésére: „2 arań 2 ezűst 2 érç 2 vas fa 2 kő iftènèkèt diLeretec *kic nē latnac* *lem halnac* *lem èrznèc*”: „... qui non vident, neque audiunt, neque sentiunt, laudasti” (BécsiK. 143); „ffúlok vágon es nem *halnak*” (AporK. 86). Ide tartozik még a bibliai példázatból származó szerkezet: *fyketők halnak*: „*surdi audiunt*” (JordK. 385), amelynek megfelel az ugyanebből a kódexből származó *vakok látnak* igei struktúra. — A *fül hall* intranszítív szerkezetre nem találtam példát, de a tranzitív szerkezetben több adat is idézhető.

B) A *hallgat* ige szerkezetei. Első adat a JókK.-ben.

1. Tranzitív használat. Alany + ige + tárgy. Névmasi tárgy: „*mert tudom hog èngemèt nē halgat è- nep*”: „*quia scio, quod me non audiet populos*” (BécsiK. 102); „2 *halgat'ta ötet*”: „*et audit eum*” (MünchK. 87rb); „*Halgaffatoc èzt venec* 2 *füleiteckèl fülelletec földnec* menden lakozoy”: „*Audite hoc, senes, et auribus percipite, omnes habitatores terrae*” (BécsiK. 203). — A *meg* igeekötős példák igen koraiak: „*De ha egyenbe mendent kerendetek* nem *halgatnak meg týtekel*” (JókK. 105); *halgał meg engemet* (AporK. 108). — Tárgyragos főnév, amely vagy beszédet, vagy szóban előadott, illetőleg elképzelt

dolgot fejez ki: „2 nēm *halgātoc miv v2oc ištēnōcnēc zauat*”: „Et non audivimus vocem Domini Dei nostri” (BécsiK. 99), „*Halgaffatoc az iget mellēt vr bēzellet tv reatoc*”: „Audite verbum, quod locutus est Dominus super vos” (218); *halgatom gonoz bezedeket, ragalmazo bezedeket, karomlo, czufolkodo bezedeket* (VirgK. 4); „*rut dolgot vezteg halgaffad ne zolyad*” (PéldK. 54). — Igekötővel: „*Halgafd meg iften en ĩmadfagomat*” (AporK. 9); „*Az elfev myfet meg halgatva vala maganak [’magában’]*” (MargL. 10). Tárgyi mellékmondatlalt: „*HALgaffatoc mellékēt vr bēzel*”: „Audite, quae Dominus loquitur” (BécsiK. 253).

2. Az (alany) + ige + *fül* + tárgy szerkesztésű struktúrára nincs példám, de a *fül* + tárgy szerkesztésű struktúrára az alább felsorolandó szövegrészletekben megtalálható. „*Kinēc vagon hallo fülō halgaffa*”: „Qui habet aures audiendi, audiat” (BécsiK. 201); „*kynek vagyō ffyle hallanya halgaffa*”: „Qui habet aures audiendi audiat” (JordK. 386); „*es halgagya vala nagy aytatoffagal es fyralmal labon alua*” (MargL. 11). Igekötővel: „*meg akarok gyuonnom [!] attyam halgafmeg*” (JókK. 155). — A 3. (alany) + ige + tárgy + határozóragos kötött bővítményű szerkesztésre nincs adat.

4. Átmenet a tranzitív és az intranszitiv használat között. (Alany) + ige + határozóragos névszók mint kötött bővítmények. A *-ra/-re* ragos névszó mint kötött bővítmény nem található meg az általam feldolgozott anyagban, de létezik már olyan nyelvi helyzet, amelyből kifejlődött a *vki hallgat vkire* struktúra. Példánkban az ige ’nem beszél’ jelentésű: „*lata ez doctor pokolbely evrdeget. es monda nekȳ . . . mongyad meg ennekem mȳchoda az . . . Mȳkoron ezekre az evrdeg vezteg halgatna*. Mond elmeg a doctor” (PéldK. 25). — Kötött bővítmény azonban a *-hoz/-hez/-höz* ragos névszó: „*Es erden feegh az idōtȳl foghwa magyar orzaghoz halgotat mynd ez ydeyglen*” (ÉrdyK. 496). Ez az igei struktúra még sokáig élt a nyelvünkben (vö. NySz.). Jelentése: ’vmi tartozik vmihez’.

5. Intranszitiv használat: „*egȳ bolond fem halgathat vezteg*” (PéldK. 38), „*Monda az vitez. hagyad meg vram bȳro . hog mynden ember vezteg halgafjon*” (28).

C) A *f ü l l e l* ige szerkezetei. Első adat a BécsiK.-ben.

1. A tranzitív (alany) + ige + (tárgy) struktúrára nincs adat.

2. (Alany) + (tárgy) + *fül* + eszközhatározó mint állandó szerkezeti tag: „*Halgaffatoc en zomat Lamethnēc fēlēfēgi 2 fūlēitēcēl fūlēlletec en bēzedimēt*”: „Auditi verba mea, uxores Lamech, et auribus percipite sermones meos” (BécsiK. 202, vö. 203); „*es o ȳrȳket fūlēiduel fūlēl’l’ed iacobnak iftene*” (AporK. 38—9). — A 3., 4. és 5. csoportba sorolható szerkezetekre vagy nincs példám, vagy csak késői adatokkal rendelkezünk. Vö. NySz.

3. A tapintást kifejező igei szerkezetek

A) A *t a p o g a t* ige szerkezetei. Az első adat a SermDom.-ban: „*et manus nostrae contractaverunt tapoghattakh*” (II, 383).

1. Tranzitív használat: (Alany) + ige + (tárgy): „*ev gyakorta tapogatta ez fraternek febeȳt. es evnen kezevel temette el ez barátot*” (PéldK. 32). Vö. a NySz. *megtapogat* szócikkében a DebrK., valamint e dolgozat II. fejezetében az OrvK. adatait.

2. (Alany) + ige + (tárgy) + *kézzel* eszközhatározó mint állandó szerkezettag: „*Aluan . . . ez megholtnak feyeneel, az az ešelbevl megterevt feyet es egyeb tagokat labayt es kezeȳt ev zentseges kezeuel tapogatya*” (DomK. 72).

3. Tranzitív kötött bővítményes szerkesztésre nem találtam példát. —

4. A tranzitív és intranszítív használat közötti átmeneti szerkezetekre csak késői adataink vannak (vö. ÉrtSz.). — 5. A szó korai előfordulása és a hangutánzó szótó aktivitása, amely hatalmas szócsaládot hozott létre (vö. TESz.), feltételezi az intranszítív használat lehetőségét is.

B) A *t a p a s z t* szerkezetei. Első adat 1389-ből 'vakol' (1. TESz.).

1. Tranzitív szerkezet: (alany) + ige + (tárgy): „*Tapagiatoc 2 laffatoc mēt žellētn' tētē 2 tētēme nīlen*” (MünchK. 84va). A TESz. értelmezése szerint az ige jelentése: 'megtapogat; betasten'. — A 2–5. pontban tárgyalható jelenségre nincs adat. Vö. igenévként „fogvan *tapastvan* auag illetuen: apprehensum” (NémGl. 340¹; PAIS: NyK. IXL, 296–7).

C) A *t a p a s z t a l* ige szerkezetei. Első adat az Apork.-ben.

1. Tranzitív használat: (alany) + ige + tárgy: „es *tapastala az holt vifelőt*”: „et tetigit loculum” (DöbrK. 375) 'érinti, megfogja a ravatalt'. Vö. még a *megtapasztal* szócikket a NySz.-ban.

2. (Alany) + ige + tárgy + kézzel állandó szerkezettag: „*Zent Margyt azzon az ev vzzey kezeuel, az betegnek kevzvenyes felet meg tapasztala*” (MargL. 174).

A 3. és 4. esetre nehéz példát találni. A szó igen korán átvitt értelmű használatra tett szert (vö. TESz.), s ezzel párhuzamosan vagy még azt megelőzően elvesztette eredeti, érzékelés körébe tartozó jelentésének kizárólagosságát. A megismerési folyamatok fejlődése során alakult és alakulhatott ki az észlelésre és az átélésre vonatkozó mai jelentése.

5. Intranszítív használat az érzékelés kifejezésére: „zemek vagon es nem latnak... kezek vagon es nem *tapasztalnak*” (Apork. 86).

D) A *t a p i n t* ige szerkezetei. Első adat 1736-ból (vö. TESz.).

A taktilis érzékelés aktív folyamatának mai magyar nyelvi kifejezése a kódexek korában még nem létezett, tekintetbe véve egyrészt az előbb tárgyalt igéknek és még egyéb származékoknak e funkcióban való elterjedését, másrészt az *-int* képző analogikus úton való elterjedésének problémáit (D. BARTHA, Szóképz. 39–40).

E) Az *i l l e t* ige szerkezetei. Első adat 1380 k. (KönSzj. 20).

1. Tranzitív használat: (alany) + ige + tárgy. Nehéz ebben a körben szétválasztani az 'érint', a 'tapint' és a 'fog' jelentésárnyalatot. A 'vmi hozzáér vmihez' vagy a 'vki hozzáér vmihez, vkihez' jelentés már könnyebben elkülöníthető, mert a szemantikai jegyek eltérő nyelvi kategóriában nyilvánulnak meg. (Vö. H. BORTYÁNFY: Pais-Eml. 174.) — Névmási tárggyal: „*quit sceplev nem illethet*” (KT.); „Azert ǽmeg *illēte ǽngemēt mōnal ǽmbernēc latafa*”: „Rursum ergo tetigit me quasi visio hominis” (BécsiK. 160); „*nemberi ki illēti ǫtet*”: „mulier quae tangit eum” (MünchK. 62vb). — Alany a *kéz* szó: „Es ime *kēz illēte ǽngemēt*”: „Et ecce, manus tetigit me” (BécsiK. 159). Alany a *tűz*: „2 mēdeneltól foguā nē *illēte ǫket a tűz*”: „et non tetigit eos omnino ignis” (130). — Tárgyragos főnévvel, az alany természeti jelenséget fejez ki: *ver vert illētet*: „et sanguis sanguinem tetigit” (BécsiK. 185); vö. az előző csoportot is. Az alany az ember vagy isten explicit vagy implicit formában, elsősorban a tárgyragos főnévnek van funkciója ezekben az igei struktúrákban: „*hogy nem ȳletthetȳuala ewlabaȳtt*”: „Quando vero pedes beati Francisci valebat attingere” (JókK. 64); „*Ki illēti a földet*”: „qui tangit terram” (BécsiK. 230); *illēte ǫ kēzet*: „tetigit manum eius” (MünchK. 14rb); „2 *illēffed ǽz ǽstapot*”: „et tange sceptrum” (BécsiK. 81), „2 *illēte ǽn nepēmēc kapuiat Ihrlmiglēn*”: „tetigit portam populi mei usque ad Ierusalem” (247); „Mykoron ez beteget

elhozta volna a koporfohoz es *jlette volna az koporfot*, legottan meg *gyogula*” (PéldK. 47); „*Illetefembe vetkeztem, mert gonoz herre nyultam, ekte-len, rut es tiltott helyekre, es zent alatokat iletem mettatlan*” (VirgK. 4). — (Alany) + ige + tárgyragos főnév + eszközhatározó: „*Ha ember vënd lőcételt huft o zuhaianac ál'l'aba 2 o vèjèuèl illètènd kènèzèt auag èlèdèlt auag bort auag olayt auag mēden èlkèt*”: „*Si tulerit homo carnem santificatam in ora vestimenti sui, et tetigerit de summitate eius panem, aut pulmentum aut vinum, aut oleum, aut omnem cibum*” (BécsiK. 289).

2. (Alany) + ige + (tárgy) + *kézzel* vagy *ujjal* eszközhatározó mint állandó szerkezettag: „*hogy kezuel meg ylletthetiuala ewtett*”: „*quod poterat tangere pedes eius*” (JókK. 41); „*2 tū eg vjotockal sem illètitec a tēzhèkèt*”: „*et ipsi uno digito vestro non tangitis sacras*” (MünchK. 69va).

A 3. csoportba tartozó példával nem rendelkezünk.

4. A tranzitív és intranszítív használat közötti átmeneti jellegű alkalmazás. (Alany) + ige + *-val, -vel* ragos névszó (*kezzel, ujjával*) mint állandó szerkezettag: „*Kezek vagyon es nem yllethnek vele*” (KulcsK. 293).

5. Intranszítív alkalmazása nincs. Ez a tény is bizonyítja, hogy az ige eredeti műveltető származékként (*ill/ik ~ illet*) élt a korabeli nyelvhasználók körében (PAIS: MNy. XXXV, 257).

4. A szaglást kifejező igei szerkezetek

A) Az *iz* nomenverbum. Első adata az AporK.-ben. Intranszítív használat az érzékelés kifejezésére: „*orrok vagyon es nem eznek*” (AporK. 86). Jelentése 'vki szagol' (vö. R. HUTÁS: MNy. LXXVII, 436–40). Vö. még az „*Izefemben vetkeztem*” (VirgK. 4) adatával. Jelentése: 'szaglás'.

B) Az *illatoz* ige szerkezetei. Első adat a BirkK.-ben.

1. Tranzitív használat: (alany) + ige + tárgy. Névmási tárgy: „*ayo illatert kit adam az alman illatozotvala*” (NagyszK. 35). — Tárgyragos főnév. Az alany emberre vonatkozó implicit alany: „*Izefemben vetkeztem, mert ilatoztam oly alatokat, fyueket es oly zagos alatokat, kykbewl...*” (VirgK. 4); az alany állatot megnevező főnév: az *egerek illatoztaak az polczon ualo hwfuety keñereeth* (SándK. 6). A SándK. 5. és 6. lapján átvitt értelmű használatával is találkozunk ennek az igei szerkezetnek.

A 2–4. csoportba tartozó adat nincs.

5. Intranszítív használat az érzékelés kifejezésére: „*zemek vagyon es nem lathnak... orrok vagyon es nem yllatoznak*” (KulcsK. 293). Jelentése: 'szagol' (vö. i. h.).

C) A *sza g o l* ige első adata az OrvK.-ben, lásd ott.

D) A *b ű z ő l* 'szagol' ige adatai még későbbiek (NySz.).

5. Az ízlelést kifejező igei szerkezetek

A) Az *izel* ige szerkezetei. Első adat 950 k.

1. Tranzitív használat: (alany) + ige + tárgy. Névmási tárgy: „*mynth az egeer hog tób egerekeeth is rea uizõn az mith ű yzleeth...*” merth az egeer mikorth egzõr eyendyk az polczon ualo eledelben” (SándK. 6). Névszói tárgy: *ky ez földyeket izli* (VitkK. 48).

A 2. és 3. pont alatt tárgyalt szerkezetekre nincs adatunk.

4. A tranzitív és intranszítív használat közötti átmenetre talán idézhető a következő mondat: „*Egmafnak azont erçetek, magaffat ne izl'etek, de alazatofokkal egeneft erçetek*” (DöbrK. 284).

5. Az intranszítív használatra nincs példánk, de meglétére utal a belőle képzett főnév: „Evt erzenkegeket . . . negyedyk az jzles” (PéldK. 51).

B) A *kó st ol* ige szerkezetei. Első adatok a MünchK.-ben.

1. Transzítív használat: alany + ige + tárgy. Névmási tárgyra nincs adatom. Tárgyragos főnév: „Hog ke' *kostolta volna a . . . nažnag a bozza lot vižet*”: „Ut autem gustavit architriclinus aquam vinum factam” (MünchK. 86rb); „*A dyo belinec edős volthar az ky garkorta megkostolta*” (NagyszK. 33–4). Tárgyi mellékmondatlalt átvitt értelemben: „*az kriftoft ualook kyk erős hytteel és zeretettel meg kostoltaak mel yo legön az iften*” (SándK. 6). Minden adat a transzítív használatra utal, még a nomen actionis szerkezet is: 1513: „Mee-roggel egýelwth ecotnek *koofsolaafan*” (RMNy. II, 44, vö. NySz).

6. Az érzékelésre általában utaló igei szerkezetek

A) Az *ér* ige szerkezetei az *ér*¹ 'vmihez hozzáér' jelentésén alapulnak (vö. TESz. *ér*¹ és *érez* alatt): „[a fa] *o hoziufaga meñnet eriuala*”: „Magna arbor, et fortis, et proceritas eius contingens coelum” (BécsiK. 136); „Genge rofa meg heruad mykort *hevseg ery*” (PéldK. 51). A BécsiK. adatát a TESz. tévesen értelmezi. Nem értékelhető tudatos emberi cselekvés nyelvi ábrázolásának ('<mozgás közben> eltalál, érint . . .'), csupán a 'valameddig ér valami' tartalom metaforikus kifejezésének. Az 'érint' jelentése másik kódexben található: „*hogi kezeuel wtet meg ery vala*” (VirgK. 40).

B) Az *ér e z* ige szerkezetei közvetlenül az érzékelés egy fajtájára vonatkoznak. Maga az ige a fentebb tárgyalt *ér*¹ igetöböl keletkezett. Első adata az ÓMS.-ban. Intranszítív használata is kialakult: „*2 arañ 2 èzült 2 érc 2 vas fa 2 kő ifténékét dileretec kie nē latnac sem hálnac sem érnēc*”: „. . . qui non vident, neque audiunt, neque sentiunt, laudasti” (BécsiK. 143).

a) A látásra vonatkozó kifejezések: „*ežkeppen yltený malaztnak nagý latafit ežýala*”: „maximas visitationes divinae gratiae sentiebat” (JókK. 42).

b) A hallásra vonatkozó kifejezések: „*kezde frater leo nagi lafufagal el menny, hogi zent ferencz ne erzene, de haluan zent ferencz az w labanak czoogafat*” (VirgK. 42). Vö. BécsiK. 42.

c) A tapintásra vonatkozó kifejezésekre nincs példám.

d) A szaglásra vonatkozó kifejezések: „Myndenek *kýk bemenek vala az monoftorba lok ideig menyei illatot erzenek*” (PéldK. 5); „[A húsvéti kenyert] *keet tal kőzth fel kell az polczra tenny: Az egerek azt meg || eryk keet első labokkal az polczfeele fel čuuelkődnék*” (SándK. 2–3).

e) Az ízlelésre vonatkozó kifejezéseket nem találtam.

f) A belső érzékelés ábrázolására: „*es erze ev magat meg kevnyebvltnek*” (PéldK. 47), „*az halalt valahanzer meg erzewm byzonnak lenny*” (75).

g) A figyelem fogalmának magyar nyelven való kifejezésére, mintegy 'észrevesz' jelentésben: „*hogý frater lleo zent ferenczrewl erezuala*”: „*quae frater Leo saepe de sancto adverterat*” (JókK. 42). Vö. 1.

h) Az észlelést mint aktív folyamatot tükröző használatban: „*mafodyk Capitulum leezen arrol . . . mykeppen az Jambor wr ffyw meene az mennyey ffelffeeges kyrálnak vendeegfeegében es myt otth lata erzee valla*” (ÉrdyK. 510).

II. Az ún. tudományos irodalom az OrvK. alapján

1. A látást kifejező igei szerkezetek

A) A *lát* ige szerkezetei

1. Transzítív használat: (alany) + ige + tárgy. Névmási tárgy: „*Lattijuk ezt is, hogy . . .*” (351), „*hogy ezeket latod*” (298). Jelentése: 'észlel, tapasztal'. — Tárgyragos főnévvel: „[a májbajtól melankolikus ember] *ruth es ret-tege almakat lath*” (22), „*choda dolgoth lacz* hamar valo napon ha ezth myuelevd” (462), „*chjoda dolgoth lacz* mely hamar el allattyya az kys gyermek chjoklafath” (187). A „csoda dolog” itt a 'gyógyítás', illetőleg a 'gyógyulás' fogalmának körülírása, a *lát* igét pedig 'tapasztal' jelentésben használják. De a 'néz' jelentése is megtalálható: „Ha kŷ ehŷz tēbbet akar kerefnŷ, *laffa* az fekete lartul levť eztelenlegrēl yrafunkath” (27). — A *szem* főnévre mint alanyra a tranzítív szerkesztésben nem találtam példát, de vő. a 2. csoportot. — Tárgyi mellékmonddal: „Ha *latod* hogŷ megh twzwfwlne” (68). Ilyen szerkesztésben több példánk van *meg* igekötővel, amely egyrészt a 'majd tapasztal': „harom awagŷ Negŷ ora mulwa *meg latod* myth chyelekeodŷk, es Melŷ igēn el ŷndŷttia az vŷzeleteth” (306), másrészt 'ügyel, gondot fordít vmire' jelentésben használatos: „iol *megh laffa* melŷk meredek myth kewan, hogy az orwollas helyeben valahogy halalt Ne zērezŷen” (50).

2. (Alany) + ige + tárgy + *szemmel* szó mint állandó szerkezettag: „Az ereknek megh terŷedefe . . . az kŷt bennēk tapaztalwa lem erzēttel megh, *zēmēddel is megh latod*” (11).

3. (Alany) + ige + (tárgy) + határozóragos névszó kötött bővítményŷű struktúrára nem találtam példát. Ellenben implicit tárggyal az ige mindegyik példában más-más jelentést hordoz: „Az Teft Nem olŷan kelz es nem olŷan vydam, mŷnth az kwzkevdēkben *lattjuk*” (229) 'észlel, tapasztal', „reggel *lafd meg*” (367) 'megnéz', „ha ēfmerēd hogŷ megh giogŷttŷa, *laffad*” (93) 'vmely cselekvésbe kezd'.

4. Átmenet a tranzítív és az intranszítív használat között. (Alany) + ige + kötött bővítmények. (Ide vonhatjuk a látás mértékét kifejező szerkezeteket is.) A *-val/ -vel* ragos névszó mint állandó szerkezeti tag: „mŷkor az zēmnek harom Nedweflegenek *az kŷwel lath az embeor*” (62), de vő. még a 373. lapról idézett *által* névutót tartalmazó adatot is. A *hozzá . . . magához* kötött bővítménnyel: „ha ez lokaigh tart, es *hozza* nem *lath magához*, hertelen halallal hal megh” (104). Jelentése: 'magához tér'.

5. Intranszítív igei használat a pusztá érzékelés kifejezésére: „Erzē leleok . . . hogŷ ez altal erēz, *lat*, hal . . . *az Mŷ lat*, hal” (373), „a kŷ ŷmmar vgŷyan Nem *latna is*” (57). A látás mértékének a leírását is megtaláljuk: „*lath az Betegh de leteteffen lath*” (61), „Farkas halŷog az Magyarul, mŷkor *valaky ŷol lath* nappal, Napnyugath vthan keweffe, De ozton Eyel lemmyth nem *lath*” (72), „kŷk az vthan zŷynthe vgŷ *lattanak* mŷnth a ifyak voltak volna” (63). — Az alany az érzékelést végzō testrész neve: „ha Melŷ *zēm* Eftwe vagŷ Eyel ŷol *lath*, de delbe awagy nappal kewefeth” (80), „*Ha mely zēm* Mezze fevldre ŷol *lath* de kezēl Nem” (73).

B) A *n é z* ige szerkezetei

1. Transzítív használat. Csak egyetlen adattal rendelkezem, egy egész szövegrészre vonatkozó névmási tárgyas szerkezettel: „es nemŷs *Nezhety valoban azokath*” (58).

A 2. és 3. csoportba sorolható adattal nem találkoztam.

4. Átmenet a tranzítív és az intranszítív használat között. Átmenetként értékelhetjük a glaucoma tárgyalásában talált körülírást: „Az kŷk ezzel ban-tatnak, olŷan mŷnth a *valamŷ fwlt* awagŷ kēd altal *Neznenek*” (55). — (Alany) + ige + *-ra/ -re* ragos kötött bővítmény: „*az mŷre Neg*” (55).

5. Intranszitiv használat: „*Az Dwhës Bolond . . . rutul tekente es Nežë*” (25). Valamilyen határozó vagy körülírás a szemmel való figyelés rendellenességének jelzésére. Példánkban ezt a mozzanatot képviseli a *rutul* módhatározó.

C) A *te k i n t* ige szerkezetek

Egyetlen példánk az 5. csoportba tartozó (alany) + ige szerkesztésű intranszitiv használat: „*Az Dwhës Bolond . . . rutul tekente*” (25). Vö. a *néz* ige a.

2. A hallást kifejező igei szerkezetek

A) A *h a l l* ige szerkezetek

1. Transzitiv használat. Névmási tárgyra csak a 4. csoport tárgyi adatát idézhetjük. — Tárgyragos főnév: „S ha mÿkor *zengeft hallaz az fwlbën*” (92), „a [beteg] valamÿth oda vgÿmÿnt be folnÿ es haboznÿ erëz, *kynek az george-feth is vgÿyan megh halya*” (158).

A 2. és 3. csoportba sorolható példával nem rendelkezem.

4. Átmenet a transzitiv és az intranszitiv használat között. (Alany) + ige + [fül] -*val/ -vel* ragos névszó mint állandó szerkezeti tag helyett az OrvK. egyik magyarázatában más eszközhatározót találunk: „Erzë leleok . . . hogy *ez által* erez, lat, hal” (373). Átmeneti kategóriaként kell értékelnünk a „*fem-myth* nem *hal*, *lemmyt* nem *felel*” (32), sőt az 5. csoport hat. szerkezeit is.

5. Intranszitiv használat az érzékelés kifejezésére: „ha vgÿan lok ezten-deis [!] hogÿ nem *halloth*, *megh giogÿttÿa*” (89), „*Az Mÿ lat, hal*” (373). — Alany az érzékelést végző testrész neve: „de ežek mÿa zavaroflan es megh haborodaffal *hal az fwl*” (88).

B) A *h a l l g a t* ige szerkezeteire nem találtam példát.

3. A tapintást kifejező igei szerkezetek

A) A *t a p a s z t* 'tapint' jelentésű ige szerkezetek

1. Transzitiv használat: (alany) + ige + (tárgy): „Ha *tapaztod az Tefstet*, Bëre el zaradot” (504). A 2—5. csoportba sorolható adattal nem rendelkezünk. De találunk *meg* igekötős igei alapszót főnévi igenévi (infinitivusi) szerkezetben: „Az Tevk dagadaffal . . . kÿt ha chÿak alÿgh *tapaztalnÿ megh* is, *megh eregbeodyk faÿdalma*” (322).

B) A *t a p a s z t a l* 'tapint' jelentésű ige szerkezetek

Csak tárgyas igenévi szerkezetre vannak példáim: infinitivus: „*kÿt* [= dagadást] *meg* is *tapaztalhatny*, mert az kÿ terÿedët Bër, vërëffelyk es Hew” (210); adverbium verbale: „A3 ereknek *megh teryedefe . . . az kÿt* bennék *tapaztalhwa* *fem erzëttel megh*” (11).

C) A *t a p o g a t* ige szerkezetek

Az 1. csoportba tartozó (alany) + ige + névmási tárgyas transzitiv használatú szerkezetek szép példái az orvosi vizsgálat nyelvi leírásának: „kÿt [= hasat] ha *tapogacz* hÿdegnek tecczÿk lenny” (370), „*kÿth* [= daganatot] ÿnkab eolmerhetnÿ *megh az Nehezen* valo lelekzeth veteltwl, hogÿ nem mÿnth *embër megh tapogathatna*” (210). Sőt több igenévi szerkezet is található a könyvben.

D) Érzékelést kifejező *i l l e t* igét nem találtam az OrvK.-ben.

4. A szaglást kifejező igei szerkezetek

A) A *s z a g o l* ige szerkezetek

1. Transzitiv használat. A névmási tárgy a körülírás vagy a nehezen fogalmazás segédeszköze: „Kapor magoth keos gÿolch ruhában, io borban

forrald feol, *azt zagolyad* melegen” (186), „Kapor magoth melegych, megh es *azth zagolya*” (uo.), „Camfort tarch kezedben, *zagolyad azth*” (311), „*ezt zagolyad*: Ladanumot... Fa heath, Macert, Székfweth, zerechyen dýoth [stb.]” (516). — Tárgyragos főnévvel: „*Camffort zgolýon*... Hogy rezegh meg yozanulyon” (15), „Effele Betegének yó hogy *vborkath zagolyanak*” (169), *Czyhwartoth Bagolý* (517).

A 2. és 3. kategóriába tartozó adatot nem találtam. A 4. kategóriába tartozó átmeneti esetre nincs adatunk. Ide sorolható a részeg „szagoltatása”.

Az 5. csoportba sorolható intranzitív használatú, csak érzékelést kifejező igei példa nincs, bár az ’érezékelés’ általános fogalma a *szaglás* névszó példáiban megnyilvánul: „*zaglafnak* es hallafnak megh bantafa” (34), „Vakfagoth, Sýketlegéth, Chýengéft, *zagolafnak* nem erzeleth, chýnal [a nátha]” (54).

5. Az ízelelést kifejező igei szerkezetek

Az OrvK. írói, másolói ismerték az ízelelés fogalmát, gyakorlati tanácsokat is adtak az ízeleléssel kapcsolatos betegségek gyógyítására, vagy szóltak az ebbeli körbe tartozó megfigyeléseikről. Ismerték a *kóstol* igét és az *íz* főnevet. Ez utóbbit a mai ’ízelelés szerve’ és ’e szervben keletkezett érzet’ fogalmához közel álló ’ízelelési képesség’ és az ’étel tulajdonsága, amelyet e képességgel érzékelni lehet’ jelentésben használták: „Az Torokban es Szayban, a *koftolafnak* Izý el veß neha...” (12), „Neha penýgh az Nyelwnk chýak eggýk fele ýob awagy Bal fele wttwtýk megh az Guttatul. De az *koftolafnak* ýzý megh marad es megh nem bantatýk” (123). Az étel tulajdonsága: „ýo ýzw eledellel elýen” (159). Vö. az *érez* ige adatait is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a XVI. század utolsó harmadának erdélyi nyelvjárásaiban valószínűleg csak a *kóstol* igét használták, s az *íz* névszóból alakult *ízlel* igét nem ismerték. Ezt bizonyítják a RadvSzak. ételleírásai is: „mert *ezt* nem *kostolhatod* úgy, mint az egyéb étket szokták *kóstolni*” (35), „ha arányzod, hogy a víz kivonta volna a savát, *kóstold meg*, s ha sózni kell, *sózzad*” (208), „*Kóstold meg*, ha nem savanyú leszen, az egresben is szúrj reá” (89) stb.

6. Az érzékelésre általában utaló igei szerkezetek

A) Az *ér* ige ’érint, tapint’ jelentésben még megtalálható az OrvK.-ben. „Az ký ymmar megh feortéztetéth penýgh, nem chýak lehefewel, de verýtekewel is ha *mas embérnek mezýtelen bëreth meg erý*, *azt* meg veztyý es megh fertéztetyý” (422).

B) Az *érez* ige szerkezetei a ’látó, halló, tapintó, ízelelő vagy szagló érzékével tudomásul vesz, érzékel vmit’ értelem körvonalait tükrözik.

1. Transzitiv használatban, de az érzékelés általános fogalmának körülírásában: „fem faýdalom fem erzékénlegh benne, el annyra hogýha metelned az Huftis Nem *erzy*” (546).

a) Tapintásra vonatkozó szerkezet: „Az ereknek megh teryedefe... *az kyt* bennék tapaztalwa *fem erzéttel megh*” (11), „ha vgyan nyomogatod is *affelet* [= daganatot] nem *erzes ott*” (304). Vö. még a 296. lapot is.

b) Szaglásra vonatkozó kifejezésekre nem találtam példát, de lásd a *szaglásnak nem érzése* kifejezést az 54. lapon.

c) Ízelelésre utaló szerkezetek: „Az *Betegh etelnek ýzýth* nem *erzy*” (250).

d) Belső érzékelés kifejezésére: „es akkor egýel mykor *erzéd* hogý *az* elét valo eteleodet ýmmar megh emeztétted” (184), „annýra mýnthá vgýan *megh fuladaft* *erzene az Embér* twle [a gyomor felfúvódásától]” (194), „Es

výonnan valo *Neheffegêth*... *erez az Betegh*" (158), a, fájdalomat kend ezzel, ottan *kennjêbfegeth erzÿ*" (395), „*Megh erzÿ az betegh* hogy mÿnden fájdalomtul megh *zabadulth*" (396) stb. . . . Több mai kifejezéssel rokon, de sok zavaros körülírás is található.

A 2–3. csoportba sorolható adat nincs.

4. Az (alany) + ige + kötött bővítményes átmeneti csoportba csak egy adatot sorolhatunk: „*Erzê leleok* . . . *hogÿ ez által erzê*, lat, hal" (373).

5. Intranszitiv használatban: „ha vgÿan *êrezis*, lemmÿth nem zol, fem az zemêth feol nem Nÿttia, annÿra Meelÿ alom foglalÿa el" (30–1), „Nÿelwnek Gutaÿrol . . . Lezen attul hogy az Nÿelw mÿndenêftwl fogwa megh alwzyk es Nem *erêg*" (123).

Legvégül szólnunk kell az *érzékenység* szóról, amely már a kódexekben megtalálható, és amelyet a TESz. is számon tart az *érez* ige alatt, valamint 'érzékelő- és felfogóképesség'-nek értelmez. Ez az összefoglaló értelmezés helyes. Tudniillik ezt a szót először az érzékelés megnevezésére használták, majd mindazon képességek kifejezésére, amelyről a XVI. században tudták, túlmutat az öt érzékszervvel való érzékelésen, mivel azonban nem ismerték az okát, nem tudtak még megközelítő fogalmat sem alkotni róla. A PéldK. fordítójának az érzékelés (érzékenység) öt formájának leírásában a kódex 51. lapján sikerült a pszichikum és a világ viszonyáról alkotott középkori elképzeléseket megörökítenie (MNY. LXXVII, 436). Az OrvK. az *érzékenység eszközeiről* beszél, s ezek az érzékszervek: „Ha az *Erzkênsefegnek eszkÿben* zal [a nátha] Vakfagoth, Sÿketfegeth, Chÿengefth, zagolafnak nem erzefeth chynal" (54). De az orvosi leírásban a testi mozgással és az elme mozgékony-ságával is összefüggésbe hozzák: „Aluualth kewan az Betegh, rêlt, az *erzêkensefegh* nem elewenkedÿk hanem tunnya" (13), „Ez oly nyawalÿa es Betegfegh, melyben az Betegh vgÿ el aluzyk hogÿ mÿnd mozgastul, mÿnd *erzkênseftwl* meg foztatyk" (30), „az Elme es mÿndén erzekensefegh el fogÿatkozÿk" (166), „fem fájdalom fem *erzekensefegh* benne" (46). Ismerték már a bőr érzékelését, mert azt írták, hogy „az Bêrnek *erzkênsefeg* zÿnte el vez" (419). A TESz. által jelzett 'felfogóképesség' fejlettebb fokon a 'fogékonyság' fogalmi jegyének kialakulásához vezetett. Ezért beszélhetünk egy részéről *érzéksszerveink érzékenységé*-ről 'csekély erősségű külső benyomásra való könnyű reagálás'-ról, majd 'fogékonyság'-ról, más részről *érzelmi érzékenység*-ről, 'érzelmi fogékonyság'-ról, illetőleg 'sértődékenységet' -ről. A testi érzékenységet jelölő szó, amint láttuk, a kódexek korában alakult ki, első adata 1506-ból való (TESz.), a lelki érzékenységre vonatkoztatott példa pedig 1750-ben bukkan elő (TESz.). Az *érzet* és az *érzelem* szóra is lásd a TESz. adatait.

III. Következtetések

1. A felszínre hozott nyelvi anyag mindkét műfajban az érzékelés leírásához, illetőleg az érzékelésről való állításhoz nélkülözhetetlen igei állítmányt, az érzékelő szubjektumnak, valamint az érzékelés objektumának grammatikai kifejezését követeli meg. Az érzékelés objektumának leírására tranzitív szerkesztés szükséges. Ez a tranzitív szerkesztés azonban az általam átmenetinek nevezett szerkezetben is benne foglaltatik. E három szerkesztésmód: 1. *Ő lát egy embert, ő hallja a beszédeket, az ember jelenvalókat néz, nézi Krisztus szent testét, a szót hallják, látá Krisztust ôhöz zô jövette* stb. 2. a) *ô a szemével lát, ô*

a fülével hall; b) *vki körül néz, ide s tova néz, néz vmibe, vki néz vmire, a szem néz vkire, vki néz vkihez, vki hátra tekint, vki tekint vmire, vki tekint vkire, szemei néznek vki- (vmi)re, vki rátekint vmire, vki hallgat vkire, vmi hallgat vmihez* stb.; 3. *én látok, én hallok* stb. három alapvető szemantikai kategóriát ír le, fejez ki. Az 1. szerkesztésmód a szubjektumon kívül az érzékelés objektumát is megnevezi, és ezzel észlelést fejez ki. A 2. szerkesztésmód a) típusa az érzékeléshez szükséges testrészt, érzékszervet mint a folyamatban közreműködő eszközt fogja fel és emeli ki; a b) típus pedig az érzékelési folyamat irányát jelzi, amelynek nyelvi megnyilvánulásához kapcsolódik bizonyos esetekben a figyelem fogalmi jegye is; a 3. szerkesztésmód magáról a folyamatról és a folyamat szubjektumáról állít valamit. Történetileg tehát a szemantikai és nyelvi formációk kialakulásának menete a következő sorrendben képzelhető el: *vki lát vki(mi)t, vki lát vki(mi)t a szemével, vki lát a szemével, vki lát, a szem lát vmit, a szem lát* stb. Éppen emiatt a sorrend miatt tartom átmeneti csoportnak a *vki lát a szemével, vki hall a fülével, vki fülel a fülével, vki illet a kezével* szerkesztést, hiszen ezekhez a struktúrákhoz hozzátartozik az eredeti tranzitív szerkesztésből származó irányultság tudata is. Ezenkívül a meglevő körülírások birtokában konkrét adatok hiányában is feltehetünk más igékkel is ilyen szerkezeteket: *vki a kezével tapogat 'tapint, érint', vki az orrával 'íz 'szagol', vki az orrával illatoz 'szagol', vki az orrával szagol, vki a nyelvével kóstol* stb. A *néz* és *tekint* típusú ige kötött határozós szerkezeteit, illetőleg valamennyi tárgyalt ige valahonnan és/vagy valahová irányuló cselekvést, folyamatot kifejező igei szerkesztésmódját a szakirodalom már eddig is tranzitív struktúráknak értékelte (vö. H. MOLNÁR: ÁNyT. VI, 230—55 és NyK. LXXIV, 106—7), én pedig azért soroltam az átmeneti csoportba, hogy elkülönítsem a nyelvtani tárgyban is megnyilvánuló tranzitivitástól. A 'figyelem' fogalmi jegye mindig a *-ra/-re* ragos kötött határozós szerkezetekkel hangsúlyozódik: *vki néz vki(mi)re, vki tekint vki(mi)re, vki hallgat vkire, vki fülel vmire* stb. A kötött bővítménnyel rendelkező általános ragozású igei struktúrák között egyébként is igen gyakori az átvitt értelmű használat (lásd az adatokat), sőt a jelentésváltozás is, pl. *vki vmihez lát 'vmilyen cselekvésbe kezd és azt végzi', vmi vmihez hallgat 'vmi tartozik vmihez'.*

2. Ha feltesszük (és joggal tételezzük fel), hogy az érzékelést (észlelést) kifejező tranzitív igék intranszitiv használata másodlagos fejlemény, látnunk kell azt is, hogy ebben a műveletben igen hosszú tudati folyamat lecsapódásával van dolgunk. Hacsak a ma is élő, az elsődleges öt érzékterülethez tartozó folyamat igéit tekintjük is (*lát, hall, tap[int], szagol, ízlel, kóstol és érez*), azonnal szemünkbe ötlük, hogy tulajdonképpen nem azonos a jelentésük azzal, amit ma ezeken az igéken értünk. A kódexek ide tartozó intranszitiv igéinek többsége olyan explicit és implicit szerkezetet alkot (*a vakok látnak, a süketek hallanak, lássatok, halljatok* stb.), amely az istenhittől megvilágosított emberi tudat idealista tételének reprezentánsai. E tételek nyelvi megformálására azonban csak azért volt lehetőség, mert a 'látás'-nak és a 'hallás'-nak már volt valamilyen általános fogalma a magyarul beszélők között (amint ezt a látás köréből a *látok, de igen vékonyan, látó szeme kiapada*, mert *nem látta többé vele, ide s tova néz, hátra tekint* kódexadatok is bizonyítják), s erre lehetett építeni tulajdonképpen már átvitt értelmű kifejezéseket. Ha hittételeket tartalmazó fordulatok szóban is elhangzottak, a hívók tekintetbe véve a kor műveltségi viszonyait, konkrétan is értelmezhették, hiszen saját fogalmaikra vezették

vissza a hallottakat. A magyarul beszélők ismerték az érzékelés öt formáját, és ebből a két legfontosabbra már az ómagyar korban egy-egy szavuk volt: a *lát* és a *hall*, sőt a figyelemnek ezeken az érzékterületeken való kialakulására más szavakat is használtak. Hacsak ezt a két területet vesszük figyelembe, már akkor is világos számunkra, hogy az OrvK. íróinak (másolóinak) bár kezdetleges ismeretre alapuló, mégis egyértelmű fogalmuk volt az érzékelésről. A gyakorlati követelmény, a gyógyulás és gyógyítás igénye hozta létre a pontos leírást, a világos szóhasználatot: *lát a beteg, de setétesen lát; a dühös bolond rútol tekinte és néze; sok esztende is, hogy nem hallott; ha ugyan érez is, semmit nem szól, sem a szemét fel nem nyitja, annyira mély álom foglalja el.*

3. Ezzel ellentétben a késői ómagyar korban a tapintás, a szaglás és az ízelet területén mind a ténybeli ismeretekben, mind a nyelvi megnyilvánulásokban bizonytalanság uralkodott. Már az igék változatossága és változandósága is meglepő. A tapintás területén: *tapogat*, *tapaszt*, *tapasztal*, *illet* (maga a *tapint* későbbi alakulat); a szaglás területén: *íz*, *illatoz*, az OrvK.-ben *szagol*, más forrásokban *bűzöl*; az ízelet területén: *ízel* (csak később *ízlel*), és *kóstol*. A szaglás és az ízelet részletesebb tárgylását lásd egy korábbi cikkemben (MNY. LXXVII, 436–40). Azt kiegészítem most azzal, hogy a *bűzöl* ige ma is él (vö. GÁLFFY MÓZES: NyIrK. XI, 371). A tapintást a modern pszichológiai szakirodalom a bőrérzékelés legfontosabb, kiemelkedő fajtájának tartja. Az érintés és nyomás érzékelésének csak alárendelt szerepe van az objektív valóság megismerésében, ezzel szemben „az aktív tapintás, az embert körülvevő tárgyaknak a rájuk való hatás gyakorlással kapcsolatos megtapogatása” a megismerés szempontjából lényeges, „a munkát végző és megismerő kéz specifikusan emberi érzéke” (RUBINSTEIN, Pszichológia I, 331). Bár az érintésnek és a nyomásnak szemantikailag igen nagy szerepe volt valószínűleg minden nyelvben, így a magyar nyelvben is, az *ér* ige jelentésfejlődése ezt elsőrangúan bizonyítja, itt csak utalok a PéldK. mediális jelentésű szerkezetére: *a gyenge rózsza meghervad, ha hőség éri* és az OrvK. aktív jelentésű igei struktúrájára: *aki . . . ha más embernek mezítelen bőrét megéri, azt megveszti és megfertőzteti*, mégsem az *ér* és *nyom* igéből keletkezett a tapintás érzékelésének aktív cselekvést kifejező igéje, hanem a *tap-* igetöből. Ebben okvetlenül olyan szemantikai különbségtételt kell látnunk, amely egyfelől az érintés (*ér-*) és tapintás (*tap-*) közötti fokozatokat van hivatva érzékeltetni, másfelől elkülöníti ettől a nyomáshoz szükséges erő kifejtést (*nyom*). A *tap-* fő gazdag szemantikai tartalma és származékainak sokasága a pszichológiai szakirodalomban jelzett munka fogalmához kapcsolódó gondolatot erősíti (vö. a TESz. *tapaszt* és *tapos*, illetőleg *tapogat* szócikkét). Visszatérve kiindulópontunkhoz: a magyar nyelvemlékes kor kezdetén is a tapintásnak volt már valamennyire körülhatárolható általános fogalma, amely okvetlenül a megismeréssel és ezen belül a munkával volt kapcsolatos, de még élt benne az érintés jegye is. Ennek köszönhető az *illet* igének az elterjedése, s eredeti 'érint' jelentésben való tartós fennmaradása, sőt a 'tapint' jelentésének kialakulása is (PAIS: NyK. XLIX 296–7; H. BORTYÁNFY: Pais-Eml. 174). A 'tapint, érint', sőt a 'fog' jelentés egyszerre volt jelen a *tapaszt* és *tapasztal* igében. Bár a *tapasztal* igének intranszitiv használata is volt az Apork.-ben: *kezek vagyón és nem tapasztalnak*, amely arra mutat, hogy ez az ige képviselte igazán a 'tapintás' fogalmát. Egyébként ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy a mai *tapasztal* 'közvetlen érzékeléssel és ennek szellemi felfogása útján észlel vmit' jelentésű iginckel azonos. A *tapo-*

gat ige kódexadataiban is megtalálható az 'érint, tapint' és a 'fog' együttes jelentése. Az OrvK.-ben az orvosi tapintás, a tapintással való orvosi vizsgálat cselekvésének igéje. Végül meg kell jegyezni, hogy volt egy olyan korszak, amikor az *illet* és a *tapasztal* ige egyaránt 'tapint'-ot jelentett. Összefoglalva tehát: a tapintás érzéktérületére vonatkozó igei alakulatok egyrészt a jelentés kiforrásának mozzanatait, másrészt feltehetően a nyelv területi megoszlását, harmad részét a kulturális fejlődést tükrözik.

4. Végül ebben a gondolatkörben kell kitérni az *érez* igének az érzékelésre vonatkozó jelentéseire. Ha a kódexszövegeket és az OrvK. adatait összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy az *érez* igét tulajdonképpen minden érzéktérületre lehetett alkalmazni: a látás körében: *istení malasztznak nagy látásit érzi vala* (JókK.); a hallásra vonatkoztatva: *kezde fráter Leo nagy lassúsággal elmenni, hogy szent Ferenc ne érzene, de hallván szent Ferenc az ő lábának csoszogását* (VirgK.); tapintásra vonatkozóan: *az ereknek terjedése, akit benne tapasztalva sem érzettél meg* (OrvK., ugyanez a daganatra vonatkoztatva is); a szaglásra vonatkozóan: *mindenek, kik bemennek a monostorba, mennyi illatot éreznek* (PéldK.); az ízlelés körében: *a beteg az ételnek az ízt nem érzi* (OrvK.). Lehet, hogy ennek az igének illetően való alkalmazása a kódexek nyelvében latinizmus, hiszen a latin *sentio* igét, illetőleg annak szerkezeteit fordították vele. De az is kétségtelen, hogy az orvosi nyelvben nem alakulhatott volna ki olyan sokrétű, bonyolult szóhasználat, ha egyszerűen csak latinizmussal állnánk szemben. Valószínűbbnek tartom annak feltételezését, hogy tárgyalt korunkban még elevenen élt az *érez* igének az *ér* 'vmihez hozzáér, érint' igéhez való tartozásának tudata, vagy az *érez* egyrészt azt jelentette, hogy 'az ő látását, hallását, tapintását, szaglását és ízlelését érte vmi', másrészt pedig azt, hogy 'ő látás, hallás, tapintás, szaglás és ízlelés útján érintett vmit'. Ilyen összetett jelentésre lehet csak visszavezetni a belső érzékelésnek mind a kódexekben, mind az OrvK.-ben az *érez* igével való kifejezését, pl. *ő érzé magát megkönnyebültnek* (PéldK.), *ottan könnyebbségét érzi* (OrvK.), nem is beszélve a figyelem, az érzelem és a költőiség kifejezéséről. Végül az *érez* igét használták az 'észlelés' tényének érzékeltetésére is. (Mindezzel kapcsolatosan vö. FABRICIUS: NytudÉrt. 61. sz. 33–40.) Legvégül számításba kell vennünk egyrészt az általános emberi gondolkodásnak az emberi érzékeléssel való egységes összefüggését, amelyre az eddigi szakirodalom bőségesen utalt, másrészt a bennünket közelebből érintő újlatin nyelvek *sentire* igéjének és származékainak jelentésárnyalatait. (Itt köszönöm meg BAKOS FERENC szíves szóbeli közlését.)

5. Néhány szót kell szólnunk a fentebb tárgyalt szerkezetek alanyáról. A feltárt anyag azt bizonyítja, hogy a kései ómagyar korban elsősorban az embert tartották olyan lénynek, amelyik érzékel, de ide értendők a szentek is, hiszen szenteknek valóban létező embereket értékelték, sőt létezőnek fogták fel az istent és az ördögöt is. A középkori embernek ez az osztályozása azután vagy explicit, vagy implicit formában benne foglaltatik a nyelvi szerkezetben. De a vallási szövegek istenén, urán, Jézusán, szentjein és emberein kívül az „világi” magyar nyelvben, jelen esetben az orvosi leírásokban megjelenik a *beteg*, a *bolond* és a *részeg* szó is mint grammatikai alany. Jelentéstani szempontból azonban ennél fontosabb az a tény, hogy a testrészek nevei nemcsak eszközhatározóként, hanem alanyként is szerepelnek a kódexszövegekben. Igaz, hogy csak tranzitív szerkezetben, legjobb esetben az átmenetinek neve-

zett kategóriában: *a szem lát vmít, a szem néz vmire, vkire, a szem tekint vmire, vkire, a fül hall vmít, a kéz illet vmít*. Ebben a szerkesztésmódban a vallásos szövegekben szemantikailag az „isten szeme mindent lát” tartalom húzódik meg, vagyis az alárendeltség totális voltába és az isten mindenhatóságába vetett hit fejeződik ki. Jelentésánál tehát nincs még benne az a fogalmi jegy, amely ma ezeket az igei struktúrákat jellemzi. Természetesen az alapotívum a látóképeség emberi fogalma, amely az emberi cselekedetekről alkotott tudatban alakult ki. De az alany még mindig az eszköz szerepét töltötte be. Akkor még az emberek, esetünkben a kódexírók és másolók meg voltak győződve arról, hogy a szellemnek köszönhetik az érzékelést, a testrészek (szem, fül, kéz, ujj, orr, nyelv) csak eszközök. Ezért nem lehet véletlen, hogy az igazi intranzitív szerkesztésmódot csak az OrvK.-ben találtam: *a szem jól lát; zavarosan és megháborodással hall a fül*, mert ezeknek az igei struktúráknak a szemantikája már bizonyos anatómiai ismeretekre épült. De még az orvosi szövegben sem terjedt ki az érzékelés fogalma olyannyira, hogy minden testrész nevét igealanyként alkalmazzák. Az orvos hitt még abban, hogy van egy „érző lélek”. E szerkezetek alakulása tehát okvetlenül összefüggésben van a tudományos megismerés lépcsőfokaival. Ebbe az irányba mutat az a tény is, hogy kizárólag a *fül* szóból képeztek olyan igét, amely az érzékelés körében alakult és e körben meg is maradt. Ez a *fülel* ’hallás útján figyel’ jelentésű ige, amely ma is él ’hallgatózik’ jelentésben. A többi testrész nevéből vagy nem alakult ebben a korban ige, vagy nem az érzékelés területére vonatkozik, vagy az ’érzékelés’ jelentés túl későn kapcsolódott a denominális verbumokhoz. Vö. a TESz. *szemzik, szemez, szemelget, kezel, orrol, nyelvel* első adatait. Végül csak utalok arra a tényre, hogy a szerkezetnek és benne az igének a jelentése is módosul, ha az igealany állatot nevez meg. Én csak egyetlen tranzitív szerkezetet találtam: *az egerek illatozzák a polcon való húsvéti kenyeret* (SándK.). A *vad, medve, kopó bűzöl* ’szagol’ már az általam feldolgozott források korán kívüli adat. Az ilyen jellegű történeti adatokat azonban érdemes felkutatni, megvizsgálni és feldolgozni.

6. A tranzitív igei struktúrák tudják a legárnyaltabban és legdinamikusabban kifejezni az észlelést. Az (alany) + érzékelésige + tárgyas szerkezetben lehet legtömörebben az észlelést, a felidézést, a gondolkodást tükröztetni. De ugyanezzel a struktúrával a hallucinációt, az illúziót, a képzettársítást és a téves eszmék láncolatát is meg lehet nyelvilag jeleníteni. Megvizsgált nyelvi anyagunk ezt teljes mértékben igazolja. Ezekből a szerkezetekből szeretnék egy típust kiemelni.

A kettős tárgynak az igenévi szerkesztettség miatt jól érezhető az átmenetiséget tükröző összetett jellege: *látá János Krisztust őhozzá jövette, kit látok ez ábrázatban állani, (ő) hallja őtet szólni, hallák a tanítványok őtet beszéltet, (ő) látná barátait megháborodottnak lenni, a halált (én) valahányszor megérezem bizonynak lenni* (vö.: TOMPA: NyK. LVI, 129; KÁROLY: NyK. LVI, 149—53, NytudÉrt. 10. sz. 46—50). Ha most akár a latinizmust, akár a magyarosabb megoldást vizsgáljuk, mindkét esetben feltűnő, hogy nemcsak a látás, hallás és érzés objektumát, hanem elsősorban az észlelésnek a sokrétűségét, mélységét lehetett ilyen típusú szerkezetekkel kifejezni. Azt gondolom, hogy ezek a szerkezetek nem elsősorban a nyelvtani tárgyban kifejezett élőlény állapotát írták le, ahogyan a régebbi nyelvtanírók gondolták, hanem azt aényt ábrázolták, hogy a szubjektum (jelen esetben a grammatikai alany) nemcsak

az objektumot, nemcsak az objektum állapotát, hanem a mozgását, esetleg a mozgás irányát, az állapot minőségét is egyszerre egy időben képes észlelni. A grammatikai szerkesztés is ezt igazolja, hiszen az észlelést jelentő igeinek van alárendelve az állapotot kifejező igenév. A szerkezet komplex jellege, alaki és szemantikai motiváltsága miatt kedvelt eszköze volt a latin nyelv talaján virágzó magyar hivatalos és tudományos stílusnak. Nyelvünkben azonban ezzel párhuzamosan elterjedt a mellékmondatos szerkesztés, és az ilyen sokszor nehézkesnek is értékelhető igeneves szerkezetek visszaszorultak, s végül kivesztek a nyelvből (vö. MMNyR. II, 152).

A tranzitív igei struktúrák közül a fentiekkel összefüggésben még ki kell emelni a praedicativusként számon tartott szerkesztésmódot: KT.: *Tudýjuk latíuc evt scúz lean || nac* (vö. B. LŐRINCZY, KTSz. 146). A praedicativust BERRÁR JOLÁN ekképpen jellemzi: „Nem valóságban, hanem csak szóban, gondolatban tulajdonítanak valakinek (valaminek) valamilyen funkciót vagy tulajdonságot” (TörtMondt. 109). SIMONYI a „Praedicativus nek” alcímmel az ide vonható igéket két nagy csoportra osztja, „az egyik a v é l é s t és é s z l e l é s t, a másik a n e v e z é s t, m o n d á s t jelentő igéket foglalja magában” (Hat. I, 297). Tulajdonképpen itt arról van szó, hogy ha szemantikailag közelítjük meg a kérdést, minden érzékelést kifejező ige egyben észlelést jelent, s minden észlelést jelentő igével alkothatunk olyan mondatot, amely állít valamit, s állítjuk azt is, hogy csak tulajdonítjuk a szóban forgó tulajdonságot vagy funkciót, s ilyenkor azt állítjuk, hogy észlelésünkön keresztül tulajdonítunk valaminek valamit. Talán ez a tény lehet az oka annak is, hogy a MMNyR. az ilyen igei szerkezetek határozóit az igék jelentéstartalmától függően az állapot, illetőleg az eredmény és az állandó határozók között állónak tartja (II, 257). Az *alít* igének a TESz. késői adataival ellentétben elég korán kialakult a ’mond, vél, megerősít, igazol’ jelentésű használata: „*kyk alejtyak magokat vraknak az azzonyoknak lenny*” (PéldK. 72), „*aleyta vala maria magdalena hog criftulnak telteet egyebvue vittyk*” (CornK. 54r). De már a JóK. 99: „*Aloytatýjk nagy týzteffegnek*”: „reputatur ad magnum honorem” szenvedő igei struktúrája megmutatja, hogy a fentebb vázolt szemantikai mezőben kell keresnünk a *-nak/-nek* névszóraggal szerkesztett igei struktúrákat, s meg is találjuk középkori magyar verseink egyikében: *Felelmes zwonek enghem aleytatok* (RMKT. I², 491). Elsősorban a *lát* és *érez* igével alakultak praedicativusi szerkezetek, másodsorban azonban minden olyan észlelés területére vonatkozó igéből, amelyet a nyelvtörténet folyamán a nyelvközösség lényegesnek tartott. Felsorolt példáink között ilyen az *elfeledettnék látandsz mindenekről és érzé ő magát megkönnnyebbültnek*. Ez a megközelítés egyben azt is jelenti, hogy a praedicativusi szerkesztést a magyar nyelvben korábban kialakult szerkezetnek tartjuk, mint a kettős tárgyat, és úgy véljük, hogy a *vki lát vkit (vmít) vminek* igei struktúra csak beépült a *vki lát vkit (vmít) vminek lenni* szerkezetbe.

A HB. *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc* és a KT. *Tudýjuk latíuc evt scúz lean. - | nac* szerkezet feltűnése óta a mai magyar nyelvallapotig minden korból idézhetnénk adatokat annak bizonyítására, hogy az érzékelésigék szerkezetei az észlelés mélységét és gondolatot is ki tudtak fejezni, valamint ezeken a bonyolult tartalmakon kívül szükség volt a primér érzékelés kifejezésére is, s ezt legegyszerűbben az intranszitiv szerkesztéssel lehetett tolmácsolni.

Az alany és az állítmány közötti írásjelek

NAGY J. BÉLA (Nyr. LXXXI, 416) szerint „az alany és az állítmány közé általában nem kell semmiféle írásjelet tenni, se vesszőt, se kettőspontot, se gondolatjelet; akkor se, ha főnév az állítmány.” A megállapítás kétségtől igaz. A kérdés azonban sokkal bonyolultabb ennél. Ezt a bonyolultságot tükrözik az alany és az állítmány közötti szünetre vonatkozó irodalmi adatok is.

A MMNy. (228) szerint a mondat alanyi és állítmányi része között többnyire szünet (cezúra) van, de ez egyáltalán nem kivétel nélküli jelenség.

FÓNAGY (NyK. LIV, 323–4) statisztikai vizsgálatai azt mutatják, hogy az alany és az állítmány közötti szünet (= valóságos szünet) valószínűsége 11%. Ezek a szünetek megfelelnek a mondatok grammatikai, logikai szerkezetének, a kijelentések „kétsarkúságának” (bipolaritásának). Szerinte a szünet valószínűsége valamivel nagyobb, „ha az alanyi mondat tag megelőzi az állítmányt”. Megjegyzi azonban: „Amennyiben további vizsgálatok alapján jelentékenynek, állandónak bizonyul ez az eltérés, feltehető, hogy az állítmányi rész nagyobb hírértékével függ össze... A figyelem felkeltésére ritkábban kerül sor a kevésbé informatív, kevesebb újdonságot tartalmazó alanyi mondat tag előtt.” Véleménye szerint az alany és az állítmány közötti szünet függ az alany és az állítmány bővítmenyeitől és az alany és az állítmány terjedelmétől is.

SAUVAGEOT a predikatív viszony problémáit vizsgálva (MNY. LIV, 411–6) megállapítja, hogy „Sok nyelvben a predikatív szintagma [...] két szónak sajátos szabályok szerint szerkesztett kapcsolata” (pl. a vietnamiban, a malájiban, a kínaiában, az oroszban, a törökben, a magyarban, esetenként a franciában stb.). Ilyenkor az alanyként használt szó és az állítmányként használt szó között a beszélt nyelvben „szinkópa”, vagyis „cezúra” van, mely a hangadás megszakadásának benyomását kelti, még ha a fonetikai eszközök nem is jeleznek szünetet (i. h. 411). Az ilyen „szünet” (= vélt szünet) FÓNAGY szerint (i. h. 340), „a szünetet kísérő hangtani jelenségek önállósulása”, melyek „nem kísérik, hanem helyettesítik, képviselik a szünetet”. „A nem realizált, csak jelzett szünetek előtt és után olyan fonéma váltotta a toka l találkozzunk, melyek különben csak valóságos szünetek előtt, ill. valóságos szünetek után fordulnak elő” (i. h. 339). (A kérdéssel kapcsolatban vö. még: HEGEDŰS: ALingu. III, 1–36; SALLAI—SZENDE: MNYTK. 143. sz. 1–5.)

SAUVAGEOT utal arra is, hogy a két összekapcsolt szó szintagmatikus viszonyának a természetét a szinkópán kívül a mondathangsúly egyenletes eloszlása és az eredménymegállapító hanglejtés is meghatározza (i. h. 412). Vannak azonban olyan predikatív szintagmák is, melyekben a szinkópával és a hangsúlyeloszlással egyenrangú nyelvi eszköz lehet a névelő is, például a *meleg a víz* szerkezetben (ahol sem szinkópa, sem hangsúlyeloszlás nincs).

A magyarban különösen a névszói állítmányú mondatok esetében merül fel a szünet vagy a vélt szünet, valamint az ezzel szorosan összefüggő írásjelhasználat kérdése.

Közelítsük meg a problémát az írásjelhasználat oldaláról! Az alany és az állítmány között előforduló írásjelek: a kettőspont, a gondolatjel, sőt olykor a vessző is.

NAGY J. BÉLA (Nyr. LXXXI, 416) két példát is idéz ez utóbbról. Az ember tragédiájából: *Az első, költemény; A cél, megszünt a dicső csatának.*

Mai nyelvi példák: *A művész és a költő, a főváros vendégei* (id. RÁCZ, Magyar nyelvhelyesség⁴ 243); „*Hőse, Irydion görög származású ifjú, aki a hanyatló római birodalomban él*” (Népszava 1984. december 11. 6).

A névszói (ill. összetett) állítmányú mondatokban bizonyos esetekben a német nyelvben is szokásos a vessző használata a fő részek elválasztására, különösen, ha a mondatnak főnévi igenévi alanya van (függetlenül attól, hogy névmás utal-e rá), és az a mondat végén áll. Például: *Unsere Pflicht ist, pünktlich zu kommen* 'Kötelességünk pontosan jönni'; *Des Menschen Pflicht ist (es), zu arbeiten* 'Az ember kötelessége dolgozni' (HELBIG—BUSCHA, Deutsche Grammatik. Leipzig, 1977. 602—3). Ha a mondat pontos értelmi tagolása megkívánja, akkor olykor a spanyolban (vö. REPILADO, Dos temas de redacción. Habana, 1975. 21) és az angolban (QUIRK—GREENBAUM—LEECH—SVARTVIK, A Grammar of Contemporary English. London, 1972. 1063) is tesznek vesszőt az alany és az állítmány, illetőleg a mondat alanyi és állítmányi része közé.

SAUVAGEOT (i. h. 414) a franciából is közöl néhány olyan (elsősorban az újságnyelvben, valamint a bizalmas családi nyelvben használatos) példát, melyben az elől álló állítmány és az azt követő alany között vessző áll, például: *Pas drôle, son aventure* 'Nem furcsa az ő kalandja'; *Pas fou, le vieux* 'Nem bolond az öreg'.

A magyarban mindenképpen helytelen ilyenkor a vessző használata, ugyanis így a teljes mondatból befejezetlen közlés, értelmezős szerkezet lesz (vö. RÁCZ: i. h.).

A helytelen, hibás vesszőhasználattal szemben azonban, ha a mondatban főnévi igenévvel kifejezett alany van, s az alanyhoz és esetleg az állítmányhoz is olyan bővítmények kapcsolódnak, melyek az alany és az állítmány között állnak, a mondat szerkezet világos tagolásának érzékeltetésére helyes vesszőt használni, például: „*Adhat a kutatónak örömet, valamelyes biztonságérzetet, azt látni, hogy mások szintén hasonló eredményekre jutottak*” (ÁNYT. XI, 248); „*És hadd mondjam el itt is, nem a testi-lelki nyomorúságot, a kuriózumokat keresem, de példálózni az emberi akaratéről, kiszolgáltatottságról, csakis szélsőséges esetekkel lehet*” (Ország-Világ 1984/3. 8).

1945 óta terjed a gondolatjel is a névszói állítmányú mondatok alanya (vagy alanyi része) és állítmánya (vagy állítmányi része) között. Például: *Hogy én is befértem a csapatba — megtiszteltetés* (Éva Évkönyv 1984. 34); *A terv teljesítése — hazafias feladat* (Ország-Világ 1984/1. 6—7); *Különbén is az erődiploáciával való próbálkozás velünk szemben — kilátástalan dolog* (Népszava 1984. jan. 25. 2 és Népszabadság 1984. jan. 25. 1); „*Az, hogy az emberek mindenütt jobban felfogják a békét fenyegető veszélyt, az, hogy értik, honnan származik ez a veszély — kétségtelenül nagy jelentőségű tény*” (Népszava 1984. jan. 25. 2 és Népszabadság 1984. jan. 25. 1). Az első példa kivételével mindegyik TASSZ-közlemény fordítása. Valószínűleg ugyancsak orosz nyelvű anyag alapján készült szövegből való a következő két példa is: *Csakhogy Inna Csurikova és Gleb Panfilov kapcsolata — mégsem magánügy* (Népszava 1984. december 9. 6); *Például Inna Csurikova minden jelentős szerepe, sikere — Panfilov elképzeléséhez, művészetéhez igazodik* (i. h.).

ERDŐDI JÓZSEF (Nyt. LXXXVII, 296—7) már 1953-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az orosz nyelv több területen, így a helyesírásban is hatott a magyarra. Az orosz helyesírási szabályok szerint a névszói állítmányú mondatokban gondolatjelet kell tenni a mondat állítmánya (ill. állítmányi része)

és alanya (ill. alanyi része) közé (vö. Правила русской орфографии и пунктуации. Москва, 1956. 164). Orosz művek fordításakor a fordítók, majd nyomukban az újságírók is néha átvették ezt a gyakorlatot, sőt később nemcsak fordításokban, hanem eredeti magyar szövegekben is alkalmazták (ERDŐDI: i. h.).

Az igazsághoz persze hozzátartozik az, hogy az oroszban sem általános a gondolatjel az alany és a névszói állítmány között. Наумович (Современная русская пунктуация. Минск, 1983. 39—49) több igen figyelemre méltó szempont alapján sorolja fel azokat az eseteket, melyekben kötelező, és melyekben nem szükséges a gondolatjel, sőt külön fejezetrészt szentel a fakultatív típusnak is.

A németben címekben és feliratokban gondolatjel helyettesítheti a hiányzó *ist* vagy *heißt* igét: *Wissenschaftliche-technische Arbeit — Schlüssel für höhere Produktivität* 'A tudományos-technikai munka kulcs a nagyobb produktiváshoz' (H. SCHMIDT—G. VOLK, ABC der deutschen Rechtschreibung und Zeichensetzung, Leipzig, 1983. 200).

A magyarban semmiképpen sem jogosult a gondolatjel használata az alany és a névszói állítmány között, különösen azért, mert félreértésekre adhat okot, hiszen zavarja a gondolatjel más (váltást, váratlan fordulatot jelző) szerepét. (Vö.: ERDŐDI: i. h. 297; RÁ CZ: i. h.; NAGY J. BÉLA: i. h.; FERENCZY—KOVALOVSKY: NyKk. 1034).

A NyKk. (1034) tanácsa, hogy az állítmány elé csak akkor tegyünk gondolatjelet, ha valami meglepően új állítást tartalmaz. — Helyes a NyKk. javaslata, talán még szabálynak is elfogadható, hozzátéve azt, hogy ha az alanynak több bővítője van, vagy ha mellékmondatokkal kifejezett bővítője(ek) választják el az állítmánytól, nem kifogásolható gondolatjellel utalni arra, hogy most lényeges rész: állítmány következik. Például: „Mintha jelkép lenne, mely csillogva hirdeti, hogy az itt élő, tudományokban elmélyedő, alkotó ember — *nő*, bájos szép asszony, aki vonzóerejét holtig megőrzi” (Éva Évkönyv 1984. 43); „Nos ennek az ügynek az igazi *mozgatórugója*, amiért az a bicska nemcsak képletesen, hanem valóban is kinyílt — *egy nő*, a szurkáló felesége” (Esti Hírlap 1984. február 9. 4).

Ugyancsak elfogadható a gondolatjel az olyan tömör tőmondatokban, melyekben az alanyt és az állítmányt ugyanaz a szó fejezi ki, s a gondolatjel egy a megértést segítő határozó vagy határozós szerkezet, esetleg egy egész tagmondat hiányát jelzi, például:

„— Itt olyan bort iszik Áron bácsi, amilyent a múlt héten adtam a kormány első embereinek. Olyant, ha nem különbet!

— *Bor — bor!* — fogalmazott tömören Áron bácsi.” (Baráth Lajos: Népszava 1984. október 20. 10.)

A leggyakoribb írásjel (de kizárólag csak a névszói állítmányú mondatokban) a kettőspont az alany és az állítmány, illetőleg a mondat alanyi és állítmányi része között.

Szokás kettőspontot tenni például akkor, ha az állítmányra külön fel akarjuk hívni a figyelmet. A kettőspont valóban a legalkalmasabb írásjel erre, ugyanis mindig előre mutat, mindig elindít valamit (vö. PÉCHY BLANKA, Beszélni nehéz! 164), s az olvasót ugyanakkor megállásra, megtorpanásra Tészteti, megállás után pedig természetesen fokozódik a figyelem, például: *kanárnak lenni: igen kimerítő szellemi tevékenység* (Népszava 1984. március 9. 4); *Az új összetett szavak, szólétezők sokaságának a létrehozása: eddig kimondat-*

lan részletek, valóságdarabok, összefüggések meglátása (Illés E.: Népszava 1984. január 7. 11); *Az így megtett út, a keserves küszködés, a tapogatózás: maga az alkotás* (i. h.); „Úgy érezték, hogy víziója a szétszóródásról hamarosan bekövetkezik, a magyarság: hulló nép” (Czine: Nép és irodalom. 1981. I, 208); *A frizura: zilált* (Nagy Lajos: Képtelen természetrajz 1980. 167).

A leggyakoribb azonban a kettőspont az olyan esetekben, amikor a névszói állítmányú mondat alanyára kívánjuk felhívni a figyelmet, és az aktuális mondattagolás szempontjából a téma megelőzi a rémát (vö. Hayмович i. m. 40). Ezekben a mondat típusokban igen gyakori, hogy az állítmány tartalomváró főnév (a kifejezés HADROVICSTÓL: A funkcionális mondatattan alapjai 235–40), azaz az alany az állítmány jelentését fejti ki bővebben (az ilyen jellegű jelentésbeli összefüggésekről l. még MOLNÁR ILONA: NytudÉrt. 94. sz. 35–81, 100–5). Ebben a típusban gyakori, hogy az alany felsorolás, igeneves szerkezet vagy nomen actionis. Például: *A könyv szerkesztői: Bene László, Sziklai Béla és Török Flórián; Munkatársak: Joó Rezső és Dus András; Lektor: Incze Lajos* (RÁCZ példái: i. h.); *A cél: tanítva szórakoztatni* (Esti Hírlap 1984. jan. 23. 3); *A cél – volt és maradt –: olyan vezetők bemutatása, akiknek munkája, megszállottsága, magánélete szinte elválaszthatatlan a közügyektől* (RTVÚ. 1984/51. 4); *A veszte: a hetivásár volt* (Lengyel J.: Igéző. II, 1971. 275); *Eredmény: nulla* (Népszava 1984. március 9. 4); *A második: a nagy család kialakulása* (Németh L.: Negyven év. 1974. II, 59); *Jelszó volt és maradt: közelebb a falut a városhoz!* (Népszava 1976. márc. 14. 4); „Például a legnagyobb élmény, még ha nem is hazai a példa: a nálunk is frenetikus erővel hatott Ljubimov-előadás” (Bányai Gábor: Népszava 1984. jan. 7. 9); *Nem, nem vagyok nyelvész, de színésznek, írónak, nyelvésznek közös kenyéradója: az anyanyelv!* (Éva Évkönyv 1984. 42).

Az utóbbi példák kettőspontjának okát kutatva, úgy gondoltuk, hogy a témaként álló állítmány után következő szünet indokolja a kettőspont kitételét. Hasonlóan vélekedett RÁCZ is „Szórend és egyeztetés” című előadásában (elhangozott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1983. december 13-án): „Úgy fogalmaznék, hogy topikalizációval állunk szemben, erre utal a szünet; az állítmány tehát topik (téma) szerepű” (vö. még Hayмович i. m. i. h. is).

Ahhoz azonban, hogy szabályként kimondhassuk, hogy mikor az állítmány topik szerepű, akkor szünet követi, s ilyenkor helyes kettőspontot tenni utána, szükségesnek láttuk, hogy eszközfonetikai és tesztvizsgálatokkal igazoljuk a feltevést. — A vizsgálat lényege a következő volt. Hat mondatpárt olvastattunk fel rádióbemondóval, és a hanganyagot rögzítettük. Az első 6 mondatban az állítmány topik szerepű volt, a második hat mondatban nem. Írásjelet csak a mondatok végére tettünk. A mondatok a következők voltak: I. 1. Az első költemény. — 2. A cél tanítva szórakoztatni. — 3. Tettének oka pénztelenség. — 4. Eredmény nulla. — 5. A veszte a hetivásár volt. — 6. A második a nagy család kialakulása. II. 1. Költemény az első. — 2. Tanítva szórakoztatni a cél. — 3. Pénztelenség a tettének oka. — 4. Nulla az eredmény. — 5. A hetivásár volt a veszte. — 6. A nagy család kialakulása a második.

A műszeres vizsgálat előtt végighallgattuk a hanganyagot, hogy megállapíthassuk, hogy a kiejtés releváns-e. Egyedül az I. 1. mondat felolvasása nem felelt meg a várakozásnak, ennek oka azonban az volt, hogy a mondatot nem csupán tömondatként, hanem hiányos mondatként is lehet értelmezni. A felolvasó az utóbbi lehetőséget választotta. A mondat természetesen így is releváns, mivel azonban a vizsgálat célja szempontjából nem felelt meg, a további vizsgálatokból (párjaival együtt) kirekesztettük.

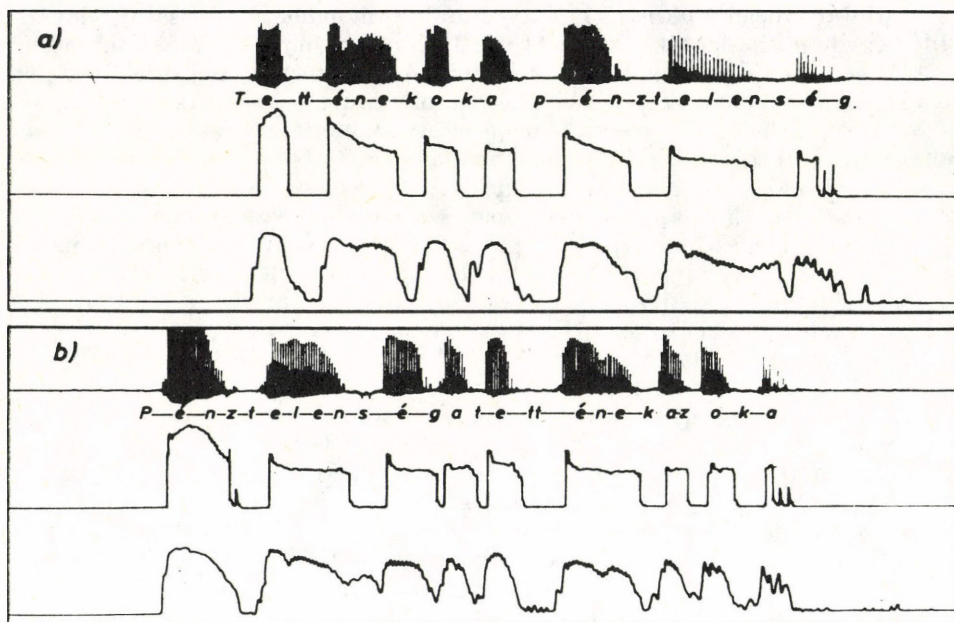
Miután megállapítottuk, hogy minden mondat felolvasása releváns, 20 fős egyetemi hallgatókból álló (3 fiú, 17 lány) csoport kezébe adtuk a leírt mondatokat, majd lejátszottuk a felvételt, és azt kértük, hogy jelöljék meg függőleges vonallal azokat a helyeket, ahol szünetet hallanak. Az I. 2–6. csoportban 15 hallgató érzett, 5 nem érzett szünetet az alany előtt. A II. csoportban fordított volt a helyzet: 4 hallgató érzett és 16 nem érzett szünetet az állítmány előtt. — Úgy tűnt, hogy feltevésünk igaznak bizonyult, vagyis a topik helyzetű állítmány után valóban szünet van a kiejtésben.

Ezután elvégeztük a hangszalagra vett nyelvi példák műszeres elemzését is. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének a kísérleti-fonetikai laboratóriumában az ún. mondatfonetikai (más néven szupraszegmentális) sajátosságok vizsgálatára szolgáló eszközökkel (FFM 650 típusú alaphangmagasság-mérővel, IM 360 típusú intenzitásmérővel, EM 34 T típusú mingográfával) elkészítettük a mondatok oszcillogramját, intenzitás- és hanglejtésgörbéit. Az elemzések integrálási idejét 10 ms-ra állítottuk be. A 100 mm/s-os sebességgel készült diagramon mindhárom regisztrátumot (oszcillografikus rezgésformát, dallamvonalat és intenzitásgörbét) szinkronban tanulmányozhattuk, így megbízható képet kaptunk a hangfolyam fonetikai szerkezetéről, szupraszegmentális felépítéséről. Az oszcillogram alapján megállapítható a hangtestnek hangelemekre, beszédszakaszokra tagolódása, kiszámítható a beszédsebesség (tempó-index) és ms-ban mérhetők a beszédszünetek is.

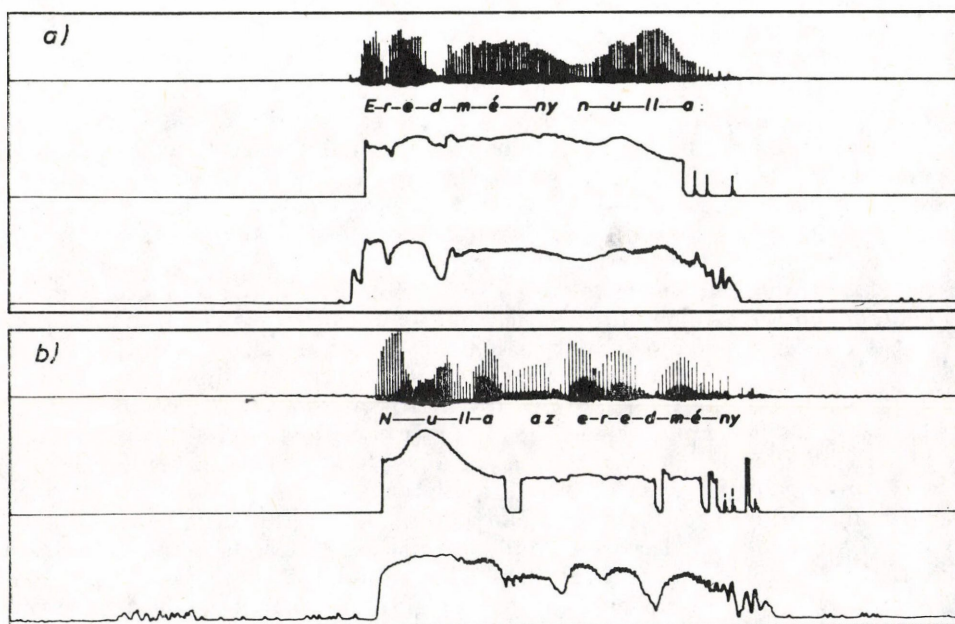
Vizsgálatainkból kiderült, hogy sem az I., sem pedig a II. csoport példáiban az állítmány és az alany között nincsen tagoló szünet. (FÓNAGY [i. m.] nem foglalkozik külön a névszói állítmányú mondatok alanya és állítmánya közti szünettel és vélt szünettel, csupán egy mondattal utal arra, hogy nincs „szünet” [= vélt szünet] a névszói állítmány előtt [i. h. 341].) A topik helyzetű állítmány után gyakran kitett kettőspont okát (I. I. csoport) tehát a szünetben nem kereshetjük. Ugyanakkor az I. és a II. csoport mondatai hangalaki megformálásban lényeges eltérést mutatnak. Míg az első csoportban ejtett minták két beszédszakaszra tagolódnak, mely tagolás a hanglejtésben és a dinamikai szerkezetben jut kifejezésre, addig a második csoport példáit bemozdít mind egyszakaszos mondatokként ejtette. A kétszakaszos mondatokban az első szakasz hanglejtése magasabbról indul, és ereszkedő (mindig magasabban zárul, mint a követő szakasz vége) vagy emelkedő irányú (a 4. mondatban). A második szakasz hangmenete ereszkedő, és mélyebb fekvési sávban halad. A dinamikai szerkezetre jellemző az első szakaszban az egyenletes vagy csak kismértékben gyengülő hangerő, a másodikban pedig erőteljesebben gyengülő jellegű a hangerőváltozás. — A második csoport hangszerkezetére a tagoló szünet hiánya és az egyszakaszos jelleg mellett az eső—ereszkedő vagy ereszkedő hanglejtés és a gyengülő dinamika jellemző.

Az említett sajátosságok jól megfigyelhetők a *Tettének oka pénztelenség* — *Pénztelenség a tettének oka*, valamint az *Eredmény nulla* — *Nulla az eredmény* mondatpárok diagramjain (I. az 1. és 2. ábrát a következő lapon).

Összegezve a tapasztalatokat, megállapíthatjuk, hogy bár az I. csoport mondataiban nincs szünet az állítmány után, de azáltal, hogy más mondatfonetikai eszközökkel (elsősorban dallamformálással és a dinamikai szerkezet alakításával) két beszédszakaszra tagoltuk a mondatot, a két szupraszegmentális hangszerkezet érintkezési pontján a fülünk „szünetet” jelez (= vélt szünet; l. fent). Elemzéseink meggyőzően mutatják tehát, hogy bár a névszói állítmányú mondatok fő részei között általában nincs szünet, a topik helyzetű

1. ábra

2. ábra

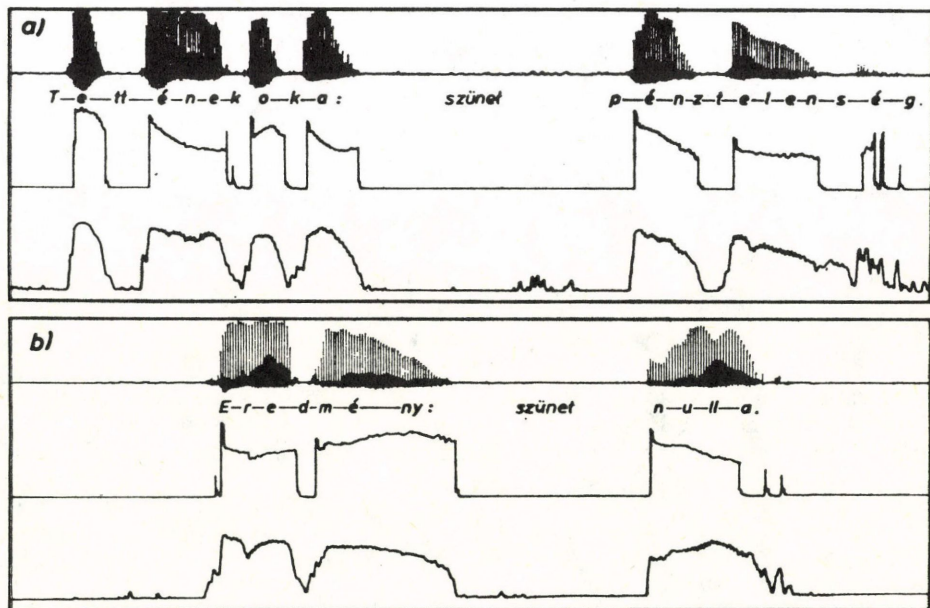
állítmány után többnyire vélt szünet van. A szupraszegmentális tagolásnak ezt a nem szünettel kifejezett formáját sokan rögzíteni szeretnék, ezért használnak kettőspontot. Igaz, a kettőspont még kifejezettebbé teszi a mondat tagolását, valóban megállásra, szünettartásra késztet.

Kísérletünk során az első csoport mondataiba mi is kitettük az állítmány után a kettőspontot (III. csoport), majd a fent leírt módon felolvastattuk, felvettük és meghallgattattuk a mondatokat a húsz fős tanulócsoporttal. Ezekben a mondatokban már mindenki érezte a szünetet, sőt a tesztlapon a hosszabb szünetet (két vonallal) jelezték.

Elkészítettük a mondatok diagramjait is. A mondatok dinamikai és dal-
lamstruktúrája azonos volt az I. csoportban tapasztaltakkal, a két beszéd-
szakasz határán azonban 400–900 ms-nyi szünetet mértünk (l. a 3. ábrát).

Még egy érdekes kérdést vizsgáltunk meg. Rácz idézett előadásában szólt arról is, hogy igei állítmányú mondatokban is előfordul, hogy az állítmány topikalizálódik, s ilyenkor a *meg* kötőszós alanyok előtt szünet van, amit vesszővel jeleznek. Nagy Lajostól idéz három példát erre: *Elmentek hát Keszthelyre, Vörös István meg a pap, Bacsányi kollégája* (Kiskunhalom 1968. 73); *Megbeszélték ugyanis, az asszony meg Gyuri, hogy délután átsétálnak Dunaszerdahelyre* (uo. 94); *Hanem összejártszottak, az a ringyó, meg az a taknyos* (uo. 80).

Ezekről a mondatokról is készítettünk hangfelvételt, először vessző nélkül (IV. csoport), majd fordított (alany, állítmány) szórenddel (V. csoport), és végül vesszővel (VI. csoport). Az első mondat értelmezőjét elhagytuk (mivel ez fordított szórendű vizsgálat során zavarta volna a megfigyelésünket), a 2. mondat alárendelt tagmondatát szintén.

3. ábra

A tesztvizsgálat eredményei a következők voltak:

	Van szünet	Nincs szünet
IV.		
<i>Elmentek hát Keszthelyre Vörös István meg a pap.</i>	12	8
<i>Megbeszélték ugyanis az asszony meg Gyuri.</i>	12	8
<i>Hanem összejátszottak az a ringyó meg az a taknyos.</i>	12	8
V.		
<i>Vörös István meg a pap elmentek hát Keszthelyre.</i>	4	16
<i>Az asszony meg Gyuri megbeszélték.</i>	4	16
<i>Az a ringyó meg az a taknyos összejátszottak.</i>	5	15
VI.		
<i>Elmentek hát Keszthelyre, Vörös István meg a pap.</i>	15	5
<i>Megbeszélték ugyanis, az asszony meg Gyuri.</i>	15	5
<i>Hanem összejátszottak, az a ringyó meg az a taknyos.</i>	15	5

Ezekben a csoportokban az eredmény már nem volt annyira egyértelmű, mint a névszói állítmányok esetében. Itt is kiderült azonban, hogy a hallgatók többsége a topik szerepű állítmány után szünetet hallott. — A diagramok alapján megállapítottuk, hogy a IV. és az V. csoportban semmiféle szünet nincs az alanyi és az állítmányi rész között, a IV. csoport mondatai azonban határozottan két beszédszakaszra tagolódnak. Az V. csoport mondataiban valamiféle tagolás mutatkozott ugyan, de nem annyira kifejezetten, mint a IV. csoportban. Ezt az erősebb tagolást érezzük tehát szünetnek, amikor vesszővel különítjük el az alanyokat. Természetesen a vesszős megoldások (VI. csoport) diagramjai itt is szüneteket, mégpedig 350—400 ms-nyi szüneteket mutattak. — A IV., illetőleg VI. mondat típus teljes megértéséhez tudnunk kell azt is, hogy ezek a mondatok az élőbeszédre jellemzőek elsősorban, ahol igen gyakori az utólagos hozzátoldás és a széttagoló szövegszerkesztés.

Ö s s z e f o g l a l v a: a mondat alanyi és állítmányi (hasonlóan az állítmányi és alanyi) része között igen ritkán tartunk csak szünetet. Az írásjelhasználatban azonban valamiképpen kifejezésre lehetne juttatni a mondatok nyelvi tartalmakat hordozó, kifejező szupraszegmentális (mondatfonetikai) tagoltságát.

BOLLA KÁLMÁN—KESZLER BORBÁLA

Mige žocoztia vola

(A Halotti Beszéd értelmezéséhez 1.)

Legkorábbi szövegemlékünknek, a Halotti Beszéd és Könyörgésnek igen nagy irodalma van. A HB. és K. értelmezése azonban még ma is több helyen vitatott. Magam ezúttal egy résznek a magyarázatával foglalkozom, s a vonatkozó előzményeket szintén ismertetem.¹

¹ Cikkem részlet egy, a HB. és K.-t vizsgáló hosszabb, nem teljesen befejezett tanulmányból. Ehhez az indító ötletek főleg BENKŐ LORÁND alapvető kézikönyve, az ÁrpSzőv. olvasása kapcsán születtek. A tanulmány nyers piszkozatát bő — talán túl bő — anyaggyűjtés után 1981 végén írtam. Ekkor más elfoglaltságaim miatt a munkát félretettem, és csak 1983 júliusában vettem újra elő. Kéziratomnak most is csak egy részét öntöttem végső formába, amelyet két cikkben közlök. Ez az első. Lényegi változ-

A HB. elmondja, hogy mivel Ádám (és Éva) az édenkertben evett a tiltott gyümölcsből, halandó, bűnös emberekké lettek. „El o3 gimilfnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat *mige zocoztia vola*.” Ennek a mondatnak, a végén álló igealaknak az értelmezése a HB. kutatóinak eleinte általában nem okozott különösebb gondot; az értelmezésekben, fordításokban majdnem mindig szinte szó szerint adták vissza. Így FALUDI FERENC, a HB. első értelmezője ekkép: „és az gyümölsnek oly keserü vala vize, hogy torkokat *meg szakasztja vala*”. (I. SAJNOVICS JÁNOS, Demonstratio . . .² 6.) Latin átültetésének tanúsága szerint SAJNOVICS (i. m. 7) a 'szétszakít' vagy 'kínoz' jelentés mellett vagy előtt az 'érdessé tesz' vagy talán inkább a 'gyulladásba hoz' értelemre is gondol: „fructus iftius tam acerbus erat fuccus, ut guttura *exasperaverit (luceraverit)*” (vö. GEORGES, LatDWb.). PÁZMÁNDY SÁMUEL értelmezésében *meg-fszakasztja vola* áll, ezt azonban latinul a *perstringebat* 'súrolta, horzsolta, érintette, megsebezte' (vö. FINÁLY, LatMSz.) igealakkal ülteti át (I. Cogitationvm coniectvralivm, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vhro-Magarvm populorvm . . . Pars I. Pestini, 1786. 683). GYARMATHI SÁMUEL-nél szintén a *meg-fszakasztja vala* értelmezést olvashatjuk (Nyelvm. I, 121). RÉVAI MIKLÓS latin fordításában is a szorosabb 'szétszakít' értelmezés van: „Et illius fructus tam amarus erat sapor, vt guttur — eorum *ruperit*” (Antiquitates Literatvrae Hvngaricae. Vol. I. Pestini, 1803. 36). TOLDY FERENC ugyancsak ilyen értelmezést hoz: „E gyümölcsnek leve pedig oly keserü vala, hogy *torkát szegte*,” (Irodalomtörténeti olvasókönyv vonatkozással magyar irodalomtörténetére. I. Pest, 1868. 12). S hasonló megoldásokat ad a HB. legtöbb későbbi magyarázója: BUDENZ JÓZSEF (I. OSKAR BLOMSTEDT, Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin kielissä. Helsinki, 1869. 10), HORVÁTH CYRILL (A magyar irodalom története. I. Bp., 1899; a 48. lap utáni tábla) stb. Az igealak magyarázatára röviden kitér ZOLNAI GYULA (Nyeml. 68), s megjegyzi, hogy a *mige zocoztia vola*-nak itt egyszerűen elbeszélő múlt értelme van. SIMONYI ZSIGMOND-nak ugyanez a véleménye, szerinte „a szerző az összetett igealakot talán azért alkalmazta, mert az egyszerűnél hatásosabbnak, szónokibbnak tetszett” (Nyr. LIV, 85).

MÉSZÖLY GEDEON volt az első, aki a *mige zocoztia vola*-t az eddigiektől határozottan eltérően magyarázta (I. Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 5—7). Ő úgy látta, az az értelme, hogy a tiltott gyümölcs keserü leve Ádám torkát majdnem megszakasztotta. Véleményét arra alapozza, hogy egyes túlzó, nagyító kifejezések és mondatok is a cselekvés lehetőségét, majdnem megtörtént voltát fejezik ki. Így például a *székely nyelvjárási úgy megijedtem estem le, s haltam meg* mondat vagy a *torka szakadtából kiabál* 'úgy kiabál, hogy majdnem megreped a torka' kifejezés. A XVI—XVII. században gyakran használt *éhhel hal* szintén csak azt jelenti, hogy 'majdnem éhen hal'.

BÁRCZI GÉZA (MNY. XLI, 79—81) pár évvel később más úton hasonló eredményre jutott. Mint írja, az igekötős ige a kódexekben ritkán áll folyamatos múltban, mert az igekötő és az igekötő perfektiváló funkciója kevéssé fér össze. Az ilyen esetek leg többjében az igekötős ige ismétlődő cselekvést fejez ki, ami logikus „hiszen a perfektiválás a cselekvés egyetlen mozzanatát

tatást nem csináltam, formaiakat, kiegészítéseket azonban igen, s az utóbbi két év szakirodalmát szintén földolgoztam. Cikkeimet 1983 őszén zártam le és adtam be közlésre, később azonban még néhány adatot beírtam.

húzza alá, a folyamatos múlt pedig e mozzanatok ismétlődését domborítja ki, pl. »kebelet penzuel tele hordozuan: bewlegeft ezuegynek aruaknak vtonyaroknak: es vr iltennek zolgaloKnac *el oztya vala*« Jók.K. 7 a. m. 'elosztogat-ta' . . . »*vala egy fene farkas ky nem csak barmot de meeg embert es meg mar vala, es meg ezi vala*« VirgK. 53 . . . Akad azonban néhány példa, mely a *míge zocoztia vola*-nak pontos mása. Így pl. »lele éggèt ȝ fele zolgac kozzol ki tartozik uala nèki zaz penzèl, Ki megfoguan *m̃g foit'auala* ȝtèt monduan Ad meg miuèl tartozol, Es az ȝ fele zolga leèluè *keriuala* ȝtèt monduan . . .« MünchK. (RMNy. III. 54); a jelentés félreérthetetlenül 'majdnem megfojtotta' | »Zyveben *meg feslik vala* es oluada syralmakra« PéldK. 85; azaz: 'majdnem meghasadt a szíve'. A *míge zocoztia vola* ezek alapján annyit jelent, mint 'majdnem megszakasztotta'. S ez a jelentés illik is a szövegbe, sőt voltaképpen csak ez a jelentés illik oda. Ezekhez hasonló példa alkalmasint akad még kódexeinkben egynéhány. Azt persze, hogy ez az imperfectum de conatu-szerű használata a folyamatos múltnak latin hatásra keletkezett-e, vagy attól független magyar fejlemény, nem lehet, legalább egyelőre, eldönteni, hiszen magának a folyamatos múltnak az eredete is tisztázatlan. Ha azonban az *ír vala* típus önálló magyar fejlemény, akkor ilyen jelentés a latintól függetlenül is fejlődhetett a perfektiváló igekötő és a cselekvés folyamatosságát kifejező (tehát a *meg* teljes értékét lerontó, csökkentő) igeidő kombinálódásából." (BÁRCZI i. m. 80—1.)

BÁRCZI álláspontját BERRÁR JOLÁN változatlanul átveszi (TörtMondt. 80—1, MNyT. 420).

BÁNHIDI ZOLTÁN a *míge zocoztia vola* BÁRCZI adta magyarázatát szintén elfogadja, majd ezt írja: „Én ebben az értelemben valamiféle feltétellel ('vol-na') kombinálódott bizonytalanság . . . első megjelenési formáját sejtem, amelyhez hasonlót — sajnos — a BÁRCZI közölte példákön kívül nem találtam" (NytdÉrt. 12. sz. 6).

MÉSZÖLY az ÓmSzöv.-ben újra visszatér az igealak vizsgálatára. Korábbi véleményét ismétli, majd megjegyzi, hogy ő, BÁRCZIVAL ellentétben, a *m̃g*, illetőleg *míge* perfektiváló szerepének a 'majdnem' értelem kifejlődésében nem tulajdonít jelentőséget, s a HB. illető helyén a folyamatos múltú igealak alkalmazásában latin hatást sem lát. „A m a j d n e m megtörtént, de meg mégsem történt esemény eleven előadására a 'vala' igével kapcsolatban a j e l e n i d e j ű 'szakasztja' igealak az akkori magyar nyelvszokásnak is megfelelő . . . A magyar beszélő elképzelni és elképzeltetni tudásának tömör nyelvi eszköze a *míge szokasztja volá* vagy *megszakasztja vala* típusú állítmányi szerkezet." (ÓmSzöv. 199.) Tinódi egyik énekében a folyamatos múlt ugyanilyen szerepű, és elevenséget önt az előadásba: „Szertelenül az ló ott elesött vala, | Vitéz az ló alatt igen förtöng vala, | Szablyával az terek ott forgódik vala, | *Ez nemes vitéznek fejét veszi vala* || Érközének hamar ő jó vitéziben, | Ő vitéz urokat megsegéllésökben, | Az tereket ejték földre nagy sebökben, | Az nemes úrfiat lelék egészségben." A magyar vitéznek (Verbőczinek) a török nem tudta fejét venni, csak majdnem (l. ÓmSzöv. 199—200; RMKT. III, 286).

A *míge zocoztia vola* értelmezésében BENKŐ LORÁND (ÁrpSzöv. 267) MÉSZÖLY fejtegetéseit szintén meggondolkodtatónak tartja, de inkább a BÁRCZIÉT teszi magáévá. Megjegyzi azonban, hogy a *m̃g* igekötő perfektiváláson belüli enyhítő, megengedő szerepének a feltevésén kívül másféle magyarázatok is lehetségesek, tekintve a *m̃g* sok egyéb funkcióját, például a mozzanatosságot, folyamatosságot, nyomósítást stb. A HB. és K. szabad értelmezé-

sében BENKŐ a *mige zokoztia vola*-t fővariánsként 'majdnem szétszaggatta', mellékvariánsként pedig 'szétszaggatta' jelentésűnek veszi (i. m. 56).

Mint posztumusz könyve mutatja, BÁRCZI a tárgyalt igealakról való véleményét később is megtartotta, mondván, hogy az „a cselekvés megkísérését, majdnem megtörténtét (imperfectum de conatu) jelenti: 'majdnem megszakasztá'.” Itt már hivatkozik MÉSZÖLYnek a Tinóditól vett példájára. (A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Sajtó alá rend. és szerk. E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Bp., 1982. 120.)

E. ABAFFY ERZSÉBET „Az igeragozás a kései ómagyar korban” (Bp., 1983.) című sokszorosított kéziratában a $\theta + \text{vala}$ típusú múlt idő mondatbeli szerepével ugyancsak foglalkozik. Többek közt ezt írja: „befejezetlen jellege teszi alkalmassá az igealakot a cselekvés nem tökéletes teljesülésének, a meg nem valósult cselekvésnek az érzékeltetésére. Egyetlen, a korai ómagyarból maradt példánk is ilyen jelentésű (HB.: »turchucat mige zocoztia vola«). Az eredeti magyar SzabV.-nak ugyancsak egyetlen ilyen igeideje is ezt fejezi ki: »Hagya nag lok doboth doboltatny Trombytakwal es trombytalttatny *Olyha hasad volt eg mynd ezektwl*«. A kódexekből bőven idézhetők az imperfectum de conatu esetei. Az adós szolgáról szóló példázatban a szolga, akinek az ura elengedte az adósságát, mikor az őneki tartozó társát megtalálja (MünchK. 24va) »megfoguan *mg foitauala* ötet monduan...«. Nyilvánvaló, hogy az igealak valódi jelentése 'fojtogatja'. A csodálatos halfogásról olvassuk: MünchK. 59rb: »*Megzakad uala* ke. 9 haloioc«; A JordK. fordítása ma is egyértelműbb: 534: »*megh zakadoz vala* hw haloyok«...” (i. m. 76–7).

Látható, hogy a HB. újabb kutatói a *mige zocoztia vola*-t többnyire majdnem megtörtént vagy nem tökéletesen megvalósult cselekvés kifejezőjének fogják föl. Él azonban a korábbi vélemény is, például PAIS DEZSŐ (MNY. XXXVIII, 162) az igealakot 'megszakasztja vala'-nak, PAPP ISTVÁN (Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 27) pedig 'megszakasztottá'-nak értelmezi.

Az eddigi álláspontok bemutatása után ezekhez saját megjegyzéseimet fűzöm hozzá. MÉSZÖLY okfejtése számomra nem meggyőző. Néhány, általában bővebb szövegkörnyezet és hivatkozások nélkül hozott példája inkább az alkalmi szóhasználat körébe tartozik. Többnyire nem is folyamatos múltú alakok. Az egyetlen folyamatos múltban álló és némileg kommentált adat, a Tinódi-idézet meg, úgy vélem, lényegében máshogy magyarázandó. Úgy, hogy a részlet első versszakának utolsó sora a töröknek csak a szándékát fejezi ki. (Mintha az előző sort vessző helyett kettőspont zárná. Ez éppen még lehetne imperfectum de conatu-típusú használat.) Vagy az szintén elképzelhető, hogy itt a költő mintegy előre jelzi a várható eseményeket. Ez azonban nincs feltétlen összefüggésben a folyamatos múltú igealakokkal, és ettől a török még bevégezhetette volna szándékát. A *meghal* ígére hozott néhány példa közt szintén különböző idejű igealakok vannak: *haltam meg, éhhel hal*. ABAFFY az ÉrdK. 464-ből ugyancsak idéz egyet: „akar meely erőffen mwkalkodyk vala meeg ees *megh haal vala ehel*... Es hozyaa meene mondwan... egyywt mwkalkoggyunk mynt annak elette” (i. m. 77). Egyébként a *meghal*-nak és különösen az *éhhel hal*-nak a régiségben valóban többször találkozzunk olyan jelentésével, hogy közel áll az (é)halálhoz. Például: JókK. 106: „mongyatok nekyk Myt allotok yt minden napon *ehuel haluan* [tota die ad moriendum fame] es ezenne bozofagot zenueduen”; Komjáti: SzPál. 185: „naponkynt

megh halok a *my dychyekedyfynkre*, (*myat*) mely *dychyekedyfth* vallunk a *my vrunk Iefus Chrifufunkban*.” (Kor. I. 15/31.) Heltai Gáspár Újtestamentum-fordításában itt *Naponként meg-halok* (x7a), a Vizsolyi bibliában *Minden nap meg haloc* áll. Ugyanezt a mondatot Sylvester (UT). így adja vissza: „*Naponkid halálra adom magamot*”. A legutóbb revideált Károlyi-fordítás pedig ekképp: „*Naponként halál révén állok*”. (Szent Biblia. Bp., 1956. A következőkben a forrás nélküli bibliai idézetek ebből a kiadásból valók.) Az új katolikus (Bp., 1973.), illetve az új protestáns (Bp., 1975.) átültetésben meg így áll: „*Mindennap készen vagyok meghalni*”, illetve: „*Naponként a halállal nézünk szembe*”. Itt azonban arról van szó, hogy a korai fordítók általában nem vették figyelembe, miszerint a praesens imperfectumú görög ἀποθνήσκω '(meg)halok' igealakban az ige imperfectumának 'halálos veszélyben forog' jelentésével kell számolni (vö. WALTER BAUER, Wörterbuch zum Neuen Testament. Berlin, 1937.). Illésházy István 1591-ben Pálffy Miklóshoz írt leveléből már jobb, eredeti magyar példát hozhatunk: „Csak azon kérem kegyelmedet, ha a végekből ki hozza az *éhel holt* népet, ne szállítsa kegyelmed az én jószágomra . . . hanem szállítsa kegyelmed az Újvár tartománra, ám pusztuljon az Ó Fölsége józága” (l. Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése.² Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1968. 357). A „Csinom Palkó”-ból szintén idézhetünk ilyen sorokat: „Tátva nyitva mindeneknek | Nagy *éhelholt* szája [a németnek].” (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. köt. II. rész. Szerk. BARTA JÁNOS és KLANICZAY TIBOR. Bp., 1952. 1063.) Úgy tűnik azonban, hogy az (*éhel*) (*meg*)*hal*-nak a történés majdnem bekövetkeztét, lehetőségét kifejező használata eléggé egyedi eset, s főleg erre az ígére, illetve szókapcsolatra vonatkozik.

Abban tehát ugyan egyetérthetünk MÉSZÖLY GEDEONNAL, hogy különböző igealakok ritkán, alkalmi használatban, stilisztikai értékkel — és természetesen a beszédhelyzettől függően — kifejezhetik a cselekvés, történés majdnem megtörtént voltát. Nem igazolható viszont, hogy a HB.-beli *mige zocogtia vola* ilyen eset, és az sem, hogy ezeknek a kifejezésére a HB.-beli nyelvhasználóknak a folyamatos múltú igealak felelt meg. Nyilvánvaló, hogy egyetlen és a *vala* rímetek sorjázó költői alkotás alapján különben sem tanácsos a folyamatos múltnak három-négyszáz évvel korábbi használatára következtetni.

BÁRCZI kis cikke már pontosabban van adatolva, de mindössze két példája kevés, s alaposabban vizsgálva nem helytálló. A latin imperfectum de conatu-nak megfelelő jelentést azért sem tanácsos bennük föltenni, mert az általában a múltban szándékolt, megkísérelt, de végre nem hajtott, nem bevégezett, nem pedig a majdnem megtörtént cselekvést jelöli. Igaz, az imperfectum de conatu szerep határainak megvonása a latin nyelvtanokban sem teljesen egységes, mindenesetre azonban a majdnem megtörtént cselekvés kifejezésével nem azonosítják (l. pl.: MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 199; J. HOFMANN—A. SZANTYR, Lateinische Syntax und Stilistik. München, 1965. 303; ANTON SCHERER, Handbuch der lateinischen Syntax. Heidelberg, 1975. 66). A MünchK.-ből idézett mondatban a *mg foitauala* jelentése egyáltalán nem „félreértethetetlenül” 'majdnem megfojtotta'. Láttuk, ABÁFFY (i. m. 77) szerint „a valódi jelentés 'fojtogatja'” (ill., gondolom, 'fojtogatta'). Magam a vonatkozó bibliai hely tartalma alapján is, tőle függetlenül hasonló eredményre jutottam. A MünchK. mondatának BÁRCZI idézte része a Vulgátában (Biblia Sacra. Recensuit ROBERTUS WEBER. Stuttgart, 1975.; a további, forrás nélküli latin

biblia idézetek ebből a kiadásból valók) így áll: „egressus autem servus ille invenit unum de conservis suis qui debebat ei centum denarios et tenens suffocabat eum dicens redde quod debes | et procidens conservus eius rogabat eum dicens” (Máté 18/28–9). A latin *suffocabat* igealak ugyan az imperfectum de conatu értelmezést lehetővé tenné, de a latinban, és főképp a magyarban kézenfekvőbb a folyamatos múlttal kifejezett iteratív funkcióra gondolnunk. A szolga ugyanis nem akarhatta megfojtani szolgatársát, hiszen akkor gyilkosságért elítélték volna, és nem kapta volna vissza a tartozást sem. Az adósok börtönébe is vettette őt. Más korai (és későbbi) bibliafordításaink szintén úgy írják le ezt az eseményt, mint egy ismétlődő cselekvéseket tartalmazó jelenetsort, amihez pedig a ’fojtogatta’ jelentés illik. Az adós is közben folyamatosan kéri, kérleli a hitelezőjét: JordK. 412: „az zolga . . . meg foghwan, meg foyttya vala hwtet . . . es le efwen hŵ zolga tarffa hŵ elette, kery vala hŵtet”; Pesti: NTest. 39a: „Ees ewtet torkon ragadwan *įstekenel fogwa wonŷa wala* . . . Ees a zolga tarfa elewtte le efwen, *kerį wala ewtet*”; Sylvester: UT.: „es megfoga azt’ es elhatalmazvan raijta’ *nakat tekervin vonŷa vala* . . . Es leefet elõtte az ű Bolga tarla’ es *kiri vala űtet*”; Heltai: UT. E5b: „Es meg ragaduán azt *foytogettya vala* . . . az ű Bolga tárfa, *keri vala űtet*”; Károlyi: Bibl.: „Es meg ragaduán azt *foytogettya vala* . . . ű Bólgatárfa . . . *könyörög vala néki*”. Az új katolikus, illetve az új protestáns fordítás is az *elkezdté foytogatni*, illetve a *foytogatni kezdte* szerkezetet használja. Megjegyzem még, hogy a finn Bibliában (Uusi testamentti. Saarijärvi, 1974.) szintén a *kuristi kurkunsu* ’fojto(ga)ttta’ szókapcsolat áll, pedig a finnben kétféle speciális szerkezettel is ki lehet fejezni a majdnem megtörtént cselekvést (az *olla* ’van’ segédige ragozva + vagy az 1. infinitívus rövidebb alakja, vagy az 5. infinitívus birtokos személyraggal ellátott többes adessivusa).

BÁRCZI másik példája a latin eredeti bővített fordítása. A *zıyweben megfeslik vala* ott is nyugodtan jelenthet egyrészt olyasmit, hogy ’a szíve hasadozott, a szíve megindult’, másrészt a folyamatos múlt a megfelelő latin mondat igealakját ugyancsak tükrözheti. A PéldK. e helyén azt írják le, hogy egy paráznává lett asszony fölismeri hajdani jótevőjét, lelki atyját: „zıyweben *megfeslik vala* es olwada *ıyralmakra*. efwen ew labayhoz lok kenyhwllaffokkal bochanatot kewette” [Quo audito resolvebatur in lachrimas, cadens ad pedes eius cum multis lachrimis veniam postulavit,] (1. PéldK. 85). A *zıyweben megfeslik vala* a magyar szöveg betoldása, megfelelője csak az elbeszélő múltú *olwada ıyralmakra* igei szintagmának van, az azonban a latinban praeteritum imperfectumban áll. Ez viszont hathatott arra, hogy egy hasonló múlt idejű alak a magyar fordításba is bekerüljön. A *megfeslik vala*-ra a BécsiK. 141-ről szintén idézhetek egy mondatot, s az ige ott is folyamatos vagy többször ismétlődő cselekvést fejez ki, vagy ha nem azt, akkor egyszerűen a megfelelő latin szöveg praeteritum imperfectumának a fordítása: „o [Baltazár király] vēleinēc izi (ma) *megfēšlētņēcvala* z o tērdēy egēmbē egmashoz razottatnac vala” [compages renum eius solvebantur et genua eius ad se invicem conlidebantur]. A vesék ízeinek a megfésleése (vö. Dán. 5/6: „és derekának inai megöldödának”) valószínűleg a bevételés eufemisztikus körülírása, amely a zsigerek többszöri, egymás utáni (vagy viszonylag hosszabb ideig tartó) megázulását jelentheti, mint ahogy a király ijedségének másik tünete, a térdek egymáshoz verődése szintén ismétlődő történés. De, mint jeleztem, ezeket az igealakokat úgy is magyarázhatjuk, hogy pusztá fordításai a latin praeteritum imperfectumnak, amely az események elbeszélésekor a mellékkörülményeket,

az állapotokat is festheti. Persze a latin praeteritum imperfectumnak is egyik fő funkciója a múltban ismétlődő (vagy tartós) cselekvés, történés kifejezése, és így a latin igealak fordítása és a magyarban levő hasonló funkció — ige-kötös igék esetében is — jól összeférhet.

BÁRCZI példái tehát a folyamatos múltú ige-kötös igéknek inkább abba az általa is regisztrált csoportjába tartoznak, amelyek ismétlődő cselekvést fejeznek ki, illetve egyszerűen a latin praeteritum imperfectum — szerintem nem imperfectum de conatu szerepű — átültetései. Az ige-kötös igék folyamatos múltú alakjai valóban ritkábbak, de azért nem kevés adatot lehet rájuk idézni (l. pl. BÁRCZI i. m. 80—1; BÁNHIDI i. m. 6—7, passim). A múltban folyamatosan, ismétlődve történő (vagy szokásos) cselekvés és a befejezettség ugyanis nem zárja ki egymást, az ige-kötőknek pedig, mint esetünkben BENKŐ (i. m. 267) ugyancsak említette, a befejezettség jelölésén kívül számos más jelentésmódosító funkciója van. Lásd például: JókK. 146: „vala Eugubia varafanak tartomanjában egy zernyw farkas . . . ky nemczak baromy lelkeleket *vegtualael* De embereket es azonhokot es: *megmaruala*” (vö. KLEMM, TörtMondt. 93); SzékK. 75: „*megh mossa vala* őn magát az kwtfőnek vyzeben.” (BÁNHIDI i. m. 6; l. még pl. BÁRCZI i. m. 80—1; ABAFFY i. m. 75—6.)

Nyilván nem véletlen, hogy BÁNHIDI, aki az összetett igeidőkkel részletesen foglalkozott, a BÁRCZI föltette 'majdnem' jelentéshez saját bő gyűjtéséből nem talált adatokat. BÁNHIDI sejtese, miszerint a *mige zocoztia vola*-ban ez a jelentés valamiféle föltétellel való kombinálódás első megjelenése lenne, szemantikai, szövegtani okokból szintén nem igazolható. A folyamatos múlt imperfectum de conatu, szándékolt cselekvést kifejező szerepével már KLEMM is részletesen foglalkozott, megállapítván, hogy az nagyjából a föltételes múlttal lett egyenértékű (i. m. 93—5, irodalommal). A $\emptyset + \textit{vala}$ igealak feltételes jelent vagy múltat kifejező funkcióját már legkorábbi kódexeinkből adatolhatjuk, például: JókK. 74: „ez lyanak . . . mondanak: vayha velewnk *yewheczuala* Dragalatos clara azoný:” (vö.: ABAFFY i. m. 77; BÁNHIDI i. m. 8; stb.).

ABAFFY, mint láttuk, úgy gondolja, hogy a HB. *mige zocoztia vola* igealakja a cselekvés nem tökéletes teljesülését, meg nem valósult voltát fejezi ki. (Ez már korrektebb megfogalmazás, mint a majdnem megtörtént cselekvés említése.) Ugyanakkor több ilyen jellegű példája közül kettőnél, a MünchK.-ből vetteknl, a Bárczitól idézettnél is az igealak gyakorító funkciójú jelölését adja meg, illetve utal rá. Ezzel magam szintén egyetértek, sőt jobban hangsúlyoznám, és szerintem ABAFFYNak e mondatokat jobb lett volna a $\emptyset + \textit{vala}$ igealaknak nem a 4., imperfectum de conatu szerepűnek is mondott alcsoportjába, hanem az előzőbe besorolnia, amelyben a tartós, valamint az ismétlődő szokásos cselekvést kifejezők vannak. A magyar folyamatos múlt imperfectum de conatu(nak mondott) szerepét érdemes lenne tüzetesen megvizsgálni. Ebben a kérdésben ugyanis a szakirodalom nem egységes, és vitatható, mennyiben, milyen mértékben kell ezzel a szereppel számolni. Mennyiben adható vissza a magyarban az imperfectum de conatu funkció pusztán csak a folyamatos múltú igealakkal, ha pedig más is segít ebben, mennyiben ilyen szerepű maga az igealak? Kódexfordítóink a latin praeteritum imperfectum esetenkénti konatív funkciójára bizonyára többször nem figyeltek föl. A SzabV.-ből ABAFFYtól idézett mondat szerintem vitatható, nem meggyőző példa a $\emptyset + \textit{vala}$ igealaknak a nem teljesen végbement cselekvést jelölő funk-

ciójára. A mondatban ugyanis a 'majdnem' jelentést vagy talán a túlzó hasonlítást kifejezi az *Oljha* szó.¹

Magam az eddigi vélemények áttekintése után is, a *turchucat mige zocoztia vola*-ra másfajta magyarázatot ajánlok. Fölhívom a figyelmet arra, hogy a HB. és K. egyszerű, tömör szövegében az igealakunkat tartalmazó mondat az egyetlen, amely egy kis, a Bibliában és a HB. mintájául szolgáló, s ugyancsak a Pray-kódexben található latin Sermo-ban sem szereplő szubjektív kitérő. A többi mondat mind az elbeszélt eseménysort, a szertartást viszi előre. Ez részben még a szöveg jelen idejű kérdő és felszólító mondataira is igaz. Valóban lehetséges tehát, hogy mondatunkban a folyamatos múltnak itt stilisztikai funkciója szintén van, az elevenebb előadást segíti (vö. SIMONYI i. m. i. h.). A stilisztikai szerep mellett én azonban inkább az igeidőknek az elbeszélésben való viszonyított használatát hangsúlyoznám. A teremtésről és a bűnbeesésről szóló mondatok mind egy-egy láncszeme az eseménysornak, mind egy-egy mozzanattal viszik előre azt. A HB. stílusáról írva erre már HORVÁTH CYRILL fölfigyelt: „minden vonás egy mondat, minden mondat a végzetes esemény egy mozzanata” (i. m. 6). Az elbeszélő múlt, a latin *praesens perfectum* leggyakoribb ómagyar megfelelője, amely főleg a múltban történt eseménysor, az elbeszélés egyes láncszemeit fejezi ki, a HB.-ben szinte kizárólagos szerepű múlt idő. Lényegében egyedüli kivétel az „*El oz gimilnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola*” mondat, amely mellékkörülményt, állapotot fest. S szerintem ez is magyarázza, hogy a többi mondat elbeszélő múlt idejű igealakjával szemben itt a folyamatos múltú jön elő. A HB.-ben van még egy nem éppen logikus használatú régmúlt alak is — „*el odutta vola neki paradifumut hazoa*” —, ez azonban pusztán latinizmus, a PrayK. Sermo-ja *dederat* szavának fordítása (l. BÁRCZI, HBEI. 54). Ismeretes, hogy bár a magyar folyamatos múltú igealak föltehetőleg belső keletkezésű, az élőbeszédben alig fordul(t) elő, s túlnyomórészt fordítóink használták a latin *praeteritum imperfectum* következetes visszaadására. S akkor is előfordul a latin *praeteritum imperfectum* azonos funkcióban, ha a magyar szövegnek nincs vagy nem pontos a latin megfelelője. A latin *praesens perfectum* és a *praeteritum imperfectum* viszonyított használatáról pedig többek között a következőket írják: „Múlt események elbeszélésekor az író az újonnan bekövetkezett eseményeket *praesens perfectum*-ban, a kísérő mellékkörülményeket, állapotokat, leírásokat *praeteritum imperfectum*-ban közli. A *praesens perfectum* mindig előrehalad a történet, a *praeteritum imperfectum* megáll (*perfecto procedit, imperfecto insistit oratio*). Az ilyen elbeszélésekben a *praesens perfectum mi történt aztán?*, a *praeteritum imperfectum mi volt akkor?* kérdésre felel.” (NAGY FERENC—KOVÁTS GYULA—PÉTER GYULA, Latin nyelvtan a gimnáziumok

¹ ABAFFY színvonalas írása „A magyar nyelv történeti grammatikája” című tervmunka, kézikönyv számára készült. A próbaféjezet második, funkcionális része, amely a *mige zocoztia vola*-val kapcsolatos problémákra is utal, úgy került sokszorosításra és a szélesebb szakmai közönség elé, hogy tanszéki, munkaközösségi értekezleteken nem beszéltük meg. Kéziratomban lezárásakor jelent meg E. ABAFFY ERZSÉBET „Latin hatás a XV—XVI. századi magyar igeragozásban” című tanulmánya (Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1983. 113—79), amely az adott korban az itt tárgyalt kérdésekkel a próbaféjezettel azonos fölfogásban foglalkozik. (Jelen cikkem már letisztázott gépiratát „Az ősmagyar és a korai ómagyar igeragozás” [Bp., 1984.] című másik sokszorosított próbaféjezete első változatának tanszéki tárgyalásakor bocsátottam ABAFFY rendelkezésére; véleményét is cserélve vele e kérdésről.)

számára¹⁷. Bp., 1973. 128; vö. még pl. ANTON SCHERER, Handbuch der lateinischen Syntax. Heidelberg, 1975. 111.) Ugyanez a — minden bizonnyal latin hatású vagy esetleg a magyarban részben belsőleg önállóan is alakuló — gyakorlat figyelhető meg a HB.-ben (és másutt). Például hasonló helyzet a Bécsi-K.-ből idéztem mondat esetében szintén fennállhat. E magyar igealakokról, a latinhoz való viszonyukról lásd: KLEMM i. m. 87—9, 93—5; BERRÁR, Tört-Mondt. 80—1; BÁRCZI, MNyÉlr. 161—2; ABÁFFY i. m. 68—88; stb. (A magyar folyamatos múlt fenti típusú viszonyított, mellékkörülményeket festő, az eseményeket nem előre vivő használatát a szakirodalom konkrétan nemigen hangsúlyozza.)

Mint MÉSZÖLY, BÁRCZI, BENKŐ értelmezéséből, véleményéből kitűnik, az igealak magyarázatakor az is problémát jelentett, hogy a HB. elbeszélésébe a 'megszakasztotta' jelentés nem nagyon illik, hiszen Ádám (és Éva) halálával a teremtéstörténet nem folytatódhatott volna. Ez az ellenérv feltétlenül valós, bár éppen nem elháríthatatlan, tudniillik a jelentést talán jelképesen, más összefüggésben is föl lehet fogni. A két szomszédos mondatban — igaz közismert teológiai dogma alapján — szintén átvitt értelemben veendő, hogy Ádám magának és az utódainak *halalut evec*.

Magam is jóval valószínűbbnek tartok azonban egy olyan magyarázatot, amely a *mige zocoztia vola*-ban nem teljesen befejezett, végbement cselekvést lát, noha én az igealaknak nem ezt a vonását hangsúlyoznám. Egyrészt gondolhatunk arra a már látott tényre, hogy a legtöbb igekötős ige folyamatos múltú alakja igen gyakran a múltban ismétlődő cselekvést fejez ki. Így tehát lehetséges olyan értelmezés, miszerint a gyümölcs keserű leve megszakasztgatta Ádámnak (és Évának) a torkát. A *megszakasztgatta*, *megszaggatta* eredeti értelméből következően azt is jelenthetné, hogy darabokat tépett, mart ki belőle, amit azonban ebben az összefüggésben 'felsebez'-nek, 'megmardos'-nak érthetünk. Ez a jelentés — s a vele összefüggő 'megkínoz, meggyötör' — igen jól illik a HB. szövegébe. Én leginkább ezekkel számolnék akkor is, ha a folyamatos múltú alakot itt nem elsősorban az iteratív cselekvés magyarázná, hanem a múlt idők latin hatású viszonyított használata.

A *megszakaszt* 'megsebez, megmar; meggyötör, megkínoz' értelmét, igaz, nem tudom adatolni, a (*meg*)*szaggat*-nak azonban volt és van ilyen jelentése. S tekintve a *szakaszt* és a *szaggat* igen közeli rokonságát, e jelentést a régiségben esetenként a (*meg*)*szakaszt*-nál is föltehetőnek tartom. A *szaggat* korai jelentései az alábbiak: 1372 u./1448 k.: 'tép, tépked, szakít'; 2. 1416 u./1466: 'megtépáz; tönkretesz'; 3. 1416 u./1466: '(gyümölcsöt stb.) leszed'; 4. 1495 e.: 'elválaszt vkitől'; 5. 1506: 'éles, hasogató fájdalommal gyötör; kínoz'; 6. 1564: 'részekre oszt'. A *szakaszt*-é pedig nagyon hasonlóak vagy azonosak: 1. 1195 k.: 'szétmar' (a HB. alapján); 2. 1416 u./1466: 'tép, szakít'; 3. 1527: 'közösséget szétválaszt; megoszt'; 4. 1527: 'vminek véget vet; folyamatot megszakít'; 5. 1532: '(gyümölcsöt, virágot) letép'; 6. 1550: '(kenyértésztát) adagokra oszt' (l. TESz.). A TESz. ugyan a *szaggat* 'megsebez' jelentését külön nem említi, de akad rá példa, és félig-meddig fölfogás kérdése, hogy mennyire különítjük el a '(meg)tépáz'-tól, az 'éles, hasogató fájdalommal gyötör; kínoz'-tól vagy akár az elsődleges 'tép, tépked' élőlényre irányuló eseteitől. Szavaink 'kínoz, gyötör' és 'megsebez' értelme nyilván azon alapul, hogy az állat vagy az ember megszaggatása, (szét)marcangolása éles fájdalommal, kínnal és megsebezéssel jár. A (*meg*)*szaggat*-nak egyházi szövegekben is előforduló, a TESz.-ben 'éles, hasogató fájdalommal gyötör; kínoz'-ként regisztrált jelentésére ilyen monda-

tokat idézhetünk: BécsiK. 272: „Minēdē hirtēlēn tamadnac ē fel kic megmarnac tegedēt z feltamaztatnac tegedēt *mejzaggatoc*” [et suscitabuntur lacerantes te; vö. még Károlyi: Bibl.: „és fel ebredgyenek az kic tégedet *háborítfanac*” (Habakuk 2/7); ez az adat erre az értelemre a TESz.-énél korábbi]; WinkK. 247: „Nadal agyon verettetol vala, ees zamtalan patwarokkal *zaggattatol* vala”; SándK. 23: „azt keuanyok my hog az kriftofnak zerelmeyert kenokkal *zaggattaffonk*”; GyöngyD: Char. 87: „Iszonyu nagy rágás *szaggattya* bélemet”; Pázm: Préd. 29: „a gonoszoknak magok lelki-ismereti *szaggatása* elég veszély vólna”, uo. 67: „Születésünk anyánk *szaggattásával*, gyakran halálával szokott lenni” (l. NySz.; az igekötős alakok szórványossága a jelen idejű formák túlsúlyával is összefügg).

A 'megsebez' jelentés talán a fenti mondatok némelyikében szintén elképzelhető, még inkább azonban az alábbiban: Károlyi: Bibl.: (Hos. 6/1): „Iertek el tériunc vízfzla az WRhoz, mert ő *Baggatott meg*, és ő gyógyít meg minket, meg vert és be kötö az mi lebeinket [. . . quia ipse cepit et sanabit nos percutiet et curabit nos]”. A revideált Károlyi-fordítás itt megtartotta a *megszaggat* igét, az új protestáns áttületes azonban, némi szabadsággal, így magyarított: „. . . mert ő *megsebez*, de meg is gyógyít, megver, de be is kötöz bennünket”. A *megszaggat* legtöbb bibliafordításunkban 'megtépáz, megsebez; ? szétmarcangol' értelemben szerepel még például a Máté 7/6-ban: MünchK. 13rb: „ne èzèziètèc tū gongotòkèt dižnoc èlèibè nètálatál meg-ñomoggac azocat o labockal z az ebec [téves betoldás!] megfozduoā *megzaggatnac* tütòkèt [*disrumpant* vos]”; JordK. 372: „es ne velfetek ty gyengyeteket az dyznoknak eleyben, ne talantan meg nyomogyak hw labayokkal, es meg terwen tyteket es *megh zagaßfanak*”. Pesti és Károlyi itt ugyancsak a *megszaggat*, Sylvester pedig a *szaggat* igét használja. A (*meg*)*szaggat* '(szét)marcangol, (szét)tép' jelentésére a NySz.-ból lásd Helt: Mes. 134: „A farkas igen bolgattya és *szagattya* a iuhokat”; Helt: Bibl. I. P3: „A melyet a vadoc *megszaggattanac*, nem vittem teneked”.

A *szakaszt* és a *szaggat* azonos, hasonló jelentéseit főleg az magyarázza, hogy ugyanahhoz a tőhöz mindkét szóban eredetileg egy gyakorító és egy műveltető képző járult (-sz + -t, ill. -g + -t). A -gat/-get képzőbokr valószínűleg az -sz-t-nél későbbben, az ősmagyar kor végén vagy az ómagyar kor elején alakulhatott ki, de csak utóbb vált igazán gyakorító képzővé, amikor a származékok nagy részében elhomályosult a műveltető jelentés, és a gyakorító jelleg domborodott ki (D. BARTHA, Szóképz. 30—1, 46—7).

A *megszaggat* és a *megszakaszt*, valamint igekötős alakjaik érintkezését, szoros kapcsolatát többször előforduló párhuzamos használatuk, keveredésük is mutatja. Például: MünchK. 37va: „Ès fènki nē èzèzt vȳ bozt o tòmlochè mezt vg a' boz *mēgzaggattā* [*disrumpet*] az tòmlochèt” (Márk 2/22); MünchK. 60ra—b: „z fènki nē èzèzt vȳ bozt o tòmlochè mezt a' kent az vȳ boz *mēgzakaztā* [*rumpet*] az o tòmlochèt” (Lukács 5/37); MünchK. 33va: „a. papoc feidélme *megzakazta* [scidit] onō zuhaiat” (Máté 26/65); Pesti: NT. 61a: „a papȳ feýedelem kezde rwhaȳat *zaggatny*” (uo.); Károlyi: Bibl.: „az fő Pap *meg Bakazta* ő maga ruháiát” (uo., a revideált kiad.-ban: „a főpap *megszakatá* a maga ruháit”). SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-a egyelőre az *f* betűig jutott el¹, de már idézhetünk belőle olyan mondatokat, amelyekben a *beszaggat* és a *beszakaszt*, az *elszaggat* és az *elszakaszt* tulajdon-

¹ Azóta már a *h*-ig.

képpen behelyettesíthető egymással: 1630: „Szalaj Gjörg hogj be nem erezték mind *be szaggata* az ablakot,”; 1632: „Giöngjősi az ablakon be vete az puskat hogj megh igaziczam az ablakotis mind *be szaggatta* [ti. az ablak lantornáját — Sz. T. A.] | az kett katona . . . az ablakot mind *be szagata* az meztelen kardal igen hadaz be az ablakon”; 1636: „az puskamatis be ada(m) Lakatos Jeremiasnak . . . , az ablakotis ugian magam *szakasztu(m)* *be* ugj mond”; 1675: „Szememmel láttam Kadár Giörgieőt az Apáczeit, hogi kapával kapallia vala az Martot, az Apiais Kadar Gergeli ot vala, ugjan akkor mikor *el szaggatta* az árviz, es ugj *szakasztá* el”; 1789: „Azon Malomra ha jo gondviselés lett volna, és előre valo vigyázás, az ár viz annak Gattyát *el* nem *szagatta* volna, de ha *elszakasztotta* is, meg lehetett volna újra kötni”; 1762: „egy Tavaszon egy nagy ár viz jöven ugj *szaggata* el a Köfarki határt is . . . igaz továbbrá hogy azon *szaggatásával* a viznek a mi Virágos berki határunk fele is *szakasztott vala* egy szegelet Földetsket”. Ha az ómagyar korból a SzT.-hoz hasonló gyűjtésünk lenne, bizonyára jó pár példát idézhetnénk a *(meg)szaggat* és a *(meg)szakaszt* azonos jelentésére.

Hasonló jelentéspárhuzamot és keveredést figyelhetünk meg a *faggat* 1. 1508: 'beszakít'; 2. 1519: 'kínozt, gyötör'; 3. 1519 k.: 'szúr; (sebet) kifakaszt'; 4. 1755: 'nyomatékosan kérdezzet'; a *faggaszt* 1. 1685: 'kínozt, gyötör'; 2. 1748: '(sebet) kifakaszt' és a *fakaszt* 1. 1508: 'fakadásra készítet'; 2. 1694: 'kényszerít, valamire készítet'; 3. 1803: 'mond, kimond' (l. TESz.) igék között. A *fakaszt* legelőször adatolható értelmét a TESz. nem szerencsésen határozza meg. Az ott idézett példamondatok azt mutatják, hogy ez a jelentése ugyanúgy 'beszakít', mint a *faggat*-nak: DöbrK. 209: „binőfőknek homlokokat *be fakasztá*”; NádK. 518: „Annac vtanna Numerarios çazar feye *befaggatvan* zörnű halallal hala”. A *(meg)faggat* és társai, mint jelentéseik is mutatják, a *(meg)szaggat*-tal és családjával ugyancsak keveredhetnek, l. pl. Márk 9/17—26. fordítását, amelyben egy gonosz lélek által megszállt gyermekről van szó. A JordK.-ben szereplő *[meg]faggat*, valamint a Pestinél és Károlyinál levő *[meg]szaggat* egyébként itt 'leteper, földhöz vág', ill. 'megráz; rángatóztat' értelmű (l. Vulgata; új magyar katolikus és protestáns fordítás).

Figyelmet érdemel még az is, hogy más, a *szakaszt*-hoz és a *szaggat*-hoz hasonló jelentésű igéknek szintén kialakult 'kínozt, gyötör' -féle értelme: *hasít* 1. 1552: 'szétrepeszt' . . . 6. 1780: '(fájdalom) hirtelen, élesen jelentkezik'; *hasogat* 1. 1456: 'hasítgat' . . . 3. 1799: '(fájdalom) bele-belenyilall'; *szakít* 1. 1700: '[? ?] 'csökkent' . . . 7. 1859: 'éles, hasogató fájdalmat okoz'; *tép* 1. 1512: 'húzza, ráncigálva szaggat, leszakít' . . . 7. 1772/1899: 'kínozt, gyötör' (l. TESz.). A latin *lacero*-nak szintén van többek között 'széttép, (szét)-marcangol; megtépáz', valamint 'kínozt, gyötör, tönkretesz' jelentése is (l. GYÖRKÖSY, LatMSz.).

A fentiek alapján a *mige zocoztia vola*-t 'megszaggat' (= 'éles, hasogató fájdalommal gyötör; kínozt'), 'megmardos, kimar' vagy 'felsebez, megsebez' jelentésűnek venném, és az egész mondatot így értelmezném: „És annak a gyümölcsnek olyan keserű volt a leve, hogy a torkukat (? torkát) megszagatta (megkínoztta).” Vagy: „. . . megmardosta, kimarta”, illetve „. . . felsebezte”. Mindegyik megoldás lényegében egyenrangú. Véleményem, mint láthattuk, közel áll a SAJNOVICSÓHOZ, valamint a PÁZMÁNDYÉHOZ.

Azt sem tartom teljesen kizártnak, hogy a HB. vizsgált mondatában áttételesen a PrayK. Sermójának egy némileg hasonló összefüggésű része visszhangzik, amely szerint „az atyák ették meg akkoron — úgymond — a

savanyú szőlőt, de most a fiak fogai vásznak meg belé . . . naponként megvásznak belé a mi fogaink.” (Mészöly, ÓmSzöv. 107, az eredeti latin szöveg ui. 106.) Az, hogy a gyümölcs keserű leve megszaggatja, kimarja, felsebzi a torkot, vagy a savanyú szőlőbe belevásik a fog, hasonló dolog. Igaz, az előbbi a HB.-ben Ádámról mondják, az utóbbit pedig az atyák ivadékairól és átvitt értelemben. Mindenesetre talán elképzelhető, hogy a HB. a mintájául szolgáló Sermonak Ezékielre hivatkozó, távolabbi példáját elhagyva, abból mégis beszüremkedtetett valamit saját egyszerűbb szövegébe. A bűnbeeséssel kapcsolatban idézhetek még egy hasonló kifejezést. Huszár Gál 1560-ban nyomtatott, nemrég előkerült énekeskönyvében a „Christus fel tamada igaffagunk-ra” kezdősorú dicséretben olvashatjuk: N4ab: „Az első Atyánkban mind bűnbe esénc . . . Mind az alma miatt fogunc meg valéc, reanc Balla az nagy bűnért minden keferűfeg.” (Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések. 1560—1561. A kísérő tanulmányt írta BORSA GEDEON. A faksimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. Bp., 1983. [Bibliotheca Hungarica Antiqua XII.]

A. MOLNÁR FERENC

Batyu, bútor, cucc — és ami még velük összefügg

1. Lehet, hogy az előadásom címéül írt szavak egymásra rímélése kissé humorosan hat, de együtt való szereplésüket nemcsak jelentésük rokon volta engedi meg, hanem elsősorban az a körülmény, hogy e szavak mai jelentései azonos indítékok alapján jöttek létre eredetileg más jelentésű szavakban.

2. *Batyu*. — Fejtegetésemet e szóval kezdem, s bár egyéb megfejtési kísérletek is vannak, főleg etimológiai szótáraink véleményére hivatkozva röviden összefoglalom a szóról vallott eddigi nézeteket. Az EtSz. valószínűtlennek tartja BUDENZ (MUSz. 493) magyarázatát, amely szerint a *batu*, *batyu* a *motyó* és *bojt* szavakkal együtt a *bonyolódik* családjába tartozik. Viszont a szláv *batogb* 'Stock' szóval való egybevetést (így LESCHKA és MELICH: NyK. XXVI, 240) a jelentések eltérése miatt szintén elfogadhatatlannak tartja. A SzófSz. a *batyu*-ról csak annyit jegyez meg, hogy ismeretlen eredetű. A TESz. szerint a *batyu* szó valószínűleg hangfestő eredetű, és kapcsolatban lehet egyrészt a *bugyolál* ~ *bagyulál*, másrészt a *bútor*, *bugyor* szavakkal, sőt esetleg a *bonyolít* családjával is. Hozzáteszi még, hogy a cseh *batoh*, *batoh* 'batyu' a szlovák *batoh* 'ua.' közvetítésével a magyarból való. Ez DÉCSYnek (A cseh szókincs magyar elemei: MNy. LI, 455—6) volt a véleménye, és ezt közli MACHEK, EtSICS. és az EtSIC.-ben is, ŠMILAUER-ra való hivatkozással, aki az idézett etimológiai szótárra vonatkozó véleményében nyilatkozott így. A *batoh* címszóban ŠMILAUER véleményét MACHEK így regisztrálja: „*batoh* podle Šmilauera »souvisí s mad'. *batyu* 'ranec' . . .»” [ŠMILAUER szerint a *batoh* a magyar *batyu*-val függ össze]. KIRÁLY PÉTER a MACHEK etimológiai szótárához fűzött megjegyzéseiben óvatosabban fogalmaz: „mad. *batyu* nemá jistou etymologii (sr. EtSz. I. 315, SzófSz.) a proto ani souvislost se slovem *batoh* 'ranec' není jasná.” [A magyar *batyu*-nak nincs biztos etimológiája, és ezért összefüggése a *batoh* 'batyu' szóval nem világos.] (Slavica Pragensia VIII [1966.], 136). És csakugyan, DÉCSY is, ŠMILAUER is adós maradt a magyar

batyu etimológiájával. MACHEK amellett, hogy ŠMILAUER véleményét is közölte, maga is megpróbálkozott egy újabb magyarázattal. Neki is gondot okozott a több szláv nyelvben is meglevő *batog* 'Stock' stb. és a cseh, illetőleg szlovák *batoh* 'Bündel, Ranzen' között fennálló jelentésbeli eltérés, és ezért a cseh és szlovák *batoh* szót valamilyen erőltetett zsonglőrmutatvánnyal inkább a német *Weidtasche* 'lovecká torba' (vadásztáska) szóból próbálja levezetni: *Weidtasche* > *vátošna* > *bátošna* > *bátožna* stb.; a *bátošna*-ból rövidüléssel *bátoš*, a *bátožna*-ból téves *ž*-vel *bátoh*, továbbá *batoh*, *baťoh*. Ez a naiv magyarázat semmiképp sem lehet meggyőző, a „téves *ž*” is képtelenség. De a DÉCSY és ŠMILAUER képviselte vélemény, hogy tudniillik a cseh és szlovák *batoh*-nak az ismeretlen etimológiájú magyar *batyu* lenne a forrása, szintén nem elfogadható, mert ebből magyarázni a *batoh*-ot legfeljebb csak ugyanilyen nyakatekert módon lehetne, mint a *Weidtasche*-ből; nem tudok rá ugyanis példát, hogy magyar -ó, (-ou), -u végződésű szó a szlovákban vagy akár más szláv nyelvben -h (-g) végződést kapna; néhány magyar eredetű szlovák szó: *birov* < *bíró*, *borňov* < *borjú* ~ *bornyú* (katonai szó), *čomov* < *csomó*, *dugof* (gen. *dugova*) < *dugó*, *kopov* < *kopó*, *válov* < *váló* ~ *válu* (KÁLAL); horvát: *akov* < *akó*, *ašo*, *ašov* < *ásó*, *birov* < *bíró* (Melich-Eml. 113); ukr. Kárp.: *kapov*, N. *kapiv* < *kopó* (l. TESz.), *vágov* < *vágó* stb. (StudSl. IV, 161). A hasonló példák még szaporíthatók.

Megfordítva a dolgot viszont a magyar *batyu* ~ *batu* a szlovák *batoh* (a *g* > *h* változás előtt *batog*)-nak hangtanilag kifogástalanul megfelel: *batoh* > *bató* > *batu* > *batyu* (vö. Mel: SzJán. 258: „Isten *batoy* palczay” [‘baculus, Stab’]: NySz.), továbbá *sajtó* ~ *satu*, *szívató* ~ *szivattyú* stb.).

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a szlovák *batoh* hangtanilag szabályosan megfelel más szláv nyelvek hasonló szavainak; ilyen szavak a nyugati (cseh, lengyel, kasub) és a keleti szláv nyelvekben (orosz, ukrán) vannak.

Ó s z l á v: *batogŭ* 'βάβδος, baculus, φραγγέλιον, flagellum' (orosz) | s z e r b e g y h: s z l á v: *batogŭ* 'ιμας lorum' (MIKLOSICH, Lex. Paleoslovenicum) | ó c s e h: *batoh* 'Geißel, flagellum': „Každý bíč tři *bathohy* gmejieše a na každem konci bieše uzel zawázán polowem [minden korbácsnak három ostorszíja volt, és mindegyiknek a végén ólmos csomó volt kötve]”; Kat. leg.; *batožný* „adj od *batohu* 'Geissel' »Nejedna bathožna duha modráše se [nem egy korbácsütés kéklött]» Kat. leg.” (GEBAUER, Slov. staročeský) | c s e h: *batoh* 'bat, kyg, hůl, Prügel, Knüttel'; *batoh* szlov. 'uzel neb nůse tráwy, šatů a g., Bürde, Bündel, Pack, z. B. Gras, Kleider u/w. Onus' (JUNGSMANN); „*batoh* nikoli *baťoch* 'vak na záda, ranec, uzel, v starší době; provazec bíče' [háti táska, zsák, batyu, csomó (kis batyu), régebben az ostor szíja] (TRÁVNIČEK) | s z l o v á k: *batoh* 'do plachty, trávnice, obrusu ap. zabalený materiál: noša: b. trávy, sena, raždia, bielizne' [lepedőbe, szénahordó ponyvába, abroszba göngyölt holmi, batyu, teher; fű-, széna-, rózse-, fehérnemű köteg, batyu], dem. *batóžik*, *batóžok*, *batožtek* 'kis batyu, batyucska' (SSJ.); *batuch* 'bíč' [ostor] a lengyelből (KÁLAL); Dlhá Lúka: *baťox*, [ritk. 'batoh'] (BUFFA 132) | l e n g y e l: *batog* 'kurze Peitsche', dem. *batožek* (VASMER, RussEtWb. 62; SADNIK—AITZETMÜLLER, VerglWb. 73) | k a s u b (pom.): *batog* 'bat, batog, bicz' dem. *batožk* zdrobn. od 'batog, batožek' (RAMULT, Sl. kaš.) | ó o r o s z: *batogŭ* 'Stock, Knüttel' (Russk. Pravda) | m a i o r o s z: *batog* 'ua.' és 'dicke Ruthe' (VASMER, RussEtWb. 62; SADNIK—AITZETMÜLLER, VerglWb. 73 és PAWL.³) | u k r á n: *batih* 'knut, pletv' [ostor, korbács], 'ryčag', 'rúd' [külön-

féle növények és növénysszarak] (HRINČENKO). Mint a fehérorosz *batoh* átvétele megvan a szó a l i t v á nban is: *botāgas*, *batagas* 'Peitsche, Geißel' (FRAENKEL, Litauisches Et. Wb. I, 53); a litván szót MIKLOSICH (Vgl. Gram. II, 283) *batogas* alakban idézi.

VASMER (RussEtWb. I, 62) az orosz *batog* 'Stock, Knüttel' mellett az orosz, ukrán, lengyel és cseh megfelelő szavakat idézi; a szlovák *batoh*-ról nyilván mint más jelentésű szóról nem tesz említést.

SADNIK—AITZETMÜLLER (VerglWb. 73) a **bat*-ból származó *batog* szócsaládot mindazokból a szláv nyelvekből idézi, amelyekben megvan: orosz, ukrán, szerb egyh. szláv (de ezt inkább orosznak mondja), ócseh, cseh, szlovák, lengyel pomerán (kasub); és minden jelentésben. Az orosz *batog* és az ukrán *batih*-nak 'Peitsche, Stock' jelentése mellett van 'Scorzonera rosea, Chondrilla iuncea' stb. jelentése is. A szótár idézi a szóból képzett denominális igéket is: orosz *batožít* 'mit Ruten schlagen', ukrán *batožiti* 'peitschen, schlagen', lengyel *batożyć*, *batogować* 'peitschen', sziléziai *batęgać*, *batęguować* és *batogac*, *batoguować* 'peitschen'. A szócsaládot azon az alapon tartja eredeti szláv-nak, hogy az ide tartozó szóanyag egyértelműen egy 'Gewächs' alapjelentést látszik mutatni (vagy az egész növényt, vagy egy részét jelezve: 'Halm, Stengel, Stiel, Stamm, Rute, Stab, Knüttel' stb.), és ebből már az összslávban levált és elkülönült egy szócsoporthoz: 'langer Stengel, Stiel, Stab, Stange, Knüttel' jelentéssel. Ebbe a csoportba tartozik a *batog* szó is, amely minden bizonynyal a *bat* -*og* képzős származéka; sem VASMER, sem SAD.—AITZ. (VglWb.) nem szól a *batog* képzésmódjáról (az -*og* képzőre vö.: MIKLOSICH, Vergl. Gramm. der slavischen Sprachen II, 283; VONDRÁK, Vergl. slavische Grammatik I, 472 — pl. az orosz *tvorog* és a többi szláv nyelvek megfelelő szavai).

E kis kitérés után visszatérünk idézett szavainkhoz. Amint láttuk, azok alaki egyezésük ellenére sem azonos jelentésűek; a szlovák és ennek hatására a mai cseh *batoh* szó jelentése ugyanaz, mint a magyar *batyu*-é 'Ranzen, Bündel', míg a többi nyelvek említett szavai az eredetibb 'Stock, Geißel, Knüttel' stb. jelentést őrzik. Ez a körülmény az oka, hogy az etimológusok eddig nem tudtak megnyugtató magyarázatot adni a *batog*, *batoh* 'Bündel, Ranzen' és a 'Stock, Knüttel' stb. jelentésű változatok összefüggéseiről. Pedig azonos szavakról van szó, de az alaki egyezés és a jelentésbeli különbség problémájának megfejtéséhez sem a hangtan, sem a jelentés oldaláról nem jutunk el, hanem a régi idők mindennapi gyakorlatát, szokásait kell megidéz-nünk. — Ismeretes, hogy a különböző nagyságú, vastagságú botféle eszközök (husáng, dorong stb.) az ember életében sokféle szerepet töltöttek, töltenek be. Lehetnek munkaeszközök (pl. bottal való cséplés, döngölés), szolgálhat-nak támadó és védőfegyverül (l. a Bibliában is: Máté 26: 47, Márk 14: 43, 48, Lukács 22: 52) és az útrakelt embernek, pásztornak még ma, az autó és repülő-gép korában is a bot kíséző társa, amelyre támaszkodhat, enyhítve ezzel fáradt-ságát; vállára vetve pedig ráakaszthatja terhét, cókómkját, megkönnyítve így annak hordását, cipelését. A botnak (*batog*-, *batoh*-nak) ez a funkciója tette lehetővé a névátvitelt arra a tárgyra — göngyölegre, nyalábra, csomagra —, amely vele szoros kapcsolatban volt. A *batoh* > *bató* > *batu* elnevezés minden bizyonnyal először a valamilyen kendőbe, vászonfélébe göngyölt és vállon vitt útibot (*batoh* ~ *batu*) végére akasztott kisebb csomagra terjedt át; később pedig minden kendőbe, lepedőbe, csomóba, kötegbe, nyalábba kötött és nemcsak a boton, hanem akár háton vagy kézben vitt kisebb-nagyobb göngyölt csomag és nyaláb stb. nevévé vált. Tehát a 'Bündel, Last, Ranzen' jelentésű

szlovák *batoh* > m. *bató* ~ *batu* ~ *batyu* érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

A vállra vetett bot és a ráakasztott batyu képzőművészeti alkotásokon is látható; l. a képmelléleteket! A szépirodalomban is találkozhatunk ilyen ábrázolással: „... egy csoport didergő ember... némelyik pálcája végére akasztva *batyuját*... hónuk alatt viszik koronájukat s *batyuban* bíborpalástjukat.” (Jókai: És mégis mozog a föld. Szépirodalmi Kiadó, Diák-könyvtár II, 212.) A néprajzi irodalomból: „... A keleti országrészben (vizes csobolyókat, kosarakat)... apróbb *batyukat* vállra fektetett botokon, vagy alkalmatosan faragott görbe rudakon hordanak...” (A magyarság néprajza II, 248.) — Szabolcs megye: „A b o t r a a juhász ráakasztja a tarisznyát, a *batyut*” (ÚMTsz.).

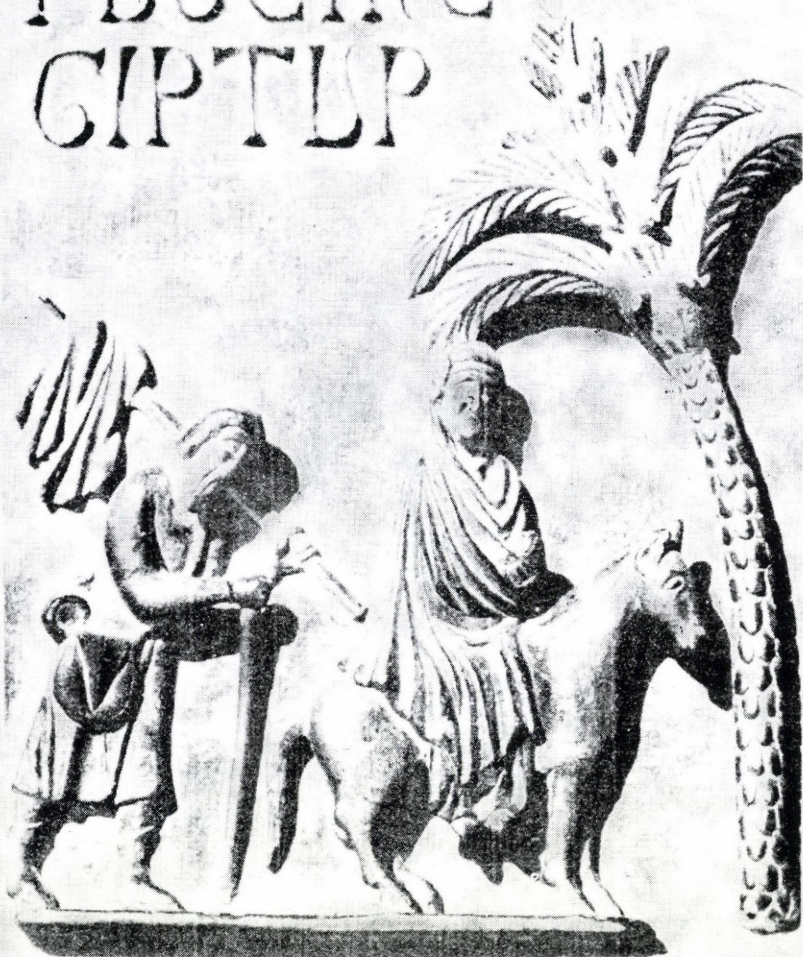
A szlovák *batoh* 'Bündel, Ranzen' jelentése minden bizonnyal szlovák nyelvterületen jött létre, és itt állandósult is. A magyarországi szlovák nyelvjárásokban is ilyen jelentésben él (vö.: ŠTOLC, Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava, SAV. 1949. 78, 99, 224, 248 stb.; ONDRUS, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava, SAV. 1956. 199, 224; GREGOR, Der slovakische Dialekt von Pilisszántó. Bp., 1975. 205). Ilyen jelentésben való előfordulása cseh területen szlovák nyelvi hatás, és a múlt század cseh szótáriródalma — amely szlovák szógyűjteményeket is feldolgozott — terjeszthette el használatát (JUNGMANN a szlovák *batoh*-ot idézve RIBAY-ra hivatkozik, és egy szlovák népdal ilyen szavát is idézi), tehát szükségtelen a német *Weidtasche*-ből magyarázni. A szlovák és morva határterületeken persze közvetlenül is átkerülhetett a csehbe (BARTOŠ, Dial. slovník moravský: travná plachta 4. eln. *batoh*).

Hogy a szlovák *batoh* 'Bündel, Ranzen' jelentése mióta van meg, szlovák nyelvtörténeti szótár hiányában egyelőre nem tudni. Egy-egy adat a XVII. és XVIII. századból *szénabatyu*-ról szól. Bytča (Biccse) 1684: „Letního času nawaykasala trawny a Sussila gako y posawad na dolnim dome ma asy deset *batohu* nebo Rebrýň [nyár idején sok füvet kaszált és megszáritotta, most is van az alsó házban vagy tíz batyura vagy (istálló) jászolra való]” (Teleki család nagyzeblati lt. 10. cs.); Zaškov 1759: „Sena ješte bylo za tri *batošky* [széna volt még vagy három batyuceskával]” (SSNM. 1952—60: 156). (Ezeket az adatokat GREGOR FERENCNEK köszönöm.)

A magyar *batyu* ~ *batu* szó, amely kétségtelenül a szlovák *batoh* átvétele, első ízben SZD.²-ban fordul elő: „*batyu* v. *batu*” (l. *Bútyor* a. 27).

Az alábbi adatok szerint a *b a t y u* szó legsűrűbben a magyar nyelvterület északi, a szlovák nyelvterülettel határos részein használatos, s leginkább *batu*-nak hangzik: Maconka (Nógrád megye): „az ágyat bekötötték *batuba*”; uo.: „egy *batu* tolluval, helyével, vászonymal” | Mátraszöllős (Nógrád megye): *batu* 'hátí batyu' | Bocsárlapujtó (ma Karancslapujtó, Nógrád megye): *batu* 'batyu' | Besenyőtelek (Heves megye): „a sok gunyát *batuba* kötötte” | Gyöngyös (Heves megye): *batu* 'batyu, csomag' | Pély (Heves megye): *batu* 'batyu' | Mezőtárcsány (Heves megye): „nehéz az én *batum*” 'batyu' | Felnémet, Besenyőtelek, Tiszanána (Heves megye): „*batut* kötött a hátára” | Eger: „ami kis holmija volt, *batuba* kötötte” (ÚMTsz.) | Heves község: „*Batuba* köttem a kosarat” (MNYj. XII, 188) | Mezőkövesd: *batu* 'batyu' | Palócság Heves megye: *batu* 'batyu' | Szuhogy (B. A. Z. megye): *batut* 'batyu' | Balajt, (B. A. Z. megye): *batu* 'háton vitt bármiféle teher' | Kesznyéten (B. A. Z. megye): *batu* 'batyu' | Hidvégardó (B. A. Z. megye): *batu* 'batyu' | Parasznya

FUGERE
GIPTLP

Cathédrale - Porte de S. Ranieri (detail)

(B. A. Z. megye): *batut* (acc.) 'teher' | Alsódobsza (B. A. Z. megye): *batu* 'batyu' | Sajóvámos (B. A. Z. megye): *batu* 'batyu' | Sajószöged (B. A. Z. megye): *batu* | Nagytoronya (Zemplén megye, ma Csehszlovákia): „A nagy *battyúik* ott voltak mellettük” 'batyu' | Magyarhegy (Uhorské Zahorany, Gömör megye): *batu* 'batyu' | Nagykőrös: „Úgy gyűtt be egy batyuvá” | Öregcsertő (Bás-Kiskun megye): „rakjuk le *batunk* a kőre” | Apátfalva (Csongrád megye): *batu* 'batyu' | Mezőberény (Békés megye): *batyu* 'kendőbe kötött csomag' | Szabolcs megye: „A botra a juhász ráakasztja a tarisznyát, a *batyut*.” | Kisiratos (Csanád megye), Dorobanti (Arad megye, Románia): *batyut* (acc.) 'kendőbe kötött csomag', „*Batyut* kötött a hátára oszt ment mendegélt” | Zilah vid. (Szilágymegye): *batyu* 'batyu' (ÜMTsz.). — L. még: *Batyu kendő*: Gerendás (Békés megye): „Gerendáson a kalácsot fehérscsipkés vagy színes *batyukendőbe* kötik.” (ÜMTsz.) — *Batyu kalács*: Kürt (Komárom megye): *batyukalács*-(ot) 'bukta formájú, mákkal stb. töltött kalács' (ÜMTsz.). A *batyukalács* hasonlóságon alapuló újabb névátvitel.

Mint az adatokból is kitetszik, a szó az ország különféle részein ismeretes, de használata legelterjedtebb az északi, a szlovák etnikummal határos területeken; az átvétel itt történhetett, és itt honos az eredeti *t*-vel hangzó forma, a *batu* is. Egyes helyeken *batyu*-nak hangzik (már SZD.-ban is mindkét változat megtalálható), és ez utóbbi a köznyelvi és irodalmi forma is. Ma a *batyu* mellett a *batu* változatok nyelvjárásinak hatnak, pedig az átvett alak a *bató*, *batu* volt. Úgy gondolom, hogy a nagy gyakoriságú *Bató*, *Bathó* családnév is tulajdonképpen az eredetileg még 'bot' jelentésű régibb *bató*-val azonos.

A *batuló* melléknévi igenév arra enged következtetni, hogy a *batu* ~ *batyu*-hoz -l képzős ige is tartozik (vagy tartozott), de ilyenről nem találkoztam, csak a *batuló*-val ezekben a szavakban: *Batuló ruha*: Poroszló (Heves megye): *batulóruha* 'batyuló, batyunak való durvább vászonféle' | Mezőkövesd (B. A. Z. megye): „A nagy kormos lagzis fazekakat fekete surcruhába takarták, s egy *batuló ruhába* kötötték a hátukra az asszonyok.” | Balajt (B. A. Z. megye): „*batuló ruhát*” 'háti teher hordására szolgáló ponyvafélé' | Tard (B. A. Z. megye): *batulóruha* 'teherhordó ponyva két szélből összevarrt négy-szögletű kendervászon' | Edelény (B. A. Z. megye): „*batuló ruha* az a vászon, amibe belekötik azt a dolgot, amit vinni akarnak, s a két vállán a hátára teszi és úgy viszi az asszony” (ÜMTsz.). — *Batuló hamvas*: Sajólászlófalva (B. A. Z. megye): *batuló hamvas* 'kötőszalag nélküli, kisebb terheknek piacra hordására használt ponyva' (ÜMTsz.). — *Batuló kötél*: Tard (B. A. Z. megye): „*batuló kötelet*” 'terhet a hátra erősítő kötél' (ÜMTsz.).

A *batuló ruha* és *batuló kötél* leírását a NéprÉrt. XXXVII. évfolyamában olvashatjuk: „A *batulóruha* négyyszögű, két vászonszélből összevarrt lepel. Ebbe teszik a *batyut*, melyet a hátukon visznek. Kétféle fajtája van: egy vastagvászonból és egy vékony — illetve pamutos vászonból való.” (118.) „A hátalló vagy *batuló kötelet* — mint a neve is mutatja — *batyú* vagy más egyéb *t* *teher* hátra való felerősítésére használják. Ha a *batulóruha* nem éri át a terhet, akkor a négy sarkát *kötéllel* toldják ki. De olyan teher is van, amit *batulóruha* nélkül, pusztán csak *kötéllel* erősítenek a hátukra, mint pl. a kukorica szárát.” (Uo. 110.)

A magyar néprajzi lexikon (I, 234-5) csak *batyuzólepedő*, *baturuha*, *zajdaruha* és *hátiruha* szavakat említi a *batyu* címszóban, és közli azt is, hogy a batyuzás a magyar nyelvterület északi részén az emberi erővel történő teherhordás uralkodó módja. Egyébként „a bakonyi szlovák asszonyok a hátukon

cipelik batyujukat, s nem vették át a környező falvaktól a fejen való teherhordást” (GUNDA, Magyar—szláv néprajzi kapcsolatok: A magyarság és a szlávok. Bp., 1942. 222 és NéprLex. I, 236).

3. Bútor. — *Bútor* szavunkkal kapcsolatban nem tartom szükségesnek az ide tartozó adatok felsorolását; ezek etimológiai szótárainkban és GRÉTSY, A szóhasadás (Bp., 1962.) című munkájában (130—3) megtalálhatók. Ismert tény a szónak jelentésfejlődése is a 'balyu, csomag'-tól a 'supellex domestica, das Möbel'-ig (MELICH: MNy. VIII, 408).

A *bútor* (változatok: *butër, bútyor, pútyor, bugyor, bugyër*) szónak is nagy irodalma van, de megnyugtató módon e szavunk eredete sincs tisztázva. Alaki és jelentésbeli hasonlósága különböző szláv szavakkal kétféle nézetre adott alkalmat: 1. a magyar szó szláv eredetű; 2. a szláv szavak erednek a magyarból (BERNEKER: SIETWb. 104). Azonban mind a magyar, mind a szláv szavak etimológiájával e magyarázatok adósak maradtak. Újabbban a TESz. hangfestő eredetűnek véli a *bútor* szót „amely a hangfestés síkján összefügghet a *balyu*-val és a *bugyolál*-lal, sőt esetleg a *bonyolít* családjával is.” Hát ez a vélemény is csak amolyan etimológia-pótlék.

Hogy valamennyire mégis továbbjussunk, talán érdemes még egyszer szemügyre venni azokat a szláv szavakat, amelyeket eddig *bútor* szavunkkal kapcsolatban idéztek, s újból mérlegre tenni a róluk mondottakat.

Olyan szavak, amelyek a magyar *bútor* szóval kapcsolatba hozhatók, az oroszban, ukránban, szlovénben és szerb-horvátban vannak. Legnagyobb a hasonlóság az orosz N. (Szibéria, Orenburg) *bútor, bútorb* 'Hab und Gut, Habseligkeiten, Hausgerät, Gerümpel' szóval (VASMER, RussEtWb. 154). Az EtSz. azonban éppen a szó szibériai megléte miatt nem tartja eredeti szavunknak a *bútor*-t, és ugyanezen ok miatt tartja a TESz. is súlyos nehézségbe ütközőnek a magyarból való eredeztetést. VASMER (i. m. és h.) szerint az orosz *bútor* a magyar *bútor*-ral feltűnően egybehangzó; és bár kelet-oroszországi elterjedése miatt általában e szavakkal kapcsolatban a török nyelvek hatására szokás gondolni (BERNEKER, SIETWb. 104), szerinte az ukrán telepeseik által is elterjedhetett, vagy pedig valódi szláv újabb képzés lehet: *bu + tor*? Ehhez meg kell jegyezni, hogy mint etimológia a *bu + tor* érthetetlen.

A *bútor*-ral összefüggésbe hozott további szláv szavak: szerb-horvát *bátara* 'Weidenkorb'; *bâtär, batarka, batura* 'ua.'- *butura, botura* 'Last'; (kaj-horvát és dalmáciai horvát) *bűtorica* 'kleine Last Holz' (Rijeka); szlovén *bútara, bútora* 'Bündel' (Reiser, Ruten, Stöcke és hasonlók); *Bürde, Last*'; *bűtorica* 'Bündelchen', *bűtarnik* 'Rückenkorb'; ukrán *bútóra, bútra* 'Reisepäck, Speisevorrat', *butoríne* (coll. pl.) 'Einrichtungsstücke' (ŽEL. I, 52), nyelvjárási *butirb* 'Hausrat' is (SADNIK—AITZTMÜLLER, VerglWb. 75). Ez az összehasonlító szótár is megismétli azokat az érveket, amelyek e szláv szavaknak a magyarból való eredete ellen szólnak, és fejtegetéseivel a szláv szavaknak valódi szláv eredete mellett foglal állást, etimológiai megfejtést azonban nem ad. Véleménye szerint az idézett délszláv szavak közös származása hihetővé tehető az alábbi megfontolásokból: a délszláv szavak egy 'Bündel von Reiser, Zweigen, Ruten, Stöcken' stb. jelentést mutatnak, a 'Last, Bürde' jelentés kétségkívül abból vezethető le, hogy majdnem mindig egy valamiféle fa teherről (Last, Holz) van szó: pl. szerb-horvát *bűtorica*. Hogy a jelentésfejlődés a 'Rute, Stab Stengel'-ből a 'Bündel' jelentésbe ment át, egyértelműleg mutatják a nyugati szláv alakváltozatok, mint: cseh és szlovák *batoh*

'Bündel (Ruten, Reiser stb.)', szlovák *batožiť* 'aufladen, beladen', *batožina* 'Gepäck' és mások. Ezért jelentenek az ilyen igék, mint ukrán *nabatuváti* 'auf-, beladen', *batuváti*, orosz nyelvjárási (*s*)*batovátb* 'zusammenbinden' (Pferde) olyan közbülső szemantikai tagokat, amelyeknek a magyarban nincs megfelelőjük. És quasi ezért kell a délszláv szavakat mint valódi szlávokat kezelni.

Itt meg kell jegyezni, hogy ezzel az érveléssel még nincs tisztázva e szavak etimológiája, és a *batuló* melléknévi igenév alapján feltételezhető egy magyar *batul* ige is (l. a *batyu*-nál mondottakat). A fenti érvelés gyenge bizonyíték volna a kérdéses szavak szláv volta mellett. E nélkül is e szavak csakugyan szláv eredetűek, és véleményünk szerint valamennyi összefügg az egymással ablaut viszonyban levő *bat*, *bot*, *but*, (**bət*) szavakkal — pl. szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel, orosz *bat* (a hangsúlyjelek mellőzésével); bolgár *bət* 'Stab, Rute'; macedon *but* 'Keule, Schenkel'; *butalo* 'Fischstange'; orosz, ukrán *bot*, *bótalo* 'lange Stange' (z. B. Fischerstange zum Treiben der Fische) — mégpedig úgy, hogy a *bútor*, *bútora*, *bútara*, *batar*, *bátura*, *butura* stb. nem mások, mint a fentebb idézett 'Stab, Rute, Keule' stb. jelentésű szavaknak -*r* képzős származékai (a képzőre vö.: MIKLOSICH, VerglSlGram. II, 87—94; VONDRÁK, VerglSlGram. I, 430—4), és eredeti jelentésük ugyan-csak 'Stock, Stab, Keule' stb. volt. A 'Bündel, Last, Bürde' stb. jelentés ugyan úgy jöhetett létre, mint a *batoħ* > *batyu* esetében: a botra, rúdra akasztott teher, amely lehetett vászonba, lepedőbe, kendőbe kötött holmi, vagy akár a bot, rúd mindkét végére akasztott más teher, kosár stb., átvette a vele érintkező bot, rúd nevét. Így lett az eredetileg 'Stab, Stock, Keule' stb. jelentésű *bútor*, *bútora*, *bátura*, *butara*, *bátara* stb. szavakból 'nyaláb, köteg, batyu, teher, súly, batyuba kötött elemőzsia, cókmoz, apró holmi'. E szavaknak eredeti 'Stock, Stab' stb. jelentése mellett szólnak a hasonló képzésű bolgár *bótur* 'Baumstumpf, Holzklötz', szerb-horvát *bőtur* 'Sumpfbinsen', ukrán *batúra* 'Peitsche, Stock' szavak is. (SAD.—AITZ., VerglWb. ezeket nyilván a jelentés miatt nem az előzők közé, hanem a *bat* 'Stock' származékai közé sorolja.) — Az -*r* képzőre néhány analógia: -*or*: ósláv *kosor* 'falx' < *kosa*; szerb-horvát *kosor* < *kosa* 'cultri genus' (magyar *kacor*); cseh és szlovák *sochor* 'Hebel' < *socha*, *rozsocha* 'ág, villa alakú ág' | -*ora*: cseh *bachora* 'Fabel, Märchen' < *bajiti* | -*ar*: szlovén *močvar* 'palus' | -*ara*: ósláv *košara* 'caula'; bolgár *košara* 'akol, karám'; szerb *ovčara* 'ovile', *košara* 'stabulum vimineum'; orosz *košara* 'ovile, Hürde, Schaffhürde'; lengyel *koszara* 'ua.', *moczara* 'palus' | -*ura*: szlovén *babura* 'anus', *kostura* 'Schnappmesser' stb.

Hogy a bot, dorong, husáng stb. különféle formában teherhordásra alkalmas, a *batyu*-nál mondottakon kívül megtoldom még egy irodalmi példával: Katona Bánk bán drámájának ötödik felvonásában ezt olvashatjuk: „Néhány jobbágyak összekötött botokon hoznak egy betakart halottat [Melindát] és a szín hátulja közepén leteszik.”

És még egy érv amellet, hogy az orosz *bútor* 'das Hab und Gut; die Habseligkeiten, Hausgerät, Gerümpel' szónak is eredetileg 'bot; Stab' volt a jelentése: a *bútoritb* 'mutitb vzbaltyvatb, trüben, trübe machen, beunruhigen, aufregen [zavar, felzavar, felkever, felráz, felizgat, felergerel]' (DALJ és PAWLOWSKI³) ige megléte.

A *batog* főnévvel kapcsolatban idéztünk belőle képzett denominalis igéket. Egyéb 'Stab, Stock' stb. jelentésű főnevekből is képezhetők ilyen igék, amelyeknek jelentése az eszköz nevének megfelelően nemcsak 'üt, csap, ver', hanem e műveletek során keletkező zaj, lármá is kifejezésre jut bennük: szerb-

horvát *bat* > *batati* 'klopfen, schlagen'; szlovén *bât* > *batati* 'schlagen, prügeln'; orosz *bot* III. 'Fischtrampe, Fischstange dial. ein Scheuchwerkzeug der Peipusfischer': > *bótatb* 'schaukeln, trampeln, hin- und herbewegen, baumeln, geräuschvoll auftreten, trampeln, Fische ins Netz treiben, klirren, klingeln'; *bótalo* 'Fischerstange zum Treiben der Fische'; *bótkatb* 'klopfen'; *botnja* 'Unruhe, Tumult' (VASMER, RussEtWb. I, 112) | *bútkatb* 'klopfen, stoßen' (uo. 154). L. még a magyar *botló*, *botlól*, *botlóz* 'a botlóval a halat rejtekhelyéről kizavarja'; *botol* 'das Wasser trüben' (beim Fischen) (Tzs. 1838.; EtSz.). Sem a TESz., sem a Magyar Néprajzi Lexikon nem idézi ezeket a szavakat.

A bottal való zajkeltést jól érzékelteti a következő idézet: 1761: „kegyelmetek eczakának idején reszegen *d o r o n g o k k a l, b o t o k k a l*, nagy lármával a' Város uttzájit fel koborolván I(ste)n ellen valo káronkodásokkal az Rakos uttzai gazdáknak ablakjakat, kapujakat kertyeket bé törni, rontani és az várost eczakai tsendességében fel lármázni . . . attentalattak” (Torda; Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve: SzT. I, 1050 *bot* a.).

A fentebb idézett orosz *bútoritb* 'beunruhigen, aufregen' igéből való elvonás lehet a *bútor* 'bred, šum, krik, der Lärm, das Getöse [lárma, zaj, zshivaj, kiabálás]' főnév, amely a *bútor*, *bútorb* 'Hausgerät, Gerümpel' stb. jelentésű szónak így homonimája. PAWLOWSKIJ szótára (3. kiad. 1900.) egyébként a *bútor* szó valamennyi jelentését egy címszóban sorolja fel, ezek között az 5. jelentés 'der Lärm, das Getöse'.

VASMER (RussEtWb. I, 154) sem a *bútor*, *bútorb* 'Hab und Gut, Habseligkeiten, Hausgerät, Gerümpel' címszóban, sem külön nem tesz említést a *bútor*, *bútorb* 'Lärm, Getöse' szóról; egy másik címszóban a *butorgá* 'Verwirrung, Unruhe' szóval kapcsolatban hivatkozik a *butorážitb* 'verwirren' (DALJ-ban *budorážitb* van) igére, amely ŠACHMATOV szerint *bu* + *torgatb* volna. Én úgy vélem, hogy a *butorgá* és a *butorážitb* inkább a *bútor*, *bútorb* 'Lärm, Getöse', és a *bútoritb* 'trüben, beunruhigen, aufregen' szavakkal függ össze.

UŠAKOV értelmező szótárában már sem a *bútor*, *bútorb* 'Gut und Hab, Habseligkeiten [holmi, cókmók]', sem a *bútorb* 'Lärm, Getöse' főnév, sem a *bútoritb* 'trüben, beunruhigen' ige nem szerepel. Ezeket a régen is csak nyelvjárási szinten élő szavakat, úgy látszik, az újabb orosz szótáriródlom már nem tartja számon.

Egyébként a *bútorit* ige — ugyancsak nyelvjárási szinten — megvan a szlovákban is, de alapszavára a régiségből ez ideig egyetlen adatot ismerek, mégpedig vezetéknev formájában: 1576: „Myso *Butora* s Sebestzanoweg Wsy, poddany . . . magicze let 60 [*Butora* Miso jobbágy, Sebestyénfalváról, 60 éves]” Trencsén megye; kihallgatások a vágbesztercei és lietavai uradalom közt folyó határvitában Sucha Dolina (Szárazvölgy) birtoklásáért (Jazykovedné Štúdie VI [1961.], 203).

Zuzka Zguriska szlovák író nő igen gyakran alkalmazza a nyugatszlovák, myjavai nyelvjárást. Tőle való a következő adat: *bútorit* nár. 'vyrušovat', budít' zo spánku [zavar, feébreszt az alvásból]. „Ešte len svitalo už *bútorit* doma. [Még csak virradni kezdett, és már butarolt odahaza.]” (SSJ.)

Az ugyancsak nyugati szlovák nyelvjárársban író XVIII. századi Juraj Fándly egyik művében szintén találkozunk a *bútorit* igével: 1789: „. . . vskutku skusil, že tento fortílni mňích je podvodní šibal a zmama, která len ludí mámi a *bútorí* pod spúsobem svaceních zelin [valójában rájött, hogy ez a fortélyos barát egy szemfényvesztő, csaló kópé, aki a szentelt (gyógy)növényekkel csak ámítja és nyugtalanítja az embereket]” (Fándly: Dúwerná Zmlúwa mezi

Mňíehom a Diáblom . . . W Prešporku. Pozsony, 1789.: Juraj Fándly: Výber z diela. Bratislava, SAV. 1954. 136).

A keleti szlovák nyelvjárásban *roz-* ('szét, széjjel') igeikötős változatban fordul elő; Dlhá Lúka: *rozbaturic*, dok. (3. személyű perf. ige) „*rozbaturil me zahnal mi spánok*” [fellármáz, fellármázott engem, elűzte álmomat], *r. se* [fellármázódik] (BUFFA 210). Ez a keleti szlovák ige egybehangzik a fehérorosz *batúricb*, *nabatúricb* 'schwätzen, lehres Droh dreschen' igével, jelentése azonban inkább a *bútoritb* 'aufregen, beunruhigen' jelentésének felel meg.

A Zguriška-idézetben a *bútoril* múlt idejű 3. személyű igét szándékosan fordítottam így: *butarolt*; ugyanis a *butarol* egy magyar adatban is előfordul: Nagybánya (Szatmár megye): *butarol* 'lim-lomol, sürgős keresés közben hányvet, szerteszór (holmikat)' (MTsz.). Az EtSz. ismeretlen eredetűnek mondja, de megkérdőjelezve utal a *bútor* szóra. Úgy gondolom, hogy a *bútoril* ige ukrán közvetítéssel juthatott a szlovák nyelvbe, a szó előfordulásának földrajzi helye okán talán a magyarba is; egyébként a *butarol* hangtanilag tökéletesen megfelel a szláv szónak, a kissé terjedelmesen megadott jelentés pedig szintén közel áll a *bútoritb* 'zajt csap' jelentéséhez.

Szólni kell még a *bútor*-ral általában együtt emlegetett szibériai orosz N. *búsor*, *búsortb*, *búsyrb*, *búsyrb* 'Gerümpel, Trödelkram, alte Sachen' szavakról is. Annak ellenére, hogy e változatokról különféle vélemények vannak (DALJ a *búsort*-t a *músort* 'Kehricht' szóval azonosítja; VASMER i. m. 153 a jelentések eltérése miatt nem fogadja el, inkább *bu* + *sor*-t feltételez; SAD. — AITZ. i. m. 76 szerint a *búsort*, *búsyrb* nehezen kapcsolható a *bútor*-hoz, a VASMER emlegette jelentésbeli különbség nem legyőzhetetlen, a szókezdő *m/b* változás — vö. oszm., krimi tatár *maşrama* 'Taschentuch, Schleier' > orosz *bachromá*, *bachramá* 'Gebräme, Franse' (VASMER i. m. I, 64) — is figyelembe vehető), én inkább azt gondolom, hogy a *búsort*, *búsyrb* esetében ugyanazzal a hangváltozással van dolgunk, mint a lengyel nyelvjárási *basior* 'batog Knüttel, Stock, Prügel' esetében. SADNIK — AITZETMÜLLER (VerglWb. 81, 82) szerint ugyanis, ha egy *bat-*, *but-* tőhöz s elem járul (**bats*, **buts*), akkor vagy egy új affrikáta: *c* (*ts*) jön létre (*bac-*, *buc-*), vagy pedig a dentális végződés elmarad, és marad a spiráns *s* (*bas-*, *bus-*). Ha ez igaz — márpedig a *basior*-on kívül más példákat is idéz a szótár —, akkor a *búsort*, *búsyrb* mégis összefügghet a *bútor*-ral, és jelentése eredetileg szintén 'Stab, Stock' stb. lehetett; de az eszköz funkciója miatt — a rajta hordott kisebb-nagyobb, cókókkal teli göngyölegek (batyuk) vagy egyéb holmik — jelentése megváltozott, s lett: 'Gerümpel, Trödelkram, alte Sachen'. (Az *-yr*, *-yrb* képzőre vö.: MIKLOSICH, VglGr. II, 93; orosz *kosyrb* 'Hakmesser' VASMER I, 643.)

Visszatérve *bútor* stb. szavunkhoz, ez alakját tekintve az orosz N. *bútor*, ukrán *butóra* (*bútra*), *butir* szavakhoz áll legközelebb, jelentése azonban nemcsak ezekkel, de részben a délszláv szavakkal és a szlovák *batoh* > magyar *batyu* ~ *batu*-éval is megegyezik. Az ukrán *butir* *i*-je eredetibb szláv *o*-nak felel meg (tehát ennek előzménye szintén *butor*), és lehetséges, hogy a magyar *butér bugyér* változatoknak ez a forrása. (Az *i* > *ē* nyíltabbá váláshoz vö. tör. *kändir* > magyar *kendér*: BÁRCZI, Htört. 28.)

Vannak *Butor* vezetéknevek is (l. Telefonkönyv), és a *Bagyura* vezetéknév is nyilván a tárgyalt szócsoporthoz tartozik (*batura*); a Telefonkönyvön kívül az óbudai és csobánkai temetőben találkoztam vele. Zsolnán él Ján *Badúra*.

Az EtSz. a *bútor* címszóban CZAMBEL, Slov. reč-ből idézi a keleti szlovák *bučori* szót, jelentését pedig az előtte idézett ukrán (kisorosz) *butora*, *bútra*,

butorine szavak jelentésével mondja azonosnak. A szó KÁLAL szótárában is szerepel: *bučory* (vsl.) 'haraburdi' [keleti szlovák, 'cók-mók, ócska holmi'], Dlhá Lúka: *bučori* (plur.) 'rozhádzané veci po izbe [a szobában szanaszét szórt holmi]' (vö. BUFFA i. m. 136). Tekintettel arra, hogy ez utóbbi nyelvjárásban a köznyelvi *l* általában *č*-nek hangzik (*gače, gate*), a *bučori* forrása a magyar *butyor* lehetne. És nyilván vannak még más esetek is, amikor a szláv eredetű magyar szó került vissza valamelyik szláv nyelvbe. Ilyen lehet pl. az ukrán *butorine* 'Einrichtungstücke', az ukrán *batuvditi* 'svjazyvati povodjami lošadej; zusammenbinden Pferde' (vö. m. *batu, *batul* stb.), de ennek megállapítása további széles körű vizsgálatokat igényelne.

A *bútor, butyor, bugyor* szóval összefüggésben önkéntelenül kínálkozik, hogy a *bugyolál, bugyelál, bagyulál* igére gondoljunk. A TESz. ezt az igét a hangfestés síkján a *batyu*-hoz és *bútor*-hoz tartozónak véli. Valóban, ez az ige a *bútor, bugyor* változatából *-l* igeképzővel alakult: *bugyor* : > *bugyorál*, az *r* disszimilációjával *bugyolál*; a *bugyelál, bebugyerkáz* nyilván a *bugyēr* változathoz való, a *bagyulál* a hangja esetleg a *batyu* hatását is tükrözheti. A többi változat, a *bogyolál, bogyoláz, bangyalász, bébangyal* és esetleg a *bónyál, bonyol-gat* is a népnyelvre jellemző tarkasággal az eredeti *bugyolál* 'betakar, begöngyöl' egyéb változatait képviseli. (A *gy ~ ny* váltakozásra vö.: *megyek ~ menyek, pazdorgya ~ pazdornya*.) Végül említsük meg SzD.: MVir. 111-ről „Elfel-bútyorolni... szedni... rakosgatni... valamit, holmit”.

4. *C u c c*. — Az először 1956-ból adatolt, de ma már lépten-nyomon hallott és használt *cucc* szóról a TESz. (I, 459) azt mondja, hogy valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, s összefüggésbe hozható a *N. cucólék* 'celecula, holmi', *N. cucaj* 'cókmók, motyó', *N. cucak* 'ua.' szavakkal. Az összefüggés nemcsak valószínű, de biztosnak mondható.

A) A *cucólék* szóra az első adatok a XVIII. századból valók: „A tojásokat *tzutzolék*kiába tette és siette a király lakó helye felé.” (Kónyi: Várta M. 63: NySz.) SzD.-nál (27) a következő szinonimák társaságában találjuk: „Bútyor, butyor, buttyor, bugyor, batyu v. batu, butor, motyó, tereh, zajda, málha *tzutzolék*, potziha. Nyalábba kötött egyet-más.” Uo. 87: „*tzutzolék*, tzele, tzula... butyor, hol-való, holmi, nyaláb, egyet-más.” KRESZN. SzD.-ból idézi: „*cuczolék* Bulga, Sarcina.” Felső-Somogy: *cocolék*; Zala megye: *cucólék* 'batyu, kendőbe bekötött ruhaféle v. egyéb holmi' (MTsz.). Nagyszakácsi (Somogy megye): *cucólék* 'kicsi batyu' „Csak ekis *cucólék*ot hozott a hóna alatt amikor idegyütt.” Ugyanonnán 'kis csomag' jelentéssel: „Ezt a kis *cucólék*ot kösd hozzá a csomagodhoz, hogy el ne hagyd a vasuton.” (ÚMTsz.)

SzD.²-ban (278) a *tzutzolék* mellett *kötzolék* is szerepel, és jelentkezik egy *kucolék* változat is; l. még: „Megindult egy szalma-kalapban és egy *kutzolék* a vállán.” (Kónyi: Várta M. 62: NySz.) Ez a *kuczolék, köcölék* (és *köcölék* NéprLex. I, 236 *batyu* a.) valószínűleg az ugyancsak 'butyor, cula' stb. jelentésű *kötölék* és a *cucólék* keveredéséből keletkezhetett; vö. MA.² a latin—magyar részben: „Sarcina *Kötölec*, Tereh, Gunya, Butyor, Zayda, Tzula. | Sarcinula terhelecze, *kötölekóczeke*, zaydaczka. | Sarcino: *Kötöleket fűzők*, Varroc, Zaydat czinaloc, Buty-ort kötők.” (L. még SzD. 44: „*Kötölék, kötelék*, nyaláb, kötés s. a. t.” | Kevésbé valószínű vélemény, hogy a *köcölék* a *köcöle* (*kecele*) és a *R. kötölék ~ kötölék* 'köteg' keveredésével keletkezett. (Így a TESz. II, 602.)

A *cucólék, kucolék, köcölék* mellett van *pucólék* forma is: Lesenceistvánd (Zala megye): *pucólék* 'batyu, kendőbe kötött ruhaféle v. egyéb holmi' (MTsz.);

puclók 'ua.' (NéprLex. I, 326 *batyu* a.). Ez utóbbi változatai lehetnek a *puccék* és *puccina* is: Szentgál (Veszprém megye): *puccék* 'batyu, butyor'. Dunántúl: *puccina* 'poggyász' „Fölsujatták a *puccináját*: hátára segítették.” (MTsz.) A *p*-vel kezdődő változatok nyilván a *cucólékból* alakultak; a *k* ~ *p* hangzócserére vö. keleti szlovák *kucik* > m. *Puczik, Puczuk, puczkó, puczek* 'kuckó' stb. (TESz. II, 652), továbbá *köszméte* ~ *pöszméte*.

Visszatérve a *cucólék* szóra, véleményünk szerint ez nem más, mint a magyar *cuca* — 1. 'lancea, hasta; Lanze, lándzsa, dárda'; 2. 'zugespitzte Stäbe verschiedener Verwendung; különböző célokra szolgáló hegyes végű botok'; ez egy déli szláv *sulica* stb. 'hasta lancea'-ból (KNIÉZSA, SzJsz. I, 118) — főnév *-lék* névszóképzővel megtoldott alakja. — Igaz, ha a szót a *cucólékból* magyarázzuk, akkor *cucalék* alakot várhatnánk; a szó viszont következetesen *cucólék* (*cucólék*). Úgy vélem, ez analógiás képződmény lehet a többnyire hasonló vagy azonos — tehát 'batyu, cókmók' stb. — jelentésű *csomólék* 'csomó' (SzD.² 27, OrmSz.), *csombolék* (SzD. 103: *Tsombolyék* 'csomóba kötött holmi'; SI.: *Tsombolék* 'batyu; Bündel'), *motyólék* (MTsz.) <: *motyó* 'holmi, cókmók, batyu' (TESz. II, 927) hatására. Más esetek is vannak, amikor igéből *-ék* képzővel alakult főnevek kétféle változatban fordulnak elő: *aszalék* ~ *aszólék* ~ *aszuólék* 'aszalt gyümölcs' (ÚMTsz.); *corhalék* ~ *corholék* 'elpeyhyűdt hús, lebernyeg' (MTsz., ÚMTsz.); a *corhol* ~ *curhol* 'bőrt takarít, puhít' stb. igéből (vö.: Tsz., MTsz., EtSz., ÚMTsz.). (A *corhol* ~ *curhol* igét a TESz. nem közli.) — A *cucólék* tehát az a batyuba, bugyorba, motyóba stb. kötött holmi, amit régebben a vállon átvett cucára, azaz botra akasztottak, s talán még ma is akasztanak; így a *cucólék* esetében is a *batyu*-hoz és a *bútor* ~ *bugyor*-hoz hasonlóan érintkezésen alapuló névátvitellel van dolgunk.

B) A 'bulga, sarcina, Bündel, cókmók, motyó' jelentésű *cucaj* első ízben SzD.-nál (254) fordul elő kétszer is: *tzutzaj* a *Tzula* szóval kezdődő szinonima-csokorban, és még egyszer *Tzutzaj*: *tzutzolék*. SzD. adatait tovább idézi SI. és KRESZN. Ez utóbbi a *czuczaly* szóval kapcsolatban SzD. *tzula* adatára és SI. után a 'bulga, sarcina' jelentésre hivatkozik. Az EtSz. szerint a *cucaj* 2. jelentése 'ujjatlan kis ködmön, kis mellény'. Az EtSz. forrása e jelentésre KASSAI (V, 263) és a MTsz., palócnak jelölve a szót. Az ÚMTsz. *cucaj*² adata 'aratáskor elhullott és összegereblyélt búza'. — Ami a 'ködmön' jelentésű *cucaj*-t illeti, nem valószínű, hogy összefüggne a 'bulga, sarcina; Bündel; cókmók, cucólék' jelentésű *cucaj* szóval. A ködmön jelentésű szó inkább a KÁLAL Ocsováról (Zólyom megye) idézte *cucaj* 'kožíšek bez rukávů [ujjatlan ködmön]' szóval lehet azonos. Hogy ez viszont összefügg-e az óceh *cucel* (vö. „czuczel . . . czuczer . . . nekterá část oděvu” [az öltözet valamilyen része]; GEBAUER, Slov. staročeský) szóval, egyelőre nem lehet eldönteni. MACHEK (EtSlCSL. 62) a két szót együtt idézi, de eredetüket ismeretlennek mondja. Egyébként ez a *cucaj* sem HVOZDIK szótárában, sem a SSJ.-ben nem szerepel.

A *cucaj*, *cucaly* 'cucólék' szintén a *cuca* 'bot' stb. szóból jöhetett létre -j (-ly) denominális (talán kicsinyítő) képzővel — alakjára vö. *aszaj* ~ *aszaly* ~ *aszá* 'a szűr oldalán való betoldás' (EtSz., ÚMTsz. — a TESz.-ben nem szerepel); N. *lapuj* 'lapu' (TESz. II, 724); *Apaj* hn. < *Apa* szn. (EtSz., FNEsz. 57) —, és az úti botra akasztott butyort, motyót stb. jelentette. — A szlovén *cucelj* 'kleiner Sack' a magyarból való (EtSz.).

A *cucak* 'bulga, sarcina; Bündel' szót az EtSz. KIRÁLYFÖLDY (1846.) és BALLAGI szótárából idézi. Több adatot rá a TESz. sem közöl, és az ÚMTsz.-ban sem szerepel. Ez a *cucak* változat a *cuca* 'bot' -k denominális névszóképző-

vel (vö. pl. *cubák* ~ *cubók* 'comb') megtoldott változata lehet. Nem lehetetlen, hogy ebben a formájában is eredetileg 'bot' jelentésű volt, és a *cucólék*-hoz, *cucaj*-hoz hasonlóan vált 'bugyor, cókók' stb. jelentésűvé.

Az EtSz.-ban egy másik *cucak* 'cövek' szó is szerepel (KASSAI, V, 263—4 Somogyból). Akárcsak a *cucólék*, *cucaj*, *cucak* 'bulga, sarcina; Bündel; cókók' szavakat, ezt a cövek jelentésű *cucak* szót is ismeretlen eredetűnek mondja az EtSz. Pedig a 'cövek' jelentésű *cucak*-nál önkéntelenül is felmerülhet a *cuca* szó, amelynek sok jelentése közül az egyik 'mérnöki jelzórúd' és 'határfa' (1813.); valamint *elcúcázás* (1815.) 'cúcával való elhatárolás' (MNY. LVIII, 336), így ez a *cucak* is azonos képzésű a 'sarcina; Bündel' jelentésű *cucak*-kal, minthogy ugyanaz a -k denominális képző van benne, csak jelentése ('cövek') még nyilvánvalóbbá teszi a *cucá*-val való összefüggést.

A 'bot' stb. jelentésű *cuca* szóval összefüggő és 'sarcina; Bündel; bugyor, cókók' stb. jelentésű három szó — *cucólék*, *cucaj*, *cucak* — közül a ma oly divatos és 'holmi, motyó' stb. jelentésben szinte egyeduralkodóvá lett *cucc* legvalószínűbben a *cucólék*-ból való újabb elvonás lehet. (A szóvégi *cc*-re vö. *pucc* < ném. *Putz*, *trucc* < ném. *Trutz* stb.)

C) Nem hagyhatjuk említetlen a *c u l a* 'ringy-rongy; batyu; kis zsák; szajha' stb. szót sem, amelyet a TESz. egyrészt ismeretlen eredetűnek mond (az EtSz. is), másrészt a *cele-cula* 'holmi, cókók' stb. ikerszót már hangfestő eredetűnek véli. A *cula* szócikkében a TESz. többek között utal a *cucólék* 'batyu' stb. szóra is, és a *cula* ezzel való összefüggését is lehetségesnek tartja.

A *cula* esetében sem szükséges hangfestő eredetre gondolni, és a *cucólék*-kal való összefüggés pedig annyiban áll fenn, hogy a *cula* a *cuca* szláv eredetijének, a délszláv *sulica* stb. szónak egy másik változatából eredhet. Az ukrán *sula* 'Lanze' (ŽEL., VASMER) elavultnak jelzett szóra gondolok, amely mellett egyébként ugyanott megvan (szintén elavultnak minősítve) az egyéb szláv nyelvekben gyakoribb előfordulású kicsinyítő képzős *sulyca* is. Amint a délszláv *sulica* > magyar *cuca* is az eredeti 'lancea, hasta; Wurfspiess; hajító fegyver' jelentés mellett 'bot, dorong, mérnöki jelzórúd' stb. jelentéssel is bővült, a magyarba került ukrán *sula* 'Lanze' esetében is megtörténhetett ez a jelentésbővülés, vagyis az eredetileg 'Lanze' jelentésű ukr. *sula* > m. **cula* 'bot, dorong' stb. jelentésűvé is válhatott. Egyébként a *sula* 'Lanze' jelentésén kívül már az ukránban is találkozunk a szónak egyéb jelentéseivel is: *suló* 'Ruderstange' (ŽEL. II, 934) és 'derevennaja rukojaty železnych vilb [a vasvilla fából való nyele]' (HRINČENKO IV, 228). Az oroszban *sulá* I. 'Knüppel vom Kinden zum Schleudern auf dem Eise benutzt' (VASMER, RussEtWb. III, 43; ezt a szót is a *sulica* 'Wurfspieß' szóval együtt a *sovátb*, *suju* 'stoße, schiebe' igéből eredezteti). Ezzel az orosz *sulá* szóval kapcsolatban megemlítem, hogy a NéprLex. (I, 444) a *cuca* címszóban a szó eddig ismert jelentésein kívül egy újabbat is közöl: *cuca* 3. „A Felső Kiskunságban a gyermekek jég-szánkójának két szeges végű tolóbotja.” — A szókezdő szláv *s* magyar *c* nem ritka jelenség; ez az affrikálódás van többek között a szláv *sulica* > magyar *cuca* esetében is. (A példák bőven szaporíthatók.) A *cula* 'bot, furkósbót; Stock' jelentése pedig nyilván ugyanúgy változott meg, ahogy azt a *batyu* és a *bütor* stb. esetében láttuk: a vállon átvett culára, botra akasztott batyu, csomag, göngyöleg és ezek tartalma annak nevévé tevődött át. Így lehetett tehát az érintkezésen alapuló névátvitel eredményeképpen a 'Lanze', majd 'Stock' jelentésű *sula* > **cula* 'sarcina, bulga; Bürde, Bündel, Lappen; batyu, csomag, holmi, cókók, ringy-rongy' stb. jelentésűvé. Hogy a *cula* 'ringy-rongy ember;

elender Mensch', 'szajha, Hure' jelentést is hordoz, ez nyilván a szó 'rongy, Lappen' jelentéséből következik. Ilyesmi lehet a *cuca* 'Geliebte; ringyó; Hure' esetében is, és talán éppen ebből következtethetünk arra, hogy a *cuca* szónak is volt 'bugyor, motyó' stb. jelentése, nemcsak a belőle származó *cucólék, cucaj, cucak* változatoknak.

Nem szükséges, hogy az etimológiai szótárak (EtSz., TESz. és az ÚMTsz.) *cula* szóra vonatkozó adatait megismételjem. Az első, 1488-ból való megkérdőjelezett „Georgio Czulas”-tól, Melius 1565-ből való biztos adata után már nagy gyakoriságú a *cula* (MA.-nél szótározva is van: *Tzula sarcina*; Pázmány is többször használja: Préd. 412, 512: NySz.). Adatokat csak a SzT.-ből idézek: *cula* 1. 'holmi, Siebensachen, Kram': 1586: „Keoreosi Gergelj viszi az daraba[n]tok dib dabiakat *Cziulaiokat* hat lovon Hwniadig . . .”; 1593: „Juta eszembe hogy az en fiam Ruhaja ott az Solymosi Mattiasne haza hyan volna . . . , en az haz hyara hagok ala vetem az gyermek *chulayath*.” — 2. 'batyu, Bündel': 1598: „egykor fel Jeowek az pinczebeol, tehát zinten akkor vizy hatra az molnar legent az vallan fogwan az *chulajatt*”; — 3. ? 'rongy, szajha, rima; Hure, Dirne': 1847: „Cselédek dolgában alkalmasint kiállítottuk magunkat, még csak Szakátsnének nints, — hoznak ezt is eleget, de egyik nagyobb *Czulának* néz ki mint a másik.” (I. m. I, 1225.)

A XVIII. század végén feltűnik a *cele-cula* 'cókmoók, mindenféle hitvány ringy-rongy ruhanemű; sarcina, bulga; Bürde, Bündel; bagage' stb. szó, amely a *culá*-nak ikerítése, azaz a magas hangú *cele* előtaggal bővült változata (SzD. 87; SzD.² 254; 1785: „száratgatta penyészes *tzeletzuláját*” KazLev. I, 88: MNY. XXXVI, 389). Egyéb változatok: *celle-culla, cere-cura, cele-bula, cula-bula* stb. (l. EtSz. és TESz.); *tzele, tzula* (SzD. 87), tehát mindkét rész önállóan szerepel; *Tzula* : *tzele* és *tzele-tzula* (SzD.² 254); a melléknév uitt. *tzelés* : *tzulás*, de *tzele-tzulát*, málhát, butyort hordozó, tzuladár. (Ez utóbbi szót a TESz. nem közli, az EtSz. pedig ismeretlen eredetűnek mondja.)

Hogy a *cula* eredetileg csakugyan 'bot, dorong' stb. jelentésű volt, azt a *celőke* 'vastag bot; dicker Stock; pózna, Stange' szó is valószínűsítheti. Ez minden bizonnyal a *cele-cula* ikerszó magashangú *cele* tagjának kicsinyítő -*ke* képzővel ellátott alakja. A kicsinyítésre vö. *butyikó* 'nagy bot' (Orbán B.: Székelyföld VI, 144); Tárkány (Bihar megye): *batikó* 'kis bot', Nagytarcsa *botiko* 'bot' (ÚMTsz.). A Rádióban a múlt évben ezt hallottam: „verte két kis *botyikával*, mint a cimbalomverő”. (A *celőke* szót mind az EtSz., mind a TESz. ismeretlen eredetűnek mondja.) A szónak első, ismert adatát a TESz. 1796-ból idézi a NSz. adataiból: „*tzelőkékkel*, botokkal, póznákkal a' szó-szaporításban bizó Böltseket derekasan megagyalták”. A Tsz. a szót több helyről is idézi: „*Czelőke*, Balaton mellék 'durung', Pápa vidéke 'Hosszú, vékony pózna', Palóc 'Husáng, dorong, pózna'; Győr várm. 'Bot'.” Vaszar, Veszprém megye (1829): „*Czelőke*. A póznának el tört, de még jó hosszú darabja.” (MNY. LX, 119.) Az ÚMTsz.-ban még számos, ugyancsak 'bot, dorong, lé, pózna' stb. jelentésű *celőke* ~ *cselőke* adatot találunk. Berzsenyi a szót *cselőke* alakban használja (a *c* > *cs* változásra vö. szl. *cěr* > m. *cser*, szl. *česar* > m. *császár* stb.: Kniezsa, SzJsz. 121, 127); a TESz. *cselőte* alakot is idéz, de természetesen a *c* szókezdettel és a *k*-val bíró formát tartja eredetibbnek.

A magyarból való a hazai horvát *culo* 'fascis, Bündel', kaj-horvát *cula* 'der Pinkel', szlovén *cula* 'das Bündel, Reisebündel, der Sack, Watsack' (EtSz.).

ÚRHEGYI EMÍLIA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Ez hármas egy”

Egy(ek) vagyunk címen mintegy két éve (MNY. LXXIX, 451–5) foglalkoztam az *egy* számnévnek több személyre mint alanyra vonatkoztatott állítmányként való numerushasználatával. Régi adataim szerint a kódexekben, sőt több XVI. századi nyomtatott evangéliumfordításunkban is uralkodónak bizonyult ott a latin *unum sumus/sint* számbeli egyeztetéssel ellentétes magyar *egyek vagyunk/legyenek* típusú kongruencia. Az egyes számú *egy* — írtam — Jézus és az Atyaisten, illetőleg a Szentháromság egységére vonatkoztatva indult aztán útjára János evangéliumának szövegében, s lett kivált a katolikus kiadványokban mind következetesebbé.

Most János I. („közönséges”) levelében ismét elem került az effajta egyeztetés kérdésköre, mégpedig a fenti közleményben is figyelembe vett, 1516 és 1519 közt készült Jordánszky-kódex nyomán, s ezért ki kell egészítenem akkori anyagomat. Az I. levél 5. részében két adat is van egy merőben *latinos inkongruenciára*: „Mert hármas vannak, kyk bizonyfagot teeznek menyben: Atya, yge [= Jézus] es zenth lelek; es ez hármas *egy* hű allattyabá. Es hármas vannak, kyk bizonyfagot teeznek ez felden: lelek, vyz, es veer; es ez hármas *egy*.” (872.) Itt tehát — gyanítom — nem állt a fordító előtt olyan kész magyar, *egyek* alakot használó hagyományos szöveg, mint az evangéliumokban. Sőt az utóbbi példában az sem lehetetlen, hogy a nem kifejezetten személyt, a *víz* és *vér* esetében kivált a *n y a g o t* megnevező alanyok segítették a „tettet” az *egy* formára eső választásban. Az első példában pedig ’az ő állatjában (= mivoltában)’ kifejezés egyes száma is indukálhatta a latinhoz amúgyis közelebb álló egyeztetést.

Sylvester 1541-i „Vy Teftamentü”-ában már mindenesetre az akkor hagyományosabbnak látszó, és a megelőző *hármán* számállapot-határozóhoz is illő kongruenciát érvényesítette: „Mert hármañ vadnak / kik tanubizonfagot tiñnek az menñorlágban / az ata / az iftennek beñide / es az bent lilek / es ezek hármañ *éggek*. Es hármañ vadnak / kik tanubizonfagot tiñnek ez földön / az bent lilek / es az víz / es az vir / ezek hármañ *éggek*.” (II, 131 b.)

Károli Gáspár egyes számát az alanyi számnév magyarosabb, szinguláriszi alakja teszi természetessé az első mondatban: „Mert hárman vadnak, kie bizonyfagot tiñnek az menyben: Atya, Ige, és az bent Lélec, és ez három *egy*.” (Az oldalgjegyzet szerint: „... mint ha az három *egy tanu* volna”). A második fenti esetben pedig az eltérő fogalmazás miatt nincs is számnévi állítmány. — Káldi György bibliafordításának Tárkányi B. József átsimította 1865-i, egri kiadásában mindkét szövegrész végső tagmondata egyes számú alanyi—állítmányi szerkezetet tartalmaz: „és e három *egy*”. (Az 5. caput bevezető magyarázatában viszont így szól az idevágó értelmezés: „és mind e tanú egybehangzó, a mint hogy lényegesen [= lényege szerint?] *egy*”). — A mai „ökumenikus” kiadású Újszövetség szövegében ellenben csak a második szerkezetben maradt meg a Károli első idézetének formája: „... és ez a három *egy*”. (A lapalji jegyzet „késői kéziratok” nyomán közli az első példát is; vége: „és ez a három *egy*”). — A mai katolikus Újszövetségi Szentírásban szintén csak a JordK.-beli második idézetnek megfelelőjét találjuk: „... hárman tanúskodnak: a Lélek, a víz és a vér, és ez a három *egy*”. (A lábjegyzetben itt is közölve van a késői beszúrásnak minősített eddigi első szövegecske: „... a mennyben: az Atya, az Ige és a Szentlélek; és ez a három *egy*...”)

Régebbi cikkemet tehát annyiban módosítják e példák, hogy az *ez hármas egy* latinos inkongruencia az 1516–1519-ből való JordK.-ben kétszer is föltűnik. Utóbb azonban mind a protestáns, mind a katolikus kiadású szövegekben *ez (a) három egy*, tehát az egyik lehetséges szabályos egyeztetés váltja föl ezt. De 1541-ben jelentkezik a másik magyarosabb változat is: az *ezek (hármán) egyek* típus.

TOMPA JÓZSEF

A magyar nyelvtudomány-történet periodizációjához

A magyar nyelvtudomány történetében elérkezett az idő a kisebb szintézisek megírásához — mondja tanulmánya végén ÉDER ZOLTÁN (MNYTK. 130. sz. 42). A legújabb időben meg is jelent egy ilyen rész-szintézis, TEMESI MIHÁLYnak a magyar nyelvtudományt a felszabadulás után bemutató könyve (A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Bp., 1980.). A következő szintézisek egyik fajtája az lehet, amelyik a magyar nyelvészet más korszakát dolgozza fel. Egy ilyen munka legjobb, ha követi az eddig megállapított periódusbeosztást, és ebből választ — feltéve, ha egyetért az eddig meghúzott határokkal.

Úgy gondolom, mindenki egyetérthet SZATHMÁRI ISTVÁN véleményével (MNY. LXVII, 18): „a korszakolás akkor helyes, akkor reális, ha . . . az egyes korszakokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják.” (Másként DEME: MNYTK. 131. sz. 109–12.) SZATHMÁRI periodizációja első részében ehhez a megállapításhoz tartja magát, ám a későbbi, századunkbeli korszakok kezdő és végpontjait már történelmi eseményekhez köti. Ugyanez a szemléletbeli változás figyelhető meg ÉDER ZOLTÁN korszakolásában is: ő az újgrammatikus időszakot 1919-ig vezeti. Kettőjüknel tehát az eddigi, a nyelvtudomány belső fejlődésén alapuló korszakolást felváltja a külső, történelmi eseményekhez való kapcsolás. ÉDER ugyanis kijelenti: „A további korszakhatárok kijelölése már nem jelent problémát, hisz — a történelmi és irodalomtörténeti periodizációban is elfogadott — 1919 és 1945 a történelmi változások folytán szükségszerűen a nyelvtudomány történetében is határvonalat húznak.” (I. m. 6.) Biztos ez? ÉDER kijelentését semmivel sem indokolja. Miért kellene „szükségszerűen” igaznak és érvényesnek lennie a történelmi és irodalomtörténeti periodizációnak a nyelvtudományra is? ÉDER nem veszi figyelembe, hogy a nyelvtudomány története nem azonos sem az irodalomtörténettel, sem az irodalomtudomány történetével.

A leginkább tisztázatlan évszám ÉDER korszakolásában 1919. SZATHMÁRI megkerüli a kérdést (i. m. 24–6): a megelőző korszakot az első világháborúig vezeti, a következőt pedig mint „A két világháború között”-et veszi fel, tehát a háború négy évét kihagyja, pedig például az EtSz. első füzetei ekkor jelentek meg. Lényeges azonban, hogy a háború után SZATHMÁRI is cezúrát húz (vö. az általa szerkesztett „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 1850–1920” című kötetet Bp., 1970.). Nézzük meg tehát az 1919-es évszámot. Ez az évszám mint korszakhatár csak akkor érvényes, ha ki tudjuk mutatni, hogy ettől kezdve valami lényegileg lezárul, és valami új következik, és az az „új” alapvető változásokat hoz a nyelvtudomány kutatási területeit és kutatási módszereit illetően. Ha ezt ki tudjuk mutatni, jogos itt meghúznunk a határvonalat. Mielőtt a pro vagy kontra bizonyítást megtennénk, tisztáznunk kellene a Tanácsköztársaság időszakát. Nem világos ÉDER korszakolásából, hogy 1919-et egy új periódus kezdőpontjának vagy egy régi betetőzésének tekinti-e. Ha ez utóbbinak, akkor azt kellene bizonyítania, hogy a „Tudományos feladataink a nyelvészet terén” (Nyr. XLVIII, 97–103) című program egy lezáruló korszak utolsó megnyilvánulása. Vannak ugyanis olyan utalások, amelyek erre engednek következtetni. BENKŐ LORÁND e munkaterv megítélésében a folytonosságot hangsúlyozza: „ . . . úgy mutat a jövőbe, hogy a múlt nagy hagyományaira támaszkodik” (MNYTK. 65. sz. 50); KÁROLY SÁNDOR is az újgrammatikus iskola termékének látja: „Ez a program . . . elsősorban . . . az újgrammatikus iskola szellemének megfelelően főként a történelmi nyelvészet területén látja az elvégzendő munkát.” (MNYTK. 65. sz. 159.)

Függetlenül attól, hogy korszak végének vagy kezdetének tekintjük-e a Tanácsköztársaság idején keletkezett programot, a lényeges az: alapján más-e a nyelvészeti kutatások területe és módszere a háború után, mint a háború előtt? Lezárul-e az új-

grammatikus korszak SIMONYI és ASBÓTH halálával, illetőleg: valóban az ő halálukkal kezd-e visszaszorulni az újgrammatikus korszak? Alapjában más jellegű munkákat írt-e GOMBOCZ, MELICH, PAIS vagy HORGER 1920 után? Mindhárom kérdésre így felelhetünk: nem. Vagy így: csak részben. Sem a kutatások területe, sem a módszere nem változott meg alapvetően 1920 után. Az pedig, hogy az újgrammatikus iskola felfogása nem egyedi magyarozó és módszertani rendszer, nem 1920 után tudatosul csupán. Hogy csak néhány példát említsék: MELICH a század első évtizedében már — a franciákat megelőzve — alkalmazza a nyelvföldrajzi módszert a szláv jövevényszavak vizsgálatában (MELICH, Szláv jövevényszavaink eredetéről. Bp., 1909. 63—4); SCHMIDT JÓZSEF szintén a század elején a nyelv glottogonikus kérdéseit feszegeti (Nytud. III—VI.); GOMBOCZ 1903—4-ben fonetikai kutatásokat végez, és 1906-ban az általános fonetika magántanára lesz a pesti egyetemen (vö. MNy. LI, 409), tehát nem véletlen, hogy LAZICZKUS fonológiai kutatásait ő értékeli először 1934-ben (vö. MNy. XXX, 2—3); ugyancsak GOMBOCZ WUNDT hatására revideálja újgrammatikus nézeteit (MNy. VII, 108); HORGER 1905-ben (MNy. I, 446—54) a nyelvjárási jelenségek leírásának eddig nem ismert módszerét tárja fel. Mindezek olyan tendenciák, amelyek a század elejéhez, nem pedig az 1920-as évekhez kapcsolhatók.

Úgy látom tehát, nem célszerű 1919-ben vagy 1920-ban cezúrát húzni. Sokkal praktikusabbak és a valósághoz közelállóbbnak tartom a korszakhatárt a század elejéhez kötni; ha már évszámhoz akarjuk, akkor 1904-hez, a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapításához. Részben azért, mert ez a nyelvtudomány belső fejlődéséből származó határ, másrészt azért, mert a század elején olyan pezsgés indul meg, annyi előremutató szándék és terv születik, hogy ezek indokolják a korszakhatár itteni meghúzását. (Néhány példa a teljesség igénye nélkül: 1900-ban megindul a Keleti Szemle, 1904-ben megalakul a Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1905-ben megindul a Magyar Nyelv, 1907-ben a Nyelvtudomány, ezen kívül egyéb tervek és kezdeményezések tömegét tapasztaljuk; vö. MNyTK. 65. sz. 24—5.)

Végül térjünk át ÉDER ZOLTÁN egyetlen érvére, a tekintélyire (SZATHMÁRIRA hivatkozik). Vele szemben BÁRCZI GÉZA „A magyar nyelv története” (Bp., 1967.) 587. lapján a magyar nyelvtudomány történetének új korszaknyitásaként látja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítását és a Magyar Nyelv megindulását. BALÁZS JÁNOS (A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Bp., 1970.) szerint a századelő kezdeményezései „nyelvtudományunk történetében új időszak bekövetkezését jelezték . . .” (33). PAPP LÁSZLÓ a rendszeres és módszeres személynévvizsgálat kezdetét a Magyar Nyelv megindulásával hozza kapcsolatba (Személynév-vizsgálat a Magyar Nyelv megindulása előtt: Tanulmányok . . . 61).

E vélemények — megtámogatva a fentebb kifejtett tényekkel — arra mutatnak, hogy revideálnunk kellene az eddigi korszakolást. Ezért valóságghűbbnek tartok felvenni egy 1904—1945 közötti periódust, mely a hazai neogrammatika budapesti iskolaként emlegetett, realista és — jó értelemben vett — pozitivistá nyelvtudományának kibontakozása, s egyben e neogrammatikán való túllépésnek nem csupán kezdeményezése, hanem — bizonyos területeken — megtörténte is.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kegyeri és Kudzsir. A MNy. 1946. évi sovány évfolyamában igen értékes tanulmány jelent meg KNEZSA ISTVÁN tollából *Kudzsir* címen, ezen és a vele rokonított *Kegyeri* helységnevekről. Dolgozatában kitűnő indítást adott. Értékes, nehezen hozzáférhető adatainak felhasználásával, majd kiegészítésével ezt kísérem meg továbbépíteni.

A magyar nyelvterületen ismert mai *Kenyeri* helységnevek első történeti adatai mindig *gy*-s változatúak: 1. 1210: „custodes silve de villa *Qugere*” (PRT. I, 619); 1240 k.: „cum silua Bochon Fenewfey, *Kvgere*, Cestuch” (Oklsz. 225, 239); 1392: „villa *Kwger*” (SoprVmOkl. I, 510); 1478, 1488: *Kegyery* (Cs. III, 237); 1531: *Kegery* (VeszphHtLex. 212). Ma *Kenyeri* major Bakonyszentlászló határában. — 2. 1466: *Kegyery* (Cs. II, 763); 1481: „poss. *Kenyeri* . . . in Castriferrei” (SoprVmOkl. II, 538). Ma *Kenyeri* helység a Rába mellékén.

KNEZSA ISTVÁN — visszautalva *Kudzsir* dolgozatára — „Az -i helynévképző a magyarban” című tanulmányában (MNy. XLV, 100—7) ezt írja: „A másik ilyen vitás név a *Kenyeri*, amelynek legrégibb alakja *Kügyere*. A névre vö. *Kudzsir* c. cikkemet (MNy. XLII, 66). Hogy összefüggnek-e a *kenyér* szóval, attól függ, sikerül-e a *kenyér* szónak *gy*-s változatát kimutatni.” E gondolatától élesen eltér az, hogy a TESz. II, 446. lapján felsorolt és biztosan *kenyér* 'Brot' értelmezésének vélt adatok mind *ny*-es változatúak. A *kenyér* szó finnugor etimológiája is az *ny*-es változatot biztosítja eredetinek. — Úgy látom, hogy a TESz. és a MSzFgrE. megjelenése óta — ismereteink mai szintjén — a *kenyér* szónak nem volt és nincsen biztos *gy*-s változata, sem *ny* > *gy* irányú fejlődése!

Mi tehát a R. *Kügyere* > mai *Kenyeri* helységnév eredete, majd fejlődésének útja? „Két vízrajzi köznév: *kégy* és *kengyel*” című dolgozatomban (MNy. LXVII, 343—5) kimutatom a régi *kügy* ~ *kögy* 'félköríves, ívelt folyóág, ívelt folyómeder' jelentésű vízrajzi köznevet.

Vegyük először vizsgálat alá a veszprémi *Qugere* ~ *Kvgere* illetőleg a vasi *Kegyery* helységneveket. Meglátásom szerint a név *Kügy ere* megbontott olvasat szerint értelmezendő 'ívelt (folyó)meder ere', azaz *kögy*-be ömlő, *kögy*-höz csatlakozó ér jelentésben. Igazolható-e ez az értelmezés? Úgy látom igen. Alapvető, hogy a vasi és veszprémi (mai) *Kenyeri* neveket eddig is (KNEZSA és a FNEsz. 328) azonos eredetűnek tekintik (ha másként is etimologizálják) a kutatók. Ha névfejtésem helyes és következetes, mindkét helységnél az 'ívelt folyómeder eré'-nek meg kell vagy meg kellett lennie.

A Vas megyei (mai) *Kenyeri* helység a Rába folyótól K-re, kb. 2,5 km-re fekszik Csönge és [Rába] Kecskéd helységek (a két névre még visszatérek!) között. A három falu és a Rába között egy ér húzódik, szinte párhuzamosan a folyóval, majd Pápóc alatt ömlik abba. A Rába régi folyása (l. GÖNCZY, MoAtl.) *Kenyeri* és Kecskédnél Ny-ra nagy ívet ír le. Régebbi térképen az említett ér még a Herpenyő É-i folytatása (1848: Görög, Atl.²); ma a Herpenyő Sárvártól DK-re szakad a Rábába. Az 1804. évi KORABINSKY-atlaszon még e három falu mellé, az említett érre a *Herpenyo* [!] nevet írták. A FNEsz. (169) névmagyarázata szerint e név jelentése 'mocsaras, lápos helyen nőtt bozót, sűrűség'. A névadás igencsak megfelelő, különösen ha tudjuk, hogy K-ről határos volt a híres, középkor óta ismert *Farkas-erdő*-vel (vö. JUHÁSZ L., A Vas megyei Farkas-erdő története (stb.): Az erdőgazd. tört. Mo.-n. Bp., 1975. 243—95, különösen 253—6).

A *Kügyere* név földrajzi helyzetének kitűnően megfelel, s visszaadja az Ős-Rába feltöltött medrében élő vízfolyás jellegét. Az ilyen nagyobb folyókat — Dunát, Tiszát — kísérő vizek ismertek (pl. a Duna—Dráva szögben Gy. I, 248, 695; a Tisza mellett az 1075-től ismert *Ug-ér*: Uo. 906).

S a névadási mód is íme azonos: 1075 > 1338: „*Hucu! fl. eru . . . fl. Hucueru*”, + 1075/+124/+217: „ubi fl. *Huger* de aqua Tiza egreditur . . . fl. *Huger* decurrens prope v-m Kurth” (Gy. I², 906). A *kügy* szó az Alföldön is ismert (MNY. LXVII, 345), RÉVÉSZ IMRE a bihari Pelbárhida határrész — hajdan falu — neveként említi a *Kügy* helynevet (M. Névt. Dolg. 21. sz. 35).

A *Qugere*, *Kogere*, majd *Kwger* írásképek még az eredeti víznevet, feltehetően a *Herpenyő* alsó folyásának ősi, eredeti magyar nevét őrzik.

A Veszprém megyei (Pusztá) *Kenyeri* neveinek történeti sora biztosította a névfejtést. Van-e ott a Bakonyban a névfejtésnek földrajzi adottsága? Úgy látom van. A közismert *Cuha* völgyétől Ny-ra fekszik, Bakonyszentlászlótól ÉK-re *Kenyeri major* (1917. évi kiadású részl. felv. 5059). Kutatóink (CSÁNKI, KNIEZSA, VeszpHtLex. 212) ezzel azonosítják, de hogy a mai major helyén létezett-e, nem tudjuk. A VeszpHtLex. szerint területi önállóságát csak a XIX. sz.-ban veszítette el. Önállóságának emlékét őrzi a *Kenyeri erdő* (1914. évi kiadású részl. felv. 5060) helynév, a major és a *Cuha* között (1914: *Czuha patak*, *Csuha* [!] *folyó*: uo.). S ha megnézzük a „folyó”-nak tisztelt, helyismeretem alapján igen bővizűnek látott, soha ki nem száradó vízfolyás futását, látjuk, hogy éppen az említett *Kügyere* > *Kenyeri* táján nagy kettős ívet, S alakú kanyarodást ír le. A *Kenyeri erdő* mellett — *Kenyeri major*-hoz közel, tőle K-re eredve — fut is egy (a részl. felvételen névtelen) ér. E völgyben ma már gépkocsiút halad a Kenyeri majoron át (Bakony túristatérk.). Az ér földrajzi köznév itt is használatos, mert e torkolattól kb. 4,5 km-re É-ra siet a Cuhába a „*Siriti* [!] ér”. — 1983 nyarán Bakonyszentlászló környékén (ahol ma a Kenyeri major van) végeztem gyűjtővizsgálatot az ér és folyó szóra. A Bakony és a Cuha vízvidékének népe az -ér összetételű vízfolyásnevek tucatjait ismeri itt (l. a Kelet-Bakony turistatérképét is). Az ér itt kifejezetten hegyi vízfolyás, általában 1—2 lépés széles, arasznyi mély. Erősen torrens jellegű, vízhozama az esőktől, hóolvadáستól függ. Köves medrű, sok hordalékkal. Ha szélesebb a vízfolyás, akkor *folyó*. Ilyen a Cuha (l. az 1914. évi *Cuha folyó* tájnyelvi adatot őrző térképi nevet!); a *Bernát-ér* (Gic—Bakonygyirót határában) szintén „folyó”. (Köszönettel tartozom IMRE JÓZSEF erdész-technikusnak [Vinyesándormajor] a segítségért.)

Különösképpen igazolja a *Kügy-ere* olvasatot az, hogy 1210-től a XVI. sz. első feléig (1531: *Kegery*: VeszpHtLex. 212) szakadatlanul *gy-s* írásmódot lelünk. Az *ny-es* névalak csak a helység pusztulása utáni összeírásokban bukkan fel, nyilván már névértelmesítésként. A Vas megyei *Kenyeri*-nél sajnos nincsen hosszú történeti névsorunk, de a meglévőben a *gy-s* itt is megelőzi az *ny-es* változatot!

A későbbi *Kegery* (*Kegery*) nevek egy **Këgy-éri* (falu, telep) összetételből vonódhattak el (l. KNIEZSA idézett cikkét). Említettem a vasi *Csöngé—Kenyeri*—[Rába]*Kecskéd* névhármast. A *Kenyeri* névre már kitértem. [Rába]*Kecskéd* nevét a FNESz. (324) nyomán így adhatom: „A talán személynévi használatú m. *kecske* főnévnek -d képzős származéka.” Szeretném itt alkalmazni másik elgondolásomat, amelyet a MNY.-ben megjelent írásomban ismertettem. Ez az, hogy a *këgyke* 'kis kögy' jelentésű helynév **Këgyke* + -d továbbképzett alakja értelmessült *Kecskéd* névvé, vö. MURM. *isten keczkey* 'szivárvány' (REUTER i. h. 343—4). Közismert, hogy milyen sok vízrajzi köznévből alakult helységnév van.

A *Csöngé* helységnév is figyelemre méltó. A FNESz. (168) személynévből kiinduló magyarázata elfogadható (magam is ismerek *Csöngé* vezetéknévű családot Baranyában). De bemutatom a következőt: 1359: riv. *Sebuspathak*, 1666: *Sebespatak*, melyet Rakasz lakosai ruténul *Hukliva*-nak, az Újhelyiek *Csengeő patak*-nak nevezznek (SZABÓ, Ugocsa m. 455). Ugyanakkor Feketepatak (Ugocsa m.) határában: 1295: „ad duos fluuios *Kethchenge* uocatos minorem fluuium *Chenge*” (ÁUO. V, 136; SZABÓ i. m. 344), 1434: *Chongwa* (uo. 344), amely mellé 1330—1350 között *Nagycsongova*, a XV. sz. első felében *Kicsongova*

helység települt (uo. 388, 415). Adataink nyomán előbukkan a *Csenge* ~ *Csengő* víznév és névmagyarázatként a *Hukliva* párhuzamos név. Az -ova képzővel alakult helységneveket meglátásom szerint az magyarázza, hogy 'Csenge vízhez tartozó, Csenge mellett lévő' értelemben alakult. — Ezzel szemben talán a FNESz. felfogását támogatja: 1401: „in loca *Chenge*, unum monticulum *Chengekwzy* et Kyrwakwzy nominatum” (B. Szabó, Pest m. okl. 113). Így — úgy látszik — mindkét névfejtés lehetséges, de a Rába menti *Csönge* (< **Csenge*) az elmondottak nyomán a víznevekből alakult helységnevek közé sorolható inkább.

1928-ban jelent meg BODNÁR BÉLA kitűnő — ismeretem szerint alig forgatott — dolgozata: „Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza”. Szeged. A szegedi alföldkutató bizottság könyvtára 5. sz. E munka (és 5 térképe) pompás eligazítást ad Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajzi viszonyaiban (86 tó, láp és 116 fok és ér).

BODNÁR (i. m. 37) értekezik a *Kenyere* ér-ről is. Mielőtt idézném, adataimat közlöm: 1786: „Das Cschoograder wird von den Flüssen: . . . *Kenyér* . . . bewässert.” (KorabLex. „Vorbericht”, a 11. számozatlan lapon); 1831: *Kenyere Ere* — Hódmezővásárhelytől ÉK-re, a *Kenyere Hát*-tól É-ra folyó víz (SCHÉNER térképéről); 1928: „A Kék tó közbeiktatásával a Kórogy eret kötötte össze a Tiszával. A tulajdonképpeni *Kenyere* ér a Kék tó D-i végétől indult ki s eleinte . . . Régen talán a Tisza körtvélyesi k a n y a r u l a t á n a k [‘ívelt folyómeder azaz *kögy*’] felső részébe ömlött egyenesen . . . Egész hosszúságában igen jól látható a József császár korabeli térképen (Col. XIX. Sect. 28).” (I. m. 37). 1981: *Könyere-hát* (MNyTK. 160. sz. 175).

BODNÁR szerint neve *Kenyere*. Az ér, ere köznevet már SCHÉNER, majd BODNÁR is használja a névhez. Utóbbi szerint a régi vásárhelyi népnyelv „erek alatt azokat a szintén természetes, de hosszú árkokat értette, melyeken át a víz valamilyen medencébe, vagy folyóba csak befelé folyt. . . . Később, midőn a Tisza szabályozásával megváltoztak a vízrajzi viszonyok, az erek és fokok elvesztették jelentőségüket s a nép is, főleg a fiatalabb nemzedék összezavarja e két meghatározást.” (I. m. 4, 2. jegyz.).

Derekegyháza határában *Kenyeretéglás* külterületi lakott hely nevében jelentkezik: 1882: *Kenyere-Téglás* (JUHOS, Hnt.); 1895: ua. (Hnt.); 1896: *Kenyere major* (PallasLex. IV, Csongrád vm. térképe); 1907: *Kenyeretéglás* (Hnt.); 1926: ua. — azzal, hogy Hódmezővásárhely határából is említ ily nevű majort (Hnt.); 1933, 1944: ua., — de csak Derekegyháza határából (Hnt.). *Kenyere* és *Téglás* tulajdonképpen két major az úgynevezett szentesi út Ny-i és K-i oldalán (l. HÁTSEK és GÖNCZY atlaszait).

Azonban az ér eddigi meghatározása ne tévesszen meg senkit! BODNÁR leírja a *Köldök ér* alatt, hogy „Medre még az 1850-es években is igen széles, kb. 100 lépés volt, vize mély és sebes folyású. . . . Medre régen hajózható volt s nagy víz idején ezen jártak a gabonás hajók.” Tehát ér szónaknak igen tág jelentésköre alakult ki tájnyelvünkben.

Az ősi *Kenyere* víznév (innen a *Kenyere* major neve is) szétbontható. Második része az *ere*: ér 'vízfolyás, amely csapadékvizet gyűjtve valamely folyóba befelé folyt'. Érthető, hogy alföldi viszonyok között sokszor csak 0,5—1,0 m szintkülönbségeket kerülgető, tekergő, lassú folyású vízzé vált (l. FNESz. 204: ér 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz'). Első tagjában a R. m. *kégy* 'ívelt folyómeder' szót keresem, mellyel a **kégy ere*, azaz az 'ívelt folyómederbe vizet szállító ér' jelentésű nevet alkották. Ez azután **Kégyere* > *Kenyere* hang- és értelemváltozáson ment át. Oly régen, hogy 1786-ban — téves etimologizálással — már *Kenyér* néven jegyzik föl.

Úgy vélem, hogy nevünk kitűnően kapcsolódik a vasi és veszprémi adatokhoz, igazolva azt, hogy a régi magyar helynévképzés az egész magyar — élő és történeti — nyelvterületen azonos gyakorlattal élt. Idő és a magyar történeti helynévanyag felgyűjtésének kérdése, hogy más helyekről is elő fog kerülni.

Alkenyér, Felkenyér és Kudzsir egy vízfolyás mentén h á r o m azonos nevűnek tartott helység lenne. Mi lehet a megoldás? Meglátásom szerint Kudzsir román fiólközsége a régi Kenyér (ma Felkenyér) helységnek, s neve KNEZSA szerint amazok román ejtését tükrözi. Erre jó példa az ugyancsak Hunyad megyei, az 1046 m-es Hajtóhegy alatt levő Nagyág bányavároska alatti, ugyanazon völgyben fekvő *Nozság* ~ *Nojag* falucska neve. Csak míg itt az értelelőhely megszabta a magyar település felsőbb helyét, Kudzsirnál a havas adta meg a völgy továbbtelepülési lehetőségét.

A magyarból kimutatott *Kügyere* ~ *Kügyeri* > *Kenyere* ~ *Kenyeri* elsőben víz-, majd helységnevek további lehetőséget és útmutatást nyújtottak KNEZSA ISTVÁNNAK az erdélyi Kudzsir helységnév vizsgálatához. A szerző idevonja az ugyanezen völgyben fekvő *Al-* és *Felkenyér* helységek nevét is. A településföldrajz tanúsága szerint a völgyek általában alulról felfelé népesülnek be. Eszerint a várható betelepülés sorrendje Alkenyér (régén *Kenyértő* volt a neve), majd Felkenyér és Kudzsir lenne annak a vízfolyásnak völgyében, amely Kudzsir felett D-re a *Nagy p.[atak]* (1880: *Riu mare*: HÁTSEK, Atl.) és *Kis p.[atak]* (1883–90: GÖNCZY, Atl.) patakokból egyesül. E vízfolyást az egyesülés alatt 1883–90: *Kudzsir p.[atak]* néven említik (GÖNCZY, Atl., GK. 41°46'). 1893-ban azonban *Alkenyér* (*Sibot*) címszó alatt a PallasLex. (I, 376, majd innen betűhíven a RévaiLex.) így ír: „A *Kudzsir vize* mellett . . . fekszik . . . nagy kincstári faraktára van, a *Kenyérvizen* leúsztatott fenyőfatörzsek számára . . .”; 1894: „*Felkenyér* (*Vinerea*) . . . a *Kudzsir patak* mellett” (PallasLex. VII, 32), 1895: „[A Maros] Balparti jelentékenyebb mellékvei a *Kenyérvíz* (*Kudzsir patak*), a Városvíz vagy Pec, a jóval nagyobb Sztrigy (mely a Sebest vagy Riu marét veszi magába), a Cserna vagy Egregy és Dobra” (uo. IX, 477). Mint ebből érthető, tehát a *Kudzsir patak* ~ *Kudzsir vize* mellett létezik egy *Kenyérvíz* név is (legalábbis) Alkenyér területén. Az 1320. évi *Kunyrthu* adat biztosan támogatja egy *Kenyér* nevű vízfolyás létezését, amelyet még a PallasLex. is ismer.

Az említett *Al-* és *Felkenyér* helységnevekre történeti adataink a következők [KNEZSA adatainak kiegészítése és GYÖRFFY nyomán történő helyesbítése mellett]: 1. *Alkenyér* (~ r. *Sibot*) 1320: *Kunyrthu* (ZW. I, 433); 1332–7: *Kunertu*, *Kurnertu* (MonVat. I, 94, 123, 137, 143); 1340: „villa *Olkunir*” (DocVal. 84); 1486: *Alkenyer* (Arch. des Vereins für siebb. Landeskunde XV, 179), 1532: *Kinger* (FABRITIUS K., Erdélynek Honter János által készített térképe. Bp., 1878. — a facsimile térkép nyomán); 1790: *Alkenyer*, *Unter-Brodsdorf*, *Schibot* (WINDISCH, Geogr. des Großfürst. Siebenbürgen. Pozsony, 1790. 182); 1880: *Alkenyér*, *Zsiboth* (HÁTSEK, Atl.); 1882: *Alkenyér*, *Sibot*, *Unter-Brodsdorf* (JUHOS, Hnt.); 1895, 1907: *Alkenyér*, *Sibot* (Hnt.), 1926: *Alkenyér*, *Sibot* ~ *Sibot* (Hnt.); 1933, 1944: *Alkenyér*, *Sibot* (Hnt.). — 2. *Felkenyér* (~ r. *Vinerea*) 1310: „terram Olaharcus inter terras *Felkuner*, Arcus saxonialis et Peyn [a mai Alsó- és Felsőpián]” (ICZKOVITS, Az erdélyi Fehér m. 60); 1340: „villa *Felkunir*” (DocVal. 84); 1790: *Fel-Kenyér*, *Vinyere de szufz*, *Ober-Brodsdorf* (WINDISCH i. m. 183); 1880: *Fel kenyér* (HÁTSEK, Atl.); 1894: „*Felkenyér* (*Vinerea*) . . . a Kudzsir patak mellett” (PallasLex. VII, 32), 1895, 1907, 1926, 1933, 1944: *Felkenyér*, *Vinerea* (Hnt.). — 1–2. 1317: *Cogner* (ZW. I, 329); 1349: *Koyngir* (Archiv i. h.). Szétválasztásukat az Árpád-kori történeti földrajz várva várt második kötetétől remélhetjük. — 3. *Kenyérmező* 1528: *Kniermese* [o: *Kinermese*] (HAJDÚ—MOLNÁR, Az első magyar térkép helynevei. Bp., 1978. 7, 28, 69, 98) ~ 1978: *Cimpul Prinii* (uo. 28). A MR. I, 212 és 213. lapján KNEZSA ISTVÁN *Al-* és *Felkenyér* helységek nevénél „A magyar és szász nevek párhuzamos névadáson alapulnak a *kenyér* ~ *Brot* szóból” magyarázattal él. Sajnos a német nevekre történeti adatot n e m közöl. Én e német neveket csak 1790-től tudom adatolni és sajnálatosabb, hogy csak WINDISCH Pozsonyban megjelent idézett művéből. Erről pedig köztudomású, hogy e munka m i n d e n említett erdélyi helységnek magyar, latin, német és román nevét közli. Nyilvánvaló, hogy ez képtelenség. Adatai ezért csakis ellenőrzéssel használhatók.

A fordítások rejtélyét KOSÁRY DOMOKOS kitűnő összefoglaló művében (Művelődés a XVIII. sz.-i Mo.-n. Bp., 1980. 584—5) találjuk meg. A WINDISCH-féle mű II., Erdélyre vonatkozó kötetét SEIVERT JÁNOS nagyszombati szász tanár, evangélikus főesperes, WINDISCH elhunyt volt munkatársa dolgozta át, s őbenne kereshetjük e kötet német és román neveinek fordítóját, alkotóját ott, ahol régebbi vagy más adatok nem igazolják azok tényleges meglétét. E — KNEZSA előtt nem ismert — tény okozta, hogy a *Kenyér* → **Brodsdorf* csinálmányt a párhuzamos helynévadás rangjára emelte.

Látjuk például, hogy az 1882. évi JUHOS-féle Hnt. többször is betűhíven ismétli a WINDISCH-tól közölt nemzetiségi neveket. Nyilvánvalóan innen vehette (pl. *Kecske-dágya* román *Kapre* nevét is). — Igazolom jogos kételyemet még HONTERUS JÁNOS brassai szász reformátor által 1532-ben „Chorographia Transylvanie Sybembürgen. Ornatiss: Senatvi Cibiniensi Dicatom” című térképével. Ugyanis *Kinger* [olv. *Kinyer*] néven ma a g y a r u l szerepel, holott minden lehetőhelységet németül vagy legalábbis németes ejtéssel ír le. Ha lett volna német neve, nyilvánvalóan azt írja térképére. (FABRI-TIUS i. m. A név csak a műhöz mellékelte facsimile térképen lelhető fel. A szerzőtől a műben a 20. lapon közölt helynévjegyzékből hiányzik!) A *Kinger* íráskép *Kinyer* olvasatához vö. *Engetin* 'Enyed', német *Enyedin*.

Így tehát csakis a m. *Alkenyér* ~ r. *Šibot* és m. *Felkenyér* ~ r. *Vinerea* névpárokat tekinthetjük népi névadásnak, nem hivatalos alkotásnak. A r. *Šibot* magyar névadás átvétele, azonos eredetű vele a Szigetvár melletti *Zsibót* helység neve (FNESz. 724). Mindkettő a magyarban is használt n. R. *Sibold* személynév alanyesetben való helység-névi alkalmazása, így magyar névadás eredménye (vö. MR. I, 160, 1. jegyz. és 213). A m. *Alkenyér* ~ r. *Šibot* névpár egy elpusztult (s így *Alkenyér* határába olvadt) helység nevét őrzi.

A név ma a magyarban csak víznévként él tovább. Ugyanis — mint BARCSAY LÁSZLÓ vélem szíves volt közölni — az 1479 október 12-én megkezdődött kenyérmezei csatában az Alkenyér—Z s i b ó t—Felkenyér vonalon felállt törökökkel szemben Báthory másnap csatát fogadott, bízva Kinizsi Pál és csapatai beérkezésében. Úgy lehet, Zsibót helység sorsát ez pecsételte meg, utána már nem emlegetik. A jóra fordult ütközet azonban ugyanolyan pusztulását okozta a vidék magyarságának, mint ahogy Kőszeg ostroma után nyugati nyelvhatárunk keletre tolódott.

Ez időponttól tételezhetjük fel, hogy a megfogyott magyarság pótlására telepített románság a pusztá *Zsibót* nevét 'Alkenyér' értelemben vette használatba. — 1790-ben már csak mint víznév kerül elő: „... die häufigen Bäche, davon der Brooserbach (Város-Víz) und *Schibot* die grössten, aber auch wegen ihres reißenden Strome die gefährlichsten sind, ...” (WINDISCH i. m. 146). Vita Zsigmond „Jókai Erdélyben” című műve (Bukarest, 1975. 46, 271) idézi Jókaitól: „Báthory ezalatt csatarendbe állítá seregét, bal felől egész a *Sibót víz*ig ...” (Jókai KK. LXVII, 269—72). Ezt tudtama a magyar névadással keletkezett *Zsibót* előéletéből felderíteni. Hogy e *Zsibót* víznév azonos-e a *Kenyérvíz* ~ *Kudzsir-patak*-kal, vagy abba ömlik, előttem eldöntetlen. Ilyen magyar—román helységnévpárt többet is ismerünk (MR. passim). Ez azonban gyakorlatilag a régi *Kenyértő* > *Alkenyér* helységnév elsőlegességét biztosítja.

Adatom (1310.) szerint *Felkenyér* is Árpád-kori magyar település. A r. *Vinerea* nevét 1790 óta folyamatosnak látom. KNEZSA a r. *vineri* 'péntek' szóra gondol, ami talán vásártartásával függ össze.

A *Kudzsir-patak* völgyének legdélibb és legfelső települése: *Kudzsir* ~ r. *Cușir*. Nevére adataim (KNEZSA gyűjtését kiegészítve): 1493: *Kudzyr* (Archiv ... XV, 222); 1566: *Kuczzyr* (uo. 439); 1577: *Kuchyer* (uo. 453—4); 1599: *Kudchir* (uo. 471); 1617: *Kutser* (uo. 490); 1673: *Kucsir* (uo. 538); 1790: *Kudfér*, *Aurigaria*, *Kutscherdorf*, *Kuschér* (WINDISCH i. m. 183); 1880: *Kudzsir* (HÁTSEK, Atl.); 1882: *Kudzsir*, *Ó-Kudzsir*, *Kusiru*,

Uj-Kudzsir, *Kudzsir* (JUHOS-Hnt.); 1895: *Kudzsir*, *Kusiru*, *Kugieru* (Hnt.); 1907: *Kudzsir*, *Kugieru* (Hnt.); 1926: *Kudzsir*, *Cudgir* (Hnt.); 1933, 1944: *Kudzsir*, *Cugir* ~ *Cudgir* (Hnt.).

KNIEZSA (MNY. XLII, 66—7) dolgozatában a *Kudzsir* helységnevet román névnek tartja, s a magyar *kenyér* > *kegyér* szó helynévi átvételét látja benne (*ny* > *gy* változással, mint *monyoró* > *mogyoró*), s egy ómagyar **Kügyér* alakból indul el a (FNESz. 363 hasonlóan).

Helyneveink és a *kenyér* szó összefüggését gyengíti tovább az a helyesbítés, amelyet GYÖRFFY munkájában tett közzé (I², 631). Ez törli mind a MR. (I, 212), mind a TESz. (II, 446) 1281. évi *Kener* (ÁUO. IV, 235) adatát, mind KNIEZSA feltételezését, hogy az adat a Hunyad megyei (Al- vagy Fel-) Kenyér helység első említése. Az adat helyes olvasata az OL. DL. 30581 oklevele szerint: *Kenez!*, és a Bihar megyei *Érkenéz* helységre vonatkozik.

Az eddigi megoldás helyett javaslom a következőket. A jelenleg sem igazolható *kényér* > **kügyér* > **Kügyér* névfejtés helyett a Vas és Veszprém megyéből, az Alföldről — tehát magyar nyelvterületről történeti adatokkal igazolt — *Qugere* (1210.) ~ *Kwger* (1392.) ~ *Kenyér* (1786.) ~ *Könyere* (1981.) nevekből induljunk ki. Ehhez a KNIEZSÁTól feltételezett **Kügyér* ómagyar alak kitűnően illik, sőt gyakorlatilag azonos. Etimológiáját azonban nem a m. *kenyér* szóból vezetem le, hanem — mint dolgozatom elején írtam — a *kügy-ér*, a *kügy ere* kifejezésből. Így elsődlegesen víznév lenne, s jelent a *Kügy-ér* oly vizet, amely íveket, kanyarodókat ír le (vö. a m. *Tekeres* víznevekkel). Ez a havasból Kudzsir—Felkenyér mellett viszonylagosan széles, lapos völgyben kalandozó, törmelék-kúpjait lerakó, majd azt kerülgető hegyi vízfolyásra jól illik.

Csak megjegyzem, hogy a *kögy* víznév a Szepességből is kimutatható már 1251-ből (ŠMILAUER, Vodopis 278; REUTER: MNY. LXVII, 345). Így e vízrajzi köznév magashegységi, illetőleg a magyar nyelvterület legszélsőbb pontjain való megjelenése, használata nem páratlan.

A **Kügy-ér* > r. *Kudzsir* ~ *Cugir* névváltozás az ismert hangtani követelményeknek — mint KNIEZSA is megállapította már — megfelel. A Hunyadi-medence honfoglalás-kori igen korai betelepülése (vö. GYÖRFFY, Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában: Ethn. LXXV [1965.], 421—2) a magyar víznévadást biztosította. S ez megfelel annak a szabálynak is, hogy a völgyek alulról felfelé települnek.

SZABÓ T. ATTILA „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse” (Az erd. tud. intézet évkönyve 1940—41. Kolozsvár, 1942.) című dolgozatában hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar vízrajzi szókincs egyes elemeinek bizonyos területekre és bizonyos korokra való elhatárolását szükséges elvégezni, mert sok vízrajzi köznév csak bizonyos területen, bizonyos időpontban és gyakran csak meghatározott jelentésben él (i. m. 222). A szerző is Kalotaszegről az *ér* vízrajzi köznevet csak történeti helynevekből tudja adni (i. m. 223, 229). — Rámutatok példának még arra is, hogy, a Mecsek déli lejtőjén a *séd* igen gyakori vízrajzi helynevekben (leginkább összetételekben), ugyanakkor a területet folyamatosan lakó magyarság tájnyelvében mint köznév már nem él. Így nyugodtan feltételezhető, hogy az *ér* vízrajzi köznév az egykori Hunyad megyei magyarság tájnyelvében is élt, s vele vízrajzi helyneveket alkotott, amely mint a **Kügy-ér* > *Kenyér* ~ r. *Cugir* átkerült a betelepült románság nyelvébe.

KNIEZSA névfejtési indításához azonban alapot nyújtanak azok a helynevek is, amelyek magyar eredetűknél fogva Kudzsir közelebbi-távolabbi névkörnyezetében élnek, s szintén magyar eredetre vallanak, vagy magyar jövevényszókkal alkotottak, tehát magyar hatásra mutatnak. Elsőnek említeném a hegység második legmagasabb csúcsát, illetve annak nevét, a *Surján-t*: 1880: *Surian h.[egy]* (HÁTSEK, Atl. [2061 m]; l. REUTER: Nyr. CIV, 110; FEHÉRTÓI: Nyr. CVII, 352—3). A Surjától D—DK-re van a *Vírfa*

Auşelul nevű hegy (2013 m), ennek Ny-i oldalán indul a *Valea Auşelului* (GK. 41° 46') völgy. E nevet őrzi Kudzsir határában az *Ausiel* (olv. *Auşiel*) nevű erdőórlak (Hnt. 1907). A név TAMÁS (UNGELR. 85) nyomán a m. *avas* 'öreg makkos erdő' szóból fejthető meg, de vö. a r. *aodş* 'heubare Wiese' < m. *havas* vagy *avas* (uo. 75) szót is. Az 'avas' nevekhez vonható *Dealul Aosiu* (*Aoşiu* — 557 m, GK. 41° 46') hegy Hátszegtől Ny-ra; Várhelytől Ny—ÉNy-ra a *Virfu Zecuinului* (949 m, uo.). A Surjántól K-re, a Sebes vizén túl, a Seben hegység legnyugatibb csúcsa az *Oássa* [!] (GÖNCZY, Atl.) ~ *Oaşa* (1734 m), tövében, de már Hunyad megyében áll *Oaşa* (1207 m) erdőszlak (GK. 41° 46'). Az 1907-es Hnt. Kudzsir határából említi az *Oasia* (olv. *Oaşia*) erdőórlakot, azonosak-e, nem tudom. E névhez lásd a r. *oáşa* < m. *havas* (TAMÁS i. m. 572). E hegytől Zsinna kb. 25 km-re esik, ahonnan e román jövevényszót TAMÁS ismerteti.

REUTER CAMILLO

A gyűjtögetéssel történő termésbetakarítás szókincséhez: lécskál, mezgerél ~ mezgél. 1. Az emberi fogyasztásra alkalmas növénynek, gyümölcsnek keresgéléssel történő összeszedése, gyűjtése nyilvánvalóan ősrégi tevékenység minden népnél. A hagyományos falusi-paraszti életmódban a gyűjtögetésnek bizonyos elemei — erősen módosult formában — szinte napjainkig fellelhetők. Az aratás során elhullott kalásznak, a betakarítás után a mezőn, kertben maradt terménynek, gyümölcsnek, szőlőnek összeszedése, keresgélése ma sem ismeretlen falun, noha a jobb életkörülmények miatt jelentőségéből sokat vesztett.

Fogalmilag és névanyagban eltérés mutatkozik a kétféle gyűjtögetés között, tehát nyelvünk másképpen nevezi meg a kenyérgabona-féléknek a tarlón történő összeszedését, mint a kapásnövények termésének, továbbá a gyümölcsnek, szőlőnek keresgélve történő gyűjtögetését. A kétféle tevékenység között jelentős különbség van. A tarlón az elmaradt kalászkok összegyűjtésének leglényegesebb mozzanata az egymást követő hajladozás, a termésnek szálanként való felszedése, „csokorba” rakása. Ugyanakkor a betakarítás után a határban, kertben maradt kukorica, bab, krumpli stb., valamint gyümölcs, szőlő összeszedésében a keresgélés, fürkészés mint tevékenység nagyon fontos szerepet játszik. A kétféle gyűjtögetésre világosan utalnak az ÉKsz. adatai is: „*tallózik ~ tallóz:* 1. Kalászt szedeget a tarlón. táj Kertben, mezőn böngész” (1329); „*böngész:* 1. (szedéskor tőkén, bokron stb. felejtett gyümölcsöt) keresgélve (össze)szed.” (154).

Nyelvjárásainkból sok adatot idézhetünk arra, hogy a kétféle gyűjtögetést különbözőképpen nevezték meg. Így például a Tiszántúlon a *tallóz*, *szedeget* 'kalászt szed', *böngész* 'gyümölcsöt, szőlőt, kukoricát, krumplit stb. keresgél' (s. gy.). CSÚRY BALINT szótárában a *tallózik ~ tallózzik* 'kalászt szed' jelentésben található meg (vö. SzamSz. II, 368), de egy közmondásban a *búza-fűt szedni* is előfordul: *Könnyű az asztag alatt a búza-fűt szedni* (i. m. I, 118). Egy ritka tájszavunk ugyancsak CSÚRY BALINTnál fordul elő: *mezgeréll* 'gyümölcsöt tarlóz, böngész' (ősszel a fákon); *mezgeréllés* 'gyümölcsstarlózás' (i. m. II, 127).

Noha a 'kalászt szed', illetőleg 'kukoricát, krumplit, gyümölcsöt, szőlőt stb. keresgél' fogalmilag jelentősen különbözik, mégis a nyelvi takarékoság, illetőleg a jelentésváltozás következtében nyelvjárásaink olykor a két tartalmat egyetlen névvel igyekeznek jelölni. Erre a jelenségre már a MTsz.-ből idézhetünk adatot: „*Tarlóz:* megszedett szőlőben v. kukoricaföldön keresgél. Szilágysomlyó.” (I. m. II, 666.) Nyugat-Dunántúl északnyugati pontjain a *lécskál* 'tallóz' jelentésben is előfordul, ugyanígy a délnyugati régiókban a *kórész ~ kórisz*, illetőleg *patírkál* 'tallóz, böngész' jelentésű is stb. Ennek ellenére mindmáig erős a tendencia a nyelvjárásokban, hogy a kétféle tevékenységet külön nevezzék meg. A rendelkezésre álló nyelvi adatok közlését mellőzöm.

2. A gyűjtögetés körébe vágó szókinsz feltárása, kutatása mind a néprajz, mind a nyelvtudomány számára hasznos lenne. Ennek érdekében speciális gyűjtésre lenne szükség az egész magyar nyelvterületen. — Jelen dolgozatomban csupán két igéncz (*lécskál*, *mezgerél* ~ *mezgél*) magyarázatára teszek kísérletet.

A nyugati nyelvjárásokban élő *lécskál* szót élő nyelvi kutatásaim alapján, valamint a tanszéki-diákköri adatfeltárásokból jól ismerem. Regionális szóképzési kérdőfüzetem 176. „tétele” így hangzik: a) Hogy mondják, mit csinál az, aki aratás után az elhullott kalászt felszedi? — b) A gyümölcs, termés betakarítása után a kint maradt gyümölcsöt, termést szedegeti, összeszedi?

Különösen a tudományos diákkör közreműködésével immár tíz éve folynak kérdőívvel szóképzési kutatások a Dunántúl különböző régióiban (vö. SzTF. TudKözl. I, 131—9; MNy. LXXVII, 341—7) stb., 41 szóképzési jellegű pályamunka, szakdolgozat a szóban forgó kérdőív alapján szociológiai mélységű nyelvi anyagot közöl a dunántúli helységekből, elsősorban a nyugati régiókból. Jelentős még a fel nem dolgozott magnetofonos gyűjtés, valamint egyéb adatfeltárás. — Minthogy a *mezgerél* ~ *mezgél* a dunántúli gyűjtésekben nem szerepel, magam sem találkoztam vele, bátran állíthatom, hogy ez a szó a nyugati magyar nyelvjárásokban ma egyik változatban sem fordul elő.

A nyugati magyar nyelvjárásokban a 'betakarítás után a szántóföldön, kertben maradt terményt, gyümölcsöt, szőlőt keresgélve összeszedi' jelentésre több szó használatos ma is. Nyugat-Dunántúl északi, nyugati régióiban a *lécskál*, *lécskáz* (ritkábban a *léskál*) a leggyakoribb, ugyanakkor a délnyugati régiókban a *kórész* ~ *kórisz* a fő típus. Az Őrség déli részén, valamint a szomszédos Göcsejben a *kórisz* mellett a *patirkál* is előfordul. — Adataimat az egyszerűség kedvéért fonematikus lejegyzésben közlöm.

A kérdőíves adatfeltárás azt mutatja, hogy a *lécskál* ~ *lécskáz* és a *kórész* ~ *kórisz* között bizonyos területmegosztás jött létre az utóbbi kb. száz évben. Az északnyugati, nyugati pontokon a *lécskál* ~ *lécskáz* erősen visszaszorította a *kórész* ~ *kórisz* lexemát, ugyanakkor a délnyugati pontokról (Vas déli része, Zala) szinte eltűnt a *lécskál* ~ *lécskáz* (vö. MTsz. I, 1177: *kórészszál*: 'böngészget' Kisfalud, Mihályi Sopron m.; uo. 1310: *lécskázni*, *lécskáznyi* Göcsej, Nagylengyel).

A *lécskál*, *lécskáz* igéncet a néprajzi gyűjtés vetette felszínre a múlt században mint nyugat-dunántúli tájszót. De ide vonhatóan 1708-ban PÁRIZ-PÁPAINÁL már előfordul egy származék erősen eltérő hangalakban: „*Lótskelés*: Racematio” (vö. TESz. II, 737). — Szavunkat a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja, a korábbi szómagyarázatokat elveti. Mint ismeretes, CzF. a *lécskál* alakot *léha* szavunkkal hozta etimológiai kapcsolatba (III, 1334), a *léskál* változatot pedig a *le s föl kel* összevonásával próbálta magyarázni (III, 1443). DÖMÖTÖR SÁNDOR (Nyr. LXXVI, 297—8) a kőszeghegyaljai gyűjtésből való *lécska* 'a lécskálás eredménye' alakból indul ki szómagyarázatában. A *léska* adatot a horvát *leška*, szlovén *lěška*, *lěšča* 'Haselnussbaum', ill. *lěšnak* 'mogyoró' szavakkal hozza etimológiai összefüggésbe. Ezt az ötletet a nyelvi adatok sem alaktanilag, sem jelentésánál fogva nem támogatják.

Megfejtésre váró szavunk alaki gazdagságát nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Szófeldrajzi és szociolingvisztikai adataink tanúsága szerint ma a *lécskál* az általános a győr-soproni, vasi helyi nyelvjárásokban, a *lécskáz* ~ *lécskázik* inkább választékos nyelvi formának látszik, de előfordulása viszonylag ritka, mert a *lécskál* az északnyugati pontokon egyre inkább behatol a regionális köznyelvbe. Nem lényegtelen kérdés számunkra, hogy a régi Sopron megye területéről újabban is kerültek felszínre „s-ező” változatok: *léskáz* Sopron, *léskál* Agyagosszergény. Egyik tanítványom (KUSLITS ILDIKÓ) helyszíni magnetofonos gyűjtéséből fakadóan van tudomásom arról, hogy a *léskál* forma Agyagosszergényben ma is általánosnak mondható.

Itt említem meg, hogy a Tsz. adata *s*-ező: „*Léskálni*; szüret vagy más gyümölcs-szedés után keresgélni szőlőt, gyümölcsöt.” (239–40.) A CzF. már midkét formát említi: *lécskál* (III, 1334), *léskál* (III, 1443). Ez utóbbit táji alaknak minősíti: „*Léskál*. Tájdivatosan am. *böngész mezeget*” (uo.). A MTsz. a néprajzi gyűjtésből újabb *s*-ező formát nem tud idézni, sőt az iránt érdeklődik, hogy a Tsz. *léskál* alakja hol fordul elő (vö. I, 1310). — Hogy a szóban forgó *léskál* adat honnan való, valószínűleg már sohasem tudjuk meg, de hogy a régi Sopron megye egy-két pontján még ma is van *léskál* ~ (*léskáz*) alak, az sem kevésbé lényeges. Úgy vélem, hogy a *léskál* alakból indulhat ki — mint legkorábbi, még konkrétan megragadható nyelvi formából — egy újabb szómagyarázat kísérlete.

A böngészéskor a szemnek, a fürkészésnek, nézésnek nagy szerepe van. Aki *lécskál* (*léskál*), az ma is fürkészi, kutatja, nézi a kukoricaszárat, bokrot, fát, szőlőtőkét stb. A nyugati nyelvjárásokban a *néz*, *nézeget* szinonimájaként ma is él a *les*, *leséget*. Ha valaki valamit, valakit nagyon néz, azt kérdezik tőle: *Mit leső?* A vásárban a gyerek vagy felnőtt *leséget* 'nézeget, nézgelődik' stb. Jelentéstanilag és alaktanilag semmi akadály a sincs annak, hogy a *lécskál* ~ *léskál* szavunkat a *les* igető + az *-ál* gyakorító képző morféma-kapcsolatára vezessük vissza. A mai *lécskál* ~ *léskál* igénk előzménye tehát a feltett *léskál* gyakorító képzős származék lenne. A nem illeszkedő **léskál* nyugati nyelvjárási jelenségeként nagyon is kézenfekvő forma. Nem illeszkedő párhuzamos alakként megemlíthetem a *féskál*, *féskálódik* ~ *fészkalódik* stb. nyugati tájszavakat (MTsz. I, 583). A *fészkalódik* 'türelmetlenül izeg-mozog (főleg gyerekek)' Nyugat-Dunántúlon ma már szinte regionális köznyelvi szó.

A *leskál* > *léskál* nyúlásra többféle magyarázat adódik. Az alapszótól való elszigetelődés után nincs kizárva a hangsúlyos nyúlás lehetősége sem. KISS JENŐ így magyarázza pl. az *észér* < *eszér* első szótagbeli hosszú *é*-jét (vö. Nyr. XCI, 231). De Nyugat-Dunántúlon az efféle jelenségek esetében elképzelhetőbbnek tartanám az időtartam-kiegyenlítődést — a *tő* elszigetelődése után. Éppen KISS JENŐ *hásmálódik* adata lehetne erre a jelenségre a legjobb példa (vö. i. h.).

PÁRIZ-PÁPAI fent idézett adata: *Lőtskelés* 'Racematio' etimológiailag a *lécskál* ~ *léskál* szóval joggal hozható összefüggésbe (vö. TESz. II, 737), és egy **lőcskel* igét sejtet. Az immár kihalt **lőcskel* a *les* ~ *lés* ige *-kel* gyakorító képzős származékának tekinthető. Az *s* > *cs* változás magyarázata a *tő* elhomályosulása után különösebb hangtani problémát nem jelent. A **léskel* > **lőskel* > **lőcskel* változatokban jelentkező *é* > *ő* labializációban analógiás hatást kell feltételeznünk. Ám nem valószínű, hogy az egykor létezett **léskel* > **lécskel* > **lőcskel* 'böngész' szavaknak a mai nyugati *léskál* ~ *lécskál* ~ *léskáz(ik)* lexémákhoz közvetlenül bármiféle közük lenne. Csupán arról lehet szó, hogy a *les* ~ *lés* ige *-kel* gyakorító képzős származéka a nyelvterület más pontjain — és időben talán sokkal korábban — jelölhette a 'böngész' fogalmat. A *les* és a *néz* korábban a nyelvterület más pontjain is lehetett egymás szinonimája, nem csupán a nyugati nyelvjárásokban.

3. Minthogy a betakarítás után kint maradt termény, gyümölcs, szőlő összeszedésének munkafolyamataiban a járkálásnak, nézelődésnek, fürkészésnek fontos szerepe van, ennél fogva nem nehéz elképzelni, hogy a *keres*, *keresgél* egykor az emberi fogyasztásra alkalmas növény, gyümölcs felkutatására, összegyűjtésére (is) vonatkozott. Lehetséges, hogy ennek nyoma maradt fent *kórész* ~ *kórisz* ~ *kórisz* ~ *kórál* szavunkban Dunántúlon (vö. MTsz. I, 1174, 1177; Nyr. LXXVI, 298; Nyr. XCI, 57, valamint saját gyűjtésünk). Korábban a *kórász* szónak is volt 'böngész' jelentése. Ezt a jelentést a MTsz. Csallóközből, valamint Háromszékből adatolja (I, 1174). A *kórász* 'böngész, keresgél' jelentésben DUGONICSnál fordul elő először 1774-ben (vö. TESz. II, 569).

A *kórész/kórász* ~ *kórál* szinonimájának tekinthető *mezgerél* ~ *mezgél* feltehetően nyelvünk régi szókészletileg elem. A *mezgerél* első előfordulása 1608., a *mezgél* szőé 1652. (vö. TESz. II, 912). A TESz. a szócsaládot bizonyítan eredetűnek tartja, a *metsz*, illetőleg a *mozog* igével való rokonságát nem fogadja el. A „végződéses és a jelentéskör” alapján valamiféle hangfestő eredetre gondol az etimológia írója, de roppant óvatosan fogalmaz: „Bizonyítan eredetű szócsalád. Tagjai talán hangfestő szavakként keletkeztek, legalábbis végződéses és a jelentéskör erre mutathatnak.” (II, 913.)

A *mezgerél* ~ *mezgél* alighanem azok közé a szavak közé tartozik, amelyeknek megfejtése a rendelkezésre álló adatok alapján szinte lehetetlen. Ha helytálló az a feltevésünk, hogy igen régen keletkezett, akkor a mai hangalaknak a korábbiól való jelentős mértékű eltávolodása is kézenfekvőnek tekinthető. Nem kell bizonygatnom, hogy ilyen esetekben csak közvetett módon támogatható minden szómagyarázatra vonatkozó ötlet, elképzelés. Az itt előadott szómagyarázatom is — nyilvánvalóan — az említett nehézségekkel küzd.

Az eddigi megfejtési kísérletekről szólva a TESz. véleményét helytállónak tartom, sem a *metsz*, sem a *mozog* igével nem hozható rokoni kapcsolatba *mezgerél* ~ *mezgél* szavunk. Ugyanakkor ami a „jelentéskört” vagy talán a névadást illeti, valami elmosódott tartalmú hangfestő szóval aligha számolhatunk, hiszen ’a betakarítás után a mezőn, kertben maradt gyümölcs, szőlő stb. összegyűjtése, illetőleg keresgélése’ szófogalom nevéként főleg olyan igék jöhetnek számításba, amelyek a tevékenységre fogalmilag is határozottan utaltak, például: *keres*, *keresgél*, *kórész/kórász* ~ *kórál*, *lécskál* ~ *léskál* stb. Ezeknek az igéknek szinte közös jelentésmozzanatai: ’keres, kutat, fűrkész’, illetőleg ezzel a tevékenységgel összefüggésben ’jár-ke’. A *bengéz* ~ *bengész* ~ *bengézik* ~ *böngézik* típusú szavak ugyan más szemantikai megoldást képviselnek. E származékok névszóból képzett igék, amelyeknek alapszavaként a *benge* ~ *bönge* ’szedéskor száron felejtett fűrt, termés’ magára a cselekvés tárgyára utal. Ám ezek a szavak is fogalmilag világosan utalnak a cselekvésre.

Úgy vélem, hogy a *mezgerél* ~ *mezgél* szó nem hangfestő eredetű, hiszen ha onomatopoetikus szóval lenne dolgunk, valami távoli rokonság legalább halványan felderengene. Abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy a *mezgerél* ~ *mezgél* és alakváltozatai (vö. MTsz. I, 1450; SzamSz. II, 127; TESz. II, 912) mint izolálódott származékok hangalakilag jelentősen eltávolodtak eredeti alakjuktól, és analógiás hatásra jutottak el mai formájukig. Ezt a feltevést jelentésszerkezetük is támogatja. Mind a *mezgerél*, mind a *mezgél* alapjelentése: ’böngész’. Mindkét szó átvitt jelentése között megvan a ’motoz’, illetőleg ’babrá’. A *mezgerél* szónak a Szatmár megyei Nagybányáról ’(fák) nyeseget’ jelentéséről is tudunk (vö. MTsz. I, 1450), egyébként ugyaninnen való, egyetlen közlésből (Nyr. XX, 480), ’babrá’ értelmezése is.

Ha az MTsz. adatain végigtekintünk, egyértelműen áll előttünk a jelentésváltozás, jelentésfejlődés: *mezgerél* ~ *mezgél* ’böngész’ → ’motoz, babrá’, illetőleg a *mezgerél* esetében ’(fák) nyeseget’. Ez utóbbi szójelentést vagy inkább szóértelmezést nem szabad kiszakítanunk a rendelkezésünkre álló adatokból. Úgy vélem, hogy HORGER (MNy. XXVIII, 140) tulajdonképpen erre az eléggé félrevezető szóértelmezésre támaszkodott: a (*mezgerél* ~ *mezgél*) „alapszava pedig — lehetetlen, hogy egyéb volna, mint a *metsz* ige. Legeredetibb jelentése e szerint bizonyára ’(szőlőfűrtöket) metszeget’ volt, amelyből egyfelől ’(fák) nyeseget’, másfelől ’böngész’ fejlődött” (i. h.).

Tudjuk jól, hogy a tájszavak értelmezése gyakran hiányos, egyoldalú. Egyetlen adata szöféjtést építeni kockázatos. CSÚRY BÁLINT Szamosháti szótárában a Szatmár megyei Vetésről való az idevágó adatok: „*mezgerél* ’gyümölcsöt tarlóz, böngész’ (össze a fákon)”, „*mezgerél* ’gyümölcsstarlózás’.” (I. m. II, 127.) CSÚRY adatai alapján világosabbá válik az ugyancsak Szatmár megyei nagybányai közlés szóértelmezése. A *meze-*

rel '(fákat) nyeseget' jelentése — véleményem szerint — csupán humoros névátvitelnek köszönheti létét. A nyelvjárások gyűjtői, kutatói jól tudják, hogy a humoros névátvitel, névadás szinte a mai napig eleven jelenség falun, sőt vidéki városokban is. Szó sincs tehát arról, hogy a *mezgerél* ~ *mezgél* valaha is '(szőlőfürtöket) metszeget' jelentésű lett volna. A rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatok, valamint az élőnyelvi feljegyzések azt sejtetik, hogy a *mezgerél* ~ *mezgél* esetében a gyűjtögetésnek, a böngészésnek egy régi kifejezésével van dolgunk. BAKOS JÓZSEFnek 1652-ből származó adata ugyancsak ezt bizonyítja: „Comenius pataki munkatársai hitelesen utalnak arra a Hegyalján ma is élő szokásra, hogy a *mezgerélés*, a *mezgélés* a szegények elismert joga a Hegyalján: Vindemiam sequitur racematio, ubi pauperes racemantur: *mezgelek*” (Nyrr. XC, 195).

Az izolálódott régi szó alaki széttartását kell látnunk a *mezgerél* ~ *mezgél* fő alakban és változataiban (vö. MTsz., SzamSz., TESz. idézett helyei). A *mezgerél* ~ *mezgél* etimológiai összetartozásához nem férhet kétség. Valamennyi ismert változat „visszavezethető” egy *mez-* töre. Minthogy etimológiailag izolálódott formákkal van dolgunk, egyáltalán nem állítható, hogy a *tő*, illetőleg a képző alakja akárcsak a *mezgél* szóban is eredeti, elsődleges lenne. A szókészlet izolálódott elemei végződésükre nézve is erőteljesen variálódhatnak. Így például a *léskál* (< **leskál*) mai alakjai között a *lécskál* mellett a *lécskáz*, sőt *lécskázik* is megtalálható, másfelől etimológiailag ide tartozóan egykor kellett lenni **lőcskel* alaknak is, amint erről előbb már szóltam. A *vizsgál* szavunknak például korábban élt *vizslál* alakváltozata is, és a két forma jelentéstanilag is szoros rokonságban volt egymással (vö. TESz. III, 1169).

Megfelelő adatok hiányában nehéz lenne a mai *mezgerél* ~ *mezgél* szót előzményéből vagy előzményeiből pontosan levezetni. Az egyszerűbb morfémaszerkezetű *mezgél* (< *mezgél*) előzményeként feltehető lenne egy **mezel* korábbi alak is, amely viszont már közel áll a kódexek korabeli, illetőleg tájnyelvi *nézel* ~ *nézél* formához: *meg neezelwen* sz. 'szemügyre vesz, megvizsgál' (JordK. 493, idézi: TESz. II, 117); *nézél* Székelyföld, Csík m.; *nézel* Fejér m. Bia, Veszprém m. Enying; *nézell* Székelyföld 'nézeget, szemlél, szemmel keres, les' (vö. MTsz. I, 1523). A *néz* ige *nez*, *néz* alakjára a székely és moldvai csángó nyelvjárásokból a MTsz. bőséges adatot szolgáltat (vö. I, 1522).

A *mezgerél* ~ *mezgél* tájszavaknak a *néz* R. *néz* ~ *nez* igéből való származtatása — a R. *nézel* ~ *nézél* ~ *nezel* alakok közbeiktatásával — jelentéstanilag különösebb akadályba nem ütközik. A *nezel* ~ *nezel* alakból viszont szabállyal változással nem keletkezhett *mezgél* ~ *mezgél*. A szómagyarázat hangtani nehézségét magam sem titkolom. De nem tagadható, hogy az izolálódott származékszó analógiás eredetű változásoknak nagyobb mértékben van kitéve.

A feltett **nezel* ~ **nezgél* alakot (vö. *nézeget* Szeged vid., Miskolc, *neezégél*, *neezéglem* Palócság 'nézeget'; *nézelőd-ik* Vas m. Izsákfa KRESZNERICS II, 75; *nizegelődik* Répce vid.; *nizgelőd-ik* Veszprém m. Csetény 'nézeget, szemlélődik, körületekinget', idézi MTsz. I, 1523) a szláv eredetű *mézga* szavunknak magas hangrendű nyelvjárási változatai, illetőleg származékai analógiás hatásuk alá keríthették. A MTsz. a *mézga* szónak *mézge*, *mezge* változatait az északkeleti és a keleti nyelvjárások számos változatról közli 'az élőfa kérge alatti édes nedvesség, mely tavasszal indul meg' jelentésben, illetőleg *mézge* 'kevés esőtől való nyirkosság, mely az utat síkossá teszi' Székelyföld (I, 1149). A feltételezett analógiás hatás szempontjából a MTsz. következő adata ugyancsak figyelmet érdemelhet: *mézegetl-ik* 'mégát, meztét ereszt (a fa tavaszkor), nedve indul' Székelyföld, Háromszék (I, 1450).

Szómagyarázatomban nem kívánok a *mezgerél* alak keletkezésével foglalkozni, hiszen az adatok hiánya miatt újabb találgatásra, további analógiás párhuzam elemzésére, taglalására lenne szükség, ami teljesen fölöslegesen duzzasztaná dolgozatomat.

A *mezgerél* ~ *mezgél* magyarázatát olyan kísérletnek tekintem, amelyet a szójelentéstani adatok támogatni látszanak, és talán alaktani oldalról sem mérülnek fel áthidalhatatlan akadályok.

SZABÓ GÉZA

NYELVMŰVELÉS

A tájnyelvi *darabban* múltjáról és mai megítéléséről

1. Közel három évvel ezelőtt rövid bírálatot írtam egy tájkozottatőről, amelyet egy nyelvművelő a bornak *darabban* való tárolásával kapcsolatban adott (a megbírált közlemény helye: Édes Anyanyelvünk 1982. 2. szám, a borítólap utolsó oldala). A bírálathoz nem jelent meg.

A nyelvművelő írás szerzője az ÉrtSz.-ra hivatkozva a napilapban előforduló és egy olvasó szerint képtelennek tűnő szóhasználatról úgy nyilatkozott, hogy ez a tájnyelvi kifejezés szemléletes, képszerű, így hát használata „jogos, sőt kívánatos”. Érthető, hogy ezt az értékelést és ajánlást, amelynek korszerűtlen és tudománytalan voltát már régesrégen, legalább egy évszázaddal ezelőtt is le lehetett volna leplezni, a mi korunkban, a normatív jellegű nyelvi változatok kialakulására és történetére irányuló behatóbb kutatások eredményeinek ismeretében nem lehetett szó nélkül hagyni. Írásomban jeleztem, hogy mai sajtónyelvi alkalmazásának értékelésétől függetlenül a ’megkezdve’, illetőleg ’befejezetlenül’ jelentésű *darabban* vizsgálata több szempontból tanulságos, s hogy egy kis körültekintés után a kifejezés szótári nyilvántartásához is fűzhetünk kritikai észrevételeket. Most azt is hozzáteszem, hogy a kérdésre nemcsak nyelvtörténeti érdekessége, rejtélyessége és lexikográfiai vonatkozásai miatt érdemes visszatérni, hanem a kifejezés mai nyelvi helyzetének pontosabb tisztázása miatt is, amellyel kapcsolatban eddig nem említett nyelvművelői feladatokra hívhatjuk fel a figyelmet.

2. Úgy gondolom, leghelyesebb, ha először idézem értelmező szótárainkból a *darab* szócikkének megfelelő részleteit, mivel az ezekkel való elégedetlenség ösztönzött további vizsgálódásra. Tehát: ÉrtSz. (I. 1959.) a *darab* címszó alatt: „5. (*táj*) Vminek hiányos, megkezdett v. befejezetlen állapota (az egészszel, a teljessel szemben). ~*ban van* (pl. asztal, kazal, mű); ~*ban maradt bor*: megkezdett és fel nem töltött b. a hordóban. □ *Két nagy művem van darabban, melyeket mielőbb bevégezni szeretnék. Ar.*” — ÉKsz. (1972.): a *darab* főnév I. jelentésén belül megkülönböztetett árnyalatként: „1. Szilárd testből levált v. leválasztott rész . . . | *nép*: ~*ban*: hiányos, megkezdett állapotban. ~*ban áll a bor.*” — Először a kifejezés minősítésének a különbségéről szólnak, bár nem ez a leglényegesebb eltérés a két megoldás között. Az ÉrtSz. tájnyelvinek mondja a *darab*-nak efféle jelentésben való használatát, azaz nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban előfordulónak, az ÉKsz. pedig népszerűnek, ami azt jelenti, hogy nyelvjárasterületektől függetlenül élő, országszerte ismert kifejezés, amelynek alkalmazását már inkább csak sajátos, népies stílus hatása, nem pedig a közérthetőség szempontjának figyelembevétele korlátozza. A minősítés különbsége elvben azt is jelenthetné, hogy egy nyelvjárási kifejezés tíz-tizenöt év alatt az egész nyelvterületen elterjedt, az egész nyelvközösségben ismertté vált. Valójában azonban inkább csak az lehet a magyarázata, hogy a két szótár munkatársai saját ismereteiktől befolyásolva eltérően ítélték meg egy nem köznyelvi kifejezésnek mai nyelvretégbeli helyzetét. A számomra rejtélyes forrású minősítések kérdésére még visszatérek.

Kiindulópontul azért választottam annak hangsúlyozását, hogy egyik szótár szerint sem tarthatjuk köznyelvnek a szóban forgó kifejezést, mert a szótári megoldásoknak egymáséttól eltérő vagy vitatható pontjai azt árulják el, hogy a kevésbé ismert nyelvi jelenségek megítélésében a szakemberek is kissé bizonytalanok. Ha például vannak kidolgozott alapelvek arra nézve, hogy egy főnévnek többé-kevésbé megszilárdult ragos alakját mikor értelmezik egy jelentés példái között, mikor kezelik külön jelentés képviselőjeként — ezen belül vagy elvonva belőle egy jelentést a ragtalan formára vonatkozólag is, vagy a ragos formát értelmezve —, és mikor dolgozzák ki külön címszóban, határozószóként vagy önállósult ragos szóként kezelve, az efféle alapelveket könnyebb érvényesíteni a köznyelvi kifejezések megítélésében. (Most nem beszélek arról, hogy a nyelvi jelenségek természetéből következően az ilyen alapelvek kidolgozása és gyakorlati alkalmazása általában sem könnyű.)

Szinte törvényszerű, hogy a mindannyiunktól gyakran használt ragos alakulatot kisebb mértékű jelentésbeli elkülönülés alapján is hajlamosabbak vagyunk önállósult kifejezésként kezelni, a számunkra szokatlanabb formát viszont elemezgetjük, alkotó-elemeit egymáshoz viszonyítva magyarázni próbáljuk, értelmezésében kevésbé tudunk elszakadni a biztos fogódzónak vélt tőmorfémától. Nem vesszük észre, hogy az egyetlen ragos formához kötődő jelentés révén a szóalak önállósult.

Vonatkoztassuk a most mondottakat az eltérő nyelvi helyzetű rokon értelmű kifejezéseknek a minket ezúttal érdeklő esetére. A köznyelvi *részben* határozószót mindkét értelmező szótár külön címszóként kezeli, s önálló szóként szerepel bennük a *félben* is, az ÉrtSz.-ban határozószónak, az ÉKsz.-ban határozóragos főnévnek jelezve. Annak a számára, illetőleg annak az egyéni nyelvi rendszerében, aki a *darabban* kifejezést 'hiányos állapotban' jelentésben anyanyelvjárásából ismeri, ez a kifejezés a tőmorfémától és annak szabadon alkotott ragos alakjaitól kissé elszigetelődött határozószó, ő nem egy 'hiányos állapot' jelentésű, szabadon kezelhető főnevet lát el raggal, amikor ezt a kifejezést alkalmazza. Ez a *darabban* sokkal inkább függetlenedett a *darab*-tól, mint a *részben* a *rész*-től vagy a *félben* a *fél* névszótól, s csupán nyelvrétegbeli helyzete magyarázza, hogy a köznyelvre koncentráló szótárakban nem külön címszóként van felvéve. Már most érdemes megjegyeznünk, amire később még visszatérek, hogy a három rokon értelmű határozószó közül az a kettő köznyelvi, amelyik kevésbé konkrét jelentésű főnévből alakult.

3. Az elmondottakból következik, hogy a kifejezés szótári kezelését egyik értelmező szótárunkban sem találhatjuk hibátlannak. De nem csupán és nem is annyira a *darab* szócikkében való elhelyezés miatt, hanem ezen kívülálló okokból sem, mégpedig más és más okokból sem.

A kéziszótárbeli megoldás annyiban jobb, hogy a ragos szóalakot értelmezi. Egészen véve mégis sokkal rosszabb lett áltál, hogy a *darabban* a *darab* 1. jelentésének anyagában, függőleges választóvonal után, tehát a szilárd testnek egy részére vonatkoztatott szótól csak nagyon kevésbé eltávolodott kifejezésként szerepelteti a fordulatot, holott az egyetlen példája folyékony halmazállapotú anyaggal kapcsolatos. — A *darab* hét itteni jelentését az ÉrtSz.-beli kilenccel összehasonlítva el kell ismernünk, hogy nem könnyű feladat az összevonás, rövidítés egy valamelyest részletesebb kidolgozás után. De az összevonás, átalakítás során a jelentéseknek az egymáshoz való viszonyát kellett volna megvizsgálni, s nem a kevésbé lényegesnek tartott vagy kevésbé közkeletű kifejezésben képviselt jelentések önállóságát megszüntetni. Hiszen a jól ismert köznyelvi jelentések esetleg közelebb állnak egymáshoz, s így jobban összevonhatók, mint a különleges ritkaságok. Ha mindenképpen csökkenteni akarták a jelentések számát, akkor az ÉrtSz.-beli 1. és 2., illetőleg a 7. és 8. jelentés összevonását lehetett volna megkísérlni,

s nem a 8. elhagyásában és az 5.-nek az 1.-be való beszorításában keresni a megoldást. Erre a kérdésre azért hívom fel a figyelmet, mert a jelenben is folyik és a jövőben is adódhat olyan munka, amelynek végzése közben egy részletezőbb mű anyagát próbálják egyszerűsíteni. Tudnunk kell, hogy ez bizonyos veszélyekkel jár, ügyelnünk kell arra, hogy elkerüljük az elkövethető hibákat.

Az ÉrtSz. készítőinek munkája a szótárírói absztrakció készségének egy kissé túlzott mértékű érvényesülését mutatja. S megfigyelhető az is — emlékeztetek arra, amit korábban mondtam —, hogy e szükséges, de bizonyos határon túl megfékezendő készségnek a működésében akkor tapasztalható a hiba, ha nem köznyelvi kifejezés az, amit értelmezni kell. Senkinek sem jutott volna eszébe, hogy a köznyelvben szilárd helyzetű *egy darabig*, *jó darabig* kifejezések alapján a szabadon kezelhető *darab*-ra nézve elvonjon egy 'időtartam' jelentést, vagy ha igen, a lektorok és szerkesztők tiltakoztak volna egy ilyen megoldás ellen. A kissé régies *egy darab ideig*, *egy darab idő óta* fordulatok sejtetik is, hogy a *darabig* inkább jelentéstapadás révén juthatott időhatározói szerepéhez, s nem a *darab* főnévvel történt 'szilárd test egy része' → 'valaminek egy része' → 'az időnek egy része' jelentésfejlődés. Esetleg a helyhatározó *darabig*-ból érintkezésen alapuló névátvitellel is létrejöhetett az időhatározói jelentés. Értelmező szótáraink a *darabig* esetében a ragos formának, illetőleg a vele alakult kapcsolatoknak a jelentését adják meg a *darab* főnév szócikkében, de találkozzunk olyan megoldással is, például az ÚMTsz.-ban, hogy a *darabig* külön van választva, határozószóként. A *darabig*-nak mint sajátos jelentéssel elkülönült ragos formának a megítélésével szemben viszont azt látjuk, hogy az ÉrtSz. készítői a nyelvjárásnak mondott *darabban* jelentése alapján kikövetkeztettek a *darab* főnév egyik jelentéseként egy 'hiányos állapot'-féle értelmet. A szócikket látó munkatársak közül senki nem figyelt fel arra, hogy ez a megoldás voltaképpen kissé meghamisítva tükrözi a valóságos nyelvi jelenséget. A valóságban ugyanis a szabadon kezelhető *darab* szónak nincs 'hiányos állapot' jelentése.

Még az is kissé vitatható, hogy a *darabban* alakulatnak van-e egy általánosabb 'hiányos állapotban' értelme. Igaz ugyan, hogy a teljes egészzé még nem alakított dolgokkal és a teljességükben már megbontott dolgokkal kapcsolatban egyaránt alkalmazott kifejezés azonossága alapján némi joggal meg lehet fogalmazni egy átfogó értelmezést. Még kevésbé lehet kifogásunk ez ellen akkor, ha a *hiányos* jelzőt követik a részletezőbb jellegű *megkezdett* vagy *befejezetlen* szavak is, egymásnak vagyilagosan mellőrendelve. Az ÉrtSz.-ban ilyen megoldást találunk. A szabad példák szűkszávává azonban kissé gyanakvóvá tesz, úgyszintén az is, hogy a *darabban van* mellett példaként szereplő alanyok eléggé különféle dolgokra utalnak: *asztag*, *kazal*, *mű*. A szótári anyagból — s már most előlegezem, hogy sajnos egyéb forrásokhoz hiába fordulunk — nem derül ki, hogy a még egészen fel nem rakott, de már készülöben levő *asztag* vagy *kazal* esetében is használják-e a *darabban van* fordulatot, vagy csak a múltban már egészenek tekintett halmoz megbontása, megkezdése után. A 'befejezetlen állapotban' jelentést világosan csak az irodalmi művekről szóló idézetben talált *darabban* mutatja.

Ez az Aranytól idézett példa egyébként is kissé másként hat ránk, mint a többi. Ha nem értesülünk éppen a szótárból arról, hogy van egy nyelvjárási *darabban* 'hiányos állapotban' kifejezés, egyszerűen egy magyarázatra nem is igen szoruló átvitt értelmű szóhasználatot látnánk a mondatban. Nekem legfőljebb az egyes szám volna kissé különös, hiszen egy készülő nagyobb szabású költői műnek nyilván nem egyetlen nagy része, hanem több részlete van meg az egészszé alakítás, befejezés előtt. Megállapíthatjuk, hogy ez a fajta átvitt értelmű szóhasználat nem zavaró, éppen azért, mert a fogalom elvontságának egy bizonyos fokán túl nem merül fel bennünk semmi anyagszerű dolognak a képe, az irodalmi mű nem azonos a papírdarabokkal, kéziratlapokkal stb. Tudva azonban a nyelvjárási kifejezés meglétéről, könnyen belátjuk, hogy a költő nem a *darab* főnevet

alkalmazta erősen átvitt értelemben, hanem a *darabban* alakulattal mint elvont jelentésű határozószóval élt. Abban bizonyosak lehetünk, hogy a *darabban* először szilárd anyagú tárgyak, dolgok hiányos állapotára vonatkozott. Ezekkel kapcsolatban az átvitt értelem nem is egészen tiszta: hiába tudjuk, hogy a határozószó elvont fogalomra, állapotra utal, a konkrét példák jól mutatják, szinte megmagyarázzák a tulajdonképpeni és az átvitt jelentés közötti átmenetet. Valóban egy kézzel fogható része, *darabja van* meg annak, ami *darabban áll, darabban van, darabban maradt, darabban van hagyva*.

A borral kapcsolatos *darabban maradt* meglehetősen kirí a többi szótári példa közül. Azt tapasztaljuk, hogy ha konkrét anyagról van szó, kevésbé tudjuk függetleníteni magunkat a tulajdonképpeni jelentésnek, az emlékezetünkben megjelenő képeknek a hatásától.

4. S most visszatérek egy korábban közölt megállapításra, amely az ÉrtSz. minket érdeklő anyagának áttekintése után már érthetőbb lesz. A *részben* és a *félben* határozószó, úgyszintén a *félbe-* alakban megállapodott igekötő azért is lehetett már régtől fogva ismert, általánosan használt, magyarázatra nem szoruló kifejezőeszköz nyelvünkben, mert a *rész* és a *fél* főnév használata kevésbé kötődött szilárd anyagú tárgyakhoz. A velük szemben csak nagyon szórványosan adatolható *darabban* éppen amiatt a fokozott képmegjelenítő ereje miatt alkalmatlan bizonyos szerepekre, amiért az Édes Anyanyelvünk munkatársa jónak vélte.

Persze igaz, hogy a gondolkodás képszerőségének mértéke egyénileg különböző, s az is, hogy a megszokott képes értelmű kifejezések használatát már nem kíséri minden esetben a szavak eredeti vagy tulajdonképpeni jelentésének föllevenedése. Tehát érthető, hogy akinek anyanyelvjárásában önállósult, gyakorlatilag elemzést nem kívánó eszköz a *darabban* határozószó, azt nem zavarják a szilárd anyagú tárgyakkal kapcsolatos képszerű emlékek. A képszerőség elevensége és a szokatlanság szorosan összefügg. Egy „*circulus vitiosus*”-szal van dolgunk: a kifejezés a bizonyos esetekben zavaró képszerőség miatt nem tudott szélesebb körökben elterjedni, a szokatlanság viszont szóelemzésre késztet, amelynek során előtérbe kerül a tömorféma tulajdonképpeni jelentésének fontolgatása, a *darabban* levő tárgyak, darabokra vált vagy darabokból összeállított dolgok képe, tehát a képszerőség nem tud feledésbe merülni. Az egészen elvont fogalmakkal kapcsolatban (időtartam, irodalmi alkotás) az átvitt értelmű szóhasználat kevésbé lehet zavaró, a konkrét anyagú dolgok esetében viszont az oda nem illő kép elfogadhatatlan.

A *darab* származékai körében tovább vizsgálhatnánk az átvitt értelemben való használatnak és a konkrét jelentések elevenségének a kérdéseit. Például a *darabos* mozgás vagy viselkedés esetében a szaggatottság, nehézkesség, faragatlanság stb. mozzanatokra utaló kifejezést találónak jónak érezzük (a sajátos jellemzőknek itt alkalmazott megjelölői mind a találó képszerőség alapján elfogadott átvitt értelmű kifejezések). Folyékony vagy híg anyag akkor *darabos*, ha alvadt, fagyott, csomós, azaz többé-kevésbé szilárd részek vannak benne. A *darabol* igének a régi nyelvben megszokott, még a múlt századi irodalmi művekben is elég gyakran előforduló alkalmazása volt, hogy a beszélő számára idegen nyelvnek többé-kevésbé hibás használatára utaltak vele, ahogyan mai köznyelvünkben a *töri, tördeli* igével. Ezeknek az átvitt értelmű szóhasználatoknak az alapja eredetileg elsősorban a folyamatosság hiánya lehetett, később a gyenge nyelvhasználati készségnek bármely tünete. A *töri* esetében pedig a rontás, rombolás veszélye is hozzátársult a kifejezések alkalmazásához. Elég felidézünk még a <valamely idegen nyelven> *folyékonyan beszél* fordulatot ahhoz, hogy igazolva lássuk: még átvitt értelmű használatban is fontos maradhat az eredeti jelentés összetevőiből a halmazállapotra vonatkozó mozzanat. A *darabolja, darabolva beszél* <az idegen nyelvet> esetében a kifeje-

zendő tartalom szempontjából előnyös, ha valóban fölmerülnek a szilárd tárgyak, a tört felületű, szabálytalan darabok képei, ha nem csupán időbeli szaggatottságra, hanem valaminek az ügyetlen transzírozására és összeeszkábálására is gondolunk a rosszul beszélt idegen nyelv anyagának kezelésével kapcsolatban.

5. Térjünk vissza a nyelvjárásinak vagy népiesnek mondott *darabban* egyéb kérdéseihez.

Az olvasó az említett szótári minősítések alapján úgy gondolja, hogy a tájszótárakban és egyéb nyelvjárási anyagot közlő szakmunkákban több adatot és részletesebb magyarázatot találhat e szóhasználatra vonatkozólag, sőt talán előbukkannak rá példák a régi nyelvből is. Nagy meglepetéssel kellett megállapítanom, hogy az értelmező szótárak előtt megjelent szótárakban nyomát sem találjuk a 'hiányos állapotban' jelentésű *darabban*-nak. Sőt egy később megjelent szakmunka alapján az is kideríthető, hogy a nyelvjáráskutatók csak egy 1941-ben meghirdetett nyelvjárásgyűjtő pályázat keretében végzett munka alapján figyelhetek föl rá. A pályázatra készült munkák közül néhány megjelent, így 1943-ban az is, amelyikben egy minket érdeklő példa található. Nem feltételezhetjük, hogy ez a kiadvány forrásul szolgált volna az ÉrtSz. készítésekor. Így megállapítható, hogy a szótár munkatársai íratlan és ellenőrizhetetlen forrásokból, saját ismereteikből merítették azt, amit közöltek. A kézisztár készítői elsősorban erre a szótári előzményre építhettek, illetőleg szintén csak úgy hallomásból ismert példák alapján gondolhatták, hogy a kifejezés használata elterjedtebb lehet, mint amilyennek néhány évvel korábban tűnt. Nem tartom lebecsülendő dolognak az élő nyelvhasználat ismeretét, főként nyelvjárási jelenségek esetében, amelyeket talán csak későn, ritkán vagy egyáltalán nem jegyeztek föl írásban. Az igazság mégis az, hogy forrásjelzés nélküli, értelmező szótárbeli adatok nem egyenlő rangúak a hiteles forrású nyelvjárási közlések adataival. Főként a kézisztárbeli megoldást kell fureszálnunk, hiszen egy olyan kifejezés, amelynek nyelvjárási előfordulásai nincsenek megfelelő számban és ellenőrizhető módon nyilvántartva, s az ÉrtSz.-beli példák egy része a köznyelven beszélők számára nehezen megítélhetőnek, a borral kapcsolatos pedig meghökkentően rossznak tűnik, semmiképpen nem minősíthető országosan elterjedt népies valaminek.

6. Ezek után ideje megnéznünk, mi található az értelmező szótárak után megjelent adatforrásokban.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat elővéve (II. 1978.) az első pillanatban meörültem, mivel a *darab* főnévi használatának anyagában 11. jelentésként szerepel a 'megkezdve' jelentésű *darabban*. Sajnos azonban az ide beosztott egyetlen adatot nem találhattam jónak, kétségtelenül így értékelhetőnek, és úgy sejtettem, hogy a jóval későbből kimutatható nyelvjárási kifejezés ismerete nélkül egy nyelvtörténész nem gondolhatott volna ilyen szótári megoldásra. Az adat 1601-ből való, az akkor aggmenházul szolgáló kolozsvári Szent Erzsébet ispotályban készített leltári feljegyzésekből. Íme: „Zalonna Nro 5. Kezdet Darabba nro 2”. Világos, hogy volt öt szalonna, amit teljes egésznek lehetett tekinteni, ahogyan a disznónak valamely részéről lefejtették és megfűstölték vagy elraktározni szokták, ezeken kívül volt kettő, ami nem számított egésznek. Ha a tölem kiemelt két szónyi részletben a *kezdet* igenév a *darabban* jelzője, akkor a 'megkezdve' jelentés nem az utóbbihoz fűződik, hanem a szószerkezet egészéhez, a *darabban* pedig nem határozószó, nem is megszilárdult ragos alakulat, hanem szabadon kezelt főnév, amely egy bizonyos nagyságú testre mint egészre utal (vö. ÉrtSz. 1. a), b), d) és 8. jelentés), ezért kaphatta a 'megkezdett' jelentésű jelzőt. Nagyon csekély a valószínűsége annak, hogy az egymás mellett álló két szó vagylagos mellérendeltje volna egymásnak, egy olyanféle szóvariálás példaként, amely főként a kezdetleges nyelvhasználati szintre

jellemző. Az efféle parallelisztikus szerkezetekben ugyanis a szófaji különbség és az eltérő szintagmatikus szerep kevéssé tehető fel. — Levélbeli érdeklődésemre válaszolva SZABÓ T. ARTILA megköszönte, hogy felhívtam figyelmét a nyilvánvaló tévedésre, és mintegy felhatalmazott annak közlésére, hogy az adatnak a szótárbeli értékelését ő maga minősíti tévesnek. A *darabjában* 'megkezdve' kifejezést hordóval kapcsolatban az életből, de nem erdélyi nyelvtérületről való ember beszédéből ismerte, ez okozhatta tévedését. — A példával azért foglalkoztam részletesebben, mert a nagyra becsült tudós munkájában ez az elenyészően apró tévedés a szótárkészítésben és általában a nyelvi adatok értékelésében elkövethető hibáknak egy sajátos típusát képviseli, és a jövőbeli kutatók, szótárkészítők számára levonható tanulságok miatt érdemes egy kicsit elidőzni egy-egy konkrét esetenél. — Még egészen kezdő nyelvtörténész koromban volt egy emlékezetes élményem. A MűnchK.-beli *hangoslat* kapcsán foglalkoztam a *hang*-nak és némely származékának kellemes zenei vagy énekhangra vonatkozó használatával, s nem sokkal később meglepett, hogy egy hozzám képest összehasonlíthatatlanul magasabb szinten álló idős kutató jelentéstani megfigyeléseim hatására hivatkozva egy olyan *hang*-nak tulajdonított 'kellemes zenei hang'-féle értelmet, amelynek birtokos jelzője és két tulajdonságjelzője utalt a zeneiségre és a kellemességre. Akkor nem tettem szóvá, hogy az adat értékelésével nem értek egyet, később azonban a *hang*-nak egy mástól felvetett etimológiájával kapcsolatban visszatértem az esetre, illetőleg érintettem azt a kérdést, hogy a főnév jelentésének megállapításában a jelzők hatásától függetlenül kell magunkat (NytudÉrt. 40. sz. 133—8).

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár kötetét mégis hasznos volt kézbe vennem. A *darab* használatát nagyon szépen, életszerű részletezéssel bemutató szócikkben, illetőleg a szótárban a szócsalád más tagjainak az anyagában ugyanis találunk olyan adatokat, amelyek tárgyunk szempontjából nem egészen közömbösek. A *darab* mint egységes egésznek a jelölője alkalmasnak látszott arra, hogy bizonyos anyagokkal kapcsolatban a szokásos tárolási módnak vagy eszköznek a jelölője legyen: az ennyi vagy annyi *darab széna* esetében 'kazal'-t, 'kazalra való mennyiség'-et jelent a *darab*, vászonnal kapcsolatban 'vég'-et, fonálra vonatkoztatva 'gombolyag'-ot, a *bor* jelzőjeként 'hordó'-t. Bizonyos tárgykörbeli kötöttséggel nem csupán jelzői funkcióban találkoznak ezekkel a sajátos jelentésekkel. A *darabocska* is szerepel 'hordóska' jelentésben. Ezeknek a régi nyelvi, közelebbről főként XVIII. századi adatoknak az ismeretében nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy nem egyszerűen a 'hiányos állapotban', illetőleg 'megkezdve' jelentésű határozószó alkalmazása terjedt át a különféle matériákat illetően a szilárd halmazállapotúak köréből a folyékonyakéba, hanem a népi — tehát a művelt köznyelvinél kevésbé tudatos — nyelvhasználatban keveredett egymással a 'hordó' jelentésű *darab* főnévnek a *-ban* ragos alakja és az ezzel homonim, 'hiányos állapotban' jelentésű *darabban* határozószó. Esetleg ennek a keveredésnek az eredményeként kezdték a *darabban*-t mint 'nem egészen teli hordóban' értelmű kifejezést borral kapcsolatban használni. Bizonyos borgazdászati tudnivalók, például hogy a bort mikor célszerű vagy nem célszerű nem egészen teli edényben tartani, érthetővé teszik, hogy egyes bortermelő tájakon ezt a kifejezést gyakrabban használták, eléggé ismertté vált. Ugyancsak elképzelhető, hogy a 'kazalban' jelentésű *darabban* a *darabban* határozószó hatására 'megkezdett kazalban'-féle jelentést vehetett fel. Mindez azonban csak egy borgazdászathoz, szénatároláshoz és nyelvjárási szóhasználatához nem sokat értő szótörténész feltevése, akinek feltűnt, hogy éppen olyan anyagok tárolásával kapcsolatban említik a 'megkezdve' jelentésű *darabban*-t, amelyeknek a tárolása *darab*-nak is nevezett egységben történik. Több adatra, komolyabb szóföldrajzi vizsgálatra, az említett tárgykörökben jártas kutatók tapasztalatára és fantáziájára volna szükség ahhoz, hogy az említett feltevést megerősíthetőnek vagy elvetendőnek tartsuk. Jelenleg az a helyzet, hogy a *darab*-nak 'hordó' és 'kazal' jelentésére csak

Erdélyből van adat, a *darabban* határozószóra pedig általában is, konkrét anyaggal, edénnyel és borral kapcsolatban is csak máshonnan, főleg az Alföld keleti részéről. Persze az írott adatok hiánya nem jelenti azt, hogy a kifejezések másutt nem éltek vagy élnek.

Az adat viszont a későbbi időkből is nagyon kevés.

Az Új Magyar Tájszótárnak már megjelent I. kötetében (1979.) a *darab* főnév 7. jelentése alatt találunk minket közelebből érdeklő adatokat. A nagyméretű anyaggyűjtésen alapuló munka mindössze két forrásból közöl egy-egy kifejezést, amely a *darabban* határozószót tartalmazza. A szótár készítői az absztrakció tekintetében dicséretet érdemlően óvatossá váltak: mégcsak nem is a ragos szóalakot értelmezik, amely itt természetesen *darabba*, hanem a vele alakult szókapcsolatokat. A *darabba* *hagy* annyit jelent, hogy 'edényt' nem tölt egészen tele'. A példa abból a kiváló nyelvjáráskutató szerzőtől származó munkából való, amelyről korábban említettem, hogy egy pályázatra készült szógyűjtemény alapján jelent meg. Ez a kutató a szőlőművelés műszavai között számon tartható kifejezésként jegyezte föl a *darabba* *hagy*-ot. A másik kifejezés, a *darabba* *van*, IMPLÓM JÓZSEF kéziratban levő nyelvjárási gyűjteményéből került a szótárba. A gyűjtő Gyulán talált rá adatokat, bizonyosan többet, mivel a szótári értelmezés így van megfogalmazva: „<üveg, hordó, bödön> nincs tele, meg van kezdve”. Meg kell jegyeznünk, hogy az ÚMTsz.-ban rögzített nyelvjárási szóhasználat szerint nem az edényben tartott anyag neve az, ami alanya vagy tárgya az értelmezett kifejezéseknek, hanem az edényé. Mivel a szöveggörnyezetből világosan kiderülhet, hogy nem darabokra tört edényre kell gondolni, ez a nyelvjárási szóhasználat szokatlan ugyan, de nem tűnik annyira furcsának, mint az értelmező szótárak szabad példái, amelyekben a *bor* *maradt* vagy áll *darabban*. Ezek szerint voltaképpen az Édes Anyanyelvünkhöz forduló levélírónak köszönheti a nyelvtudomány a harmadik olyan adatot, amelyben a *darabban* által földézett kép és a folyékony anyag neve alapján fölmerülő kép diszharmoniaja mehökkentően hat ránk.

A *darabban* határozószónak közelmúltbeli nyelvjárási ismeretére még két lokalizálható szóhasználatról van értesülésem. SZABÓ T. ATTILA rokonságának egy Bácskából Szatmárnémetibe áttelepedett tagja szokta használni a *darabban*, illetve pontos közlés szerint: *darabjában* *van* kifejezést hordóra vonatkoztatva, 'meg van kezdve' értelemben. — A *darabban* 'befejezetlenül', illetőleg 'megkezdve' határozószó felől érdeklődve egy gyomai származású, több helyen megfordult, ma Budapesten élő egyéntől megtudtam, hogy a kifejezést anyanyelvjárásából ismeri, és rokonai vagy bizonyos baráti körökben él is vele, de tudatában van annak, hogy a szó nyelvjárási, és köznyelvi szinten ma nem használható. A kifejezésnek folyadékkal kapcsolatos alkalmazását nyelvjárási szinten is elutasítandóan rossznak tartja az illető.

7. A *darabban*-ra irányuló vizsgálódás során megnéztem az akadémiai nagyszótárhoz gyűjtött anyagot is. A határozószó legrégebbi adataival itt találkoztam. Valószínűnek látszik, hogy 'befejezetlenül', 'félbehagyva' jelentéssel egy időben általánosabban ismert szóként használták, minthogy már első adata némi megállapodottságot sejtet. Ez az adat Csokonaitól való, egy magánlevélből: 1804/1922: „Majd fél esztendeje már, miolta Anákreoni Ódáim a Bécsi Nyomtató-műhelyben *félbe darabba* hever” (Csokonai: Lev. II, 789). A mű megjelenése nem a nyomdai munkálatok lassúsága miatt késett, hanem mert Csokonai nehezen tudott hozzájutni azokhoz a könyvekhez, amelyeket a tervezett tudományos jegyzetapparátus készítése közben használni akart. A levelet a költő Széchenyi Ferenchez írta, támogatását kérve, hogy kölcsön kaphasson egy kötetet a Nationalis Bibliothecából. A szövegben a *félbe darabba* egy rokon értelmű szavakból mellérendeléssel alakult szókapcsolat, amelyet ma kötőjellel írunk, -n végződésű tagok-

kal. Az ilyenféle ősi típusú, nyomósító szerepű kifejezésről nem tehető fel, hogy keletkezésekor az egyik alkotóelem más szófajú, más nyelvrétegbeli, más stílushatású lett volna a másikkal szemben. A fordulat akkor és ott keletkezhetett, amikor és ahol a *félben* és a *darabban* nyájából azonos megítélésű, sajátos jelentésben önállósult határozószó volt egy bizonyos korszaknak, illetőleg egy bizonyos szűkebb közösségnek a nyelvi rendszerében, és nem lehetett még sejteni, hogy az egyik nyelvjárási szinten marad vagy oda szorul a távolabbi jövőben. Csokonai korában persze még nehezebb volt megítélni egy-egy kifejezésnek tájnyelvi jellegét. Így lehet, hogy a *darabban*-nak vagy a *félben-darabban*-nak volt nyelvjárási korlátozottsága, de a költő erről nem tudott. Annyi bizonyos, hogy a magánlevélben nem népies stílushatás eszközeként élt a kifejezéssel.

Arany János korában a köznyelv megállapodottságának a foka már biztosabb alapot adott bizonyos kifejezések nyelvjárási vagy népnyelvi jellegének megállapításához. De a tőle való két adat is magánlevélből, mégpedig fiatal korában írt levelekből van kicédulázva — ráadásul az egyik az öt érával azonos nyelvjárási hatásoktól érintett pályatársnak szóló szövegből —, amelyeknek megfogalmazása közben nem kellett azzal törődni, hogy némely szóhasználat talán nem eléggé széles körben van elterjedve. Az 1850-es dátumú levélből származó példa az, amelyet a kéziratosságyútemény anyagát használó ÉrtSz.-ban találunk (l. fentebb). A valamivel korábbi hasonló ehhez: 1847/1888: „Toldi Estéje még *darabban* van, egyszerűsíteni kell az egészet, nagyon képes, nagyon keresett néhol” (Arany: Lev. I, 44). A jól ismert levélrészlet olvasása közben kevésbé figyelünk fel a szóhasználat szokatlanságára, annyira leköt az, amit a nagy műgonddal dolgozó költő az elméletben vallott stíluseszmenyhez való gyakorlati hűtlenségéről, emiatti aggodalmáról önvallomásként vagy — ha úgy tetszik — önkritikaként elmond. Arany példái egyébként különösképpen jól mutatják, hogy a 'megkezdve' és a 'befejezetlenül' tartalom nem egészen azonos, és kissé elnagyolt megoldás a 'hiányos állapotban' alatt összefogni őket. Az, hogy a *darabban* határozószót esetleg e kétféle tartalmi árnyalattal egyaránt használja az, aki egyáltalán ismeri, csak látszólag szól az általánosabb fogalom kialakításának helyessége mellett, hiszen a beszélők hol így, hol úgy élnek vele, és egyidejűleg nem idézik fel a kétféle tartalmat, nem alakítják ki az általánosabb fogalmat. A két árnyalat összevonása a szótárkészítői eljárásban sem helyeselheto. Tulajdonképpen a *darabban* határozószó önállósítását és több jelentésű szóként való kidolgozását tartanánk helyesnek: 1. <Készülő dologgal kapcsolatban> befejezetlenül, teljes egészéig még nem alakítva. 2. <Fogyasztható dologgal kapcsolatban> megkezdve, teljességében megbontva. — A költő tehát nem az éppen hogy elkezdett, hanem a befejezéshez közeledő, utólagos igazításokat, apró módosításokat kívánó műveket mondja *darabban* levőnek. Mint már említettem, Arany szóhasználatát inkább csak az átvitt értelmű, kissé szokatlan alkalmazás példaként hat ránk, nem mint nyelvjárási eredetű, jellegű kifejezés. S ezzel kapcsolatban nem árt hangsúlyozni a sokszor megállapított igazságot: a köznyelvi szintű alkalmazásra, esetleg köznyelvi szóvá válásra az a nyelvjárási kifejezés esélyes, amelynek nyelvjárási volta szinte észrevétlen, annyira természetesnek és — a szó tulajdonképpeni értelmében — jónak tartja mindenki. Ezt a *darabban*-t akkor sem kellett volna Aranyak magyarázó jegyzettel kísérnie, ha idősebb korában alkalmazta volna glosszákkal ellátott irodalmi műben.

Husadik századi szépirónál már nem szerepelhetett volna a *darabban* sajátos stílushatás keltésének szándéka nélkül. A gyűjteménynek Móra Ferentől való adata is ezt igazolja: 1932/1934: „az én fiatalkoromban nagyon megszégyenítő bélyeg volt a »félbemaradt exisztencia«, amelynek osztogatásában mindig volt góg, de nem mindig volt igazság, mert azt a legtöbbször nem kérdezték meg, hogy mi siklatta ki pályájából a *darabban-maradtat*” (Móra: Daru utca II, 157—8). A szövegrészlet az írónak dísz-

doktorrá választásakor tartott beszédéből való. Móra magáról beszél, szertelenül sokfelé irányuló érdeklődésével magyarázza, hogy semmiben nem lett igazán tudóssá. A *darabban maradt* tehát a *félbemaradt* szinonimája. Használatát nem annyira a változatosságra való törekvés magyarázhatja, mint inkább az, hogy az író számíthatott a játékos szóvariálásban igekötőszerűen alkalmazott nyelvjárási szónak derűt keltő hatására. A tréfás használat értékeléséhez a humorérzéken kívül az is szükséges, hogy az olvasó tudja: ez a kifejezés nem köznyelvi. Még akkor is, ha történetesen anyanyelvjárásából ismeri ezt a kifejezést, a viszonylag megállapodott modern köznyelv alapjára támaszkodva kell megítélnie az irodalmi mű nyelvének esztétikai értékeit.

A Mórától idézett szövegrészletben található *félbemaradt* egy eddig nem említett kérdésre is felhívja figyelmünket. A *félbe* és *abba* igekötő nemcsak határozószói önállóságának elvesztése miatt mutathatja az *-n* rag hiányát, hanem mert bizonyos igék határozói determinánsa a mai köznyelvi locativusragos alakkal szemben a régi nyelvben és egyes nyelvjárásokban lativusragos volt vagy maradt. Legfőbb bizonyítéka ennek az *odahagy*, *odamarad*, *odahaza* 'otthon', amely nem területhez kötötten nyelvjárási, hanem valóban országszerte ismert népnyelvi és ma már népies stílushatású kifejezés. Lehetséges, hogy a nyelvjárási *darabban* határozószónak *-n* nélküli adatai némely esetben a szó szerkezet igei alaptagjától függően esetleg valóban lativusnak szánt formák voltak. Általában is: tudnunk kell, hogy az írott nyelvbeli *-ban/-ben* ragnak megfelelő élőbeszédbeli *-ba/-be* magyarázatában és a két rag használatának régi nyelvbeli keveredésében az ősi nyelvállapotban nem kivételes irányváltásnak a népi szinten jelentkező maradványaival is számolnunk kell, nem csupán a szövegek hangtani redukálódásával, ami a szóbeliségben mindenkor természetesen zajló folyamat.

A szépirodalomból, illetőleg a költőknek utólag közzétett leveleiből való példákkal egyrészt azért foglalkoztam részletesebben, hogy rámutathassak nyelvtörténeti érdekességekre, másrészt pedig hogy bemutathassam és némi magyarázattal kísérhessem az olyanféle példákat is, amelyek vitathatatlanul jó stílusérzékű emberektől valók. Bizonyos okokkal és célokkal számolva a nyelvjárási kifejezéseknek nem minden használatát fogadja idegenkedéssel a köznyelvet normatív szerepű, fő nyelvi változatnak tekintő mai ember. De hogy egy minőségileg rossz nyelvjárási kifejezést alkalmazzon megokolhatatlanul és célszerűtlenül egy mai újságíró, sőt hogy ennek használatát egy nyelvművelő kíváncsúnak mondja: ezt fölháborítónak tartom — nem nyelvész mivoltomban, hanem elsősorban mint egy magyar anyanyelvű mai ember.

8. Visszatérünk újra a bornak *darabban* való tárolásához. — Amint láthattuk, a *darabban* nyelvjárási határozószónak nincsenek olyan hiteles forrású adatai, amelyekben közvetlenül folyadékra vonatkoztatva szerepelne. A szókapcsolatok, amelyekre hiteles nyelvjárási adataink vannak, nem egészen teli edényre vonatkoztatva tartalmazzzák a kifejezést. A szótáríró szakembereknek mégis elhihetjük, hogy a *darabba(n) van*, *áll*, *marad*, *hagy* szókapcsolat *bor* alany, illetőleg *bort* tárgy mellett is előfordul egyes nyelvjárásokban. Érintkezésem alapuló névátvitellel egyébként könnyen megmagyarázható az edénynek és a benne levő anyagnak a megkezdett voltára utaló kifejezés azonossága, illetőleg alanytól, tárgytól, grammatikai szerkezettől függetlenül a fogyasztás az, ami meg van kezdve, az anyag az, aminek az edényre való mennyiségéből hiányzik. A (*bort*) *darabban tárol* kifejezés azonban a maga egészében nem lehet nyelvjárási eredetű, mivel a *tárol* ige egy nyelvújítási szó kései származéka, és népnyelvi szinten egyáltalán nem használatos. A *tárol* nagyobb mennyiségű áru raktározásával kapcsolatos kereskedelmi szakszóként jött létre, onnan került a köznyelvbe. Ezt is figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a *bort darabban tárol* nem egyszerűen tájnyelvi vagy népnyelvi kifejezés, hanem azon belül és azon kívül is úgy jelentkezik, mint

borgazdászati és kereskedelmi szakemberek csinálmánya. Ennek a bizonytalan, szakszerűnek nem is számító minősítésnek megvan az oka. Mivel ezt a kifejezést az általános érvényű nyelvi normák figyelmen kívül hagyásával és megfelelő stílusérzék nélkül alkoták meg — tehát a köznyelvi szóhasználatból való eltérés ebben az esetben nem pozitív értékű —, alkalmazását az igényesebb szaknyelven belül sem tarthatjuk elfogadhatónak. A szaknyelvi szóhasználat mellett szemben ugyanis alapvető követelményünk, hogy szakszerűbben körülírt fogalmak rendszeréhez kell hozzáhangolódni, szabatosabbnak, precízebbnek kell lennie, mint az általános köznyelvnek, de arra kell ráépülnie, nem szabad azzal szembekerülnie.

Nyelvünk fejlettségének mai fokán, amikor már régóta normaként érvényesül társadalmunkban az általánosan ismert anyag bázisán nyugvó és a nyelvi változatok lényeges különbségeinek a kiegyenlítődéssel alakuló fő változat, megvan a lehetőségünk arra, hogy biztos közös alapon állva ítéljük meg az újabb, jelenleg már nem első-sorban nyelvjárási jellegű differenciálódási folyamatok eredményeit. A nyelvművelőknek határozottsággal és teljes felelősségtudattal kell tiltakozniuk az ellen, hogy a megfelelő köznyelvi eszközökkel szemben egy rossz nyelvjárási kifejezést fogadjanak el a szaknyelvekben, és ezt alkalmazzák a szakterületek témáival foglalkozó újságcikkekben. Magyarán szólva meg kell akadályozniuk, hogy anyanyelvileg műveletlen valakik irányítsák a szaknyelveknek és a sajtónyelvnek a fejlődését. Nemzeti kultúránk jelene és jövője szempontjából sajnálatos és aggasztó tünet, ha egy újságíró vagy egy nyelvművelő nem ért egyet a nyelvhasználati kérdésekben talán kevésbé iskolázott olvasóval, akinek határozott véleménye az, hogy a napilapokban alkalmazott kifejezéseknek nem szabad a köznyelvi szóhasználat szabályaival össze nem egyeztethető sajátosságokat tartalmazniuk.

9. Írásom terjedelmesebb s a mondanivaló tárgyát és célját illetően szerteágazóbb, semmint arra gondolhattam volna, hogy abban a folyóiratban jelenhet meg, amelyekben a bornak *darabban* való tárolásával foglalkozni kezdtek. Remélem, azt sikerült láttatnom, hogy a nyelvészeti kutatásokban a legjelentéktelenebbnek látszó apróság vizsgálatából kiindulva is egymással bonyolultan összefüggő kérdések szövevényeivel találkozunk. Egy nem is éppen rövid dolgozatnak is néha csupán az lehet az eredménye, hogy felhívja a különféle területeken dolgozó szakemberek figyelmét a tőlük jobban értékelhető tanulságokra, az általuk esetleg tovább vizsgálható tünetekre. Ez a cikk leginkább talán a szótárírók, a szótörténeti érdeklődésű nyelvjáráskutatók és a nyelvművelők számára mondhatott valamit, az ő jövőbeli munkájukhoz, témaválasztásukhoz kívánt segítséget nyújtani. Tudom, hogy az ő megítélésük szerint bizonyos szempontból kevés, más szempontból fölöslegesen sok, amit írtam. De az a nézetem, hogy az érett szakembereken kívül gondolnunk kell a most induló fiatalokra és a nyelvhasználati kérdések iránt érdeklődő művelt kívülállókra is, akiknek a szemléletét nem lehet túlságosan szűkszavú, száraz szaktanulmányokkal fejleszteni.

HEXENDORF EDIT

S Z E M L E

László Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 591 lap

HADROVICS LÁSZLÓ tiszteletreméltón gazdag és sokoldalú munkásságának eme legújabb termését az Akadémiai Kiadó a kölni Böhlau Verlaggal közösen jelentette meg, a *Slavistische Forschungen* c. sorozat 48. köteteként.

Napjainkban, amikor ilyen nagy lélegzetű és nehéz fajsúlyú publikációkra egyre gyakrabban inkább csak kisebb-nagyobb kollektívák vállalkoznak, különösen értékes Hadrovics László teljesítménye. Még akkor is, vagy akkor még inkább, ha tudjuk — előszavában a szerző maga is elmondja —, hogy könyvének témája már egyetemi tanulmányainak befejezése óta foglalkoztatta, s anyagát hosszú évtizedeken át lankadatlanul gyűjtötte, az intenzív feldolgozásra pedig jó fél évtizedre volt szüksége. Bizonyos, hogy a szerzőnél senki sem lehetett hivatottabb ennek az összetett feladatnak ilyen magas szintű megoldására. Monográfiája révén a szerb-horvát — a történelmi körülmények folytán esetünkben inkább horvát-szerb nyelv — szókincsének magyar eredetű rétege is feldolgozásra került.

Régóta foglalkoztatja a kutatókat — s nem is mindig csak a nyelvészeket — a különböző népek kulturális és nyelvi kölcsönhatásának a kérdése; s ennek keretében a szomszédos népekre gyakorolt magyar nyelvi hatások bemutatása, elemzése. Eltekintve az olyan szerzőktől, mint például F. MIKLOSICH, A. MATZENAUER, E. BERNEKER stb., akiknél a magyar csak részletekként szerepel, s a kéziratban maradt disszertációkat sem említve, eddig DÉCSY GYULA (*Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. Wiesbaden, 1959.), TAMÁS LAJOS (*Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Bp., 1966.) és LIZANEC P. M. (*Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok*. Uzshorod, 1970.) vállalkozott a bolgár, román és kárpátukrán nyelv magyar elemeinek átfogó — nem azonos módszerű és célú — vizsgálatára. Itt említendő meg GABRIELLA SCHUBERT munkája is (*Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. Berlin, 1982.), amely nem egyetlen idegen nyelv magyar jövevényszavaival foglalkozik, hanem a magyar szókincs egy jelentős részének a szomszéd népek nyelvébe történt behatolásával. Ez a sor most Hadrovics László alapos részletességgel megírt monográfiájával mindnyájunk örömére eggyel megszorozódott.

Az előszó és a munkával kapcsolatos technikai kérdések ismertetése (11—3) után következik a források, a felhasznált irodalom és a rövidítések jegyzéke (15—31). Hadrovics ezután feszes áttekintést ad a magyar—szerb-horvát (horvát-szerb) nyelvi érintkezések történelmi, egyházi és társadalmi háttéréről, feltételeiről (32—7), majd forrásanyagáról ejt néhány szót (38—9). Feldolgozásában most is követi korábban kialakított gyakorlatát, melynek lényege: a szótárak helyett az eredeti forrásokra támaszkodva tárni föl az egyes szavak lehető legpontosabb jelentéseit, s nyomon követni életüket mind az átadó, mind a befogadó nyelvben, mégpedig a kronológiai, szóföldrajzi, gyakorisági, társadalmi és alaki tényezők közös szerepének érvényesítésével. Ezeket a jól kiérlelt elveket Hadrovics szófejtési kutatásaiban több évtizede kiváló eredménnyel alkalmazza (kifejtésüket l. *NyutudÉrt.* 50. sz. 3—8).

Könyve anyagát nem csupán irodalmi szövegekből gyűjtötte, de kicédulázott okiratokat, magánleveleket, végrendeleteket, leltárakat, gazdasági iratokat, számadásokat, árjegyzékeket stb. tartalmazó számos kiadványt is. Levéltári kutatásokat nem folytatott, csupán a Batthyány család néhány XVI. századi kajhorvát nyelvű levelét használta fel. Természetesen minden számottevő horvát, illetve szerb szótárt is figyelembe vett mind a régebbi, mind az újabb időkben.

Vizsgálódásait nagyjából a XIX. század közepéig terjedő időszak horvát-szerb irodalmi nyelvére korlátozza, a népnyelvi előfordulásokat csak a két nagy akadémiai (zágrábi és belgrádi) szótár anyaga alapján használja föl. Az irodalmi művekben alkalomszerűen fölbukkanó hungarizmusokat (például *ebata* 'ebadta', *bačam-uram* 'bátyám-uram', *ilnek* 'ülnek' stb.), valamint a *Kedveš*, *Rendeš*, *Šarga* típusú állatneveket nem tárgyalja, mert azokat nem lehet igazi jövevényszavaknak tekinteni (39).

Ezt követően értékelő tájékoztatást kapunk a témához kapcsolódó eddigi fontosabb munkákról (40—4). Hadrovics ennek során kiemeli, hogy a szócikkekben a magyar

szavak eredetét illetően a kutatások mai helyzetének megfelelően elegendő, ha a TESz.-re hivatkozik (noha megállapításait nem fogadja el maradéktalanul), csak problematikus esetekben idéz egyéb szerzőket is (43–4).

A monografikus feldolgozás két nagyobb egységre tagozódik. Az első rész nyelvtani kérdésekkel foglalkozik (45–108). Ennek keretében a szerző tömör és nagyon világos megfogalmazásban felsorolja a magyar nyelvnek azokat a hangtani sajátosságait, amelyek rendszerint jó fogódzópól szolgálnak a szavak eredeztetéséhez. Rendkívül fontosnak és hasznosnak tartom ezeknek a jelenségeknek a bemutatását, ugyanis a magyar nyelv lexikális hatását vizsgáló legtöbb külföldi kutató — ha nem hungarológus — sajnos nincs kellően tájékozódva ezekről a kérdésekről. Pedig a szavak életében a hangtani kritériumok az igazán biztosnak mondható támpontok, az összes többi szempont ezeket csak kiegészíti, szükség esetén helyettesíti (l. 45).

Bemutatja a szerző a szerb-horvát (horvát-szerb) nyelv magyar jövevényszavaiban általában végbemenő hangváltozásokat (52–5), és szól a magyar nyelv közvetítő szerepéről (56–61). A horvát-szerb szókincs számos eleme ugyanis nem közvetlenül származik a latinból, németből, olaszból vagy törökből, hanem a magyar nyelv segítségével honosodott meg, vagyis magyar jövevényszónak tekintendő. Ide tartoznak természetesen a szerb-horvátba visszakерült szláv eredetű magyar szavak (Rückentlehningen) is (56–61).

Önálló fejezetet szentel a szerző azoknak a képzőknek, amelyek fontos bizonyítékai a magyar eredetű szavak mély meggyökeresedésének és hatásának a szóképzésben is. A főnevek esetében jelentkezik ez elsősorban, mint például az *-us*, *-os*, *-as*, *-ság* stb., a melléneveknél és az igéknél ilyen értelemben a magyar hatás jóval kevésbé érzékelhető (62–72).

A feldolgozás komplex voltát jellemzően Hadrovics külön figyelmet fordít a jelentésátvételnek (73–5), a tükörszavaknak (76–82), az állandósult szószervezeteknek (83–5), sőt az erős magyar nyelvi hatás bizonyítékaként mondattani sajátosságokat is boncol (86–108). A részletek finom megfigyelése, a lényeg meglátása és pontos értékelése ezen a valóban sok buktatót rejtgető részterületen is a szép megoldások egész sorát eredményezte. Csupán néhányat megemlítve: ilyen a magyar minták alapján keletkezett szerb-horvát *hištv* 'házasság' (76), *skvariti* 'kárhoztat' (77), *vek(o)večina* 'örökség' (uo.), *devojačka čertina* 'leánynegyed' (79), *očin sin* 'atyafi' (uo.), *gradska međa* 'vármegye' (uo.), *cet-riba* 'cethal' (81), *šipek-roža* 'csipkerózsa' (uo.), *kvar valuvati* 'kárt vall' (83) stb.

Néhány esetben azonban kétségesnek látszik a magyar minta feltételezése. Példának okáért nem látom olyan egyértelműnek a *gibajuča marha* 'bewegliches Gut, bewegliche Habe' (79) keletkezését illetően a magyar *ingó vagyon* indukáló szerepét. A szerzőtől is említett gyakori latin *res mobiles* befolyásoló hatása is alighanem számításba veendő, tekintettel az azonos lengyel és szlovák megfelelésekre, vö. R. lengyel *imienie ruszajace* 'ingó vagyon, ingóságok' (STEFAN RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 130), *ruchomy majątek* 'ua.' (LINDE² V, 159); R. szlovák: 1571: „*Statek pak pohnutý y nepohnutý*” (Jazykovedné štúdie VI, 148), 1585: „*že wssecko dedičný swe vlastne, pohnutedlné y nepohnutedlné*” (STANISLAV, DejSľJaz. III, 192) stb. Talán a *verovano mesto* 'glaubwürdiger Ort' (80) sem csupán a magyar *hiteles hely* kifejezésnek köszönheti a létét, szerepe lehetett benne a latin *locus credibilis* terminusnak is (erre l.: KOLOSVÁRI—ÓVÁRI, Corpus statutorum Hungariae municipalium. I—V. Bp., 1885—1904. II/1, 125; BARTAL 391).

A mondattan tárgykörébe tartozó jelenségek közül meggyőzőnek tartom egyebek közt a magyar az *ilyen*, az *olyan*, *azonközben*, *annak előtte*, *annak utána* (86–7) hatására alkotott szerb-horvát megfeleléseknek, valamint a magyar mintákról árulkodó adverbiumoknak és igekötőknek a bemutatását.

Hadrovics kiemeli a magyar nyelvnek azt a történeti sajátosságát, hogy az ige-kötők az igéktől elválhatnak, szemben a némettel, ahol elválásuk csak részben következik be, illetőleg a szláv nyelvekkel, ahol egyáltalán nem válhatnak el (91). Főként kaj-horvát anyagon mutatja be, hogy elsősorban magyar ige-kötők hatására milyen mértékben kerültek felhasználásra egyes határozószók. Részletesen elemzi a *gore* 'fel', *dole* 'le', *nuter* 'be, bele', *van* (*vun*) 'ki', *naprvo* 'elő, előre', *nazad* (*nazađ*), *natrag* 'vissza, hátra', *prek(o)*, *prik(o)* 'át, által', *skupa*, *ukup* 'össze', *okolu* 'körül' és *kraj* 'el, félre' adverbiumok olyan előfordulásait, melyek magyar (kisebb mértékben esetleg német vagy latin) hatást tükröznek (92–102).

A monográfia legterjedelmesebb részét az abc sorrendbe szedett jövevényszavak – közsavak és személynevek – történeti-etimológiai szempontú elemzése alkotja (111–543). Ezt megelőzően Hadrovics leszögezi, hogy csupán azokat a szavakat vetette vizsgálat alá, amelyek eredete kétségtelenül magyar (vagy magyar közvetítésű), illetőleg magyar származásuk jogosan föltehető (109). Nem tárgyalja a két nyelv szókinésének azon közös elemeit, amelyeknek egymástól független forrása nagy valószínűséggel egy harmadik nyelv (latin, olasz, német, török). Ilyenek például a szb.-hv. *aba* – m. *aba*, szb.-hv. *batist* – m. *batiszt*, szb.-hv. *čokolada* – m. *csokoládé*, szb.-hv. *felčar* – m. *felcser*, szb.-hv. *filc* – m. *filc*, szb.-hv. *majolika* – m. *majolika*, szb.-hv. *rang* – m. *rang*, szb.-hv. *tapeta* – m. *tapéta*, szb.-hv. *tarok* – m. *tarokk* stb. (109–10).

A szócikkek felépítése általában a következő: a szerb-horvát címszó és értelmezése után következnek a származékok, bizonyosságul a szó meghonosodási fokának és produktivitásának. Az egyéni gyűjtésből származó adatok néhány indokolt kivételtől eltekintve időrendi sorrendben követik egymást, lehetőleg a föllett első előfordulást megadva. Az etimológiai részben a szerző nem eléggé dicsérhető módon tágabb teret szentel a magyar nyelvi sajátosságok kifejtésének, lehetővé téve az áttekintést olyan külföldi szlavistáknak is, akik a kérdés ilyen vonatkozását kevésbé ismerik, és értékelésük így nagyon gyakran nem a valós helyzeten alapszik.

Hadrovics – híven önmagához – a szótári részben rendre szépséges, szípkorkázó ötletekkel telt szócikkekkel örvendezteti meg az olvasót. Elemzései mindig a lényegre irányulnak, a szavak életét széles körű összefüggéseikben vizsgálva igyekszik föltárni és bemutatni. Több alkalommal is elveti a TESz. álláspontját; érvei nagyonis elgondolkoztatók, indoklása rendszerint meggyőző. Éppen ezért úgy vélem, hogy a TESz. ellenében Hadrovicsnak van igazsága az olyan szerb-horvát szavak magyar forrásainak eredeztetését illetően, mint a m. *berke* > szb.-hv. *berk* 'Hammel' (141), m. *bocskor* > szb.-hv. *bočkore* 'ua.' (150), m. *beteg* > szb.-hv. *beteg* 'Krankheit' (143–5), m. *daróc* > szb.-hv. *darovec* stb. 'pannus griseus' (186–7), m. *harc* > szb.-hv. *har(a)c* 'ua.' (255–7), m. *köcsög* > szb.-hv. *kečegov* 'Milchtopf' (301), m. *köntös* > szb.-hv. *kontuš* stb. 'ua.' (321), m. *pallós* > szb.-hv. *paloš*, *palaš* 'ua.' (396–8) stb.

Nem feladata a recenzensnek, hogy e terjedelmes mű minden részletére kitérjen, de egy-két kiegészítés hozzájárulhat Hadrovics találó megállapításainak pontosításához, adatainak gyarapításához.

A XVI. század eleje óta számon tartott m. *naszád* (TESz.) (> szb.-hv. *nasad*: 373) és *naszádós* származéka már a XV. század végéről adatolható. Mátyás király szárazföldi és vízi haderejének 1479. évi nándorfehérvári hadjáratában egy olasz nyelvű tudósítás szerint olyan hajók is voltak, melyeket „nyelvükön naszádoknak neveznek”: „Item oltra queste 330 nave sono in Nandor Alba, cioè Belgrado XXXIII nave, che nella lingua loro si chiamano *Nazadi*, cioè in lingua latina celoces et actuarie . . .” (TörtTár 1885: 763). Az 1494. évi királyi jövedelmek számadásaiban pedig a *Nazadistis* latinos nyelvtani alak többször is előfordul, ugyancsak a nándorfehérvári naszádósokra vonatkoztatva, vö. „It. pro pannis a Petro Jungher receptis, qui panni erant ballorum decem & sunt dati

Nazadistis Nandor Albensibus . . ." (J. Ch. ENGEL, Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Halle, 1797. 43), „Quarto decimo Nouembris ad rel. Br. pedittibus Castri Zemplen, Nandoralbensibus, *Nazadistis*, omnibus istis pro bibalibus dedi . . ." (uo. 53) stb.

A m. *szolgálmester* > szb.-hv. *solgalo-mešter* (454) megnevezésre a szerzőnek hiányoznak a magyar nyelvi adatok. Szavunk a céhterminológiából való. A fiatal mesterek közül választották meg a szolgálmestert (mestereket), feladata volt egyebek közt a céh összehívása, a rend biztosítása, a lakomák, egyházi szertartások segítése, a lakomákról az öregebb mesterek hazakísérése stb. Néhány adat a sok közül: Bánffyhunad, 1588/1622: „A *szolgálmesterek* is ha kimennek s képbeli embert nem hagynak, egy veder bor a büntetése. [Új fejezet.] Ezeknek utána mikor a céh eloszol, a *szolgálmester* tartozzék minden mesterembert hazakísérni . . ." (A céhes élet Erdélyben. Válogatta . . . KOVÁCH GÉZA és BINDER PÁL. Bukarest, 1981. 191), Körmend, 1602/1661: „Chizmazia Giorgj. *Szolgaló Mester*" (OL Magyar Kancelláriai lt. Privilegia coehalia abolita . . . Iratok I. doboz 13b) stb.

Az etimológiai rész után található a magyar jövevényszavak jelentéskörök és szófajok szerinti csoportosítása (550–4), a tájékozódást pedig a név-, tárgy-, valamint szerbhorvát és magyar nyelvű szómutató segíti (555–91).

HADROVICS LÁSZLÓnak ez az invenciózus megoldásokban bővelkedő kötete újabb nagyszerű ajándék nemcsak a szűkebb értelemben vett hazai és külföldi szakembereknek, de mindenkinek, aki valamelyes érdeklődést mutat a népek életének, kultúrájának és nyelvének története iránt. S feltehetően ösztönzően hat majd a kutatókra, hogy számba vegyék a magyar nyelv hatását egyéb nyelveknél is. Sőt, hogy a kultúra kisugárzásának részeként a magyar nyelvi hatásokat előbb-utóbb összegzően földolgozzák, tovább gazdagítva a hazai nyelvészet eredményeit.

GREGOR FERENC

Régi magyar glosszárium

Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerkesztette BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 805 lap

1. Ennek a glosszáriumnak régóta várt kiadásával a magyar nyelvtudomány ismét gazdagabb lett. Előkészítéséhez, megszerkesztéséhez és sajtó alá rendezéséhez több mint két évtizedes szívós munka kellett. Akik efféle munkálatokban nem vettek részt, hajlamosak lehetnek némi fejcsóválásra, sokallva ennyi időt. Tapasztalhattuk ezt mi is, az Értelmező Szótár szerkesztésekor. De alapelvünk mindvégig az volt, ami nyilván a két szerkesztőé, BERRÁR JOLÁNÉ és KÁROLY SÁNDORÉ is, hogy szótár jellegű munkát sohasem szabad elsietni. (Persze, másfélét sem volna szabad!). Mert a szótárak, ha jók, valójában sohasem avulnak el. Ez a glosszárium sem fog veszíteni soha forrásértékéből. Tudatában voltak ennek megfontolt, tudós szerkesztői is, utaltak is erre előszavukban.

Azt, hogy a régi magyar XIV., XV. és XVI. századi szótárak, szójegyzékek és glosszák anyagát egyesített szótár alakjában mielőbb közre kell adni, nyelvészeink már az ötvenes évek elején felismerték. Ez az anyag ugyanis mintegy ötven szótári jellegű nyelvemlékünkben van szétszórva, s így a kutatók szinte alig tudták áttekinteni, s még kevésbé tudták fölhasználni. Az akkori tervek szerint ezek közös kötetben való kiadása lett volna az első lépés az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár megszerkesztéséhez. Ezt a vállalkozást követte volna aztán a további történeti szóanyag kiadása. Sajnos, erről nyelvészeinknek le kellett mondaniuk. Örölmünk kell azonban annak, hogy e tervek első része megvalósult, s hogy e kötet napvilágot látott.

Tudnunk kell, hogy ez az új szótár Akadémiánk pénzügyi támogatásával, az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékének, a mai Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéknek a tervmunkájaként készült, s hogy az anyaggyűjtés az ötvenes évek elején még Pais Dezső akkori tanszékvezető segítségével és Berrár Jolán közvetlen irányításával indult meg. A szótári adatok kicédulázását, majd pedig a cédulák gondos filológiai ellenőrzését az említett tanszék, valamint a közben létrehozott II. számú tanszék, mostani nevén Mai Magyar Nyelvi Tanszék oktatói 1961-ben, kerekén tehát mintegy tíz évi munkával fejezték be. Benkő Loránd, az előbbi tanszék új vezetője, Pais Dezsővel és Bárczi Gézával egyetértésben akkor kérte fel Károly Sándort a további munkálatokban és a szerkesztésben való részvételre. Ez a választás is, mint a nagy munkálat sikeres befejezése mutatja, igen szerencsés volt. A két szerkesztő kezdettől fogva nagy hozzáértéssel és buzgalommal dolgozott.

2. A hajdani szótárfő tapasztalatból tudja, hogy milyen fontos a szerkesztés elveinek kidolgozása. Szerencsés körülmény, hogy ebben Bárczi Géának és Benkő Lorándnak volt legfőbb szerepe, s hogy az ő iránymutatásuk alapján a szerkesztés 1962-ben elkezdődhetett, s a nyers kézirat már 1968-ra el is készült. Ezután azonban még további, körülbelül egy évtizedes adatellenőrző munka következett. Ennek oroszlánrészre szintén az említett két tanszék munkatársaira hárult, akiknek nevét érdemes volna akár itt is rendre felsorolni.

Az eredeti terveknek megfelelőleg a jelen szótár az 1970-ig közzétett összes régi magyar szótár, szójegyzék és glossza anyagát tartalmazza, az 1290-ből való Vatikáni Glosszáktól kezdve 1604-ig, MOLNÁR ALBERT Dictionariumának első kiadásáig. Az utóbbi tehát itt már nem kaphatott helyet, mint ahogy — terjedelmi okokból — legnagyobb sajnálatunkra CALEPINUS Dictionariuma 1585-ös kiadásának hatalmas szóanyaga sem. Meg kell hajolnunk a szerkesztők érve előtt, amely szerint e korlátozás szükségszerű volt, mivel az utóbbi az egész anyagnak mintegy 40%-át tette volna ki. Igaz az is, hogy e művet a többi szótár között kivételes hely illeti meg, hiszen egy óriási méretű európai kiadványsorozat része, s az eddig ismert magyar CALEPINUS-glosszák mellé újak is előkerülhetnek. Aztán meg a kicédulázott anyag sem az eredeti kiadásból való, s így esetleg nem is egészen pontos. Ezt a magam részéről mind elismerem. Mégis — mint előbb kifejtettem — úgy hiszem, sok más társammal együtt mélységesen sajnálom, hogy a nagy CALEPINUS magyar tolmácsolatai e remek kötetbe nem kerülhettek bele.

Ugyanígy sajnálatos az is, hogy az 1230 körüli, tehát minden eddiginél korábbi, de MEZEY LÁSZLÓtól csak 1981-ben közzétett (l. MNy. LXXVII, 372—6), majd pedig legutóbb BÜKY BÉLÁtól (MNy. LXXX, 71—3), valamint BENKŐ LORÁNDtól (uo. 74—5) sikeresen magyarozott Oxfordi glosszák már nem kaphattak helyet e kötetben.

A glosszárium tehát — az említett, szükségszerű korlátozásokat nem tekintve — teljesnek mondható. Így, betűrendben, egy helyen találhatók mindazok az adatok, amelyeket a szerkesztők több mint ötven forrásból gyűjtöttek össze. A szóanyag egy részét a nomenklatúrákból szedegették össze, amelyekben — mint ismeretes — az adatok rendszerint latinul megnevezett fogalomkörök szerint csoportosultak. A kicédulázott szótárak ábécérendes szóanyaga alkotta a gyűjtött adatok másik, jelentős részét. A magyar megfelelők harmadik csoportja a megjelölt időkorbe eső glosszákból, vagyis kéziratossal, illetőleg nyomtatott könyvekbe írt, nem szövegszerű magyar feljegyzésekből tevődött össze. Mint tudjuk, ezek nagy többségükben egy-egy könyv latin szavaihoz vagy szókapcsolataihoz fűződnek vulgáris nyelvű magyarázatként. A jelen kiadvány legfőbb érdeme, hogy benne mindezeknek a becses nyelvemlékeknek minden szótári jellegű adata megtalálható;

Hogy ez milyen haszonnal jár, azt mindenki tudja, aki a jelen glosszáriumba együtvé szerkesztett adatokat eddig a csupán elszórtan kiadott, régi kiadványokban volt kényte-

len felkutatni. Most mindezek a becses szótörténeti adalékok ebben az egyetlen kötetben állnak nyelvészeink rendelkezésére.

3. Igazuk van a szerkesztőknek, amikor a bevezetésben hangsúlyozzák, hogy e kötet több és más, mint együttes kiadása az említett nyelvemlékeknek. Mert ezekből, jól átgondolt és következetesen érvényesített alapelvek szerint egységes, új szótárt hoztak létre, amelyben minden régi szótári adat az eredeti forrásokkal egyező alakban található meg. A szerkesztőség legfőbb célja a magyar nyelvtörténet szolgálata volt. Ezt a céljukat teljes egészében sikerült elérniük. E glosszárium ugyanis nem egyszerű összegezése az eddig csupán szétszórva föllelhető adatoknak, hanem a gondos egybeszerkesztés révén teljesen új, egységes szótár is, amely rendezett szócikkeiben sokkal többet tár használói elé, mint az említett, különálló szótári források vagy a rendszertelenül feljegyzett glosszák.

Merész, de véleményem szerint teljesen indokolt és helyeselhető újítása e szótárnak, hogy benne külön címszóként, teljes értékű szótári egységként a maga sajátos jelentésével külön is szerepel minden olyan magyar szó, amely a mintául szolgáló latin szavak többszavas, tehát körülírással magyar értelmezéseinek eleme volt. Így például a *hamuba fülth pagacha* szókapcsolat, amely — mint tudjuk — a Besztercei Szójegyzékben a latin *subcynerictum* névszó magyar megfelelője, e kötetben nemcsak így, a maga egészében szerepel, hanem elemeire tagolva, külön-külön is, tehát a *hamu*, a *sül* és a *pogácsa* címszavak alatt. Ez az eljárás persze megnövelte a szótár terjedelmét, de ez nem baj, mivel így a többletinformációk révén használhatósága is nagyobb lett.

Csak így vált lehetségessé az is, hogy az igék tekintélyes hányada szintén címszó legyen ebben a szótárban. Tudjuk, hogy e szófaj a feldolgozott források legtöbbjében külön egyáltalában nem szerepel, mivel ezek túlnyomórészt névszói bázisú fogalomkörü csoportosítással dolgozó szerkesztmények, tehát igazi nomenklatúrák voltak. Így a fentebb említett *sül* igét ilyen minőségben a jelen kiadványban feldolgozott több mint ötven forrás egyike sem vette számba, hanem — mint e szótárunkból megtudjuk — csupán melléknévi igenévként, *sült*, *megsült* formában.

4. A szerkesztők maguk (előszavuk szerint) kiadványuk legfőbb újdonságának és előnyének azt tartják, hogy e szótár a címszavakat történeti sorrendben tüntetve föl sokkal pontosabb képet tud adni a szavak használatának és jelentéseinek időbeli változásairól, mint az olyan szótárak, amelyek az egyes szójelentéseket csupán egy-két, találomra kiragadott adattal szemléltetik. Ez az időrendi csoportosítás lehetővé teszi az adatok szótörténeti szempontú kiaknázását is. Mivel nálunk az ilyen jellegű kutatások még mindig elégtelenek és hézagosak, ez a lehetőség nem lebecsülendő. Ugyanígy e könnyen kezelhető, hatalmas adattár művelődéstörténeti ismereteinket is gyarapítja, mint erre a szerkesztők előszavukban szintén helyesen utaltak.

Tény az is, hogy az ilyen „egyesített szótár”, amely az összes egyenmű szótári adatot együttesen, egységes szempontok szerint csoportosítja és dolgozza föl, azért tud többet nyújtani, mint a külön-külön kiadott szótárak, mivel lehetővé teszi az adatok közti kapcsolatok föltárását. Erre vonatkozólag a szerkesztők szintén helyesen emelik ki, hogy ezáltal az egyes adatok szinte „egymást támogatják” a jelentések pontosabb megállapításában, s így csökkentik a hibás értelmezések nem egykönnyen elkerülhető veszélyeit.

Mindezzel egyetértve is meg kell azonban jegyeznem, hogy ugyanakkor az adatoknak eredeti környezetükből való kiragadása szükségképpen bizonyos hátrányokkal is jár, amelyeket, mint erre GÁLDI annak idején már felhívta a figyelmet, csak úgy lehetett volna elkerülni, ha mód lett volna az itt földolgozott szójegyzékeknek megfelelő szövegkritikai apparátussal kísért új kiadására, valamint e szónyag fogalmi csoportok szerinti, rendszeres feldolgozására is (MNY. XLVI, 28–9). Különösnek találom, hogy a szerkesz-

tők GÁLDINAK e nevezetes cikkét az 52—3. lapon közölt szakirodalomban meg sem említették, s hogy e követelménnyel szemben előszavukban nem foglaltak állást. Az nyilvánvaló ugyan, hogy jelen körülményeink között e szép tervet nem lehetett volna megvalósítani, de azért érdemes lett volna szóba hozni, s rámutatni arra, hogy a fogalmi köröknek a szóanyag egységesítésével sajnos szükségszerűen velejáró felbontása számos nehézséget okozhat az egyes szavak értelmezésében. Mint tudjuk, flandriai eredetű szövetneveink egyes adatait GÁLDINAK úgy sikerült érthetővé tennie, hogy az illető szópárokat bizonyos flandriai városneveknek szövet- vagy általában anyagnévként való használatához kapcsolta (MNY. XXXVI, 22 kk.). De már korábban is a fogalmi körök figyelembevétele vezette a BesztSzj. egyik, addig megmagyarázhatatlannak tartott adatának helyes értelmezéséhez (MNY. XXXIII, 45—7). Hogy e módszer milyen jól alkalmazható, azt MOLLAY-nak a SchlSzj. *beller* 'böllér' szaváról adott meggyőző magyarázata is tanúsítja (MNY. XLV, 140—8; más, hasonló adatokra vö. GÁLDI MNY. XLVI, 33). Ma is időszerű tehát GÁLDI említett követelménye, mivel feltétlenül kíváncsok középkori szójegyzékeink szóanyagának csoportok szerinti, rendszeres feldolgozása, bár tudjuk, hogy erre — főleg anyagi nehézségeink miatt — a közeljövőben aligha fog sor kerülni.

Célszerű lett volna e szótárt latin szómutatóval is ellátni, mint ezt GÁLDI idézett cikkében szintén javasolta (MNY. XLVI, 29). De ez e kiadvány amúgy is tetemes terjedelmét igen megnövelte volna.

5. Fentebb már említettem, hogy CALEPINUS Dictionariuma 1585-ös kiadásának magyar adatait a szerkesztők érthető és méltányolható okokból voltak kénytelenek mellőzni e kötet megszerkesztésekor. Itt röviden rá kell térnem, hogy miért fájjalom olyan nagyon e kényszerű döntés meghozatalát. Meggyőződésem szerint ugyanis ennek a rendkívül fontos anyagnak e glosszáriumba való beledolgozása igen megkönnyítette volna annak a fontos kérdésnek az eldöntését, hogy az említett szótár magyar tolmácsolatait mennyiben és hogyan használhatták a későbbi szótárírók, így mindenekelőtt VERANCICS FAUSTUS 1595-ben kiadott, nevezetes ötnyelvű szótárában. Arra, hogy az utóbbinak egyik forrása Calepinus magyar szóanyaga is volt — igaz, hogy csupán egyetlen, de igen meggyőző egyezésre hivatkozva — MELICH, mint tudjuk, már 1913-ban rámutatott (NyK. XLII, 342). A jelen kiadvány is utal erre, az *arc* ~ *orca* szócikkben tüntetve fel a nevezetes *Boreza* adatot, amely — mint tudjuk — Verancics szótárának 98. lapján a lat. *Sinciput* 'félfej' címszó rejtélyes magyar értelmezése. MELICH kimutatta, hogy Verancics ezt az adatot Calepinus 1585-i kiadásának magyar szóanyagából vette át. Ott ugyanis a 982. lapon az említett latin szó magyar tolmácsolata *Borcza*, *as főnek első reze*. Erre az összefüggésre lelkiismeretesen utal B. SIMOND RENÉE (*orca* a., 48), s persze a jelen szótár is (*arc* ~ *orca* a., 88). Egy ezelőtt tíz évvel olaszul tartott s nyomtatásban is megjelent előadásomban rámutattam azonban arra, hogy Verancicsnak a fenti tolmácsolattól való függőségét más, fontos egyezések is kétségtelenül bizonyítják. Mivel erre vonatkozó, olaszul megjelent közleményem szövegét a legtöbb magyar nyelvész aligha ismeri, e helyen is közlöm az ott felsorolt adatok közül a legfontosabbakat: CAL. 1594: „*ĀNGĪNA*. [. . .] ITAL. La fchinantia. [. . .] GERM. Gefchwulft imhals oder der kelen | fo die luftröhr verhinderet | zäpfliinwee. [. . .] UNG. *Torok gyék*. [. . .] ~ VER.: „LATINÉ. Angina. ITALICÉ. La Schilancia. GERMANICÉ. Zapflin Vvehe. [. . .] VNGARICÉ. *Torok gyk* [sic !]” | CAL. 1594: „*CĀRBO*, onis [. . .] ITAL. Carbone. [. . .] GERM. ein Kolen. [. . .] VNG. *hólt* [!] /*zén* . . .” ~ VER.: „LATINÉ. Carbo. ITALICÉ. Carbone. GERMANICÉ. Ein Kolen. [. . .] VNGARICÉ. *Hoth* [!] /*zén*.” | CAL. 1594: „*CĀRIES* . . . ITAL. Tarlo [. . .] GERM. Schimmel [. . .] VNG. *Szu étel ofág* [. . .] ~ VER.: „LATINÉ. Caries. ITALICÉ. Tarlo. GERMANICÉ. Schemmel [. . .] VNGARICÉ. *Oofag*”. | CAL. 1594: „*CĪCUR* . . ITAL. Animal di feluatico fatto domestico [. . .] GERM. zam gewen-

net [...] VNG. *Szeled* [...]” ~ VER.: „LATINÉ. Cicur. ITALICÉ. domestico. GERMANICÉ. Zam, gevenet [...] VNGARICÉ. *Szelegy*” | CAL. 1594: „CISTĚRNA [...] ITAL. cisterna [...] GERM. Ein cistern [...] VNG. *ó kút, effő viz állo kut* [...]” ~ VER.: „LATINÉ. Cisterna. ITALICÉ. Cisterna. GERMANICÉ. Ein Cistern [...] VNGARICÉ. *Effő kűth*” | CAL. 1594: „COLLEGAE [...] ITAL. Compagni in officio [...] GERM. Mittefellen in einem ampt | Amptsgenoffen [...] VNG. *Tifzibeli tárlok* [...]” ~ VER.: „LATINÉ. Collega. ITALICÉ. Compagno. GERMANICÉ. Mitteffell [...] VNGARICÉ. *Tiztbotars* [...]” | CAL. 1594. „STĚMEN [...] ITAL. Stame [...] GERM. Ein Kunkleten | es fey wollen | flachs | hanff. etc. [...] VNG. *Nyalas foal* [...]” ~ VER.: „LATINÉ. Stamen. ITALICÉ. Stame. GERMANICÉ. Kunkleten [...] VNGARICÉ. *Nyalas-fonal*” stb. (Minderre vö. J. BALÁZS, L'importanza del „Dictionarium” (1595) e della „Logica nova” (1616) di Faustus Verancsics, pubblicati a Venezia. „Studia humanitatis” 2. Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento. Bp., 1975. 379).

Mit mutatnak mármost ezek a kétségtelen egyezések, amelyeknek a szárnát tetszés szerint szaporíthatnám? Először is azt, hogy Verancsics egyik fő forrása — ha nem a legfőbb — Calepinus említett szótára volt, mégpedig nemcsak a magyar, hanem az olasz és német tolmácsolatokra nézve is. Másodszor pedig azt, hogy e jeles dalmata — nyilván helyszűke miatt — a hosszabb, többszavas értelmezéseket rendszerint egyszavasakra kurtítva vette át a maga szótárába. Birtokomban van e szótárnak Zágrábban 1971-ben közzétett teljes terjedelmű, betűhív fényképmásolata. Ebből világosan kitűnik, hogy Verancsics az először mindig csupán egy-egy szó terjedelmű latin címszavakat ugyanabban a sorban lehetőleg szintén egy-egy szavas olasz, német, horvát és magyar tolmácsolattal kiegészítve közli. Gondosan ügyel arra, hogy minden lapon 47 legyen a latin címszavak száma, s hogy lehetőleg ugyanennyi szóból álljanak az említett négy nyelven közölt megfelelők is. Ha Calepinus szótárában a német szavak határozatlan névelővel álltak, nála is így szerepelnek.

6. A mi szempontunkból az érdekel különleges figyelmet, hogy a helyszűke miatt szükségképpen történt tömörítések és összevonások következtében a magyar tolmácsolatok nemegyszer az érthetetlenségig összezsugorodtak. Így lett a *cisterna* címszónak Calepinus szótárában olvasható körülményes, de azért értelmes magyarításából (*effő viz állo kut*) Verancsicsnál *Effő kűth*, ami teljesen értelmetlen. Ugyanígy váltak egyszavassá e szótárban Calepinus latin *COLLEGAE* címszavának terjedelmesebb olasz, német és magyar megfelelői is. A *Tiztbotars* alak aligha más, mint a Calepinus-féle szótár többes számú *Tisztbéli tárlok* tolmácsolatának hibásan összerántott egyes számú változata. (Minderre vö. BALÁZS: i. h.). Hasonló összevonásokat VERANCICS szótárában máshol is gyakran találhatunk, vö. CAL. 1585: *abietarius* — *Iegnye farago áts* ~ VER.: *Abietarius* — *Alch* | CAL. 1585: *abstinentia* — *Más iozagátul valo maga meg tartoztatás* ~ VER.: *Abstinentia* [...] *meg tartoztatás* | CAL. 1585: *additamentum* — *Hozzá tétel, folt zórzes* ~ VER.: *Additamentum* — *Hoza szérzes* | CAL. 1585: *dedisco* — *Vizza tanulok, el felcystóm (!) az mit tanultá* ~ VER.: *Dediscere* — *Viša tanulni* | CAL. 1585: *eloquor* — *Magyarán ki mondom* ~ VER.: *Eloqui* — *Ky-mondanni* | CAL. 1585: *fictile* — *Sárbol valo edény* ~ VER.: *Fictilis* — *Fold-edény* stb. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben is a helyszűke kényszerítette Verancsicsot a nem mindig sikeres tömörítésekre. Calepinus magyar tolmácsolóit viszont efféle megkötöttség sohasem korlátozta. Így az ő értelmezéseik, mint láttuk, gyakran többszavas körülírások.

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy Verancsics forrása kizárólag Calepinus volt. Vizsgálódásaim szerint e dalmát nyelvtudós számos esetben e szótártól teljesen függetlenül magát, vö. pl. CAL.: *aboleo* — *El törölöm* ~ VER.: *Abolere* — *Semmi tenni* | CAL.: *abominor* — *Vtáлом* ~ VER.: *Abominari* — *Ibonyüzni (!)* | CAL.: *aborior* — *wdó*

előt szwldk ~ VER.: *Aboriri* — *El-vetni* | CAL.: *abutor* — *El előm* ~ VER.: *Abuti* — *Gono-
bul elnivele* (!) | CAL.: *abusus* — *Valamely dologgal valo gonozul és* ~ VER.: *Abufus* —
Tekozlas stb. Előfordul viszont, hogy ritkább, tájshó jellegű szavak is egyeznek e két
szótár magyar tolmácsolatainak sorában, vö. CAL.: *polypus* — *Habarnicza zwialion* (!)
~ VER.: *Polypus* — *Habarnicza* | CAL.: *postilena* — *Far metring* (!), *far ham* ~ VER.:
Postilena — *Far-motringh* | CAL.: *sagacitas* — *Fitye zes* (!), *elös zaglas* ~ VER.: *Sagacitas*
— *Fityezes* | CAL.: *suburbia* — *Hostak* (!) ~ VER.: *Suburbium* — *Hoftat* | CAL.: *tabanus*
— *Barom kergető fene bogar* ~ VER.: *Tabanus* — *Fene-bogar* stb. Az efféle latin címszavak
magyar tolmácsolata a szótárírótól különleges ismereteket követelt, mivel a velük jelölt
fogalmak nem voltak, de nem is lehettek közismertek. Ha viszont ezek magyar értelmezé-
sei ennyire egyeznek, akkor csak kölcsönzésről lehet szó. Kétségtelen, hogy ezekben az
esetekben Verancsics Calepinus magyar tolmácsolatait használta fel. (Minderre vö.
BALÁZS i. m. 380.) Mindez azonban csak szerény előmunkát a jövőben elvégzendő alap-
osabb egybevetésekhez, amelyek majd minden részletében feltárják a két szótár egyezéseit.
Kétségtelen, hogy e kutatásokat igen megkönnyítette volna, ha e jelen glosszáriumba
Calepinus magyar szóanyaga is helyet kapott volna. Így ugyanis egymás mellé kellett
volna kerülnie az egyezések igen jelentős részének.

De ne legyünk telhetetlenek és maximalisták. Mint tudjuk, a túlzott s ezért belát-
ható időn belül a mi szerény eszközeinkkel meg nem valósítható célkitűzések nyelvtudo-
mányunknak már többször is komoly károkat okoztak. Örülünk annak, hogy a fontos
glosszárium végre kifogástalan szerkesztésben megjelent és kutatóink rendelkezésére áll.

7. A szerkesztőknek sokszor nehéz dolguk volt a jelentések megállapításakor is,
mivel nem állt rendelkezésükre megfelelő szöveggörnyezet. A tőlük feldolgozott kétnyelvű
szótárakban a magyar szavak a latin címszavakat értelmezik. Nekik viszont minden
olyan magyar szó értelmét meg kellett határozniuk, amely az említett magyarításokban
szerepel. Ők maguk az emiatt támadt nehézségeket a BrassSzt. alábbi adatával szem-
léltetik: „*abacus: Pohár zek vel kerek aztal*”. Itt a magyar értelmezés négy szót tartal-
maz, amelyeket a maguk ábécérendi helyén feltüntetve rendre értelmezniük is kellett.
De hogy e szavainknak az említett szótártörödédek írásának idején mi lehetett a jelentésük,
arra nézve a latin *abacus* semminemű fogódzót sem kínál. Gyakran a címszóként szereplő
latin szavak jelentése sem volt egyértelmű. A nehézségeket fokozta az is, hogy régi szó-
táraink és szójegyzékeink még nem közöltek olyan példamondatokat, amelyek az egyes
címszavak jelentését szemléltették volna. Így megfelelő szöveggörnyezet híján a szerkesz-
tők sokszor csak nagy utánjárással tudták meghatározni a magyar szavak és kifejezések
jelentését. Ismerve alaposágukat és nagy szakértelmüket, el kell hinnünk, hogy az eléjük
tornyosuló sok nehézség ellenére is a legtöbbször helyesen oldották meg ezt a nehéz fel-
adatot. Ebbéli munkájukat, mint ők maguk is említik, nagyban könnyítette, hogy az
eddig szétszórt szóanyag egyesítése folytán egy-egy szóra többnyire egész sor adat állt
jelölésükre, s ezek egymásra vonatkoztatása könnyítette meg a jelentés tisztázását.
(Minderre vö. RMGL. 13—4.)

8. Megállapítható, hogy a szerkesztők a szójelentések szétválasztása és meghatá-
rozása során sikerrel használtak fel minden olyan fogást, amellyel hazai és külföldi elődeik
éltek. Egy tekintetben pedig még tovább is léptek, mivel — azoktól eltérően — nemcsak
az önálló szavak jelentését tüntetik fel, hanem az összetett szavak és a lexikológiai egysé-
gek tagjainak a jelentését is (vö. i. m. 16). Abból indultak ki, hogy a nyelvész számára
ezek sem közömbösek. Igaz ugyan, hogy az értelmező szótárak, akárcsak a lexikonok, az
összetételeket csupán a maguk egészében értelmezik, ezek mindegyikét jelentés szempont-
jából elhomályosult összetételeknek tekintve. A jelen szótár szerkesztői viszont az össze-

tétel és az elhomályosult összetétel között nyelvi szempontból nagy különbséget látnak, arra hivatkozva, hogy míg az utóbbi egyik vagy mindkét tagjában elvesztette kapcsolata önállóan is élő vagy valamikor meglévő hangtestelemeivel, addig az előbbi ezt a kapcsolatot világosan őrzi, mind hangalakjában, mind jelentésében. Arra nézve, hogy az összetételek nagy része ilyen, a szerkesztők példaként hivatkoznak a *madárszárny*, *ajtószárny*-, *balszárny*-, *szárnycsapás*-, *szárnyépület*-, *szárnysegéd*-, *szárnyvasút*-félékre. Ezek *szárny* részének sajátos jelentései, amelyeket mai értelmező szótáraink mind feltüntetnek, világosan előtűnnek. Ez a helyzet a szinkrón és a strukturális leírás szintjén. Igazuk van abban, hogy a nyelvtörténetész számára az összetétel elemeinek az elemek önálló használatával történő egybevetése még fontosabb, sőt — szótörténeti és etimológiai szempontból — elsődrendűen fontos kérdés.

Jól tudják azonban a tapasztalt szerkesztők, hogy az összetételnek vagy az igekötős igének olyan jelentése is lehet, amely az önálló szóban esetleg nincs meg. De az ilyen esetben sem látták semmi akadályát a jelentésértelmezésnek, abból indulva ki, hogy ilyenkor az összetételi elem jelentésében valamiféle többlet mutatkozik ugyanennek az elemnek mint önálló szónak a jelentéséhez vagy jelentéseihez képest. Mivel pedig ez a ráadás az illető szó jellemzéséhez feltétlenül hozzátartozik, véleményem szerint ezt helyesen vették figyelembe. Így jól tették, hogy a *bocsát* ige szócikkében utaltak ennek régi 'verzeihen' jelentésére is, ami pedig napjainkban csak a mai *megbocsát* ige igekötős formájában van meg. De szótárukból az is kiténik, hogy *tol* igénknek az a jelentése, amit a mai *kítol vele* és a *letol valakit* igekötős szerkezetek tárnak elénk, régen még nem létezett.

A szerkesztők bizton hiszik, hogy az összetétel jelentése tagjainak jelentéséből általában érthető, de jól tudják, hogy nem mindig, hivatkozva a *hasibarány*-, *fiskálisbor*-, *vasszikra*-félékre, amelyek tagjainak jelentése világos, az egész összetételé mégsem az (i. m. 17). Főleg Verancsics összetételei között bukkanunk ilyenekre, amelyek — mint láttuk — gyakran nem mások, mint Calepinus körülírásos értelmezéseinek kényszerű tömörítései. Így például, hogy a lat. *cisterna* magyar neve VERANCICSNA miatt *Effeó kúth*, nehéz volna kitalálnunk, ha nem ismernénk CALEPTINUS szótárának fentebb említett, részletesebb magyartását (*effő viz állo kut*). Ezért is kár, hogy az utóbbiak a jelen kötetben nem kaphattak helyet.

9. Nagyon gondosan jártak el a szerkesztők anyaguk címszók alá rendezésekor is. A gyakran nagyszámú, s egymástól eléggé eltérő hangalakú alakváltozat közül azt tették meg címszónak, amelyet legelterjedtebbnek ítélték. Néha persze ezt az elvet nehéz lett volna érvényesíteniük, mivel — mint a *sark* ~ *sarok*, *tar* ~ *taroh*, *uzsa* ~ *unzsa* szópárok esete is mutatja — nem lehetett megállapítani, hogy melyik alakváltozat az elterjedtebb. Ilyenkor, nagyon helyesen, mindkét változat címszó lett ugyanannak az szócikknek az élén. Máskor pedig a szerkesztők a feltűnően eltérő, szokatlan alakváltozatot külön címszónak tették meg, jelentés és adat nélkül, de a fő címszóra utalva: *kévd* — L. *küllő*; *mentreng* — L. *matring*. Ezáltal sikerült elkerülniük azt a vádat, amellyel a nehezen megtalálható, úgynevezett „hontalan” szavak miatt — mint tudjuk, többnyire igazságtalannul — a NySz. érdemes szerkesztőit annak idején oly gyakran illették.

Általában helyeselhető az a mód is, ahogyan a szerkesztők anyagukat szófajok szerint az egyes szócikkbe rendezték. Az eddigi általános gyakorlatot követve a melléknevek fokozott alakjai, valamint az *-an*, *-en* és *-ul*, *-ül* toldalékos melléknevek kötetükben nem kaptak külön címszót, a *-képpen* és *-nként* ragos melléknevek viszont igen: *csodálatosképpen*, *apránként*, *illendőképpen*, de ha e toldalékok főnévhez járultak, mint a *foltonként*-, *csoportonként*-, *válaszképpen*-félék esetében, akkor az utóbbiakat a megfelelő főnév címszáva alatt tüntették fel. Véleményem szerint ez vitatható megoldás, bár, mint a szerkesztők említik, LAZICZIUS is ezt ajánlotta (i. m. 21).

Helyes, hogy a szótárba a feldolgozott forrásokban föllelhető tulajdonnevek is bekerültek, azzal az ésszerű megokolással, hogy az akkori szókészletnek ezek is szerves részei. Az viszont szintén vitatható, hogy ezek nem a közszavak között, hanem a szótár végén, külön ábécérendes jegyzékben kaptak helyet. Így ugyanis az olyan származékok, mint *franciai*, *franciabeli*, elszakadtak a *Francia*-féle tulajdonnevektől. Az ellen azonban nem emelhetünk kifogást, hogy az olyan személynévi határozószók, mint *neki*, *vele*, *róla*, külön szócikkekben szerepelnek.

Egyet lehet értenünk azzal a móddal is, ahogyan a szerkesztők az összetett szókat kezelik. A szótár használójának meg kell tanulnia, hogy az alárendelő összetett szavak nem kaptak külön címszót, mivel ezek utótagjaik címszava alatt találhatók (i. m. 23).

Sok fontos útbaigazítást tartalmaznak a szócikk szerkezetére és a szerkesztés technikájára vonatkozó tudnivalók. Ezek közül különösen azok fontosak, amelyek az utaló részek sok tekintetben újszerű technikai megoldásait ismertetik (i. m. 29–33).

Érthető, hogy a szerkesztők az amúgyis terjedelmes anyagot nem akarták növelni az egyes adatokhoz fűzött megjegyzéseikkel. A feldolgozott források kiadónak megjegyzéseiből ezért csak a legszükségesebbeket vették át, de ezeket is csupán megváltoztatva és tömörítve. Az a helyes elv vezette őket, hogy adatközlésükben mindig csupán annyi legyen benne, amennyi a forrásból valóban kiolvasható (i. m. 34).

Kimerítő a források részletes ismertetése (i. m. 36–47), s igen hasznos a szótár használatát megkönnyítő rövid tájékoztató is (i. m. 47–50), bár, mint tudjuk, az olvasók legtöbbször rendszerint az utóbbi nélkül szokta megkezdeni az efféle kiadványok tanulmányozását.

Helyes, hogy az értelmezések német nyelvűek, mint a TESz.-ben is. Igaz ugyan, hogy a német napjainkban nem igazi világnyelv, de a Duna mentén, ahol több mint ezer éve élünk, mindmáig fontos művelődésbeli szerepe van.

10. Ennek az új nagy szótári alkotásnak a használói bizonyára meg fogják erősíteni azt a végső megállapítást, hogy szerkesztői és munkatársai igen alapos és hasznos munkát végeztek, s hogy e kiadványuk, mely méltán csatlakozik igen kedvező fogadtatásban részesült szótárainkhoz, nagyon meg fogja könnyíteni a magyar szótörténeti és etimológiai kutatásokat, valamint az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár kívánatos szerkesztését is.

BALÁZS JÁNOS

Székely Oklevéltár

Új sorozat. I. Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek. 1569–1591. Közzéteszi DEMÉNY LAJOS és PATAKI JÓZSEF. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983. 395 lap.

1. Az egyik létszámban legnagyobb, külön néprész névvel is megnevezett magyar etnikai csoportnak, az Erdély délkeleti térségében egy tömbben lakó székelységnek életével, történetével, gazdasági, társadalmi viszonyaival, nyelvével, néprajzával korábban viszonylag sokat foglalkozott a magyar tudományosság. A feltárt anyag dokumentációs értéke még akkor is rendkívül becses, ha közzététele a mai kor tudományos követelményeinek sok tekintetben nem felelt meg, a hozzá fűzött, belőle levont történeti következtetések, elméletek pedig ma már nem kis mértékben elhibázottaknak bizonyulnak.

A székelységre vonatkozó különféle dokumentumok közreadása még a XVIII. századra nyúlik vissza: e tevékenységet akkor olyan nevek fémjelezték, mint BOD PÉTERÉ, BENKŐ JÓZSEFÉ, BARÓTI SZABÓ DÁVIDÉ. Az adalékok legfontosabb gyűjteményét azonban

eddig kétségkívül a Székely Oklevéltár 1872-től megjelenő kötetei képezik, amelyekben a székelységekre vonatkozó, 1211 és 1776 közé datált levéltári anyag vált publikussá, és amelyekkel a közvetlen székely vonatkozások tekintetében a régi magyar szakirodalomban csak ORBÁN BALÁZS halhatatlan műve vetekedhetik — ha más műfajban is.

A régi Székely Oklevéltár filológiai értéke azonban sajnos nagyon egyenetlen. A SZABÓ KÁROLYtól szerkesztett első három kötet, amelyben éppen a történetileg legjelentősebb, mert legkorábbi anyag jó része van, bizonyos hányadában többszörös másolás alapján történt közlés, részben rövidített, kivonatos jelleggel; e kötetek oklevéldatálásai, magyar nyelvi anyaguk betűhívsége is gyakran kétségesek, szerkesztői jegyzetei nem eléggé szakszerűek, névmutatói hiányosak. Főként az I. kötet anyagának kritikai felülvizsgálatára tehát múlhatatlan szükség volna. A SZÁDECZKY LAJOSTól kiadott IV—VII. kötet a korábbiak gyengeségeiből már sok mindent kiküszöbölt; az 1934-ben BARABÁS SAMU szerkesztésében megjelent VIII. kötet pedig — a magyar nyelvű szövegközlések sajnálatos kivételével — mai szempontból is többnyire megfelelő filológiai apparátust tükröz.

2. Az elődök munkáját most egy új nemzedék vette ismét föl, romániai magyar történészek személyében. Az ügy folytatásának ténye már önmagában is rendkívül fontos, tudománytörténeti jelentőségű esemény. Jelzi mindenekelőtt azt, hogy a székelységekre vonatkozó történeti kutatások, amelyek évtizedeken át Magyarországon is megdöbbenően elhanyagolt állapotba jutottak, nem véletlenül elsősorban Romániában kezdenek újra éledni, a tudományos érdeklődés vonalába kerülni. A föllendülés e jeleit nem lehet eléggé nagyra értékelni, mivel e témára vonatkozóan a különféle tudományoknak, a történettudományon kívül a nyelvészetnek, folklórnak, tárgyi néprajznak, régészetnek stb. a régiek buzgalma óta sajnálatosan nagy adósságai halmozódtak föl. És bár a magyarországi tudományosság is jóval többet tehetne az e tárgykörre irányuló kutatások érdekében, nyilvánvaló, hogy a megújulás lehetőségei elsősorban a romániai kutatók számára vannak adva. A helyi adottságokból következően egyfelől ők kerülhetnek legjobban a történeti forrásanyag birtokába, másfelől a jelenre vonatkozó anyagfeltáró és értékelő munka is az ő közvetlen helyi viszonylatú kutatási körükbe és egyúttal hivatásukba tartozik.

DEMÉNY LAJOSnak, PATAKI JÓZSEFnek és segítő társaiknak most közreadott műve azonban nemcsak az újrakezdés tekintetében rendkívül becses vállalkozás, hanem a tőlük elvégzett munka önmagában való értéke is igen figyelemreméltó, sőt bizonyos mértékben egyedülálló jellegű. Ez a megállapítás a más egyéb tudományágak számára való értékén kívül a magyar történeti nyelvtudomány szemszögéből is megtehető és alátámasztható.

Bár a szóban levő munka nem megokolatlanul viseli a hagyományos Székely Oklevéltár címet, jellegében eléggé gyökeresen más névbeli és részben műfaji előzményeihez képest. Más mindenekelőtt abban, hogy közölt anyaga az iratoknak általában csekély terjedelmű latin nyelvű protokolláris részein kívül végig tiszta magyar nyelvű szöveg. Új abban is, hogy anyaga időben és térben viszonylag egységes, hiszen egyrészt néhány korábbi évből való irat kivételével három év (1589—1591.) nyelvi termését közli, másrészt — Bardoc és Keresztúr fiúszékeket magától értetődően ide számítva — Udvarhelyszék határain belül marad. Eltér előzményeitől továbbá abban is, hogy szövegei a tárgykör szempontjából eléggé összefogottak, mivel a régi székely népi életnek azokat az eseményeit tartalmazák, amelyek a törvénykezési iratokba bekerülhettek: személyi sérelmi, birtokjogi, hatalmaskodási, büntényi stb. peres ügyeket, szóbeli és írásbeli tanúvallomásokat, pró-

kátorok fölszólalásait, bírói végzéseket. Végezetül, de nem utolsósorban más e kiadvány filológiai apparátusát tekintve is, olyannyira, hogy nemcsak a mai történettudományi, hanem jobbra a nyelvgtörténeti igényeket is kielégíti.

A múnék ezt az utóbbi erényét nyomatékosan ki szeretném emelni, és a magyar nyelvgtörténet kutatói részéről a legnagyobb készséggel elismerni. Annál is inkább, mert a történeti, irodalmi, néprajzi stb. kiadványok magyar szövegtözlése a filológiai pontosság, közelebből a szöveg-, illetve betűhűség szempontjából még mindig nem nagyon kényeztetnek el bennünket; és sajnos e vonatkozásban az egyébként örvendetesen szaporodó romániai — nem kimondottan nyelvészeti jellegű — szakmunkák régi magyar szövegeket közlő eljárásmodja nem egy esetben legtöbbnyire szintén eléggé kevés tekintettel van a nyelv és a nyelvgtudomány igényeire. E téren még olyan szerény előrelépést is hálásan nyugtázhatunk tehát, mint amit IMREH ISTVÁNNak „A törvényhozó székely falu” (Bukarest, 1983.) című, egyébként kiváló szakmai színvonalú, nyelvileg is nagyon becses könyve régi székely szövegtözléseiben tapasztalunk, noha filológiai igényeinket ez sem tudja közel sem kielégíteni.

Egyébként a régi magyar szövegek mai magyar nyelvre való átírásának erőszakolása, amellelt hogy e szövegek szaktudományi hasznosítását legtöbbnyire erősen gátolja, a „népszerűsítés” terén sem ér el olyan eredményeket, amelyeket ideológiája elképzel. Mert legyünk őszinték, az efféle műveket nem a legszélesebb körben olvassák, hanem a szakembereken kívül is főként azon olvasó réteg érdeklődésébe vágnak, amelynek van bizonyos filológiai műveltsége, illetve igénye. A nemzeti műveltség szempontjából is nagyon szomorú lenne — és nem is hiszek valóságában —, ha ez a réteg régi magyar szövegeket csak átírva tudna megérteni. Sőt nem szaktudományos oldalról jövő véleményeket is ismerve meg vagyok győződve róla, hogy az ilyen átírt régi szöveg korhűségét, verettségét, patináját veszti el olvasója számára, illúziót rombol, és helyébe nem épít semmit, legfőljebb átírói nyelvi-nyelvészeti önbizalmát tanúsítja. De túl az olvasói illúzió, a közlőknek nem volna szabad elfelejtkezniük arról, hogy ezeknek a régi magyar szövegeknek nemcsak valami általánosságban vett kultúrtörténeti értékük van, hanem éppen jellegükből folyóan sajátos korjegyeket hordozó nyelvi értékük is, amely egyrészt nem is választható el a művelődéstörténet egészétől, másrészt nem tárható fel eredeti állapotukat elfedő vagy éppen tévesen továbbadó interpretálásokban. Különben az átírás hamis elképzelésének a népszerűség vagy éppen az üzletiség szempontjából is élénk cáfolatát jelzi társadalmunknak az eredeti állapotukban, faximilekben kiadott régi magyar szövegek iránt hallatlanul megnőtt igénye. De erdélyi viszonylatban sem kell messzire menni a jó példáért: SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-a magától értetődően egy jottányit sem enged a filológiailag hű nyelvi közlésből, mégis megvan a maga nagy közönségsikere. Jó lenne éppen ennek az erdélyi filológiai iskolának a régi erdélyi magyar nyelvi közlésekben is minél több nyomát, követését látni.

3. Visszatérve az új Székely Oklevéltár szóban levő kötetére, éppen a fentiek miatt nagy és kellemes meglepetés ez a munka. A XVI. századi szövegeket lényegében úgy adja közre, ahogy azok az eredeti iratokban vannak, elsősorban a betűhűség tekintetében vigyázva a közlés filológiai pontosságára. Engedményt szerkesztői e vonatkozásban inkább csak a pontos, vesszős *y*-ok egységesítésében tesznek, ami megérthető és elfogadható. A hű, pontos betűközlés ellenére is e szövegek a nem nyelvész olvasók számára is jól érthetők, és jellegükhöz mértén szépen tükrözik a korabeli székely nyelv ízeit. Azért mondom, hogy jellegükhöz mértén, mert ez a nyelv nem teljesen egyezik, frott volta miatt nem is egyezhetik az egykori beszélt nyelvvel, továbbá mert e szövegek végső soron jobbra törvényszéki írnokok produktumai, akik bár jórészt szintén székelyek lehettek, a népi nyelvet jól érzékelhetően az egykori erdélyi magyar írásnormák

felé közelítették. Ez persze nem jelenti azt, hogy ha iratonként különböző mértékben is, nem sűt át rajtuk az udvarhelyszéki népnyelv számos zamata, valódi nyelvjárási sajátossága. Ennek részleteibe azonban nem akarok belemenni, ismertetésem célja nem a közreadott szövegek nyelvi jelenségeinek táji-történeti értékelése.

Bár bizonyos mértékben meg tudom érteni, mégis sajnálom, hogy a szövegtagolás (mondattagolás) tekintetében a szerzők — akár némi jelegységesítés árán is — nem az eredeti központosítást nyújtják, hanem annak mai szabályait alkalmazzák. Ez ugyanis a jelenkori nyelvészet egyik fontos vizsgálati területének, a szövegtannak a történeti aspektusbeli megközelítése elé gördít akadályokat, mivel emiatt nem fogható meg az egykori leírók szövegtagolási tudata és gyakorlata. Tulajdonképpen ez áll a nagy és kis kezdőbetűk közlési megoldására is, főként a mondattagolás tekintetében, — a tulajdonnevek írásának kivételével, ahol a szerzők egységesítő elvét inkább el lehet fogadni.

A szövegekhez a szerzők nyelvészeti szempontból is kitűnően eligazító, szükség esetén bő jegyzetanyagot adnak. Név- és tárgymutatójuk is példásan pontos és részletes, rendkívül hasznos segítséget nyújt a különböző szempontokból keresők számára. A kiváló szerkesztői munka egy olyan filológiai hiányosságát azonban szóvá kell tennem, amely nyelvésztilog is zavaró. A szerzők a bevezetőben csak általánosságokban utalnak azokra a székelyföldi múzeumokra, amelyekről munkájukhoz segítséget kaptak. Nem tudni azonban, hogy ez szöveglelőhelyeket is jelent-e, illetőleg hogy a közölt szövegek együttesen vagy külön-külön honnan valók, kinek vagy kiknek az egykorú leírásában, mely törvényszéki írnokok keze munkája nyomán maradtak ránk, és e kezek hogy viszonyulnak egymáshoz. Pedig ennek ismerete több tekintetben is eligazítást nyújthatna a szövegek nyelvi sajátosságainak megítélésében, az írott nyelvi norma és a beszélt nyelvjárásiasság mindenütt fellelhető ütközéseiben, a nyelvjárási jelenségek értékelésében. A szerkesztők ilyenmő jelzéseinek elmaradása azonban természetesen általunk nem ismert okokra is visszamehet, ezért e kritikai észrevételemet csak fenntartással teszem meg.

4. A 204 egységnyi, tartalmi szempontból is hallatlanul érdekes szöveganyag a maga műfajában kiemelkedően jó filológiai háttérével — egy-két hiányossága ellenére is — kincsesbányája lehet a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak általában is, a székelység nyelvi múltjának vizsgálatában pedig különösképpen elsőrangú és hízagpótló szerepet játszhat. Jól datálhatósága és lokalizálhatósága folytán eredményesen fogjuk tudni hasznosítani mind történeti nyelvtani, mind szótörténeti munkálatainkban. Tekintélyes mennyiségő helységnev- és dőlőnévanyaga és különösen gazdag, népi variációkat is bőven tartalmazó személynévanyaga a történeti névtan művelő számára is nagy értéket rejt magában. És mivel a nyelv nemcsak forma, hanem tartalom is, a közzétett szövegeket az egzakt kutatási szempontokon kívül is kedvteléssel, gyönyörűséggel, a régi székely élet bennük feltáruló titkait lesve olvashatjuk.

Azt a tevékenységet, amely a romániai magyar kutatók részéről a székelység nyelvi múltjának feltárásában elsősorban a Székely Oklevéltár új sorozatának I. kötetével, de persze „A törvényhozó székely falu”-val is most a szövegek közlés terén megindulni, sőt lendületet venni látszik, a magyar nyelvtörténet munkásai mint hiányt pótló és egészében kiválóan hasznosítható kutatási anyagot örömmel és köszönettel nyugtázzák, és jó reménnyel várják közeli folytatását.

BENKŐ LORÁND

KÜLÖNFÉLÉK

Az orosz—magyar nagyszótár készülő új kiadásáról*

A gazdag hagyományokkal rendelkező magyar szótáriródlalom úgy érte meg a XX. század derekát, hogy volt is, meg nem is orosz—magyar kéziszótára. Ezt a furcsa, ködös fogalmazást meg kell magyaráznom. Nos, kerekén száz éve, 1881—4-ben az akkori Magyarország egyik északkeleti határmegyéjének, Ung vármegyének székhelyén, Ungváron füzeteként megjelent MITRÁK SÁNDOR (1837—1913) görög katolikus lelkész Рѣцко—мадьярскій словарь-ja [Orosz—magyar szótár] 854 lap terjedelemben. A szótárt a magyarországi kárpátukránok (ruszinok) Szent Bazil Társulata kezdeményezte. Eleinte többek közös munkájaként, kollektíven akarták elkészíteni, de ez az elgondolás kudarcot vallott, s a munka teljes egészében Mitrákra hárult. Mitrák orosz lexikográfiai forrásai között PAWLOWSKY-nak első ízben 1859-ben közzétett orosz—német szótára, az orosz akadémia szótára és DAL' értelmező szótára (első kiadás: 1863—1866) volt a legfontosabb. Magyar lexikográfiai forrásairól Mitrák nem adott számot, de a magyar ekvivalensként szerepeltetett nyelvújítási neologizmusok nagy száma nem hagy kétséget afelől, hogy szorgalmasan forgatta BALLAGI (BLOCH) MÓR szótárait. Az orosz irodalmi és köznyelv szavain és bizonyos mennyiségű egyházi szláv szón kívül Mitrák önálló címszóként vett fel a szótárába mintegy 800 kárpátaljai ukrán (ruszin) nyelvjárási szót is „tájszó” [урпо-руцкое областное слово] megjelöléssel. E kárpátukrán tájszavakat SZILVAY IVÁN görög katolikus lelkész (1838—1904) gyűjtötte össze a szótár számára. S éppen ez a kárpátaljai ukrán (ruszin) tájszókészlet vezet át bennünket ahhoz a kérdéshez, mi volt a Szent Bazil Társulat, közelebbről Mitrák Sándor célja az orosz—magyar szótár közzétételével. Tudnunk kell, hogy Mitrák a kárpátaljai ruszin értelmiség oroszbarát, oroszofil irányzatának volt a híve. Azt vallotta, hogy a kárpátaljai ruszinoknak ahhoz, hogy fejlett irodalmi nyelvük legyen, nem kell mást tenniük, mint elsajátítaniuk a már kész nagy-orosz irodalmi nyelvet, a couleur locale biztosítására megszórva azt egynéhány kárpátaljai dialektizmussal. Az orosz—magyar szótár is arra kellett, hogy — Mitrák elgondolása szerint — a kárpátaljai ruszinok megtanuljanak belőle (és RAKOVSKY JÁNOS-nak 1867-ben megjelentetett gyakorlati orosz nyelvtanából) nagyoroszul, és a továbbiakban úgy használják az orosz irodalmi nyelvet, mint sajátjukat. E cél érdekében Mitrák 3000 példányt a Szent Bazil Társulathoz ajándékozott szótárából, hogy olcsón terjessze a ruszin lakosság körében. Mitrák tehát nem a magyar anyanyelvű közönségnek, nem az oroszból fordító irodalmároknak szánta szótárát, bár egy-egy példány természetesen hozzájuk is eljuthatott. BALECZKY EMIL szerint például Szabó Endre (1849—1924) fordításainak filológiai elemzése arról tanúskodik, hogy Szabó haszonnal lapozgatta Mitrák szótárát. Mitrák szótára felett hamarosan eljárt az idő mind orosz címszavai, mind pedig magyar ekvivalensei tekintetében. Új, tökéletesített kiadás nem készült belőle. A szerzője kiadásában, vidéken megjelent szótár a XX. század elején bizonyára már a nagyobb antikváriumokban is csupán elvétve bukkant fel. — Szeretném remélni, hogy a mondottak kellően megvilágítják azt a — referátumom elején tett — paradox megállapításomat, hogy a XX. század közepéig volt is, meg nem is orosz—magyar kéziszótárunk.

De akkor milyen szótár volt egyáltalán az orosz irodalom magyar fordítóinak keze ügyében a XX. század első felében? Saját tapasztalataim alapján két kitűnő irodalmárunk munkaeszközéről számolhatok be. Trócsányi Zoltán (1886—1971) hagyatékából birtokomba került J. PAWLOWSKY „Russisch—deutsches Wörterbuch”-jának 1900. évi

* Elhangzott a Modern Filológiai Társaság 1984. november 16-án tartott össztársasági vitaülésén.

harmadik kiadása, itt-ott Trócsányi aláhúzásával, bejegyzésével. Trócsányi tehát PAWLOWSKYNak ezt a teljesen átdolgozott, javított és bővített (1774 lap) kiadását használta fordítói munkájában.

A másik személyes élményem Németh Lászlóhoz (1901–1975) fűződik. Valamikor 1950-ben a debreceni egyetemen Koczogh Ákos megkeresett azzal, hogy Németh László, aki akkor Gulyás Pálnéék debreceni lakásán volt megszállva, orosz fordítással bajlódik, és segítségre van szüksége. Koczogh Ákos rám gondolt, s én vállaltam is az együttműködést. Németh László penzuma B. A. Закрытки-нак Плавающая станция című, oroszul akkortájt megjelent regénye volt. Egy Don menti halászfalu halászszövetkezetének életéről szólt, teletűzdelve halnevekkal és halász mesterségsszókkal. Németh László összes orosz lexikográfiai fegyverzete akkor még mindössze egy LANGENSCHIEDT-féle orosz–német zsebszótár volt, ami természetesen az efféle szavaknak csak kis részét ölelte fel. Az én feladatom az volt, hogy ДАЛ', УШАКОВ, a nagy szovjet enciklopédia stb. bevonásával próbáljam meg a magyar megfelelőket megtalálni. A fordítás elkészült „Az úszó falu” (Új Magyar Könyvkiadó. Bp., 1951. 296 lap) címmel. (Innen kapta az esztergomi halászati termelőszövetkezet az „Úszó Falu” nevet.). A kiadó meg lehetett vele elégedve, mert Németh László új, hozzá méltóbb feladatot kapott: Tolsztojnak az Anna Karenináját kellett átültetnie magyarra. A fordításhoz én adtam kölcsön a saját Anna Karenina példányomat. (Az első kötet elején még gyakori aláhúzgálás, lapszéli jegyzetelés a fordítás előrehaladtával mind ritkábbá vált. A második kötetnek az elsőhöz képest kevésbé megviselt, kevésbé használt volta is jól mutatja, hogyan vette Németh László fokozatosan birtokába Tolsztoj nyelvezetét.) Egy-két szövegrészlet megoldásánál Németh László itt is kérte segítségemet. (Megemlékezik erről az életrajzi írásait tartalmazó „Homályból homályba” című könyve második kötetében. A 145. lapon névtelenül szereplő „fiatal debreceni tanár” én vagyok, illetve – voltam.) Mai szemmel nézve valóságos istenkísértésnek tűnhet Tolsztoj fordításának egy 564 lapnyi zsebszótárkával neki-vágni, de akkor szerencsésnek mondhatta magát az, akinek volt Langenscheidtje. A fordítás még 1951-ben megjelent, és 1968-ig 14 kiadást ért meg. Azokban az években az Anna Karenina volt a legolvasottabb magyar nyelvű regény.

1945 után – érthető módon – az orosz nyelv iránti érdeklődés rendkívül megnőtt az országban. Nagy számban kezdtek készülni politikai, szaktudományi és szépirodalmi fordítások, s az orosz nyelv iskolai tantárgy lett. Égetően szükségessé vált egy korszerű orosz–magyar általános kéziszótár. E szótár elkészítésére 1946-ban a kiváló szlavista, HADROVICS LÁSZLÓ vállalkozott, aki szerkesztőtársként maga mellé vette a romanista GÁLDI LÁSZLÓT (1910–1974). Egy ideig BALECZKY EMIL (1919–1981) és PERÉNYI JÓZSEF (1915–1981) is részt vett a munkálatokban. Előbb az Egyetemi Nyomda, majd az MTA kiadóvállalata, az 1950-ben újjászervezett Akadémiai Kiadó biztosította a szervezeti kereteket. Végül is a Hadrovics Lászlótól és Gáldi Lászlótól – előszerkesztők bevonásával – megszerkesztett „Orosz–magyar szótár” az Akadémiai Kiadónak a gondozásában jelent meg 1951-ben (XVI+996 lap). A szótár valóságos mérföldkő szótáriródmunka és – egyben – művelődésünk történetében. Messzemenően ki tudta elégíteni a legsürgősebb igényeket. Hazai és külföldi sajtóvisszhangja egyaránt nagyon kedvező volt. De hamarosan kitűnt, hogy ennek az úttörő jellegű szótárnak szükségszerűen vannak kisebb-nagyobb fogyatékoságai is. Mindenekelőtt a címszóanyaga volt meglehetősen korlátozott, de itt-ott pontatlanságok csúsztak be az értelmezésbe, a nyelvtani szerelésbe és a használati körről, stilisztikái értékről adott tájékoztatásba is. Mindezek tudatában a szerkesztőség hamarosan hozzáfogott a szótár átdolgozásához, a második kiadás előkészítéséhez. Jelentősen megnövelték a szótár címszóanyagát. Legfontosabb forrásai az orosz értelmező szótárak voltak: УШАКОВ, a tizenhétkötetes nagy akadémiai szótár első hat kötete a М betű végéig, a négykötetes akadémiai szótár első kötete a Ъ betű végéig,

OŽEGOV szótárának 3. kiadása. Saját gyűjtést is végeztek szépirodalmi, tudományos és népszerűsítő művekből, folyóiratokból, napisajtóból. Fokozottabban vették figyelembe a tájszókat és az elavult szavakat. Nagyobb mennyiségben vettek fel szaknyelvi terminusokat, állat- és növényneveket (zárójelben közölve a tudományos latin nevet is), földrajzi neveket, mitológiai és történelmi tulajdonneveket, személyneveket. Az ily módon összegyűjtött új anyaggal a szótár terjedelme az első kiadáshoz képest megkétszereződött (XVI + 1968 lap). Az „Orosz—magyar szótár” második, átdolgozott és bővített kiadása huszonöt évvel ezelőtt, 1959-ben jelent meg. Apróbb helyesbítések, frissítések beiktatásával ennek a második kiadásnak az anyaga ismétlődött meg 1968-ban harmadik kiadásként, 1972-ben negyedik kiadásként, 1977-ben ötödik kiadásként és — legutóbb — 1981-ben hatodik kiadásként. A hatodik kiadás példányszáma 8000 volt. Egy ekkora terjedelmű kétkötetes szótárnál ez a példányszám nálunk igen magasnak számít.

Az 1959-ben megjelent második kiadás óta már kerek negyedszázad telt el. E negyedszázad alatt nagy változások mentek végbe a valóságot érzékenyen tükröző szókinés számos rétegében. Elegendő az úrhajózás látványos fejlődésére, s vele összhangban az úrhajózási terminológia kialakulására gondolnunk. De hatalmasan megsaporodtak az elmúlt két és fél évtized alatt az általános szókinés és a szaknyelvet bemutató szótárak, lexikonok is mind orosz, mind pedig magyar oldalon. Mindezek alapján az Akadémiai Kiadó 1981-ben, a moszkvai Русский язык kiadóval közös kiadásban megjelenő orosz—magyar általános kézisztár magyarországi szellemi előállításának lezárása után szükségesnek találta, hogy a teljes mértékben korszerűnek már nem mondható HADROVICS—GÁLDI-féle Orosz—magyar szótárt mélyrehatóan megújítsa, s összhangba hozza az utóbbi évtizedek nyelvi fejlődésével és lexikográfiai gazdagodásával. Hadrovics László ajánlására a Kiadótól én kaptam megbízást a munkálatoknak főszerkesztőként való irányítására. E munka nem idegen számomra, hiszen — számos egyéb lexikográfiai tevékenységemen kívül — már az orosz—magyar szótár második kiadásának is munkatársa voltam az ötvenes évek derekán, s én vezettem az előbb említett közös orosz—magyar kézisztár szerkesztési munkálatait is a hetvenes évek második felében. Még 1981-ben összeállítottam a továbbiakban „Orosz—magyar nagyszótár”-ként emlegetett új kiadás szerkesztési szabályzatát. Vázlatosan ismertetem most a szerkesztési szabályzat főbb tételeit.

Modern általános nagyszótárt készítünk elsősorban a magyar anyanyelvűek számára. (Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert a közös orosz—magyar kézisztár kétarcú; egyaránt szól magyaroknak is, oroszoknak is.) Az orosz irodalmi és köznyelv szókinésének bemutatására törekszünk a XIX. század elejétől, Puskin korától napjainkig. A szaknyelvi szókinésre, elavult szavakra, tájszavakra csupán bizonyos kereteken belül lehetünk tekintettel. Bő válogatásban tárjuk fel az állandósult szószerkezeteket, szólásokat és a gyakrabban használt közmondásokat. Az ún. szeméremszavakat (нецензурные слова), bármennyire gyakran használatosak is azok a köznyelvben, még nem tartjuk szótározhatóknak. A tulajdonnevek bizonyos kategóriáit (keresztnevek, becéző alakok, földrajzi nevek, csillagnevek stb.), a rövidítéseket, szóösszevonásokat viszont megfelelő mérlegelés alapján szócinkeink közé iktatjuk. A szótár mintegy 100 000 címszót fog tartalmazni, tehát valóban nagyszótár lesz. (Összehasonlításképpen: a négykötetes akadémiai orosz értelmező szótárban 82 000, a tizenhétkötetes akadémiai orosz nagyszótárban 120 000 körül jár a címszavak száma.) Alapforrásként hasznosítjuk az orosz nyelv valamennyi értelmező kis-, közép- és nagyszótárán kívül az új szavak és szójelentések szótárait, a szórövidítések és betűszók szótárát, a keresztnevek és becealakok ПЕТРОВСКИЙ-féle szótárát, a ŽUKOV-féle szólás- és közmondásgyűjteményt, továbbá a szovjet kislexikont. A kislexikonban szereplő szaknyelvi terminusokat szinte teljes egészükben átvesszük, hiszen itt kapjuk meg a szakmai terminológiáknak azt az átrostált, kiválogatott minimumát, amiről egy

modern általános szótár sem mondhat le; bővebb felvilágosításért természetesen szükség esetén a nagy szovjet enciklopédia új kiadásához fordulunk.

A címszóanyagot szigorú betűrendben, bokrosítás nélkül rendezzük el. Egyetlen kivétel a folyamatos és befejezett igealakból álló igepár, amely mindig közös szócikkbe kerül, függetlenül a betűrendtől. A befejezett igealak természetesen a maga betűrendi helyén is szerepel utalószóként. Önálló szócikkbe, s nem melléknévi alapszavuk szócikkébe foglaljuk a *горячо, красиво, плохо* típusú határozószókat. A *по-бензпечку, по-пычку, по-настоющему* típusú határozószókat azonban általában a megfelelő melléknév szócikkében helyezzük el. Igekötéők, összetételi elő- és utótagok nem kapnak önálló szócikket. Szócikk csupán reálisan létező szavakat illet meg. A keresztnévek, becealakok, földrajzi nevek, betűszók, szórövidítések, rövidítések a szótár törzsanyagába kerülnek, a betűrendi helyükre. Nem alakítunk belőlük külön-külön mellékleteket. A szótár használóját egyetlen egy betűrendben kívánjuk tájékoztatni a címszók valamennyi fajtájáról. Az egynél több szófaji kategóriába tartozó szavakat egy szócikkben mutatjuk be, római számmal különböztetve meg a szófajokat. A valódi homonimákat, amelyek hangzásukra nézve azonosak, de eredetükre nézve különbözők, külön-külön szócikkben tárgyaljuk, és megkülönböztetésül indexszel látjuk el őket (*брак*¹ 'házasság', *брак*² 'selejt'). Az ún. ál-homonimákat viszont, amelyek azonos alakúak és végső soron azonos eredetűek is, csak akkor választjuk külön, ha jelentésük nagymérvű eltávolodása miatt már más-más szónak foghatók fel (*свет*¹ 'fény', *свет*² 'világ, világmindenség'). Az álhomonimák megítélésében aggályosan mértéktartóan járunk el, s nem aprózzuk fel szükségtelenül a szavakat ál-homonimákra.

A jelentések egymásutánjának megállapításában rendszerint a logikai sorrendet követjük, a konkrétól haladva az absztrakt felé, az általánostól az egyedi felé. Olykor a gyakoriság elvét követjük, azaz előbb a közkeletűbb, majd ezután a ritkább jelentéseket közöljük. A tájnyelvi, népnyelvi, szaknyelvi, argó jelentés általában a köznyelvi jelentés után foglal helyet. A minősítésre nem szoruló jelentés megelőzi a stílusminősítéssel ellátott jelentést. Az orosz szavak jelentéseit magyar ekvivalenssel (s nem körülírással) adjuk vissza, lehetőleg arra törekedve, hogy azok stilisztikailag is egyezzenek az orosszal. A stilisztikailag erősen színezett magyar ekvivalensek mellett viszont semlegesebb stilisztikumú szinonimát is adunk, hogy a szótár használójának nagyobb választási lehetőséget nyújtsunk. A szinonimák öncélú halmozását azonban kerüljük. A növény- és állatnevek szócikkében a pontos azonosítás érdekében a magyar megfelelés után zárójelbe téve közöljük a latin tudományos terminus technicumot is. Anatómiai, élettani, orvosi szavaknál, szójelentéseknél ezt nem tesszük. Figyelemmel vagyunk arra, hogy az Orosz–magyar nagyszótár általános, közérthetőségre törekvő szótár, nem pedig szakszótároknak az összegezése. Vannak azonban olyan orosz szavak is, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük. E „lefordíthatatlan” szavak általában az orosz történelem, orosz élet jellemző sajátosságait tükrözik, s a magyar történelemben, magyar életben nincs párdarabjuk, példájuk. Ilyen szavak esetében többnyire úgy járunk el, hogy az orosz szót latin betűs átírásban magyar megfelelőnek tesszük meg, utána pedig csúcsos zárójelben enciklopedikus, lexikonszerű értelmezéshez folyamodunk. Pl. *смпеней* 'sztrelec (az első állandó gyalogság katonája Oroszországban a XVI–XVII. században)'.

Lehetőleg minden köznyelvi szónál, szójelentésnél példákat adunk a címszóval alkotható tipikus kapcsolatokra, tehát szemléltetjük a címszónak az élő beszédben, konkrét szövegösszefüggésben való használatát. A szemléltető anyaghoz sorolhatók az esetvonzatok, valamint a szabad szókapcsolatok és a tágabb értelemben vett állandósult szókapcsolatok, továbbá a szorosabb értelemben vett állandósult szókapcsolatok (frazológiai szókapcsolatok) és a közmondások. A lehetőség szerint tartani kívánjuk magunkat ahhoz a lexikográfiai alapszabályhoz, amely szerint valamely frazeológiai egység

(szókapcsolat, szólás, közmondás) csak egyetlen egyszer kaphat fordítást a kétnyelvű szótárban, mégpedig vagy a legállandóbb, vagy pedig a legmarkánsabb jelentésű (szemantikai plusszal rendelkező) tagjának a szócikkében. — A szótári törzsanyag után elhelyezendő nyelvtani táblázatok lényegében azonosak lesznek a korábbi kiadásokéival.

A szerkesztési szabályzatot a főszerkesztőn kívül jelenleg öt kiadói munkatársból álló szerkesztőségi munkaközösség megszervezése, és a szerkesztési munka megindítása követte. A mai napig a teljes szótári anyagnak mintegy harmada készült el. Az egész szótár kéziratának elkészültéig — a munkálatok jelenlegi ütemét tartva — hat további évre van szükség. A HADROVICS—GÁLDI—KISS szerkesztőhármast viselő szótár megjelenésére tehát az 1990-es évek elején lehet számítani.

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Beszámoló az „Adalékok a magyar, illetőleg a magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című pályázat eredményéről

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1982-ben a fenti címmel pályázatot tűzött ki. A pályázati felhívás megjelent a Magyar Nyelvben (LXVIII, 247—8), a Magyar Nyelvőrben (CVI, 504), az Édes Anyanyelvünkben (1982/2. sz.), az Egyetemi Lapokban (1982/6. sz.), ezenkívül — rövidített szöveggel — központi napilapokban.

A pályázat egyik célja az volt, hogy mozgósítsa és jobban bevonja a nyelvtudományi élet vérkeringésébe a fiatal nyelvész-nemzedéket, illetőleg a tudományszakunk iránt érdeklődő, de a nyelvészettel hivatásszerűen nem foglalkozó értelmiségieket. Ezért a pályázaton bárki részt vehetett, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhattak.

A pályázat másik célja abban állt, hogy ráirányítsa a figyelmet egy eléggé elhanyagolt területre: a nyelvtudomány történetére. Ennek a célnak a megfogalmazását a pályázatkírással előkészítő munkálatai során bizonyos vita előzte meg. Fölvetődött — mégpedig joggal —, hogy a fiatal, illetőleg a nem hivatásos nyelvészek nem rendelkezhetnek kellő elméleti felkészültséggel, áttekintő képességgel, komplex látásmóddal, a szükséges tapasztalatokkal ahhoz, hogy a tudománytörténet oly bonyolult problémakörében jól eligazodhassanak, eredményesen munkálkodhassanak, és színvonalas pályaműveket produkálhassanak. Ezért a pályázat kiírása a hangsúlyt nem a tudománytörténet elvi kérdéseire, hanem a rá vonatkozó új adalékok, kevésbé ismert művek, nézetek feltárására helyezte, ami szintén nem lebecsülendő feltétele a tudományszak további fejlődésének. Emellett szükségesnek látszott felhívni a figyelmet a magyar nyelvtudomány történetén kívül a hazánkban művelt egyéb fontos nyelvészeti diszciplínák (általános nyelvészet, finnugor nyelvészet, romanisztika, germanisztika, szlavisztika, turkológia stb.) területére is. Ezért került be a pályázat címébe a magyar nyelvtudományon kívül „a magyarországi nyelvtudomány” történetére való utalás.

A pályázati felhívás egyéb tekintetben nem kívánta megkötni a témaválasztást, mindamellett ajánlásokat is tartalmazott a feldolgozandó tárgykörökre. Az ajánlott témák a következők voltak: Kalmár György nyelvtudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelvtudományi munkássága; Teleki József nyelvbölcséleti munkássága; Vörösmarty Mihály nyelvtudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága;

Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilisztikai munkássága; Zlinszky Aladár stilisztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelvtudományi munkássága; Györke József nyelvtudományi munkássága; Laczkó Géza nyelvtudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága; — az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszó-kutatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig; — a következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv; a Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

2. A pályázatok beadási határideje 1984. március 15-e volt. A határidőig 18 pályamű érkezett be. A pályázaton kívül benyújtottak még egy dolgozatot, illetőleg egy esetleg elkészítendő dolgozatnak a rövid vázlatát.

A pályaműveket a Nyelvtudományi Társaság választmánya által kiküldött bizottság bírálta el. A bizottság elnöke Rácz Endre, tagjai E. Abaffy Erzsébet, Fábíán Pál, Juhász József és Kázmér Miklós voltak. A bizottság szakértőként, illetőleg az időközben külföldre utazott Kázmér Miklós helyettesítésére bevonta munkájába Fülöp Lajost, további szakértőként Füredi Mihályt. A bizottság javaslatát az 1984. június 5-én tartott választmányi ülés megvitatta, s a javaslatot elfogadva, döntést hozott a pályázat eredményéről. Az eredményhirdetésre és a díjak kiosztására a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1984. június 12-i közgyűlésén került sor. A díjakat a Társaság elnöke, Benkő Loránd nyújtotta át a nyerteseknek.

3. A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázata a következő eredménnyel zárult.

I. díjat — 6000 Ft-ot — nyert KÁLMÁN PÉTER „Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága” című pályaművével (terjedelme 106 lap). — Az értekezés jó felkészültséggel, kiváló érveléssel, áttekinthető rendszerezéssel jelöli ki a régebben kissé lebecsült Táncsics Mihály méltó helyét a korabeli nyelvtudományban. Listába veszi Táncsicsnak nyelvészeti vonatkozású munkáit, külön-külön értékeli őket, mértéktartó módon, célszerűen idéz is belőlük. Elsőként ismerteti Táncsics Mihály grammatikai rendszerezését; tankönyveit a magyarnak mint anyanyelvnek és a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása szempontjából egyaránt méltatja, de rámutat nyelvtudományi jelentőségükre is; összeveti őket a nyelvtanításra és a nyelvtantanításra vonatkozó korabeli nézetekkel, hangsúlyozva máig ható tanulságait. Megfelelő arányban foglalkozik Táncsicsnak idős korában megírt művével („Legrégibb nyelv a magyar”), amely méltatlan korábbi munkásságához, s amely oly sokat ártott nyelvészeti hírnevének. Kiemeli a szerző Táncsicsnak azt a törekvését, hogy a latin grammatikától független, egyszerű, könnyen áttekinthető nyelvtant kell írni; bírálja ebből fakadó téves buzgalmát, tudniillik azt, hogy magát a nyelvtani rendszert kell egyszerűsíteni, következetesebbé tenni; de tárgyilagosan arra is rávilágít, hogyan nyesegette le Táncsics a későbbiekben munkásságának ezeket a káros kinövéseit. Az értekezés két tudománytörténeti meglepetéssel is szolgál. Egyrészt a magyar esetrendszer-felfogás történetét illetően kimutatja, hogy esetrendszerünk sajátosságaira, a flektáló nyelvekétől való eltéréseire, a sokesetű rendszerre Táncsics 30 évvel korábban rámutatott, mint az első ilyen nyelvtaníróként számon tartott Szvorényi. Talán még érdekesebb, hogy Kálmán Péter alapos elemzéssel bebizonyítja: Táncsicsnak a

„Magyar helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai”-ra vonatkozó kritikai megjegyzéseiből — bár ezeket Vörösmarty elég mereven elutasította — többet is hasznosított a szabályzat későbbi kiadása.

II. díjat — 4000 Ft-ot — nyert CSERENYECZ ÁGNES „Árvay József nyelvtanírói munkássága” című pályaművével (terjedelme 84 lap). — Az értekezés a nyelvtanítás történetének egy kellőképpen még mindig nem feltárt időszakába, a múlt század második felébe kalauzolja el az olvasót. Bevezetőjében az oktatásügy korabeli helyzetét mutatja be, különös tekintettel az Eötvös kezdeményezte népiskolai törvényre (Árvay maga is részt vett a törvényjavaslatot előkészítő bizottság munkájában). Ezután Árvay József munkásságának főbb állomásait és az általa készített tantervet ismerteti, majd egyetlen művét (a „Magyar nyelvtan népiskolák számára” címűt) vizsgálja meg tüzetesen. Kitér a nyelvtan tanításának Árvaytól hangsúlyozott sajátos kívánalmaira (a mondattani alapozásra, az induktív módszer alkalmazására stb.), rámutat, hogy ezeket a helyes elveket nem sikerült hiánytalanul megvalósítani a gyakorlatban. A pályamű Árvay nyelvtankönyvének általános jellemzésén, a tananyagnak és a feladatoknak a bemutatásán kívül gondot fordít ezeknek az értékelésére is. Végül tárgyilagosan ismerteti a nyelvtankönyv kortársi kritikáját, valamint a mű utóéletét, átdolgozását is.

III. díjat — 3000 Ft-ot — nyert TÖZSÉR ÁGNES „Szemelvények a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti működéséből (1831—1848)” című pályamunkájával (terjedelme 73 lap). — A tanulmány levéltári anyag feldolgozásával készült, fontos informatív értékű tudománytörténeti munka. Jól kirajzolódó, világos képet ad a Magyar Tudós Társaság törekvéseiről, terveiről és munkálatairól a magyar nyelv tudományos igényű vizsgálata terén. A szerző sorra veszi az egyes területeket: ismerteti a helyesírás, a nyelvtanítás, a szótárkészítés és az összehasonlító nyelvvizsgálat körében végzett eredményes munkát, megismertet a tervek, elképzelések, törekvések alakulásával. Mindez nem egyszerűen érdekes, hanem nélkülözhetetlenül fontos ismeretanyag tudományunk hőskorának helyesebb és pontosabb értékeléséhez. A szerző is tisztában van vele, hogy dolgozata inkább csak a keretét mutatja be a jelzett időszak tudományos tevékenységének. A pályamű azonban így is becses, mert jó arányérzékű, alapos, megbízható leírást nyújtja nyelvtudománytörténetünk e fontos szakaszának.

2000—2000 Ft díjazásban részesültek a következő pályaművek: FÓRISNÉ KALLÓS ÉVA, Vörösmarty nyelvészeti munkássága (terjedelme 96 lap). A szerző a megjelenés időrendjében veszi sorra Vörösmarty nyelvészeti cikkei, tanulmányait, önállóan és társszerzőként kidolgozott köteteit. Általában az egyes dolgozatok, kötetek terjedelméhez igazítja az ismertetés arányait — ami nem mindig szerencsés eljárás —, s rendre szembeesíti Vörösmarty véleményét a későbbi vagy éppen a mai felfogással. — HEGEDŰS ATTILA, A Népünk és Nyelvünk című folyóirat története (terjedelme 30 lap). A szerző röviden, lényeglátóan ír a Népünk és Nyelvünk alapításáról, tematikájáról, a szerkesztés szakaszairól stb. Ezután józan és gondos mérlegeléssel ismerteti a folyóirat nyelvészeti cikkei, majd tüzetesebben bemutat két vitát (a *Kecskemét*-ről, illetőleg a *Bendegúz*-ról). — KAPITÁNY SÁNDORNÉ DERTLI EDIT, Komáromy Lajos nyelvtanírói munkássága (terjedelme 66 lap). A szerző ismerteti a múlt század e méltatlanul elfelejtett nyelvtanírójának főbb életrajzi adatait, munkásságát; majd bemutatja mondattani alapvetésű nyelvtanának anyagát, felépítését, osztályonkénti bontásban. Kitér a főbb kortársi kritikára, végül pedig Komáromy nyelvtanának másokéval (például Simonyiéival) való kapcsolatáról ír. — KIKLI TIVADAR, A Nép és Nyelv története (terjedelme 83 lap). A pályamű első része bemutatja a folyóirat történetét; itt a szerző az írásos dokumentumokon kívül személyes emlékeire és a hajdani szerkesztő, Mészöly Gedeon fiának, Mészöly Dezsőnek visszaemlékezéseire is támaszkodik. A pályamű második része a Nép és Nyelv évfolyamonként rendezett repertórium, a harmadik részt pedig a szó-, tárgy-, név- és

helymutató tölti ki. — RUSVAI JULIANNÁ, Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága (terjedelme 68 lap). A szerző Fokos Dávid egész életművének mintegy egyharmadát tekinti végig. Egy rövid életrajzi bevezető után jó érzékkel négy fejezetre osztja a sokoldalú nyelvtudós szerteágazó tevékenységét: kellően informatív módon bemutatja a permi nyelvekre, az obi-ugor nyelvekre, egyéb finnugor nyelvekre, valamint az uráلتaji nyelvrokonság kérdésére irányuló kutatását, idevágó nézeteit. — ZILAHY LAJOS, Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága (terjedelme 63 lap). A szerző a Békés megyei levéltárban őrzött Táncsics-hagyaték feldolgozásával és a szakirodalom alapos ismeretéből értékes képet rajzol Táncsicsról mint politikusról, mint nyelvészről s mint emberről. A Táncsics nyelvészeti munkásságát tárgyaló fejezetek sorra veszik nyelv- és nyelvtankönyveit, nyelvészeti tanulmányait, a helyesírás kérdésében írt vitacikkeit s végül — a kelleténél talán bővebb terjedelemben — öregkori délibábos nyelvészkedését.

A díjazottakon kívül az alábbi művek érkeztek be a pályázatra: BAJTAI MÁRIA, Táncsics Mihály nyelvészeti munkásságáról néhány műve alapján (7 lap); BERÉNYI ZSUZSANNA, Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága (61 lap és magnetofonkazetták); KIKLI TIVADAR, A Népünk és Nyelvünk története (46 lap), LIPPAINÉ FEKETE ILONA, A Széphalom nyelvészeti cikkei (96 lap); STUMPF MÁRIA, Nagy László nyelvtanírói munkássága (37 lap); SÜLYÖK LÁSZLÓ, Kazinczy vagy Pázmány (27 lap); G. TAKÁTS GIZELLA, A kassai Magyar Museum cikkeinek nyelvi elemzése (19 lap). — Megjegyzendő, hogy a nem díjazott pályaművek többsége is tartalmaz hasznos mozzanatokat, érdekes adalékokat, kortársi visszaemlékezéseket (egy pályamű ezeket magnetofonkazettán is rögzítette).

A pályázati kiírásnak megfelelően a Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodik valamennyi pályamű archiválásáról, s keresi a módokat a legjobbaknak esetleges — egészben vagy részben való — megjelentetésére.

Két — egyébként érdemes — dolgozat témája nem felelt meg a pályázati kiírásnak, minthogy nem tudománytörténeti jellegűek; ezek a következők: NAGY SÁNDOR, A diáknyelv története és szótári vizsgálata (42 lap) és SÁNDOR GÁBOR, Számítógéppel a Vizsolyi Biblia és a Káldi Biblia forrásai nyomában (127 lap).

Külön kell szólnunk a pályázaton kívül beérkezett művekről. Az egyik (a „V” jellegű) a pályázatra mintegy visszajelzőként készült háromlappos témavázlat Gombocz Zoltán munkásságának és a pszicholingvisztikának a kapcsolatáról; szerzője SZIVEK ÉVA. — A „Nyelvművelésünk történetéből” című, név nélkül beadott munka a Magyarországon történetét dolgozza fel, 49 lapnyi terjedelemben. Ez a tanulmány olyan magas színvonalú, hogy a bíráló bizottság értékelése szerint — ha pályaműnek volna tekinthető — ugyancsak esélyes lenne az I. díjra. A dolgozathoz a szerző zárt borítékot mellékel a következő felirattal: „Elbírálás után bontandó fel! — A tudománytörténeti pályázat keretében — pályázaton kívül — kérem e mű elbírálását és a többi anyaggal együtt archiválását. — Szerzője a mű keletkezésekor 31 éves volt, egyetemi végzettséggel, tudományos fokozat nélkül. A többi szükséges tudnivaló a borítékba zárt levélben.” — A boríték felbontása után kiderült, hogy a tanulmány szerzője DEME LÁSZLÓ, a dolgozat keletkezési ideje 1952. A kézirat annak idején, 1954-ben a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztőjének kezén elkallódott. Csak 1982-ben került elő Fábian Pál jóvoltából egy lap-pangó másolat, melynek létezéséről a szerző nem tudott. Tudománytörténeti érdekessége, hogy a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című közös munka előtt keletkezett; a társ-szerzők többsége ismerte és megvitatta, s a közös kötet szemléletmódjának kialakítása közben a szerző már képviselhette az itt levont tanulságokat. A szerző, minthogy időközben tudományos fokozatokat szerzett, helyezésre és pályadíjra nem tart igényt. Mindamellett a bíráló bizottság javasolja, hogy az archiváláson kívül a Társaság vezető-

sége — ha ez találkozik Deme László egyetértésével — fontolja meg a kézirat esetleges megjelentetését.

4. Jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a pályázat sikerrel zárult: a vártnál valamivel több pályamű érkezett be, s színvonaluk is jórészt kielégítő volt. A számos új adalékon, a feltárt friss anyagon kívül a pályaművek egy része értékelő állásfoglalásával is segíti a nyelvtudomány történetének sikeresebb művelését, az ilyen irányú kutatások föllendülését. A pályázat fiatal és idősebb kartársakat egyaránt közelebb hozott tudományos életünkhöz, számos kitűnő kollégával ismerkedhettünk meg a tanulmányok révén. A pályázók az értelmiségnek viszonylag széles rétegéből kerültek ki, akad közöttük egyetemi oktató és kutató, középiskolai és általános iskolai tanár, tanító, főiskolai hallgató, könyvtáros, műszaki tudományos intézeti dolgozó. Egy pályamű határainkon kívülről, Kassáról érkezett. — A bíráló bizottság jelentése kiemeli Adamikné Jászó Anna főiskolai tanár példamutató nevelői munkáját: három tanítványa is részt vett a pályázaton, s közülük kettő helyezésre, illetőleg díjazásra is érdemesnek bizonyult.

A 18 pályamű közül 11 a pályázati felhívásban ajánlott témát dolgozott fel (érdek, hogy hárman is írtak Táncsics Mihály nyelvészeti munkásságáról). Sajnálatos azonban, hogy az ajánlások ellenére mindössze egy pályamű merítette témáját a finnugor nyelvtudomány történetéből, s egyetlen pályázó sem jelentkezett szlavisztikai, germanisztikai, romanisztikai stb. témával.

RÁCZ ENDRE

Szinnyei József új nyugalóhelye

S z i n n y e i J ó z s e f 1904-től 1924-ig volt a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke, ezt követően pedig haláláig, azaz tizenkilenc éven át elnöke. A magyar nyelvtudományt, illetőleg a finn nyelvet és a finnugor nyelvészetet 1883-tól 1928-ig oktatta előbb a kolozsvári, majd a budapesti egyetemen. A Magyar Tudományos Akadémia 1884-ben levelező, 1896-ban rendes taggá, 1906-ban az I. Osztály titkárává, 1922-ben igazgatótaggá választotta. Alkotásokban gazdag életének 86. évében, 1943. április 14-én hunyt el. Április 16-án a Magyar Tudományos Akadémia oszlopcsarnokából rendkívüli tiszteletadással kísérték utolsó útjára, s hamvait a Kerepesi úti (ma Mező Imre úti) temetőben helyezték nyugalomra.

1983 őszén — abból az alkalomból, hogy ekkor fejeztem be Szinnyei Józsefről szóló kismonográfiám írását — felkerestem e nagyérdemű tudósunk sírját. Csak hosszas keresgélés után találtam rá. Minthogy igen elhanyagolt állapotban volt, s hallomásom szerint a közeljövőben kiürítik azt a parcellát, amelyben a sír fekszik, javaslatot tettem a Magyar Tudományos Akadémia Kegyeleti Bizottságának arra, hogy Szinnyei József földi maradványai számára méltóbb sírhelyről gondoskodjék. A Bizottság helyt adott kérelmemnek. Szinnyei József új sírhelye 1984. június 29-től továbbra is a Mező Imre úti temetőben van: a 34. számú parcella második sorában, száma 72.

LAKÓ GYÖRGY

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeikötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Iлона:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette **Imre Samu**. 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Iona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István**, **Szűts László**. 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnévek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeikötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondatszerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1051 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1980. 80,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet**: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. **Király Péter**: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre**: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. **Szathmári István**: **Bárcki Géza** (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. **Erdődi József**: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. **Raisz Rózsa**: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. **Mészáros György**: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. **Szathmári István** és **Várkonyi Imre**. 1979. 40,— Ft.
155. **Papp Ferenc**: **Lomonoszov, Kalmár György** és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. **Veszprém megye földrajzi nevei**. I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. **Pusztay János**: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. **Kiss Jenő**: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. **Hajdú Mihály** és **Rácz Endre**. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés **Mészöly Gedeonra**. 1981. 10,— Ft.
162. **Deme László**: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. **Szabó József**: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. **Kiss Jenő**: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatтанából. 1982. 16,— Ft.
165. **Lotz János**: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. **Balázs János**: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. **Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János**: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. **Rácz Sándor**: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette **Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála**. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. **Békési Imre**. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. **Zsrai Miklós**: Jugria. 1985. 30 Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35. 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.